

ISSN: (E) 2181-1784
SJIF 2023 = 6.131
ASI-Factor = 1.7

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 3

**No 4
2023**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 3 / ISSUE 4
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 6.131
ASI Factor = 1.7**

**April
2023**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of “Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical
Sciences, Head of the Department for the
organization of research activities of students of
TSUOS

Dr. ZAMIRA A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch of the
Tashkent Medical Academy

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIPOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate
professor of the department of Pedagogy and
Psychology of Tashkent State University of
Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

**«БАБУР – НАМЕ» ЗАХИР АД – ДИНА МУХАММАДА БАБУРА –
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПАМЯТНИК КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ ВОСТОКА
(ФОНДЫ РУКОПИСЕЙ БРИТАНИИ)**

Ахмедова С.Д.

кандидат философских наук, и.о.доцента,
Ташкентский государственный университет востоковедения

Иззетова Э.М.

доктор философских наук, и.о.профессора,
Ташкентский государственный университет востоковедения

АННОТАЦИЯ

В научной статье проведен анализ рукописей, хранящихся в фондах Британии, в частности Бодлианской библиотеке Оксфордского университета, библиотеке Кембриджского университета. Дано описание литературного источника «Бабур-наме», созданного З. М. Бабуром. Обоснована актуальность и роль данной рукописи для развития бабуроведения в современном мире. Показан вклад Акбара Великого в развитие книжной миниатюры, которые иллюстрировал манускрипты Захир ад - дина Бабура. Определена ценность традиций английских переводов мемуаров, манускриптов, заложенные Дж.Лейденом, У. Эрскиным, Э. Д. Россом, А. С. Беверидж, Уилер М. Такстоном. Исследованы духовно-нравственные, гуманистические, художественно-эстетические, научные взгляды Бабура.

Ключевые слова: *Захир ад - дин Мухаммад Бабур, творческое наследие, письменные памятники, рукописи, фонды Британии, «Бабур-наме», миниатюра, Индия, империя Великих Моголов, графический оригинал*

ABSTRACT

The scientific article analyzes the manuscripts stored in the collections of Britain, in particular the Bodleian Library of Oxford University, the library of Cambridge University. The description of the literary source "Babur-name" created by Z. M. Babur is given. The relevance and role of this manuscript for the development of Babur studies in the modern world is substantiated. The contribution of Akbar the Great to the development of book miniatures, which were illustrated by the manuscripts of Zahir ad - Din Babur, is shown. The value of the traditions of English translations of memoirs, manuscripts, laid down by J. Leyden, W. Erskine, E. D. Ross, A. S. Beveridge, Wheeler M. Thaxton is determined. Spiritual-moral, humanistic, artistic-aesthetic, scientific views of Babur are investigated.

Keywords: *Zahir ad - din Muhammad Babur, creative heritage, written monuments, British funds, Babur-name, miniature, manuscript, India, Mughal Empire, graphic original.*

ВВЕДЕНИЕ

В формате реализации стратегии развития «Новый Узбекистан – Третий Ренессанс» ставится задача системного и углубленного изучения историко-культурного наследия нашей страны, наряду с этим и рукописей, оказавшихся за рубежом. «Мы поставили перед собой великую цель – формирование фундамента Нового Ренессанса в нашей стране, и с этой целью должны создать среду и условия для воспитания новых Хорезми, Беруни, Ибн Сино, Улугбеков, Навои и Бабуров. Важнейшими факторами в этом историческом процессе, неотъемлемой частью нашей национальной идеи являются развитие образования и воспитания, науки и инноваций, здорового образа жизни» [1]. В этом контексте особый интерес представляют жизнь и творческое наследие Захир-ад-дина Мухаммада Бабура, его манускрипты, волей судеб оказавшихся в фондах, библиотеках разных стран мира, в том числе и в коллекциях рукописей Британии.

Чагатайские и тюркские фонды Великобритании создают целостную картину о лингвистической, литературной, экономической, социально-политической, религиозной, интеллектуальной и культурно-нравственной истории тюркских народов и Южной Азии. Интерпретация и понимание рукописей З.М.Бабура позволит выйти за формат восприятия письменных памятников как архивных объектов. Литературные памятники культуры могут способствовать созданию широкого коммуникационно - диалогового пространства для взаимовыгодного сотрудничества и равноправного обмена идеями и представлениями на историю народов Южной Азии и тюркского мира [2].

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Общеметодологический круг проблем достаточно глубоко разработан в мировой научной литературе и исследованиях ученых – ориенталистов. Большой вклад в изучение рукописей Бабура внесли исследователи-переводчики, благодаря деятельности которых выдающиеся произведения политика, полководца, литератора, поэта, философа, стали достоянием современного мира. «Бабур-наме», изначально был написан собственноручно на чагатайском диалекте тюркского языка Бабуром. Оригинальный перевод манускрипта на английский язык сделали Дж.Лейден и В.Эрскин в 1826 году,

который включал в себя введение, посвященное историческим и географическим аспектам жизнедеятельности народов Средней Азии. Эта рукопись хранится в фондах Британии. В XX веке этот перевод был отредактирован, усовершенствован Л.Кингом, А.С.Беверидж.

Научные интересы ориенталистов всего мира сосредоточены на изучении истории, экономики, географии, литературы, языков, искусства, религии, этнографии, памятниках материальной и духовной культуры стран Востока, в частности культуры Средней Азии, Индии. Все эти параметры нашли свое отражение в рукописи З.М. Бабура «Бабур-наме» и стали предметом исследования мировых ученых: Дж.Лейдена, В.Эрскина, А.С.Беверидж, Н.И.Ильминского, Г.Я. Керома, М.Салье, А. Паве де Куртейлема, Н.Ф.Петровского, А.Н.Самойловича, Г.В.Благовой, Т.Д.Байтураева, Р.М.Казаковой [3, 88], М.И.Абдурахманова, Я.И.Авлакулова, А.Н.Бабина, И.М.Бурхонова и др. Для достижения научной цели и решения поставленных задач были использованы методы: анализ, синтез, описательный, историко-культурной реконструкции, герменевтический, комментирование, идеографический.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Захир-ад-дин Мухаммад Бабур (1483 - 1530) - являлся талантливым полководцем, государственным деятелем, писателем и поэтом. Он также вошёл в историю как основатель династии и Империи Великих Моголов. Данное название в отношении Бабуридов было использовано европейскими путешественниками, начиная с XVII века. Однако интерес к творческому наследию самого Бабура начинается уже в XVI веке, привлекая учёных-исследователей со всего мира.

Личность самого Бабура и его поколение оставили значимый след в мировой истории, в развитии восточной культуры и цивилизации. Многие писатели, переводчики, учёные работали и продолжают работать над хронологией жизни Бабура и судьбы его династия. Известные европейские, азиатские и американские авторы писали свои книги, диссертации и статьи о Бабуре и его рукописных творениях. И среди них мы можем выделить многие известные имена: Дж. Лейдена, У. Эрскин, А.С. Беверидж, Е. Денисон Росс, Уилер М. Такстон и др. Данные авторы и их великолепные книги определили вектор рассмотрения творчества Бабура благодаря особенным, развёрнутым описаниям рукописей восточного деятеля литературной мысли.

Важно отметить, что их исследования во многом основываются на анализе уникального рукописного наследия, хранящегося в библиотечных фондах

Великобритании. Например, как известно, в британской библиотеке насчитывается порядка одиннадцати произведений-рукописей Бабура под названием "Waki'at-i-Babari" ("Бабур-наме"), которые были составлены в период XVII-XIX вв. И самая ранняя из них была выпущена в 1630 г. на тюркском языке, но, к сожалению, они не сохранились на сегодняшний день в полном объёме. В свою очередь, в фонде Бодлианской библиотеки имеются шесть рукописей Бабура, а библиотека Кембриджского университета обладает всего одной рукописью труда "Бабур-наме" [4].

Исторические реалии XVII – XX вв. свидетельствуют о торгово-колониальных действиях Британии в Южной Азии, что обеспечило повышенный интерес со стороны британской элиты к языкам, истории и культуре региона. Результатом этого увлечения стало приобретение и транспортировка материально-духовного наследия из данного региона в имперский центр. Ценности, вывезенные из Индии, размещались в государственных и частных музеях. Коллекции включали чагатайские художественно-литературные и научные произведения, которые были созданы литераторами Великих Моголов или скопированы писцами для их влиятельных покровителей. Важность языка для истории и культуры Южной Азии иллюстрируется двумя чагатайскими версиями "Waki'at-i-Babari" (известной так же как «Бабурнама»; Add MS 26324, f 118v), автобиографии Захир-ад-Дина Мухаммада Бабура, основателя Империи Великих Моголов. Один экземпляр "Waki'at-i-Babari" был приобретен музеем у Уильяма Эрскина в 1865 году.

Примечательно то, что в фондах Британии хранится, «Chagatai-Persian Glossary of Unusual Terms in the Vaqiat-i Baburi». Collection Area: Oriental Manuscripts. Reference: Add MS 26319, ff. 11v-16r (Чагатайско-персидский словарь уникальных терминов Вакиат-и Бабури.) [5]. Данный памятник письменного наследия представляет величайшую ценность, так как служит важным инструментом для изучения манускрипта «Бабура – наме».

Более полная копия «Бабур - наме» XVI века существует в IO Islamic 2538 (formerly part of the India Office Library) - Индийской офисной библиотеке. Манускрипт сопровождается аннотацией на английском языке. Соответственно, возникает предположение, что именно данную копию использовала Аннет Беверидж. Так как она входила в состав британской элиты, находившейся в колониальной Индии конца XIX века. Опираясь на чагатайские и персидские источники А.Беверидж перевела «Бабурнаме» и «Хумаюнаме» [5].

Сведения, которые содержатся в «Бабур-наме», отличаются своей достоверностью, объективностью, истинностью и реализмом. З.М.Бабур дал следующую оценку своему труду: «... все, что здесь написано, истина, и цель этих слов не в том, чтобы похвалить себя, все, действительно, было так, как я написал. В этой летописи я вменил себе в обязанность, чтобы каждое написанное мною слово было правдой и всякое дело излагалось так, как оно происходило» [6, 10].

Обнаруженные уникальные рукописи великого мыслителя Бабура, правителя и поэта прошлого, в основном были привезены в Великобританию различными коллекционерами и торговцами, а после - подарены или проданы музейным и библиотечным фондам. Часть рукописей была изучена и каталогизирована британскими учёными. И всё это рукописное наследие относится к редким и особо ценным экспонатам, и не подлежит продаже другим музеям, библиотекам, организациям или частным лицам. Некоторые рукописи даже не выдаются на руки, их нельзя ксерокопировать, чтобы не повредить. Однако желающие могут заказать чёрно-белые или цветные фотокопии этих рукописей.

Необходимо обратить внимание на то, что многие рукописи хорошо проиллюстрированы, хотя сам Бабур не делал никаких версий своих трудов с изображениями. Начало этому положил его внук Акбар Великий (1542-1605) - государственный деятель, третий падишах Империи Великих Моголов, который филигранно иллюстрировал миниатюрами рукописные труды своего деда, но выпущенные уже в переводе на персидском языке.

На сегодняшний день имеется около семидесяти миниатюр, которые разбросаны по разным коллекциям мира, двадцать из которых находятся в Музее Виктории и Альберта в Лондоне, а также определённая часть имеется в Британской библиотеке. В различных других коллекциях есть отдельные миниатюры, а также были созданы и более поздние иллюстрированные варианты, хотя и не в таком большом масштабе.

Произведения государственного деятеля и талантливого мыслителя Бабура с каждым днём вызывают колоссальный интерес со стороны историков, философов и писателей с мировым именем. Благодаря настойчивости и энтузиазму многих учёных, были проведены значительные научные исследования по изучению рукописного наследия Бабура, хранящегося в фондах Великобритании. Основываясь на развёрнутых описаниях трудов Бабура, и особенно его "Бабур-наме", они выдвинули свои исследования на

передний план мировой науки, внося важный вклад в ознакомление мировой общественности с содержанием его творчества.

По совокупности сведений и их достоверности, "Бабур-наме" является ценнейшим историко – прозаическим произведением, не имеющим себе равных среди подобных произведений, написанных на Востоке в период с начала XVI в. Именно поэтому существует такой большой интерес к "Бабур-наме" в мировом востоковедении, что подтверждается переводами данной книги на разные языки мира. И благодаря энергичным усилиям востоковедов, работников библиотек, музеев, сохраняются и реконструируются письменные памятники культуры.

Научное сообщество постоянно получает прекрасные литературные и художественные творения, созданные на основе произведения З.М.Бабура "Бабур-наме". В связи с вышесказанным, хотелось бы вспомнить слова выдающегося востоковеда Н.И.Конрада. «Понять письменный памятник, значит прежде всего понять его письмо и язык того времени, к которому относится памятник, или то письмо и тот язык, на котором тогда писали. Поэтому востоковед-филолог по необходимости должен не просто знать данный восточный язык и его письмо, но и знать их историю. Понять письменный памятник значит, далее, понять его литературную природу, поскольку всякий письменный памятник, какими бы ни были его содержание и форма, есть литературное произведение» [7, 10].

Важно подчеркнуть, например, британский интерес к "Бабур-наме" начался достаточно предсказуемо в Индии. И примерно в 1805 году английский перевод мемуаров был начат Джоном Лейденом (1775–1811), который хоть и был доктором медицины, врачом и поэтом, но при этом увлекающийся мемуарами Бабура. Дж. Лейден работал с несовершенным чагатайским текстом, хранящимся в колледже Форт-Уильям в Калькутте. Однако его труды были малочисленны, но при этом сильно вдохновившими его друга У. Эрскина, который редактировал книги. При этом основная заслуга в выпуске их совместного исследовательского труда [8] принадлежит именно У. Эрскину, поскольку сам Дж. Лейден, перевёл не большую часть мемуаров Бабура и практически не оставил своих комментариев.

Один из лучших знатоков среднеазиатско-тюркских манускриптов А.Н.Самойлович, на первом томе английского перевода Бабур-наме (переводчик А.С.Беверидж) в архивной рецензии сформулировал три принципиальных условия, при следовании которым возможны адекватный, научный перевод и подлинное научное комментирование. К числу этих

критериев относятся: « а) знание языка памятника во всех деталях, тонкостях, использование фундаментальных словарей; б) предварительная серьезная текстологическая работа над имеющимися списками; в) широкое и всесторонне знакомство с литературой – исторической, историко-географической, этнографической (восточной, европейской, российской)».[9, 10, 75; 11]. В дальнейшем эти индикаторы легли в основу деятельности исследователей-переводчиков, литературоведов, лингвистов, языковедов, ориенталистов, культурологов, историков.

Обращаясь к английскому переводчику-востоковеду Уильяму Эрскину (1773–1852), важно отметить, что он характеризует великого государственного деятеля, искусного полководца Бабура как крупного культурного и политического лидера. В частности, он пишет следующее: «Бабур — один из ярчайших правителей, вступивших на престол стран Востока. В его личности сочетались качества благородного человека и великого царя. Он был смелым и предприимчивым полководцем, мудрым военачальником. Человеком он был честным и уверенным в себе, а его юношеское рвение и мужество никогда не покидали его. Он также высоко ценил великолепие и красоту, при этом стремился всячески поддерживать их. Он был человеком великой силы и славы, и всякое явление славы расширяло его воображение...» [12].

Важно отметить и то, что помимо издания мемуаров Бабура, его значимой работой являлась также «История Индии при Бабуре и Хумаюне», которая была опубликована после его смерти в 1854 году. Все труды У. Эрскина представляют собой ценнейший вклад в историю научно-литературной мысли, и отличается глубоким философским смыслом, точностью описания и беспристрастностью.

Английский востоковед и дипломат Эдвард Денисон Росс (1871 – 1940) опубликовал в 1910 году сборник стихов Бабура [13], который и сегодня вызывает неподдельный интерес среди ценителей трудов поэта. Многие исследователи выражают особую признательность издателю за добавление к работе полного графического оригинала рукописей Бабура, что является значимым дополнением для литературы.

Весомый вклад в изучение манускриптов Бабура внесла Аннет Сюзанна Беверидж (1842-1929) - английский педагог, социальный реформатор и востоковед. Она свободно владела персидским и турецким языками, являясь признанным знатоком восточных текстов. Среди них имеется и новый перевод "Бабур-наме" - произведение, которое считается мастерским исполнением мысли [14]. Писательский талант А.С. Беверидж окрашивает новыми оттенками

воспоминания Бабура. В её дальнейших работах охватывается около 36 лет жизни этого человека – «одного из самых могущественных деятелей Средней Азии и Индии, где его подробная и проницательная автобиография представляет собой яркую картину жизни и времени, народов, которыми он правил, а также и земель, которые они населяли» [15].

Одним из известных востоковедов, писателей-переводчиков по историческим источникам является и Уилер М. Такстон (род. в 1944 г.). К числу его самых известных работ относится и перевод "Бабур-наме" [16], который основывается на оригинальных библиотечных источниках. В его книге личность Бабура описывается как одна из самых значительных фигур в индо-исламской истории, являющегося потомком Тимура (известного на Западе как Тамерлан). И будучи изгнанным из земель Тимуридов в восточном Иране и Центральной Азии, Бабур основал новые владения в северной Индии. Уточняется и то, что один из потомков Бабура-могола построил всемирно известный дворец Тадж-Махал. Книга У. Такстона богато иллюстрирована и легко читаема. Она отражает дух одной из самых значимых фигур в истории исламского мира.

По утверждению А.С. Беверидж, «в Азии автобиография Бабура стоит особняком от других творений» [15]. При этом все литературные труды, описывающие личность Бабура, говорят о том, что он был образованным правителем, а его наблюдения и комментарии в мемуарах отражают интерес к природе, обществу, политике и экономике. Его яркие рассказы о каких-либо событиях охватывают не только его собственную жизнь, но и историю и географию областей, в которых он проживал, а также людей, с которыми он контактировал. При этом его рукописи, которые хранятся в фондах Великобритании, охватывают самые разные темы, такие как астрономия, география, государственное управление, военное дело, оружие и сражения, растения и животные, биографии и семейные хроники, придворных и художников, поэзию, музыку и картины, экскурсии по историческим памятникам, а также размышления о человеческой природе. В рукописях Бабура ставились и решались проблемы нравственности и духовного совершенства личности. Согласно мнения мыслителя, поэта, такие качества, как самолюбие, тщеславие, жадность, жестокость, предательство, эгоизм разрушают целостность духовного мира личности.

Кто презирает всех, презрения достоин,

Жестокий человек мучения достоин.

Хорошим людям Бог хороших даст в друзья.

А кто с другими плох, отмщения достоин [17, 86].

Для того, чтобы быть заслуженным носителем имени человек, необходимо быть достойным высшего его назначения. Главными признаками нравственности Бабур считает справедливость, правдивость, честность, человечность, любовь к своему Отечеству.

Где бы ты ни был, будь правдивым и справедливым.

Вспомнят люди: вот такой – ты был счастливым [18, 261].

Ты на чужбине – и забыт, конечно, человек!

Жалеет только сам себя сердечно человек.

В своих скитаньях ни на час я радости не знал!

По милой родине скорбит извечно человек [19, 306].

Кредом всего его творчества становится воспевание настоящего человека, высокая оценка его достоинств. В центре внимания правителей, считает Бабур, должны постоянно находиться интересы простых людей.

Страною правя, чти людей труда,

От них не отделяясь никогда.

Забудь свои пристрастья, и обиды,

Внимай их бедам, а не то – беда [17, 97].

ВЫВОД

Результаты проведенного исследования заключаются в следующем. Захир ад -Дин Мухаммад Бабур, является не только известным правителем, но и талантливым автором, который стал основателем оригинального историко – прозаического жанра. Его рукописные труды сохранились в национальных фондах, музеях по всему миру. Мемуар, именуемый "Бабур-наме", в иллюстрированной версии хранится в фондах Великобритании и представляет особое историческое наследие, которое проецирует культурное богатство Востока, и считается реальным доказательством человеческой мудрости.

Необходимо констатировать, что рукописи Бабура, хранящиеся в фондах Великобритании, представляют собой уникальную коллекцию письменных манускриптов этого великого человека. Они символизируют собой мудрость и культурное богатство его времени, при этом постоянно открывают для общества более глубокие и интересные детали исторической реальности.

Кроме того, ряд научных и художественных работ, посвящённых Бабуру и его потомкам, которые написаны не только за рубежом, но и в Узбекистане, переведены и опубликованы на многие языки мира. Следует также отметить и то, что в предисловии к работам Бабура, которые систематически переиздаются, высказываются мысли об изучении его рукописей как

научного, литературного и духовного наследия самого Бабур, так и многих других вопросов, напрямую связанных с культурой, историей и философией Индии того периода.

За последние годы, как в Узбекистане, так и во всем мире была проведена масштабная работа по поиску и нахождению историко-культурных памятников, оказавшихся по тем или иным причинам утерянными и забытыми. Значимость такой работы трудно переоценить, она важна не только для нас самих, но и для памяти наших предков, а также для формирования мировоззрения, национального самосознания, креативного мышления, чувства национальной гордости, чести и достоинства будущих поколений. Историко-литературное наследие Бабур сегодня воспринимается как один из важнейших инструментов укрепления национальной идентичности узбекского народа. Всё это является стратегически важной задачей для развития Нового Узбекистана и создания фундамента Третьего Ренессанса, построения социального гуманного государства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Мирзиеев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису – самое важное событие в политической жизни нашей страны // Национальное информационное агентство узбекистана 20 декабря 2020 года).
2. Making Sense of the British Library's Chagatai Collections.https://www.google.com/search?q=%C2%ABChagatai-Persian+Glossary+of+Unusual+Terms+in+the+Vaqiat-i+Baburi%C2%BB.&rlz=1C1IXYC_ru
3. Казакова Р.М. История создания и культурно-историческое значение текста «Бабур – наме». Эпиграммы Бабур // Образование и инновационные исследования, 2022, № 7. – С. 87-90.
4. Бесценные источники нашей культуры. О рукописях в библиотеках Великобритании. <https://www.gazeta.uz/ru/2017/07/05/manuscripts/>
5. Chagatai-Persian Glossary of Unusual Terms in the Vaqiat-i Baburi. Collection Area: Oriental Manuscripts. Reference: Add MS 26319, ff. 11v-16r <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2020/09/curating-curation.html>
6. Бабур, Захир- ад-дин Мухаммед. Бабур-наме - Записки Бабур. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1992. – 292с.
7. Конрад, Н. И. Запад и Восток : ст. / Н. И. Конрад. - М.: Гл. ред. вост. лит., 1972. -496 с.

8. Leyden J. & Erskine W. Life of Baber, Emperor of Hindustan / Written by Himself and Transl. from the Jaghatai Toorki. - London, 1844 (Second ed. of the 1826 ed.).
9. Самойлович А.Н. Новый перевод Записок Бабура. // Известия АН. Сер. лит-ры и языка. – 1994. Т.53.- № 1. – С. 76 – 84.
10. Благова Г.Ф. А.Н.Самойлович – исследователь Бабур-наме // Известия АН. Сер. лит-ры и языка. – 1994. Т.53.- № 1. – С. 72 – 76.
11. Благова Г.Ф. Эдиционно-исследовательская методика в трудах академика А.Н.Самойловича // Rocznik Orientalistyczny. Т. LIII, Z.1. 2000. – С. 79 – 96.
12. History of Baber / by W. Erskine. - London, 1854.
13. A collection of poems by the emperor Babur / Divān-i-Babur pādishāh // Author E. Denison Ross. - Calcutta, 1910.
14. Beveridge A.S. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Babur) / Translated from the original Turki Text of Zahiru‘d-din Muham-mad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge, 2 Vols. - London, 1922.
15. Babur-Nama: Memoirs of Babur / translated by A.S. Beveridge. - Rupa Publications India. January 1, 2017.
16. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor / Translated, Edited, and Annotated by Wheeler M. Thackston. - New York & Oxford, 1996.
17. Захириддин Мухаммад Бабур. Избранная лирика. – Ташкент, 1982. – 128 с.
18. Караходжаева М.Х. «Бабур-наме – выдающийся памятник узбекского литературного языка 15 – 16 вв.» // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммадла Бабура и современность. – М.: Пробел - 2020, 2020. - С. 258 – 262с.
19. Мамаджанова Г.М. – Мир поэзии Бобура // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммадла Бабура и современность. – М.: Пробел - 2020, 2020. – С.304 – 307.

O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYODA BOG'DORCHILIKNING RIVOJLANISHI (TEMURIYLAR DAVRI MISOLIDA)

Yo'ldoshev Murodbek Xurram o'g'li
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Tarix yo'nalishi I boshqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'rta asrlarda O'rta Osiyoda, xususan mamlakatimizda bog'dorchilikning taraqqiyoti borasida tarixiy ma'lumotlar aks etgan. Sohibqiron Amir Temur tomonidan bunyod etilgan bog'larning bog'dorchilik taraqqiyotidagi ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: bog', bog'dorchilik, chorbog'lar, Amir Temur, manzarali bog'lar, Bog'i Dilkusho.

ABSTARCT

This article contains historical information about the development of horticulture in Central Asia, especially in our country, in the Middle Ages. The importance of the gardens created by owner Amir Temur in the development of horticulture is established.

Key words: garden, horticulture, meadows, Amir Temur, ornamental gardens, Dilkusho Garden.

KIRISH

O'rta Osiyoda tarixiy shakllangan shaharlarning umumiy tarixini yaratishda bog'larning ahamiyati alohida ahamiyatga ega. O'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida bog'dorchilik ilmining rivojlanishida muhim tarixiy bosqich hisoblanadi. O'rta Osiyoda bu davrga kelib bog'dorchilik juda ilgari ketdi. Bog'larda mevali va manzarali daraxtlardan tashqari har xil o'tchil gullar va ko'katlarga alohida joy ajratilgan. G.A.Pugachenkning yozishicha, O'rta Osiyo bog'lari va xiyobonlarining o'ziga xos xususiyati bo'lib, Yevropa bog'laridan tubdan farq qiladi¹. Shuningdek, O'rta Osiyo bog'lari xususida V. Bartold, V.L. Vyatkin, M.E. Masson, I.A. Suxarev kabi olim va tadqiqotchilar ham muhim ma'lumotlarni keltirib o'tganlar.

Amir Temur va temuriylar davri hududda bog'dorchilik taraqqiyotida juda muhim bosqich hisoblanadi. Amir Temur o'z davrining eng qudratli imperiyasini barpo etib, o'z shaharlari – Samarqand, Shahrisabz, Hirot va boshqalarning tashqi qiyofasi va obodligiga alohida e'tibor qaratgan. U shahar muhiti o'z davlatining

¹ Г.А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. – Ташкент: 1951. Издательство САГУ. 27 С.

qudratini namoyon ettirishi kerak deb hisoblardi. Amir Temurning “Tuzuklar”ida uning nomidan shunday deyilgan:

“Men tabiblar, munajjimlar va me’morlarni huzurimga chorladim, chunki bu odamlar davlatning shon-shuhrati va gullab-yashnashiga hissa qo’shadilar. Me’morlar men uchun ulug’vor binolar tarhlarini tuzdilar va men uchun bog’lar rejalarini chizdilar”.

Ushbu satrlar bizga o’sha uzoq zamonlarda mutaxassislar bog’-rog’lar barpo etish bilan shug’ullanganliklaridan dalolat beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O’sha zamonlarda bog’ majmualari chorbog’lar - «to’rt bog’» deb nomlangan. Bu nom ularning qat’iy o’rnatilgan tuzilishini aks ettiradi: to’g’ri to’rtburchakli bog’lar to’rt qismdan tarkib topgan. Xiyobon va ariqlar bog’ning turli qismlarini bir-biridan ajratib turardi. Bog’ning o’zi esa baland devor bilan o’ralgan. Mazkur chorbog’larning o’lchamlari ham e’tiborga molik. Masalan, Bog’i Dilkusho va Bog’i Nav bog’larining maydoni taxminan bir kvadrat kilometrni tashkil etgan. Chorbog’lar, qoidaga ko’ra, shovqin-suronli bozorlar, maydonlar va hunarmandchilik mahallalaridan uzoqroqda, shahar chekkasida qad rostlagan. O’rta Osiyo shaharlarining (mahallalarning) turar joylari an’anaviy tarzda zich binolar bilan ajralib turardi va u yerlarda bog’lar yetishtirish uchun joy yo’q edi. Shunday bo’lsa ham, u yerlarda har doim bitta yoki bir nechta bargli daraxtlar – chinor, terak, tut daraxti va boshqalarni ekish uchun joylar qoldirilgan. Ularni shaharlar aholisi yozgi jazirama paytlardagi soya va salqinlik uchun juda qadrlashgan².

Chorbog’lar Amir Temur va Temuriylar davrida saroy hamda shahar me’morchiligining muhim qismiga aylandi. Bu haqdagi qaydlar Lui Gonzales de Klavixoning «Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi», tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiy va Ibn Arabshohning asarlari, Zahiriddin Bobur kundaliklari va boshqa tarixiy qo’lyozmalarda saqlanib qolgan. Ularda Amir Temur va Temuriylar chorbog’larining nomlari va tafsilotlari, zodagon va boy shaharliklarning xususiy bog’lari haqidagi qaydlar, XIV – XV asrlarda masjidlar, xonaqohlar va boshqa jamoat inshootlari qoshida barpo etilgan bog’lar to’g’risidagi ma’lumotlar saqlanib qolgan. Xususiy bog’lar odatda begonalar uchun yopiq bo’lgan. Biroq buyuk sarkarda o’zining uzoq yurishlari vaqtida Samarqand aholisi va mehmonlariga uning bog’lariga erkin tashrif buyurishga ruxsat bergan. Temur o’z poytaxti – Samarqandni bezatishga alohida e’tibor qaratgan. Shahar ichkarisi ulug’vor me’morchilik namunalari, tashqarisi esa mo’jizakor chorbog’lar bilan bezatilgan. Ular poytaxtni

² Г.А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. – Ташкент: 1951. Издательство САГУ. – С. 15.

yashil kamar singari o‘rab olgan va ularning maydoni shahar hududidan ham kattaroq bo‘lgan.

De Klavixo o‘zining sayohat kundaliklarida shunday deb yozadi:

“Butun shahar (Samarqand) bog‘lar va uzumzorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, ular ayrim joylarda bir yarim liga (1 liga = 4,82 km), boshqa joylarda esa ikki ligaga qadar uzayadi. Shaharning o‘zi esa ular o‘rtasida... Ushbu shahar chetidagi bog‘larda ko‘plab ulkan va boy inshootlar qad rostlagan, senyorning (Temurbek) o‘zida esa saroylari va asosiy maqbarasi bor. Bundan tashqari, zodagon shaharliklarning ushbu bog‘larda o‘z uylari va binolari joylashgan. Va shahar atrofida bunday bog‘ va uzumzorlar shu qadarki, unga kirib borayotganingda go‘yoki butun boshli baland daraxtzor o‘rmonga yaqinlashayotgandek bo‘lasan. Uning o‘rtasida esa shaharning o‘zi turadi”.

Amir Temur Bog‘i Dilkushoda Kastiliya qiroli elchilarini qabul qilgan. Klavixo mazkur bog‘ va saroyning tuzilishi haqida batafsil bayon etgan. 1405-yilda Temurning vafotidan keyin uning avlodlari qo‘l ostida bog‘dorchilik san‘ati rivojlanishda davom etdi. Nabirasi Ulug‘bek Cho‘ponota etagida bobosi boshlagan Bog‘i Maydon bog‘ini qurib bitkazdi. Ulug‘bek bu yerda ikki qavatli Chil-sutun (Qirq ustun) saroyini qurdi. Ulug‘bek, shuningdek, Bog‘i Maydon yaqinida, Cho‘ponota yonbag‘rida mo‘jaz bog‘cha barpo etishni buyurdi. Uni Chinnixonona – devorlari XV asrda oltin bahosida qadrlangan xitoy chinnisi bilan qoplangan go‘zal saroy bezab turardi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda sahovatpesha boy Darvish Muhammad Tarxonning bog‘i mashhur bo‘lgan. Uning chorbog‘i Bog‘i Maydonning bir oz pastrog‘ida qarag‘ay, archa va oq terak bilan o‘ralgan zinapoyalar shaklida barpo etilgan. Bu joy o‘zining go‘zalligi va toza havosi bilan mashhur edi. Alisher Navoiy tomonidan Hirot ahliga sovg‘a sifatida barpo etilgan chorbog‘lar: Bog‘i Marg‘ani, Bog‘i Puli Sangkashon («Tosh tashuvchilar ko‘prigi yaqinidagi bog‘»), Bog‘chai Shavqiya («Jozibador bog‘»), Gozurgohdagi (Hirot yaqinidagi shaharcha) va boshqa joylardagi bog‘lar yanada mashhur bo‘lib ketdi³.

O‘rta asrlar tarixchisi Xondamirning yozishicha, Navoiyning Hirotidagi bog‘lari oddiy shaharliklar uchun ochiq bo‘lgan hamda dam olish va sayr qilish uchun sharoitlari, shuningdek, binolar maftunkorligi va yam-yashil o‘simliklari bilan tengsiz bo‘lgan⁴.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham bog‘lar barpo etish bilan shug‘ullangan. 1504 yilda Kobul viloyati (Afg‘oniston) hokimiyatini qo‘lga kiritgach, u Kobul

³ G‘aniyeva S. Alisher Navoiy: Hayoti va ijodi / Mas‘ul muharrir A.Qayumov.-Toshkent: Fan, 1968. – B.112.

⁴ Xondamir G‘iyosiddin binni Humomiddin. Makorim ulaxloq. - Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1981. – B.94.

yaqinida Bog‘i Binafsha, Chorbog‘, Bog‘i Xilvat, Istargacha yaqinida – Bog‘i Podishoh, Pagmanda – Bog‘i Kalon bog‘larini barpo etgan⁵.

Bobur Hindistonni egallagach (1519 – 1527 yillarda), o‘zining qisqa hukmronlik yillarida u yerda ham ko‘plab arxitektura inshootlari, shuningdek, Samarqand va Hirotdagiga o‘xshash bog‘lar qurdirdi. Ular orasida Adinapurda Bog‘i Vafo (1508-1509 yillar), Agra yaqinida Bog‘i Xasht-Bixisht (Salomatlik bog‘i), Dxolpurda Bog‘i Nilufar va 1527-1529 yillarda Sikrida barpo etilgan Bog‘i Fath ma‘lum. “Boburnoma”da Bobur hamda uning yaqin beklari tomonidan Afg‘oniston va Hindistonda bunyod etilgan 17 ta bog‘ tilga olingan. Boburning o‘zi professional landshaft me‘morining barcha sifatlariga ega edi: u o‘simliklarni yaxshi bilardi, tabiiy va iqlim sharoitlarini hisobga olgan va tafsilotlarga alohida e‘tibor berib, landshaft xususiyatlaridan mohirona foydalangan.

Amir Temur va Temuriylar davridagi O‘rta Osiyo bog‘dorchilik san‘atining zamirida yer egalarining ko‘p asrlik tajribasi va O‘rta Osiyo va qadimgi Eronning bog‘dorchilik va bog‘ me‘morchiligi an‘analari yotadi. Oddiy dehqonlar o‘z tajribalari asosida yerga ishlov berish va har xil turdagi o‘simlik hamda daraxtlarni o‘stirish sirlarini o‘rgangan va ularni avloddan avlodga yetkazganlar, olimlar tomonidan esa to‘plangan, tizimlashtirilgan va ilmiy risolalarda qayd etilgan. Masalan, «Irshod az Ziroa» («Ziroatchilik qo‘llanmasi») XIV – XV asrlarda O‘rta Osiyoda agrotexnik madaniyat va bog‘dorchilik qurilishi yutuqlari hamda o‘ziga xosliklarini o‘zida mujassamlashtirgan. Unda «Ko‘chatlar, gullar, xushbo‘y o‘simliklarni ekish, chorbog‘ qurish va uni yuritish to‘g‘risida»gi alohida bob mavjud. XV asrning 70-80-yillarida mazkur asar Hirotda qayta yozilgan hamda xalqqa qilgan xayru sahovati va millat bog‘chalarini barpo etgani uchun Alisher Navoiyga bag‘ishlangan.

«Irshod az Ziroa»da chorbog‘ uchun gul navlarini saralashda biri ochilib bo‘lgach, boshqasi gullashi uchun qanday gul navlaridan tashlash kerakligi bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Shunday qilib, chorbog‘lar erta bahordan kech kuzga qadar gullab-yashnab turgan. Turli navlardagi manzarali va mevali daraxtlarni o‘tqazishga ham oz e‘tibor qaratilmagan. Meva daraxtlarini o‘tqazish nafaqat amaliy, balki estetik qiziqishlarga ham tayanadi: «qor oqi, nafarmon, pushti rangli gullar bahorda, yam-yashil barglar orasidagi to‘q sariq va qizil mevalar yoz va kuz boshlanishida, qip-qizil-oltinrang barglar kech kuzda bog‘larga o‘ziga xos joziba bag‘ishlardi». Shuningdek, risolada sug‘orish – chorbog‘ hududida suv yo‘llari va havzalarining keng tarmog‘ini yaratish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ham mavjud. Temur bog‘ va

⁵ Г.А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. – Ташкент: 1951. Издательство САГУ. – С. 12.

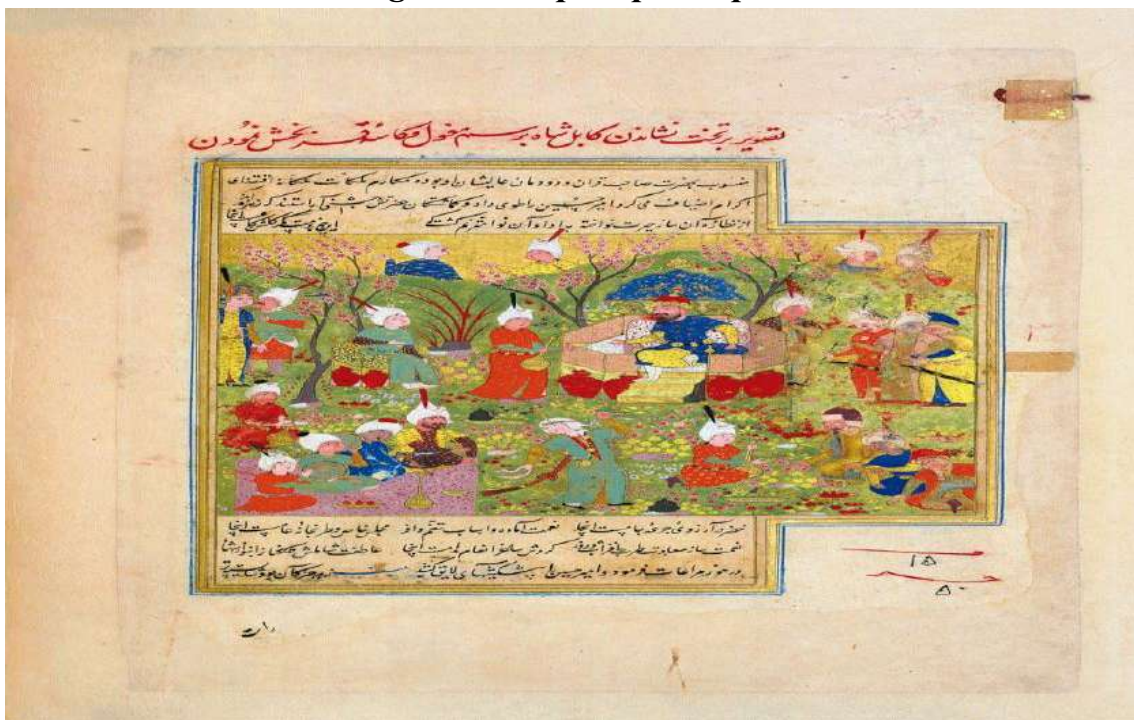
bog‘chalarida mohir me‘morlar tabiiy yon bag‘irlarga favvoralar va hatto kaskadli sharsharalar barpo etganlar.

Temuriylar chorbog‘ining qoq markazida saroy – hordiq chiqarish uchun shahar tashqarisidagi qarorgoh bunyod etilgan. Bog‘ bo‘ylab kashta va yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan ko‘plab kichik ayvonchalar va ko‘shklar bo‘lgan. Arxitektura, yashillik va suv bir-birini uyg‘un ravishda to‘ldirgan. Bog‘, suv ombori, saroy va ko‘shklar yagona kompozitsion organizmga birlashtirilgan.

XULOSA

Shunday qilib, Amir Temur va Temuriylar boshqaruvi davrida O‘rta Osiyoda bog‘dorchilik san‘ati o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. Keyingi asrlarda uning an‘analari Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindiston, Eron va Turkiya me‘morchiligida davom ettirildi. Temuriylar davridagi bog‘dorchilik san‘atining ta‘sirini XVI asrdan boshlab Fransiya va Gollandiya bog‘lari va gulzorlarida uchratish mumkin. XV asrda Movarounnahr va Xitoy bog‘dorchilik san‘ati o‘rtasida parallellik kuzatiladi. Birgina Samarqandning o‘zida Amir Temur topshirig‘i bilan oddiy fuqarolar uchun ochiq bo‘lgan eng kamida 11 ta bog‘ va bog‘cha majmualari barpo etilgan.

“Zafarnoma” qo‘lyozmasidan miniatyura. Amir Temur o‘zi barpo etgan bog‘da hordiq chiqarmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. G'aniyeva S. Alisher Navoiy: Hayoti va ijodi / Mas'ul muharrir A.Qayumov.- Toshkent: Fan, 1968. - 148 b.
2. Xondamir G'iyosiddin binni Humomiddin. Makorim ulaxloq. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1981. - 136 b.
3. Г.А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. – Ташкент: 1951. Издательство САГУ. 27 С.
4. Ergashevich, R. A. (2022). Socio-philosophical significance of the concept of national state sovereignty. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(3), 49-51.
5. Mamatqulov, E. (2022). TARAQQIYOT STRATEGIYASI YANGI O'ZBEKISTONDAGI MA'NAVIY ISLOHOTLAR ASOSI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 950-953.
6. Mamatqulov, E. (2022). YANGI O'ZBEKISTONDA MA'NAVIY MAKONNI YARATISH BORASIDAGI ASOSIY VAZIFALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(9), 402-406.
7. Panjiyev, S. (2019). CONCEPTS OF TRUTH OF THE NEW TIME. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(7), 170-173.
8. Raxmanov, A. (2022). SHARQ RENESSANSI DAVRI GUMANIZMINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 668-674.
9. Raxmanov, A. E. (2021). Political independence and the creation of its legal basis. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(6), 726-729.
10. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 334-337.
11. Saidov, S. (2022). "TADBIR UL-MANZIL" RISOLASI-OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
12. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELITIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
13. Saidov, S. (2023). "TARIXI GARDIZIY" ASARINING TARIXIY QIYMATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 842-847.

14. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
15. Suhrob, P. (2021). The philosophical content of truth and its forms. *World Bulletin of Social Sciences*, 4(11), 176-178.
16. Suhrob, P. (2022). GLOBALIZATION PROCESS AND NATIONAL-SPIRITUAL FACTORS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(12), 636-638.
17. Suhrob, P. (2022). THE NOOSPHERE STAGE AND THE INCREASING RESPONSIBILITY OF MANKIND IN THE PERSPECTIVE OF THE PLANET EARTH. *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 6, 55-58.
18. Turdiboyev, B. X. (2019). CIVILIZATIONS AS FORMS OF MANIFESTATION OF HISTORICAL PROCESSES. *Theoretical & Applied Science*, (11), 29-32.
19. Панжиев, С. (2022). ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИ ЮКСАЛТИРИШДАГИ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 863-866.
20. Саидов, С. (2022). ЯНГИ МАЪНАВИЙ МАКОННИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ИБН МУҚАФФА АСАРЛАРИНИНГ РОЛИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 19-22.
21. Турдибоев, Б. (2022). ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ БИЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ ВОҚЕЛИКНИ ТУШУНИШ ВА ДУНЁҚАРАШЛАРГА БОҒЛИҚЛИГИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1037-1043.
22. Турдибоев, Б. Х. (2022). ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ БИЛИШНИНГ МАЪНО-МАЗМУНИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 23-28.
23. ШОИМОВ, А. (2020). ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА НА НОВОМ ЭТАПЕ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА. *Вопросы политологии*, 10(11), 3330-3338.
24. Musurmonkulovich, A. G. (2022). Factors to Strengthen the Ideological Immunity of Young People in the Process of Ideological Education. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 15, 15-17.

INSON KAPITALI RIVOJLANISHIDA OLIY TA'LIMNING AHAMIYATI

Muxriddin Maxamadaminovich Sodirjonov

Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: sodirjonov@mail.ru

+998-94-170-17-14

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisdagi inson kapitali rivojlanishida ta'lim xususan oliy ta'limning tutgan o'rni sotsiologik tahlil etildi. Mavzu katta hajmdagi ilmiy nazariy o'rganishni talab qilsada – zamonaviy ta'lim tendensiyalari, ijtimoiy hamkorlik, o'zaro aloqadorlik dialektikasi sifatida tadqiq etildi. Ta'lim orqali ijtimoiy-iqtisodiy faravonlikni oshirish, yoshlarda ijtimoiy me'yorlar, sotsial mobillikni faollashtirish, ko'nikma va odatlarni shakllantirishda, hamda daromadlar o'sib barqarorligini ta'minlashdagi xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: inson, qobiliyat, ta'lim, kompetentsiya, iqtisodiyot, salomatlik, ijtimoiylashuv, jamiyat, investitsiya, sotsial mobillik, oliy ta'lim, bandlik.

ABSTRACT

In this thesis, the role of education, especially higher education, in the development of human capital was sociologically analyzed. although the topic requires a large amount of scientific theoretical study, it was studied as a dialectic of modern educational trends, social cooperation, and interrelationship. Conclusions on increasing social and economic empowerment through education, activating social norms and social mobility in young people, forming skills and habits, and ensuring the growth and stability of incomes are given.

Key words: human, ability, education, competence, economy, health, socialization, society, investment, social mobility, higher education, employment.

KIRISH (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Inson kapitali o'z tarkibida bir qator ijtimoiy-biologik yaxlitlik komponentlarini qamrab oladi va uni sotsiumga yo'naltirib boradi. Bular demografik, sog'liqni saqlash, ta'lim, mehnat, madaniy, fuqarolik, ma'naviy-axloqiy, axborotlarga egalik komponenti va shu kabilardan iborat. Belgilangan tarkibiy qismlarning har biri kapital sifatida ijtimoiy zarur faoliyat turlari va funksional imperativlarga mos keladi. Shu bilan birga, inson kapitaliga xizmat qiluvchi uch xil salohiyat turini ajratib ko'rsatish mumkin[9]. Bular: a) shaxs va jamoaning ehtiyoj, qobiliyat va ijtimoiy hayotni qo'llab-quvvatlashga oid komplekslar tizimi; b) ehtiyoj, qobiliyat va malakaga oid tizimlar majmuasi; v) odatiy hayot faoliyatidir.

Inson kapitalining rivoji ham shaxsning ongi, odob-axloqi, ma'naviyati, dunyoqarashi, talab-ehtiyojlarining qondirilishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy munosabatlarga, ijtimoiy tuzum mohiyati va tabiatiga bevosita bog'liqdir. Jamiyat qanday bo'lsa, ijtimoiy munosabatlar majmui bo'lgan inson kapitali ham unga mos bo'ladi. Inson aql-idpok sohibi bo'lganligi uchun real dunyodagi voqealarni biladi, ilmu tafakkuri, mehnati, salohiyati bilan dunyoni boshqaradi. Inson kapitalining yuksalishiga uni o'rab turgan barcha ijtimoiy muhitda ro'y berayotgan voqealar ta'siri kuchli bo'ladi[9].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

XX asrning 60-yillaridan keyin inson kapitalining deyarli barcha ta'riflarida keng qamrovli talqin prinsipi kuzatildi:

- inson kapitali nafaqat bilimlar yig'indisi balki, insondagi ko'nikma, malaka va qobiliyatlardir;
- insondagi imkoniyat va salohiyatlarni bosqichma-bosqich kapitalga aylantirish;
- salomatlik, ta'lim darajasini rag'batlantirish, motivatsiya hamda investitsiya kiritib borish mohiyatan inson kapitalining ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini o'zgartirmaydi.

Inson kapitali rivojida ta'lim masalalari muhim o'rin tutishini ilgari surgan ingliz olimi P. Uolshning fikriga ko'ra: "XIX asrdan boshlab, ko'plab iqtisodchilar insonni jamiyat rivojining asosiy kapitali toifasiga kiritadilar. Chunki, inson kapitali bu – xarajatlarni foyda bilan qaytarish uchun sarflangan harajatlarni talab etadi va qo'shimcha tarzda unga xizmat qiladi. Biroq, bunday xulosaga kelish umumiy ma'noda e'tirof qilingan va o'zaro munosabatlarga kirishishda barcha odamlar uchun asosiy kapital hisoblangan ta'lim va tarbiya harajatlarining barcha turlari iqtisodiy qiymat sifatida belgilanadi"[4].

Iqtisodiy o'sish omillari tizimida 1960 yilda iqtisodchilar T. Shuls va G. Bekker tadqiqotlarida "Inson kapitali" kategoriyasi jiddiy o'rganilgan[5]. "Inson kapitali" omili faqat inson (ta'lim va kasbiy mahoratlar bo'yicha)ga sarflangan investitsiyalar majmui sifatida tushunilib, uning natijasida sotsiumning ishlash qobiliyati oshdi. Yillar o'tib, Ushbu tushunchaga oid kategoriyalar shaxs va umuman jamiyatning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladigan bilim, ko'nikma hamda malakalar majmui sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi"[6. – C. 102–110.]. XXI asrga kelib, "Inson kapitali"ning o'rniga "bilimlar iqtisodiyoti asri" degan atama ahamiyat kasb eta boshladi. Mazkur iborani birinchi bo'lib nemis olimi F. Mechlar 1962-yilda "Bilimlar iqtisodiyoti" degan asarida qo'llagan edi. Bugungi kunga kelib, XXI asr iqtisodiyotini tavsiflashda Ushbu atamaga tez-tez murojaat qilinib, yangi texnologiyalar asrida yangi bilimlarni shakllantirish, taqdim etish, foydalanish

(iste'mol qilish) va takomillashtirishda alohida o'rin tuta boshladi[7. – C. 62–72.]. Inson kapitali ishlab chiqarish poydevorining hal qiluvchi elementidir; ta'lim iqtisodiyot va jamiyat uchun inson kapitalini rivojlantirish uchun mas'uldir. Ta'lim inson kompetentsiyalari, ijtimoiy me'yorlar, odatlar va ishlab chiqarishni yaxshilash orqali jamiyatning hayot sifatini oshiradi. Bu iqtisodiy-ijtimoiy farovonlikni oshirish uchun mamlakatning ta'limga sarmoyasidir.

Yangi ming yillikda bilimlar zamonaviy muhim jarayonlarni aks ettiruvchi atamalar “globallashtirish”, “axborotlashuv”, “tarmoqlar” va “ekomuhitni yaxshilash va saqlab qolish”da namoyon bo'ladi. Ma'lumki, XX asrning asosiy yutug'i jismoniy mehnat ishtirokchilari (konveyerlar, sanoatni avtomatlashtirish va b.) samaradorligini oshishi bilan ahamiyat kasb etgan. Sotsiolog P. Drukkerning ta'kidlashicha, XXI asrning dominant egalari albatta, “bilimli” va “ilimli” kishilardir. Ularni mutaxassis sifatida yaxshiroq tayyorlash, har qanday mamlakatning intellektual yutug'i hisoblanadi. Bilimli mutaxassis bo'lish har qanday ishda intellektual mehnatning yuqori unumdorligini ta'minlaydi. Mamlakatdagi intellektual salohiyat davlatga investitsiyalar jalb etish imkoniyatini oshiradi va inson kapitalining barqaror, uzoq muddatli o'sishi uchun muhim omil sifatida xizmat qiladi[3. – C. 268.].

MUHOQAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Ko'pgina rivojlangan davlatlar, xususan, Yaponiya, Malayziya, Singapur, Janubiy Koreya davlatlarining rivojlanishida ta'lim tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bugungi kundagi rivojlanish bizning ham oldimizga ushbu davlatlar singari mehnat bozorida talab katta bo'lgan sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlash masalasini qo'yimoqda. Hozirgi davrda jahon bozorida shunday kasb va hunarlar vujudga kelganki, ularning aksariyati universitet va kollejlarda emas, balki oddiy o'quv markazlarida uch yoki bir yilda emas, juda qisqa vaqt ichida tayyorlanmoqda. Bunga ko'plab misollar keltirishimiz mumkin. Masalan, Singapurda ham ta'limga iqtisodiy taraqqiyotning birinchi galdagi vazifasi sifatida qaralgan. Ta'lim sohasini rivojlantirish bilan bog'liq masalalar amerikacha ta'lim modeli bilan o'zaro aloqaga kirishish yo'li orqali hal etildi. Garchi mazkur tizim pullik bo'lsa ham (O'zbekistonda maktab ta'limi bepul) singapurliklar nafaqat 10 yillik maktab ta'limi, balki malaka oshirishga qaratilgan ishlab chiqarishga tayyorlovchi turli kurslarga ham alohida ahamiyat bera boshladilar. Singapurning politexnika maktablari va kollejlarda texnika sohasiga oid bilimlardan tashqari grafika va dizayn asoslari hamda arxitekturaga oid fanlar ham o'qitib borilgan. Ta'lim ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borilgan, asosiy e'tibor amaliyotga qaratilgan[11.–B.92].

Ta'lim yaponlar uchun hali-hanuz eng oliy qadriyat sifatida qadrlanadi. Bir zamonlar Yaponiyada bolalarni o'qimishli qilish uchun kundalik ehtiyojlarga

sarflanadigan harajatlarni tejab, pul jamg'arish an'anasi majud bo'lgan. Yaponlar bolalariga pul va moddiy boyliklarni emas, bilimni meros qilib qoldirishga harakat qilganlar, aniqrog'i, bolalarga qoldirilishi kerak bo'lgan pulni ularning zamonaviy ta'lim olishlari uchun sarflab, shu asosda bolalariga mustaqil pul topa olish imkonini qoldirganlar. Bu esa ularga yuksak ijtimoiy mavqeni ta'minlaydigan davlat lavozimlarida faoliyat ko'rsatishlarini kafolatlagan. Bugungi kunda Yaponiyada joriy qilingan ta'lim tizimi butun jahonga o'rnak bo'larli darajada taraqqiy etgan. Xuddi yurtimizdagi kabi o'z ichiga boshlang'ich va o'rta ta'limni qamrab oluvchi majburiy ta'lim yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda yaponiyalik bolalarning deyarli 100%i qamrab olinadi. Ularning 96%i esa 2 bosqich maktab ta'limida tahsil olishadi. Ikkinchi bosqichni tugatgan bolalarning 60%i ta'limni kollej, institut va kasb-hunar bilim yurtlarida davom ettirishadi.

Zamonaviy yapon pedagogikasida ta'lim tizimi bilan uzviy uyg'unlashgan ahloqiy tarbiya tamoyili shakllangan. O'rta asrlardayoq maktablarda amaliy etikaga e'tibor qaratila boshlangan edi. Ushbu maktablarda amaliy boshqaruv kishisi qanday bo'lishi kerakligi haqida tahsil berilar edi. Konfutsiylik aqidalari va buddizm an'analari ta'sirida ta'lim tizimiga nafaqat bilim olish va hunarmandlik ko'nikmalarini oshirish vositasi, shuningdek, ahloqiy va ma'naviy barkamollikni shakllantirish va shu asosida qat'iy intizomlilik fazilatini yuzaga chiqarish vositasi sifatida qarala boshlandi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'lik sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi[1. – B.224.]. Shu nuqtai nazardan ta'limga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat mamlakatni rivojlantirishning muhim usuli, inson kapitali va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollari yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy siyosatdir. Buning natijasida inson kapitalini takomillashtirib moddiy fapovonlik va sog'lom turmush tarziga erishiladi. Shuni ta'kidlash keppakki, inson kapitali har bir insonning individual kapital shaklidir. Inson qobiliyatlari, bilimlari, ko'nikmalari va tajribasi har bir yosh fuqaroning shaxsiy mulki hisoblanadi.

To'liq o'rta ma'lumotga ega kishilar bilan universitet diplomiga ega mutaxassislar o'rtasidagi farq solishtirilganda, oliy ma'lumotli kishilar topgan daromad va keltirilgan foydadagi afzallik keskin farqlar bilan ajralib turishini ko'rish mumkin. Masalan, Indoneziyada oradagi farq 80 foizdan oshsa, Ushbu ko'rsatkich Paragvayda 300 foizni tashkil etgan. uning faoliyati makon-zamonda cheksiz bo'ladi,

chunki bilimlar ma'lumotlar manbasi sifatida axborotlarni nafaqat manzilga tezda etkazadi, balki tahliliy prognoz asosida istiqbolni belgilaydi[1.–B.94.].

To'g'ri, ta'lim kerak, ammo u tanqidiy fikrlashni shakllantiradigan va inson kapitalini rivjlantirishga qaratilgan bo'lishi shart. O'tgan davr mobaynida ta'limda turli salbiy streotiplar shakllanishi kuzatildi. Jamiyatda ijtimoiy mavqeni oshirish uchungina oliy ma'lumotli bo'lish, qaysi soha bo'lishidan qat'i nazar, oliy ta'limni tanlash yoki yoshlarda maktab ta'limidan so'ng hayotiy pozitsiyalarini talaba bo'lish yoki talabalikka qarab belgilashi kuzatildi. Ta'lim jarayonlarida esa ularga ushbu mahoratlar mexanik tarzda o'rgatildi. Masalan, siz shunchaki ma'ruzalarni tinglaysiz, ma'lum bir detallarni yodlaysiz, formulalarni qo'llaysiz va ta'lim asosan, shundan iborat bo'lgan. Taqdim etilgan fikrni shubha ostiga olish, ochiq bayon etish va asosiysi, mustaqil fikrlashga juda kam holatlarda e'tibor qapatildi.

Bugungi davr talabi va xorij tajribasida ko'rish mumkinki, intellektual madaniyatni rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shaxs sifatida o'z fikriga ega bo'lish va o'z fikri bilan bo'lisha olishgina zamonaviy ilm-fan hamda kasblarga egalik qilish mumkin. Ko'pgina rivojlangan davlatlar, xususan, Yaponiya, Malayziya, Singapur va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning rivojlanish japayonida ta'lim tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bugungi kundagi rivojlanish japayonlari bizning ham oldimizga ushbu davlatlar singapi mehnat bozorida talab katta bo'lgan sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlash masalasini ko'ndalang qo'ymoqda. Hozirgi davrda jahon bozorida shunday kasb va hunarlar vujudga kelganki, ularning aksariyati universitet va kollejlarda emas, balki oddiy o'quv markazlarida uch yoki bir yilda emas, juda qisqa vaqt ichida tayyorlanmoqda. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin.[8. – B. 57.].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Inson kapitali nafaqat xalqaro darajada, balki mahalliy sharoit, shu jumladan, hududiy xususiyatlarga ko'ra ham ta'lim va amaliy faoliyat jarayonida inson tomonidan qo'lga kiritilgan bilim, ko'nikma hamda qobiliyatdir. U birinchi navbatda, kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish va amalga oshirishga imkon beradi. Kapital ta'lim japayoni va ijodiy faoliyatda shakllanadi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning ma'lum bir sohasida qo'llaniladi. Biz oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, oliy o'quv yurtlari tizimini yanada rivojlantirish, sohadagi mavjud muammolarni baptaraf etish, pirovardida ilm-fanning yirik o'choqlariga aylantirishga alohida e'tibor qaratamiz. Aholining oliy ta'lim bilan qampab olinganlik darajasi muttasil oshirib boriladi[1. – B.230.]

Har qanday inson kapitalining sifat darajasi mamlakat miqyosida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga bevosita ta'sir ko'psatadi. Bunda biz (ekspertlar fikri ham)

doimiy ta'kidlab keladigan "ta'lim faqatgina shaxsning kelajakdagi muvaffaqiyati emas, balki jamiyat va qolavepsa millatning jamoaviylikga yo'naltirilgan kelajagiga sapmoya sifatida ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashimiz yangicha yondashuv bo'ladi. Inson kapitali ma'lum bir chegara qiymatidan oshib ketganda, jamoaviylikka innovatsion ta'sir ortadi. Oliy ma'lumotli odamlarning yuqori foizga erishishi, bizning nazarimizda "qadriyat va udumlarga asoslangan jamoaviylik"ni "innovatsion jamoaviylik"ka yoki yaratuvchi xalq (millat)ga aylantirish kafolatini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, har qanday inson kapitalining rivojlanganlik va mukammalligi asosiy kopponent hissoblanadigan ta'lim sifatiga va davomiyligiga bevosita bog'liq. Zamonaviy oliy ta'limga alohida urg'u berilar ekan, endi diplomli mutaxassis emas, balki raqobatbardosh, malakali va irodasi mustahkam, yangicha davr ruhiga mos fazilatlar (bosiqlik, vazminlik, diplomatiya, muloqot madaniyati, ijobiy xarakter va shu kabilar)ga ega kadrlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Rivojlangan davlatlar va korporatsiyalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, universitetda olingan ta'lim pragmatik belgilarni ifodalovchi darajaga qarab joylarda bandlik darajasining nafaqat miqdori, shu bilan birga sifatini ham oshiradi.

Yangi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda barqarorlashib bormoqda, xomashyo tovarlari bilan emas, balki jamiyatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy o'sib borishi aholi "inson kapitali"ning rivojlanishiga bog'liq. Axborotlashgan jamiyatda asosiy mehnat predmeti axborot va bilim muntazam investitsiyalar kiritib, "Yangi O'zbekiston"da inson kapitalidan samarali foydalanish bilan dunyoning yetakchi davlatlari qatoridan munosib o'rin egallash, "Aqllar ko'chishi" tahdidining oldini olish, faol fuqarolik pozitsiyasini moddiy-ma'naviy rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент: О'zbekiston, – 2021. – Б.230.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.
3. Питер Ф. Друкер. Эффективный управляющий. – М.: ВЦИ, 1994. – С. 268.
4. Корицкий А. В. Введение в теорию человеческого капитала // http://sibupk.nsk.su/New/04/chairs/c_theory/kapital/book1.htm
5. Becker G. S. Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. – University of Chicago press, 2009.// Becker G. S. Human capital and the economy //Proceedings of the American philosophical society. – 1992. – Т. 136. – №. 1. – С. 85-92.// Becker G. S. Nobel lecture: The economic way of

looking at behavior //Journal of political economy. – 1993. – Т. 101. – №. 3. – С. 385-409.// Schultz T. W. Capital formation by education //Journal of political economy. – 1960. – Т. 68. – №. 6. – С. 571-583.// Schultz T. W. Reflections on investment in man //Journal of political economy. – 1962. – Т. 70. – №. 5, Part 2. – С. 1-8. // Schultz T. W. Investment in poor people. – US Department of Labor, Manpower Administration, 1967.

6. Каменских Е. А. Концептуализация формирования человеческого капитала в социоэкономической системе региона // Научные сообщения. Экономика и управление. – 2010. – №5. – С. 102–110.

7. Хаджалова Х. М. Человеческий капитал современной семьи // Креативная экономика. – 2014. – №11 (95). – С. 62–72.

8. Содиржонов М. М. Инновацион таракқиёт йўлида инсон капиталини ривожланиш жараёнларини оптималлаштириш имкониятлари // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2020. – №2 (88). – Б. 57.

9. Содиржонов, М. "Инсон капитали ривожини шахсинг онги, билими, ахлоқ-одоби, дунёкарашига боғлиқ." "Янги Ўзбекистон" газетаси 10 (2022).

10. Содиржонов М. М. Инновацион таракқиёт йўлида инсон капиталини ривожланиш жараёнларини оптималлаштириш имкониятлари // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2020. – №2 (88). – Б. 57.

11. Содиржонов М. М. Инсон капитали ривожланиш жараёнларининг этносоциологик хусусиятлари (Фарғона водийси мисолида). Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2022. – Б. 94.

THE PROBLEMS FACED BY THE LEARNERS OF ARABIC LANGUAGE AS NON-NATIVE SPEAKERS

Tojjeva Zamira Zafar kizi

2nd year master's student in Linguistics

Samarkand State Institute of Foreign Languages

+998908709095

Zamirat@gmail.com

Sh.I. Akhmedov

Lecturer, Department of Middle Eastern Languages, SamSIFL

+998937231524

shaxzodahmedov310@gmail.com

ABSTRACT

Today's learners have a plenty of chances in learning any new languages, however, there are some challenges when going into foreign languages. Nowadays more and more people are interested in learning Arabic language, and fascinated by Arabic world by the strategic importance of its people and the region they occupy. Moreover, there is a great deal of adherence of Arabic learners because of various goals such as cultural, religious, financial concerns. Also, Arabic as an evaluative language in academic settings is determined by a certain lexico-grammatical set, which, when directly translated into other languages. In this article the focus will be on the problems of non-native speaking learners of Arabic language and are illustrated several experienced challenges.

Keywords: *non-native learners, MSA, CA, colloquial spoken Arabic, Arab countries, challenges, speaking or listening competences, Arabic language teaching programs.*

АННОТАЦИЯ

Сегодняшние учащиеся имеют много шансов в изучении любых новых языков, однако при переходе на иностранные языки возникают некоторые проблемы. В настоящее время все больше и больше людей заинтересованы в изучении арабского языка и очарованы арабским миром из-за стратегической важности его людей и региона, который они занимают. Более того, существует большая приверженность изучающих арабский язык из-за различных целей, таких как культурные, религиозные и финансовые проблемы. Также арабский как оценочный язык в академических условиях определяется определенным лексико-грамматическим набором, который при прямом переводе на другие языки. В этой статье основное внимание будет уделено

проблемам изучающих арабский язык, не являющихся носителями языка, и проиллюстрированы несколько испытанных проблем.

***Ключевые слова:** учащиеся, не являющиеся носителями языка, MSA, CA, разговорный разговорный арабский язык, арабские страны, проблемы, навыки говорения или аудирования, программы обучения арабскому языку.*

INTRODUCTION

Arabic is unique and challenging language at the same time. It is spoken both by more 400 million native speakers with wide range of dialects around Arabic countries and more 500 million people across the world. In the Middle centuries it became official and scientific language of almost all Muslim countries. However, nowadays Arabic is not the only language at the top of today's international languages, it is trying to reprecipitate its old status. Modern Standard Arabic (MSA) is the official language in the Arabic countries that based on Classical Arabic. It has become one of the international languages primarily because of the universal nature of Islam. Arabic has successfully retained its classical and standard nature as embodied in the Qur'an, chiefly because of the nature of the language and the sustained attempts made by Muslims and Arabic grammarians to prevent it from being corrupted by different dialects and the effects of colonization⁶. Classical Arabic represents the language spoken by the Arabs more than fourteen centuries ago, while Modern Standard Arabic is an evolving variety of Arabic with borrowings and innovations proving that Arabic reinvents itself to meet the changing needs of its speakers. At the regional level there are large numbers of Arab dialects as there are members of the Arab league.

METHODOLOGY

Although, there is daily contact with Arabic language between learners who live in Muslim countries such as in the praying and the recitation of Qur'an, they might find difficulties in some occasions. The first challenges will be with the pronunciation of Arabic letters because of its uniqueness. The pronunciation of Arabic letters are quite complicated and absolutely differ from other languages, even alternatives are not similar completely. There are one specific character at least in Arabic letter.

The next challenges which face non-native learners are Arabic grammar and lack of methods teaching it especially for non-native speakers. Even the teachers or lecturers who have more than two-decades of experience about their fields they also may have struggles in the teaching process of new languages because of individuality of learners. Also, students who have great ability for learning new language they will

---

⁶ AL-ATTAS, SMN. 1985. Islam, secularization and the philosophy of the future. London: Mansell Publishing

come across misunderstanding in the first step. Despite the awareness of the importance of nurturing communicative skills in Arabic, more the teachers believe that learning and applying grammar rules and translating to and from Arabic are crucial. Therefore, most learners more focus on studying grammar rules and translate to and from Arabic and the lectures are held under grammar-based methods and little attention for other important skills such as speaking or listening competences that signify the learners' level.

The difference between the formal, standard Arabic and spoken Arabic and the duality of the language is the most severe problem. This is a problem that damages to originality of standard language and it can be see at grammar construction or usage of words and their lexicological meanings. All Arab countries, some within the same country share this problem. Also, it induces confusing of the new language learners. The colloquial spoken Arabic became separated from the formal one in terms of structure, pronunciation and grammar, although the latter is used correlate the former. Today's learner wants to know the meaning of the words he thinks colloquial despite the fact that he could find alternative synonyms of those words in Arabic. The learner is sometimes confused and chooses uncommon colloquial vague words resorts to foreign words in spite of Arabic, available ones.⁷

CONCLUSION

In the 21st Century Arabic country have become the realm of business development and hotspot places around the world especially in the energy, construction, technology and real estate industries, which have given big economic boosts to many petroleum powerhouse countries like Saudi Arabia or UAE and Qatar that claim Arabic as an official language. The same thing goes for diplomatic, governmental and political careers that address and deal with policy in the Arab world. However, knowing Arabic is absolutely important language, there are very few sources for learning Arabic than other languages such as English or French to non-Arabic speaking communities, and if they exist they employ poor methods and use traditional techniques. Teachers with old skills, inappropriate selection of textbooks and syllabuses and scarcity of programs and activities which would attract the non-Arabic speaking learners all these end up in poor performance. Moreover, Arab media do not properly care about these problems by not dedicating special channels addressing these non-Arabic speaking communities, or at least produce Arabic language teaching projects like official or entertainment programs and serials

---

⁷ Ismail Hassan: Teaching the Arabic Language: Problems in Languages or Speakers. The II International Conference «Methods Of Teaching Oriental Languages: Actual Problems And Trends». 2014. P. 4.

in MSA for its learners. As results of the undeniable factors Arabic learners might face large numbers of challenges in their studying experience.

REFERENCES

1. Ismail Hassan. Teaching the Arabic Language. Problems in Languages or Speakers. The II International Conference «Methods Of Teaching Oriental Languages: Actual Problems And Trends», 2014. P. 4.
2. Ra'nokhon Sultonova, Farida Khamroyeva. A Direct Method for teaching Arabic language in Uzbekistan "Science and Education" Scientific Journal May 2021 / Volume 2 Issue 5
3. Farghaly, A. and Shaalan, K. 2009. Arabic natural language processing: Challenges and solutions. ACM Trans. Asian Lang. Inform. Process. 8, 4, Article 14 (December 2009), 22 pages.
4. Ra'nokhon Sultonova, Farida Khamroyeva. Problems experienced with the teaching of Arabic to learners in muslim schools in Uzbekistan. "Science and Education" Scientific Journal May 2021 / Volume 2 Issue 5.
5. Abdallah Hussein El-Omari, Hussein Mohammad Bataineh. Problems of Learning Arabic by Non-Arabic Speaking Children: Diagnosis and Treatment Article in Journal of Language Teaching and Research. September 2018

KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA MIKROMOLIYALASHTIRISHNING ROLI

Madg‘oziyev Rustam Xoltojiyevich,
Farg‘ona Politehnika Instituti,
“Qurilish” fakulteti, tyutori,
e-mail: rustammadgoziev1@gmail.com,
+998 91 106 21 12.

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda kichik biznes har qanday mamlakat, ayniqsa O‘zbekiston uchun muhim rol o‘ynaydigan ijtimoiy-iqtisodiy tizimning zaruriy elementidir. Mikroreditlar aholining keng qatlamlariga tadbirkorlik tashabbuslarini amalga oshirishga imkon beradigan muhim ijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Kichik biznes iqtisodiyotni mustahkamlash uning rivojlanishini barqarorligini ta‘minlash uchun zarur element hisoblanadi. Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish sharoitida kichik korxonalarining barqaror ishlashi mintaqaviy darajada ham, butun mamlakat darajasida ham ustuvor vazifa hisoblanadi.

***Kalit so‘zlar:** mikromoliyalashtirish, mikromoliyalashtirish tashkilotlari, kichik biznes, xususi tadbirkorlik, mikroreditlar.*

РОЛЬ МИКРОФИНАНСИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ МАЛОГО БИЗНЕСА

Мадгозиев Рустам Холтоджиевич,
Ферганский Политехнический Институт,
Факультет “Строительство”, тьютор,
e-mail: rustammadgoziev1@gmail.com,
+998 91 106 21 12.

АННОТАЦИЯ

Сегодня малый бизнес является необходимым элементом социально-экономической системы, играющим важную роль для любой страны, особенно для Узбекистана. Микрокредиты выполняют важные социальные функции, позволяя осуществлять предпринимательские инициативы широким слоям населения. Малый бизнес является необходимым элементом укрепления экономики для обеспечения устойчивости ее развития. В условиях структурной перестройки экономики устойчивое функционирование малых предприятий является приоритетной задачей как на региональном, так и на общенациональном уровне.

Ключевые слова: микрофинансирование, микрофинансовые организации, малый бизнес, частное предпринимательство, микрозаймы.

THE ROLE OF MICROFINANCE IN SMALL BUSINESS DEVELOPMENT

Madgoziev Rustam Kholtojievich,

Fergana Polytechnic Institute,

Faculty of "Construction", tutor,

e-mail: rustammadgoziev1@gmail.com,

+998 91 106 21 12.

ABSTRACT

Today, small business is a necessary element of the socio-economic system, which plays an important role for any country, especially for Uzbekistan. Microcredits perform important social functions, allowing the broad strata of the population to carry out entrepreneurial initiatives. Small business is a necessary element of strengthening the economy to ensure the sustainability of its development. In the context of the structural restructuring of the economy, the sustainable functioning of small enterprises is a priority task both at the regional and national level.

Keywords: *microfinance, microfinance organizations, small business, private entrepreneurship, microloans.*

KIRISH

Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari yildan-yilga o'z mavqeyini mustahkamlab bormoqda. Ular mahalliy xom ashyo asosida eksportga yo'naltirilgan yoki import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish, iste'mol bozorini sifatli tovarlar bilan to'ldirish, aholini ish bilan ta'minlash, shuningdek, jamiyatga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashda katta foyda keltiradi.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish, bandlik muammolarini hal etish, aholi daromadlari va farovonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning yaqinda tasdiqlangan Farmonida aytilganidek, "makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlash, shu jumladan milliy valyuta kursi barqarorligini va ichki bozorda narxlar darajasini ta'minlash, bu bizning eng muhim ustuvor vazifamiz"[4] shuningdek, 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining "Milliy iqtisodiyotni

jadal rivojlantirish va yuqori o‘shirish sur‘atlarini ta‘minlash” uchinchi yo‘nalishida 26-maqсад sifatida “Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rish” etib belgilanishini alohida e‘tirof etish zarur [3], [8].

Shunga ko‘ra, davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirish, xususiy mulk huquqlarini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada mustahkamlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag‘batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish:

- xususiy mulk huquq va kafolatlarining ishonchli himoyasini ta‘minlash, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish yo‘lidagi barcha to‘siq va cheklovlarni bartaraf etish;

- tugatish va unga to‘liq erkinlik bering, “agar xalq boy bo‘lsa, davlat boy va kuchli bo‘ladi” tamoyilini amalga oshiring va hokazo.

Ushbu chora-tadbirlar soliq va kredit imtiyozlari bilan bir qatorda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish maqsadida institutsional islohotlarni yanada chuqurlashtirishni nazarda tutadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining mulkdorlar sinfini, ya‘ni mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni ishonchli qo‘llab-quvvatlovchi o‘rta sinfni shakllantirishdagi ulkan ahamiyatini hech narsa bilan taqqoslab bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekistonda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etishning asosiy maqsadlaridan biri bu mamlakatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik shakllarini ustuvor rivojlantirishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi, uning rolini oshirish uchun yirik institutsional asoslar yaratildi. Bular tadbirkorlik faoliyatini, nodavlat tashkilotlarni va tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlovchi korxonalarini belgilaydigan va kafolatlaydigan huquqiy va me‘yoriy hujjatlardir [1]. Ushbu bosqichda biz kimlarni kichik biznes va xususiy tadbirkorlik deganda nazarda tutayotganimiz haqidagi savolga oydinlik kiritishimiz kerak, masalan, rus olimi O. L. Vertushkinaning so‘zlariga ko‘ra: “Kichik va o‘rta biznes-bu qonunlar, davlat organlari yoki boshqa vakillik tashkilotlari tomonidan belgilangan muayyan sharoitlarda bozor iqtisodiyoti subyektlari tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyati“ [4; 16 b].

Mahalliy olimlarimizdan H. R. Hamroyev tadbirkorlikka to‘g‘irisida quyidagi fikrini bildirgan “Tadbirkorlik, ayrimlar o‘ylashicha, bozor iqtisodiyotiga o‘tish davriga xos o‘tkinchi narsa bo‘lmay, fundamental tusga ega. Chunki u nafaqat bozor iqtisodiyoti tizimiga, balki barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga xos hodisa. Buning

ustiga, iqtisodiyotning nafaqat ajralmas tarkibiy qismi, balki uni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Tadbirkorlikni biznes deb tushunib, ikkalasini ham bitta biznes termini bilan atash mumkin deydi. Holbuki, tadbirkorlik tushunchasining mazmun-mohiyati biznes tushunchasidan kengroq va chuqurroq. Faqat tadbirkorlikka asoslangan biznesni tadbirkorlik deyish mumkin. Ammo biznesning hammasi ham bunday tusga ega emas. Bundan tashqari, tadbirkorlik biznes doirasidan tashqarida ham mavjud” [5; 9 b].

O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq “Tadbirkorlik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) belgilangan tartibda davlat ro‘yxatidan o‘tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir” [2], [7].

TAHLIL VA NATIJALAR

Respublikamizda iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida kichik biznesni yanada rivojlantirishni rag‘batlantirish bilan bir qatorda xususiy mulk subyektlarining uning tarkibidagi ulushini muttasil oshirib borishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023-yilning 1-yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar soni 523,6 mingtani tashkil etib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 60,8 mingtaga ko‘paygan yoki 13,1 % ga oshgan. Kichik tadbirkorlik subyektlarining soni har 1000 aholiga 17,9 birlikni tashkil qildi [9].

2022-yilning yanvar-dekabrida 90,2 mingta yangi kichik korxonalar va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo‘jaliklarisiz) tashkil qilindi, bu 2021-yilning shu davriga nisbatan 8,8 % ga kam demakdir.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan kichik tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab quvvatlash hamda ishbilarmonlik muhitini sifat jihatdan yaxshilash bo‘yicha qabul qilingan qaror va farmonlari, shuningdek bu sohaga berayotgan katta e‘tibor natijasida 2018-2022-yillar davomida jami 424 073 ta kichik korxonalar va mikrofirmalar yangidan tashkil etildi. Yangi tashkil etilgan kichik korxonalar va mikrofirmalar sohalar kesimida tahlil qilinganda, eng ko‘p yangi subyektlar savdo sohasida – 156 069 (yoki 36,8 %) ta, xizmatlar sohasida – 99 198 (yoki 23,4 %) ta, sanoat sohasida – 84 830 ta (yoki 20,0 %), qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida – 51 752 ta (yoki 12,2 %) va qurilish sohasida – 32 224 (yoki 7,6 %) ta tashkil etilgan.

Kichik biznesning muvaffaqiyatli rivojlanishi ko‘p jihatdan xususiy tadbirkorlarning uzoq muddatli va nisbatan qisqa muddatli faoliyati uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslar bilan ta‘minlanishiga bog‘liq. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz kredit bozori institutsional rivojlanish bosqichida, taklif qilinishi

mumkin bo'lgan moliyaviy vositalar va xizmatlar turlari bilan cheklanganligi bilan ajralib turadi [10]. Moliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan bank bo'lmagan muassasalarning rivojlanmaganligini hisobga olsak, bu holat oxir-oqibat real iqtisodiyot tarmoqlarini yetarli darajada moliyalashtirishga to'sqinlik qiladi.

Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirishning hozirgi bosqichida mavjud bo'lgan quyidagi muammolarni sanab o'tish mumkin:

- kichik tadbirkorlik subyektlarini kreditlash mexanizmlarining samarasi yetarli emas;

- kichik tadbirkorlik subyektlarining tavakkalchiliklarini sug'urta qilishning yetarlicha rivojlanmagan mexanizmlari;

- o'z-o'zini moliyalashtirish mexanizmlarining sust rivojlanishi (buni kredit uyushmalari ishlamayotganligi, jamoaviy investitsiya fondlari va boshqa shunga o'xshash tashkilotlar rivojlanmaganligi bilan ham ko'rish mumkin);

- kichik biznes subyektlari uchun kredit resurslaridan foydalanish shartlarining noqulayligi;

- kreditlash jarayonida kredit xavfini kamaytirish mexanizmlarining cheklanganligi;

- garovga qo'yilishi mumkin bo'lgan mol-mulk etishmasligi sababli aksariyat kichik korxonalarda investitsiya, shu jumladan bank kredit resurslaridan foydalanish imkoniyati yo'qligi va boshqalar.

Bank tizimi tomonidan moliya bozorlarida, xususan, kredit xizmatlarini ko'rsatish bozorida ko'rsatiladigan xizmatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligining asosiy sabablari mutaxassislar yuqori darajadagi xavfning mavjudligini, shuningdek qarz oluvchilarning garovga qo'yish imkoniyati yo'qligini ta'kidlaydilar.

Bu tabiiydir, chunki ishlab chiqarishda tezda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan asosiy vositalarni shakllantirish uchun kamida 5-10 yil ishlash talab etiladi. Yuqorida aytib o'tilgan fikrlarni hisobga olgan holda, biz kichik biznes subyektlarining iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita rag'batlantirish usullarini ishlab chiqishni taklif qilmoqchimiz. Bilvosita rag'batlantirish usullari haqida gap ketganda, davlat kichik biznes subyektlari tomonidan tijorat banklaridan investitsiya kreditlarini olishda kafil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Agar davlat organlari bank va kredit tizimlari bilan hamkorlikda chora-tadbirlarni ishlab chiqsalar, natijada kichik biznes subyektlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash muammosini hal qilish mumkin bo'ladi [11].

Bir so'z bilan aytganda, tijorat banklari va kichik biznes subyektlarining kredit munosabatlari sohasida davlat kafolatlari instituti tashkil etilishi kerak. Kafolat

instituti tashkil etilgan taqdirda, mas'ul davlat organlari milliy banklar va kredit tashkilotlarini kichik korxonalariga kredit berishga undashlari mumkin. Bu yerda davlat kafillikni o'z zimmasiga olib, qarz majburiyatlari doirasida kichik biznes subyektlarining iqtisodiy faoliyati uchun zarur investitsiya mablag'larini jalb qilish uchun sharoit yaratadi.

Haqiqat shundaki, yetarli kredit ta'minoti bo'lmasa, banklar mumkin bo'lgan xatarlar qiymatini kredit bo'yicha foiz sifatida kiritishga majbur. Natijada, tabiiyki, kredit bo'yicha foiz stavkalari ko'tariladi, chunki kredit bo'yicha berilgan pulni qaytarish uchun sud jarayonida qilingan xarajatlar keskin oshishi ehtimoli bor.

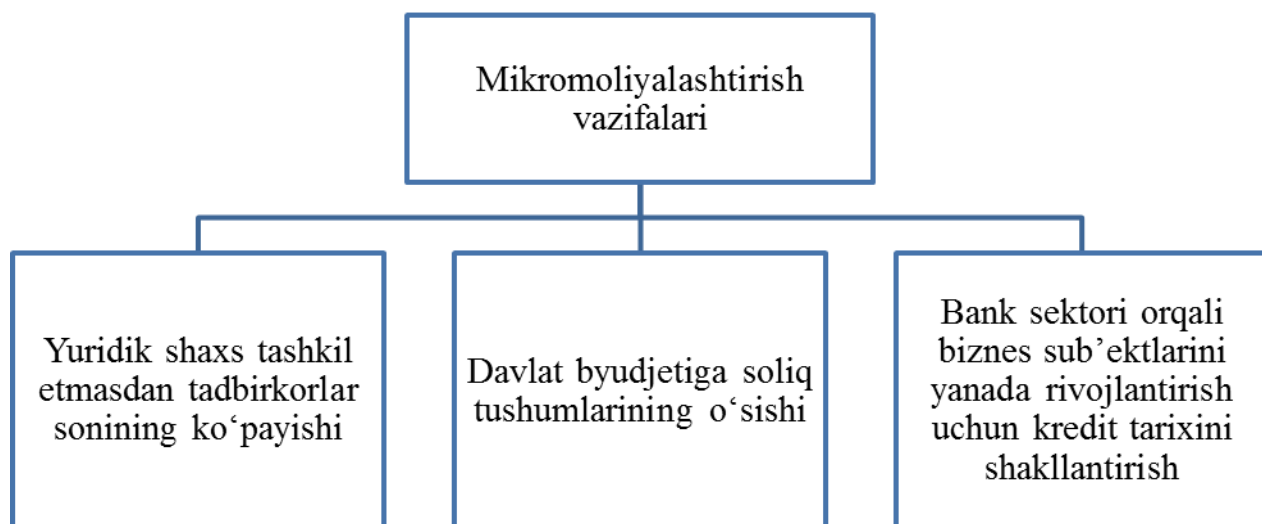
Xalqaro tashkilotlar ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, mikromoliyalashtirish natijasida olingan daromad ko'pincha oilaning turmush darajasini yaxshilaydigan faoliyatga sarflanadi. Dunyo bo'ylab o'tkazilgan so'rovlar mikromoliyalashtirishning ijobiy ta'sirini tasdiqladi [12]. Masalan, dunyoning yigirma to'rt dan ortiq mamlakatlarida o'tkazilgan mikromoliyalashtirishning ta'sirini baholash bo'yicha tadqiqotlar oilalarning turmush darajasida sezilarli yaxshilanishlarni aniqladi. Shunga qaramay, odamlarning turmush darajasini yaxshilash va mikrokredit kabi aniq xizmatlar o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni baholash juda qiyin. Barcha tadqiqotlar mikromoliyalashtirish va odamlarning turmush darajasini yaxshilash o'rtasidagi aniq va mustahkam aloqani tasdiqlamadi. Qoida tariqasida, mikromoliya xizmatlaridan foydalanishning bevosita oqibatlari odamlar uchun mavjud bo'lgan tanlovni kengaytirish hamda moddiy va inson kapitalini yaratish hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda mikromoliyalashtirishning asosiy vazifalari qashshoqlikni kamaytirish, jamiyatning yeng kam himoyalangan a'zolari (ayollar, kambag'allar va boshqalar uchun imkoniyatlar yaratishdir) bozor faoliyatida ishtirok yetish, yangi ish o'rinlari va biznes yo'nalishlarini yaratish, mehnatga layoqatli fuqarolarni iqtisodiyotning ayrim tarmoqlariga jalb qilishni rag'batlantirish [13], [14]. Mikromoliyalashtirish, shuningdek, kichik korxonalar uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish va taqsimlashni yanada rag'batlantirish, shuningdek, tadbirkorlarga foyda olish va kapital to'plashda tajriba orttirishda yordam berish uchun yuqori dinamik va samarali kreditlash tizimlarini yaratadi.

Mikromoliya tashkilotlari tadbirkorlarga tijorat banklari xizmatlarini to'ldiradigan xizmatlarni taqdim yetadi va shu bilan butun moliya tizimini mustahkamlaydi. Tijorat banklari tomonidan qo'yilgan shartlar ko'pincha tadbirkorlar uchun chidab bo'lmas bo'lib chiqadi (ayniqsa, kredit olishda). Mikromoliya tashkilotlari tijorat banklari uchun jozibador bo'lmagan ba'zi bir foyda va past darajadagi tavakkalchilik bilan kichik moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Mikromoliyalashtirish-bu hech qanday boshlang‘ich kapital va kredit tarixisiz biznesni boshlashga imkon beradigan, shuningdek kamida uchta vazifani hal qilishga hissa qo‘shadigan klassik bank kreditining moslashuvchan shakli (1-rasm).

Mikromoliyalashtirish aholini o‘z biznesini ochishga undaydi, bu nafaqat byudjetning ijtimoiy majburiyatlarini kamaytiradi, balki xususiy biznes va moliya bozori subyektlaridan soliq tushumlarini ham oshiradi [15]. Yana bir tizimli ta’sir-bu kichik biznes sohasidagi soya va sudxo‘rlik kapitali darajasini pasaytirish, tadbirkorlik subyektlarida shaffoflikni oshirish va kredit tarixini shakllantirishga ko‘maklashish, bu esa biznes hajmi oshgani sayin fond bozorida moliyalashtirishni va banklardan uzoq muddatli kreditlarni jalb qilishni osonlashtiradi.

1-rasm. Mikromoliyalashtirish vazifalari

Mikromoliyalashtirish institutlari va dasturlarini rivojlantirish o‘rta sinfni shakllantirish, boshlang‘ich tadbirkorlarning rivojlanishi uchun sharoit yaratish va mavjud mikro-korxonalarining yanada o‘sishi uchun muhimdir.

Mikrokreditning mohiyati bajarilgan funksiyalar orqali ifodalanadi. Qayta taqsimlash, takror ishlab chiqarish, rag‘batlantirish kabi kreditning asosiy funksiyalari bilan bir qatorda mikrokreditlar ham ijtimoiy va iqtisodiy funksiyalarga ega.

Jahon banki 500 milliondan ortiq odam mikromoliyalashtirish bilan bog‘liq operatsiyalardan bevosita yoki bilvosita foyda ko‘rganligini taxmin qilmoqda. Kambag‘allarga yordam bo‘yicha maslahat guruhi (CGAP) 2021-yilga kelib 120 milliondan ortiq odam mikromoliyalashtirish bilan bog‘liq operatsiyalardan bevosita foyda ko‘rganligini taxmin qilmoqda [16]. Bundan tashqari, IFC 30 rivojlanayotgan mamlakatlarda kredit hisoboti byurolarini tashkil etish yoki takomillashtirishga yordam berdi [17]. Shuningdek, u rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy faoliyatni tartibga soluvchi tegishli qonunlarni qo‘shishni yoqlaydi [18].

Mikromoliyalashtirishning afzalliklari odamlarni kapital manbai bilan ta'minlashning bevosita ta'siridan tashqariga chiqadi. Muvaffaqiyatli biznes yaratish tadbirkorlar, o'z navbatida, ish o'rinlari yaratish, jamiyatda savdo va umumiy iqtisodiy yaxshilash.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi vaqtda kichik biznes uchun tijorat muassasalaridan kredit olishda yetarli yoki yetarli bo'lmagan garov masalasi dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Kredit tashkilotlarining kichik biznes subyektlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlamasligining asosiy sabablaridan biri kichik biznes subyekti taqdim yetilgan kreditni o'z vaqtida to'lay olmasligi bilan bog'liq.

Garovning yetishmasligi, shu bilan birga tijorat muassasalaridan kredit olishning imkoni yo'qligi aholining tadbirkorlik faolligini pasaytiradi, kichik ishlab chiqarish korxonalarining rivojlanishini rag'batlantirmaydi. Shuningdek, kichik biznesning kredit olishdagi muammolari ichki va tashqi bo'linadi.

Kredit olishda tashqi muammolar:

- moliya institutlari tomonidan kichik biznesga beriladigan kreditlar bo'yicha yuqori foiz stavkalari;

- kreditni to'lash muddatining qisqarishi;

- kredit olish jarayonining murakkabligi, muddati va boshqalar.

Kredit olishni qiyinlashtiradigan ichki muammolar:

- kichik biznes uchun taqdim yetilgan kreditlarning cheklangan soni;

- kichik biznesni kreditlash uchun raqobatbardosh bozorning yo'qligi;

- uning faoliyatining kichik ko'lami, uning holatini baholashning murakkabligi;

- kredit olish uchun biznes-reja tayyorlash sifati;

- kredit tarixining yetishmasligi va boshqalar.

Moliya bozori rivojlangan mamlakatlar amaliyotida kichik biznesni rivojlantirishni moliyalashtirishning asosiy manbai kredit tashkilotlarining mablag'lari hisoblanadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirishda katta ulush tijorat banklari mablag'laridan iborat.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, kichik biznesni investitsiya fondlari bilan ta'minlash uchun samarali moliyaviy infratuzilmani shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha faol davlat siyosati zarur. Xorijiy tajribaga muvofiq, kichik biznesni samarali qo'llab-quvvatlash keng vakolatlar, moliyaviy resurslar, butun mamlakat bo'ylab filiallari bo'lgan ixtisoslashgan tashkilot yordamida amalga oshirilishi mumkin. Hozirgi vaqtda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy qo'llab-quvvatlash usullaridan ko'ra kichik biznesni bilvosita qo'llab-quvvatlash usullari ko'proq qo'llaniladi. Tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning eng samarali shakllaridan

biri va kichik biznes uchun bank kreditlarining jozibadorligini oshirishga imkon beradigan kafolatlar shakllaridan biridir.

Ko'pgina mamlakatlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan kafolat fondlari kichik va o'rta korxonalariga kredit olish imkoniyatini beradi, bank va boshqa kredit resurslaridan faol foydalanish uchun sharoit yaratadi. Ushbu tajriba nafaqat mavjud kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlaydi, balki yangi korxonalarining paydo bo'lishini rag'batlantiradi. Shunday qilib, tadbirkorlar zarur moliyaviy resurslarni qulay shartlarda jalb qiladilar va tijorat banklariga kreditni to'lash xavfi sezilarli darajada kamayadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning moliyaviy resurslari bilan ta'minlanishini oshirish maqsadida moliya bozorini yanada liberallashtirish, ularga xizmat ko'rsatuvchi moliyaviy infratuzilmani yanada takomillashtirish kichik biznesni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining xo'jalik faoliyatini kreditlash tartib-taomillarini soddalashtirish, oxir-oqibat, investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarning taqchilligi, shuningdek aylanma mablag'larning taqchilligi kabi muammolarni ijobiy hal etishga yordam beradi. Bizning fikrimizcha, kichik biznes subyektlari uchun mo'ljallangan kreditlarning yangi turlarini ishlab chiqish, kredit olish tartib-qoidalarini soddalashtirish, kichik biznes subyektlarining to'lov qobiliyatini baholash metodologiyasini takomillashtirish, banklarning hududlarda amalga oshirilayotgan davlat dasturlarida keng miqyosda ishtirok etishini ta'minlash, kompensatsiya mexanizmini yaratish, kichik biznes subyektlariga olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini kafolatlash, oxir-oqibat olib keladi kichik biznesni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini taqdim etadi. Kichik biznes faoliyatini qo'llab-quvvatlashning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantirish uchun mustahkam asos bo'ladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 20.04.2022 yildagi O'RQ-765-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida" (yangi tahriri) Qonuni, 02.05.2012-yildagi O'RQ-328-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
4. Кучкаров, Б. К. (2022). РОЛЬ МИКРОФИНАНСИРОВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА. CENTRAL ASIAN

JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES,
3(10), 78-83.

5. Вертушина О.Л. Кредитование физических и юридических лиц: учебник. – М.: Экономика и финансы, 2017 – 119 с.
6. Tadbirkorlik asoslari: kasb ta'limi (iqtisodiyot) yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'1. H. R. Hamroyev; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: Yangi nashr, 2010. — 360 b.
7. Кудбиев, Н., & Тожиматов, А. (2023). KORXONALARNING TIJORAT BANKLARI BILAN O'ZARO MUNOSABATLARI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(2), 75-84.
8. Кудбиев, Н. Т. (2022). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПРЕДПРИЯТИИ С КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 3(10), 87-93.
9. Кучкаров, Б., & Урмонов, Х. (2023). KOMPANIYALARNING MOLIYAVIY TO'LOVGA LAYOQATSIZLIGI XAVFINI ANIQLASH. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(3).
10. Кундузова, К. И. (2019). Совершенствование кредитного портфеля коммерческих банков. Проблемы современной науки и образования, (10 (143)), 43-45.
11. Temirkulov, A., Fozilov, H., & Yakubov, V. (2022). THE ISSUES OF MANAGEMENT OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE BUSINESS ENTITIES IN FERGANA REGION. Global Book Publishing Services, 1-106.
12. Эрматов, А. А., & Муратов, А. А. (2022). Вопросы Формирования Уставного Капитала Предприятия В Условиях Модернизации Экономики. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 11, 158-165.
13. Эрматов, А. (2023). O'ZBEKISTONDA MOLIYAVIY BOSHQARUV TIZIMINI RIVOJLANTIRISH. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(2), 61-68.

14. Abduxalimovna, A. Z., & Nabiyevich, I. I. (2021). Organization of Long-Term Asset Accounting on the Basis of International Standards. *Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance*, 2(11), 86-92.
15. Савинова, Г. А. (2022). Малый Бизнес В Республике Узбекистан И Учетные Аспекты Его Деятельности. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 3(5), 23-27.
16. Nabiyevich, I. I. (2022). KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKDA BUXGALTERIYA HISOBINI YURITISHNING O 'ZIGA XOS JIHATLARI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(4), 199-205.
17. Солиев, Д. Ж. (2022). Концепция Финансового Контроля В Условиях Модернизации Экономики И Его Роль. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 3(6), 54-62.
18. Якубов, В. Г. (2022). Сбыта Продукции Является Важным Фактором Увеличения Прибыли Компаний. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 3(5), 49-55.

CLASSIFICATION OF OPTICAL RADIATION RECEIVERS FOR THE DEVELOPMENT OF OPTOELECTRONIC INFORMATION-MEASURING SYSTEMS

A.I. Zokirov,

M.M. Kamolova

Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

G-mail: a.zokirov3001@gmail.com

ABSTRACT

The topic "Classification of Optical Radiation Receivers for the Development of Optoelectronic Information-Measuring Systems" refers to the categorization of different types of optical radiation receivers, which are important components of optoelectronic information-measuring systems. The annotation for this topic may highlight the purpose and scope of the study, as well as the key objectives and findings of the research.

Keywords. *optoelectronics, optical radiation receivers, photodiodes, phototransistors, photomultiplier tubes, classification, information-measuring systems, telecommunications, sensing, imaging, components, characteristics, capabilities, optimization, applications.*

АННОТАЦИЯ

Тема «Классификация приемников оптического излучения для разработки оптико-электронных информационно-измерительных систем» касается категоризации различных типов приемников оптического излучения, являющихся важными компонентами оптико-электронных информационно-измерительных систем. Аннотация к этой теме может освещать цель и объем исследования, а также основные задачи и результаты исследования.

Ключевые слова. *оптоэлектроника, приемники оптического излучения, фотодиоды, фототранзисторы, фотоумножители, классификация, информационно-измерительные системы, телекоммуникации, зондирование, формирование изображений, компоненты, характеристики, возможности, оптимизация, приложения.*

INTRODUCTION

Optical radiation receivers (ORRs) are devices whose state changes under the influence of an optical radiation flow, serving for the detection of the radiation. ORRs convert the energy of optical radiation into electrical energy, which is more convenient for direct measurement [1].

Important parameters characterizing the properties and capabilities of various types of optical radiation receivers (ORRs) include: step electron-threshold sensitivity - the minimum radiation flow per unit of working frequency band (measured in W/Hz); conversion coefficient (integral sensitivity, relative sensitivity) - relates the incident radiation flow to the output signal magnitude of the ORR; time constant - the time required for the output signal of the ORR to reach a specified level; spectral characteristic - the dependence of ORR sensitivity on the wavelength of the incident radiation (those with low wavelength dependence over a wide range of wavelengths are called non-selective, as opposed to selective ORRs, which have distinct maxima and minima in their spectral characteristics) [2-5].

By the principle of operation and manufacturing, photodetectors can be divided into three major groups (see Fig. 1.1): semiconductor (photon) detectors, thermal (non-selective) detectors, and photoemissive and capacitance detectors.

DISCUSSION AND RESULTS

The diversity of optical radiation receivers is determined by a multitude of energy conversion methods and the impossibility of creating receivers that are equally sensitive across the entire optical spectrum. Absorption of optical radiation energy leads to changes in the state of the receiver substance. This change can result in an increase in temperature, which in turn causes changes in various substance parameters, such as gas pressure, conductivity of solid bodies, electric polarization of dielectrics, and others. Receivers of optical radiation based on this principle are called thermal receivers[6-7].

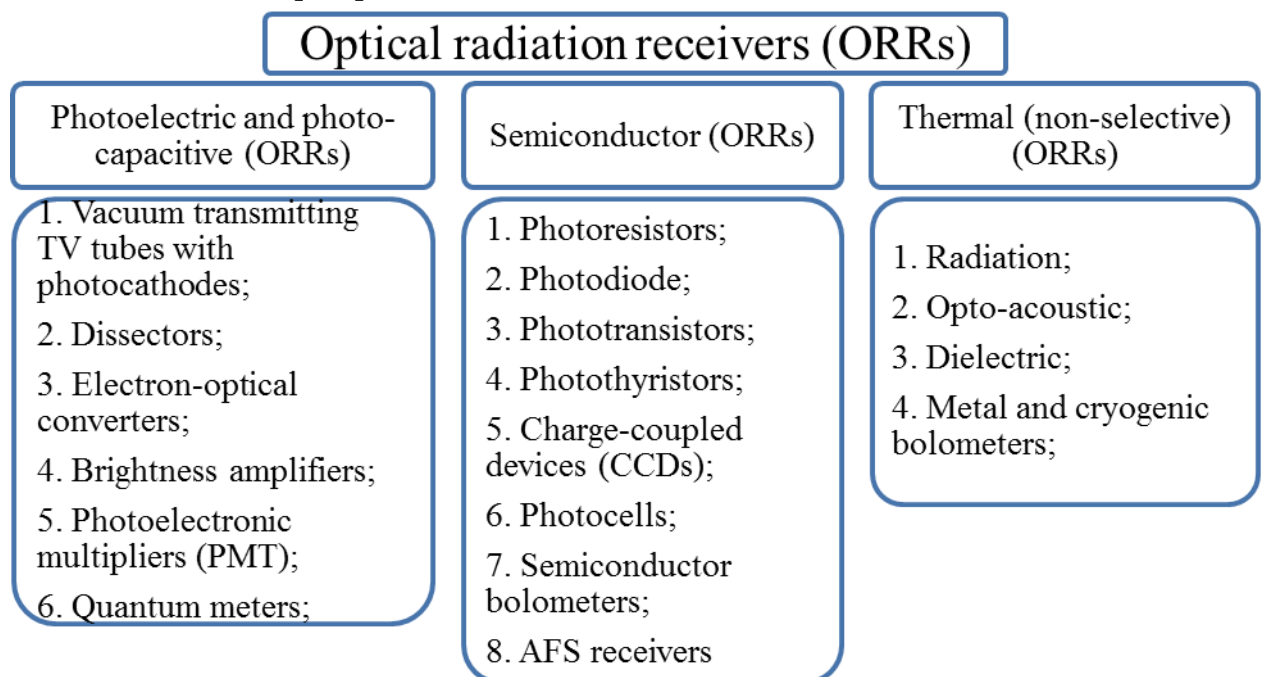

Figure 1.1 presents a classification of (ORRs).

The most prevalent types of optical radiation receivers include metallic and semiconductor bolometers and thermoelectric elements, as well as molecular radiometers, optoacoustic, pyroelectric receivers, among others. Bolometers operate on the basis of the variation of electrical resistance of metal or semiconductor with temperature change caused by the absorption of incident optical radiation flux. On the other hand, the temperature change of the absorbing surface of thermoelectric elements, proportional to the radiation falling on it, results in the appearance of a corresponding thermoelectric EMF within them.

REFERENCES

1. Starkirkiewics J., Sosnovski L., Simpson O. Photovoltaic effect exhibited in Highresletance Semiconducting Films // Nature: 1946. - Vol. 158, P. 28.
2. "Introduction to Optoelectronics" by J. Wilson and J. F. V. Hawkes, 2012.
3. Зокиров, А., & Гайназарова, К. (2022). ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУЧЕНИЯ АФН ПЛЕНОК ИЗ ХАЛЬКОГЕНИДОВ КАДМИЯ. Scientific Collection «InterConf», (103), 202-208.
4. Зокиров, А. И. У., & Ташланова, Д. М. (2022). О природе микрофотоэлементов. *Ta'lim fidoyilari*, 5(9), 269-272.
5. Ахмедов, Б. Б., Хошимов, Х. А. У., & Зокиров, А. И. У. (2022). РЕШЕНИЕ УРАВНЕНИЯ ШРЕДИНГЕРА ДЛЯ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЯМЕ ПРЯМОУГОЛЬНОЙ ФОРМЫ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 942-947.
6. Kamolova, M. M. (2022). PHOTOELECTRIC PROPERTIES in CdTe. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(22), 430-432.
7. Muhabbatxon, K. (2022). POLIMER YARIM O'TKAZGICHLARDA YUTILISH SPEKTRI SEZGIRLIGNI UZUN TO'LQIN METODI BILAN ANIQLASH. *PEDAGOG*, 1(3), 248-256.

OGOHI SIRRI LEVENDNING NAVOIY BIOGRAFIYASIGA OID IZLANISHLARI

Raximova Yulduz Dilmurod qizi

Samarqand davlat universiteti 2- bosqich magistranti

E-mail: yraximova09@gmail.com

+998972233122

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qardosh turk olimi, navoiyshunos olim Ogoh Sirri Levendning Navoiy hayotiga oid izlanishlari tahlil qilinadi. Olimning "Alisher Navoiy" nomli kitobida Navoiy hayotiga oid batafsil ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Olim shoir hayotini o'rganishda uni fasllarga bo'lib o'rganishni lozim topadi, ya'ni bolalik, yoshlik, yigitlik va qarilik chog'idagi bo'lgan muhim voqealarni eslab o'tadi. Bu orqali biz olimning shoir hayotini juda yaxshi tadqiq etganligini ko'rishimiz mumkin. Olim o'z fikrlarini dalillash maqsadida Navoiyning "Majolis un nafois" tazkirasiga ham murojaat qiladi. Bu esa Navoiy biografiyasini o'rganish uchun muhim manba bo'lib hisoblanadi. Olim bu bilan cheklanib qolmaydi. Turli yevropalik sharqshunos olimlarning Navoiy biografiyasiga oid qarashlarini keltirib o'tadi va ularni o'zaro taqqoslaydi.

Kalit so'zlar: *Navoiy biografiyasi, bolalik davri, yoshlik davri, yigitlik chog'i, qarilik davri, "Majolis un nafois" tazkisasi, "Alisher Navoiy" monografiyasi.*

ABSTRACT

This article analyzes the researches of Navoi's life by Ogoh Sirri Levend, a brother Turkish scientist, Navoi scholar. In the scientist's book "Alisher Navoi" we can find detailed information about Navoi's life. When studying the poet's life, the scientist finds it necessary to study it by seasons, that is, he remembers the important events of his childhood, youth, youth and old age. Through this, we can see that the scientist has studied the poet's life very well. In order to prove his opinion, the scientist refers to Navoi's "Majolis un Nafois" analysis. This is an important source for studying Navoi's biography. The scientist is not limited to this. He cites the views of various European Orientalist scholars on Navoi's biography and compares them.

Key words: *Navoi's biography, childhood, youth, youth, old age, "Majolis un nafois" book, "Alisher Navoi" monograph.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются исследования жизни Навои Огоха Сирри Левенда, брата турецкого ученого, навоийского ученого. В книге ученого «Алишер Навои» мы можем найти подробную информацию о жизни Навои. Изучая жизнь поэта, ученый находит необходимым изучать ее по временам

года, то есть вспоминает важные события его детства, юности, юности и старости. Благодаря этому мы можем видеть, что ученый очень хорошо изучил жизнь поэта. В подтверждение своего мнения ученый ссылается на анализ «*Majolis un Nafois*» Навои. Это важный источник для изучения биографии Навои. Ученый этим не ограничивается. Он приводит взгляды различных европейских ученых-востоковедов на биографию Навои и сравнивает их.

Ключевые слова: биография Навои, детство, юность, юность, старость, книга «*Majolis un nafois*», монография «*Алишер Навои*».

KIRISH

“Turk tilining o’lgan taniga jon, balki ruh kirgizgan”, “G’azal mulkingning sultoni” Nizomiddin Mir Alisher hayoti yo’li ko’plab olimlar tomonidan o’rganilgan. Ulug’ shoir biografiyasi har jihatdan serqirra va eskirmas tadqiqot mavzusi bo’lib hisoblanadi. Shu jihatdan turk navoiyshunos olim Ogoh Sirri Levend ham Alisher Navoiy hayot yo’li va biografiyasini atroflicha muhokama qilgan.

Olimning “Alisher Navoiy” nomli monografiyasida Navoiy hayotiga bag’ishlangan alohida boblarni uchramiz. Bu boblar esa Navoiy umrining 4 fasli bilan nomlanadi:

1. Bolalik chog’i
2. Yoshlik chog’i
3. Yigitlik davri
4. Qarilik davrii

Tadqiqotchi olim ilmiy an’anaga sodiq qolgan holda Navoiyning bolalik chog’lari haqida eslab o’tadi: “Nizomiddin Alisher ramazon oyining 17-kuni hijriy 844 yili(milodiy 9-fevral 1441 yil)da Hirotda tug’ilgan. Uyg’ur turklaridandir. Otasi g’iyosiddin Kichkina Baxshi yoki Kichkina Bahodir Xuroson hokimi Sulton Abulqosim Boburning odamlaridandir. Alisherning bobolari avvaldan beri Temur o’g’illarining xususan Umarshayx bilan uning o’g’li Mirzo Boyqaroning xizmatida bo’lganlar. Alisherning ona tarafdan katta bobosi Abu Said ham Mirzo Boyqaroning Beklarbegisi edi. Alisher esa kichik yoshligidan beri Mirzo Boyqaroning nevarasi Husayn Boyqaro bilan birga o’si va birgalikda o’qidi”.

Olim o’z fikrlarini davom ettirarkan, Alisher Navoiyning buyuk tarixchi olim Sharafiddin ali Yazdiy bilan uchrashuvini ham qayd qilishni unutmaydi. Shuningdek, so’z isboti o’laroq “*Majolis un nafois*” asaridan keltirilgan parcha orqali bu voqeani yakunlaydi: “Mavlononing sohibkamollig’i olam ahli qoshida

musallamdur. Shohrux sulton buzug’lig’ida faqirning volidi jamoati kasir bila ro’zgor havodisi fitnasidin Xurosondin qochib, Iroqqa borurda Taftg’akim

Mavlononing muvalladidur, yarim kecha yetib tushdilar. Ittifoqo manzil alarning xonaqohi eshikida voqe' erdi, tong otqonda, andoqkim, o'yuni atfol da'bi bo'lur, ul jamoatning atfoli ul xonaqohg'a o'ynag'ali kirdilar va faqir ham alar bila erdim, taxminan olti yoshimda bo'lg'ay erdim, va Mavlono bir rahbada o'lturub ermishlar, tushgan jamoatning kayfiyatini ma'lum qilmoq uchun atfoldin birini tiladilar. Faqir alar sori borurg'a muvaffaq bo'ldum. Har nekim so'rdilar javob aytdim. Tabassum qilib tahsin qildilar, dag'i so'rdilarkim, maktabg'a boribmusen?

Dedimkim: boribmen. Dedilarkim: ne yergacha o'qibsen? Dedimki: «taborak» surasig'acha.

Dedilarkim: bu jamoat atfolidin biz tilaganda, sen kelib biz bila oshno bo'ldung, sening uchun fотиha o'quli deb o'z fотihalarig'a musharraf qildilar. Hamul zamon faqirning validi va ul xayl ulug'lari kelib, Mavlono xizmatida anvoi niyozmandlig'lar qilg'ondin so'ngra, faqirg'a andoq shuur hosil bo'ldi angakim, «ne kishi erkandurlar»

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olimning Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda boshqa olimlardan farq qiladigan jihati shundaki, u keltirilayotgan ma'lumotiga dalil sifatida Alisher Navoiy o'zi yozgan tazkira asarlardan parchalar keltiradi. Bu esa eng ishonchli manba ekanligini anglab olishimiz qiyin emas. Olim Navoiyning ustozlariga nisbatan munosabatini aniqroq yoritishda bevosita "Majolis un nafois" asariga murojaat qiladi. Bu esa ushbu tadqiqotning ilmiylik va aniqlik darajasini yanada orttirishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy Mashhadga bo'lgan paytda Darvesh Mansur ismli mutasavvuf bir shoirdan aruz ilmini o'rganganligi ham hech kimga sir emas. Bu esa "Majolis" da shunday misralar bilan muhrlangan: " Faqir aruzni Darvesh qoshida o'qibmen, Darvesh qirq bilan ellik yosh o'rtasida olamdan o'tdi va qabri Hoji Toqdadur".

Abulqosim Bobur vafotidan biroz keyin Kichkina Bahodir ham vafot etadi. Alisherni Temur sulolasi amirlaridan Sayyid Hasan Ardasher asrab oladi va unga bir otalik mehrini ko'rsatadi.

Olim Navoiy hayotiga oid biror yilni ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Alisher Navoiy otasining o'limidan keyin Hirotga qaytib Abu Said Mirzoning xizmatiga kiradi. Tadqiqotchi olim shu o'rinda bir qiziqarli voqea ishora qilib ketadi: bu paytda Sultonning tarixini yozmoqqa mas'ul qilingan Abdus-Samad Badaxshoniyning bir baytida xatolik bo'lganini Navoiy shoirga ko'rsatadi va u bunga javoban minnatdorchilik bildiradi. Alisher Navoiy tazkirada Abdusamaddan so'zlab shunday deydi: " Mavlono Abdusamad Badaxshiy ham Badaxshondindur. Sulton Abusaid Mirzo zamonida Hiriga keldi. Podshoh anga o'z tarixin buyurdi. Masnaviygo'y va musannif kishi erdi. Bir baytida tajnis xayol qilib, qofiyasin g'alat qilib erdi, faqir ani voqif qilg'ach filloh muttanabbih bo'ldi va izhori minnatdorchilig'

ham qildi va bu ish aning bila faqir orasida oshnoliqqa sabab bo'ldi. To'y ta'rifida va go'yandalar zikrida aning masnaviysidindurkim:

Zi mohi hayo-ho'y to moh bud,

Sari ovozashon, jokam olloh bud(62).

Qabri derlarki Ko'histondadur"

Ogoh Sirri Levend Alisher Navoiy biografiyasini o'rganar ekan, undagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni diqqat bilan muhokama qiladi. Abu Said o'ziga qarshi siyon qilgan Boyqaroning eng yaqin maslakdoshi bo'lgan Navoiyga ishonmaydi. Hattoki Boyqaroga yaqinligi uchun Alisher Navoiyning tog'alari bo'lgan Kobiliy va G'aribiyni o'ldiradi. Hirotda boshpana topa olmasligini anglagan Alisher Samarqandga ketadi va o'qishni davom ettiradi.

Bobur "Xotirot" ("Boburnoma") asarida Navoiyning qaysidir jinoyatda ayblanib Abu Said tarafidan Hirotdan Chiqarib yuborilganligini aytadi. Chunki qo'lida boshqa bir isboti ham bo'lmagan.

Bartold Boburning bu so'zlariga tayangani kabi Bertels ham "Navoiy" nomlii asarida Samarqand Ulug'bek vafotidan keyin bilim markazi bo'lmagani uchun Navoiyning Samarqandga o'qish uchun bormaganini yozadi. Boshqa tarafdin Abu Said Navoiyni Mashhadga surgun qilgani va Navoiyning Hasan Ardasheriga yuborgan manzum maktubida yozilganligini qayd qiladi.

Bilganimiz shuki, - deydi tadqiqotchi – Navoiy bu vaqtda Hirotda qololmasligini anglab Samarqandga ketgan va u yerda Xo'ja Fazlulloh Abullaysning xonaqohida 2 yil qolib undan dars olgan. Navoiy ustozini shunday eslaydi: "**Xoja Fazlulloh Abullaysiy** — Samarqand akobiridindur. Faqih Abullays avlodidandur. Fiqxda ani Abu Hanifai Soniy(11) derlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib(12) kaffasida tutarlar erdi. Sayid Sharif(13)ning shogirdi erdi va Sayid o'z xatlari bila ulumi dars ayturg'a ijizatnomalar aning uchun bitib erdi. Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, «farzand» der erdilar. Bovujudkim, Samarqandning a'lami ulamosi erdi, she'r va muammog'a dag'i moyil erdi.

Bu matla' alarningdurkim:

Qadi chun sarvi tu jon ast maro, balki ravon,

So'yam, ey sarv, ravon shavki, fido sozam jon(14).

Xoja Samarqandda tangri taolo rahmatig'a bordi va o'z xonaqohida jaddining gunbazida madfundur."

Alisher Navoiy qiynalgan paytlarda Samarqandda valisi bo'lgan va yana bundan oldin Hirotda 10 yilga yaqin unga valelik qilgan Ahmad Hojibek bilan, Abu Saidning qaynog'asi Darvesh Mahmud Tarhandan yordam oladi.

Olim Navoiy Samarqandda qancha muddat bo'lganligi noma'lum ekanligini ta'kidlab o'tadi. Biroq ba'zi ishoralarni ham berib o'tadi. Husayn Boyqaro 1469-yilda Hirot taxtiga chiqqan paytda Navoiyning yana Samarqandda bo'lganligini ko'ramiz. Har holda Navoiy 1466-yilda La'li sulolasining Badaxshondagi qo'zg'oloni paytida Navoiy xurosonda bo'lgan. Bu voqeadan so'ngra Hirotidan chiqib ikkinchi marta Samarqandga boradi.

Alisher Navoiy ustози Sayyid Hasan Ardasherга yuborgan manzumasida Hirotдagi taqdirsizlikdan, eski an'analarning xarob bo'lganligidan shikoyat qiladi. Navoiyning bu masnaviysi Boyqaro zamonida yozganligi aytilsa ham, buning chin haqiqat bilan aloqasi yo'qdir, - deb munosabat bildiradi olim.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ayta olamizki, Ogoh Sirri Levendning "Alisher Navoiy" nomli tadqiqoti Navoiy hayoti va ijodini to'laligicha qamrab oladigan yaxlit bir butun xazina. Unda nafaqat Navoiy hayotini, balki o'sha davrdagi Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoi-siyosiy vaziyat, adabiy-badiiy muhit ko'z oldimizda gavdalanadi. Yuqorida esa faqatgina Navoiy biografiyasiga oid bir nechta ma'lumotlarni qayd etdik, xolos. Keyingi o'rinlarda olim tomonidan o'rganilgan Navoiy hayoti va ijodining boshqa jihatlarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ogoh Sirri Levend. Alisher Navoiy, 1965, -Anqara.
2. Bertels ye E. Navoiy. – T.: 2015. (tarjimon I.K.Mirzaev).
3. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 8 tom. T.: Fan, 1991.
4. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 9 tom. T.: Fan, 1992.

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA QO‘LLAGAN MAQOLLAR VA ULARNING TAHLILI

Abdullayeva Nozima Anvarxonovna

Farg‘ona Davlat Universiteti

Lingvistika (ingliz tili) yo‘nalishi magistranti

nozima.anvarxonovna@gmail.com

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna, PhD

Farg‘ona davlat universiteti Ingliz tili kafedrası mudiri

ANNOTATSIYA

Xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lgan maqollar badiiy asarlarda ham unumli qo‘llanadi. Ular badiiy asarda turli ma‘no-mazmunni ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning kichik hajmli asarlarida foydalangan maqollari xalq og‘zaki ijodida berilgan maqollarning original versiyasi bilan qiyosiy tadqiq qilinib, o‘rganib chiqiladi. Ularning badiiy matndagi ma‘nosi va funksiyasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: maqol, hikoya, sarlavha, yakun, o‘z ma‘nosi, ko‘chma ma‘no, tana qilmoq, kinoya, Abdulla Qodiriy.

ABSTRACT

Proverbs as samples of folklore are used efficiently in fiction. They are used to express different meanings in the novels. In the abstract the proverbs used in the short stories of Abdulla Kadiriy is researched with comparing the original versions of proverbs of folklore. The meanings and functions of the proverbs in the novels are analyzed.

Keywords: proverb, novel, title, conclusion, real meaning, figurative meaning, blame, irony, Abdulla Kadiriy.

KIRISH

Xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi va eng qisqa namunasi bo‘lgan maqollar badiiy adabiyotning nasriy asarlarida ham keng qo‘llanadi. Maqolada o‘zbek buyuk adibi Abdulla Qodiriyning kichik hajmli nasriy asarlari, ya‘ni hikoya va feletonlarida foydalangan maqollar tahlil qilinib, ularning yozuvchi ijodida tutgan o‘rni muhim ekanligini ko‘rish mumkin. Adib maqollarni asar tilining uslubi uning kimga tegishli ekanligini aniqlab turib shularga mos bo‘lgan maqollarni qo‘llaydi. Ilmli kishi (Kalvak Maxzum) va omi odam (Toshpo‘lat tajang va boshqalar) tilidan aytilgan maqollar bir-biridan farq qiladi. Maqollardan foydalanish orqali yozuvchi o‘z fikrini qisqa-lo‘nda, tushunarli va ta‘sirli qilib bayon qilishga erishadi. Yozuvchi birgina maqol orqali butun bir voqeani izohlashga erishadi. Maqollardan achchiq kinoya

maqsadida, yoki yengil kulgu qilish uchun foydalanadi. Yozuvchi deyarli har bir asarida maqollardan unumli foydalanishga harakat qiladi.

Maqolada Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov” tragediyasida, “Tinch ish”, “Juvonboz” hikoyalarida, “Bozor surishtirmaydir” va “Kula-kula o’lasan” kichik feleto’nida, “Otam va Bolshevik” (kulgulik), “Tilak”, “Ko’mak ” uyushmasiga ionalar maqolasida, “Dardi yo’q - kesak, ishqiy yo’q - eshak” kichik hikoyasida, hamda “Kelinni kelganda ko’r, sepini yoyg’anda ko’r” nomli maqolasida foydalangan maqollar tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov” tragediyasi (sahna asari- Turkiston maishatidan olingan to’rt pardalik fojea) da asarning bosh qahramoni kuyov bo’lmish 25 yoshli Solih ismli yetim bolaga otasining do’sti bo’lgan Fayziboyning qizini unashtirish uchun uning amakisi Abdurahim va ellikboshi bilan birga boradilar. Kelin bo’ladigan qiz 16 yoshli Rahima.

Sep oldi-berdilari haqida gap keta turib domla-imom (Abdurahimga qarab): Siz xo’b deyabering, bundaqangi yaxman deb o’lturmang, to’yg’a ketkan oqchani Xudo o’zi yetkazadur, qarzdor bo’lsa, bo’lar. Qarz uzilar, xotun yonga qolar, degan so’z bor. Ellikboshi qayog’dagi bo’lmagan so’zlarni gapurib, sizni sustlanturib qo’yidilar. Ul kishining so’zini qo’yabering.

To’yg’a ketkan oqchani Xudo o’zi yetkazadur – xalqimizda To’yga qush qanotini yozibdi, To’yning boshi boshlanguncha degan naql bor. Biron kim to’y qilmoqchi bo’lsa-yu, yetarli mablag’i bo’lmasa, tashvishlanmasligi uchun yaqinlari shu iborani ishlatadilar.

Qarz uzilar, xotun yonga qolar – Qarz ol-da, xotin ol, qarzdor qarzin olar, xotin yoningga qolar.[O’zb.x.m., 1989, 405B.]

Abdurahim:- Ey,ahmoq ekansan-ku, yaramas gaplarni gapurma. Fotiha Xudoning muhri, debdurlar, fotihadan qaytsang kishini fotiha uradur, “Keyingi pushmon jonga dushman” degandek, bir kasalg’a yo’luqib, keyin pushaymon bo’lib yurma...

“Keyingi pushmon jonga dushman”- bilmasdan, oxirini o’ylamasdan avval biron ish bajarib bo’lib, so’ng uning oqibatidan qattiq pushaymon bo’lganda, ko’pincha bunday natijani to’g’irlab yoki o’zgartirib bo’lmasligida ishlatiladigan maqol o’z ma’nosida foydalanilgan.

Solih va Rahimaning vafotidan so’ng uylarida barcha kishilar jam bo’lgan vaqtda ellikboshi kelin bo’lmishning otasiga qarata: - Endi sizg’a Xudo sabr bersun. Yig’ining foydasi yo’q. Har narsa qildingiz, o’zingizg’a qildingiz, o’z oyog’ingizg’a bolta urdingiz.

O'z oyog'ingizg'a bolta urdingiz- o'z oyog'ingga o'zing bolta urma, o'zing turgan shohni kesma kabi variant bo'lib, o'ziga o'zi zarar yetkazuvchi insonga nisbatan aytiladi. Bu yerda orzu-havas deb qizi va kuyovidan ayrilgan otaga nisbatan aytiladi. Bu yerda otaning qilmishini, orzu-xavas doim ham yaxshilikka olib bormasligi tana qilib aytiladi.

“Tinch ish” hikoyasida Domla Sharif Oxundning mansabga ko'tarilishi va yana bir parcha qog'oz bilan undan tushirilib, siyosatdan qo'lini yuvib, tinchgina imomgarchilikka o'tgani hikoya qilinadi. Oxundning buyruqni ochib ko'rayotgan paytda bir parcha qog'oz haqida shunday deyiladi: “Meni ko'rma, ham kuyma!” degandek bo'lib, o'z-o'zidan shaldiramasdan buklanib ketadi.

“Meni ko'rma, ham kuyma!” – ko'rmoq boru, yemoq yo'qga ya'qin ma'noda ishlatilgan maqol bo'lib ko'rib qolsa, olgisi keladi lekin qo'li yetmaydi. Shuning uchun ko'rmayin ham, kuymayin ham, deb aytiladi.

“Juvonboz” hikoyasida savdogarning yolg'iz o'g'li Sa'dulla yaqin o'rtog'i Rahimjon bilan bog'da mehmonlariga taom keltirib, dasturxon yozadilar. Rahimjon mehmonlarga musallas quyib beradi. Chapani yigitlar “Xo'b o'tkur bo'libdi-da, hozirim- huzurim”, deb mayni simirib ichadilar.

Hozirim- huzurim (Bir kunlik huzuringga uchma, Bir kunlik huzur, ertangi rohatni buzur) faqat hozirgi, bugungi rohatini, huzur-halovatinigina o'ylaydigan, ertangi kunini o'ylamaydigan, keyin keladigani bilan ishi bo'lmaydigan odamlarga kinoya tarzida aytiladi. [Sh.Shomaqsudov, Hikmatnoma. O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati, T., 1990,516b]

“Bozor surishtirmaydir” kichik feleto'nida: hikoya qiluvchi tilidan, Har kim bo'lsa ham o'tmas matohini o'tkurib qolsin. Vaqt kelur, bozor kasod bo'lur, xalq molning yaxshisini tilar, har kasbda haqiqiy ustalargina qolur, boshqalar o'z chorug'ini sudrar va sudrashga majbur bo'lur. Shungachi o'rtoq, tishni-tishga qo'yib, damni ichga olib, tinchkina yurmoq kerak! Ammo hozir bozor surishtirmaydir! Toshka yomg'ur kor qilmaydir!

Toshka yomg'ur kor qilmaydir – Aslida Tomchi toshni teshadi, tomchiga tosh chidamas shaklida bo'lib asarda teskari qo'llanib, ma'no kuchaytirilgan. Bular bilan “G'am-qayg'uning katta-kichigi bo'lmaydi. Oz-ozdan bo'lsa ham, kishini asabini buzib, ich-etini kemirib, umrini “egovlab”, axiri adoyi-tamom qiladi”, demoqchi. [Sh.Shomaqsudov, Nega shunday deymiz, T., G'.G'ulom, 1988, 256b]

Toshka yomg'ur kor qilmaydir! Bu maqolni o'zgartirish o'rqali muallif butunlay boshqa jarayonni izohlamoqchi. Aslan olib qaraganda, tomchi tomchilagani sayin toshni teshishi kerak lekin yozuvchi shunday bir davrni tasvirlamoqdaki, hatto yomg'ir ham toshga ta'sir eta olmaydi.

Muallif “Kula-kula o’lasan” kichik feleto’nida avval “lottichi” (ko’zboy-lag’ich) haqida keyin G’ozi Yunusning turli xalqlar sahna asarlariga yozgan so’zboshilarini mazah qilar ekan: Bu so’zlarga kula-kula o’lasan! “So’zlay-turg’on qog’urchoq” ozarbayjonchadan buyuk noshirning tabdillari ekanki, tantana ila imzolari asar boshinda qo’yilmishdir. Birov “Kalning tanig’ani sho’ra” desa tag’i : Kula-kula o’lasan...

Kalning tanigani sho’ra – bu maqol bema’ni ishlar bilan shug’ullanuvchi odamlarga nisbatan aytiladi. [8-74b.muallif izohi] Ya’ni G’ozi Yunusning boshqa xalqlar yozuvchilarining asarlariga bilib-bilmay o’z nomini mashhur qilish uchun yozayotgan izoh yoki kirish so’zlarini mazah qiladi.

“Otam va Bolshevik” (kulgulik) da xon zamonlari va sovet hukumatini ko’rgan 99-100 yoshlardagi muallifning otasi o’g’li bilan bo’lgan suhbatda bolsheviklar orasida o’zimznikilar kamligini eshitib attang qiladi: Ey, o’g’lim, odam bo’lgandan keyin har narsaning ham boshida bo’lish kerak, “Non qo’ynimda, it keyinimda!...” deb, har qanday tuzumda ham odamlarning oldi bo’lishni ma’qul ko’radi.

“Tilak” hangomasi “Lo’li elaklik bo’ldi, eshagi tilaklik bo’ldi!” Xij- xij- xij- xij! Kiraturg’animiz 23-yildan tilak emish! deb boshlanadi. Bu hikoyasida nasroniy mustamlakachilar kabi musulmonlar ham yangi yilda tilak tilashlari kerak bo’layotganligini mazax qiladi.

Lo’li elaklik bo’ldi, eshagi tilaklik bo’ldi – O’zbek xalq maqollarida “Kelinim elaklik bo’ldi, elagi tilaklik bo’ldi” shaklida berilgan. Ya’ni bir nima ketidan yana boshqa hoyu-xavas keldi degan ma’noda ishlatilgan.

-Miya g’ovlab o’lturg’anda birdan ko’ngilga “Yangi yildan tilak” savdosi tushib qolmasinmu?... “Otang nechchilik –bo’zchilik, sanga kim qo’yubdir bu noma’qulchilik?!” degandek, o’zimzning bitta-yu uch chorak ibtidoiy maktablarimiz, bo’qcha-yu elcha o’rta maktablarimiz botmonu dahsar siyosiyunlarimiz, “tana-manasi” bilan muncha muharrirlarimiz bilan go’yo madaniy millatlar qatorig’a kirib qoldiq-da, bizga endi yangi-yangi yilga tilak bilan kirish ishi ko’ndalang keldi!

Otang nechchilik –bo’zchilik, sanga kim qo’yubdir bu noma’qulchilik?! Otang nechilik- ignachilik, senga kim qo’yipti temirchilik?! Otang- quzg’un, onang-quzg’un, sen kimdan o’zg’un?! Variantlari bo’lib, bu orqali sening biror odamdan ortiqlik yering bormi, nega buncha kerilib, o’zingni baland olasan, deyilmoqda. Bu maqollar takabbur, manman, o’zini o’zgalardan ustun deb biluvchi, mag’rur odamlarga nisbatan kinoya va istehzo tarzida qo’llaydilar. [Shomaqsudov, Hikmatnoma, T., 1990y,321b]

Yozuvchi shikoyatomuz tilaklarni tilashni boshlar ekan shunday deydi: “Yetmish yashagan qizning yetti- yetti tilagi bor” deydir. Unga o’xshag’an bu notavon ko’ngilning ham to’qquz-to’qquz tilagi, o’tkun-o’tkun ulkani bor!

Yetmish yashagan qizning yetti- yetti tilagi bor - ya’ni qanday ahvolda bo’lmasin kishining xohish-istaklari albatta ko’p va bitmas-tuganmas bo’ladi, deb nazarda tutilgan.

-Bo’lmasa ul yozsun, siz eshiting notavon ko’ngilning tilaklarini:

1.”Man qilaman o’ttuz, tangri qiladi to’qquz!” Bu so’z yangi yilda davom etaturg’an ibtidoiy maktablarimizg’a juft tushkay edi! Omin!

Man qilaman o’ttuz, tangri qiladi to’qquz! - Bu maqol Sh.Shorahmedovning Hikmatnoma kitobida Men qilaman o’ttiz xotinim qiladi to’s-to’s, shaklida berilgan bo’lib, mazkur maqol jo’ja ko’paytirmoqchi bo’lganga nisbatan aytilgan deyiladi. Jo’ja katta bo’lgani sari yo nobud bo’ladi, yo boshqa hayvonlar yeb soni kamayib ketadi. Ya’ni og’zi oshga yetay deganda, mehnatining rohatini ko’ra olmaydi.[o’sha kitob 209b.]

“Ko’mak uyushmasiga ionalar” maqolasida ushbu uyushmaga boylarning qilgan turli ehsonlarini istehzo bilan kulgu qilar ekan, Valixojining besh milliard so’mga arziydigan duosi, G’ulomshayx boybachchaning ham besh milliardga arziydigan “o’qishg’a ketgan yigitlar mullo bo’lsunlar”,degan yaxshi tilagi, “Tujjor” shirkatining ikkita sopol tovoq bilan bitta xurmacha iona ya’ni yordamlarini Berlinga ketgan o’quvchilarga yuborar ekan muallif Dumbul deya ismini yozgach,” Mushtum: Oltun olma, duo ol-duo oltun emasmi?” deb maqolani tugatadi. Bu maqol o’z ma’nosida qo’llangan ya’ni talabalar Germaniyadagi o’qishlari uchun pul emas, duo zarurligini aytadi. Bu albatta ziqna boylarga nisbatan kinoya bilan aytilgan gap bo’lib, asli chet elga o’qishga ketib qiynalib qolgan talabalarga pul zarur edi.

Oltun olma, duo ol-duo oltun emasmi - Hikmatnomaga ko’ra bu maqolda duo yaxshilik qilib, olqish olish ma’nosida berilgan. Muallif esa kinoya tarzida qo’llab, talabalarga och-nahor, pulsiz, kiyim-kechaksiz bo’lsalar-da, duo olsalar ishlari yurishib ketadi, deb boylarning ziqnaligiga ishora qiladi.

Shu hangomaning davomida muallif maktablarni kulgi ostiga oladi:

O’tkandagidak, bemaza qovunning urug’ini ko’paytirilsa, maktab remo’nti xuddi o’qish boshlanaturg’an kun eska tushsa, bolalar sovuqda dildirashib, bit qoqishsalar, har bir tutanturuqsiz muallim va murabbiy qilinib belgulansalar, bolalar bilan qo’chqor urushdirishib xalq o’rtasida yangi maktablarga yangi “obro‘ ‘ orttirib bersalar, inshooloh, tilagimiz kuzatkan o’pqonimizdan chiqar!

Bemaza qovunning urug’i ko’p- sifatsiz narsa ko’p bo’ladi deb, muallif maktablarning, muallimlarning, ta’limning bor bo’lsada, sifatsizligini nazarda tutadi.

Ixtor: shahar maktablarining holi shu bo'lsa, xudo rizosi uchun qishoqda maktab ochishni tilga olinmasun. Chunki “Yopig'liq qozon yopig'liq”da.

Yopig'liq qozon yopig'liq - Yopig'liq qozon yopig'liq qolsin. Mazmuni bu gap shu yerda qolsin, hech kimga aytma yoxud Bu sir pinhoni bo'lib qolsin, hech kim undan xabardor bo'lmasin, degan ma'noni anglatadi. [H.Sh.Sh.T.,1990y.,130b.]

“Dardi yo'q - kesak, ishq yo'q - eshak” kichik hikoyasida barcha yoshu-qari odamlar Kalning to'yida, choyxonada g'ij-g'ij bo'lib o'tirgan choqda “Sharq sahnasi” yaxshi niyat yorti mol, deb kino qo'yar, ... o'yunxona eshikidan “g'ing” degan bir chibin uchmaydir.

Muallif teatrdagilar yaxshi niyyat bilan tomosha qo'yishar zora biron tomoshabin kirib qolar deb, baland ovozda karnayda erinmay chaqirishayotganligini aytadi.

Yaxshi niyat yorti mol –umidsizlikka tushmasdan, ertangi kun haqida yaxshi, ijobiy niyatlar qilishdir. Yaxshi, ezgu niyyat albatta ishning yarmi bajarilishiga tengdir.

Muallifning bangixonada nasha chekib o'tirgan do'sti:

Xarsak – marsak ,

Dardi yo'q - kessak,

Ishqi yo'q – eshshak! deb aytsa, avval tushunmagan muallif, keyinroq teatrga muxlislik qilish o'rniga barcha yoshu qari birdek yo to'yda, yoki choyxonadaligini solishtirar ekan,beihtiyor “Dardi yo'q - kessak, Ishqi yo'q – eshshak!” deydi. Bunga muallif o'zi dard bo'lmasa, ishq bo'lmasa odamning kesakdan nima farqi bo'lsin-u, eshakdan nima ayirmasi, deb hikoya so'ngida izoh berib o'tadi.

Mushtum jurnaliga 1924-yil yozilgan Kelinni kelganda ko'r, sepini yoyg'anda ko'r nomli maqolasida Toshkentda yangi ochilgan “Nashriyot shirkati” ni qalamga oladi. Qancha umidlar bilan nashriyotga borgan yozuvchi bir yilu o'n ikki oy asarini chop qilishlarini kutishi kerakligi, nashriyotdagilarning o'z ishiga befarqligidan kuyunib, maorifga beparvo bo'lganlarni kulgi ostiga oladi.

Kelinni kelganda ko'r, sepini yoyg'anda ko'r –kelinni olishdan oldin juda ko'p maqtaydiganlarga nisbatan aytilgan bu maqol, yolg'on yoki chin sifatleri bilan maqtalgan ish keyin xafsalani pir qilishligini hikoyaning shu nomi bilan ta'kidlab o'tadi. Bu maqol hali qandayligini bilmasdan turib nashriyotni maqtab va yoki uni ochilganligidan oldindan bong urib xursand bo'lib, keyinchalik o'ylaganday yaxshi nashriyot emasligiga ishonchlari komil bo'lgach aytilgan.

Maqola – Osh tegsa – to'y, tegmasa tafarruj...deb og'alar to'yga boradirlar... “Qoramol egasiga o'xshamasa harom o'ladir”, “Avatiga chavati, misqozonga loy

tuvoq”, Eng oxirida “Eshagiga yarasha tushovi”, - deb zor-zor, chun abri nav bahor yig’lag’an ham “Huv!” deb cho’lu biyobong’a chiqub ketkan ekan, bir bechora!.. deb boshlanadi. Bunda muallif bir qator maqol va matallarni birin-ketin qo’llaydi.

Osh tegsa – to’y, tegmasa tafarruj- yo osh yeb to’y boladi yoki tomosha bo’ladi. Bu birinchi abzas yangi ochilgan befarq kishilar ishlaydigan nashriyotga nisbatan istehzo bilan o’xshatish qilingan.

Qoramol egasiga o’xshamasa harom o’ladir ya’ni maorif yoki nashriyot ham xalqning o’ziga o’xshab beparvo deb aytmoqchi bo’ladi.

Avatiga chavati, misqozonga loy tuvoq, Eshagiga yarasha tushovi- bu maqollar – Qozonga yarasha qopqog’i, Yoriq havonchaga - siniq sop, Bo’lmagan bug’doyga - o’tmagan o’roq kabi maqollar bilan sinonim bo’lib, arzimagan ish uchun o’ziga yarasha harakat yoki e’tiborga loyiq bo’lmagan kishini izzat-hurmat qilinmaganda qo’llaniladi. Maqolada muallif nashriyot ham o’zimizga yarasha, demoqchi bo’ladi.

-Hoy, muallim, Pishirib ye darsliklarni, hoy, tashlagani kitob, eplab ol bularingni! – deb bir-birovimizni turtishdik. Ammo hech bir ish buzuqining esiga: - Kelinni kelganda ko’r, sepini yoyg’anda ko’r! – degan gap kelmadi... deb, maqolni hikoya so’ngida yana bir bor takrorlaydi.

-Ko’chaga tashlab qo’yg’an pul, tekin oftobga chiqqan mushuk, yuk tashiyman degan shaloq arava... ana shunday o’ngu ters so’zlarga har kim ishonsa, yebdir noma’qul buzoqning go’shtini...

Tekin oftobga chiqqan mushuk – asli mushuk ham bekorga oftobga chiqmaydi shaklida bo’lib, o’z ma’nosida mushukning qorni to’ysagina cho’zilib oftobda yotadi, ko’chma ma’noda esa arzimagan ish uchun ham to’lov talab qilinadigan ishlarga aytiladi. Ya’ni muallif hech qanday harakatlarsiz hech nima o’z o’zidan zo’r bo’lib qolmaydi, demoqchi.

XULOSA

Maqollar xalqning ma’naviy mulki bo’lib, xalq badiiy asarlarida turli maqsadlarda foydalaniladi. Abdulla Qodiriy xalq maqollarini o’z asarlarida unumli ishlatib, ularning purhikmat va purma’no fazilatidan foydalanib, o’quvchi e’tiborini jalb qilishga erishadi. Yozuvchi maqolni ba’zan o’z asl holicha, bazan butunlay o’zgartirib o’z badiiy asarlarida qo’llab, ularning ta’sirchanligini, badiiyligini oshiradi. O’quvchini xalqqa yaqinlashtirishga erishadi. O’quvchi asarga o’z qadrtoni kabi munosabatda bo’lishiga erishadi.

REFERENCES

1. A.Qodiriy “Diyori bakr”, Toshkent, Yangi asr avlodi, 2007-yil
2. Mirzayev T. “O‘zbek xalq maqollari”. –Toshkent: 2003.

3. O‘zbek xalq maqollari. –Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009.
4. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq 2012
5. O‘zbek xalq maqollari. - Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978.
6. O‘zbek xalq maqollari. II tomli. – Toshkent: O‘zbekiston fan nashriyoti, 1988
7. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh. Ma‘nolar maxzani . -T.: 2001
8. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh. Nega shunday deymiz? O‘zbek xalq maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1988
9. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh., Hikmatnoma, - Toshkent, 1990
10. Mirzaeva, D. (2021). THE ROLE OF PAREMIA IN THE SYSTEM OF NATIONAL CULTURAL HERITAGE. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(3).
11. Mirzayeva, D. (2019). Proverb as a kind of paremiological fund and as an object of linguistic and methodological research. *Мировая наука*, (11 (32)), 33-36.
12. Abdullayeva, N. A., & Mirzayeva, D. I. (2022). ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA MAQOL VA MATALLARNING QO‘LLANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 64-69.

THE ENGLISH EFFECT

Patidinova Fozila Qamardin qizi

Student of Andijan State Institute of foreign languages

E-mail: academicaget6767@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the study of foreign languages in a person's life the importance is discussed. Today, it is very important for everyone to know foreign languages. The fact that the world is becoming more and more globalized, and knowing two languages, is not just a fever, but a demand for time. Learning foreign languages is a life skill aimed at learning how to truly communicate and connect with others.

Keywords: *foreign language, distance learning, social networks, modern technology, language specialist*

АННОТАЦИЯ

В данной статье обсуждается важность изучения иностранных языков в жизни человека. Сегодня всем очень важно знать иностранные языки. То, что мир становится все более и более глобализированным, и знание двух языков — это не просто лихорадка, а требование времени. Изучение иностранных языков — это жизненный навык, направленный на то, чтобы научиться по-настоящему общаться и общаться с другими людьми.

Ключевые слова: *иностраный язык, дистанционное обучение, социальные сети, современные технологии, лингвист.*

INTRODUCTION

Relevance of the topic: Learning foreign languages is an existing barrier between humans and different nations and it also serves to eliminate borders, ensure that all representatives of the people living on Earth correctly understand each other, live in harmony and mutual compromise. For this reason, teaching and learning English requires recognizing that the customs of the peoples living in all English-speaking countries are diverse, such as the United Kingdom and the United States, while learning French requires that the cultures of French culture, Canada, and African states differ from each other to the fullest.

It is worth noting that language, as a social phenomenon, makes it possible to establish communication between people, achieve spiritual elevation, socio-economic achievements. As a result of these, language (as a phenomenon) is the interaction of different nations living in the same territory, their different relationships and

consequently, cross-cultural relations are established, and in this respect, intercultural communication is of great social importance in the study of languages.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Language as we know it is a characteristic of man that, it is the main ability that distinguishes man from all living things. Thus language becomes a communicative tool that can potentially express ideas and concepts, as well as moods, emotions and relationships. English is one of the means of expressing one's point of view. We can learn from others. We can test the theories of foreigners from our experience. We can reject what cannot be believed and accept trust. We can also spread our theories to international audiences and readers. We can use English to promote our worldview and spiritual heritage around the world.[1]

The economic integration of European states, the redistribution of World Space, globalization encourage a person to perceive himself as a carrier of universal values, to think in global categories, to feel himself as a “citizen” of the world. He is no longer content with the circle of ethnic Microcosm, which leads him to seek ways to join the “distant world”. One of the tools of such initiative is the study of a foreign language as a means of interethnic communication. The number of fluent speakers of one or more foreign languages in Russia is increasing every year – not only narrow specialists: translators, teachers, referents, but also those who use a foreign language in the context of everyday communication. Knowledge of a foreign language serves as a factor that activates the mechanism for changing the system of previously acquired vital meanings, values and directions of a person through his native language. The restructuring of consciousness is carried out, which causes many psychological problems for the subject of restructuring, including the problem of self-awareness, self-awareness, the formation of a worldview, including such a fundamental element as the picture of the world.

A group of linguists who base their assumptions about language on psychology argue that language is nothing more than "habit formation". They believe that language acquisition occurs through use, practice. They believe that "the more people use language, the better they learn it".

The latest and most advanced discoveries and inventions in science and technology have been made at universities located in the United States of America, where English is a means of scientific speech. Almost all business negotiations are conducted in English . Knowledge of English is a great advantage internationally, whether you are on a trip or a business trip, or you just talk to people from another country - you only need to know English. In addition many scientific literature is

written in English. Therefore, knowing the language will help if you want to become the best specialist in your field of activity.

The Influence of the English language on the development of countries (in the case of India)

English in India

The historical context of India (which has been under British rule for over two centuries) has given Hindus easy access to master English and countless opportunities for development in science and technology. Many Hindus have become masters of the English language and have won many international awards in creative and comparative literature over the past few years.[2]

Over the years, English has become one of the major assets in gaining global leadership for books written by Indian authors and films made by Indians in English. Famous Indian film director Shekhar Kapur's " Elizabeth " was nominated for several Academy Awards. No further evidence is needed to determine the advantages of the English language that it has brought to Indians internationally.

English comes to the aid of the people of India and in trade operations around the world. English is the world's business management language, and knowledge of English has brought success to many Indian business managers. English is becoming increasingly important not only for the medium of international trade, but also for interstate commerce and communication. People who travel from North to South for education or business in India mainly communicate in English, which has become lingua franca. In view of this, Parliament recognised English as an official language in addition to Hindi. Today, all the facts of history and change in India emphasize the continuing importance of learning English beyond the local languages.[3]

World English.

So, today you have learned that knowledge of English is very important in today's world. You also saw a vivid example of how English affects the life of third world countries on the example of India.

Modern English is a very diverse language, absorbing material from many other languages. It is spoken by more than 300 million native speakers and 400 to 800 million foreign users. It is the official language of Air Transport and cargo transportation; the leading language of science, technology, computers and commerce, as well as the main medium for education, publications and international negotiations. For this reason, scholars often refer to it as World English

The importance of languages.

Currently, humanity uses 6,809 living languages and about 100 dead languages to facilitate social communication [Indigenous ...]. Communication has greatly

improved in the 21st century due to the widespread use of media, computers and mobile phones. The Internet is rapidly becoming a trunk of information of our choice, which carries out our need for communication, as well as important business operations and negotiations.

Without knowledge of the universal world language, it is almost impossible now to be a complete part of the “global village” in which we live. Nevertheless, English, a global language, is now in conflict with Indigenous languages and cultures, although new “linguistic attacks” warn us that no language can completely resist another and that the development of the language depends on how it is used. [4]

The role of English as a global language.

It is estimated that around a billion people in the world use English as their native language or foreign language. The use of English as an official or semi-official language is common in more than 70 countries and plays a very important role in another 20 states. More than 1,400 million people live in English-speaking countries. About 75% of the world's mail and information is stored in English. Most of the approximately 50 million Internet users use English [McArthur 2002]. [5]

In addition to the development of English as a world language, we will know some features that the world language should have. Regardless of its origin, it must be a practical and useful language that can meet everyone's needs. While English was originally English, there are now many varieties of it, including American, African, Indian, and Australian English. In addition, the English language now combines the dreams and aspirations of many peoples. [6]

As well as experience from different countries. It is used to convey a huge amount of different information, whether it is the latest achievements in science and technology, enrichment of the experience of an ethnic group or business negotiations, in documenting cultural characteristics, in individual experience. His vocabulary was enriched with new words borrowed from other languages of the world. Over time, it is revealed that the global language changes beyond recognition as in English.

About ten thousand words borrowed from Hindi and other Indian languages became part of Indian English. These include: guru, babu, chorpoy, kari etc. We are very familiar with the following frequently used Pidgin words: lathi-zaryad (the phenomenon of a group of police officers running after someone with a police baton), riksha-wall (a small two-wheeled cart for one passenger, pulled by one person), double roti (bread) and others [Oxford ... 1997]

As a Global language, English faces many challenges. Oral English varies from region to region depending on the cultural and linguistic differences of the local people. [5]

Similarly written English is very different in lexical aspect, form and structure, since the language is primarily a carrier of its own thinking and “schema”. Therefore, the English used by an African is not the same language as used by an Australian. Exposure to electronic SMS also affects the spelling and grammar of the English language. Questions of “clarity” and “acceptance” [Abbott 1979: 168-175] on different types of English have not yet been fully resolved.[7]

The big problem of Overcoming Love-Hate in relation to a foreign language has not yet been solved. In addition, there are strong comments about English by language communities such as French, Arabic, German and Dutch. Many non-linguistic reasons also include nationalism, ethnicity, ideology, religion, politics, and culture when it comes to world language, often in combined and sometimes explosive mixtures [ethnicity ...

Based on the previous rules, a questionnaire was compiled from yes / no questions that provide a place for clarification. 230 people volunteered to fill out the questionnaire.

RESULT AND DISCUSSION

Below is a summary of the survey results.

1. 66.95% of respondents do not believe that learning English from first grade negatively affects students ' mother tongue, culture, and self-awareness. Nevertheless, 68.69% believe that English promotes Western values in terms of clothing, food, work and leisure. This also affects the lifestyle of the family and society.

However, 70.86% of respondents believed that students would study better if they were given the opportunity to study science and art in their native language at school . 82.17% believe that students will show more creative abilities if the learning process is structured in their parents ' language.

2. Interestingly, 70.86% of respondents were satisfied with the level of teaching English at the initial stage, while 67.82% took into account the modern system of teaching based on memorization. One of the reasons may be that most students have never used other learning techniques.

3. 96.08% of survey participants believe that there are areas where knowledge of English is important . While local media seem to cover all aspects of world events, only 33.97% of the media recognize that they help them to be aware of Science, Technology and current world events. 95.21% of respondents consider knowledge of English necessary for the sustainable development of their country. Not surprisingly, 86.95% prefer to teach English at the same time as their native/regional language. However, 84.37% do not consider English more important than their native language.

4. 96.52% of respondents agree that there is a need for a universal auxiliary language that facilitates intercultural communication between people. 81.73% of respondents believe that global connecting language helps to strengthen solidarity among people of different nationalities. 83.04% of respondents believe that the global language should reflect world culture, customs and Customs. 66.95% express the opinion that such a language should include each of the main cultures. 40%

5. 68.2% of respondents responded that a global language should obey simple rules. 33.08% (majority) are of the opinion that it should have a few exceptions, 20% (majority) should be free of gender bias; another 23.03% (majority) said that the language should not have silent letters. In this question on grammar, many of the survey participants chose the option “I can't answer”, indicating that they never thought about what a global language should be.

A detailed analysis of the results obtained showed that students clearly know the need for a universal auxiliary language (on average 94.6%). Students believe that English should be taught to all students because it serves as the language of global communication and gives everyone great social and economic opportunities. However, they admit that they did not teach other subjects if they were taught in English instead of their native language. The creative activity of students is also limited by the lack of educational resources (there are many students per teacher) and poor infrastructure in schools.

Despite this being a complex socio-political linguistic issue, most students agree that world leaders should agree on a universal auxiliary language that children learn at the same time as their native language. The chosen language should cover all cultures, but not be more important than the child's native language. Grammatical rules should be simple, and 72.6% agreed with the idea that this language should be chosen from the current natural languages. 61.73% of students expressed the opinion that a neutral Alphabet should be used for a global language.

CONCLUSION

To summarize, knowledge of English is for every industry representative new opportunities are the key. One door will open if you know your area well, another door will open if you also know the inlizz language. Exactly, knowledge of the language will open the door to the whole world.

From this study, it can be seen that in a rapidly developing global civilization, all children benefit from learning such an auxiliary international language as English at the same time as their native language. This allows them to easily communicate and interact with their peers around the world. As a result, this strengthens the link

between local and national languages in each country and a global connecting language such as English to maintain cultural diversity.

The only way for all people on the planet to live peacefully lies through the adoption of a universal auxiliary language. And this issue should be considered immediately.

In any decision on the choice of the world language, the following should be taken into account:

- Opportunity to study it globally;
- His attitude towards the native language of each language group;
- * Relationship between different native and national languages and the language of global communication within the same country;
- The issue of its use in world media;
- The need to collect and translate existing scientific and technical knowledge into the language of the chosen world, while constantly updating information from different areas of human activity;

This is the ability of the language to reflect the experience of different cultures and peoples without burdening its own “culture”.

A Global language must follow simple grammatical rules, have as few exceptions as possible, and exclude letters whose pronunciation in words is impossible. In addition, it must be free from gender bias.

REFERENCES

1. AZZI Assaad E. et KLEIN O. *Psychologie sociale et relations intergroupes*, Paris, Dunod. 1998.
2. Hall E. *The Paradox of Culture // In the Name of Life. Essays in Honor of Erich Fromm*. New York, 1971.
3. Юсупова, Ф. М. (2021). Об особенностях обучения русскому языку в условиях иноязычного национального окружения. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 1324-1329.
4. E.T. Hall. *The silent language*. – New York: Anchor Books, 1990.
5. Schultz S. *Managing corporate communication: a cross-cultural approach*. Macmillan International Higher Education, 2003.
6. K.M. Schmitt and E. Fehr. A theory of fairness, competition and cooperation. *The quarterly journal of economics*, 1999. – Volume 114. - № 3.
7. P. Newmark. *Multilingual matters. Language arts and disciplines*, 1998.
8. Xushmurodova Sh.Sh. *Madaniyatlararo muloqot muammosiga lingvomadaniy yondashuv (o‘zbek va ingliz tillari misolida)*. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati, Samarqand – 2020.

DEALING WITH CLASHES OF CULTURE

Komilova Nargiza Shahobiddinovna

E-mail: n.komilova1980@gmail.com

ABSTRACT

Opinions on intercultural conflict in the article, intercultural collationnung consequences, the impact of intercultural collusion on language learning, the formation of one's own culture through language learning, the improvement of human qualities, the development of other folk culture it is illuminated by understanding that it can have the qualities of tolerance that are important in the present

Keywords: *language, culture, language teaching and learning, intercultural conflict, culture cycle, Ethnology, psychological culture*

АННОТАЦИЯ

Мнения о межкультурном конфликте в статье, последствиях межкультурного сопоставления, влиянии межкультурного сговора на изучение языка, формирование собственной культуры через изучение языка, улучшение человеческих качеств, развитие другой народной культуры освещается пониманием того, что это может обладать качествами толерантности, которые важны в настоящем

Ключевые слова: *язык, культура, преподавание и изучение языков, межкультурный конфликт, культурный цикл, этнология, психологическая культура.*

INTRODUCTION

Language is a map of culture. He tells us about the history and future of the nation speaks.

(R.M.Brown).

Relevance of the topic: the word “culture” means different meanings in different disciplines and in life, as part of our first socialization, through culture, each of us learns ways to communicate, Act, Think, use objects and tools in the world. This article covers issues such as language, culture, typology of cultures, types of communication, oral communication, culture adaptation, cross-cultural barriers and conflicts. The issues of ligvoculturology, currently associated with the concept of language and culture, which are the focus of all in the science of linguistics are being researched by most scientists, but have not found a solution. This is the same issue of our article – it is noteworthy that a new field of linguistics is focused on its cross-cultural attitude in the process of teaching a foreign language.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Teachers not only need to present and describe to their students how intercultural communication occurs, but also apply practical tools such as games or simulations that can be done in intercultural communication. Intercultural and interpersonal (mutual) effective communication cannot be achieved without sufficient understanding of them. The purpose of learning a foreign language in conjunction with culture is as follows:

- analysis of communication issues with a focus mainly on language and culture from making it easier to communicate between different cultures and consists of preventing collisions. The concepts of language and culture are interrelated and not separated from each other, since the language itself is culture. Teaching culture allows students to enhance people's lifestyles, views, beliefs and values, and knowledge of language skills. Evidence suggests that if teachers promote the concept of culture to the language teaching method, students may succeed in language learning, meaning that students will have all the necessary resources about the languages they are learning, not just by language. After all culture is a concept that arose before the emergence of language.

The term "culture weave" was coined by Albert Camus in 1946, Girilal Jain in 1988, Bernard Lewis in his 1990 article "The Roots of Muslim rage" and Mahdi El Mandjra in one of his books in 1992. The term also appears in Basil Mathews' book "Young Islam on Trek: a Study in the Clash of Civilizations" published in 1926. Clash of cultures historical phenomenon in the past world history has consisted mainly of disputes between monarchs, peoples and ideologies. But with the end of the wars of various conflicts, a new era in world politics began. During this period, cultures other than Western cultures were not limited by exploitation to the adoption of Western culture, but became an additional force that played an important role in the formation of world history.[1]

Nowadays, many developed nations repeatedly call for the role of "culture" as they struggle to understand their increasingly diverse and divided worlds. Given the demographic changes, cultural interactions and hybridization and changing power dynamics that developed countries face every day, scientists are using cultural psychology to clarify these issues. Cultural psychology explains this process easily with the culture cycle.

Different cultures can be mapped and analyzed using the culture cycle. Culture can be geographically based and focus on familiar differences—for example, East and West or Global North and Global South - but it also includes other differences such as social class or socioeconomic status; race, ethnicity or tribe; gender and

sexuality; country, state or urban region; religion; occupation, workplace or organization; generation; or immigration status. A "culture" or "cultural context" can serve as a label for any important (i.e. socially meaningful) categories associated with a set of general ideas, practices, and products that compose and regulate behavior. Since culture and psychology are mutually organized, one way to change consciousness and behavior is to change culture, just as one way to change culture is to change consciousness and behavior.[2]

Using the culture cycle to understand cultural conflicts and catalyze change. We propose to address current culture conflicts and divisions through more inclusive, equal and effective institutions and practices. At the heart of the most relevant cultural conflicts and divisions today lies the widespread process of devaluing a group that, unlike a stronger or dominant group, is not so strong or dominant.

Scholars interpret the term "culture" from different perspectives. Edward Hall culture is defined as "the way of life of people, the behavior learned by them, the sum of samples of relations and material goods" [E.Hall, 1971: 235].

S.Schulz describes culture as follows: "culture general in order to help people understand life and themselves includes the knowledge and beliefs of a group of people with habits. All humans have a similar knowledge of ongesti, while humans are considered to be connoisseurs of their own language" [s.Shuls, 2003: 32]. K.M.Schmitt and E.According to Fer's opinion, culture is "the sum of what a person must perceive and do with the aim of behaving like any other person in a given environment and doing it every now and then" [K.M.Schmitt, E.Fer, 1999: 819].

P.Newmark notes that culture "as a means of representing a particular language the way of life inherent in the society used and its manifestation" [P.Newmark, 1998: 94] can be described in the context. Thus, culture is the only symbol or complex of characteristics of any country that differentiates people according to history, traditions and values. Culture plays a significant role in human life and in the development of society[3].

From the sentences presented, it is clear that the concepts of culture and language are side by side and are integral concepts. Hence, in the teaching and learning of languages teaching culture, taking into account Customs and traditions is one of the main requirements.

As we all know, the study of foreign languages in the current period is recognized not only as a personal need, but also as a phenomenon of universal significance. Knowledge of the language does not mean that it is able to enter into full communication with representatives of the people who speak the same language. Because, as we have already noted, language and culture, the traditions of the people,

the Daily way of life have a great influence on the study of language, speaking the language and understanding the language. In this process, the formation of intercultural dialogue is an important factor in the focus on the study of present-day languages.[4]

In the formation of intercultural communication, each person has a special social and it is necessary to take into account that it has psychological characteristics. These traits, in contrast," only manifest themselves through comparison, and there must be a cultural connection to make this comparison possible " [Azzi and Klein, 1998: 77]. Cultural communication serves to demonstrate that each individual is unique and at the same time similar to other individuals, representatives of other nationalities, and through it, a person determines his position and place in society. Through language learning, an individual can form their own culture, improve their human qualities, acquire the qualities of tolerance that are important in the present by understanding the culture of another people. Research on the positive and negative effects of intercultural communication on personality began in the 60s of the last century by American Scientists. In order to properly carry out the initiation of dialogue, one can not only compare one's culture with that of another people, but also share the similarities and differences of that culture, its beauty and its coarseness, its closeness and its own it is also important to define proportionality between the distance from the culture. The research of the French sociologist Carmel Camillieri emphasizes the need to focus on exactly these aspects in the process of intercultural dialogue.

Taking into account the listed factors above, we can say that the edge the study of languages it is an existing barrier between humans and different nations and it also serves to eliminate borders, ensure that all representatives of the people living on Earth correctly understand each other, live in harmony and mutual compromise. For this reason, teaching and learning English requires recognizing that the customs of the peoples living in all English-speaking countries are diverse, such as the United Kingdom and the United States, while learning French requires that the cultures of French culture, Canada, and African states differ from each other to the fullest. In the formation of intercultural communication in teaching a foreign language emphasis is placed on the concept of "intercultural competence". Through the term the complex of social skills and abilities of a person is understood and its with the help of which the individual carries out successful communication with representatives of other cultures, both in the process of socio-domestic and professional interaction. The formation of intercultural communication is associated with the understanding and acceptance of culturally specific stereotypical forms of representatives of other

cultures, the process of individual development is understood, which leads to a change in the personality's own behavior.[5]

RESULT AND DISCUSSION

Teaching intercultural communication is seen as a process consisting of several stages aimed at mastering the following skills :

1. understanding the cultural specificity of human behavior (understanding culture);
2. awareness of the system of stereotypes inherent in one's culture (self realize Zi).;
3. understanding the importance of cultural factors in the process of entering into dialogue (awareness of the clash of cultures).

To achieve this goal, work as a group in the language learning process, which can be met in everyday life through various exercises and role-playing games situations arise. In addition, Ethnology and cultural also from the method of autobiographical statement, which is common in anthropology used: coach and language learners with intercultural conflicts related speak their own life experiences, in which they comment that they feel the bed of a different culture, even experiencing a “cultural shock”. Such episodes come in handy to describe the problems of intercultural communication as they are vital. Such methods allow them to enter the state and try and feel themselves in intercultural conflicts. The anthropological method of restoring this” real life situation " E. It was used by Hall to practice intercultural conflicts in the learning process. In place of the conclusion, it is worth noting that language, as a social phenomenon, makes it possible to establish communication between people, achieve spiritual elevation, socio-economic achievements. As a result of these, language (as a phenomenon) facilitates the interaction, different relationships and, consequently, intercultural relations of different nations living in the same territory, and in this respect, the social importance of intercultural communication in the study of languages is great.

CONCLUSION

In place of the conclusion, I can say that this article is an attempt to focus on the relationship between language and culture, giving an idea of why teaching culture should be an integral part of a foreign language curriculum. An in-depth analysis of literature was aimed at contributing to a better understanding of culture and the significant aspects of its foreign language learning process. Language learning or teaching is aimed at developing communicative competence of students, which should not only be limited to knowledge and understanding of the grammatical, lexical and phonological features of the foreign language under study, but also deal

with the study or teaching of the culture of that language. According to some scholars such as Politzer and Brusk, “language and culture are the same concepts”.

REFERENCES

1. AZZI Assaad E. et KLEIN O. *Psychologie sociale et relations intergroupes*, Paris, Dunod. 1998.
2. Hall E. *The Paradox of Culture // In the Name of Life. Essays in Honor of Erich Fromm*. New York, 1971.
3. Юсупова, Ф. М. (2021). Об особенностях обучения русскому языку в условиях иноязычного национального окружения. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 1324-1329.
4. E.T. Hall. *The silent language*. – New York: Anchor Books, 1990.
5. Schultz S. *Managing corporate communication: a cross-cultural approach*. Macmillan International Higher Education, 2003.
6. K.M. Schmitt and E. Fehr. *A theory of fairness, competition and cooperation*. *The quarterly journal of economics*, 1999. – Volume 114. - № 3.
7. P. Newmark. *Multilingual matters. Language arts and disciplines*, 1998.
8. Cohen, 2014; Markus va Conner, 2014; Gelfand va Kashima, 2016; Cohen va Kitayama, 2019.
9. Хасанова, Г. Х. (2018). Ўзбекистон, Япония ва Жанубий Корея касб-ҳунар таълими тизимларининг ўзига хос хусусиятлари. *Современное образование (Узбекистан)*, (3), 23-29.
10. ХАСАНОВА, Г. Х. (2020). General and professional education systems of Uzbekistan and Japan: a comparative analysis. *Иностранные языки в Узбекистане*, (1), 83-97.

DOIRA CHOLG‘U IJROCHILIGIDA IJROVIY USULLARNING AHAMIYATIGA DOIR

Ismoil Rustamov

Farg‘ona davlat universiteti

Vokal va cholg‘u ijrochiligi kafedrasini o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada doira cholg‘u ijrochiligi sohasida muhim sanalgan ijroviy usullari borasida so‘z boradi. Shuningdek bugungi kunda ustoz-shogird an‘analari asosida ta‘lim berayotgan mohir ijrochi-pedagoglar faoliyati yoritiladi.

***Kalit so‘zlar:** doira usullari, ijro mahorati, ta‘lim sifati, sahna mahorati, namunaviy ijro.*

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПРИЕМОВ В ИСПОЛНЕНИИ НА ИНСТРУМЕНТЕ “ДОЙРА”

Исмаил Рустамов

преподаватель кафедры

Вокально-инструментального исполнения

Ферганского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о наиболее важных исполнительских приемах в области исполнительства на инструменте доира. Также будет освещена деятельность искусных исполнителей-педагогов, которые сегодня преподают на основе традиций учитель-ученик.

***Ключевые слова:** методы исполнения усулей дойры, исполнительское мастерство, качество обучения, сценическое мастерство, образцовое исполнение.*

SIGNIFICANCE OF EXECUTIVE TECHNIQUES IN PERFORMANCE ON THE DOIRA INSTRUMENT

Ismail Rustamov

Teacher of the department of Vocal and instrumental performance of

Ferghana State University

ABSTRACT

This article describes the most important performing techniques in the field of performance on the doira instrument. It will also highlight the activities of skillful performers-teachers who today teach on the basis of teacher-student traditions.

Key words: *methods of performance of doira usuls, performance skills, quality of education, stage skills, exemplary performance.*

KIRISH

O‘zbekistonda barcha sohalar qatorida musiqa san’ati zamonaviy talablar asosida rivojlanib bormoqda. Bu borada musiqa ta’limini tashkil etish tubdan yangilanganligini va uning sifat samaradorligi oshib borayotganligini ta’kidlash joiz. Keyingi yillarda qo‘shiqchilik san’ati va cholg‘u ijrochiligi ta’limi saviyasi yangi bosqichga ko‘tarildi. Ayniqsa, Respublikamiz pedagog kadrlarni tayyorlashga ixtisoslashgan Oliy ta’lim muassasalarida San’atshunoslik fakultetlari o‘z faoliyatini boshlagani va bu fakultetlarda tayanch akademik musiqa maskani bo‘lgan O‘zbekiston davlat konservatoriyasi vokal san’ati va cholg‘u ijrochiligi ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejasi asosida faoliyat yuritib kelayotgan kafedralar faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarning amalga oshirilishi bu boradagi yutuqlar ko‘lamini kengaytirib bormoqda.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohatlar, xalqimizning boy ilmiy-madaniy merosi, mamlakatimizda ilm-fan, san’at va madaniyat sohalarida erishilayotgan yutuqlar, aholini, ayniqsa, yoshlarda yot g‘oyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirishda, milliy qadriyatlar va an’analarni asrab avaylash va keng tag‘rib etishda musiqa ta’limi va san’atining o‘rni beqiyosdir.

Milliy musiqa san’atimizning muhim tarkibiy yo‘nalishlaridan biri - doira cholg‘u ijrochiligidir. Mazkur ijrochilik san’ati juda qadimiy tarixga ega va u hozirgi davr milliy musiqa ta’limi tizimimizda o‘ziga xos o‘quv jarayoni hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Doiraning tarixiy shakllanishi uzoq o‘tmishga borib taqalsa-da uning boshqa cholg‘ulardan alohida bo‘lib ajralganligi borasida Xusrov Parviz saroyida xizmat qilgan ilk saroy musiqachisi Barbad Marvaziy ijodiy faoliyatiga bag‘ishlangan tarixiy rasmlar va asarlardan bilish mumkin. Lekin “Forobiyning (IX asr) ma’lumotlariga qaraganda Xuroson Doirasi o‘zining ko‘plab belgilari bilan zamonaviy Doirani eslatadi”[1].

Abu Nasr Forobiy (X asr) “Kitob al- musiqa al-kabir” (Musiqa haqida kitob) asarida doira va doira asari bo‘lgan usullar xaqida g‘oyat qimmatli ma’lumotlar berib o‘tgan. Safiuddin Urmaviy (XIII asr) “Kitob al-advor” (Musiqiy doiralar kitobi) asarida doira usullarining o‘n ikki maqom musiqa ijrochiligida muhim o‘rin tutishi to‘g‘risida fikr yuritgan. Abdurahmon Jomiy (XV asr) “Risolai musiqiy” (Musiqa risolasi) asarida doira usullari turlari haqida yozadi. Darvesh Ali Changiy-Buxoriy (XVII asr) “Risolai musiqiy” (Musiqa risolasi) asarida doira usullari va unig mashhur ijrochilari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarni bergan. Bu noyob manbalar doira

ijrochilik tarixini o'rganish uchun muhim hisoblanadi. V.Belyaev, T.Vizgo, A.Petrosyans, F.Karomatov, I.Rajabov kabi olimlarimizning tadqiqotlarida doira ijrochiligining nazaryasiga doir muayyan fikr muloxazalar bildirib o'tilgan.

Cholg'u ijrochiligida doira san'ati o'ziga xos yetakchi o'rin tutadi. Bu cholg'u barcha cholg'ular ichida uzoq tarixga egaligi va ijrochilik san'ati bilan ajralib turadi. Kishilik jamiyatining ibtidoiy davrlaridan boshlab qadimgi odam qadamlarining bir maromda yerga tashlanishi, ov yoki boshqa jamoa tadbirlaridagi takroriy harakatlar, qo'llarini-qo'llariga, badaniga urishdan paydo bo'luvchi sadolar, turli mehnat qurollari, buyumlar yoki toshlarning bir-biriga tegishidan kelib chiqadigan ritmik tovushlar - urma cholg'ularning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, ritmusul ibtidoiy inson hayotining markaziy unsuri bo'lib, u jamoa faoliyatini birlashtiruvchi, uni borliq – tabiat va koinot bilan uyg'unlashtiruvchi yagona vosita bo'lgan[2].

Doira ijrochiligi bilan bog'liq tadqiqotlarni alohida qayd etish lozim. Usta Olim Komilov ijrosidagi xalq doira usullarining ko'pi Ilyos Akbarov ("Doira usullari", T., 1952), V.Uspenskiy, Ye. Romanovskayalar tomonidan yozib olingan. Usta Olim Komilovning ijro uslubi zarblar jilvadorligi hamda tembr vositalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. T.Inog'omov, K.Azimov, A.To'ychiyev va boshqa ko'plab doirachilarga ustozlik qilgan.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Doira ijrochilik tarixini kuzatish shuni ko'rsatadiki, har bir davrda doira ijrochilik san'atining fidoyilari bo'lgan. Ular bu borada ilmiy, nazariy, amaliy va ijtimoiy jixatdan munosib xissa qo'shganlar.

Respublikamizda doira ritmik usullarini dunyoga mashhur qilishda o'z hissasini qo'shgan Usta Olim Komilovning (1875-1953), boy merosi avlodlar uchun katta maktab vazifasini o'tab kelmoqda. Mashhur ustaning an'analarini davom ettirganlar:

To'ychi Inog'omov (1914-1986), G'ofur Azimov (1917-1981), Dadaxo'ja Sottixo'jaev (1921-1991), Qaxramon Dadaev (1936-2013), Odil Kamolxo'jaev (1944-2015) kabi ustozlardir. Zamondoshlarimiz Tal'at Sayfutdinov, Rustam Ubaydullaev, Komiljon Xakimov, aka-uka Dilmurod, Elmurod, Xolmurod Islomovlar, Husan Nosirov, Xasan Azimov, Ilhom Ikromov kabilarning doira ijrosi rivojidagi mehnatlarini e'tirof etish lozim. O'nlab doirachilar mustaqil O'zbekistonning barcha viloyat va tumanlarida, butun O'rta Osiyoda doirachilik san'atini rivojlantirish hamda bu noyob soz turini dunyoga targ'ib va tashviq qilish ishida munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Bunday natijalarga erishishda Toshkent davlat konservatoriyasi (hozirgi O'zbekiston davlat konservatoriyasi) faoliyati ham serunum bo'lganligini eslatish joiz.

Doira ijrochilik san'atining rivojlanish jarayonida yosh avlodga nazariy va amaliy bilim berish maqsadida 1948 yilda Toshkent davlat konservatoriyasining "Xalq cholg'ulari" fakultetida doira va urma zarbli cholg'ular sinfi tashkil topdi. Ushbu dargohda iste'dodli talabalar doira ijrochiligi tarixini, nazariy bilimlarini mukammal egallab, amaliy o'zlashtirishga ijodiy yondoshgan holda bilim olishga kirishdilar. Yillar davomida mazkur ta'lim yo'nalishi bo'yicha yuzlab mutaxassislar tarbiyalandi. Bugungi kunda shu sohada oliy ta'lim muassasini muvaffaqiyatli bitirgan talabalarga Davlat Attestatsiya komissiyasi xulosasiga ko'ra doira va urma zarbli cholg'ular bo'yicha bakalavr hamda magistr akademik darajalari berilmoqda. Hozirda ular Respublikada hamda xorijiy mamlakatlarning ijodiy jamoalari va ta'lim dargohlarida samarali faoliyat olib bormoqdalar.

O'zbekistonda barcha sohalar qatorida musiqa san'ati zamonaviy talablar asosida rivojlanib bormoqda. Bunda musiqa ta'limini berish tubdan yangilanganligini va uning sifat samaradorligi oshib borayotganligini ta'kidlash joiz.

Yangi davr doira cholg'u ijrochiligida individual ijro uslublari tarkib topdi, doira ijrosiga doir o'nlab o'quv qo'llanmalari yaratildi.

Faqat o'qib o'rganish, izlanish, ijod qilish, mashq va ustozlardan saboq olish bilangina doira ijrosi mahoratini egallash mumkin. Bugungi yosh doira ijrochisi shunchaki ijrochi emas, u salohiyatli va ijodkor shaxs bo'lishi lozimdir.

Doira cholg'u ijrochiligida bir necha janrlardagi doira asarlari mavjud, ulardan biri pesadir. Pesa yorqin ifodaviy mazmuni, aniq badiiy nomi, erkin shakldagi va ihcham hajmli cholg'u musiqa asari hisoblanadi. Doira uchun pyesalar bastakorlar yoki kompozitorlar tomonidan yaratiladi va ularning musiqalari mohir doira ijrochilari tomonidan doira ijrosiga moslashtiriladi.

Doira asarlarining muhim janrlaridan biri etyuddir. Etyud ijrochilik mahoratini oshirish uchun yaratilgan texnik (mashq) va yuksak ijro mahoratini namoyon qiluvchi doira asari hisoblanadi. Etyudlar qisqa hajmli bo'lsada, lekin mazmundor hisoblanadi va muayyan usulni o'zlashtirish, doira ijrosi ko'nikmasi, malakasi hamda mahoratini egallashda mashq manbai bo'lgan doira asaridir. Etyudlarni ijro etish va uni muntazam odatga aylantirish doira ijrosi mahoratining oshishiga hamda individual ijro uslubini shakllantirishga olib keladi.

Zero, doira asarlarida usul, pyesa va etyud muhim o'rin tutadi. Ularni farqlash, nazariy va amaliy jihatdan o'zlashtirish lozim. Misol uchun, ustoz Usta Olim Komilovning «Qo'sh qars-1» asari chuqur mazmun, jarangdor ohang va tinglovchiga zavq beradigan asar hisoblanadi. Shu bois, ushbu asarni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi muhimdir.

Doira cholgʻu ijrochiligi va uning yana bir oʻziga xos xususiyati ustoz sanʼatkorlarning taʼlimini oʻzlashtirish bilan bogʻliqdir. Mahorat- kasbiy va hayotiy tajriba orqali orttirilgan yuksak malakalar majmuidir. Doira cholgʻu ijrochiligida mahorat tajribali sanʼatkorlarning kasbiy bilim, amaliy koʻnikma va malakasi majmuidir. Sanʼatkor mahoratga ijodiy izlanish, tinimsiz mashq va oqilona faoliyat yuritish orqali erishadi. Bugungi kunda urf boʻlayotganidek, faqat texnik va texnologik imkoniyatlardan foydalanish bilan doira cholgʻu ijrochiligida yuksak va eʼtirof etgulik mahoratga ega boʻlib boʻlmaydi.

XULOSA

Oʻzbek Doira maktabi borasida soʻz borar ekan, barchaning koʻz oʻngida Usta Olim Komilov siymosi gavdalanishi tabiiy. Oʻzbek Doirasi sadolarining chet el sahnalarida sadolanishi va oʻzining mohirona ijrosi bilan jahon tomoshabinlari yuraklarini zabt etgan ustoz-sanʼatkor Usta Olim Komilovning Doira cholgʻusi ijrosi sir asrorlarini nafaqat amaliy, balki nazariy-ilmiy jihatdan oʻquv qoʻllanma va darsliklar koʻrinishida xalqimizga yetkazgan ustoz sanʼatkor Dilmurod Islomov xisoblanadi. Zamonamiz Doira maktabiga yangicha nafas baxsh etgan ustoz sanʼatkor Dilmurod Islomov oʻz atrofida keyinchalik kasbiga sadoqatli shogirdlar tarbiyalab xalqimiz xizmatiga safarbar etdi.

Bugungi kunda Doira cholgʻusi ijrosi bilan erkaklar bilan teng ravishda ayollar ham shugʻillanib kelmoqdalar. Ijrochilik amaliyotida mohirlik darajasiga erishgan xalq Doirachi sozandalari doimo xalqimiz eʼzozida boʻlib kelganlar.

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda xulosa oʻrnida shuni xotima qilishimiz mumkinki, Yangi Oʻzbekistonda barcha sohalar qatorida musiqa sanʼati zamonaviy talablar asosida rivojlanib bormoqda. Bunda musiqa taʼlimini berish tubdan yangilanganligini va uning sifat samaradorligi oshib borayotganligini taʼkidlash joiz. Shu sababli keyingi yillarda qoʻshiqchilik sanʼati va cholgʻu ijrochiligi yangi bosqichga koʻtarildi. Yangi davr doira cholgʻu ijrochiligida individual ijro uslublari tarkib topdi, doira ijrosiga doir soha vakillari tomonidan koʻplab oʻquv qoʻllanmalar yaratilmoqda. Faqat oʻqib oʻrganish, izlanish, ijod qilish, mashq va ustozlardan saboq olish bilangina doira ijrosi mahoratini egallash mumkin. Bugungi yosh doira ijrochisi shunchaki ijrochi emas, u salohiyatli va ijodkor shaxs boʻlishi lozimdir.

REFERENCES

1. А.Навоий. “Хамса”, “Сабъаи сайёр”. –Т.: 2006. Б- 128, 160, 288. “Хайрат ул-аброп”. –Т.: 2006. Б- 1
2. N.Rahmatov. Doira. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2016 y., 13 b.
3. Gʻazzoliy. Kimyoi saodat. Т., “Adabiyot” 2005y, 355-356-b.

4. “Temur tuzuklari” T., “SHarq” NMAK bosh tahririyati. 2005 y 97-bet
5. O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi loyiha muvofiqlashtiruvchisi Sayidafzal Mallaxanov YUNESKO ishlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy komissiyasi tomonidan tayyorlanib ICHKAP moliyaviy ko‘magida va MOTXI hamkorligida 2017 y. nashr etildi. ISBN 978-9943-357-46-4
6. Madina Nasretdinova, Ismoil Rustamov, & Oybek Karimov (2022). MUSIQA SAN’ATINING HOZIRGI KUNDAGI O‘RNI. *Scientific progress*, 3 (2), 841-845.
7. Rustamov, I. (2022). DOIRA CHOLG‘USIDA IJROCHILIK MAHORATINI OSHIRISHDA QO‘LLANILADIGAN MASHQLAR MONIYATI. *Science and innovation*, 1(B6), 456-460.
8. Murodova, D. (2022). ЯНГИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧИДА ЁШЛАРДА БАДИЙ-ЭСТЕТИК БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ЗАРУРИЯТИ. *Science and innovation*, 1(B6), 702-707.
9. Nasritdinova, M. (2022). ЎЗБЕКИСТОН ЖАМИЯТИНИНГ ЯНГИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧИДА ЁШЛАР БАДИЙ-ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ОМИЛЛАРИ. *Science and innovation*, 1(B6), 950-955.
10. Nasritdinova, M., Nigora, M., & Murodova, D. (2022, February). UZBEK FOLK ART AND ITS PLACE IN PUBLIC LIFE. In *Archive of Conferences* (pp. 44-48).
11. Rustamov, I. (2022). The Place of Doira Instrument in Uzbek National Art. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 5, 74-77.
12. Akhrorova, R. (2022). LEXICAL-SEMANTIC EXPRESSION OF EARLY YOUTH/JEUNESSE IN FRENCH. In *МЕЖДУНАРОДНЫЕ НАУЧНЫЕ КОНФЕРЕНЦИИ С ВЫСШИМИ УЧЕБНЫМИ ЗАВЕДЕНИЯМИ* (Vol. 2, No. 18.03, pp. 617-620).
13. Ahrorova, R. U. (2021). SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING “YOUTH” IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES. *Theoretical & Applied Science*, (7), 122-126.
14. Mannopov, S. (2004). O‘zbek xalq musiqa madaniyati. *Toshkent*, “Yangi asr avlodi” nashriyoti.
15. Маннопов, С. (2019). Шарқ маданияти ривожда ўзбек халқ музыка меросининг тутган ўрни. *Oriental Art and Culture*, (IV (1)), 29-36.

АКТАНТНАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ ВОСПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Наркулова Индира Рустам кизи,

доктор философии по педагогическим наукам (PhD), старший преподаватель
кафедры «Изучение языков» Университета общественной
безопасности Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены особенности актантных структур высказываний с глаголами восприятия, способы выражения правого и левого актантов глаголов восприятия, соотношение между семантикой глагола и способом выражения актантов, корреляция семантических признаков лево- и правостороннего актантов. В фокусе внимания находятся семантика и актантные структуры глаголов восприятия в современном русском языке.

Ключевые слова: глаголы восприятия, актант, актантная структура, активное восприятие, пассивное восприятие, эксперимент, протоголист.

ACTANT STRUCTURE OF PERCEPTION VERBS IN MODERN RUSSIAN

ABSTRACT

This article examines the features of the actant structures of utterances with perception verbs, the ways of expressing the right and left actants of perception verbs, the relationship between the semantics of the verb and the way of expressing actants, the correlation of semantic features of left- and right-sided actants. The focus of attention is on the semantics and actant structures of perception verbs in modern Russian.

Keywords: perception verbs, actant, actant structure, active perception, passive perception, experimenter, protagonist.

ВВЕДЕНИЕ

Важной задачей современной лингвистики является всестороннее изучение одного из аспектов смысла предложения, а именно, особенностей содержания и выражения актантов глаголов в современном русском языке. Большую роль играет актантная структура глаголов, которая остается одной из актуальных проблем современной лингвистики. За последние десятилетия семантика и актантная структура глаголов прошла определенный путь развития и многие постулаты этой теории были пересмотрены, другие - расширены и углублены.

В настоящее время достигнуты определенные результаты в разработке понятийного аппарата данной теории, в частности, в выделении семантических

типов актантов и распространителей, в разграничении семантических актантов и сирконстантов, в определении принципов валентностной классификации глаголов, в выявлении соотношения валентности и значения глагола.

Сочетаемость свойства глаголов восприятия в современном русском языке нельзя отнести к малоизученным явлениям в русской грамматической науке, однако известная сложность соотношения семантических актантов и способов их выражения в поверхностной структуре высказывания.

Глаголы восприятия – это глаголы, описывающие способы восприятия человеком окружающей действительности. Общее перцептивное значение данных глаголов ‘воспринимать кого-либо, что-либо’. Кроме того, семантические структуры глаголов восприятия включают и несколько дифференциальных сем: ‘способность перцептивного восприятия’, ‘постоянное функционирование способности’, ‘обладание перцептивной способностью’, ‘каузирование этой способности’ [1, с.51]. Глаголы восприятия обозначают пять подсистем человеческого восприятия (зрение, слух, обоняние, вкус, осязание), каждая из которых включает определенное количество глаголов, обозначающих все виды восприятия. Глаголы этого класса неоднородны по своему характеру. Одни из них выражают зрительное восприятие, слуховое восприятие, а также тактильное восприятие и обоняние.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В современном русском языке глаголы восприятия делятся на две группы: слова со значением пассивного и активного восприятия.

Активным называется восприятие, при котором субъект восприятия специально нечто делает для того, чтобы воспринимать объект [3, с.33]. К глаголам, обозначающим активное восприятие относят пробовать (на вкус), щупать, нюхать, слушать, смотреть и их производные. Все перечисленные глаголы активного восприятия сочетаются с наречиями цели (нарочно, специально, назло, умышленно, неумышленно и т.д.), что говорит об актуализации в семантической структуре данных глаголов семы ‘контролируемость’ *Я специально не смотрел на нее. Я нарочно не слушал его. Я назло не попробовал суп, который она приготовила.*

К основным единицам, обозначающим пассивное восприятие, то есть процесс, когда субъект просто воспринимает какой-нибудь объект, не являясь при этом активным, относятся глаголы *видеть, слышать, обонять, осязать, пробовать* (на вкус). В семантической структуре данных глаголов актуализируется сема ‘неконтролируемость’, что делает невозможным наличие

примеров типа *Я специально слышу то, что вы говорите. Я намеренно вижу вас.*

Для каждого вида активного восприятия существует парный глагол, обозначающий пассивное действие: *смотреть – видеть, слушать – слышать, нюхать – обонять, щупать – осязать* [2, с.31].

Исследование синтаксической валентности глаголов восприятия показало, что каждому глаголу присуща определенная система синтаксических валентностей, в которой реализуются все возможные сочетательные свойства слова. В грамматическом отношении данная группа глаголов достаточно разнообразна: правый актант данных глаголов может выражаться как винительном, так и в творительном, родительном, дательном и предложном падежах.

В современном русском языке при глаголах восприятия в роли левостороннего актанта выступает Экспериент - актанта, называющий одушевленное существо, являющееся субъектом восприятия, ощущения, чувства, переживания, физиологического, психического, эмоционального и ментального состояния, носителем эмоций.

Левосторонний актанта глаголов восприятия (субъект восприятия) может быть выражен: именем собственным, нарицательным одушевленным // неодушевленным именем существительным (названием страны, международной организации, компании), личным местоимением.

Однако в исследуемой группе есть глаголы *чуть, учуять, почуять*, левосторонний актанта которых может выражаться только конкретным одушевленным существительным, называющим животное. Например: Волк почуял добычу.

Глаголы *нюхать, понюхать, чувствовать* могут иметь в качестве левостороннего актанта как название человека, так и животного.

Опустившись на колени, она нюхала фиалки, нагнувшись к земле.

Нюхает Медвежонок травку, на зуб пробует, какая целебная-то не знает.

В случае выражения неодушевленным именем существительным указанный актанта получает семантическую роль Протогониста – неодушевленного участника, обозначающего множество субъектов.

Сравните: ФБР не видит особой угрозы со стороны России = *Чиновники ФБР не видят особой угрозы со стороны России.*

Глаголы зрительного и слухового восприятия в контексте левостороннего актанта типа Россия, Белоруссия, Узбекистан, Счетная палата, Генпрокуратура, ООН, ЮНЕСКО, Национальный банк, ФБР, Североатлантический альянс,

Минобрнауки, имеют значение «усматривать, понимать, оценивать» и т.д. Такие контексты могут быть подвержены трансформации. Например: Узбекистан видит в России страну, имеющую авторитет во всем мире, и намерен развивать связи во всех сферах = Руководство Узбекистана оценивает Россию как страну, имеющую авторитет во всем мире, и намерен развивать связи во всех сферах.

Кроме глаголов слухового и зрительного восприятия, которые, как уже было показано выше, в значении интеллектуальной деятельности сочетаются с актантами типа Россия, Белоруссия, Узбекистан, Счетная палата, Генпрокуратура, ООН, ЮНЕСКО, Национальный банк, ФБР, Североатлантический альянс, Минобрнауки, такой способностью обладает и глагол тактильного восприятия *прощупывать*. Например: Вашингтон ощупывает болевые точки вокруг России. Азербайджан ощупывает пути возвращения в ОДКБ, где левосторонний актант обладает признаком неодушевленность и выражается именами существительными-названиями стран. Глаголы обоняния типа *нюхать, понюхать, обнюхивать* в подобных контекстах невозможны.

Встречаются глаголы восприятия, при которых отсутствует субъект в поверхностной структуре высказывания, то есть является он инкорпорированным (виднеться). Например:

Храм, который вдали на картине виднеется, сейчас стал музеем подвига Ивана Сусанина.

Правосторонний актант глаголов восприятия (объект восприятия) может быть выражены различными способами.

Внутри высказываний с глаголами восприятия можно выделить группы со следующими актантными структурами:

Глаголы зрения:

а) с актантной структурой *субъект и объект зрения* (видеть, смотреть, разглядеть, подсмотреть и т.д.):

Любой показ по ТВ мама ждет с нетерпением и смотрит этот фильм, зная все ходы, шутки и афоризмы.

б) с актантной структурой *объект в позиции подлежащего + субъект восприятия в дательном падеже* (показаться, виднеться, померещиться).

Храм, который вдали на картине виднеется, сейчас стал музеем подвига Ивана Сусанина.

в) с актантной структурой *субъект действия и объект каузации*: слепить (делать так, чтобы субъект ничего не видел).

Кто-то нарочно слепит «солнечным зайчиком» глаза публике.

г) с актантной структурой *объект действия* + *глагол*: промелькнуть, пестреть, проглянуть, проглядывать, просвечивать

Промелькнула тень. Тюль просвечивает.

Глаголы слухового восприятия:

а) с актантной структурой *субъект слухового восприятия и объект* (слышать, слушать, подслушивать, недослушать и т.д.).

Разин слышит шёпот: Ишь ты, братцы, атаман-то.

б) с актантной структурой *субъект действия и объект каузации* глушить (делать так, чтобы не было слышно), а также *субъект действия, объект каузации и инструмент действия* при глаголе оглушить.

Автомобильный «блокиратор» стоит \$7 тыс. и глушит в радиусе 50 метров.

Он оглушил его камнем.

Важной особенностью высказываний и исследуемыми глаголами является определенная корреляция семантических признаков лево- и правосторонних актантов, зависящих от лексического значения глагола. В примерах типа *Россия по-своему видит гуманитарную миссию в Сирии* левосторонний актант требует от правостороннего актанта определенных лексико-грамматических характеристик, а именно: 'абстрактность', 'неодушевленность'. Правосторонние актанты в подобных контекстах представлены существительными типа риск, необходимость, влияние, ситуация, проблема и т.д.

Результатом такого анализа стало решение таких важных для русской лингвистической науки вопросов как, способы выражения правого и левого актантов, соотношение между семантикой глагола и способом выражения актантов, корреляция семантических признаков лево- и правостороннего актантов.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Абдухафизов, С. Н., & Наркулова, И. Р. К. (2023). СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛАМ ВОСПРИЯТИЯ В ВЫСШИХ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 275-282.
2. Наркулова, И. Р. К. (2022). СВОЙСТВА ГЛАГОЛОВ АКТИВНОГО ВОСПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 28), 421-423.
3. Najmutdinova, M., & Narkulova, I. R. Q. (2023). O'zbekiston Respublikasi suverenligining huquqiy asosi. *Science and Education*, 4(3), 895-899.

4. Khursandov, A. S. (2019). Peculiarities of Interconnecting Globalization and National Identification. *Eastern European Scientific Journal*, (1).
5. Abdurashidovich, M. K., & Kizi, Y. I. R. (2019). Developing self-study competence of pedagogies in English languages by computer technologies. *Наука и образование сегодня*, (11 (46)), 45-48.
6. кизи Наркулова, И. Р. (2022). ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КУРСАНТОВ-БИЛНГВОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 185-193.
7. НАРКУЛОВА, И. THE USE OF COMPUTER LINGUODIDACTICS IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. *Social sciences*.
8. Narkulova, I. R. (2023, January). PROJECT TECHNOLOGY AS A MEANS OF DEVELOPING THE INDIVIDUALITY OF CADETS. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 3, No. 1).
9. Kizi, Y. I. R. Fachkompetenz als sprachliches konzept.
10. Mamatkulov K. TEACHING PROFESSIONAL COMPETENCE OF MILITARY PEDAGOGIES IN ENGLISH LANGUAGE BY INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES.
11. Kizi N. I. R. Interactive programs as a means of improving the quality of cadets' knowledge //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 12. – №. 5. – С. 689-698.
12. Наркулова И. Р. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ВАРИИРОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОВАРЯ СИ ОЖЕГОВА) //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – Т. 1. – №. 10. – С. 7-9.
13. Астанов Ш. Ш. РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ СТРАН СНГ //ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 10-ҚИСМ. – С. 136.
14. Ашууров Р. Р. ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ ВОЕННОГО ЮРИСТА Ёриев Озодбек Ойбек ўғли //ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 10-ҚИСМ. – С. 34.
15. АМАНБАЕВ Ж. А., НАРКУЛОВА И. Р. К. Технология организации самостоятельной работы в высших военных образовательных заведениях Республики Узбекистан //МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ Учредители: ООО" Издательство Молодой ученый". – 2022. – №. 23. – С. 136-139.
16. Наркулова И. Р. К. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку курсантов юридического профиля на основе интерактивной программы //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 1348-1352.

17. Закирова А. О., Наркулова И. Р. Қ. Роль русского языка в работе сотрудников органов внутренних дел //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 737-740.

18. Наркулов А. К. У. Роль правоохранительных органов и общественных организаций в сфере обеспечения общественного порядка (на примере США) //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 1615-1620.

O'ZBEKISTON VA XITOIY XALQ RESPUBLIKASI: TARAQQIYOT YO'LIDAGI HAMKORLIK

K.M. Mamatramov

TerDU magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada ikki mamlakat o'rtasida XX asr oxiri-XXI asr boshlarida amalga oshirilayotgan o'zaro manfaatli va ko'p tomonlama hamkorlik aloqalarining rivojlanish bosqichlari ilmiy tahlil etilgan.

***Kalit so'zlar:** Xalqaro munosabatlar, strategik sheriklik, iqtisodiy munosabatlar, manfaatli hamkorlik.*

ABSTRACT

The article scientifically analyzes the development stages of mutually beneficial and multilateral cooperation between the two countries in the late 20th and early 21st centuries.

***Key words:** International relations, strategic partnership, economic relations, beneficial cooperation.*

KIRISH

XX asrning 90-yillari dunyo mamlakatlari siyosiy hayotida keskin o'zgarishlar sodir bo'lgan davr sifatida tarixda qoldi. Sovet Ittifoqining parchalanishi natijasida uning o'rnida mustaqil demokratik respublikalar tarix sahnasiga chiqdi. Ana shu davlatlar qatoriga mustaqil O'zbekiston Respublikasi ham qo'shildi va keng qamrovli tashqi siyosiy faoliyat davriga dastlabki qadamini tashladi. Mustaqillik Deklaratsiyasi⁸ning qabul qilinishi O'zbekiston tashqi siyosatini amalga oshirishda tamal toshini qo'ydi. Mazkur deklaratsiyada tashqi siyosat tamoyillari uchun asos bo'lgan "Xelsinki shartnomalari"ga amal qilgan holda, tashqi siyosatda boshqa davlatlarning milliy suvereniteti va tashqi munosabatlarining hurmat qilinishi belgilandi va bu mamlakatning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi uchun ulkan imkoniyatlar eshigini ochdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirda xalqaro hamjamiyat mustaqil O'zbekiston diplomatiyasining dastlabki qadamlari, Markaziy Osiyodagi mavqeyi, mintaqa xavfsizligini ta'minlashdagi o'rni alohida ekanini tan olmoqda. O'zbekiston tashqi siyosatining ma'naviy yo'nalishi - insonparvarlik, oshkoralik, o'z imkoniyatlariga tayanish va insoniyatning yagona oilasida o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lishdir. Shu bois istiqlol yillarida mamlakatimiz

---

⁸ "Mustaqillik Deklaratsiyasi" - O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Sovetining 20.06.1990-yil ikkinchi sessiyasi

133 davlat bilan rasmiy diplomatik munosabatlar o‘rnatgan, Toshkentda 45 ta xorijiy davlatning elchixonalari, 9 ta faxriy konsulxona, 11 ta xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat olib bormoqda⁹.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosat tizimi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Vazirlar Mahkamasining 1992-yil may oyidagi «O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi faoliyatini tashkil etish masalalari to‘g‘risida»gi qarori va 1994-yil mart oyida qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarorlari asosida shakllantirildi. Mazkur qarorlarning amalga oshirilishi samarasi o‘laroq keyichalik «O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to‘g‘risida»gi qonun qabul qilindi. 2012-yil sentabrda O‘zbekiston Respublikasining «Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi» e‘lon qilindi.

O‘zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi – bu davlat tashqi siyosatining prinsiplari va strategik ustuvor yo‘nalishlarini, xalqaro maydondagi maqsad va vazifalarini, istiqbolda O‘zbekiston milliy manfaatlarini ilgari surish mexanizmlarini belgilab beradigan qarashlarning yaxlit tizimidir. Qabul qilingan konsepsiyaga muvofiq mustaqillikni mustahkamlash, mamlakatimizning xavfsizligi, barqarorligi va taraqqiyoti ko‘p jihatdan xorijiy davlatlar bilan diplomatik aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi bilan bog‘liq ekanligi mamlakatimizning dasturiy maqsadlaridan biriga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini tan olgan dastlabki davlatlardan biri sifatida Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlik munosabatlarining yo‘lga qo‘yilishi o‘ziga xos tarixga ega. Jumladan, 1992 yil 2-yanvarda XXR Tashqi savdo va iqtisodiy hamkorlik vaziri Li Lyantsinning O‘zbekistonga tashrifi davomida ikki mamlakat o‘rtasida diplomatik munosabatlarni o‘rnatish to‘g‘risida Bayonnoma imzolangan. 1992-yil 15-oktabrdan Toshkentda XXR elchixonasi, 1995-yil 6-maydan Pekinda O‘zbekiston Respublikasining elchixonasi faoliyat ko‘rsata boshladi¹⁰. XX asr 90-yillar oxirlari va bugungi kungacha O‘zbekiston Prezidenti Xitoyga bir necha bor rasmiy vizit bilan boradi, bu tashriflar ikki mamlakat o‘rtasidagi hamkorlik va do‘stlik aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynadi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2014-yilning avgust oyida Xitoyga davlat tashrifi ikki tomonlama strategik sheriklik munosabatlarini yangi bosqichga ko‘tardi. Mazkur tashrif doirasida umumiy qiymati 5,2 milliard AQSh dollariga teng loyihalar bo‘yicha yigirmadan ziyod hujjat, shuningdek, 800 million dollar miqdorida savdo shartnomalari imzolangani va shu

⁹ <http://www.stat.uz> (Statistik ma‘lumotlar portali)

¹⁰ Sadibekova B. Xitoy iqtisodiyoti. III qism. – T., 2011. – 89 b.

tariqa jami 6 milliard dollarlik kelishuvga erishilgani o‘zaro hamkorlik ko‘lami yanada kengayib borayotganidan dalolat beradi¹¹. Mamlakatlarimiz o‘rtasida munosabatlar Strategik sheriklik o‘rnatish to‘g‘risidagi qo‘shma deklaratsiya, Do‘stlik va hamkorlik to‘g‘risidagi shartnoma, Ikki tomonlama strategik hamkorlikni yanada chuqurlashtirish va rivojlantirish haqidagi qo‘shma deklaratsiya hamda boshqa ko‘plab ikki tomonlama muhim hujjatlar asosida izchil rivojlanib bormoqda.

O‘zaro savdo-iqtisodiy, sarmoyaviy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalarni kengaytirish, xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni mustahkamlash ikki tomonlama munosabatlarda ustuvor o‘rin tutadi. O‘zbekiston ham, XXR ham ulkan iqtisodiy salohiyatga ega davlatlar qatoriga kirganligi sababli mamlakatlar o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy hamkorlik yuksak samaralar bermoqda. Hamkorlikni rivojlantirishdan katta manfaatdorlik tufayli o‘zaro tovar ayirboshlash hajmi ham jadal sur‘atlar bilan o‘smoqda. O‘zbekistonda XXR kapitali ishtirokida qariyb 310 ta qo‘shma korxonalar tashkil etilgan, XXRning 70 dan ziyod yetakchi kompaniyalari vakolatxonasi faoliyat yuritmoqda. Ikki davlat o‘rtasida hamkorlik aloqalarining rivojlanishida XXRning “Bir makon-bir yo‘l” tashabbusi muhim ahamiyat kasb etadi. “Bir makon, bir yo‘l” — Markaziy Osiyo, Yevropa va Afrika mintaqasida joylashgan 60 dan ortiq mamlakatlarni o‘zaro bog‘lovchi iqtisodiy yo‘laklarni yanada takomillashtirish hamda yangi transport va savdo yo‘llarini yaratishga qaratilgan xalqaro dastur hisoblanadi. Ushbu hududdagi davlatlar jahon yalpi ichki mahsulotining 55 foizini, global energiya zaxiralarining 75 foizini o‘zida jamlagan¹².

XXR tashabbusi bilan ilgari surilgan ushbu dasturda O‘zbekistonning tranzit hudud vazifasini o‘tab berishi mamlakatni iqtisodiy jihatdan yanada yuksaltirish imkonini beradi. O‘zbekiston Osiyo mamlakatlari orasida Xitoy bilan ikki tomonlama hamkorlik aloqalarini rivojlantirishga alohida e‘tibor bilan qaraydi. Bu ikki mamlakat bir-biri bilan bir necha ming yillik hamkorlik rishtalari bilan bog‘langan, madaniyatimiz, ma‘naviyatimiz bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va aloqalarning tarixiy ildizlari zamonaviy bosqichdagi hamkorlikning rivojlanishiga ham samarali ta‘sir ko‘rsatmoqda. Xitoyda amalga oshirilgan keng miqqiyosdagi iqtisodiy, ijtimoiy – siyosiy islohotlar tajribasi O‘zbekiston Respublikasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi O‘zbekiston Respublikasi Xitoyning dasturlarida tranzit hudud sifatida muhim o‘rin tutadi.

XULOSA

Muxtasar qilib aytganda Xitoy, O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarga taraqqiyot uchun yangi imkoniyatlarni yaratib beradi. Xulosa o‘rnida shuni aytish

¹¹ <http://www.stat.uz> (Statistik ma‘lumotlar portali)

¹² “Marifat” gazetasi ning 26.04.2019 dagi soni

mumkinki O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari, jumladan Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorligi mustaqil tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab olindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. "Mustaqillik Deklaratsiyasi" - O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Sovetining 20.06.1990-yil ikkinchi sessiyasi
2. [http:// www.stat.uz](http://www.stat.uz) (Statistik ma'lumotlar portali)
3. Sadibekova B. Xitoy iqtisodiyoti. III qism. – T., 2011. – 89 b.
4. [http:// www.stat.uz](http://www.stat.uz) (Statistik ma'lumotlar portali)
5. "Marifat" gazetasi ning 26.04.2019 dagi soni.
6. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 334-337.
7. Saidov, S. (2022). "TADBIR UL-MANZIL" RISOLASI–OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
8. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
9. Saidov, S. (2023). "TARIXI GARDIZIY" ASARINING TARIXIY QIYMATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 842-847.
10. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
11. Саидов, С. (2022). ЯНГИ МАЪНАВИЙ МАКОННИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ИБН МУҚАФФА АСАРЛАРИНИНГ РОЛИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 19-22.

O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI

S. Shermamatova

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

M. Odiljonova

Farg'ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida metafora tushunchasi va uning o'zbek va ingliz adabiyotlarida qo'llanilgan uslublari tahlil qilindi. Adabiy janrning yuragi metafora hisoblanishi ham o'rinlidir.

***Kalit so'zlar:** metafora, adabiyot, tilshunoslik, ko'chma ma'no, tasviriy vosita, mumtoz adabiyot, R.Qo'ng'urov, Arastu, O.Hanry, pneumonia, she'riyat, nasriy, istiora, Atoyi, Aristotel, John Della, Ritorika, o'xshatish.*

ABSTRACT

In the course of this research, the concept of metaphor were analyzed and its methods used in Uzbek and English literature. It is also appropriate to consider metaphor as the heart of literary genre.

***Key words:** metaphor, literature, linguistics, figurative meaning, visual means, classical literature, R.Kongurov, Arastu, O.Hanry, pneumonia, poetry, prose, metaphor, Atoyi, Aristotle, John Della, Rhetoric, Simile.*

KIRISH

Metafora tushunchasi paydo bo'lgandan buyon, o'tgan ikki yarim ming yildan ziyod vaqt oralig'ida ushbu fanga bag'ishlangan juda ko'p tadqiqotlar amalga oshirilgan. Metafora masalasi antik davrdan boshlab o'rganilib kelinadi. Xususan, Arastu bu atamani keng ma'noda qo'llagan. Faylasuf o'zining "Ritorika" asarida quyidagi fikrni ifodalaydi:

"Metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik va oxorlilik jozibasiga ega, undan o'rinli foydalanish nutqni bezaydi"¹³. Metafora shunchaki badiiy vosita emas, balki inson ongining, obrazli tafakkurining muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Metafora atamasi murakkab tushuncha hisoblanadi. Sababi, qadimgi antik davrdan boshlab, hozirgi davrgacha ushbu fan faqat tilshunoslarnigina emas, balki adabiyotshunos olimlarning diqqatini ham o'ziga jalb qilib kelmoqda. Yuqorida keltirilgan ikki turdagi olimlarning yagona maqsadi, so'zning ko'p ma'noligi hamda undagi mavjud uslubiy imkoniyatlarni o'rganishdir. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, tahlil jarayonida metaforaga funksional yondashiladi, Chunki, bir tomondan

¹³ O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

yoʻzuvchi yoki shoʻirga oʻzining his-tuygʻularini bayon etishga va asarni maʼnoli hamda chiroyli yetkazib berishga yordam bersa, ikkinchi tomondan oʻquvchiga keltirilgan asarni osonroq tushunish, tasavvur qilish yoki ularni oʻzida his qilib xulosa chiqarishga yordam beradi. Bundan koʻrinib turibdiki, metaforaning sheʼriyatdagi, umuman badiiy ijoddagi oʻrni beqiyosdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Metafora soʻzining morfologik va sintaktik xususiyatlari:

Grektilidan kirib kelgan boʻlib, soʻz yoki iborani oʻxshashlik yoki oʻxshatishga asoslangan koʻchma maʼnoda ishlatish va shunday maʼnoda ishlatilgan soʻz yoki ibora, istiora yoki majozdir¹⁴ (“quloq” soʻzining qozonning qulogʻi maʼnosida ishlatilishi metaforaga yaqqol misol boʻla oladi).

A.Potebnya “Metafora qisqargan oʻxshatishdir” deb taʼriflaydi. Oʻxshatishga xos boʻlgan, “aynan”, “kabi”, “xuddi” singari soʻzlar ishtiroki metaforani yuzaga keltiradi. Biroq, metaforalar yuqorida taʼkidlangan soʻzlar ishtirokisiz ham hosil boʻlishi mumkin.

Masalan, “ochiq koʻngil” birikmasi ham metafora. Sababi, ushbu birikma “mehribon”, “gʻamxoʻr” maʼnolarini bidirmoqda. Lekin, koʻrinib turibdiki koʻchma maʼnodagi birikma “kabi”, “xuddi” singari soʻzlar ishtirokisiz yasalgan.

John Stephen metaforaga quyidagicha taʼrif bergan:

Metafora - biror narsa yoki harakatni tushuntirish maqsadida maʼlum bir boshqa obyekt xususiyatidan foydalanadigan adabiy tushuncha¹⁵.

Masalan: “sochingiz ertalab quyoshidir”. Ushbu gapda sochni rangi tillarang boʻlgani sababli, muallif uni toʻgʻridan toʻgʻri emas, balki quyoshga oʻxshatib tasvirlaydi. Bundan tashqari, buyuk faylasuf Arastu oʻzining mashhur “Poetika” asarida, “Koʻchma soʻz (metafora) – narsaga xos boʻlmagan, jinsdan turga yoki turdan jinsga, yoxud turdan turga koʻchirilgan oʻxshatilgan soʻzdir”- deb taʼriflaydi.

Metaforada gap soʻzma-soʻz tarjima qilinmaydi. Taqqoslash yordamida gʻoyani anglab olish mumkin.

R.Qoʻngʻurov “Oʻzbek tilining tasviriy vositalari” kitobida shunday deb yozgan: “Metaforani yashirin oʻxshatish deyish mumkin. Ammo u oddiy qiyosdan farq qiladi. Agar oddiy qiyos ham doim asosiy ikki aʼzodan tashkil topsa (yaʼni nima qiyos qilanadi, nima bilan qiyos qilinadi – qiyos qilinuvchi va qiyos qilinadigan predmet), metaforada faqat ikkinchi aʼzo – oʻxshatilgan narsa qoladi, oʻxshagan narsa

¹⁴ Aristotel. Ritorika. Poetika-M.: Labirint, 2000, -C.128

¹⁵ Oʻzbek tili stilistikasi. T.: Oʻqituvchi, 1983, -B.246

tushiriladi, lekin u kontekstdan sezilib turadi, demak, metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a'zo orqali idrok qilinadi"¹⁶.

Ular og'zaki nutqdan ko'ra, she'riyatda, umuman adabiyotda ko'proq ishlatiladi. Bu esa o'quvchiga ma'noni chiroyliroq va ta'sirchanroq yetkazib berishga xizmat qiladi. Metafora yozuvchining ijodiy mahsuli hisoblanadi. Shuning uchun uning she'riyatdagi o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, o'zbek she'riyatida Abdulla Oripov - she'rlarida eng ko'p metafora ishlatgan shoirdir. Birgina misol tariqasida shoirning "Saraton" she'rini olish mumkin¹⁷.

Ko'rdimku manglaying ter bilan qotib,
Berahm otashga berganingda tob.
Ko'rdim-ku tepangda o'zim yo'qotib,
Hayratdan lol qotib qolganin oftob.

Ushbu she'rda "berahm otash" hamda "lol qotmoq" ya'ni quyoshning lol qolishi metafora hisoblanadi. Demak, olov, otashning jonsizligi va unda rahmlilik xususiyati yo'qligi sababli shoir bunda jonlantirishdan foydalangan va metafora vujudga kelgan. Bundan tashqari, oftob ham jonsiz, ya'ni lol qolish quyoshga xos emasligi sababli uni metafora deb atash mumkin. Bundan tashqari, "Yuzma-yuz", "O'zbekiston" hamda "Muallimlarga" singari she'rlarida ham shoir metaforaga ko'plab murojaat qilgan.

O'zbek she'riyatida so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanilish Usmon Azim she'rlarida ham uchray turadi.

Masalan: Men ko'cha kezaman, yog'a boshlar qor
Oppoq qo'lchalarin yelkamga tashlab¹⁸.

Ushbu she'rda "qo'lchalarin yelkamga tashlab" iborasi metaforani vujudga keltiradi. Chunki, yog'ayotgan qorning jonsizligi va uning qo'llari mavjud emasligi sabab bo'ladi.

She'riyatda metaforaning qo'llanishi nafaqat o'zbek tilida ingliz tilida ham keng qo'llaniladi va ingliz adabiyotida John Donne o'zbek adabiyotidagi Abdulla Oripov singari metaforadan eng ko'p qo'llangan shoir hisoblanadi. Misol tariqasida uning "The Sun Rising" she'rini tahlil qilish mumkin.

She's all states, and all princes, I,
Nothing else is.
Princes do but play us, compared to this,
All honor's mimic, all wealth alchemy¹⁹.

¹⁶ Qo'ng'urov P., O'zbek tilining tasviriy vositalari, T., 1977

¹⁷ Sayt. www.uzbaza.uz

¹⁸ Sayt. tafakkur.net

¹⁹ Poetryfoundation.org

Ushbu sheʼrning birinchi satri “She is all states and all princes, I” u barcha shtatlar va hamma shaxzodalar maʼnosini bildiradi va bu yerda insonni davlatlarga, shtatlarga qiyoslagani sababli metafora yuzaga keladi.

Taʼkidlash joizki, yozuvchilar nasriy janrda ham metaforadan mahorat bilan foydalangan. Oʻzbek adabiyotida S.Ahmad oʻz asarlarida eng koʻp metaforaga murojaat qilgan yozuvchi boʻlsa, ingliz adabiyotida bu inson O.Henrydir. O.Henryning koʻplab asarlarini kichik hikoyalar tashkil qilsada, juda koʻplab koʻchma maʼnoda qoʻllangan soʻzlarni topish mumkin. Namuna sifatida “The last leaf” asarini oladigan boʻlsak, ilk metafora bu “pneumonia”²⁰. Aslida bu soʻz kasallik nomi va yozuvchi buni asarda odam sifatida tasvirlaydi. Oldin taʼkidlanganidek, bu soʻz maʼnoning oʻquvchiga taʼsirchanroq yetib borishini taʼminlagan. Agar muallif uni shunchaki kasallik deb ataganda, tushunish uchun sezilarli darajada qiyin boʻlardi.

Ushbu yozuvchining yana bir metaforaga boy asari – “The gift of the Magi” hisoblanadi²¹. Ushbu asarda dastlabki metafora asarning sarlavhasidan boshlanadi. Ushbu soʻzlar Della va Jimning sevgisi maʼnosini anglatib, metafora tarzida kelgan. Bundan tashqari, asarda soch ham jonlantirilgan va u jigarrang suv kabi toʻlqinlanib, koʻchma maʼno hosil qilgan. Asarda Della obrazi sevgan insoni uchun sochini kesadi. Bu epizod hikoyaning kulminatsion nuqtalarida sodir boʻladi. Shuning uchun ham yozuvchi bu voqealikni metafora orqali tasvirlagan. Keyingi metafora bu – koʻzlarning olmos, brilliantga qiyoslanishidir. Bu metafora Dellaning xursandchilikdan toʻkayotgan koʻz yoshlarini anglatadi. Ushbu asarning keying satrlarida “next two hours tripped by on rosy wings” keltirilgan gap “keyingi ikki soat pushti qanotlarda oʻtib ketdi” maʼnosida tarjima qilinib, Dellaning keyingi vaqtlari hursandchilik bilan oʻtganini tasvirlaydi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, Oʻzbek adabiyotida Said Ahmad eng koʻp metaforadan foydalangan ijodkordir. Masalan, uning eng mashhur asarlardan biri “Xandon Pista” asari ham metaforiga boydir²². Ushbu asarning ilk hikoyasi va dastlabki satrlardayoq “lab” soʻziga urgʻu berilgan. “Yoqut lab, gʻuncha lab, shakar lab” kabi taʼriflar berish orqali metafora hosil qiladi. “Goʻshtning zarari haqida” hikoyasida oldingi davrlarni “shirin tush” ga oʻxshataman deb yozadi, Said Ahmad va bu oldingi zamonning esda qolarli hotiraga boy ekanligidan darak beradi. Undan keyingi metafora esa “Yur yuvamiz” hikoyasida uchraydi. “Badavlat kelin” nomli hikoyasi gazetada chop etilganini nishonlanishini “yuvmoq” feʼli bilan izohlaydi va bu soʻz koʻchma maʼnodagi soʻz hisoblanadi.

²⁰ “The last leaf”, B.13

²¹ “The gift of the Magi” is published – This day in History – 4/10/1906.history.com

²² Xandon pista. B.3., Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti. Toshkent-1994

Mahoratli yozuvching eng mashhur hikoyalaridan biri bo'lmish "Cho'l burguti" ni tahlil qilinganda ham bir nechta metaforalarga duch kelish mumkin²³. Misol uchun, asarning boshida bulutlarning asta-sekinlik bilan harakatlanishini "qip –qizil bulutlar sudralib yuribdi" misralari bilan ifodalaydi. Bunda jonsiz bulutlarning jonlantirilishi orqali metafora hosil bo'ladi. Keyinroq asarning sarlavhasi ham ko'chma ma'nodagi so'z ekanligi ifodalanadi. Chunki, "cho'l burguti" deyilganda Said Ahmad uchar qush emas, yuzlarini shamollar qoraytirgan, yaqinida turgan odamga ham xuddi olisdan qarayotgandek ko'zlarini qisib, birov bilan ko'rishgani qo'l uzatganda shamolga qarshi uchishga hozirlanib, qanotini yozib oldinga intilib turgan burgutga o'xshash bahaybat bir kishini nazarda tutadi.

Bundan tashqari, asarda chol obrazi tomonidan ana shu "cho'l burguti" nomi bilan tanilgan shaxsga berilgan ta'riflarda ham yozuvchining metaforalardan mohirona foydalanganligiga guvoh bo'lish mumkin. U insonni "qoni tomiridan toshib ketayotgandek g'ayratli", "qo'li gul", yoshligida ham "o't-olov" bo'lgan deb ta'riflaydi. Ko'rinib turibdiki, cho'l burgutiga berilgan har bir ta'rif bo'rttirilgan holda tasvirlangan.

Metaforaning yana bir muhim jihati shuki, uning sharq mumtoz adabiyotida "istiora" deb atalishidir. Istiora (arab tilidan olingan bo'lib, "qarzga olish" yoki "ko'chirish") degan ma'noni anglatadi. Bu asarlarda so'zni o'z manosidan boshqa ma'noda, ya'ni majoziy ma'noda qo'llanishini ta'minlovchi san'at turidir. Masalan, o'hu ko'z, sarv qomat, oq ko'ngil, sheryurak kabi so'zlar asosan she'riyatda ishlatilib, istiora san'atini yuzaga keltiradi. Sababi, hayotda ko'ngilning oq yoki boshqa ranglarda bo'lishi va yurak so'zining sher hayvoniga ma'no jihatdan yaqinligi yo'qligi uchun bu so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanilgan deb hisoblanadi.

Abdurauf Fitrat "Adabiyot qo'llanmasi" nomli qo'llanmasida istioraga quyidagicha ta'rif bergan²⁴. "Bir so'zning boshqa bir ma'no uchun ishlatilmakidir. Shul shart bilankim, u so'zning o'z ma'nosi bilan yangi ma'nosi orasida bir turli o'xshashlik bo'lsun".

Masalan, Maqsud Shayxzodaning "Kapitan Gastello" asarida:

Sheryurakli bu lochin
Qoqib qanot-qulochin,
Quzg'unlardan asradi
Elning xotin-xalajin.

Bunda "Lochin" so'zi Kapitan Gastello obrazini, "Quzg'unlar" so'zi fashistlar ma'nosini ifodalagan.

²³ Cho'l burguti. B.5,6., G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent - 1994

²⁴ Abdurauf Fitrat. "Adabiyot qo'llanmasi"

Istiora janridan taniqli g'azalshunos Atoyi ham o'zining g'azallarida mahorat bilan foydalangan.

Masalan: Tamanno qilg'ali la'lingli ko'nglum,
Kishi bilmas oni kim, qoldi qanda²⁵.

“La'l” tabiatda uchraydigan qimmatbaho qizil tosh, yor labidan chiqadigan iliq so'zni anglatadi. Yorning labi qon kabi qip-qizil bo'lgani sababli ham uni la'lga o'xshatma sifatida tasvirlaydi. La'l nodir tosh bo'lgani uchun, yorning shirin so'zlariga tenglaydi. Demak, Atoyi agar shunchaki shirin so'z deb tasvirlaganda, ma'no bu qadar tasirchan bo'lmas edi.

Bundan tashqari, Mir Alisher Navoiyning quyidagi misralarida qo'llanilgan istiora yanada go'zaldir:

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin de ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas²⁶.

Ushbu g'azalda istioraning birinma-ketin qo'llanilganligini ko'rish mumkin. “oy”, “muhabbat tuxmi”, “o't” so'zlari ko'chma ma'noda qo'llanilgan. Oy – yorning yuzi ma'nosini bildirgan bo'lsa, “Muhabbat tuxmi”- insondagi nozik bir tuyg'uni ifodalaydi. Bu so'z shunchaki muhabbat yoki ishq so'zlaridan ko'ra go'zalroqdir. “O't” so'zi esa olov ma'nosini anglatadi va u yorning yuzini olov rangligini ifodalaydi. Atoyi uchun yorning yuzidagi qizillikni ifodalashning eng qulay yo'li uni olov so'zi bilan ta'riflashdir. Sababi, olov so'zi birinchidan yorning yuzi istaraliligini, ikkinchidan, uning rangini ifodalash uchun xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, metafora yaqin o'n yilda paydo bo'lgan atama emas. Bu atama qadimdan, nutqning chiroyli bo'lishi uchun xizmat qilgan. Xususan, asarlarda ifodalanuvchi obrazni ko'chma ma'noda ifodalashini anglatadi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, metaforani bir nechta turlari mavjud va bu haqida lingvistika darsliklaridan ma'lumot topish mumkin. Ushbu termin avval aytib o'tilganidek, nafaqat, adabiyot darsliklarida balki, tilshunoslikda ham o'rganiladi. Bunga tegishli ma'lumotlar o'rganuvchiga maktabda berilgan darsliklar orqali o'rgatiladi. Adabiyotga keladigan bo'lsak, metafora adabiyotning har qanday janrida (nasriy, she'riy, hajviy va hakazo) birdek ishlatiladi. Bundan tashqari, insonlar uni kundalik hayotda ham foydalanganligini bir necha misollar bilan isbotlash mumkin. Masalan. “ko'chaning boshi”, “qozonning qulog'i”, “stolning oyog'i”, “tog'ning etagi”.

²⁵ Adabiyot:darslik-majmua /B.To'xtaliyev,-Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”Davlat ilmiy nashriyoti,2017.B.168-169

²⁶ Adabiyot:darslik-majmua /B.To'xtaliyev,-Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”Davlat ilmiy nashriyoti,2017.B.169

Metafora o'xshash, shuning uchun ham ko'plab yondashuvlar shaklan va uslubiy, vazifasiga ko'ra yaqin kelsada, mohiyati jihatdan farqlanadi. Shu sababdan ham ko'chma ma'noda qo'llangan so'z tarzida talqin qilinadi. Yana bir bilish kerak bo'lgan ma'lumot, metaforaning mumtoz adabiyotida "istiora" deb atalashidir. Ma'no, mazmun, vazifa jihatdan ikkalasi bir hil. Biroq istiora faqatgina she'riyat, g'azalda foydalaniladi. Aslida g'azalda tasvirlanayotgan narsa yoki shaxs oddiy she'rdan ko'ra bo'rttirilgan tarzda aks etadi. Undagi istioraning ishtiroki esa obrazni o'quvchiga yanada ta'sirchanroq aks etishini ta'minlaydi.

Ikkala til kundalik hayotdagi metaforaning o'rni haqida gapirilganda, u muloqotning tushunarligini hamda nutqni madaniyatliroq bo'lishiga yordam beradi

Ayniqsa, nasriy asarlarda metafora kuzatuvchi uchun sezilarli darajada ko'zga tashlanadi. Sababi, nasriy asarda voqealar rivoji ko'proq va uni o'quvchiga ta'sirchanroq hamda yozuvchining aynan xayolida gavdalangan g'oyani tasvirlash uchun eng muhim manba hisoblanadi. Shuning uchun ham metaforani adabiyotdagi o'rni beqiyosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y, Nutq ma'daniyati va uslubiyat asoslari.- T.:O'qituvchi,1992
2. Qo'ng'urov R., O'zbek tilining tasviriy vositalari, T.,1977
3. Aristotel. Ritorika. Poetika – M.:Labirint,2000._C.128
4. Adabiyot: darslik-majmua /B.To'xtaliyev,-Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"Davlat ilmiy nashriyoti,2017.B.168-169
5. Abdurauf Fitrat., "Adabiyot qo'llanmasi"
6. Adabiyot: darslik-majmusi/B.To'xtaliyev,-Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"Davlat ilmiy nashriyoti,2017.B.168-169
7. Xandon pista., G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.Toshkent-1994
8. <https://uz.warbletoncouncil.org>
9. Mirtojiyev M.Linguistik metaforalar tasnifi. //O'zbek tili va adabiyoti. – 1973.B.33-37
10. Mahmudov N, Nurmonov A.O'zbek tilining nazariy gramatikasi. O'qituvchi, 1995. B. 233
11. O'zME.Birinchi jild.Toshkent,2000-yil
12. "The last leaf"., B.13
13. "The gift of the Magi".,B.3-7

INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDA SINONIM SO‘ZLARNING QO‘LLANILISHI

S. Shermamatova

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Sh. Umirjonova

Farg‘ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Barcha tillarda tilshunoslik bo‘limlari mavjud bo‘lib, leksikologiya bo‘limining sinonim, antonim, paronim, omonim kabi turlari bor. Bular orqali tillarning lug‘at boyligi ortadi. Ushbu maqolada sinonim so‘zlar aslida nima? ular haqida tushuncha, ularning turlari, ingliz tili va o‘zbek tilidagi sinonim so‘zlarning qo‘llanilishi hamda ularning o‘rni va ahamiyati haqida aytib o‘tilgan. Shuningdek, o‘zbek va ingliz tillarida mavjud bo‘lgan sinonimlarning o‘xshashliklari, farqli tomonlari va ularga misollar, izohlar ko‘rsatilgan.

***Kalit so‘zlar.** Sinonim, ma‘nodosh so‘zlar, sinonimik qator, asosiy so‘z, so‘z turkumlarida misollar, stilistik xususiyatlari, darajalanish tartiblari, uslublarga xoslanishi.*

THE USAGE OF SYNONYMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT

All languages have departments of linguistics, and the department of lexicology has such types as synonyms, antonyms, paronyms, and homonyms. Through these, the vocabulary of languages increases. What exactly are synonyms in this article? the concept of them, their types, the use of synonyms in English and Uzbek, as well as their place and importance were mentioned. Similarities, differences, examples and explanations of synonyms in Uzbek and English languages are also shown.

***Key words.** Synonym, synonymous words, synonymous series, main word, examples in word groups, stylistic features, ranking procedures, characteristics of styles.*

KIRISH

Har bir tilning o‘ziga xos grammatikasi ya‘ni, so‘z yasalishi, so‘z turkumlari, mustaqil va yordamchi so‘zlar, ularning gapdagi o‘rni, birinchi va ikkinchi darajali bo‘laklar kabi grammatik qoidalar mavjud bo‘lib, ularning bir necha farqli hamda o‘xshash tomonlari bor. Shuningdek, ingliz tili va o‘zbek tili grammatikasida ham. Tillar hamda ularning grammatikasi haqida so‘z ketarkan, biz ingliz tili va o‘zbek tilida sinonimlarning qo‘llanilishi, gapdagi o‘rni ya‘ni, ahamiyati, ularning farqli va

o'xshash tomonlari, uslubiy xossalari, turlari va darajalanish tartiblarini ko'rish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek tilida sinonim so'zlar. Avvalo, sinonim, antonim, omonim hamda paronim so'zlar tilshunoslikning leksikologiya bo'limida o'rganiladi. So'zlarning ma'noli shakli bo'lib, yozilishi hamda aytilishi har xil, lekin bir umumiy ma'noga ega bo'lgan so'zlar sinonim so'zlar deyiladi. Sinonim so'zlarning ma'nosi bir xil va bir-biriga yaqin bo'lganligi uchun ularni ma'nodosh so'zlar ham deyish mumkin. Ma'nodosh so'zlar bir umumiy ma'noni ifodalab, ikki va undan ortiq so'zdan tashkil topadi. Sinonim so'zlar aynan bir so'z turkumi doirasida yuzaga keladi.

Shuningdek, barcha so'z turkumlari doirasida uchraydi. Bir umumiy ma'no o'zaro bog'langan so'zlar guruhiga sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan tashkil topadi. Har bir sinonimik qatorda bir so'z ya'ni asosiy so'z mavjud bo'ladi. Bu so'z barcha uslublarda qo'llanilib, ularni neytral so'z, betaraf hamda dominant so'z ham deyish mumkin. Misol uchun, chiroyli, go'zal, betakror kabi so'zlarda asosiy so'z - chiroyli so'zi, yoki qaramoq, nazar solmoq, boqmoq so'zlarida esa qaramoq so'zi dominant so'zdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, sinonim so'zlar har bir so'z turkumlarida uchraydi. Masalan, ot so'z turkumi-boylik, xazina, ganjina; sifat so'z turkumi-shirin, mazali, totli; fe'l so'z turkumi-tabassum qilmoq, kulmoq, tirjaymoq; son so'z turkumi-bir talay, bir nechta, bir talay; olmosh so'z turkumi-mana shu, ana shu; ravish so'z turkumi-atayin, ataylab, jo'rttaga.

Sinonimlarning stilistik xususiyatlari. Leksik stilistikada sinonimiya hodisasi muhim o'rin tutadi. Stilistik bo'yoqli so'zlar, ayniqsa, sinonimik qatorda o'z ifodasini topadi. Ma'lumki, sinonimik qatorning uzunligi turlichadir: bir tomondan, sinonimik qator faqat ikkita so'zdan tuzilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bir necha so'zdan tuzilishi mumkin, masalan: ikki qismli sinonimik qator: chopmoq-yugurmoq, sevinmoq-xursund bo'lmoq, uysiz-joysiz, dum-quyruq. Ko'p qismli sinonimik qator : yuz, aft, bet, chehra, siymo; kulmoq, jilmaymoq, tabassum qilmoq. Bu sinonimik qatordagi har bir so'z turli nutq vaziyatlarida tanlab ishlatiladi.²⁷

Ma'nodosh so'zlar bir-biridan muayyan uslubga xos lanishi va emotsional-ekspressiv bo'yog'iga ko'ra farqlanadi. Masalan, yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, jamol, oraz, uzor, ruxsor ma'nodoshlik qatorida yuz so'zi biron-bir uslubga xoslanmagan, bet, aft, bashara, turq so'zlarida esa salbiy bo'yoq darajalangan holda o'z ifodasini topgan, ko'proq so'zlashuv uslubida ishlatiladi; chehra, jamol so'zlarida

²⁷ Saodat Sultonsaidova, O'Imas Sharipova. "O'zbek tili stilistikasi": T.: "YURIST-MEDIA MARKAZI" nashriyoti, 2009. -42

ijobiy bo'yoq mavjud bo'lib, ular, asosan, badiiy uslubga xoslangan; oraz, uzor, ruxsor so'zlari esa eskirgan va ko'proq kitobiy uslub doirasida qo'llanadi.²⁸

Jilmaymoq, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, mirshaymoq. Ovoz chiqarmay ko'z, lab harakati bilan kulgi ifoda qilmoq, miyig'ida kulmoq. Jilmaymoq va iljaymoq so'zlari stilistik jihatdan neytral hisoblanadi. Irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq so'zlari salbiy bo'yoqqa ega. Bu salbiy bo'yoq irjaymoq so'ziga nisbatan tirjaymoq so'zida, tirjaymoq so'ziga nisbatan ishshaymoq so'zida, ishshaymoq so'ziga nisbatan irshaymoq so'zida kuchliroq.²⁹

Masalan: shamol, sabo, yel, shabada, to'fon, dovul, bo'ron so'zlaridan tashkil topgan sinonimik qatoming turli o'rinda qo'llanishiga e'tibor beraylik.

1. Daryo to'lqin shamol qo'ynida

Porillamoqdadir kemalar. (Hamid Olimjon)

2. Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi.

Novdalarni bezab g'unchalar

Tongda aytdi hayot otini

Va shabboda qurg'ur ilk sahar

Olib ketdi gulning totini. (Zulfiya)

3. Gulshanda gullarni tebratar sabo. (Uyg'un)³⁰

Avaylamoq, ayamoq, ehtiyotlamoq, ehtiyot qilmoq, ardoqlamoq, e'zoz lamoq, e'zoz etmoq, papalamoq (po'palamoq). Ehtiyot holda tutmoq, ehtiyot bilan munosabatda bo'lmoq. Avaylamoq, asosan, «tashqi ta'sirdan, tashqi ta'sir natijasida biror narsa bo'lishdan ehtiyot qilish» ma'nosida qo'llanadi. Bu so'zda ehtiyotlash darajasi ayamoq, ehtiyot qilmoq so'zlaridagiga nisbatan kuchliroq. Ayamoq «tashqi ta'sir natijasida biror narsa bo'lishdan, shuningdek, yo'qolish, sarflanish kabilardan ehtiyotlanish» ma'nosida ham qo'llanadi. Ehtiyotlamoq, ehtiyot qilmoq so'zlarining ma'no xususiyati ularning o'zagi (ehtiyotdan) anglashilib turadi. Bular «tashqi ta'sir yoki biror sabab bilan biror narsa bo'lishdan ehtiyot holda tutmoq» ma'nosida qo'llanadi. Ardoqlamoq oddiy so'zlashuvda kamroq uchraydi. Bu so'zda g'amxo'rlik, hurmat munosabati ham aks etadi. E'zozlamoq, e'zoz etmoq kitobiy uslubga xos, unda g'amxo'rlik munosabati yana ham kuchliroq bo'ladi. Papalamoq so'zlashuv nutqiga xos, suyish munosabati aks etadi.³¹

Azob, aziyat, jabr, jafu, ozor, zahmat, alam, iztirob, uqubat, sitam. Ruhiiy yoki jismoniiy qiynoq. Azob keng tushunchaga ega, u «ruhiy va jismoniiy qiy noq»

²⁸N.M. Maxmudov va boshq.,-Toshkent:"O'zbekiston milliiy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti,2017.-27

²⁹N.M. Maxmudov va boshq.,-Toshkent:"O'zbekiston milliiy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti,2017.-86

³⁰Saodat Sultonsaidova,O'lmas Sharipova."O'zbek tili stilistikasi":T.:YURIST-MEDIA

MARKAZI'nashriyoti,2017-43

³¹ N.M.Maxmudov va boshq.,-Toshkent:"O'zbekiston milliiy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti,2017.-52

ma'nosida ham, «o'zga tomonidan bo'ladigan, shuning dek, biror narsadan bo'ladigan qiynoq» ma'nosida ham qo'llanaveradi. Aziyat, asosan, yozma nutqda va o'qimishli, katta yoshdagi kishilar nutqida qo'llanadi. Jabr so'zida belgi darajasi azob so'zidagiga nisbatan kuchli va bu so'z, asosan, «inson tomonidan bo'ladigan azob» ma'nosida qo'llanadi. Jafo mustaqil so'z holida juda kam qo'llanadi. Ko'pincha jabr so'zi bilan juft so'z holida (jabr-jafo) yoki qilmoq fe'li bilan birga qo'llanadi. Ozor so'zida belgi darajasi azob, jabr so'zlariga nisbatan kuchsizroq. Bu so'z ham mustaqil holda juda kam qo'llanadi. Zahmat mehnat bilan bog'liq azobni bildiradi. Alam bu ma'noda kam qo'llanadi. Iztirob, asosan, «ruhiy azob» ma'nosida qo'llanadi va unda belgi darajasi azob so'zidagiga nisbatan kuchliroq. Oddiy so'zlashuvda deyarli qo'llanmaydi. Uqubat, sitam so'zlari yakka holda juda kam ishlatiladi. Uqubat so'zi, ko'pincha, azob so'zi bilan, sitam so'zi jabr so'zi bilan juft so'z holida qo'llanadi.³²

Ayyor, mug'ombir, hiylagar, quv, ustomon, makkor, dog'uli, mo'ltoni, qilvir(i), shayton, tulki, tullak, qirriq, xirpa, maston. Aldab, chalg'itib, har qanday ishni o'z foydasiga hal qiladigan makr-hiylaga usta. Ayyor, quv, mug'ombir so'zlari odamga va ayrim boshqa jonivorlarga nisbatan ham qo'llana oladi. Qolganlari esa bu ma'noda faqat odamga nisbatan qo'llanadi. Ustomon, hiylagar so'zlarining ma'nosi uning o'zagidan anglashilib turadi. Mug'ombir so'zida belgi darajasi ayyor so'zidagiga nisbatan biroz kuchsiz. Quv so'zida belgi darajasi kuchliroq. Dog'uli, mo'ltoni, qilvir(i), makkor so'zlarida ham belgi darajasi kuchli. Lekin bu so'zlar nisbatan kam qo'llanadi. Shayton, tulki, tullak, qirriq, xirpa so'zlari «ish ko'rgan ayyor» ma'nosida qo'llanadi. Maston so'zi folklor asarlarida va ayrim shevalarda uchraydi.³³

Tillar o'rtasida sinonim so'zlarni tarjima qilish biroz murakkabroq, chunki so'zning asl ma'nosiz hamda uni tarjimasini bilish zarur. Shuningdek, ingliz tilida ham o'zbek tilidagi kabi sinonimlar bir so'z turkumi doirasida yuzaga keladi va har bir turkumda sinonimlik mavjud.

Sinonimlar haqida bir necha olimlarning fikrlari bo'lib, R.A.Budagov³⁴ shunday deydi: "Sinonimlar ma'no jihatdan yaqin bo'lgan, lekin turli talaffuzdagi bir ma'noni ifodalovchi so'zlardir. Barcha sinonimlar turli xil so'zlar bo'lib, bir xil ma'noni ifodalasa ham, doim shu so'zlarga tegishli ma'noni anglatadi. Sinonimlar insonlarning turli xil so'zlar orqali bir ma'noni yetkazishlari haqida guvohlik beradi."

Ingliz tilida sinonim so'zlarning qoidasi quyidagicha:

-a word or phrase that means exactly or nearly the same as another word or phrase in the same language.

Misol uchun, bad-awful, terrible, horrible;

³² N.M.Maxmudov va boshq., -Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. -55

³³ N.M.Maxmudov va boshq., -Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. -59

³⁴ R.A.Budagov "Введение в науку о языке", М.1958.250-бет

good-fine, great, excellent;	
big large, huge, giant;	
small-tiny, little, mini;	
beautiful-attractive;	afraid – scared
angry – mad	child – kid
cold – chilly	difficult – hard
garbage – trash	gift – present
happy – glad	house – home
large – big	leap – jump
loud – noisy	pull – tug
push – shove	quick – fast
rug – carpet	sick – ill
silent – quiet	simple – easy
smart – clever	sniff – smell
spooky – scary	sprint – run
stone – rock	street – road
talk – speak	tiny – small
business-trade;	rich-wealthy;
naughty-mischievous;	help-assist;
fast-quick;	end-finish;
buy-purchase	danger-harm;
job-occupation;	mistake-error;
gift-present;	aim-goal;
odd-strange;	extra-additional.

O'zbek tili kabi ingliz tilida ham sinonimik qator mavjud bo'lib, ya'ni darajalanadi. Masalan, laugh, smile, chuckle, giggle, grin, guffam, siniaker-kulmoq; Bu so'zlarda dominanta-laugh. Ularning darajalanishi:

smile-tabassum qilmoq,
 laugh-kulmoq,
 giggle-hiringlamoq,
 roar-xixilamoq,
 grin-irjaymoq,
 siniaker-tirjaymoq,
 chuckle-ishshaymoq,
 guffam-qahqah otmoq.

Examples with a sentences:

1.Magnify – expand: He magnified their happiness like their pain.

2. Baffle – confuse, deceive: The bad news he received consecutively confused him.
3. Beautiful – attractive, pretty, lovely, stunning: You are the most beautiful woman I have ever seen in my life.
4. Bossy – controlling, tyrannical: You have a structure that likes to bossy.
5. Fair – just, objective, impartial, unbiased: We believe you are impartial.
6. Funny – humorous, comical, hilarious, hysterical: My uncle is the most funny person in the family, and when we all get together, they always make us laugh.
7. Hardworking- diligent, determined, industrious, enterprising: Maybe she was the quietest girl in our class, but more hardworking than all of us.
8. Honest – honorable, fair, sincere, trustworthy: Being honest should be one of our most important character traits.
9. Hypocrisy – duplicity, falseness: Everyone knows that they can never tolerate hypocrisy.
10. Important – required, vital, essential, primary, significant, critical: We need to talk to you about this important issue immediately.
11. Intelligence – smart, bright, brilliant, sharp: We all know that you have unique intelligence.
12. Introverted – shy, bashful, quiet, withdrawn: You already have an extroverted personality, we believe you will overcome all this.
13. Kind – thoughtful, considerate, amiable, gracious: We have always known you as a kind person, I could not make sense of all this.
14. Lazy – idle, lackadaisical, lethargic, indolent: When I met her teacher today, she told me that she was too lazy this year.
15. Lucky – auspicious, fortunate: How lucky you are! You won this game.
16. Mean – unfriendly, unpleasant, bad-tempered, difficult: I can't figure out what this means most, please speak a little more.
17. Old – antiquated, ancient, obsolete, extinct: Today we will visit old aunts.
18. Outgoing – friendly, sociable, warm, extroverted: I think it has an extroverted structure.
19. Pacify – appease, placate: I came here to appease you.
20. Positive – optimistic, cheerful, starry-eyed, sanguine: I always recommend you to be positive.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish joizki, barcha tillarda sinonimlar deyarli bir xil talqin qilinadi. Yuqorida ingliz tili va ona tilida sinonimlar haqida aytilib o'tildi. Ularni ikki

tilda qiyoslab chiqildi. Sinonimlar fikrni yanada teran va jozibador bildirish uchun uni darajalaridan to'g'ri foydalanish va maqbul variantini qo'llash kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Алехина А.И. Семантические группы в фразеологии современного английского языка. - М., 1977.
2. Mirzaakbarov, S. (2021). INGLIZ VA O ZBEK TILIDA SINONIMALARNI O'QITISHNING MUHIMLIGI .
3. Смиринцкий А.И. Синтаксис английского языка. - М., 1957
4. Tursunov U., Muxtorov J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T., 1975
5. <https://englishgrammarhere.com/>
6. Synonym Definition&Meaning
7. <https://www.dictionary.com/>
8. Synonym dictionary words and phrases
9. <https://www.allacronyms.com/>Retrieved 2018.04.27.

MAVLID MAROSIMINING PAYDO BO‘LISHI VA O‘TKAZILISH TARIXI

Abdullayeva Mushtariy G‘ofurjon qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

(Denov, O‘zbekiston)

e-mail: m.abdullayeva@dpi.uz

ANNOTATSIYA

Payg‘ambarning tavallud yillari bilan bog‘liq bayramlar ma‘lum davrdan keyin deyarli barcha islom mamlakatlarida diniy va ijtimoiy hayotning muhim elementiga aylanib, diniy marosim sifatida nihoyatda rang-barang va dabdabali tarzda nishonlangan ba‘zan hukmdorlar uchun mavlid marosimi siyosiy va diniy ahamiyati ham yuqori bo‘lgan.

Kalit so‘zlar. *Mavlid, Umaviy, Fotimiy, Azhar, Akmar, Badr al-Jamoliy, Muzaffariddin Ko‘kbor, Erbil, Ayyubiylar.*

ABSTRACT

After a certain period, the holidays related to the Prophet’s birth years became an important element of religious and social life in almost all Islamic countries, and as a religious ceremony, celebrated in an extremely colorful and lavish way, sometimes the mawlid ceremony for rulers is political and religious. importance is also high.

Key words. *Mawlid, Umayyad, Fatimid, Azhar, Akmar, Badr al-Jamali, Muzaffariddin Kokbor, Erbil, Ayyubids*

KIRISH

Payg‘ambar (s.a.v) tavalludlari bilan bog‘liq bayramlar hamda ma‘rosimlar ma‘lum bir davrdan keyin deyarli barcha islom mamlakatlarida diniy va ijtimoiy hayotning muhim ahamiyatga aylandi va hukmdorlar nazarida diniy o‘zlik va hassosiyati bilan namoyan bo‘ladigan marosim sifatida qaralgan. Mavlid [1] arabcha “tug‘ilmoq”, “tug‘ilgan vaqti” yoki “tug‘ilgan joyi”, “mavlid” ma‘nosini anglatuvchi “valâdat” so‘zidan olingan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan bu turdagi asarlarga qo‘yilgan umumiy nomga aylangan.

Aslida mavlid marosimi payg‘ambarimiz(s.a.v) tarafidan aslo nishonlanmagan va nishonlanganligiga doir biror bir aniq manba ham mavjud emas. Hulafoi Roshidun davrida va undan keyingi Umaviy va Abbosiy davrlarida ham mavlud bilan bog‘liq amal yo‘q. Misrda shia Fotimiylar davlati tashkil etilgach, Muiz Lidinillah (972-975)

davridan boshlab payg'ambarning tavallud kunlari rasman nishonlana boshlagan [2]. Bunga qo'shimcha ravishda, hazrat Ali, Fotima, Hasan, Husayn hamda o'sha davrning Fotimiylar xalifasiga atab rajab, sha'bon va ramazon oylarida oqshomlari moy chiroqlar yoqilib marosim sifatida nishonlash o'ziga xos ananaga aylangan.

Fotimiy shia mashrabining ismoiliy mazhabiga mansub bir arab davlati edi. Fotimiylar davlatining diniy asosini tashkil etgan mafkura sakkizinchi ismoiliy imom Ahmad al-Vafiy tomonidan e'lon qilingan Suriyadagi ismoiliy shialar orasida yettinchi imomatlik aqidasi edi. [3]

Rabiul-avval oyining o'n ikkinchi kuni kelganda ertalabdan peshingacha uch yuz tovoq holva tayyorlanib, birinchi navbatda qozikalon vadiniy voizlar, qur'on xatiblar ya'ni qorilar va boshqa amaldorlarga tarqatilar edi. Xalifa peshin namozini o'qib bo'lgach, qozilar va boshqa amaldorlar birgalikda "Azhar" masjidiga, bu yerda xatm o'qilganidan keyin "Manzara" deb nomlangan marosim joyiga boradilar. Keyinchalik Sohibulbob [4] bu yerga taklif qilingan. Qohira shahar hokimiesa tartibni o'rnatish maqsadida ertaroq kelardi. Keyinchalik u hamrohlari bilan xalifaning huzuriga kelib, qozikalon, so'ng sohibulbob unvonlari o'qiladi, so'ngra boshqalarga jam bo'lib salom berar edi. Marosim Qur'oni karim tilovati bilan boshlanadi; Keyin navbati bilan Azhar va Akmar masjidlari voizlari kun ma'nosiga mos xutba o'qib, xalifaga duo qilishardi. Xutbalar tugagach, xalifa jamoatga salom berardi va rasmiy bayram tugaydi. Qolgan mavlidlar ham shu tarzda nishonlangan [5].

Ma'lum bo'lishicha, dastlab bu bayramlar kunduzi va yuqori lavozimli amaldorlar ishtirokidagi davlat tantanasi doirasida bo'lib o'tgan va bu erda ko'p odamlar ishtiroki va bayramona muhit bo'lmagan [6]. Xususan ko'pchilik sunniylar mazhabidagi insonlar bu bayramlarda qatnashmagan [7].

Fotimiy xalifalari ustidan katta ta'sirga ega bo'lgan va boshqaruvda hukmronlik qilgan vazir va bosh qo'mondon Badr al-Jamoliydan so'ng vazir bo'lgan o'g'li Afdol hazrati Hasan va Husaynning mavlididan boshqa to'rt (Payg'ambar (s.a.v), hazrati Ali, Fotima va zamonning xalifasi) mavlidni man qildi. Ammo Afdol vafotidan keyin vazirlikka kelgan Ma'mun al-Batayhiy bu marosimlarni Amir Biahkomillah 1123- yil davrida qolgan mavlid marosimlarini nishonlash yana qaytadan boshlagan [8].

Ayyubiylar davrida (1171-1462) ko'plab bayram va marosimlar bekor qilinganligi sababli mavlidga e'tibor qilinmagani va uni xalq o'z uylarida nishonlagan. Biroq Salohiddin Ayyubiyning qaynisi, xayriya ishlari bilan mashhur bo'lgan Erbil Otabegi Begteginlik Muzaffariddin Ko'kbor (1190-1232) payg'ambarning mavlidini nishonlagani ma'lum. Sibt Ibn al Javziy yozgan rivoyatga ko'ra, bayram paytida 5000 qo'y, 10,000 tovuq, 100 ot so'yilgan, 100 000 ta tovoq

ovqat va 30 000 laganda holva tarqatilgan. Rasmiy marosimlarda ulamolar, soʻfiylarning mashhurlari qatnashar, Muzaffariddin Koʻkboʻr ularga hilot [9] kiydirib, sovgʻa-salomlar berar edi. Soʻfiylar peshindan to tonggacha zikri samo majlislarini ham oʻtkazar edilar. Har yili mavlid uchun sarflanadigan pul 300 000 dinor edi [10].

Mavliddan ikki kun oldin cholgʻu va qoʻshiqlar joʻrligida koʻp sonli hayvonlar soʻyilib, qozonlar qaynatilgan. Mavlid kechasi shom namozidan soʻng Erbil qasrida zikr va samo majlisi oʻtkazilar, soʻngra sulton shamlar yorugʻida xonaqohga kelar edi. Mavlid tongida soʻfiylar qasrdan chiqib xonaqohga qoʻlida hilotlar bilan kelar, keng maydonda aʻyonlar va jamoat qatnashadigan rasmiy marosimlar oʻtkazilar edi. Askarlarning harbiy yurishlar tashkil qilinar va vaʼzgoʻylar vaʼz qilib, hilotlar kiydirilib, ovqatlar tarqatilar edi. Shunday qilib, bayramlar tugaydi va ertasi kuni ertalabdan boshlab mehmonlar oʻz shaharlariga qaytishni boshlaydilar [11].

Andalusiyalik muhaddis va tarixchi Ibn Dihiy al-Kalbiy (1207) yili Erbilga (*Iroqning Kurdiston viloyati markazi va eng yirik shahri*) tashrif buyurganlarida, Rasululloh (s.a.v)ning tavalludlarining katta tantanalar bilan nishonlanayotganini koʻrgach, “At-Tanvir fimavlidis-sirojul munir” nomli asarini yozib, Muzaffariddin Koʻkborga sovgʻa qildi va unga 1000 dinor berdi. Ayyubiylar bu bayramlar Fotimiylardan farqli oʻlaroq, oʻz tayyorgarliklari bilan uzoq vaqt davomida yoyilgani, bayramona kayfiyatda xalqning keng ishtirok etgani, tariqat aʼzolarining oʻrni birinchi oʻringa chiqqani diqqatga sazovordir. Abu Shams al-Maqdisiy ilk bor mavlidni Mosullik soʻfiy Umar ibn Muhammad al-Mulla buni har yili oʻz zoviyasida qilganini, Koʻkboriy esa mavlidi sharif marosimlarini buni misol qilib boshlaganini taʼkidlaydi, bu esa soʻfiy bilimdonlarining marosimlardagi salmogʻini tushuntiradi. Qolaversa ayrim manbalarda qayd etilgan Muzaffariddin Koʻkbor mavlid amalini birinchi marta boshlagani haqidagi fikr Fotimiylardan farqli ravishda ushbu bayramning keng ishtirok etganidan kelib chiqqan boʻlsa kerak [12].

Andalusiyalik sayyoh Ibn Jubayr 1183 yil Makkaga kelgandakoʻrganlarini bayon etar ekan U zotning tavallud kunlarida Paygʻambarimiz (s.a.v) tavallud topgan uyning ziyoratchilarga ochilganini va u kishini tabriklash uchun u yerga tashrif buyurganliklarini aytadi.¹³ Bu uyni Horun Ar Rashidning onasi Xayzuron xaj safarida boʻlganida taʼmirlab, masjidga aylantirgan.¹⁴

Mamluklar davrida (1250-1517) Misrda mavlid bayramlari butun shukuhi bilan davom etgan.

Mamluklar davridan boshlab mavlid atamasi boshqa koʻzga koʻringan eʼtiborli shaxslar, xususan, valiyning tavallud sanalari uchun ham qoʻllanilgan. Ahmad al Badaviy, Ibrohim at Dasukiy kabi shayxlarning mavlidi kunlari nishonlangan.¹⁴ Bunday mavlidlarning muhim qismi tavallud kuni emas, balki

valiylarning vafoti sanasida nishonlangan. Xususan Ahmad al-Badaviyning Tantadagi mavlidi eng ko'p gavjum bo'lgan mavlidlardan biri bo'lib, tariqat a'zolari olis o'lkalardan tashrif buyurishgan.

Mavlid bayramlarida Payg'ambar(s,a.v)ning tavalludini tasvirlaydigan va bu munosabat bilan salovatlarini o'z ichiga olgan madh o'qiladi, ular odatda mavlid, Shimoliy Afrikada esa mavlidiyya (*arabcha ko'plik ma'nosimavliidiyat*) deb ataladi. Bu kabi mavlid qasidalarining mashhurlaridan Ka'b ibn Zuhayrning "Qasidatul burdasi", Muhammad ibn Said al Busiriyning (vafoti taxminan 1296 yil) "Al Kavokibu'ddurriyya fi madhi hayrilbariyya" asari misol bo'la oladi¹⁵. Sulaymon Chalabiyning "Vasilatunnajot" deb nomlangan ilk turk tilida yozilgan mavlid she'riy matnidir. Arab tilida yozilgan yuzlab mavlidlar, Busiriy va Barzanjiy asarlarining turli tillarga tarjimalari bilan bir qatorda boshqa musulmon xalqlar tillarida ham ko'plab mavlidlar yozilgan.

XULOSA

Aytish joizki, mavlid bayramlari Payg'ambarga bo'lgan muhabbat va sadoqat belgisi bo'lishi bilan birga, turli ibodat va xayrli ishlarga xizmat qilishi nuqtai nazaridan diniy qonuniyatdir. Biroq, bu bayramlarga qarshi chiqqan ulamolar o'z fikrlarini umuman oqlaydigan nohaq munosabat va xatti-harakatlarni ma'qullab bo'lmasligi va bunday amallarga sabab bo'ladigan bayramlardan qochish kerakligi haqida ham ogohlantiradi.

REFERENCES

1. Berilingan sanasi: 2019 yil 8-noyabr, 12:52 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/mevlid-nedir-mevlid-kandilinin-anlam-ve-onemi-41369581>.
2. O'zel.A. "Mavlid: uning tarixi va diniy hukmi". Devon: Fanlararo tadqiqotlar jurnali (2002): 235 bet.
3. Yeomans Richard, "Islom, Qohirasi san'ati va arxitekturasi", Qohira: Qohiradagi Amerika universiteti matbuoti **ISBN 9781859641545**, (2006)43- bet.
4. Turkiya diyonat ishlari vaqfi, muallif: Sadi S. Kuchur. "Vazirdan keyin kelganligi sababli, kichik vazir deb ham ataladigan sohibul-bob qilichboz (harbiy) va rutbali (mutavvakin) amir", <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahibul-bab>. 5. O'zel, A. "Mavlid: uning tarixi va diniy hukmi". Devon: Fanlararo tadqiqotlar jurnali (2002): 236- bet.
5. P. Shinar, "Mag'ribdagi an'anaviy va islohotchi mavlid bayramlari", "Gaston Viet xotirasidagi tadqiqotlar", noshir. Myrian RosenAyalon, Quddus 1977, 373- bet.
6. Deyl F. Eykelman, "Mavlid", Din entsiklopediyasi, Nyu-York 1987- yil ,IX-bob, 292-bet.

7. Makrizi, I- tom 432, II-tom 291; Ali al Jundi, “Nafhu’l-azhar fi mavlud al-muhtor”, Qohira 1985- yil, 137- bet.
8. Lug’atda “o’z kiyimini yechmoq, yechib olgan kiyimini birovga bermoq” ma’nosini bildiruvchi (arabcha)“hal” o’zagidan olingan “hilot” atama sifatida kiyingan qimmatbaho kiyimni bildiradi. davlat arboblari va ba’zi boshqa shaxslar tomonidan ularni taqdirlash va hurmat qilish uchun.Turkiya diyonat ishlari vaqfi *HIL’AT - TDV Islâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)*.
9. Miratuzzamon, Haydarobod 1952 yil, VIII jild, 681-683 bet; Jaloloddin as Suyuti, “Husnulmaqsid fi amalil-mavlid”, tarjimon; Mustafó Abdulqodir Ato, Bayrut 1985 yil, 43-44 betlar.
10. “Vafayatul-ayan”, tarjimon; Ehson Abbos, Bayrut 1968-1972 yil, IV, 117-119; Shinar, 374- bet.
11. Jaloloddin as Suyutiy, “Husnulmaqsid fi amalil-mavlid”, tarjimon; Mustafó Abdulqodir Ato, Bayrut 1985 yil, 42-43 betlar.
12. Rihla; Makkadagi bayramlar uchun qarang. Niko Kapteyn, “Muhammad payg’ambarning tug’ilgan kuni tarixiga oid materiallar”Qohira, 1980- yil, 92- bet, Islam, LXIX/2, Berlin 1992 yil, 193-203 betlar.
13. Erik Geoffroy, “Misr va Suriyadagi so’fiylik”, Damashq 1995 yil, 106- bet.
14. Ahmet O`zel “Mavlid: Uning tarixiy va diniy hukmi” Devon: Fanlararo tadqiqotlar jurnali 2002 yil, 12-son, 243 (9 / 12) bet.
15. Bebitov, M. A., & Rahmanova, M. R. (2023). JALOLIDDIN XORAZMSHOHNING CHINGIZXONGA QARSHI KURASHIDA DEHLI SULTONI SHAMSIDDIN ELTUTMUSHNING ROLI. *Academic research in educational sciences*, 4(2), 5-12.
16. Abdirasulovich, B. M. (2023). AMIR TEMURNING HINDISTONGA YURISHI. *Scienceweb academic papers collection*.
17. Bahridin o’g, M. O. A. (2023). AMIR JOKU BARLOS-AMIR TEMURGA SADOQAT VA DO`STLIK RAMZI. *SIYOSATSHUNOSLIK, HUQUQ VA XALQARO MUNOSABATLAR JURNALI*, 2(1), 68-69.
18. Jumayev, A. M. A. O. G. L., & Mamayusupov, O. A. B. O. G. L. (2022). IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 101-117.
19. Бахриддин О.Г., М. О. А. (2022). Роль трудов греческих историков в изучении древней истории народов Центральной Азии. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИНКЛЮЗИВНОГО И УСТОЙЧИВОГО ОБРАЗОВАНИЯ*, 1(4), 188-192

МАҲАЛЛА РАИСЛАРИ САЙЛОВЛАРИНИ ЎТКАЗИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ержанова Светлана Машарипбаевна

Қорақалпоқ давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тушунчаси, ҳуқуқий мақоми ва маҳалла раислари бўлиб ўтадиган сайловлар ўтказишнинг ҳуқуқий асослари, тартиби қонунчилик нормалари асосида таҳлил қилинган. Таҳлиллар асосида ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича фикр ва таклифлар билдирилган.

***Калит сўзлар.** фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, маҳалла раислари, сайлов.*

ANNOTATION

In this article, on the basis of legislative norms, the concept, legal status of citizens' self-government bodies, the legal basis and procedure for holding elections of heads of districts are analyzed. Based on the analysis, opinions and proposals were made to improve the legal framework.

***Keywords.** self-governing bodies of citizens, chairmen of districts, elections.*

КИРИШ

Мустақиллик йилларида маҳалла тарихий ва ривожланган мамлакатлардаги тушунчада аниқ белгиланган ижтимоий-демографик, маданий-маънавий ва ҳудудий-маъмурий бирлик сифатида мақомга эришиб, у ўз ҳудудидаги фуқаролар ўртасида анъана ва урф-одатлар бирлиги, инсоний, ҳўжалик, ҳуқуқий муносабатлар бирлигини ташкил этгани ҳолда ўзаро ижтимоий муносабатларни боғлаб туриш воситасига айланди.

Ҳозирги даврда маҳалла йўналишида олиб борилаётган ишлар иккита йўналишни назарда тутди. Биринчиси маънавий вазифа бўлиб, у халқимизнинг минг йиллик тарихидаги ноёб, энг азиз анъаналарни, қадриятларни қайтадан тиклаш ва ривожлантиришдан иборат. Иккинчиси сиёсий вазифа бўлиб, маҳалла институтини бугунги замон талабларига мувофиқ тарзда тиклаш баробарида вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари зиммасига юкланган кўпчилик вазифа ва ҳуқуқларни фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларига, яъни маҳаллаларга бериб, улар мақомини жой-жойига қўйиб, шу тариқа жамиятимиз ҳаётини демократиялашда янги ва жуда муҳим имкониятларга эришиш.

Ҳозирги даврга келиб, жамиятимиз сиёсий соҳасини эркинлаштириш мақсадларидан келиб чиқиб, маҳалла фуқаролар йиғинларига бошқарувнинг турли йўналишларига етакчилик қилиш ваколатлари берилди. Маҳалла ўз ҳудудда яшаётган фуқаролар турли ижтимоий муаммоларини ҳал қилиб беришда бевосита иштирок этадилар: қариялар фахрийлар, етимлар, байналминал-ҳарбийлар, кам таъминланган ва кўп болали оилалар манфаатлари ҳимоя қилинади, маҳалла фаолларини мазкур фаолиятда иштирок этишига бошчилик қилади. Шу билан биргаликда инсонни маънавий юксалиши ва амалий ташаббусларини намоён бўлиши учун шарт-шароит яратилади, моддий ва маънавий қўллаб-қувватланади.

Мамлакат сиёсий ҳаётида фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштирокини таъминлаб берувчи асосий бўғин – бу маҳалла фуқаролар йиғинларидир. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаолигини ошириш қобилятига эга бўлган бирдан-бир бошқарув тизими ҳам маҳалла фуқаролар йиғинларидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маҳалла жамият бошқарувининг халқ кадриятларига асосланган тизими сифатида ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларда қатор вазифаларни самарали амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу тизимга доир кўплаб қонунчилик ҳужжатларининг қабул қилиниши унинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштирди.

Ўзбекистон Республикаси Қонституциясининг 105-моддасида ўзини ўзи бошқариш органларига қуйидаги ҳуқуқий таъриф берилган: «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни(оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади».

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 15 октябрдаги “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови тўғрисида”ги ва “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги қонуни асосида қатор ўзгартиришлар киритилди. Яъни олдинги қонун фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) билан бир вақтда унинг маслаҳатчисини ҳам сайлашни назарда тутар эди. Раиснинг ваколат муддати 2,5 йил бўлиб, бу муддат уларга ўз билим ва бошқарув қобилятини тўлиқ намоён этишга имконият бермаётган эди. Шунингдек, раислар фуқаролар вакиллари

йиғилиши томонидан сайланарди. Бунда сайловчилар номидан атиги 50-80 нафар вакил овоз берарди. Яна бир жиҳати шунда эдики, сайлов очик овоз бериш йўли билан ўтказилгани боис, фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродаларини эркин билдириш имконияти чекланганди.

Қонундаги ўзгаришлар натижасида маслаҳатчиларнинг раис (оқсоқол) билан бир вақтда сайланиши тартиби ўзгартирилди. Унинг ваколат муддати 2,5 йилдан 3 йилга узайтирилди. Вакилликнинг минимал нормаси белгиланди, яъни у сайловчиларнинг 12 фоизидан кам бўлмаслиги тартиби ўрнатилди. Олий Мажлис Сенати Кенгаши томонидан фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишга кўмаклашувчи алоҳида республика комиссияси тузилади. Бундан кейинги сайловларда яширин овоз берилади.

Фуқаролар йиғини раиси сайловини ташкил этиш ва ўтказиш, фуқаролар йиғини (фуқаролар вакилларининг йиғилиши) ўтказиладиган сана, вақт ва жой, фуқаролар йиғини раиси лавозимига номзодлар тўғрисида ахборот Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича кенгашларининг расмий веб-сайтларига сайлов ўтказилишидан камида беш кун олдин жойлаштирилиши белгилаб берилганлиги билан аҳамиятли.

Қайд этиш керакки, фуқаролар йиғини — бу фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бўлиб, уларнинг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган масалаларини ҳал қилишда мустақил фаолият юритиб, ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонунчиликга кўра, улар давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди, аҳоли манфаатларини ифодалайди ва тегишли ҳудудда улар номидан қарорлар қабул қилиши билан аҳамиятли.

Киритилган ўзгартиришларга кўра, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) фуқаролар йиғини томонидан, фуқаролар йиғинини чақириш имкони бўлмаган тақдирда эса, фуқаролар вакилларининг йиғилиши томонидан уч йилга сайланади. Ушбу сайловни ўтказишда Олий Мажлис Сенати Кенгаши томонидан сайловни ташкил этиш ва ўтказишга кўмаклашиш бўйича Республика комиссиясини тузилади, сайловни ўтказишда «фуқаролар йиғинларига амалий ёрдам кўрсатиш учун» Фуқаролар йиғини раиси сайлови тўғрисидаги қонун³⁵ га асосан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар комиссиялари тузилади.

Бевосита фуқаролар йиғинларида йиғилиш ёки вакиллар йиғилиши қарори билан ишчи гуруҳлар тузилади. Улар «тегишли ҳудудда доимий яшовчи

³⁵ ЎРҚ-499-сон 15.10.2018. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови тўғрисида (lex.uz)

фуқароларнинг фикрини инобатга олган ҳолда» раислик лавозимига номзодлар бўйича таклифларни тайёрлайди. Туман ёки шаҳар ҳокими фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) лавозимига тақдим этилган номзодларнинг ҳужжатларини кўриб чиқади ва ўзининг ушбу номзодлар бўйича асослантирилган хулосаларини кейинчалик ишчи гуруҳларга топшириш учун тегишли комиссияларга юборади. Ишчи гуруҳ туман ёки шаҳар ҳокимининг хулосасини олганидан кейин фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) лавозимига келишилган номзодлар ҳақидаги ахборотни сайловдан камида беш кун олдин фуқаролар йиғини биносига ва гузарларга осиб қўяди.

Мамлакатимизда бугунги куни 9349 та фуқаролар йиғинлари мавжуд бўлса, фуқаролар йиғини раисига бўлган охирги, яъни 2022 йилда бўлиб ўтган сайловда номзодлар 26,9 минг кишини ташкил этиб, ҳар бир ўринга деярли 3 номзоддан тўғри келганлигини кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинги, ўзини ўзи бошқариш органларига бўлган сайловлар натижаси шуни кўрсатдики, бу сайловлар аҳолининг кенг қатламлари учун ижтимоий-сиёсий фаоллик бағишлади ва ўзига хос демократия мактаби вазифасини ҳам ўтади. Шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига янги сайловлар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари вазифаларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш борасидаги сиёсатни фуқаролар қўллаб-қувватлаётганлигини, давлат қурилиши ва жамиятнинг барча соҳаларини эркинлаштиришда, фуқаролар яшаш жойларидаги муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал этишда, аҳоли фаоллигини оширишда маҳаллаларнинг ўрни ва аҳамияти йилдан-йилга ортиб бораётганлигини, «Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари» концептуал сиёсий дастурни ҳаётга татбиқ этиш ўзининг ижобий ва самарали натижасини бераётганлигини кўрсатмоқда.

REFERENCES

1. Кутыбаева Е., Умарова К. Дауменов Б., Адилова М. Конституциялық ҳуқуқ. Оқуўлық. Латын тилинде. Н.:2020, 423 Б.
2. Исмоилова Г. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини либераллаштиришнинг давлат ҳуқуқий йўналиши. 2-нашр. Т.: Академия., 2014. 145 Б.
3. Туляганов А.Т. Давлат ҳокимиятини вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этиш. Т.: Университет, 1996. - 175 б.4.
4. ЎРҚ-499-сон 15.10.2018. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови тўғрисида (lex.uz)

AMIR TEMUR SALTANATIDA SOG‘LOM AVLOD TARBIYASI MASALALARI

O‘ljayeva Shohistaxon Mamajonovna

TIQXMMI Milliy tadqiqot universiteti professori, tarix fanlari doktori
+998909917957

Tosheva Guzal Sherboboyevna

Toshkent kimyo-texnologiya instituti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Amir Temur saltanatida sog‘lom avlod tarbiyasi masalalari tahlil qilingan. Sog‘lom avlod tarbiyasi Temuriylar davlatchiligining muhim yo‘nalishlaridan biri edi. Saroyda yosh temuriyzoda tug‘ilishi bilan uning tarbiyasi enaga va otaliqqa topshirilgan. Enaga va otaliq saltanatda muhim Farzand tarbiyasi masalasida maxsus davlat siyosati yuritilgan. Maqolada bu va boshqa ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan.

***Kalit so‘zlar:** Amir Temur, bola tarbiyasi, enaga, otaliq, tarix, ta‘lim, tarbiya, insonparvarlik.*

ABSTRACT

This article analyzes the issues of raising a healthy generation in the empire of Amir Temur. Education of a healthy generation was one of the important directions of Timurid statesmanship. After the birth of a young Timurid in the palace, his upbringing was entrusted to the nanny and father. A special state policy has been implemented in the important issue of child-rearing in the nanny and paternal kingdoms. This and other information is mentioned in the article.

***Keywords:** Amir Temur, parenting, nanny, fatherhood, history, education, upbringing, humanism.*

KIRISH

Sohibqiron va uning vorislari davrida sog‘lom bola tarbiyasiga katta e‘tibor qaratilgan. Zero sog‘lom bola jismoniy va ma‘naviy barkamol insondangina tug‘ilishi va kelajakda jamiyatga va oilasiga foyda keltirishini ota-bobolarimiz teran anglab yetishgan. Amir Temur bobomiz ham aynan o‘zi har tomonlama yetuk va barkamol bo‘lgani uchun, kelajak avlod davlat va jamiyat hayotida juda katta o‘rin tutishini o‘z aql ko‘zi bilan avvaldan ko‘ra olgan hazrati inson edi.

U avvalo farzandlarni dunyoga keltiradigan ota-onalarning ma‘naviy va jisman sog‘lomligini talab etgan. U ichkilik, chekish kabi zararli illatlarga qarshi kurashgan, yoshlarning yengil-yelpi hayotga o‘rganishiga, qiyinchilik va mehnatu

mashaqqatlarsiz hayot kechirishiga, aysh-ishratlarga berilishiga hamda benikoh farzand tug'ilishiga qarshi bo'lgan.

Kelin tanlashni davlat siyosati bilan teng ko'rgan. Saltanatda saroy shahzodalari tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Ma'lumki, qadimdan davlat boshliqlari yangi tug'ilgan farzandlarini biror *enagaga* berib emizdirganlar. Enaga[4. 2017. B. 103] bo'lmish toza nasllik, yangi farzand ko'rgan bo'lishi kerak bo'lgan. *Atkalar* esa ana shu enaganing eri hisoblangan va u shahzodaga otaday hisoblangan. Har qanday kishi *enaga* yoki otaliq (*atka*) bo'lavermagan, balki toza nasllik, har tomonlama sog'lom, ziyrak, aqlli, dono kishilar bu ishga loyiq deb topilgan. Temuriylarning chaqaloq farzandlariga emikdosh bo'lgan bolalar *ko'kaldosh* deyilgan[4. 2017. B. 103].

Shuningdek, Bibixonim kabi obro'li temuriy malikalar ham yosh bolalarni saroy qoidalari, o'zini tutish, ovqatlanish madaniyati, kattalarga e'tibor, savollarga javob berish kabi ahloqshunoslik ilmiga tayyorlab borganlar.

Sohibqiron o'z o'g'li Shohruh Mirzoni, suyuqli iabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug'bek Mirzo va boshqa mirzolariii bevosita zukko Saroy Mulk xonim tarbiyasiga topshirgan edi[2. 1994. B. 7].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tarixdan bir misol: 1394 yil 14 avgustda Shohruh Mirzo o'g'il ko'rdi. Unga Ibrohim Sulton deb ism qo'yadilar[3. 1997. B. 172]. Shahzodaga Tuman og'xo (Amir Temurning dono zavjasi-Sh.O') murabbiya etib tayinlanadi. «Va amir Usmon Abbosni *otabek* (otaliq-Sh.O') qildilar va xotuni Sotqin og'okim, Sohobqirong'a urug' bo'lur erdi, enagaliqqa muqarrar bo'ldi[3. 1997. B. 172]». O'sha davrda aslzodalar ham o'z farzandlarini maxsus enagalar qo'lida voyaga yetkazishga harakat qilganlar. Bizning nazarimizda buning bir qancha sabablari bor: Birinchidan, ularni ortiqcha erkalatish, haddan tashqari ko'p mehr ko'rsatish, erkatoy farzandlarni o'stirmaslik buning asosiy sabablaridan bo'lsa, ikkinchidan, aslzodalar o'zlari ko'proq vaqtini siyosiy faoliyatga bag'ishlaganliklari, ko'pincha ularning yurishlarda va boshqa safarlarda bo'lishi bolaning nazoratdan chetda qolishiga sabab bo'ladi, degan fikrga tayangan bo'lishlari mumkin. Bolani har taraflama chiniqtirishda otalik va onalik mehridan biroz uzilgan bola ortiqcha qarshiliklarsiz, ustozlarining tarbiyasini olib borgan. Temuriylarning ichidan yetishib chiqqan o'nlab shohu sarkarda shoir va olimlarning o'zi saltanatda sog'lom bola tarbiyasiga katta e'tibor berilganini ko'rsatadi.

Aslzodalarning farzandlari 4-5 yoshdan ilohiyot va ahloqshunoslik bilimlarini egallab borishgan. O'sha davrda madrasalarning ikki turi mavjud bo'lgan. Dastlabki ma'lumot beruvchi madrasaalar, ikkinchisi esa oliy ma'lumot beruvchi madrasaalar edi. Bu ta'lim maskanlarida ilohiyot ilmi bilan birgalikda qonunshunoslik (fiqh),

mantiq, matematika (riyoziyot), geometriya (handasa), falakiyot (ilmi hay'at), tibbiyot, jug'rofiya, arab tili va boshqa fanlar o'rgatilgan.

Shahzodalarga, madrasalarda o'qishni boshlagan yosh bolalarga qissaxonlar turli tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan qissa va ertaklarni aytib berishgan va ularda yaxshilikka intilish, yomonlikdan nafratlanish tuyg'ulari shakllantirilgan.

Tarix fani Amir Temur hayotligidayoq ravnaq topgan. Amir Temurning hayot va faoliyatining o'zi qaxramonlik bilan yo'g'rilgan edi.

Temuriylar o'sha davr ilmiy muhitining asoschilari bo'lib, bemisl milliy tariximizda yuksak ma'naviy jasorat ko'rsatganlar. Temuriy shoh va shahzodalarning shaxsan o'zlari xalqqa o'rnak bo'lib, yoshlar ongida ilm-fanga havasni uyg'ota olgan. Ular milliy tariximiz g'ildiraklariga botiniy kuch bergan epik qahramonlardir.

Xususan, Temuriy malika Bibixonim nomi bilan mashhur bo'lgan Saroymulxonim Amir Temurdan ruxsat olib Bibixonim madrasasini o'z mablag'i hisobidan qurdirgan va bu maskanda yuzlab o'z davrining yetuk yosh avlodlari shakllanib, mamlakatning ma'naviy hayotida muhim o'rin tutganlar[2. 1994. B. 7].

Ulug'bek Mirzo nafaqat buyuk astronom olim va matematik, balki o'z davrining peshqadam arab va fors tili bilimdoni, musiqachisi va tarixnavisi edi. Bu esa temuriylarning faqatgina bir-ikki sohani chuqur o'rganish bilan chegarlanmaganligi, Temuriy shoh va shahzodalar bilan birga o'sha davr ilmi toliblarining Sharqda peshqadam olimlar bo'lib yetishgani, o'z sohalari bilan birga boshqa sohalarni ham mukammal bilganlaridan dalolatdir.

Ulug'bek shaxsan o'zi o'sha davrda eng nufuzli sharqda katta obro'ga ega bo'lgan to'rtta madrasa qurdirgan: Buxoro va G'ijduvonda bittadan, Samarqandda ikkita madrasa qurdirgan. Bu davrda Samarqandda Xonim, Qutdibbin Sadr, Muhammad Sulton madrasalari ham faoliyat yuritgan[1. 2006. B. 159].

Bu madrasalarda yoshlar bilim olib, har taraflama yetuk mutaxassislar bo'lib yetishishgan. Mirzo Ulug'bek Amir Temur o'stirgan bilim daraxtining mevasi sifatida bobosining ezgu ishlarini davom ettirgan. Amir Temur va uning vorislari sog'lom avlod tarbiyasi tarixida muhim bir ko'tarilishni boshlab bergan.

Bir jihatga alohida e'tibor berish lozim: tarixida faqat Temuriylar orasidagina bir paytda ham hukmdor shaxsida sarkarda, olim, tarixchi va shoirlar - xususan Mirzo Ulug'bek, Shohruh Mirzo, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzo kabi ko'plab ensiklopedist olimlar-davlat rahbarlari yetishib chiqdi. Temuriylarning buyuk kashfiyotlari ham saltanatda sog'lom bola tarbiyasiga alohida e'tibor berilganidan, ularning yuksak ma'naviyati va ma'naviy jasoratidan dalolatdir. Ulug'bek Akademiyasi, Hirot maktabi, Boysung'ur Akademiyasi ham yosh bolalarga berilgan bilimlarning, Amir Temurning sog'lom bola borasida olib borgan siyosatining mahsulidir. Temuriy shoh

va shahzodalar, umuman madrasalar o'quvchilari o'z davrida grek-rim olimlari, Sharq va G'arbning eng so'nggi kashfiyotlaridan boxabar bo'lishgan va o'z bilimlarini mustahkamlab borishgan, ularni rivojlantirib Sharqda Temuriylar Renessansining tamal toshlarini qo'yishgan.

Sohibqiron, uning o'g'illari, nevaralari, harbiy boshliqlar va jangchilarning o'zi asli bahodir, mard inson, epik qahramonlar edi.

Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fanga qiziqishning o'sishi ma'naviy madaniyatning umumiy yuksalishiga, ishlab chiqarish va hunarmandchilikning o'sishiga yordam berdi. Ayni vaqtda irrigatsiya, shaharsozlik, me'morchilikning ildam rivojlanishi fandagi turli yo'nalishlarning yuksalishiga turtki berdi[1. 2006. B. 154].

Ustolar maktabi ham bolalarni hunarga o'rgatishda muhim maktablar hisoblangan. Bolalalar u yerda har qanday zahmatu qiyinchiliklarni yengib o'tishgan, yangi bilim va malakalarni o'zlashtirib, o'z davrining usta hunarmandlari bo'lib yetishgan. Ustolar xonadoni katta pedagogika maktabi bo'lgan, yoshlarni mehnatsevarlikka, halolikka, inson va mehnatning qadriga yetishga o'rgatgan.

Jismoniy tarbiya Amir Temur saltanatida sog'lom bola tarbiyasining muhim asoslaridan biri hisoblangan. O'sha davrda xalq o'yinlari mamlakat bo'ylab keng tarqalgan va yosh bolalar bu o'yinlar bilan birga sport bilan ham muntazam shug'ullanib borishgan. Amir Temurning yurishlarida qatnashgan 200 000 lab qo'shindagi ko'plab yosh zobit va navkarlar o'z davrining usta sportchilari bo'lishgan. Amir Temur davrida sport va harbiy mashqlar bir-birini to'ldirib borgan. Urushlar bosh masalala bo'lgan o'rta asrlarda har bir insonning chapdast, jismonan chiniqqan, dushmanga har qanday sharoitda ham qarshi tura oladigan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi o'sha davrning talabi edi. Sohobqiron Amir Temurning yoshligidan uzoq masofalarga yugurish, chapdastlik, chavandozlik, uloq, chim ustida xokkey o'ynash kabi sport turlariga ixlosi baland bo'lgan va bu mashqlarni muntazam bajarib o'zini chiniqtirib borgan. U bolaligida o'ynagan podshoh vazir o'yinlarida kelajak strategiyalarini va harakatlarini belgilab borgan. Bu o'yinda yoshgina bolakay podshoh roliga vazirlarni boshqaradi, askarlarga turli buyruqlar beradi, oliq-soliqlarni belgilaydi, aybdorlarni jazolaydi.

Amir Temur zamonasining tengi yo'q sarkardasi edi. Barkamol insonni uning jismoniy salomatligi, vaziyatlarda epchillik, tezkorlik bilan harakat qilish, aql-zakovatining mukammalligida deb tushungan. U faqatgina jismonan baquvat bo'lish er kishiga kam bo'lishini, uni aql-zakovati bilan to'ldirishi lozimligini ta'kidlagan.

Shahzodalar kichikligidan sportning turli sohalari bilan shug'ullanishga o'rgatilgan. Ot sporti Amir Temur davrida keng tarqalgan bo'lib, yurishlarda, boshqa

sarhadlarga xabarlar yetkazishda, diplomatik munosabatlarda, shikor-ov paytida otlardan keng foydalanilgan.

Qorabayir otlaridan jang maydonlarida, Farg‘ona otlaridan esa uzoq masofalarga yurishda, razvedkada foydalanilgan. Ular bilan bog‘liq sport turlari tabiiy ravishda rivojlanib borgan. Nainki, insonlar ot sporti bilan shug‘ullanishgan, balki otlarning o‘zi ham qo‘lga o‘rgatilib, jang maydonlarida ular ham ma‘lum vazifalarni bajarib turgan. Balandikka sakrash, yuqoriga chiqish, suvdan kechib o‘tish va boshqa yerlarga o‘rgatilgan otlar bilan borilgan.

Chavandozlik sporti Amir Temur saltanatida muhim ahamiyat kasb etgan, chunki otliq qo‘shinlar otlar bilan masofani bosib o‘tgan va ot ustida jang bo‘lgan. Ov qilish barchaga, xususan aslzoda bolalarga maxsus o‘rgatilgan. Negaki, ov qo‘shinning jang qilish yo‘llarini o‘rgatuvchi mashqdek gap bo‘lgan, shahzodalarni chiniqtirgan.

Arqonda osilish, tepalikka chiqish va tushish, tog‘li yerlarda ulardan foydalanish bilan bog‘liq mashq turlari ham keng yoyilgandi. Amir Temur qo‘shin anjomlari orasida maxsus arqonlar ham mavjud bo‘lgan. Tog‘ daralarda, tepalik-qoyalarga chiqishda, ikki tepalikni bog‘lashda va boshqa shunday holatlarda ipakdan to‘qilgan pishiq arqonlardan foydalanilgan. Ulardan ba‘zan narvonlar yasalib, yog‘och taxtachalar bilan inson yura olmas daralardan ham o‘tilgan.

Temuriy shahzodalar o‘z davrining usta alpinist va g‘avvoslari bo‘lishgan. Amir Temur davrida o‘z davrining mashhur polvonlari bo‘lgan. Zo‘rgarlar, yani kuchlilar odam ko‘tarib, tosh va suyaklarni sindirib, tosh otib tegirmon toshini ko‘tarib, fil bilan olishib o‘z kuch va mahoratlarini namoyish etganlar. O‘q otish, sakrash, dorbozlik eng ko‘p tarqalgan sport turlaridan edi.

Nayzabozlik Amir Temur davlatining eng keng tarqalgan sport turlaridan edi. Daraxt shohiga xalqa osib qo‘yib, o‘shandan nayzani otib o‘tkazishgan. Bunda bolakayda chaqqonlik, epchillik va maqsadga yetish, mo‘ljalni to‘g‘ri olish, o‘zini himoya qilish kabi ko‘nikmalar shakllantirilgan.

Husayn Voiz Koshifiy kurashning ikki turini keltirib o‘tgan: birinchisi-qabz usuli. YA’ni qo‘l bilan ushlab kurash tushish, ikkinchisi-iztiror ya’ni erkin kurash[1. 2006. B. 210].

Amir Temur saltanatidagi eng mashhur sport turlaridan biri suzish mashqi bo‘lgan. Shahzodalar va yoshlar bu mashqqa kichikligidan o‘rgatilgan, ular daryo, anhor va suv havzalarida tez va uzoq masofalarga suzish mashqi o‘tkazilgan, eng qiyin vaziyatlardan chiqishga o‘rgatilgan.

Umuman, Amir Temur davrida jismoniy va aqliy yetuk yoshlarga ehtiyoj katta edi. Amir Temurning ushbu so‘zlari fikrimizga yaqqol dalildir: “Cherik tuzib navkar

olishda uch qoidaga amal qildim: birinchidan - yigitning kuch-quvatiga, ikkinchidan - qilichni o'ynata olishiga, uchinchidan - aqlu zakovatiyu kamolotiga e'tibor berdim. Shu uch sifat jamuljam bo'lgandagina navkarlik xizmatiga oldim. Negaki kuch-quvvatli yigit har qanday qiyinchiliklarga, azobu uqubatlarga chidamli bo'ladi, qilich o'ynata oladigan kishi raqibini mag'lub eta oladi, oqil navkar har yerda aqlu idrokini ishga solib mushkulotni bartaraf etmog'i mumkin".

Demak, bundan ko'rinadiki, askarlikka qabul qilinayotgan yigitlar chavandozlikda, nayzabozlikda, o'q otishda, yugurishda va boshqa jihatlarda dushmanga qarshi kurashishda ma'lum malaka va ko'nikmalarga ega bo'lgan bo'lishi lozim edi. Tarix kitoblarida Amir Temur qo'shiniga professional armiya deb baho beriladi, buning boisi, ularning muntazam ravishda sport bilan shug'ullanganliklari, chiniqqani va vaziyatlarga tayyorgarlik ko'rganidan edi.

Temur va temuriy shahzodalar XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI asrning birinchi choragigacha O'rta Osiyo, Shimoliy Afg'oniston, qisman Eron hamda Iroq mamlakatlarida hukmronlik qilganlar. Shahzodalar singari temuriylar sulolasiga mansub malikalar orasida ham iste'dodli siyosatdon, suxandon, yetuk olima va xassos shoirlar yetishib chiqqan. Ular tarix zarvaraqlarida o'zlaridan o'chmas iz qoldirganlar. Ular Amir Temur tomonidan yaratilgan imkoniyat, shart-sharoitlar bag'rida kamol topgan, o'sha davr qolip va chegaralaridan o'zib ketgan, o'zlaridan keyingi yuz yilliklarga ham ijobiy ta'sir ko'rsata olgan barkamol avlod edilar. Ular bugungi kunda barkamol ajdodlar sifatida har bir jabhada bizga ibrat maktabini o'taydilar, biz ularning shonli yo'llaridan bahra olamiz, faxr bilan ayta olamizki, biz u hazrati insonlarning davomchilaridirmiz. Bu omillar sog'lom avlod tarbiyasi Amir Temur va temuriylar saltanatida Renessansni boshlab bergan deb xulosa qilishimizga asos bo'la oladi.

REFERENCES

1. Amir Temur jahon tarixida. –Toshkent:Sharq, 2006.
2. Fayziyev T. Temuriy malikalar. Toshkent, 1994.
3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / So'zboshi, tabdil, izohlar va ko'rsatkichlar mualliflari Ashraf Ahmad, Haydarbek Bobobekov.- Toshkent: Sharq, 1997. Zafarnoma. , Toshkent, 1997.
4. O'ljayeva SH. Amir Temur davlat boshqaruvi. Toshkent, Akadmnashr, 2017.
5. Shohistahon, U., Khojiakbar, K., Eshmatboy, K., Gulshada, U., & Otabek, N. (2019). Some Pages Development of Entrepreneurship in the Empire of Amir Temur. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 9(1), 5250-5253.

6. ShohistahonUljaeva, K., & GulshadaUrazalieva, G. Some Features of Public Administration in the Empire of Amir Temur.
7. Shohistahon, U., Makhruya, K., Makhsuda, T., Khalima, B., & Dilfuza, Z. (2019). The European Culture Under the Empire of Amir Temur. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 9(1), 4653-4655.
8. Shohistahon, U., Khudoyberdievich, D. A., Khilola, G., Guzal, I., & Takhirovna, I. B. K. (2019). About Central Management System State of Amir Temur. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 9(1), 4834-4836.
9. Mamajonovna, S. U., Mirzapayasovna, A. U., & Rano, K. (2019). History of Medicine in the Epoch of Amir Temur and His Dynasty. *International Journal of Recent Technology and Engineering*, 8(3), 4554-4555.
10. Shohistahon, U., & Hakimali, A. (2019). The History of the Unani Medicine in Central Asia. *International Journal of Recent Technology and Engineering*, 8(3), 4550-4553.

**КИЧИК МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ
ТАЙЁРГАРЛИГИ ВА ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАСИ**

Курдошев Бехзод Фазлиддинович

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Спорт
психологияси ва педагогика кафедраси катта ўқитувчиси,
Ижтимоий сиёсий фанлар институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола кичик мактаб ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлиги ва жисмоний сифатларини ривожлантириш масаласи мавзусига бағишланган. Шунингдек, мақолада жисмоний тайёргарлик тушунчаси ва унинг моҳияти, кичик мактаб ёши хусусиятлари, болаларда жисмоний сифатларни шакллантиришининг педагогик, психологик масалалари кабилар кенг ёритилган.

***Калит сўзлар:** Кичик мактаб ёши, болалар, жисмоний тарбия, жисмоний тайёргарлик, иродавий сифатлар, ихтиёрий диққат, мотор ҳаракатлар.*

**ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ И
ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Курдошев Бехзод Фазлиддинович

Старший преподаватель кафедры спортивной
психологии и педагогики Узбекского государственного
университета физического воспитания и спорта,
старший преподаватель Института социальных и политических наук

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена проблеме физической подготовленности и развития физических качеств младших школьников. Также в статье освещены понятие физической культуры и ее сущность, особенности младшего школьного возраста, педагогические, психологические вопросы формирования физических качеств у детей.

***Ключевые слова:** Младший школьный возраст, дети, физическое воспитание, физическая культура, волевые качества, произвольное внимание, двигательные движения.*

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL FITNESS AND PHYSICAL QUALITIES OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Kurdoshev Bekhzod Fazliddinovich

Senior teacher of the Department of Sports Psychology and Pedagogy
of the Uzbekistan State University of Physical Education and Sports,
Senior teacher of the Institute of Social and Political Sciences

ABSTRACT

This article is devoted to the issue of physical fitness and development of physical qualities of small school students. The article also covers the concept of physical training and its essence, the characteristics of small school age, pedagogical, psychological issues of formation of physical qualities in children.

Key words: *Small school age, children, physical education, physical training, volitional qualities, voluntary attention, motor movements.*

КИРИШ

Мамлакатимиз шароитида ижтимоий-меҳнат ва соғлиқни сақлаш тизимидаги барча тадбирлар, аҳолининг соғлом турмуш тарзини яхшилаш, уларнинг меҳнат қобилиятини ошириш ҳамда узоқ йиллар соғлом яшашга қаратилганлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир. Саноат ишлаб чиқариши, қурилишлар, қишлоқ ва сув хўжалигидаги меҳнат фаолиятларда жисмонан баркамол бўлишни тақозо этади. Шу сабабдан, кишиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, меҳнат қобилиятларини такомиллаштириш ва меҳнат самарадорлигини ошириш йўлида жисмоний тарбия ва спортга катта эътибор берилмоқда. Бу эса, аҳолининг саломатлигини яхшилаш, ўқувчи ёшларнинг жисмоний баркамоллигини таъминлаш, меҳнаткаш ишчи-хизматчи ва зиёлиларни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишга жалб этишга қаратилгандир.

Жисмоний тайёргарлик тушунчаси шундан иборатки, ҳар бир инсон, айниқса-меҳнаткашлар (ақлий ва жисмоний соҳада) ва ўқувчи-ёшларнинг ҳар қандай меҳнатга яроқлилиги (қобилияти), доимо тайёр бўлиб туриши, жисмонан бақувват, чиниққан бўлишидаги фаол ҳаракатлардир. Бундай амалий фаолиятлар фақат жисмоний меҳнат ва жисмоний машқларни бажариш йўли билан вужудга келади ва мустаҳкамланади. Халқ орасида “Соғлиқ пулга топилмайди” деган нақл бор. Бу аини ҳақиқатдир. Қасалликка чалинган кишилар буни яхшироқ идрок этишадилар. Республикамизда ўқувчилар ўртасида жисмоний тарбияни оммалаштиришнинг асосий мақсади шундаки, инсонларнинг доимо соғлом бўлиши, болалиқдан жисмоний тарбия билан

шуғулланишга одатлантириш, иқтидорли ёшларни спортга сафарбар етиш, спортчиларнинг жаҳон спорт майдонларида иштирок этиши ҳамда ютуқларни қўлга киритиб, Ўзбекистон шухратини жаҳонда янада кенгайтиришга қаратилган. Шу жиҳатдан қаралганда мазкур муаммо илмий –амалий тадқиқига кўра ўта аҳамиятли саналади.

МУАММОНИНГ ЎРГАНИЛГАНЛИГИ

Бола шахсининг жисмоний тайёргарлиги ва унинг соғлом ҳаёти масалалари С.М. Ахметов, В.А. Баландин, Т.Е. Виленская, А.В. Жмулин, И.О. Комлев, А.А. Зайчиков, В.К. Бальсевич, С.П. Евсеев, А.Г. Комков, О.М. Шелков, А.Н. Борцова ҳамда мамлакатимиз олимларидан Л. Д. Новиков, Б.А.Ашмарин, Л.П.Матвеев, А.Абдуллаев,Ш.Х.Х онкелдиев, Т.С.Усмонхужаев, А.К.Акрамов, Р.Абдумаликов каби олимлар томонидан кенг тадқиқ этилган.

Ўз замонасида буюк бобокалонимиз Абу Али Ибн Сино соғлиқни сақлаш ва уни мустаҳкамлашда жисмоний машқларни (бадан тарбияни) ҳар қандай доридан устун қўяди. Бундан ташқари, қадимги давр фаласуфлари ҳам саломатликни кенг улуғлаганлар. Бир бадавлат киши фаласуфдан сўради: “Инсон ҳаётида энг улуғ нарса нима, давлатми ёки шон-шухрат ?” У киши шундай жавоб қилибди: “На бойлик ва на шон-шухрат инсонни бахтли қила олмайди. Саломатлик бахт ва қувончнинг бир манбаидир”. Ҳақиқатан ҳам инсонларга энг катта бахт, шодлик, қувонч келтирувчи нарса соғлиқдир. Соғлиқдан ортиқ қимматли нарса йер юзида йўқ. Бу қатъий ва ҳақиқий (объектив) ҳукмдир.

Инсон саломатлиги ҳақида мулоҳаза юритилса, албатта уни доимо сақлаш, имконият даражасида ривожлантириш лозим бўлади. Бунда жисмоний тайёргарлик (тайёрлаш) энг устивор тадбир бўлмоғи зарур.

Юқорида таъкидланганидек, жисмоний тайёргарлик кўриш-шуғулланувчиларнинг (тарбияланувчиларнинг) энг аввало ёши, жинси ва жисмоний ҳолати (касал ёки соғломлиги) эътиборга олинади. Шу асосда бериладиган (бажариладиган) машқларнинг туркуми (комплекс), миқдори ва бажариш усуллари белгиланади. Боланинг ёши, жинси ва жисмоний ҳолатларига қараб ўтказиладиган машғулотларнинг кўлами ғоят кенг. Уларнинг ҳар бири алоҳида мавзудир. Шу сабабдан, жисмоний тайёргарликнинг умумий хусусиятларигагина қисман тўхталиш зарурдир.

Умумий жисмоний тайёргарлик деганда биз, ҳар бир шуғулланувчининг жисмонан баркамоллиги тушунилади, яъни тез ҳаракат қилиш, турли хил меҳнатларни йенгил бажара олиш, йенгил, чاقқон, кучли ва бошқа жисмоний сифатларга эга бўлишдир. Бундай фазилатлар ва жисмоний сифатларга эга

бўлиш учун эса ҳар доим жисмоний тарбия билан шуғулланиш лозим бўлади. Бунда кундалик режимга (эрталаб, кечки бўш пайт, дам олиш куни ва ҳ.к.) жисмоний тарбия машғулотларни киритиш шартдир.

Шуни алоҳида айтиш жоизки, умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва олий таълим муассасаларидаги жисмоний тарбия дасрлари умумий жисмоний тайёргарлик даражасини тўла бера олмайди. Чунки ҳафтада 1-2 соатлик дарслар мушак ва бўғинларга тўла куч, ҳаракатчанлигини бутун ҳафта давомида сақлашни таъминлай олмайди. Жисмоний тайёргарликка эга бўлиш учун эса ҳар куни эрталаб ва кечки пайтда жисмоний тарбия ва спортнинг у ёки бу тури билан астойдил шуғулланишни тақозо этади. Бунинг ўрнини спорт тўғарақлари ва спорт мусобақаларигина босиши (эгаллаш) мумкин. Яъни жисмоний тайёргарликнинг асосий йўли ҳар кунги жисмоний тарбия ёки спорт тўғарақлари машғулотларида (ҳафтада 3-4 марта) иштирок этиш ҳисобланади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Ўқувчи-ёшлар юқорида баён этилган жисмоний тарбия воситаларини (спорт турлари) дарслар, машғулотлар ва мусобақалар орқали яхши тасаввур этишади. Қолаверса, спорт турлари бўйича давлат тилида янгидан нашр этилаётган ўқув-услубий қўлланмалар кўпаймоқда. Шу сабабдан уларнинг умумий жисмоний тайёргарликни тарбиялашдаги мазмунлари ҳамда моҳиятлари ҳақида батафсил тўхталишга ҳожат йўқ. Бунга мисол тариқасида қуйидаги жадвал кўрсаткичларига эътибор қаратамиз.

Кичик мактаб ўқувчиларининг жисмоний ҳаракатларни бажара олиш натижалари кўрсаткичлари

Синалувчи гуруҳлар	Тажрибадан олдин		Тажрибадан кейин		t	Ишончлилик даражаси (p)
	x	δ	x	δ		
Тажриба гуруҳи (n=30)	68,3	6,4	82,1	6,2	8,2	0,001
Назорат гуруҳи (n=30)	49,7	14	52	7,6	0,7	—

Жадвалдан ўқувчиларда тажрибадан сўнг вазифаларни бажара олиш имконияти даражасида ижобий силжиш бўлганлиги кўриниб турибди, яъни ўрта арифметик қиймат 68,3 дан тажрибадан кейин 82,1 га кўтарилган. Муқаррарлик мезони $t=8,2$; $p<0,001$ га баробар. Айрим ўқувчиларнинг натижаларида ўзгариш қисман бўлиб, олинган фарқ тасодифийдир. Демак, умумий жисмоний тайёргарликнинг белгиси ва натижалари қуйидаги йўналишларда маълум бўлади, яъни:

– Жисмоний меҳнат қилишда тезда толиқмаслик, чарчамаслик.

- Об-ҳавонинг иссиқ-совуғига чидай олиш.
- Турли хил касалликларга тезда чалинмаслик.
- Жисмоний машқларни (қўлда тортилиш, тирсакларни ётган ҳолда букиб-ёзиш, тез югуриш) еркин бажара олиш.
- Футбол, боскетбол, волейбол, теннис каби спорт ўйинларида иштирок етиш.
- Ўзи севган спорт тури билан шуғулланиш.
- Ўрта ва узоқ масофаларга югуришда чарчамаслик, чидаш, сувда кўп сузиш ва ҳакозо. Демак, жисмоний тайёргарлик, жисмоний баркамоллик билан эгизак, деса бўлади. Шу билан бирга, жисмоний сифатлар фақат спортдагина эмас, балки ижтимоий-турмуш маданиятимизда ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Махсус жисмоний тайёргарлик - Бу тушунча асосан инсон танасининг маълум бир қисмини (қўллар, оёқлар, бел ва ҳакозо.) жисмоний жиҳатдан мустаҳкамлаш, ривожлантириш ҳаракат фаолиятларни ихчамлаштириш, тезлаштириш каби жиҳатларга қаратилиши билан алоҳида ўринга эгадир.

ХУЛОСА

Умуман олганда, мактабларда кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ёши, ҳаракатчанлиги ва саломатликларини эътиборга олган ҳолда, турли хил ҳаракатли ўйинларни ташкил этиш лозим саналади. Бу асосан тез юриш, югуриш, бурилиш каби ҳаракатчанликни тарбиялашга қаратилади. Ўтирган, ётган ва турган ҳолда турли хил гимнастика машқларини бажариш билан қоматни (гавдани) тўғри ўстириш, умуртқа поғоналари, қўл, оёқ, бўйин, панжа ва бошқа бўғинларнинг ҳаракатчанлигини тарбиялаш амалга оширилади. Кичик тўпларни отиш, илиб олиш, бир-бирига узатиш, мўлжалга (доира, девор ва ҳакозо.) отиб тушириш (теккизиш) каби хилма-хил машқлар, ўйинлар орқали еса тез ҳаракат қилиш, чамалаш (кўз ҳаракати) каби фаолиятларни ўстириш билан бирга, спорт ўйинлари ҳақида тушунчалар ҳосил қилинади ва уларни спортга қизиқиш ҳавасини уйғотилади. Шу боис, бу борада кенгрок илмий тадқиқотлар олиб бориш ҳамда уларнинг жисмоний саломатлигини таъминлаш таълим –тарбия тизими олдида турган ўта муҳим ишлар ҳисобланади.

REFERENCES

1. Норбоев К.Ж., Ғуломов А.Х. Спорт, ҳаракатли ўйинлар ва уни ўқитиш методикаси. Маърузалар тўплами. Самарқанд 2003. – Б.62.
2. Рихсиева О.А., Рихсиев А.И. ва бошқалар. Спорт тиббиёти, 1996. – Б.52.
3. Аверина И.Е. – Физкультурные минутки и динамические паузы в дошкольных образовательных учреждениях: практ. пособие / И.Е. Аверина. – 3-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 144 с.

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАССКАЗОВ А.П. ЧЕХОВА

Хазраткулова Ситора

Магистрант СамГУ

Научный руководитель доц. Ишниязова Ш.А.

АННОТАЦИЯ

В работе дается представление о поэтике и композиционных особенностях рассказов А.П. Чехова. Особенности тематики рассказов, повестей и отличительные качества композиции его прозы.

А также рассматриваются мысли и результаты великих литературоведов и исследователей творчества Чехова, таких как И.А. Гурвич, Л.Е. Кройчик, В.И. Тюпа и другие, способствующие раскрытию особенностей его творчества. Приведены примеры особенностей чеховских рассказов и дана портретно-психологическая особенность персонажей.

Ключевые слова: *творчество, рассказ, новелла, повесть, поэтика, композиционные особенности.*

ABSTRACT

The paper gives an idea of the poetics and compositional features of A.P. Chekhov. Features of the subject of stories, novels and distinctive qualities of the composition of his prose.

It also considers the thoughts and results of the great literary critics and researchers of Chekhov's work, such as I.A. Gurvich, L.E. Kroichik, V.I. Tyupa and others, contributing to the disclosure of the features of his work. Examples of the features of Chekhov's stories are given and the portrait-psychological features of the characters are given.

Keywords: *creativity, story, short story, story, poetics, compositional features.*

ВВЕДЕНИЕ

В своей монографии «Проза Чехова: человек и действительность» И. А. Гурвич писал: «Чтобы развернуть обобщающую художественную мысль не на просторах романа, а в пределах короткой повести, в пределах рассказа, нужно было малую форму сделать исключительно емкой и многозначительной. А. П. Чехов создал рассказ, способный проникнуть в суть явлений и обнажить глубинные связи и закономерности действительности. Стоит отметить, что в реализме 19 века малая форма равняется на большую. Первые реалистические рассказы представили читателю завершённые характеры. Жизнь человека уместилась в пределах короткого повествования. В качестве рассказа-романа можно привести рассказ А.С. Пушкина «Станционный смотритель» или

повесть Н.В. Гоголя «Шинель». А.П. Чехов строит свой рассказ, ориентируясь на достижения предшественников. По мысли И.А. Гурвича, очерк «судьбы человеческой» выливается в общественную хронику, в последовательное и концентрированное жизнеописание. Интерес к человеку вырастает рельефно, психологический анализ стремится к сокращенному, однако проникновенному изображению душевных состояний и настроений» [Гурвич 1970: 73].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Рассказы Чехова по традиции называют новеллами. Л.Е. Кройчик, к примеру, предлагает называть ранние чеховские рассказы комическими новеллами, а поздние – сатирическими рассказами. И основанием для его слов является факт того, что новелла динамична (ее классический западноевропейский вариант - новеллы в «Декамероне» Д. Боккаччо и др.), в ней важен сюжет, событие (не столько даже событие, сколько авторский взгляд на него), для этого жанра характерно внимание к поведению героев, репортажное время (настоящее время), новелла обязательно стремится к результату, она не может закончиться «ничем» (отсюда ее динамизм). Как правило, новелла завершается неожиданно в её финале главенствует принцип обманутого ожидания. Все это мы находим в ранних рассказах А.П. Чехова. Поэтика поздних его рассказов иная, и она выражена в жанровом определении - «сатирический рассказ». Однако за кажущейся простотой прозаического творчества писателя скрыта неисчерпанность тайны жанра. По утверждению другого литературоведа В.И. Тюпы, жанровая специфика рассказа А.П. Чехова порождена необычным союзом, сплавом анекдота и притчи: «Новаторство гениального рассказчика состояло, прежде всего, во взаимопроникновении и взаимопреображении анекдотического и притчевого начал - двух, казалось бы, взаимоисключающих путей осмысления действительности». Эти жанры, при всей своей противоположности, имеют и много общего: им свойственна краткость, точность, выразительность, неразработанность индивидуальной психологии персонажей, ситуативность и вместе с тем обобщенность сюжета, несложность композиции. А.П. Чехов добился небывалой в литературе емкости, вместительности формы, он научился несколькими штрихами, особенно посредством художественной детали, о которой речь пойдет в следующем параграфе, своеобразия языка персонажей, давать исчерпывающие характеристики персонажей. Главная черта его творчества, которая не могла не сказаться раньше всего в его стиле, есть могучая сила экспрессии, сила, которой и был обусловлен его непревзойденный лаконизм.

Рассмотрим композиционные особенности рассказов А.П. Чехова в контексте сборников прозы. Внутри сборников писателя порой возникают подобию триптихов, когда первый, второй и заключительный рассказы связаны по смыслу. Так, например, в «Пестрых рассказах» начальный текст «Конь и трепетная лань» и заключительный неправдоподобный рассказ «Два газетчика» имеют сходных по профессии главных героев — это бедствующие журналисты. Рассказ «Циник», по счету тридцать девятый, находится ровно в середине сборника и играет роль своего рода смыслообразующего ядра, «центра симметрии» всей книги. Сходные приемы композиции прослеживаются в сборниках «Пестрые рассказы», «Невинные речи», «Рассказы», «Повести и рассказы». В этой связи стоит отметить мысль И.А. Гурвича о том, что А.П. Чехов всегда тяготел к скрытой серийности. В рамках одной книги могут складываться и более сложные композиционные отношения внутренние трилогии и дилогии вступают в смысловые взаимодействия или накладываются друг на друга. В сборнике под названием «Детвора» сосуществуют две внутренних «трилогии»; одна, объединенная темой сна, состоит из рассказов «Детвора», «Ванька», «Событие». Сон персонажей завершает каждый из рассказов. Другая, о «жертвах человеческого насилия», включает рассказы «Ванька», «Событие» и «Кухарка женится», объединенные темой явной и мнимой жестокости взрослых по отношению к детям. Композиция «маленькой трилогии» и каждой из ее частей, где, кроме автора есть герои-повествователи, рассказывающие внутренние новеллы, была подготовлена и русской литературой XIX века: от пушкинских «Повестей Белкина» до гоголевских «Вечеров на хуторе близ Диканьки» через циклы Щедрина к Г. Успенскому, Григоровичу и Горькому. Чеховский цикл, где автор не равен рассказчикам и где на читателя возлагаются «сотворческие» задачи, стал воистину новаторским явлением.

Каждая большая повесть А.П. Чехова конца 80-х — начала 90-х годов — это всегда какой-то эксперимент, поиски новых стилистических путей. В числе прочих причин была, очевидно, и та, что в большом жанре Чехов был более свободен от давления своей собственной художественной системы, выработанной именно при работе в малых жанрах. Все новые черты повествования второго периода первоначально появились в больших повестях, и появились в них раньше, чем в рассказах. В рассказе «Ионыч» первые три главы даются в основном от повествователя, выступающего во втором своем варианте. Действительность изображается с точки зрения молодого, неопытного еще доктора Старцева. В четвертой главе повествователь

солидаризируется с умудренным жизненным опытом героем, присоединяется к его отрицательным оценкам обывателей города С. «Опыт научил его мало-помалу, что пока с обывателем играешь в карты или закусываешь с ним, то это мирный, благодушный и даже не глупый человек, но стоит только заговорить с ним о чем-нибудь несъедобном, например, о политике или науке, как он становится в тупик или заводит такую философию, тупую и злую, что остается только рукой махнуть и отойти».

В пятой главе повествователь выступает в первом своем лице — он прямо высказывает свое отношение к герою.

«У него много хлопот, но все же он не бросает земского места; жадность одолела, хочется поспеть и здесь, и там <...> Характер у него тоже изменился: стал тяжелым, раздражительным. Принимая больных, он обыкновенно сердится, нетерпеливо стучит палкой о пол и кричит своим неприятным голосом <...>». Благодаря такой последовательной смене вариаций лика повествователя обличительная струя в рассказе нарастает постепенно; смена тона повествователя символизирует эволюцию характера героя. Повествование третьего периода, благодаря сочетанию в нем нескольких ликов повествователя и планов героев, становится многоплановым. Многоплановость повествования 1895–1904 гг. особенно хорошо видна в «бесфабульных» рассказах Чехова этого времени.

Примером может служить рассказ «На подводе» (1897). В нем не происходит видимых событий (на протяжении всего рассказа Марья Васильевна едет на подводе), героиня не вступает во взаимоотношения с окружающими (несколько случайных фраз с попутчиками не в счет). Фабульное движение заменено развитием тем, мотивов. Это воспоминания Марьи Васильевны о прошлом, мечты о счастье, мысли о том, как «человеческие отношения осложнились до такой степени непонятно, что, как подумаешь, делается жутко»; и вновь и вновь возвращающаяся, пронизывающая весь рассказ тема дороги. Такая композиция позволяет говорить о сходстве с музыкальным произведением, симфонией некоторых рассказов Чехова по построению. Если не делать столь прямых аналогий с другим видом искусства, то можно отметить, что такой тип композиции ближе всего к лирическому стихотворению с его повторением, варьированием тем и мотивов, игрой образов-символов. Подобные рассказы А.П. Чехов писал еще в конце 80-х годов («Святой ночью», «Холодная кровь», «Счастье», «Почта», «Свирель»). Но наибольшее развитие эта форма получила в последнее десятилетие его творчества («Студент», «В родном углу», «По делам службы»,

«Мужики», «Архиерей») — многошннное повествование нового типа, очевидно, хорошо сочеталось со свободной композицией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, подводя итоги, мы можем утверждать, что композиционные особенности прозы А.П. Чехова 1890-1900-х годов в немалой степени обусловлены своеобразием его картины мира и представлением о человеке, а также новым взглядом писателя на сюжет, жанр, его пониманием художественной коммуникации между автором и читателем, когда второму предлагается роль «сотворца». Композиционная динамика у А.П. Чехова связана не с сюжетным движением, а с процессом внутренних изменений персонажа, а композиционная связь элементов произведения подкрепляется глубинной и сложной ассоциативной связью всех деталей повествования.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. А. П. Чехов в воспоминаниях современников/ сост., подгот. текста, коммент. Н. И. Гитович; вступ. ст. А. М. Туркова. – М.: Худож. лит., 1986. – 735 с. – (Литературные мемуары).
2. Бахтин М.М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. М.: Азбука Академия, 2005. – 540с.
3. Гурвич И. А. Проза Чехова. Человек и действительность/ И.А. Гурвич. – М.: Худож. лит, 1970. – 183 с.
4. Зингерман Б. И. Театр Чехова и его мировое значение/ Б.И. Зингерман; отв. ред. А.А. Аникст. – М.: Наука, 1988. – 521 с.
5. Катаев В.Б. Проза Чехова: проблемы интерпретации/ В. Б. Катаев. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 327 с.
6. Кулешов В. И. Жизнь и творчество А.П. Чехова: очерк/ В. И. Кулешов. – М.: Детлит, 1982. – 175 с.
7. Чудаков А. П. Поэтика Чехова/ А. П. Чудаков. – М.: Наука, 1971. – 291 с.

TARJIMONLIK VA TARJIMA MADANIYATI MUAMMOLARI

Achilov Oybek Rustamovich

Toshkent davlat transport universiteti professori

Todjidinova Umida Urinboy qizi

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tarjima madaniyati va tarjima jarayonidagi muammolar haqida soʻz yuritiladi. Boshqa tilga tarjima amalga oshirilganda nafaqat tarjima, balki boshqa jihatlarga ham alohida eʼtibor berilib oʻtiladi.

Kalit soʻzlar. *Tarjima, madaniyat, til, ekvalent, muloqot, tarjimon, aloqa konsepsiyasi, kommunikator*

ABSTRACT

This article talks about the culture of translation and problems in the translation process. When translating into another language, special attention is paid not only to translation, but also to other aspects.

Keywords: *Translation, culture, language, equivalent, communication, translator, communication concept, communicator.*

KIRISH

XXI asr insoniyat rivojlanishining yangi bosqichining boshlanishi bilan belgilanadi. Bu inson jamiyatining rivojlanishidagi eng muhim yoʻnalishlarni belgilab beruvchi, globallashuvning barqaror jarayoni boʻlib qoldi. Ushbu jarayondan kelib chiqqan holda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-madaniy oʻzgarishlar zamonaviy dunyo qiyofasini sezilarli darajada oʻzgartirib, yer yuzidagi deyarli barcha odamlarning hayotiy faoliyatiga taʼsir koʻrsatdi. Globallashuvdan kelib chiqqan turli aloqalarni kengaytirish, turizmning oʻsishi, chet elda taʼlim olish imkoniyati, turli talabalarning fikr almashinuvi, xorijiy amaliyotlar va boshqa koʻplab hodisalar va faktlar madaniyatlararo muloqot va oʻzaro hamkorlik muammolarini dolzarblashtirdi. Bu jarayon bizning mamlakatimizni ham chetlab oʻtmadi. Oʻzbeklar tobora xalqaro siyosiy, iqtisodiy tashkilotlar, xalqaro tadbirlarda ishtirok etmoqdalar, koʻp millatli kompaniyalar faoliyati, ayrim talabalar chet elda taʼlim olmoqdalar hamda oʻzbek sayyohlari butun dunyo boʻylab sayohat qilishmoqda. Turli mamlakatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun nafaqat tegishli tilni, balki chet el madaniyati qoidalarini ham bilish kerak: xulq-atvor, psixologiya, madaniyat, boshqa mamlakatlar tarixi va eng muhimi, boshqa madaniyat vakillarini notoʻgʻri tushunishdan qochish uchun aloqa mexanizmini tushunish kerak. Bizning ishimiz mavzusining dolzarbligi bugungi kunda dunyoda dolzarbligi keskin oshayotgan aloqa

kontsepsiyaga e'tibor qaratiladi. Madaniyatlararo muloqot- turli madaniyat vakillari o'rtasida amalga oshiriladigan muloqot hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqotning samarasi va muvaffaqiyati faqatgina turli madaniyatlar va tillarni biluvchisi bo'lgan kommunikatorlarning har biri "turlicha" ekanliklari va har biri muqobil ravishda "begona" suhbatdoshlarini anglab yetganda sodir bo'ladi. Boshqa xalqlar madaniyati bilan tanishish tarjima va tarjimonning professional muloqot sohasidagi eng muhim ijtimoiy vazifalaridan biridir. Til - ijtimoiy hodisa bo'lib, usiz ijtimoiy faoliyat yo'q. Tarjima jarayonida xorijiy madaniyat bilan yuzlashamiz. Shu sababdan ham, tarjimada muvaffaqiyatimiz xorijiy madaniyatni qanchalik tushunishimizga bog'liq, zero tarjima madaniyatlararo hodisadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METADOLOGIYA

Madaniy tarjima, shubhasiz, madaniy tarjima atamasini to'g'ri tushunish uchun aniqlanishi kerak bo'lgan madaniyat tushunchasini anglatadi. Madaniyat ikki xil ma'noga ega: birinchisi madaniyatni rivojlangan davlatdagi sivilizatsiyalashgan jamiyat deb ta'riflasa, ikkinchisi madaniyatni odamlarning xulq-atvori va turmush tarzi yig'indisi deb qaraydi. Yuqorida aytib o'tilganidek, madaniyat tarjimada muhim rol va ahamiyatga ega. [1,2,3] Katanning fikriga ko'ra, madaniyat — bu dunyoning umumiy modeli, odamlarning harakatlari va munosabatlariga rahbarlik qila oladigan e'tiqodlar, qadriyatlar va strategiyalarning ierarxik modeli. Madaniyatni turli yo'llar bilan, masalan, ta'lim orqali olish mumkin. Sivilizatsiya atamasi odamlar tufayli o'z madaniyatini yaratishga muvaffaq bo'lgan rivojlangan insoniyat jamiyati sifatida ta'riflanadi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, tarjimon madaniy rivojlanish masalasini hal qilgan holda matnni tarjima qilishi mumkin. Bu holda Nyumark tarjimaning madaniy qadriyatga ega ekanligiga, ya'ni tarjima butun dunyo madaniyatlari rivojiga hissa qo'shishiga ishonch hosil qiladi. Sivilizatsiya alifbo, lug'atlar kabi ochiq muloqot usullarini yaratishga, tillar va adabiyotlarning ulkan rivojlanishiga olib kelsa-da, bu jarayon madaniy tarjima sohasida yangi savollarni tug'diradi. Madaniyat mafkuraviy jihatdan mamlakat jamiyati va siyosatiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Even-Zohar, Susan Bassnett va Trivedi kabi ba'zi tarjimon olimlariga ko'ra, madaniyat ham hokimiyatga bo'lgan ishtiyoq va odamlarning bu kuchga qanday da'vo qilishlari bilan bog'liq. Shu ma'noda tarjima mafkuraviy tizimlarni kitobxonlar uchun moslashtirish bilan shug'ullanadi. Shunday qilib, tarjimada madaniy o'ziga xoslikning o'tkazilishi axloq bilan bog'liq bo'lib, yangi fikrlash tarzini tushuntiradi. Bunday tarjima tarjima qilingan matnlar orqali kontekst va shaxsiy fikrlash tarzini ko'rsatishi kerak. [4,5]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir aloqa yoki asl xabarning amaliy qimmatini mavjud. Tarjimon xabarning dalillar bayonoti, taklif, buyruq yoki hazil ekanini bilishi lozim. Misol uchun “Men bilmayman” (“I don’t know”) (hold) faqatgina bayonot kabi tarjima qilinmaydi, balki ikkilanish (“Ko‘ramiz”) degan ma’nosini ham berishi mumkin. “What gives”- Amerika shevasida “Ishlar qalay” degan savol mazmunini beradi. Bu tarjima xabami lingvistik va madaniy to‘siqlar orqali o‘tkazish jarayonidir. Madaniyat- turmush tarzi va uning ko‘rinishi o‘zini ifodalash uchun o‘ziga xos tildan foydalanuvchi omma uchun g‘ayrioddiydir. Biz “madaniy” terminini umumiy va shaxsiy tildan ajratishimiz kerak. “O‘lmoq”, “yashamoq”, “yulduz”, “stol”, “oyna” kabi tushunchalar umumiy bo‘lib, ularni tarjima qilishda muammo yo‘q. Ammo “steppe”, “dacha”, “challar” kabi tushunchalar ma’lum madaniyatga oid va tarjimada muammolarni vujudga keltiradi. Biz tilning maqsadi va manbai o‘rtasidagi o‘xshashlikka e’tibor berishimiz lozim. Til grammatikada turli madaniy natijalardan (jonsiz narsalarning rodleri), murojaat shakllari (sir, janob, xonim) dan iborat. Til qanchalik maxsus fenomenga aylanib borsa (flora va fauna), madaniy xususiyatlarga ega bo‘lib borsa, tarjima uchun muammolar keltirib chiqaraveradi. Ko‘pgina madaniy odatlar oddiy tilda tasvirlanadi. Edvard Sepir tilni ijtimoiy haqiqatgayo‘lboshlovchi deb ataydi. Insonlarning tajribasi jamiyatning til odimlari bilan keng miqyosda belgilangan va har bir tizim alohida haqiqatni tasvirlaydi. Aynan bir jamiyat haqiqatlarini aks ettiruvchi ikki til bir-biriga o‘xshamaydi. Turli jamiyatlardagi foydalaniladigan so‘zlar ham turlichadir. Shu sababdan, til madaniyat yuragidir. Madaniyat tilda o‘z aksini topadi. Masalan, yaponlar odatda “yo‘q” so‘zini ishlatishmaydi. Ular “yo‘q” deyishdan qochish uchun boshqa so‘zlar yoki gaplar ishlatishadi. Agar yaponlar sizning taklifingizga: “Men bu masalani xotinim bilan maslahatlashib ko‘rishim kerak” deb javob qaytarsa, bu uning rad javobi bo‘ladi. Agar yaponga qo‘ng‘iroq qilib soat 6 da ko‘rishishni aytasangiz va u: “Ha, soat oltida deng?” deb javob qaytarsa, tushuningki, sizning taklifingizga rozi emas.

Milliy odatlar narsa- hodisalar faqat o‘ziga xos bo‘lsa, ular tarjima qilinmaydi, masalan, sari, kimono, mahsi, kavish kabilar. Bular xuddi madaniy terminlardek o‘quvchilar uchun tushuntirib beriladi. Agar maxsus so‘z ahamiyatga arzimaydigan bo‘lsa, u oddiygina boshqa so‘z bilan almashtiriladi. [6,7,8]

Ijtimoiy madaniyat haqida so‘z borganda, tarjimaning ma’no bildiruvchi va ajralmas ma’no muammolarini hisobga olish lozim. Mamlakatning siyosiy va ijtimoiy hayoti unda aks etadi. Masalan, davlat boshlig‘i (president, prime minister) yoki parlament nomlari (milliy assambleya, senat) juda oson, ya’ni ular xalqaro yoki oson tarjima qilinadigan so‘zlardan tashkil topgan. Milliy parlamentlar nomlari

tarjima qilinmaydi: Masalan, Bundestag (Germaniya), Storting (Norvegiya), Riksdag (Shvetsiya), Eduskunta (Finlandiya), Knesset (Isroil), Duma (Rossiya), Oliy Majlis (O'zbekiston). Bu nomlar administrativ hujjatlar uchun asl holicha yoziladi. Vazirliklar nomlari to'g'ri tavsiflanishiga ko'ra adabiy tarjima qilinadi. Shu sababdan "Treasury"- moliya vazirligi; "Home office"- ichki ishlar vazirligi; Adolat qo'riqchisi yoki Himoya vazirligi, Milliy havfsizlik vazirligi, va h.o. [9,10]

XULOSA

Shunday qilib, tarjima yuzlashadigan eng qiyin muammolardan biri buyumlar yoki voqea- hodisalarning leksik ekvivalentini topishdir. Tarjimon faqatgina ikki tilni emas, balki ikki madaniyatni taqqoslaydi. Madaniyatning farqi tufayli tarjima qilinadigan tildagi tushunchalarda tarjima qilinayotgan tilda leksik ekvivalent bo'lmashligi mumkin. Bu geografiya, urf-odatlar, e'tiqodlar, dunyoqarashlar va boshqalarning turlichaligi tufayli bolishi mumkin. Tarjimon tushunchalarni ifodalash uchun tariima tilida yangi yo'l va usullarni topishi zarur.

REFERENCES

1. Achilov, O. (2023). HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA ILGARI SURISH HODISASINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
2. Achilov, O. (2023). O. MUXTORNING "KO'ZGUDAGI ODAM" VA O. WAYLDNING "DORIAN GREYNING PORTRETI" ASARLARI QIYOSIY TAHLILI VA ILGARI SURISH VOSTILARINING ASARDA AKS ETISHI, O'XSHASHLIK VA FARQLI JIHATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
3. Achilov, O. (2023). FOREGROUNDING AND INTERPRETATION. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
4. Achilov, O. (2023). BADIY MATNLARNI TARJIMA QILISH JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN TRANSFORMATSIYA VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
5. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH-LISONIY HODISA SIFATIDA. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
6. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH VOSITALARINING UMUMIY VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, KOGNITIV-SEMANTIK ASPEKTI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
7. Achilov, O. (2023). TARJIMA JARAYONIDAGI O'ZGARISHLAR VA ULARNING TURLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
8. Achilov, O. (2023). JORJ ORUELL QALAMIGA MANSUB" 1984" ASARINING INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA TAHLILI,

MORFOLOGIK VA LEKSIK FARQLIKLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).

9. Achilov, O. (2023). ANATOMY OF LANGUAGE AND THEORETICAL ASSUMPTIONS OF COGNITIVE SCIENCE, COMPARATIVE ANALYZES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).

10. Achilov, O. R. (2017). IMPROVING STUDENTS' CRITICAL THINKING THROUGH CREATIVE WRITING TASKS. In *International Scientific and Practical Conference World science* (Vol. 4, No. 4, pp. 19-23). ROST.

XALQARO INVESTITSIYA HUQUQI VA UNING ASOSIY MANBALARI

Sayfiyev Azizbek O'ktam o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik” fakulteti talabasi

e-mail: sayfiyevazizbek24@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur mavzu orqali investitsiya bu o'zi nima ekanligi, uning xalqaro investitsiya huquqida investitsiya va investitsiya faoliyati tushunchasining mazmun-mohiyati hamda ushbu faoliyatning maqsadi, hamda ushbu huquqning kelajakdagi o'rni, xalqaro investitsion munosabatlarga doir xalqaro shartnomalar, xalqaro investitsiya huquqi manbalari va ularning turlari, ko'p tomonlama shartnomalar, ICSID konvensiyasi hamda BIT lar haqida fikr-mulohazalar va amaliyot materiallari tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: *Investitsiyalar, investitsion faoliyat, investitsion faoliyat subyektlari, reinvestitsiya, investorlar, investitsiya manbalari, ICSID konvensiyasi, bilateral investment treaties (BIT), NAFTA convention.*

ABSTRACT

This article discusses the essence of the concept of investment activity and the purpose of this activity, as well as the future role of this right, international agreements on international investment relations, sources of international investment law and their types, multilateral agreements, the ICSID Convention and BITs. reviews and analysis of practical materials are given.

Key words: *Investments, investment activity, subjects of investment activity, reinvestment, investors, sources of investment, ICSID convention, bilateral investment treaty (BIT), NAFTA convention.*

KIRISH

Bugungi iqtisodiy globallashuv jarayonida investitsion faoliyat har bir davlat iqtisodiytida muhim ahamiyatga ega element hisoblanadi. Shu bois mazkur faoliyat mamlakatda sanoat ishlab chiqarish darajasini kengaytirishga va rivojlantirishga, iqtisodiyotning barqaror hamda progressiv o'sishiga xizmat qiladi.

Shu bois investitsion faoliyatning qo'llab-quvvatlovchi har bir davlat o'zining bu borada aniq maqsadlarni ifodalovchi yo'l xaritasini ishlab chiqadi. Xususan, mamlakatimizda ham investitsiyalarni turli sohalarga jalb etish, ularning oqimini kengaytirish, investitsion faoliyatni rag'batlantirish bo'yicha turli reja va dasturlar ishlab chiqish yanada rivojlanmoqda.

Ushbu ishning maqsadi xalqaro investitsiya huquqining kelib chiqish evolyutsiyasi, xususiyatlari va muammolarini o'rganish, xalqaro konvensiya va bitimlarning xalqaro investitsiya huquqning manbasi sifatidagi rolini aniqlash hamda uning kelajakdagi qay darajada rivojlanishini tahlil qilishdan iborat hisoblanadi.

Investitsion faoliyat tushunchasi investitsiya hamda investor kabi tushunchalarga asoslangan bo'lib, bu bo'yicha to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun dastlab mazkur tushunchalar haqida so'z yuritish maqsadga muvofiq deb o'ylaman.

“Investitsiya” atamasi lotincha so'zdan olingan bo'lib, “invest” ya'ni “qo'yilma”, “mablag'larni safarbar etish”, “capital qo'yilmasi” degan ma'nolarni anglatadi. Keng ma'noda investitsiya mablag'ini ko'paytirish va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi. Ya'ni kelajakda mablag' olish uchun bugun puldan voz kechish degan ma'noda tushunsak bo'ladi.

Umuman olganda, investitsiya deganda foyda olish yoki boshqa foydali maqsadga erishish uchun tadbirkorlik yoki boshqa faoliyatga jalb qilinadigan pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, moddiy va nomoddiy boyliklar, shu jumladan, mol-mulkka bo'lgan huquqlarni nazarda tutadi. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yiladigan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko'ra esa u yangi korxonalar qurishga, uzoq muddatli xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob uskunalarga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Ko'pchilik iqtisodiyotni tushunmaydiganlar esa investitsiyani qarz sifatida tushunishadi. Ammo investitsiya qarz sifatida emas, balki ma'lum bir sohani rivojlantirish hamda ushbu soha kelajakda yaxshi yutuqlarga erishishi uchun kiritiladigan pul mablag'lari desak adashmagan bo'lamiz. Davlat qarzlari hisoblab chiqilgan esa investitsiyalar hisobga olinmaydi. Investitsiya tushunchasi ko'plab xorijiy adabiyotlarda turlicha ta'rif berib o'tilgan. Xususan, ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyaga nisbatan foyda olish maqsadida muayyan sohaga joylashtirilgan capital sifatida qaralasa, boshqalarida investitsiya bu asosiy capital ko'paytirish maqsadida xo'jalik faoliyatiga kiritiladigan har qanday aktivlar deb ta'riflanadi.³⁶ Y.Mitskevichning fikricha, investitsiya bu daromad olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida moddiy va moliyaviy vositalarni, shuningdek, mol-mulk hamda intellectual mulkka bo'lgan huquqlarni turli faoliyat obyektlariga qo'yilma sifatida jalb qilishdir. Bundan tashqari, P.Vaxrin ham investitsiya tushunchasiga tariff berar ekan, unga kapitalni joylashtirish usuli sifatida qarab, bu orqali kapitalni saqlash yoki uning asl qiymatini oshirish hamda ijobiy hajmdagi daromadga ega bo'lish ekanligini ta'kidlaydi³⁷. Ba'zi G'arb

³⁶ Ендовицкий Д. А. Комплексный анализ и контроль инвестиционной деятельности: методология и практика. Д. А. Ендовицкий; под ред. Л.Т. Гиляровской. М: Финансы и статистика, 2011, изд.№2, 400с.

³⁷ Moliya bozori va investitsiyalar. Darslik. 2021-yil

olimlarning fikricha, investitsiya kelajakda daromad olish uchun bugun o'zingdan ajratilishi kerak bo'lgan kapitaldir deya izohlab beraganlar.

Investitsiya tushunchasiga ba'zi bir xalqaro ko'p tomonlama shartnomalarda ham ta'rif berib o'tilgan bo'lib, xususan, 1997-yilda qabul qilingan Investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi Moskva konvensiyasining 1-moddasiga muvobiq investitsiya bu investorlar tomonidan foyda olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida moliyaviy va moddiy vositalarni shuningdek, mol-mulkka hamda intellektual mulkka bo'lgan huquqlarni agar ular mazkur shartnomaga a'zo davlatlarning milliy qonunchiligiga ko'ra muomiladan chiqarilmagan bo'lsa yoki muomilda bo'lishi cheklanmagan bo'lsa, turli faoliyat obyektlariga jalb qilishdir³⁸.

Ko'p tomonlama investitsiya kafolatalari agentligini tashkil etish to'g'risidagi 1985-yildagi Seul konvensiyasida investitsiya tushunchasiga ta'rif berilmagan bo'lsada, investitsiyalarning uch asosiy belgisi ko'rsatib o'tilgan. Bunda avvalo konvensiya a'zolari investitsiyalarni pul qo'yilmasi tarzida yoki natura shaklida amalga oshirilishi lozimligidan kelib chiqib harakat qiladilar³⁹. Demak mazkur konvensiya bo'yicha xizmat ko'rsatish investitsiya sifatida e'tirof etmaydi.

Hozirgi kunda xalqaro investitsiya huquqi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu huquqning dolzarbligini bir qator holatlarga bog'liq holda tahlil qiladigan bo'lsak, **birinchidan**, xalqaro investitsiya huquqi iqtisodiy huquqning bir kichik tarmog'i sifatida yaqinda shakllanib borishi bir necha murakkab bosqichlarda kechdi va ularni o'rganish biz uchun prinsipial ahamiyatga ega deb o'ylayman, chunki har bir bunday bosqich xalqaro shartnoma va bitimlarning ma'lum bazasini shakllantirish orqali vujudga keldi. **Ikkinchidan**, bugungi kunda xalqaro investitsiya huquqi ko'plab muammolar mavjud bo'lib, ulardan biri xorijiy investitsiyalarning huquqiy himoyasini ta'minlashdir.

Ana endi, investitsiya huquqining evolyutsiya jarayoniga to'xtalsak, qadim zamonlardan beri odamlar chet elga sarmoya kiritish va tadbirkorlik bilan shug'ullanish uchun ketishgan. Yevropalik savdogarlar mahalliy jamoalar bilan savdo qilish uchun Osiyo, Afrika, va Lotin Amerikasiga bora boshlaganlarida, mahalliy qonunlar ularga nisbatan qo'llanilmagan, chunki ular o'z davlatlarining qonunlariga bo'ysungan holda harakat qilishgan. **Grotius va Vattel**⁴⁰ kabi ilk pozitsiyani qo'llab-quvvatlaganlar. Ushbu dalil, bu tadbirkorlar qayerga bormasinlar, millati bo'lgan mamlakat qonuni o'zlari bilan olib yurishgan va shuning uchun mahalliy qonunlarga bo'ysunmagan degan taxminlarga asoslanishadi. Shuningdek, mahalliy qonun past

³⁸ Investor huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi Moskva konvensiyasi. 1997-yilda qabul qilingan.

³⁹ Establishing the multilateral investment guarantee agency. Convention, October 11, 1985 years.

⁴⁰ H. Grotius, De Jure Belli ac Pacis Tres(rev end, 1946)qayta nashr qilingan(1925)3(2) The Classics of International Law, 385 (F.Kelsey,trans),TM Franck, Fairnessda keltirilganidek Xalqaro huquq va institutlarida (Oxford, Clarendon Pess,1995), 457, n 11;

darajada bo'lganligi sababli, u o'z mamlakatining yuqori qonunchiligiga bo'ysunadigan chet elliklarga nisbatan qo'llanilmagan. Shunday qilib, xalqaro investitsiyalar huquqi rivojlanishining dastlabki yillarida hech bir davlat chet el aktivlarini ekpropriatsiya qilishi va milliy lashtirishi mumkin emasligini bilishgan edi. Mamlakatlar xalqaro minimal standart tushunchasidan kelib chiqadigan xalqaro majburiyatlaridan qochish uchun sabab sifatida milliy qonunlarga murojaat qila olmaganlar.

Xalqaro investitsiya huquqi hozirgi kunda misli ko'rilmagan darajadagi jamoatchilik nazoratiga duch kelmoqda. So'ngi yillarda investitsiyalarni tartibga solishga qaratilgan investitsion muzokarachilar, amaliyotchilar va akademiklarning kichik doirasidan tashqarida ham duch kelmoqda. Buning sababi shundaki, xorijiy investitsiya to'g'risidagi qonun o'zgaruvchan holatda va investor-davlat nizolarni hal qilish mexanizmi huquqshunoslikda nomuvofiq va chalkashliklarni keltirib chiqargani uchun tanqid qilindi va natijada investor-davlat nizolarini hal qilishga qarshi jamoatchilikning noroziligiga sabab bo'ldi. Ushbu mexanizm dastlab xususiy huquq xarakteriga ega tor tijorat huquqiga oid nizolarni hal qilish uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, endi u ko'pincha ko'plab mamalatlardagi jamoatchilik huquqlariga daxldor bo'lgan ommaviy huquq masalalarini ko'rib chiqishi uchun chaqirila boshladi. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha muhim qoidalar ifodalovchi keng qamrovli xalqaro shartnomalarning yo'qligi muammolarni yanada kuchaytirmoqda. Binobarin, ko'pgina ekspertchi olimlar amaldagi tizim shunchaki ishlayapdi degan fikrda, bunga bir qator davlatlar o'zlarining ikki tomonlama investitsiya shartnomalarini(BIT) bekor qilishlari va boshqalarning investitsiya arbitrajidan ommaviy ravishda chekinishlarini sabab sifatida keltirmoqdalar. Misol uchun Janubiy Afrika o'z hududidagi xorijiy investorlarga nisbatan munosabatini tartibga soluvchi ichki qonunchiliklarini joriy etishdan ko'ra o'zining barcha BITlarini muntazam ravishda to'xtatmoqda. Bundan tashqari, Venesuela ham xuddi shunday ishlarni qilishdan holi emas. Yana shuni aytishimiz keraki, Indoneziya esa bu ishlarni allaqachon to'xtatgan. Bunday voqealarni tahlil qiladigan bo'lsak, investitsiya faoliyati va chet el investorlari huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq aksariyat tartib-taomillar tarqoq holda faqatgina bir nechta qonunlar bilan tartibga solinganligi, aksariyat qoida va qonunlarning takrorlanishi, ayrim muhim masalalar qonu darajasida emas, balki nizom va yo'riqnomalar bilan belgilanganligi ular o'rtasida ba'zi nomuvofiq va qarama-qarshiliklarni keltirib chiqarmoqda.

Ana endi investitsiya huquqi manbalariga to'xtalsak, umumiy nazariyadan ma'lumki, **huquq manbalari** deganda uning sirdagi muayyan ifodasio tushuniladi.

Ya'ni huquq manbalari huquqning o'z funksiyalarini samarali bajarish uchun xizmat qiladi. Ba'zi yuridik adabiyotlarda manba tushunchasining turli ta'riflari mavjud.

Huquq manbasi – bu huquq normalarini ifodalash va mustahkamlash, ularga yuridik, hamma uchun majburiy tus berishning davlat tomonidan belgilanadigan yoki rasmiy tarzda davlat tomonidan e'tirof etiladigan hujjatlarning metodlaridir⁴¹.

Umumna olganda, **Xalqaro investitsiya huquqi manbalari** deb, xalqaro investitsiya munosabatlarini tartibga soluvchi normalar yig'indisi desak bo'ladi. Huquqning umumiy nazariyasida bu masala atrofida borayotgan munozara tafsilotlariga to'xtalmasdan shuni qayd etishimiz mumkinki, huquq manbasi deganda, huquq mazmunining muayyan hujjatlarda mustahkamlangan ko'rinishi va amaldagi ifodasi desak adashmagan bo'lamiz.

Investitsiyaga doir munosabatlarni tartibga solish uchun qo'llaniladigan investitsion normalarni ifodalash shakllari investitsiya huquqi manbalari hisoblanadi. Investitsiya huquqi manbalari ham, uning huquqiy tartibga solish predmeti va metodi singari, kopleks va aralash xususiyat kasb etadi. Investitsiya huquqi normalari huquqning turli sohalarida mustahkamlangan (xalqaro iqtisodiy huquq). Investitsiyaga doir munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonunlar to'plami jamuljam holda investitsiya huquqining asosiy manbalarini tashkil etadi.

Investitsiyalarni huquqiy tartibga solish borasidagi jahon amaliyoti tahlili chet el investitsiyalarining huquqiy rejimini belgilovchi qonuniylikning ikki asosiy modeli mavjudligidan darak beradi⁴². **Birinchi**dan, rivojlangan davlatlarda qoida tariqasida, tashqi(chet el) va ichki (milliy) investorlarni ajratmaydi. Hozirgi vaqtda investorlar faoliyatining rejimi ularning milliy mansubligidan qat'iy nazar yagonadir. Mazkur davlatlarda chet ellik investorlarning huquqiy maqomi *chet ellik investorlar uchun milliy rejim prensiplaridan istisno holatlarni belgilovchi normative hujjatlar* bilan tartibga solinadi. **Ikkinchi**dan, investorlar faoliyatini solishning ikkinchi modeli esa bu rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamalakatlarga xos. Tegishli davlatda investitsiyalarni amalga oshirish jarayoni tartibga soluvchi normalarni belgilar ekan, investorlarni ularning milliy mansublik belgisiga ko'ra ajratadi. Bunday davlatlar huquqiy rejimi alohida odatda, nisbatan qattiq qoidalarga bo'ysunadigan chet el investitsiyalarini tartibga solishga qaratilgan maxsus qonun hujjatlarini qabul qiladi. Ayni paytda, iqtisodiy rivojlangan davlatlar ham, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar ham mazkur sohada umumiy jihatlarga ega, deyarli barcha hukumatlar investitsiya faoliyati sohasida maxsus cheklovlar o'rnatishi mumkin. Shunday qilib investitsiyalarni tartibga soluvchi qonunchilik modellarining

⁴¹ Xalqaro investitsiya huquqi. Darslik, 2019 yil. Mualliflar jamoasi.

⁴² Международное коммерческое прова: учеб. Пособие / под общ.ред. В.Ф. Попондопуло. – 2-е изд.стерю-М. Омега-ЛБ 2006. – Сю104ю

yuqorida bayon etilgan tasnifi tartibga solish tendensiyalarni aks ettiradi va mutloq xususiyatga ega emas. Investitsiyalarni tartibga soluvchi maxsus qonunchilikni joriy etishda ko'zlangan maqsadlar ko'p sonli omillar bilan belgilangan bo'lib, o'z yo'nalishlariga ko'ra ular bir birlariga mos kelmasliklari ham mumkin.

Shu sababli, biz ham xalqaro-huquqiy normalar, ham ichki normative-huquqiy hujjatlarning normalar yig'indisi sifatida qarayoygan investitsiya huquqiga tadbiquan, uning tizimi ikki guruhga ajratishimiz mumkin.

- Xalqaro-huquqiy manbalar;
- Milliy-huquqiy manbalar;

Ushbu manbalarga birma bir kengroq to'xtalib o'tamiz.

Investitsiya huquqi xalqaro-huquqiy manbalarning asosini davlatlar va xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari bilan tuziladigan xalqaro shartnomalarni tashkil etadi.

Ishtirokchilar doirasiga ko'ra, bunday xalqaro shartnomalarni bir necha guruhga ajratishimiz mumkin.

- Asosiy maqsadi chet el investitsiyalarini davlatlararo darajada himoya qilishdan iborat bo'lgan ko'p taraflama xalqaro shartnomalar;
- Mintaqaviy xalqaro shartnomalar (masalan MDH mamlakatlarning bitimlari)
- Ikki tomonlama bitimlar (BIT) va ko'p tomonlama bitimlar
- Xalqaro huquqiy-huquqiy urf-odatlar

Chet el kapitalini jalb qilish bilan bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro normalar alohida kasb etadi. Ya'ni xalqaro normalarning ustunligi e'tirof etilgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ular ma'lum, lekin uncha muhim bo'lmagan rolni o'ynasa, xorijiy element kiritilgan munosabatlarda, masalan xalqaro tavarlar oldi-sotdisiga doir munosabatlar ko'p jihatdan xalqaro normalar bilan tartibga solinadi. Investitsiyalarga doir xalqaro bitimlarda belgilangan normalar mazkur bitimlarning ishtirokchisi bo'lgan davlatlar uchun asosiy normalar hisoblanadi. Binobarin davlatning milliy qonunchilikni mazkur bitimlarga o'z zimmasiga olgan majburiyatiga mos ravishda yaratsa, ularning asosiy qoidalari tushunchalari va ta'riflarni hisobga olsa, to'g'ri bo'lardi. Demak, amaldagi xalqaro shartnomalar chet el investitsiyalarini himoya qilishga qaratilgan yagona mexanizm yaratadi va investitsiyaga doir munosabatlarni huquqiy tartibga solish ba'zi bir yagona prinsiplaridan kelib chiqadi.

Shuni aytib o'tishimiz kerakki, *milliy darajada* davlatlar doirasida tartibga solish *xalqaro darajada* tartibga solish bilan bir biriga uzviy bog'liq hisoblanadi. Bundan shuni e'tiborga olish lozimki, xalqaro shartnomalarning normalari ichki qonunchilik normalariga nisbatan ustunlikka ega bo'ladi. Bu yerda yana shuni takidlab o'tishim

joizki, bugungi kunda davlatlar o'zara bir birlari bilan mintaqaviy darajada chet el investitsiyalari bilan qisman yoki to'liq bog'liq bo'lgan bir qancha bitimlarni ishlab chiqqan va qabul qilgan. Bugungi kunda shiddat bilan rivojlanib borayotgan dunyoda bunday bitimlarning soni ko'payib bormoqda. Xususan rivojlanib borayotgan davlatlarning aksariyati hozirgi vaqatda ham mintaqaviy, ham submintaqaviy bitimlarning ishtirokchilari hisoblanadi.

Mintaqaviy bitimlar asosida iqtisodiy hamkorlik va o'z-o'zini kollektiv ta'minlash keng maqsadlarga erishish uchun qaratilgan, ularning afzalliklaridan biri shundaki, ular rivojlanayotgan mamlakatlarning chet ellik investorlarga nisbatan imkoniyatlarni umumiy savdo dastularini qabul qilish va amalga oshirish, chet el investitsiyalariga oid siyosatga muvoviqlashtirilgan holda hamkorlik qilish orqali ko'chaytirish vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin⁴³.

Investitsiyalarga doir universal hujjatlar mavjud bo'lmagan sharoitlarda chet el investitsiyalari bo'yicha *ikki tomonlama bitimlar* ko'pgina davlatlar uchun masalaning eng maqsadga muvofiq yechimi bo'lib kelmoqda, ko'rib chiqilayotgan institutni xalqaro darajada himoya qilishni tartibga soluvchi moddiy va prosessual huquqning alohida manbasi hisoblanadi.

Ana endi investitsiya huquqning milliy manbalariga kelsak, shuni qayt etib o'tish lozimki, qabul qiluvchi mamlakatlarning davlat ichki investitsiya qonunchiligi kompleks xususiyat kasb etadi va qoida tariqasida investitsiyaga doir maxsus qonunlar, valyuta ishini tartibga solish va valyuta nazorati sohasidagi qonunlar, chet el elementi ishtirokidagi munosabatlarni tartibga soluvchi mehnat qonunchiligi va boshqa maxsus qonunlardan iborat.

Investitsiya qonunchiligining o'ziga xos xususiyati shundaki, u tartibga solishning kollizion mexnizmini qo'llamaydi va uning normalari chet ellik xususiy investorlar bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ridan-to'g'ri tartibga soladi. Shu o'rinda quyidagi holatga etib berishingizni istar edim, investitsiya huquqning mavjud manbalar tizimi ham xalqaro, ham davlat darajasida investitsiyaga doir munosabatlarni huquqiy tartibga solishning muayyan duallizmi to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi⁴⁴. Chunki ushbu dualizm tartibga solishning ommaviy va xususiy mexanizmlarini birikmasini nazarda tutadi.

Ommaviy-huquqiy tartibga solish ayrim mamlakat ko'p tomonlama ichki tomonlama davlatlararo bitimlar tuzish (ularga qo'shilish), milliy qonunchilikni qabul qilish orqali investitsiyalarni amalga oshirish uchun sharoitlarni va kafolatlarni nazarda tutadi. Mazkur tartibga solish investitsiyalarni amalga oshiruvchi

⁴³ Xalqaro investitsiya huquqi. Darslik. 2019 yil. Mualliflar jamoasi.

⁴⁴ International investment law.

sub'ektlarning davlat hokimiyati bilan "vertical" munosabatlari (teng bo'lmagan munosabatlar) ya'ni teng bo'lmagan maqomga ega sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish lozim.

Investitsiyaga doir munosabatlarni xususiy tartibga solish investitsiyalarni amalga oshirish turlari va shakllarini tartibga solishni, investitsiyaga doir munosabatlarning huquqiy maqomini belgilashni, ya'ni investitsiyalarni amalga oshiruvchi muayyan sub'ektlarga tegishli maqom yoki bir-biriga nisbatan tegishli huquqlarni berish va majburiyatlar yuklashi, investitsiyaga doir munosabatlarning huquqiy tabiatini nazarda tutadi. Xususiy huquqiy tartibga solishda investitsiyalarni amalga oshiruvchi sub'ektlar o'rtasida "gorizantal" munosabatlar, ya'ni teng maqomga ega bo'lgan mustaqil va erkin sub'ektlar o'rytasidagi munosabatlar tushunish lozim.

Investitsiyaga doir munosabatlarni xususiy tartibga solish investitsiyalarni amalga oshiruvchi sub'ektlar uchun aralash bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z hisobiga va o'z mulki hamda investitsion mablag'lari hisobiga har qanday investitsiya faoliyati bilan tavakkalchilikni o'z bo'yniga olgan holda, ya'ni o'z javobgarligi ostida shug'ullanish erkinligini nazarda tutishi mumkin. Shunday qilib, xusuiy tartibga solish boshqaruv munosabatlarini (hokimiyat va tobellik munosabatlarini) o'zida ifodalamaydi, aksincha bunday munosabatlar yuridik jihatdan teng sheriklarning iqtisodiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish yo'lidagi hamkorligi nazarda tutish lozim. Shuningdek, investitsiyaga doir munosabatlarning ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar investitsiya huquqning manbasi hisoblanadi.

Xalqaro investitsion munosabatlarni tartibga solishda shartnomalarning o'rni kattadir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, investitsion munosabatlarni tartibga solishning quyidagi turlari mavjud.

1. Ikki tomonlama investitsion shartnomalar
2. Ko'p btomonlama investitsion shartnomalar
3. Kosession shartnomalar

Ushbu investitsion munosabatlarni tartibga solishning turlariga to'xtaladigan bo'lsak, *ikki tomonlama investitsion shartnomalar(BIT)* XX asrning ikkinchi yarimida juda ko'p mustamlaka ostida qolgan davlatlar o'zlarining mustaqilligini qo'lga kiritish natijasida ularning hududida qolgan mustamlakachi davlatlar fuqarolarining mol-mulkining huquqiy himoyasimuammosi o'rtaga chiqdi. Qo'shimcha tarzda ushbu yangi mustaqillikka erishgan rivojlanayotgan davlatlarga qilingan to'g'ridan-to'g'ri horijiy investitsiya (foreign direct investment, FDI) ning huquqiy himoyasini ta'minlash masalasining muhimligi ham sezilib qolgan edi.

Natijada turli takliflar yuzaga chiqdi. Shundan biri bu ikki tomonlama investitsiyani himoyalash va ularni oshirishga doir bitimlarni (bilateral investment treaties BIT) tuzish orqali xorijiy investorlarga huquqiy himoyani ta'minlash edi⁴⁵.

Mazkur bitimlarda ishtirokchi bo'lgan davlatlarda agar bir taraf investor bilan huquqiy nizo kelib chiqqan taqdirda xalqaro arbitrajda kelib chiqqan nizolarni hal etishiga o'z roziligilari berishadi. Ya'ni bu haqda taraflar o'zaro imzolangan ikki tomonlama investitsion shartnomalarda taraflar o'z hududlarida investorlarga beriladigan imtiyozlar, investitsiyalarini kafolatlash hamda investorlarning huquq va majburiyatlari va taraflar o'rtasida agar nizo kelib chiqsa, ular nizoni qanday holatda hal etishlarini kelishib olishadi.

BIT lar esa hozirgi zamon xalqaro investitsiya huquqining eng muhim manbasi hisoblanadi. Ba'zi mamlakatlarda, ya'ni Germaniya, Xitoy va Shevetsariya kabi davlatlarda boshqa davlatlar bilan o'zaro imzolangan 100 dan ortiq BIT lar mavjud. Bundan tashqari, Dunyo bo'ylab 3000 ga yaqin BIT shartnomalari borligi aniqlangan⁴⁶. Masalan; bunday shartnomalardan biri Germaniya va Pokiston o'rtasi 1959-yil imzolangan. Shu paytdan boshlab ikki tomonlama investitsion shartnomalar (BIT) soni oshib ketishiga olib kelgan.

BIT lar moddiy va protsessual moddalardan tashkil topgan xalqaro bitimlar bo'lib, ularda davlat xorijiy investorlarining mol-mulki noqonuniy ekspropriatsiya qilmaslik, eng ko'p qulaylik tug'diruvchi rejimini yaratib berish, noo'rin diskriminatsiya qilmaslik va nizo kelib chiqqan taqdirda xolis va adolatli arbitraj sudlarida ishni ko'rishga kelishib olishga o'zaro roziligilarini bildirishadi. Bu shartnomalarning muhimligi shundaki, davlatlar shu paytgacha xususiy shaxslarga, ya'ni bu yerda xorijiy capital va texnologiya egalariga, hamda o'rtalarida nizo kelib chiqqan taqdirda bunda taraflarni xalqaro arbitraj sudiga o'z da'volarini berish huquqini berayotganidir. BIT lar asosan, ikki tomonlama investitsion shartnomalarni tuzgan davlatlarda ya'ni shartnoma tuzgan birinchi davlatning hududida shartnomaning boshqa ishtirokchi davlat investorlarining ikkinchi davlatga amalga oshirayotgan investitsiyalarini uchun kafolatlarni ta'minlaydi.

Ana endi **ko'p tomonlama investitsion shartnomalarga** to'xtaladigan bo'lsak, ko'p tomonlama investitsion shartnomalar deb ikkidan ortiq mamlakatlar o'rtasida tuziladigan va ularning investorlari bir-birlarining hududlariga investitsiya kirituvchi va investitsiyalarni himoya qiluvchishartnomadir. Bizga ma'lum chet el investitsiyalari uchun ko'p tomonlama konvension qoidalarni yaratish borasidagi harakatlar ancha oldin boshlangani ma'lum. Chet elliklar va ularning mulki bilan

⁴⁵ International economic law. 2019 yilgi darslik.

⁴⁶ Principles of International investment law. Ikkinchi nashr. Rudolf Dolzer and CH. Schreuer.

muammolada bo'lish doir ko'p tomonlama xalqaro konvensiyalarini tuzish maqsadida davlat o'zaro konferensiya chaqirganlar. Ko'p tomonlama shartnomalarga misol tariqasida *Energitika xartiyasini* misol qilib olishimiz mumkin.

Energitika Xartiyasi bu energiya sektorida investorlarni himoya qilish borasida katta yutuqlarga erishgan. Ushbu shartnoma 1994-yil imzolangan va 1998-yil rasman kuchga kirgan. Energitika xartiyasi asosan energiya sohasidagi hamkorlik uchun xalqaro huquq doirasida yagona bo'lgan ko'p tomonlama shartnomaning asosini ta'minlaydi. Oddiy qilib aytganda, Energitika hartiyasi shartnomasi imzolagan davlatlar o'rtasida energiya sohasida hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan siyosiy deklaratsiya bo'lib, u hech qanday qonuniy majburiyat yoki moliyaviy majburiyatlarni o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, bir qancha mintaqaviy shartnomalarda ham investitsiyaga oid qoidalar belgilab qo'yilgan.

OECD- "Iqtisodiy hamkorlik hamda rivojlanish bo'yicha tashkilot" tomonidan ko'p tomonlama investitsion shartnoma ishlab chiqilgan edi. Ushbu shartnomaga OECDning a'zolari va a'zosi bo'lmagan davlatlar ham qo'shilishi mumkinligi belgilangan. Xalqaro investitsiya standartlarini liberalizatsiya qilish, investitsiya rejimi va investitsion himoyani ta'sir kuchiga ega bo'lgan samarali nizolarni hal etish mexanizimi bilan boyitishni maqsad qilingan edi. Ushbu tashkilot kengashi tomonidan uning "chet el mulkini himoya qilish to'g'risida"gi konvensiya loyihasiga doir rezalyutsiyasid mazkur konvensiya qoidalari rivojlanayotgan davlatlarga yordam ko'rsatishga qaratilgani aytib o'tilgan. Ushbu konvensiyani qabul qilish va imzolash davlatlarga ularning hududa chet el xususiy mulki himoya qilinishini kafolatlash bo'yicha qo'shimcha majburiyat yuklaydi.

NAFTA shartnomasi Shimoliy Amerika erkin savdo kelishuvi hisoblanadi. NAFTA o'zi Shimoliy Amerika davlatlar ya'ni AQSH, Kanada, Meksika davlatlari o'rtasida imzolangan. NAFTAning maqsadi AQSH, Kanada va Meksika o'rtasidagi savdo va investitsiyalar uchun barcha ta'rif va ta'rifsiz to'siqlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu davlatlar o'z hududlarida eksport va import mahsulotlariga nisbatan qo'yilgan ta'riflar va to'siqlarni bekor qilish hamda investorlarga nisbatan qo'yilgan cheklovlarni ham bekor qilishni ko'zlangan. Yana shuga e'tibor qaratishimiz kerakki, NAFTA shartnomasining 11 bobida investorlar va investitsiyalarni himoya qilishga bag'ishlangan.

Yuqorida ko'rsatib o'tganimiz, ikki tomonlama va ko'p tomonlama investorlarni himoya qiluvchi shartnomalar, davlatlar va davlatlar o'rtasida tuzilishini yoddan chiqarmasligimiz lozim. Investor va o'rtasida tuziladigan shartnomalarga esa *konsession shartnomalar* deyiladi.

Koncession shartnomalar bu asosan tabiiy boyliklar (gaz, neft, ko'mir va metallar), suv va energiya ta'minoti bilan bog'liq bo'ladi. Ushbu shartnomalar asosan BOT (build, operate, transfer), loyihalari bo'yicha imzolandi⁴⁷, hamda davlat va investor o'rtasidagi munosabatlarni ikir-chikirigacha belgilab beradi. Masalan, konning ijaraga berilishi muddati, mehnat munosabatlari, ishlab chiqarishdagi, miqdor, tavorni yetkazib berish kabilarni keltirib o'tishimiz mumkin. BOT loyihasi bo'yicha shartnoma imzolanganida ma'lum bir vaqt o'tguncha obyekt investor qo'lida bo'ladi. Ma'lumot tariqasida mashhur BOT loyihasi bo'yicha imzolangan koncession shartnoma bu Fransiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi tunel shartnomasi hisoblanadi. Investitsion nizollarni hal qilishda ICSID konvensiyasi ahamiyatli hisoblanadi.

Boshqa davlatlarning milliy va davlatlar o'rtasidagi nizolarni hal qilish to'g'risidagi konvensiyasi bu ko'p tomonlama shartnoma hisoblanadi. Mazkur konvensiya **host state ya'ni mezbun davlat** bilan xorijiy investor o'rtasida nizoning protsessual yechimini ta'minlaydi. ICSID aslida xalqaro investitsiya nizolarini hal etishga bag'ishlangan yetakchi institute hisoblanadi. Investitsiya sohasida katta tajribga ega bo'lib, barcha xalqaro investitsiya holatlarining aksariyatini boshqargan. Ko'pgina xollarda davlatlar xalqaro investitsiya shartnomalarida va ko'plab investitsiya qonunlari va shartnomalarda investor-davlat o'rtasida nizolarni hal etish uchun ular ICSIDda nizolarni hal qilamiz deb kelishib olishadi. Bundan tashqari, ICSID qoidalari asosan davlatlarga arbitraj, yarashuv, faktlarni aniqlash, va vositachilik uchun maxsus tartib qoidalarni taklif etadi. Bu investor-davlat nizolarini hal qilishda eng ko'p qo'llaniladigan protsessual qoidalardir. Bundan tashqari, **investitsiyalarga oid kafolatlar bo'yicha ko'p taraflama agentlik MIGA** konvensiyasini ham manbalar qatoriga qo'shsak bo'ladi. Ushbu konvensiyaning qoidalarga muvofiq, chet el investitsiyalarini sug'urta qilish bo'yicha agentlik tashkil etiladi. Agentlik shu jumladan, shartnomalar tuzish, ko'char va ko'chmas mol-mulkn egallashi va tasarruf etishi, sud da'vogar va javobgar bo'lib ishtirok etishi mumkin. Ushbu agentlikning asosiy vazifasi konvensiya ishtirokchisi bo'lgan davlatlarda chet el investitsiyasini amalga oshirishni har tomonlama qo'llab-quvvatlashdan, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarga investitsiyalarni jalb qilinishiga ko'maklashish, mamlakatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida shu yo'l bilan bir qancha xalqaro moliyaviy muassasalar bilan faoliyatini ko'shimcha tarzda ta'minlashdan iborat.

Xalqaro investitsiya huquqining bir qancha manbalarini yuqorida keltirib o'tdik, hamda ushbu manbalar investitsiya doir nizolarni tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

⁴⁷ Xalqaro iqtisodiy huquq. Darslik.

Investitsion munosabat huquqiy jihatlardan biri bu mamlakatlar tomonidan investorlar uchun yaratilishi lozim bo'lgan huquqiy sharoitlardir.

- ✓ Mulk huquqining ishonchli himoyasi
- ✓ Mustaqil va ta'sir kuchiga ega sud tizimi
- ✓ Qonundagi aniqlik
- ✓ Hukumat aralashuvu hamda tadbirkorlik faoliyati to'g'risidagi qoidalarning aniq ta'riflarga ega ekanligi
- ✓ Yaxshi boshqaruv (good governance)

Ushbu sharoitlar mamlakat hududida yaxshi yaratilgan bo'lsa, ushbu davlatga xorijiy investorlar qo'rqmasdan o'z investitsiyalarini kiritishi mumkin.

Bularga birma-bir to'xtalib o'tadigan bo'lsak, *Mulk huquqining ishonchli himoyasi* bu mamalakatlarga investitsiya oqimining kirib kelishi uchun u yerda mulk huquqi qay darajada ta'minlaganligini anglatadi. Agarda mamlakatda mulk huquqi juda ham kuchli qo'riqlansa, bunday mamlakatda investitsiya oqimining kirib kelishi yuqori darajada bo'ladi. Masalan ko'plab investitsiya oqimi yuqori bo'lgan mamlakatlarda yer davlatniki hisoblanmaydi, chunki bu yerlar ma'lum bir shaxslarga tegishli yerlar hisoblanadi. Chunki uning mulki joylashgan yerni mamlakat qandaydir sabablarga ko'ra tortib ololmaydi. Aksincha ushbu yerlar davlatning mulki bo'lsa, har qanday sabablarga ko'ra olib qo'yishi mumkin. Shuning uchun ham investorlarda qo'rquv paydo qilmoqda. Ushbu yerlar ma'lum bir shaxsga tegishli bo'lsa, xorijiy investorlar qancha investitsiya kiritisa ham qo'rqmay kiritaveradi.

Mustaqil va ta'sir kuchiga ega sud tizimi. Ushbu sharoitning boshlig'I investor va host state yoki investor va xususiy tadbirkorlar o'rtasida nizon chiqqan vaqtda investitsiya joylashgan mamlakatda nizolarni hal etishda yangiliklarni ko'zlaydi. Biroq oxirgi yillarda host state va investor o'rtasidagi nizolarni deyarli milliy sudlarda ko'rilayotgani yo'q. Buning asosiy sababi shundaki, investorlarning davlatlarning milliy sudlariga ishonmasligidadir. Shu sababli ham investorlar hozirgi kunda host state va investor o'rtasidagi nizolar ko'proq UNCITRAL yoki bo'lmasa ICSID (investitsin nizolarni hal qilish markazi) tomonidan ko'rib chiqilmoqda. Biroq bu bilan men mazkur sharoitni yaratish zarur emas demoqchi emasman. Chunki investorlar va boshqa xususiy sub'ekalr o'rtasida nizo kelib chiqqanda davlat sudlarining ishonchli ekanligi muammoni hal qilishda katta yordam beradi hamda ortiqcha xarajatlardan saqlaydi. Agarda mamlakatlarning milliy sudlar ishonchli bo'lmasa, investitsion nizolarni hal qilishda investorlarning milliy sudlarga ishonchi yuqolishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun har bir mezbon davlat o'z hududida mustaqil hammda ta'sir kuchiga ega sud tizimini yarata olsa, ushbu davlatlarga nisbatan investorlarning ishonchi ancha yuqori bo'lishi mumkin.

Qonundagi aniqlik buni yaratish orqali kelgusida kelib chiqishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarni oldini olish hamda investorlarga shubha uyg'otmasliklari uchun harakat qilinadi. Amma milliy qonunchiligimizga e'tibor qaratadiga bo'lsak, juda ham ko'p tushunmovchiliklarga duch kelishimiz mumkin. Investitsiya munosabatlariga doir qonun va qonunosti hujjatlarimizda ko'plab noaniqliklarni ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun ham investitsion munosabatlarga doir qonunlarni tubdan isloh qilinishi hamda ushbu kamchiliklarni to'ldirishimiz talab etiladi. Ushbu munosabatlarga doir yangidan yangi qonunlarni ishlab chiqishimiz hamda qonunchilikdagi kamchiliklarni bartaraf etsak, kelgusida kelib chiqishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarni oldini hamda xorijiy investorlarni jalb qilish uchun shubxalarni oldini olgan bo'lamiz.

Hukumat aralashuvi hamda tadbirkorlik faoliyati to'g'risidagi qoidalarni aniq ta'riflarga egaligi. Investor mamlakatga kirib kelganidan so'ng xoxlaydimi-xoxlamaydimi mezbon mamlakat bilan turli xildagi munosabatga kirishadi va mamlakat uning ishlariga aralashadi. Bunga misol qilib oladigan bo'lsak, ya'ni hukumatning soliq siyosatini olishimiz mumkin. Davlat soliqlarni qanday oshirib borishi yoki soliq sohasidagi aniq belgilangan qoidalar investorlarda ushbu mamlakatga kirish uchun qo'shimcha imkoniyat tug'diradi. Bizga ma'lumki, investitsion munosabatlarda tadbirkorlik faoliyatiga investor kirib kelayotgan mamlakatda qanchalik yuksak e'tibor qaratilayotgani ham eng muhim faktorlardandir. Misol uchun bizning mamlakatimizda bunday qonunlar juda ko'p topiladi va ular aniq qilib belgilangan.

Yaxshi boshqaruv (good governance). Ushbu talabning tarkibiy tuzilishi shundan iboratki, unda mamlaktdagi iqtisodiy iqtisodiy va siyosiy stabillik, mamlakatdagi boshqaruv tizimini yaxshi yo'lga qo'yilganligi ham ma'lum darajada shaxs faktori ham muhim rol o'ynaydi. Agar mamlakat hukumat almashinuvi bilan to'saddan o'zgarib ketishi ehtimollari oldindan bashorat qila olish holatida bo'lsa yoki mamlakt tinch bo'lmasa yaxshi boshqaruv yo'lga qo'yilmaganligida dalolat beradi. Misol tariqasida Argentina va Siemens o'rtasidagi nizo yuzaga kelishiga ham aynan boshqaruvning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi sabab bo'lgan deyishimiz mumkin. Ushbu holatda ishning oxiriga yetmay qolishiga nafaqat Argentinadagi yangi hukumatning hokimiyat tepasiga kelishi, balki Buenos-Ayeros va yana bir nechta viloyatlari hamda Argentina hukumati o'rtasida Siemens bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha yakdillikning yo'qligi asosiy sabab bo'lgan⁴⁸. Shuning uchun ham yaxshi boshqaruvning mavjudligi investitsion munosabatlar uchun ham zaruriydir. Shuning uchun mamlakatda hukumat almashinuvi hamda siyosiy

⁴⁸ International economic law.

o'zgarishlar sababli shartnomalar tuzish zaruriyatini tug'diradi. Chunki mamlakatdagi o'zgarishlardan so'ng mamlakatlar majburiyalarni bajamaslillari mumkin. Bundan kelib chiqadiki, faqatgina odat huquqi bilan barcha munosabatlarni tartibga solib bo'lmaydi. Misol uchun *muzlatib qo'yish qoidasi (stabilization clause)* mavjud ushbu qoida kelgusidagi milliy qonunchilikdagi o'zgarishlar investitsion shartnomaga nisbatan qo'llanilmaslini ta'minlan beradigan institute hisoblanadi. Shu sababli ham ba'zi olimlarning fikriga ko'ra stabilization clause ning mavjudligi yaxshi boshqaruv majud bo'lmasa ham ushbu qoidani bo'lishi yetarli deyishadi. Ammo men bu fikrga qo'shimagan bo'lardim. Chunki bu yerda davlat suverenteti degan tushuncha ham o'zining kuchli ta'sirini ko'rsatadi.

XULOSA

Yuqoridagilarni umumlashtirib, xulosa qiladigan bo'lsak, bugungi kunda xorijiy investitsiyalarning xalqaro huquqiy manbalari aslida investitsion nizolarni hal etish uchun asosiy rol o'ynaydi. Investitsion munosabatlarda asosan ikki tomonlama investitsion shartnomalar ustunlik qiladi. Chunki BIT lar mamlakatning barqaror taraqqiyotiga musbat ta'sir ko'rsatib, o'sha mamlakatda huquq ustuvorligining mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Shuning uchun BIT lar va ulardagi investitsiya arbitrajiga borishiga davlatlarning roziligi bekor qilinmasligi lozim, balki har bir modda o'sha davlatning ehtiyoji, iqtisodiy va ijtimoiy holatiga ko'ra yaxshilab o'ylangan xolda ishlab chiqilishi lozim. Boshqacha so'z bilan aytganda, har bir davlat barqaror taraqqiyot prensipiga asoslangan xolda o'zining BIT modelini ishlab chiqishi hamda o'sha modelni asos qilib yangi BIT larini tuzishi lozim deb o'ylayman. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsam, BITlarning hammasini O'zbek modeliga asoslangan holda ko'rib chiqishlari lozim, ya'ni o'zimizning BIT modelimizni qabul qilishimiz lozim. Unda yurtimizning o'ziga xos taraqqiyoti, iqtisodiy siyosati va mahalliy ishlab chiqaruvchilarining manfaati, soliq, atrof-muhitni himoyalash, aholi sog'lig'ini saqlash, mehnat huquqiga oid masalar va davlatning fuqarolar manfaati uchun qilinadigan tartibga soluvchi chora tadbirlar inobatga olinishi va shunga ko'ra BIT lar o'zgarishlari ularning har bir moddasi qaytadan jiddiy muhokama qilinishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, investitsiya muhitini yaxshilash sohasida asosiy qadam xususiy va tog'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha shart-sharoitlarni yaratishga qaratilga sa'y-harakatlar orqali to'liq va samarali institusional shakllantirish bo'lishi lozim. Xususiy investitsiyalarni faollashtirish uchun ttadbirkorlik faoliyatlarini erkinlashtirish lozim. Xalqaro beznis bilan doimiy aloqada bo'lish, muayyan sektorlarning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan barrierlarni aniqlash va ularni bartarf etadigan yo'llarni toppish talab etiladi. Shu munosabat bilan investitsiya jozibadorlikni oshirish va barqaror iqtisodiy o'shishni ta'minlash

maqsadida davlat xususiy sheriklik va loyihlarni moliyalashtirish vositalarni rivojlantirish orqali investitsiyaviy faoliyatni rag'batlantirish kerak. Bundan tashqari investitsion munosabatlarga doir qonunlarimizdagi kamchilik va tushunmovchiliklarni to'ldirishimiz talab etiladi. Hamda mustaqil va ta'sir kuchiga ega sud tizimi yanada kuchaytirishimiz lozim. Chunki kelgusida nizo kelib chiqadiganda investor host state milliy sudlariga ishonmaydi. Shuning uchun biz milliy sudlarda adolatli, shaffof hamda ochiqlik prinsiplarga asoslangan holda sud tizimini joriy qilishimiz hamda mustaqil sud tizimini joriy etishimiz ya'ni nodavlat sud organini tashkil etsihimiz uning faoliyatiga davlat aralashmaydigan tizimni joriy qilishimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil,
2. Ендовицкий Д. А. Комплексный анализ и контроль инвестиционной деятельности: методология и практика. Д. А. Ендовицкий; под ред. Л.Т. Гиляровой. М: Финансы и статистика, 2011, изд.№2, 400с.
3. Moliya bozori va investitsiyalar. Darslik. 2021-yil
4. Investor huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi Moskva konvensiyasi. 1997-yilda qabul qilingan.
5. Establishing the multilateral investment guarantee agency. Convention, October 11, 1985 years.
6. Н. Grotius, De Jure Belli ac Pacis Tres (rev end, 1946) qayta nashr qilingan(1925)3(2) The Classics of International Law, 385 (F.Kelsey,trans),TM Franck, Fairnessda keltirilganidek Xalqaro huquq va institutlarida (Oxford, Clarendon Pess,1995), 457, n 11;
7. Xalqaro investitsiya huquqi. Darslik, 2019 yil. Mualliflar jamoasi
8. Международное коммерческое прова: учеб. Пособие / под общ.ред. В.Ф. Попондопуло. – 2-е изд. стерю-М. Омега-Лб 2006. – Сю104ю
9. Xalqaro investitsiya huquqi. Darslik. 2019 yil. Mualliflar jamoasi.
10. International investment law. Darslik.
11. Principles of Internationla investment law. Ikkinchi nashr. Rudolf Dolzer and CH. Schreuer.
12. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. М., 1992.
13. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., Волтерс Клувер - 2004.
14. Фархутдинов И.З. Международное инвестиционное право. Теория и практика применения. М., Волтерс Клувер, 2005

TURLI TIZIMLI TILLAR (O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI)DA METAFORALARNING ASOSIY TURLARI VA O‘RGANILISH YO‘NALISHLARI

Abduolimova Maftuna

Farg‘ona davlat universiteti,
Amaliy ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

Isaqova Ozoda

Farg‘ona davlat universitet,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Metafora – so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib metafora “ko‘chirish”, “ko‘chirma” degan ma‘nolarni anglatadi. Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi va ichki o‘xshashlik asosida ma‘no ko‘chish turiga metafora deyiladi. Bunday holatlarda predmetning rangi, shakli, xususiyati jihatdan o‘xshashlilik nazarda tutiladi. Nutq jarayonida metaforadan foydalanishdan maqsad, tilni bezash uchun unga ko‘proq jonkuyarlik, dinamizm xususiyatlaridan qo‘shishdir.

Kalit so‘zlar: metafora, kognitiv tilshunoslik, visual metafora, sof metafora, nopok metafora, salbiy metafora, appozitsion metafora, prepoztsion metafora, Standard, Implied, Visual, Extended metaforalar.

ABSTRACT

The word metaphor is derived from the Greek language, and metaphor means "to move", "to copy". Metaphor is a type of transfer of meaning based on external and internal similarity of an object, sign or action to another. In such cases, similarity in terms of color, shape, and characteristics of the object is assumed. The purpose of using metaphor in the speech process is to add more vitality and dynamism to the language in order to decorate it.

Key words: metaphor, cognitive linguistics, visual metaphor, pure metaphor, impure metaphor, negative metaphor, appositional metaphor, prepositional metaphor, Standard, Implied, Visual, Extended metaphors.

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik sohasida ko‘plab yo‘nalishlar rivojlanmoqda, ulardan biri kognitiv metafora nazariyasidir. Metafora qadim zamonlardan beri ko‘plab mutafakkirlarning e‘tiborini tortdi. Metaforani ilmiy tadqiq etish asoslarini Aristotel ("Poetika", "Ritorika", "Topeka") qo‘ygan, u metaforani ismni ko‘chirish usuli deb hisoblagan. Aristotel metaforaga klassik ta‘rifni berdi va metaforik ko‘chirishga xos bo‘lgan 4 turni aniqladi (turdan turga, turdan turga, turdan turga va mutanosib

analogiya tamoyiliga ko‘ra ko‘chirish). Metafora hodisasiga qiziqishning ortishi falsafa, mantiq, adabiy tanqid, psixologiya, semiotika va tilshunoslikda metafora tadqiqotining ko‘plab sohalari mavjudligini belgilaydi. Metaforani o‘rganish uchun yo‘nalishlarning aniq sonini nomlash deyarli mumkin emas. Zamonaviy fanda metaforani o‘rganishga yondashuvlarni tavsiflovchi ko‘plab tasniflar mavjud.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Metaforani hosil qilishda ikki tushuncha o‘rtasida ma‘lum o‘xshashliklar asosidagi ma‘no ko‘chish jarayoni kuzatiladi. Bunga quyidagilarni misol keltirish mumkin:

Ariqning labi – odamning labi, Qozonning qulog‘i– odamning qulog‘i.

Tog‘ning etagi – kiyim etagi, Yo‘lning yoqasi – kiyim yoqasi.

Bundan tashqari narsa va hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashliklar bo‘lishi mumkin:

1. Shakliy (tashqi) o‘xshashlik: arraning tishi, taroqning tishi, daraxtning beli
2. Ma‘noviy belgidagi o‘xshashlik: issiq yuz, shirin hayol, tor ko‘ngil
3. Harakatdagi o‘xshashlik: ipni uzdi (o‘z ma‘no)-munosabatni uzdi (metafora)

Tilda doim qo‘llanadigan metaforalar vaqti o‘tishi bilan turg‘unlashib boradi. Agar metafora qanchalik yangi va tutilmagan bo‘lsa, uning ifodalilik qiymati shunchalik baland bo‘ladi. Mahoratli so‘z ustalari tomonidan o‘z asarlarida so‘zlarni metaforik ma‘noda qo‘llash orqali obrazli nutqning go‘zal namunalarini yaratadilar. Negaki, nutq jarayonida metaforadan o‘rinli va maqsadli foydalanish natijasida so‘zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo‘ladi va nutqning ta‘sirchan va jozibali chiqishini ta‘minlaydi. Shuningdek, metaforadan qahramonning ruhiy holatini tasvirlab berish uchun ham foydalaniladi. Masalan:

Manglayi tirishar zinapoyaning,

Panjara kuylaydi misoli chiltor,

Terlab ketganini ko‘rsang oynaning

Hamma narsa seni kutar intizor.

(Iqbol Mirzo)

Olimlar tomonidan metaforalarga juda ko‘plab ta‘riflar berilgan va metaforaning turli xil turlari ajratilgan. Ulardan ayrimlari haqida fikr yuritamiz.

Vizual (ko‘rishga oid) – ushbu metafora turida turli xil fikrlarni tasvirlar yordamida ifodalash mumkin. Ya‘ni fotosuratlar, har xil turdagi komikslar orqali.

Masalan: qo‘l, pul va zanjir tasvirlangan suratni oladigan bo‘lsak, **“U pulga zanjirband”**, **“U o‘z ishining quli”** degan ma‘nolarni keltirib chiqarishimiz mumkin. Bu turdagi metaforani qo‘llashdan maqsad shundan iboratki, nutq jarayonida

soʻzlashuv tildan foydalanishga hojat qoldirmaslik, yaʼni suratlarini koʻrish bilan oq undagi maʼnoni anglash.

Sof metafora – ushbu turdagi metaforada aytilishi kerak boʻlgan narsa uning oʻxshashliligi bilan almashtirib qoʻllaniladi.

Masalan: “**U nur sochgan yulduzlari ila menga tabassum qildi**”. Bu yerda asl maʼno koʻzlar oʻrnini oʻxshashlikni taqazo etuvchi tabiat (yulduzlar) bilan almashtirildi. Bundan maqsad esa, nutqda jozibadorlik va taʼsirchanlikni oshirish.

Nopok metafora – ushbu turdagi metaforada taqqoslash muhim ahamiyatga ega. Yaʼni asl tushunchani xayoloti bilan taqqoslaydi. Yuqoridagi misoldan foydalanadigan boʻlsak: “**Uning koʻzlari menga tabassum qiladigan yulduzlardir!**” Bu yerda soʻzlarni almashtirish emas, balki taqqoslash mavjud. Uning kulib turgan koʻzlarini osmondagi chaqnab turgan yulduzarga qiyoslamoqda.

Appozitsion – haqiqiy va xayoliy tushunchalar oʻrtasidagi oʻxshashlikni vergul bilan ajratish orqali metaforaning bu turi yasaladi.

Masalan: “**Sizing gaplaringiz yuragimga oʻqday tegdi**”. Bu yerda asl va xayolotidagi tushunchalarni bir oʻrinda qoʻllash, yaʼni mos ravishda.

Prepoztsion – ushbu turda appozitsion metaforadan farqli ravishda, haqiqiy yoki xayoliy tushunchalar bir-biriga predlog yordamida bogʻlanadi. Asosan (ning) yordamida.

Masalan: “**Tishlaring dur kabidir!**”

Salbiy metafora – bu metafora turidan haqiqiy yoki xayoliy atamalarni inkor shaklda qoʻllash orqali foydalanish mumkin.

Masalan: “**Bu bazm emas, aza!**” Bu yerda bazmning ahamiyatini tushuntirish uchun azaga oʻxshashlik yaratish orqali haqiqiy kontseptsiya taʼkidlashga harakat qilinadi.

Metaforaga misol sifatida oʻzbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri **Erkin Vohidov**ning sheʼrlarini olishimiz mumkin. Masalan, uning “Tong lavhasi” deb nomlangan sheʼrida buning yaqqol isbotini koʻrishimiz mumkin.

Togʻortidan koʻtardi-da bosh,

Pastga boqdi choʻqqidan asta,

Oltin qalam tutgan bir naqqosh. (Erkin Vohidov)

Bu yerdagi “quyosh” obrazi oltin qalam tutgan bir naqqosh sifatida jonlantirilmoqda. Yaʼni tong boʻlishi bilan oq quyosh oʻzining oltin nurlarini butun borliqqa sochadi va zamin uning zarrin nurlari ostida qolgan chamanga aylanadi.

Azizu oshino tutib,

Sahar choʻlponidek jozib,

Sochibdirsan ziyo menga. (Erkin Vohidov)

Shoir o'zining bu she'rida "sahar cho'lponi" bu "tong yulduzi" ekanligi haqidagi metaforani qo'llaydi. Ya'ni, tongi yulduzim bo'lib menga ziyo sohasan degan mazmun bu yerda metafora usulida qo'llangan va she'rning ta'sirchanligi va jozibadorligini yanada oshirgan.

Metafora turli tizimli tillar tilshunosligida tadqiq ostiga olingan mavzu bo'lib, ingliz tilida ham metaforani o'rganish bo'yicha bir qator izlanishlar olib borilgan. Metaforaga olimlar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan. Dastlab lug'atlarda berilgan ma'nosiga e'tabor beradigan bo'lsak u quyidagichadir:

“Metaphor – is an implied comparison in which one element is described in terms of another to create a connection”.

Ingliz tilida ko'chim turlaridan biri hiosblangan metafora asosan asl va hayoliy tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishni yaratish uchun bir element boshqasi nuqtai nazaridan tasvirlangan taqqoslash. Ba'zi bir hollarda metaforani kinoya (simile) bilan uyg'unlashgan holda Ingliz asarlarida uchratishimiz mumkin. Bu ko'chim turidan foydalanishdan maqsad nuqtning jozibadorligi va ta'sirchanligini oshirishdan iborat. Ingliz tilida metaforaning 12 dan ortiq turlari mavjud bo'lib, bularda eng asosiylari 4 tani tashkil etadi.

1. Standard
2. Implied
3. Visual
4. Extended

Standart – metaforaning bu turidan ikkita farqli narsalarni solishtirganda qo'llash mumkin. Masalan, Shekspirning *“As You Like It”* asaridagi *“All the world's a stage”* barchasini misol keltirishimiz mumkin. Bu yerda (*Barcha dunyo bir sahna*)satri asosida ikkita farqli narsa “dunyo” va “sahna” ni bir-biriga solishtirmoqda.

Implied – metaforaning bu turida esa, bir-biriga o'xshamaydigan ikkita narsani taqqoslanadi. Masalan, *“A woman barked a warning at her child”*(*Ayol o'z bolasini ogohlantirdi*). Bu yerda nazarda tutilgan metafora ayolni itga qiyoslayapti. Lekin aslida, bu yerda it haqida gap ketgani yo'q. Ya'ni bir-biriga o'xshamagan “ayol” va “it” taqqoslanmoqda.

Visual – bu metafora turi o'zbek tilidagi vizual metafora turi bilan bir xil hisoblanadi. Ya'ni fikrlar tasvirlar orqali ifodalanadi. Masalan, so'nngi rusmdagi telefonni reklama qilish uchun uni “chaqmoq” tasviri bilan tasvirlanishi, uning ishlashi chqmoqdek tez degan ma'noni anglatadi.

Extended – bu metafora turidan asosan nasr yoki she’rlarda ko’p qo’llaniladi. Ya’ni turli xil tavsiflovchi vositalar orqali bir nechta satrlarni yoki baytlarni kengaytirishdir.

Bundan tashqari ba’zi bir hollarda “Dead”(o’lik) va “Mixed”(aralash) kabi metafora turlariga ham duch kelishimiz mumkin. O’lik metafora deganda, vaqt o’tishi bilan ko’p foydalanganligi sababli o’zining asl ma’nosini yo’qotib, ma’nosi o’zgargan metafora turi tushiniladi. Ba’zi hollarda esa, o’lik metaforalar endi umuman metafora emasligi ta’kidlanadi. Aralash metafora esa bir-biriga mos kelmaydigan ikki yoki undan ortiq metafora birikmasidir.

Ingliz adabiyotining yorqin vakili O.Henryning ko’plab asarlarida metaforadan foydalanганиni ko’rishimiz mumkin. Masalan, uning “*The last laef*”(So’nngi yaproq) hikoyasida “*Pneumonia*” kasalligini ko’rinmas odamga qiyoslaydi va u butun Nyu York ko’chalari bo’ylab izg’ib yuradi va o’zining muz barmoqlari orqali odamlarni kasallaydi.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo’lsak, metafora–so’zning ko’chma ma’nosi bo’lib, biror so’z leksik ma’nosi referenti bilan obyektiv borliqdagi narsa, voqelik, harakat, holat, belgi yoki sezgi kabilardan biri aloqador yoki munosabatda bo’lganligi uchun, uning nomida atalib ketishi orqali vujudga keladi. Ya’ni so’zning muayyan leksik ma’nosi ikkinchi bir leksik ma’noni yaratadi. Shu tufayli ham, keyingi leksik ma’no metafora deb nomlanadi. Metaforalarning o’rganilish tarixi qadimgi antik davralarga borib taqaladi va shu kunga qadar ko’plab tilshunos olimlar, tadqiqotchilarning asosiy o’rganilish obyekti bo’lib kelmoqda. Metaforaga doir juda ko’plab izlanishlar olib borilgan bo’lsa ham, kognitiv tilshunoslikda metaforaning tahlil tortilishi kerak bo’lgan sohalari beqiyosdir. Bu esa o’z navbatida bu sohada qilinadigan ishlar hali ko’pligidan darak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI (REFERENCES)

1. Dagut, M. (1987). More about the translatability of metaphor. *Babel*, 33(2), 77-83.
2. Martin, J. H. (1994). A corpus-based analysis of context effects on metaphor comprehension.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (2008). *Metaphors we live by*. University of Chicago press.
4. Deignan, A. (2005). *Metaphor and corpus linguistics* (Vol. 6). John Benjamins Publishing.
5. Black, M. (1981). *Metaphors we live by*.

6. Coney, J., & Lange, A. (2006). Automatic and attentional processes in the comprehension of unfamiliar metaphors. *Current Psychology*, 25(2), 93-119.
7. 11-sinf ona tili darsligi (79-80-betlar) “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2018.
8. “O’zbek tilidan universal qo’llanma” (82-83-betlar) O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan nashriyoti” Toshkent-2007.
9. Erkin Vohidovning so’z qo’llash mahorati to’plami (85-86-betlar)
10. www.masterclass.com

ИЖРО ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ВАКОЛАТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Пирназаров Аллияр Бердибай уғли

Қорақалпоқ давлат университети 2-курс магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ижро ҳокимияти органлари томонидан давлат хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ ваколатларининг ҳуқуқий асослари қонунчилик нормалари асосида таҳлил қилинган. Таҳлиллар асосида ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича фикр ва таклифлар билдирилган.

Калит сўзлар. давлат хизматлари, электрон давлат хизматлари, ижро ҳокимияти органлари.

ABSTRACT

In this article, on the basis of legal norms, the legal basis of the powers of executive authorities related to the provision of public services is analyzed. Based on the analysis, opinions and proposals were made to improve the legal framework.

Keywords. public services, electronic public services, executive authorities.

КИРИШ

Давлат хизматларини электрон шаклда амалга оширишнинг ҳуқуқий асосларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни таҳлил қилишда, биринчи ўринда давлатимиз Конституцияси нормаларига мурожаат этамиз.

Давлатнинг асосий қонуни сифатида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциялари электрон давлат хизматига мурожаат қилган жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини белгилаб берувчи нормаларини мужассам этади.

Зотан, унинг матнида электрон давлат хизматларини кўрсатиш тартибига оид аниқ қоидалар мавжуд бўлмаса ҳам, унинг кўпгина нормалари уларни амалга ошириш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатади, чунки ариза берувчининг ваколатли давлат органига ёки тегишли органга мурожаат қилганлиги сабабли, мурожаатни таъминлаш учун тегишли ташкилот замонавий рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда электрон давлат хизматини кўрсатиши инсон ва фуқароларнинг Асосий Қонунларида⁴⁹ назарда тутилган асосий ҳуқуқлардан бирини бевосита ифодалайди.

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида «Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳуқуқий институт сифатида, давлат хизматлари тушунчаси, албатта, қонун доирасида аниқ белгилаб берилган бўлиши лозим. Чунки ҳар бир давлатда унинг хусусиятларидан (давлат ва маъмурий-худудий тузилиши, қонунчилиги, давлат ҳокимияти ва бошқаруви ва ҳ.к.лардан) келиб чиқадиган ўзига хос жиҳатлари мавжуд⁵⁰.

Шу ўринда бу соҳани тартибга солувчи асосий қонунлардан бири сифатида Ўзбекистон Республикасининг «Электрон ҳукумат тўғрисида»ги Қонунини ажратиб кўрсатиб ўтаемиз. Бу қонун электрон давлат хизматлари турлари, унга доир талабларни, электрон давлат хизмати кўрсатиш тўғрисидаги сўров ва унга бериладиган жавобларга доир талабларни ҳуқуқий тартибга солувчи моддий нормаларни акс эттиради. Шунингдек, ушбу қонунга мувофиқ, давлат хизматларининг электрон шаклга ўтказилишининг сифатини ошириш мақсадида, амалдаги электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш зарурлигидан, шунингдек давлат органлари ҳужжатларининг бирхиллаштирилишини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган «Электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори⁵¹ билан электрон давлат хизматларини кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора – тадбирлари ишлаб чиқилади.

Шу ўринда, давлатимизда электрон давлат хизматларини тартибга солиш бирнечта қонунлар⁵² билан ҳам тартибга солинишини қайд этаемиз. Аммо, таъкидлаш керакки, назарда тутилган қонун ҳужжатларда давлат хизматларини электрон шаклда амалга ошириш тартиблари батафсил ёритилмаган.

Шунингдек, маълумотларни қайта ишлаш ёки электрон шаклдаги маълумотларни тасдиқлаш усуллари билан боғлиқ масалалар бошқа қонунларда ўз аксини топган. Масалан: Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни⁵³; Ўзбекистон Республикасининг «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги

ҳуқуқига эга. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт» дея мустаҳкамлаб берилган.

⁵⁰ Аманиязова Света. (2022). РАҚАМЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДА ИЖРО ЭТУВЧИ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ ВАКОЛАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ (ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР КЕНГАШИ МИСОЛИДА). *Innovations in Technology and Science Education*, 1(1), 253–265. Retrieved from <https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/36>

⁵¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2 июндаги 184-сон қарори. www.lex.uz.

⁵² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»; Ўзбекистон Республикасининг «Давлат божхона тўғрисида» ги Қонунлари. www.lex.uz.

⁵³ Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни ЎРҚ-547 сон 02.07.2019 йили қабул қилинган. www.lex.uz.

Қонуни⁵⁴; «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги қонунлари⁵⁵ ни санаб ўтиш мумкин.

Шу қонунлар қаторида давлат хизматларини электрон шаклда амалга ошириш тартиблари, қоидалари айнан қонуности ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинишини кўриш мумкин.

Электрон давлат хизматларини амалга оширишни тартибга солиш билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 июндаги «Электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 184-сонли қарори⁵⁶ ижросини таъминлаш мақсадида Қарақалпақстан Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2016 йил 7-июндаги 148-сонли Қарори⁵⁷ да электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирларини амалга ошириш доимий асосда электрон давлат хизматлари кўрсатувчи давлат органлари ва бошқа ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши учун маъсулият Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлигига (Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудий бошқармаси) юклатилди. Шунингдек, ушбу қарор асосида Адлия вазирлиги, электрон давлат хизматларини кўрсатувчи давлат органлари ва бошқа ташкилотлар билан биргаликда уларнинг ваколатлари, вазифалари ва функцияларини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий интерактив давлат хизматлари порталида жорий қилиниши керак бўлган, жисмоний ва юридик шахсларга кўрсатиладиган давлат хизматлари рўйхатини тасдиқлаш учун 2013-2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси Миллий ахборот коммуникация тизимини ривожлантириш комплекс дастуринининг амалга оширилишини мувофиқлаштириш республика комиссиясига киритиш учун олти ой вақт берилганлигини кўриш мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг 184-сонли қарори ва унинг ижросини таъминлаш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2016 йил 7-июндаги 148-сонли Қарори⁵⁸ қабул қилинишдаги асосий мақсад

⁵⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Қонуни ЎРҚ-369 сон, 05.05.2014 йили қабул қилинган. www.lex.uz.

⁵⁵ «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги қонуни ЎРҚ-562-II сон, 11.12.2003 йили қабул қилинган. www.lex.uz.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2 июндаги 184-сон қарори. www.lex.uz.

⁵⁷ Қарақалпақстан Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2016 йил 7-июндаги 148-сонли Қарори. // Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши архив материаллари.

⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 июндаги «Электрон давлат хизматлари кўрсатиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 184-сонли қарори ижросини таъминлаш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2016 йил 7-июндаги 148-сонли Қарори. // Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши архив материаллари.

айнан давлат хизматларини электрон шаклга ўтказиш, шу жумладан идораларо электрон ҳамкорликни ўрнатиш бўлиб, шу билан бирга:

- электрон давлат хизматларига бўлган талаб;
- давлат хизматларини кўрсатишда бюрократик тўсиқларнинг мавжудлиги;
- давлат хизматларини кўрсатишнинг кўп вақт олиши ва молиявий чиқимларнинг юқорилиги;

- электрон давлат хизматлари кўрсатишнинг белгиланган тартиби йўқлиги ва жойларда электрон давлат хизматлари кўрсатишнинг шаклланган амалиёти билан электрон давлат хизматлари кўрсатиш масалаларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган тартиб ўртасидаги катта фарқлар мавжудлиги ҳам кўшимча мезон сифатида назарда тутилади.

ХУЛОСА

Электрон давлат хизматларини кўрсатишни ташкил этишга билвосита таъсир кўрсатадиган мавжуд умумий норматив ҳужжатлар мажмуи бўлишига қарамасдан, биз электрон давлат хизматларини кўрсатишни ҳуқуқий тартибга солишнинг етарли даражада эмаслигини қайд этамиз, чунки:

Биринчидан; давлат хизматларини кўрсатишни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тизимсиз қабул қилиниши;

Иккинчидан; асосан умумий нормаларнинг қабул қилиниши;

Ушинчидан; давлат органлари томонидан ўз фаолиятида АКТдан фойдаланиш ва электрон давлат хизматларини жорий этиш бўйича идоравий ҳужжатларни, хусусан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини қабул қилиш мажбурияти мавжуд эмаслиги;

Бешинчидан, ҳудудларда электрон давлат хизматларини тартибга солишга оид ҳудудий қонунчилигининг йўқлиги.

Шундай экан, ахборот соҳасидаги тараққиёт бевосита ҳуқуқий маданиятнинг ҳолатига ва технологик муаммоларни ҳал қилиш учун норматив-ҳуқуқий базанинг етарлигига боғлиқ эканлигини қайд этамиз. Шунини таъкидлаш керакки, ахборотлаштириш соҳасида жуда кўп миқдордаги меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган ва ахборот соҳасида ривожланаётган ҳуқуқий муносабатларнинг аксарият қисмини тартибга солаётганлигига қарамай, электрон давлат хизматларини амалга ошириш билан боғлиқ ҳуқуқий тартибга солиш ҳужжатларни такомиллаштириш зарур деб ҳисоблаймиз.

REFERENCES

1. Кутыбаева, Е. Д. (1999). *Органы исполнительной власти Республики Каракалпакстан* (Doctoral dissertation, Автореф. дис. докт. юрид. наук).

2. Аманиязова Света. (2022). РАҚАМЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДА ИЖРО ЭТУВЧИ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ ВАКОЛАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ (ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР КЕНГАШИ МИСОЛИДА). *Innovations in Technology and Science Education, 1(1)*, 253–265. Retrieved from <https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/36>
3. Ахмедшаева М.А. Давлат ҳокимияти тизимида ижро ҳокимияти. Юрид.фанл.докт.дисс...-Т., 2010.
4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Давлат солиқ хизмати тўғрисида» Қонуни. www.lex.uz.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни ЎРҚ-547 сон 02.07.2019 йили қабул қилинган. www.lex.uz.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонуни ЎРҚ-369 сон, 05.05.2014 йили қабул қилинган. www.lex.uz.
7. «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги қонуни ЎРҚ-562-II сон, 11.12.2003 йили қабул қилинган. www.lex.uz.

BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHISINING KREATIVLIK JIHATLARI

Nigora Djalalova

Farg‘ona davlat universiteti

Musiqiy ta‘lim va madaniyat kafedrası o‘qituvchisi

nx_djalalova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu bayon etilayotgan maqolada Pedagogik Oliy ta‘limning musiqa sohasida tahsil olayotgan bo‘lg‘usi kadrlarni kreativ bilimlarni egallashi, bu malakalarni egallashdagi muammolar va ularning yechimlari borasidagi takliflar haqida so‘z yuritiladi.

***Kalit so‘zlar:** Kreativ pedagogika, musiqa, rassomchilik, adabiyot, teatr va san‘at, Nasrullovi, musiqiy tuzilma.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы приобретения творческих знаний будущими кадрами музыкального педагогического вуза, проблемы приобретения этих навыков и предложения по их решению.

***Ключевые слова:** Творческая педагогика, музыка, живопись, литература, театр и искусство, Насруллави, музыкальный строй.*

ABSTRACT

This article discusses the acquisition of creative knowledge by the future personnel studying in the field of music of the Pedagogical Higher Education, the problems in acquiring these skills and the suggestions for their solutions.

***Keywords:** Creative pedagogy, music, painting, literature, theater and art, Nasrullayev, musical structure.*

KIRISH

Ayni vaqtda, madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma‘rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san‘atni anglashga o‘rgatish, ularning estetik olamini sog‘lom asosda shakllantirish bo‘yicha oldimizda juda muhim vazifalar turibdi⁵⁹. Farzandlarimizning qobiliyatini ruyobga chiqarishga bolalikdan e‘tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizda yana ko‘plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar yetishib chiqadi^{60, 2}.

Iqtidorli yoshlarimizni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularni ijodiy kamoloti uchun barcha sharoitlarni yaratib berish ustuvor vazifalarimizdan biri bo‘lishi kerak.

⁵⁹ Sh.Mirziyoev. “Xalqimizning roziligi bizning foliyatimizga berilgan eng loyiq bahodir”.196-bet

⁶⁰ Sh.Mirziyoev. “Bilimli avlod-buyuk kelajakning, tadbirkor xalq-farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir” T.O‘zbekiston. 2018 yil. 21-bet

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 31-may kungi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirish, ularni milliy va umumbashariy madaniyatning eng yaxshi namunalaridan bahramand etish, shu asosda ma'naviy yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalash, yosh iste'dod egalarining qobiliyati va salohiyatini ro'yobga chiqarish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilganligi qayd etildi.

O'zbekiston Respublikasining 2017-2021 yillarda rivojlantirishning ustuvor yo'nalislari bo'yicha Harakatlar strategiyasining to'rtinchi bosqichi ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan. Milliy tarbiya barcha tarbiyaning asosidir. Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillaridan eng avvalo ta'lim tizimini isloh qilish, uni milliy-ma'naviy qadriyatlar negizida shakllantirish, jismoniy sog'lom, ma'naviy yetuk, aqliy barkamol insonlarni tarbiyalashga asosiy e'tibor qaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Talaba-yoshlarimizning bo'sh vaqtlarini kamrab olish ularning qiziqish va ijodiy izlanishlari uchun barcha bosqichda amaliy yordam - ko'mak berish ustoz va murabbiylarga katta vazifalar yuklaydi. Jumladan Prezidentimiz tomonidan olg'a surilgan tashabbusning birinchi asosiy bandida aynanb yoshlarning musiqa, rassomchilik, adabiyot, teatr va san'atning boshqa turlariga qiziqishlarini rivojlantirish, ularning, iste'dodini yanada yuzaga chiqarishga hizmat qilinishi ta'kidlanganligi maqolani yaratishga turtki bo'ldi.

Shunday ekan, bugungi kunning musiqa o'qituvchisi o'quvchilarni darsga bo'lgan qiziqishlarini o'stirish va darsni yangi pedagogik texnologiyalardan unumli hamda o'rinli foydalanishi, shuningdek, maqbul shakl, usul va vositalar yordamida tashkil etishi lozim. Jumladan: texnik vositalar, komp'yuter va boshqa musiqiy cholg'ular uslublari, ko'rgazmali jihozlar, amaliy mashg'ulotlar, pedagogik va psixologik vositalar ilg'or o'qituvchining ilg'or tajribasi va mahorati hisoblanadi.

Kreativlik shaxsni yahlit holda yoki uni muayyan xususiyatlarini, zexni o'tkirligini tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorlilikning muhim omili sifatida aks etadi.[1] M.Usmonbayeva. "Kreativ pedagogika".

Har qanday mutaxassislar bo'lgani kabi bo'lajak pedagoglarning kreativ qobiliyatga ega bo'lishlari uchun talabalik yillarida poydevor qo'yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlanib boradi. Bunda talaba Oliy ta'lim o'qituvchisi tomonidan o'zini-o'zi ijodiy faoliyatga yo'naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega.

Buning uchun mashg'ulot davrida talabalar o'zaro mavzular yuzasidan muammoli masalalar yechishi, muammoli vaziyatlarni taxlil etishi,shuningdek,

pedagogik harakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e'tibor qaratishlari zarur.

NATIJARLAR

Talaba muammoli masala va vaziyatlarni hal qilish kerak ekan, ularning o'zaro masala yechishini topishga ijtimoiy yondashish, unda xissiy irodaviy sifatlarining rivojlanishiga yordam beradi. Pedagogik sohaga tayyorgarlik ko'rayotgan talaba kreativ sifatlarga ega bo'lishi uning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini kasbiy o'rgatishni ko'paytiradi. Oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglarning kreativ sifatlarga ega bo'lishlari, ularning o'quv va taxlil jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam bo'ladi. Ayniqsa, kreativ sifatlarga ega bo'lish o'qituvchi kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi ilg'or talabalarning o'quv faolligini shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishga faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogic yutuq va tajribalarning mustaqil o'rganish, shuningdek, (hamkasblar) bilan pedagogik yutuq xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratiladi.

MUHOKAMA

Barcha shaxslarda bo'gani kabi pedagoglarda ham kreativ sifatlari o'z-o'zidan rivojlanmaydi.

Misol- Nasrullovi asarining musiqiy tuzilmasi bo'yicha tahliliy suhbat:

Transdistsiplinar manbaalar- turli interaktiv faoliyat turlari va ia'limiy o'yinlarni o'z ichiga oluvchi saytlarga tayanib Nasrullovi asarining alhon (kuy) birligi haqidagi suhbatimizda asarning (mel'tsel' metronomi) bo'yicha bir chorak notaning sadolanish tezligi 84-88 darajada, ya'ni naqr (ritm, usul, zarblar tengligi)ga ko'ra 6/8 (2/4;4/4) o'lchovi, saqil (uzun va qisqa bo'g'inlar munosabatiga asoslanuvchi she'riy vazn) ifodasiga mos keluvchi, zarbul qadim (ya'ni "bum" va "bak"dan iborat birlamchi doira usuli (bum-bak, bak, bak-ka bum, bak) ijroviy qaydda o'z ifodasini topdi.

Asar sur'atini xotirada mustahkam saqlab qolish uchun metro-ritmik o'lchovni dirijyorlik harakatlarida takrorladik. Asar sarxati (maqom-ashula yo'llarining boshida keladigan ikki kuy jumlasini) taktoldi tamoyiliga binoan boshlanib, olti taktli sarahbor vazifasini o'tayotganligi qayd etildi. Asarning namud (ladning asosiy tayanch pardasi) tayanch asosi kalit yonida al'teratsiya belgisi yo'qligi bilan do major ladi ekanligi e'tirof etildi. Ifodaviy bezaklardan forshlag hamda liga belgilarining mohiyati tushantirildi. Mavjud yarimtalik, choraklik, nimchoraklik, o'n oltitalik hamda nuqtalik notalarning vazifalari ko'rsatib berildi.

Mashg'ulotimizning asosiy maqsadlaridan biri bo'lajak musiqa o'qituvchilari ruhiyatida asar shavqini saqlab qolish, ya'ni dilda paydo bo'lgan holatni yaqin qalblar bilan baham ko'rish, zavq lazzatini uyg'otish, ana shunday his-tuyg'ular tutashuvida uyg'unlashgan musiqa jarayonini yuzaga keltirish asnosida ularda kreativ komponentlik (ijodkorlik-yaratuvchilik) texnologiyalarini takomillashtirishga ko'maklashildi.

Asar bayti (she'rning nisbatan tugallangan mantiqiy bo'lagi) ning yakunida bir necha notalarni o'z qamroviga olgan zamzama (yarim ovozda hirgoyi qilish, she'rsiz "o" lab aytish) daromaddan miyonxatga payvand (qismdan-qismga silliq o'tish) va pardo (kuy va ohangga qo'shimcha zeb berish) vazifasini o'taganligi bo'lajak musiqa o'qituvchilari tomonidan ta'kidlandi. Bunday tahliliy mashqda jami 224 taktdan iborat g'azalning har bir misrasi asosida ijod qilingan kuy tarkiblari o'rganib chiqildi. Bu borada daromad, miyonxat, dunasr, avj, chuqur avjlar haqida bilim berildi. Ayniqsa asarning 105 va 130 taktlar orasida 24 taktdan iborat dunasr (f.t. ikkinchi ibtido-kuy boshlanishining yuqori pardalardagi ko'rinishi) ikkinchi oktavadan mavjlanib, rivojlangan hang (ashulla yo'llarida so'zsiz aytiladigan lavha), ijro davomida ikki bora uchraydigan Zul kull val hamsa (duodetsima intervalidan ham yuqori, ya'ni, Zul kull tarrataynga yaqin diopozonli sehrlil ko'lami ta'sirida bo'lajak musiqa o'qituvchilari chuqur meditatsiya (kuy ta'sirida ruhiy) holatga tushganliklarini qayd etdilar. Shuningdek bo'lajak musiqa o'qituvchilari musiqa shunchaki tovushlar majmuasi emas, aksincha parda va usullarning muvofiqlashgan tizimi, ya'ni, kuy-bu yoqimli tovushlar vositasida ifodalangan ma'no ekanligi, kuylar negizida xalq xotirasi mujassam bo'lishligini uqib oldilar.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak musiqa o'qituvchilari cholg'u jo'rligida asarni shaxsan kuylar ekanlar, ko'zlaridagi mehr va g'urur, dillaridagi surur, yuzlaridagi nur, rost qaddilari bilan uyg'unlashib, Mulla To'ychi Toshmuhammedov Yunus Rajabiy, Domla Halim Ibodov, Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Hojixon Boltaev, Mamatbuva Sattorov, Komiljon Otaniyozov, Jo'raxon Sulstonov, Ma'mirjon Uzoqov, Tavakkal Qodirov, Fattoxon Mamadaliev kabi maqomchi xonanda va sozandalar izidan borishga, maqom san'ati vositasida yosh avlodning zavq-shavqini sarbaland etish, ularning qalbida Vatanga cheksiz muhabbat, milliy fahr tuyg'ulari jo'sh urishlari uchun o'z ijodiy qobiliyatlarini safarbar etgan holda yangi-yangi kreativ komponentlik usul va texnologiyalarini takomillashtirish uchun rag'bat uyg'otildi.

REFERENCES

1. Sh.Mirziyoyev. "Xalqimizning roziligi bizning foliyatimizga berilgan eng loyiq bahodir".196-bet

2. Karimova D.A. Musiqiy pedagogik mahorat asoslari. T. Iqtisod moliya. 2008. 103 bet.
3. Mirzahamdammovna, K. B., Erkinovna, A. N., & Jumadillaevich, S. R. (2021). Use of Innovative Educational Technologies in Fine ARTS Classes of Higher Education Institutions. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 2(4), 25-27.
4. Usmonbayeva M. “Kreativ pedagogika”. darslik, H. Omonov, N. Xo'jayev T., 2009
5. Musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash, o'quv qo'llanma, D.Namozova, T, 2018
6. Musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash, darslik, D.Namozova, T 2020
7. Маннопов, С. У. Л. Т. О. Н. А. Л. И. (2004). Ўзбек халқ муסיқа маданияти. Янги аср авлоди.
8. Djalalova, N. (2022). МУСИҚИЙ ВА ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ. *Science and innovation*, 1(B8), 478-481.
9. Juraevna, A. S., Abdumalikovna, Y. D., & Xusanovna, D. N. (2021). MODERN SOCIAL AND PEDAGOGICAL FUNCTIONS OF MUSIC ART AND EDUCATION. *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, 1(1), 57-59.
10. Nurmamatovich, S. T. (2021). Theoretical of national music culture fundamentals.
11. Ergashev, A., Ataboyeva, S., Djalalova, N., & Usmonova, S. (2021). THE ROLE OF COMPOSERY IN THE ART OF NATIONAL SINGING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 863-867.
12. Шокиров, Т. Н. (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ МУСИҚА ИЛМИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 353-359.
13. Shakirov, T. N. (2022). SUCCESSION IS THE MAIN PRINCIPLE OF DEVELOPMENT OF NATIONAL MUSIC CULTURE. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(06), 1-10.
14. Шокиров, Т. Н. (2022). МИЛЛИЙ МУСИҚА МАДАНИЯТИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ (фольклор, дostonчилик, мақом мисолида). *Science and innovation*, 1(C3), 31-38.
15. Abdusattorov, A. (2022). DIMITRIY DIMITRIYEVICH SHOSTAKOVICH IJODIDA POLIFONIYA. *Science and innovation*, 1(B6), 430-432.

16. Abdusattorov, A. About Makom Melodies Adapted for Orchestra of Uzbek Folk Instruments. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 2(11), 28-30.
17. Исаков, У. (2022). ЎЗБЕК МУСИҚА САНЪАТИ ВА УНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ДУНЁҚАРАШИ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 405-411.
18. Исаков, У. Т. (2022). ЎЗБЕК МУСИҚА МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ, МАНБАЛАРИ ҲАМДА УНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ. *Science and innovation*, 1(1), 625-636.
19. Karimov, A., Mamaziyaev, K., Kholikova, G., Ergashev, A., & Kirgizov, I. (2021). Symbol Of Instruments In State Performance Served In Uzbekistan. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(10).
20. Нурмухамеджанов, А. (2022). ЁШЛАР ИЖТИМОИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА БЎШ ВАҚТДАН ФОЙДАЛАНИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 442-446.

АЖДОДЛАР ЙЎЛИ - МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ БЕШИГИ

Юлдашева Нилуфар Абдуллаевна

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини

механизациялаш муҳандислари институти

Миллий тадқиқот университети *педагогика фанлари доктори (DSc)*,

Кошназарова Малохат Алимовна

Ўзбек тили ва адабиёт кафедраси ўқитувчиси

ANNOTATSIYA

Maqolada bugun amaldagi avlod o'rnini egallaydigan kelajak yoshlarining erkin fikrlashi muhimligi, bolalarni o'qitishdagi asosiy muammolar aniqlanligi, zamonaviy o'qitish usullari bilan o'tmish ta'lim-tarbiyasidagi o'xshash va farqli jihatlar taqqoslanishini ko'rish mumkin. Bu borada yangi avlod kadrlarini kasbga yo'naltirishda ta'lim metodlarini talabalar bilan muhokama qilish, amalda qo'llash orqali turli global mavzularni ilgari surishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Maqolada ko'proq bola rivojlanishida ta'limning muhim roliga e'tibor qaratiladi. Qolaversa, maqolada o'z davrining eng ko'zga ko'ringan mutafakkirlari qarashlariga tayaniladi, shuningdek buyuk ajdodlarimiz o'gitlari asosida ko'plab foydali ma'lumotlardan bugungi kunda ham foydalanilayotganligi haqida fikr va xulosalar beriladi.

Ushbu maqola shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tizimi sohasidagi mutaxassislar uchun juda foydali bo'lib, yosh avlodni kengroq va mustaqil fikrlashiga erishishda samarali o'qitish tendensiyalarini rivojlantiradi.

Калим сўзлар: *миллий таълим тизими, аждодлар ўғити, ёш авлод, туб услоҳотлар, илм-маърифат, маънавий асос, миллий қадриятлар, анъана ва урф-одатлар*

АННОТАЦИЯ

В статье автор рассматривает концепцию важности свободомыслия молодого поколения, которое, соответственно, в дальнейшем займет место нынешних трудящихся. Выявлены ключевые проблемы неэффективности обучения детей, которые по аналогии можно заменить современными методами обучения, выдвигая различные глобальные темы для обсуждения со студентами.

Автор больше акцентирует внимание на том, какую важную роль играет образование в развитии ребенка. Кроме того, в статье делается вывод о том, что наши великие предки, считавшиеся самыми выдающимися учеными своего

времени, оставили много полезной информации, которая используется и по сей день.

Данная статья может быть полезна специалистам в области детского образования, так как тут приводятся множество аргументов в пользу важности эффективного обучения для достижения более широкого мышления подрастающего поколения.

Ключевые слова: национальная система образования, воспитание предков, молодое поколение, коренные реформы, знания, духовная основа, национальные ценности, традиции и обычаи.

ABSTRACT

In the article, the author considers the concept of the importance of free-thinking of the young generation, which, accordingly, will take the place of today's workers in the future. The key problems of the inefficiency of teaching children are identified, which, by analogy, can be replaced by modern teaching methods, putting forward various global topics for discussion with students.

The author focuses more on the important role education plays in the development of the child. In addition, the article concludes that our great ancestors, who were considered the most outstanding scientists of their time, left a lot of useful information that is still used today.

This article may be useful to specialists in the field of children's education, as there are many arguments in favor of the importance of effective teaching to achieve a broader thinking of the younger generation.

Key words: national education system, education of ancestors, young generation, fundamental reforms, knowledge, spiritual foundation, national values, traditions and customs.

КИРИШ

Мамлакатимизда таълим тизими ҳар томонлама устувор соҳалардан бири эканлиги натижасида ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсонлар этиб тарбиялаш учун замонавий даражадаги барча имкониятлар яратилмоқда. Янги Ўзбекистонда туб ислохотларни амалга ошириш жараёни узлуксиз таълим тизимига, жумладан, олий таълим тизими олдига ҳам янги вазифаларни қўйди. Дунёдаги глобал ўзгаришларни ҳисобга олиб, ҳаётий ва профессионал кўникмаларни илм-маърифат асосида сингдириш, мамлакатимиз ҳаётидаги реал ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан уйғун равишда уларнинг билимларини ошириб бориш, ён-атроф ва жаҳонда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга миллий манфаатларимиздан келиб чиққан ҳолда ёндашиш, ички ва ташқи таҳдидларга қарши мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш

масалаларига алоҳида эътибор қаратишни талаб этмоқда.

Ватанимиз мустақиллигининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий кадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, инсонлар, айниқса, ёш авлод қалби ва онгига халқига, она юртига муҳаббат, истиқлолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласи бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “Биз ёшларга доир давлат сиёсатини ҳеч оғишмасдан, қатъият билан давом эттирамиз. Нафақат давом эттирамиз, балки бу сиёсатни энг устувор вазифамиз сифатида бугун замон талаб қилаётган юксак даражага кўтарамиз. Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”⁶¹ деб таъкидлаганлар.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маълумки, жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк қомусий олимлар – Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад ал-Фарғоний, Мирзо Улуғбекларнинг илмий-маърифий қарашлари ҳам изчил билим олиш, мавжуд билимларни ўрганиш, ўзлаштирилган билимларни такрорлаш, машқ қилиш, турли тажрибаларни босқичма –босқич ўтказиш асосида шаклланган ва дунёда тан олинган.

Педагог олимларнинг фикрича, «... комил инсон қиёфасида акс этиши зарур бўлган сифатлар сирасида илмий билимлар ҳамда мутахассислик фанлари асосларини пухта ўзлаштириш, замонавий техника ва технологиялар, уларнинг хизматидан фойдалана олиш каби ҳолатларнинг намоён бўлиши малакали мутахассисни тайёрлаш борасидаги ижтимоий заруриятнинг моҳиятини ёритишга хизмат қилади». Шу туфайли касбий билимларни ўрганиш ҳамда ёш талабаларда ўз кўникма ва малакаларини ривожлантириб бориш эҳтиёжи юзага келади.

Ёшларга таълим-тарбия берилар экан, сабоқ берувчи ўқитувчининг касбий малакага эга бўлмаслиги, тажрибасизлиги, ёш авлодга сифатли таълим бериш, уларда юксак маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш имкониятини чеклайди. Олий таълимда ёхуд узлуксиз таълим тизимида фаолият олиб бораётган ўқитувчилар, энг аввало, ёшларни замонавий билимлар билан

⁶¹ Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.- Т.,Ўзбекистон:НМИУ, 2016. 14-бет.

куроллантириши, мавжуд кўникма ҳамда малакаларини такомиллаштириши, шунингдек, уларни маънавий-ахлоқий сифатларини бойитиши мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маданий соҳаларда рўй бераётган тезкор ўзгаришлар, янгиланишлар мавжуд билимларни доимий равишда бойитиб бориш, кўникма ва малакаларни такомиллаштиришни тақозо этади. Шу сабабли ҳар бир мутахассис ўз устида тинимсиз ишлаши, билим ва малакаларини узлуксиз ошириб бориши лозим. Ушбу жараённинг самарали кечишида муҳим ўрин тутадиган асосий омиллар қуйидагича тавсифланади. Масалан, жамиятда айниқса, Янги Ўзбекистонда баркамол шахсни тарбиялашга қаратилган ижтимоий ҳаракат кенг кўламда йўлга қўйилаётган шароитда талабалар томонидан маънавият ва ахборот соатларининг пухта ўзлаштирилишига эришиш асосида ёшларда эстетик ҳис-туйғуларни шакллантириш, адабий таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш учун эса, зарурий билим, кўникма ва малакаларини жаҳон стандартлари талабларига мувофиқ ошириш, уларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантиришга етарлича эътибор қаратиш лозим. Айни вақтда олий таълимда ўқитиш тизимини самарали ташкил этишнинг энг мақбул йўли сифатида ўқув жараёнини янгича технологиялар, замонавий ёндашувлар асосида ташкил этиш лозимлиги алоҳида таъкидланмоқда.

Бугун узлуксиз таълим тизими ўсиб бораётган, ривожланаётган, эркин фикрловчи ва баркамол авлод тараққиётининг ҳар босқичида ўзига хос тарзда тафаккур ҳамда фаолият мустақиллигини таъминлаши ва танлаган касбига мос, ёшларнинг ёшига яраша билим, кўникма, малака ҳамда маънавий сифатларни шакллантиришига шарқ таълим-тарбия тизимида алоҳида эътибор қаратилганлигини бир зум бўлсада, ёддан чиқармаслик лозим. Бундан ташқари, Шарқ алломаларининг асарларида ёшларнинг билим ва касб танлашига бўлган қизиқишини фаоллаштириш ва унда мантиқий-мустақил фикрлашни шакллантириш мақсади етакчилик қилгани ҳам кўзга ташланади.

Шу ўринда Форобийнинг фикрича, таълим-тарбия жараёнининг ҳар босқичида таълим олувчиларнинг билимларни ўзлаштириши ўзига хос тарзда фикрлаш, тасаввур қилиш ва ҳис этиш орқали амалга ошади. Инсон туғилганидан фикрлаш қувватига эга бўлади ва у боланинг ўсиши билан ривожланиб боради. Олимнинг фикрича, инсон ақлига сиғадиган тушунчаларнинг киши онгида сақланиб қолиши билишнинг натижаси саналади. Форобий айтадики: “Болада катта имкониятларга эга кўнгил бор. У ҳис-туйғуга, тафаккур орқали англаш хусусиятига эга. Ҳиссиёт ва тафаккур билан жисмлар тушунилади,”– деган ғояни изчил илгари суради ва асослайди.

Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбия ҳақидаги қарашлари ўрганилган манба ва адабиётлардан аён бўлдики, Ибн Сино таълимда билимларни ўзлаштириш ҳис этиш йўли билан амалга оширилганда, катта самара беришини алоҳида таъкидлаган ва бунга доир кўплаб амалий фактлар билан исботлашга ҳаракат қилади. Бу жараён дахл қилиш, ушлаб кўриш, бевосита иштирок этиш, амалда синаб кўриш йўли билан тадбиқ зарурлигини назарий ва амалий жиҳатдан асослаган.

Етук аллома Ибн Синонинг қарашларига кўра, ўқувчи билими асосида мантиқий фикрлаш, шахсий кузатиш ва тажриба ётади. Беназир олим таълим-тарбияда эркинлик бўлишига эътибор қаратган. Эркинлик ўз-ўзидан тафаккур мустақиллигини таъминлайди, фикр кишисини тарбиялайди, шахснинг маънавий камолотига сабаб бўлади. Мутафаккир устоз шогирдининг айрича хусусиятларини инобатга олиши, уларни ўзининг билимдонлиги, шахси билан қизиқтириши, таълимнинг турли методларидан фойдаланиши керак деб ҳисоблаган. Билимларни шогирдлар туйғулари орқали ҳиссий ўзлаштириши учун ўқитувчининг ҳар бир сўзи имо-ишора ва юз ҳаракатлари билан мос бўлиши кераклигини таъкидлаган. Фикрлаш хусусида сўз юритиб, унинг мантиққа асосланиши лозимлигини айтган. Олим фикрича, мантиқ фикрлашнинг курали ва инеъкосидир. Борлиқни англаш мантиққа асосланиши кераклигини Ибн Сино алоҳида таъкидлаган⁶². Умар Хайём таъбирича, мустақил фикрлаш ўқувчи – талаба тараққиётининг ҳар бир босқичида ўзига хос тарзда намоён бўлишини алоҳида таъкидлаган. У ўзидан аввалги олимларнинг ишларини ўрганиб, уларда ўқувчи- талабани «безовта қилиш», қизиқтириш учун мустақил фикрлаш, билимларни онгли равишда ўзлаштириш билан боғлиқ қарашларнинг йўқлиги номаъқул эканига диққат қаратади. Шунингдек, Умар Хайём у ёки бу математик ҳолатларни тушунтиришда эркин ёндашув зарурлигини қайд этган ва ўқувчи-талабани таълим жараёни давомида муттасил равишда мустақил фикрлашга даъват қилиб, йўналтириб турилиши кераклигини мисоллар орқали кўрсатган. Олим махсус йўллар билан таълим олувчиларни мустақил мулоҳаза юритишга одатлантириш, масалани ўзи ҳал қилишига ўргатиш зарурлигини кўрсатган.

Яна Ибн Синога юзлансак: “агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради. Масалан, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли оздиради, ҳафсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мижозни балғамликка мойил қилади. Хулқнинг мўътадиллиги натижасида, ҳам нафас,

⁶² Рахимов С. Педагогические идеи Абу Али ибн Сино. Автореф. дисс... канд. пед. наук. –Т., 1964. Рахимов С. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида. –Т.: “Ўқитувчи”, 1967.

ҳам бадан соғлом бўлади”⁶³. Ибн Сино ахлоққа оид кўплаб муаммоларни одамнинг рухий ҳолати ва маънавий хоссаларининг ҳис-ҳаяжонли пайдо бўлиши асосида талқин этади. Фитрат мазкур асарининг иккинчи қисмида фарзанд тарбияси ҳақида ёзади. “Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир... Бани Одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – “бола тарбияси”дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юқини тортиб, эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болалиқдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ”⁶⁴, - дейди.

Абдулла Авлоний ҳам таълим-тарбиға оид илғор қарашларни илгари сурган. Унинг илмий мероси бой бўлиб, “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Мактаб гулистони” каби асарларида “ақлнинг боласи ақлли, аҳмоқнинг боласи аҳмоқ” каби ақидаларга қарши чиқади ва тарбиянинг ҳал қилувчи аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Авлоний тарбияни шундай тушунтиради: “Тарбия”, “педагогика”, яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Болани саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакни тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан асраб ўздурмакдур”⁶⁵.

Жумладан, фикр тарбияси, унинг мустақиллигини шакллантириш ва ривожлантириш, таълим-тарбия жараёнидаги ўқувчи мустақиллиги ҳамisha устозларнинг зиммасидаги муқаддас бир вазифа эканлиги, миллатнинг илғор зиёлийлари диққат марказида бўлиши кераклигини уқтиради⁶⁶. Фақат шўролар мактаби, собиқ совет даврида бу масала таълим тизимида иккинчи ўринга туширилган.

Маълумки, болалар мактабгача бўлган даврида фавқулодда ижодкорлик хусусиятига эга бўладилар. 5-6 ёшида она тилини тўлиқ ўзлаштириб оладилар, ўзларининг амалий фаолиятлари ва борлиқни англашлари учун зарур бўлган ҳар хил маълумотларга эга бўладилар. Уларнинг бу даврдаги тараққиёти ҳеч қандай, одатда, мунтазам ўқитиш ишларисиз, катталар ва тенгдошлари билан мулоқоти жараёнида амалга ошади. Болалар мактаб ҳаётига кириб келганларида, уларнинг фаолияти дастурлар асосида тизимли билим олишга ўтганда бир қадар ўзгаради. Бизнингча, бу ўқиш-ўрганиш жараёнида

⁶³ Ўша китоб.

⁶⁴ Абдурауф Фитрат. Оила ёки ... –Б. 55..

⁵ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б. 12.

⁶⁶ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётдан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1996. –Б. 276

табийликнинг бузилгани, унга сунъийлик аралашуви туфайли содир бўлади. Бола мактабга киргач, унинг мустақиллиги, ўз интеллектуал даражасидаги фикрлаши ва ихтиёрий фаолияти маълум даражада чекланади. Ундан мактаб талабларига мувофиқ иш юритиш талаб этилади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бола айрим ҳолларда ҳатто мустақил равишда мулоҳаза юритишни унутиб қўйиши ҳам мумкин. Чунки унинг ўрнига мактабда, лицей ёки коллежда ўқитувчи ўйлайди. Педагог болалар ўзлаштиришлари лозим бўлган билимларни тайёр ҳолда беради, саволлар қўяди, берилиши лозим бўлган жавоблар вариантларини ўқувчига таклиф этади ҳамда бериладиган савол ва топшириқларнинг ечилиш йўллари тавсия этади. Шу ўринда ўқувчи ўрганилаётган ўқув материални эслаб қолиши, уни уйда такрорлаши ва мустақамлаш машқларини бажариши лозим бўлади холос. Ўз-ўзидан бундай таълим ўқувчидан ижодий фикрлашни талаб қилмайди. Таълим жараёнида ўқитувчи имкон қадар кенгроқ, чуқурроқ билим беришга ҳаракат қилгани туфайли ўқувчида унга савол бериш эҳтиёжи ҳам йўқола боради. Ана шундай мезонлар орқали саҳналаштирилган дарс жараёни, ўқитувчи томонидан берилган билим, аввало, бола учун янги, қолаверса, ўқитувчи бу янгиликни қатор илмий асослар ва исботлар билан тушунтириб бериши каби тизим айрим ҳолларда бузилади. Болаларга бу тарзда сингдирилган билим, кўникма, малака ва маънавий сифатлар уларни доимий хизмат кўрсатилиши лозим бўлган истеъмолчига ёки “тайёрига айёр” боқиманда ўқувчига айлантириб қўяди. Мисол келтирсак, ўқувчининг мактабда олаётган билими баъзан гўдакка чайнаб берилган овқатга ўхшаб кетади. Бу тизим орқали таълим боладан билимларни мустақил равишда ижодий ўрганишни талаб қилмайди. Бир неча йиллик шундай ўқитиш натижасида ёшлар мустақил равишда бирор қадам ҳам босолмайдиган фаолиятсиз кимсага айланади. Натижада у ҳар қандай ақлий зўриқишдан ўзини торта бошлайди, бундай зўриқишни яқинлари бўлмиш ҳамкорлари, қўллаб-қувватловчилар яъни ўқитувчи, ота-она, ўртоқларининг зиммасига орта бошлайди. Бундай ўқувчи-ёшлар, табиийки, бирор ишни бажаришдан завқ, лаззат ёки қониқиш ҳам туймайдилар.

Айни ўспиринлик даври узлуксиз таълим босқичларидаги фикрлашнинг мустақиллиги даражаси уларга яратилган шароит туфайли кучаяди ёки сусаяди. Шу боисдан уларнинг руҳий тараққиёти ҳар хил шароит ва босқичларда турлича амалга ошади. Бунда катталар эътибор бериши лозим бўлган жиҳатлар: боланинг ривожланишидаги ёши билан боғлиқ хусусиятлар, тафаккурининг мустақиллиги чегараси ва даражаси ҳар бир ёшда ўзига хос индивидуал тарзда

бўлиши таълим жараёнининг ҳар босқичида, ҳар бир дарсада қатъий ҳисобга олиниши лозим. Бу соғлом маънавийлиги шахсни шакллантириш шартларидан энг муҳими саналади.

Маълумки, ҳар бир инсонга хос бўлган ривожланиш даражаси ҳамisha шарт-шароит, муҳит билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам педагог-ўқитувчи ўқувчилар фикрлашининг ташқи муҳит билан алоқасини аниқлаши ва мувофиқлаштириши, унинг йўналишларини бошқара олиши керак. Бу фаолиятнинг сифати, яъни ўқувчи-педагогнинг маънавий соғломлашуви даражаси унинг дастлабки хатти-ҳаракатларидаёқ кўрина бошлайди. Ҳаётий билимларни ўзлаштириш – нарса-ҳодисалар хусусиятлари ва бутун, бўлак, қисмлар ўртасидаги уйғунликнинг сезги органларига ва туйғуларга бевосита таъсири ҳамда онга кўчишидир. Бевосита ўзлаштириш жараёни мустақил тафаккур, тасаввур, нутқ, ҳиссиёт ва ирода орқали амалга ошади, юзага чиқади ҳамда намаён бўлади.

ХУЛОСА

Ҳаётий сабоқлар шуни кўрсатадики, инсон таълим жараёнида ҳам худди меҳнат фаолиятидаги сингари жуда камдан кам ҳолатларда фақат хотирасининг қувватига таянади.

Таълим жараёни тажриба, хотира, тасаввур, хаёлот олами, онг ва эҳтирос билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бундай вазиятда инсоннинг ақли фаол ҳаракатда бўлади. Ақл ўқув-билув жараёнига фаол аралашади, аниқлик киритади, қабул қилади ёки рад этади, яратади ёхуд бузади. Бу жараён инсон ақлининг фаолияти – фикрлаши, тафаккури маҳсули саналади. Барчамизга маълумки, ақл хотиржамликда, сокинликда эмас курашларда ривожланади. Шу ўринда ёшлар ҳаётга умид билан қараши, ўз ҳаётида дуч келадиган ҳар хил қийинчиликлар билан кураша олиши мумкинлигига ўзи ишониши керак.

Дарҳақиқат, санъатнинг кўп турлари инсонда борлиқни туйғулар орқали билиш қобилиятини шакллантиради ва ривожлантиради. Бу қобилият ҳар қандай соҳа мутахассиси учун айниқса, бўлажак мутахассис, етук кадр учун ўта зарур.

Талабчанлик ва танқидийлик ёшлар тафаккурининг асосий хусусиятларидан бўлиб, у ўзга фикрларни турли баҳоналар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилганлиги билан характерлидир. Бунинг олдини олиш учун педагогика, маънавийят, ахборот дарсларида, соатларида ўқувчилар ўз қарашларини далиллар кўмагида асослашга одатлантирилиши керак. Талаба ўзи ҳукм чиқариб, унинг тўғри эканини ўзи исботлай олиши мақсаднинг муддаосини белгилайди.

Ҳаётий тажрибалар орқали, талаба тафаккури тўғри ривожланиши учун уни тўғри таъриф беришга, таҳлил қилишга, таққослашга, умумлаштиришга одатлантириш, ўз фикрини тўғри, равон, аниқ ифодалаш ва асослашга ўргатиш, мустақил равишда ҳукм, хулоса чиқариш, мулоҳаза юритишга йўналтириш керак. Мустақил фикр юритишнинг бундай шакллари уларда ақлий кўникма ва малакаларни ўстиради. Натижада, касбий компетенцияси юқори бўлган ёшларда ақлий ривожланиш, маънавий етуклик амалга оширилади ҳамда замонавий тафаккур қила оладиган, келажак ворислари, янги Ўзбекистон фуқароси камол топади.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.- Т.,Ўзбекистон:НМИУ, 2016. 14-бет.
2. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари – Тошкент: Маънавият, 2000. –Б. 55.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б. 12.
4. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётдан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1996. –Б. 276.
5. Рахимов С. Педагогические идеи Абу Али ибн Сино. Автореф. дисс... канд. пед. наук. –Т., 1964.
6. Рахимов С. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида. –Т.: “Ўқитувчи”, 1967

ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ АНТИУТОПИИ В РОМАНЕ Т.ТОЛСТОЙ «КЫСЬ»

Исламова Ситора Базарбаевна

Тошкентский государственный университет
имена Низами Факультет Языков 2-курс магистрантка

Научный руководитель:

А.С. Лиходзиевский

д.ф.н. доцент Узбекского государственного
университета мировых языков

АННОТАЦИЯ

Антиуто́пия (от «анти-» и «утопия»), также дисто́пия (dystopia, букв. «плохое место» от греч. δυν «отрицание» + греч. τόπος «место» или какото́пия (kakotopia или cacotopia от греч. κακός «плохой» — изображение общественного строя или сообщества, представляющегося автору или критику нежелательным, отталкивающим или пугающим. Является противоположностью утопии или её деривацией.

ABSTRACT

Dystopia (from "anti-" and "utopia"), also dystopia (dystopia, lit. "bad place" from Greek. δυν "negation" + Greek. τπος "place" or cacotopia (kakotopia or cacotopia from Greek. κακός "bad" — an image of a social system or community that appears to the author or critic undesirable, repulsive or frightening. It is the opposite of utopia or its derivation.

«Сидит она на темных ветвях и кричит так дико и жалобно: кы-ысь! кы-ысь! — а видеть её никто не может. Пойдет человек так вот в лес, а она ему на шею-то сзади: хоп! и хребтину зубами: хреть! — а когтем главную-то жилочку нащупает и перервёт, и весь разум из человека и выйдет».

Татьяна Толстая. «Кысь»

Антиутопия — это является противоположностью утопии и как жанр зачастую используется, чтобы обратить внимание на реальные для автора проблемы в окружающей среде. В литературоведении XX—XXI веков антиутопии, как и утопии, рассматриваются в ряду жанров научной фантастики. Когда мы читаем современной литературы, что можем увидеть антиутопии. Вот например возьмём произведение «Кысь» Татьяны Толстой.

Роман был задуман в 1986 году после чернобыльской катастрофы. Писался 14 лет — с большими перерывами, иногда по четыре года. Потому что

автор Толстая объясняет такой срок написания романа сложностью выработки языка, характерного для его персонажей. Я прочитала роман и мне понравилась именно вот это антиутопии. Который роман «Кысь» — называется этноцентрированная постапокалиптическая антиутопия Т. Н. Толстого. В романе рассказывается про то, что может произойти с Россией после ядерной войны. Роман насквозь пропитан иронией и сарказмом. Если бы читателя произведение читают, что перед глазами сразу вымышляют роман персонажей. В это романе только что не антиутопии, не только мы можем увидеть «сложное жанровое образование, включающее элементы памфлета, фантастики, философского исследования и мифологии» Действие происходит в отдаленном будущем, после глобальной ядерной войны, на месте нынешней Москвы, где в сказочном дикарско-тоталитарном государстве проживают разного рода мутанты, появившиеся на свет уже в новую эпоху так называемые голубчики, которых отличает удручающе низкий уровень умственного развития, питаются эти существа преимущественно мышами, а также и небольшое количество «прежних», которые в результате мутации обрели бессмертие и помнят разрушенную культуру; они пытаются просвещать и облагораживать голубчиков, но без особого успеха.

Главный герой романа, юный Бенедикт, родился в результате мезальянса: мать его потомственная московская интеллигентка из «прежних», а отец голубчик-мутант. Бенедикт, давно уже осиротевший, служит переписчиком книг. Печатные же издания находятся под запретом, а за нарушителями-книгочеями охотятся инквизиторы — так называемые Санитары. Бенедикт — фанатичный читатель, боготворящий книги. По ходу развертывания сюжета происходит печальная эволюция героя: «“благословенный” русский мальчик, жадный до высокого слова и готовый жизнь положить за “главную книгу”, оказывается одним из главных Санитаров» .

В произведение главный образ — это Кысь. И читателю стало вопрос, что это такой? Это какой вещь? Ну дальше несколько вопросы появились У меня тоже появилась вопрос и сама тоже про это долго думала, Ну когда прочитала все это романа после этого поняла, что Кысь некоего страшного существа — проходит сквозь весь роман, периодически возникая в представлении и мыслях Бенедикта. Сама Кысь в романе не фигурирует, вероятно, являясь плодом воображения персонажей, воплощением страха перед неизвестным и непонятым, перед тёмными сторонами собственной души. В представлении героев романа Кысь невидима и обитает в дремучих северных лесах.

«Кысь» с позиций постмодерна – как окончательный разрыв Толстой с необарочной модернистской традицией¹. По их мнению, Толстая внушает читателям характерную для постмодерна «мысль о продуктивности забвения», «создаёт русский вариант деконструкции, переводит Деррида на звучный язык русского сказа и русской сказки». «Кысь» не может считаться антиутопией, поскольку Толстая не преследует цель моделирования будущего, а «блистательно передаёт сегодняшний кризис языка, посткоммунистический распад иерархических отношений в культуре». В сознании главного героя романа нет места истории, а оттого для него всё одинаково в новинку. Книги в его библиотеке сгруппированы не по смыслу и даже не по алфавиту, а по случайному созвучию заголовков. «Авторитетные мифы культуры» вовлекаются в «сказочную игру с этими мифами». Так, частое упоминание на страницах книги мышей связано с тем, что «в античной мифологии мышь была символом забвения, и всё, к чему мышь прикасалась, исчезало из памяти».

REFERENCES

1. «Непальцы и мюмзики», интервью Т. Толсто журналу «Афиша» (вошло в книгу «Двое»).
2. Tatiana Tolstaya at the Russian School / Татьяна Толстая в Русской школе - YouTube
3. Лейдерман Н. Л. и Липовецкий М. Н. Современная русская литература. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М., 2003. Т. 2. С. 473—477.
4. «Мюмзики и Нострадамус», интервью Т. Толстой газете «Московские новости». См.: Н. Толстая, Т. Толстая. Двое. М.: Подкова, 2001. С. 422.
5. Наталья Иванова. И птицу паулин изрубить на каклеты
6. Борис Парамонов о "Кыси"
7. Лестница успехов / Культура / Независимая газета
8. Пушкин с маленькой буквы — Журнальный зал
9. Путешествие в страну мертвых — Журнальный зал
10. А. Немзер. Замечательное десятилетие русской литературы. М.: Захаров, 2003. С. 462.

УЎТ 631.52. 633.16

**ЗАМОНАВИЙ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАР ҚЎЛЛАНГАН ҲОЛДА
“АДИР” АРПА НАВИНИНГ ОРИГИНАЛ УРУҒЛАРИНИ ЖОРИЙ
ҚИЛИШ НАТИЖАЛАРИ**

Т.Маматқулов

қишлоқ хўжалик фанлари доктори

З.И.Усаров

қишлоқ хўжалик фанлари бўйича фалсафа доктори

Лалмикор деҳқончилик илмий-тадқиқот институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Лалмикор деҳқончилик илмий-тадқиқот институтида яратилган “Адир” арпа навининг бошланғич уруғчилигини йўлга қўйиш ва жорий қилиш натижалари келтирилган.

***Калит сўзлар:** Авлод, баҳолаш, белги, бирламчи уруғчилик, навдорлик, дала кўриги, касаллик, кузатув, кўпайтириш, лаборатория кўриги, негатив танлаш, оила, танлаш, тизим, уруғлик, уруғчилик, уруғчилик схемаси, фенология, ҳосил, ҳосилдорлик, биринчи йил кўпайтириш, якка танлаш.*

ANNOTATION

The article presents the results of the creation and implementation of the initial sowing of the barley variety "Adir", created at the Scientific Research Institute of Agriculture "Lalmikor".

***Keywords:** Generation, assessment, trait, primary seed productivity, yield, field survey, disease, observation, reproduction, laboratory examination, negative selection, family, selection, system, seeds, seed science, seed production scheme, phenology, yield, yield, first breeding year, single selection.*

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сон “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони ва 2019 йил 16 февралдаги ЎРҚ-521-сон «Уруғчилик тўғрисида»ги қонуни ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда экологик иқлим ўзгаришлари натижасида кузатилаётган атмосфера қурғоқчилиги, сув ресурсларининг чекланганлиги туфайли арпа навларини яратишда бошланғич манбаларни тўғри

танлаш ва улардан селекция усулларидаан фойдаланилган ҳолда янги тизмалар ва навларини яратиш ҳамда ишлаб чиқаришга жорий этиш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Дунё қишлоқ хўжалиги амалиётида арпанинг янги навларини яратишда қурғоқчилик, касаллик ва зараркунандаларга бардошли, ҳосилдорлиги ва донининг технологик сифат кўрсаткичлари юқори бўлган нав намуналаридан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Муस्ताқил ҳамдўстлик мамлакатларида ҳозирги кунга қадар арпанинг 100 дан ортиқ баҳорги ва 40 дан ортиқ кузги навлари районлаштирилган. Шунингдек, Россия, Украина, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркия, Швеция, Белоруссия, Германия, Словения, Дания, Белгия, Франция каби мамлакатларда арпа селекциясини янада ривожлантириш учун селекция ва генетик ишларини физиологик тадқиқотлар билан боғлиқ ҳолда олиб борилмоқда. Шу сабабдан, арпанинг янги навларини яратишда дунё генофондидан ҳамда навларидан кенг фойдаланилган ҳолда эртапишар, серҳосил, ташқи муҳитнинг кескин ўзгарувчан омилларига, касаллик ва зараркунандаларга бардошли, сув танқислиги шароитларида етиштиришга мос, энг муҳими юқори сифатли навларини тезроқ яратиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Уруғчиликни тўғри йўлга қўйиш ҳосилдорликнинг камида 20% ошишига олиб келади. Навлар янгиланиш жараёни қанчалик тез амалга оширилса, натижа шунчалик самарали бўлади (Г.В.Гуляев, 1992).

Уруғчилик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг махсус тармоғи бўлиб, экинларнинг ҳосилдорлигини ошириш ва яратилган янги навларни ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳамда бу навларнинг сифатли маҳсулдор уруғларини кўпайтириш билан шуғулланади (Уразалиев Р.А. 1993).

Кўпгина адабиётлардан келтирилган маълумотлардан кўринишича, Қурбонов Ғ.Қ. (2001) йирик уруғнинг дала шароитида униб чиқиш даражаси ортиқ бўлади, бундай уруғдан бақувват кўчат олинади ва у яхши туплайди, серҳосил бўлади, бинобарин озикланиш майдонини бирмунча ортиқроқ талаб қилади. Шунинг учун ҳам юқори ҳосил олиш учун экиладиган уруғлик миқдори йирикликдаги уруғларга нисбатан бир қадар кам бўлиши керак.

ТАДҚИҚОТ УСЛУБЛАРИ

Бирламчи уруғчилик схемаси тажриба майдонларини экишга тайёрлаш, экиш, озиклантириш каби агротехник тадбирлар Лалмикор деҳқончилик илмий-

тадқиқот институтида (2004) ишлаб чиқилган услубий қўлланмасидан фойдаланилди.

Илмий-тадқиқот ишлари кузатиш, ҳисоблаш ва таҳлиллар авлод кўчатзорларига танлаш, навга хос бўлган ўсимликларни ажратиб олишда «Практикум по селекции и семеноводству полевых культур» (1987), ҳалқаро классификатор (1983) ва маълумотлар Б.А.Доспехов (1985) бўйича математик статистик таҳлил қилинди.

Навларнинг қишга ва совуққа чидамлилиги дала шароитида униб чиққандан кейин ва қишлаб чиққандан сўнг қолганлари санаб чиқиб, баҳоланди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

“Адир” навининг биринчи йил авлодларни синаш кўчатзори.

Биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорига 2021 ва 2022 йиллари “Адир” навининг навдорлиги ва нав тозалиги қори бўлган экинзорларида ҳар йили 1200 тадан бошоқ танлаб олиниб, улар маҳсулдорлик кўрсаткичлари: бошоқ узунлиги, бошоқчалар сони, битта бошоқдаги дон сони ва вазни белгилари ўрганилди. Ушбу кўрсаткичлар бўйича юқори ва жуда юқори кўрсаткичларга эга бўлган 1000 та дан бошоқлар ҳар йили танлаб олинди ҳамда “Адир” навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорига экилди.

2020-2021 қишлоқ хўжалиги йилида ёғин миқдорининг куз ойларида: октябр ойида ёғингарчилик бўлмаганлиги, ноябр ойида 48,0 мм ёғин миқдори бўлсада иккинчи ва учинчи ўн кунлигида ҳаво ҳарорати мос равишда $-2,3^{\circ}\text{C}$, $-3,0^{\circ}\text{C}$, минимал ҳаво ҳарорати ўртача $-16,8^{\circ}\text{C}$, $-24,0^{\circ}\text{C}$, максимал ҳаво ҳарорати $6,5^{\circ}\text{C}$, 15°C бўлиши натижасида арпа майсаларининг униб чиқиши учун қулай (қўқариб олиш учун энг паст $1-2^{\circ}\text{C}$, энг юқори 30°C , энг қулай 25°C) об-ҳаво шароити бўлганлиги сабабли униб чиқиш, қишлаш учун салбий таъсир кўрсатди.

Декабр ойида ўртача ҳаво ҳарорати кўп йилликка нисбатан ($0,5^{\circ}\text{C}$) $-0,8^{\circ}\text{C}$ паст, минимал ҳарорат -10°C , ёғин миқдори кўп йилликка нисбатан 44,6 мм кам бўлганлиги туфайли ниш отган уруғларда, совуқдан зарарланиш, нам нам етишмаган тупроқда уруғ узоқ вақт туриб қолиб ўз ҳисобига озикланиши, нам етишмаслиги уруғлар яшаш учун 1000 атмосферада куч билан сувни шимиши натижасида уруғларнинг униб чиқиши учун ҳимоя қиладиган биринчи барг ёрилиб, унинг унувчанлик қобиляти бутунлай йўқотилишига олиб келди.

Тупроқнинг намлик ва ҳаво ҳарорати даражаси бир-бирига мувофиқ равишда қулай бўлмаганлиги уруғнинг унишида нишларнинг ва майсаларнинг

дастлабки физиологик бузилишдарига сабаб бўлди ва уларнинг ҳаётчанлиги сусайди. Натижада ўсимликларнинг сийракланишига олиб келди.

Январ ойининг иккинчи ўн кунлигидан бошлаб максимал ҳаво ҳарорати 16,3 °С илиқ келиши туфайли совуқдан зарарланмаган, униб чиқиш қобилиятини сақлаб қолган уруғларнинг униб чиқиши қайд этилди.

2021-2022 қишлоқ хўжалик йилида ҳам куз, қиш фаслларида об-ҳаво шароитларининг ноқулай келиши сабабли 19-25 феврал кунлари униб чиқиш қайд этилди.

2020-2021, 2021-2022 қишлоқ хўжалик йилларида куз фаслларида тупроқ қурғоқчилиги бўлганлиги туфайли нав ва тизмалар уруғларининг ниш отиш даврида қишлаш сабабли тизмаларнинг қишлашга чидамлик даражаси бўйича дала шароитида баҳолаш учун яхши имконият яратилди.

Гуруҳларга ажратиб баҳолашда халқаро классификатордан (*Hordeum L.*) (1983) фойдаланилди.

Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида қишлашга чидамлик хусусияти паст (3) дан жуда юқори (9 балл) оралиғида бўлганлиги аниқланди. 2021 йилдаги таҳлилларга кўра паст (31-50 %) гуруҳга 5 та (0,57 %), ўрта гуруҳга 232 та (26,5 %), юқори гуруҳга 623 та (71,28 %), жуда юқори гуруҳга 14 та (1,6 %), 2022 йилда ўртача гуруҳга 160 та (16,9 %), юқори гуруҳга 600 та (60,0 %), жуда юқори гуруҳга 321 та (23,1 %) тизмалар мансублиги аниқланди. Бу албатт ушбу йўналишда лабораторияда қишлашга бардошли навлар яратиш борасида селекция ишлари алоҳида эътибор беришдан деб изоҳлаймиз (1-жадвал).

1-жадвал.

Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида авлодларнинг қишлашга чидамлик хусусияти бўйича гуруҳларга тақсимланиши.

Т/р	Нав	Йиллар	Авлодлар сони, дона	Қишлашга чидамлик бўйича гуруҳлар, дона				
				Жуда паст (<30,0%)	Паст (31-50%)	Ўртача (51-70,0%)	Юқори (71-90%)	Жуда юқори (>90,0%)
1	Адир	2021	874		5	232	623	14
2	Адир	2022	1000			169	600	231

Арпа экини бўйича фарқланиш, ўхшашлик ва барқарорлик мезонларига синов ўтказиш қўлланмаси асосан Адир навининг белги ва хусусиятларига кўра энг яқин бўлган Лалмикор навидан фарқлари (стандарт навдан) дала кўриклари бўйича куйидагича (2-жадвал).

2-жадвал

**Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида
авлодларни фарқлаш ва барқарорлик мезонлари бўйича баҳолаш.**

Кўриқлар номи	Морфологик белгилари															
	3. Усимликлар кузатишда ён барглarning эгишганлиги		4. Ён барг: қулоқчаларининг аннотацион ранги		5. Ён барг: қулоқчаларининг аннотацион рангининг жалалиги		14. Бошоқ шакли		15. Бошоқ зичлиги		19. Бошоқ рўваги: биринчи бўғим эгишганлиги		20. Бошоқ рўваги: бўғимдаги эгишганлиги		Дон шакли	
	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н
2021 йил																
1-дала кўриги	65	809	62	747	78	699										
2-дала кўриги							30	669	26	643	25	618				
Лаборатория кўриги												1	617	2	615	
2022 йил																
1-дала кўриги	11	989	8	981	7	974										
2-дала кўриги							18	956	17	939	16	923				
Лаборатория кўриги												3	920	2	918	

Биринчи дала кўригида натижалари кўра 2021 йил Адир навининг 3,4,5 рақамли морфологик белгилари бўйича жами 175 та яроқсиз 699 навдор, 2022 йилда мос равишда 26, 974, иккинчи дала кўригида 14,15,19 рақамли белгилар бўйича 2021 йилда 81 та яроқсиз, 618 та навдор, 2022 йилга мос равишда 51, 923, лаборатория кўригида 2021 йилда 3 яроқсиз, 615 навдор, 2022 йилга тегишлиси 5, 918. Жами Адир навининг морфологик белгилари хос 2021 йилда 615 та, 2022 йилда 918 та тизмалар иккинчи йил авлодлар кўчатзорига ўтказиш учун танлаб олинди.

Биринчи йил авлодларини синаш кўчатзори, 2021-2022 йиллари Адир навидан якка танлаш усулида танлаб олинган авлодлар 16-18 ноябрда экилди. Тажриба майдонида олиб борилган кузатувлар натижасига кўра уруғ экилгандан униб чиққангача 2021 йилда 63-64 кун, 2022 йилда 99-100 кун, уруғ

униб чиққандан бошоқлашгача 2021 йилда 171-172 кун, 2022 йилда 170-171 кун, уруғ униб чиққандан пишишгача 2021 йилда 212-213 кун, 2022 йилда 213-214 кунни ташкил этиши аниқланди (3-жадвал) .

3-жадвал

Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида вегетация даври.

Йиллар	Экилган авлодлар сони, дон	Уруғ			Туплаш, кун	Бошоқлаш, кун	Бошоқлашгача бўлган, кун	Мум пишиш, кун	Мум пишишгача бўлган, кун	Пишиш, кун	Пишишгача бўлган, кун
		Экилган муддат, кун	Униб чиқиши,	Униб чиққан гача бўлган, кун							
2021 й.	1000	16-17.11	18-19.01	63-64	8-9.02	6-7.05	171-172	1-2.06	197-198	16-17.06	212-213
2022 й.	1000	17-18.11	24-25.02	99-100	14-15.03	6-7.05	170-171	4-6.06	199-200	19-20.06	213-214

Биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида тизмаларни чиқитга чиқаришда асосий маҳсулдор бошоқ, бир бошоқдаги дон сони, битта бошоқ вазни сингари белгилар ҳисобга олинади.

Арпа экиннинг бирламчи уруғчилигини олиб боришда якка танлаш усулида яроқсизларни чиқаришда тизмаларнинг ҳосилдорлигига албатта эътибор қаратилади.

Икки йиллик тадқиқотлар давомида 2021 йилда наводор деб топилган 615 та, 2022 йилда 831 та тизмалар орасидан ҳосилдорлик кўрсаткичи андоза Адир (элита) навига нисбатан 105,0 % юқори кўрсаткич кўрсатган 2021 йилда 293 та тизма, 115,1 % дон юқори 228 та, жуда юқори (>125 %) 28 та, 2022 йилда мос равишда 372, 245, 85 та тизмалар ҳосилдорлиги юқори, г/м² да маҳсулдор поя сони, 1000 та дон вазни, бир бошоқдаги дон сони, бир бошоқдаги дон вазни бўйича тизмалар танлаб олинди (4-жадвал).

Адир навининг биринчи йил авлод кўчатзори учун навнинг наводорлиги ва навга хослиги юқори экинзорлардан бошоғи йирик, дони, поя узунлиги бир текис, қора куя ва доғланиш касалликларига чалинмаган ўсимликлардан 1200 та бошоқ танлаб олинди. Танланган бошоқлар биометрик таҳлил: ўсимлик бўйи, бошоқ узунлиги, дон сони, бир бошоқдаги дон вазни журналга қайд этилди. Таҳлил натижаларига кўра юқори кўрсаткичларга эга бўлган бошоқлар бир бошоқ алоҳида тозаланди., доннинг бир текислиги ва тўқлиги кўз билан баҳоланди. Ҳар қайси бошоқдаги дон рақамланган кичик пакетларга солинди ва ип билан тикилди.

4-жадвал

**Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзорида
авлодларнинг ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича кўрсаткичлари
Ғаллаорол 2021-2022 йй.**

Ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлар (андозага нисбатан, %)	Йиллар	Синаш кўчатзорида танлаш натижалари		Синаш натижалари					
		Ажралган тизмалар сони, дона	Андозага нисбатан маҳсулдор тизмалар, %	Ҳосил г/м ²	Андозага нисбатан, %	г/м ² да маҳсулдор поя сони, дона	1000 дона дон вазни, г	Бир бошокдаги дон вазни, г	Бир бошокдаги дон сони, дона
Жуда паст (>75,0 %)	2021								
	2022	11	1,32	114	73,8	186	58,23	1,22	22
Паст (75,1-105%)	2021	16	2,60	46	95,0	77	53,14	1,10	21
	2022	68	8,18	139	92	264	62,22	1,35	24
Ўрта (105,1-115%)	2021	293	47,64	55,0	110,0	85	55,09	1,25	23
	2022	372	47,76	169,9	110,0	291	64,23	1,51	25
Юқори (115,1-125%)	2021	228	37,07	60,0	120,0	93	56,00	1,45	25
	2022	245	29,48	185,3	120,0	303	65,65	1,62	28
Жуда юқори (>125%)	2021	28	4,55	62,9	125,8	97	57,54	1,55	26
	2022	85	10,23	206	133,4	323	66,30	1,73	30
Андоза навининг ўртача кўрсаткичи	2021	50	8,13	50,0	100	82	54,18	1,21	23
	2022	50	6,02	154,4	100	253	62,48	1,45	24

1-расм. Адир навининг биринчи йил авлодларини синаш кўчатзори.

2-расм. Адир навининг биринчи йил авлодлар кўчатзорида унувчанлиги юқори бўлган намуналарни баҳолаш.

Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзорида 2021 йилда биринчи йил авлодлар кўчатзоридан танлаб олинган 500 та, 2022 йилда 600 та тизма уруғлари экилди. Экиш майдони 5м^2 , экиш меъёри 2,5 млн дона уруғ, ҳар 19 та тизмадан кейин андоза (Адир навининг элита авлоди) нави жойлаштирилди.

Қишга чидамлилик бўйича тадқиқот йилларида 2021 йилда ўрганилган 500 та тизмалардан 21 та тизма ёки 4,20% паст (3 балл), 128 та тизма ёки 25,6% ўрта (5 балл), 399 та тизма ёки 67,8 % тизма юқори (7 балл) ва 12 та тизма ёки 2,4% тизмалар жуда юқори (9 балл) чидамлилик гуруҳига мансублиги аниқланди. Аксарият тизмалар 399 та ёки 67,8% юқори, 12 та тизма жуда юқори

чидамлилиқ натижани кўрсатди. 2022 йилда об-ҳаво қулай келганлиги сабабли асосан юқори (71-90%) 125 та тизма (20,83%) ва жуда юқори (> 90,0%) балл билан 475 (79,17%) тизмалар баҳоланди (5-жадвал).

5-жадвал.

**Адир навининг иккинчи йил авлодларини синаш кўчатзорид
авлодларнинг қишлашга чидамлилиқ хусусияти бўйича гуруҳларнинг
тақсимланиши (Ғаллаорол 2021-2022 йй)**

Т/р	Йиллар	Авлод сони, дона	Қишлашга чидамлилиқ бўйича гуруҳлар, дона				
			жу да па ст (< 30%)	па ст (31- 50%)	ў рта ча (51-70%)	ю қо ри (71-90%)	жу да ю қо ри (> 90%)
1	2021	500		21	128	399	12
2	2022	600				125	475

Тадқиқотларда арпа экини бўйича фарқланиш, ўхшашлик ва барқарорлик мезонларига синов ўтказиш қўлланмаси асосан Адир навининг белги ва хусусиятларига кўра энг яқин бўлган Лалмикор навидан фарқлари (стандарт навидан) дала кўриклари бўйича қуйидагича:

Биринчи дала кўригида ўсимликларда ён баргларининг эгилганлигининг катталиги, ён барг қулоқчаларининг антоциан рангининг жадаллиги ўртачалиги, иккинчи дала кўригида бошоқ шаклининг цилиндрсимонлиги, бошоқ зичлигининг юмшоқлиги, бошоқ рўваги: биринчи бўғин эгилганлигининг кучайиши, учинчи кўрик лаборатория шароитида икки қаторли арпа бошоқ рўваги бўғиндаги дўнгчаларнинг бўлиши ўртачалиги, дон шаклининг эллиптик шакли сингари морфологик белгилари бўйича фарқланиши билан баҳоланди (5-жадвал).

5-жадвал

**Адир навининг иккинчи йил авлодларини синаш кўчатзорид
авлодларни фарқлаш ва барқарорлик мезонлари бўйича баҳолаш
(Ғаллаорол 2021-2022 йй)**

Кўрик номи	Йиллар	Морфологик белгилар																	
		Кузатишда ён баргларнинг		Ён барг қулоқчаларининг		антоциан ранги		кулоқчаларининг антоциан рангининг		Бошоқ шакли		Бошоқ зичлиги		Бошоқ рўваги биринчи бўғини эгилганлиги		бошоқ рўваги бўғинидаги дўнгчаларнинг		Дон зичлиги	
		я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н	я	н
І-дала кўриги	2021	1	47	1	46	1	45												
		3	7	3	4	2	2												

	2022	1 2	58 8	1 3	57 5	9	56 6										
П-дала кўриги	2021							1 0	4 4 2	1 0	4 3 2	9	42 3				
	2022							1 2	5 5 4	1 2	5 4 2	1 1	53 1				
Лаборато рия кўриги	2021													1	442	1	4 2 1
	2022													2	529	2	5 2 7

Танлов натижаларига кўра биринчи дала кўригида Адир навининг 2021 йилда 3,4,5 рақамли морфологик белгилари бшйича жами 38 та яроқсиз, 452 та навдор, 2022 йилда мос равишда 34, 566 та . иккинчи дала кўригида 2021 йилда 29 та яроқсиз, 423 та навдор 2022 йилда мос равишда 35, 531 та, лаборатория кўригида 2021 йилда жами 2 та яроқсиз, 421 та навдор, 2022 йилда мос равишда жами 4 та яроқсиз ва 527 та навдорлик белгилари билан баҳоланди. Икки йиллик олиб борилган натижаларга кўра биринчи ва иккинчи дала кўриклари ҳамда лаборатория кўрикларида 2021 йилда 421 та навдор, 77 та тизма яроқсиз, 2022 йилда 527 та тизма навдор, 73 та тизма яроқсиз белгилари билан баҳоланди.

Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзори 2021-2022 йилларда Адир навидан якка танлаш усулида танлаб олинган авлодлар 16-18 ноябрда экилди. Тажриба майдонини олиб борилган кузатувлар натижасига кўра уруғ экилгандан униб чиққангача 2021 йилда 58-59 кун, 2022 йилда 95-99 кун, униб чиққандан бошоқлашгача мос равишда 185-187, 174-175 кунни ташкил этди. Униб чиққандан тўлиқ пишишгача мос равишда 221-224, 221-226 кунни ташкил этиши аниқланди (6-жадвал)

Касалликларга чидамлик хусусиятлари ўрганилганда 2021 йилда 5-10%, 2022 йилда 5-25% зарарланганлиги аниқланди. 2022 йилда нисбатан кучли зарарланган 58 та тизма яроқсизликка чиқарилди.

6-жадвал

**Адир навининг иккинчи йил авлодларини синаш кўчатзорида
вегетация даври (Ғаллаорол 2021-2022 йй)**

Йиллар	Уруғ			Туплаш, кун	Бошоқлаш, кун	Бошоқлашгача бўлган кун,	Мум пишиш, кун	Мум пишигача бўлган кун	Пи-шиш, кун	Пишигача бўлган кун
	Экилга н муддат, кун	Униб чиқи ш, кун	Униб чиққан гача кун							
2021	16-17 XI	13- 15.01	58-59	6-8.02	20- 23.05	185- 187	10- 13.06	206- 209	25- 28.06	221- 224
2022	17-18 XI	20- 25.02	95-99	14- 15.03	10- 11.05	174- 175	4-5.06	206- 212	19- 20.06	221- 226

Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзорида ҳосилдорлик бўйича кўсаткичларини баҳолашда Бутуниттифоқ ўсимликшунослик илмий-тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган халқаро классификатор СЭВ рода *Hordeum L* (1983) ни қўллаган ҳолда ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича (андоза навга нисбатан) куйидаги гуруҳларга ажратилди: 1- жуда паст (< 75 %), 3-паст (75,1-105 %), 5- ўртача (105,1-115%), 7-юқори (115,1-125%), 9- жуда юқори (> 125%)

Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзорида 2021 йилда 7 та тизма паст, 328 та ўрта, 55 та юқори, 6 та жуда юқори, 2022 йилда мос равишда 31,157,150,108 гуруҳларга мансублиги аниқланди.

Тизмаларни ўрганиш натижасида 2021 йилда ҳосилдорлиги андоза (4,6 ц/га) навидан ҳосилдорлиги юқори бўлган 389 та , 1м² да маҳсулдор поялар сони (48-57 дона), 1000 та дон вазни (54,33-56,9 гр), бир бошоқдаги дон сони (22-25 дона), бир бошоқдаги дон вазни (1,22-1,44 гр), 2022 йилда мос равишда 415, 12,54-15,2 , 123-150, 61,1-70,65, 23-26,1,34-1,62 бўйича тизмалар танлаб олинди (7-жадвал).

Иккинчи авлодларни синаш кўчатзори 2021 йилда Адир навидан 389 та, 2022 йилда 415 та тизмалар танлаб олинди ҳамда хар бирининг дон ҳосили алоҳида-алоҳида кичик халтачаларга йиғиб олинди, сараланди, тозаланди ҳамда сифат кўрсаткичлари ва наводорлигининг бир хиллигига ишонч ҳосил қилиниб, уруғлар бирлаштирилди. Мазкур кўчатзордан 2021 йилда 102 кг, 2022 йилда

283 кг юқори авлодли уруғлик дон жамғарилди ва биринчи йил авлодларни кўпайтиришмайдонига экилди.

7-жадвал

**Адир навининг иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзорида
авлодларнинг ҳосилдорлик бўйича кўрсаткичлари
(Ғаллаорол 2021-2022 йй)**

Ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича гуруҳлар (андозага нисбатан)	Йиллар	Синаш кўчатзорида танлаш натижалари		Синаш натижалари					
		Ажралган тизмалар сони, дона	Андозага нисбатан маҳсулдор тизмалар, %	Ҳосил ц/га	Андозага нисбатан, %	1м ² да маҳсулдор поялар сони	1000 дона дон вазни, г	Бир бошоқдаги дон сони, дона	Бир бошоқдаги дон вазни, г
жуда паст (< 75 %)	2021								
	2022								
паст (75,1-105 %)	2021	7	1,66	4,43	96,3	39,4	52,24	20	1,12
	2022	31	6,54	10,26	90,04	100	56,35	21	1,20
ўртача (105,1-115%)	2021	328	77,91	4,90	106,52	48,5	54,33	22	1,22
	2022	157	33,12	12,54	110,0	123	61,10	23	1,34
юқори (115,1-125%)	2021	55	13,06	5,52	120,2	54	55,59	24	1,32
	2022	150	31,64	13,68	120,0	134	65,85	25	1,48
жуда юқори (> 125%)	2021	6	1,43	5,83	126,71	57,6	56,09	25	1,44
	2022	108	22,78	15,2	133,33	150	70,65	26	1,62
Андоза (элита) навининг ўртача кўрсаткичи	2021	25	5,94	4,60	100,0	45,4	54,09	22	1,19
	2022	28	5,91	11,4	100,0	112	57,04	21	1,31

3-расм. Адир навининг иккинчи йил авлод синаш кўчатзорини экиш

4-расм. Адир навининг иккинчи йил авлод синаш кўчатзорини комбайн билан ҳосилини ўриш

5-расм. Адир навининг биринчи йил кўпайтириш майдони

Иккинчи йилги авлодларни синаш кўчатзоридан 2021 йилда 102 кг, 2022 йилда 283 кг танлаб олинган юқори авлодли уруғлар мос равишда 12,5 га биринчи йил кўпайтириш кўчатзорига, тоза шудгор ўтмишдошига сеялка ёрдамида экилди. Лалми ерлар учун тавсия этилган барча агротехник тадбирларни ўтказишга алоҳида эътибор қаратилди.

Биринчи йил кўпайтириш кўчатзоридан 2021 йилда 1050 кг, 2022 йил 550 кг, иккинчи йил кўпайтириш майдонидан 2022 йилда 3710 кг ҳосил комбайнда йиғиб олинди, уруғлик дон қайта тозалаш, саралаш ишлари бажарилди.

ХУЛОСА

1. Тадқиқотларда биринчи йил авлодларни синаш кўчатзорида ўрганилган 1000 тадан авлодлардан арпанинг «Адир» навидан 2021 йилда 615 та авлодлар танлаб олинди. Қолган авлодлар яроқсизга чиқарилди.

2. Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзорида ўрганилган ҳар бир навнинг авлодларидан танлов натижаларига кўра қимматли хўжалик белгилари ва биологик хусусиятлари бўйича навдор деб топилган арпанинг «Адир» навидан 2021 йилда 389 та, 2022 йилда 415та авлодлар танлаб олинди. Қолган тизмалар яроқсизга чиқарилди.

3. Танлаб олинган арпанинг «Адир» навидан 2021 йилда 389 та, 2022 йилда 415та авлодлар ҳар бирининг дон ҳосили алоҳида-алоҳида кичик халталарга йиғиб олинди, сараланди, тозаланди ҳамда уруғликнинг сифат кўрсаткичлари лаборатория тахлилидан ўтказилиб, уруғлик навдорлигининг бир ҳиллигига ишонч ҳосил қилиниб бирлаштирилди.

4. Иккинчи йил авлодларни синаш кўчатзоридан арпанинг «Адир» навидан 2021 йилда 102 кг, 2022 йилда 283 кг уруғлик дон жамғарилди ва биринчи йил кўпайтириш майдонида экиш учун тайёрланди.

5. 2022 йил биринчи йил кўпайтириш майдонларида арпанинг «Адир» навидан 15,0 гектар майдонга жорий этилди.

6. 2023 йил ҳосили учун жами арпанинг «Адир» навидан 3710 кг юқори авлодли уруғлик дон экиш учун жамғарилди.

7. 2023 йил ҳосили учун арпанинг «Адир» навидан 20 гектар майдонга юқори авлодли уруғларни экиш режалаштирилди.

REFERENCES

1. Аманов А.А. ва бошқалар. Донли экинлар селекцияси ва бошланғич уруғчилиги бўйича услубий қўлланма. Ғаллаорол 2004 йил.
2. Гуляев Г.В. Совершенствовать систему семеноводства. // Вестник РАСХ. 1992.№ 4 с. 17-21.
3. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. Москва, 1985.
4. Маматкулов Т., Усаров З.И. Лалмикор ерларда экиш учун мўлжалланган арпанинг янги “Адир” навини уруғчилигини ташкил қилишда биринчи йил авлодларни синаш кўчатзорининг аҳамияти. – 2022.
5. Международный классификатор СЭВ рода *Hordeum* L. ВНИИР имени Н.И.Вавилова (ВИР). Ленинград. 1983. -54 с.

6. Покровская М., Усаров З., Маматкулов Т. Оценка устойчивости сортов ячменя к неблагоприятным условиям богарных районов //Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 319-322.
7. Практикум по селекции и семеноводству полевых культур» 1987.
8. Уразалиев Р.А. Селекция, семеноводства и сортоиспытания на современном этапе. // Вестник. с/х науки Казахстана. 1993. с. 21-23.
9. Курбонов Г.К. Основы продовольственных проблем ж. «Сельское хозяйство Узбекистана» 2001 -С.3.
10. Tursunkul M. et al. Results On Primary Seeding And New Varieties Of Cereal Crops Intended For Cultivation In Arrigious Lands //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Т. 6. – №. 9. – С. 4376-4384.

“INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANINI O‘QITISHDA ELEKTRON RESURLAR VA MEDIATEXNOLOGIYALARNING ZARURIYATI

Sulaymanova Dildora Baxtiyorovna

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali.
Energetika va mashinasozlik fakulteti “Matematika va informatika” kafedrası. p.f.f.d.
(PhD) tel: +998936683645, e-mail: sdildora75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada “Informatika va axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda elektron resurslar va mediateknologiyalarning zaruriyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *interfaol metodlar, elektron resurslar, elektron ta‘lim resurslari, “Ispring”, axborot, Power Point.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается необходимость использования электронных ресурсов и медиатехнологий при преподавании предмета “Информатика и информационные технологии”.

Ключевые слова: *интерактивные методы, электронные ресурсы, электронные образовательные ресурсы, «Испринг», информация, Power Point.*

ABSTRACT

The article discusses the need to use electronic resources and media technologies in teaching the subject "Computer Science and Information Technology".

Key words: *interactive methods, electronic resources, electronic educational resources, Ispring, information, Power Point.*

KIRISH

Ayni vaqtda, ta‘lim jarayonida o‘qitishda interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash ta‘lim samaradorligini oshiradi. Bu jarayonlar o‘quvchini berilgano‘quv materialini yaxshi o‘zlashtirishi va ular mazmun-mohiyatini uzoq vaqt esda saqlab qolishiga, bilimko‘nikmalarini yanada mustahkamlashga imkon beradi, o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini yanada orttiradi.

Informatika va axborot texnologiyalari ko‘p sabablarga ko‘ra favqulodda noodatiy fan hisoblanadi. Chunki bu fanni o‘qitishda o‘quv dasturidagi eng yangi, eng istiqbolli, eng dinamik va boshqa o‘ta qiziq va yangi texnologiya hamda

materiallardan foydalanish kerak. SHuningdek, dars uchun o'qituvchi va o'quvchi ixtiyorida bo'lgan kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan unumli foydalanish uchun fanning o'quv qo'llanmalari ham g'ayrioddiy bo'lishi kerak.

Informatika va axborot texnologiyalari darslarini olib borish jarayonida oddiy darsliklar bilan bir qatorda o'qituvchi ham, o'quvchi ham o'z ixtiyoridagi yorqin va rang-barang taqdimotlardan foydalanishlari, o'quvchilarga hissiy ta'sir o'tkazish, ularni qiziqtirish, tasavvurlarini uyg'otish uchun mo'ljallangan slayd-filmlarga ega bo'lish zarurati mavjud. Sinfda taqdimot materiallari va slayd filmlaridan foydalanishda kompyuter imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish, o'rganish motivatsiyasini rivojlantirish hamda an'anaviy vositalarni unutish imkonini beradi. Ushbu jarayon ham o'quvchi, ham o'qituvchi uchun o'quv jarayonini ijodiy-kreativ muhitga aylantiradi [1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda prezentatsiya va slaydlarni yaratishda eng keng tarqalgan dastur Power Point hisoblanadi. Mazkur dastur matnli hujjatlar, jadvallar, grafik ma'lumotlar, illyustratsiyalarni kerakli shaklda taqdim etish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Dasturning asosiy xususiyatlari mavjud ma'lumotlar va ishlab chiqilgan hujjatlarni namoyish etishni nazarda tutadi.

Prezentatsiyalar va slayd-filmlardan foydalanishning asosiy maqsadi nazariy materiallarni illyustratsiyalar, diagrammalar, jadvallar bilan namoyish qilishda kerakli samaraga erishishdir. Ular o'qituvchiga darsda yangi materialni tushuntirishda uni iloji boricha aniq va ishonchli tarzda bajarish, darsni yanada faol ravishda o'tkazish, o'qituvchi va o'quvchiga vaqtni tejash imkonini beradi. SHu sababli o'qituvchilar elektron qo'llanmalarni, slayd-filmlarni yaratish uchun Power Pointdan keng foydalanadilar, ularning namoyishi yangi materialni tushuntirish bilan birga olib boradilar. Bunday elektron qo'llanmalar o'qituvchiga an'anaviy doska va bo'r kabi vositalarsiz ishlashga imkon beradi [2]. SHuningdek, o'quvchilar uchun to'g'ridan-to'g'ri ko'z oldida, ekranda diagrammalar, formulalar, jadvallar, illyustratsiyalar va boshqalar bo'lishi juda qulay. YAna Power Point oson darsni oson boshqarish imkonini ham beradi. Elektron qo'llanmaning tarkibidagi slayddan mos keladigan slaydlarga va yana tarkibga qaytarilgan giperhavolalar o'qituvchiga bunday qo'llanmani nafaqat tushuntirish, balki, o'quvchilar amaliy ishlarni bajarishda ham ishlatishga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, Power Point, o'quvchilar uchun o'rganish uchun qulay mavzudir. Dasturiy ta'minot muhiti nafaqat Microsoft Word matn muharririni

o'rganish jarayonida olingan ko'nikmalarni mustahkamlashga, balki o'quvchilar uchun yangi ufqlarni, yangi ajoyib imkoniyatlarni, ularni ajablantiradigan, hayratga soladigan, o'ziga jalb qiladigan bilimlarni ochib berishga sharoit yaratadi. Bu esa o'qituvchining qiziqishini rag'batlantirish uchun doimiy ravishda bajarishi kerak bo'lgan barcha omillarni aktivlashtiradi va osonlashtiradi.

Dasturning afzalliklari shundaki, o'quvchilar o'zlarini qiziqtirgan mavzular bo'yicha individual loyihalar ishlab chiqishlari, o'z ishlarida sub'ektlararo aloqalarni kengaytirishda qo'llashlari mumkin.

Power Point hamda unda joylashtirilgan iSpring dasturidan foydalanish o'quvchilarga quyidagilarga imkon beradi:

- kerakli materiallarni topishda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- kreativlikni rivojlantirish;
- yangi va samarali ish uslubini namoyish etish.

Power Point dasturida ishlash ham mavzuni, ham matn muharrirlarini o'rganish bilan chambarchas bog'liq. Bunda o'quvchilar dars davomida mavzularni o'rganayotganda ushbu dasturdagi ish natijalarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar [85]. SHuning uchun Power Point iSpring Suite dasturida ishlash darhol amaliy mashg'ulot va laboratoriya ishlaridan boshlanadi. Undan keyin taqdimot yaratish uchun tanlangan mavzu bo'yicha ijodiy, kreativ loyihalarni amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Davlat ta'lim standartlarida belgilangan umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida informatika va axborot texnologiyalari o'quv fani bo'yicha malaka talablari hamda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'rganish bosqichlarini bajarish uchun esa, Power Point iSpring dasturi umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun eng qulay hisoblanadi.

Microsoft Office dasturi tarkibidagi dasturlar bilan ishlashda, jumladan Word, Excel va Power Point uskunalari paneli va ularning vazifalarini o'rgatishda interfaol metodlardan : aqliy hujum, muammoli vaziyat kiritish, loto o'yinidan foydalangan holda bu tugmalarni vazifalarini eslab qolish bir muncha olib borish uchun ba'zi tavsiyalarni berib o'tamiz

Qoida: har bir komp'yuterda turli piktogrammalardan iborat bo'lgan uskunalari panelining tugmachalari berilgan (1- rasm).

Topshiriqning namunasi quyidagi holatda:

Ularning ichidan ekrandagi kōrsatilgan savatchalar (2- rasm) nomiga mos holda ajratish va shu savatchaga tashlash lozim bōladi.

Word, Excel va Power Point
dasturlarida barchasida mavjud
tugmalar savatchasi

Faqat Power Point dasturiga
mansub yordamchi tugmalar
savatchasi

2-rasm

Tashlanayotgan piktogrammalarga izohlar berilishi talab qiluvchi savollar berib boriladi.

Masalan:

1. Piktogrammaning nomi nima?
2. U qanday piktogramma?,
3. Nima vazifani bajaradi?,
4. Qaysi uskunalar paneliga tegishli? va h.k.
5. Yoki quyidagi tjadval asosida o'zlashtirish darajasi belgilanadi ya'ni jadval to'g'ri to'ldirilganmi?

Ōquvchilar tomonidan izohlangan tugmalar kerakli savatchaga tashlanadi.

XULOSA

Ushbu jarayon har bir kichik guruhda amalga oshirilib ular ajratgan savtchalardagi piktogrammalarga izohlar keltirishadi. Bu harakatlarda xatoliklar ekspertlar tomonidan o'qituvchi nazoratida qayd qilib qo'yiladi. Har bir mashg'ulot s'onggida albatta o'quvchilar bilimi va egallagan k'onikmalari tekshirilib borilishi lozim. O'quvchilarning bajargan ishlarini baholash maqsadida qaysi guruh xatoga k'oproq yo'l qo'yg'an b'olsa shu guruhga pastroq, keyingisiga yaxshiroq va eng yaxshi bajargan guruhga a'lo baho qo'yish mumkin.

REFERENCES

1. Иванова А.Ю. Практическое моделирование. Компьютерный эксперимент. Методические указания для преподавателя: Учеб. пособие. - Томск: Том. гос. ун-т систем управления и радиоэлектроники, 2005.
2. Балакина В.П. Использование программы Power Point в работе учителя информатики. Материалы XIX международной конференции «Применение новых технологий в образовании» 26 –27 июня 2008г.
3. Мария Агранович. Личность в Сети: Электронные образовательные ресурсы помогают школьникам найти себя. Российская газета - Спецвыпуск № 223(5599). <https://rg.ru/2011/10/06/asmolov.html>
4. Z.R. Durdimurotova Rasulova. Elektron ta'lim resuruslaridan foydalanib o'quv jarayonlarini takomillashtirish ."Science and Education" Scientific Journal / ISSN 2181-0842 October 2021 / Volume 2 Issue 10, 449-458, <https://cyberleninka.ru/article/n/elektron-ta-lim-resuruslaridan-foydalanib-o-quv-jarayonlarini-takomillashtirish/viewer>
5. Makhmudova D.M., Tadjibaev B.R., Dusmurodova G.Kh., Yuldasheva G.T. Information and communication technologies for developing creative competence in the process of open teaching physics And maths // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, ISSN: 1475-7192, Vol.24, Issue 09, 2020 – P. 434-439. <https://www.psychosocial.com/article/PR290050/22682/>
6. Mukhamedov G.I., Makhmudova D.M. On the Application of Information - Communication Technologies in the Development of Independent Creative Thinking of Youth // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, ISSN: 1475-7192, Vol.24, Issue 09, 2020– P. 468-478. <https://www.psychosocial.com/article/PR290055/21298/>
7. Makhmudova D.M. Using Information Technology Tools In Mathematics Lessons For Teaching Future Teachers // International Journal of Scientific & Technology Research. Volume 9, Issue 03, march 2020. – P. 4168-4171.

<http://www.ijstr.org/final-print/mar2020/Using-InformationTechnology-Tools-In-Mathematics-Lessons-For-Teaching-Future-Teachers.pdf>

8. Fayziev R.A., Sobirov A.A., Ziyadullaev D.Sh. Technology for creating electronic textbooks. Tutorial. - T.: IQTISODIYOT, 2019.160 p.
9. Bakhtiorovna, S. D. (2022). CONTENT, FORM, METHOD AND MEANS OF TEACHING" INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES" USING MEDIA TECHNOLOGIES. *World Bulletin of Management and Law*, 16, 37-40.
10. Bakhtiorovna, S. D. (2022). Mechanism of the process of organization of computer and information technology lessons through media technologies. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(10), 242-246.
11. Sulaymanova, D. (2021, December). FORMS OF ORGANIZATION OF LESSONS INFORMATICS AND INFORMATICAL TECHNOLOGIES AT SCHOOLS. In *Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences* (pp. 7-10).
12. Bakhtiyorovna, S. D. (2021). Experience in the application of mediatechnologies in teaching informatics in 5th grade of schools. *Middle European Scientific Bulletin*, 12, 80-83.
13. Bakhtiyorovna, S. D. (2021). Use of media technologies in the teaching of computer science. *Electronic journal of actual problems of modern science, education and training*, 64-68.
14. Сулайманова, Д. (2021). ИНФОРМАТИКА ДАРСЛАРИДА МЕДИАТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЮЗАСИДАН ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМИНИ ТАШХИСЛАШ. *Academic research in educational sciences*, 2(NUU Conference 1), 135-137.
15. Сулайманова, Д. (2021). ИНФОРМАТИКА ДАРСЛАРИДА МЕДИАТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЮЗАСИДАН ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМИНИ ТАШХИСЛАШ. *Academic research in educational sciences*, 2(NUU Conference 1), 135-137.
16. Sulaymanova, D. (2021). Formation of skills of using mediatechnologies in pupils. *Таълим ва инновацион тадқиқотлар*, (4), 62-66.

БАЛАНД ПОҒОНАЛАР ҚИЯЛИГИНИ БОТИҚ ПРОФИЛДА ШАКЛЛАНТИРИШ ОРҚАЛИ КАРЬЕР БОРТЛАРИНИНГ ТУРҒУНЛИГИНИ ОШИРИШ УСУЛИ

Заиров Шерзод Шарипович

т.ф.д, профессор. Навоий давлат кончилик ва технологиялар
университети, Кончилик иши кафедраси

Ўзбекистон, Навоий шаҳри

Уринов Шерали Рауфович

DSc, профессор. Миллий илмий тадқиқот университети МИСИС
филиалининг Технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни

автоматлаштириш кафедраси

Ўзбекистон, Олмалик шаҳри

Номдоров Рустам Уралович

PhD, доцент в.б. Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти,

Кончилик иши кафедраси

Ўзбекистон, Қарши шаҳри

Боймуродов Нажмиддин Абдуқодирович

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти,

Кончилик иши кафедраси ассистенти

Ўзбекистон, Қарши шаҳри

АННОТАЦИЯ

Бу мақолада очиқ кончилик ишларининг чуқурлиги ошиши билан Карьер бортининг ва поғоналар турғунлигини сақлашда геометрик шакллар ёрдамида устувор турғунлигини ошириш мақсадида оптимал варианты тавсия этилган.

***Kalit soʻzlar:** Карьер, борт, поғона, деформатсия, тоғ жинси, карьер майдони, турғунлик, кўчки, карьер борти барқарорлиги.*

ABSTRACT

In this article, with the increase of the depth of open pit mining operations, an optimal option is recommended to increase the priority stability of the Quarry board and the stability of the steps using geometric shapes.

***Keywords:** Quarry, edge, ledge, deformation, rock, open pit area, stagnation, landslide, stability of open pit edges.*

КИРИШ

Карьер бортларини турғунлигини шакллантиришда поғона баландлигини ҳисобга олиш лозим бўлади, яъни бу қазиб олинган фойдали қазилмани

сифатига, иш фронтини силжиш тезлигига, кон ишларини чуқурлашиш темпига, кон-капитал ишлари хажмига, иш фронтини умумий кўламига, карьер ички йўллари ва бошқаларга бевосита таъсир қилади.

Карьер бортларини 70° гача бўлган қиялик бурчаги билан шакллантириш фақат турли кон-геологик, кон-техник ва иқлим шароитларда мумкин бўлади. Бортларни қиялик бурчакларини ошириш шундай ҳолларда лозим бўладики, яъни уни параметрлари фақатгина тоғ жинслари массивларининг турғунлиги билан эмас, балки конструктивли элементлар билан таъминланади. Чуқур карьерлар бортларининг қиялик бурчакларини конструктив параметрларини ўзгариши поғона баландлигини $80-90^\circ$ қиялик бурчак билан қаватлаштириш эвазига бажарилади ҳамда бу ҳолда улар орасидаги майдон кенглиги 10-15 метрни ташкил этади.

Поғона қияликларини шакллантиришда БПИ олиб боришни махсус усулини қўллаш бўйича тадқиқотлар тахлили шуни кўрсатадики, бунда ёрилиб ажралишни лойихавий юзасида деформация зонасини чегаралашнинг жуда самарали усули бу дастлабки тирқиш ҳосил қилишни қўллаш ҳисобланади [1; 101-163-б.].

Экранли сақловчи тирқишни ҳосил қилиш учун контурлаш зарядини параметрларини танлаш бўйича тадқиқотлар тахлили аниқ кон-геологик шароитлар учун БПИ параметрларини бир хил маънода тавсия этиш ва етарлича асосланган методика йўқлигини маълум қилди. Ҳозирги вақтда маълум бўлган боғлиқликлар контурлаш зарядини асосий параметрлари орасида ўзаро нисбатни фақатгина тахминан баҳолаш имконини берди [6; 1-15-б.].

Имкони борича йўл қуйилган ҳисоблашлар учун назарий боғлиқликларни йўқлиги билан мувофиқ, қияликни турғунлигини сақлаш шартига кўра контур орти массивларига тушадиган юклама, БПИ параметрларини қайта ҳисоблаш яъни массивни тузилиши ёки тоғ жинсларини физик-механик хусусиятларига кўра ҳар қайси участка учун олиб бориш талаб этилади.

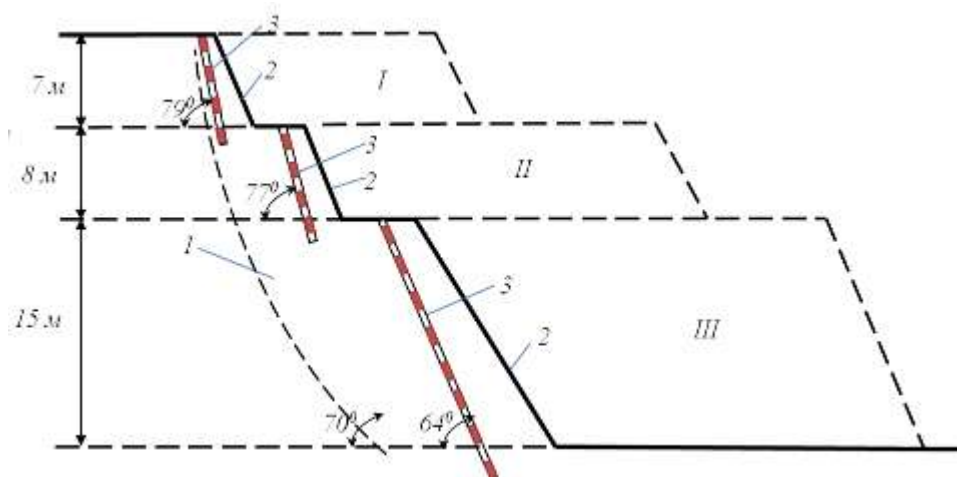
МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Карьер бортларини турғун қиялигини ошириш учун баланд поғоналар қиялигининг ботиқ профилини шакллантириш йўли билан карьерни контури тугалидаги бортларига дастлабки тирқиш ҳосил қилишни шакллантириш усули ишлаб чиқилган, бу массивда ёриқлар ҳосил бўлиши ва бузилишини пасайтириш, ҳамда жинсларни кўчиб тушиши ва массивни ўпирилишини камайтириш имконини беради.

Кон ишларини карьерни охирги контурига яқинлашишида ушбу усулга мувофиқ 30 метрли поғона I, II ва III горизонтли поғоначаларга ажратилади (1-расм). Ҳар қайси горизонт алоҳида портлатилади.

Биринчи бўлиб I-горизонт портлатилади, кейингиси II -горизонт ва охиригиси III-горизонт.

Биринчи ялпи портлатишда массивни скважинали ПМ заряди ёрдамида майдалаш жараёнигача баландлиги 7 метр бўлган юқорги поғонада (I-горизонт) ўпирилиши мумкин бўлган призмасини (<2,5 м) ҳисобга олган ҳолда карьерни лойихавий контуридан 1 метр масофада бурғилаш ускунаси ёрдамида диаметри 110 мм бўлган, чуқурлиги 8 метрли ва 790 бурчак остида бир қатор қия скважиналар бурғиланади. Қатордаги контурли қия скважиналар орасидаги масофа 2 метрни ташкил этади.

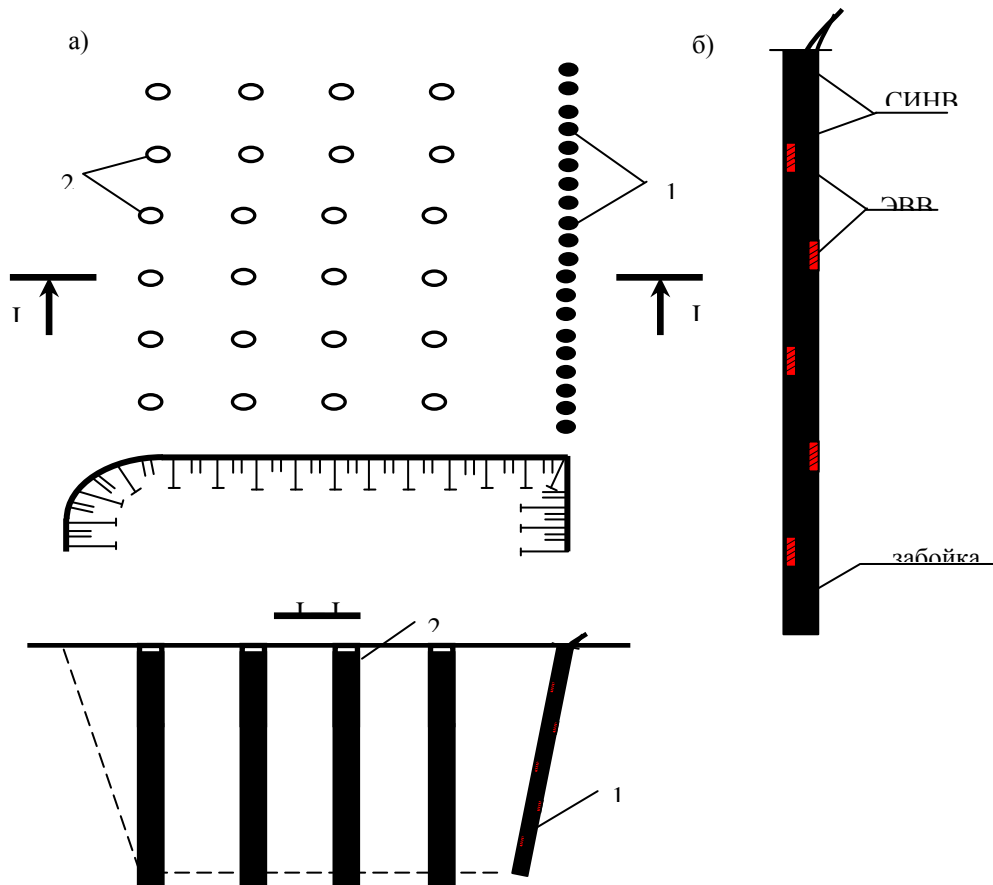
1 – карьерни охирги контури; 2 – карьер поғонасини нишаблиги; 3 – қия контурли скважина; I – юқорги горизонт; II – ўртадаги горизонт; III – пастки горизонт

1-расм. Карьер контури олди зоналарида поғоналарни қиялаштириш схемаси

Иккинчи ялпи портлатишда массивни скважинали ПМ заряди ёрдамида майдалаш жараёнигача баландлиги 8 метр бўлган ўртадаги поғонада (II - горизонт) худди шундай диаметри 110 мм бўлган, чуқурлиги 9 метрли ва 770 бурчак остида бир қатор қия скважиналар бурғиланади. Қатордаги контурли қия скважиналар орасидаги масофа 2 метрни ташкил этади.

Учинчи ялпи портлатишда массивни скважинали ПМ заряди ёрдамида майдалаш жараёнигача баландлиги 15 метр бўлган пастки поғонада (III - горизонт) худди шундай диаметри 110 мм бўлган, чуқурлиги 17 метрли ва 640 бурчак остида бир қатор қия скважиналар бурғиланади. Қатордаги контурли қия скважиналар орасидаги масофа 2 метрни ташкил этади.

Барча контурли скважиналардаги зарядлар альмонит ёки нобелит маркали эмульсияли ПМ ёрдамида оралиқ детонаторлардан ҳосил қилинади ва солиштирма сарфи 2 кг/м бўлган гирлянд кўринишдаги детонация шнури билан монтаж қилинади (4.4-расм).

1 – кесиб туширилган тирқиш скважиналари; 2 – майдалаш скважиналари

2-расм. Контурли портлатишда скважиналарни жойлаштириши (а) ва заряд конструкцияси (б)

Таклиф этилаётган кетма кетликни қўллаш ва поғоналарни қайта қуриб бўлиш параметрлари поғоналарни сифатли қиялаштиришни, контур орти массивларни тўлиқ сақланишини ва кон ишларини хавфсиз олиб борилишини таъминлайди.

REFERENCES

1. Заиров Ш.Ш., Уринов Ш.Р., Равшанова М.Х., Номдоров Р.У. Физико-техническая оценка устойчивости бортов карьеров с учетом технологии ведения буровзрывных работ. Монография. – Бухоро: изд-во «Бухоро», 2020. – С. 101-163.
2. Заиров Ш.Ш., Номдоров Р.У. Способ формирования предварительной щели при отстройке уступов в предельном контуре бортов карьера //

Материалы Международной конференции на тему: «Актуальные проблемы современной науки и инноваций в Центрально-Азиатском регионе». – Джизак, 26 сентября 2020 г. – С. 334-337.

3. Уринов Ш.Р. Научное обоснование методов управления устойчивостью бортов карьеров с учетом технологии ведения буровзрывных работ // Дисс. ... докт. техн. наук. – Навои, 2020. – С. 133-138.

4. Заиров Ш.Ш., Уринов Ш.Р., Тухташев А.Б. Анализ технологии ведения открытых горных работ и отстройки бортов карьеров // Национальное информационное агентство Узбекистана УзА. Отдел науки (электронный журнал). – Ташкент, июнь, 2020. – С. 1-15.

5. Попов В.Н., Шпаков П.С., Юноков Ю.Л. Управление устойчивостью карьерных откосов. – Учебник. – Москва, 2008. – С. 21-25.

6. Несмеянов Б.В. Теоретические основы, методы и средства обеспечения устойчивости карьерных откосов // Дисс. ... докт. техн. наук. – Москва, 2000. – С. 102-114.

“MODDALARNING TOIFALANISHI. MURAKKAB MODDALARNING TOIFALANISHI. METALLAR VA METALLMASLAR” MAVZUSINI O‘QITISH

Yaxshiyev Sherah Baxtiyorovich

Toshkent viloyati Chirchiq shahar

3- UO‘TM kimyo fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Metallar va metallmaslar” mavzusini o‘qitish metodikasi” metodikasi bo‘yicha darsda qo‘llaniladigan metodlar, yangicha yondashuvlar yoritilgan, namunalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Metallar, metallmaslar, oksid, asos, kislota, tuzlar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны методы, новые подходы, использованные на уроке по методике «преподавание предмета металлы и неметаллы», приведены примеры.

Ключевые слова. Металлы, неметаллы, оксид, основание, кислота, соли.

ABSTRACT

This article describes the methods, new approaches used in the lesson on the methodology of "teaching the subject of metals and non-metals", examples are given.

Key words. Metals, non-metals, oxide, base, acid, salts.

KIRISH

Kimyo fani tabiatshunoslik siklining boshqa predmetlari bilan birga ekologik ong asoslarini rivojlantirishga imkon beradi. Umumiy o‘rta ta’limda o‘qitishning yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, ta’lim-tarbiya jarayonida fan mazmunini hozirgi ijtimoiy hayot, fan-texnika va zamonaviy texnologiyalar taraqqiyoti bilan bog‘lash, o‘quvchini kreativ, ijodiy fikrlashga yo‘naltirish dolzarb masala hisoblanadi. Kimyo fani o‘quvchilarda jonli tabiatning ob‘ekti va tizimini his etish, jonli va jonsiz tabiat o‘rtasidagi aloqalarni shakllantiradi. Jonli muhit muammolarini hal qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar, o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi yaxshilanadi. Bir vaqtning o‘zida atrofimizni o‘rab turgan jonli tabiatga ijobiy munosabat, tabiiy rang-baranglikni saqlab qolish, shuningdek, javobgarlikni his qilgan holda mustahkam hayotiy faoliyat shakllanadi. O‘qitishning maqsadi o‘quvchilarning belgilangan me‘yorlarni bajarishga ichki tayyorgarligini individual ravishda rivojlantirishdir. O‘qituvchi o‘quvchilarini yuqori darajada o‘rganish va bilim sifatining yaxshi ko‘rsatkichlari bilan qiziqishni uyg‘otish, ya‘ni mashg‘ulotning asosiy maqsadiga

erishishga e`tibor qaratishi zarur. Bolalarni qiziqtiradigan va ularning ta`lim motivatsiyasini oshiradigan ko`plab usullar mavjud.

Turli usullar, vositalar va ishning tashkiliy shakllaridan foydalangan holda, maxsus o`quv sharoitlari yaratilishi kerak (qiziqarli vositalar, ko`rgazmali qurollardan foydalanish, aqliy va amaliy mashg'ulotlarning almashinuvi, bilimlarni faollashtiradigan, mantiqiy fikrlashni rivojlantiradigan, ish ko'nikmalarini shakllantirish, yodlash o'quv materiallari, kontsentratsiya).

Bolalarning aqliy va hissiy sohasining xususiyatlarini inobatga olgan holda, o`qituvchi ularga alohida pedagogik xushmuomalalik bilan munosabatda bo`lishi, har bir o`quvchiga ijobiy yordam ko`rsatishi va ijobiy tomonlarni ta`kidlab, shu bilan o`zlariga bo`lgan ishonchini oshirishi kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Moddalarning toifalanishi. Murakkab moddalarning toifalanishi. Metallar va metallmaslar” mavzusini o`qitishda o`z takliflarimizni beramiz.

Kimyoviy elementlarning davriy qonuni va davriy jadval fanning eng katta yutug`idir. Ular zamonaviy kimyoga asos soldi, uni yagona, yaxlit fanga aylantirdi. Ishonch bilan ayta olamizki, 1869 yilda kimyoning tarixdan oldingi davri tugadi va uning haqiqiy tarixi boshlandi. Kimyo tavsiflovchi fan bo`lishni to`xtatdi. Elementlar davriy jadvalda qaysi o`rinni egallashiga qarab birlikda, o`zaro bog`liqlikda ko`rib chiqila boshlandi.

Elementlarni triadalarga birlashtirishni birinchi bo`lib 1829-yilda nemis kimyogari I. Dyobereyner taklif qilgan. Dyobereyner barcha ma`lum elementlarni triadalarga ajrata olmadi, biroq triadalar qonuni atom massasi bilan atomlarning xossalari, elementlar va ularning birikmalari o`rtasida bog`liqlik mavjudligini aniq ko`rsatib berdi.

Triadalar qonuni	
Litiy Li – 6,94 Natriy Na – 23,00 Kaliy K – 39,1	Kalsiy Ca – 40,07 Stronsiy Sr -78,63 Bariy Ba – 137,37
Fosfor P – 31,04 Mishyak As – 74,96 Surma Sb – 121, 8	Oltinugurt S – 32,06 Selen Se -79,2 Tellur Te – 127,5
Xlor Cl – 35,46 Brom Br - 79,92 Yod J -126,92	

Keys savoli.

1. Dyobereyner jadvalining kamchiligi nimada edi? Javobingizni izohlang. (Triadalar qonuni atom massasi bilan atomlarning xossalari, elementlar va ularning birikmalari o'rtasida bog'liqlik mavjudligini aniq ko'rsatib berdi).

2-guruh uchun keys. Fransuz geologi va kimyogari A. E. Shankurtua 1862 yilda kimyoviy elementlarning o'ziga xos tasnifini taklif qildi. U o'sha vaqtga ma'lum bo'lgan barcha kimyoviy elementlarni atom massalarining o'sish tartibida joylashtirdi va natijada olingan qatorni silindr yuzasiga, uning poydevoridan asosiy tekislikka 45° burchak ostida boshlanuvchi chiziq bo'yabspiralsimon joylashtirdi. Silindr o'qiga parallel bo'lgan vertikal chiziqlarda o'xshash kimyoviy xususiyatlarga ega kimyoviy elementlar mavjudligi ma'lum bo'ldi. Shunday qilib, Li, Na, K bir vertikalga; shuningdek, Be, Mg, Ca; O, S, Te bir vertikalga tushdi.

Keys savoli. Shankurtua spiraling kamchiligini ayting. (Shankurtua spiraling kamchiligi shundaki, kimyoviy elementlarning vertikal guruhiga ularga o'xshash bo'lmagan kimyoviy elementlar mavjud edi. Masalan, ishqoriy metallar qatoriga marganets, titan esa kislorod va oltingugurt guruhiga kiritilgan edi.)

3-guruh uchun keys. Hammasi bo'lib, elementlarni tizimlashtirishga 50 ga yaqin urinishlar qilingan, ammo taklif qilingan variantlardan hech biri ma'lum bo'lgan kimyoviy elementlarning to'liq to'plamini qamrab olmadi. Elementlarni tizimlashtirishga bir necha bor urinishlar 19-asrning 60-yillarida nemis kimyogari Yuliy Lotar Meyer tomonidan qilingan. 1864 yilda u o'z kitobida valentliklariga ko'ra oltita ustunga joylashtirilgan 28 ta elementni o'z ichiga olgan jadvalni nashr etdi. Meyer o'xshash elementlar qatorida atom massasining muntazam o'zgarishini ta'kidlash uchun ushbu jadvaldagi elementlar sonini ataylab cheklab qo'ydi (boshqa jadvalda boshqa 22 elementning atom massalari va valentlik nisbati ko'rib chiqilgan).

Julius Lothar Meyer (1830-1895)

Table from *Annalen der Chemie, Supplementband 7, 354 (1870)*

Periodic table according to Lothar Meyer, 1870

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
B=11.0	Al=27.3					?In=113.4	Tl=202.7	
C=11.97	Si=28					Sn=117.8		Pb=206.4
N=14.01	P=30.9	Ti=48		As=74.9	Zn=69.7	Sb=122.1		Bi=207.5
O=15.96	31.98	V=51.2		Se=78	Nb=93.7	Te=128.7	Te=182.2	
	F=19.1	Cl=35.38		Br=79.75	Mo=95.6	I=126.5	W=183.5	
		Mn=54.8			Ru=103.5		Os=198.6?	
		Fe=55.9			Rh=104.1		Ir=195.7	
		Co=Ni=58.6			Pd=106.2		Pt=196.7	
Li=7.01	Na=22.99	K=39.04		Rb=85.2		Cs=132.7		
?Be=9.3	Mg=23.9	Ca=39.9		Cu=63.3		Ag=107.66		Au=196.2
				Zn=64.9		Sr=87.0		Ba=136.8
						Cd=111.6		Hg=199.8

Keys savoli. Meyerning yutug'i nimada edi? (jadvalida elementlarning valentliklariga e'tibor qaratgan)

4-guruh uchun keys. 1865 yil 18 avgustda ingliz olimi J. A. Nyulends kimyoviy elementlarni atom massalarining o'sish tartibida joylashtirdi. Natijada, u

har sakkizinchi element xossalari bo'yicha birinchi elementga o'xshashligini payqadi. U topilgan jadvalini musiqiy miqyosdagi yetti intervalga o'xshatib oktavalarni qonuni deb atagan. U oktavalarni quyidagicha shakllantirgan:

do	re	mi	fa	so l	lya	si
H	Li	Be	B	C	N	O
F	N a	M g	Al	Si	P	S
Cl	K	Ca	Ti	Cr	Mn	Fe
Co Ni	C u	V	Zn	In	As	Se

“O'xshash elementlarning raqamlari, qoida tariqasida, ettita butun soni yoki ettining ko'paytmasi bilan farqlanadi; boshqacha aytganda, bir guruh a'zolari musiqadagi bir yoki bir necha oktavaning nuqtalari bilan bir xil munosabatda bo'ladi.”

U yettita elementni guruhlarga ajratdi. Shunday qilib, u bunday tartibdan keyin olingan vertikal qatorlar kimyoviy xossalari o'xshash elementlarni o'z ichiga olganligini payqadi. J. A. Nyulends birinchi bo'lib kimyoviy elementlarning atom massalari va ularning kimyoviy xossalari bog'lagan va har bir elementga tartib raqamini bergan. Ammo uning jadvalida bo'sh joylar yo'q edi. U har bir davrda o'zini etti katak bilan cheklab qo'ydi va u ba'zi kataklarga bir nechta elementlarni joylashtirishi kerak edi. Shuning uchun ilmiy dunyo uning kashfiyotiga shubha bilan qaradi.

1864 yilda ingliz kimyogari V. Odling elementlarning atom og'irliklari va kimyoviy xossalari o'xshashligiga ko'ra joylashtirilgan jadvalni nashr etdi. Ammo u o'z ishiga hech qanday izoh bermadi va bu ish e'tiborga olinmadi.

Keys savoli. J. A. Nyulendsning yutug'i va kamchiligini toping.

5-guruh uchun keys. Ikki kimyogar rus olimi D.I.Mendeleyev va nemis olimi L.Meyer elementlarning atom massasining ortib borishi tartibida joylashtirganda o'xshash xossalari davriy ravishda takrorlanib turadigan oilalar ko'rinishidagi elementlar tasnifini mustaqil ravishda taklif qildilar. Ikkalasi ham o'z jadvalini nashr etdilar (Mendeleyev - 1869 yilda va Meyer - 1870 yilda) va yangi davriy qonunni shakllantirishdi.

Mendelevning davriy qonunning to'g'riligiga ishonchi shunchalik katta ediki, u qonun asosida atom og'irliklarining ma'lum qiymatlarini tuzatdi. U galiy (1875), skandiy (1879) va germaniy (1886) elementlarining xususiyatlarini aniq bashorat qildi va bir necha yil o'tgach kashf etildi. Kimyoviy elementlar tartib raqami ortib

borishi tazda Davriy jadval gorizental va vertikal qatorlarda joylashgan. Vertikal [qatorlar](#) guruhlar deb nomlangan. Gorizental qatorlar davrlar deb ataladi.

Keys savoli. Davriy jadvalda nechta davr va guruh borligini toping. Ular qanday belgilanganini taqqoslang.

Guruhlarning javoblari tinglanadi, fikrlar muhokama etiladi.

Kimyoviy elementlarni tasniflashga harakat qilganda, ular xususiyatlariga ko'ra guruhlariga birlashtirildi. Shunday qilib, turli elementlarning oilalari aniqlandi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi, ularni ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri bo'lgan o'quv jarayonining muammoli tizimi uchun mazmun va o'qitish metodlarining barcha imkoniyatlaridan foydalanish;

darsning maqsadi va o'quv materialining mazmuniga mos keluvchi yetarli qiyinchilik darajasida o'qitishni o'quvchilarga mosligi, muvofiqligini ta'minlovchi o'qitishning turli xil metodlarini chog'ishtirish, kimyoviy eksprementining barcha turlari hamda o'qitish vositalari majmuasidan foydalanish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. Abdullayev Sh.V., Muxitdinova D.X. «Kimyo o'qitish metodikasi» dan uslubiy qo'llanma, Namangan, 2003.
2. N.Abdullayeva Kimyo fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanishni turli shakl va usullari, Urganch, 2011.

“КЎЧМАС МУЛККА БЎЛГАН ҲУҚУҚЛАРНИ ДАВЛАТ РЎЙХАТИДАН ЎТКАЗИШ ТЎҒРИСИДА”ГИ ҚОНУННИНГ МАЗМУН МОҲИЯТИ.

Раҳимжонов Акмалжон

Ўзбекистон миллий университети

“Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ таълими” кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат руйҳатидан ўтказиш ва уни такомиллаштириш масалаларига бағишланган бўлиб хусусан, бунда қонуннинг асосий мазмун ва моҳияти ҳамда кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат руйҳатидан ўтказиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш каби масалалар шунингдек, кўчмас мулкни давлат руйҳатидан ўтказиш тартиби ва расмийлаштирилиши, шартнома предмети ва баҳосини аниқлашда учрайдиган мавжуд муаммолар очиқ берилган.

Калит сўзлар: *Кўчмас мулк, мол-мулк, мулкни расмийлаштириш, хусусий мулк, мулкдан фойдаланиш, доимий эгалик қилиш ҳуқуқи, мулкни тасарруф қилиш, ер участкаси, бино, ишоот, ижара ҳуқуқи.*

СУЩНОСТЬ ЗАКОНА «О ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГИСТРАЦИИ ПРАВ НА НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО»

Раҳимжонов Акмалжон

Преподаватель кафедры «Гражданское общество и правовое образование» Национальный университет Узбекистана

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена вопросам государственной регистрации прав на недвижимое имущество и ее совершенствованию, в частности, основному содержанию и сущности права и регулированию отношений в сфере государственной регистрации прав на недвижимое имущество, а также так же раскрываются порядок и оформление государственной регистрации недвижимого имущества, предмет договора и существующие проблемы в определении цены.

Ключевые слова: *Недвижимость, имущество, регистрация права собственности, частная собственность, пользование имуществом, право*

постоянного владения, распоряжение имуществом, земельный участок, здание, строение, аренда.

Эътироф этиш лозимки, сўнгги йилларда давлатимиз томонидан кўчмас мулкка доир муносабатларни тартибга солиш ва қонунчилигимизни мустаҳкамлаш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Шу муносабат билан кўчмас мулк институти соҳасини янада тартибга солиш мақсадида 2020 йилда Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари муҳокамаси порталида “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаси эълон қилинган эди. Орадан 2 йил вақт ўтиб 2022 йил 28 ноябр куни “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги Қонун⁶⁷ (ЎРҚ–803, 28.11.2022 й.) Президент томонидан имзоланди. **Қонун 10 та боб боб ва 74 та моддадан иборат бўлиб, Қонуннинг 74-моддаси билан қонун расмий эълон қилинган кундан эътиборан уч ой ўтгач кучга кириши** белгилаб қўйилди. Қонуннинг асосий мақсади этиб, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш белгиланди. Қонуннинг амал қилиш соҳаси эса кўчмас мулкнинг ер участкаларига, биноларга, иншоотларга, шу жумладан қурилиши тугалланмаган объектларга, кўп йиллик дов-дарахтларга, мулкий мажмуа сифатидаги корхона турларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга нисбатан татбиқ этиладиган бўлди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки ушбу Қонуннинг амал қилиши ер ости бойликларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга нисбатан татбиқ этилмаслиги ҳам белгилаб қўйилди.

Шу билан бирга Қонунда идентификация қилишга оид маълумотлар, кадастр паспорти, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни бирламчи давлат рўйхатидан ўтказиш, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларнинг чекланиши, кўчмас мулкни техник инвентаризациядан ўтказиш, объектнинг кадастр рақами, ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатлар, ҳуқуқ эгаси каби тушунчаларга ҳам тўхталиб ўтилган.

Кўчмас мулкка бўлган қандай ҳуқуқлар ёки чекловлар давлат рўйхатидан ўтказилиши зарур ?

Эндиликда Қонун кучга кирганидан сўнг, кўчмас мулкка бўлган қуйидаги ҳуқуқлар ёки чекловлар давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим:

- мулк ҳуқуқи;
- доимий эгалик қилиш ҳуқуқи;

⁶⁷ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

- доимий фойдаланиш ҳуқуқи;
- мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи;
- ижара ҳуқуқи;
- иккиламчи ижара ҳуқуқи;
- хўжалик юритиш ҳуқуқи;
- оператив бошқариш ҳуқуқи;
- кўчмас мулкни ишончли бошқариш ҳуқуқи;
- бепул фойдаланиш ҳуқуқи;
- рента;
- ипотека;
- сервитут;
- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларга нисбатан қонундан келиб чиқадиган

ёки ваколатли давлат органлари томонидан қўйилган (белгиланган) чекловлар.

Шу билан бирга биноларга, иншоотларга ҳамда қурилиши тугалланмаган объектларга бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш ушбу кўчмас мулк жойлашган ер участкасига бўлган ҳуқуқлар давлат рўйхатидан ўтказилмагунига қадар амалга оширилмайдиган бўлди.

Бундан ташқари Қонуннинг 11-моддаси⁶⁸ га асосан, бинонинг бир қисмига (квартираларга, хоналарга) бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш улар жойлашган бинога бўлган ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилмагунига қадар амалга оширилмаслиги, мулкий мажмуа сифатида бутун корхонага бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш бу корхона таркибига кирадиган ер участкаларига, биноларга ва иншоотларга бўлган ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилмагунига қадар амалга оширилмаслиги, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқ бошқа шахсларга ўтганлигини, чекланганлигини ва бекор қилинганлигини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли ҳуқуқ юзага келганлиги давлат рўйхатидан ўтказилмагунига қадар амалга оширилмаслиги ҳам белгилаб қўйилди.

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни бекор қилиш тартиби қандай ?

2023 йил март ойининг 1 санасидан бошлаб кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни фақатгина икки ҳолатда бекор қилиш мумкин. **Биринчи ҳолат** кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш чоғида юзага келадиган низоларни судга қадар ҳал қилиш комиссияси томонидан бекор қилинади. **Иккинчи ҳолатда** эса суднинг қарорига кўра бекор қилиниши мумкин.

⁶⁸ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

Кимлар кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш соҳасидаги давлат бошқарувини амалга оширадилар ?

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлигининг Давлат кадастрлари палатаси ва унинг ҳудудий бошқармалари ва воситачилар амалга оширадилар.

Барчада кимлар воситачилар бўлиши мумкин деган савол туғилиши табиий. Қонунда бу ҳақида аниқ келитириб ўтилган бўлиб, Қонунинг 16-моддаси⁶⁹ да Воситачилар деб жисмоний ва юридик шахсларга кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш бўйича хизматларни рўйхатдан ўтказувчи орган билан электрон ахборот алмашувчилар тушунилади. Воситачилар давлат хизматлари марказлари, нотариал идоралар, нотариуслар, риэлторлик ташкилотлари, тижорат банклари, Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги шу билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида бегилаб қўйиладиган бошқа юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатларга қандай ҳужжатлар киради ?

Қонуннинг яна бир ўзига хос жиҳати, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатлар номли 6-боб⁷⁰да ўз аксини топган. Эндиликда кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатлар агар ер участкасини ажратиш (реализация қилиш) тўғрисидаги **2021 йилнинг 1 августига қадар қабул қилинган ҳужжатлар**да ер участкасига бўлган ҳуқуқ тури кўрсатилмаган бўлса, қуйидаги ҳуқуқлар тан олинади ва давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим:

- якка тартибда уй-жой қуриш ва уни ободонлаштириш, деҳқон хўжаликларини ҳамда жамоа боғдорчилигини ва узумчилигини юритиш учун фойдаланиладиган ер участкаларига нисбатан жисмоний шахсларнинг мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи;

- бинолар ва иншоотлар қурилиши учун берилган ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқи;

⁶⁹ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

⁷⁰ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

- қишлоқ ва ўрмон хўжалигини юритиш учун берилган ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи.

2021 йилнинг 1 августидан эътиборан қабул қилинган ер участкасига бўлган ҳуқуқларни белгиловчи ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимларининг ер участкаларини давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун доимий фойдаланишга ажратиш ҳақидаги, кўп квартирали уй жойлашган ер участкасини, шунингдек кўп квартирали уйга туташ бўлган ер участкасини умумий фойдаланиш учун (нотижорат мақсадларда) кўп квартирали уйлардаги жойлар мулкдорларига доимий фойдаланиш ҳуқуқи асосида бериш тўғрисидаги қарорлари;

ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — давлат мулкини бошқариш бўйича ваколатли давлат органлари томонидан бериладиган давлат ордери;

ер участкаларини ижарага олиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — ижара шартномаси.

1998 йилнинг 1 июлидан 2021 йилнинг 1 августига қадар қабул қилинган ер участкасига бўлган ҳуқуқларни белгиловчи ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер участкасини бериш ҳақида ўз ваколатлари доирасида қабул қилинган қарорлари, нотариал тасдиқланган мерос қилиб олиш ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома, ушбу ҳуқуқнинг аукционда сотиб олинганлигига асосан туман (шаҳар) ҳокими томонидан берилган давлат ордери;

ер участкасига доимий эгалик қилиш, ундан доимий ва муддатли (вақтинча) фойдаланиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг муайян юридик ва жисмоний шахсларга ер участкаларини бериш ҳақида ўз ваколатлари доирасида қабул қилинган қарорлари, электрон савдо майдончасидаги электрон аукцион яқунлари тўғрисидаги баённома;

ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — давлат мулкини бошқариш бўйича ваколатли давлат органлари томонидан берилган давлат ордери;

ер участкаларини ижарага олиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш учун — ижара шартномаси.

Бундан ташқари Қонун шуни назарда тутди-ки, биноларга, иншоотларга ёки бошқа кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши давлат рўйхатидан ўтказилаётганда бу объектлар билан бирга мазкур объектлар эгаллаган ва улардан фойдаланиш учун зарур бўлган ер участкасига **доимий эгалик қилиш, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш ва ижара ҳуқуқи ҳам ўтади.**

Агар сотувчи сотилаётган кўчмас мулк жойлашган ер участкасининг мулкдори бўлса, сотиб олувчига **ер участкасининг тегишли қисмига бўлган мулк ҳуқуқи ёки ижара ҳуқуқи ёхуд кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномасида назарда тutilган бошқа ҳуқуқ ўтказилади.**

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга доир ҳаракатлар қандай босқичларда амалга оширилади?

Қонуннинг 7-боби⁷¹ Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни ва уларга оид чекловларни давлат рўйхатидан ўтказишга бағишланган боб бўлиб, Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга доир ҳаракатлар қуйидаги босқичларга мувофиқ амалга ошириладиган бўлди:

- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этилган аризани ва ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатларни қабул қилиш;

- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этилган ҳужжатларнинг ушбу Қонун талабларига мувофиқлигини аниқлаш;

- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш ёки давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш;

- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларнинг давлат рўйхатидан ўтказилганлигини тасдиқлаш.

Чет эл юридик ёки жисмоний шахсларининг мулкида бўлган кўчмас мулк реализация қилинган тақдирда, бу кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш кўчмас мулкни реализация қилишдан олинган даромадлардан фойда солиғи юридик шахс томонидан ёки жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи жисмоний шахс томонидан тўланганидан кейин амалга оширилади, бундан кўчмас мулк Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган юридик шахсга реализация қилинган ҳоллар мустасно.

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга доир ҳаракатлар қанча муддатда амалга оширилади ?

⁷¹ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

Қонуннинг 43-моддаси⁷² га биноан, Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишга доир ҳаракатлар **тегишли ҳужжатлар рўйхатдан ўтказувчи органга келиб тушган кундан эътиборан икки иш куни** ичида амалга оширилади.

Қандай ҳолатларда рўйхатдан ўтказувчи кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиши мумкин ?

Қонуннинг 44-моддаси⁷³ га асосан, рўйхатдан ўтказувчи кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни қуйидаги ҳолларда рад этади:

- ҳужжатларни қабул қилишни рад этиш учун асослар мавжуд бўлганда;

- кўчмас мулкнинг тавсифларини текшириш натижалари кўчмас мулкнинг кадастр йиғмажилдидаги мавжуд маълумотларга мувофиқ эмаслиги аниқланганда;

- кадастр паспортида кўрсатилган кўчмас мулкнинг майдони (ҳажми) ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатда кўрсатилган майдондан (ҳажмдан) ортиқ бўлса;

- агар кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларнинг давлат рўйхатидан ўтказилиши давлат реестрига киритилган бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини бузса;

- агар қонунчиликда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қайси кўчмас мулкка нисбатан битимни ёки ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида ариза берилган бўлса, ўша кўчмас мулкни тасарруф этишга доир тақиқ ёки чеклов давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида ёзув мавжуд бўлса;

- агар турли ариза берувчилардан бир вақтнинг ўзида айна бир кўчмас мулкни, битимни, ҳуқуқни, ҳуқуқ чекланганлигини давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида аризалар келиб тушган бўлса ҳамда уларни бир вақтнинг ўзида давлат рўйхатидан ўтказиш мумкин бўлмаса. Бундай асосларга кўра рад этишга фақат рад этиш учун бошқа асослар мавжуд бўлмаган тақдирда йўл қўйилади;

- рўйхатдан ўтказувчи органда мазкур кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги низолар мавжудлигини тасдиқловчи суд ҳужжатлари ёки суднинг сўрови мавжуд бўлса;

- кўчмас мулк суд ёхуд бошқа ваколатли орган (мансабдор шахс) томонидан мусодара қилинган бўлса;

⁷² <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

⁷³ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

- тақдим этилган ҳужжатларда қарама-қарши ёки бузиб кўрсатилган маълумотлар аниқланганда;
- кўчмас мулкнинг кадастр йиғмажилди тузилмаган бўлса ёки кадастр паспорти мавжуд бўлмаса;
- рўйхатдан ўтказувчи органда кўчмас мулк қонунчиликда белгиланган тартибда хатловга олинганлиги тўғрисида ҳужжатлар мавжуд бўлганда;
- ер участкасига бўлган ҳуқуқлар қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда бекор қилинган бўлса;
- ҳуқуқларнинг юзага келишини белгиламайдиган ҳужжатлар тақдим этилганда;
- чет эл юридик ёки жисмоний шахсига тегишли бўлган кўчмас мулк реализация қилинганда кўчмас мулкни реализация қилишдан олинган даромадлар бўйича фойда солиғи юридик шахс томонидан ёки жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи жисмоний шахс томонидан тўланганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлмаса, бундан кўчмас мулк Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган юридик шахсга реализация қилинган ҳоллар мустасно;
- Қонуннинг 11-моддасида белгиланган кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш кетма-кетлигига риоя этилмаган бўлса;
- қурилиши тугалланмаган объектга бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш чоғида қурилиш органи томонидан тасдиқланган лойиҳа ҳамда лойиҳа ташкилотининг қурилиш лойиҳага мувофиқ бошланганлиги тўғрисидаги ҳулосаси тақдим этилмаган бўлса;
- кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш рўйхатдан ўтказувчи томонидан тўхтатиб турилган ҳолларда, агар тақдим этилган ҳужжатлардаги камчиликлар уч иш куни ичида бартараф этилмаган бўлса;
- агар кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳақ тўланмаган бўлса.

Демак, юқорида келтириб ўтганимиз 18 та ҳолатдан ташқари бошқа ҳолатларни асос қилган ҳолда кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш ноқонуний ҳисобланади.

Қайси пайт Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқлар давлат рўйхатидан ўтказилган пайт ҳисобланади ?

Қонуннинг 46-моддаси⁷⁴га биноан давлат реестрига ёзув киритилган сана ва вақт кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқлар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдир.

Умуман олганда ҳеч шубҳасиз айтиш мумкин-ки, ушбу Қонун кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш билан боғлиқ бўлган барча муносабатларни қамраб олган. Эндиликда ушбу Қонунга асосан, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишда амалиётда мавжуд бўлган ва кўп учраб турган тушунарсизликлар ва муаммолар ўз ечимини топади деган умиддамиз.

REFERENCES

1. ЎЗР “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги қонуни [электрон ресурс] – ЎЗР Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 28.11.2022 й., 03/22/803/1046-сон // <https://lex.uz/uz/docs/6297080>
2. Topildiev, B. (2021). Issues Of Protection And Enforcement Of The Rights And Interests Of The Beneficiary. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(06), 13-19.
3. Rakhimjonov, A. (2021). Increasing Civil Liability For Violation Of Rights To Real Estate. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 205-212.
4. Azimjon Abdumomin o'g, I. (2023, January). IJARA SHARTNOMASI OBYEKTI. In *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (Vol. 2, No. 1, pp. 161-165).
5. Раҳимжонов, А. Б. Ў. (2022). КЎЧМАС МУЛКНИ СОТИШ ШАРТНОМАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 1041-1049.
6. Yuldashev, J. (2023). Step-by-step development of jointstock companies in Uzbekistan. *Eurasian Research Bulletin*, 16, 114-118.
7. Юлдашев, Ж. (2022). АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИНИНГ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЛАЁҚАТИ (НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МУШОҲАДА). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 1245-1252.
8. Топилдиев, Б. Р. (2019). ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПЕРЕДАЧИ ПРЕДПРИЯТИЯ В ДОВЕРИТЕЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ. *ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ*, 29-33.

⁷⁴ <https://lex.uz/uz/docs/6297080>

ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ И ФАНТАСТИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Исламова Ситора Базарбаевна

Тошкентский государственный университет
имена Низами Факультет Языков 2-курс магистрантка

Научный руководитель:

д.ф.н. доцент Узбекского государственного
университета мировых языков

А.С. Лиходзиевский

АННОТАЦИЯ

Литературная сказка- Литературная сказка - это повествовательный жанр с волшебным-фантастическим сюжетом, с персонажами реальными и (или) вымышленными, с действительностью реальной и (или) сказочной, в которой по воле автора поднимаются эстетические, моральные, социальные проблемы всех времен и народов.

ABSTRACT

Literary fairy tale - A literary fairy tale is a narrative genre with a magical and fantastic plot, with real and (or) fictional characters, with real and (or) fabulous reality, in which, at the will of the author, aesthetic, moral, social problems of all times and peoples are raised.

“Как и странно, я филолог по принципу жизни, ты собираю все время язык...”

Из интервью:

-Как стать писателем, расскажите мне?

ПЕТРУШЕВСКАЯ: Стать писателем надо так взять ручку и писать. Всё.

“ Я пишу, потому что не могу не писать. И это каторга. .”

Людмила Петрушевская.

Жанр сказки и фантастики приобрел особый интерес в конце XX — начале XXI веков. Которые многие писатели хотели через смех показать в своих произведениях правду жизни. Поэтому вместе они хотели поделиться с людьми добром через придуманных ими персонажей. В последней 10 лет мы можем увидеть в творчестве писателей жанр литературной сказки и фантастики . У писателей различных направлений литературного творчества, таких, как реализм, постмодернизм, постреализм. В сказку на сегодняшний день привносятся большие изменения за счет постмодернизма. Влияние

постмодернизма проявляется в использовании пародий и трансформаций знаменитостей, вовлечение в сказки различных ассоциаций, трансформации обычных сказочных сюжетов в переосмысленный современный образ. Одновременно они используют жанр антиутопии. Оба жанра которые, фантазия и антиутопия друг друга выполняют. Как то оба жанра соединяется друг другом и эта жанра придуманные, переосмысленные современные образы, конечно для читателями очень интересно. Например недавно прочитала в современной литературы и на произведение Петрушевской и Толстой видела главный герой, действительно это придуманный образ, ну очень интересно. Прочитала роман Толстой она свое произведение назвала «Кысь». Видите название тоже необычное. Главный герой романа не существует, автор сам придумал. Теперь обращаем внимание на творчество Л. Петрушевской, подчеркиваем его особенности и своеобразие. На сказку «Отец».

Л. Петрушевская является главным писателем жанра сказки в современной литературе. Писательница предстает перед литературным миром в качестве «взрослого» писателя. Произведения автора в сказочном жанре стало для многих неожиданным сюрпризом. Критики и исследователи в данной области утверждают, что Людмила Петрушевская пишет произведения в стиле «чернухи», но в то же время в ее творчестве имеются сказки, которые превозносят добро и справедливость. Возникает такое ощущение, что вместе со сменой жанра творчества, писательница изменила и свой взгляд на мир. В сказках Л. Петрушевской пути-дороги представлены как условно-реальные и как волшеббно-фантастические. Дорога может указывать путь к волшебному средству («Девушка Нос»), но может быть также дорогой изгнанников («Принц с золотыми волосами») и переходом в загробный мир («Черное пальто»). Дорогой, соответственно фольклорным традициям, герои встречаются с дарителями («Сказка о часах», «Отец»), натываются на опасность («Маленькая волшебница»), попадают в темный лес. Топос леса также появляется у Петрушевской в традиционных функциях - как место испытаний и встречи героев с чудесным помощником («Маленькая волшебница», «Отец»). В сборнике Петрушевской большинство сказок заканчивается возвращением домой, созданием семьи.

Теперь анализируем сказка «Отец». Художественное время в сказке носит мифологический и символический характер. Можно отметить следующее:

1) Нет конкретного указания на время: « Жил на свете один отец », — только по определенным признакам читатель может понять, что это современность (электричка).

2) « Поезд почему-то шел весь день с большими остановками и наконец, когда стало темнеть, дополз до платформы «Сороковой километр» » — время растянуто. Так подчеркивается нетерпение героя.

3) В определенный момент время «теряется», становится размытым (это связано с пространством избушки, которое словно бы отделено от общего хода времени).

4) В то же время в пространстве избушки время ускоряется, его течение не заметно: « Но прошло некоторое время , и женщина как будто согрелась и странно похорошела. Глаза у нее засияли, впалые щеки размялись... Изменился и ребенок. Он уменьшился и теперь был похож на старичка с одутловатым носом и с глазками, как щелочки. Все это показалось человеку странным, — то, как изменились на его глазах женщина и ребенок, буквально за одно мгновение » .

5) Все, что связано с внешним миром обладает «чувством» времени. «- Я пойду, скоро моя электричка» ы видим несколько возвращений героя в пространство избушки, где образуется особый вневременной мир со своими законами, преобразующими действительность: окончательный выход из нее изменившихся героев происходит в неопределенное пространство. Путешествие героев составляет особый цикл, внутри которого также наблюдается закольцованность (уход из избушки, возвращение в нее, уход и снова возвращение).

Путешествие Отца и Женщины симметричны и проходят по одному сценарию до встречи с ребенком. Изменение пространства тесно связано с внутренним изменением героев. Рассмотрим их более детально. Отец сначала «будущий», потом «несостоявшийся», затем «новоявленный». Постепенно он становится сознательнее, его поступки более обдуманно. Изменения начинают происходить в момент встречи с ребенком и женщиной. Каждый раз, покидая избушку, он внутренне преображается. Женщина, будучи страдающей и измученной, становится похорошевшей, но все еще бессильной. Примечателен факт, что она остается босой до того момента, пока ей не принесет валенки Отец, который позаботился и о ней, и об их ребенке. Ребенок на протяжении сказки становится все младше: от мальчика — до младенца. Возможно, это обусловлено взглядом на него Отца и Женщины: для мужчины ребенок это «мальчик», которого уже нужно чему-то учить, одевать его, укладывать спать; для женщины же ребенок — дитя, которое просто нужно любить, целовать край его одеяла, наблюдать за спящим. Название сказки «Отец» и странствие героя показывают читателям, что стать родителем и реализоваться в этом — задача

непростая. Наверное, в этом должна быть доля фантастики и мистики, чтобы в этом мире найти ту самую Женщину и того самого Ребенка. Герою приходится преобразиться, взять на себя ответственность. Именно это и составляет путь к совместному счастью.

REFERENCES

1. Берсанов М. Д. Отклики постмодернизма в творчестве Л. С. Петрушевской и Т. Н. Толстой. «Вестник науки» № 2 (23) Т.2. 2020 г. С. 15–18.
2. Намычкина Елизавета Валентиновна Сказка как литературный жанр // Вестник ВятГУ. 2010. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/skazka-kak-literaturnyy-zhanr> (дата обращения: 01.02.2021).
3. <https://www.skazka.ru/story/petrush/otets/>

ATLETIK GIMNASTIKACHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Yuldashev Bobirjon Noibjon o‘g‘li

Andijon davlat pedagogika instituti, jismoniy madaniyat kafedrası
o‘qituvchisi.

Saidg‘aniev Saidaxmad Oybek o‘g‘li

Andijon davlat pedagogika instituti, jismoniy madaniyat kafedrası
o‘qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Maqolada atletik gimnastikachilar jismoniy tayyorgarligi va maxsus-jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari taxlil qilingan.

***Kalit so‘zlar:** Atletik gimnastika, jismoniy tayyorgarlik, maxsus-jismoniy tayyorgarlik, gimnastikachilarning texnik tayyorgarligi, harakat sifatlari.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются основные направления развития физической подготовленности и специальной физической подготовленности спортсменов-гимнастов.

***Ключевые слова:** Атлетическая гимнастика, физическая подготовка, специальная физическая подготовка, техническая подготовка гимнастов, двигательные качества.*

ANNOTATION

The article analyzes the main directions of development of physical fitness and special physical fitness of athletic gymnasts.

***Key words:** Athletic gymnastics, physical training, special physical training, technical training of gymnasts, qualities of movement.*

KIRISH

Atletik gimnastikasida sport mahoratini oshirishning eng samarali yo‘llarini izlab topish ishlari mashg‘ulot jarayonini belgilovchi barcha yo‘nalishlarda olib borilmoqda. Musobaqa dasturlari murakkabligini oshishi va ushbu sport turida raqobatni keskin kuchayganligi sababli jismoniy tayyorgarlik muammolari yana ham muhimlashib bormoqda. Atletik gimnastikasida o‘rgatish texnikasi va uslubiyatlari tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarning muhimligini tan olish bilan bir qatorda shuni

ham ta'kidlab o'tish joizki, mashg'ulot faoliyatining boshqa tarkibiy qismlari kabi texnik tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlikni hisobga olgan holda manzilli takomillashtirilgandagina sport mahoratini takomillashtirish istiqbollarini amalga oshirishga yordam beradi. Amaliyotning ko'rsatishicha, ayrim harakat sifatlari (ayniqsa maxsus bo'lmagan) haddan ortiq rivojlangan bir vaqtda, jismoniy tayyorgarlikni etarli bo'lmagan bazasi harakat faoliyatining (ayniqsa yuqori murakkablikdagi) texnik tuzilmalarini buzilishiga olib keladi, texnikani ancha tezroq egallash uchun imkoniyat yaratib bera olmaydi va tayyorgarlikni iqtisodsiz qilib qo'yadi. SHu bilan birg murakkab va o'ta murakkab mashqlarning katta hajmini egallash bo'yicha sportchi va murabbiy oldida turgan vazifalarning qiyinligi ko'pincha shunga olib keladiki, jismoniy tayyorgarlik (JT) boshqaruvi ikkinchi darajali vazifalarga o'tib qoladi. SHu bilan bir qatorda, gimnastika dasturlarining o'sib borayotgan murakkabligi, ularni muntazam yangilab borish zaruriyati va yuqori darajadagi raqobat ko'pincha bir kunda ikki, uch martalik mashg'ulotlarni talab qiluvchi juda katta hajmli ishlarni olib borish. Bu jismoniy tayyorgarlikni mashg'ulot chidamkorligi ortishi asosida yotgan faol ta'minot bilan bog'liq yana bir muammoni keltirib chiqaradi. Bularning barchasi JTni hisobga olish, tartibga solish va boshqarish masalalarini atletik gimnastikasida tadqiqot vazifalarini birinchi rejalaridan biriga aylantiradi.

MUXOKAMA VA NATIJALAR

Boshqa sport turlaridagi kabi atletik gimnastikada JT vositalari samaradorligini baholashda, maxsus yo'naltirilgan yuklamalarni u yoki boshqa harakat sifatlariga va sportchi organizmining funksional imkoniyatlariga ko'rsatayotgan sifati va miqdoriy ta'sirini aniqlab beradigan hususiyatlardan kelib chiqish maqsadga muvofiq.

Biroq amaliyotda jismoniy tayyorgarlikka bo'lgan bunday yondoshuvlarni amalga oshirishda ahamiyatli qiyinchiliklarga duch kelish mumkin. Ayrim tadqiqotchilar JT yuklamalarini faqat ikkita mezon- shug'ullantiruvchi ta'sirlarning xosligi va shug'ullantiruvchi potensial bo'yicha aniqlashni taklif qiladilar. Mashg'ulot ta'sirining o'ziga xosligi ostida, ularni motor apparatini ishlash tartibida harakat faoliyatlari kabi, quvvat ta'minoti mexanizmlarida ham musobaqa faoliyati talablarini muvofiqlik darajasi tushuniladi. SHug'ullantiruvchi ta'sirlarning o'ziga xos hususiyati, o'ziga xos toliqish (charchash) va o'ziga xos moslashishni rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, organizmda sodir bo'ladigan fiziologik va metabolik jarayonlar namoyon bo'ladi. Amaliyotda bunday mezonlar asosida maxsus jismoniy va umumiy jismoniy tayyorgarlik (muvofiq ravishda MJT va UJT) mashg'ulot yuklamalari ajratiladi.

Umumiy jismoniy tayyorgarlik mazmuni, qoida bo'yicha, atletik gimnastikachini har tomonlama umumiy rivojlantirish maqsadlarida aniqlanadi va shu nuqtai nazardan yuqori malakali sportchilar tayyorgarligida katta ahamiyatga ega emas. Bir vaqtning o'zida gimnastikada yosh gimnastikachilar uchun sport mahoratini shakllantirish bosqichlarida bunday yuklamalarning yuqori nisbati va ahamiyati saqlanib qoladi.

Atletik gimnastikada MJT mazmuni dinamik tavsiflari, ish tartibi va organizmning reaksiya tuzilmasiga ko'ra sport musobaqa sharoitlariga, yoki barcha talablar, yoki asosiy tarkibiy qismlarga maksimal darajada yaqinlashtirilishi kerak. Gohida MJT yuklamalariga bo'lgan ushbu talablar ishchi harakatlar amplitudasi qismlariga, maksimal kuch va uni namoyon bo'lish vaqti, mushaklarning ish tartibiga urg'u berish bilan harakatlar amplitudasi va yo'nalishi bo'yicha mashg'ulot va musobaqa mashqlariga o'xshashini nazarda tutuvchi dinamik muvofiqlik tamoyilida ifodalanadi.

Atletik gimnastikada zamonaviy tayyorgarlikka kelsak, ushbu tamoyil asosiy hisoblanadi. Bundan tashqari, mashg'ulot mashqlari parametrlarini belgilangan tavsiflari uyg'unlik va ketma-ketlik bo'yicha ham o'xshash bo'lishi zarur. Maxsus ishchanlik qobiliyatlari asosida maxsus jismoniy tayyorgarlik yotadigan boshqa sport turlaridan farqli o'laroq, atletik gimnastika uchun yuklamalarni sportchining jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasiga birlashgan ta'siri yuklamalarning o'ziga xos bo'lgan eng muhim mezonini hisoblanadi.

MJTning bunday vositalarini samarali shug'ullantiruvchi imkoniyatlari hamda sport mahoratini oshirish uchun ulardan foydalanishda nafaqat musobaqa sharoitlarini modellashtirish, balki ularni maksimal kuch qiymati, uni rivojlantirish vaqti va metabolik jarayonlar kuchi bo'yicha oshirish kerak. Amalda bu maqsadi mushak apparatining funksional vazifasi hisoblangan MJT tizimida maxsuslashtirilgan (ixtisoslashtirilgan) kuch yuklamalaridan keng foydalanish bilan bog'liq. Atletik gimnastikada MJTning bunday o'ziga xos tomoni boshqa sport turlariga qaraganda qiyoslab bo'lmaydigan darajada ahamiyatga ega bo'lib, MJT yuklamalarining asosiy mazmunini tashkil etadi. SHu bilan birga, atletik gimnastikada MJT mazmuniga qo'yilgan talab etilishning yosh xususiyatlari va harakat apparatining rivojlanishiga yuklanadi. Bundan kelib chiqadiki, mushak kuchining funksional vazifasi yosh atletik gimnastikachilarning yoshga oid rivojlanish davrlari va mushak massasi va kuchini tabiiy o'sishi bilan bog'liq bo'lgan jinsiy etilish templari bilan uzviy bog'liq. Afsuski, gimnastika bo'yicha maxsus adabiyotlarda ushbu masalalar gimnastikachilar tayyorgarligida muhim o'rin egallashiga qaramay etarli darajada yoritib berilmagan.

Gimnastikada MJT mazmuni ushbu omillarga ham uzviy bog'liq bo'lib, yosh

sportchilarni rivojlantirish imkoniyatlarini amalga oshirish va harakat qobiliyatlarini maxsus takomillashtirish uchun funksional poydevor yaratishga yordam beradi. Ko‘pincha bu MJT vositalarini koordinatsiya imkoniyatlari, egiluvchanlik va harakat apparatini mustahkamlash uchun qo‘llanilishida ifodalanadi. Bundan tashqari, ushbu yo‘nalishdagi yuklamalar xususiyatini aniqlash bilan koordinatsiya qobiliyatlarining hilma-hil turlari tuzilmalarini nisbiy mustaqilligini ham hisobga olish lozim.

Sport mahorati shakllangan sari tiklanish jarayonlarini faollashtirish uchun UJT yuklamalarining roli yana ham ortib boradi. Atletik gimnastikada bu mashg‘ulotning yordamchi vositalari miqdorining ko‘p emasligi, asosan musobaqa mashqlari yoki ularning elementlaridan tashkil topgan mashg‘ulot yuklamalari ma’lum monotonlikka ega ekanligi tufayli muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, ushbu tadqiqotlar zarur darajada rivojlanmadi, chunki ko‘p yillik tayyorgarlik samaradorligini pasayishiga olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunda JT vositalaridan foydalanishni tashkil etishni tartibga solish masalalari ko‘pincha mashg‘ulotni tuzilish shakllarini ikki toifasi bilan bog‘liq. Bir tomondan, asosiy sharti JT vositalarini yuqori samaradorligini ta’minlash kabi ularni ustuvor yo‘nalishlarini uyg‘unlashtirish usuli, boshqa tomondan tayyorgarlikni muayyan sikllari, davrlari doirasida bunday vositalarni tartiblashtirish usuli nazarda tutiladi. Atletik gimnastikada ushbu masalalar etarli darajada yaxshi ishlab chiqilmagan.

Ko‘p sonli tadqiqotlarda ko‘rsatilishicha, mashg‘ulot tuzilishining kompleks shaklida, ya’ni mashg‘ulot darslari yoki mikrotsikllar doirasida va tayyorgarlikning ancha davomiy bosqichlarida tayyorgarlikning hilma-hil vazifalari parallel ravishda hal etilganda va turli ustuvor yo‘nalishli JT vositalari qo‘llanilgandagina sportchining garmonik va har tomonlama rivojlanishiga erishish mumkin. Bunday holatlarda bitta harakat qobiliyatning rivojlanishi boshqalarining ham rivojlanishiga yordam berishi to‘g‘risida ma’lumotlar ham mavjud. SHu bilan birga JT yuklamalarining ko‘pqirraliligi, bir yo‘nalishli yuklamalar mazmuniga qaraganda kuch, tezkorlik, chidamkorlik, harakatlarning umumiy koordinatsiyasini ahamiyatli darajada yaxshilaydi. Umumiy universal qoida sifatida barcha darsliklarga kiritilgan harakat ko‘nikmalari va sifatlarining birligi, UJT va MJT birligi uslubiy tamoyillari shunga asoslanadi. Bundan tashqari, hozirgi kunda shunday tendensiya kuzatilmoqdaki, faqat sportchilarni ko‘p yillik tayyorgarlik jarayonida bazaviy tayyorgarlik bosqichlarida yoki bu mahorati nisbatan uncha yuqori bo‘lmagan sportchilarga tegishli bo‘lgandagina bunday yondoshuv samaradorligiga erishish mumkin.

Gimnastikaga tegishli bo‘lgan JT jarayonini tashkil etishning bunday “kompleks” shakllarining roli ikkita asosiy sabablarga ko‘ra juda yuqori. Birinchidan,

gimnastika ko'pkurashi turlari bilan bog'liq maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlikka bo'lgan talablarning hilma-hilligi. Ikkinchidan, sport mahoratini shakllantirish aynan sportchilarning yoshga oid rivojlanish davrlariga to'g'ri kelganligi tufayli. Bu o'z-o'zidan JT bazaviy elementlarining doimiyliigi va yosh gimnastikachilar tayyorgarligida ushbu yondoshuvlarni maxsus asoslashni nazarda tutadi.

JT yo'nalishi to'g'risida gapirib, qaysi harakat sifatlari qo'llaniladigan mashg'ulot vositalari bilan qanchalik darajagacha rivojlantirilishi kerakligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish lozim. SHuning uchun jismoniy tayyorgarlik tuzilmasi (tarkibiy qismlari) to'g'risida batafsil tasavvurga ega bo'lish JTni dasturlashtirishda zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda yuqori malakali sportchilarda mashg'ulot yuklamalarini tashkil etishga yuqorida bayon etilgan yondoshuvlar etarli darajada qo'llanilmayotganligi aniqlanmoqda.

Bu ehtimol yuqori malakali atletik gimnastikachilar yuqori darajada maxsus jismoniy tayyorgarlikka ega ekanliklari bilan bog'liqdir. Uni faqat u yoki bu yo'nalishli juda kuchli shug'ullantiruvchi ta'sir hisobigagina oshirish mumkin. SHu maqsadda u yoki bu yo'nalishli JT vositalari konsentratsiyasidan foydalanish taklif qilinmoqda. Bunday konsentratsiya gimnastikachilarning maxsus kuch tayyorgarligi uchun eng maqbuli bo'ldi. Tayyorgarlikni jadallashtirish sharoitlarida bu albatta alohida ahamiyatga egadir. Ko'rsatilishicha, shu tufayli aynan shunday mashg'ulot ta'siriga erishishda kuchga yo'naltirilgan yillik yuklamalar hajmini 10-15%ga kamaytirish mumkin. Biroq, shuni ham inobatga olish kerakki, konsentratsiyalangan kuch yuklamalarini qo'llanilishi tezkor-kuch ko'rsatkichlari va o'ziga xos toliqish natijasi sifatida, harakat apparati proprioretseptorlari sezuvchanligini pasayishiga olib kelishi mumkin. Bu o'z navbatida, texnik mahoratni takomillashtirish vazifalarini hal etilishini qiyinlashtiradi, shuning uchun bir-biriga mos kelmaydigan yoki o'zaro salbiy aloqaga ega bo'lgan mashg'ulot ta'sirlari bilan JT vositalarini vaqt bo'yicha ajratish taklif qilinadi. Ammo ushbu masalalar hali etarli darajada ishlab chiqilmagan. SHu bilan birga MJTni ahamiyatli darajada jadallashtirishda uni mashg'ulot jarayonidagi tuzilish samaradorligi, o'ziga xos toliqish va organizmning umumiy funksional holatidagi o'zgarishlarni boshqarilishi bilan aniqlanadi. Aynan ular u yoki bu yo'nalishli JT yuklamalariga gimnastikachilarning tayyorlik holati va texnik takomillashuv imkoniyatlarini belgilab beradi. Biroq, gimnastikachilarni mashg'ulot chidamkorligi kabi toliqishni o'ziga xos namoyon bo'lish hususiyatlarini hisobga olish usullari maxsus tadqiqotlar uchun maydon bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Keltirilgan ma'lumotlar gimnastikachilarning maxsus jismoniy va texnik tayyorgarligini o'zaro bog'liq takomillashtirish uchun ahamiyatli darajada zaxiralar mavjudligi to'g'risida guvohlik beradi. Bir vaqtning o'zida ular atletik gimnastikasining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari (g'oyasi) JTni takomillashtirishda katta rol o'ynashini nazarda tutadi. Uning yuqori darajasi, haddan ortiq charchash, haddan ortiq shug'ullanganlik holatlari va moslashish jarayonini buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan zo'riqishi, haddan ortiq yuklanishi, oxirigacha tiklanmaslik holatlarini to'planish ehtimolini kamayishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Oxirgilari ko'p yillik tayyorgarlik jarayonida bir qator umuman istalmagan oqibatlariga olib keladi va yuqori natijalar yoshiga bo'lgan individual imkoniyatlarni amalga oshirilishini chegaralab qo'yadi. JT roli ko'p yillik tayyorgarlik jarayonida jarohatlanish ehtimoli va takrorlanishini kamayishida, sport mahoratining o'sish tempini saqlab qolishda ifodalanishi mumkin. SHuning uchun JTni ma'lum modelga (namuna) mos ravishda takomillashtirish gimnastikachilarning ko'p yillik tayyorgarlik jarayoni va sport mahoratini o'sish imkoniyatlarini saqlab qolishda "me'yor" mezonlaridan biri bo'lishi kerak.

Gimnastikachilarning ko'p yillik tayyorgarlik tizimi, uning bazaviy holatlari ko'p sonli mutaxassislarning ishlari bilan alla qachon shakllanib bo'lgan. Biroq atletik gimnastikaning davom etayotgan rivojlanishi va raqobatni oshib borayotganligini inobatga olish bilan birga, hal etilishi birinchi darajaga ko'tarilgan bir qator masalalar va qarama-qarshi fikrlar ham mavjud. Bir tomondan tayyorgarlikni ishdividuallashtirish, JT va texnik tayyorgarlik yuklamalarini kompleks modellashtirish tamoyillarini amalga oshirish hamda musobaqa faoliyati kabi, tayyorgarlik jarayoni mazmunini ham aks ettiruvchi JTning model (namuna) tavsiflarini ishlab chiqish ham ushbu masalalardan eng asosiy lari hisoblanadi.

REFERENCES

1. Аркаев Л.Я., Сучилин Н.Г. Как готовить чемпионов. /Теория и технология подготовки гимнастов высшей квалификации. М.: ФИС 2004. - 326-б.
2. Гавердовский Ю.К., Лисицкая Т.С., Розин Е.Ю., Смолевский В.М. Спортивная гимнастика (мужчины и женщины). Примерные программы спортивной подготовки для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. Москва 2005. - 511-б.
3. Гавердовский Ю. К. Теория и методика спортивной гимнастики: учебник в 2 т. - Т. 2/Ю. К. Гавердовский, В.М. Смолевский. - М.: Советский спорт, 2014. - 231-б.
4. Eshtayev A.K., Umarov M.N. va boshk. «Gimnastika nazariyasi va uslubiyoti»

Darslik. T.: 2017. - 500-b.

5. Eshtaev A.K. Gimnastika nazariyasi va uslubiyati [Matn]: o'quv qo'llanma / Eshtaev Anvar Kurganovich. - Toshkent. «O'zkitobsavdo-nashriyoti», 2020. - 312-b.

6. Платонов В.Н. Двигательные качества и физическая подготовка спортсменов. Издательство «СПОРТ» М.: 2019. - 630 - б.

7. Umarov M.N. va boshq. Gimnastika, darislik. T.Cho'lpon nomidagi BMIU, 2018. - 552-b.

POLITENESS: SOCIO-CULTURAL AND COMMUNICATIVE- STRATEGIC FEATURES OF THE NORM

Lutfullayeva Azizakhan Zafarullayevna

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Master's Degree Student

ABSTRACT

This article describes many challenges in intercultural competence develop exactly as a result of the interlocutors' incapacity to express their commitment to one other in line with the standards of a particular culture and depending on the desired of the partner, as dictated by the national etiquette system. Neglecting local and cultural aspects of polite conduct, as well as misunderstanding their reasons, impedes dialogue and gives birth to a plethora of ethnic stereotypes.

Key words: *Politeness, social behavior, positive politeness, negative politeness, socio-cultural phenomenon, etiquette, non-contacting languages, hierarchical relations, interlocutor, dominant language, etiquette inversion, speech maxims.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается множество проблем в межкультурной компетенции, возникающих именно в результате неспособности собеседников выразить свою приверженность друг другу в соответствии с нормами той или иной культуры и в зависимости от желания партнера, как того требует национальная система этикета. . Игнорирование местных и культурных аспектов вежливого поведения, а также непонимание их причин затрудняет диалог и порождает множество этнических стереотипов.

Ключевые слова: *Вежливость, социальное поведение, позитивная вежливость, негативная вежливость, социокультурный феномен, этикет, неконтактные языки, иерархические отношения, собеседник, доминирующий язык, этикетная инверсия, речевые максимы.*

INTRODUCTION

Politeness (in language), a term traditionally used to refer to a variety of means of linguistic expression of social relations between the speaker, the listener and the people in question. These social relations can be diverse and far from being reduced to politeness in the everyday sense of the word. In their most general form, they can be divided into two types, which Patricia Brown and Stephen Levinson, developing Erving Hoffmann's ideas about the "social face", called positive and negative politeness. Positive politeness is associated with the linguistic expression of solidarity, the inclusion of the interlocutor and other persons in the same group with the speaker,

while negative politeness is associated with self-restraint of the speakers, the desire to avoid conflicts, it strongly depends on the structure of hierarchical relations in society and the social distance between the speaker and other people.

Often, politeness in the language is understood only or mainly negative politeness. On the other hand, A.P. Volodin and V.S. Khrakovsky call the forms of politeness just the means of expressing positive politeness, and they suggest calling the forms of negative politeness forms of etiquette.

DISCUSSION AND RESULTS

The ways in which politeness is expressed in different languages are highly dependent on the structure of the societies in which these languages function, and on the models of social behavior adopted in them. There are also structural differences: in some languages (for example, Japanese, Korean, etc.) there are special grammatical categories of politeness, while in others (including all European languages) they are absent, at least in the standard interpretation of grammar. However, there are also fairly general patterns of expressing politeness, and often the same ways of expressing social relations exist in genetically unrelated and non-contacting languages. As P. Brown and S. Levinson point out, linguistic signs associated with the expression of politeness are, as a rule, involuntary and directly reflect social patterns and institutions.

Positive politeness is reflected in special ways of speaking with “ours” and about “ours”, different from speech with “strangers” and about “strangers”. Often, the inclusion of the interlocutor in a single group with the speaker is achieved through the use of a special language or a special variety of language. It can be special slang or jargon, incomprehensible to “outsiders”. It may be a dialect or a local variety of a language; it is spoken with “friends”, and when communicating with “strangers”, the literary language is used; this is typical for Japan, a number of territories where the German language is spoken, including Austria and the German part of Switzerland, as well as for many other territories in various regions of the world. National minorities can use their native language in this role, which is incomprehensible to most of those around them, while when talking with “strangers” of different nationalities, they use the dominant language of a given country, or territory: English in the USA, Russian in Russia, etc. To express positive politeness, various defaults are widely used, or, more precisely, non-pronunciation, based on common knowledge: according to the well-known remark of L.N. Tolstoy, very close family members can communicate with a minimum of words; in a similar way, the German philosopher M. Heidegger interpreted language as a means of coping with the “breakdown” of the normal course of affairs - when everything goes as it should, language is not needed.

Other common ways of expressing positive politeness include the use of special forms of designation, naming, and especially address, such as the use of kinship terms

(Brother or father) for non-relatives; diminutive vocabulary; special particles; special intonation contours, etc. This includes the appeal “to you” in a number of Western European languages (French, German, etc.) and partly in Russian, indicating the inclusion of the interlocutor in a single group with the speaker, as well as constructions that include oneself and the interlocutor in a single activity like the Russian Come on (those) ... In the field of grammar, personal forms of inclusiveness (expressing the meaning "we are with you / with you"), which are available in a number of languages, as opposed to forms of exclusivity (meaning "we are without you / without you"), can be attributed here.

The expression of negative politeness in many languages is associated with one or another way of paying attention to the interlocutor or third parties, often with simultaneous etiquette "belittling" the speaker. As a rule, negative politeness is more formalized than positive: there is a certain set of standard etiquette formulas that allow the speaker not to hurt the feelings of the interlocutor and show his ability to use the rules of politeness accepted in society. Sufficiently universal are the special forms and constructions used when directly addressing the interlocutor: an order, a request, advice, etc. Very often, the rules of etiquette do not allow the use of imperative forms, except in cases of very small social distance, the appeal of the higher to the lower and extreme situations. Indirect ways are preferred: negation, question, subjunctive, passive, etc. are used in a variety of languages. Wed Russian Open the door! And could you open the door? (in the last example, along with the use of a special form of address “na you”, the written language also presents “spelling politeness”, which manifests itself in writing this you with a capital letter, cf. also the similar spelling of German Sie in the function of polite address). Often in a variety of languages, for greater politeness, different lexical and sometimes grammatical means are used, which reduce the categoricalness of the statement. An ellipsis is also used (omitting some words and expressions), but it is not based on the common knowledge of the speaker and the interlocutor, as in the case of positive politeness, but on the desire to avoid naming what may be unpleasant for the interlocutor; some types of euphemisms can also serve as a means of expressing negative politeness. In a number of languages, such as Japanese, it is very impolite to use words that mean "no". In the same language (as in a number of others), it is impolite to directly address the interlocutor, instead of 2nd person pronouns, polite ways of naming in the 3rd person are used.

For negative politeness, hierarchical relations in society are very significant: strict rules of etiquette in relation to superiors are usually removed when referring to the inferior or in speech about the inferior. Relations "higher - lower" can be associated with social hierarchy, with age, often with gender (men are socially higher than women, however, in certain sociocultural conditions, the etiquette inversion of this principle can also be practiced, presented, for example, in appeals such as Lady and gentlemen; consistent "political correctness" attempts to banish signs of the gender hierarchy from the language in principle, considering etiquette inversion as a disguised discrimination, social role at the moment (a policeman or a doctor in the line of duty is perceived as superior, cf. the situations "policeman at the dentist" and "dentist stopped by for speeding"), psychological state, etc. Social distance is also significant, here negative politeness intersects with positive one: special politeness is usually necessary only when referring to "strangers", while when referring to one's own, it can just be used as a means to indicate alienation and hostility.

Language means of expressing negative politeness are used in any society, playing an important role in maintaining hierarchical relations and in human relationships. However, in different societies they play an unequal role, which creates difficulties in mastering foreign languages and the rules of linguistic communication. For example, Japanese students and trainees in the United States experience inconvenience due to the fact that from the speech of their American colleagues they cannot extract the necessary information from their point of view about the social hierarchy. On the other hand, not only Japanese, but even British speech etiquette seems to Americans too formal.

It should be noted that the semantics of the politeness category and the rules for its use are quite complex and are not always described in detail even in languages with not very developed systems of politeness forms. Thus, a simple everyday notion of politeness does not explain, for example, some cases of the choice of forms of address in Russian, cf. the appeal "to you" to God (the only possible one) and, until a certain time, to the king (Order, sovereign - and hit the feet of the king. - Dm. Kedrin) or the presence of such non-trivial options for combining appeals "to you" or "to you", on the one hand, and by name or by name and patronymic, on the other, as "university you" (you, Petya ... when a teacher addresses a student) and "nomenclature you" (You, Petr Petrovich ...).

Politeness is a complex socio-cultural phenomenon. It is closely related to the fundamental principles sociocultural organization of society and interpersonal relations existing between its members, with their communicative consciousness. Politeness is determined by the set social and cultural values that guide interlocutors,

satisfying mutual expectations. Issues related to politeness and its implementation in different cultures, are of interest to specialists in many humanities, such as psychology, ethnopsychology, cultural studies, anthropology, psycholinguistics, sociolinguistics, pragmatics, applied linguistics, communication, etc., and this is not accidental, since they can be considered only at the interdisciplinary level and in intercultural aspect. The increased interest in "linguistic" politeness points to the importance of this issue in human relationships in general and especially in intercultural communication. Currently, it is a widely recognized fact that verbal communication is not only the exchange of information, but also a means of establishing, maintenance and termination of social relations, demonstration of their relationship to the interlocutor. Purely informative speech is, rather, the exception than the rule. Politeness is an integral component of intercultural communicative competence. Many problems of intercultural communications arise precisely because of the inability of the interlocutors to demonstrate their attitude towards each other in accordance with the norms of a given society and the specific expectations of a partner. Many researchers note the fact that in communication with foreigners, people easily forgive grammatical and lexical errors, as they are explained by a lack of linguistic knowledge, however, they are very sensitive to violations of etiquette standards, since they believe they were intentionally violated (Janney & Arndt 1992; Sifianou 1992; Agar 1994; Ter-Minasova 2000 and others).

Politeness is a nationally specific category, which is difficult to define unambiguously, especially in intercultural aspect, since the understanding of politeness among different peoples is different. A look at politeness as a social norm (the social – norm view) suggests that the actions corresponding to the etiquette norms are regarded as polite, those that do not comply with them, considered rude. This concept has not been widely confessed (see Fraser 1990). With this view of politeness, the latter is considered as observance of social norms of behavior that exist in every society and are contained in books on etiquette, such as “Avoid topics related to events or circumstances that may be painful” (“avoid topics which may be supposed to have any direct reference to events or circumstances which may be painful” – quote from “Ladies’ Book of Etiquette and Manual of Politeness”) (quoted in Kasher 1986). Actions that comply with etiquette standards are regarded as polite; those that do not conform to them are considered rude. Such a view of politeness historically connects it with the style of speech, when the higher the formality of communication, the higher the degree of politeness. However, experiments carried out in this direction showed that formality in an informal setting is not perceived as politeness, but as rudeness. (Fraser, 1990, p. 221; Thomas 1995)

A look at politeness as speech maxims, rules (the conversational-maximum view) is associated primarily with the names of P. Grice, R. Lakoff, J. Leach. In his work *Logic and Conversation* ("Logic and speech communication", 1985), written in 1967 and published in 1975, P. Grice first attempted to formulate the rules to be followed interlocutors in the process of communication. P. Grice proceeded from the fact that interlocutors are interested in the efficiency of information transfer. He put forward the idea that communicants in the process of exchange information cooperate with each other, contributing to the construction and flow of discourse. This well-known principle of cooperation, cooperation (cooperative principle) includes 4 postulates: quantity, quality, attitudes and speech patterns. Each one is made up of more specific maxims that regulate speech behavior: provide as much information as is necessary for the implementation specific goals of communication; do not say more than required; not say what is surely wrong; express your thoughts clearly; avoid inaccurate expression; avoid ambiguity; be brief (avoid unnecessary verbosity); state your thoughts clearly. These maxims of verbal communication are a guide to rational use of language and are qualitatively different from grammar rules. If a violation of grammar rules testifies to ignorance of the language, violation of speech maxims can be perceived as a signal of the specific intentions of the speaker. In one situation, it is possible to use several maxims. P. Grice did not claim that his set of rules for speech communication is complete. He also acknowledged that the rules he had outlined were aimed at efficiency and informative and do not take into account the expressive aspect speech. They are more suitable for business rather than casual communication. Speaking about the universality of the highlighted maxims, P. Grice emphasized that they constitute "reasonable" (reasonable), "rational" behavior without specifying what is meant.

It is interesting to note that, according to R. Lakoff, clarity and politeness is sometimes not compatible. If the main goal of the speaker is convey information, the focus is on message clarity; if the status is taken into account interlocutor and / or the situation of communication, then the speaker is more focused on politeness. Very often these two rules come into conflict. In such cases, clarity is most often brought as a sacrifice of politeness, since in everyday communication we are more degree interested in establishing and maintaining social relationships than in the accurate transmission of information. In the process of communication, people, as a rule, perceive and evaluate each other from the standpoint of their own culture and internal, its inherent standards, i.e. in terms of ethnocentrism. Trying to predict the communicative behavior of the interlocutor, they consciously or unconsciously rely on their previous experience communication however, if they are representatives of

different cultures, then this experience differs significantly between them, which seriously complicates the communication process. Studies on ethnocentrism have shown that all people tend to consider what is happening in their culture as natural and right, and what happens in other cultures, unnatural and wrong; view the customs of one's own group as universal; consider their norms and values unconditionally true [Silyaeva 2002 : 54; Gudykunst & Nishida 1994: 89-90). The communicative behavior of people is a component of their national culture and is governed by national norms and traditions with deep historical roots.

CONCLUSION

Interpretation of the behavior of representatives of another culture should be based on knowledge of the causes of this behavior. The type of culture to which the interlocutors belong is underlying reason for differences in their communicative behavior. In the process of life and adaptation to the environment, people develop languages of communication, social norms, hostel rules, and normative etiquette - everything that regulates social life in this community.

Many difficulties in intercultural communication arise precisely because of the inability of the interlocutors to demonstrate their relationship to each other in accordance with the norms of a given society and specific expectations of the partner, in accordance with the national courtesy system. Ignoring national and cultural features of polite behavior, misunderstanding of their causes hinders communication and gives rise to numerous ethnic stereotypes.

REFERENCES

1. Agar, M. (1994). *Language shock: Understanding the culture of conversation*. New York: William Morrow.
2. Fraser, Bruce. (1990). "Perspectives on politeness". *Journal of Pragmatics* 14: 219–236.
3. Janney & Arndt (1992). *Politeness in Language Studies in its History, Theory and Practice*.
4. Sifianou M. (1992). The use of diminutives in expressing politeness: Modern Greek versus English. *Journal of Pragmatics*, 17, 155-173.
5. Thomas, J. (1995). *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman.
6. Ter-Minasova, S.G. (2000) *Language and Intercultural Communication*. SLOVO, Moscow, 624 p.

TEACHING ENGLISH THROUGH THE DIRECT METHOD

S. Shermamatova

Teacher of Fergana State University

Z. Abdullayeva

Student of Faculty of English language and literature

ABSTRACT

This article deal with the method which is related the directly style, as well as, how, when and where created this method. It will show The history of direct method, The principles of that and its techniques and also key aspects of this method, advantages and disadvantages too. Furthermore, we will analyze all of its characteristics.

Keywords: *techniques, principles, direct method, natural method, audiovisual, Germany and France, Maximilian Berlitz, Berlitz, Alliance, Francaise, foreign language, Cagri Tugrul Mart, advantages and disadvantages, teacher's and student's role.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье речь пойдет о методе, который непосредственно связан со стилем, а также о том, как, когда и где был создан этот метод. Он покажет историю прямого метода, его принципы и приемы, а также ключевые аспекты этого метода, его преимущества и недостатки. Кроме того, мы проанализируем все его характеристики.

Ключевые слова: *приемы, принципы, прямой метод, естественный метод, аудиовизуальный, Германия и Франция, Максимилиан Берлиц, Берлиц, Альянс, Франсез, иностранный язык, Кагри Тугрул Март, преимущества и недостатки, роль учителя и ученика.*

INTRODUCTION

Most of the time, many people interested in to learn new language. We know that, everyone try to choose a particular learning method correctly to teach new language. During learning English as an example, teaching methods refer to organize general principles and management strategies. The main reason is that, everyone who wants to learn English prefers to learn using a certain method, that is to say, they choose a teaching method for themselves and thus begins to master a new language. One of them is the direct method in teaching a language is directly establishing a properly and audiovisual association between expressions and experiments, words and phrases, idioms and their meanings, rules and designs by the teachers or tutors' some skills related to the language without any help of the learners' main

language(mothertongue). For example, as I said that the direct method associate with audiovisual, that is why, demonstrating videos or films to students, learners could be considered a form of direct instruction. The role of teacher is not actively instructing students, the teacher relies on videos and presentations during the lesson in most of the time. In addition, this method focuses on all your attention on the classroom environment, that is, because the mother tongue is not used in the room at all. In contrast, instead of learning through listening and speaking not grammar. There are some techniques of direct method like example proliferation, visual support, listening activities, oral exercises and such kind of tasks. Reading aloud is one of the main techniques of the direct method like reading passages, play or dialogues aloud. There are a history of this style and also some concepts, teaching techniques which rely mostly on particular tasks and key aspects of this method. Moreover, there are pros and cons and mainly students' role too.

DISCUSSION AND RESULTS

Natural method is other name of direct method. This method for learners of foreign language that uses the target language, reject tendency use of mother tongue in the classroom. Also known as the conversational method or natural method was developed by Maximilian Berlitz (1852-1921) towards at the end of the 19th century as a perceptionist other displeasure with grammar translation method. It was adopted by key international language schools such as Berlitz, Alliance Francaise and Inlingua in the 1970 and many of the language departments of foreign Service Institute of US State Department in 2012. This method is called like that because the target language has to be related with the meaning without interpretations into the native language (mothertongue).This method continues to motivated interest and passions today, but it is not an easy methodology to use in a classroom situation. For this reason, this method almost disappeared as a distinct method during the 1930's has become a tool for teachers to teach a foreign language.

As I said, there are some teaching techniques rely mostly on the reading aloud. While a classroom lecture is perhaps the most commonly associated with the direct method mainly one of the instruction of it reading aloud. For example, when presenting a video or film to students could be considered a form of technique of direct method. The direct method has been useful in that it "provided an exciting and interesting way of learning the foreign language through activity. It proved to be successful in releasing students from the inhibitions all too often associated with speaking a foreign language particularly at the early stages".

Next step is namely other techniques of the method is question answer exercises .This exercise-the teacher asks questions of any type from students and they

answer. Furthermore, split the students up into pairs and let them do question and answer dialogues. One of the students will ask any questions that they want and the answer given their partner or must be as honest as possible. The target goal here is not to ask grammatically perfect questions and give grammatically perfect answers, but, students talk each other in the target language.

This method has been interpreted differently by different scholars and each of them has given their opinion.

- Cagre Tugrul Mart: the direct method is a result of the grammar translation method and it shifts from literary language to spoken language and gives more emphasis to teaching audio-oral skills.

- Shamsiddinova.I.D, Bakhtiyarova Z.N: direct method establishes direct or instant relationship between practice and expression, between the English vocabulary, phrase or idiom and its meaning through substantiation, exaggeration without the use of the first language. This aims to help students to learn the way of communication in the target language as they learnt communication skills of their native language.

When it comes to the advantages of this method, it is a natural method of teaching English, the main reason is that, this method students learn English in the same way as they learnt mother tongue. Also, learners can understand directly which they hear or reading English. The language is taught through various useful activities, showing conversation and dialogues in the context. One of the advantages of this method is that it facilitates understanding of English. That is why, there is direct connection between objects or English words and their meanings which facilitate better understanding of English.

Then, fluency of speech namely there is not implication of mother tongue, so students think in English and try to speak only target language. Therefore they can express their thought in speech and writing easily. Students learning English through this method converse in English with great fluency.

If English is learnt through the mother tongue, there is a gap between passive and active vocabularies. However, there is not use of mother tongue, students achieve great vocabulary in direct method, because their attention is summarize only comprehending in English.

In addition, there are many positive sides of this method in Teaching English Oral communication:

- The more activities focus is so the communication skills improve.
- Learning vocabulary which are suitable for teaching and its branches such as words and idioms.
- English learners speak complete sentences with others without hesitation.

In contrast, we can see some negative sides of this method. Firstly, this method does not suit an average child and has one sided approach. It is not good for those children who learn more with their eyes while, students who have sensitive ear and facile tongue will use full by it. Because, the first type of students' visual appeal is stronger than the aural-oral appeal. Breton says about this method, "only the clever child can be profited by the direct method".

The weakness of this method becomes clear more in practice than in theory. It gives less time to attend reading and written work. As I said above, mother tongue is not use in this method, so it makes some difficulty to explain the meaning of each and every word by English. That is why, students may give incorrect definition or meaning of the words instead of desire one. First language is essential part of the child's total growth and so they cannot stop the use of mother tongue. Because of this, they compare learning of second language with native language.

Richards and Rodgersin Brown started the principles of Direct method as follow:

1. Classroom was conducted exclusively in the target language.
2. Only everyday vocabulary and sentences were taught.
3. Oral communication skills have built in a carefully graded progression organized around question and answer exchanges between teachers and students in small, intensive class.
4. Grammar was taught inductively.
5. New teaching points were introduced orally.
6. Concentrate vocabulary was taught through demonstration, objects and pictures whereas abstract vocabulary was taught by association of ideas.
7. Both speech and listening communication prehension were taught.
8. Correct pronunciation and grammar were emphasizes.

The teachers' and students' role in the direct method.

In the direct method, introduce a new language word or phrase to do students and there is no mother tongue. Therefore, the role of the teacher is as demonstrator namely showing and explaining the meaning of the words through the use of pictures, presentations, videos, films. They never translate them into the students' native language. The teachers provide information of the target language including the culture and history of English-speaking countries and people who speak the target language. The teacher is the partner of the students and also monitor of them.

The teacher and students are more like partners in the teaching and learning process. They should be active in the lessons and can explore new words, expressions, idioms in English language.

Norlandand Terry (2006) describe how to apply Direct Method in teaching as follow;

- 1) The teacher shows a set of pictures that often portray life in the country of the target language.
- 2) The teacher describes the picture in the target language.
- 3) The teacher asks questions in the target language about the picture.
- 5) Students may also read a passage in the target language. Pronunciation is corrected, but grammatical structure is not.
- 4) Students answer the questions as best they can using the target language.
- 6) The teacher asks questions in the target language about the reading.
- 7) Students answer questions as best they can using the target language.

We can make learning a foreign learning a foreign language an exciting process. In this way, we tend to choose a particular method to learn a target language. I explained an example of teaching English through the direct method. The direct method of teaching was developed as a response to the Grammar Translation method. We saw a lot of techniques, principles, advantages and disadvantages of this of this method. We knew that, there are some difficulties during learning English. Despite of some difficulties, we can explain many various benefits to be master of English in the future. Especially, we can improve our communication skills in target language. But, this will require the professionalism of a teacher who will be able to build his work in such away that various methods will be used competently and not one taken separately. That is why, the role of teachers and students are the same during learning English by the direct method.

REFERENCES

1. Cagri Tugrul Mart, "The direct method: A good start to teach Oral language", International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, November 2012, Vol.3, No.11,2013.
2. Raja, B. W.D, & Selvi, K.,— Causes of problems in learning English as a second language as perceived by higher secondary students, i-manager's Journal on English Language Teaching,1(4),40-45,(2011).
3. Rivers,W.M. (1968). Teaching Foreign Language skills. University of Chicago Press.
4. Printer, A (2006). Teaching Young language learners. Oxford: Oxford university press.
5. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/Direct_method_\(education\)](https://en.m.wikipedia.org/wiki/Direct_method_(education))
6. <https://www.fluentu.com/blog/educator-english/direct-method-of-teaching-english/>

INGLIZ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARINING O'XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

Karomat Kulmatova

Farg'ona shahar 10-IDUM, ingliz tili o'qituvchisi,

Nilufar O'rinboyeva

Farg'ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbek va ingliz xalq og'zaki ijodiga mansub ertaklarining bir-biriga nisbatan farqli va o'xshash jihatlari aks etgan. Bundan tashqari bu farqlar to'grisida bir necha olimlarning fikrlari ham o'z namunasini topgan.

Kalit so'zlar: ertak, janr, folklor, farzand, jamiyat, falsafa, xalq, yaxshilik, yomonlik.

ABSTRACT

This article reflects the differences and similarities of Uzbek and English folktales. In addition, the opinions of several scientists about these differences have also found their example.

Key words: fairy tale, genre, folklore, child, society, philosophy, people, good, evil.

KIRISH

Bilamizki, ertaklar o'z-o'zidan paydo bo'lgan janr emas. Ularni asrlar davomida xalq og'zaki ijodi sifatida bizga qolgan meros hisoblanadi. Ertakning paydo bo'lishida xalqlar orasidagi qadimiy urf-odat va an'analar muhim o'rin tutadi. Ertak - xalq og'zaki ijodining eng qadimiy namunalaridan biri hisoblanadi va bu janr og'izdan og'izga o'tish usuli orqali xalqlar o'rtasida ajdoddan avlodga o'tib kelgan. Xalq og'zaki ijodining o'rganuvchi olimlarning ta'kidlashlaricha, dunyodagi hamma xalqlar og'zaki ijodida bir-biriga yaqin turgan janr ertakdir.[1]

Hayot haqiqati bilan bog'liq bo'lib xayoliy va hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan hikoyalarni ertak deb ataymiz.[1] O'zbeklarda ertak aytuvchilar "ertakchi", "matalchi" deb atalgan. E'tibor beradigan bo'lsak, ertaklarda ijobiy qahramon yovuzlik, adolatsizlikka qarshi kurashib g'alaba qozonadi. Chunki ertaklarning zamirida inson tarbiyasini shakllantirish va xalq orzu-umidlari, manfaatlari turgan bo'ladi. Har bir ertak mutolaasi insonga qanchadan-qancha zavq-shavq beradi, uni komilikka yetaklaydi, dunyoqarashi o'zgarishiga sababchii bo'ladi. Shu bois, mo'jizalar olamiga yo'l - ertaklar o'qishdan boshlanadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Va shubhasiz bu go'zal, g'aroyib, bepayon xayol va aql olamiga qadam ertaklar yordamida qo'yiladi.

Ertaklarning tarbiyaviy jihatdan o'zni beqiyosdir. Chunki ular bolalarni sog'lom muhitda o'sib-unishlari uchun imkoniyat yaratib beradi va to'g'ri yo'lga boshlaydi. Shu o'rinda V.G.Gusev tomonidan fikrlarni eslatib o'tishimiz lozim deb o'ylayman. Uning fikricha, "Jamiyatda, umuman inson tabiatidagi illatlar real hayotda aksini topmagach, fantastik tarzda ertaklarda o'z yechimiga ega bo'ladi".[2] Binobarin biz o'z farzandlarimizga ertak aytib berish orqali ularni kelajakda barkamol avlod bo'lib yetishishiga o'z hissamizi qo'shgan bo'lamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asrlar o'tishi bilan olimlar ertaklarni tuzilishi va ma'no-mazmuniga qarab turli xil guruhlarga ajratishdi.[1] Bunga misol qilib, hayvonlar haqidagi ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, sehrli ertaklar va hajviy ertaklarni keltirishimiz mumkin.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning mazmuni majoziy ya'ni ko'chma ma'noda bo'ladi. Misol uchun ertaklarda tulki obrazi orqali ayyorlikni, sher obrazi orqali jasurlik va qo'rmaslikni, bo'ri obrazi orqali esa qonxo'rlik va laqmalikni ifoda etiladi. Sehrli ertaklarda voqealar fantastik to'qimalar, sehr-u jodular asosiga qurilgan bo'ladi. Ertakda qahramonlar har narsa qo'lidan keladigan mo'jizakor kimlardan tashkil topadi. Hayotiy-maishiy ertaklar esa xalqlarning o'z urf-odatlari va qadriyatlarini asosida yartilgan bo'ladi. Bunday ertaklarning aksariyati hayot kechinmalariga oid yoki hayot voqealaridan olingan bo'ladi. Bunga misol qilib o'zbeklarning "Zumrad va Qimmat", "Oygu'l bilan Baxtiyor" va "Ozodachehra" ertaklarini olishimiz mumkin.

Olimlar haqli ravishda, ilmiy tasavvurlarni rivojlanishida, falasafaning, adabiyotning, memorchilik, musiqa va teatr san'atlarining paydo bo'lishida miqlar o'ziga xos manba bo'lib xizmat qilgan, deb ta'kidlashadi. Eng qadimgi ertaklarda xalqlarning ur-odatlarini, an'analari va marosimlari aks etgan. Bunga misol qilib "Guliver" va "Gargantuya" kabi asarlarni olishimiz mumkin.[3]

Inglizlarda Angliya eng mashhur bolalar ertaklarining vatani bo'lgan. Folklor hikoyalarida boshqa Evropa mamlakatlariga o'xshab, ingliz ertak an'anasi Britaniya orollarida paydo bo'lgan deb hisoblangan. Bu folklor asrlar davomida hikoya qilish an'analari orqali rivojlangan va mamlakatning turli mintaqalarida o'ziga xosligi va o'ziga xos madaniyati bilan noyob hisoblanadi. Shunday qilib, Angliyaning ertak va folklor an'analari kelt, german va nasroniy manbalari bilan mustahkam aloqaga ega.[4]

Men ushbu maqolam orqali o'zbek xalqining mashhur ertaklaridan biri bo'lgan "Zumrad va Qimmat" ertagi bilan ingliz xalqining eng mashhur ertaklar qatoriga kirgan "Cinderella" ertagini bir-biriga qiyoslab bermoqchiman.

"Zumrad va Qimmat" ertagida Zumrad ismli qiz ijobiy qahroman sifatida qatnashadi. U juda ham sabr-toqatli, maftunkor va mehnatkash qiz sifatida o'zbek

xalqi orasida mashhur. Qimmat ismli o'g'ay opasi esa dangasa, ishyoqmas, yalqovlik bo'yicha ertak qahramoniga aylangan. Ming afsuski, unga har kuni o'g'ay onasi va o'g'ay opasi kun bermas, unga tinimsiz ish qildirar va uning ustidan mazah qilib kulishardi. Bir kuni o'g'ay ona eriga o'g'ay qizi bo'lmish Zumradni o'rmonga oborib adashtirib kelishini buyuradi. Bundan bosh tortolmagan ota qizini o'rmonga olib borib to'nka ustiga o'tirgizib o'zi esa o'tin to'plagan kettim deb uyga ravona bo'ladi. Zumrad otasini kun botgunga qadar kutib o'tiradi va kelmaganidan so'ng o'zi otasini qidirishga o'tlanadi. Otasini o'rmondan izlab yurgan paytda yo'lidan bir sehrgar ayolga duch kelib qoladi. U ayol Zumradni uyiga taklif qiladi va birga uyi tomon yo'l olishadi. Zumrad mehnatsevar qiz bo'lganligi sababli bu ayolni uyida ham jim o'tirolmaydi. Sehrgar ayolni uyini yig'ishtirib, mazali taomlar tayyorlaydi. Buni ko'rgan ayol Zumraddan juda ham xursand bo'ladi. Bir necha kun o'tgach Zumrad uylarini va otasini sog'inganini aytib uyga ketmoqchi bo'ladi. Shunda ayol unga sandiq berib uni faqat uyga borganida ochishini tayinlaydi. Zumrad aqlli va sabrli qiz bo'lganligi sababli sandiqni uyga kelgandan so'ng ochadi va uni ichida turli qimmatbaho narsalar chiqqani ko'rgan o'g'ay ona eriga o'z qizini ham o'rmonga oborib adashtirib kelishini buyuradi. Otasi Qimmatni ham o'rmonga oborib adashtirib qaytadi. Va Qimmatga ham o'sha sehrgar ayol uchraydi. Uni ham uyiga taklif qiladi. Uyiga borgach Qimmat dangasa, yalqovligi sababli hech qanday ish qilmay yotaveradi. Bundan ayolni achchig'i chiqadi. Bir necha kun o'tgach Qimmat ham uyga ketmoqchiligini aytib unga sandig'ini berishni so'raydi. Sehrgar ayol unga ham sandiq beradi va Zumradga aytgan gaplarini tayinlaydi. Uni yo'lda onasi kutib turgan bo'ladi. Onasi va Qimmatning sabrsizligi natijasida ular sandiqni ochib ko'rishadi va ichida tilla uzuk borligini ko'rib uni olishga harakat qilib sandiqni ichiga tushishadi. Bu vaqtda sandiqni og'zi berkilib ularni uzoq-uzoqlarga olib ketadi. Shunday qilib, Zumrad va uning otasi baxtli hayot kechirishadi.

Zolushka ertagi haqida gapiradigan bo'lsak, Zolushka har kuni ertalab turib og'ay onasi va o'g'ay opalari uchun ovqat pishiradi. Hamma yerni yig'ishtirib saromjon –sarishtalaydi. O'rmonga borib o'tin to'plab keladi. Uning deyarli har kuni shu tarzda davom eta boshladi. Zuloshkaning hayotida hayvonlardan boshqa do'stlari yo'q edi. Uy ishlarini qilishda shu do'stlari unga yordam berishardi. Kunlarning birida Zolushka hayotida unutilmas bir voqea sodir bo'ldi. Saroy ayonlari ko'chalar bo'ylab aylanib har bir uyga Qirol saroyida bo'layotgan balga taklifnoma tarqatishayotgandi. Va bu ball orqali shahzoda o'ziga rafiqqa tanlab u bilan turmush qurmoqchi ekanligi e'lon qilingandi. Zolushka ballga borishni juda ham istardi. U hayoti davomida hech ham bunaqa kechalarda ishtirok etmagandi. Zolushkani sodddaligi tufayli unga shahzodani rafiqasi bo'lish emas ballga borib raqsga tushib

ball qanday bo'lishini ko'rish muhim edi. Ammo Zolushkaning o'gay onasi va opalari unga shafqatsiz munosabatda bo'lishdi, ballga borishiga ruxsat berishmadi, chunki ular Zolushkaning jozibali ko'rinishiga hasad qilishardi. Bu javobni eshitgan Zolushka o'rmondagi daraxt tagida yig'lab o'tirgan paytida bir sehrgar ayol paydo bo'ladi va unga ballga borishiga yordam berishini aytadi. Bu gaplarni eshitgan Zolushka ballga kiyishga mos ko'ylagi va ballga kech qolganini aytib yana yig'lashda davom etadi. Sehrgar ayol sehrlil tayoqchasi orqali Zolushkaga ballga kiyish uchun jozibakor ko'ylak va maftunkor arava hadya qiladi. Buni ko'rgan Zolushka sehrgar ayolni quchoqlab raxmat aytadi va ball tomon yo'l oladi. Ketayotgan paytda Sehrgar ayol Zolushkaga yarim tunda qaytib kelishini, agar qaytmasa sehr o'z kuchini yo'qotishini tayinlaydi. Zolushka ballga yetib boradi, ballga kirib kelishi bilan hamma uni go'zalligiga maftun bo'lib qoladi, hattoki shahzoda ham. Keyin shahzoda Zolushkani raqsga taklif qiladi, Zolushka rozi bo'ladi, buni ko'rgan o'gay onasi va opalari hasaddan ichlari yonib ketadi. Yarim tun yaqinlashgani sezgan Zolushka aava tomon yuguradi, uni orqasidan chopadi. Zolushka behosdan zinalardan biriga qoqilib tuflisini bir poyini tushrib qo'yadi. Buni topib olgan shahzoda ertasi kuni har bir xonadondagi qizga tuflini bir poyini kiydirib chiqishni buyuradi. Tuflil kichkinaligi sababli hech bir qizni oyog'iga to'g'ri kelmaydi. Bundan xabar topgan o'gay ona Zolushkani omborga olib kirib berkitib qo'yadi. Va saroy ayonlari ularni xonadoniga kirgan payt Zolushkani ovozini qo'qqisidan ehtib qolishadi, keyin Zolushkani topib tuflini oyog'iga kiydirib ko'rishsa loyiq keladi. Darhol u haqida shahzodaga xabar berishadi. Shundan so'ng shahzoda va Zolushka turmush qurishib, baxtli hayot kechirishadi.

XULOSA

E'tibor beradigan bo'lsak, ikkala ertakda ham bir-biriga o'xshash jarayonlar mavjud. Lekin bu ertaklar bir-biridan turli xalqlarga tegishliligi bilan farq qiladi. O'xshash jihatlari haqida gapiradigan bo'lsak, bu ikki qiz bir xil sharoitda ya'ni o'gay ona va o'gay opalar qo'lida azoblanganliklari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ikkala qiz ham bu qiyinchiliklarga sabr-toqat bilan chidaganliklari ularning yuksak matonatlaridan dalolatdir. Shu qiyinchiliklarga qaramay, bu ikki qizning o'gay onalari va o'gay opalariga bo'lgan munosabatlari samimiyligicha qolaverdi. Bunday holatlar har bir qiz farzandga o'rnak qilib ko'rsatish uchun arzirlidir. Bunga qo'shimcha qilib aytishimiz joizki, bu ikki ertakda ham sehrgar ayol obrazi mavjudligi va qizlarga qiyin vaziyatda yordam berganliklari ertakning jozibadorligini oshishiga sabab bo'lgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, ertaklar har bir bolaning nafaqat dunyoqarashini yukslatirishga, balki mittigina murg'ak qalbini ezgulik bilan to'ldirishga ham xizmat qiluvchi yengilmas kuch hisoblanadi.

REFERENCES

1. O'zbek xalq ertaklari. 2-jild. –T.: O'zbekiston Davlat nashiryoti, 1963
2. Маслова В.А.Лингвокультурология:учебное пособие для студентос высших учебных заведений.М.:Академия,2001.208с.
3. Маслова В.А.Лингвокультурология:учебное пособие. 4-е изд.М.,2010.
4. Кургузенкова Ж.В. Концептуализация женской красоты в английской языковой культуре //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия:Русский и иностранные языки и методика их преподавания.2016.№1.С.97-102.

THE ROLE OF DICTATION ON ELEMENTARY GRADES

Ahmadkulova Husnorakhon Turobjonovna

Fergana region, Uchkuprik district,
school №19, English teacher

ABSTRACT

In this article, the role of dictation on elementary grades is discussed. Dictation is a strategy that is useful for the learning process. Dictation is a teaching strategy applied by providing instructions effectively to students. Dictation has several advantages, such as practicing students listening skills, training students to distinguish sounds, enable students to interpret spoken language to a written language, help students to develop their understanding, and help students to evaluate their abilities in learning.

Keywords: *language, listening skill, dictation, learning strategy, words, phrases, passage, punctuation, phonetics, technique, grammar, vocabulary.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье обсуждается роль диктанта в младших классах. Диктант – это стратегия, полезная для учебного процесса. Диктант - это стратегия обучения, применяемая путем эффективного предоставления инструкций учащимся. Диктовка имеет несколько преимуществ, таких как отработка навыков слушания учащихся, обучение учащихся различению звуков, возможность перевода устной речи в письменный язык, помощь учащимся в развитии их понимания и помощь учащимся в оценке своих способностей в обучении.

Ключевые слова: *язык, аудирование, диктант, стратегия обучения, слова, словосочетания, отрывок, пунктуация, фонетика, техника, грамматика, лексика.*

INTRODUCTION

Language is one of the essential things in communication. Language is a means of communication to communicate with one another. Everyone needs language to communicate. A human being can say or express his meaning to another human through language. One of the international languages is an English. English is a foreign language and an international language widely used in communication by people in most countries in the world, including Uzbekistan.

In general, educating English in schools allows students to communicate using English both orally and in writing. In line with this goal, teaching English in secondary schools supports the mastery and development of four skills: listening,

speaking, reading, and writing. one of the vital language skills in writing; can be seen in that writing helps students produce correct grammar and organize students' ideas.⁷⁵

Writing is one of the essential skills which has to be mastered by the students at senior high school. Through writing, they can express their ideas, information, thoughts, experiences and feelings with written language regularly and thoroughly.

DISCUSSION AND RESULTS

There are a lot of techniques that can motivate and actively involve students in the English teaching-learning process especially writing. One of those techniques is the "Dictation". Dictation is also a useful activity for young learners. Dictation can give students a lot of experience dealing with writing. Dictation technique can be a good technique to improve students' writing skills using correct spelling, punctuation and grammar.

Dictation refers to the process of transcribing spoken text. One person, for example the teacher, will read out (dictate) a passage of text while another person, for example the pupil, will write down what is being said as accurately as possible.

The aim is for the pupil to fully understand and then re-convey the meaning of the passage they have heard with the correct grammar and spelling.

At first, the text is read slowly by the teacher, then repeated once or twice at a normal pace. This gives the pupil time to pay attention to what they're hearing and attempt recording it in writing without needing to rush too much. When the teacher has reached the end of the passages, they may read through them once again from start to finish at a normal pace. Pupils then have a chance to re-read their work, and make any corrections where necessary. Being such a simple and versatile practice, dictation is a really useful tool for developing language skills and can easily be tailored to the learning level of the pupil.

According to Chai (2011), dictation is an activity that helps students to increase their awareness of phonics, listening, and writing skills. Moreover, Jain (in (Mentari, 2018)) stated that dictation is a strategy that can develop students' habits in listening, and also can help students to understand punctuation and spelling, to understand word, phrase, sentence, and clause, and also enables students to increase their abilities in listening language, so they get used to the language.

Richards, Platt, and Weber (in (Fachrurrarzy, 1989)) stated that dictation is a technique that used in language teaching and language testing, in which a passage is read aloud to the students, with pauses during which the students must try to write

---

⁷⁵ Mohammed Iqram Hossain, Teaching Productive Skills to the Students: A Secondary Level Scenary, BRAC University Dhaka Bangladesh.2015, p. 2.

down what they heard as accurately as possible. The dictation as a model for learning English phonetics is also an important medium to learn grammar and vocabulary.

Furthermore, according to Taylor (in (Fachrurrarzy, 1989)) added that dictation has several meaning, including:

- a) Dictation is reading passage aloud.
- b) Dictation is dividing passage into phrases that suitable for committal to short-term memory and re-reading phrase with phrase with gaps long enough for subjects to record the preceding phrase in writing.
- c) Dictation is optionally re-reading phrases as they being written.
- d) Dictation is re-reading the whole passage as in one.

In addition, Hornby et al. (1995) stated that dictation means something being dictated to, or passage that is dictated. In short, it can be concluded that dictation is an activity where the students transcribe words, phrases, sentences, or passage that they listened to.

Dictations can play an important role in elementary grades as they can help students develop their language skills in several ways. Dictations involve the teacher reading a passage aloud and the students writing it down as accurately as possible. Here are some ways in which dictations can benefit elementary students:

1. Improving listening skills: Dictations require students to listen carefully to what the teacher is saying, which can help improve their listening skills.
2. Enhancing spelling and vocabulary: Dictations can help students learn new words and practice spelling them correctly. It also helps them identify and correct spelling errors they may have made.
3. Developing grammar and punctuation: Dictations can also help students develop their grammar and punctuation skills by exposing them to different sentence structures and punctuation marks.
4. Encouraging attention to detail: Dictations require students to pay close attention to details such as spelling, grammar, and punctuation, which can help them develop a keen eye for detail.

Overall, dictations can be a valuable tool for elementary teachers to help their students improve their language skills. However, it is important to ensure that the dictations are age-appropriate and not too difficult for the students to understand. It is also important to provide feedback and guidance to the students to help them learn from their mistakes and improve their skills.

REFERENCES

1. Mohammed Iqram Hossain, Teaching Productive Skills to the Students: A Secondary Level Scenary, BRAC University Dhaka Bangladesh. 2015, p. 2.
2. Chai, W. (2011). Using Dictation to Develop Pupils' Listening and Writing Skills.
3. Mentary, A. (2018). The use of dictation technique to improve students' writing in descriptive text at mts amin Darussalam.
4. Fachrurrarzy. (1989). Dictation as a Device for Testing English as a Foreign Language. 2 (2), 61.
5. Hornby, A.S., Gatenby, E.v, & Wakefield, H. (1995). The advanced learner's dictionary of English. New York: Oxford University Press.

TEACHING ENGLISH TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH TPR METHOD

Sevara Shermamatova

Teacher of Fergana State University

Gulchexraxon Malikova

Student of Faculty of English language and literature

Fergana State University

ABSTRACT

The purpose of this study is to introduce the teaching method which is called Total Physical Response (TPR). For this purpose, the article describes the definition and history of TPR, its existing techniques and principles, as well as the information about this application. What is more, there are main characteristics of this method, and also, the benefits and drawbacks of TPR will be discussed in this article.

Key words: *teaching methods, Total Physical Response (TPR) method, young learners, traditional teaching method, task-based teaching.*

АННОТАЦИЯ

Целью данного исследования является введение метода обучения, который называется Total Physical Response (TPR). С этой целью в статье описывается определение и история TPR, его существующие методы и принципы, а также информация об этом приложении. Более того, в этой статье будут рассмотрены основные характеристики этого метода, а также преимущества и недостатки ТПВ.

Ключевые слова: *методы обучения, метод полной физической реакции (ТФР), младшие школьники, традиционный метод обучения, метод обучения на основе задач.*

INTRODUCTION

Nowadays, it is a trend in many countries that the glance of many governments is at learning foreign languages, especially, English due to the fact that English education is improving significantly day by day over the world. Moreover, in our modern life, foreign languages play a vital role in an international communication and interaction. Based on the above requirements, a number of methods and techniques have been developed for teaching a foreign language in the educational system. For example: direct method, traditional method, task-based teaching, TPR teaching method and others. Especially, the process of learning should be exciting and accessible for young learners. With this reason, the alternative teaching materials and method should be selected by the instructors in order to educate the children.

TPR is known as one of the proper teaching style in which teachers can apostrophize in the classroom. (The full form of TPR is Total Physical Response) This method helps to teachers to make the lesson more useful by using physical actions during applying many language skills. By the help of this style the children may learn a second language without any difficulties.

FEATURES OF YOUNG LEARNERS

Not only teaching method should be chosen correctly, but the characteristics of children is defined to have an effective lesson. The main reason is that, children usually want to be taught and encouraged well at the learning time too.

“It is possible to point out certain characteristics of children which you should be aware of and take into account in your teaching” (Scott and Ytreberg, 1990,p.1).

There are some features of teaching English to young learners, in other words, primary school students. Most of them are characterized by Scott and Lisbeth (1992). These are given in this paper:

- ❖ Children who aged 8-10 are mature enough;
- ❖ They have a particular point of view;
- ❖ They are able to describe the difference between facts and fictions;
- ❖ They are curious of asking questions;
- ❖ They believe in what is said and the ‘real’ world to express and comprehend meaning/message;
- ❖ They have distinct options about what they like and they dislike;
- ❖ They are open to what happens in the classroom and begin asking a teacher’s decision;
- ❖ They can cooperate with each other and learn from others

To clear these characteristics, Scott and Lisbeth (1992) said that young learners, especially, aged from 8 to 10 are qualified their main language users. To be more precise, the primary rules of their mother tongue are introduced to the children before. Because, these children can perceive linguistic symbols and use them independently without misunderstanding. Also, they may use language creatively and they are keen on communicating (Halliwell, 1992). Furthermore, Clarke (2009, p.13) enounced that “Activities to assist babies and toddlers learning English as a second language are not different from those that are provided from children with English as their first language.” As can be seen from the above points, young learners typically learn a second language as the way in which they learn their main language.

THE DEFINITION OF TPR

As said above, TPR - Total Physical Response is considered as a teaching or learning method. Dr. James J Asher who is an American professor of psychology at

San Jose State University in California developed this approach in 1970s. The TPR method is based on some language skills, like, speaking and listening, and the function of this method is that children should be educated via physical movements. The people who are working with children have been applying it in their lesson for about 30 years. It is apparent that Total Physical Response method is effective and helpful teaching English method. The main reason is that pupils usually satisfy from an interesting lesson which has lots of actions and images, of course, related to their lesson. By TPR method, they may show their tendency in learning English. This teaching method can also help teachers to distract almost all children in the classroom during the lesson. As a result, both teachers and pupils may have an efficient lesson that they want.

TPR is considered as a valuable way to teach vocabulary, phrasal verbs and idioms in English. That is to say that the meaning of these words can be described by acting them. Most of the time, beginners and young learners often preferred this method while it is used with all age groups and all levels. For instance, in the Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning, TPR is often criticized as being only suitable for beginning students. Despite of the information that is given in the encyclopedia, there are a lot of editions related to how to use TPR among the students who are intermediate or advanced, too.

THE THEORIES OF TPR METHOD

Up to now, there are several theories about this teaching style. They are divided into two basic groups:

1. Psychological theories;
2. Linguistic theories.

Many researchers have introduced TPR teaching method. Some of them are in the follow:

- “TPR (Total Physical Response) is a method of teaching language using physical movement to react to verbal input in order to reduce student inhibitions and lower their effective filter. It allows students to react to language without thinking too much, facilitates long term retention, and reduces student anxiety and stress.” (“Total Physical Response” , James Asher)

- Asher said that understanding is the most basic skill before speaking. (Asher,1993, p.98)

- “Once they have internalized the complexity of the language, they have acquired a well spoken language, and the “psychological” mechanism of this acquisition will not disappear, and they will take the initiative to speak out a large number of languages.” (Yu Zhenyou, 1992, p.25)

•“No matter how complicated the language is or how long the time interval is, the TPR method can make the students understand quickly” (Asher, 1993, p.126).

•In James opinion, teaching vocabulary by TPR should be carried out in a large space in which the practice can be processed (James, 2001, p.2-14).

THE CHARACTERISTICS OF TPR

The TPR teaching method is characterized by some specific principles as follow:

1. To develop the comprehension skill of learners before speech;
2. To act the meaning of the vocabulary by using actions to reduce tensity;
3. To pay more attention to encourage the children and make them feeling happy, less anxiety;
4. To repeat the data that the learners learn during the lesson;
5. To more practice on basic language skills, such as, listening or speaking to maintain clear memory.

Furthermore, the two primary characteristics of TPR method. they are “storytelling” and “risk-taking” principles. There are some statements about those components in the follow:

“A story is, in fact, a good mnemonic or memory aide. A story links words to be remembered and it causes you to build up scenes that have visual, aural and sensory actions for you. If you can create a powerful visual image between two words, remembering one will trigger recall for the other” (Rose, 1985, p.45).

“Successful language learners attempt to produce and to interpret language that is a bit beyond their absolute certainty” (Brown, 2001, p.63).

The tuition materials of TPR lesson, also, are chosen correctly. Because, they affect more the quality of lesson and support it to go effectively. Therefore, lesson materials should not only basic text. If they are so selected, the lesson may be more boring for pupils. In fact, there are unchanged materials that are applied by teacher in TPR lesson. Teacher’s voice, actions and facial expressions are the main materials for learners during the lesson, whilst, there are books, pens, furniture and such kind of items for after the learning process.

“Imperative drills, the pictures and games are the major classroom activities in the TPR teaching” (Richard & Rodgers, 2001, p.75).

In the TPR method, the teacher and pupils, also, play a significant role. For example, teacher has two kinds of role in TPR lesson: an active role and a direct role. In other words, they should give commands and monitor their pupils. Furthermore, the work of an impulsive mentor and feedback giver should be done by the teacher. When it comes to pupil’s role, they act as listeners and performers. Therefore, the children who are young learners should be motivated to talk with body language so

that they participate a lot in speaking activities, definitely, when they are ready for speech.

THE BENEFITS AND DRAWBACKS OF TPR METHOD

The TPR teaching method has many positive features. Some of them are indicated below:

- To decrease the stress of students;
- To show the learning propensity of students;
- To improve the comprehension ability and some language skills, such as listening and speaking;
- To help the pupils to recall the lesson's rules by using movements;
- To lift the mood because of several physical actions;
- To make children more active in the classroom
- To grow the students' brain;
- To maintain the attention of pupils during the lesson;
- To give learners an opportunity to flash in a new atmosphere;
- To help pupils to understand the meaning without other children's help, in other words, to construct the self-learning situation;
- To help teachers to be aware of their pupils' personalities and learning styles;
- To provide restricted teaching materials for teachers so that they do not face to problems during the lesson preparation.

However, there are some negative sides of TPR method, as given below:

- At the first place, some of the children can be reluctant of the attending in TPR lesson. The main reason is that they are shy and so they usually fear the mistakes during learning activities, for example, speaking
- Secondly, only the teaching vocabulary or adjectives is mostly used in TPR method. But the rules of grammar may not be taught through actions.
- Another negative side of TPR is insisting teachers to effort a lot for the preparation of this kind of lesson. As a result, they may be weariful after this preparation.
- The TPR method may be an unproductive or boring for learners if the same activity is applied again and again. Thus, teachers should use different educational games during the lesson.

CONCLUSION

To sum up, as can be seen from the points in this study, there are numerous and important data based on TPR teaching method. According to the given information, it is an obvious that TPR teaching method is considered as significant and efficient way

of learning. Furthermore, almost all learners can be active in TPR lesson. That is to say, they respond to the activities or commands of their teacher by the help of the body language. Therefore, the TPR method is selected more by instructors who educate young children than traditional teaching method.

REFERENCES

1. James J. Asher, 1993. Learning Another Language Through Actions (4th Ed.). Los Gatos: Sky Oaks Productions.
2. Clarke, P. 2009. Supporting children learning English as a second language in the early years (birth to six years). Victorian Curriculum and Assessment Authority. Retrieved May 27, 2015, from https://www.vcaa.vic.edu.au/earlyyears/supporting_children_learning_esl.pdf.
3. Scott, W. A., Ytreberg, L. H., 1990. Teaching English to children. New York: Longman.
4. Richard, J. C. and Rodgers, T. S. 2001. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Rose, Collin. 1985. Accelerated Learning. New York: Dell.
6. Brown, H. D. 2001. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New York: Addison Wesley Longman, Inc.
7. <https://www.teachhub.com> “How to Use Total Physical Response in the Classroom”
8. <https://teacherblog.ef.com> “An introduction to Total Physical Response”
9. Halliwell, S. 1992. Teaching English in the Primary School. London: Longman.
10. Widodo, H. P. 2004. ‘Pengajaran English for Young Learners (EYL) melalui Games, Nursery Rhymes, Songs, dan Storytelling’. TEKNOBEL 5/1: 45-57.
11. Haynes, J. 2004. TPR is a Valuable Tool. www.everythingESL.net.
12. https://www.vobs.at/ludescher/total_physical_response.htm.
13. Scott, W. A. dan Lisbeth H. Y, 1992. Teaching English to Children. London: Longman.
14. Yu Zhenyou, 1992. Asher’s View on second language acquisition and its Teaching method. Shanghai: Foreign language Teaching.

ANTONIO MACHADONING HAYOTI VA IJODIGA BIR NAZAR

Sobirov Shaxriyor Muzaffarjonovich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asr ispan adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri Antonio Machado va uning ijodi haqida so'z yuritiladi. Antonio Machadoning adabiy uslubi she'riyatining qisqaligi va ritorikadan foydalanmaganligi bilan ajralib turadi. Uning modernizmdan boshlanib, romantizmga qarab borgan ijodida inson ruhiyatining eng ichki hislarigacha yorqin tasvirlangan.

Kalit so'zlar: "Proverbios y canares", Modernizm, "Soledades", tendensiya, romantizm, milliy ifoda, "A un olmo seco"

КРАТКИЙ ОБЗОР О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ АНТониО МАЧАДО

Собиров Шахриёр Музаффаржонович

Студент Узбекского государственного университета мировых языков

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается об Антонио Мачадо, одном из известных представителей испанской литературы 20 века, и его творчестве. Литературный стиль Антонио Мачадо отличается краткостью его поэзии и отсутствием риторики. В его произведениях, начиная от модернизма и переходя к романтизму, ярко изображаются сокровенные переживания человеческой психики.

Ключевые слова: «Proverbios y canares», модернизм, «Soledades», течение, романтизм, национальное самовыражение, «A un olmo seco»

A BRIEF REVIEW ON THE LIFE AND POETRY OF ANTONIO MACHADO

Sobirov Shakhriyor Muzaffarjonovich

Student of the Uzbek State University of World Languages

ABSTRACT

This article tells about Antonio Machado, one of the famous representatives of Spanish literature of the 20th century, and his work. The literary style of Antonio Machado is distinguished by the brevity of his poetry and the absence of rhetoric. In his works, starting from modernism and moving on to romanticism, the innermost experiences of the human psyche are vividly depicted.

Key words: "Proverbios y canares", Modernizm, "Soledades", current, Romanticism, national self-expression, "A un olmo seco"

Me gusta verlos pintarse
De sol y grana, volar
Bajo el cielo azul, temblar
Súbitamente y quebrarse...

(Antonio Machado, "Proverbios y cantares")

KIRISH

Antonio Machado o'z asarlarida bolaligidan qolgan xotiralari, sayohatlari, muhabbati va sarguzashtarini aks ettirgan.

Antonio Machado Ruiz ta'riflab bo'lmaydigan iste'dodga ega, mashhur ispan shoiridir. Antonioning universitetdagi hayotida shoir qobiliyatining yuzaga chiqishida uning iqtidorini sezgan hamda mehr-muhabbat va sabr bilan to'g'ri yo'l ko'rsatgan ba'zi o'qituvchilarining roli katta bo'lgan.

Shuni yodda tutish kerakki, yozuvchi ijodida Modernizmning nazm yo'nalishi asosiy o'rin egallaydi. Antonio Machado she'riyatiga aniqlik bilan birga nozik hissiyot mavhumlik pardasiga o'raladi. Machadoning eng olqishlangan va tan olingan "Soledades (Yolg'izlik)" she'rlar to'plami uning iste'dodini ommaga tanitdi. Shu paytdan boshlab shoirning ijodi o'sishdan to'xtamadi va bugungi kunga qadar she'riy to'plamlari sevib mutoala qilinadi. Ulardan biri "Soledades", o'zining nomidan yaqqol ko'rinib turibdiki, bu to'plamda o'z-o'zi bilan yolg'iz qolish va mavzuga xos falsafiy azob-uqubatlar o'z tasvirini topgan. She'riy to'plam asosan xotiralar, umidsizlik va orzular atrofida aylanadi.

Antonio Machado o'z vatanini juda yaxshi ko'rgan, uning ba'zi she'rlari unga bag'ishlagan. "Campos de castilla" 1912-yilda nashr etilgan kitob bo'lib, bunda Kastilya yerlarining tabiatiga oshuftalik ifoda etilgan. Biroq, Antonio qishloqlarning rivojlanmasligidan noroziligini ham bildirgan. Yozuvchi hukumat tomonidan qishloqlarni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalarning yetarli emasligi va ularning taraqqiyoti shahar joylari bilan bir xil darajaga chiqish orzusi haqida gapiradi. Shoirning ta'kidicha, qishloq aholisining oldinga intilish ishtiyoqi kamligi va jasoratli emasligi o'sha zamon ispan jamiyatidagi asosiy muammo hisoblangan. Shuningdek, Machado she'rlarida uning Ispaniyaga bo'lgan his-tuyg'ulari, rafiqasining o'limi munosabati bilan qalb og'riqlari va oldinga intilish istaklari aks etgan.

Antonio Machado ulkan mutafakkir shoir edi. Uning tafakkur darajasi va tushunchasi o'sha davr shoirlaridan sezilarli darajada ustun edi. Asrlar davomida cherkovda odamlar rioya qilinishi kerak bo'lgan qoidalar tuzilgan bo'lib, Machado xudojo'yligiga qaramasdan ruhoniylarning ko'p qarashlarini ma'qullamagan. Yozuvchining fikriga ko'ra ro'za tutish, tavgaga mukkasidan ketish kabilar

ruhoniylar bajarishi kerak bo'lgan majburiyatlardir, ularni aholini ongiga singdirish cherkovning maqsadli usullaridan boshqa narsa emas, biroq shuning bilan birga Machado har doim Yaratuvchiga bo'lgan muhabbat barchasidan ustun bo'lishi kerak, deb ta'kidlaydi.

TAHLIL VA METODOLOGIYA

Antonio sinesteziya usulidan foydalanib, o'z misralarida musiqiylikni saqlab qolishga harakat qilgan. Uning ko'pgina asarlari ohangdor tarzda o'qilishi mumkinligi sababli boshqa shoirlarning asarlaridan yaqqol farq qiladi.

Antonio Machado sil kasalligi tufayli vafot etgan rafiqasiga atab bir necha bag'ishlov she'riy asarlarini yozgan, ular kasallik davrida, o'lim vaqtida va undan keyingi davrdagi ichki kechinmalarga boy she'rlaridir. "A un olmo seco (Qurigan qayrag'ochga)" she'rida u Leonorning (rafiqasi) o'limidan bir necha oy oldin sog'lig'i yaxshilanishini orzu qilib hissiyotlarini qog'ozga to'kkan. Qalbida sevgi va azob jo'sh urgan shoirgina:

Al olmo viejo, hendido por el rayo,

Y en su mitad podrido.

Con las lluvias de abril y el sol de mayo,

Algunas hojas verdes le han salido, deya olishi mumkin. (Mazmun tarjimasini:

Keksa qarag'ayning chaqmoqdan yorilgan,

Va yarmi qurigan tanasi.

April yomg'iri-yu may quyoshida,

Ne tong, yashil barglar mavj urdi unda.)

Bu she'rga shoirning qayg'usi ortida umid ham aks etgan. Qayrag'och she'rida, daraxt umrining oxiriga kelib, charmoqdan yorilgan tanasi deyarli butunlay qurigani, ammo bahor kelganda novdalarida bir nechta yangi yashil barglari paydo bo'lishida umidni tasvirlaydi. Bu esa hamma narsaga qaramay, qurib qolgan deb hisoblangan darxtning hayot uchun kurashishi, uning hali ham tirikligini, yashashga ishtiyoqini tasvirlaydi. Machado bu mo'jiza uning hayotida ham sodir bo'lishiga umid qilib ushbu istaklarini "Qarag'ayga" she'rida aks ettirgan.

Antonio Machado o'zidan yuzlab iboralar ham qoldirdi. O'limidan bir yildan so'ng shoirning turli nozik iboralar – aforizmlar jamlanmasi ham tayyorlangan:

En el corazon tenia la espina de una passion. Logre arrancarmela un dia: ya no siento Corazon (Mazmuni: Yuragimda ehtirosdan yaralgan tikan bor edi. Bir kuni men uni yulib otishga muvaffaq bo'ldim: shundan buyon yurakni his qilmay qo'ydim).

2019-yil Antonio Machado vafotining 80 yilligi keng nishonlandi. Shoir sharafiga bag'ishlab universitet va kollejlari uning nomi bilan atalgan. Amerika qo'shma shtatlaridagi Ispan instituti kabi dunyodagi ko'pgina institutlar Machadoni

doimiy munosib e'tirof etib keladilar. Manuel Serrat tomonidan Antonio Machado yubileylariga bag'ishlab shoirning ijod namunalari musiqiy asarlarga aylantirilgan.

Antonio Machado she'riyatida e'tiqod, hayotiy nomuvofiqliklar va tajribalarini o'ziga xos va sharaflari tarzda aks ettira oldi. Garchi u xurofotlar ko'p bo'lgan davrda yashagan bo'lsa-da, haqiqatni va dunyoga tanqidiy munosabatini ifoda etishdan qo'rqmay ijod qildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, agar biz Antonio Machadodan nimadandir bilsak, bu uning yuksak insoniy va ijtimoiy majburiyatga ega she'rlari tufaylidir, qolaversa, xalq hikmati va xohishiga asoslanib, qayta o'qiganda ularda yangidan yangi mazmun kashf etish mumkin, hamda kelgusi ijodkorlar shakllanishida sof ijodiy havo va ilhom bag'ishlay oladigan muallifdir. Uning modernizmdan boshlanib, romantizmga qarab borgan ijodi ruhiyatning eng ichki hislarigacha yorqin tasvirlay olgan. Bunga erishish uchun u fe'lni asosiy ifodali va tovushli vosita sifatida ishlatgan, chunki uning fikriga ko'ra hissiyot va tuyg'u tasvirining mohiyati asosini fe'l tashkil etadi. Shu bilan birga, Antonio Machado she'riyatining tili soddaligi, inson hissiyotlarining ravshan ifodasi bilan diqqatni jalb etadi. Machadoning asarlarida uning ruhiyati, hayoti, hissiyotlari va kundalik turmush tarzi mohirona va o'quvchi qalbiga yaqin aks etgan. Antonio Machado o'z davrining eng ko'p o'qilgan shoirlaridan biri edi va hanuzgacha "ko'p va xo'b" o'rganiladigan shoir sifatida qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Diego G. "Tempo" lento en Antonio Machado. – Madrid: Ediciones Taurus, 2012. – p. 272.
2. Cardwell R. "Antonio Machado and the Search for the Soul of Spain: A Genealogy". *Anales de la Literatura Española Contemporánea*. 1998, 23 (1/2): 51–79.
3. Bakhronova D. Los motivos del lobo de Rubén Darío. https://cvc.cervantes.es/ENSEÑANZA/biblioteca_ele/aepe/pdf/coloquio_2012/coloquio_2012_11.pdf
4. <https://www.actualidadliteratura.com/poesia-de-antonio-machado/>
5. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Antonio_Machado
6. <https://www.zendalibros.com/antonio-machado-y-la-sombra-de-cain/>
7. <https://hablacultura.com/cultura-textos-aprender-espanol/cultura/antonio-machado-soledades-ii/>

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SINONIM SO‘ZLARINING QO‘LLANILISHI

S. Shermamatova

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

D. Nurmuxammedova

Farg‘ona davlat universiteti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sinonim so‘zlarning qo‘llanilishi, ularning tillar bo‘yicha (ingliz va o‘zbek tili) ishlatilishi, farqi va o‘xshash jihatlari berib boriladi. Ma‘lumki barcha tillarda turli guruhlariga mos bo‘lgan so‘zlar mavjud. Ular sinonimlar, omonimlar, antonimlar va paronimlardir. Bular orqali tilimizning lug‘at boyligi yanada boyib boradi. Maqolada sinonim so‘zlar nima va ular qanday hollarda qo‘llanilishi haqida ham ma‘lumotlar berib boriladi.

Kalit so‘zlar: *Sinonim so‘zlar, bosh so‘z, frazeologizmlar, ma‘nodosh, o‘xshash, so‘z turkumlari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены употребление синонимов, их употребление в языках (английском и узбекском), различия и сходства. Известно, что во всех языках есть слова, подходящие для разных групп. Это синонимы, омонимы, антонимы и паронимы. Благодаря этому словарный запас нашего языка станет богаче. В статье также представлена информация о том, что такое синонимы и в каких случаях они употребляются.

Ключевые слова: *слова-синонимы, заглавное слово, фразеологизмы, синонимы, сходство, словосочетания.*

KIRISH

Barchamizga ma‘lumki dunyodagi barcha tillarning asosini so‘z hosil qiladi. Nutqimiz ravon bo‘lishi ham so‘z bilan bog‘liqdir. Nutqimiz go‘zal va ravon bo‘lishi uchun so‘z boyligi ko‘p bo‘lishi kerak. Buning uchun esa sinonim, antonim, paronim kabi so‘zlarni bilishimiz va ularni tillar doirasida farqlay olishimiz kerak.

Sinonimlar (qadimgi yunoncha: σύν va ὄνομα — bir nomli) — bir umumiy ma‘noga ega bo‘lgan (denotativ ma‘nosi bir xil), qo‘shimcha (konnotativ) ma‘nosi (ekspressiv,) uslubiy va boshqa munosabat kabilarni ifodalovchi xususiyatlari) bilan o‘zaro farqlanadigan til birliklari — so‘z, ibora, sintaktik birlik va boshqa, boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror kabi so‘zlari sinonim so‘zlar hisoblanadi. Til birliklari bir xil ma‘noga ega bo‘lish hodisasi sinonimiya deyiladi. Bu hodisa qanday til birliklariga xosligiga qarab, lugaviy (leksik) sinonimiya,

frazologik sinonimiya, sintaktik sinonimiya kabilarga bo'linadi. O'zaro sinonim bo'lgan so'zlar guruhi Sinonimlar qatori deyiladi. Sinonimlar qatori 2 va undan ortiq so'zdan tashkil topadi. Masalan, buloq — chashma Sinonim qatori 2 so'zdan, yuz— aft— bashara — bet... Sinonim qatori esa ko'p so'zlardan tuzilgan. Ko'p ma'noli so'zlar muayyan ma'nosi yoki ma'nolari bilan bir yoki birdan ortiq Sinonim qatoriga kirishi mumkin. Masalan, bitirmoq so'zi bir ma'nosi bilan tugatmoq, tugallamoq, tamomlamoq... so'zlari qatoriga, boshqa ma'nosi bilan ado qilmoq, yo'qotmoq, yo'q qilmoq so'zlari qatoriga kiradi. Sinonimlar qatoridagi bir so'z bosh so'z (asosiy so'z) hisoblanadi. Bosh so'z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo'yoq, uslubga ko'ra betarafliigi va shunday xususiyatlari bilan shu qatordagi boshqa so'zlardan farqlanadi hamda xuddi shu xususiyatlariga ko'ra tilda boshqalariga nisbatan keng qo'llanadi. Masalan, chiroyli, go'zal, husnli, husndor, xushro'y, ko'hli, zebo, suluv, sohibjamol... Sinonim qatorida chiroyli so'zi shunday belgilarga ega va bosh so'z hisoblanadi. Qolgan so'zlar esa har biri o'ziga xos belgi xususiyati bilan boshqalaridan farqlanadi: go'zal so'zi belgini kuchli (yuqori) daraja bilan ifodalaydi; barno, zebo so'zlari ko'proq kitobiy uslubga ega, suluv so'zi esa nisbatan kam qo'llanadi va hakazo. Nutqda sinonimlarning har biridan ularga xos belgi, xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish muhim ahamiyatga ega [<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Sinonimlar>].

Tillar o'rtasida sinonim so'zlarni tarjima qilish bu biroz qiyinroq. Chunki biz so'zning ma'nosini asl tilda bilishimiz va kerakli va ayni o'rnida qo'llay olishimiz kerak.

Ingliz tilida ham sinonimlar o'zbek tili singari bir xil so'z turkumi doirasida yuzaga keladi va barcha so'z turkumlar doirasida sinonimlik hosil qila oladi. **Leksik**(lug'aviy) sinonimlar - so'zlar sinonimligi. Leksik sinonimlar 2ga bo'linadi:

- to'liq sinonimlar - o'zlashgan so'zlar sinonimligi: tilshunoslik- lingvistik, doston- poema, amr- farmon - buyruq, bahor-ko'klam.

- ma'noviy sinonimlar -so'zlar bir-biridan nozik ma'nosi bilan farq qiladi: nam-ho'l- shalobbo, taqillatdi- gursillatdi- dukkillatdi..

- frazeologik sinonimlar- iboralar sinonimligi: qo'lni yuvib qo'litiqqa ur-hafsalasi pir bo'lish, og'zi qulog'ida - boshi osmonda- hursand...

- grammatik sinonimlar- grammatik vositalar sinonimligi : kelgani(-ga, -dan, uchun) xursand , mehmonlar (-ning, - dan) ulug'i...

Har bir til sinonimlarga boy bo'lib, ular tufayli nutqning go'zalligiga erishiladi. Muayyan so'zning sinonimini topish uchun odamlar ko'pincha lug'atlarga murojaat qilishadi. Ona tilingizda gapning ma'nosini o'zgartirmaydigan to'g'ri sinonimni tanlash qiyin bo'lmaydi. Agar siz, masalan, ingliz tilini o'rganayotgan bo'lsangiz va

ma'lum bir so'zning sinonimini topmoqchi bo'lsangiz-chi? Albatta, sizda ba'zi qiyinchiliklar bo'lishi mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY).

Tarjimaning vazifasi so'z va gapning ma'nosini bera olishgina emas balki avtor uslubining ichki energiyasidan kelib chiqadigan eng nozik va nafis hususiyatini , chunonchi badiiy ohang harakat so'z va so'zlar tizmasining zamirida yashirinib yotgan semantik hodisalarni har bir avtorning o'ziga hos yumor yaratish hususiyatini uning so'z tanlashi va uni qanday ishlatishiga bog'liq. Obrazlilikni har bir tovush, nutq va vergulning badiiy funksiyasini bilish to'g'ri aks ettirishdan iborat. Ana shunday nozik va mayda til xususiyatlarini tushunmay yoki bunga etibor qilmagan tarjimonning tarjima qilishi muhim emas. Masalan:o'lmoq ma'nosidagi dunyodan o'tdi, oyoq cho'zdi , abadiy uyquga ketdi, joni uzildi, joni chiqdi, halok bo'ldi, vafot etdi, bandalikni bajo qildi, omonatini topshirdi. Shu kabi ko'plab sinonim so'z va birikmalar har birini o'z o'rnida ishlatish maqul, basharti noo'rin ishlatilsa qo'pol xato kelib chiqishi mumkin.

Sinonimlar guruhlarga bo'lish orqali aniqlanadi va qo'llaniladi. S. Ulmanning ⁷⁶ quyidagi so'zlarida aks etadi "faqat shunday so'zlarni sinonimlar deb ta'riflash mumkinki , ular har qanday matnda ma'no ta'siri jihati hech qanday o'zgarishlarsiz bir birini o'rnini egallashi mumkin. Bu tarifdan kelib chiqib S. Ulman sof sinonimlar bir davriy nuqtai nazarda mavjud bo'lmagan va emotsiyali hususiyatlari jihatidan o'rnini bosuvchi so'zlarini aniqladi.

Soxta sinonimlar o'z o'rnida turlarga bo'linadi:

a) bir davriy nuqtai nazardan mavjud bo'lgan va faqat ayrim matnlarda o'zaro almashinish mavjud bo'lgan sinonimlarni tahlil qilamiz. Masalan:lamp- jump, helper-aider...

The two sleepy helpers putthe wrong harness on the wrong horses.

We could not find for herself neither an aider nor a counselor she was alone with her troubles and difficulties.

Birinchi gapimizda helpers -yordamchilar manosida qo'llanilib, - helpers so'zining asl ma'nosi ma'lum ishda ko'maklashuvchi shaxs hisoblanadi. Ikkinchi gapimizda an aider so'zi va ko'makdosh madadkor yordamchi ma'nosida kelib an aider so'zi ishda ayrim harakterlarda hurmat bilan yordamlashuvchi shaxs hisoblanadi. Birinchi va ikkinchi gaplarimizda helper va aider so'zlarini tahlil qilganimizda hepers doimiy ma'nosi ma'lum ishda qo'llanilib an aider so'zi esa hurmat bilan yordamlashmoq ma'nosida kelib bir xil ma'noni anglatsada stilistik jihatdan bir birini o'rnini bosa olmaydi.

⁷⁶ S.Ulman."The principles of semantics".1957.P.108-109.300 bet

b) bir davriy nuqtai nazarda mavjud bo'lgan va emotsiya jihatidan emas, balki ma'no jihatidan o'zaro almashinuviga ega bo'lgan sinonimlarni tahlil qilamiz. Masalan: liberty- freedom, consial -hide.

He approach of liberty makes even an old man brave. Education is a better safeguard of liberty then a stamina army.

The agreement which provides that U.S. Government must at all times ensure freedom of access to the United Nations headquarters. (Daily worker 1960).

He has a secret should not only hide it , but hide that has it to hide .

Clyde had managed to conceal his relations (Bennett).

Bu yerda liberty va freedom so'zlari juda tez almashinib ketadi. Freedom so'zi ozodlik, erkinlik degan ma'noda kelib , davlat yoki shaxsni gapirishda , ozod bo'lish ma'nosida keladi. Liberty- so'zining ma'nosi o'zbek tilida erkin bo'lish , ozodlikka erishish ma'nosida va qilish, aytish ishning erkinligiga ega bo'lish ma'nolarida keladi.

"Nice" so'zining sinonimlari o'zbek tilida yaxshi, yoqimli , mayin, chiroyli, jozibali ingliz tilida savory-yoqimli , discriminative - ajratib turadigan ; exact- aniq , good - yaxshi , foydali, sahiy , pleasing- yoqimli , fastidious- nafis , honourable - rostgo'y , sahiy kabi ma'nolarni o'z ichiga olib kelishi mumkin. Ushbu so'zlarning har biri "Tezerous" lug'atining⁷⁷ sinonimlar ro'yhatida uchraydi.

B . A . Ilish "⁷⁸ so'zni semantik klassifikatsiya qilganimizda ular ikki kategoriyaga bo'linadi deydi va bular sinonimlar va antonimlar. Sinonimlar har xil so'z, bir xil yoki yaqin ma'noni beruvchi so'zlar" deydi. Ingliz tili sinonimlarga boy tildir. Masalan: want, wish , desire sinonimlik qatori hohlamoq , ehtiyojni his qilmoq ma'nolarini anglatadi. Bu sinonim so'zlar bir biridan xarakter hohishining ta'sirchanligi bilan farqlanadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkunki, ingliz tilidagi sinonimlarni tarjimasi shunchaki hashamdorlik emas balki ular so'zlarning haqiqiy boyligidir. Ular bilan so'zlarimiz yanada ravonlashadi, go'zallashadi. Biz ushbu maqolamizda ingliz va o'zbek tillarida sinonim so'zlarning ishlatilishini ko'rib o'tdik va sinonimlarning ikki til o'rtasida o'xshash va farqli tomonlari bor ekan deb ayta olamiz. Sinonim so'zlar orqali biz so'zlarning takrorlashdan qochamiz . Shuning uchun ham har qaysi tilda sinonim so'zlarni bilish har qaysi til o'rganuvchilari uchun foydali.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. S. Ulman "The principles of semantics" 1957. P. 108-109 bet. 300.
2. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati".1974yil.O'qituvchi nashriyoti.6-7 bet.

⁷⁷ O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati".1974yil.O'qituvchi nashriyoti.6-7 bet

⁷⁸ B.A.Alish"Современный английский язык"М.1948.300 bet.

3. В.А.Алиш”Современный английский язык”М.1948.300 С..
4. Hozirgi zamon ingliz tilisida sinonimlarning ishlatilishi 26-27. 60 bet .
5. <https://olwood.ru/uz/materialy/angliiskie-sinonimy-angliiskie-sinonimy-izuchaem-po-slovaryu/>
6. Geldiyeva Xursandoy. INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SINONIM SO‘ZLAR QO‘LLANISHINING O‘XSHASH VA FARQLI TOMONLARI.

METAPHORS IN LITERATURE AND DAILY SPEECH

Maftunakhon Abduolimova

Teacher at Fergana State University

Mokhchekhra Ibrokhimova-

Student at Fergana State University

ABSTRACT

Although there is a lot of research on metaphor in linguistics, there is a growing interest in it. Because in order to use words in the language, it is necessary to know not only the meaning of words, but also their figurative meanings. This, in turn, means that in linguistics there is a need for a comprehensive study of metaphor. Indeed, linguists associate the study of metaphor with the manifestation of metaphor in linguistics and its importance in language.

Key words: *metaphor theory, metonymy, similarity, linguistic units, figurative meaning, methodological coloring of words.*

INTRODUCTION

Today, among a number of new directions in linguistics, cognitive linguistics is one of the main objects of study of researchers. Because cognitive linguistics is not only from ancient times, but also in modern linguistics, it is always a topical direction that causes wide discussions. With the high scope of study, it is of particular importance among many areas of linguistics. Although the theory of metaphor and metaphorology, which is recognized as one of the important areas of cognitive linguistics, has been thoroughly analyzed today, it is still in the focus of researchers' attention with its aspects that need to be analyzed. It is natural to notice that metaphors and metaphorology are touched upon in all the studies conducted in world linguistics. The study of metaphor dates back to the times of the great thinker Aristotle. Aristotle examines metaphor at the level of nouns. According to him, metaphor is the name of a strange thing that is nameless based on the principle of species to genus or genus to species. When a name refers to a foreign thing that is difficult to understand, perhaps its meaning can be more clear.

According to Aristotle, in order to create a metaphor, there must be four principles of probability: genus to species, species to genus, species to species, and analogy or proportion. In Keying's work, he says that the main purpose of rhetoric is persuasion. Nevertheless, metaphor includes such qualities as accuracy, warmth, comfort, coherence and elegance that decorate the speech scene before the eyes of the listeners.

Metaphor is a figure of speech, that we use in literature and daily life. We use metaphors to increase quality of our speech and improving knowledge. More and more writers use it in their works. In literature, metaphor main part of some stories, novels etc. Metaphors rise the level of influence of works of art and enriching them. In daily speech, it helps us to fully express our thoughts and convey it to our interlocutor⁷⁹.

DISCUSSION AND RESULTS

Metaphor, one of the oldest rhetorical and stylistic tools, is widely used both in colloquial speech and in artistic (poetic) text, as it is inextricably linked with a figurative vision of the world. Poetry is sometimes defined by reference to metaphor. In its features, researchers are trying to discover the features of the artist's poetic world.

Metaphor occupies an important place in poetic speech, because according to B. Tomashevsky, artistic speech always gives the impression of "something new in dealing with words" in order to give the effect of surprise to the individual image of the world. the reader's emotional response activates the imagination that creates a new meaning in him. Metaphor, according to B. Tomashevsky, "occurs when the object represented by the direct meaning of the word has a certain indirect similarity to the figurative object" [Tomashevsky 1951: 30]. As N.D. Arutyunova wrote: "Poetry's attraction to metaphor...is due to the poet's repulsion from his simple view of the world" [Arutyunova 1990: 17].

Metaphor occupies a special place in a literary text because it expresses the author's intention. The works of ancient philosophers also set the basic principles of understanding this complex phenomenon and presented the main approaches to its study. Many scholars deal with the issue of metaphor, starting from the foundations of Aristotle, who interprets metaphor as a figurative comparison.

The word metaphor came from the Greek. It is a connection and comparison of one thing to another that has no connection, no resemblance.

Metaphors are parts of the figurative language and have a large place in literature. From large works to small stories, we can encounter metaphors. Especially in short stories, we often come across them. Why are metaphors used in literature? Writers use the emotions and conflicts in their works to fully convey to the reader, to reveal any hidden character or ability of the protagonists. In the play, the atmosphere that the writer wants to express can be created through metaphors⁸⁰.

⁷⁹ Stilisticheskiye priemy gazetnoy rechi., SPb 2000

⁸⁰ Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика: сб. М.: Наука, 1979. 311 с.

Metaphors discussed above can be found in the works of O. Henry, a well-known writer and master of short stories. In O. Henry's famous "the last leaf" we can find figurative language, metaphors. The writer skillfully used metaphors in this play. The first metaphor we encounter in the beginning of the work is "Mr Pneumonia". We know pneumonia is a disease, and O. Henry likens it to a person who, through metaphorical language, identifies it and makes the disease unfamiliar, making all the people on the streets of New York his victims with his cold fingers.

If the disease were not described in the play with such analogies, we would not have fully understood this sad situation at that time, would not have paid so much attention to the fact that it was a dangerous disease that claimed the lives of many people, and would not have cared for the heroes. It is in such situations that we can see how important the place of metaphors is in the play.

Another metaphor we can find in the section in which Behrman is portrayed in the play. Writer "old men thinks of himself to be" especial mastiff -in-waiting to protect the two young artists in the studio above "says old Behrman compares his care for young artists to a mastiff (a large dog) .

We know that the mastiff is a big, strong and protective type of dog. and the writer used it skillfully. The familiar and well-known story "Gift of the Magi" also contains many metaphors.

The writer used the first metaphor in the title of the story. "The gift of the Magi" reflects its central metaphor: the comparisons of Della and Jim's selfless love to the Magi (Biblical wise men Magi who gave baby Jesus gifts on the night of his birth). The efforts of the two youngsters to please each other are vividly expressed by the writer⁸¹.

There's another episode described by O. Henry as a "hashed metaphor": Della's beautiful hair fell about her, rippling and shining like a cascade of brown waters. Della's hair is also highlighted in the play. One of the culmination points of the play is that she sacrifices her precious hair to please the person she loves. The writer expressed this situation through metaphor. Many metaphors can be found while reading O. Henry's works, and with their help the writer has provided an effective and realistic solution to many difficult situations⁸².

Metaphors are widely used not only in literature but also in everyday communication. We don't always pay attention to them i.e. we don't feel like we are using metaphors in our daily speech.

Examples of metaphors can be found in everyday life:

⁸¹ D. Davidson. Chto oznachayut metafory // Teoriya metafory. M., 1990.

⁸² Anna Vezhbitskaya. Sravneniye-Gradatsiya-Metafora // Teoriya metafor., M.1990. Vtoraya drevneyshaya. M., 1999.

Life is a race and life is like a race and one should try to be a leader in all its aspects. Blanket of snow- compares a layer of snow to a soft, fluffy blanket. There are many such metaphors used in simple and everyday life and we use them constantly.

CONCLUSION

When we talk about the types of metaphors, we can say that standard metaphors serve as a basis for creating other types of metaphors, and the remaining types are cognitive metaphors and conceptual metaphors. Representatives of generative-transformational linguistics J. Lakoff and M. Johnson see that metaphor exists not only in poetics and rhetoric. they showed Therefore, our simple conceptual system in which we think and act is fundamentally metaphorical⁸³.

To sum up, the figurative meaning of a word is called by its name because it is related or related to the referent of the lexical meaning of an objective entity, such as a thing, reality, action, state, sign or sensation. occurs through That is, the lexical meaning of the word creates a second lexical meaning. Therefore, the next lexical meaning is called metaphor. Many scientists, including Prof. M. Mirtojiyev and I. Shukurov, Z. Tohirov, D. Khojayeva; as well as prof. Sh.Rakhmatullayev and R.Yunusov conducted in-depth scientific research. Modern linguists are also scientifically researching various aspects of metaphors, especially metaphors. We think that any research conducted in the field of linguistics today will serve as a basis for future scientific work.

REFERENCES

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика: сб. М.: Наука, 1979. 311 с.
2. Anna Vezhbtskaya. Sravneniye-Gradatsiya-Metafora // Teoriya metafor., М.1990. Vtoraya drevneyshaya. М., 1999.
3. Stilisticheskiye priyemy gazetnoy rechi., SPb 2000.
4. D. Devidson. Chto oznachayut metafory // Teoriya metafory. М., 1990.
5. Dzh. Lakoff i M. Dzhonson. Mir ponyatiy, okruzhayushchiy nas // Teoriya metafory. М., 1990.
6. Прокопчук О.Г. Развитие представлений о метафоре в античной риторической традиции. (Аристотель и Квинтилиан). Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. - 2009. - N 2. - С. 75-78.

---

⁸³ Dzh. Lakoff i M. Dzhonson. Mir ponyatiy, okruzhayushchiy nas // Teoriya metafory. М., 1990.

7. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида): Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2007
8. Reddy, M. J. (1993). The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. *Metaphor and thought*. A. Ortony. New York, Cambridge University Press: 164-201.

UDK: 82-312.9+82-313.2

**XURSHID DO'STMUHAMMADNING "BOZOR" ROMANIDA
ANTIUTOPIK G'OYALAR TASVIRI**

Mansurjonova Gulbahor Muhammadsobir qizi

Farg'ona davlat universiteti,

Amaliy ingliz tili kafedrası o'qituvchisi

Tel: 99-804-08-62

e-mail: mansurjonovagulbahor@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyoti vakillaridan biri yozuvchi va jurnalist Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanida tasvirlangan antiutopik g'oyalar tahlil qilinadi. Antiutopik janrning xususiyatlari va o'ziga xos elementlari mazkur asar misolida muhokama etiladi.

Kalit so'zlar. *Antiutopiya, element, janr, utopiya, tuzum, roman, jamiyat.*

**DESCRIPTION OF ANTI-UTOPIAN IDEAS IN KHURSHID
DOSTMUHAMMAD'S NOVEL "BAZAR"**

Mansurjonova Gulbahor Muhammadsobir kizi

Teacher of the Department of Practical English

Ferghana State University,

99-804-08-62

e-mail: mansurjonovagulbahor@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the anti-utopian ideas described in the novel "Bazar" by the writer and journalist Khurshid Dostmuhammad, one of the representatives of modern Uzbek literature. Features and specific elements of anti-utopian genre are discussed on the example of this work.

Keywords. *Antiutopia, element, genre, utopia, system, novel, society.*

KIRISH

Fantastik janrning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladigan hamda bu janrning bir qancha xususiyatlarini o'zida mujassam etgan janrlardan biri bu – antiutopiyadir. Bu janrning paydo bo'lishida utopiyaning ta'siri sezilarli bo'lgan. «Aslida hammasi XVI asrda, angliyalik Tomas Mor «Utopiya» deb nomlangan, eng yaxshi davlat tuzumi va ideal jamiyat yashaydigan Utopiya oroli haqida yozgan romanidan boshlandi. Unda Mor dunyodagi ENG YAXSHI va IDEAL jamiyat haqida so'zlab beradi. Kitob

haqiqatda biroz zerikarli bo'lsa-da, u tufayli adabiyotda birdaniga ikkita badiiy yo'nalish paydo bo'ldi: utopiya va antiutopiya.»

«Antiutopiya – rejimning dastlabki istagi barcha aholi uchun ideal jamiyat qurish bo'lgan, biroq keyinchalik rivojlanishning salbiy tendensiyalari paydo bo'lgan holatni yoki dunyoni tasvirlaydigan badiiy janr. Bunda shaxs erkinligi to'liq yo qisman cheklangan, erkin fikrlash esa qattiq jazolanadi. Antiutopiya dunyosida mukammal ijtimoiy tuzilma chiroyli qopqon orqasiga yashirinadi va rejimga qarshi chiqqan asar qahramoni oxir-oqibat rejimga taslim bo'lib, taqdirga tan beradi.» [1]

Jahon adabiyotida antiutopik janrning eng sara namunalarini Jorj Oruelning «1984» va «Molxona» asarlari, Rey Bredberining «Farangeyt bo'yicha 451 daraja», Oldos Xakslining «Ajib yangi dunyo» romanlarida ko'rishimiz mumkin. O'zbek adabiyotida garchand antiutopik asarlarning salmog'i juda ko'p bo'lmasa-da, zamonaviy o'zbek adabiyotining vakili Xurshid Do'stmuhammad bu janrga o'zining «Bozor» romani orqali qo'l urgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Antiutopik janr turli elementlarni o'z ichiga oladi. Xususan, mavjud siyosiy va ijtimoiy tuzumga qarshi chiqqan asar qahramoni nohaqliklarga qarshi kurashadi. Odamlar erkidan, erkin fikrlashdan mahrum etiladi. Ularning barcha huquqlari qisman yoxud to'laligicha cheklanadi. Qahramonlar ular tashlangan jamiyatda yaratilgan aks qonun-qoidalar, shartlar asosida yashashga va mavjud qiyinchiliklar orasida jon saqlashga majbur bo'ladilar. Va ular bu jamiyatning o'zlari orzu qilgandek emasligini biladilar. Asardagi aksar obrazlar joriy tuzumni o'zgartirishga, uni yaxshilashga yoki shunchaki bu tuzumdan o'zlari qutulishga harakat qilib ko'radilar. Lekin bu harakatlar tuzum tarafdorlari tomonidan qattiq nazorat ostiga olinadi yoxud jazolanadi. Umuman, antiutopik asarlar qahramonlari tinch-osuda hayotni, o'z erkinliklariga ega bo'lishni, erkin fikrlashni, inson sifatida jamiyatda qadrlanishni orzu qilishadi. Lekin ular shunchaki buyruqlarga so'zsiz itoat etishga, doimiy ravishda kuchli bosim, og'riqlar ostida yashashga majbur etiladilar.

Yuqorida ta'kidlaganimiz o'zbek adabiyotining antiutopik romani Xurshid Do'stmuhammadning «Bozor» romani bosh qahramoni Fozilbek ham asarda tasvirlangan mavjud ijtimoiy va siyosiy holatga o'zining fikrlari bilan qarshi chiqadi. Fozilbekning bu qarshiligi ochiqdan-ochiq yoki turli namoyishlar orqali kechmasa-da, u hayotini, yaratmoqchi bo'lgan oilasini sof, samimiy, insoniy tuyg'ularga tayangan holda bunyod etishni xohlaydi. Lekin bu yo'lda u turli qarshiliklarga uchraydi. U «bozor» atalmish manfaatlar ustiga qurilgan soxta olamning boshqa a'zolari singari fikrlamaydi. Ular kabi o'z foydasi uchun yolg'on so'zlamaydi, niqoblanmaydi, orini, g'ururini sotmaydi; aksincha, o'zining hayotga, insonlarga bo'lgan qarashlarida,

o'zining to'g'ri deb bilgan fikrlarida va amal qilinishi zarur bo'lgan tamoyillarida sobit turadi. «Bozor» romani antiutopik janr qonun-qoidalarida asosida yozilgan bo'lib «bozor» tasviri orqali insonlarning erkin fikrlashini, huquqlarini cheklovchi tuzum tasvirlangan. Bozor barchani o'zining izmiga soladi, qonunlariga bo'ysundiradi, «nafs» deya atalmish baloyi azimga giriftor etadi: «Bozor manaman degan insoni komilni ham yalpisiga-bitta qo'ymay bozorga soladi: odamlarni betma-bet ro'para keltiradi, og'iz-burun o'pishtiradi, gijgijlaydi, mushtlashtiradi va shu tariqa ne ko'ylarga giriftor etib, sinovdan o'tkazadi».[2] Asar qahramoni Fozilbek esa bozorni o'zgartirishga, uni «izga solishga» urinadi. Bu harakatni u o'zidan boshlashga qaror qiladi. U o'zgalari kabi «bo'lsa bo'ldi-de» qabilida ya'ni duch kelgani bilan hayotini bog'lashni xohlamaydi. Turmush o'rtog'i uni tushunishini, fikrlari, dunyoqarashi o'zaro mos kelishini, chin muhabbat taftini his etishni, sevib-sevilishni va bu tuyg'ular ular farzandlar, ro'zg'or tashvishlari bilan yelib-yugurgan paytlarda ham so'nmasligini istaydi va shunday «Munosibxon» ni uchrashini kutadi. U shu o'rinda boshqalarning, xususan, akasi Diyorbekning hayotini eslaydi va bozorning qonun-qoidalarida, «olish» ilinjida yashayotgan akasini o'ylab ularga achinadi.

Antiutopik romanlarning asarga joziba beradigan xususiyatlaridan yana biri bu mavjud bo'lgan tuzumga qarama-qarshi qo'yiladigan makonning tasvirlanishidir. Sezganingizdek, bu makon ezguliklar, orzular, insoniy tuyg'ular hukmron bo'lgan, inson qadrlanadigan, uning fikrlari ahamiyat kasb etadigan go'shadir. Shu o'rinda u asar qahramonlari turli salbiy voqealarni va qiyinchiliklarni boshidan kechiradigan zamona bilan mutlaqo zid qo'yiladi. Ingliz adabiyotida Jorj Oruelning «1984» romanida asar qahramonlari qisqa muddatga bo'lsa-da o'zlari orzu qilgan makonda baxtiyor onlarini o'tkazadilar; haqiqiy qahva ifori va ta'mini tuyadilar, turli jihozlar bilan boyitilgan xonada suhbatlashadilar, tabiatning mo'jizalari-daraxt, qushlar, maysalar taftini xis etadilar.[3] Xurshid Do'stmuhammadning «Bozor» romanida esa qiroatxona (kutubxona) tasviri orqali bunday manzaraga erishiladi. Qiroatxona bozorga teskari holda fozil insonlar, nafsiga mag'lub bo'lmagan, bozor tashvishlaridan o'zini chetda tuta olgan odamlarning manzili sifatida tasvirlanadi. Shuning uchun u huvillagan, bino devorlari nuragan va omonat, yaroqsiz holda o'quvchiga ko'rsatiladi. Lekin Fozilbek o'zining chinakam baxtini kutubxonada topadi. Kutubxonaga yangi kitoblar olishda yordam beradi va bu yerning tashrif buyuruvchisiga aylanadi. Asarda kutubxonaning ramziy mazmuni ham borki, u hayotimizda hamon kichik bo'lsa-da ezguliklar, yaxshi insonlar borligiga ishoradir.[4]

Ta'kidlaganimizdek, antiutopiya janri Ingliz adabiyotida oldinroq paydo bo'lgan va tasvir ko'lamida O'zbek adabiyoti namunalari qaraganda ancha keng. Xurshid Do'stmuhammad «Bozor» romani orqali o'zbek adabiyotini yangi janr bilan

boyitishga xizmat qilgan va bu asarda antiutopiyaning bir qancha elementlarini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Хуршид Дўстмуҳаммад «Роман». «Янги аср авлоди», 2021й.
2. Jorj Oruel «1984». Karim Bahriyev tarjimasi, «Ofset print» MCHJ bosmaxonasi.
3. G.M.Mansurjonova «Xurshid Do'stmuhammadning «Bozor» romanida ramz va timsollarning ahamiyati». FarDU Ilmiy xabarlar 2022y.

ОАВ ТИЛИ МИЛЛИЙ ТИЛНИНГ БАРЧА ФУНКЦИОНАЛ ТУРЛАРИ СИФАТИДА

Тешабаева Дилфуза Муминовна

Филология фанлари доктори, профессор

Қодирова Дилноза Холик қизи

ЎзДЖТУ, Медиа ва коммуникация факултети талабаси

АННОТАЦИЯ

Ҳозирда мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари энг самарали ахборот узатиш ва мулоқот воситаси, замонавий жамиятнинг муҳим ижтимоий институтларидан бирига айланди. Айнан ОАВ зиммасига ижтимоий онг шаклланиши ва тараққиётига оид энг муҳим вазифалар юклатилдики, уларни амалга оширишда муттасил такомиллашув жараёни алоҳида ўрин тутади. Оммавий ахборотнинг нуфузи, авваламбор, унинг кенг халқ оmmasига қаратилганлиги билан изоҳланади. Бунда аудиториянинг ўзи ҳам ОАВ ходимларининг профессионал билим ва малакага эга бўлишини тақазо этади. Мақолада функционал услубларни медиа тилида намоён бўлиши ва нутқ маданияти масалалари ёритилган.

***Калим сўзлар:** медиа тили, ахборот, услублар, нутқ, матн, нутқ маданияти, меъёр, журналистика.*

ABSTRACT

Currently, the mass media of our country has become one of the most effective means of information transmission and communication, one of the important social institutions of modern society. It is the mass media that are entrusted with the most important tasks related to the formation and development of social consciousness, and the process of continuous improvement plays a special role in their implementation. The influence of public information is primarily explained by its focus on the general public. In this case, the audience itself determines that media workers have professional knowledge and skills. The article covers the issues of the manifestation of functional styles in the media language and the culture of speech.

***Key words:** media language, information, styles, speech, text, speech culture, norm, journalism.*

КИРИШ

Ҳозирги вақтда жамият сон-саноксиз ОАВ орқали янгиликлардан тезда воқиф бўлишдек катта ва тезкор имкониятларга эга бўлди. Ахборот қандай тарзда қабул қилинмасин, у, барибир, тил воситалари орқали ўз ифодасини топади.

Ушбу муаммонинг долзарблигини тилшунос А. Абдусаидов ҳам таъкидлаб: “Газета тили ўзбек адабий тилининг таркибий қисмидир. Шу сабабли газета тилининг лисоний хусусиятларини ўрганиш ўзбек адабий тилининг ривожланиши, адабий нормаларининг турғунлашувига хос баъзи қонуниятларни белгилашга хизмат қилади”, – дейди [1, 39]. Айнан шу фикрлар радио ва телевидение тили учун ҳам тааллуқлидир.

ОАВ тилининг мақоми икки омилга, яъни биз тил истилоҳини қайси маънода тушунишимиз ва ОАВ тили миллий тилнинг функционал турлари орасида қандай ўрин эгаллаб турганлигига боғлиқ бўлади.

Ҳозирда ОАВ тили миллий тилнинг барча функционал турлари орасида ҳукмрон ўринни эгалладики, унда барча функционал услубларнинг ресурслари мужассамлашган. Бошқача қилиб айтганда, ОАВ тили бугунги кунда, буни хоҳлаймизми, йўқми, миллий тилнинг жамлама образидан иборатдир.

Н. Маҳмудовнинг фикрича: “... тил миллат деган бирликнинг тамал тоши, у бой берилса, миллат ҳам бой берилади. ... миллатнинг борлиги ва бирлигининг бош белгиси тилдир” [2, 3]. А. Рустамов ҳам тил софлиги миллат мустақиллигининг муҳим шарти эканлигини эътироф этади [3, 4].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳозирги кунда оммавий ахборот воситалари нутқнинг энг таъсирчан ва мақбул шакли, жамоатчилик фикри, қарашлари ва кайфиятларини шакллантиришнинг самарали механизми сифатида намоён бўлаётганлиги эътироф этилмоқда. ОАВ кўпайиб боргани сари адабий тилда ҳам маълум ўзгаришлар, аниқроғи, тилда сўзлашув услуби таъсири устунлик қилаётгани кузатилмоқда. ОАВ таъсирида юзага келган тилдаги бундай “ўзгариш”лар тилшунослик нуқтаи назаридан диққатга молик.

Адабий тилимиз, бу – газета-журналлар, телевидение ва радиодаги ошқора нутқ, бадиий адабиёт демакдир. Уларнинг ҳар бири доирасида адабий тил ўзининг айрим кўринишларинигина намоён этади.

XX асргача адабий тил, бу – бадиий адабиёт, илмий адабиёт ва расмий ҳужжатлар тили бўлиб келган бўлса, бизнинг даврда публицистик услуб, ундан кенгроқ олинса, журналистика оммавий мулоқот тили адабий тилнинг тенг ҳуқуқли узвий қисми сифатида юзага келди. ОАВ тили намунавий тил сифатида қабул қилинмоқда.

ОАВнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши инсон тақдирига, хатти-ҳаракатига, онгига доимий таъсир этиб туради. Ф. Мўминов бу ҳақда шундай ёзади: “Матбуот инсонга матн орқали (мантикий) таъсир қилса, радио ҳам матн, ҳам овоз билан, телевидение эса, матн, овоз билан бирга, тасвир ҳам қўшилган

ҳолда таъсир қилади. Шунинг учун телевидение аудиторияга таъсир этиш борасида қисқа вақт – 20-30 йил ичида бошқа воситалардан ўзиб кетди ва етакчи восита бўлиб қолди” [4, 76].

Тил – ОАВнинг асосий хабар бериш қуроли бўлиб хизмат қилади. Шу боисдан ҳам уни, аввало, лингвистик томондан ўрганиш зарурати мавжуд. Бироқ маълумотларни қабул қилиш, албатта, бир қанча бошқа гуманитар фанлар билан ҳам боғлиқ. ОАВ тилини тадқиқ этиш уни қабул қилиш масаласи билан алоқадор ҳолда олиб борилса, бу борада янада холис фикр юритиш мумкин бўлади.

Тил – инсонлар ўртасидаги мулоқотнинг энг муҳим воситаси, фикр ва ҳиссиётларни ифодалаш, янги маълумотлар, билимларни ўзлаштиришнинг асосий механизми. Бошқалар онги ва ҳиссиётларига самарали таъсир кўрсатиш учун мазкур тил соҳиби уни яхши билиши, нутқ маданиятини эгаллаган бўлиши лозим. Ягона адабий тил, унинг амалдаги қонуниятларига амал қилиш миллат ва мамлакат доирасида тўсиқсиз ахборот алмашишининг асосий воситасидир [5, 25].

Журналистлик – ижодий касб. Журналист ўз фикрини аниқ ва ёрқин тарзда ифодалаш лозим. Ундан фикр ва сўзларни ўз ўрнида қўллаш талаб қилинади.

Нутқ маданиятини эгаллаш, айниқса, тилдан маҳорат билан фойдалана олиш, биринчи навбатда, айнан журналистлар учун муҳим. Зеро, қалам аҳли учун тил фақат профессионал фаолият қуролигина эмас, балки ОАВ тили аудитория томонидан онгли ёки ғайришуурий тарзда ўзлаштириб олинган ўзига хос “намунавий” тил бўлиб хизмат қилади. Ана шу намуна, яъни тил меъёрларини ОАВ орқали ўзлаштирган аудитория кейинчалик уни ўз нутқида кенг қўллайдики, бу, ўз навбатида, жамиятда янги, тўғри ёки нотўғри тил меъёрларининг қарор топишига олиб келади. Шу боисдан ҳам асосий ОАВ адабий тилни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратадилар, муайян маънода мамлакатда она тили ривожланишига таъсир кўрсатадилар, яъни адабий тилнинг замонавий меъёрларини шакллантириш ва тарқатишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Журналист нутқи аудитория томонидан меъёрий нутқ сифатида қабул этилгани учун ўқувчи, тингловчи ёки томошабин, айниқса, ёшлар ўзларининг севимли журналистлари, теле- ва радиобошловчиларига тақлид этишга интиладилар, уларнинг нутқини “кўчира бошлайдилар”. Ана шунда аудиторияга тил воситасида нутқий таъсир қилинади.

М. П. Сенкевич таъкидлаганидек: “Жамиятда ахборот алмашинувининг кучайиши нутқ фаолияти, нутқ маданияти, нутқ билан боғлиқ хулқ жараёнларини таҳлил этишга қизиқишнинг ортиши билан биргаликда кечади, бу эса истеъмолчига нутқий таъсирнинг юқори самарасини таъминловчи амалий тавсияларни ишлаб чиқишга хизмат қилади” [6, 96]. Шу боис журналистлар учун нутқ маданиятини пухта эгаллаш масаласи биринчи ўринга чиқмоқда.

Оммавий коммуникация давригача нутқ маданиятини эгаллаш талаби ва бунга эҳтиёж муайян миллат ёки халқ тили адабий кўринишининг шаклланиш жараёнида пайдо бўлган. ОАВ таъсирида адабий тилдаги бундай “товланиш”лар тилшуносларда катта қизиқиш уйғотади.

Нутқ маданиятига оид билим, малака ва кўникмалар билан қуролланиш давр талабига айлангани учун уни илмий жиҳатдан жиддий ўрганиш ОАВ, аниқроғи, радио яратилганидан кейин аста-секин авж олди. Нутқ маданияти таълимоти тилнинг адабий ва ноадабий шакллари, статик ва динамик ҳолатлари, унинг функционал турлари ҳақидаги қарашларнинг яратилиши билан биргаликда ривожланиб борди.

Умуман олганда, нутқ маданияти таълимоти ўз тараққиёти давомида икки босқични босиб ўтган ва шунга кўра, уни:

- 1) ОАВ (ахборот даври ёки оммавий коммуникация)гача бўлган давр;
- 2) ОАВ даври (ёки ахборот даври) нутқ маданиятига бўлиш мумкин.

Ҳар иккала давр нутқ маданиятида ўхшашлик ва фарқлар бор, улардан дастлабки кейингисининг тараққиётида асосий замин бўлган. ОАВ даврига келиб оммавий коммуникация воситалари миқёсидаги нутқ маданиятига қизиқиш янада ортди. ОАВ ривожлангунга қадар ҳар бир инсон ўз тил бойлигини, адабий тил меъёрлари ҳақидаги билимларини бадиий асарларни ўқиб оширган бўлса, ҳозирги пайтда унинг ўрнини журналист нутқи эгаллади, дейиш мумкин.

Оммавий коммуникация даврига қадар нутқ маданиятини эгаллаш дейилганда сўзга чечан, уни кўллашга уста, яъни нотик, ваъзхон бўлиш тушунилган. Алишер Навоийнинг машҳур “Маҳбуб ул-қулуб” асарида баён этилган қуйидаги фикрларга эътибор берайлик: “Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг наҳатини қабул этган мақбул кишидур... . Воиз улдирки мажлисиға холи кирган одам тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай, улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай... ” [7].

Ўзбекистон мисолида олиб қараганда, ОАВ тил маданиятига эътибор айниқса, мамлакат Мустақиллиги даврида кучайди. Бу – ўзбек тилига давлат

тили мақоми берилиши ва унинг қўлланиш соҳаларининг кенгайганлиги натижасида юз берди. “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида” қонуни она тилимизга бўлган ғуруримизнинг ифодаси” [8, 39]. бўлиб қолган бўлса-да, аммо бу ўзбек ОАВда тил муаммолари бутунлай ижобий ечим топганлигини билдирмайди.

ОАВ, энг аввало, матбуот, сўнг радио, кейинчалик эса телевидение, ниҳоят, интернет глобал тармоғининг яратилиши ахборот алмашинуви макони ва замони сарҳадларини мислсиз даражада кенгайтириб юборди. Бу ОАВгача бўлган даврда шакланган нутқ маданияти хусусиятларининг ОАВ даврида жадал такомиллашувига олиб келди.

Олимларимиздан Н. Жумахўжа ўзининг “Адабий тилимиз асосчиси” номли мақоласида ўзбек адабий тилининг ҳозирги кундаги муаммоларига тўхталиб шундай ёзади: “Бугунда радио, телевидениеда, газета ва журналларда, нашр ишларида адабий тил меъёрларидан чекиниш, мустақил Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонунига итоат этмаслик, уни моддама-модда, изчил равишда амалга оширишда сусткашлик кўрсатиш, адабий тил меъёрларига асосланган ўзбек тилининг асосий имло қоидаларига риоя қилмаслик тамойиллари сезилмоқда” [9].

Бугунги матбуот хусусида журналист А. Жўраев шундай ёзади: “Баъзи матбуот нашрлари – тишсиз қарияга ўхшаб қолди” [12]. Журналистнинг куйиниб айтган сўзларида жон бор, албатта. У айтган “тишсиз қария”га айланиб қолмаслик учун эса, матбуотга саводхонлик даражаси юқори, матбуот тилини чуқур билган ва қалами ўткир малакали кадрлар зарур бўлади.

Жуда кўп фактик материаллар шуни кўрсатиб турибдики, ахборот тарқатиш ва етказиш суръати ошгани сари уни ифодалаш савияси ёмонлашмоқда. Ахборот техникаси ҳар қандай бошқа техник восита каби инсонни нутқий фаолиятда ҳам жуда пассив, дангаса ва ялқов қилиб қўймоқда. Ахборотнинг улкан уммонига ғарқ бўлаётган инсоният у ҳақдаги ўз фикрларини айтишга улгура олмаётганлиги ҳам умумий нутқий маданият савиясининг пасайиб кетишига олиб келди.

Журналист жамоатчилик фикри ва дунёқарашини шакллантириш учун ўткир тилга эга бўлмоғи лозим. Ўз фикрини лўнда ва аниқ, ҳар қандай информацияни, турли-туман воқеалар ҳақида, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий, маънавий тараққиёти учун хизмат қилувчи ахборотни оммага етказишда содда, тушунарли тилда баён этишлик журналистдан маҳорат талаб қилади [5].

Аввалги адабий сўзлашув ва оддий сўзлашув нутқ маданиятлари янги таснифда *маиший нутқ тури* номи остига бирлаштирилди. Бу улар ўртасидаги чегараларни “ювиб юборади”. Мазкур янги атама “сўзлашув нутқи маданияти”, “сўзлашув услуги”, “сўзлашув нутқи” каби тушунчаларнинг аралашиб кетишига йўл қўймайди. Норасмий вазиятларда бундай номланишлар ҳар қандай турдаги нутқ маданияти ифодасига мос келади. Шунинг учун “маиший нутқ маданияти тури” ибораси бу фикрни аниқроқ ифодалайди [10;11;].

Тил ўзи акс эттирган жамият ва табиат каби мураккаб ҳодиса бўлгани каби, уни илмий тадқиқ ва талқин этишда турфа ёндашувлар мавжудлиги ҳам кузатилади. Айнан шу ҳол тил ҳодисасини турлича ёритишга сабаб бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ (REFERENCES)

1. Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Тошкент.: 2005. -39 б.
2. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б.3.
3. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Extremum press, 2010. – Б.4.
4. Мўминов Ф. Журналистика ижтимоий институт сифатида. – Тошкент., 1998. – Б.76.
5. Пардаев А, Рўзиев Ф, Маҳамадалиев Х. Журналистикада тил ва ифода. - Тошкент: Истиклол, 2006. - Б. 25.
6. Сенкевич М. П. Культура радио- и телевизионной речи. – М.: Высшая школа, 1997. – С. 96
7. Навоий Алишер. Асарлар. 20 жилдлик. 14- жилд. – Тошкент, 1998. 32- б.
8. Матбуот тили ва имло //Ўзбекистон матбуоти. – Тошкент, 2005, № 5. – Б.38-39.
9. “Навоийга армуғон”. Мақолалар тўплами. –Тошкент: Фан, 2004. 136-б.
10. Сиротинина О. Б. Типы речевых культур и проблема кодификации норм // Словарь и культура русской речи. К 100летию со дня рождения С. И. Ожегова. –М., 2001.
11. Солганик Г. Я. Место языка СМИ в литературном языке. Перспективы развития. Язык массовой и межличностной коммуникации. –М.: Медиа Мир. 2007.
12. www.uzmatbuoti.uz

THE IMPORTANCE OF CONCEPTUAL METAPHORS AND MODERN PROBLEMS IN COGNITIVE LINGUISTICS

Abduolimova Maftuna

Kosimov Abdulkhay

Teachers of Applied English department, FSU

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the importance of conceptual metaphors in cognitive linguistics and their impact on the understanding of modern problems. By employing a mixed-methods approach, we have analyzed the use of metaphorical language in various domains and its influence on cognitive processing. Our findings underscore the central role of conceptual metaphors in shaping our perception of complex issues and suggest potential applications for improving communication and problem-solving strategies.

Keywords: *Conceptual Metaphors, Cognitive Linguistics, Modern Problems, modelling, mapping.*

АННОТАЦИЯ

Целью данного исследования является изучение важности концептуальных метафор в когнитивной лингвистике и их влияния на понимание современных проблем. Используя подход смешанных методов, мы проанализировали использование метафорического языка в различных областях и его влияние на когнитивную обработку. Наши результаты подчеркивают центральную роль концептуальных метафор в формировании нашего восприятия сложных вопросов и предполагают их потенциальное применение для улучшения коммуникации и стратегий решения проблем.

Ключевые слова: *концептуальные метафоры, когнитивная лингвистика, современные проблемы, моделирование, отображение.*

INTRODUCTION

Conceptual metaphors are a fundamental aspect of human cognition and have a significant impact on our comprehension of complex issues. They allow us to understand abstract concepts through more concrete experiences, which can simplify abstract ideas and facilitate comprehension. As such, conceptual metaphors are a central area of study in cognitive linguistics, which investigates the ways in which language and thought are interconnected. The aim of this study is to explore the importance of conceptual metaphors in cognitive linguistics and their impact on the understanding of modern problems. Specifically, we seek to investigate how conceptual metaphors influence our comprehension of complex issues and the

implications of this influence on problem-solving and communication. To achieve this goal, we will review relevant literature on conceptual metaphors and their role in shaping our understanding of modern problems. We will then describe the methodology employed in this study, which combines quantitative and qualitative data collection and analysis.

We will present our findings and discuss their implications for both cognitive linguistics and the challenges we face in contemporary society. Overall, this study contributes to our understanding of how language shapes our comprehension of complex issues and provides insights into how we can improve communication and problem-solving strategies. By investigating the impact of conceptual metaphors on our understanding of modern problems, we hope to shed light on the role of language in shaping our perception of the world around us.

LITERATURE REVIEW

Conceptual metaphors are a fundamental aspect of human cognition, allowing us to understand abstract concepts through more concrete experiences (Lakoff & Johnson, 1980). Research in cognitive linguistics has demonstrated the prevalence of metaphorical language in everyday discourse and its influence on our thought processes (Gibbs, 1994; Kövecses, 2002; Kosimov, 2023). Conceptual metaphors have been shown to influence our decision-making and problem-solving abilities. For example, Lakoff and Johnson (1980) argue that the metaphorical concept of "argument as war" can lead to a win-lose mentality in debates, whereas a metaphorical concept of "argument as dance" can lead to a more collaborative and productive conversation. Similarly, studies have found that framing a problem as a challenge rather than a threat can lead to more effective problem-solving strategies (Abduolimova, 2022; Crum et al., 2013).

The role of conceptual metaphors in shaping our understanding of complex issues, such as climate change and economic systems, has been explored in various studies (Thibodeau & Boroditsky, 2011; Kosimov, 2022; Landau et al., 2014). These studies suggest that the metaphors we use to frame these problems can significantly impact our perception of their causes, consequences, and potential solutions. Moreover, studies have shown that the same issue can be framed in different metaphors, leading to different interpretations and judgments by individuals (Lakoff, 2008; Kosimov, 2022). For example, climate change can be framed as a "global thermostat" or a "climate war," leading to different emotional reactions and policy preferences (Thibodeau & Boroditsky, 2011; Abduolimova, 2022). Conceptual metaphors have also been found to play a crucial role in cross-cultural communication and understanding. Kövecses (2005) argued that metaphors are not

only influenced by culture but also shape cultural concepts and attitudes. Therefore, understanding the conceptual metaphors used in different cultures can facilitate better cross-cultural communication and improve cultural competence.

METHODOLOGY

To investigate the research questions, we employed a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative data collection and analysis. The methodology consisted of the following steps:

Development of a questionnaire to assess participants' understanding and use of conceptual metaphors related to modern problems.

Recruitment of participants from diverse backgrounds, ensuring a representative sample of the population.

Administration of the questionnaire, followed by semi-structured interviews with a subset of participants to gain deeper insights into their thought processes and use of metaphorical language. Quantitative analysis of questionnaire data to identify patterns and trends in participants' responses. Qualitative analysis of interview data to contextualize and enrich quantitative findings.

Development of the Questionnaire:

To assess participants' understanding and use of conceptual metaphors related to modern problems, we developed a questionnaire consisting of multiple-choice and open-ended questions. The questionnaire was divided into three sections: demographics, conceptual metaphors related to modern problems, and self-reported proficiency in metaphorical language.

The first section collected demographic information such as age, gender, education level, and occupation. The second section focused on conceptual metaphors related to modern problems, such as climate change, economic systems, and social inequality. Participants were asked to identify and explain the metaphors they associate with each problem and rate their understanding of the problem on a scale of 1-10.

The third section assessed self-reported proficiency in metaphorical language by asking participants to rate their agreement with statements such as "I frequently use metaphors in my speech" and "I find it easy to understand abstract concepts through metaphors."

Sample questionnaire to the research.

Section 1: Demographics

1. What is your age?
2. What is your gender?
3. What is your highest level of education?

4. What is your current occupation?

Section 2: Conceptual Metaphors Related to Modern Problems

1. What metaphors do you associate with climate change? Please explain.

2. Rate your understanding of climate change on a scale of 1-10 (1 being low, 10 being high).

3. What metaphors do you associate with economic systems? Please explain.

4. Rate your understanding of economic systems on a scale of 1-10 (1 being low, 10 being high).

5. What metaphors do you associate with social inequality? Please explain.

6. Rate your understanding of social inequality on a scale of 1-10 (1 being low, 10 being high).

Section 3: Self-Reported Proficiency in Metaphorical Language

1. How often do you use metaphors in your speech?

2. Do you find it easy to understand abstract concepts through metaphors?

3. How comfortable are you with using metaphors in your communication with others?

4. Do you think metaphors are useful in problem-solving? Why or why not?

Recruitment of Participants:

Participants were recruited through online platforms such as social media and email lists. The recruitment process ensured a diverse sample of the population, including individuals of different ages, genders, education levels, and occupations. Informed consent was obtained from all participants before proceeding with the study.

Data Collection and Analysis.

The questionnaire was administered online using a survey platform, and participants were given two weeks to complete it. A total of 100 participants completed the questionnaire. From this group, a subset of 50 participants was selected for semi-structured interviews based on their questionnaire responses, ensuring diversity in demographics and metaphorical language proficiency. The interviews aimed to gain deeper insights into participants' thought processes and use of metaphorical language. The interviews were recorded and transcribed for further analysis.

Quantitative data analysis was conducted using descriptive statistics to identify patterns and trends in participants' responses to the questionnaire. Qualitative data analysis was conducted using thematic analysis to identify themes and patterns in

participants' interview responses. The analysis involved identifying patterns and themes across the interview transcripts and grouping them into categories.

Limitations of the study

This study has several limitations that should be taken into consideration when interpreting the results. First, the study employed a self-reported measure of metaphorical language proficiency, which may not accurately reflect actual language use. Second, the sample size of the study was limited, which may affect the generalizability of the results. Finally, the study was conducted online, which may limit the diversity of the sample and the accuracy of the data collected.

RESULTS AND DISCUSSION

Our findings indicate that conceptual metaphors play a pivotal role in shaping individuals' understanding of modern problems. Participants who used metaphorical language more frequently demonstrated a greater ability to grasp complex issues and identify potential solutions. Additionally, the specific metaphors employed by participants influenced their perception of the causes and consequences of these problems.

These results underscore the importance of conceptual metaphors in cognitive linguistics and their influence on our understanding of modern problems. By framing complex issues through metaphorical language, we can simplify abstract concepts and facilitate comprehension. However, the metaphors we choose may also constrain our thinking and limit the range of potential solutions we consider. The implications of our findings extend beyond cognitive linguistics to the broader realm of communication and problem-solving. By being aware of the metaphors we use and their potential impact on our understanding, we can develop more effective strategies for addressing the challenges we face in contemporary society.

CONCLUSION

In conclusion, this study highlights the integral role of conceptual metaphors in cognitive linguistics and their influence on our perception of modern problems. Through a mixed-methods approach, we have demonstrated the profound impact of metaphorical language on our cognitive processing and problem-solving capabilities. Future research should continue to explore the applications of conceptual metaphors in communication and education to improve our ability to tackle the complex issues of our time.

REFERENCES

1. Abduolimova, M. N. Q. (2022). KOGNITIV METAFORA NAZARIYASI: YANGI YO 'NALISHLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 153-161.

2. Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge University Press.
3. Kosimov, A. (2023). The Role of Metaphors in Linguistics and Psychology, the Opinions of Eastern and Western Scientists on the Creation of Metaphors. *INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE LEARNING AND APPLIED LINGUISTICS*, 2(2), 18-22.
4. Kosimov, A. (2022). Figurative Language Devices and their Classification in English. the Difference Between Metaphor and Other Figurative Language Devices. *International Journal of Formal Education*, 1(9), 35-41.
5. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
7. Landau, M. J., Meier, B. P., & Keefer, L. A. (2014). A metaphor-enriched social cognition. *Psychological Bulletin*, 140(6), 1424-1464.
8. Sarvinoz, A., & Maftuna, A. (2023). LINGUOCULTURAL PECULARITIES OF THE UZBEK GEORTONYM NAVRUZ. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 3(28), 180-186.
9. Sherzod, L., & Abdulkhay, K. (2023). THE IMPORTANCE OF LINGUOCULTUROLOGY AND LINGUOCULTURAL PROBLEMS OF TRANSLATION. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(3), 164-166.
10. Thibodeau, P. H., & Boroditsky, L. (2011). Metaphors we think with: The role of metaphor in reasoning. *PLoS ONE*, 6(2), e16782. doi:10.1371/journal.pone.0016782

THE ROLE OF LEXICAL TRANSFORMATION IN THE TRANSLATION PROCESS

Achilov Oybek Rustamovich

Professor of Tashkent state transport university

Inog'omjonova Robiya Rustamjon qizi

Student of Tashkent state transport university

ABSTRACT

This article is devoted to showing the importance of lexical transformation in the process of translation, interpreting in different ways. Various aspects of lexical transformation are analyzed and their specific features are explained. The article examines the interaction of lexical transformation in translation.

Key words: *translation, lexical transformation, translator, grammatical transformation, stylistic transformation, changes, substitution, translation history, originality.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена тому, чтобы показать важность лексической трансформации в процессе перевода, интерпретируя по-разному. Анализируются различные аспекты лексической трансформации и объясняются их особенности. В статье рассматривается взаимодействие лексических трансформаций в переводе.

Ключевые слова: *перевод, лексическая трансформация, переводчик, грамматическая трансформация, стилистическая трансформация, изменения, замена, история перевода, оригинальность.*

INTRODUCTION

Translation and interpreting is one of the oldest creative fields that have been forming in the history and culture of the peoples of the world for centuries. Generations of mankind, who have been living in different continents and regions of the earth for several thousand years, have shown their creative passions, interests, opportunities, and interests through the medium of translation. He turned it into a means of communication between peoples, and always used it successfully. Through translation and translators, the peoples of mankind became aware of each other and communicated with each other. At the same time trade, crafts. He gradually developed and launched such fields as housing, road construction, farming, and armaments manufacturing. People learned from each other how to live a comfortable and safe life, showed each other the way, took examples from each other and showed each other the attractive aspects of various cultures.

MATERIAL AND METHODS

Humanity's mutual relations, dealings, communications, and the thirst and need for various kinds of communication have been roaming around the world for ten thousand years, moving from continent to continent. Merchants, generals, scientists, religious scholars, propagandists, astrologers, artisans, healers, judges, and translators will certainly be among these endless caravans. [1,2,3] A linguist, an explainer, intelligent and always alert, these people who use their tongues more orally to each other, in those times, a translator, that is, one who converts one language into another, who makes communication and negotiation understandable and regular, the parties agreements and compromises between them were seen as final. Interpreters made an incomparable contribution to the knowledge and learning of peoples. The first historians, people engaged in geography, geodesy also grew out of translators. Although the translation process seems easy at first glance, there is a secret of its own. Think about it yourself, haven't you encountered problems such as different meanings of the same word, different spellings, etc. while translating? During the study, we call on the transformation types for help. The transformation structure is divided into 3: lexical, stylistic and grammatical. What I want to show you is lexical transformation. Bilingual dictionaries are of great importance in solving lexical problems of translation. However, usually dictionaries only provide alternative meanings. No matter how perfect the translation dictionary is. it is not possible to cover all the meanings or meanings of the word, because the dictionary deals with the elements of two language systems. Speech, not language systems for translation. more precisely, the text, which is the product of speech, is more important. During the translation process, the translator must determine the meaning of the ambiguous word based on the context. In the translation, lexical transformations are used to avoid the use of various literal, idiosyncratic combinations, and instead to translate a literary, understandable, bright word. In the theory of translation, lexical transformations are also referred to as replacing the word in the cog.text. [4,5,6]

RESULTS

This article analyzed the lexicological features of several nouns and word groups. As a result of the research, several problematic situations: suffixes, two or three different translation processes of the same sentence, or the use of independent word groups with a verb group, etc., were partially studied and various solutions were proposed.

DISCUSSION

There are five types of such transformations. 1. The first type of transformations is used when translating words that have a broad meaning or the

meaning of which is difficult to define. This type of transformation is used when clarifying or concretizing the original word. In most cases, it is used in the process of translating English verbs into Uzbek. Verbs in English are usually used in a general and vague sense. This is especially evident in translation. Verbs in the Uzbek language express a clear and concrete action. For example, let's analyze the multi-meaning verb "to get" in English. The context is definitely necessary to translate this verb, because its meanings are not related to each other. available. It is translated into Uzbek as "olmoq", "yulib olmoq", "tshunmoq", "bajarmoq", "aloqa qilmoq", "tutmoq", and a number of other meanings, the meaning of the verb used with a preposition in English has the feature of completely changing. For example, this verb itself "to get out" in the form of several meanings It has the meanings "to come out", "to take out", "to come down". The same can be said about a number of other English verbs. These include "to be", "to have", "to make", "to become" and other verbs. In translation, it can be about giving. If we take the verb "to be" mentioned above, its following characteristics can be identified. The main meaning of this verb corresponds to the verb "to be" in Uzbek language. However, the meaning of this verb is so wide that depending on the word that comes after it, the meanings are different. As it is the most convenient and broad meaning in English, it is subject to various transformations. If we compare the translation of the sentences "He is in Hollywood" and "He is in Cambridge", the above-mentioned points are confirmed. Thus, the first sentence translates as "He works in Hollywood" and the second sentence as "He studies at Cambridge." In most cases, this auxiliary verb corresponds to the hyphen (-) or "-dir" suffix in Uzbek. Noun, adjective, number, adverb and other words can be used with this verb, and each time the meaning of the verb changes depending on the meaning. Taking into account these features of the verb in translation creates the basis for a successful translation. In addition, it is recommended to use transformation when translating semantically neutral words such as "thing", "matter", "stuff", "challenge", etc., because these words are always out of context. Depending on the context, "thing" can be translated into Uzbek as a narsa, foyda, faktor. Sometimes there are cases where it is completely lost in the translation. The context requires such a word to be omitted in the translation, and this word is considered superfluous in the translation. For example, the sentence "I don't know this thing" can be translated in two ways - "I don't know this thing" or "I don't know that". As it can be seen from the translation, the meaning of the translation was not damaged by omitting the word "thing". In translation, it is necessary to take into account not only the denotative, but also the connotative meaning of the word. The English verb "to employ" usually has the meaning of "to employ". This verb can have

a positive meaning as well as a negative meaning depending on the context. Negative verbs with meaning are usually translated by a very general verb. The English word "you" deserves special attention. It should be translated with the pronoun "you" or "you", which differs in terms of "no". When translating this word, it is important to consider who the word is used against, his age, gender, position in society, relationship with the speaker and the scope of the word should be taken into account.

2. The second type of transformation is called generalization. In translation, in most cases, some accuracy is generalized because the meaning given in the original is considered excessive in the norms of the translated language. In English, it is accepted to give a person's height and weight in exact numbers. In Uzbek, height is *novcha*. high, long words, and weight is given by determiners such as heavy, light. In the Uzbek language, the various numbers used for height and weight are redundant. The different meaning of the word generalization is also widely used in translation.

Translation practice. In most cases, the generalization shows that it is also directly related to the pragmatic features of the translation. For example, proper nouns in the original text may be informative to speakers of that language, but they will not be informative in the translated language. Name the company accordingly. includes store name, product name. To the Uzbek reader, these names are, firstly, unknown, and secondly, as we mentioned above, they do not have any informative value. That's why these names are omitted. It is necessary to give them information about what kind of products the company produces, what is the relationship between the name of the store and the name of the owner, and summarize the words in the translation. It is enough to give the name known to the international community by transcription and transliteration. For example, "Coca Cola", "Pepsi Cola", "Chevron", "Tayota" are among them.

3. The third type of transformation is based on the logical connection between two events. One of them refers to the original text, while the other is considered to be its translation variant. This transformation requires semantic and logical analysis of the situation described in the text. The situation in the text, in turn, is developed semantically. If the situation is developed correctly from the semantic point of view, that is, the ideas in the original text and the translated text are semantically connected as cause and effect, then transformation serves to give the content of the text, observing the norms of the translated language. In translation, cause is replaced by effect. The most important thing is that the translation does not violate the language norm. In practice, there are also cases where the result is replaced by the cause: the same thing is observed in the translation of the sentence "It not only shared a cabin with him and ate three meals a day at the same table" into Uzbek. Translating this sentence into Uzbek as " Men u bilan kuniga uch marta bir

dasturxon atrofida uchrashardim " is a vivid example of our above opinion. A literal translation of an English sentence obviously does not convey any information to the reader. The literal translation of this sentence is "I not only shared a room with him, but we met three times around the same table." It seems that the phrase "I am not only in the same compartment with him" is redundant here. 4 The ninth type of transformation is an antonymic translation. This means that in some cases the original word is replaced by an antonym in the translation, in other words, if there is a negative word in the sentence, it is omitted in the translation. "take it easy-don't worry" can be translated as "I don't want to cheat. I'm telling the truth." [7,8,9] There are three main reasons for the need for antonymic translation: 1) the nature of the original and translated languages; 2) the requirements of the context and 3) the existence of a traditional norm in the language of translation. Now let's consider each reason separately. 1) In cases where the group of antonymous words do not necessarily correspond to each other in the original and translated languages: the words "annament" - "disarmament" are translated into Uzbek as "armament" and "disarmament". 2) Sometimes the translation of antonyms can be considered the most appropriate way to give the meaning in the context: "a murderer is only safe when he is in prison" - "a murderer is only safe when he is in prison". The word "safe" taken separately here translates as "trustworthy", "x3vf-free". However, based on the context, it is appropriate to translate it as "not dangerous". In some cases or as required by the context, transformation is useful in translating emotionally and stylistically rich texts. "Why don't you know he is dear?" - "He's dumb!" "Don't you know he's dumb?" it can be translated, but the emotional level of the sentence is low compared to the previous one. 3) The last transformation is called compensation or filling in the omitted part of the sentence. This is usually used when there is no alternative or equivalent to the original stylistic techniques in the translated language. The stylistic completeness of the text implies the use of another stylistic tool or stylistic method that completely suppresses the essence of one stylistic method as much as possible. When translating the characteristics of the character's speech from compensation, it is widely used to give puns and rhyming words. The main reason for its use is to preserve speech features in the translation, because it is not always possible to find the equivalent of words with stylistic meaning given in the original text. stylistic tools and methods are mostly omitted, and in order to compensate for its loss and balance the content, to fill the stylistic loss it would be appropriate to use compensation. In this case, it is recommended to widely use stylistic tools and language elements that can cover the essence of the same stylistic method. For example, one of the Uzbek films is called "Sevginator". The suffix q of this sum was

taken as a rhyming word for the Americanization "Terminator" - the movie "Terminator".[11,11,12] From stylistic layers, this word related to oral speech can also be considered a neologism, that is, a new word. Translating it into English as "Love-abundant" instead of "Loveminator" can be chosen as a stylistic alternative and a replacement unit for the above Uzbek word. There is another type of compensation in translation theory, which essentially involves creating the same general meaning in the target language. For example, the oral speech of characters in the works of most writers. there are defects in their speech, they use the wrong words due to their illiteracy, etc. In English, the tongue-tied can use the [s] sound instead of the [ch] sound. In the translation, if possible, it is possible to use the sound s instead of the sound sh in the Uzbek language. In Uzbek language, such cases are also found in most cases. In Uzbek language, in addition to the above-mentioned phonetic deficiency, there are three cases of using /l/ or /y/ instead of /r/. The features used at the phonetic level are the phonetic features of the target language, the lexical features of the translated language at the general level, and finally the grammatical features of the translated language at the grammatical level. Appropriate use of lexical layers of the language, lexical-stylistic tools and methods gives the opportunity to positively solve the lexical problems of translation and, as a result, to increase the quality of the translation and reach the level of adequacy. Lexical problems of translation can be solved using the five types of transformations discussed above. It is up to the translator's skill and experience to determine which transformation method is appropriate where. It is very important for a businessman to be fluent in two languages, as well as to be aware of all its fields. Taking into account the features and possibilities of style and genre when choosing words gives a good result. [13]

CONCLUSION

Based on the analysis, it is natural that changes occur during the translation of the text from one language to another. We talked about lexical transformation, which is one of the most common types of these changes. I think that the above examples give a sufficient understanding of this type of change.

REFERENCES

1. I.G'afurov, O.Mo'minov, N.Qambarov Tarjima Nazariyasi (2012)
2. Vol. 3 No. 27 (2023): INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM <https://interonconf.org/index.php/usa/issue/view/54>
3. Texnik matn tarjima muammolari. XXI asrda innovatsion ta'lim : til va adabiyot <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/7987>

4. Achilov, O. (2023). HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA ILGARI SURISH HODISASINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
5. Achilov, O. (2023). O. MUXTORNING “KO’ZGUDAGI ODAM” VA O. WAYLDNING “DORIAN GREYNING PORTRETI” ASARLARI QIYOSIY TAHLILI VA ILGARI SURISH VOSTILARINING ASARDA AKS ETISHI, O’XSHASHLIK VA FARQLI JIHATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
6. Achilov, O. (2023). FOREGROUNDING AND INTERPRETATION. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
7. Achilov, O. (2023). BADIY MATNLARNI TARJIMA QILISH JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN TRANSFORMATSIYA VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
8. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH-LISONIY HODISA SIFATIDA. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
9. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH VOSITALARINING UMUMIY VA O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, KOGNITIV-SEMANTIK ASPEKTI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
10. Achilov, O. (2023). TARJIMA JARAYONIDAGI O’ZGARISHLAR VA ULARNING TURLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
11. Achilov, O. (2023). JORJ ORUELL QALAMIGA MANSUB" 1984" ASARINING INGLIZ TILIDAN O’ZBEK TILIGA TARJIMA TAHLILI, MORFOLOGIK VA LEKSIK FARQLIKLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
12. Achilov, O. (2023). ANATOMY OF LANGUAGE AND THEORETICAL ASSUMPTIONS OF COGNITIVE SCIENCE, COMPARATIVE ANALYZES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
13. Achilov, O. R. (2017). IMPROVING STUDENTS’CRITICAL THINKING THROUGH CREATIVE WRITING TASKS. In *International Scientific and Practical Conference World science* (Vol. 4, No. 4, pp. 19-23). ROST.

STYLISTIC CHANGES IN JOANNA KATHLEEN ROWLING'S HARRY POTTER AND THE PHILOSOPHER'S STONE

Achilov Oybek Rustamovich

Professor of Tashkent state transport university

Khudoyberganova Durdona Ismail qizi.

Student of Tashkent state transport university

ABSTRACT

In this article, one of the changes that occur in the translation process, lexical change, is discussed in detail during the analysis of "Harry Potter and the Philosopher's Stone" by J.K.Rowling. Some examples are given below of grammatical change to better understand this type of change.

Key words: *translator, translation, work, dictionary, analysis, comment, author, concept, change, method.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье лексическое изменение, которое является одним из изменений, происходящих в процессе перевода, подробно рассматривается в ходе анализа произведения Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень». Ниже приведены несколько примеров грамматических изменений, чтобы лучше понять этот тип изменения.

Ключевые слова: *переводчик, перевод, произведение, словарь, анализ, рецензия, автор, концепция, изменение, метод.*

INTRODUCTION

As every country has its favorite writer, Joanna Kathleen Rowling is considered to be the honorary children's writer of the British. He was born on July 31, 1965 in Yate, Great Britain. Rowling worked as a researcher and bilingual secretary for Amnesty International in 1990, and reportedly came up with the idea for Harry Potter while on a late train from Manchester to London. The next seven years saw the death of his mother, the birth of his first child, divorce from his first husband, and relative poverty until the first novel in the series, Harry Potter and the Philosopher's Stone, was published in 1997. He followed that with six installments, and by 2008, Forbes named him the highest-paid author in the world.

MATERIAL AND METHODS

Harry Potter and the Philosopher's Stone (1997; also published as Harry Potter and the Sorcerer's Stone) is the first work in the Harry Potter series. After learning that he is actually a wizard, Harry Potter continues his unexpected heroic adventures as a lonely orphan who enters Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry. The book won many

awards. Death and the division between good and evil are the main themes of the work. His influence included Bildungsroman (youth genre), school stories, includes fairy tales. The series revived fantasy as a genre in the minds of children, spawned many imitators and inspired an active fan base. Critical reception was more mixed. Many commentators consider Rowling's writing to be conventional; some consider its portrayal of gender and social division to be regressive.

This article focuses on stylistic change. It should be said that this type of change can include the change in the literary genre without any hesitation. As an example, we can cite units such as metaphor, metonymy, simile, etc. This type of change can be better understood by the following examples.

RESULTS

Peter Newmark, an outstanding British theorist of translation, suggests the following procedures for translating metaphor, in order of preference:

1. Reproducing the same image in the target language. This procedure is employed if the image has comparable frequency and similar associations in the appropriate register. For example, *ray of hope* – *луч надежды*. But associations may differ from language to language, becoming tricky for translation. For an English-speaking person, the image of duck is associated with a darling: *Look Jenny! What a little duck of a dog!* (R. Hitchin) – *Смотрите, Дженни, какая прелестная собачка!** For a Russian receptor, the image of duck raises negative connotations: *Ольга Федоровна чудовищно растолстела, была обжорлива, как утка, и нечистоплотна.* (В. Вересаев) *Выбежала из светлицы Настя, и, лениво переваливаясь с ноги на ногу, как утка, выплывала полусонная Параша.* (П.Мельников-Печерский)

2. Replacing the image in the source language with a standard target language image. What you hear is not genuine. She makes clouds with one hand, rain with the other. She is trying to trick you, so you will do anything for her. (A. Tan) – *Ее слова лживы. Левая рука не знает, что творит правая. Ей хочется поймать тебя в ловушку, чтобы ты делала для нее все, что ей угодно.* This procedure is not infrequent in translating similes: *ноги как ватные* – legs like jelly. *The tongue is a fire.* – *Язык как бритва.* Sometimes the image substitution helps the translator to play upon the extended metaphor: *She was inclined to think ... that her brother was the apple of Mrs. Ashbury's eyes, and (that she thought) the apple was full of worm-holes.* – *Она была склонна думать, что миссис Эшбери ... носится со своим сыном как с писаной торбой, и что торба эта гнилая.*

3. Translating metaphor with a simile, retaining the image. *Books are mirrors.* – *Книги как зеркало.* Translating a metaphor (simile) by simile plus sense (i.e. plus

explanation of the sense). This transformation is used if there is risk that a simple transfer of metaphor will not be understood by most readers.

4. Converting metaphor to sense, that is explicatory translation: *I guess I keep hoping that if we stay right where we are, she'll come back, and we can turn the clock back.* (D. Steel) – *Мне кажется, я все еще надеюсь, что если мы останемся здесь, она вернется и все будет как прежде.* This procedure is justified only in case of a dead metaphor. In other cases, the expressiveness of the metaphor should be compensated in a nearby part of the text.

5. Deletion, or reduction. This transformation is employed only if the metaphor is redundant. A deletion of metaphor can be justified only on the ground that the metaphor's function is being fulfilled elsewhere in the text.

6. Using the same metaphor combined with sense. Calque translation of metaphor supported by explanation is recommended only if the translator lacks confidence in the metaphor's power and clarity.

DISCUSSION

There are several types of stylistic change. Here in the table some of them are represented.

Mr. Dursley stopped as if struck by lightning, confused. He turned to the whispering people and wanted to ask something, but he changed his mind. (Chapter one, page-4)

Mr.Dursl yashin urgandek to'xtab, sarosimaga tushib qoldi. Shivirlashib turgan odamlar tomon o'girilib, nimanidir so'rab bilmoqchi bo'ldi-yu,fikridan qaytdi.(Chapter one,page- 4)

Two types of changes are reflected in the first sentence of this passage. The stylistic change is expressed through the phrase "stopped dead". That is, the hero's condition is compared to a person struck by lightning.

"I'm sorry," he grumbled, looking at the fisted man who barely stopped himself from falling face down on the ground. Mr. Dusel suddenly failed to notice that this man was also wearing a purple dress. [1]

Kechirasiz-to'ng'illab qo'ydi u, turtkidan tebranib,yerga yuz tuban yiqilib tushishdan o'zini arang to'xtatib qolgan mushtday kishiga qarab. Bu kishi ham binafsha rang vido kiyib olganini mister Dusel birdan faxmlay olmadi. [1,2,3]

In this sentence, the word *mushtday* has undergone a stylistic change.

Dudlin's mouth dropped open in horror. But Harry's heart leapt with joy.

Daxshatga tushgan Dudlinning og'zi ochilib qoldi. Ammo Harning yuragi quvonchdan bir sapchidi.

Metaphor (metaphor) is a type of stylistic change in this passage.

The Dursleys often spoke about Harry like this' as though he wasn't there-or rather, as though he was something very nasty that couldn't understand them, like a slug.

Xolasi bilan amakisi Harry haqida huddi shu tarzda, aniqroq aytilsa, huddi jirkanch bir narsa haqida gapirishganday, go'yo u yonlarida yo'q yoki gap mavzusini idrok etishga aqli yetmaydigan landovurday, bilib, qadr –qimmatini mensimay, gapirishlari odatiy hol. [3,4,5,6,7]

It was common for her aunt and uncle to talk about Harry in the same way, or rather, as if they were talking about something disgusting, as if he wasn't there for them, or as if they didn't have the brains to understand the subject of the conversation, knowingly, disparagingly.

Stylistic change is shown by dropping the word in these sentences. To be more precise, in the original state of the text, metonymy occurred in the form of the Dursleys. In fact, it should be members of the Dursleys family, not the Dursleys Aunt Petunia's face contorted like a man who had chewed a lemon.

Petuniya xolaning basharasi limon chaynab olgan odamning turqiday burishib ketdi.

This sentence shows a simile. That is, Aunt Petunia's face is compared to a face that wrinkles after eating a lemon. This is a type of stylistic change.

Dudley and Perce snorted like piglets. "I know it won't fly," agreed Harry, "I was just saying what I had dreamed."

Dudli va Pers cho'chqa bolalariday xurxurlab qo'yishdi. "Uchmasligini bilaman,- rozi bo'ldi Harry, "Men axir bor-yo'g'I tushimga kirgan narsani aytdim xolos. [8,9]

Here, Dudley and Piers' snoring is compared to that of a pig, and this is a stylistic change. "Fifty points for each of you," replied the evil professor sharply, pinching the cells of his nose. [10]

Har biringiz uchun ellik baldan – keskin javob qaytardi badjahl professoruzun burnining kataklarini ishirib.

Here, the description of the professor's nose is made using a metaphor and belongs to the type of stylistic change. Harry's mind was racing.- Harry miyyasini yashin tezligiday ishlata boshladi.

Harry was using his brain at lightning speed Metaphor, that is, stylistic change, is expressed in this sentence. Because the activity of the brain, which is a part of the human body, is compared to the speed of lightning. [11]

CONCLUSION

If we conclude from the analysis, it is natural that changes occur during the translation of the text from one language to another. And we talked about stylistic

transformation, which is one of the most common types of these changes. I think the examples given above provide a sufficient understanding of this type of change.

REFERENCES

1. *Harry Potter and the Philosopher's Stone (Illustrated Hardcover)*. [ASIN 1408845644](#)
2. Achilov, O. (2023). HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA ILGARI SURISH HODISASINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
3. Achilov, O. (2023). O. MUXTORNING “KO’ZGUDAGI ODAM” VA O. WAYLDNING “DORIAN GREYNING PORTRETI” ASARLARI QIYOSIY TAHLILI VA ILGARI SURISH VOSTILARINING ASARDA AKS ETISHI, O’XSHASHLIK VA FARQLI JIHATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
4. Achilov, O. (2023). FOREGROUNDING AND INTERPRETATION. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
5. Achilov, O. (2023). BADIY MATNLARNI TARJIMA QILISH JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN TRANSFORMATSIYA VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
6. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH-LISONIY HODISA SIFATIDA. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
7. Achilov, O. (2023). ILGARI SURISH VOSITALARINING UMUMIY VA O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, KOGNITIV-SEMANTIK ASPEKTI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
8. Achilov, O. (2023). TARJIMA JARAYONIDAGI O’ZGARISHLAR VA ULARNING TURLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
9. Achilov, O. (2023). JORJ ORUELL QALAMIGA MANSUB" 1984" ASARINING INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA TAHLILI, MORFOLOGIK VA LEKSIK FARQLIKLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
10. Achilov, O. (2023). ANATOMY OF LANGUAGE AND THEORETICAL ASSUMPTIONS OF COGNITIVE SCIENCE, COMPARATIVE ANALYZES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
11. Achilov, O. R. (2017). IMPROVING STUDENTS’CRITICAL THINKING THROUGH CREATIVE WRITING TASKS. In *International Scientific and Practical Conference World science* (Vol. 4, No. 4, pp. 19-23). ROST.

ОШИБКИ ПРИ УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ В МАЛЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Балтабаева Матлюба Алишеровна

Студентка, Ташкентский Государственный Экономический Университет,
факультет Менежмент

e-mail: baltabayevam331@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ошибки при управлении персоналом в малых организациях в статье представлены слова Алан Блиндера о персонале. Здесь представлены экономические ошибки управления персоналом, рассмотрены что такое альтернативное управление, что такое либеральное управление, что такое демократичное управление. Представлено о технологии SMART и управление человеческими ресурсами.

Ключевые слова: *управление персоналом, мотивация, контроль персонала, организация управления.*

ABSTRACT

Errors in personnel management in small organizations The article presents the words of Alan Blinder about personnel. Here the economic mistakes of personnel management are presented, what is alternative management, what is liberal management, what is democratic management. Presented about SMART technology and human resource management.

Key words: *personnel management, motivation, personnel control, management organization.*

ВВЕДЕНИЕ

Персонал – главное достояние организации

«Мы живем и действуем в системе, где главное – финансы, и поэтому часто забываем, что фирмы состоят из людей и не могут работать лучше, чем работают они.

Японцы об этом не забывают. Более того, японские менеджеры именно людей считают самым ценным капиталом компании: хорошая японская корпорация – это организация служащих, из служащих и для служащих».

Алан Блиндер

Первая ошибка при управлении персоналом в малых организациях это игнорирование людей. Менять людей каждого года, делать из людей игрушки. Брать на работу те людей которых у него есть знакомый или работает где то на высшем организациях. Нельзя делать взяточничество, если персонал умеет

работать то работает, если не умеет работать то нельзя его дальше давать шанса и нужно взять с него работы. Мы должны взять на работу тех людей который не смотря времени и места должно уметь работать при любых обстояельсва.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

1.Жесткий контроль каждого шага. По исследованием психологов если проверяют холерик людей каждого шага то они думают что они меня игнорируют и хотят меня освободить с работы. После этого они нехотят работать. Если флегматик людей проверяют то они не понимают и ругаются со всеми.

По исследованием многолетних менежментов при управление персоналам в малых организациях должно жесткий контроль и удобная рабочая места. Главный менеджер принимает законы, а второстепенные менеджеры помощники главного менеджера занимаются над этим делом. Помощники менеджера организуют как выполняется это стратегия.

2.Отсутсвиие мотивации. Мотивация – социальная основа управления персоналом. При переходе к новому типу экономики в разнообразных программах и рецептах основное внимание уделяется финансовых и организационной сторонам предпринимательства. Что же касается управления персоналом, то о нем упоминается в рамках готового комплекса традиционных советов по набору, обучению и управлению кадрами, заимствованного из многочисленных учебников по менеджменту и, отчасти, по психологии.

По словам менежментов мотивация важна для повышения производительности персонала. Один менеджер ведет тридцать клиентов в месяц и приносит 1500000Р выручки, а другой ведет десять клиентов, а выручка от него редко повышает 300000Р. Зарабатывают сотрудники одинакого. И со временем эффективному менеджеру надоеет работать удовольствием, и он тоже начнет вести десять клиентов и генерировать меньше выручки.

При этом теория психолога Абрахама Маслоу говорит, что материального роста поощрения недостаточно, деньги закрывают только часть потребностей. Важно мотивировать сотрудников чем-то еще – публично хвалить, дать возможность карьерного роста, повышать квалификацию за счет компании и так далее. Если в компании будет грамотная система мотивации, сотрудники будут работать дольше и лучше. Это подтверждают исследования – специалисты компании PricewaterhouseCoopers опросили почти 1500 руководителей бизнеса. И выяснили, 67% опрошенных уверены, что талантливые специалисты долго работают только в тех компаниях, цели которые им интересны и где они чувствуют себя полезными.

3.Неправильная постановка задач. По словам управляющих крупных компаний каждого компании должен стратегическое управление. Стратегический закон должен смотреть на будущее и составлять планы и каждый менеджмент должен смотреть на будущее своего компании и будущее конкурирующих предприятие должны производить продукцию несоответственно. Задачи нужно ставить правильно. Удобнее всего делать это по технологии **SMART**, то есть задача должна быть:

S – Specific (конкретной)

M – Measurable (измеримой)

A – Achievable (достижимой)

R – Relevant (реалистичной, релевантной)

T – Time bound (срочной)

4.Отсутствие всяческого контроля. Если совсем не будешь контролировать персону то рабочие часы уже истекло все наверное не буду раотать думают и отдаляются с работы. Руководитель нужен помочь и должен направить по верному пути и персоналу поддерживать нужно и показывать что он много сделал на компанию.

Новых сотрудников нужно контролировать, потому что привыкать к новому работу. Новому персоналу должно дать понятку над этим делом чтобы он дальше умел работать и может у него на прошлой работе работал по другой схеме.

5.Авторитарный стиль управления. Есть три способы управления: авторитарный, либеральный и демократичный. Авторитарный стиль это постоянно руководитель сам принимает решение и не принимает никакого другого решения. Работать в этом месте не удобно управляющие могут терять команду и кадры начинают уйти с работы.

Либеральный стиль управление это равноправие сотрудники сами ставят задачи. В любой момент сотрудники могут обратиться к руководителю и могут изменять решения. Принимать быстрые и непопулярные решение не получится.

Демократический стиль управление это ключевые решение принимаются вместе с командой путем обсуждения. Последнее слово остается за руководителем, но он прислушивается к мнению большинства и действует в интересах команды.

6.Отсутствие понимание специфики работы. Отсутствие понимание специфики может быть новых пришедших к работу. Если персонал не понимает специфику то после него он находится на стажировке. Получает самостоятельность решения.

7.Самостоятельное выполнение задач. Чем больше времени вы тратите на самостоятельное выполнение задач, тем меньше останется на управление. Исследователь Джон Медина выяснил, что многозадачность людям требуется на 50% больше времени на выполнения одного задания, при этом они делают на 50% больше ошибок.

Управление человеческими ресурсами, Цели:

Общие

Поддержка стратегии организации

Эффект и эффективность

Адаптация к изменениям

Специфические

Обучение и развитие персонала

Повышение производительности

Сокращение текучести

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение говорится о том что ошибки при управлении персоналом в малых организациях разговор с ними очень смотря на него работы. Персонал должен себя чувствовать комфортно, удобно. Менеджер должен мотивировать каждого персонала. Можно выделить следующие актуальные программы : - кризис мотивации; - негативную трансформацию представления практических работников о современной трудовой деятельности; - необходимость развития у современных работников совершенно новых групп способностей; - применение манипулирования и других жестких психологических методов, как основных методов влияния на работников; - склонность малых фирм к корпоративному возрастанию, что приводит к разрушению фирмы вообще.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Управление персоналом в организации: учебное пособие / А. П. Добровинский; Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2011. – 416 с.
2. Мотивация и личность. 3-е изд. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2019. – 400с. – (Серия «Мастера психологии»).
3. «Экономическая теория: принципы и политика» (Economics: Principles and Policy, 1979, в соавторстве с У. Баумолем);
4. Corporate Taxes 2003 – 2004 : (Worldwide Summaries Corporate Taxes)
5. Веснин В.Р. Менежмент: учеб. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби. Изд-во Проспект. 2007. – 504 с.

DAVLAT, KORXONA VA TASHKILOTLAR BUDJETINI TO‘G‘RI TAQSIMLASH TENDENSIYALARI

Boburjon Turanboyev

Qo‘qon Universiteti o‘qituvchisi

e-mail: boburturonboyev@gmail.com

Axrurjon Abdullayev

Qo‘qon Universiteti Iqtisodiyot yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

e-mail: ahrorjon1611@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Davlat, korxonalar va tashkilotlar o‘rtasida budjetlarni taqsimlashning hozirgi tendensiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot sog‘liqni saqlash, ta‘lim va infratuzilma kabi muhim xizmatlar uchun davlat mablag‘lariga bo‘lgan ishonch ortib borayotganini ko‘rsatadi. Boshqa tomondan, korxonalar va tashkilotlar tadqiqot va ishlanmalar, marketing va innovatsiyalarga ko‘proq resurslar ajratmoqda. Maqolada, shuningdek, texnologik taraqqiyotning budjet mablag‘lariga ta‘siri va bu an‘anaviy budjetlashtirish amaliyotini qanday buzishi muhokama qilinadi. Bundan tashqari, maqola ushbu tendensiyalar kelajakdagi budjet qarorlariga qanday ta‘sir qilishi va ularning jamiyat uchun potentsial oqibatlarini haqida tushuncha beradi. Umuman olganda, ushbu tahlil iqtisodiy o‘rnatishni rag‘batlantirish bilan birga ijtimoiy tengsizliklarni bartaraf etish uchun budjet taqsimotiga yanada muvozanatli yondashish zarurligini ko‘rsatadi. Moliyaviy resurslarni to‘g‘ri taqsimlash tashkilotning maqsad va vazifalariga erishish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqolada budjet taqsimotiga ta‘sir etuvchi omillar, masalan, siyosiy va iqtisodiy sharoitlar, jamoatchilik fikri va manfaatdor tomonlarning manfaatlarini tahlil qilinadi. Maqolada budjetni taqsimlash bo‘yicha joriy amaliyotlar haqida umumiy ma‘lumot berilgan bo‘lib, barqarorlik va ijtimoiy mas‘uliyat tomon o‘tib borayotgan tendensiya ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, u tashkilotlarning moliyaviy ehtiyojlarini ijtimoiy va ekologik mas‘uliyatlari bilan muvozanatlashda duch keladigan muammolarni muhokama qiladi. Ushbu maqola barqaror o‘rnatish va ijobiy ijtimoiy ta‘sirni ta‘minlash uchun budjetni taqsimlash amaliyotini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so‘zlar: davlat budjeti, korxonalar va tashkilotlar budjeti, iqtisodiyot, tendensiya, infratuzilma, jamiyat, farvonlik.

ABSTRACT

This article analyzes the current trends in the allocation of budgets between the State, enterprises and organizations. The study shows a growing reliance on public funding for essential services such as health, education and infrastructure. On the

other hand, enterprises and organizations are devoting more resources to research and development, marketing and innovation. The article also discusses the impact of technological progress on budgeting and how it disrupts traditional budgeting practices. In addition, the article provides insight into how these trends will affect future budget decisions and their potential implications for society. Overall, this analysis shows the need for a more balanced approach to budget allocation to address social inequalities while promoting economic growth. Correct distribution of financial resources is crucial for achieving the organization's goals and objectives. The article analyzes factors influencing budget allocation, such as political and economic conditions, public opinion, and stakeholder interests. The article provides an overview of current budget allocation practices and shows a growing trend toward sustainability and social responsibility. In addition, it discusses the challenges organizations face in balancing their financial needs with their social and environmental responsibilities. This report concludes with recommendations for improving budget allocation practices to ensure sustainable growth and positive social impact.

Key words: state budget, budget of enterprises and organizations, economy, trend, infrastructure, society, well-being.

KIRISH

Avvalo davlat budjetini to'g'ri taqsimlash butun mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun asosiy omil hisoblanadi. So'ngra esa korxonalar va tashkilotlar budjetini o'zlariga kerakli yo'nalishlarga to'g'ri taqsimlash ularning rivojlanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida Davlat budjetini ortishiga olib keladi. So'nggi yillarda davlat budjetini to'g'ri taqsimlash tobora dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Cheklangan resurslar va jamiyatning turli sohalari tomonidan o'sib borayotgan talablar bilan hukumatlar jamoatchilikka eng katta foyda keltirishi uchun o'z mablag'larini qanday taqsimlashlarini diqqat bilan ko'rib chiqishlari kerak.

Ushbu sohadagi tendensiyalardan biri infratuzilma va davlat xizmatlariga sarmoya kiritishga e'tiborni kuchaytirishdir. Bu transport, sog'liqni saqlash, ta'lim va fuqarolar farovonligi uchun muhim bo'lgan boshqa muhim xizmatlarni moliyalashtirishni o'z ichiga oladi. Hukumatlar bu xarajatlar orqali nafaqat hayot sifatini yaxshilash, balki iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va ish o'rinlari yaratishini ham o'z ichiga oladi.

Yana bir tendensiya - budjetni taqsimlashda shaffoflik va hisobdorlikka ko'proq e'tibor berishdir. Fuqarolar o'zlarining soliqlari qanday sarflanayotgani haqida ko'proq ma'lumot talab qilmoqdalar va hukumatlar batafsilroq hisobotlarni taqdim

etish va jamoatchilik bilan maslahatlashish orqali javob berishmoqda. Bu resurslarning adolatli va samarali taqsimlanishiga yordam beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tegishli tendensiya budjetni taqsimlashda ma'lumotlarga asoslangan qarorlarni qabul qilishdan foydalanishdir. Demografik tendensiyalarni, iqtisodiy ko'rsatkichlarni va boshqa tegishli ma'lumotlarni tahlil qilish orqali hukumatlar ehtiyoj sohaslarini yaxshiroq aniqlashlari va shunga mos ravishda resurslarni taqsimlashlari mumkin. Bu mablag'lar eng katta ta'sir ko'rsatadigan joyga yo'naltirilishini ta'minlashga yordam beradi.

1. Sotsial sohaga investitsiya: Sotsial soha, shuningdek, tibbiyot tashkilotlariga investitsiya qilinishi mumkin. Bu tendensiya daromadning sotsial tarafdagi ixtiro qilinishiga bog'liq bo'lib, insonlar uchun muhim xizmatlar va imkoniyatlarni ta'minlash uchun davlat mablag'lardan foydalaniladi. Butun dunyo davlatlari o'z fuqarolarini sog'liqni saqlash, ta'lim va uy-joy kabi asosiy ehtiyojlar bilan ta'minlash muhimligini e'tiborga olishmoqda. Bu davlat budjetlarining katta qismi ijtimoiy ta'minot dasturlariga yo'naltirilishiga olib keldi.

2. Infrastruktura rivojlanishi uchun sarflar: Infrastrukturaning rivojlantirish va yangilash uchun sarflar ham budjet mablag'lariga to'g'ri taqsimlanadi. Bu tendensiya, transport, energiya, kommunikatsiya va boshqa sohaslarida infrastrukturani rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Ko'pgina davlatlar aloqani yaxshilash va iqtisodiy o'sishni oshirish uchun yo'llar, ko'priklar, aeroportlar va boshqa transport vositalarini qurishga katta miqdorda sarmoya kiritmoqda. Bu infratuzilma loyihalariga budjetdan ajratiladigan mablag'larning sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Masalan, Xitoyda infratuzilma xarajatlari 2019 yilda YaIMning 6 foizini tashkil qildi.

3. Qaror qabul qilinishi: Daromadning to'g'ri taqsimlanishida qaror qabul qilinishining o'rni ham muhim hisoblanadi. Qarorlar davlat tomonidan belgilangan maqsadlarga yo'naltiriladi va budjet mablag'lari davlat tomonidan belgilangan strategiyalar va loyihalar asosida sarflanishi kerak.

4. Iqtisodiy xavfsizliklar: Iqtisodiy xavfsizliklar budjet mablag'larni to'g'ri taqsimlashda ko'rsatilgan tendensiyalardan biridir. Daromadning kamayishi yoki xavfsizlik holatidagi o'sish budjet mablag'lari taqsimlashiga kuchli ta'sir qiladi.

5. Davlat siyosati: Davlat siyosati ham budjet mablag'lari taqsimlashida muhim rol o'ynaydi. Siyosat organlari, mo'ljallangan maqsadlar va xizmatlarning ko'rsatilishi uchun budjet mablag'lari sarflanishini to'g'ri rejalashtirishlari mumkin.

Korxonalar va tashkilot budjetini to'g'ri taqsimlash tendensiyalarini quyida batafsil yoritib beraman. Bu korxonalar va tashkilotlarga rivojlanish uchun eng muhim qadamlar bo'lib hisoblanadi.

Korxonalar va tashkilotlar o‘shirish va rivojlanishda davom etar ekan, budjetni taqsimlash jarayoni tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Budjet mablag‘larini to‘g‘ri taqsimlash har qanday tashkilotning muvaffaqiyati uchun juda muhim, chunki bu resurslardan maksimal darajada samarali foydalanishga yordam beradi. Texnologiyaning yuksalishi va bozor tendensiyalarining o‘zgarishi bilan tashkilotlar bilishi kerak bo‘lgan budjet mablag‘larini to‘g‘ri taqsimlashning bir qancha yangi tendensiyalari mavjud.

1. Ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish:

Bugungi tezkor ishbilarmonlik muhitida ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish budjetni muvaffaqiyatli taqsimlashning muhim tarkibiy qismiga aylandi. O‘tgan yilgi ma’lumotlarini tahlil qilib, kompaniyalar kelajakdagi mablag‘larni qayerga taqsimlash to‘g‘risida asosli qaror qabul qilishlari mumkin. Ushbu yondashuv taxminlarni bartaraf etishga yordam beradi va resurslar samarali ekanligi isbotlangan sohalarda taqsimlanishini ta’minlaydi.

2. ROIga e’tibor qaratish:

Investitsiyalar rentabelligi (ROI) har doim budjetni taqsimlash samaradorligini o‘lchash uchun muhim ko‘rsatkich bo‘lib kelgan. Biroq, rentabellikni oshirish uchun tashkilotlarga bosim kuchayganligi sababli, ROI endi har qachongidan ham muhimroq. Shunday qilib, kompaniyalar eng yuqori ROI hosil qiladigan sohalarga mablag‘ ajratishga e’tibor qaratmoqda.

3. Xodimlarni rivojlantirishga e’tibor berish:

Xodimlarni rivojlantirish ko‘plab tashkilotlar uchun asosiy e’tibor sohasiga aylandi va shuning uchun u budjetni taqsimlash qarorlariga tobora ko‘proq kiritilmoqda. Xodimlarni rivojlantirishga sarmoya kiritish nafaqat korxonalariga qimmatbaho iste’dodlarni saqlab qolishga yordam beradi, balki xodimlarning o‘zgaruvchan bozor talablariga javob beradigan ko‘nikmalar bilan jihozlanishini ham ta’minlaydi.

4. Kiberxavfsizlikka e’tiborning ortishi:

Kibertahdidlar rivojlanishda davom etar va yanada murakkablashadi, kiberxavfsizlik ko‘plab tashkilotlar uchun ustuvor vazifaga aylandi. Kiberxavfsizlik choralari mablag‘ ajratish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki korxonalar o‘zlarining maxfiy ma’lumotlarini potentsial buzilishlar va hujumlardan himoya qilishga intilmoqda.

5. Asosiy bo‘lmagan faoliyatni outsorsing qilish:

Asosiy bo‘lmagan faoliyatni outsorsing qilish yuqori samaradorlikni saqlab, xarajatlarni kamaytirishga intilayotgan ko‘plab korxonalar orasida mashhur tendensiyaga aylandi. Ish haqini qayta ishlash yoki AT-ni qo‘llab-quvvatlash kabi

asosiy bo‘lmagan faoliyatni outsorsing qilish orqali kompaniyalar asosiy biznes faoliyatiga ko‘proq mablag‘ ajratishi mumkin, shu bilan birga zarur yordamni oladi.

Nihoyat, budjetni taqsimlashda barqarorlik muhimligini anglash kuchaydi. Hukumatlar atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish har qanday budjet strategiyasining ajralmas qismi bo‘lishi kerakligini tan oladi. Bu qayta tiklanadigan energiya manbalariga sarmoya kiritish, chiqindilar va ifloslanishni kamaytirish hamda yerdan barqaror foydalanish amaliyotini targ‘ib qilishni o‘z ichiga oladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tadbirkorlik sub’ektlari doimiy ravishda o‘zgarib turadigan biznes muhitida harakat qilishda davom etar ekan, budjet mablag‘larini to‘g‘ri taqsimlash tendensiyalaridan xabardor bo‘lish juda muhimdir. Ma’lumotlarga asoslangan qarorlarni qabul qilish, ROIga e’tibor qaratish, xodimlarni rivojlantirishga sarmoya kiritish, kibexavfsizlik choralari ta’kidlash va asosiy bo‘lmagan faoliyatni outsorsing qilish orqali tashkilotlar o‘z resurslaridan iloji boricha samarali foydalanishni ta’minlashi mumkin. Oxir oqibat, bu korxonalarining raqobatbardoshligini saqlab qolish va uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi. Umuman olganda, bu tendensiyalar fuqarolarning yaxshi kelajagini ta’minlashda mas’uliyatli budjetni taqsimlash muhimligi e’tirof etilishini aks ettiradi. Muhim xizmatlarga oqilona sarmoya kiritish, shaffoflik va javobgarlikni rag‘batlantirish, ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va barqarorlikka ustuvor ahamiyat berish orqali hukumatlar uzoq muddatli ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shish bilan birga, odamlar hayotida ijobiy o‘zgarishlar kiritishi mumkin. Yana shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, davlat, korxonalar va tashkilot budjetlarni to‘g‘ri taqsimlash tendensiyalari yanada barqaror va adolatli yondashuvga o‘tmoqda. Hukumatlar sog‘liqni saqlash, ta’lim va infratuzilmaga sarmoya kiritishga tobora ko‘proq ustuvor ahamiyat bermoqda, shuningdek, ijtimoiy xizmatlar va farovonlik dasturlariga mablag‘ ajratmoqda. Korxonalar ekologik barqarorlik muhimligini tushunib, qayta tiklanadigan energiya manbalariga sarmoya kiritmoqda. Tashkilotlar xilma-xillik va inklyuzivlik tashabbuslari, shuningdek, xodimlarni sog‘lomlashtirish dasturlari qiymatini tan oladilar.

Biroq, budjetlarning adolatli va samarali taqsimlanishini ta’minlash uchun hali ko‘p ish qilish kerak. Qaror qabul qiluvchilar uchun resurslarni qayerga taqsimlash kerakligi haqida asosli qaror qabul qilish uchun o‘z jamoalari va manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini tinglashlari muhim. Bundan tashqari, budjet jarayonlarining shaffofligi korruptsiyaning oldini olishga va mablag‘larning maqsadli ishlatilishini ta’minlashga yordam beradi.

Oxir oqibat, budjetlarning yanada adolatli taqsimlanishiga erishish uchun jamiyatning barcha jabhalarining birgalikdagi sa'y-harakatlari talab etiladi. Shu maqsad yo'lida birgalikda harakat qilsak, barchamiz uchun porloq kelajak yaratishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ostonaqulov. Budjet hisobi. T.: 2008-y.
2. Karimova Z.X., Djamalov X.N., Islamkulov A.X. "Byudjet tizimi". O'quv qo'llanma. T.: "VORIS NASHRIYOT", 2012 y.
3. Mehmonov S. "Byudjet hisobi". O'quv qo'llanma. –T.: "Fan va texnologiya". 2012. 352 b
4. AA, Mulaydinov Farkhod Muratovich. (2021). RAQAMLI IQTISODIYOT TUSHUNCHASI, AFZALLIKLARI VA AMALIY ANAMIYATI. AXBOROT-KOMMUNIKACIYA TEXNOLOGIYALARI VA TELEKOMMUNIKACIYALARNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ECHIMLARI ONLAIN RESPUBLIKA ILMIIY-TEHNIK ANJUMANINING MA'RUZALAR T'UPAMI, 2 (6), 794
5. MMQ Tojiyeva, AAU Abdullayev. (2021). THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN STATISTICAL DATA COLLECTION. Asian Journal of Multidimensional Research 10 (12), 250-254.

HISTORY OF LANGUAGES BETWEEN ENGLISH AND UZBEK COUNTRIES

S.Shermamatova

Teacher of Fergana State University,

S.Yusupova

Student of Faculty of Foreign language and literature,
Fergana State University.

ABSTRACT

This article deal with the history and evolution of languages in countries between England and Uzbekistan, as well as how, when, where, and whom created these languages. It will show Old, Middle, Early Modern, Modern English languages and Classification, Number of speakers, Etymology and Background, History, Writing systems, Dialects, Grammar, Word order in Uzbek languages and etcetera. Furthermore, we will analyze the history of the English people, the culture of England, the pedagogical field (education), And Uzbek history and Uzbek languages researchers.

Keywords: *Ingvaeonic languages, Celtic Languages, Anglo-saxon kingdoms, The Late West Saxon, The North Germanic languages, The Scandivian Vikings, Anglian dialects, The Norman conquest Romance Langue, orthography, William Shakespeare, Renaissance, lingua Greek, lingua franca, Tungri, Batowi, Menapil, Frisii loanwords, runic, futhorc, Beowulf, Vikings, creole, diglossia, Koine, bilingualism, morphological, prestige language, capitalization, umlout, i-mutation, palatalization.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается история и эволюция языков в странах между Англией и Узбекистаном, а также то, как, когда, где и кем были созданы эти языки. Он покажет старый, средний, ранний современный, современный английский язык и классификацию, количество носителей, этимологию и происхождение, историю, системы письма, диалекты, грамматику, порядок слов в узбекских языках и так далее. Кроме того, мы проанализируем историю английского народа, культуру Англии, педагогическую область (образование), узбекскую историю и исследователей узбекского языка.

Ключевые слова: *ингвеонские языки, кельтские языки, англосаксонские королевства, поздний западный саксонский, северогерманские языки, скандинавские викинги, английские диалекты, норманнский conquest Romance Langue, орфография, Уильям Шекспир, Ренессанс, лингва греческий, лингва франка, тунгри, батови, менапил, фризские заимствования, рунический,*

футорк, беовульф, викинги, креол, диглоссия, койне, билингвизм, морфологический, престижный язык, капитализация, умлаут, i-мутация, палатализация.

INTRODUCTION

English is a West Germanic language. It was originated from Ingvaemonic languages in the mid 5th to 7th centuries AD by Anglo-Saxon migrants from northwest Germany, southern Denmark, and the Netherlands. The Anglo-Saxons settled in the British Isles from the mid-5th century. Their languages originated as an ingvaemonic languages that were spoken by settlers in England, southern and eastern Scotland in the early Middle Ages. The Anglian dialects had a greater influence on Middle English. The Old English was replaced by Anglo-Norman, after the Norman conquest in 1066. During the Old English or Anglo-Saxon era, the English language was heavily influenced by Anglo-Norman. Normans spoke a Romance language called Old Norman. Many Norman and French loanwords got into the local language in this period, particularly in vocabulary related to the church, the court system and the government.

In the late 15th century, Middle English was spoken. The orthography system was established during the Middle English, it is still use today. Later changes becomes in pronunciation. Important pronunciation changes included the ongoing Great Vowel Shift in this period, tha affected most long vowels. English in today came to be exported parts of the world through British colonization, and is now the dominant language in Britain and Ireland, the United States and Canada, Australia, New Zealand and many smaller colonies, as well as widely spoken in India, parts of Africa, and elsewhere.

These days, due to affect of the United States and globalized attempts of commerce and technology. English got the status of a global lingua franca in the second half of the 20th century. This is true in Europe countries, English is used to conduct business and diplomacy, share scientific, and technological information and communicate national boundaries. And also, English is spoken as a second language for many other groups. The languages were spoken by Germanic people in Britain, part of the West Germanic language family. They were consisted of dialects and spoken North Sea coast, Denmark, north-west Germany and the Netherlands. These dialect had significant grammatical inflection and vocabulary.

The number of different dialects were spoken by Germanic settlers, which came Anglo-Saxons. There were four main dialects formed in later Old English period, they were Mercian, Northumbrian, Kentish, and West Saxon.

In the 8th century, Old English was first written a runic script called the futhorc, however it was replaced by Irish missionaries. The most popular work is Beowulf from the Old English period. Over 400 Latin loan words were encouraged into Old English, such as priest, paper, and school, and number of loan words.

DISCUSSION AND RESULTS

Today most native English speakers find Old English impossible to understand, even though Modern English have Old English roots. For instance, grammar and word order are similar with modern German. Late 8th century Norway and Denmark started to raid parts of Britain, nevertheless a main invasion was launched Anglo-Saxons which were called Great Heathen Army.

In the early 10th century these area were recaptured by the English under Edward the Elder. The Anglo-Saxon spoke a North Germanic language. The settlers often found new communities in areas. The Old English and Old Norse speakers contact with each others. While the rule of Cnut and other Danish kings in half of 11th century, a type of diglossia came with the West Saxon literary language. During the ended of Danish rule, the Norse language decreased and process became language shift and language death. Then the bilingualism happened in many places among many people. Old English writing are found only 100 or 150 words connected with government and administration. These words were encouraged by Scandinavian rule in the Danelaw.

Furthermore, Old English texts are based on the West Saxon and developed in Danelaw. All in all, English lent about 2000 words from Old Norse. Norse borrowings contain most common words, for example anger, bag, both, hit, law, leg, same, skill, sky, take, window, and even the pronoun they. The phrasal verbs are spreaded in English, with grammatical development.

Middle English spoken from the time of Norman Conquest from 1066 to end of the 15th century. The Norman kings, Nobles in England spoke Anglo-Norman language. During 15th century, English extensive sound changes, while its spelling conventions remained. Modern English is dated from Great Vowel Shift. The language was transformed in government and administration, and also tended to regularize capitalization. As a result, some self-conscious terms acquired, for example „accent“ and „dialect“. In Europe, a few English letters such as b and o died, for some time be was written as ye. William Shakespeare had lived and had written many works mid 16th – early 17th century. At that time the language became recognizable as Modern English. The first English was „A Table Alphabeticall“. It was published in 1604. The literacy was increased and travel was facilitated with many foreign words, particularly borrowings from Latin and Greek languages in the

17th century. Latin words were accustomed with their original inflection, however these eventually became extinct. There are many words in languages and their spellings are variable. They have risk of mispronunciation words. During this period loan words were borrowed from Italian, German and Yiddish.

In 1755, Samuel Johnson published the first authoritative and full-featured English dictionary, that was named Dictionary of the English Language. It was standardized both English spelling and word usage with high degree. Lowth, Murray, Pnestly attempted grammar texts. Early Modern English and Late Modern English were called Present-Day English, various with in vocabulary. Many more words are increasing from the Industrial Revolution in Late Modern English.

400 million people speak two major varieties of languages, they are British English and North American English. At this time computer and online environments, such as chat rooms, social media expressions and apps, develop and the English as a worldwide lingua franca across cultures, customs, and traditions.

The English has some changes with vowels and consonants over the last 1200 years. And also pronunciation, short', mat' , met' , bit' , cot' , long'mate , bite' , coat'. We can see changes in words, numbers, and etcetera.

Other changes in modern English were homorganic lengthening before id, mb, nd which accounts for the long vowels child, mind, climb. Pre-cluster shortening, that resulted in the vowel in child vs children, keep vs kept, meet vs met. Trisyllabic laxing, which responsible for alternations, for instance grateful vs gratitude, divine vs divinity, sole vs solitary.

Recent changes have been development of rhotic and non-rhotic accents, and many dialects in British English, American English and Australian English. There are based on some examples for vowel changes in Old English, Middle English, Early Modern English, Modern English and Modern Spelling, such as oak, boat, whole, stone, heat, beat, cheap, feed, deep, me, be, ride, time, mice, moon, food, do, mouse, out, loud, man, sat, wax, name, help, tell, speak, meat, written, sit, god, nose, over.

The declension system in English language similar to Latin, Greek, modern German and Icelandic. Old English differentiate among the nominative, accusative, dative, and genitive cases. In addition to this, the dual number was distinguished from the singular and plural. During the Middle English period declension greatly simplified.

In some dialects „who” „whom” „whose” „what” „why” are used differently in Old English, Middle English, and Modern English.

Hwa-who-who, hwone-whom-whom, who, hwaes-whos-whose, hwaet-what, hwaet, hwam-what,whom-what, hwy,hwon-why-why, hwaes-whos-whos.

Old English epic poem in alliterative verse is BEOWULF. It was dated from the 8th to the early 11th centuries. It was translated by Francis Barton Gummere. This poem was composed around 700 by an unknown author. It is a tale of journey. These journeys between kingdom and people, between world human and monstrous, between life and death. This poem with eponymous hero who wounded by a fire-breathing wyrm (dragon) that had killed all his family. The end of life was a new beginning for the Anglo-Saxons, and the verb 'to die' was the same as to 'go on a journey'. When the story was completed, Beowulf dead and the poem's own journey begins. „Beowulf” is 3182 lines long, approximately 80 or 90 pages in book length.

The history of Uzbek language.

Uzbek language is known as Turki or Western Turki, and Turkic language is spoken by Uzbek. This language is official language in Uzbekistan, Uzbek language is spoken either native or second language by 44 million people around the world, 34 million speakers live in Uzbekistan, 4.5 million in Afghanistan and 5 million in the rest of Central Asia. It belongs to the Eastern Turkic or Karluk branch of the Turkic language family. Uzbek language is observed as well as Karluk language Uyghur. The Uzbek government stated that Uzbekistan plans fully transition from the Cyrillic script to a Latin alphabet in February 2021. And also a Latin-based alphabet by 1 January 2023. Uzbek language is a sub-group of Turkic languages, it is member of the Karluk languages. The Altaic language family includes Mongolic, Japonic, Koreanic and Tungusic languages. The two language families, which are Altaic languages and Uralic languages are related to hypothesis. The fact that these languages share three features: agglutination, vowel harmony and lack of grammatical gender. And mutual intelligibility has a high degree.

Uzbek is the most widely spoken language in Uzbekistan and whole of Central Asia. This language declared official language of the Republic of Uzbekistan, in the autonomous Republic of Karakalpakstan. The Uzbek language is exposed through media. TV channels and Radios are regulated in the Uzbek language. Moreover, this language is spoken by other ethnic groups outside Uzbekistan. The popular of Uzbek media include Uzbekfilm and RizanovaUZ, has spread among the Post-soviet states, especially in Central Asia in recent years.

Most Uzbek s commonly choose the Russian Federation in search work. Most of them are seasonal workers. According to Russian government statistics, 4.5 million workers from Uzbekistan, 920,000 from Kyrgyzstan, 2.4 million from Tajikistan were working in Russia in 2021.

Estimates that the number of speakers of Uzbek language, from 35 up to 40 million. Historically, the Uzbek language are totally different with Kipchak origin.

The language was similar to Kazakh, however it is dissimilar lexically, phonetically, and grammatically. Turki language was changed to Chagatai by western scholars due to Chagatai Khanate. The 15th century Ali-Shir Nava'i identity an Uzbek. At least 600-650 CE Turkic speakers settled the Amu Darya, Syr Darya and Zarafshon river.

In the 9th-12th centuries, the first Turkic dynasty was Kara-Khanid Khanate who were a confederation of Karluks, Chigils, Yaghma, and other tribes.

In the 15th and 16th centuries, the language was championed by Ali-Shir Nava'i. Nava'i was the greatest delegative of Chagatai language literature. He contributed the increasing of Chagatai language and Uzbek literature. Chagatai include large Persian and Arabic loanwords.

Popular Uzbek ruler Shaybani Khan wrote poetry "Shibani". A collection of poems were written Turkic literary language in the Central Asia by Shaybani Khan. Currently, it is kept in the Topkapi manuscript collection in Istanbul. His philosophical and religious work is „Bahr ul-Khudo". It was written in the Central Asian Turkic literary language in 1508. It is located in London. Koran was recited by Shaybani-khan's nephew Ubaydulla Khan and provided with commentaries in the Turkic language. Ubaydulla wrote works, poetry in Turkic, Persian, Arabic.

The leader of the semi-nomadic Uzbeks, Sheibani Khan wrote poems in Turkic language in the 16th century. He was born in 1451. And he passed away in 1510.

The next Uzbek poet is Turdiy who had lived 17th century. He wrote his poems in Turki literary language. He estimated that, Although our people are divided, but these are all Uzbeks of ninety-two tribes. We have different names – we all have the same blood. We are one people, and we should have one law. Floors, sleeves and collars – it's all – one robe, So the Uzbek people are united, may they in peace.

Next poet is Sufi Allayar who had lived in 1633 and passed away in 1721. And also he was an outstanding Uzbek theologian and some of his leaders of the Bukhara Khanate. He wrote some books in Turki language and one is called „Sabatul-azhizin". At that time he often read and appreciated in Central Asia.

Uzbek language was spoken around Bukhara and Samarkand. Turki was a Karluk language spoken in the Fergana Valley and Qashqadaryo Region, and in some parts of Samarkand Region. It contained Persian and Arabic, and didn't have vowel harmony. It became official language and dialect of Uzbekistan.

Kazakh scholar Serali Lapin lived at the end of the 19th – beginning of the 20th century. He said one significant sentence, "there is no special Sart language different from Uzbek". The second half of the 19th century, Russian researchers like L.N.Sobolev, believed that: "Sart is not a special tribe, as many tried to prove. Sart is

indifferently called both Uzbek and Tajik, who live in the city and are engaged in trade”.

A variety of scripts have been written in Uzbek language throughout history:

1000-1920s: The traditional Arabic script, firstly in the Qaraklanid standard and nextly in the Chagatai standard. This is the golden age of the Uzbek language and literary history.

1920-1928: the Arabic-based Yana imla alphabet.

1928-1940: the Latin-based Yanalif was imposed officially.

1940-1992: the Cyrillic script was used officially.

Since 1992: Switch back to Latin script, with heavy holdover usage of Cyrillic.

2019: reform of the Latin script.

2021: reform of the Latin script.

In spite of the official status the Latin script in Uzbekistan, the Cyrillic is still widespread, particularly in advertisements and signs, newspaper, scripts, articles in Cyrillic. However the Arab script is no longer used in Uzbekistan.

Modern Latin alphabet

A a B b D d E e F f G g H h I i J j K k L l M m N
n O o P p Q q R r S s T t U u V v X x Y y Z z O' o'
G' g' Sh sh Ch ch Ng ng

Cyrilic alphabet

А а Б б В в Г г Д д Е е Е е Ж ж З з И и Й й К к
Л л М м Н н О о П п Р р С с Т т У у Ф ф Х х Ц ц Ч
ч Ш ш Ъ ъ Ь ь Э э Ю ю Я я У у К к F f X x

Plural nouns are formed suffix –lar. There are 6 types of cases in Uzbek language. 1-nominative, it has no suffix. 2-genitive, suffix –ning (of the house). 3-dative, suffix-ga(to the house). 4-definite accusative, suffix –ni(the house). 5-locative, suffix –da(in the house). 6-ablative, suffix –dan(from the house).

And there are 3 possessive cases with singular and plural. 1st singular is ‘im’, 1st plural is ‘imiz’, 2nd singular is ‘ing’, 2nd plural is ‘ingiz’, 3rd singular is ‘i’(si).

Finite tense suffixes: Present-future –ay, Focal present –yap, Momentary present –yotir, Progressive present –moqda, Definite past –di, Indefinite past –gan, Indirective past –ib, Definite –ajak, Obligatory future –adigani/ydigan, Imperative –no/ing (formal).

These are pronouns: men-I, biz-We, sen-You (informal singular), siz-You (formal singular and plural), sizlar-You(plural), u-he/she/it, ular-They.

There are three dialect groups in Uzbek language, such as Karluk dialect, Kipchak dialect, Oghuz dialect. Tashkent, Samarkand, Bukhara and the Fergana

Valley are Karluk dialect. Surxondaryo region through north-central Uzbekistan into Karakalpakstan, Kazakh and Kyrgyz are spoken The Kipchak dialect. Khorezm along the Turkmenistan border are spoken to the Oghuz dialect.

In the 19th century European and Russian orientalists had scientific interest in the history. They are A. Vambery, V. Bartold, Sh. Lapin. E.Polivanov, N.Baskakov, U.Tursunov, A. Mukhtarov, Sh. Rakhmatullaev were paid their attention to the study of the history of the language in the Sovet period.

CONCLUSION

In this article I have tried to point out history of languages between English and Uzbek countries. The analyses has shown The Periods of British literature and Uzbek literature. The following words are based on this article. They are Old English, Middle English, The Renaissance, Neoclassical Period, (Enlightenment/ Age of Reason), Romantics, Victorian Era, Edwardian Period, Modernism, Postmodernism and Contemporary. I afforded to give some information about these. And also, I have written some details about Uzbek language and famous people.

REFERENCES

1. Donald 27 April 2001 English Teaching as Christian Mision: ‘An Applied Theology’. Herald Press.
2. Susan Burke 1998 Creating a quality English as a second language program: ‘A guide for churches’.
3. Patrick Stiles “Remarks on the ‘Anglo-Frisian’ Thesis
4. The Oxford history of English lexicoraphy
5. Jan Terje, Faarlund, Joseph E. Emonds “English as North Germanic”
6. Kristin, Bech, Walkden, George 15 May 2016 “English is still a West Germanic language.
7. Juhani Klemola, Markku, Heli Pitkanen, Flippula 2002 “The Celtic Roots of English.
8. Translation Books and Spelling Books.
9. Uzbek Ethnologue 18th edition 2015.
10. 25 February 2011 “Uzbek, ‘the penguin of Turkic language’.
11. Encyclopaedia of Islam VII. Leidon-New York “Mir Ali Shir Nawai”.
12. Maxim Isaev 7 July 2009 “Uzbekistan-The monuments of classical writers of oriental literature are removed in Samarkand”.
13. Kamola Akilova. “Alisher Navai and his epoch in the context of Uzbekistan art culture development””. 24 January 2021.
14. A.J.E Bodrogligeti “Muhammad Shaybani’s Bahru’l-huda.
15. Kitob.uz Children’s Digital library. “Alisher Navoi – The Crown of literature.

КОМПЕТЕНТНОСТНАЯ ПАРАДИГМА КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ ДИДАКТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ

Булычёва Маргарита Фаритовна

доцент кафедры «Изучения языков»

Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению вопроса формирования комплекса компетентностей, которые должны быть сформированы у курсантов в процессе их учебной деятельности на основе государственных образовательных стандартов нового поколения, тесно связанных с доминирующим в настоящее время в мировой практике компетентностно-деятельностным подходом в обучении.

Ключевые слова: *компетенция, компетентность, ключевая, общекультурная, социально-трудовая, коммуникативная компетенция, компетенция в сфере личного самоопределения, компетентностный и деятельностный подходы.*

COMPETENCE PARADIGM AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF A NEW DIDACTIC MODEL OF EDUCATION

ABSTRACT

The article is devoted to the consideration of the issue of the formation of a set of competencies that should be formed among cadets in the course of their educational activities on the basis of state educational standards of a new generation, closely related to the currently dominant competence-activity approach in teaching in the world practice.

Keywords: *competence, key, general cultural, social and labor, communicative competence, competence in the field of personal self-determination, competence and activity approaches.*

ВВЕДЕНИЕ

Изменения, происходящие в нашем обществе, остро отражаются в системе высшей школы Узбекистана. Разработка и внедрение в действие государственных образовательных стандартов нового поколения тесно связаны с доминирующим в настоящее время в мировой практике компетентностно-деятельностным подходом в обучении. Сегодня совершенно очевидно, что знания не передаются, а получаются в процессе лично-значимой

деятельности. Поэтому в современной образовательной действительности утверждается необходимость формирования не отдельной системы знаний, умений и навыков, а комплекса компетентностей, которые сформированы у курсантов на основе обновлённого содержания и в процессе их учебной деятельности.

Понятия «компетенция», «компетентность» и производное «компетентный» широко используются в науке и жизни. Согласно С.И.Ожегову, компетенция (лат. *competens, competentis* – надлежащий, способный): 1) круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлён; 2) знания, опыт в той или иной области. Компетентный: знающий, осведомлённый, авторитетный в какой-нибудь области (4, с.288).

Ориентированное на компетенции образование (образование, основанное на компетенциях: *competence-based education-CBE*) формировалось в 70-х годах в Америке. Понятие компетенции (языковой) было введено в научный обиход американским лингвистом Н.М.Хомским, предпринявшим одну из первых попыток определения понятия «владения языком».

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Такой подход актуализирует вопрос о качестве современного образования. Качество образования на современном этапе понимается как уровень специфических, надпредметных умений, связанных с самоопределением и самореализацией личности, когда знания приобретаются не «впрок», а в контексте модели будущей деятельности, жизненной ситуации, как «научение жить здесь и сейчас».

Обращаем особое внимание, что в сфере общего образования речь не идёт о профессиональных компетенциях. Целесообразно рассматривать лишь те компетенции, которые нужны любому человеку для жизни в условиях современного общества, т.е. ключевых.

В докладе международной комиссии по образованию для XXI века «Образование: сокрытое сокровище» Жак Делор, сформулировав «четыре столпа», на которых основывается образование: научиться познавать, научиться делать, научиться жить вместе, научиться жить» (2, с.37), определил по сути основные глобальные компетентности. Так, согласно Жаку Делору, одна из них гласит «научиться делать, с тем чтобы приобрести не только профессиональную квалификацию, но и в более широком смысле компетентность, которая даёт возможность справляться с различными многочисленными ситуациями и работать в группе (2, с.37). В том же году на симпозиуме в Берне, в марте 1996 года по программе Совета Европы был

поставлен вопрос о том, что для реформ образования существенным является определение ключевых компетенций (key competencies), которые должны приобрести обучающиеся как для успешной работы, так и для дальнейшего высшего образования. Рассматриваются ключевые компетентности как конкретизированные цели образования.

Ключевая компетентность – это осознанная человеком способность решать жизненно важные задачи в конкретных ситуациях.

К ним относятся:

- общекультурная компетенция (владение языком культуры, способами познания мира, способность ориентироваться в пространстве культуры); она включает в себя учебно-познавательную и информационную компетенции;

- социально-трудовая компетенция (присвоение норм, способов и средств социального взаимодействия, ориентация на рынке труда и способность эффективно действовать в процессе трудовой деятельности);

- коммуникативная компетенция (формирование готовности и способности понимать другого человека, эффективно строить взаимодействие с людьми);

- компетенция в сфере личностного самоопределения (формирование опыта самопознания, осмысления своего места в мире, выбора ценностных, целевых, смысловых установок для своих действий).

Названные компетенции, с одной стороны, взаимосвязаны, а с другой – являются самостоятельными образованиями, т.е. могут существовать независимо друг от друга(3).

И.Я.Зимняя, анализируя научные работы по проблеме компетенции и компетентности (Н.Хомский, Р.Уайт, Дж. Равен, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, В.Н.Куницина, Г.Э.Белицкая, Л.И.Берестова, В.И.Байденко, А.В.Хуторской, Н.А.Гришанова и др.), выделяет три этапа становления СВЕ-подхода в образовании (1).

Первый этап (1960 -1970 гг.) характеризуется введением в научный аппарат категории «компетенция», созданием предпосылок разграничения понятий компетенция/компетентность. С этого времени в русле трансформационной грамматики и теории обучения языкам начинается исследование разных видов языковой компетенции, вводится понятие «коммуникативная компетентность» (Д.Хаймс).

Второй этап (1970 – 1990 гг.) характеризуется использованием категории компетенция/компетентность в теории и практике обучения языку (особенно неродному), а также профессионализму в управлении, руководстве, менеджменте, в обучении общению; разрабатывается содержание понятия

«социальные компетенции/компетентности». В работе Дж.Равена «Компетентность в современном обществе» (1984), даётся развёрнутое толкование компетентности. Автор выделяет 37 видов компетентностей. Начинаются попытки выстроить обучение с ориентацией на компетенции как конечный результат процесса образования (Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Л.А.Петровская).

В 1990 г. выходит книга Н.В.Кузьминой «Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения», где на материале педагогической деятельности компетентность рассматривается как «свойство личности». Одновременно в области социальной психологии появляется книга Л.А.Петровской «Компетентность в общении», где не только рассматривается сама коммуникативная компетентность, но и предлагаются конкретные специальные формы тренингов для формирования этого «свойства личности».

Третий этап исследования компетентности как научной категории применительно к образованию, который был начат в 90-е годы прошлого века, характеризуется появлением работ А.К.Марковой (1993, 1996), где в контексте психологии труда профессиональная компетентность становится предметом специального всестороннего рассмотрения.

Третий этап развития СВЕ-подхода характеризуется тем, что в материалах ЮНЕСКО очерчивается круг компетенций, которые уже рассматриваются как желаемый результат образования.

На сегодняшний день в Узбекистане образовательное учреждение само определяет концепцию своей деятельности, во многих образовательных программах школ определяется миссия школы, предьявляются ценности, цели образовательной деятельности. В различных общеобразовательных учреждениях процесс обучения приобретает свою специфику. Можно выделить несколько дидактических подходов к организации процесса обучения. В настоящее время в педагогической литературе описываются традиционный (знаниевый) подход, культурологический, деятельностный, компетентностный, личностно-ориентированный.

Уточним понятие «дидактический подход». В толковом словаре русского языка понятие «подход» определяется как совокупность приёмов, способов в воздействии на кого-нибудь, что-нибудь, в изучении чего-либо» (5, с.156). В методологии науки рассматриваются общенаучные подходы: системный, функциональный, вероятностный, информационный и др. В понятии «подход» всегда акцентируется основное направление исследования, своеобразный угол зрения на объект изучения. Дидактический подход можно определить как

«аспект», «позицию, русло рассмотрения и конструирования дидактических объектов» (3, с. 59-61). К дидактическим объектам относятся процесс обучения, и его элементы: цель, содержание образования, методы, формы процесса обучения, показатели результативности.

Возникновение компетентностного подхода знаменует собой момент осознания того факта, что в образовании его результат не может и не должен быть продолжением самого процесса передачи знаний, умений и навыков. Введение понятия «компетентность» едва ли не впервые заставляет рассматривать само образование – образовательный процесс, содержание учебных курсов, всю структуру образовательных институтов – как условие, наверное, необходимое, но точно недостаточное для возникновения у обучающихся индивидуальных способностей(5).

Цель образования в условиях компетентностного подхода – формирование компетентной личности, т.е. личности, способной решать разнообразные проблемы, используя имеющиеся у неё знания и умения. Содержание образования в этом подходе отбирается на основе выделения компетенций, которые необходимы каждому человеку. Соответственно вычлняются проблеммы, которые обучаемый должен научиться решать, и подобный материал группируется вокруг этих проблем. По мере вхождения в информационное общество от образования всё больше будут ожидать воспитания личности, умеющей самостоятельно выстраивать свою жизнь, взаимоотношения с другими людьми, способной к самореализации, к самостоятельному и успешному решению жизненных проблем и принятию ответственности за них. Как раз эти цели и являются доминирующими в компетентностном подходе.

Компетентностный и деятельностный подходы наиболее близки друг к другу. Компетентностный подход в обучении шире деятельностного и вбирает его в себя. При этом деятельностный подход является магистральным направлением в реализации подхода компетентностного.

Что же меняется в процессе обучения при переходе от «знаниевого» подхода к компетентностному?

По мнению авторов теории обучения, изменяются цели. Если в традиционном подходе цель – формирование у обучаемого системы научных знаний, то в компетентностном - формирование компетентной личности, способной самостоятельно решать жизненные проблемы. Главной становится не передача обучаемому определённого количества знаний, а формирование у него умений самостоятельно эти знания приобретать, ориентироваться в

информационном пространстве, находить нужную информацию, преобразовывать её, использовать для решения возникшей проблемы.

Если рассматривать компетенцию как способность решать проблемы, целесообразно смоделировать в процессе обучения все этапы решения проблемы:

- осознание проблемы, формулирование её;
- анализ существующей ситуации;
- постановка цели;
- поиск недостающих средств;
- выбор подходящих способов деятельности;
- осуществление деятельности;
- соотнесение результата с целью;
- коррекция деятельности.

Все эти этапы должны включаться в процесс обучения в качестве обучающих элементов (3). Процесс обучения, построенный подобным образом, теряет свою жёсткую заданность и упорядоченность, занятие из своей основной организационной формы обучения становится одной из форм: дополняется самостоятельной работой над проектами, виртуально-сетевыми формами взаимодействия, практикумами, лабораторными работами.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Булычёва, М. Ф. (2023). Учебные экскурсии для формирования лингвокультурологической компетенции курсантов. *Science and Education*, 4(1), 808-813.
2. Булычёва, М. Ф. (2022). Применение на начальном этапе различных видов наглядности. *Science and Education*, 3(12), 751-758.
3. Булычёва, М. Ф. (2022). АКТУАЛЬНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА ЭРНЕСТА ХЕМИНГУЭЯ НА СЕГОДНЯШНИЙ ДЕНЬ. *Academic research in educational sciences*, 3(3), 298-304.
4. Булычёва, М. Ф. (2020). СИСТЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАГЛЯДНОСТИ В УСЛОВИЯХ КРАТКОСРОЧНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ [НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП]. *Вестник науки и образования*, (24-1 (102)), 71-76.
5. Булычёва, М. Ф., & Валиева, Х. А. (2019). Принципы и правила проведения занятия в малых группах на примере военного вуза. *Наука и образование сегодня*, (12 (47)), 72-74.

6. Булычёва, М. Ф., & Зайнутдинова, Д. Т. (2023). К вопросу о методических рекомендациях по работе с авторской песней. *Science and Education*, 4(3), 735-747.
7. Абдухафизов, С. Н., & Наркулова, И. Р. К. (2023). СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛАМ ВОСПРИЯТИЯ В ВЫСШИХ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 275-282.
8. Наркулова, И. Р. К. (2022). СВОЙСТВА ГЛАГОЛОВ АКТИВНОГО ВОСПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 28), 421-423.
9. Najmutdinova, M., & Narkulova, I. R. Q. (2023). O'zbekiston Respublikasi suverenligining huquqiy asosi. *Science and Education*, 4(3), 895-899.
10. Ашуров, Р. Р. ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ ВОЕННОГО ЮРИСТА Ёриев Озодбек Ойбек ўғли. *ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 10-ҚИСМ*, 34.
11. АМАНБАЕВ, Ж. А., & НАРКУЛОВА, И. Р. К. (2022). Технология организации самостоятельной работы в высших военных образовательных заведениях Республики Узбекистан. *МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ Учредители: ООО "Издательство Молодой ученый"*, (23), 136-139.
12. Наркулова И. Р. К. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку курсантов юридического профиля на основе интерактивной программы // *Science and Education*. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 1348-1352.
13. Закирова А. О., Наркулова И. Р. К. Роль русского языка в работе сотрудников органов внутренних дел // *Science and Education*. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 737-740.
14. Namozova D. B. Development of phonetic competence // *Science and Education*. – 2022. – Т. 3. – №. 9. – С. 413-415.
15. Namozova D. B. The problems of phonetic interference in speech of cadets // *Science and Education*. – 2022. – Т. 3. – №. 7. – С. 192-196.
16. Намозова Д. Б. PECULIARITIES OF PHONETIC COMPETENCE DEVELOPMENT IN CONDITIONS OF ARTIFICIAL MULTILINGUALISM // *ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ*. – 2021. – Т. 4. – №. 1.
17. Rashidova M. X., Berdimurotovna N. D. EFFECTIVE METHODS OF TEACHING // *ТОШКЕНТ-2021*. – С. 23.
18. Berdimurotovna N. D. Difficulties cadets face while practicing listening and the ways of eliminating them // *International Journal of Research and Development*. – 2021. – Т. 6. – №. 5. – С. 36-38.

19. Utenbaeva, G. M. "The importance of listening skills in teaching Russian language to the cadets of military institute." *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, INDIA SJIF Impact Factor 6: 18-21.
20. Утенбаева, Гульжазира Мухтаровна, and ООРЯ ВБОУ. "РУЗ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ С ЦЕЛЬЮ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ." (2021).
21. Утенбаева Г. М. Особенности обучения тюркоязычных студентов русскому языку как иностранному в условиях дистанционного обучения с использованием инновационных педагогических технологий (НЛП, коучинг, видеоблогинг) //II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)». Сборник тезисов II Международного конгресса. Москва. – 2021. – С. 233-235.
22. Rashidova Munavvar Xaydarovna. Recommendations on the use of scaffolding technology in English classes. *Science and education*. 2022. Volume 3. Issue 9. pp. 459-461.
23. Rashidova Munavvar Xaydarovna, Namozova Dilnoza Berdimurotovna. Teaching technical subjects through English. *Ўзбекистонда миллий тадқиқотлар: даврий анжуманлар*: 10-қисм. 32-б.
24. Rashidova Munavvar Khaydarovna. 2023. Techniques for improving cadets' conversational skills. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. *Oriental renaissance*. 3.(3) pp.637-640.
25. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2022. Recommendations on the use of scaffolding technology in English classes. *Science and education*. 3 (9) pp. 459-461.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Илесалиева Лаура Мухтаровна

студентка 4-го курса Ташкентского государственного
педагогического университета им. Низами

mukhtarovna9420@gmail.com

Нуркелдиева Дилбар Ахмадовна

кандидат педагогических наук, доцент,
декан факультета «Специальное образование и инклюзивное образование»
Ташкентского государственного педагогического
университета им. Низами

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены теоретические основы развития связной диалогической речи у учащихся младшего школьного возраста. Основной целью всего обучения речевой деятельности в начальной школе является формирование и развитие у учащихся умения свободно и связно выразить свои мысли в устной и письменной форме в соответствии с ситуацией коммуникации. Теоретические и экспериментальные научные исследования в области методики преподавания развития речи свидетельствуют о том, что достижение этой цели невозможно без целенаправленного и последовательного формирования и развития умений, связанных с овладением структурой диалогических высказываний различных типов и стилей речи, и усвоения основных речеведческих понятий в области развития связной диалогической речи.

Ключевые слова: дети младшего школьного возраста, диалогическая речь, нарушение речи, связная речь.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF COHERENT DIALOGICAL SPEECH IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

ABSTRACT

This article highlights the theoretical foundations of the development of coherent dialogical speech in primary school students. The main goal of all teaching speech activity in primary school is the formation and development of students' ability to freely and coherently express their thoughts orally and in writing in accordance with the communication situation. Theoretical and experimental

scientific research in the field of teaching methods of speech development shows that achieving this goal is impossible without purposeful and consistent formation and development of skills related to mastering the structure of dialogical utterances of various types and styles of speech, and mastering the basic speech concepts in the development of coherent dialogical speech.

Keywords: *children of primary school age, dialogic speech, speech disorder, coherent speech.*

ВВЕДЕНИЕ

В мире особое внимание уделяется улучшению психолого-педагогических условий для обучения детей с ограниченными возможностями. В мировой практике в специализированных образовательных учреждениях на регулярной основе проводятся научные исследования, направленные на эффективное применение инновационных педагогических технологий в образовательном процессе для повышения связной диалогической речи у детей младшего школьного возраста [2].

На сегодняшний день в Республике Узбекистан, в целях развития практики обучения детей с особыми образовательными потребностями, принята «Концепция развития инклюзивного образования в системе народного образования на 2020-2025 годы» [1]. Одним из стратегических направлений, отмеченного в концепции, является создание оптимальной системы психолого-педагогической помощи учащимся с учетом комплексного, дифференцированного и индивидуального подхода.

Актуальность и значимость данного исследования заключается в том, что связная диалогическая речь выступает как одно из основных средств коммуникации ребенка и выполняет множество функций в процессе его адаптации и социализации. Связная речь, являясь высшей и наиболее совершенной формой речевого взаимодействия ребенка с окружающей средой, обеспечивает ему возможность целостного восприятия, отражения и воспроизведения воплощенной в речи информации. Огромное гносеологическое, социальное, психологическое и дидактическое значение речи обусловило внимание ученых к исследованию её различных аспектов [3]. Однако современные методы эффективного обучения связной диалогической речи на основе инновационных педагогических технологий в настоящее время разработаны недостаточно. Следовательно, развитие связной диалогической речи у детей младшего школьного возраста на основе IoT технологии на данном этапе развития и реформирования сферы образования является весьма

актуальным. А это влечёт за собой научно-исследовательскую работу, проводимую именно в этом направлении.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Проблеме развития связной диалогической речи у детей с умственной отсталостью посвящены труды отечественных ученых, таких как Е.А. Гордиенко, Н.В.Соседова, П.М.Пулатова, Д.А.Нуркелдиева, М.П.Хамидова, Н.С.Мусаева и др. [5]

В Содружестве Независимых Государств изучением развития связной речи занимались такие исследователи как Э.Я.Зицер, И.В.Молчановская, В.Г. Петрова, В.К. Воробьева, С.Ю. Ильина, А.К. Аксенова, С.В. Комарова, В.П. Глухов и др.

А также, вопросы повышения качества инновационной IoT технологии в педагогике рассмотрены в научных трудах зарубежных ученых, как Kevin Ashton, Jackie Fenn, Neil Gershenfeld, Dave Evans, Michael Barber и другие [4].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Русские учёные-методисты всегда придавали большое значение развитию связной речи учащихся в процессе обучения их тому или иному предмету. Еще М.В. Ломоносов говорил о важности овладения каждым учеником искусством живой речи. Впоследствии многие прогрессивные учителя и методисты (В.П. Острогорский, Ф.И. Буслаев, И.И. Срезневский, В.П. Шереметевский, В.И. Чернышев, К.Д. Ушинский и др.) также высказывали свои мысли о воспитании культуры речи [6].

Большинство методистов, лингвистов и психологов первой половины XX века (А.Б. Шапиро, К.Б. Бархин, Г.О. Винокур, А.М. Пешковский, Н.М. Соколов, М.А. Рыбникова и др.) считали, что целенаправленная работа по развитию связной речи способствует развитию индивидуальных особенностей каждого ребенка, поэтому в школьной программе того времени вопросы развития связной речи учащихся занимали первостепенное место.

Начиная с 50-х годов, в области развития связной речи младших школьников проводилось большое количество значительных научных исследований и обобщение опыта передовых учителей, которые получили отражение в книгах и статьях М.Т. Баранова, В.Г. Горецкого, Л.В. Занкова, В.А. Кустаревой, Т.А. Ладыженской, А.И. Липкиной, М.Р. Львова, Н.С. Рождественского, Н.Ф. Титовой, И.А. Фигуровского и др. Результатом данных исследований стало выделение развития связной речи в качестве важнейшего принципа обучения коммуникации в начальной школе [7].

В 90-е годы выходят в свет различные авторские программы по развитию связной речи младших школьников (авторы: Л.Ф. Климанова, Л.Я. Желтовская, А.Ю. Купалова, Г.С. Щеголева, Т.А. Ладыженская, Г.И. Сорокина, Р.И. Никольская, М.Р. Львов, Л.Д. Мали, О.С. Арямова, С.А. Климова и др.).

Однако все эти программы направлены преимущественно на развитие письменной речи учащихся (написание ими изложений и сочинений) и ориентированы на умеющих читать и писать школьников.

Исходя из вышеизложенного, нами представляется вывод о том, что развитие связной диалогической речи у младших школьников является изученным не до конца и остаётся актуальным, вызывая большой интерес среди учёных, методистов и преподавателей.

ВЫВОДЫ

Проведенный нами анализ научной и научно-методической литературы показал, что, хотя проблема связной речи является на сегодняшний день достаточно актуальной, процесс развития связной диалогической речи у детей младшего школьного возраста ранее не был предметом специального исследования.

В результате анализа структуры обучения детей младшего школьного возраста, а также проведя сопоставительный анализ между развитием связной диалогической речи у детей младшего школьного возраста и особенностями развития связной диалогической речи у детей с нарушением интеллекта, был сделан вывод о том, что связная диалогическая речь представляет собой предметную составляющую психолого-педагогической компетентности и наряду с деятельностной и развивающей компетенциями, а также психологическими особенностями является ее неотъемлемой составной частью, что, в свою очередь, определяет следующие выводы:

1) развитие связной диалогической речи у младших школьников является изученным не до конца и остаётся актуальным, вызывая большой интерес среди учёных, методистов и преподавателей;

2) учащийся младшего школьного возраста, если он посещал занятия в детском саду, имеет достаточно развитое фонематическое восприятие, владеет некоторыми навыками звукового анализа слов, умеет выделять звуки в словах, подбирать слова на определённые звуки, требующие тонкой дифференцировки (звонкие и глухие, твердые и мягкие пары звуков, шипящие и свистящие), устанавливать последовательность звуков в словах, делить слова на слоги, предложения на слова и так далее, что имеет исключительно большое значение для дальнейшего развития связной речи и усвоения грамоты.

3) выделяя ряд специфических отклонений и аномалий речевого онтогенеза, которые свойственны данной группе детей, учёными продемонстрированы несоответствие норме речевого развития у ребёнка с интеллектуальным нарушением уже на первом году жизни (отсутствие лепета, гудения и пр.) и невозможностью преодоления признаков речевой патологии до момента окончания им школьного возраста. Речевое развитие у детей данной категории запаздывает и характеризуется рядом отклонений, которые проявляются в фонетической, лексической, синтаксической и грамматической сторон речи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 13 октября 2020 года № ПП-4860 «Концепция развития инклюзивного образования в системе народного образования на 2020-2025 годы». [Электронный ресурс]: URL: <https://ssv.uz/ru/disabilities/o-merah-po-podderzhke-detej-s-ogranichennymi-vozmozhnostjami-i-itogah-rabot-provodimymi-uchrezhdenijami-zdravooxranenija-v-etoj-svjazi> (дата обращения 04.04.23г.)
2. Rashidova, M. X. (2022). Recommendations on the use of scaffolding technology in English classes. *Science and Education*, 3(9), 459-461.
3. Namozova, D. B. (2022). The problems of phonetic interference in speech of cadets. *Science and Education*, 3(7), 192-196.
4. Наркулова, И. Р. К. (2022). СВОЙСТВА ГЛАГОЛОВ АКТИВНОГО ВОСПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 28), 421-423.
5. Utenbaeva, G. M. The importance of listening skills in teaching Russian language to the cadets of military institute. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, INDIA SJIF Impact Factor, 6, 18-21.
6. Утенбаева, Г. М., & ВБОУ, О. (2021). РУЗ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ С ЦЕЛЬЮ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.
7. Утенбаева Г. М. Особенности обучения тюркоязычных студентов русскому языку как иностранному в условиях дистанционного обучения с использованием инновационных педагогических технологий (НЛП, коучинг, видеоблогинг) //II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)». Сборник тезисов II Международного конгресса. Москва. – 2021. – С. 233-235.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK DIAGNOSTIKANI AMALGA OSHIRISHDA TARBIYACHINING ROLI

Niyozova Maftuna Normaxmat qizi

Termiz davlat universiteti,

Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

maftuuun93@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik diagnostika ishlarini amalga oshirishda tarbiyachining vazifalari, bolalar bilan ishlashda diagnostikaning o'rni, ahamiyati haqida yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** Tarbiyachi, tarbiyalanuvchi, psixologik-pedagogik diagnostika, metod, faoliyat, test, jarayon, o'quv material, texnologiya.*

ABSTRACT

This article describes the tasks of educators in the implementation of pedagogical diagnostics in preschool educational organizations, the role and importance of diagnostics in working with children.

***Key words:** Educator, student, psychological-pedagogical diagnosis, method, activity, test, process, educational material, technology.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining dastlabki bo'g'ini bo'lishi bilan birga keyingi ta'lim tizimida, bolani maktabga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda aynan maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining ajralmas bo'lagiga, ta'bir joiz bo'lsa, uning debochasiga aylangan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning kelgusida maktab bilimini yaxshi o'zlashtirishi, maktabga moslashuvining yengil o'tishi, bola shaxsida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarning oldini olish, qiyinchiliklarni bartaraf etishni amalga oshirishda bolalarning maktabgacha ta'lim tashkilotiga jalb etilganligi, ta'limga qamralganligi alohida ahamiyatga egadir.

Muxtasar aytganda, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otadi, tizimli o'qitishga tayyorlab boradi. Shunday ekan, bu tizim faoliyatini yanada kuchaytirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida har tomonlama qulay shart-sharoitlar yaratish, ularga maktabgacha yoshdagi bolalarni keng jalb etish farzandlarimizning barkamol va yetuk shaxs bo'lib shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Bugungi kunda psixologik pedagogik diagnostikaning o'rnini, ahamiyati qanchalik katta ekanini hech kim inkor qilmaydi. Har qanday faoliyat zamirida ham amalga oshirilgan ishlarning pirovard maqsadi, vazifalari va kutilgan natijalari bo'ladi. Faoliyat natijalarini sarhisob qilish, amaliy xulosalar yasash, bo'sh yoki muvaffaqiyatli o'rinlarni belgilab olish – faoliyatning keyingi bosqichlarida uni hisobga olish pedagogik diagnostika deyiladi.

Pedagogik diagnostika ta'lim samaradorligi, ish mazmuni, olib borilgan pedagogik faoliyatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega bo'lib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bu ish uslubi muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda, yutuqlar mustahkamlanib, yo'l qo'yilgan kamchilik va nuqsonlarni tahlil qilish asosida bosh strategik yo'nalishlar belgilab olinmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, bolaning bilimi, malaka va ko'nikmalarini o'lchash va tashxislash pedagogik diagnostikaning vazifasidir. Mana shu maqsadni ro'yobga chiqarish yo'l-yo'riqlari, metodik mexanizmlarini ishlab chiqish, joriy etish muhim masalalardan biridir. Diagnostika maktabgacha ta'limga qo'yiladigan Davlat talablariga muvofiq, o'quv yilining o'rtasida va oxirida amalga oshiriladi.

Tarbiyachi - pedagoglar dasturning barcha bo'lim va yo'nalishlarida olib borilgan ishlarni muvaffaqiyatli bajarilishini baholaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat ko'rsatayotgan musiqa xodimlari, jismoniy tarbiya yo'riqchisi, defektolog, psixolog va boshqa mutaxassislar o'z yo'nalishlari bo'yicha diagnostik tadqiqot olib boradilar.

Pedagogika jarayonining mahsuldorligi pedagogning o'z tarbiyachilarini yaxshi bilishga, ta'lim va tarbiyaning xilma-xil metodlarini qo'llashga bog'liq harakat qiladilar. Bolalarning bunday holatlari chegara holatlari sifatida, psixik taraqqiyot kamchiligi sifatida shaxs aksentuatsiyasining turli ko'rinishi sifatida tasniflanishi mumkin. Ularni aniqlash uchun bolalar psixologiyasi, klinik potopsixologiya va psixatriya kabi sohalardagi bilimlar talab qilinadi. Bundan tashqari tarbiyachiga qarovsizlik kabi muammolarni hal qilishga to'g'ri keladi.

Zamonaviy pedagogik diagnostika bolalarning atrof-muhitga munosabatini baholash uchun bir qator metodikalardan foydalanishni, shu jumladan, guruhdagi o'rtoqlariga nisbatan emotsional xayrixohlikni, bolalar jamoasining yetukligini va shular asosida mazkur guruhda tarbiya dasturlari tuzishni ko'zda tutadi. Shunday qilib, tarbiyachi tomonidan mavjud metodikalar asosida bolalarni o'rganish va metodik apparatning keyingi rivoji yagona maqsad emas, balki jamoa rivojlanishining omili hisoblanadi. Hozirgi sharoitda bolalar jamoasidagi o'quv-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishning muhim yo'li uni pedagogik diagnostika

asosiga qurish hisoblanadi. Pedagoglar bolalarni bilishi, rejalashtirilgan o'quv-tarbiyaviy jarayonga diagnostik komponentni kiritishi bilan amalga oshiradi.

Diagnostika bolalarning boshqa bolalarga nisbatan munosabatlarni aniqlash uchun metodika asosida test olishni ko'zda tutadi.

Demak, diagnostika – bu o'sib kelayotgan odamning mikromuhit bilan munosabatlaridagi muammolarni aniqlash. Diagnostika pedagogik jarayonni gumanizatsiyalash dasturiga kiritilgan. Diagnostik faoliyatning maqsadi tarbiyachiga pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va baholash mezonlarini belgilashga, muammolarni oson hal qilish yo'llarini aniqlashga, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga faoliyatini boshqarishga va o'zining kasbiy faoliyatini tuzatishga, pedagogik o'zaro ta'sir samaradorligini baholashga imkon beruvchi yaxlit axborotni aniqlashdan iborat.

Pedagogik diagnostika – pedagog shaxsi va u bilan muloqotga kirishuvchilarning pedagogik tizim natijalarini tahlil qilish va tavsiyalar berish jarayoni. O'zining ish faoliyatida integral pedagogik diagnostikadan foydalangan tarbiyachi zudlik bilan hal etilishni talab qilayotgan va ayni paytda bir necha muddatga ortga surilgan o'quv-tarbiyaviy vazifalarni uddalash imkoniga ega bo'ladi. O'zi ishlayotgan guruhni to'liq o'rganish tarbiyachi uchun muhim hisoblanadi.

Bolalar jamoasini o'rganayotgan tarbiyachi quyidagi vazifalarni hal etadi: Jamoaning o'sib borishi haqida to'liq ma'lumot olish, jamoaning o'sish darajasi o'zgarib borishiga mos holda pedagog tomonidan o'z ishining mazmuni, shakli, metodi va uslubini pedagogik asoslangan holda tuzatib borish, jamoaning rivojlanish darajasini baholash uchun integral diagnostika metodini egallash zarur.

Har qanday psixologik-pedagogik diagnostika shaxsning kechagi yoki bugungi kundagi rivojlanish darajasini, o'quv jarayonining tashkil qilinganlik darajasini ko'rsatib berish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Diagnostik jarayonida o'rganilayotgan ob'ektning kelajagi, ertangi kuni ham taraqqiyot tendensiyalari, ham ma'lum omillar ta'sirining oqibatlarini ochib berilishi kerak. Shu holdagina prognoz mohiyatidan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya jarayonida yo'l qo'yilayotgan xatolar, shaxs taraqqiyotidagi ko'zga tashlangan kamchiliklarni bartaraf qilish, to'g'ri yo'lga solish imkoniga ega bo'lamiz. Shu sababli psixologik-pedagogik diagnostika metodlarining prognostik bo'lishi eng muhim talablardan biridir.

Tarbiyachi bilimlarni tekshirish orqali tarbiyalanuvchining o'quv materialini qanday idrok etib tushunganligini qanday fikr yuritayotganligini, dasturda belgilangan o'quv materiallarini qay darajada umumlantirib olganligini aniqlaydi hamda keyingi o'quv materiallarini o'rganish ta'lim sifatini yaxshilash yo'llarini belgilaydi. Shu bilan birga tarbiyalanuvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini o'rganish

va tekshirish ularning o'qishga bo'lgan munosabatini, tirishqoqligini, o'ziga talabchanligini, bilimga, ega bo'lgan qiziqishini bilishga imkon beradi.

Shuningdek, bolalarning xotirasi, bilish qobiliyatining qay darajada o'sganligi, ularning mustaqil ishlashga ko'nikma va malakalarni qay darajada egallaganliklari aniqlanadi. Tekshirish vaqtida o'quv materiallari esga olinadi va tarbiyalanuvchilarning sezish, idrok qilish, fikrlash qobiliyatlari ham o'sib boradi. Bu jarayonda tarbiyalanuvchilar keng fikr yuritishga, o'quv materiallarini asoslashga, mulohaza yuritish, isbotlashga o'rganadilar. Tarbiyalanuvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirishning yana bir muhim tomoni shundaki, ana shu jarayonda bolalarning bilimlari va bajargan ishlaridagi kamchiliklar sezilib qoladi va nihoyat mazkur kamchiliklarning sabablari aniqlanadi, kamchiliklarni bartaraf etish choralari belgilanadi.

Bilimdagi notekisliklarni aniqlash ularni to'ldirib va navbatdagi o'zlashtirish bosqichiga ko'tarish maqsadida diagnostikalash amalga oshiriladi. Diagnostikalash quyidagi maqsadlarni amalga oshiradi:

- tarbiyalanuvchilar o'zlashtirish darajasini diagnostikalash;
- bilimlardagi yetishmovchiliklarning oldini olish;
- aniqlangan yetishmovchiliklarni to'ldirish maqsadida maxsus topshiriqlar ishlab chiqish;
- maxsus topshiriqlar bajarish soatlarini belgilash;
- yakuniy diagnostik tahlil qilish;

Diagnostika ta'lim texnologiyasining navbatdagi bosqichi bo'lib, uning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Asosiy o'zlashtirishdagi kamchiliklar soatini aniqlash, har bir tarbiyalanuvchining bilim darajasini aniqlash, rejaning borishiga tuzatishlar kiritish yo'li bilan ta'lim jarayonining natijasi kafolatganligini ta'minlaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani tashkil etishning nazariy asoslari haqida yoritilganda pedagogik diagnostika – pedagog shaxsi va u bilan muloqotga kirishuvchilarning pedagogik tizim natijalarini tahlil qilish va tavsiyalar berish jarayoni hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik diagnostika yordamida ta'lim-tarbiya jarayoni to'g'ri tahlil etiladi va uning samaradorligi to'g'ri baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagogik diagnostika orqali ta'lim ob'ekti, ta'limiy tushunchalar qay darajada o'zlashtirilganligi taxlil etiladi, butun o'quv kursini, o'quv dasturlarini o'zlashtirish darajasi baxolanadi. O'zining ish faoliyatida integral pedagogik diagnostikadan foydalangan tarbiyachi zudlik bilan hal etilishni talab qilayotgan va ayni paytda bir necha muddatga ortga surilgan o'quv-tarbiyaviy vazifalarni uddalash

imkoniga ega bo'ladi. O'zi ishlayotgan guruhni to'liq o'rganish tarbiyachi uchun muhim hisoblanadi.

Bolalar jamoasini o'rganayotgan tarbiyachi quyidagi vazifalarni hal etadi:

- Jamoasining o'sib borishi haqida to'liq ma'lumot oladi.

- jamoaning o'sish darajasi o'zgarib borishiga mos holda pedagog tomonidan o'z ishining mazmuni, shakli, metodi va uslubini pedagogik asoslangan holda tuzatib boradi.

- Jamoaning rivojlanish darajasini baholash uchun integral diagnostika metodlarini egallashi zarur bo'ladi.

Zamonaviy pedagogik diagnostika bolalarning atrof-muhitga munosabatini baholash uchun bir qator metodikalardan foydalanishni, shu jumladan, guruhdagi o'rtoqlariga nisbatan emotsional xayrixohlikni, bolalar jamoasining yetukligini va shular asosida mazkur guruhda tarbiya dasturlari tuzishni ko'zda tutadi. Shunday qilib, tarbiyachi tomonidan mavjud metodikalar asosida bolalarni o'rganish va metodik apparatning keyingi rivoji yagona maqsad emas, balki jamoa rivojlanishining omili hisoblanadi.

REFERENCES

1. Овсянникова. С.К. “Педагогическая диагностика и коррекция в воспитательном процессе” Учебно-методическое пособие Издательство Нижневартковского государственного гуманитарного университета 2011
2. Qodirova .F.R, Toshpo'latova.Sh.,Kayumova.N.M, .A'zamova.M.N “Maktabgacha pedagogika” Tafakkur” 2019.
3. Rahmatova.X “Pedagogik diagnostika” Ma'ruzalar matni “Namangan” 2014.
4. Смирнова Н.В. Диагностическая деятельность в учреждениях дополнительного образования: Методические рекомендации. СПб: ДДТ «У Вознесенского моста», 2007
5. Durdikulovich, K. A. (2022). MUSIC PEDAGOGICAL SKILLS OF A TEACHER OF MUSIC CULTURE. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 28-31.
6. Kosimov, A. (2020, December). SCIENTIFIC FIELD-SCIENTIFIC PROCESS (ACADEMICIAN AKMAL SAIDOV'S “COMPARATIVE INTRODUCTION TO THE BOOK" INTRODUCTION TO LITERATURE". In *Конференции*.
7. Durdikulovich, K. A. (2022). THE ROLE OF TEACHER-STUDENT TRADITIONS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL SINGING. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 112-114.

O'QUVCHILARNING FAOLLIK DARAJASIGA KO'RA FARQLANUVCHI METODLAR, O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLARI

Axmedova Umidaxon Yodgorjon qizi

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

axmedovaumidaxon22@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ilmiy - pedagogik tadqiqotlarda nazariy metodlar yetakchi o'rin tutadi. Har bir tadqiqotda oldin o'rganish ob'ektini tanlash, nazariy tahlil asosida ob'ekt qaysi faktlarda bog'liqligini aniqlash va tekshirish uchun ulardan yetakchilarini tanlash kerak. Tadqiqotning maqsad va vazifalarini yaqqol aniqlash gipotezasini tuzish shunga mos ravishda tadqiqot o'tkazish metodikasini ishlab chiqish, tadqiqotning borishida olingan faktlarni tushuntirish va tahlil qilish usullarini tanlash va xulosalarni ifodalash lozim. Bu ishlarning hammasini bajarish uchun tadqiq qilinayotgan masalaning ilgari va hozirgi vaqtdagi nazariyasi va amaliyotini yorituvchi adabiy manbalarni o'rganish va tahlil qilish kerak. Nazariy metodlar boshqa metodlar bilan bir qatorda matematika metodikasiga oid har bir tadqiqodga qo'llaniladi. Har qanday ilmiy muammolarni hal qilishda eng oldin qilinayotgan masalaga oid hamma adabiyotni o'rganish va nazariy tadqiqot o'tkazish kerak. Busiz maqsadga yo'naltirilgan bo'lmaydi, sinash bazan xatolar yo'li bilan olib boriladi, shu bilan birga har doim ham qo'yilgan masalaning to'la jalb qilinishiga olib kelinavermaydi.

Kalit so'zlar: *metod, izohli-illyustrativ metod, reproduktiv metod, muammoli o'qitish, taqqoslash usuli.*

ABSTRACT

Theoretical methods occupy a leading place in scientific and pedagogical research. In each research, it is necessary to select the object of study, to determine the facts on which the object depends on the theoretical analysis, and to select the leaders from them to check. It is necessary to draw up a hypothesis for clearly defining the goals and tasks of the research, accordingly, to develop a research methodology, to choose the methods of explaining and analyzing the facts obtained during the research, and to express the conclusions. To carry out all these works, it is necessary to study and analyze literary sources that illuminate the theory and practice of the researched issue in the past and at the present time. Theoretical methods, along with other methods, are used in every research related to the methodology of mathematics. When solving any scientific problem, first of all, it is necessary to study all the literature related to the problem and conduct theoretical research. Without it, it will not be focused on the goal, the experiment will sometimes

be carried out by mistakes, and at the same time it will not always lead to the full involvement of the problem at hand.

Key words: *method, descriptive-illustrative method, reproductive method, problem teaching, comparison method.*

KIRISH

1. O'quvchilarning faollik darajasiga ko'ra farqlanuvchi metodlar.

1) Izohli - illyustrativ metod. Bu metodning mohiyati shundaki, bunda o'qituvchi tayyor informatsiyani har xil vositalar yordamida beradi, o'quvchilar esa bu informatsiyani qabul qiladi, tushunib oladi va eslab qoladi. Informatsiyani o'qituvchi og'zaki, yozma, ko'rsatmali ravishda amalga oshiradi.

2) Reproduktiv metod. Bu metodning asosiy belgisi faoliyat usulini tiklash va o'qituvchining topshiriqlari bo'yicha takrorlashdan iborat. Bu metod yordamida malaka va ko'nikmalar tarkib topadi.

3) Bilimlarni muammoli bayon qilish. Bunda o'qituvchi biror qoidani aytibgina qolmay, balki «ovoz chiqarib mulohaza yuritib» muammoni qo'yadi va uni hal qilish jarayonini boshqaradi va o'quvchilarni fikrlashga o'rgatadi, bilish xarakteridagi izlanishlarni olib borishga o'rgatadi.

4) Qisman izlanish yoki evristik metod. Bu holda o'qituvchi o'quvchilarga o'quv materialini bayon qiladi, bu bayon qilish davomida savollar qo'yib o'quvchilarni izlanishga va bilish xarakteridagi biror masalani yechishni talab qiladi.

5) O'qitishning tadqiqot metodlari. Bunda o'quvchilar qo'yilgan muammoni tushunib olgandan keyin, o'zlari ishlash rejasini tuzadi, faraz qilib, tekshirish usulini aniqlab, kuzatishlar, tajribalari o'tkazishadi, faktlarni taqqoslaydi, umumlashtiradi va xulosalar chiqarishadi.

Keyingi uchta metodlar yordamida muammoli o'qitish amalga oshiriladi. Muammoli o'qitish deganda nimani tushuniladi?

Hozirgi vaqtda uning yagona ta'rifi yo'q. Ammo N.M. Skatkin, T.I. Shamova, L.Sh. Levenberg kabilar muammoli o'qitish yagona ta'lim tizimsining muhim tarkibiy va muammoli vaziyatlar yaratish va ularni hal qilish usullarini keng qo'llanish asosida o'quvchilarning reproduktiv va ijodiy faoliyatlarining tarkibiy birlashtirilishini ko'zlaydi degan yagona nuqtai nazarni bildirishmoqdalar.

Muammoli o'qitish deganda – bu muammoli vaziyatlar hosil qilish, muammoni shakllantirish, hal qilishda o'quvchilarga yordam berish va ularga boshchilik qilish kabilarni tushunamiz. (Polyak – B. Okon).

Muammoli o'qitish asosida o'quv muammosi yotadi, bu muammoning mohiyati o'quvchiga ma'lum bo'lgan bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan tushuntirmoq va tushuntirish uchun yangi faktlar zaruratidan iborat. (didaktik M.I. Maxmutov).

Demak, o'quv muammosi amaliy va nazariy qiyinchiliklarni tashkil qiladi, buni hal qilish uchun o'quvchilardan tadqiqotchilik faolligi talab qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muammoli o'qitishning eng muhim xususiyati muammoli vaziyatlar yaratishdir.

Muammoli vaziyat - bunda o'qituvchi o'quvchilar oldiga ularning bilimlari yetishmasligi sababli birdaniga to'la javob bera olmaydigan savol qo'yadi. Muammoli vaziyatning markaziy elementi o'quvchilar tomonidan yechilishi kerak bo'lgan noma'lum yoki qo'yilgan muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilimlardir.

Boshlang'ich sinflarda muammoli o'qitishdan foydalanish mumkinmi? Buning begumonligini M.I. Moro, A.M. Pishkalo, A.S. Sharipova kabi olimlar o'z tadqiqotlarida isbotlaganlar.

Psixolog A.M. Matyushkinning boshlang'ich sinflarda muammoli o'qitishning o'lchami va xarakteri haqida fikrlari diqqatga sazovordir: «Boshlang'ich sinf o'quvchilari hal intellektual faoliyat metodlariga ega emaslar hamda grammatika va matematik qoidalar haqida diskussiya olib borish yoki ularni tadqiq qilish uchun yetarlicha bilimga ega emaslar. Ta'limning dastlabki bosqichlarida muammoli o'qitish metodlaridan foydalanish o'quvchilar oldiga maqsadga muvofiq tanlangan, muammoli vaziyatlar hosil qiluvchi topshiriqlar berish va bu topshiriqlarni hal qilishlari uchun optimal sharoitlar yaratishni nazarda tutadi».

Misol, o'qituvchi o'quvchilarga to'rtburchaklar va beshburchaklar tasvirini ko'rsatadi, tasvirlar har xil tartibda, to'rtburchaklar qizil, beshburchaklar yashil rangga bo'yalgan. Savol beriladi: Siz nima deb o'ylaysiz, nega qizil rangili figuralarni to'rtburchaklar, yashillarini beshburchaklar deb atash mumkinmi? Bu savolga javob topish uchun o'quvchilar kuzatishlari, taqqoslashlari, qarshi qo'yish ishlarini bajarishadi va terminlardagi 4 va burchak, 5 va burchak so'zlarini aniqlaydilar. Natijada qizil figuralarda 4 ta burchak, yashilida esa 5 ta burchak borligiga ishonch hosil qilishda, hamda qo'yilgan savolga javob beradigan xulosaga kelishadi.

O'quv - metodik adabiyotlarda, ilg'or o'qituvchilar tajribalarida boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishda muammoli vaziyatlar hosil qilish usullari dan 8 tasi keng tarqalgan.

1-usul. O'quvchilarni predmet va hodisalarning umumiy tomonlarini aniqlash va faktlarni oldindan umumlashtirish maqsadida kuzatishlar, taqqoslash, qarshi qo'yishga undash.

2-usul. O'quvchilar uchun yangi shartlar yaratish, bu shartlar ma'lum usullar bilan o'zgartirilishi mumkin.

3-usul. O'quvchilarni amaliy masalalar bilan tanishtirish bu masalalar ularni bilimlar tizimsi bilan yangi masalalarni yechishda ulardan qilinadigan talablar orasidagi mos kelmaslik faktlarini tahlil qilishga undaydi.

4-usul. O'quvchilarning amaliy masalalarni mustaqil yechishda paydo bo'ladigan hayotiy vaziyatlardan foydalanish va muammoni hal qilishda bu vaziyatlarni tahlil qilish.

5-usul. O'quvchilarni oldin olingan bilimlardan foydalanishning yangi amaliy shartlari bilan to'qnashtirish bu holda bolalar qilayotgan ishlarni yangi vaziyatga o'tkazish imkoniyatlarini tushunishlari kerak.

6-usul. O'rganilayotgan materialni tegishli bir qator faktlarni hisoblash yoki masala yechishning ratsional usulini topish maqsadida jalb qilish.

7-usul. Ma'lumotlari yetishmaydigan masalalarda foydalanish.

8-usul. Aniq masala shartiga qo'yilgan savol ham muammoli vaziyat hosil qiladi.

Izoh: 1. 2 – usulga. $5 \cdot x = 10$ ba $5 \cdot x = 40 - 30$

2. 8-usulga. Qavssiz ifodalarda ikkinchi bosqich amallari berilayotganda amallarni bajarish tartibi qoidalari bilan tanishtirishni sonli misollardan boshlash tavsiya qilinadi.

$3 \cdot 5 + 6 \cdot 4$, $65 + 21 : 3$, $40 - 4 \cdot 7$, $25 : 4 - 4 \cdot 2$.

O'quvchilardan ifodalarda qanday amallar ko'rsatilganini aytish so'raladi va shundan keyin amallarni bajarish qoidasi o'rganiladi bunday ifodalarning qiymatini topish uchun oldin ko'paytirish va bo'lish, keyin qo'shish va ayirish amallarini tartib bilan bajariladi.

Shu material ustida ishlashni matnli masalalarni yechish bilan amalga oshirish mumkin. «Bufetga har birida 10 kg dan olma bo'lgan 2 yashik olma va 18 kg uzum keltirishdi. Bufetga hammasi bo'lib qancha meva keltirishgan?» $10 \cdot 2 + 18$

3. Sonni yig'indiga qo'shishga oid darsda $(5+3)+1$ ni 3 xil usulda yechishni talab qilinadi. Buni predmetlar yordamida hal qilinadi.

2. Induksiya, deduksiya, analogiya.

Bu uchta metod yangi bilimlarni egallashning har bir holi asosida yotuvchi xulosalarning xususiyatlariga qarab bir – biridan farq qiladi.

Induksiya metodi bilishning shunday yo'liki, bunda o'qituvchining fikri birlikdan umumiylikka, xususiy xulosalardan umumiy xulosalarga boradi. Bu metoddan foydalanib biror qonuniyatni yechish yoki qoidani chiqarish uchun o'qituvchi misollar, masalalar, ko'rsatmali materiallarni puxtalik bilan tanlaydi.

Misol: 1 – sinf o'quvchilariga yig'indi bilan qo'shiluvchi orasidagi bog'lanishni tushuntirish uchun o'quvchilarni xulosaga induktiv yo'l bilan olib kelamiz.

● ● ● ● ○ ○ ○ $4+3=7, 7-4=3, 7-3=4.$

kabi bir qator mashqlar bajarilgandan keyin o'quvchilar quyidagicha umumiy xulosani ifodalaydilar. Agar yig'indidan birinchi qo'shiluvchi ayrilsa, ikkinchi qo'shiluvchi qoladi, agar yig'indidan ikkinchi qo'shiluvchi ayrilsa, birinchi qo'shiluvchi qoladi.

Deduktsiya metodi bilishning shunday yo'liki, bunda umumiy bilimlar asosida yangi xususiy bilimlarni olishdan iborat. Deduktsiya – bu umumiy qoidalardan xususiy misollarga va aniq qoidalarga o'tishdir.

Misol: 7-5 ni yechish uchun 7 sonini 5+2 kabi qarash mumkinligi eslatiladi. Agar yig'indidan (7) qo'shiluvchilardan biri (5) ni ayrilsa, boshqa qo'shiluvchi kelib chiqadi. Shunga o'xshash misollar yechish natijasida o'quvchilar yig'indi va qo'shiluvchilar orasidagi bog'lanishlarni bilganliklari asosida yangi bilimga ega bo'ladilar.

Deduktsiyadan foydalanishda yo'l qo'yiladigan xatolar ko'pincha o'zlashtirilgan umumiy qoida konkret hol uchun qo'llanilishi mumkin yoki mumkin emasligini aniqlay olmaslikdan kelib chiqadi. Bu holni o'qituvchi nazarda tutib, masalan, ko'paytirishning konkret mazmunini mustahkamlashda 4+4+4 kabi misollar bilan bir qatorda 4+4+3+4 kabi hollarni ham qarash zarur.

Analogiya - shunday xulosaki, bunda predmetlar ba'zi belgilarning o'xshashligi bo'yicha bu predmetlar boshqa belgilari bo'yicha ham o'xshash, degan taxminiy xulosa chiqariladi. Analogiya «xususiyan xususiya boradigan» bir konkret faktdan boshqa konkret faktlarga boradigan xulosadir.

Misol: 3 xonali sonlarni qo'shish va ayirishning yozma usullarini ko'p xonali sonlarni qo'shish va ayirishga o'tkazish analogiyaga asoslangan.

752	4752	54752	837	6837	76837
+ 246	+ 3246	+ 43246	- 425	- 2425	- 52425

Bunday misollarni yechgandan keyin o'quvchilarning o'zlari ko'p xonali sonlarni yozma qo'shish va ayirish 3 xonali sonlarni yozma qo'shish va ayirish kabi bajariladi deb xulosa chiqarishadi.

Ba'zida analogiyadan foydalanib noto'g'ri xulosa qiladilar. M: 12-6 ni bajarishdan 14 javobni topadilar.

Bu metodlardan foydalanish asosida aqliy operatsiyalar: tahlil, sintez, taqqoslash, umuiylashtirish va abstraktsiyalash yotadi. Butunni uning tashkil etuvchi qismlarga ajratishga yo'naltirilgan fikrlash usuli tahlil deb ataladi.

Predmetlar yoki hodisalar orasidagi bog'lanishlarni o'rnatishga yo'naltirilgan fikrlash usuli sintez deb ataladi.

Misollar: O'qituvchining 1 o'nlik va 2 ta birlikdan tuzilgan son qanday ataladi degan savolga javob berishda sintez qilinadi, 25 sonida nechta o'nlik va nechta birlik bor degan savoliga javob berishda tahlil qilinadi.

Tahlil va sintez o'zaro bog'liqdir bu masala yechishda keng qo'llaniladi.

Misol: Bir tup g'o'zadan 6 ta chanoq, ikkinchi tupdan 4 ta chanoq paxta olindi. Ikkala tup g'o'zadan necha chanoq paxta olingan?

Masalaning tahlili - uni berilgan va izlanayotganlarga ajratishdan iborat. Sintez –masala savoliga javob berishda 6 va 4 sonlarini birlashtirishdan iborat.

Taqqoslash usuli qaralayotgan sonlar, arifmetik misollar, masalalarning o'xshash va farqli alomatlarini ajratishdan iborat.

Boshlang'ich sinflarda sonlarni, ifodalarni taqqoslash, masalalarni taqqoslash kabilar qaraladi.

Yangi tushunchalarni, qonunlarni o'rganishda o'quvchilar umumlashtirishga duch keladilar.

Umumlashtirish bu o'rganilayotgan ob'ektlardan umumiy muhim tomonlarini ajratish va ularni nomuhimlardan ajratishdan iborat. O'quvchilarda to'g'ri umumlashtirishlar shakllantirishning zaruriy sharti tushunchalarning, xossa va faktlarning muhim alomatlarini o'zgartirmagan holda nomuhim alomatlarini o'zgartirishdan iborat.

Misol: To'g'ri to'rtburchak haqida tasavvurga keltirish uchun nomuhim alomatlar, rangi, tayyorlangan materiali, tekislikdagi holati, tomonlari uzunliklari munosabatlarini turlantirish kerak.

Muhim alomatlarini o'zgarishsiz qoldirish kerak, ya'ni hamma burchaklari to'g'riligi, qarama - qarshi tomonlari tengligi saqlanib qolishi kerak.

3. O'qituvchi boshchiligida bajariladigan ishlari. O'quvchilarning mustaqil ishlari.

Boshlang'ich sinflarda, ayniqsa o'qitishning dastlabki bosqichida o'qituvchining bevosita boshchiligida bajariladigan o'quv ishlaridan keng foydalaniladi, o'qituvchi o'quvchilarning ishlarini kerakli izga mohirlik bilan yo'naltirilib turadi.

Har bir yangi tushunchalar ilgari o'zlashtirilgan bilimlar tizimsiga qo'shilishi kerak. Shuning uchun mustahkamlash bosqichida bilimlarni tizimlashtirishga doir mashqlar kiritiladi. Masalan: birinchi o'nlik sonlarni nomerlashni o'rganib bo'lgandan so'ng, o'quvchilar o'qituvchi boshchiligida son haqidagi bilimlarni tizimlashtiradilar, bunda ular natural qatorda har bir son o'zidan keyingi sondan qanday hosil bo'lishini, u oldingi sondan nechta ortiq, keyingi sondan nechta kichik ekanligini ko'rsatadilar.

O'quvchilar matematikadan bilimlarni o'zlashtirishlaridan tashqari hisoblash, o'lchash, grafik o'quvlar va malakalarni egallashlari va masalalar yechishni o'rganishlari zarur. Bunda albatta nazariy materialdan foydalanishni o'qituvchi beradi.

Keyingi paytlarda o'qitish samaradorligini oshirishga imkon beruvchi ta'sirli metod sifatida o'quvchilarning mustaqil ishlariga ko'proq e'tibor berilmoqda. O'quvchilarning mustaqil ishlari o'qitishning hamma bosqichlarida qo'llaniladi.

Didaktik adabiyotlarda mustaqil ish tushunchasini har xil ta'riflanadi. B.P. Yesipov bergan ta'rif eng to'g'ri deb tan olingan:

Ta'rif: O'quvchilarning o'qitish jarayonida mustaqil ishlari – bu o'qituvchining bevosita qatnashuvsiz, maxsus ajratilgan vaqt davomida aniq topshiriqlar bo'yicha bajariladigan ishdir: bunda o'quvchilar topshiriqda qo'yilgan maqsadga erishishga o'z kuchlarini sarflaydilar, aqliy yoki jismoniy harakatlar natijasini biror formada ifodalab, ongli ravishda intiladilar.

Mustaqil ishlar quyidagilarga ko'ra o'zaro farq qilinadi: a) didaktik maqsad bo'yicha. Bu ishlar o'quvchilarni yangi materialni qabul qilishga (idrok) tayyorlashga, yangi bilimlarni o'zlashtirishga, mustahkamlashga, ilgari o'tilgan materialni takrorlashga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin: b) o'quvchilar mustaqil ishlayotgan material bo'yicha: darslik, didaktik material, bosma asosli daftarlar bilan ishlash.

b) o'quvchilardan talab qilinadigan faoliyat xarakteri bo'yicha: bu nuqtai nazardan ishlarni berilgan namuna bo'yicha, qoida bo'yicha farq qilinadi.

g) Tashkil qilinish usuli bo'yicha: umumiy sinf ishi, bunda sinfning hamma o'quvchilari bitta ishning o'zini bajaradi; gruppaviy ish, bunda o'quvchilarning har xil guruhlari har xil topshiriqlar ustida ishlashadi, individual ish, bunda har bir o'quvchi maxsus topshiriq ustida ishlaydi.

REFERENCES

1. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 6, 267-271.
2. Dehqonova M.Sh, Axmedova U.Y., Preparation for mathematical literacy in the process of training future primary school teachers, Vol №11 pp. 714-722, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7824388>
3. Ahmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2021). Vatanim Surati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 877-883.
4. Axmedova, U. (2022). On Certain Conditions Of Striking Coefficients Of Fourier Series To Zero. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 3(3), 3-8.

5. Qizi, A. U. Y., & Qizi, A. M. U. B. (2021). Research On Hydronyms and Their Importance.
6. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQUADIGAN NATIJALAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 127-133.
7. Axmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2022). XALQ OG'ZAKI IJOD NAMUNALARINING BOSHLANG'ICH SINFI DARSLIKLARIDA QO'LLANISHI VA ULARNING MAZMUNIIY GURUHLANISHI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 345-351.
8. Samatov, B. T. (2020). The strategy of parallel pursuit for differential game of the first order with Gronwall-Bellman constraints. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(4), 15-20.
9. Тажиахматович, С. Б. (2021). ЗАДАЧА УБЕГАНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИГР ПЕРВОГО ПОРЯДКА С ОГРАНИЧЕНИЕМ ГРОНУОЛЛА-БЕЛЛМАНА. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, 2(6), 1-5.
10. Ne'matov, I., & Axmedov, O. (2021). BOULE FUNCTION AND ITS INTERPRETATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 3(3), 8-12.
11. Axmedov, O. U., & Abdumannopov, M. M. (2022). GRONUOLL-BELLMAN CHEGARALANISHLI BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL O'YIN UCHUN PARALLEL QUVISH STRATEGIYASI. *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES*, 1(10), 324-326.
12. Abdumannopov, M. M., Akhmedov, O. U., & Tokhtasinov, T. (2022). ESSENTIAL MODES FOR ACTIVATING MASTERING SUBJECTS AT SCHOOLS. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, 3(12), 1-4.
13. Abdumannopov, M. M., Axmedov, O. U., To'Lqinboyev, T., & Azizov, M. (2022). MAKTAB O'QUVCHILARINING DARS MASHG'ULOTLARINI O'ZLASHTIRISHINI FAOLLASHTIRUVCHI MUHIM OMILLAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 165-169.
14. Muhammadsodiq, A. (2022). Game Theory as a Theory of Conflicts. *International Journal of Culture and Modernity*, 17, 123-126.
15. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQUADIGAN NATIJALAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 127-133.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI” DAGI AYRIM FOLKLORIZMLARNING LEKSIK-TEMATIK GURUHLANISHI

Tursunova Dilshoda

Sharof Rashidov nomidagi SamDU 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan ba‘zi folklorizmlarning leksik-tematik guruhlanishi xususida so‘z boradi. Folklorizmlar ma‘nosi jihatidan kiyim-kechak, oziq-ovqat, kasb-hunar va boshqa bir qator guruhlariga bo‘linib, lingvistik nuqtayi nazardan yondashiladi.

Kalit so‘zlar: folklor, folklorizm, leksik-tematik, leksikografiya.

ABSTRACT

This article covers the lexical-thematic grouping of some folklorisms given in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek language”. Folklorisms are approached from a linguistic point of view, dividing into a number of groups of clothing, food, professions and others in terms of meaning.

Key words: folklore, folklorism, lexico-thematic, lexicography.

KIRISH

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi folklorizmlarning tarixiy qimmatini yana ham chuqurroq anglashda, ular mansub bo‘lgan leksik-tematik guruhlarini aniqlash ham muhimdir. Chunki folklorizmlarning ko‘pchiligi o‘zining mavzuviy doirasiga ko‘ra tarixiy ahamiyat kasb etadi. Shu bois quyida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan folklorizmlarning ba‘zi leksik-tematik guruhlarini xususida imkon qadar batafsilroq to‘xtalib o‘tamiz.

Ot (hayvon) nomi bilan bog‘liq folklorizmlar:

Ang‘ishlamoq – irg‘ishlab o‘ynamoq, gijinglamoq. *Ang‘ishlaydi Zargarning mingan oti.* “Malikayi ayyor” (O‘TIL. I tom. 75 b).

Arillamoq – pishqirmoq. *Og‘zini karrakday ochgan, arillagan arg‘imoq otlarning har qaysisi tomday keladi.* “Avazxon” (O‘TIL. I tom. 90 b).

Davir – Ot ustiga egardan keyin yopiladigan chochoqli zarbof abzal; yopinchiq. *Ot boradi arqirab, Davirlari yarqirab.* “Ravshan” (O‘TIL. I tom. 53 b).

Dirdikka – Ot ustiga solinadigan bezakli yopqich. *Otga soldi dirdikka, Qoyil bo‘ling erlikka.* “Xushkeldi” (O‘TIL. I tom. 625 b).

Yobi – nasli past, xashaki ot. *Bu so‘zlarning Aynoq bekor ekandir. Yobi dema, shu ot tulpor ekandir.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 22b).

Jahaldirik – egar qoptoli ostiga qo‘yiladigan bir juft yumshoq ot abzali. *Chirgining ustidan qo‘ydi bellikni, Boz ustidan tashlab jahaldirikni.* “Alpomish” (O‘TIL. II tom. 77 b).

Jul – ot yopig‘i, yopiq. *Aka, oting uch yashar, Urama jullar yarashar.* “Oq olma, qizil olma” (O‘TIL. II tom. 112b).

Palaqqush – qush ko‘rinishiga ega bo‘lgan afsonaviy uchar ot. *To‘rt qiz palaqqushga minib, to‘qqiz kecha-kunduzda Chambilga yetdilar.* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. III tom. 207b).

Palang ot – afsonaviy uchar ot. *Kelib, palang otni sozlab ko‘radi, Palang otni minib, bundan jo‘nadi.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. III tom. 207b).

Parqin – otning qo‘ltig‘i, qo‘ltiq (afsonaviy “uchar” otda qanot o‘rnashgan joy). *Shakarbekning mingan oti Har tarafga olib qochdi, Parqindan ko‘pik sochdi.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. III tom. 231b).

Piroq – afsonaviy uchar ot. *Yonida bor kesadigan yarog‘i, Yulduzni ko‘zlaydi mingan pirog‘i.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. III tom. 263b).

Tavir – dikkakdan kichik, uzun sochoqli, egar ostida ikki yoqqa yoyib tashlanadigan ot abzali. (O‘TIL. III tom. 631b).

Taraqqs boylamoq – gijinglab turmoq (ot haqida); noz-ishva qilmoq. *G‘irot Avazni ko‘rib, uchadigan qushday, har ko‘zi tarkashday, yulduzni ko‘zlab, taraqqos boylab o‘ynay berdi.* “Balogardon” (O‘TIL. III tom. 678b).

Tulpor – qanotlari bo‘lgan afsonaviy uchar ot. *Hotamning bulutga uchadigan tulpori bo‘larkan...* Shukrullo, Javohirlar sandig‘i. (O‘TIL. IV tom. 186b).

Kasb-hunar nomini bildiruvchi folklorizmlar:

Bangi – nasha. *Sherabodda men ko‘rdim Bangi chekkan bangini.* “Nurali” (O‘TIL. I tom. 160 b).

Bitbozlik – bitlarini boqish, bitlarini o‘ldirish. *Bir kuni tomining orqasiga chiqib, oftob ro‘yiga qarab, bitbozlik qilib o‘tirsam, Go‘ro‘g‘libek ohista-ohista o‘tib ketib borayotir.* “Xushkeldi” (O‘TIL. I tom. 282 b).

Bosildiriq – tinchlik saqlovchi, osoyishtalik posboni. *Sho‘rim qursin, to‘ramdan ayrilib edim, otamdan ham ayrildim, yomon bo‘lsa ham, elning bosildirig‘i edi.* “Oysuluv” (O‘TIL. I tom. 319 b).

Buzarchi – buzg‘unchi. *Yo‘lni kesgan guzarchilar, Tinmay elni kezarchilar, Jo‘n savdoni buzarchilar, Qalpoq bozori qaysiydi?* “Ravshan” (O‘TIL. I tom. 362 b).

Danakor – vositachi, vakil. *Momang donakor bo‘lib ishni sozlasa, Yotarsan oyimning qorday bag‘rida.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 554b).

Dahmarda – qo‘y-mol boquvchi xizmatkor. *Boysari ko‘chsa, biz ham ko‘chamiz deb, hammasi cho‘ponlariga, yilqichilariga, tuyachilariga-hamma dahmardalariga odam yubordi.* “Alpomish” (O‘TIL. I tom. 582b).

Jevachi – qurol-aslahaxona boshlig‘i. *Bo‘ylari munosib qaddu bo‘yingga, Qorovul jevachilaring bilmasin.* “Gulixiromon” (O‘TIL. II tom. 80b).

Juvonboz – bachchaboz, bolaboz, besoqolboz. *Tushibsan ko‘p gozirgonning qo‘liga, Na ishlar aylading tog‘ning cho‘liga, Qaytib tushding juvonbozlar qo‘liga, Ozod bo‘lding, endi ketgin elingga.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. II tom. 110b).

Sinchi – otlarning zotini, naslini, yoshini, fe‘l-atvorini yaxshi biladigan odam. *Sinchi otning ta‘rifini qilib, “chini shul” deb, bir so‘z aytib turgan ekan...* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 517b).

O‘dag‘a – boshliq, sarkor. *Yigitlar ichida menman o‘dag‘a...* “Ravshan” (O‘TIL. V tom. 133b).

Qurol-yarog‘ nomini anglatuvchi folklorizmlar:

Girish – yoyning o‘qni qadab otadigan ipi. *Shu yoyni har kimsa ko‘tarib tursa, Girishin to‘g‘rilab nishonga ursa...* “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”. (O‘TIL. I tom. 506b).

Yov-yaroq – qurol-aslaha, qurollar. *Yov-yaroqni, ot-anjomni shaylanglar, Imtihon kun xonga qo‘ying darakni.* “Yusuf va Ahmad” (O‘TIL. II tom.25b).

Jazoyil – miltiqning bir turi; kichik to‘p, zambarak. *Shoh kelguncha ochilmaydi darvoza, Zulm qilsang, jazoyildan otaman.* “Rustam” (O‘TIL. II tom. 66b).

Jeva – qurol-aslaha. (O‘TIL. II tom. 79b).

Kaltak – to‘qmoq, cho‘qmor, gurzi. *To‘qson botmon cho‘yan kaltak qo‘limda.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. II tom. 302b).

Obdor – suv berilgan, yaxshi toblangan, o‘tkir (qilich, pichoq va h.k. haqida). *Qosimxon shohning achchig‘i kelib, har tuki obdorday bo‘lib, qiziga bir so‘z dedi...* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. III tom. 71b).

Po‘lat – qilich, shamshir. *Olmos po‘lat bog‘lab men ham belimdan, Dev izlab chiqqanman o‘sgan elimdan.* “Malikayi Ayyor” (O‘TIL. III tom. 328b).

Choroyna – to‘rt parcha yassi temirdan biriktirib yasaladigan, zirhli kiyim ustidan ko‘krak va yelkaga taqiladigan himoya moslamasi. *Dubulg‘a boshida, choroyda to‘shida, xuddi yashin oqqanday bo‘lib, beklar tizilib kelyapti.* “Yusuf va Ahmad” (O‘TIL. IV tom. 510b).

Harba – nayza, qilich kabi jang qurollari. *Bu bilan ajdahor harba qilmadi, Ajdahorni hech siyosat bo‘lmadi.* “Murodxon” (O‘TIL. V tom. 508b).

Soliq nomini bildiruvchi folklorizmlar:

Yorg‘i – jarima. *Olib borib xon Dallining otasi, Besh yuz tilla meni yorg‘i ayladi.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 49b).

Sursat – o‘lpon, soliq. *Uchqur eding, qanotingdan qayrilding, Yuguruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding. Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding.* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 595b).

Oziq-ovqat nomini anglatuvchi folklorizmlar:

Jizziq – jizza. *Quyruq to‘g‘raganlar yeydi jizziqdi, bu uzukni bildim, ko‘ngli buzuqdir.* “Hasanxon” (O‘TIL. II tom. 83b).

Juvori – jo‘xori. *Kesganda jo‘vorini, poya bo‘lur, Boshingga bitta ro‘mol soya bo‘lur.* “Oq olma, qizil olma” (O‘TIL. II tom. 111b).

Ta‘til – ovqat, yegulik; nonushta; ovqatlanish. (O‘TIL. IV tom. 32b).

Joy nomlarini bildiruvchi folklorizmlar:

Guzar – yo‘l. *Qalmoqlar yurtiga guzarim tushdi.* “Alpomish” (O‘TIL. I tom. 516b).

Go‘ristonlik – go‘riston. *Ko‘klam vaqti edi, juma kuni qarindoshimizning to‘yiga borib, qaytishda go‘ristonlik ichidan o‘tib ketayotganimda, bir bosh suyakka ko‘zim tushdi.* “Oltin olma” (O‘TIL. I tom. 532b).

Jana – do‘ng, tepa. *Bir lochinman, qanotimdan qayrildim, Yomg‘ir yog‘may, jana yerda toyrildim.* “Gulixiromon” (O‘TIL. II tom. 69b).

Jo‘ybor – 1. Daryo, ariq. 2. Ko‘z yoshi. *G‘amni ko‘rgan kishin jo‘ybori oqar, Ado bo‘lmas savdo tushdi boshima.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. II tom. 117b).

Jo‘nag‘ar – tog‘da yolg‘izoyoq og‘ir yo‘l. *Yurgan yo‘ling adir emas, jo‘nag‘ay.* “Alpomish” (O‘TIL. II tom. 117b).

Kayvon – baland ayvon. *Unda ham ko‘shk-u ayvon, Zarvaraqli oltin kayvon, Ziyodonlar alvon-alvon.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 293b).

Chiyir – oyoq, tuyoq izi; iz, yo‘l. *Otga soldi arpa bilan iyirni, Qor yoqqanda, karvon solar chiyirni.* “Alpomish” (O‘TIL. IV tom. 482b).

Qurdum daryo – tubsiz, yutoqi daryo; dengiz. *Hoy, qovoqni quritding-ku, qurdum daryomisan! A.Muxtor. Qoraqalpoq qissasi.* (O‘TIL. V tom. 380b).

Narsa-buyum nomlarini anglatuvchi folklorizmlar:

Baydoq – tug‘, bayroq. *Ol baydog‘i pirqirab, Kelindi maydon ichinda.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. I tom. 141b).

Balx(i) – oq rangli ro‘molning bir xili. *Balxi ro‘moli boshidan, ko‘zi to‘lmasin yoshidan.* “Nurali” (O‘TIL. I tom. 152b).

Banot – duxoba. *To'rvang banot, yeming kishmish, hay-hay, tak-tak, o'zbekning oti.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 160b).

Bovur – bag‘ir, jigar; dil, ko‘ngil. *O‘ynashgin, kulishgin yoshlik davringga, Haq muyassar qiladi qorday bovringga.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 293b).

Dagala – jun yoki qildan to‘qilgan ip, arqon. *Aymoqlar dagala bilan ularni [Bahromni va uning bolalarini] urib, kecha-kunduz yo‘l yurib, ayni sahar vaqtida keldi.* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. I tom. 543b).

Jamalak – soxta kokil. *Kal qiz ham, qirqta qizni o‘ziga yollab olib, qora iplardan orqasiga jamalak qilib, bu ham mis patnislarga solib, ko‘tartirib jo‘nadi.* “Murodxon” (O‘TIL. II tom. 67b).

Jahannamo – jahonning istagan yerini ko‘rsatuvchi ko‘zgu; oynayi jahon. (O‘TIL. II tom. 79b).

Jig‘ovul – ov qushining bo‘yinbog‘i. *Qarchig‘ay bo‘yniga taqdim jig‘ovul, Xizmatimda safhudaychi, shig‘ovul.* “Xushkeldi” (O‘TIL. II tom. 97b).

Nigin – uzuk. *Endi Ravshanbek ko‘zining yoshini artib, shunday nizinga qarasa, niginning yuzida xati bor.* “Ravshan” (O‘TIL. III tom. 36b).

Selob – duv-duv yosh. *Oh urganda, ko‘zdan oqar selob yosh, Zolim bilan hargiz bo‘lmanglar yo‘ldosh.* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 477b).

Tarkash – payola, kosa kabi spool idishlarni sinishdan saqlash uchun teri (charm) yoki yog‘ochdan qubba shaklida yasalgan g‘ilof. *G‘irot Avazni ko‘rib, uchadigan qushday, quloqlari qamishday, har ko‘zi tarkashday, yulduzni ko‘zlab... o‘ynay berdi.* “Balogardon” (O‘TIL. III tom. 683b).

Cher – alam, qayg‘u; dog‘. *Yuragida cher edi, Gurkuragan er edi.* “Hasanxon” (O‘TIL. IV tom. 475b).

Shobir – sharpa, javob sadosi. *Ot solib jo‘nadi shunday falakka, Shobiri bilinmay, yashinday oqib.* “Murodxon” (O‘TIL. IV tom. 587b).

Haykal – ayollar bo‘yniga osib, ko‘krakka tashlab oladigan, oltin yoki kumushdan ishlangan bezak buyumi (zebigardonning qadimgi turi). (O‘TIL. V tom. 485b).

Hisob – nima qilish, ish-faoliyat rejasi, ish olib boorish yo‘li. *Bu so‘zni qiz eshitib, aqlini yitirib, hisobini yitirib, shoshib qoldi.* “Murodxon” (O‘TIL. V tom. 533b).

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan folklorizmlar faqatgina funksional-semantik jihatdan emas, balki leksik-tematik jihatdan ham farqlanar ekan. Folklorizmlarni ma‘noviy guruhlariga

bo‘lishimiz tilimizning keng imkoniyatlarini ochish bilan birga leksik taraqqiyotining rivojlanishiga zamin bo‘ladi.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Биринчи жилд. (А-Д) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 679 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Иккинчи жилд. (Е-М) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 671 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Учинчи жилд. (Н-Тартибли) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 687 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Тўртинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 606 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Бешинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 591 б.
6. Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998.
7. Равшан. – Тошкент: Фан, 1954.
8. Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

MNEMOTECHNICS: EXERCISES FOR MEMORY AND CONCENTRATION FOR PRESCHOOLERS

Ergasheva Gulnora Nematovna

an English teacher of Namangan Regional National Center of
Teaching New Methodologies to Teachers

ABSTRACT

The purpose of the article is to select and describe the simplest and most effective mnemotechnic methods used in teaching phonetics, vocabulary, grammar, and speech skills at the initial stage of learning a foreign language. The most effective methods, according to the author, are those that provide high quality knowledge and develop mental and creative abilities and cognitive activity of students. At the stage of developing phonetic skills, these include: letter, colour and sound associations as well as rhyming words.

Keywords: Mnemonics, methods, children, actions, abilities, preschool, speech.

АННОТАЦИЯ

Цель статьи – выбрать и описать наиболее простые и эффективные мнемотехнические приемы, используемые при обучении фонетике, лексике, грамматике, речевым навыкам на начальном этапе изучения иностранного языка. Наиболее эффективными методами, по мнению автора, являются те, которые обеспечивают получение качественных знаний и развивают мыслительно-творческие способности и познавательную активность учащихся. На этапе развития фонетических навыков к ним относятся: буквенные, цветовые и звуковые ассоциации, а также рифмующиеся слова.

Ключевые слова: Мнемотехника, приемы, дети, действия, умения, дошкольник, речь.

INTRODUCTION

In preschool children, visual memory is mainly developed, rarely auditory. Therefore, in kindergartens, all work is based on visibility. Better to see once than hear a hundred times. Modern children live in a huge flow of information, where live communication is replaced by communication with a computer and TV, tablet or phone. Therefore, the development of speech is becoming an increasingly urgent problem. The development of coherent speech, including dialogic and monologue, is the most important condition for quality education at school. Unfortunately, teachers in kindergarten often face speech problems in children.

LITERATURE REVIEW.

According to the results of diagnostics, 7% of preschoolers can independently compose a story, 68% - on leading questions, and 25% - do not know how. Also revealed: - monosyllabic speech, consisting only of simple sentences, - inability to construct a sentence grammatically correctly, - poverty of speech, insufficient vocabulary, - inability to coordinate words in a sentence, etc. When retelling, the children experienced difficulties: - they retell fairy tales that they have been read many times well, but they cannot always retell an unfamiliar, just read text; - if there are a lot of characters or events in the text, children can confuse their sequence; - they retell the beginning of the text in detail, but then they often skip actions or events, turn off the ending. Work on the development of coherent speech is carried out in the classroom using various methods and techniques, but in order to solve the above problems, we faced the question of choosing modern, more effective technologies for working with children. In the preschool period, memory in terms of the speed of development is ahead of other abilities of children, because they use the experience they have and previously gained as the foundation for understanding the world around them. The child looks at the picture and remembers where he saw it before. He sees an unusual object and begins to reason, recalling something from his life baggage. Therefore, a special environment should be created in a preschool institution that contributes to the fullest disclosure of the speech capabilities of pupils, using new innovative methods based on the development of speech and memory. Having studied the literature, we came to the conclusion that the most effective means of teaching coherent speech to preschoolers are the techniques of mnemonics. "Mnemotechnics" in Greek means the art of memorization, the technology of memory development. Mnemotechnics is a technique used by teachers and speech therapists in kindergarten. The technique helps them improve children's language and speech using squares and pathways. Mnemonics is a system of methods and techniques that ensure the effective memorization, storage and reproduction of information. Mnemonics uses the natural memory mechanisms of the brain and allows you to fully control the process of storing, storing and recalling information. This is a system of methods and techniques that provides the most effective memorization, preservation and reproduction of information. The essence of mnemonics is that for each word, phrase, sentence, a picture (diagram) is thought up and, looking at the diagrams, the child easily remembers the information, and then easily retells its content. According to the famous psychologist A.N. Leontyev, mnemonics is a powerful pedagogical tool: its internal reserves are unique and diverse. It is accessible and simple, capable of evoking vivid imaginative associations

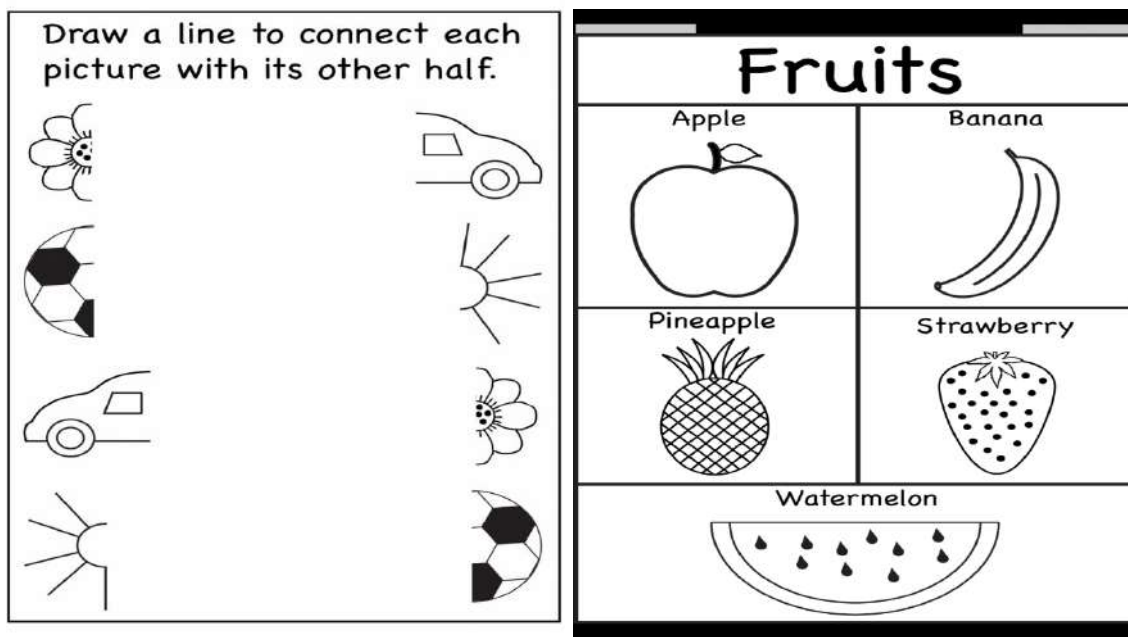
and emotional uplift in students; it turns the learning process from a tedious and boring exercise into an exciting process and reduces the time to study the learning material.⁸⁴ Mnemonics helps to simplify the process of direct educational activity for children, they learn in an interesting game form, without mental and emotional overload. The didactic material of mnemonics are mnemonic squares, mnemonic tracks, mnemonic tables, which we use both in the classroom and for memorizing and memorizing proverbs, sayings, poems, riddles. Since ancient times, people have noticed that "it is better to see once than hear a hundred times. "Teach a child some five words unknown to him - he will suffer for a long time and in vain, but connect twenty of the same words with pictures, and he will learn them on the fly". A large place is occupied by the use of mnemonics in preschool age. In order to develop certain skills and abilities in children from a very early age, so-called mnemonic tables (schemes) are introduced into the learning process. In kindergartens, algorithms for the processes of washing, dressing, setting tables, caring for indoor plants, etc. are often used.

Mnemotables are a scheme that contains certain information. The concept of "mnemonic tables" in preschool pedagogy is similar in logic and method of construction to the following concepts: sensory-graphic schemes, subject-schematic models, block-squares, collage, scheme for compiling a story. Methods of mnemonics are very different. For example, the British scientist Jonathan Hancock

⁸⁴Leontyev A.N. (1981) The development of higher forms of memorisation. Reader on general psychology. Psychology of Memory, Russia, pp.166-167.

proposes to train memory by using images, pictures and rhymes, creating personal memorable associations, separating words into meaningful parts, composing phrases to spell, or inventing stories⁸⁵. Mnemotables are especially effective when learning poems. To do this, there is a technique "We remember verses by drawing." Its essence lies in the fact that for each word or small phrase a picture (image) is invented; thus, the whole poem is sketched schematically. After that, the child from memory, using a graphic image, reproduces the entire poem.

DISCUSSION

In our work we adhere to the principle “from simple to complex”. We start with mnemonic squares (one picture) - thanks to them, children learn that each object has a name, learn to consider toys, objects, name them and compare. Initially, you need to teach children to use pictures as a support for memorizing individual words by correlating each word with a picture that is most appropriate in meaning. To do this, you can use the following tasks: A word is called, and you need to choose a picture that will help you remember this word. Words: forest, beach, vase, delicious, scary, fun, hot, salty, sour, sea, hello, gold. Then you will be shown a picture, you need to remember the word from it. Gradually we turn to mnemonic tracks (a series of pictures), according to which children make up short stories, and only then we work on mnemonic tables-diagrams (symbolic images). The main thing is to convey a conditionally visual diagram, to depict it in such a way that the drawing is understandable to the child. Mnemonics can be started from an early age, but it is

⁸⁵ Hancock J. (2011) Brilliant memory training. Stop worrying about your memory and start using it - to the full!, Pearson Education Limited, 272 p.

rational to introduce it into classes from 4–5 years old, when the basic vocabulary has been accumulated. There is one lesson per week. In the process of work, children have a pronounced interest in this technique. The most productive stage is the use of mnemonic tables, when children in independent activities tell familiar works or come up with their own stories. During the work on this topic, a series of mnemonic tables was created for poems for the age category of children 4-5 and 6-7 years old on the following lexical topics: "Winter", "Spring", "Summer", "Autumn". Mnemotables-poems can also be used to make homemade books for children. Just cut the already compiled mnemonic table into cells, fasten the successively obtained sheets with a stapler and the baby book is ready! Thus, the educator arouses the child's interest in creativity, in creating their own creative projects. Memorizing numeric information: For this, a ready-made image matrix is prepared in advance.

For example: • 1 - card; • 2 - a glass; • 3 - bird. But it is more efficient to use a graphic image and similarity with other objects to designate numbers. For example:

• 0 - can be designated as a clock, a globe, which have a round outline resembling a given digit.

• 1 - candle, pencil, nail;

• 2 - swan, chess horse; etc.

Systematic work on the formation of coherent speech in children using mnemonics is yielding results. According to the final diagnosis, the number of preschoolers who can retell on their own increased by 49%, and the number of children who could not compose a story decreased by half - they overcame self-doubt, their vocabulary reached a higher level. Mnemonics helps children learn logic, consistency, developing the mental abilities of preschool children, and expanding not only their vocabulary, but also their horizons in general, which is very important for learning at school.

CONCLUSION

In conclusion, we can say that, the use of mnemonics opens up great opportunities for teachers for creativity, both in educational activities and in the joint activities of an adult and a child; enables children to learn complex material quickly

and easily. Classes with the use of mnemonics are always interesting not only for children, but also for the teacher. Through the use of techniques and methods of mnemonics:

- Children have a desire to read and retell texts.
- Children expand their knowledge of the world around them, and their interest in further studying it increases.
- Children begin to build detailed algorithms of statements and correctly formulate their thoughts in the form of a sentence, both in terms of grammar and in terms of speech norms.
- Children begin to use all parts of speech (they make fewer mistakes in their coordination, correctly use prepositions and particles without skipping or replacing them), learn generalizing concepts. Some tasks for the selection of cognate words, synonyms, the formation of complex words become available to them.
- Children develop mental processes and abilities: observation, logical and imaginative thinking, attention, creative imagination, memory, perseverance.
- Fine motor skills improve in children, as children themselves draw graphic diagrams.
- Children learn how to recode information, i.e. transform abstract symbols into images.
- Children overcome shyness, shyness, freely hold themselves in front of the audience during performances.

Thus, mastering the techniques of working with mnemonic tables helps in the development of basic mental processes - memory, attention, figurative thinking, and also reduces the time for teaching coherent speech to preschool children. Mnemonics helps to make the process of memorization simpler, more interesting, and more creative. Mnemotechnics is a useful method for training memory and can be practiced at home by children and adults. All of the above are only certain types of children's activities for the development of speech and memory, but model schemes can also be used in other classes.

REFERENCES

1. Leontyev A.N. (1981) The development of higher forms of memorisation. Reader on general psychology. Psychology of Memory, Russia, pp.166-167.
2. Hancock J. (2011) Brilliant memory training. Stop worrying about your memory and start using it - to the full!, Pearson Education Limited, 272 p.
3. Omelchenko LV. Use of mnemonics techniques in the development of coherent speech. 2008.

DEVELOPMENT OF PHONETIC COMPETENCE IN CONDITIONS OF ARTIFICIAL MULTILINGUALISM

Namozova Dilnoza Berdimurotovna

Independent researcher at
University of Public Safety of the
Republic of Uzbekistan

ABSTRACT

The article explores the features of teaching the pronunciation part of speech in the conditions of contact of three or more languages. These conditions are referred to as artificial multilingualism. The goal of teaching phonetics in artificial multilingualism, as well as in teaching the first foreign language, is to form phonetic competence, which includes specific skills (auditory and pronunciation), knowledge and skills. Special attention is paid to the interaction of phonetic skills of contacting languages. The result of this interaction is phonetic interference.

Key words: *phonological signs, articulatory base, foreign language accent, phonetic skill, phonetic competence, artificial multilingualism, pronunciation*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности обучения произносительной стороне речи в условиях контактирования трех и более языков. Данные условия обозначаются как искусственное многоязычие. Целью обучения фонетике при искусственном многоязычии, так же как и при обучении первому иностранному языку, является формирование фонетической компетенции, которая включает в себя специфические навыки (слуховые и произносительные), знания и умения. Особое внимание уделяется взаимодействию фонетических навыков контактирующих языков. Результатом такого взаимодействия является фонетическая интерференция.

Ключевые слова: *фонологические признаки, артикуляционная база, иноязычный акцент, фонетический навык, фонетическая компетенция, искусственное многоязычие, произношение*

INTRODUCTION

In the conditions of linguistic lyceums, linguistic universities and faculties, in the study of foreign languages, a situation of artificial multilingualism develops, by which we mean proficiency in two or more foreign languages as a result of purposeful learning. This type of multilingualism is characterized by “asymmetric communicative competence in relation to languages in contact and the controlled nature of its formation” [1].

Within the framework of the competence-based approach, the goal of teaching a foreign language (first, second, etc.) is communicative competence, which is the basis for the development of multilingual competence. Multilingual competence should be understood as a network of complex relationships of knowledge and linguistic experience that a person acquires gradually and in stages [2]. An integral component responsible for the competent design of an utterance is linguistic competence, consisting of phonetic, lexical, and grammatical.

DISCUSSION AND RESULTS

Phonetic competence includes phonetic skills, knowledge and ability to perceive and reproduce the following elements:

- phonemes and their implementation in a specific context (allophones);
- phonetic signs that distinguish some phonemes from others (sonority, nasality, labialization, etc.);
- prosody; the phenomena of assimilation at the moment of articulation, reduction of unstressed vowels, phrasal stress and rhythm; intonation, etc.

The importance of the pronunciation side of speech is due to its entry into all types of speech activity. For example, as a component of speaking, pronunciation can make words easier or more difficult for the listener to recognize. The communicative significance of the pronunciation side of speaking is to give clarity to the oral text. In listening, the pronunciation side of speech is directly involved in the process of perception. If the student perceives the spoken text incorrectly, he has difficulties in identifying, understanding and interpreting the text, i.e. insufficient level of phonetic competence makes it difficult to understand speech by ear.

In the field of phonetics, the influence of the native language on the studied foreign language is more pronounced than at other levels of the language. Difficulties in mastering the sounds of a foreign language are explained by the interference of the native language.

O. A. Yamshchikova understands phonetic interference as “violation (distortion) of the secondary and subsequent language system and its norms as a result of interaction in the speaker's mind of phonetic systems and pronunciation systems of two or more languages” [3]. There is an interference of auditory and pronunciation skills formed on the basis of interacting systems. Pronunciation is the most automated area of the language. In mastering pronunciation, skill plays a decisive role. Phonetic skills provide the ability to correctly perceive the audible sounds of foreign language speech and reproduce them adequately to the existing norm [4].

The depth and amount of interference can vary. The result of phonetic interference is a foreign language accent, which is characterized as "substitution of

unknown sounds and unusual combinations of sounds with their own familiar ones and rethinking of words with their morphological composition and their meanings according to the skills of their language" [5].

Classical phonological models are based on the concept of "phonological sieve" by N.S. Trubetskoy. N.S. Trubetskoy compared the phonological system of language to a sieve through which everything that is heard is sifted. When an individual hears speech in another language, he involuntarily applies the phonological filter of his native language to analyze what he heard. Due to the fact that the perception filter is not adapted to the new language, numerous errors and misunderstandings arise [6]. The presence of the so-called foreign accent N.S. Trubetskoy connected not with the fact that the individual cannot pronounce a certain sound, but rather with the fact that he does not distinguish, interpret incorrectly and does not correct this sound.

The sounds of a foreign language are assimilated with the phonological categories of the native language. The named erroneous interpretation is due to the difference in the phonological structures of the native and foreign languages. Hence the need to develop auditory differential sensitivity and train phonemic hearing.

W. Weinreich distinguishes the following types of phonetic interference:

1) insufficient differentiation - mixing of two phonemes of the secondary system, as a result of which similar units of the primary do not differ as special phonemes;

2) excessive differentiation - the imposition of phonemic differences of the primary system on the sounds of the secondary, which are a variant of one phoneme;

3) misinterpretation - distinguishing phonemes of the secondary system according to features that are relevant for the primary system, and for the secondary they are secondary or redundant;

4) substitution - the substitution of units of the secondary system with units of the primary [7].

From the above, an important methodological conclusion follows: at the stage of presenting a new sound, it is necessary to make a clear differentiation, to achieve correct interpretation, not being limited to imitation of the sound.

To master the phonetic base of the language being studied, it is necessary, first of all, to master the articulatory structure typical for the native speakers of this language. The articulatory mode means the habitual position of the organs of speech at the moment when the speaker does not perform articulatory movements [8].

Acquaintance with the way of speech organs is a kind of "tuning" to a certain way of pronunciation. Therefore, we consider it expedient to devote the very first lesson on a new language to the formation of a holistic idea of its phonetic system.

Since pronunciation skills are formed on the basis of the articulatory base of the language, it is necessary to consider the features of the articulatory bases of all contacting languages in order to identify potentially complex phonetic elements, explain and remove existing difficulties. The articulatory base is understood as "a set of movements and positions of the pronunciation organs that are customary for a given language, the formation of which depends on the phonemic system of the language and, which is especially important, on the differential features used in it" [9].

Immersion in a new language occurs from the first lesson. The features of the articulatory base of the corresponding language can be presented using the example of the alphabet. Acquaintance with the articulatory base of a new language occurs in the following sequence.

1. Each letter is spelled out and explained. Writing letters and paying attention to the differences are very important, since the developed skill of writing letters consistently interferes.

2. When explaining the pronunciation of each letter with transcription, comparisons of the studied language with the native and first (native, first and second) foreign languages are made when necessary. [10].

For clarity, you can use articulation schemes. Thus, there is an acquaintance with almost all the features of the articulatory base in practice.

Having disassembled the alphabet, students receive memorization as homework. In the next lesson, the alphabet is checked and corrected. Further, the theoretical material on the features of the articulatory base is analyzed. Since in practice, students have already become familiar with the new articulatory base, the theoretical material is perceived by them in a natural way.

REFERENCES

1. Chernichkina E.K. Artificial bilingualism: linguistic status and characteristics: author. Volgograd, 2007.
2. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment / Department of Modern Languages of the Directorate of Education, Culture and Sport of the Council of Europe - M.: Publishing house of Moscow State Linguistic University, 2003. p.256.
3. Rashidova Munavvar Xaydarovna. Recommendations on the use of scaffolding technology in English classes. Science and education. 2022. Volume 3. Issue 9. pp. 459-461.
4. Rashidova Munavvar Xaydarovna, Namozova Dilnoza Berdimurotovna. Teaching technical subjects through English. Ўзбекистонда миллий тадқиқотлар: даврий анжуманлар: 10-қисм. 32-б.

5. Utenbaeva, G. M. "The importance of listening skills in teaching Russian language to the cadets of military institute." *EPR International Journal of Research and Development (IJRD)*, INDIA SJIF Impact Factor 6: 18-21.
6. Утенбаева, Гульжазира Мухтаровна, and ООРЯ ВБОУ. "РУЗ С Использованием инновационных педагогических технологий с целью совершенствования их стратегической компетенции." (2021).
7. Наркулова, И. Р. К. (2023). Профессионально-ориентированное обучение русскому языку курсантов юридического профиля на основе интерактивной программы. *Science and Education*, 4(2), 1348-1352.
8. Закирова, А. О. (2023). Наркулова ИРҚ Роль русского языка в работе сотрудников органов внутренних дел. *Science and Education*, 4(1), 737-740.
9. Булычёва, М. Ф. (2023). Учебные экскурсии для формирования лингвокультурологической компетенции курсантов. *Science and Education*, 4(1), 808-813.
10. Булычёва, М. Ф. (2022). Применение на начальном этапе различных видов наглядности. *Science and Education*, 3(12), 751-758.

THE METHODS OF DEVELOPING PUPILS WRITING SKILLS IN ENGLISH CLASSES

Rakhimova Makhliyo

Mamadjanova Nozima Adhamovna

Master's student, University of Business and Science

ABSTRACT

Listening, speaking, reading and writing are the four skills that make up any language. Having good writing skills may assist you in conveying information in a more comprehensive, informative, clear and direct manner. The ability to write effectively and precisely is an important skills, especially in a professional environment.

Writing is an activity with many moving parts. A pupil must bring together vocabulary grammar and mental processing and then rely on the physical aspect of handwriting or typing out the words. Writing is intricately linked to critical thinking. It also has implications for performance across all areas of the school curriculum. Writing is how a pupil demonstrates what has been learned. For students to improve their English writing skills, they need to practice as often as possible, learn how to type so they can write quickly on a computer, and be introduced to strategies that will help them develop their skills. Process approach is learner-centered in which learners' needs, general strategies, value good writing, brief writing exercises, goals, learning styles are taken into consideration.

Key words: *general strategies, process approach, writing skills, importance of writing.*

INTRODUCTION

Nowadays, pupils are lacking writing skills as they spend most of their time in using their equipped smart phones, and they depend on electronic devices or gadgets. They use their valuable time in searching what others are doing instead of learning the language skills.

Also, teaching writing is not only the job of the English department alone. Writing is an essential tool for learning a discipline and helping pupils improve their writing skills is a responsibility for all classes.

Stress the importance of clear, thoughtful writing. Classes who tell students that good writing will be rewarded and poor writing will be penalized receive better essays than instructors who do not make such demands.

In the syllabus, on the first day, and throughout the term, remind pupils that they must make their best effort in expressing themselves on paper. Back up your

statements with comments on early assignments that show you really mean it, and your pupils will respond.

Additionally, to vary the pace of a lecture course, ask pupils to write a few minutes during class. Some mixture of in-class writing, outside writing assignments, and exams with open-ended questions will give pupils the practice they need to improve their skills. In this article, we discuss how to teach and develop writing skills the approaches to teaching writing and we provide some tips to help you improve your teaching skills for high and elementary classes.

Nunan says, "Writing is an extremely complex cognitive activity in which the writer is required to demonstrate control of variables simultaneously. At the sentence level, these include control of contents, format, sentence structure, vocabulary, spelling and letter formation. Beyond the sentence, writer must be able to structure and integrate information into cohesive and coherent paragraph and text.

Strong writing skills may enhance students' chances for success(Alexander). In discussing the significance of writing to learning, Suleiman also stresses that writing is an essential factor of language. Any reading and language curriculum must think about the multidimensional nature of writing in instructional practices, evaluation procedures, and language development."

Generally, writing is very important that communication is transmitted more through writing than any other type of media. So, pupils need effective writing skills to meet their academic needs and workplace requirements.

The importance and need of writing skills

Harmer says stress on the essentiality of the writing skill saying "The reasons for teaching writing to pupils of English as a foreign language include reinforcement, language development, learning style, and most importantly, writing as a skill in its own right".

Janet Emig described writing as "a unique made of learning involving the active participation of both the left and right hemispheres of the brain. Researchers have agreed that writing enhances thinking skills: the higher cognitive functions of analysis and synthesis seem to develop most fully with the support of written language ".

The following are some of the ways to help kids develop their writing skill:

●**Encourage reading.** Good writers tend to be avid readers and there is a reason for this. The more a child reads, the more they will be exposed to new vocabulary in context and the more words they will learn. Once a word is part of their receptive vocabulary, it is a lot easier for it to make the transition into productive use. Reading

also exposes kids to different ways of using words and variety of sentence structures that they can use their own writing.

•**Teach working in drafts.** Brainstorming, putting ideas down on paper, ensuring the language and thoughts flow and revising for typos and errors are all different steps in the process of writing. Children need to understand that a perfect sentence does not just come out of nowhere, it develops through a back and forth process as the writer writes, reviews and revises his or her text. This is one reason it is helpful for kids to write on a computer. It saves erasing and allows children to make multiple attempts at getting their thoughts down, until they find the phrasing they want. Writing on the computer also make it more efficient to reorganize longer pieces of writing, to help information flow better.

•**Ask parents to help outside of school.** Kids learn to write through example. Completing an initial draft alone is sometimes important, particularly if the task requires important, particularly if the task requires sharing personal thoughts and experiences, but it also helps to have someone else there to review it. Parents can make a huge difference in how their children's writing skills improve by agreeing to read early drafts. Use the child's words to suggest optimized phrasing and help them pinpoint what they are trying to say through conversation. This makes it easier for the ideas to be written down.

• **Allow the use of spell and grammar checks.** It is easy to dismiss technology-use as being lazy, but spelling and grammar feedback can actually be extremely helpful for a child who is learning how to write or trying to improve. This is because sometimes there are multiple suggested corrections that force a child not only to notice the awkward phrasing or misspelled word, but to spend some extra cognitive energy thinking about how to correct it. Computers also provide an opportunity to correct errors without the embarrassment or stigma of multiple eraser marks on a hand-written copy.

•**Incentivize free writing at home and school.** When children learn to write well they are not just cultivating academic skills, they are also opening up a new avenue for self-expression. Creative tasks foster positive associations with writing, so children see it not just as an activity for learning and reporting information at school, but a way of getting their thoughts across. It does not matter who reads what they are writing or even what it is about, it is just good idea if it becomes a regular activity. Parents might suggest keeping a personal diary with a journal entry a day resulting in a special treat at the end of the week. It is also important for teachers to encourage any and every opportunity for writing, as the more kids write, the more they will improve and hone their skills.

The writing process requires several key skills in high classes. There are methods available to assist struggling writers in developing these writing skills. That is because there is a lot that goes into expressing thoughts in writing or written expression. Here are some basic steps for teaching writing skills that can help establish a strong foundation in the learning process:

•**Ensure proper spelling and punctuation usage.** The proper usage of spelling and punctuation is one of the most important elements of writing. By distributing worksheets, you can teach spelling and punctuation skills. The worksheets can include a fill in the blank section that prompts candidates to use their vocabulary to fill in missing words and punctuation in sentences and improve their skills.

•**Improve reading comprehension.** Good reading comprehension is important for good writing skills as it adds meaning to what is read. You may improve your students' reading comprehension by enhancing their vocabulary and encouraging them to read more books and other types of material. Reading comprehension also improves by answering questions and writing a summary about text. Other simple tips, such as reading aloud for extra clarity and reading in a quiet environment, may be effective.

•**Building sentence and paragraph structure.** Building sentence and paragraph structure ensures that the writing is as clear and understandable as possible. It primarily consist of forming sentences and paragraphs with the appropriate tense and placing modifiers and verbs in the right place. Teaching students the importance of having a beginning, middle and end in their paragraphs is important for their progression to more advanced writing skills, such as essays and articles.

•**Explain the different types of writing.** A comprehensive understanding of the different types of writing is an important part of learning how to write. The four types of writing are narrative, descriptive, persuasive and expository writing. Besides regular writing assignments, you can provide your students with creativity and solidify their writing skills.

•**Educate about editing.** The final part of the writing process is editing the draft for grammar and punctuation errors. It is important to revise the draft, catch the errors and rectify them to have an error-free document. You can encourage your students to read the draft aloud or ask a peer to review it to find the mistakes.

Approaches to teaching writing skills. The product approach and the process approach are two methods for teaching writing. English language teachers have recommended these approaches over the last few decades. Here are some writing approaches and how they contribute to the teaching and learning of English writing skills:

The first is Product approach- the product approach compels the writer to focus on the finished text or the product of writing, rather than the steps and stages necessary to get there. The focus of the product approach to writing is final, polished document. It is usually done in a single sitting, with no revisions or breaks. Product approaches include reports, blogs, newspaper articles, formal letters and emails and memos. The second is Process approach- the Process approach to teaching writing is that if students receive feedback while writing, it may improve the final result. This method is a natural sequence of steps that writers take to complete a piece of writing is on the process rather than finished product. It divides the act of writing into manageable steps for completion, with enough time given for each step.

CONCLUSION

In conclusion, it is to realize that writing is an extremely complex cognitive activity in which the writer is required to demonstrate control of variables simultaneously. Good writing skills are needed for all the students in order to accomplish their educational and employable requirements. Strong writing skills may enhance students' chances for success, writing is an essential factor of language.

REFERENCES

1. Ashok Sapkota, Developing Students' Writing Skill through Peer and Teacher Correction: An Action Research (Nepal English Language Teachers' Association (NELTA), ISSN: 2091-0487)
2. Chieko Onozawa, A Study of the Process Writing Approach-A Suggestion for an Eclectic Writing Approach, (RESEARCH NOTE: <https://gair.media.gunma-u.ac.jp/dspace/bitstream/10087/7218/1/2010onozawa2.pdf>)
3. Graham Stanley. (1993). Process Writing, British Council, Barcelona.
4. Galuh Nurrohmah, Improving Students' Writing Skill Using A Process Approach (<https://www.researchgate.net/publication/>)
5. Md. Kamrul Hasan & Mohd. Moniruzzaman Akhand, Approaches to Writing in EFL/ESL Context: Balancing Product and Process in Writing Class at Tertiary Level (Journal of NELTA Vol. 15 No. 1-2 December 2010)
6. Nunan, D. (1991). Language teaching methodology: A textbook for teachers. Edinburgh, Harlow, England: Longman.
7. Richard Badger and Goodith White, A process genre approach to teaching writing (<http://eltj.oxfordjournals.org/> at Serial Record on March 5, 2016)
8. Sangamitra A, Sahul Hameed, Developing the writing skills in English of Students at College Level–A Process Approach, (Volume 11, Number 1, 2016, <http://www.ripublication.com>)

HOW TO USE SPEAKING ACTIVITIES EFFECTIVELY IN ENGLISH CLASSES AT SCHOOLS

Burkhonova Gulmira Olimjon kizi

A Master's student of University of Business and Science in Namangan

Supervisor : Nozima Mamadjanova Adhamovna

ABSTRACT

The article discusses the various conditions under which infants and older learners improve their speaking skills. We will see the facilities or difficulties in both cases in order to focus on the possibilities of adults to high level of speaking ability. Additionally, in order to improve learners speaking ability the role of teachers is so essential at school.

Key words: *speaking skills, debates, oral communications, teaching strategies.*

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются различные обстоятельства, при которых младенцы и взрослые учащиеся улучшают навыки говорения. Мы увидим возможности или трудности в обоих случаях, чтобы сосредоточиться на возможностях взрослых на высоком уровне разговорной речи. Кроме того, для улучшения разговорной речи учащихся в школе очень важна роль учителей.

Ключевые слова: *навыки говорения, дебаты, устное общение, стратегии обучения.*

INTRODUCTION

Nowadays learning languages plays so significant role in our life among people especially youngster because of modern technology, interest of working abroad countries to earn money. That's way, in education system English is the most crucial and compulsory subject at school. There are 4 skills to learn every language which are speaking, listening, writing, reading. However, every language has own some difficulties to develop skills. Occasionally, grammar rules are detrimental, sometimes speaking is problem to improve for everyon. The ability to speak confidently and fluently is something which children will develop during their time at school, and something that will help them throughout their life.

Speaking skills are defined as the skills which allow us to communicate effectively. They give us the ability to convey information verbally and in a way that the listener can understand.

Children will learn English speaking skills as well as speaking skills in other languages, in primary and secondary school. Learning how to develop English speaking skills is so important for ESL students and EAL students too. It's one of the

most important parts of language learning as speaking is how we tend to communicate in everyday life.

Speaking is an interactive process where information is shared, and if necessary, acted upon by the listener. So, it's important to develop both speaking and listening skills in order to communicate effectively.

According to Shohib (2012) speaking is one of the skills that has to be mastered by students in learning English. Speaking is an important tool for communication. Shohib defines speaking as the skill that the students will be judged upon most in real-life situations. It is an important part of everyday interaction and most often the first impression of a person is based on his/her ability to speak fluently and comprehensively.

Hadi (2011), said that speaking refers to the act of expressing thought, ideas and feelings by using audible symbol or visible bodily action so that we can expect listeners to understand the meaning of the message that we convey. The speaker can ask questions, answer questions, influence others, give directions, and generalization.

According to Brown (2001) speaking is a communicative process of creating meaning that involves receiving, producing and processing information. Teaching speaking is a way for students to express their opinions and ideas. It is used to interact with other people in any situation.

It can be said that in English language to speak accurately be claimed responsibility for everyone. This include numerous basic tasks from learners such as improving vocabulary building, developing grammar rules, doing more and more practices than the before. It is obvious that teachers methods during lesson to teach language for student so beneficial and important. In this article, I will explain how can improve speaking skills and attitude of students in the classroom with English teachers.

METHODOLOGY

Interviews

There are several ways to improve speaking skills during lessons. For instance: **interviews** are so beneficial way to develop speaking at the lesson.

Students can conduct interviews on selected topics with various people. It is a good idea that the teacher provides a rubric to students so that they know what type of questions they can ask or what path to follow, but students should prepare their own interview questions. Conducting interviews with people gives students a chance to practice their speaking ability not only in class but also outside and helps them becoming socialized. After interviews, each student can present his or her study to the

class. Moreover, students can interview each other and "introduce" his or her partner to the class.

DISCUSSION

After a content-based lesson, a discussion can be held for various reasons. The students may aim to arrive at a conclusion, share ideas about an event, or find solutions in their discussion groups. Before the discussion, it is essential that the purpose of the discussion activity is set by the teacher. In this way, the discussion points are relevant to this purpose, so that students do not spend their time chatting with each other about irrelevant things. For example, students can become involved in agree/disagree discussions. In this type of discussions, the teacher can form groups of students, preferably 4 or 5 in each group, and provide controversial sentences like "people learn best when they read vs. people learn best when they travel". Then each group works on their topic for a given time period, and presents their opinions to the class. It is essential that the speaking should be equally divided among group members. At the end, the class decides on the winning group who defended the idea in the best way. This activity fosters critical thinking and quick decision making, and students learn how to express and justify themselves in polite ways while disagreeing with the others. For efficient group discussions, it is always better not to form large groups, because quiet students may avoid contributing in large groups. The group members can be either assigned by the teacher or the students may determine it by themselves, but groups should be rearranged in every discussion activity so that students can work with various people and learn to be open to different ideas. Lastly, in class or group discussions, whatever the aim is, the students should always be encouraged to ask questions, paraphrase ideas, express support, check for clarification, and so on.

Simulations

Simulations are very similar to role-plays but what makes simulations different than role plays is that they are more elaborate. In simulations, students can bring items to the class to create a realistic environment. For instance, if a student is acting as a singer, she brings a microphone to sing and so on. Role plays and simulations have many advantages. First, since they are entertaining, they motivate the students. Second, as Harmer (1984) suggests, they increase the self-confidence of hesitant students, because in role play and simulation activities, they will have a different role and do not have to speak for themselves, which means they do not have to take the same responsibility.

Information Gap

In this activity, students are supposed to be working in pairs. One student will have the information that other partner does not have and the partners will share their information. Information gap activities serve many purposes such as solving a problem or collecting information. Also, each partner plays an important role because the task cannot be completed if the partners do not provide the information the others need. These activities are effective because everybody has the opportunity to talk extensively in the target language.

Brainstorming

On a given topic, students can produce ideas in a limited time. Depending on the context, either individual or group brainstorming is effective and learners generate ideas quickly and freely. The good characteristics of brainstorming is that the students are not criticized for their ideas so students will be open to sharing new ideas.

Storytelling.

Students can briefly summarize a tale or story they heard from somebody beforehand, or they may create their own stories to tell their classmates. Story telling fosters creative thinking. It also helps students express ideas in the format of beginning, development, and ending, including the characters and setting a story has to have. Students also can tell riddles or jokes. For instance, at the very beginning of each class session, the teacher may call a few students to tell short riddles or jokes as an opening. In this way, not only will the teacher address students' speaking ability, but also get the attention of the classroom.

Story Completion

This is a very enjoyable, whole-class, free-speaking activity for which students sit in a circle. For this activity, a teacher starts to tell a story, but after a few sentences he or she stops narrating. Then, each student starts to narrate from the point where the previous one stopped. Each student is supposed to add from four to ten sentences. Students can add new characters, events, descriptions and so on.

Reporting

Before coming to class, students are asked to read a newspaper or magazine and, in class, they report to their friends what they find as the most interesting news. Students can also talk about whether they have experienced anything worth telling their friends in their daily lives before class.

Playing Cards

In this game, students should form groups of four. Each suit will represent a topic.

For instance:

- **Diamonds:** Earning money
- **Hearts:** Love and relationships
- **Spades:** An unforgettable memory
- **Clubs:** Best teacher

Each student in a group will choose a card. Then, each student will write 4-5 questions about that topic to ask the other people in the group.

For example:

If the topic "Diamonds: Earning Money" is selected, here are some possible questions:

- Is money important in your life? Why?
- What is the easiest way of earning money?
- What do you think about lottery? Etc.

However, the teacher should state at the very beginning of the activity that students are not allowed to prepare yes-no questions, because by saying yes or no students get little practice in spoken language production. Rather, students ask open-ended questions to each other so that they reply in complete sentences.

Find the Difference

For this activity students can work in pairs and each couple is given two different pictures, for example, picture of boys playing football and another picture of girls playing tennis. Students in pairs discuss the similarities and/or differences in the pictures.

Describe picture

Another way to make **use of pictures** in a speaking activity is to give students just one picture and having them describe what it is in the picture. For this activity students can form groups and each group is given a different picture. Students discuss the picture with their groups, then a spokesperson for each group describes the picture to the whole class. This activity fosters the creativity and imagination of the learners as well as their public speaking skills.

For this activity students can work in pairs and each couple is given two different pictures, for example, picture of boys playing football and another picture of girls playing tennis. Students in pairs discuss the similarities and/or differences in the pictures.

Make short stories a part of the class

Young students usually find narrating and listening to stories interesting. Use this as a teaching tool. Make short stories a part of your class by encouraging your students to narrate stories in English. This helps them improve their communication

skills. This also helps you to assess your students' interactive skills and helps them improve. This helps the students improve their thinking ability.

With the advancement in technology, many interesting tools for teaching have also been developed. Explore the use of technology in the classroom and find new ways of teaching English to your students.

Children performing a play

Dramas and plays are another method to engage students in interactive learning. Ask your students to perform a play based on any story from their prescribed textbook. Let this be a group task where students get to decide their characters in the play and prepare dialogues suitable to the scenes in the play. Students learn how to make a script, how to act it out and how to organize the play. This also helps them improve their language skills.

Chain drill

In addition theme, **chain drilling** method is so beneficial way to advance speaking during English lessons. If I may explain this statement that, with asking any kind of the same questions student can manage to improve speaking skills at the lesson with teacher together. For instance, a question which "how old are you?" is given by one by each other. This method helps to learn speed new vocabulary and sentence in a short time.

The next method which is making sentence to expand speaking ability at school with teacher. For example. A teacher takes 5 or 6 students to create a new sentence in outdoor. Every student is given only one word of the sentence. After sharing and completing this process they come in to the classroom.

What makes me happy

In this method helps to improve vocabulary to speak confidently. Firstly student have to draw their a hand on their notebook and write some words and sentences which are favourite and make them happy in their life. After completing task one by one come on blackboard and talk about all of words on picture . Through this game students identify each other and also they have any kind of the best chance to speak about themselves and their dreams. When people say or think favourite items for their life it effects their good mood and also they want to speak more and more. Sometimes it is impossible to stop them. Because most of people especially children enjoy speaking about themselves. Of course it is the best way to improve speaking skills very well.

RESULT

As you know, every work has own purpose. The given methods play different roles for different levels of students. If we can choose the best for them during the

lesson, our method cannot be beneficial on time. Let's start to give explanation. I tried to use all of methods for my student. The first is story telling method is appropriate for general secondary pupils who are from ages 10 to 15. This means that about between 5 and 8 grades students are interested in it. Because they have ability to create something, and also playing games in a team or together their partners is so funny during the lesson. This method showed that in 5th grade 70- 75% students were active. Similarly, in 6th and 7th grade 80- 90% students were active. But it didn't give benefit for from 1th to 4th grade and also 10th and 11th too. Because primary education students don't have ability speak very well. Without speaking it is so boring for them. And also high school students (Age 15-17) they are so busy to enter university. They have own aim and specialize. that's way only 40 % and 50% student who are keen on learning English language participated during lesson actively.

Chain drill methods are more suitable for 3th and 5th grade students. Because it effected to improve speaking skills by 80-85%. all of student took and they were so happy during the game. at 7th grade 50-60% student were found of it.

Working with picture method are so essential, useful and also interesting method. I used this method various ways with all of grade students. The following timetable show result of methods what I practiced with my students.

Grades	Percentage %
1-4 th grade pupils	90 -95%
5-6 th grade pupils	65-70%
7-8 th grade pupils	70-80%
From 9 th to 11 th grade pupils	Different

It is clear that chain drill method is one of the good method which teachers can use all of ages student during the lesson to improve speaking skills. This helps to not only speaking , but also for listening so beneficial. Because one by one students ask one question and should memorize answers. Without paying attention to be winner impossible.

The next my experience belongs to make short stories with students together during the lesson. This method is so beneficial way for developing speaking skills. Why I say that, to make some story student have think and create new event . for speaking the essential item is idea. Without idea nobody speaks anything. It is real fact. Even though it is useful, teachers can use all of ages students. For instance, from 1 to 4th grade students can speak very well. They can only make short sentence. That's way, experiencing with them is impossible. I couldn't do any result with them. For pupils it was so boring. Because they couldn't make any story in their mother tongue (uzbek language). I can't recommend this method to use primary grades. But between 5th and 7th grade pupils tied to make story although they have no ability to speak in English well. 50% students of these grade could make story to say. Others wrote on their notebook to read stories. Reading helps to speak for students. So, during the lesson I allow some students they cannot speak to write and after writing to read. And also it is clear that this method so useful for upper secondary students. It showed 90-95% percent achievement for them.

And other method is the describe picture is useful for general secondary students (5-9th grades) and primary levels (1-4th grades)

1-4 th grades performed 50-60% interest	5-9 th grades performed 70-85% interest
---	---

This method is so beneficial but only teachers know that working with grades they try to understand students characters and interest. There are different ways to use this methods. for exemple from 2nd grade to 6th grade adding music and dance to draw picture and after completing picture changing each other and describing is interesting. Because in these ages children are playful and funny. If teacher use this method children try to speak , think and also for drawing have to create something which is appropriate to describe. with this method teacher can manage to improve students speaking, ability to create something and listening.

Like this method there is another method “what makes me happy. In this method is so much interesting and suitable all of grades students. It is not difficult and boring. Otherwise it effects children character and attitude efficiently. Why I say that during drawing like this hand they are so amazing. After this process they try to think something makes them happy. You may believe that the process is so funny and amazing.

The diagram below shows percentage of children interest and benefit for speaking

Grades	Interest	benefit
1 st , 2 nd , 3 rd grades	100%	Around 50%
4 th grade	80%	About 55-60%
5 th , 6 th grades	70-75%	About 60%
7 th , 8 th	70-80%	About 75 above
9 th grade	55-65%	About 75-80%
10 th , 11 th grades	60-65%	About 80-85 above

From this diagram it is clear that, all of ages student interest. The lowest interest index is approximately 55%. This means teachers can use this methods during the lesson what kind of grade is taught by them.

One of other methods is find the difference. It is useful general secondary student more than others with 60-70% interest. Because to find differences are not difficult. Primary student can do it easily, but they cannot say differences in English.

The next one is discussion. This method effects from 9th to 11th grade students. To discuss something firstly, they can think widely and clearly, and also this methods presses speak better. According my experience

1. About 60% 9th grade students can do discuss any topic each other.
2. About 70% 10th grade students can discuss
3. About 80% 11th grade students can discuss

This mean that the higher grade student are, the higher result they can manage with this method.

CONCLUSION

By analyzing I came info conclusion teaching speaking is claim a lot of time. And teacher should be

- friendly during lessons
- give explanations and instructions clearly on time
- kind as a parent
- feel self-confidence
- intelligent and knowladgeable

Teaching speaking is a very important part of second language learning. The ability to communicate in a second language clearly and efficiently contributes to the success of the learner in school and success later in every phase of life. Therefore, it

is essential that language teachers pay great attention to teaching speaking. Rather than leading students to pure memorization, providing a rich environment where meaningful communication takes place is desired. With this aim, various speaking activities such as those listed above can contribute a great deal to students in developing basic interactive skills necessary for life. These activities make students more active in the learning process and at the same time make their learning more meaningful and fun for them.

And also teacher should choose what kind of methods are suitable different ages and levels of students. If they can not know them children cannot improve speaking skills. To do practice in numerous ways with students during the lesson is efficiently to develop speaking skills.

REFERENCES

1. Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.
2. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.
3. Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: Sterling Publishing House
4. Lynn Kirkham. Public Speaking Coach. Expert Interview. 20 November 2019.
5. <https://www.cambridgeenglish.org/learning-english/parents-and-children/your-childs-interests/learn-english-through-songs/>
6. <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-can-film-help-you-teach-or-learn-english>

AUTOMATED CONTROL SYSTEM OF THE TECHNOLOGICAL PROCESS OF GYPSUM PRODUCTION IN ROTARY KILNS FOR INDUSTRY

Abidov K.Z.

Candidate of technical science, associate professor, Bukhara Engineering-
Technological Institute, Bukhara city, Uzbekistan.

Aminova M.B.

M7-21 TJBACT graduate student, Bukhara Engineering-Technological
Institute, Bukhara city, Uzbekistan.

ABSTRACT

Currently, the tasks of developing the economic sector in our Republic and increasing the production of various products that meet world standards, including gypsum for the industrial and construction sectors, with the rational use of available resources, have been set. Gypsum is a widely used building material and has the potential to be used for various purposes, and it is important to automate existing technological processes in the production of this product and manage them based on modern information and communication technologies. Currently, in Uzbekistan, construction gypsum is widely used in plastering walls and ceilings, in the production of plaster walls, in the production of plasterboards, as well as in the production of frames.

Key words: *gypsum extraction, pressure, microprocessors, enterprise power, energy, metallurgy, mechanical engineering.*

INTRODUCTION

Gypsum is one of the oldest building materials. The structure of gypsum makes it a natural "conditioner". This happens due to the absorption of excess moisture in the room and its re-release. Gypsum materials used in rooms during construction have the ability to pass air. Gypsum is an environmentally friendly material, it is non-toxic, odorless and has a pH of 5.5 (corresponding to the acidity of human skin) [1]. It should be noted that in previous years, the production technology of water-saturated plasters was produced in chamber, shaft and rotary furnaces, as well as boiling cauldrons, and did not fully respond to the prospects aimed at increasing the strength of plaster. Therefore, in recent years, attention has been paid to the introduction of modern and relatively new technologies for the production of high-quality and high-quality gypsum.

As a result of scientific research and experiments, two new ideas in principle appeared in the following years: gypsum processing using steam under excessive pressure and obtaining water-saturated gypsum by boiling in a liquid medium. Obtaining high-proof gypsum as a result of vaporization of gypsum particles has made scientists more interested in its recovery in a liquid medium. Therefore, a number of new studies were conducted on the method of obtaining gypsum based on excess pressure [2]. The results of such studies were tested in production conditions and they were recommended for introduction into production. As a result, it was found that compared to the usual 55-70% water solubility of gypsum, when it is dissolved in 35-40% water, the ability to maintain its lithic properties increases significantly [3]. Today, as a result of the automation of technological processes of gypsum production, it is possible to obtain high-quality types of gypsum. Functional capabilities of modern microprocessor control systems form the basis of the automated control system of technological processes of gypsum production. Factors such as the use of integration principles, distributed control and software complexes play a leading role in the creation of such control systems. In the automation of the construction sector of the industry, as an object of automation, it is not a separate technological process or aggregate, but technological complexes in complex relationship with subsystems. Modern systems of construction industry automation based on microprocessor tools have wide functional capabilities, increase the reliability of automated control systems based on improved technical characteristics, and ensure quick organization of management.

Our research is aimed at developing a functional scheme for automating the technological process of gypsum production, selecting control and measurement devices for automating this process, and defining the appropriate microcontroller to control the process and developing a control program. It is also aimed at setting up the adjustment contour and conducting its research, developing a structural scheme of the control system. The analysis of the literature shows that, although there are various and many binders available today, some of them are used in construction. Construction refers to mineral binders, powder-like materials that form a mass when mixed with water and slowly harden into stone.

Ensuring the implementation of the program for the construction of individual houses according to model projects developed in the country in recent years, as well as the construction of energy, metallurgy, mechanical engineering, chemical industry facilities, railways and highways, and the unique role of the construction materials industry in creating their infrastructure. there is After all, it is considered one of the important sectors of our economy, and the achievements made in this front are a

worthy contribution to the development of our country and the improvement of the lifestyle of our people. Also, wastes containing gypsum residues are mainly used for addition to asphalt concrete in the construction industry and in the asphaltting of highways, after a special environmental inspection.

Figure 1. Gypsum production plant rotary kiln view
(enterprise capacity 50-400 tons per day)

Today, more than 6,000 enterprises producing construction materials are operating in our republic. 10 million per year. "Kvarts" JSC, producing square meters of glass, "Bukhorogips" joint enterprise, producing 60,000 tons of dry construction mixes, 20 mln. sq. m. "Knauf Gypsum Bukhara" JV, which has the capacity to produce plasterboard, 3.5 mln. sq. Among them are "Moderna Ceramic Industries Fergana" JV, which produces ceramic tiles, and "Grand Art Ceramics" JV, which has the capacity to produce 75,000 pieces of sanitary ware. The water-saturated plaster prepared by this method is separated from the liquid medium by centrifugal force and then dried at 110° C in the first stage and at 70-80° C in the next stage. After going through the drying process, the gypsum is ground into powder form, leaving 5-10% residue. The water requirement of high-strength gypsum is 30-35%. In general, the production process of gypsum binding products consists of the following technological operations: storage of gypsum stone, crushing, burning of gypsum stone, grinding.

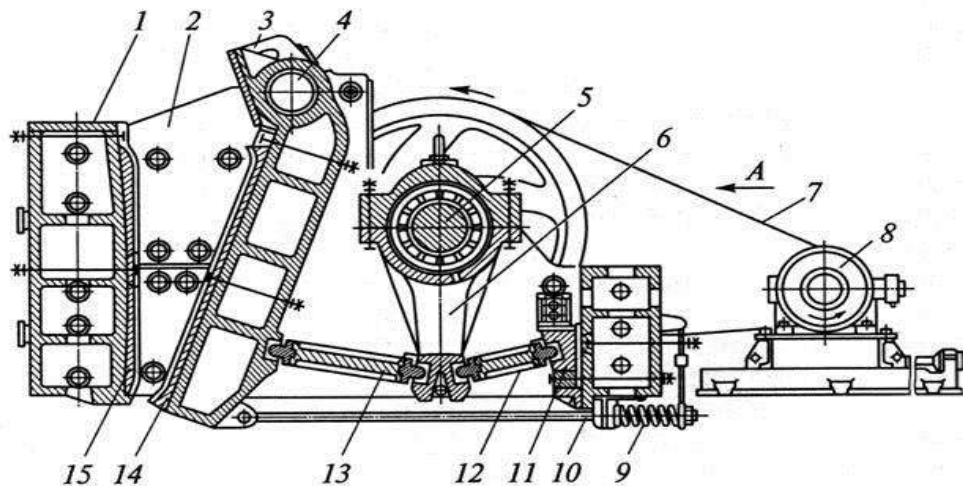

Figure 2. Gypsum crushing scheme in a jaw crusher

1 — body walls, 2 — side cheek, 3 — sliding cheek, 4 — axis, 5 — shaft, 6 — connecting rod, 7 — belt transmission, 8 — electric motor, 9 — spring, 10 — tire, 11 — rod, 12, 13 — rasp plate, 14, 15 — grinding plates

In the production of construction plasters by burning pieces of material, crushing of pieces is carried out on the basis of a one- or two-stage scheme in jaws (Fig. 2) and another crusher, depending on the size of the material, and is sent to the furnace for casting. In this case, a hammer crusher is used to re-grind the gypsum stone (Fig. 3).

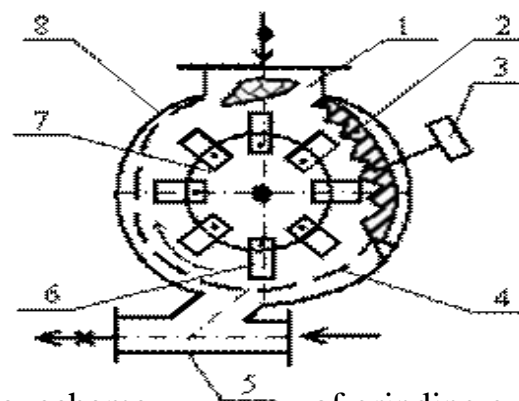

Figure 3. The scheme of grinding gypsum in a jaw crusher

1-receiver-consumer device; 2-bronze plate; 3-correction device; 4th sieve; 5th output device; 6-hammer; disc 7; 8th Corps.

Nowadays, plaster casts are mainly made in rotary kilns. Currently, drums are used mainly for burning building gypsum in rotary kilns. Such drums are also used in the drying process of dispersed materials in other industries (Fig. 4).

The description of the technological process of water-saturated gypsum production in rotary kilns is presented in Fig. 4.

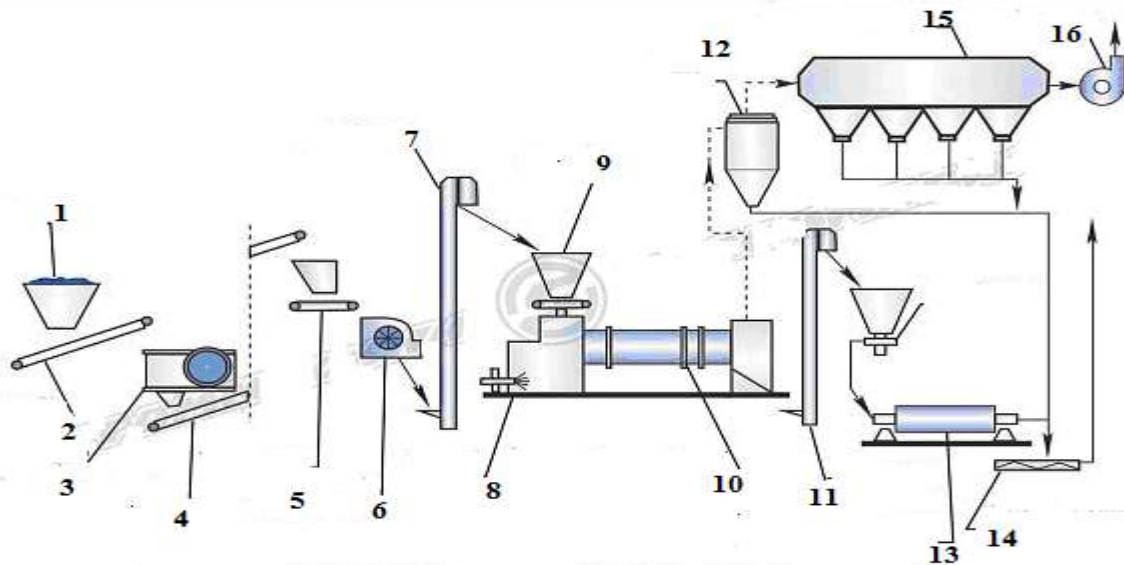

Figure 4. Technological scheme of construction gypsum production in rotary kilns

1- bunker, 2- feeder, 3- crusher, 4- conveyor, 5- feeder, 6- crusher, 7- elevator, 8- firehouse, 9- bunker, 10- drying drum, 11- elevator, 12- cyclone, 13- ball mill, 14- screw conveyor, 15- hand filter, 16- smoke extractor

The drying drum is a welded steel cylinder device that rotates on support rollers at a speed of 2-3 revolutions per minute. The drum is installed with a horizontal inclination of 3-5° and is rotated by an electric motor. Gypsum sheben is delivered to the warehouse of the enterprise by road transport and before that by rail transport. The autoloader picks up the plaster and transports it to the desired location. From there, a crane-hammer loads a portion of the loose gypsum material into a gypsum rock hopper. From there, the gypsum is transferred to grinding by belt conveyor. At the entrance to the drying drum, the gas temperature reaches 900 °C in direct flow. In the opposite flow, it is up to 600-700 °C. Before the product goes to the gas furnace, it is mixed with air to the required temperature. The gas leaves the drum at 160-180°C in direct flow, and at 100°C in counterflow. After drying, the material falls into the sheben hopper with the help of an elevator, and the dust falls into the dust settling chamber. From the bunker, the sheben drops into the ball mill.

REFERENCES

1. Волженский. А.В. Минеральные вяжущие вещества: технология и свойства Научное издание –М.: Изд-во Ассоциация строительных вузов, 2006.
2. Баженов, Ю.М. Технология бетона / М.Ю. Баженов. - М.: Изд-во Ассоциация строительных вузов, 2007.

3. Гладков, Д.И. Вяжущие вещества и применение их в строительстве / Д.И. Гладков. Белгород:БГТУ им. В.Г. Шухова, 2004.-
4. Неверов, А.С. Современные строительные материалы / А.С. Неверов, Д.А. Родченко, М.И. Цырлин. - М.: Изд-во Высшэйшая школа, 2007.
5. Сидоров, В.И. Строительные материалы / В.И. Сидоров, Э.П. Агасян, Т.П. Никифорова. –М.: Изд-во Ассоциация строительных вузов, 2007.
6. Шमितько, Е.И. Химия цемента и вяжущих веществ / Е.И. Шमितько, А.В. Крылова, В.В. Шаталова–М.: Химия, КолосС, 2004.
7. Айрапетов Г.А., Безродный О.К. и др. Строительные материалы. – Ростов н/Д.: Изд-во Феникс, 2007.
8. Кобилов, Х. Х., Абдурахмонов, О. Р., Усмонов, А. У., Мизомов, М. С., & Бурунов, С. А. (2021). Методика проведение эксперимента по изготовлению угольного брикета с применением биоорганических связующих. In *XLV международной научно–практической конференции «Технические науки: проблемы и решения»*, Москва (Vol. 2, p. 42).

MANAGEMENT OF BUTTER PRODUCTION PROCESS BASED ON AUTOMATION AND INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS

Usmonov A.U.

Candidate of technical science, associate professor, Bukhara Engineering-
Technological Institute, Bukhara city, Uzbekistan.

Kobilov Kh.X.

PhD, Bukhara Engineering-Technological Institute, Bukhara city, Uzbekistan

Og‘omurodov U.H.

M7-21 TJBACT graduate student, Bukhara Engineering-Technological
Institute, Bukhara city, Uzbekistan.

ABSTRACT

Butter is a food product made from milk, which mainly consists of milk fat and has a unique, characteristic taste, smell and plastic structure. In addition to fat, milk contains proteins, milk sugar, phosphatides, vitamins, minerals and many other substances, which can change the composition and quality of the finished product. Modern information communication in the production and storage of butter the use of processes allows to keep the composition and quality of oil stable during the storage process.

Key words: *Technological process of milk processing, plate heat exchanger, milk and cream pasteurization process, homogenization process, modern intellectual sensors, information and communication systems.*

INTRODUCTION

Butter contains milk fat, protein and lactose, as well as fat-soluble vitamins A (retinol), D (calciferol), E (tocopherols) and β -carotene, and water-soluble B (thiamine) and B2 (riboflavin) is a valuable food product due to the presence of vitamins in addition to minerals. Aromatic components of butter: diacetyl, volatile fatty acids, fatty acid esters, lecithin, protein, fats, lactic acid. Carotene (a coloring substance) gives the oil a yellow color. The nutritional value of ghee is increased by its phospholipids, especially lecithin, which is included in ghee along with the shell of fat globules. Low melting point of milk fat is 27..34 °C and hardening is 18...23 °C. Butter is divided into the following types: ghee (fat content 98%), Vologda (81.5 ... 82.5% fat), amateur (fat content 77.0 ... 78.0%) , farmer (71.0. ..72.5% fat), sandwich (61.5% fat), chocolate (62.0% fat), Yaroslavl (52.0% fat) [1,2].

Due to its taste and smell, butter is used together with many food products, improving their digestibility (the digestibility of milk fat - 97.0%, solids - 94.1 %). The energy value of butter is 20.0...37.6 MJ/kg.

METHODS

Currently, there are various technologies for the production of butter, which are used in production today. Butter is produced by processing cream and increasing the fat level of cream. Mechanical processing of cream in 2 ways; It is prepared in continuous and occasional processing methods. We mainly produce butter through continuous processing. One of the main technological parameters that must be controlled in the production of ghee, cooling of cream and physical cultivation is temperature. For cream pasteurization, type 1 cream is immediately pasteurized at 85-90 °C, type 2 at 92-95 °C for 30 minutes. After pasteurization, the cream should be rapidly cooled to 4-7 °C. At this temperature, the glycerides in the fat crystallize, the fat changes from a liquid state to a thick state, and as a result, the formation of fat grains improves during creaming. 50% of the glycerides in the cream crystallize during cooling, so the cream is physically ripened [3,4]. Physical maturation of cream is carried out for 5 hours at 4-6 °C in spring and summer, up to 7 hours at 5-7 °C in autumn-winter. The temperature of the cream should be 7-12 °C in spring-summer, 8-14 °C in autumn-winter. For making sandwiches, making creams in pastries and more. By processing milk, obtaining butter from it has been widely implemented. Butter contains many nutrients, enzymes and acids that are useful for humans (Figure 1).

Figure 1. Butter formation

Butter contains the following useful substances necessary for human health: amino acids, useful enzymes, essential fatty acids, riboflavin, thiamin, B6, B12, folate, phosphorus, zinc, potassium, magnesium, calcium. The maximum preservation of these substances in the composition of cream directly depends on the

process of pasteurizing it at the required temperature [5,6]. If the cream is pasteurized at a temperature lower than the required temperature depending on the type of milk, bacteria harmful to human health will remain in the cream, and the butter made from it is considered unfit for consumption.

The pasteurization process begins with the pouring of fat cream and skimmed milk into the balancing tank (1). Depending on the type of butter produced in the balancing tank, the fat content of the cream to be pasteurized is prepared. Then the cream ready in the tanker is sent to the plate heat exchanger (3) using a pump (2). There, the cream is sent to the homogenization device (4) for partial homogenization after its temperature rises a little. Since the fat content of the cream to be homogenized should be a maximum of 18%, regular cream, for example, cream with a fat content of 40%, should be diluted with skim milk before homogenization. The power of the homogenizer is carefully calculated and set at a certain flow rate. In the partial homogenization mode, the homogenizer is also connected to the skim milk line so that it always has enough product to function properly. Milk with a standardized fat content is poured into the heating part of the heat exchanger, where it is pasteurized. The required holding time is provided by a separate holding tube (5). The pasteurization temperature is constantly recorded. After that, the pasteurized cream is immediately sent to another part of the heat exchanger for cooling, where it is first cooled with cold water and then with ice water to normal temperature, and then sent to the storage tanks.

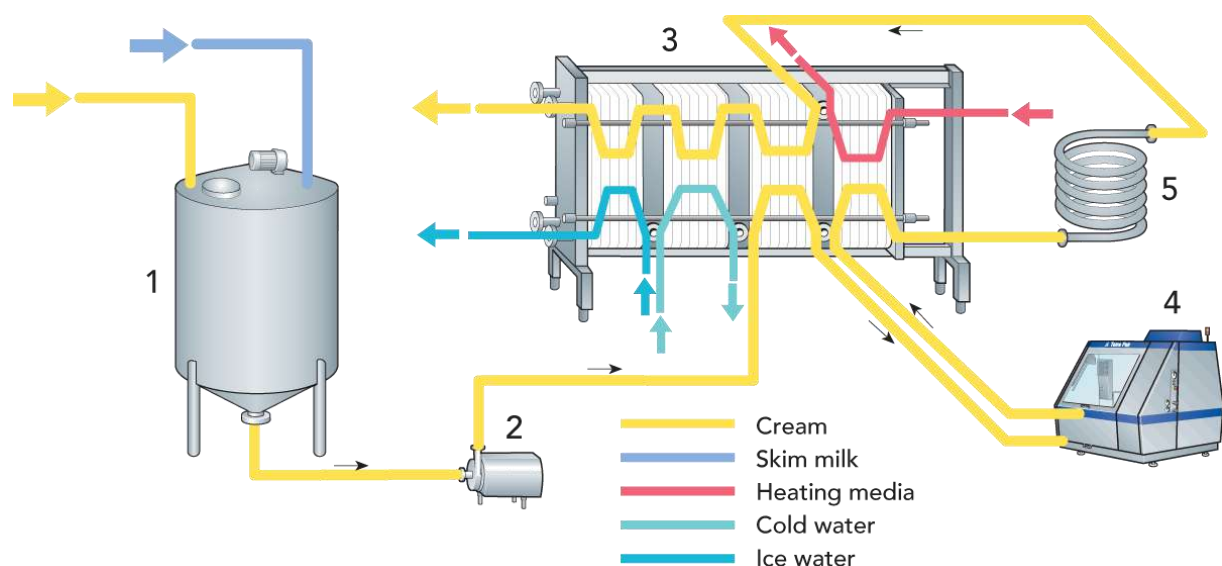

Figure 2. Pasteurization of cream. 1-Balance tank, 2- Product feed pump, 3- Plate heat exchanger, 4- Homogenizer,5- Holding tube.

Hot water heating systems. Hot water or saturated steam at atmospheric pressure can be used as the heating medium in pasteurizers. Hot steam, however, is

not used because of the high differential temperature. The most commonly used heating medium is therefore hot water, typically about 2 – 3 °C higher than the required temperature of the product. Steam is delivered from the steam boiler at a pressure of 600 – 700 kPa (6 – 7 bar). This steam is used to heat water, which in turn heats the product to pasteurization temperature. The water heater in Figure 3 is a closed system consisting of a specially designed, compact and simple cassette-type plate heat exchanger (3) equipped with a steam regulating valve (2) and a steam trap (4). The service water is circulated by the centrifugal pump (5) via the heater (3) and the heating section of the pasteurizer. The function of the expansion vessel (7) is to compensate for the increase in the volume of the water that takes place when it is heated [7]. The system also includes pressure and temperature indicators as well as safety and ventilation valves (8).

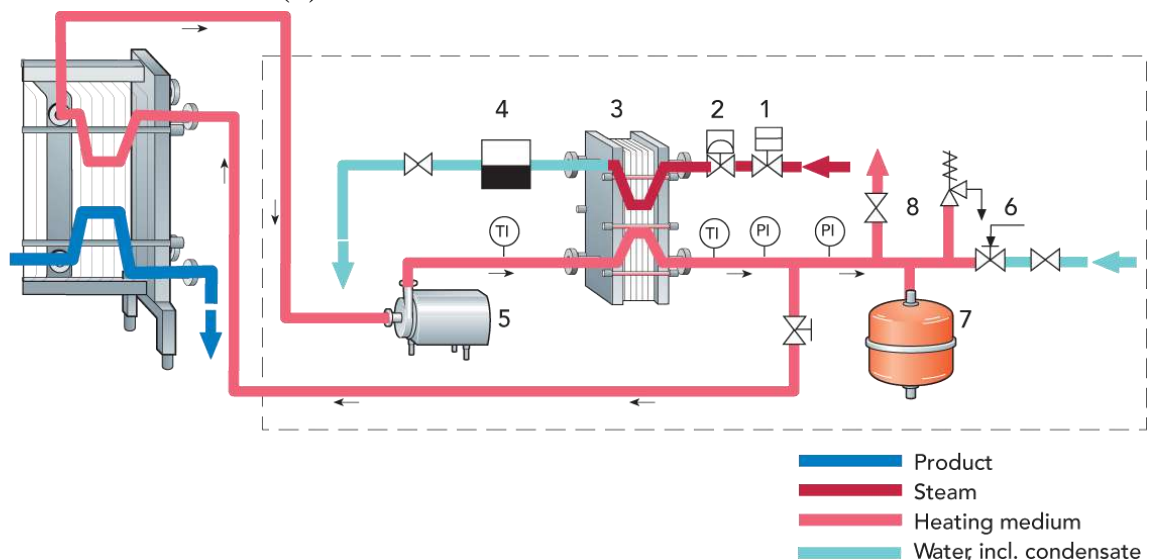

Fig. 3. Principle of the hot water system connected to a pasteurizer.

1. Steam shut-off valve
2. Steam regulating valve
3. Heat exchanger
4. Steam trap
5. Centrifugal pump
6. Water regulating valve
7. Expansion vessel
8. Safety and ventilation valves
- TITemperature indicator
- PIPressure indicator

Pasteurizer cooling system. As already noted, the product is cooled mainly by regenerative heat exchange. The maximum practical efficiency of regeneration is

about 94 – 95%, which means that the lowest temperature obtained by regenerative cooling is about 8 – 9 °C. Chilling the milk to 4 °C for storage therefore requires a cooling medium with a temperature of about 2 °C. Ice water can only be used if the final temperature is above 3 – 4 °C. For lower temperatures, it is necessary to use brine or alcohol solutions, to avoid the risk of freezing cooling media. The coolant is circulated from the dairy refrigeration plant to the point of use, as shown in Figure 4. The flow of coolant to the pasteurizer cooling section is controlled to maintain a constant product outlet temperature [8,9]. This is done by a regulating circuit consisting of a temperature transmitter in the outgoing product line, a temperature controller in the control panel and a regulating valve in the coolant supply line. The position of the regulating valve is altered by the controller in response to signals from the transmitter. The signal from the transmitter is directly proportional to the temperature of the product leaving the pasteurizer. This signal is often connected to a temperature recorder in the control panel and recorded on a graph, together with the pasteurization temperature and the position of the flow diversion valve.

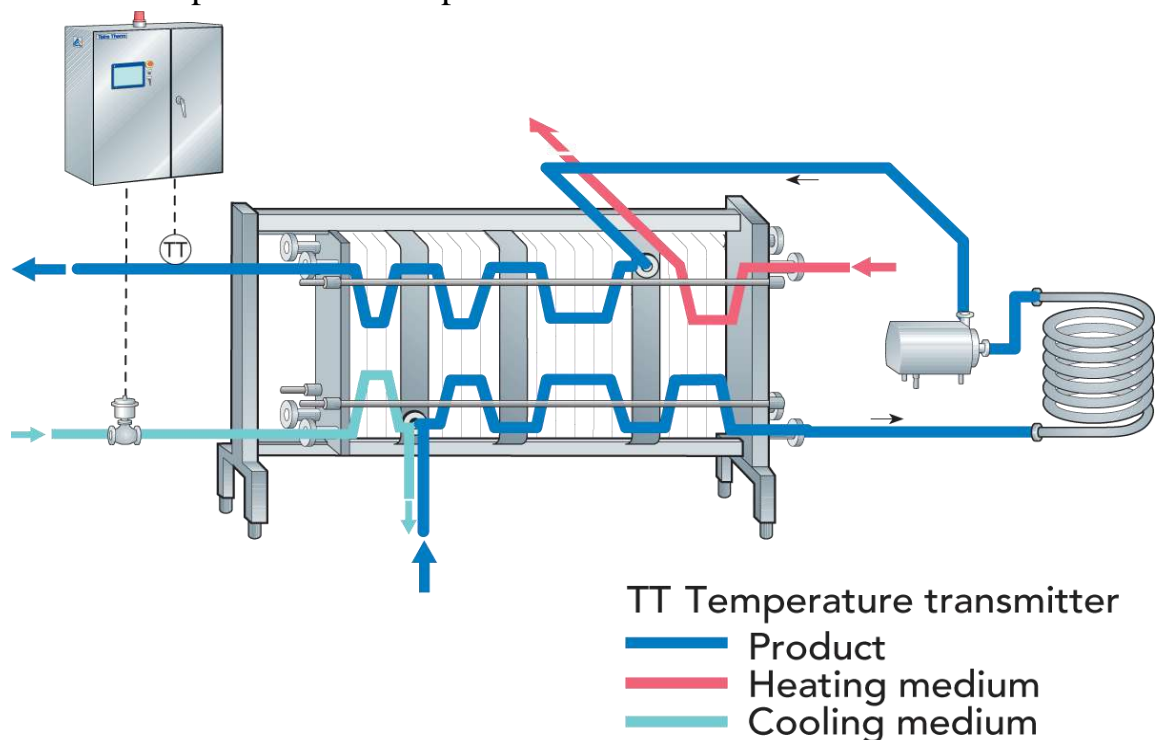

Fig. 4. Cooling system for pasteurizer.

CONCLUSION

Increasing the volume of production is related to the modernization of the technological system in the production process. In other words, the process is applied to the production of the latest modern control measuring instruments and a modern control system. The use of new intelligent sensors and control measuring devices in the production of dairy products improves the quality of the produced product by

ensuring the smooth running of the process. If the temperature is not kept at the specified values during pasteurization of the cream, it leads to deterioration of the quality of butter. The use of modern intellectual sensors and information and communication systems helps to organize the pasteurization process correctly and with high accuracy. In the process of pasteurization, heated water or steam is used as a heating agent. It is very important to accurately adjust the consumption of the heating agent for the correct pasteurization process. Therefore, it is appropriate to use modern intelligent sensors in the process of butter production and to use information and communication systems in its management.

REFERENCES

1. J.S. Fayziyev, J.M. Qurbonov. Oziq-ovqat mahsulotlari tadqiqotining fizik-kimyoviy uslublari. O'quv qo'llanma. Toshkent,2009.
2. J.S. Fayziyev, Yu.Ch. Kenjayev, Sh.J. Fayziyev, Sutni mexanik va issiqlayn qayta ishlash texnologiyasi. O'quv qo'llanma.Toshkent, 2018
3. Usmonovich, U. A., Khujakulovich, R. S., & Ruzievna, A. M. (2022). Researching heat treatment process of seed brutes on the experimental plant. *Eurasian Research Bulletin*, 5, 101-104.
4. Abduraxmonov, O. R., Soliyeva, O. K., Mizomov, M. S., & Adizova, M. R. (2020). Factors influencing the drying process of fruits and vegetables. *ACADEMICIA: "An international Multidisciplinary Research Journal" in India*.
5. Mizomov, M. S. (2022). Analyzing Moisture at the Drying Process of Spice Plants. *Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 4, 84-88.
6. Sharipov, N. Z., Narziyev, M. S., & Ismatova, N. N. (2022). Functional Properties of the Processing Soybeans Products. *Eurasian Research Bulletin*, 12, 50-54.
7. Djuraev, K., Yodgorova, M., Usmonov, A., & Mizomov, M. (2021, September). Experimental study of the extraction process of coniferous plants. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 839, No. 4, p. 042019). IOP Publishing.
8. Kh F, D., MS, M., UD, A., & NA, D. (2022). MAINTAINING THE QUALITY INDICATORS OF THE PRODUCT DURING LOW TEMPERATURE DRYING OF SPICES AND HERBS BY RESEARCHING THE OPTIMAL VALUES OF HUMIDITY AND TEMPERATURE. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(7).
9. www.realrawmilkfacts.com

O'RTA QIYMATLARNI O'TKAZGICHLARNI KETMA-KET VA PARALLEL ULASH MASALALARDA QO'LLANILISHI

Djabbarov Odil Djurayevich

TDTU Olmaliq filiali katta o'qituvchisi

odilxon455@gmail.com

Jonqobilov Jahongir Tirkashevich

TDTU Olmaliq filiali o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada o'rta garmonik va o'rta arifmetik qiymatlarni fizika fanidagi elektr bo'limiga tadbiqlari o'rganilgan. O'tkazgichlarni ketma-ket va parallel ulashda ehtimollar nazariyasi va zanjirli kasr tushunchasi orqali masalalar yechimi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: O'rta qiymatlar, ketma-ket ulash, parallel ulash, zanjirli kasr, xodisalar ehtimoli, qarshilik, o'tkazgichlar.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется применение среднего гармонического и среднего арифметического значений к электрическому разделу физики. Решение задач на последовательное и параллельное соединение проводников показано через теорию вероятностей и понятие цепной дроби.

Ключевые слова: Средние значения, последовательное соединение, параллельное соединение, цепные дроби, вероятность событий, сопротивление, проводники.

ABSTRACT

The application of harmonic mean and arithmetic mean values to the electrical department of physics is studied in the article. The solution of problems in series and parallel connection of conductors is shown through the theory of probabilities and the concept of chain fraction.

Key words: Average values, series connection, parallel connection, chain fraction, probability of events, resistance, conductors.

KIRISH

Bizga $x_1, x_2, \dots, x_n$ musbat sonlar berilgan bo'lsin. Ular uchun quyidagi qiymatlarni tuzaylik:

$$1) \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} \quad 2) \sqrt[n]{x_1 x_2 \dots x_n} \quad 3) \frac{1}{\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} + \dots + \frac{1}{x_n}} \quad 4) \sqrt{\frac{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}{n}}$$

Matematika fanida ular mos ravishda o'rtta arifmetik , o'rtta geometrik , o'rtta garmonik va o'rtta kvadratik qiymatlar deyiladi. Bu o'rtta qiymatlar qadimgi zamon matematiklariga ham ma'lum edi. O'sha davrdanoq bu o'rtalar musiqa , rassomchilik, haykaltaroshlik, me'morchilik va tabiiy fanlarda keng qo'llanilib kelingan.

Shulardan o'rtta garmonik va o'rtta arifmetik qiymatlarni fizika fanidagi elektr bo'limiga tadbiqlari bilan tanishib chiqaylik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Aytaylik , bizga n – ta o'tkazgich berilgan bo'lib, har birining qarshiligi mos ravishda $R_1, R_2, \dots, R_n$ bo'lsin. U holda bu o'tkazgichlar parallel ulanganda umumiy qarshilik ushbu

$$R = \frac{1}{\frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2} + \dots + \frac{1}{R_n}}$$

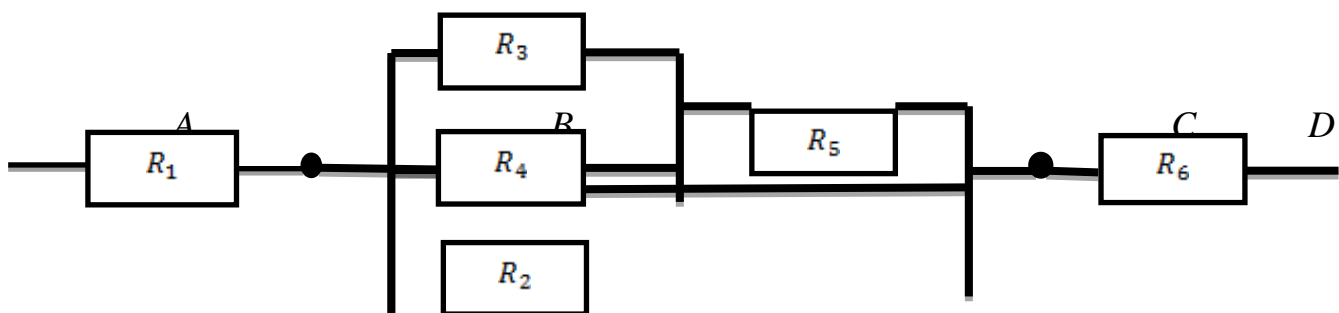
formula bilan, ketma-ket ulanganda esa , umumiy qarshilik

$$R = R_1 + R_2 + \dots + R_n$$

formula bilan hisoblanib, o'rtta arifmetikni $\frac{1}{n}$ bo'lagini bildiradi.

Biz quyidagi o'tkazgichlarni ketma- ket va parallel ulashda matematika fanining ayrim mavzulariga bog'liq bo'lgan fizikaviy masalalarni ko'rib chiqamiz.

1-masala: O'tkazgichlar quyidagi sxema asosida ulangan bo'lsa, uning umumiy qarshiligini toping:

Yechish: AD qism uchun R_1, R_{BC} va R_6 o'tkazgichlar ketme-ket ulanganligi sababli:

$$R_{AD} = R_1 + R_{BC} + R_6$$

BC qism uchun esa R_2 va $R_{3,4,5}$ o'tkazgichlar parallel ulanganligi sababli:

$$\frac{1}{R_{BC}} = \frac{1}{R_2} + \frac{1}{R_{3,4,5}}$$

bo'ladi.

Endi 3,4,5 o'tkazgichlar uchun:

$$R_{345} = R_{34} + R_5 = \frac{1}{\frac{1}{R_3} + \frac{1}{R_4}} + R_5 = \frac{R_3 R_4}{R_3 + R_4} + R_5 = \frac{R_3 R_4 + R_3 R_5 + R_4 R_5}{R_3 + R_4}$$

ni topamiz. Topilgan qiymatlarni e'tiborga olib:

$$R_{AD} = R_1 + R_6 + \frac{R_2 R_3 R_4 + R_2 R_3 R_5 + R_2 R_4 R_5}{R_3 R_4 + R_3 R_5 + R_4 R_5 + R_2 R_3 + R_2 R_4}$$

umumiy qarshilikni topamiz.

2-masala: Qarshiligi 1 ga teng bo'lgan o'tkazgichlar uchun umumiy qarshiligi

a) $\frac{7}{2}$ b) $\frac{10}{7}$ c) $\frac{a}{b}$ ga teng bo'lgan elektr zanjirida o'tkazgichlarni qanday

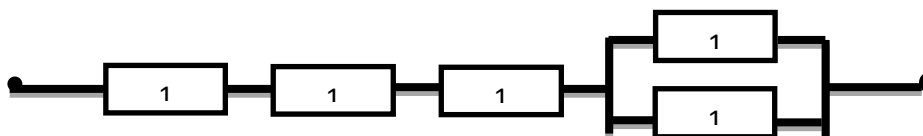
ulash kerak? Yechish: a) Uchta o'tkazgichni ketma-ket ulasak uning qarshiligi 3 ga teng bo'ladi, ikkita o'tkazgichga parallel ulasak

$$\frac{1}{\frac{1}{1} + \frac{1}{1}} = \frac{1}{2}$$

ni hosil qilamiz. U holda

$$3 + \frac{1}{2} = \frac{7}{2}$$

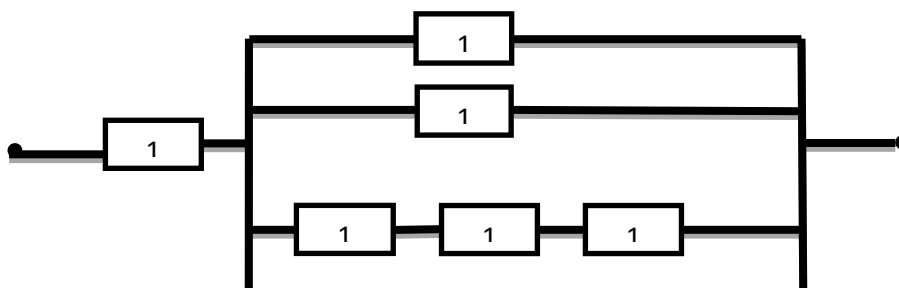
ni hosil qilamiz va sxema quyicha ko'rinishda bo'ladi:

b) $\frac{10}{7} = 1 + \frac{1}{\frac{7}{3}} = 1 + \frac{1}{2 + \frac{1}{3}}$ ko'rinishda, ya'ni zanjirli kasr ko'rinishda yozib

$$\text{olamiz. } \frac{1}{2 + \frac{1}{3}} = \frac{1}{\frac{1}{\frac{1}{1} + \frac{1}{1} + \frac{1}{3}}}$$

ni e'tiborga olib, zanjirda o'tkazgichlarni qanday tartibda joylashtirish kerakligini aniqlab olamiz, ya'ni bitta birlik qarshilik va unga ketma-ket birlik qarshilikni ikkita birlik qarshilik parallel ulash yordamida tuzulgan zanjirni hosil qilamiz:

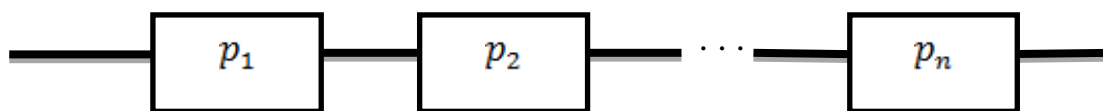
c) $\frac{a}{b}$ kasrni zanjirli kasr ko'rinishida yozib olamiz:

$$\frac{a}{b} = q_1 + \frac{1}{q_2 + \frac{1}{q_3 + \dots + \frac{1}{q_{n-1} + \frac{1}{q_n}}}}$$

Bundan q_1 ta birlik qarshiliklarni ketma-ket ulaymiz, birinchi blokda q_2 ta birlik qarshiliklarni parallel ulash, ikkinchi blokda q_3 ta birlik qarshiliklarni ketma-ket ulash, uchinchi blok uchun shu tarzda davom ettirish kerak.

3-masala: Elektr sxema n ta ketma-ket ulangan o'tkazgich berilgan bo'lib, ularning ishonch bilan ishlashlik ehtimoli mos ravishda $p_1, p_2, \dots, p_n$ bo'lsa, sxemaning ishonch bilan ishlashlik ehtimolini toping. Parallel ulangan bo'lsachi?

Yechish: Sxemaning ishonch bilan ishlashlik xodisasini A va har bir i o'tkazgichlarni esa A_i bilan belgilasak, $A_1, A_2, \dots, A_n$ bog'liqsiz xodisalar uchun $A = A_1 A_2 \dots A_n$ bo'lib, $p(A) = p_1 p_2 \dots p_n$ ekanligi kelib chiqadi.

Xuddi shu kabi parallel ulashda

$$\bar{A} = \bar{A}_1 \bar{A}_2 \dots \bar{A}_n$$

bo'lib,

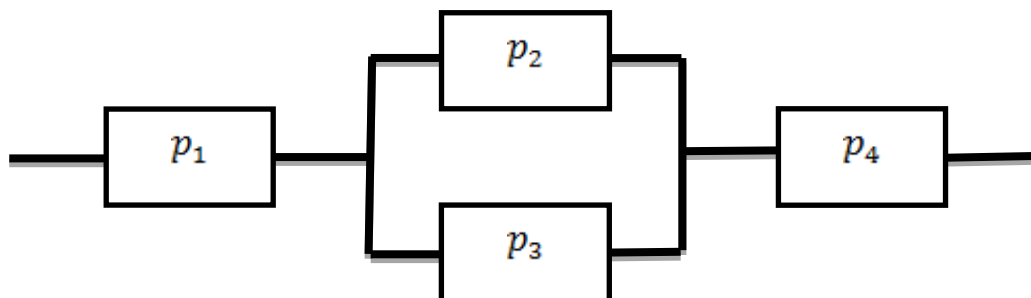
$$p(A) = p(\bar{A}_1)p(\bar{A}_2) \dots p(\bar{A}_n) = (1 - p_1)(1 - p_2) \dots (1 - p_n)$$

ekanligi kelib chiqadi. U holda ishonch bilan ishlashlik ehtimoli

$$p(A) = 1 - (1 - p_1)(1 - p_2) \dots (1 - p_n)$$

bo'ladi.

4-misol: Quyidagi sxema uchun ishonch bilan ishlashlik ehtimolini toping:

Yechish: p_1 , B blok va p_4 lar ketma-ket ulangan. B blok esa parallel ulangan. U holda $A = A_1 * B * A_4$ dan

$$p(B) = 1 - (1 - p_2)(1 - p_3) \quad \text{va} \quad p(A) = p_1 [1 - ((1 - p_2)(1 - p_3))]p_4$$

bo'ladi.

XULOSA

Matematika fanining asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan o'rta qiymatlar tushunchasi nafaqat matematika fanida, balki tabiatda fizika fanining ayrim masalalarini yechishda keng qo'llanilishi o'z aksini topdi.

REFERENCES

1. Djurayevich, D. O., & Doniyorovich, I. S. (2021). TEYLOR FORMULASI VA UNING TURLI MATEMATIK MASALALARGA QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 774-779.
2. Djurayevich, D. O., & O'G'Li, A. A. A. (2021). O'RTA ARIFMETIK VA O'RTA GEOMETRIK TUSHUNCHAGA BOG'LIQ KETMA-KETLIKLAR LIMITI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 196-199.
3. Djurayevich, D. O., & Qizi, J. G. A. (2021). DARAXT HAJMINI HISOBLASHNING BIR MATEMATIK USULI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 251-254.
4. Djurayevich, D. O., & Qizi, J. G. A. (2021). MATEMATIK O'ZGARMASLARNING TURLI KO'RINISHLARI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 237-240.
5. Djurayevich, D. O., & Qizi, A. M. M. (2021). MATEMATIKA FANINI O'RGANISHDA QIZIQARLI MASALALARNING O'RNI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 233-236.
6. Djabbarov, O. D. (2021). TEKISLIKDA UCHBURCHAK YUZASI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 857-862.
7. Мусаев, М. У., Иркабаев, Д. У., & Джаббаров, О. Д. (2019). Методы оптимизации набора функциональных модулей вычислительных систем. *Universum: технические науки*, (10-1 (67)), 9-11.
8. Мусаев, М. У., Иркабаев, Д. У., & Джаббаров, О. Д. (2019). Методы синтеза функциональных модулей управляющих вычислительных систем. *Universum: технические науки*, (9 (66)), 5-8.

9. Джаббаров О.Дж.”Принципы построения и основные направления организации обмена информацией”, “ORIENTAL RENAISSANCE: innovative, educational, natural and social sciences”, №6, 2021.
10. O’rta maktab fizika fani darsliklari.
11. Азларов Т., Мансуров Х. Математик анализ. -Тошкент. Ўқитувчи, 1-қисм, 1989.
12. Т.Жураев, А.Саъдуллаев, Г.Худойбергенов, Х.Мансуров, А. Ворисов “Олий математика асослари” 1, 2- қисм. Т., Ўзбекистон, 1995 й.
13. Ё. Соатов. “Олий математика” Тошкент. 1999й.

КИНЕТИКА ЭЛЕКТРОПРОВОДНОСТИ ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКИХ ПЛЕНОК

К.Э.Онаркулов,

Б.У.Омонов

Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

Современные конструктивно-технологические решения микроэлектроники требуют постоянного уменьшения геометрических размеров основных элементов приборов и устройств, вплоть до перехода на наноразмерные структуры и улучшения эксплуатационных характеристик (быстродействие, стабильность, сроки применения). Дальнейшее усовершенствование их эксплуатационных параметров, требуют изучения физических процессов протекающих в таких низкоразмерных структурах.

***Ключевые слова:** термоэлектрические преобразователи, халькогениды свинца, термоэлектрические, добротность, вакуумное испарение, потенциальные барьеры, блочная структура, вероятность туннелирования, уравнение Пуассона, состояние вырождения, уровень Ферми, уровень легирования, эффективная масса, полUTOлицина потенциального барьера, явления переноса, электропроводность, термический отжиг.*

ABSTRACT

Modern constructive and technological solutions of microelectronics require a constant reduction in the geometric dimensions of the main elements of devices and devices, up to the transition to nanoscale structures and improvement of performance characteristics (speed, stability, terms of use). Further improvement of their operational parameters requires the study of the physical processes occurring in such low-dimensional structures.

***Key words:** thermoelectric converters, lead chalcogenides, thermoelectric, figure of merit, vacuum evaporation, potential barriers, block structure, tunneling probability, poisson equation, degeneracy state, fermi level, doping level, effective mass, potential barrier half-thickness, transport phenomena, electrical conductivity, thermal annealing.*

ВВЕДЕНИЕ

Известно [1], что для создания пленочных термоэлектрических преобразователей, необходимо использовать высокоэффективные материалы. К классу таких материалов относятся халькогениды свинца, которые отличаются

высоким коэффициентом полезного действия (КПД) за счет относительно больших значений термоэлектрической эффективности $Z = \alpha^2 \sigma$ (α - коэффициент термоэдс, σ - электропроводность) и малой инерционности [2].

В работе [3] было показано, что пленки халькогенидов свинца, полученные вакуумным испарением, обладают более высокими значениями коэффициента термоэдс по сравнению с объемными кристаллами, с такой же концентрацией носителей заряда. Авторы [3] высказали предположение, что это явление связано с появлением дополнительного механизма рассеяния, связанного с потенциальными барьерами, создаваемыми в пленках межблочными границами. В работе [4] в качестве одной из возможных причин возникновения барьеров рассматривается деформация кристаллита вблизи межблочных границ (дислокационных стенок).

Эффект возрастания коэффициента термоэдс в пленках в сравнении с массивными кристаллами был обнаружен в блочно-монокристаллических пленках n-PbTe [5,6]. Однако с увеличением коэффициента термоэдс (α), в них сильно уменьшалась электропроводность (σ). Результаты полученные в работе [6] показали, что значение эффекта в пленках зависит от типа подложек, концентрации электронов и состава исходного материала. На основе полученных экспериментальных результатов авторы работы [5], эффект возрастания коэффициента термоэдс, объяснили наличием дополнительного механизма рассеяния, связанного с блочностью структуры пленки, в предположении, что границы блоков представляют собой дислокационные стенки [4,7].

В работе [8] предположили, что в явлениях переноса в пленках участвуют лишь те носители, которые туннелируют сквозь потенциальный барьер типа $\varphi = E_F - E_s$ (E_s -энергия незаполненных состояний). Причем, чем выше энергия носителей, тем выше вероятность их прохождения, т.е. барьер селективирует носителей по энергии, вызывая возрастание средней энергии в тепловом потоке, лишь с той разницей, что селекцию вызывает не рассеяние на барьерах, а возрастание вероятности туннелирования с ростом энергии носителей.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Необходимо отметить, что предложенные интерпретация явлений переноса в пленках с аномальной термоэдс констатируют, что наличие барьеров на границах раздела кристаллитов или блоков вносит решающий вклад в свойства пленок в отличие от свойств массивных материалов.

Нами рассмотрены эффекты, которые наблюдаются в состоянии вырождения в пленках PbTe. Если потенциальный барьер у нарушениях структуры имеет природу, предложенную в [9,10], то его высоту можно определить путем решения уравнения Пуассона

$$\frac{d^2\varphi(x)}{dx^2} = \frac{e^2}{\varepsilon\varepsilon_0} \rho(x), \quad (1)$$

где $\varepsilon\varepsilon_0$ - диэлектрическая проницаемость материала пленки; $\rho(x)$ - распределение плотности заряда у ГК; $x=0$ соответствует плоскости раздела двух кристаллитов. Если на ГК локализованы поверхностные состояния концентрацией N_s , на которые захвачено $n_s \leq N_s$ электронов на поверхностные состояния, высота барьера имеет значение $\varphi > E_F$, т.е. край зоны проводимости E_c пересекает уровень Ферми вблизи ГК. В этом случае с учетом вырождения и с точностью до экспоненциально малых членов, $\rho(x)$ принимает вид

$$\rho(x) = N_d - n_s \delta(x) - \frac{\{2m_d [E_F - \varphi(x)]\}^{3/2}}{3\pi^2 \hbar^3} U[E_F - \varphi(x)] \quad (2),$$

здесь N_d - уровень легирования, m_d - эффективная масса плотности состояний в зоне проводимости; $U(\xi)$ - импульсная функция

$$U(\xi) = \begin{cases} 1, & \xi \geq 0, \\ 0, & \xi < 0. \end{cases} \quad (3)$$

Граничные условия к (2) следуют из обращения в нуль $\varphi(x)$ и $d\varphi(x)/dx$ при $x \rightarrow \infty$. Аналитическое решение (1) и (2) в общем виде можно найти с точностью до численного множителя порядка единицы.

Представим соотношение (2) в виде

$$\rho(x) = N_d \left\{ 1 - \frac{\{2m_d [E_F - \varphi(x)]\}^{3/2}}{3\pi^2 \hbar^3 N_d} - U[E_F - \varphi(x)] \right\} - n_s \delta(x) \quad (4).$$

Тогда при учете того, что уровень Ферми выражается через N_d посредством соотношения

$$E_F = \frac{(3\pi^2)^{2/3} \hbar^2 N_d^{2/3}}{2m_n} \quad (5),$$

(4) можно значительно упростить:

$$\rho(x) = \frac{3}{2} N_d \frac{\varphi(x)}{E_F} \Omega(x) - n_s \delta(x) \quad (6),$$

где

$$\Omega(x) = \frac{2}{3} \frac{E_F}{\varphi(x)} \left\{ 1 - \left[1 - \frac{\varphi(x)}{E_F} \right]^{3/2} U[E_F - \varphi(x)] \right\} \quad (7).$$

Проанализируем поведение функции $\Omega(x)$ в полупространстве $[0, \infty)$.

Согласно граничным условиям к (7) $\varphi(x) = 0$ при $x \rightarrow \infty$, поэтому, согласно правилу Лопиталя

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \Omega(x) = \lim_{\varphi(x) \rightarrow 0} \Omega(x) = 1 \quad (8).$$

В точке, где $\varphi(x) = E_F$, $\Omega(x) = 2/3$, в $x = 0$ равно $\Omega(x) = (2/3) \cdot E_F / \varphi(x)$.

Учитывая, что в полупространстве $[0, \infty)$ функция $\Omega(x)$ непрерывна и монотонна, можем утверждать, что при условии $[\varphi(0) - E_F] / E_F \ll 1$ (имеет место в пределах рассматриваемой задачи) функция $\Omega(x)$ в этом полупространстве медленно меняющаяся функция порядка единицы. Это означает, что с точностью до этой функции потенциальный барьер $\varphi(x)$ определяется соотношением

$$\varphi(x) \approx \frac{e^2 n_s}{2 \varepsilon \varepsilon_0} l_s \exp\left(-\frac{|x|}{l_s}\right) \quad (9),$$

здесь левая часть при $x=0$ определяется выражением $\varphi = E_F - E_s$. Величина l_s , играющая роль эффективной полутолщины барьера у ГК, определяется соотношением [11],

$$l_s \approx \sqrt{\frac{\varepsilon \varepsilon_0 (E_F + |E_s|)}{e^2 N_d}} \quad (10).$$

Согласно вышеизложенным обсудим влияние барьера φ на явления переноса.

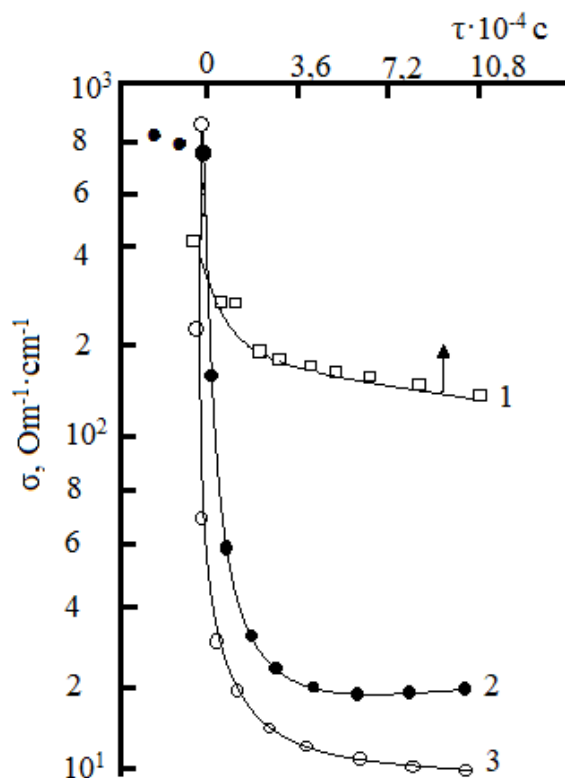

Рис.1. Влияние термической обработки на воздухе на электропроводность пленок n - RbTe. 1-при температуре 370К, 2,3- при температуре 470 К (2- после имплантации ионов кислорода интегральной дозой 10^{16} см^{-2}).

Обратившись к рис.1, можно видеть, что в процессе ТО на воздухе за счет заполнения ГК кислородом электропроводность пленок существенно снижается по отношению к исходному значению, т.е. становится значительно меньше, чем в массивных кристаллах. Согласно соотношению

$$\sigma = \sigma_0 \left\{ 1 + \frac{2l_g [1 - P(E_F)]}{LP(E_F)} \right\}^{-1} \quad (11)$$

это возможно при

$$1 + \frac{2l_g [1 - P(E_F)]}{L \cdot P(E_F)} \ll 1 \quad (12).$$

Выполнение этого условия предполагает, что

$$P(E_F) \ll 1, \quad (13)$$

так как $L > 2l_g$.

Если выполняется условие (13), то значение электропроводности

$$\sigma = \sigma_0 \left\{ 1 + \frac{2l_g [1 - P(E_F)]}{LP(E_F)} \right\}^{-1} \quad (14),$$

можно записать в виде

$$\sigma \approx \sigma_0 \frac{L}{2l_s} P(E_F). \quad (15)$$

С учетом явного выражения для $P(E_F)$, которое задается как

$$P(E) = P_a(E^*) \cdot P_T(E + E^*) \approx \exp \left[-\frac{8l_s \sqrt{2m_n^*}}{\hbar} \times \left(\sqrt{E_F + |E_S| - E - E^*} - \sqrt{E + E^*} \arctg \sqrt{\frac{E_F + |E_S|}{E + E^*} - 1} \right) - \frac{E^*}{kT} \right]$$

(16), (15) преобразуется в соотношение

$$\sigma \approx \sigma^* \exp \left(-\frac{E^*}{kT} \right) \quad (17),$$

где σ^* согласно

$$P(E) = P_a(E^*) \cdot P_T(E + E^*) \approx \exp \left[-\frac{8l_s \sqrt{2m_n^*}}{\hbar} \times \left(\sqrt{E_F + |E_S| - E - E^*} - \sqrt{E + E^*} \arctg \sqrt{\frac{E_F + |E_S|}{E + E^*} - 1} \right) - \frac{E^*}{kT} \right]$$

(18) и (15) принимает вид

$$\sigma^* = \sigma_0 \frac{L}{2l_s} P_T(E_F + E^*) \quad (19).$$

Выясним характер изменения электропроводности пленки при заполнении ГК кислородом. Считаем, что в момент времени $t = \tau$, после начала диффузионного заполнения ГК кислородом, на локализованные электронные состояния у поверхности кристаллитов захвачено n_s носителей заряда. Тогда высота потенциального барьера у ГК задается соотношением

$$\varphi(x) \approx \frac{e^2 n_s}{2\epsilon\epsilon_0} l_s \exp \left(-\frac{|x|}{l_s} \right) \quad (20).$$

Так как физическая сущность величины l_s фигурирующей в (20), есть длина, на которой практически полностью экранируется заряд электронов локализованных на ГК, ее можно аппроксимировать как

$$l_s \approx \frac{n_s}{2N_d}. \quad (21)$$

которая, является условием квазинейтральности в барьерной области. При учете (21) соотношение (20) принимает вид

$$\varphi(x, \tau) = \varphi(0, \tau) \approx \frac{e^2 n_s^2}{4\epsilon\epsilon_0 N_d} \quad (22).$$

Это отражает, что высота потенциального барьера является функцией времени.

Предположим, что за время $\Delta\tau$ концентрация кислородных состояний на ГК увеличилась на величину ΔN_s и все эти состояния заполнились электронами. Тогда при условии, что $\Delta N_s \ll n_s$, можно оценить изменение высоты барьера как

$$\varphi(0, \tau + \Delta\tau) \approx \frac{e^2(n_s + \Delta N_s)^2}{4\varepsilon\varepsilon_0 N_d} \approx \varphi(0, \tau) + \frac{e^2 n_s}{2\varepsilon\varepsilon_0 N_d} \Delta N_s \quad (23).$$

Второе слагаемое в правой части уравнения указывает изменение высоты потенциального барьера за время $\Delta\tau$. Это изменение равно

$$\Delta\varphi(\Delta\tau) \approx \frac{e^2 n_s}{2\varepsilon\varepsilon_0 N_d} \Delta N_s \approx \frac{e^2 l_2}{\varepsilon\varepsilon_0} \Delta N_s = B\Delta N_s \quad (24).$$

Анализируем, как такое изменение высоты потенциального барьера отразится на его прозрачности и, соответственно, на электропроводности. Если у ГК имеется потенциальный барьер произвольной высоты φ , соотношение (16) можно преобразовать как

$$P(E_F) \approx \exp \left[-\frac{8l_2 \sqrt{2m_n^*}}{\hbar} \left(\sqrt{\varphi - E_F - E^*} - \sqrt{E_F + E^*} \operatorname{arctg} \sqrt{\frac{\varphi}{E + E^*} - 1} \right) - \frac{T^*}{kT} \right] \quad (25),$$

а уравнение для расчета E^*

$$4l_2 kT \sqrt{2m_n^*} \operatorname{arctg} \sqrt{\frac{E_F + |E_S|}{E + E^*} - 1} = \hbar \sqrt{E + E^*} \quad (26),$$

принимает вид

$$4l_2 kT \sqrt{2m_n^*} \operatorname{arctg} \sqrt{\frac{\varphi}{E_F + E^*} - 1} = \hbar \sqrt{E_F + E^*} \quad (27).$$

Отсюда видно, что при увеличении φ прозрачность барьера изменится как за счет изменения высоты барьера, так и за счет изменения E^* .

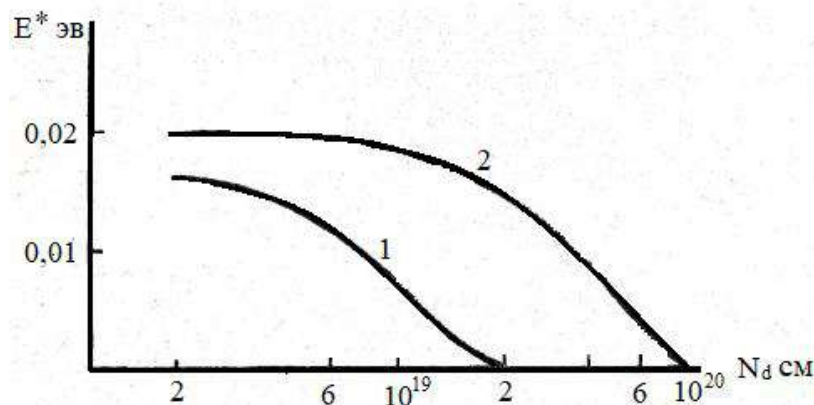

Рис.2. Концентрационная зависимость энергии активации электронов при прохождении через потенциальный барьер Т, К: 100 (1), 300 (2).

Изучим зависимость E^* от φ . Учитывая (27) относительно E^* решается только численно, сделаем численные оценки. На рис.2 представлена концентрационная зависимость E^* , полученная численным решением уравнения (27) в предположении, что высота потенциального барьера у ГК определяется соотношением $\varphi = E_F - E_S$, в котором E_S имеет два значения:

$$E_{s1} = E_c - 0,02\varepsilon B, \quad (28)$$

$$E_{s2} = E_c - 0,03\varepsilon B. \quad (29)$$

где E_c - дно зоны проводимости. Согласно данным рис.2 при уровнях легирования $N_d \leq 10^{19} \text{ см}^{-3}$, $E^* \approx |E_s|$ и кроме того, при указанных N_d , рост потенциального барьера сопровождается ростом E^* на ту же величину, т.е. можно представить

$$E^*(\tau + \Delta\tau) \approx E^*(\tau) + \Delta\varphi(\Delta\tau) \quad (30).$$

Численный расчет также показывает, что при выполнении (30) прозрачность барьера $P(E)$ меняется в основном за счет изменения последнего члена в (25), т.е. за счет изменения $P_a(E^*)$.

При учете (30) и последнего замечания эволюцию электропроводности пленки в рамках рассматриваемой задачи можно выразить соотношением

$$\sigma(\tau + \Delta\tau) \approx \sigma^* \exp\left[-\frac{E^*(\tau + \Delta\tau)}{kT}\right] \approx \sigma(\tau) \exp\left[-\frac{\Delta\varphi(\Delta\tau)}{kT}\right] \quad (31),$$

где $\sigma(\tau)$ задано (17).

Объединяя (24) и (31), получим

$$\sigma(\tau + \Delta\tau) \approx \sigma(\tau) \exp\left(-\frac{B\Delta N_s}{kT}\right) \quad (32).$$

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В начальный момент диффузионного процесса $N_d \approx n_H \approx 10^{19} \text{ см}^{-3}$ (рис.1), величину l_s , численно можно найти через N_d и значение электропроводности. Выражение (32) описывает кинетику изменения электропроводности пленки при диффузионном заполнении ГК кислородом. В (32) под величиной ΔN_s будем понимать изменение концентрации кислородных состояний в сечении d . Приближенная оценка по данным рис.1 дает, что $B/kT \approx 8 \cdot 10^{14} \text{ см}^2$.

REFERENCES

1. Термоэлектрические материалы и пленки / Д. М. Гельфгат [и др.]. / – Ленинград : ЛИЯФ, 1976. – 240 с. : ИЛ.
2. Равич, Ю. И. Методы исследования полупроводников в применении к халькогенидам свинца PbTe, PbSe, PbS / Ю. И. Равич, Б. А. Ефимова, И. А. Смирнов. – Москва : Наука, 1968.
3. Venkatasubramanian R., Siivola E., Colpitts T., O'Quinn B., Thin-film thermoelectric devices with high room-temperature figures of merit.// Nature 413, 597 (2001). DOI: <http://dx.doi.org/10.1038/35098012>.

4. Онаркулов К.Э., Юлдашев А.А., Азимов.Т.М. Весмут-сурма теллур юпка пардаларнинг электрофизик хоссаларига технологик жараённинг таъсири.// Науч.вест. ФерГУ. 2017. №2.с. 9-12.
5. Юлдашев, А. А., Хошимов, Х. А. Ў., & Омонов, Б. У. Ў. (2022). ОПТРОНЛАР ЯРАТИШНИНГ ХОСЛИКЛАРИ. *Scientific progress*, 3(2), 827-832.
6. KHUSANOV, Z., & Omonov, B. (2018). Using interactive methods of teaching the theme on astronomy "The Moon is the natural satellite of the Earth" in general schools. *Scientific journal of the Fergana State University*, 1(1), 20-22.
7. O'G'Li, B. U. B. (2020). UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA "OY TUTILISHI VA UNING SHARTLARI" MAVZUSINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH. *Science and Education*, 1(7), 160-164.
8. Ugli, O. B. U., Ugli, E. E. A., & Ugli, H. H. A. (2022). Possible for alloying taking and inspection of thermoelectric materials in Quartz cracks.
9. Омонов, Б. У. (2022). ТЕРМИЧЕСКАЯ ДЕГРАДАЦИЯ ФОТОЧУВСТВИТЕЛЬНЫХ СЛОЕВ PbS. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(19), 24-28.
10. Omonov, B. U., & Muhammadaminov, S. (2022). OYNING SINODIK DAVRINING SIDERIK DAVRIDAN UZUNLIGINI TUSHUNTIRISH. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(19), 20-23.
11. Zhou C., Lee Y. K., Cha J., et al., "Defect engineering for high-performance *n*-type PbSe thermoelectrics," *J. Am. Chem. Soc.*, **140**, 9282 – 9290 (2018).
12. Onarkulov K.E., Naymonboyev R., Yuldashev Sh.A., Yuldashev A.A. Preparation of photo elements from chalcogenide thin curtains. // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. JULY, 2021-7/2.
13. Атакулов Ш., Отажонов. С., С.Зайнолобидинова, Тўхтаматов О.А. Особенности рассеяния носителей тока межкристаллиными потенциальными барьерами, образованными электронными поверхностными состояниями в поликристаллических полупроводниках. // Физическая инженерия поверхности. – Харьков, Украина, 2010, -№ 4-(8).- С.365-370.
14. Атакулов.Ш.Б., Набиев.Г.А., Набиев.М.Б., С.Зайнолобидинова, Юлдашев А.А. Theory of Transport Phenomena in Polycrystalline Lead Chalcogenide films.Mobility. No degenerate Statistics. //Electronic properties of semiconductors. 2013, № 47-(7).- С.879-883.

QATTIQ JISMLARDA KIRISHMA ATOMLAR DIFFUZIYASI

Muminov Islomjon Arabboyevich

Farg'ona davlat universiteti,

Fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

ima220790@mail.com

ANNOTATSIYA

Diffuziya qilingan atomlarning qattiq jismlarga tarqalishi keng qo'llanilishi bilan muhim tadqiqot sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonning asosiy mexanizmlarini tushunish va uni boshqarishning yangi usullarini ishlab chiqish noyob xususiyatlarga ega bo'lgan yangi materiallarni ishlab chiqishga olib kelishi mumkin. Ushbu maqolada shular haqida qisqacha bayon keltirilgan.

Kalit so'zlar: *diffuziya koeffitsiyenti, atom tebranishi, taqiqlangan zona, eruvchanlik.*

ABSTRACT

Diffuse atom scattering in solids is one of the important research fields with wide applications. Understanding the basic mechanisms of this process and developing new ways to control it can lead to the development of new materials with unique properties. This article gives a brief description of them.

Keywords: *diffusion coefficient, atomic vibration, forbidden zone, solubility.*

KIRISH

Atom diffuziyasi – atomlarning yuqori konsentratsiyali tarmoqlaridan past konsentratsiyali zonasiga o'tishda zarra harakatini o'rganishga imkon yaratadi. Bu jarayon qattiq moddalar, suyuqliklar yoki gazlar orqali diffuziya kabi turli mexanizmlar orqali sodir bo'lishi mumkin va harorat, bosim va konsentratsiya gradientlari kabi omillar ta'sir qilishi mumkin. Atom diffuziyasi fan va texnikaning ko'plab sohalarida, jumladan materialshunoslik, metallurgiya va yarimo'tkazgichlar texnologiyasi sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Atom diffuziya tamoyillarini tushunish, hamda kerakli xususiyatlar va ishlashga ega bo'lgan materiallar va qurilmalarni loyihalash va optimallashtirish uchun juda muhimdir.

Atom diffuziyasi yarimo'tkazgichlar fizikasi sohasining asosiy jarayoni bo'lib, materiallarning harakati va xususiyatlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Atomlarning tarqalishini issiqlik energiyasi, konsentratsiya gradientlari yoki tashqi kuchlar tufayli atomlarning material bo'ylab harakati sifatida aniqlash mumkin. Bu jarayon turli hodisalar, jumladan qattiq holat reaksiyalari, kristall o'sishi va sirt o'zgarishi uchun

javobgardir. So'nggi yillarda turli materiallar, jumladan, metallar, yarimo'tkazgichlar va keramikalarda atom tarqalishi bo'yicha katta miqdordagi tadqiqotlar olib borildi.

MUHOKAMA

Atom diffuziyasi sohasidagi so'nggi o'zgarishlardan biri bu materiallardagi diffuziya xatti-harakatlarini tahlil qilish uchun hisoblash usullaridan foydalanishdir. Bu usullar molekulyar dinamika simulyatsiyasi, Monte-Karlo simulyatsiyasi va zichlik funksional nazariyasi hisoblarini o'z ichiga oladi. Ushbu usullarni qo'llash orqali tadqiqotchilar atom diffuziyasining asosiy mexanizmlari haqida tushunchaga ega bo'lishlari va turli materiallar uchun diffuziya koeffitsiyentlari va harakat energiyalarini extimolliklarini aniqlashlari mumkin.

Tadqiqotning yana bir muhim yo'nalishi nanomateriallarda diffuziyani o'rganishdir. Materiallarning o'lchami nano o'lchamga tushganda, diffuziya harakati yuqori sirt maydoni va nuqsonlar mavjudligi sababli sezilarli darajada o'zgarishi mumkin. Nanomateriallarda diffuziya xatti-harakatlarini tushunish noyob xususiyatlar va yangi materiallarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Ushbu sohalarga qo'shimcha ravishda, metallar va yarimo'tkazgichlar kabi maxsus materiallarda diffuziya bo'yicha muhim tadqiqotlar olib borildi. Masalan, so'nggi tadqiqotlar vodorodni saqlash va yonilg'i xujayralarida ishlatiladigan materiallarning xatti-harakatlarini tushunish uchun juda muhim bo'lgan metallardagi vodorodning tarqalishiga qaratilgan. Shuningdek, yangi elektron qurilmalarni yaratish uchun zarur bo'lgan yarim o'tkazgichlarda qo'shimcha moddalarning tarqalishi bo'yicha tadqiqotlar o'tkazildi.

NATIJALAR

Agar kirishma atomlar bilan yarimo'tkazgichning asosiy atomlari orasidagi tafovud qancha katta bo'lsa, bunday holda kirishma atomlar kristall panjara oralig'ida joylashish ehtimolligi katta bo'ladi. Bunday kirishma atomlari yarimo'tkazgich materiallarning kristall panjaralarida tugunlar aro joylashgan nuqsonlarni hosil qiladi. Bundaylarga: *Si ga Zn, Fe, Ni, Co* larni misol qilish mumkin.

Kirishma atomlarning eruvchanligini haroratga bog'liqligi quyidagicha aniqlanadi:

$$N = N_0 \cdot e^{\frac{E_T}{kT}} \quad (1)$$

Bunda N –berilgan haroratda kirishma atomlarni eruvchanligi, k –Boltsman doimiysi, T –harorat, E_T –eruvchanlik energiyasi.

Kirishma atomlarning yarimo'tkazgich material sirtidan diffuziya natijasida hajm bo'ylab kirib borish tezligini ko'rsatadigan kattalik bu diffuziya koeffitsiyentidir. Diffuziya koeffisienti qiymati ham kirishma atomlari parametrlari va diffuziya tezligiga bog'liq.

$$D = D_0 \cdot \exp\left(-\frac{E_d}{kT}\right) \quad (2)$$

D_0 – temperatura cheksiz bo'lgandagi diffuziya koeffisienti, E_d diffuziyaning energiya faolligi (ya'ni atomlarning kristall panjara ichida bir muvozanat holatdan ikkinchi muvozanat holatga o'tishi uchun zarur bo'lgan energiya).

1-jadval. Murakkab yarimo'tkazgich materiallarining ta'qiqlangan soha kengligi.

Yarimo'tkazgichlar	Taqiqlangan sohasi	Yarimo'tkazgichlar	Taqiqlangan sohasi
$GaAs_{0,88}Sb_{0,12}$	1,21 eV	$Ga_{0,612}In_{0,388}As$	0,95 eV
$Ga_{0,47}In_{0,53}As$	0,75 eV	$CdGaAs_2$	0,55 eV
$Ga_{0,5}In_{0,5}Sb$	0,36 eV	$CdSnP_2$	1,15 eV
$Ga_{0,3}In_{0,7}Sb$	0,24 eV	$ZnGeP_2$	2,2 eV
$InAs_{0,2}P_{0,8}$	1,1 eV	$AgZnSe_2$	1,2 eV
$Ga_{0,13}In_{0,7}As_{0,37}P_{0,63}$	1,05 eV	$AgZnS_2$	2,0 eV
$GaAs_{0,45}P_{0,55}$	1,977 eV	$AgGaS_2$	2,7 eV
$Al_{0,4}Ga_{0,86}As$	1,59 eV	$CuAlS_2$	3,5 eV
$Al_{0,4}Ga_{0,86}As$	1,62 eV		

Agar kirishma atomlar tugunlar bo'yicha diffuziya qilinadigan bo'lsa, unda E_d ni qiymati tugunda turgan atomning 3 ta qo'shnisi bilan bog'lanishni uzishi uchun kerak bo'lgan energiya ham atom qo'shni tugun joyiga o'tishi uchun u yerda vakansiya paydo bo'lishi uchun kerak energiyalar yig'indisiga teng bo'ladi.

XULOSA

Umuman olganda, atom diffuziyasi bo'yicha adabiyotlar juda katta va keng ko'lamli materiallar va ilovalarni qamrab oladi. Ushbu sohada sezilarli yutuqlarga erishilgan bo'lsada, materiallarda atom tarqalishining mexanizmlari haqida hali ko'p narsalarni o'rganish kerak. Kelajakdagi tadqiqotlar yangi hisoblash usullariga,

nanomateriallarda diffuziyani o'rganishga va noyob diffuziya xususiyatlariga ega yangi materiallarni ishlab chiqishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Bunday kirishma atomlar uchun S_i da E_d qiymati $E_d = 3 \div 5 eV$ ga teng bo'ladi. Agar atom tugunlar aro diffuziya qilinayotgan bo'lsa, unda E_d qiymati atom turgan tugunlar aro joyidan qo'shni shunday joyga o'tishi uchun zarur bo'lgan energiyalar bilan, atom 2 ta tugun o'rtasidan o'tayotganda tashqi qobiq elektronlar o'zaro itarilish kuchlarini yengishi uchun sarf qilinayotgan energiyalar yig'indisiga teng bo'ladi. Bunday kirishma atomlar uchun E_d qiymati $E_d = 0,5 \div 2,5 eV$ atrofida bo'lishi mumkin.

REFERENCES

1. Arabboyevich, M. I. (2023). MAGNIT MAYDONDAGI ELEKTRONLAR HARAKATI, LANDAU KVANTLASHISH SHARTLARI. SUSTAINABILITY OF EDUCATION, SOCIO-ECONOMIC SCIENCE THEORY, 1(6), 20-24.
2. Arabboyevich, M. I., & Alijon o'g'li, M. A. (2023). IDEAL GAZLARDA KVANT STATISTIKASI TAHLILI. PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS, 2(20), 235-237.
3. Muminov, I. A., & Muminova, M. (2023). QATTIQ JISMLARNING KRISTALL PANJARALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1314-1317.
4. Arabboyevich, M. I., & Nabijon o'g, S. U. B. (2022). QATTIQ JISM KRISTALLARINI O'STIRISH NAZARIYASI. *Scientific Impulse*, 1(3), 696-698.
5. Mo'minov, I., & Jasurbek, T. (2022). NAZARIY MEKANIKA TARIXI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(19), 601-605.
6. Ахмедов, Б. Б., Муминов, И. А., & Хошимов, Х.А.У. (2022). РАЗМЕРНОЕ КВАНТОВАНИЕ В ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЯМЕ ПРЯМОУГОЛЬНОЙ ФОРМЫ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 1032-1036.
7. Muminov, I. A., Axmedov, B.B., & Maxmudov, A. A. O. G. L. (2022). YARIMO'TKAZGICH ASOSIDAGI TURLI STRUKTURALI NANOTRUBKALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(4), 517-523.
8. Baxromovich, A.B., & Alijon o'g'li, M.A. (2022). YARIMO'TKAZGICH ASOSIDAGI TURLI STRUKTURALI NANOTRUBKALAR Muminov Islomjon Arabboyevich.
9. Muminov, I. A., Akhmedova, S.Y.K., Sobirjonova, D.A.K., & Khomidjonov, D. K. U. (2021). HETEROSTRUCTURES OF ANTIMONIDE-BASED

SEMICONDUCTORS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 952-959.

10. Rasulov, R. Y., Akhmedov, B. B., Muminov, I. A., & Umarov, B. B. (2021). Crystals with tetrahedral and hexagonal lattices. *Fergana. Classic.-2021*.

11. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Муминов, И. А., Эшболтаев, И. М., & Кучкаров, М. (2021). МЕЖДУЗОННОЕ ТРЕХФОТОННОЕ ПОГЛОЩЕНИЕ В INSB.

12. Ахмедов, Б. Б., & Муминов, И. А. (2021). УРАВНЕНИЯ ШРЕДИНГЕРА ДЛЯ ДВУМЕРНОГО ВОЛНОВОГО ВЕКТОРА. *EDITOR COORDINATOR*, 537.

13. Rasulov, V. R., Akhmedov, B. B., & Muminov, I. A. (2021). Interband one- and two-photon absorption of polarized light in narrow-gap crystals. *Scientific-technical journal*, 4(1), 28-31.

14. Yavkachovich, R. R., Ogli, M. A. A., Umidaxon, R., Makhliyo, M., & Arabboyevich, M. I. (2019). Agency of surface recombination on volt-ampere characteristic of the diode with double injection. *European science review*, (11-12), 70-73.

ZAMONAVIY ELEKTR JIHOZLARINI “SCRATCH” DASTURI YORDAMIDA TUZILGAN DARSLAR BILAN O‘QITISH

X.Raxmonjonov¹ Sh.Shuxratov²

Farg‘ona davlat universiteti Texnologik ta’lim kafedrası magistranti¹
Farg‘ona davlat universiteti Texnologik ta’lim kafedrası dotsenti, (PhD)²

ANNOTATSIYA

Hozirda shiddat bilan o‘shib borayotgan pedagogik sferada, zamonaviy elektr jihozlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish dars samarasini oshiradi. “SCRATCH” dasturi yordamida tuzilgan topshiriqli mashg‘ulotlar o‘quvchilar tasavvurini rivojlantiradi, kreativ fikrlashga zamin yaratadi, xato va kamchiliklarini o‘zlarini bilib, qaytadan to‘g‘rilash imkoniga ega bo‘ladilar va ular xato qilishdan qo‘rqmaydilar o‘zlariga bo‘lgan ishonch paydo bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: “SCRATCH”, bloklar, sprayt, axborot texnologiyasi, axborot kommunikatsiya texnologiyalari.

ABSTRACT

In the rapidly growing pedagogical sphere, the use of information technology in the teaching of modern electrical equipment increases the effectiveness of the lesson. Tasks created with the help of the SCRATCH program develop students' imagination, create a basis for creative thinking, they have the opportunity to recognize and correct their mistakes and shortcomings, and they are not afraid to make mistakes. confidence will appear.

Key words: "SCRATCH", blocks, sprite, information technology, information communication technologies.

АННОТАЦИЯ

В стремительно развивающейся педагогической сфере использование информационных технологий в обучении современной электротехники повышает эффективность урока. Задания, созданные с помощью программы SCRATCH, развивают воображение учащихся, создают основу для творческого мышления, у них появляется возможность признать и исправить свои ошибки и недостатки, и они не боятся ошибаться, появится уверенность.

Ключевые слова: «СКРЕТЧ», блоки, спрайт, информационные технологии, информационно-коммуникационные технологии.

KIRISH

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yana bir muhim uyg‘onish jarayoni kechmoqda. Shuning uchun “Yangi O‘zbekiston” va “Uchinchi Renessans” so‘zlari

hayotimizda o‘zaro uyg‘un va hamohang bo‘lib yangramoqda, xalqimizni ulug‘ maqsadlar sari ruhlantirmoqda [1].

O‘zbekistonda 2023-yil "Insonga e‘tibor va sifatli ta‘lim" yili deb e‘lon qilinishi ta‘limga ahamiyat berilayotganidan darak beradi.

“Ta‘lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to‘g‘ri yo‘li. Ushbu sohada boshlagan islohotlarimizni davom ettirishimiz, ta‘lim dargohlariga borib, o‘qituvchi va murabbiylar bilan ko‘proq muloqot qilib, sifatni oshirish bo‘yicha ular qo‘ygan masalalarni birgalikda hal qilishimiz kerak. Biz kelgusi yil Davlat dasturiga xalqimiz ko‘targan barcha masalalarni aniq yechimlari bilan kiritamiz. Ushbu jarayonlarda deputat va senatorlar, mahalla vakillari, ziyolilar, yoshlar, tadbirkorlar va keng jamoatchiligimizdan faol bo‘lishlarini, yangi-yangi taklif va tashabbuslar bildirishlarini so‘rayman”, — deb ta‘kidlar ekan davlatimiz rahbari biz o‘qituvchilar uchun yana bir bor yuksak ishonch berayotganidan darak beradi. Buning uchun biz zamon bilan hamnafaslikda ta‘lim sifatini oshirish uchun yangidan yangi ta‘lim texnologiyalarini kashf qilishimiz kerak [2].

Oliy ta‘lim muassasalarida zamonaviy elektr jihozlarini “scratch” dasturi yordamida tuzilgan darslar bilan o‘qitish talabalarda qator foydali ko‘nikma va malakalarni hosil qiladi. Ularda ustachilik kasbiga bo‘lgan qiziqishi ortadi va texnik ijodkorlik qobiliyati rivojlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Zamonaviy elektr jihozlarini “scratch” dasturi yordamida tuzilgan darslar bilan o‘qitish haqida so‘z yuritishdan avva “scratch o‘zi nima?”- degan savolga javob beramiz.

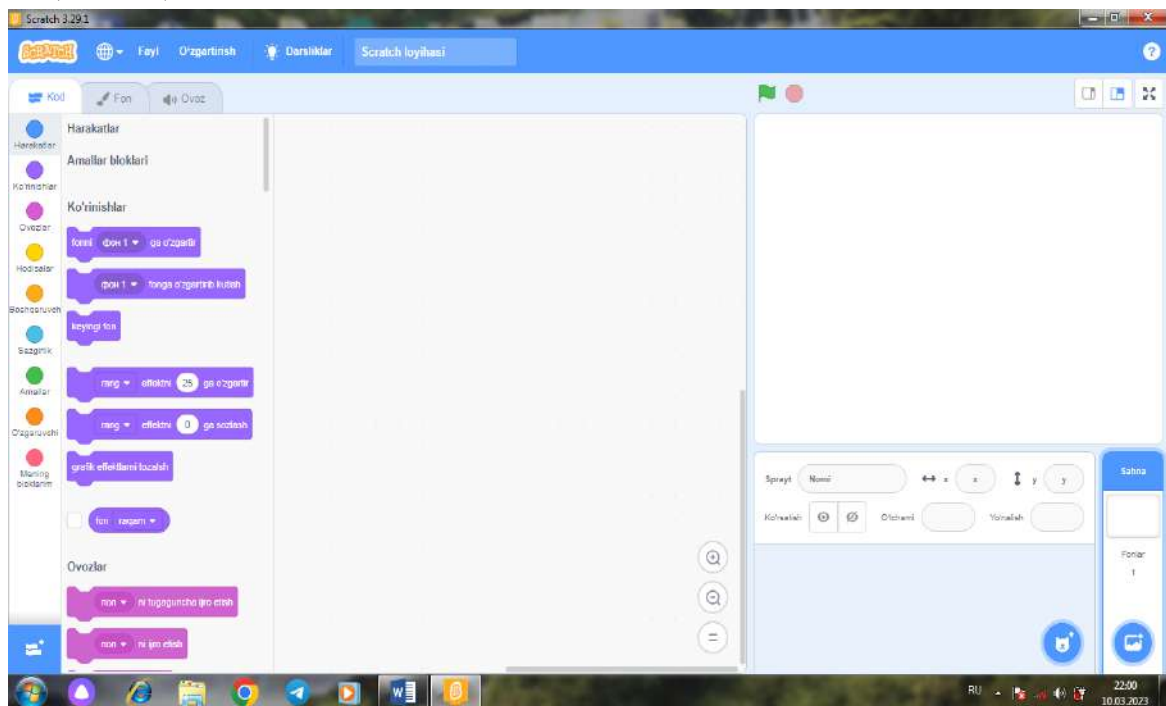
“Scratch” dasturini birinchi bor 2003 yilda Massachusetts texnologiya institute, Media laboratoriyasida Mitchell Resnik boshchiligidagi tadqiqotchilarning kichik guruhi ko‘pchilik uchun tushunarli bo‘lgan vizual dasturlash tilini yaratishga qaror qiladi va juda ko‘p izlanishlar natijasida 2007 yilda maqsadlariga erishadilar.

Scratch dasturi ikki xil: onlayn hamda offlayn holatda ishlaydi. Maktab kompyuter sinf xonalaridagi internet cheklanganligini hisobga olsak, offlayn holatda ishlaydiganidan foydalanish qulayroq.

Dasturni o‘rnatish uchun uning o‘rnatuvchi fayli bo‘lishi kerak. O‘rnatuvchi faylni <https://scratch.mit.edu/download> elektron manzilidan yuklab olishingiz mumkin. Yana bir yaxshi tomoni o‘zbek tilida ham foydalansa bo‘ladi. O‘rnatish uchun avval adobe AIR platformasi o‘rnatiladi. Keyin Scratch dasturi o‘rnatiladi.[3]

Scratch dasturi haqida tuhunchaga ega bo‘lish uchun LEGO to‘plamlarini ko‘z oldingizga keltiring. LEGO to‘plamidan bloklarni qanday yig‘ganingizni eslang,

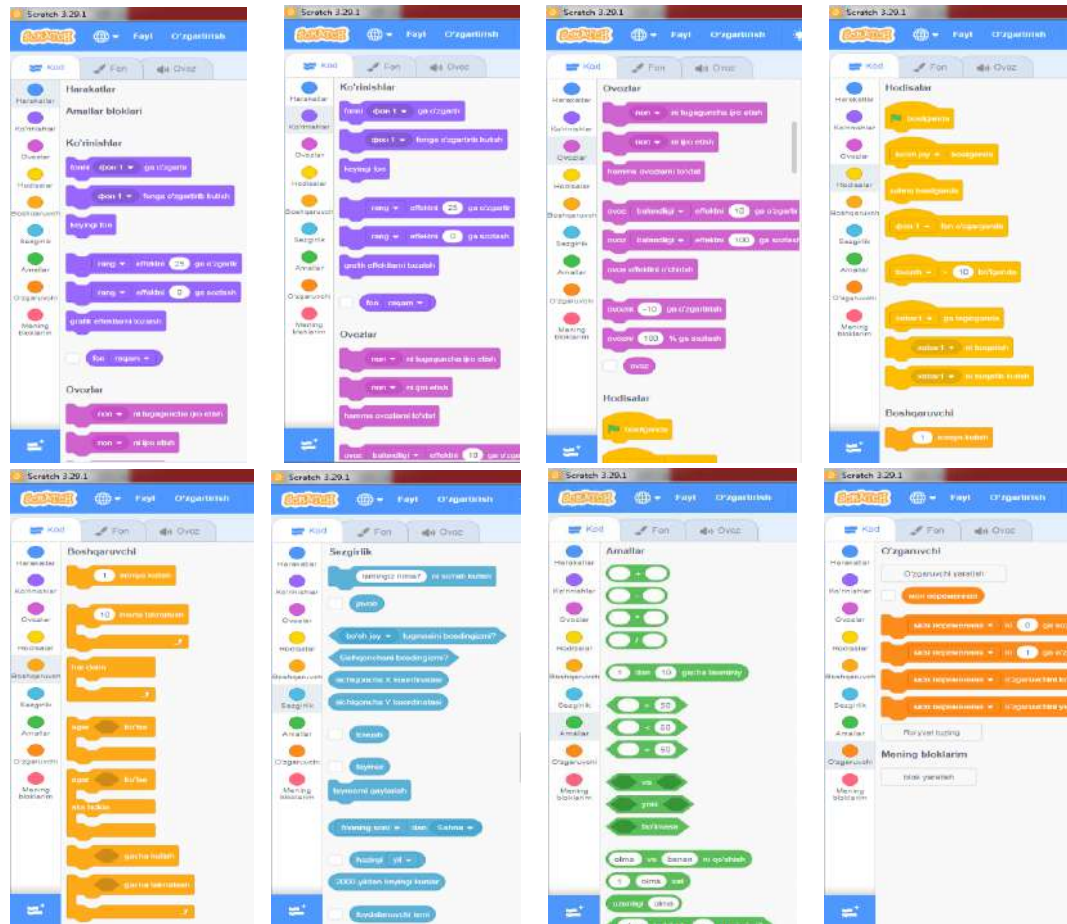
ulardan biron bir obyekt yoki binoning modelini yigʻgansiz. Xuddi shu narsa “Scratch”da ham sodir boʻladi. Bunda har bir alohida blok oʻziga xos harakatlarni amalga oshiradi va qandaydir natijaga olib keladi. Har bir blok ostida bajarishi kerak boʻlgan kodlar yozilgan. Foydalanuvchi faqat bir biriga mos keluvchi bloklarni tartib bilan joylashtirishi kerak boʻladi. Dasturning oʻziga xosligi shundan iboratki tuzilayotgan bloklar variantlar soni deyarli cheksizdir. Dasturdan foydalanish uchun “Scratch”ni kompyuteringizga yuklab oling. Dasturni oʻrnatib boʻlganingizdan soʻng uni ishga tushirishingiz kerak boʻladi. Dastur menyusida boshqarish panellari: til(globus logotipi), fayl, oʻzgartirish, darsliklar, scratch loyihasi boʻlimlaridan tashkil topgan. Oʻzingizga kerak boʻlgan tilni globus logotipini bosib tanlab olishingiz mumkin (1-rasm).

1-rasm. Scratch dasturi menyusi koʻrinishi.

Bloklar quyidagi koʻrinishida boʻladi (2-rasm). Dasturda harakatlar, koʻrinishlar, ovozlari, hodisalar, boshqaruvchi, sezgirlik, amallar, oʻzgaruvchi yaratish, blok yaratish boʻlimlari boʻlib, har bir blok vazifasiga qarab ranglarga ajratilgan. Har bir blok ichida skriptlar boʻlib uning tagida kodlar yashirilgan. Bloklarni ishchi oynagida xohlaganicha terib boʻlmaydi. Bir biriga mos keluvchi shaklli bloklar tartib bilan joylashtirilgandan soʻng dastur oʻqishni boshlaydi va berilgan vazifani bajaradi.

Harakatlanuvchi obʼekt scratch dasturi tilida sprayt deb ataladi. Sprayt mavzu yoki obʼyektga qarab tanlanadi va unga kodlar (vazifa) yuklatiladi.

2-rasm. Blok va skriptlar ko‘rinishi.

Harakatlanuvchi sprayt va fonning har biriga dastur tuziladi. Fon va spraytni dasturchi fantaziyasidan kelib chiqib chizishi yoki web sahifadan yuklab olishi mumkin. Dastur yordamida barcha fanga oid bo‘lgan mashq va topshiriqlarni qiziqarli qilib tuzish mumkin. Misol uchun matematik hisoblashlar, fizik sxemalar, texnologik xaritalarni tuzish mumkin.

Talaba mustaqil topshiriqni kompyuterda o‘tirib bajarishi, xatolarini o‘zi anglashi va topshiriqni boshidan bajarishi, birinchi bosqichni bajarmasdan keying bosqichlarga o‘tib bo‘lmasligi bilishi, elektr drel qismlarini kerakli joyga olib borib joylashtirishi, drel qismlari nomlarini o‘rganishi, drel qismlarining joylashish tartibini bilishi dasturlarning metodik jihatini asoslaydi.

EKSPERIMENTAL NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Zamonaviy elektr jihozlaridan elektr drelni “scratch” dasturidan foydalanib topshiriqli dastur yaratdik. Topshiriq elektr drel qismlarini to‘g‘ri joylashtirish bo‘lib, fonda elektr drel qismining nomiga mos bo‘lgan rasmni sichqoncha yordamida ushlab nuqta ustiga olib boriladi va bir marta sichqoncha bilan bosiladi. Agar qism nomi bilan to‘g‘ri kelsa ekranda keyingi qismning nomi paydo bo‘ladi aks

holda rasm avvalgi boshlang'ich joyida paydo bo'lib qoladi va talaba topshiriqni boshidan boshlaydi. Barcha qismlarni to'g'ri joylashtirganda fonda elektr drelning umumiy ichki qism rasmi paydo bo'ladi va fonda "Barakalla topshiriqni to'g'ri bajardingiz"-degan yozuv chiqadi. Shunda talaba topshiriqni yakunlaganini biladi. Bundan tashqari kalit klavishalar bo'lib, " J " klavishani bosganda to'g'ri javob ekranad paydo bo'ladi, " N " klavishani bosganda yangidan dastur ishga tushadi va "probel" klavishani bosganda drel qismlari nomlari birin ketin fonda paydo bo'ladi. (3-rasm).

3-rasm. Elektr drel qismlari ko'rinishi va nomlanishi.

Texnologik ta'lim yo'nalishi bakalavr talabalari o'rtasida eksperiment o'tkazdik. Fan nomi zamonaviy asbob va jihozlar bilan ishlash texnologiyasi bo'lib, elektr qurilmalaridan elektr drelning ichki qism tuzilishini o'rgatish maqsadida "scratch"dan foydalanib topshiriqli dastur tuzdim va talabalarda sinab ko'rdik. Kuzatishlar orqali quyidagi natijalarga erishdik:

1. Talaba mustaqil dastur bilan ishlay olishi;
2. Xato qilganda topshiriqni boshidan boshlashi;
3. Xato qilganda uni to'g'rilashning imkoni borligi;
4. Berilgan material yuzasidan tasavvurning hosil bo'lishi;
5. Kalit klavishalar bilan ishlashning qulayligi;
6. Topshiriqni individual bajarishi;
7. Talabaning yuqori qiziqish bilan topshiriqni bajarishi;
8. Vaqtning tejalishi;

Talabalar dasturdan qiyinchiliksiz foydalandi. Chunki ular avval kompyuter va uning qo'shimcha qurilmalaridan foydalanib kelishgan. Bundan tashqari informatika va axborot texnologiyalari fanlarini ham o'zlashtirishgan.

Xato qilganda yana boshidan bajarish imkoni bo'lganligi sababli talabalarda qo'rquv va ikkilanish hisi yo'qoldi.

Xato qilganda uni to'g'rilashning imkoni borligi sababli ularda xatodan xulosa chiqarish ko'nikmasi paydo bo'ldi. Shu bilan birga analiz qilishni ham o'rganishdi.

Berilgan material yuzasidan grafik va rasmlar orqali talabalarda tasavvur hosil bo'ldi. Shuning uchun ham real elektr jihozini ko'rishganda bemalol qismlarni ajrat olishadi va nomlarini bilishadi.

Dasturni talabalarga tez ishga tushirib berishda, boshidan boshlashda va javoblarni taqqoslashda tezkor kalit klavishalardan foydalanildi. Buning natijasida ancha vaqt tejaldi va talabalarning diqqati tarqalib ketmadi.

Har bir talaba topshiriqni qiyinchiliksiz individual bajardilar. Bu esa mustaqil fikrlash qobiliyatini talabalarda sezilarli darajada oshirdi.

Talabalar turli xil vaqtlar oralig'ida topshiriqni balardilar. Natijalarni umumlashtirib o'rtachasini olganimizda 2-3 daqiqani tashkil etdi. Bu ananaviy darslarga nisbatan 4-5 daqiqani tejaganini aniqladik. O'qituvchiga o'quvchi talabalarni yo'naltirish va natijalarni qayd etish vazifasi yuklatiladi.

Dastur yordamida boshqa murakkabroq va qiziqarliroq topshiriqlarni tuzish mumkin. Bu o'qituvchining ijodiy yondashuviga bog'liqdir. Dastur shartlari va ko'rinishini talabalarning qiziqishiga qarab o'zgartirib yangilab borish mumkin.

XULOSA

Bizga ma'lumki hozirgi zamon talabalarini darsga bo'lgan qiziqishini oshirish, o'qituvchi uchun mashaqqatli ishdir. O'qituvchi o'z maqsadiga erishishi uchun masalaga kreativ yondashishi va talabaning atrof muhitga bo'lgan qiziqishini bilishi kerak. Zamonaviy talabaning axborot texnologiyalari vositalariga va o'yinlarga bo'lgan qiziqishi yuqori ekanligi psixologlar tomonidan aytilmoqda. Dasturda o'yin bilan topshiriq birgalikda amalga oshiriladi. Bunda talaba elektr drel qismlari nomlarini hamda ularning joylashish tartibini bilib oladi. Xato qilganda esa topshiriqni boshidan boshlaydi. Necha marta xato qilsa shuncha marta takrorlaydi va xotirani mustahkamlaydi. Tajribalar natijasida ananaviy darslarga nisbatan topshiriqli dastur orqali o'qitish vaqtni tejashini, xato qilishdan qo'rqmaslikni va mustaqil xatolar ustida ishlash ko'nikmasi hosil bo'lishiga turtki bo'ldi. Mavzularni dasturlardan foydalanib ko'proq o'qitilsa, talabalarning bilim, ko'nikma va malakasi ortadi. Bu esa rivojlangan mamlakatlarning talabalari bilan raqobatlasha oladigan kadrlar yetishib chiqishida zamin bo'la oladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini

tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5847 of August 8, 2019 "On approval of the Concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030".)

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning 2022 yil 20 dekabr Oliy majlis va xalqqa murojaatnomasi. yoshlarovozi.uz.

3. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid fanlarni chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktabning o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqilgan "Dasturlash asoslari" Toshkent 2021. 3-bet

4. Sharipov Sh.S., Jalilov T. Xavfsizlik texnikasi va ishlab chiqarish sanitariyasi qoidalari. Metodik yo'riqnom. Toshkent-2002. (Sharipov Sh.S., Jalilov T. Rules of safety and industrial sanitation. Methodical instructions. Tashkent-2002)

5. Steven W. Blume, Electric power system basics, USA, 2007.

6. I. G. Tursunov, and U. A. Eshniyozov. 'Elektrotexnika fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash' Academic research in educational sciences, vol. 2, no. 4, 2021, pp. 1030-1040. doi:10.24411/2181-1385-2021-00698. (I.G.Tursunov, and U.A.Eshniyozov. 'The use of innovative technologies in the teaching of electrical engineering' Academic research in educational sciences, vol. 2, no. 4, 2021, pp. 1030-1040. doi:10.24411 / 2181-1385-2021-00698.)

7. K.R.Nasriddinov, O.Qayumov, M.B.Dusmuradov Fizika ta'limida axborot texnologiyalarini qo'llash. "Pedagogning shaxsiy va kasbiy axborot maydonini loyihalashda axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish" TDPU 2015. (K.R.Nasriddinov, O.Kayumov, M.B.Dusmuradov The use of information technology in physics education. "Development of competence of teachers in the design of personal and professional information space on information and communication technologies" TDPU 2015.)

8. Karimov R.Ch., Rafiqova G.R. Elektr xavfsizligi asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Spectrum Media Group. 2015. (Karimov R.Ch., Rafiqova G.R. Basics of electrical safety. Study guide. –T. : Spectrum Media Group. 2015.)

9. Elektr qurilmalarni ekspluatatsiya qilishda xavfsizlik texnikasi qoidalari. 'O'zdavenergonazorat' elektr energetikada nazorat bo'yicha davlat inspeksiyasi. -T.: Mehnat. 2016. (Safety rules for the operation of electrical equipment. Uzdavenergonazorat State Inspectorate for Electricity Supervision. -T. : Labor. 2016.)

10. Ш.Шухратов, Ю.Шухратова, Х.Рахмонжонов. Применение творческих методов в непрерывном профессиональном образовании. Universum: психология и образование: научный журнал. – № 4(94). М., Изд. 'МЦНО', 2022.

- C. 7-10. (Sh.Shukhratov, Yu.Shukhratova, X.Rakhmonjonov. Application of creative methods in uninterrupted professional education. *Universum: psychology and education: scientific journal*. - № 4 (94). M., Izd. 'MTsNO', 2022. p. 7-10.)
11. Shukhratov. Sh.; Milašius, R.; Gafurov. K.; Gafurov, J. Investigation of twist waves distribution along structurally nonuniform yarn // *Autex research journal*. Warsaw : Sciendo. ISSN 1470-9589. 2021, p. 1-5. DOI: 10.2478/aut-2021-0040.
12. Shukhratov S, Milašius R, Gafurov J, Mardonov B, Gafurov K, Repon R Md. Investigation of Open End Yarn Tension Using an Elastic Yarn-Guide. *FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe* 2021; 29, 4(148): 43-47. DOI: 10.5604/01.3001.0014.8230
13. Shukhratov Sh, Milašius R, Gafurov K, Maksudov R, Gafurov J, Tojimirzaev S. Improvement in the Design and Methods of Calculation of Parameters of Vibration Multifaceted Gridirons of Natural Fibre Cleaners. *FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe* 2021; 29, 5(149): 29-33. DOI: 10.5604/01.3001.0014.9292
14. Максудов, Р., А. Джураев, and Ш. Шухратов. 'НАУКА И МИР.' НАУКА И МИР Учредители: Издательство Научное обозрение 1.1 (2021): 41-47.
15. Djurayev, A., Maksudov, R. X., Shukhratov, S., & Tashpulatov, D. S. (2018). Improvement in design and methods of calculation the characteristics of vibrant diamond bars of cotton cleaners. *International journal of advanced research in science, engineering and technology*, 5(11), 397-401.
16. http://inphormatika.ru/programming/scratch/chto_takoe_scratch.html

CONFIGURATION AND STUDY OF CENTRIFUGAL SPERATOR EQUIPMENT VERIFICATION CIRCUIT

K.Z Abidov

Candidate of technical science, associate professor, Bukhara Engineering-
Technological Institute, Bukhara city, Uzbekistan

Sharipov Sh.Sh.

M7-21 TJBACT graduate student ,
Bukhara Engineering-Technological Institute,
Bukhara city, Uzbekistan.

ABSTRACT

Adjustment contour analysis and structural scheme of the adjustment contour. We carry out the system research in the SIMULINK dynamic systems modeling package in the MATLAB system, which is designed for the synthesis and analysis of automatic tuning systems. The capabilities of the SIMULINK system are wide in researching the dynamics of automatic systems, as well as in the implementation of automatic control theory methods. The studied system is presented in the form of a structural scheme. The elements are selected from the typical links available in the SIMULINK library. In the study of analysis methods, the SIMULINK program provides the ability to calculate the transfer function for a given structure, to display the frequency characteristics and the results of transition processes graphically.

Key words: Separator , pressure , technological process , controlling , MATLAB, automatic control .

INTRODUCTION

The functional scheme developed for the automation and control of the technological process provides control, automatic adjustment, light and sound signaling (deviation from the given values). A microcontroller is used to monitor and control the process. Centrifugal separator TsS-101 is usually included in the unit of the sulfurization workshop. The production capacity of sulfonate precipitate S-150 averages 17,000 tons per year.

It serves to remove sulfurized oil from bitter tar, and separators can work in parallel. The TsS-101 separator is equipped with a number of KIPva A, which also serves for its safe operation. The consumption of sulfurized oil in the separator is registered by means of FIRC-1, FIRCOSA-2 devices, and TsS-101 is registered by the valve located in front of the line that delivers sulfurized oil to the separator.

The pressure of the working fluid supplied to the separator . PSA is monitored using instruments in position -5 . When the pressure is below 0.45 MPa , the separator stops and the alarm is activated.

The pressure of nitrogen at the inlet of the separator was controlled by means of instruments in position PIR-3, PIRCSA-4-2. When the pressure is below 0.10 MPa , the separator stops and the light and sound alarm work. Nitrogen pressure above the separator cover is monitored by a device in position PIR-3. When the pressure reaches 1 kPa, the separator stops and the light and sound alarm work.

MATERIALS AND METHODS

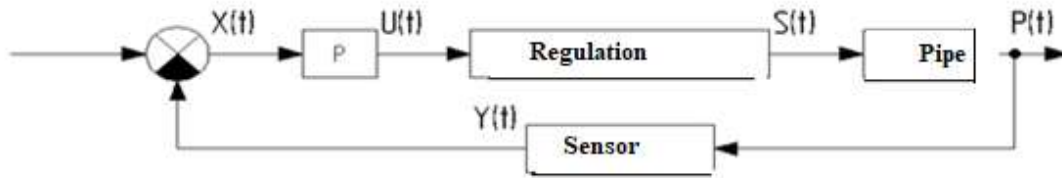
Nitrogen consumption under the separator cover and transfer crankcase is controlled by instruments in position FIRCSA-4. If the consumption is lower than 1 nm³/ch, the protector (blocking) works and the separator stops.

Sulfurized oil obtained after the separator is fed to mixer M-301/1, M-301/2 for neutralization. Bitter tar E-110 is supplied to the volume reducer. The process of removing sulfurized oil from bitter tar is carried out in a gasoline-adder solution. Therefore, when selecting control devices and control elements, explosion protection is required in the first place. The conditions of the technological process allow the use of tools of the accuracy class of 0.75%. P/I converters are provided with spark arrestors .

The MATLAB system includes the Simulink package for modeling dynamic systems. The possibilities of this package are great in researching the dynamics of automatic systems and implementing methods of automatic adjustment theory. It is appropriate to use this package for mathematical modeling of the system . The need for adjustment is as follows: the degree of heating of the upper part of the column is determined by the liquid pressure, which in turn has a great effect on the purification of sulfurized oil.

The essence of temperature correction for pressure adjustment is that the given value of liquid pressure is calculated in each cycle of the control program according to the exact method and takes into account changes in the temperature of liquid vapors (linear dependence is used) [1]. However, when performing research, the real control effect is replaced by a unit-step signal, which means that no fact correction is required, and all results obtained for the system are valid for the initial conditions . In it, the control valve is the control object (RN-2 in the functional scheme); The cross-sectional surface of the product passing through the valve is its output parameter. The pipe connecting the valve with the pressure sensor transmits the medium (fluid) and pressure and converts it to S(t) and P(t). R(t) will be the input signal for the pressure

sensor (RE 59-1). The signal $Y(t)$ from the sensor arrives at the adder, where it is compared with the calculated effect $Y_{zad}(kT(t))$.

Picture 1 . Functional scheme of the adjustment circuit

As a result of the comparison, the error $X(t)$ is formed and it comes to the logic part of the PID-adjuster. At the output of the regulator, a signal is formed that determines how much the control valve $U(t)$ should be opened.

The convenience of the resulting system is that there is a negative feedback between the output and the input of the system, which serves to measure the results of the system's behavior, while the feedback is not considered a unit [2].

A VEGABAR 52 excess pressure intelligent sensor is installed in the liquid injection pipe. In the technical documentation of this sensor, it is stated that it has the property of inertial link and has a time interval of $T_s = 0.043s$ for providing information to the sensor module. An additional damping time $T_d = 1s$ is installed in the sensor, this time is necessary to eliminate the effect of pulsations in the pitch transmission .

The processor block installed in the sensor provides an opportunity to correct the influence of external factors and non- linearity. So , the b pressure sensor can be represented as a typical inertial link:

$$W_{\partial\partial}(p) = \frac{k_{\partial\partial}}{T_{\partial\partial} \cdot p + 1}$$

Pipe . Due to the short length of the pipe between the pressure sensor and the adjustment valve, we do not take into account the delay in the flow of the product and the pressure drop. Based on this, we consider the tube as a typical amplifier circuit with an amplification factor equal to one:

$$W_m(p) = 1$$

Adjusting valve. To adjust the amount of steam coming to the 1st body, the ecoflo-GV-2 electric alarm adjusting valve for liquids and gases is used. For selected equipment and process parameters, we take the valve as a typical oscillating link and treat it as a constant-time link according to the characteristics presented in the appendix:

$$T_{1kl} = 0.28 \text{ s}; T_{2kl} = 0.45 \text{ s.}$$

Thus, the transfer function of the valve will look like this:

$$W_{kl}(p) = \frac{k_{kl}}{T_{1kl}^2 p^2 + T_{2kl} \cdot p + 1}$$

the k_{kl} (vibration) coefficient based on the following conditions: The minimum input signal $U_{\min} = 4 \text{ mA}$ of the positioner corresponds to the output pressure of the valve $S_{\min} = 1 \text{ MPa}$. The maximum input signal $U_{\max} = 20 \text{ mA}$ of the positioner corresponds to the output pressure $S_{\max} = 3 \text{ MPa}$

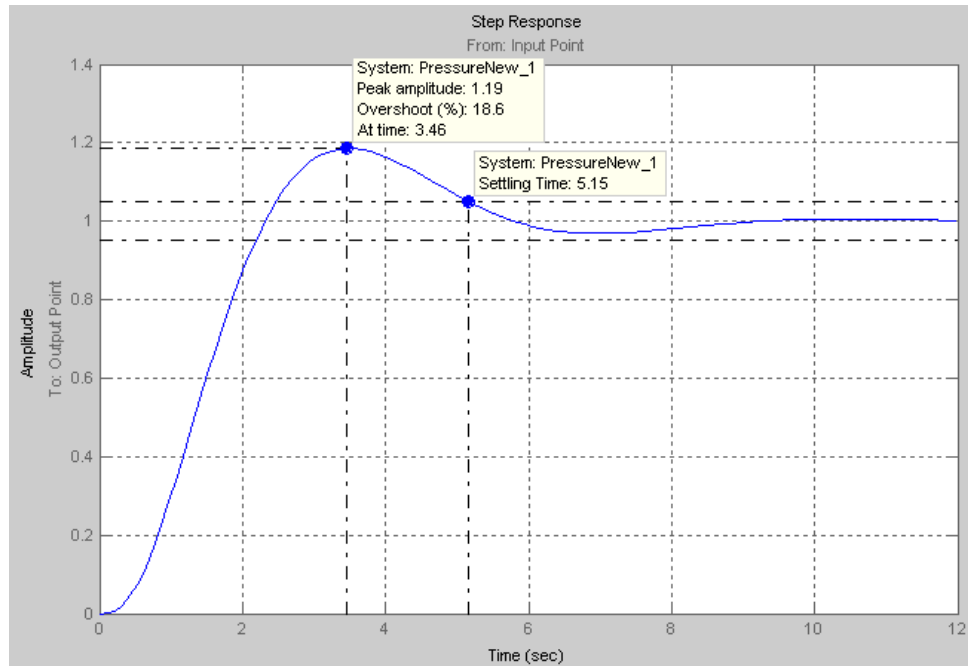
Regulator task controller performs Linear systems method Let's consider a simple method of solving the alignment problem using [3]. Because the central processor of the controller has the ability to work at a high speed (we do not take into account the discreteness of the control). During the tuning process, the PID-adjuster requires three parameters: the gain coefficient k_p of the proportional channel, the gain coefficient k_i of the integral channel and the gain coefficient k_d of the differential channel. Taking into account that the adjuster includes a second-order compression link, we write the following:

$$W_p(p) = k_n + \frac{k_u}{p} + k_d \cdot p = k_u \frac{T_{1P}^2 \cdot p^2 + T_{2P} \cdot p + 1}{p} \quad (6)$$

Here:

$$T_{1P}^2 = \frac{k_d}{k_u} \quad T_{2P} = \frac{k_n}{k_u}$$

As can be seen from the figure, the system was stabilized by an oscillatory transition process. Duration of transition process $t_{pp} = 5.15 \text{ s.}$ constitutes The readjustment is 18.6%, and the static error is zero (participating in the integral). Based on the obtained results, the following conclusions can be made: despite the obtained system being stable, the quality of the process is unsatisfactory [4,5]. High quality can be obtained when using a PID-adjuster (providing aperiodic transition process, or reducing re-adjustment to $u < 15\%$). B his for adjuster accordingly setup need _ Using logarithmic frequency characteristics, we find the optimal tuning of the tuner. To construct LChX and LFX of the system, we give the input-output points to the structure of the model and break the feedback loop.

2- picture. PID-adjuster transition graph for initial adjustment

It is worth noting that when changing, the $L1(\omega)$ curve moves up or down, parallel to itself, while $\phi1(\omega)$ remains unchanged. By varying Ki , we can obtain $Lopt()$ from $L1()$, and it will have an optimal appearance, that is, it corresponds to a high quality transition. ω LChX for the initial adjustment of the [6]. PID controller has the following characteristics: $shs < shr$ – the system is stable; $Shchs$ lies with a slope of 20 db/dec of the plot; stability reserve of the system by phase $tsz = 51^\circ$; $L_z \rightarrow \infty$ dB, because $ts1(shch) - 180^\circ$ does not intersect with a straight line. As you can see from the picture, there is one condition that is not met. That is, the deviation of both sides of the LAX, which is not less than 0.6 decibels at the frequency cutoff limit, should be 20 db / dec [7].

It should be noted that the design of information systems that manage modern technological processes in the chemical industry, and the development of their convenient interfaces is a long and complex process. Its successful development depends, first of all, on the correct organization of the project. requires receiving. Therefore, the interface that should be developed to create convenience for the user managing the facility should incorporate all aspects of the information system. Because the main function of the interface is to organize an interactive communication to ensure the satisfaction of the user's professional needs from the resources of the information system. This in turn provides opportunities to determine in real time which issue or problem to activate, how to transmit and receive data for processing [8,9].

Computational work of the separator as an automatic adjustment system was carried out. The parametric scheme of the adjustment object and the transition

process graph of the adjustment object were developed. The adjustment law and recommendations for choosing the type of adjustment were developed.

CONCLUSION

Conclusions on the results of the research. Structural scheme of the adjustment circuit. In the adjusted system, the transition process is considered aperiodic, and the adjustment time is $t_{pp}=7.39c$. is equal to The reset value for this process is 0. The system has an excess stability reserve in terms of phase and amplitude, for which systems the satisfactory reserve quality lies in the range of $(20...50^0)$ in terms of phase.

Amplitude reserve should not be less than 15 dB. For the resulting system, there are increased values of the above, which means that the system properties are not fully utilized. Thus, the system satisfies all requirements for stability and speed.

REFERENCES

1. Юсупбеков Н.Р. Нурмухамедов Х.С., Зокиров С.Г. Кимёвий технология асосий жараён ва қурилмалари. –Т.: “Шарқ”, 2003. 644б.
2. Бородин И.Ф., Судник Ю.А. Автоматизация технологических процессов – М.: Колос С, 2004. – 344 с.
3. Промышленные приборы и средства автоматизации: Справочник/ Под
4. Abdurahmonov, O. R., Soliyeva, O. K., Mizomov, M. S., & Adizova, M. R. (2020). Factors influencing the drying process of fruits and vegetables. *ACADEMICIA: "An international Multidisciplinary Research Journal" in India*.
5. Kh.F.Djuraev , M.S. Mizomov Analyzing Moisture at the Drying Process of Spice Plants - *Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 2022
6. Sharipov, N. Z., Narziyev, M. S., & Ismatova, N. N. (2022). Functional Properties of the Processing Soybeans Products. *Eurasian Research Bulletin*, 12, 50-54.
7. Djuraev, K., Yodgorova, M., Usmonov, A., & Mizomov, M. (2021, September). Experimental study of the extraction process of coniferous plants. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 839, No. 4, p. 042019). IOP Publishing.
8. Kh F, D., MS, M., UD, A., & NA, D. (2022). MAINTAINING THE QUALITY INDICATORS OF THE PRODUCT DURING LOW TEMPERATURE DRYING OF SPICES AND HERBS BY RESEARCHING THE OPTIMAL VALUES OF HUMIDITY AND TEMPERATURE. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(7).

9. ХХ Кобиров, ОР Абдурахмонов, АУ Усмонов, МС Мизомов, СА Буранов, “Методика проведение эксперимента по изготовлению угольного брикета с применением биоорганических связующих” XLV международной научно–практической конференции «Технические науки: проблемы и решения», Москва 2021.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭНЕРГТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАБОТЫ АСИНХРОННОГО ДВИГАТЕЛЯ ЗА СЧЕТ УМЕНЬШЕНИЯ ПОТЕРЬ В ВОЗДУШНОМ ЗАЗАЗРЕ

Иксар Елена Владимировна

Доцент

Ташкентский Государственный транспортный университет,

Узбекистан, г.Ташкент

E-mail: ikcary_2018@mail.ru

Колесников Игорь Константинович

Доцент

Ташкентский Государственный транспортный университет,

Узбекистан, г.Ташкент

АННОТАЦИЯ

Наиболее важные проблемы электроэнергетики связаны с сокращением потерь энергии и повышением надежности эксплуатации оборудования. Обе проблемы проявляются при возникновении неравномерности воздушного зазора, возникающего в асинхронных двигателях (АД). Указанное явление обуславливается абразивным износом подшипников, деформацией торцевых щитов машины, смещением фундаментов выносных подшипников и т.п. Поскольку воздушный зазор в АД весьма мал, то указанные причины вызывают высокую степень эксцентриситета ротора, что приводит к вибрации и ускоряет износ подшипников.

***Ключевые слова:** асинхронный электродвигатель, обмотка ротора, магнитное поле. преобразователь частоты, асинхронный двигатель, непосредственное управление моментом, измерение магнитного поля, датчик Холла.*

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время существует потребность выявления состояния тяговых асинхронных электродвигателей в процессе их работы. Своевременно обнаруженное повреждение, вызванное несимметричными режимами позволит избежать дальнейшего развития процесса, уменьшить время восстановления, сократить затраты на обслуживание, избежать простоев оборудования, повысить эффективность работы тяговых двигателей .

МЕТОДЫ

Предложены методы оценки магнитного поля в воздушном зазоре тягового асинхронного двигателя. Получена картина распределения магнитного поля в воздушном зазоре при вращающемся роторе с использованием датчиков Холла

РЕЗУЛЬТАТЫ ОБСУЖДЕНИЯ

При исследовании режимов асинхронных двигателей, рассматривалась причины возникновения неравномерности воздушного зазора и гармоника создают нежелательные явления, и приходится принимать меры для их уменьшения.

В результате появления значительного эксцентриситета коэффициент полезного действия АД снижается на 2,8 %, максимальный и пусковой моменты уменьшаются в пределах 20 % и 8 % соответственно, скольжение увеличивается на 10 %. При равномерном воздушном зазоре между обмотками статора, расположенными под углом 90^0 друг к другу отсутствует магнитная связь. В случае неравномерного воздушного зазора кривая магнитной индукции искажается. Ось магнитного потока отклоняется от геометрической оси обмотки и появляется составляющая потока в перпендикулярном направлении, которая сцепляется с обмоткой, расположенной под углом 90^0 . В машинах многих типов гармоники создают нежелательные явления, и приходится принимать меры для их уменьшения. Реальные обмотки выполняются таким образом, чтобы создавать северные и южные полюса, поэтому ряд Фурье не содержит четных гармоник. Кроме того, обмотки создают поле, симметричное относительно центра полюса, т.е. при надлежащем выборе начала отсчета θ всякая обмотка может быть представлена рядом, содержащим только синусоидальные члены или только косинусоидальные. Обмоточная функция для тяговых двигателей может быть записана как:

$$N_{\theta}(\theta) = \frac{4w}{\pi 2p} \sum_{v=1,3,5}^{\infty} \frac{k_{pv} k_{yv}}{v} \sin v\theta,$$

где w – число витков фазы;

p – число пар полюсов;

k_{pn} – коэффициент распределения для n -й гармонической;

k_{yn} – коэффициент укорочения для n -й гармонической;

$w/2p$ – число витков на полюс и фазу.

В реальных машинах в зазоре поле несинусоидальное. Несинусоидальное поле можно представить как результат наложения бесконечного числа высших

гармоник. Имея форму поля в воздушном зазоре, можно разложить ее в гармонический ряд и определить амплитуду первой гармоники и амплитуды и частоты высших гармоник индукции. Одна часть высших гармоник вращается в сторону вращения основной гармоники, а другая — в противоположную сторону. Частоты вращения высших гармоник могут равняться и быть ниже или выше частоты вращения основной гармоники. Амплитуды и фазы высших гармоник изменяются при изменении нагрузки, напряжения и частоты. В работах по исследованию и анализу магнитного поля в воздушном зазоре асинхронных тяговых двигателей эксперименты либо совсем не проводились, либо проводились на аналоговых машинах, что не дает возможности провести количественную оценку правильности теоретических положений. Чем меньше воздушный зазор, тем меньше его магнитное сопротивление и магнитное напряжение, поэтому увеличение зазора приводит к соответственному уменьшению магнито- движущей силы, и как следствие снижению мощности магнитной цепи и намагничивающего тока двигателя, благодаря чему возрастает его $\cos\varphi$ и увеличиваются потери в меди обмотки статора. Поверхностные и пульсационные потери повышаются, КПД снижается. Для анализа магнитного поля в зоне магнитного зазора используются пленочные датчики Холла толщина датчика составляет 50 мкм. Эластичность таких датчиков позволяет использовать их при стационарном закреплении (например, приклеивкой) в искривленных зазорах. на рис. 1 показаны способы крепления датчиков магнитного поля на зубцах статора асинхронной машины. Надежный вариант крепления пленочного датчика изображен на рис. 1. Сам датчик крепится в торцевой части зубца, а его чувствительная пленка приклеивается на верхнюю поверхность.

Таким образом, в воздушном зазоре между статором и ротором электродвигателя находится только пленочная часть датчика, Холла (1–2 мм). Датчик приклеивается эпоксидной смолой. Так как величина магнитной индукции обратно пропорциональна величине воздушного зазора, то значения, снимаемые с датчика, будут меньше действительного значения рабочей магнитной индукции в зазоре. Поэтому сигнал с датчика необходимо умножить на поправочный коэффициент, равный отношению величин воздушного зазора в зоне датчика и рабочего зазора. При установке датчика Холла в полость необходимо также учитывать искажение магнитного поля в зоне кромки, где утолщается воздушный зазор.

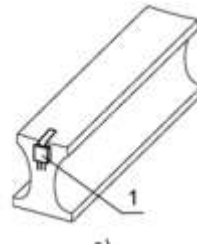

Рис. 1. Способ установки датчика на зубце статора: 1 – пленочный датчик;

Линии магнитной индукции выходят из материала с большой магнитной проницаемостью перпендикулярно поверхности, поэтому если расположить датчик слишком близко к этой кромке, то линии магнитной индукции не будут пронизывать элемент Холла под прямым углом, что повлечет искажения показаний датчика.

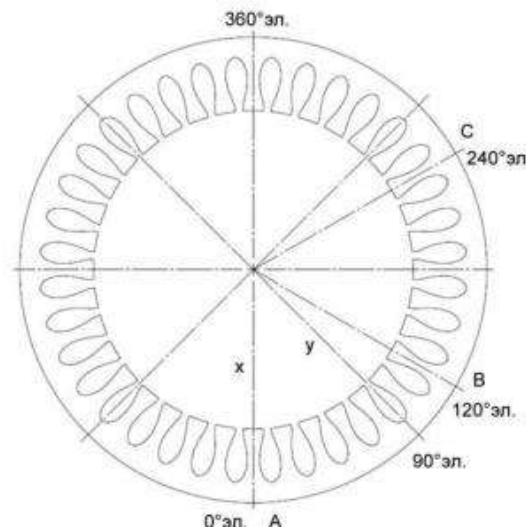

Рис. 2. Разрез статора асинхронного двигателя.

Максимальное значение индукции магнитного поля в зазоре ограничивается насыщением электротехнической стали и составляет около 2,3 Тл. При работе асинхронного двигателя в условиях несинусоидального напряжения возникают добавочные потери, обусловленные высшими гармониками тока в цепях статора и ротора. Основными причинами возникновения добавочных потерь в асинхронных двигателях являются высшие гармоники поля в воздушном зазоре, которые перемещаются относительно поверхности статора и ротора и наводят вихревые токи на поверхности зубцов (поверхностные потери), в теле зубцов (пульсационные потери) и в клетке ротора (добавочные потери в клетке ротора)

Эти добавочные потери (Вт) можно определить по формуле

$$\Delta P_{\Sigma} = U \frac{R_r + L_r \omega - 2L_r \omega r \omega n + L_r \omega n}{[R_r R_s - (\omega s - \omega n) \omega s (L_s L_n - L_n)]} R_s + \left(\frac{P_r}{\omega n} \frac{\omega s - Z_p \omega n}{Z_p R_r} \right) R_r + \Delta P_s \quad \text{где}$$

$\Delta P_{\text{стали}}$ - электрические потери в стали;

ΔP_r - электрические потери в обмотке ротора;

ΔP_s электрические потери в обмотке статора;

$\Delta P_{\text{ввг}}$ электрические потери от высших временных гармонических составляющих тока.

Для снижения электрических потерь мощности при изменении воздушного зазора

Правильный выбор воздушного зазора во многом определяет энергетические показатели АД. С уменьшением воздушного зазора, происходит уменьшение магнитного сопротивления и магнитного напряжения, которые составляют основную часть суммарной МДС магнитной цепи всей машины.

Поэтому увеличение магнитного зазора приводит к уменьшению МДС магнитной цепи и соответственно намагничивающего тока двигателя, благодаря чему возрастает $\cos \varphi$. В современных асинхронных тяговых двигателях воздушный зазор выбирают исходя из минимума суммарных потерь мощности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Повышение энергетических показателей тягового асинхронного двигателя возможно при сохранении минимума электрических потерь мощности в широком диапазоне.

REFERENCES

1. Колпахчян П.Г., Петров П.Ю. Анализ способов управления асинхронным тяговым двигателем на электроподвижном составе // Вестник ВЭЛНИИ. – 2005. – № 2(49). – С. 174–187.
2. Луков Н.М., Космодамианский А.С. Автоматические системы управления локомотивов – М.: ГОУ «УМЦ ЖДТ», 2007. – 429 с.
3. Универсальный метод расчета электромагнитных процессов в электрических машинах / А.В.Иванов-Смоленский, Ю.В.Абрамкин, А.И.Власов, В.А.Кузнецов. – М.: Энергоатомиздат, 1986. – 216с.
4. Ларин А.М., Ларина И.И., Гуедиди Фаузи. Упрощенная модель синхронной машины для расчета трехфазных коротких замыканий с учетом многоконтурности и несимметрии ротора. Научные труды ДонГТУ, серия Электротехника и энергетика, вып.
5. - Донецк. - 1999. - С. 60-64. 3. Брынский Е.А. Определение частотных характеристик гидрогенератора СВ-1500/200-88. – В кн. Теория, расчет и

исследование высокоиспользованных электрических машин. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 85 – 94.

6. Казовский Е.Я. Переходные процессы в электрических машинах переменного тока. -Л.: Энергия, 1962.-624с. 6. Казовский Е.Я., Рубисов Г.В. Переходные процессы в синхронных машинах при аномальных режимах в энергосистеме. - СПб.: Наука, 1994. - 172с.

7. Казовский Е.Я., Рубисов Г.В. Внезапные несимметричные КЗ синхронной машины, включенной в мощную сеть // Исследование турбо- и гидрогенераторов большой мощности. -Л.: Наука, 1977.- с. 67-84.

8. Кононенко Е.В., Кононенко К.Е., Кружков В.Г. Анализ работы асинхронных двигателей при несимметрии первичного напряжения // Изв. вузов.- Электромеханика. - 2000. - №1. - с.30-36.

9. Бурханходжаев А.М, Иксар Е.В., Бердиев У.Т., Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) Улучшение тягово-энергетических показателей асинхронных двигателей №11(68)/ 2019.68 р.

10. Бурханходжаев А.М., Иксар Е.В., Бердиев У.Т., Каримов Р.Ч. Программа расчёта минимума электрических потерь мощности в асинхронном тяговом двигателе магистральных локомотивов Сборник научных трудов V Международной научно-технической конференции г.Уфа «Электропривод, электротехнологии и электрооборудование предприятий» Уфа 15-18 апрел 2020 г.

11. Бердиев У.Т, Бурханходжаев А.М, Иксар Е.В. Алгоритм снижения электрических потерь в тяговом асинхронном приводе Международная научно-исследовательская конференция «Проблемы и перспективы инновационной техники и технологий в агропромышленном секторе» Ташкент 2020.

12. Бердиев, У. Т., Сулаймонов, У. Б., Хасанов, Ф. Ф., & Нуриддинов, С. Б. (2022). МАГНИТОМЯГКИЕ КОМПОЗИТЫ ДЛЯ ЭЛЕКТРОТЕХНИКИ. Journal of new century innovations, 19(1), 85-91.

13. Каршиев, К. Т., Курбонов, И. Б., Нуриддинов, С. Б., & Авазов, Б. К. (2022). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАКОПИТЕЛЕЙ ЭНЕРГИИ В ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИИ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ. Journal of new century innovations, 19(1), 75-78.

14. Axmedov, A. P., Mirsaatov, R. M., Xudoyberganov, S. B., Bazarov, M., & Nuriddinov, S. B. (2022). “ELEKTROTEHNIKA” FANI BO‘YICHA LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARIDA AXBOROT TECHNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARASI. Journal of new century innovations, 11(4), 33-36.

SUBSTANCES INCREASING THERMAL STABILITY OF THE POLYMER

Y.Kh. Khidirova

Associate Professor of Karshi Institute of Engineering and Economics

N.K. Ziyodullaev

Master degree student of Karshi Institute of Engineering and Economics

ABSTRACT

Selling services and maximizing profit is an important goal in any manufacturing industry operating under market conditions. The chemical industry is an expansion of production service areas, increasing profits as a result of occupying the market. As a means of achieving this goal, it is important to produce affordable, competitive products using cheap local raw materials.

Keywords: polyethylene, stabilizer, composite, stearin acid, irgonox, santanox, gossypol tar.

АННОТАЦИЯ

Продажа услуг и максимизация прибыли – важная цель любой производственной отрасли, работающей в рыночных условиях. Химическая промышленность – это расширение производственных зон обслуживания, увеличение прибыли в результате занятия рынка. В качестве средства достижения этой цели важно производить доступную, конкурентоспособную продукцию с использованием дешевого местного сырья.

Ключевые слова: полиэтилен, стабилизатор, композит, стеариновая кислота, иргонокс, сантанокс, госсиполовая смола.

INTRODUCTION

President Sh.M. Mirziyoyev spoke about new innovative projects and ways to modernize production. Selling services and maximizing profit is an important goal in any manufacturing industry operating under market conditions.

Composite polymer materials, including polyethylene composites, contain various thermal stabilizers or, in other words, thermostabilizers. Because polyethylene, like other polymers, undergoes thermal destruction after a certain temperature [2]. To prevent this and give the product the desired properties, thermal stabilizers and other additives are added to it. In order to increase the thermal stability of the polyethylene composition, the following substances are used: Santanox and Irganox-1010 and many similar substances. When they are part of polyethylene, they bind gases released at high temperature, absorb them and prevent destruction. Some of the thermal stabilizers added to the composition of polyethylene-based composite polymer materials, along with increasing thermal stability, help reduce intermolecular

frictional forces by lubricating other additives in the composition with the main polymer. There are substances that help to reduce the internal and external frictional forces in the composition preparation process for better mixing of the components. These include lubricant K-11 and mycol stearic acid. The current shortage and high cost of thermal stabilizers and their import from abroad imposes the obligation to create local thermal stabilizers. Currently, many scientific works are being carried out on the creation of new types of thermal stabilizers based on local raw materials and industrial waste [3].

DISCUSSION AND RESULTS

In this work, to increase the thermal stability of polyethylene, instead of thermostabilizers such as Santanox and Irganox-1010, gossypol tar, a technological waste of a local oil-oil extraction plant, was used.

To increase the thermal stability of polyethylene, a working recipe with the following content was developed with gossypol resin:

№	Names of components	Quantities of components, %	
		Standard recipe	Recommended recipe
1	Polyethylene raw materials	96,36	96,36
2	Irganoks-1010	2,64	-
3	Santanoks	1,0	-
6	Gossypol tar	-	3,64
	Total:	100	100

During the processing and use of plastics, including polyethylene, various physical and chemical phenomena occur as a result of the influence of heat, light, oxygen in the air, chemical reagents, mechanical forces, microorganisms and other factors. The physical and physico-chemical properties of polyethylene deteriorate as a result of possible reactions during polymer processing. This process often occurs due to the reduction of the molecular mass due to the breaking of the main bonds in the polymer macromolecules. The breakdown of macromolecules under the influence of various physical and chemical agents is called destruction. As a result of destruction, the molecular mass of the polymer decreases, its chemical structure, physical and mechanical properties change. [4].

During the processing and use of polymers, when changing their properties by chemical and physical methods, the occurrence of the destruction process leads to negative consequences. Chemical destruction is caused by reagents (water, acid,

alkali, salt, oxygen, etc.), and physical destruction is caused by physical effects (heat, light, mechanical energy, various rays, etc.) [3].

Physico-chemical methods, spectroscopic, gas chromatographic, differential thermal analysis, mass spectroscopic and other methods are used in the inspection of destructive processes [4].

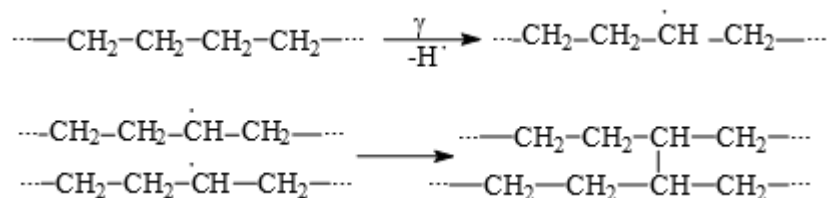
The resistance of polymers to oxidizing substances depends on the presence or absence of easily oxidizable groups. Oxidative destruction is significantly accelerated under the influence of ultraviolet (UV) light, radiation, heat, oxygen, strong oxidants (ozone, HNO₃, KMnO₄) and metals (Fe, Cu, Mn) [5].

Monitoring of the thermal destruction process is often carried out by heating in an inert gas atmosphere or in a vacuum. The characteristics of thermal destruction are that it not only reduces the degree of polymerization of the macromolecule, but also leads to its structural change and depolymerization. The formation of the monomer depends on the destruction process and the synthesis method of the polymer, the nature of the macromolecule [6].

The formation of free radicals and macroradicals as a result of the destruction of macromolecules under the influence of rays with different wavelengths leads to changes in molecular mass, solubility and other properties.

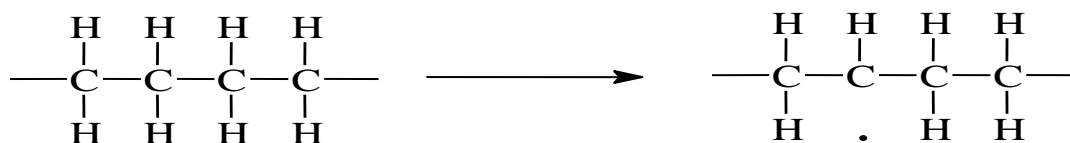
When the light is absorbed, the chemical bonds of the macromolecule are broken and free radicals are formed. As a result of injection, the molecular mass, structure and properties of the macromolecule change.

Destruction of polymers under the influence of radioactive rays. Under the influence of radioactive rays, free radicals can be formed on the surface of the polymer, due to this free radical, the chains can be cross-linked, destroyed and oxidized. For example, the oxidation reaction in polyethylene goes as follows:

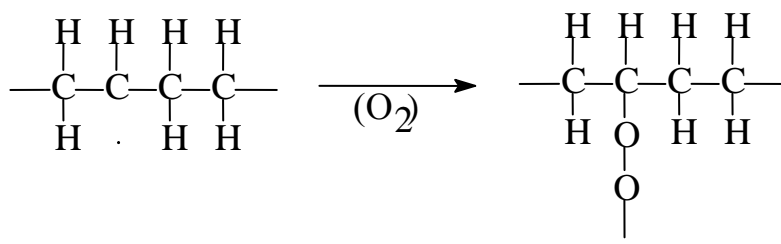

In the production of the product, polyethylene is heated and transferred to a liquid state, in this state it is given a shape under the influence of mechanical energy, which is carried out in the external environment (under the influence of air, oxygen and gases). Part of the supplied energy is used to break the chemical bonds in the polyethylene macromolecule, which leads to a change in the molecular mass [7].

The formed free radical is unstable and immediately combines with an oxygen molecule to form a peroxide radical[8].

The resulting peroxide radical is unstable and takes a hydrogen atom from another polyethylene molecule. Thus, the oxidation reaction of polyethylene turns into a chain reaction [9].

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Together we will build a free and prosperous, democratic country of Uzbekistan. Speech at the joint meeting of the chambers of the Oliy Majlis dedicated to the inauguration ceremony of the President of the Republic of Uzbekistan. Tashkent: Uzbekistan, 2017. - 56 p.
2. Полиэтилен суспензионный. Технические условия. ГОСТ 14332-78. М.: Издательство стандартов. 1987.
3. Стабилизаторы Полиэтилена / Аминова Г.К. [и др.]. Наука и эпоха: монография. Воронеж: ВГПУ, 2012. Кн. 9. С.275-295.
4. Грасси Н., Скотт Дж. Деструкция и стабилизация полимеров. М.: Мир, 1988. 246 с.
5. Низамов Р.Р. Полиэтиленные композиции строительного назначения с полифункциональными наполнителями: автореф.дис. докт. техн. наук. Казань. 2007. 45 с.
6. Nazarov, F. F., & Nazarov, F. S. (2022). Displaced ligand copper (ii) complexes with quinazolone-4 and its derivatives. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 841-846.
7. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). Биологическая активность синтезированных соединений производных N, N-полиметилен бис [(но-ароматило-циклоалканолоило) карбаматов]. *Universum: технические науки*, (3-3 (84)), 71-73.

8. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). Математическое описание технологических процессов и аппаратов. *Universum: технические науки*, (5-4), 100-102.
9. Назаров, Ф. Ф., Назаров, Ф. С., Шабарова, У. Н., & Файзуллаев, Н. И. (2021). Пар-карбонатная конверсия метана. *Universum: технические науки*, (6-3 (87)), 53-58.

УДК 547.913+ 543.544.32

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В СЕМЯН *Carthamus tinctorius* L.

Карабаева Рано Ботировна

д-р философии по химическим наукам (PhD) ст. преп. кафедры химии
Ферганского государственного университета, Узбекистан, г. Фергана

АННОТАЦИЯ

Методом с индуктивно-связанной плазменной анализ определён элементный состав и количественное содержание 43 макро- и микроэлементов в различных органах *Carthamus tinctorius* L. произрастающего в Узбекистане.

Ключевые слова: макро- и микроэлементы, *Carthamus tinctorius* L., индуктивно-связанной плазменный анализ.

ABSTRACT

The method of inductively coupled plasma analysis determined the elemental composition and quantitative content of 43 macro and microelements in various organs of *Carthamus tinctorius* L. growing in Uzbekistan.

Keywords: macro-and microelements, *Carthamus tinctorius* L, inductively coupled plasma analysis.

ВВЕДЕНИЕ

Сафлор (*Carthamus tinctorius* L.) растение семейства *Compositae* или *Asteraceae*[1]. Род *Carthamus* состоит из 16 видов и входит в подтрибу *Centraureinae*, трибу *Cardueae* (чертополох) и подсемейство *Tubuliflorae* [2]. Сафлор – растение умеренной зоны, выращиваемое в засушливых и полувасушливых регионах мира[3].

Сафлор – ветвящееся, похожее на чертополох травянистое однолетнее или озимое однолетнее растение с многочисленными колючками на листьях и прицветниках. Сафлор может вырасти до высоты 30-210см с шаровидными соцветиями, ярко-желтыми, оранжевыми или красными цветами. У него сильный стержневой корень, который может расти на глубину 2-3 м, что позволяет ему хорошо расти в засушливом климате. Культивируется в основном из-за его семян, которые используются в качестве пищевого масла, корма для птиц или его цветов, используемых в качестве источников красителей и лечебных целей[4,5].

Наряду с органическими веществами, представляют интерес также минеральные компоненты сафлора. Изучение качественного и количественного содержания элементов *Carthamus tinctorius L.*, в зависимости от эколого-географических условий и связанных с этим поиск новых источников ценных для организма веществ является актуальной задачей [6-8,10].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Два образца сафлора (*Carthamus tinctorius L.*) были собрано в Ташкентской области Республики Узбекистан в августе 2022 г. Объектами исследования служили высушенные части растения ядра косточек *Carthamus tinctorius L.*

Образец массой 0,1 г (100 мг) взвешивали на аналитических весах. Затем образец помещали в автоклав (ДАК 100) и добавляли к нему 6 мл азотной кислоты (HNO_3) и 2 мл перекиси водорода (H_2O_2). Горловину автоклава закрыли, а микроволновку поместили в Бергхоф (Speed Wave Xpert). Минерализуется в течение 45 мин в условиях минимальной Т (500С), максимальной Т (2300С), Р [бар] max 40 [бар].

Автоклав охлаждали и поместили в колбу на 100 мл (с футеровкой). Затем колбу разбавляли до метки дистиллированной водой. Раствор тщательно перемешивали и поместили в пробирку объемом 10 мл.

Взятие минерализованного раствора, качественный и количественный элементный анализ пробы определяли на масс-спектрометре с индуктивно-связанной плазмой Perkin Elmer ISP-MS (Nexion 2000).

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ.

В таблице 1 приведены количественные данные по содержанию макроэлементов в ядрах косточек растения. Содержание макроэлементов в ядрах косточек убывает в следующем порядке $\text{Ca} > \text{K} > \text{Na}$. В ядрах косточек больше других содержится Са, значения варьировались от 5299 г/кг до 6375 г/кг (табл. 1).

Таблица 1.

Содержание макроэлементов в *Carthamus tinctorius L* г/кг.

№	Элемент	1	2
1	Na	340,086	282,476
2	K	2096,714	1730,440
3	Ca	6375,551	5299,757

В таблице 2 приведены количественные данные по содержанию микроэлементов в ядрах косточек растения. Содержание основных

микроэлементов для ядер косточек растения в порядке убывания: Be > Zn > Al > Si > Fe > S > Mg > P. Самое низкое содержание среди микроэлементов имеют цезий, ниобий, тантал и вольфрам. Такие часто встречающиеся микроэлементы, как медь, хлор не обнаружены.

Таблица 2.

Содержание микроэлементов в *Carthamus tinctorius L*, г/кг.

№	Элемент	1	2	№	Элемент	1	2
1	Li	0,319	0,254	20	Se	-0,690	-0,687
2	Be	0,206	0,167	21	Rb	1,521	1,281
3	B	19,517	13,187	22	Sr	13,906	11,726
4	Mg	861,585	720,193	23	Zr	0,192	0,161
5	Al	39,915	33,335	24	Nb	0,002	0,001
6	Si	352,748	2084,202	25	Mo	0,255	0,205
7	P	2332,333	1950,127	26	Ag	0,035	0,020
8	S	487,011	407,537	27	Cd	0,058	0,051
9	Ti	1,587	1,300	28	In	0,003	0,001
10	V	0,107	0,077	29	Sn	3,287	2,415
11	Cr	1,930	1,340	30	Sb	0,022	0,017
12	Mn	8,124	6,715	31	Cs	0,002	0,002
13	Co	0,299	0,243	32	Ba	11,200	9,180
14	Fe	414,828	338,980	33	Ta	0,005	0,003
15	Ni	0,664	0,565	34	W	0,005	0,004
16	Cu	10,347	8,611	35	U	0,031	0,025
17	Zn	20,792	17,156	36	Tl	0,005	0,002
18	Ga	0,717	0,592	37	Pb	1,796	1,495
19	Ge	0,006	0,005	38	Bi	0,010	0,008

Среди токсичных элементов обнаружены ртуть и мышьяк (табл. 3). Их содержание значительно меньше ПДК для пищевых продуктов

Таблица 3.

Содержание токсичных элементов в *Carthamus tinctorius L* г/кг.

№	Элемент	1	2
1	As	0,141	0,101
2	Hg	0,205	0,204

ВЫВОДЫ

Согласно полученным результатам, растение *Carthamus tinctorius L* является источником необходимых для жизнедеятельности организма элементов, таких как K, Ca, Fe, Na, Sr, Zn и Mn. В различных органах растения из токсичных элементов обнаружены только ртуть и мышьяк в минимальных количествах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Vilatersana R, Susanna A, Garcia-Jacas N, Garnatje T. Generic delimitation and phylogeny of the *Carduncellus/Carthamus* complex (Asteraceae) based on ITS sequences. *Plant Syst. Evol.* 2000; 221:89-105.
2. McPherson MA, Good AG, Topinka L, Hall LM. Theoretical hybridization potential of transgenic safflower (*Carthamus tinctorius* L.) with weedy relatives in the New World. *Canadian Journal of Plant Science*, 2004; 84:923-934.
3. Ekin Z. Resurgence of safflower (*Carthamus tinctorius* L.) utilization: A global view. *Journal of Agronomy*, 2005; 4:83-87.
4. Карабаева, Р. Б., Назаров, О. М., Аббасова, Д. З. Қ., & Холиқжонова, М. А. Қ. (2022). ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЖИРНОКИСЛОТНОГО СОСТАВА МАСЛА СЕМЯН *Carthamus tinctorius* L. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 47-52.
5. Карабаева, Р. Б., Мамажонова, И. Р., & Қосимова, С. М. Қ. (2022). ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И АМИНОКИСЛОТ В *PRUNUS PERSICA* VAR. *NECTARINA*. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 16-23.
6. Карабаева, Р. Б., Ибрагимов, А. А., & Назаров, О. М. (2020). Определение содержания липидов и кислот в масле ядер косточек двух образцов *Prunus persica* var. *nectarina*. *Universum: химия и биология*, (12-1 (78)), 51-55.
7. Карабаева, Р. Б., Ибрагимов, А. А., & Назаров, О. М. (2020). Определение содержания химических элементов и аминокислот в *Prunus persica* var. *Nectarina*. *Universum: химия и биология*, (9 (75)), 15-18.
8. Карабаева, Р. Б., Ханабатова, М. Т. К., & Абдуллаева, М. К. (2022). Определение жирнокислотного состава масла ядер семян *Prunus dulcis* var. *amara*. *Universum: химия и биология*, (6-2 (96)), 30-32.
9. Карабаева, Р. Б., Ибрагимов, А. А., & Назаров, О. М. (2020). Компонентный состав эфирного масла *Prunus persica* var. *nectarina*, произрастающего в Узбекистане. *Химия растительного сырья*, (4), 165-170.
10. Ибрагимов, А. А., Аббасова, Д. З., & Назаров, О. М. (2020). Определение содержания химических элементов в *erhedra equisetina bunge* с использованием нейтронно-активационного анализа. *Universum: химия и биология*, (8-1 (74)), 36-39.

**SABZAVOTLARNI SARALASH JARAYONIDA TRANSPORTYOR
LENTANING SABZAVOT OG'IRLIGIGA BARDOSHLILIGINI
SOLIDWORKS CAD/CAM/CAE TIZIMI SIMULIYATSIYASI ORQALI
TEKSHIRISH.**

U.M. Ibragimov

Buxoro muxandislik texnologiyalari instituti dotsenti.

Qobilov H.X.

PhD, Buxoro muhandislik texnologiya instituti

R.R. Ismoilov

Buxoro muxandislik texnologiyalari instituti magistranti.

ANNOTATSIYA

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida turli xildagi modellar va usullardan foydalanish tobora zamon talabiga aylanib bormoqda. Bu model va usullarni ishlab chiqishda esa, kompyuterli dizaynlar (CAD), ishlab chiqarish kompyuterli qo'llab quvvatlash (CAM) va muhandislikni kompyuterli qo'llab quvvatlash (CAE) texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy korxonalariga sifatli, hamyonbop, tez fursatda tayyor bo'ladigan mahsulotlarni ishlab chiqarishga imkon beradi. Ushbu maqoladi "Sabzavotlarni saralash jarayonida qo'llaniladigan transportyor lentani, CAD/CAM/CAE tizimlaridan biri bo'lgan Solidworks dasturida modelini yaratish va unga og'irlik kuchi ta'sirini simulyatsiyalash orqali jarayon uchun ma'qbul qurulma tanlash haqida olingan tajribalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Tasniflash va saralash, transportyor lenta, konveyr, val, val o'qi, CAD/CAM/CAE, Solidworks, Simulyatsiya.*

ABSTRACT

The use of various models and methods in modern production enterprises is becoming more and more a requirement of the times. In the development of these models and methods, the use of computer-aided design (CAD), computer-aided manufacturing (CAM) and computer-aided engineering (CAE) technologies allow modern enterprises to develop high-quality, affordable, and ready-to-use products.. In this article, "Conveyor belt used in the process of sorting vegetables, creating a model in Solidworks, one of the CAD/CAM/CAE systems, and simulating the effect of gravity on it, bring out the experiences gained about choosing an appropriate structure for the process. raised

Keywords: *Classification and sorting, conveyor belt, conveyor, shaft, shaft axis, CAD/CAM/CAE, Solidworks, Simulation.*

KIRISH

Zamonaviy korxonalar agar eng yaxshi sifatli, tannarxi arzonroq boʻlgan, yangi mahsulotni qisqa vaqt oraligʻida tayyorlab chiqarishmasa, ular butun dunyo raqobatiga bardosh bera olmaydilar. Shu sababli ular loyihalash va ishlab chiqarish masalalarini avtomatlashtirish va bir-biriga bogʻlashda grafik interfeysning ulkan imkoniyatlaridan foydalanishga intilishmoqda. Bunda yangilikni va mahsulotni ishlab chiqarish vaqti qisqaradi, tannarxi arzonlashadi. Bu talablarni CAD/CAE/CAM texnologiyalarini keng miqiyosda qollamasdan turib amalga oshirishning iloji yoq. Mashinasozlik sohasida - avtomatik loyihalash tizimi (ALT) tushunchasi odatda, CAD/CAE/CAM tizimlariga nisbatan qollanilib, unda kompyuter yordamida loyihalash, ishlab - chiqarish va muhandislik maʼlumotlarini boshqarish masalalarini amalga oshiruvchi dasturlar toʻplamiga nisbatan qollaniladi.

Jarayonga zamonaviy qurilmalarni tadbiq etish orqali jarayonni yanada tezkor va saralanayotgan maxsulotni sifatini oshirishga erishishimiz mumkin. Qurilmani jarayonga tadbiq qilishdan avval uning modeli yaratilib, shu model asosida kompyuterda turli sinovlardan oʻtkaziladi. Bugungi kunda bunday vazifalarni CAD/CAM/CAE tizimi orqali amalga oshiriladi [1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sabzavotlarni qayta ishlash jarayonida saralash eng muhim jarayonlardan biri boʻlib hisoblanadi. Saralash jarayonini avtomatlashtirish orqali maxsulot dastlabki sifatini saqlab qolish va uning tan narxini tushishiga sabab boʻladi. Buning uchun esa jarayonga eng zamonaviy qurilmalarni tanlash talab etiladi[5]. CAD/CAM/CAE tizimlari orqali qurilmaning jarayonga mosligi tekshirib koʻriladi.

Saralash jarayonining asosiy qurilmalaridan biri boʻlgan transportyor lentaning jarayon hajmiga mosligini SolidWorks CAD/CAM/CAE tizimi Simuliyatsiyasi orqali aniqlab olamiz.

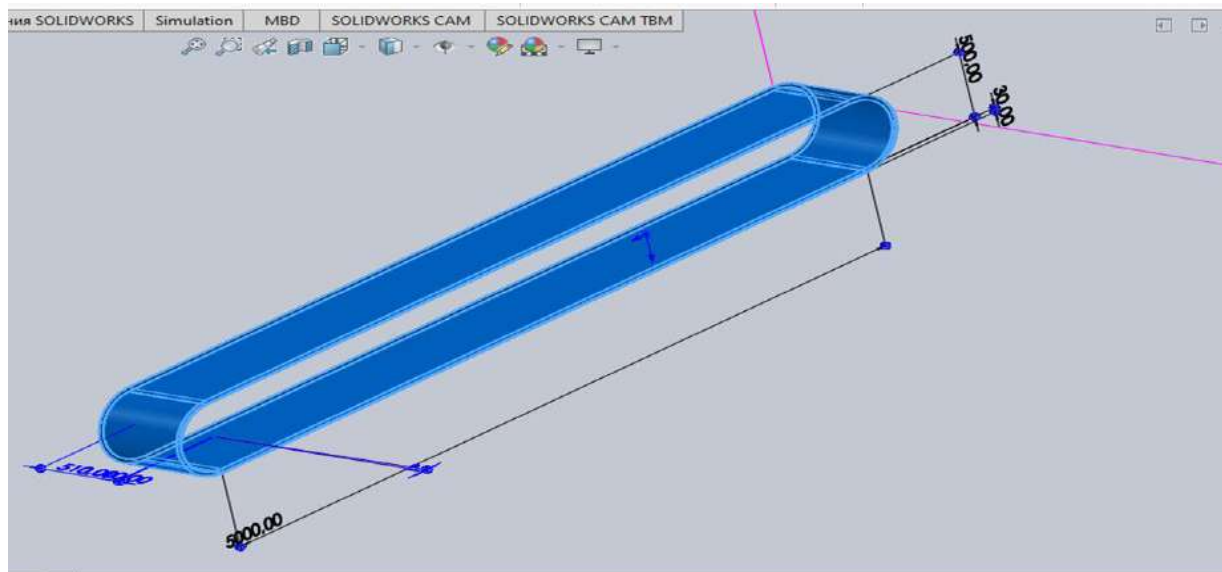
Konveyer (ing. conveyer — tashuvchi) — toʻkma, donali, boʻlak-boʻlak yuk yoki buyumlarni, asosan, qisqa, baʼzan uzoq, masofaga uzluksiz va bir xil maromda tashiydigan moslama. Vazifasiga koʻra, transport (yuk tashiydigan) va texnologik (texnologik operatsiyalarni oʻzaro bogʻlaydigan) turlariga boʻlinadi.

Maqolamizda lentali kanveyerni koʻrib chiqamiz:

Lentali konveyer.

Lentali konveyer oʻlchamlari sifati:5000 mm, eni:1200 mm, balandligi: 530 mm ni tanladik;

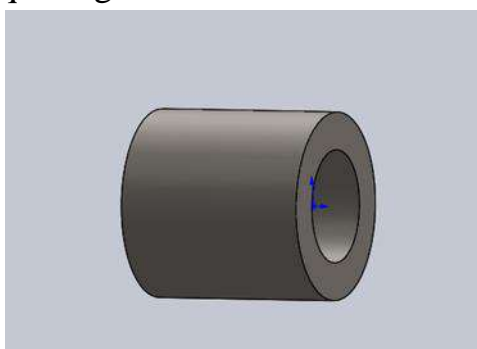
Konveyer rezina asosining qalinligi: 30 mm;

1-rasm. Tanlangan lentali konveyr o`lchamlari aks etish.

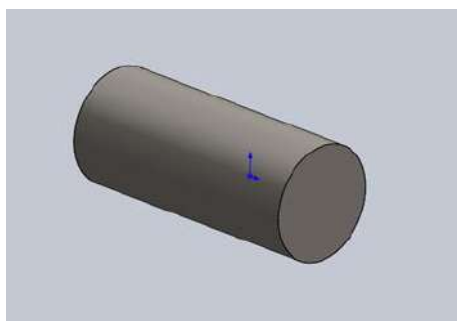
Lentali konveyr valining o`lchamlari.

Val uzunligi:1200mm; qalinligi: 500mm

2-rasm. Lentali konveyr valining ko`rinishi.

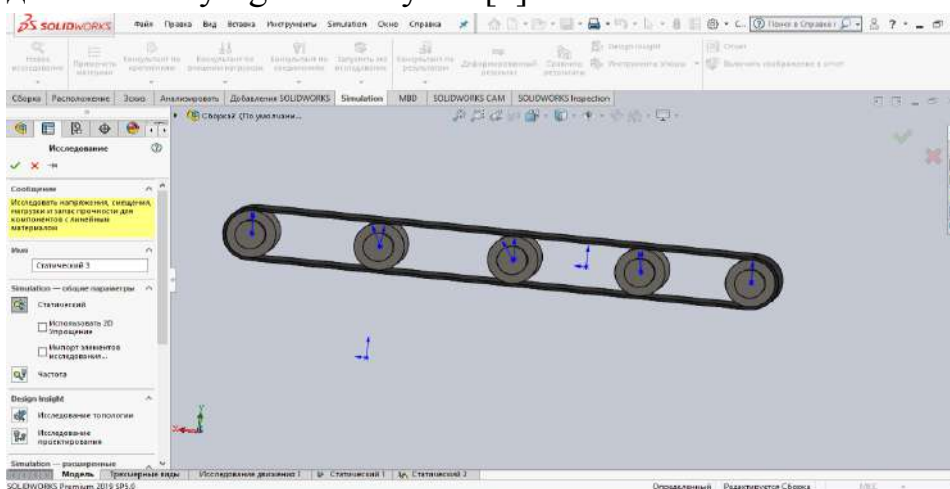
Val o`qi uzunligi:1400 mm; qalinligi:300 mm

3-rasm. Lentali konveyr valining o`qi ko`rinishi.

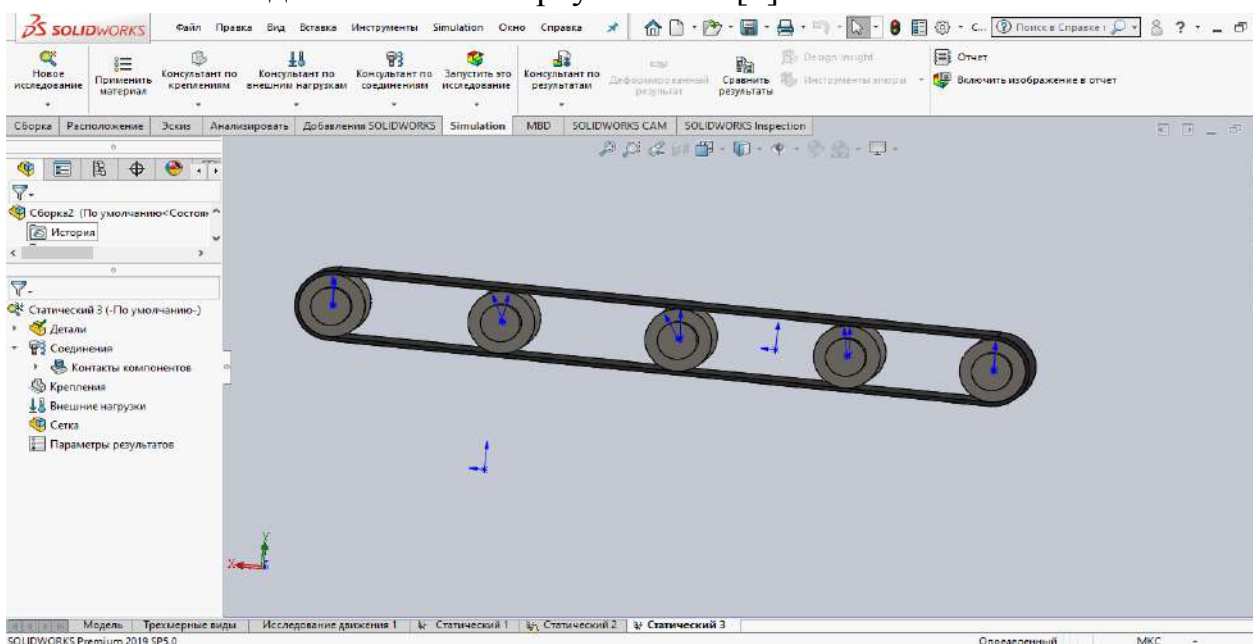
SolidWorks dasturida simulyatsiyalash imkoniyatlaridan foydalanish uchun oldindan tayyorlab qo`yilgan “Transportyor lenta” modelini yuklab olamiz. Dasturdagi asosiy menyudan “Инструменты” menyusiga kirib undan

“Добавления” punktini tanlaymiz. Bizga “Добавления” oynasida paydo bo`ladi. Ushbu oynadagi ro`yxatdan “Solidworks Simulation” ni topib chap tomondagi belgiga rozilik belgisini quyib OK tugmasini tanlaymiz. Bunda biroz o`tib SolidWorks dasturi Simulatsion modulini dasturiga yuklaydi. Asosiy menyuning pastki qismida “Simulation” paneli paydo bo`lishi kerak. “Simulation” paneliga kirib “Новое исследования” buyrug`ini tanlaymiz.[2]

4-rasm. SolidWorks dasturida yangi simulyatsiyani qo`llash.

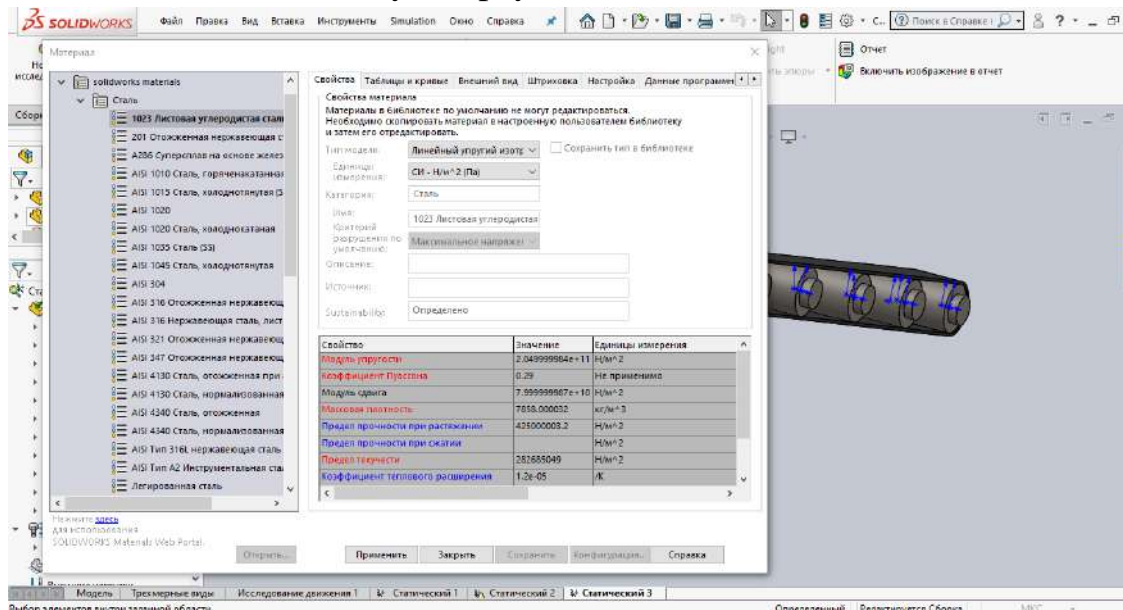
SolidWorks dasturining chap qismida yangi “Исследование” oynasi paydo bo`ladi. Bunda turli xil izlanishlarni olib boorish mumkin. Ularning ichidan eng ko`p foydalaniladigani statistic izlanish hisoblanadi. Avtomatik tarzda u tanlangan bo`ladi. Unga avtomatik “Статистический 1” deb nomlanadi. Rozilik beramiz va tasdqilash tugmasini tanlaymiz. Shundan so`ng, SolidWorks dasturining chap qismi pask tomonidan “Исследование” daraxti paydo bo`ldi.[3]

5-rasm. Solidworks dasturida “Исследование” daraxtirning ko`rinishi.

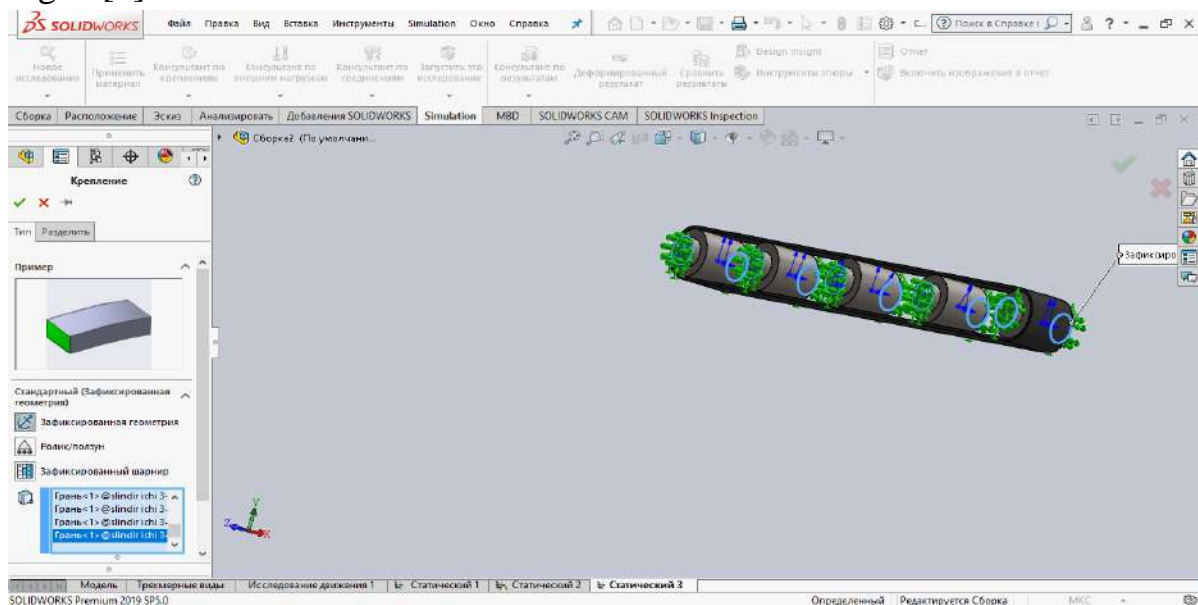

“Исследование” daraxtidagi detalga sichqonchani o`ng tugmasini tanlaymiz va “Применить/редактировать материал...” punktini tanlaymiz. Bunda bizga detal uchun materialni tanlash oynasi paydo bo`ladi.

6-расм. Solidworks dasturida material turini tanlash oynasi.

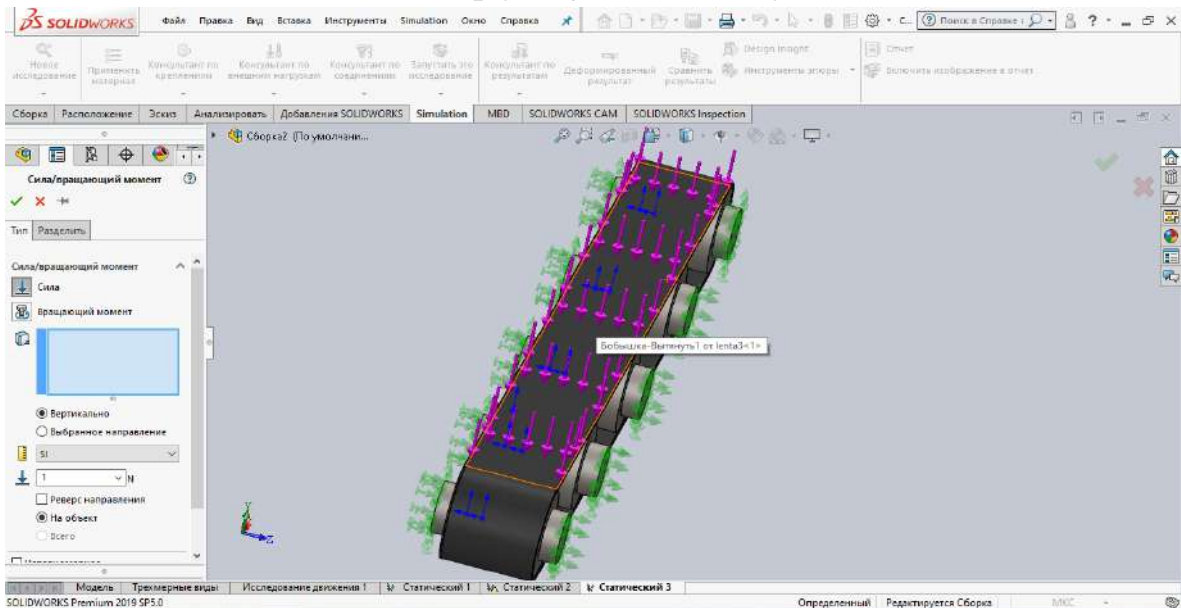
Ro`yxatdan Lenta uchun rezina o`qlar uchun stal materialini tanlaymiz va qo`llaymiz. “Исследование” daraxtidagi “Крепление” bo`limiga sichqonchani o`ng tugmasini tanlang va “Зафиксированная геометрия” punktini tanlaymiz. Bunda biz mahkamlangam shaklni tanlashimiz zarur. Quyidagi rasmda ushbu shakl ko`rsatilgan.[3]

7-расм. Solidworks dasturida simulyatsiya jarayonida mahkamlash jarayonining amalga oshirilishi.

Mahkamlangan shakl tanlangandan so`ng tasdiq tugmasini tanlaymiz. Endi navbat yuklanishni ko`rstishga keldi. “Внешние нагрузки” bo`limiga sichqonchani

o`ng tugmasini tanlab va “Сила” punktini tanlaymiz. Birinchi navbatda kuch uchun yuzani tanlash kerak. Tanlash uchun quyidagi rasmdan foydalanamiz.[4,7]

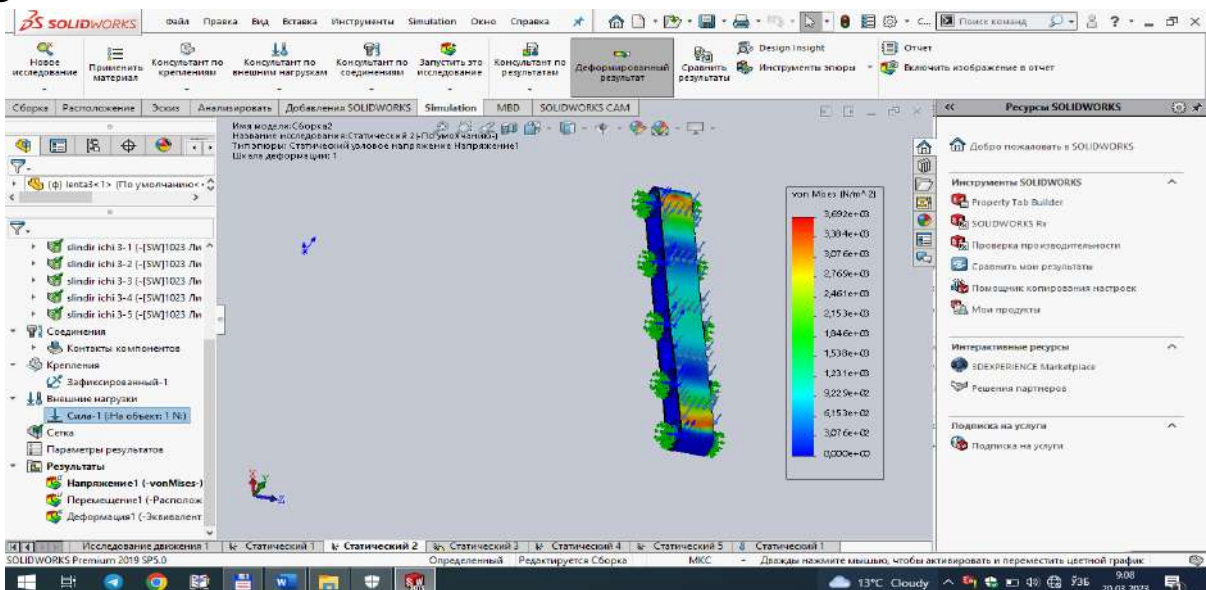

8-rasm. Solidworks dasturida simulyatsiya jarayonida yuklanishni ko`rsatish.

So`ngra kuchni ko`rstish oynasida kuchni qiymatini kiritamiz. Statistik tahlilni amalga oshirish uchun minimal parametrlar ko`rsatilgan. Endi bemalol simulyatsiyani amalga oshirsak bo`ladi. Bu uchun “Запуск” tugmasini simulatsion panelidan tanlashingiz kifoya. Bir oz kutgandan keyin, SolidWorks dasturi statistik tahlilni amalga oshiradi va “Исследование” daraxtida “Результаты” bo`limda tahlil natijalarni chiqaradi[6,8].

Tahlil natijalarini olishda:

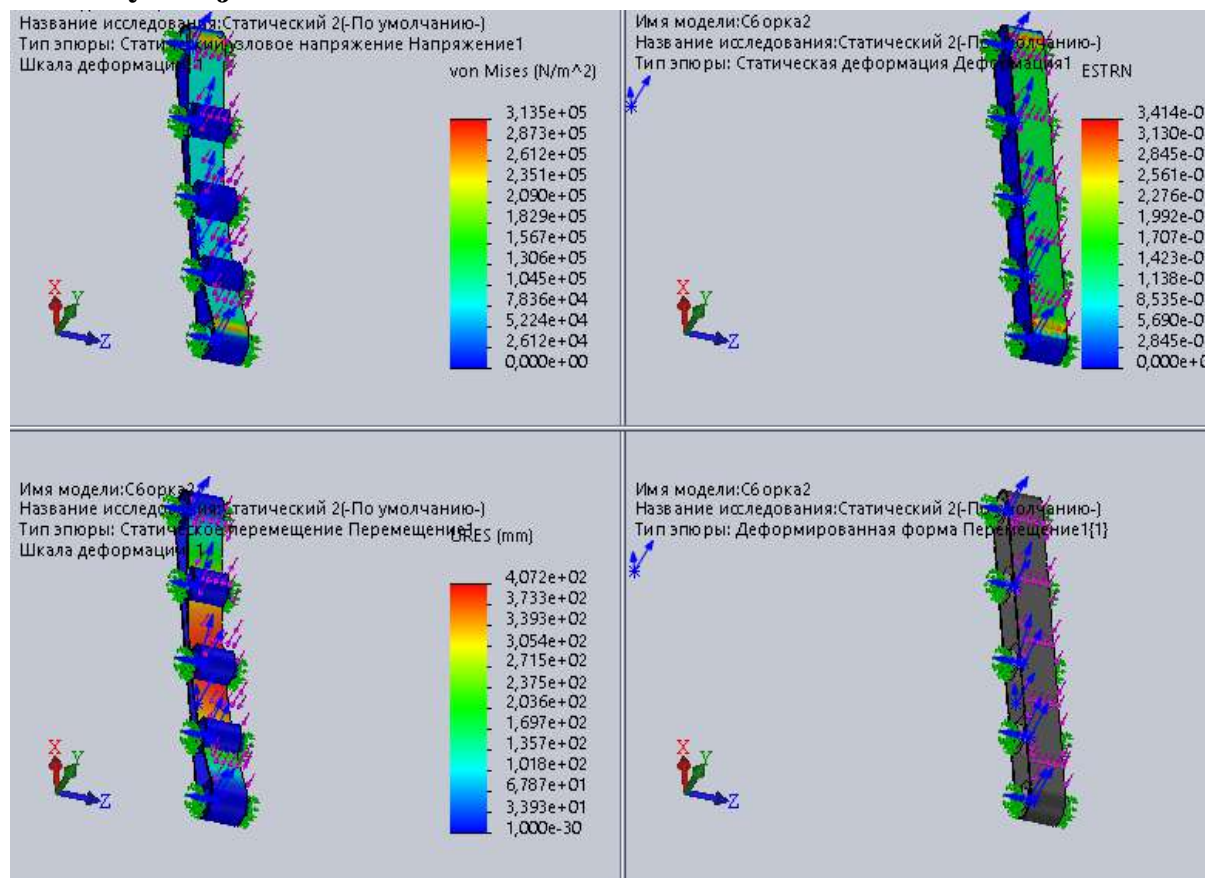
1.“Транпортыор lenta” mizga 1N(Nyuton) kuch ta`sir qildiramiz va quydagi natijaga erishamiz.

9-rasm. Solidworks dasturida simulyatsiya jarayoni natijasini.

2. “Tranportyor lenta” mizga 100N(Nuyotn) va 1000N(Nuyotn) kuch ta’sir qildiramiz hamda mos natijalarni olamiz,

Yakuniy natija:

10-ram. Solidworks dasturida turli yuklanishlarda simulyatsiya jarayini natijalari jamlanmasi va deformatsiya natijasi.

XULOSA

Ushbu maqolada jarayon uchun asosiy qurilma bo’lgan transportyor lenta tadqiqot ob’yekti sifatida tanlab olindi. Transportyor lentani og’irlik kuchiga bardoshlilikgi turli xil materiallarda va har xil kuchlarda simulyatsiyalandi. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, CAD/CAM/CAE tizimlardan foydalanish, ishlab-chiqarish korxonalarida ortiqcha resurs va vaqt sarflamasdan, isrofgarchilikka yo’l qo’ymasdan korxonazavodning qurilmalarini loyihalashga, ishlab-chiqarish liniyasidagi yuzaga kelishi mumkin bo’lgan muammolarni bartaraf etishga yordam beradi.

REFERENCES

1. Miltiadis A. Boboulos “CAD/CAM & Rapid Prototyping Aplication Evaluation”, 1st edition. 2010 y.

2. В.П.Прохоренко “SolidWorks практическое руководство”, – Москва издательство БИНОМ: 2004 г.
3. James D. Bethune “Engineering Design and Graphics with SOLIDWORKS 2016. Chapter”, Boston: Pearson / 2017 ISBN 10: 0- 13-450769-X, ISBN 13: 978-0-13-450769-9
4. Д.Зиновьев. “Основы проектирование в SolidWorks 2016. Практическое руководство по освоению программы SolidWorks в кратчайшие сроки” - Украина 1-изд. Студия Vertex / 2017 г.
5. Ismoilov, R. R., & Ibragimov, U. M. (2022). AUTOMATION IN THE TOMATO SORTING PROCESS USING INFORMATION COMMUNICATION SYSTEMS. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 2(11), 122-131.
6. <http://www.cad-cam-cae.narod.ru>
7. <https://www.solidworks.com/>

THE TENSION FORCES ACTING ON THE BELT CONVEYOR ROLLERS

**Atakulov Lazizjon¹,
Haydarov Shoxid²,
Gaffarov Azamat³.**

¹ Doctor of Technical Sciences Navoi state university of mining and technologic, Navoi city, Republic of Uzbekistan.

²Docent, Department of mining electromechanics, Navoi state university of mining and technologic, Navoi city, Republic of Uzbekistan., Navoi city, Republic of Uzbekistan.

³ Assistant, Department of mining electromechanics, Navoi state university of mining and technologic, Navoi city, Republic of Uzbekistan., Navoi city, Republic of Uzbekistan.

ABSTRACT

This article determines the distribution of the forces applied to the cross-sectional surface of the belt, when rocks are transported by belt conveyors, the effect of dynamic forces on the bending of the belt and middle roller length rocks on the basis forces the roller supports.

Keywords: Belt conveyor, belt, roller, roller base, damper, power.

АННОТАЦИЯ

В данной статье определяется распределение усилий, приложенных к поверхности поперечного сечения ленты при транспортировании горных пород ленточными конвейерами, влияние динамических сил на изгиб ленты и средней длины ролика горных пород на основании сил роликовых опор. .

Ключевые слова: Ленточный конвейер, лента, ролик, роликовая основа, демпфер, мощность.

INTRODUCTION

Roller is one of the main and most numerous element of belt conveyors. Guaranteed (90%) service life of bearings in the mining industry is usually set at 40000-44000 hours or more.

In operation, the guaranteed service life of conveyor roller bearings is determined by the formula:

$$T_{pod} = \pi D_p (C_0 / P_e)^3 / 3,69_l, \text{ ч} \quad (1)$$

where T_{pod} the operating time at which no more than 10% of the bearings fail, h

D_p - roller diameter, mm;

$\mathcal{G}_l$ -belt speed, m/s;

P_e - equivalent dynamic load on the most loaded roller bearing, N;

P_e - coefficient of dynamic load capacity of this type of bearings, N

C_0 - The equivalent dynamic load roller bearing is calculated by the formula, N

The equivalent dynamic load on the roller bearing is calculated by the formula

$$P_e = 1,2K_d F_p, H.$$

F_p -There is the radial component of the load on the bearing, N

K_d - dynamic load factor.

It is shown that the static load capacity condition allows for a radial load value of at least 5.5 greater than the sufficient dynamic load capacity condition, therefore, in the work roller bearings were not checked for static load capacity.

In addition, it was estimated how much the reduction in the maximum actual load on the bearings of the roller support compensates for the decrease in the allowable load according to the condition of the rigidity of the axis of the side rollers with an increase in their relative length, taking into account the fact that the remaining design parameters of the roller are unchanged.

The equivalence two versions' roller support in terms of rigidity roller axis is reduced to the equality angles rotation inner ring of bearing relative to the outer ring in the places where the roller bearings are installed. It is shown that when length of side rollers is doubled compared to the traditional design (with the same belt width), load on a lower side roller bearing should be 1.7 times less than the load on the middle roller bearing, which is quite feasible. At the same time, it was concluded that it is necessary to switch to lighter series of bearings with a slight. by reducing the diameter of their landing size or without reducing it at all.

Next, an analysis of the efficiency achieved by balancing the loads on the bearings of the middle and side rollers is carried out.

As an efficiency criterion, the ratio calculated load on the most loaded bearing to the weight F_p of load located in one span between roller bearings is used G_r :

$$\psi_p = \frac{F_p}{G_r} \tag{2}$$

To analyze the dependence of the adopted performance indicator on various factors ψ_p , formula (2) is written as:

$$\psi_p = \psi_r \left[1 + (K_{pol} + K_l) K_0 \right] \quad (3)$$

Where
$$\psi_r = \frac{1}{2 + 3 \cos \beta_p}; \quad (4)$$

$$K_l = \frac{q_l B_n l'_p}{G_r} = \frac{G_l}{G_r}, \quad K_{pol} = \frac{G_{po}}{G_r},$$

$$K_0 = \frac{1}{2} \left[\cos \beta_p + 0,9 \theta_p (1 - \cos \beta_p) \right] \quad (5)$$

G_l - the weight of the belt located in the span between the roller supports

At the maximum possible value of the value K_o , the value θ_p is equal to the value θ of the coefficient for the traditional design of roller bearings: $\theta \cong \frac{1}{2}$ At angles of inclination of the side rollers equal to 30° and 45° , the maximum possible values are 0.45 and 0.40, respectively.

The performed analysis of the influence' various factors on the value of the coefficient showed that this coefficient practically does not depend on the angle of repose of the bulk cargo in motion (within the real limits of this angle) and is only a function of angle inclination of side rollers. A reliable estimate of this coefficient can be obtained by taking in formula (6) equal to 1/3:

$$K_0 = \frac{1}{2} \left[\cos \beta_p + 0,33(1 - \cos \beta_p) \right] = 0,17 + 0,33 \cos \beta_p. \quad (6)$$

In this case, expression (8) takes the form

$$\psi_n \approx \psi_r \left[1 + (0,17 + 0,33 \cos \beta_p) (K_l + K_{pol}) \right]. \quad (7)$$

Taking into account the expression (7) for the proposed design of elongated side idlers, the following formula was obtained:

$$F_p = \psi_r \left[q_p + K_0 (q'_p + q'_l) \right] = \frac{1}{2 + 3 \cos \beta_p} \left[q_r + (0,17 + 0,33 \cos \beta_p) (q'_p + q'_l) \right] \quad (8)$$

When calculating the load on the most loaded bearing of the middle roller for a roller bearing of a traditional design, the well-known formula was used:

$$F_p = \frac{1}{2} (0,65 \div 0,70) (q_r + q'_p + q'_l) l'_p,$$

where $q_r; q'_p; q'_l$ - respectively linear weight of the cargo on the tape; linear weight of the rotating parts of the roller bearings of the cargo branch and linear weight of the belt, N/m

The values of the coefficients ψ_r and K_0 are given in Table. 1.

Table 1

Recommended coefficient values ψ_r and K_0

$\beta_{p, \text{рад}}$	20^0	30^0	36^0	45^0
ψ_r	0,205	0,216	0,225	0,240
K_0	0,475	0,452	0,429	0,410
$\psi_r \cdot K_0$	0,0978	0,0976	0,0965	0,0984

In sum, the coefficients K_l and K_{pol} according to various estimates, can take values from 0.1 to 0.3. Since the spread is quite large, the efficiency of balancing the loads on the middle and side rollers was evaluated for different values of the sum $K_l + K_{pol}$, depending on the angle of inclination of the side rollers β_p .

For traditional design of roller bearings, the indicator of relative load on the bearings is equal to

$$\psi_{nt} \approx 0,325(1 + K_l + K_{pol})$$

For a design with elongated side rollers, the indicator ψ_{nt} is expressed by formula (7) and then the ratio of these indicators is equal to

$$\frac{\psi_{nh}}{\psi_{nt}} = \frac{1 + (0,17 + 0,35 \cos \beta') (K_l + K_{pol})}{(2 + 3 \cos \beta') \cdot 0,325(1 + K_l + K_{pol})} \quad (9)$$

The results of calculations performed by the formula (9) at values $(K_l + K_{pol}) = 0,1; 0,15; 0,20; 0,25; \text{ and } 0,30$ and for various angles' inclination of the side rollers are given in Table. 2.

From Table. 2 it follows that with an increase in relative weight of the belt and rollers, effect of using idlers with a shortened middle roller is more significant, it is advisable to use such rollers on powerful belt conveyors with a belt width of. $B > 1600 \text{ мм}$

A significant reduction in the design loads on the roller bearings (by 1.40-1.75 times) also occurs at the angles of inclination of the side rollers $\beta_p = 30^0 \div 45^0$

Table 2

Bearing relative load reduction factor

Relative weight of belt and rollers	Angle of inclination of side rollers, β_p , rad			
	20^0	30^0	36^0	45^0

$(K_l + K_{pol})$				
0,10	0,610	0,635	0,660	0,708
0,15	0,600	0,621	0,645	0,690
0,20	0,585	0,608	0,631	0,660

RESULTS

The analysis of possibility for using the reserve of dynamic load capacity of roller bearings performed in the work showed that with a decrease in the calculated load on the bearings of conveyor rollers, when the estimated service life of bearings remains unchanged, their required dynamic load capacity decreases. But when switching to bearings with a lower dynamic load capacity, other parameters of the bearing and, consequently, the roller also change. The required dynamic load rating is usually reduced by not one, but two steps in the corresponding bearing diameter series. This means that a 10 mm decrease in the inner diameter of the bearing can lead to a decrease in the outer diameter by 18-20 mm, which in turn will lead to an unacceptable decrease in the rigidity rollers' axis, misalignment of the rings in the bearings of the elongated side rollers and possibly, an increase in resistance tape movement.

REFERENCES

1. Atakulov LN, Khaidarov Sh.B., Istablaev F.F., Narzullaev B.Sh. Investigation of an alternative method of connecting rubber cord belts. Achievements, problems and modern trends in the development of the mining and metallurgical complex IX International Scientific and Technical Conference. 2017
2. Atakulov LN, Khaidarov Sh.B., Istablaev F.F., Narzullaev B.Sh. Determination of the method of connecting rubber cord belts. Achievements, problems and modern trends in the development of the mining and metallurgical complex IX International Scientific and Technical Conference. 2017
3. Kharchenko V.I. Rationalization of geometric parameters of linear roller bearings of general-purpose belt conveyors at the design stage. / V.I. Kharchenko. - M., 1994 - 248 p.
4. Galkin V.I. Modern theory of belt conveyors for mining enterprises. V.I. Galkin, V.G. Dmitriev, V.P. Dyachenko et al. - Moscow: MSGU Publishing House, 2005. - 543 p.
5. Lodewijks G. Energy Consumption of Pipe Belt Conveyors: Indentation Rolling Resistance / G. Lodewijks, M. Zamiralova // FME Transactions. - 2012. Vol. 40. - P. 171 - 176.

6. Kiriya R.V. Determination of the coefficient of resistance to the movement of the belt along the roller supports of the conveyor, due to the bending of the belt / Kiriya R.V., Maksyutenko V.Yu., Mishchenko T.F.//Geotechnical mechanics: Interdepartmental. Sat. scientific. tr. / IGTM NASU. - Dnepropetrovsk, 2012. - Issue. 106. - S. 140-146.
7. Atakulov L.N., Haydarov Sh.B., Ochilov Kh.B., Gaffarov A.A. Application of the scheme of effective conveyor transport in the conditions of Daugiztau quarry. Technical science and innovation. 2021. No. 2. -b. 74-86.
8. Atakulov L.N., Kakharov S.K., Haydarov Sh.B. Selection of the optimal method for joining rubber-cord conveyor belts. Scientific, technical and production journal "Gorniy jurnal". – Rossiya, Moscow, 2018, # 9 (2254), 97-100 p
9. Shakhodjaev L.Sh. Calculation of mine conveyor transport: methodological instruction, Tashkent: 2012

XINOLIN ASOSLI IKKILAMCHI AMINLARNI VA AMIDLARNI SINTEZ QILISH

Qurbanova Shoirra Rasulbek qizi

Urganch davlat universiteti magistranti

Karimova Oygul Razzaqbergan qizi

Urganch davlat universiteti magistranti

Nurullayeva Nilufar Bekpo'lat qizi

Urganch davlat universiteti talabasi

Niyazmetov Azamat Rahmatjonovich

Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi

Vinogradova Valentina Ivanovna

O'simlik moddalari kimyosi instituti katta ilmiy xodimi

azamat.niyazmetov1990@urdu.uz

ANNOTATSIYA

Xinolin alkaloidlardan bo'lgan dubaminni nitrolash reaksiyasida qo'llanilgan nitrolovchi agent tarkibidagi oleum miqdorining ta'siri o'rganildi va yuqori unum bilan nitromahsulot olingan hamda uni $\text{SnCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ bilan qaytarilishidan aminodubamin sintez qilingan. Oxirgi mahsulotning aldegidlar bilan reaksiyasi etanol eritmasida amalga oshirilib sintez qilingan Shiff asosini NaBH_4 bilan qaytarildi va natijada 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-2''-nitrobenzilamino)fenil)xinolin 87% unum bilan olindi. Xinolin amidlarini sintez qilishda POCl_3 dan foydalanib, 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-etanamido)fenil)-xinolin va 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-monoxloretanamido)fenil)xinolin mos ravishda 65 va 75% unumlarda ajratib olindi.

***Kalit so'zlar:** amidlar, ikkilamchi aminlar, antibiotik, katalizator, nitrobirikma, oksidlanish-qaytarilish, xinolin, xinolin hosilalari, Shiff asosi.*

СИНТЕЗ ВТОРИЧНЫХ АМИНОВ И АМИДОВ НА ОСНОВЕ ХИНОЛИНА

АННОТАЦИЯ

Изучено влияние количества олеума в составе нитрующего агента, используемого в реакции нитрования дубамина из хинолиновых алкалоидов, с высоким выходом получен нитропродукт, а его восстановлением $\text{SnCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ синтезирован аминодубамин. Реакцию последнего продукта с альдегидами проводили в растворе этанола и синтезированное основание Шиффа восстанавливали NaBH_4 , в результате 2-(4',5'-метилендиокси-2'-(N-2''-нитробензиламино) фенил)хинолин получен с выходом 87%. При использовании

POCl₃ в синтезе амидов хинолина были выделены соединения 2-(4',5'-метилендиокси-2'-(N-этанамидо)фенил)хинолина и 2-(4',5'-метилендиокси-2'-(N-монохлорэтанамидо)фенил)хинолина с выходами 65 и 75% соответственно.

***Ключевые слова:** амиды, вторичные амины, антибиотик, катализатор, нитросоединение, окислительно-восстановительный, хинолин, производные хинолина, основания Шиффа,*

SYNTHESIS OF QUINOLINE-BASED SECONDARY AMINES AND AMIDES

ABSTRACT

The effect of the amount of oleum in the composition of the nitrating agent used in the nitration reaction by dubamine on quinoline alkaloids was studied, a nitro product was obtained with a high yield, and aminodubamine was synthesized by its reduction of SnCl₂·2H₂O. The reaction of the latter product with aldehydes was carried out in ethanol solution and the synthesized Schiff base was reduced to NaBH₄, as a result, 2-(4',5'-methylenedioxy-2'-(N-2''-nitrobenzylamino)phenyl)quinoline was obtained with a yield of 87%. When using POCl₃ in the synthesis of quinoline amides, compounds 2-(4',5'-methylenedioxy-2'-(N-ethanamido)phenyl)quinoline and 2-(4',5'-methylenedioxy-2'-(N-monochloroethanamido)phenyl)quinoline were isolated with yields of 65 and 75%, respectively.

***Key words:** amides, secondary amines, antibiotic, catalyst, nitro compound, oxidation-reduction, quinoline, quinoline derivatives, Schiff base.*

KIRISH

Xinolin va uning hosilalarining turli xil farmakologik faolliklari o'rganilgan bo'lib, ular geterotsiklik hosilalarning yangi dori vositalarini yaratish uchun muhim birikmalar sinfi hisoblanadi. Xinolin hosilalarining sintez usullarni samaradorligi, shuningdek, katta miqyosda ishlab chiqarilishi mumkinligi tufayli tibbiyot tadqiqotlarida foydanish keng tarqalmoqda. Xinolin va uning hosilalari bezgakka kasaligi (antimalarial), yurak-qon tomir kasaliklari va saratonga qarshi vositalar hamda antibiotiklar, bo'yoqlar, fungitsidlar, xushbo'y moddalarning asosiy tashkil qiluvchilari hisoblanadi. Shuning uchun biz xinolin alkaloidlardan biri bo'lgan dubamin asosli ikkilamchi aminlarni va amidlarni sintez qilish sharoitlarini o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Xinolin 1-azanaftalin yoki benzopiridin saqlagan birikma bo'lib, aromatik halqa va azotni o'z ichiga olgan geterotsiklik birikma deb ta'riflangan. Norn va boshqa

olimlar α, β -to'yinmagan ketonlardan xinolinlarning sintezini amalga oshirganlar. Ko'plab tadqiqotchilar, masalan, Luo Zai-Gang boshchiligida bir qator olimlar OIV-1 integratsiya ingibitorlari sifatida xinolin hosilalarini ishlatilish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishgan [1]. Shuningdek, ular xinolin hosilalariga o'rinbosarlarni joylashtirish orqali OIVga qarshi asosiy ingibitiv faoliyatga qanday ta'sir qilganini aniqladilar. Xinolin bo'yoqlar ishlab chiqarishda, gidroksixinolin sulfat va nitratlarini tayyorlashda ishlatiladi. 2005 yildagi hisobotga ko'ra, Xinolinlar har yili taxminan 4 tonna ishlab chiqarilmoqda. Uning qo'llanilishi ko'p qirrali xelatlashtiruvchi vosita va pestitsidlarning asosiy tarkibi bo'lgan 8-gidroksixinolinidir. Uning 2 va 4-metil hosilalari sianin bo'yoqlari uchun hom-ashyodir. "Assert" nomi ostida sotiladigan gerbitsid xinolin kislotasi (piridin -2, 3-dikarboksil kislotasi) hisoblanadi.

Xinolin halqasi mavjud birikmalarni sintez qilishning klassik usulidan tashqari Skraup, Doebner-von Miller, Fridlender, Pfitzinger, Konrad-Limpach, Kombs kabi olimlar nomlari bilan ataluvchi usullari mavjuddir. Xinolin hosilalari sintezi uchun CuCN, LiCl kabi metall yoki metalorganik reagentlardan foydalangan holda turli xil yangi usullar ishlab chiqilgan. Masalan: Ruteniy(III) xlorid - $\text{RuCl}_3 \cdot 5\text{H}_2\text{O}/3\text{PPh}_3$, Itterbiy (III) triflat - $\text{Yb}(\text{CSF}_3\text{O}_3)_3$, volfram viniliden kompleksi- $\text{W}(\text{CO})_5(\text{THF})$, Bor triflorid-dietilefir- $\text{BF}_3 \cdot \text{OEt}_2$, Benzotriazolin tuzlari va boshqalar xinolin hosilalari sintezi uchun qo'llaniladi.

Bundan tashqari, xinolin halqasiga ega alkaloidlar turli xil tabiiy manbalarda ham uchraydi va turli farmakologik xususiyatlarga ega bo'lgan ko'plab vositalar tayyorlash uchun ishlatiladi. Masalan: Cinchona daraxtlari po'stlog'ida turli biologik faol moddalar mavjud bo'lib, ularni bezgakni davolash uchun ishlatilishi o'rganilgan [2]. G'arbiy Afrikada Chimanidan ajratilgan Rutaceae oilasiga mansub Galipea longiflora daraxtlarining qobig'idan Leyshmaniya parazitlarga qarshi indoloxinolin alkaloidlari mavjudligi aniqlangan [3]. Ko'plab xinolin birikmalari bilan oqsilning konformatsion o'zgarishlari, vodorod bog'lari va Van der Waals kuchlari yordamida kuchsiz bog'lanishi tasdiqlangan. Ularning o'zaro ta'sirlari spektroskopik usullarda olingan minimal natijalar orqali izohlangan [4].

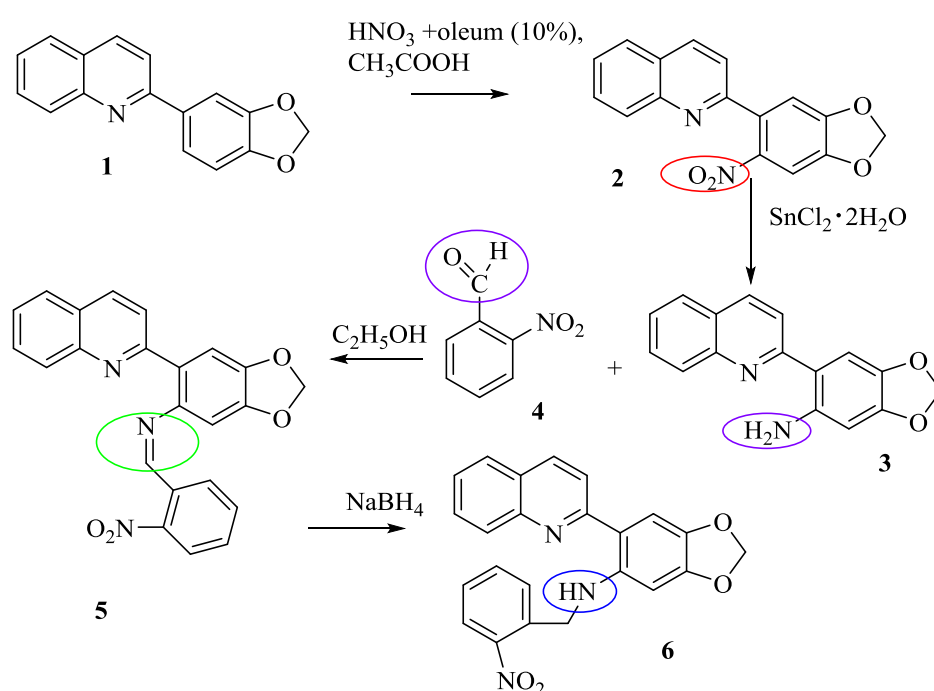
Birlamchi aromatik aminlarni aromatik aldegidlar bilan qo'shib qizdirilganda Shiff asoslari (azometinlar) hosil bo'lishi aniqlangan. Shiff asoslariga kislotalarning suyultirilgan eritmaları ta'sir qilinganda ular aldegid va aminga parchalanishi o'rganilgan [5]. Xinolinlar sintezini Shiff asoslari asosida amalga oshirish borasidagi tadqiqotlarni Alyamkina, Bergstrom, Franklin, Born, Jonson, Metyus kabi olimlar olib borishgan [6].

Xinolinlarni 2,4 almashgan xosilalarini keton substratidan olishda Konrad-Limpach sintezi va Doebner reaksiyalaridan foydalangan holda uning hosilalarini ajratishda muhim o`ringa ega [7,8].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

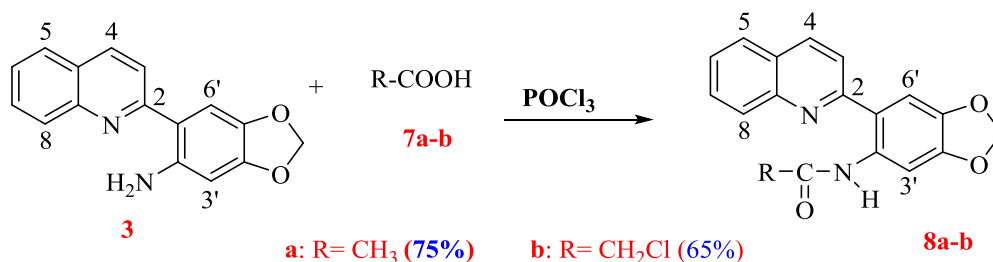
Oldingi ilmiy ishlarimizda nitrolashga konsentrlangan H_2SO_4 ta'sirini va shu bilan birga Schiff asoslarini benzolda olish reaksiyalarini o`rgangan edik [9].

Bu ilmiy tadqiqotimizda esa konsentrlangan H_2SO_4 o`rniga 10% li oleum ishlatib, 90 % gacha unum bilan nitromahsulot olishga erishdik va olingan nitro mahsulot $SnCl_2 \cdot 2H_2O$ yordamida qaytarildi.

Shu bilan birga Schiff asosi olish uchun benzolni ishlatmasdan ekologik jihatgan zaharsiz bo`lgan absolyut etanol ishlatib 86.9% dan yuqori unumda 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-2''-nitrobenzilamino)fenil)xinolin **6** ajratib olishga erishildi.

Bundan tashqari biz oldingi ishlarimizda 2-arilxinolin alkaloidi dubamin asosida sintez qilingan aminodubaminni turli alifatik kislotalar bilan amidlarini olish reaksiyalarni olib borganmiz [10,11]. Ushbu ilmiy tadqiqotimizda esa amidlar sintez qilishning yangi usullari amalga oshirildi va 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-etanamido)fenil)-xinolin **8a** ni 75%, 2-(4',5'-metilendioksi-2'-(N-monoxloretanamido)fenil)xinolin **8b** ni 65% unumlar bilan ajratib olishga erishildi.

Olingan mahsulotlarni tuzilishi IQ, UB, YaMR spektroskopik usullar yordamida isbotlandi.

Shiff asoslarini olinishi

0.200 g (0.76 mmol) Aminodubamin va 0.76 mmol 3-nitrobenzaldegid 10 ml absolyut etanolda eritildi. Qaytarma sovutgich oʻrnatilgan holda 10 soat davomida reaksiya olib borildi. Reaksiyalar davomida Shiff asosini choʻkmasi hosil boʻlishi kuzatildi va reaksiyaning tugagani yupqa qatlamli xromatografiya (YuQX) yordamida aniqlangandan keyin erituvchi vakuumda haydaldi. Olingan barcha mahsulotlar etanolda qayta kristallandi va 89.5% unum bilan (0.238 g) mahsulot olindi.

Xinolin amidi sintezi

0.76 mmol kislota (**7a-b**) 3 ml fosforoksixlorid (POCl_3) da eritildi va 0.200 g (0.76 mmol) aminodubamin qoʻshildi. Reaksiyon aralashmaga qaytarma muzlatgich oʻrnatilgan holatda xona haroratiga 4-5 soat reaksiya olib borildi. YuQX yordamida reaksiya tugagani aniqlangach, ortiqcha miqdordagi fosforoksixloridni neytrallash uchun distillangan suv solindi va 10% li NaOH eritmasi bilan reaksiyon aralashma pH=7 qilindi. Hosil boʻlgan choʻkma filtrlab olindi va quritish shkafida 90 °C da 1 soat qoldirildi. Olingan mahsulot etanolda qayta kristallab ajratib olindi.

XULOSA

Xinolinlarning xossalari va sintez qilishning muhim jihatlari boʻyicha adabiyot maʼlumotlarini toʻplash va tahlil qilish orqali xinolin va uning birikmalarini koʻplab turdagi kimyoviy reaksiyalarga kirisha olishi va molekulasida turli funksional guruhlar tutgan hosilalarini sintez qilish imkoniyatlari mavjudligini koʻrsatdi. Shu bilan birga dubamin alkaloidining nitrolanishi unumiga oleumning taʼsiri, aminodubaminning Shiff asosini olishda ekologik jihatdan zararsiz boʻlgan absolyut etanolni ishlatish mumkinligi va xinolin amidlari olishda POCl_3 qoʻllash mumkinligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (REFERENCES)

1. Fournet A.; Barrios, A.A.; Muñoz, V.; Hocquemiller, R.; Cavé, A.; Richomme, P.; Bruneton, J. "Antimicrob. Agents Chemother", 1993, 37, 859-863.

2. Wright, C.W.; Addae-Kyereme, J.; Breen, A.-G.; Brown, J.E.; Cox, M.F.; Croft, S.L.; Gökçek, Y.; Kendrick, H.; Phillips, R.M.; Pollet, P.L. "Synthesis and evaluation of cryptolepine analogues for their potential as new antimalarial agents" *J. Med. Chem.*, 2001, 44, 3187-3194.
3. Nicolaou, K.C.; Gross, J.L.; Kerr, M.A. "Synthesis of novel heterocycles related to the dynemicin a ring skeleton" *J. Heterocycl. Chem.*, 1996, 33, 735-746.
4. Chiari, E.; Oliveira, A.B.; Prado, M.A.F.; Alves, R.J.; Galvão, L.M.C.; Araujo, F.G. "Antimicrob. Agents Chemother", 1996, 40, 613-615.
5. Rao, V. Koteswara, et al. "Synthesis of Schiff's bases in aqueous medium: a green alternative approach with effective mass yield and high reaction rates", *Green Chemistry Letters and Reviews* 2010, 3, 217-223.
6. Lindoy, L. F. "Metal-ion control in the synthesis of Schiff base complexes", *Quarterly Reviews, Chemical Society*, 2020, 25, 379-391.
7. Kumar, Suresh, et al. "Synthesis, antidepressant and antifungal evaluation of novel 2-chloro-8-methylquinoline amine derivatives", *European journal of medicinal chemistry*, 2011, 46, 670-675.
8. Yang, H. J., W. H. Sun, and Z. L. Li. "Synthesis of Some Salicylaldehyde-Based Schiff Bases in Aqueous Media", *Chines chemical letters*, 2002, 3, 13.
9. Niyazmetov, A. R., Terent'eva, E. O., Khamidova, U. B., Khashimova, Z. S., Azimova, Sh. S. and Vinogradova, V. I. *Chemistry of Natural Compounds*, 2020, 56, 511-517.
10. NIYAZMETOV, A., VINOGRADOVA, V., TASHKHODJAEV, B., TURGUNOV, K., SASMAKOV, S., ARIPOVA, S., & BRUSKOV, V. (2021). Amides Based on Fatty Acids and Aminodubamine. *Chemistry for Sustainable Development*, 29(4), 443-448.
11. Ниязметов А.Р., Виноградова В.И., Хамидова У.Б., Умарова М.Р. Арипова С.Ф. "Синтез 2-(4',5'-метилендиокси-2'-(N-ариламида)-фенил)-хинолинов", *Ўзбекистон кимё журналы*, 2021, 3, 69-74.

LINEAR-CIRCULAR DICHROISM OF THE PHOTON DRAG EFFECT IN SEMICONDUCTOR SUPERSTRUCTURES

**R.Y. Rasulov,
G.A. Karimova,
I. Rahmatov**

ABSTRACT

This article analyzes the electric field strength resulting from the transfer of momentum from linearly and circularly polarized photons to current carriers in a semiconductor superlattice. The expressions for the electric field strength of the PhDE (photon drag effect) in the case of linear and circular polarization are obtained, revealing a nonlinear and oscillatory character. The analysis also suggests the presence of linear-circular PhDE dichroism in the energy spectrum of a semiconductor superlattice. Finally, the energy parameter of the superstructure is estimated based on the intensity magnitude.

Keywords: Lorentz, consider, linear-circular, photon

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется напряженность электрического поля, возникающая в результате передачи импульса от линейно и циркулярно поляризованных фотонов носителям тока в полупроводниковой сверхрешетке. Получены выражения для напряженности электрического поля ФДЭ (эффект фотонного увлечения) в случае линейной и круговой поляризации, обнаруживающие нелинейный и колебательный характер. Анализ также свидетельствует о наличии линейно-кругового дихроизма ФДЭ в энергетическом спектре полупроводниковой сверхрешетки. Наконец, энергетический параметр надстройки оценивается на основе величины интенсивности.

Ключевые слова: Лоренц, считать, линейно-круговой, фотон.

INTRODUCTION

It is known [1,2] that an incident electromagnetic wave transmits an impulse to current carriers, as a result of which they participate in directed motion. Depending on the experimental conditions, this leads to the appearance of a direct current (in a closed sample) or a constant voltage (in an open sample). Below, the strength of a constant electric field is calculated, due to the transfer of a momentum of a linearly - and circularly polarized photon of an electromagnetic wave to current carriers.

It is explained as the result of the action of the Lorentz force arising from the movement of carriers in the electric field of the wave in the presence of the magnetic

field of this wave. Consider a circularly polarized transverse electromagnetic wave with frequency ω propagating in a semiconductor superlattice along the z axis

$$\varepsilon_x = \varepsilon_0 \cos(\omega \cdot t - q \cdot z), \quad \varepsilon_y = \varepsilon_0 \sin(\omega \cdot t - q \cdot z), \quad (1)$$

$$H_x = H_0 \cos(\omega \cdot t - q \cdot z), \quad H_y = -H_0 \sin(\omega \cdot t - q \cdot z),$$

where $\vec{q}$ is the wave vector of the electromagnetic wave. We assume that the x axis is directed along the superstructure axis, and we choose the energy spectrum $E(\vec{p})$ of electrons in the form

$$E(\vec{p}) = \frac{(p_x^2 + p_y^2)}{2m^*} - W \cos\left(\frac{a p_x}{\hbar}\right) \quad (2)$$

Here m^* is the effective mass of electrons, is the energy parameter of the superstructure (superlattice).

We write the equations of motion of current carriers neglecting diffusion and recombination in the form

$$\begin{aligned} \frac{dV_x}{dt} + \frac{V_x}{\tau} &= \frac{e}{m^*} \left(\varepsilon_x - \frac{1}{c} V_z H_y \right), \quad \frac{dV_y}{dt} + \frac{V_y}{\tau} = \frac{e}{m^*} \left(\varepsilon_y + \frac{1}{c} V_z H_x \right), \quad (3) \\ \frac{dV_z}{dt} + \frac{V_z}{\tau} &= \frac{e}{m^*} \left(\varepsilon_z + \frac{1}{c} (V_x H_y - V_y H_x) \right), \end{aligned}$$

where τ is the time of impulse relaxation, $\vec{V} = \hbar^{-1} \vec{\nabla}_{\vec{p}} E(\vec{p})$ is the group velocity of the current carriers. The electric field strength of the photon drag effect ε_z is determined from the condition of the absence of an electron flow along the z axis, i.e. from the condition $V_z = 0$.

After simple transformations, it is easy to obtain useful expressions for further calculations

$$V_x = \frac{\mu \varepsilon_0}{1 + \omega^2 \tau^2} (\cos \theta + \omega \tau \sin \theta), \quad (4a)$$

$$V_y = \frac{\mu \varepsilon_0}{1 + \omega^2 \tau^2} (-\omega \tau \cos \theta + \sin \theta), \quad (4b)$$

where $\theta = \omega t - \vec{q} \cdot \vec{r}$. Solving the third equation (3), taking into account (4a, 4b), we have

$$\begin{aligned} V_y &= A_0 + V_0 \sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} [A_m \sin(\alpha_m \theta + \psi) + B_m \sin(\alpha_{m-1} \theta - \psi) + \\ &\quad E_m \cos(\alpha_m \theta + \psi) + F_m \cos(\alpha_{m-1} \theta - \psi)] + \\ &+ D_{mn}^{(\nu)} \cos(\alpha_{mn}^{(\nu)} \theta + (-1)^\nu \psi) + R_{mn}^{(\nu)} \sin(\alpha_{mn}^{(\nu)} \theta + (-1)^\nu \psi), \quad (5) \end{aligned}$$

where

$$A_0 = \mu \varepsilon_z + \frac{\mu \varepsilon_0 \mu H_0}{c(1 + \omega^2 \tau^2)} (\cos \psi - \omega \tau \sin \psi), \quad V_0 = \frac{\mu H_0 \omega \tau}{2c\hbar},$$

$$A_m = \frac{(-1)^{m+1} \alpha_m \omega \tau J_0(x_1) J_{2m-1}(x) + J_0(x) J_{2m-1}(x_2)}{1 + \alpha_m^2 \omega^2 \tau^2},$$

$$E_m = -\frac{(\alpha_m \omega \tau I_0(x) I_{2m-1}(x_1) + (-1)^m I_0(x_1) I_{2m-1}(x))}{1 + \alpha_m^2 \omega^2 \tau^2}, \quad (6)$$

$$B_m = A_m (\alpha_m \rightarrow \alpha_{m-1}), \quad F_m = A_m (\alpha_{m+1} \rightarrow \alpha_m),$$

$$D_{mn}^{(2)} = -\frac{((-1)^m \alpha_{mn}^{(2)} \omega \tau J_{2m-1}(x_1) + J_{2n}(x) - J_{2m-1}(x) J_{2n}(x_1))}{1 + \alpha_{mn}^{(2)2} \omega^2 \tau^2},$$

$$R_{mn}^{(2)} = \frac{(\alpha_{mn}^{(2)} \omega \tau J_{2m-1}(x) + J_{2n}(x_1) - J_{2m-1}(x_1) J_{2n}(x))}{1 + \alpha_{mn}^{(2)2} \omega^2 \tau^2} (-1)^m, ,$$

$$D_{mn}^{(v)} = D_{mn}^{(2)} (\alpha_{mn}^{(2)} \rightarrow \alpha_{mn}^{(v)}), \quad R_{mn}^{(v)} = R_{mn}^{(2)} (\alpha_{mn}^{(2)} \rightarrow \alpha_{mn}^{(v)}), \quad \alpha_m = 2 \cdot m, \quad \alpha_{mn}^{(1)} = 2 \cdot (m+n-1),$$

$$\alpha_{mn}^{(2)} = 2 \cdot (m+n), \quad \alpha_{mn}^{(3)} = 2 \cdot (m-n-1), \quad \alpha_{nm}^{(3)} = 2 \cdot (m-n-1),$$

$$\alpha_{mn}^{(4)} = -2 \cdot (m-n), \quad x_1 = \omega \tau x, \quad x = \mu \varepsilon_0 a m^* \hbar^{-1} (1 + \omega^2 \tau^2)^{-1}, \quad J_n(x) - \text{Bessel functions}$$

of the first kind of integer order n . In (1.5.5) underline are those expressions $m=1$ that in case $m=1$ do not depend on time for and contribute to the stationary component V_z . Separating the stationary component V_z in (1.5.5) and assuming that $V_z = 0$ we get an expression for the electric field strength when illuminated by light of circular polarization:

$$\varepsilon_z^{(e)} = -\frac{\mu \varepsilon_0 H_0}{\tilde{n}(1 + \omega^2 \tau^2)} (\cos \psi - \omega \tau \sin \psi) - \frac{\omega \alpha H_0}{c\hbar} [J_0(x) J_1(x_1) \sin \psi + J_0(x_1) J_1(x) \cos \psi] \quad (7)$$

The expression for the electric field strength of the EUV in the case of linear polarization $\varepsilon_z^{(l)}$ can be obtained from (7), neglecting the first term in it, i.e.

$$\varepsilon_z^{(e)} - \varepsilon_z^{(l)} = -\frac{\mu \varepsilon_0 H_0}{c(1 + \omega^2 \tau^2)} (\cos \psi - \omega \tau \sin \psi), \quad (8)$$

As can be seen from (7) and (8), the dependence of the PhDE (photon drag effect) electric field strength on the intensity of the exciting light (1) is nonlinear and has an oscillatory character, i.e. $\varepsilon_z^{(e)}$ and $\varepsilon_z^{(l)}$ can take both positive and negative values. It can be seen from (8) that due to the presence of narrow allowed minibands

in the energy spectrum of a semiconductor superlattice, it is possible to detect linear-circular dichroism of PhDE not only with nonlinear but also with linear absorption of light.

Finally, we note that it is possible to estimate the value of the ω -energy parameter of the superstructure (superlattice) knowing the magnitude of the intensity I_0 . In the case $\varepsilon_z^{(c)} = 0$ we have

$$w = - \frac{\mu \varepsilon_0 (I_0) \hbar^2}{\alpha (1 + \omega^2 \tau^2)} \frac{(\cos \psi - \omega \tau \sin \psi)}{J_0(x_0) J_1(x_{10}) (\sin \psi) + J_0(x_{10}) J_1(x_0) (\cos \psi)}, \quad (9)$$

где $x_0 = x(I = I_0)$, $x_{10} = x_1(I = I_0)$.

CONCLUSION

Calculations show that when CO₂ is illuminated by a laser with an intensity of $I \cong 0.1 \text{ MW} / \text{cm}^2$, a wavelength of $10.6 \text{ }\mu\text{m}$ (at which $\omega \tau \cong 32$) and for a semiconductor (with a mobility of $\mu \cong 10^4 \text{ cm}^2 / (\text{Vs})$) with a superlattice with a period of $= 10^{-6} \text{ cm}$, we get the value $\varepsilon_z^{(L)} \cong 10^6 \text{ V/cm}$, and the value $\varepsilon_z^{(L)} \cong 10^6 \text{ V/cm}$.

From the latest analysis of the electric field strength, even in the semiclassical approximation, there is a linear-circular dichroism of the current of the photon drag effect in semiconductor superstructures.

REFERENCES

1. Sheng S. Li. Optical Properties and Photoelectric Effects// New York. – 2005. - P.38.
2. Ivchenko, E.L. Superlattices and other heterostructures. Symmetry and optical phenomena / E.L. Ivchenko, G.E. Pikus.-Berlin : Springer, -1995.-370 p.
3. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Eshboltaev, I., & Sultonov, R. R. (2021). Two- and Three-Photon Linear Circular Dichroism in Semiconductors of Cubic Symmetry. Russian Physics Journal, 63, 2025-2030.
4. Rasulov, V. R., & Rasulov, R. Y. (2016). On the surface photovoltaic effect in a multivalley semiconductor in an external magnetic field. Semiconductors, 50(2), 162-166.
5. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Axmedov, B. B., Muminov, I. A., & Polvonov, B. Z. (2020). Linear-circular dichroism of one-photon absorption of light in narrow-zone semiconductors. contribution of the effect of coherent saturation. European Science Review, (7-8), 49-53.
6. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Kuchkarov, M. K., & Eshboltaev, I. M. (2023). Interband Multiphoton Absorption of Polarized Radiation and Its Linear Circular

Dichroism in Semiconductors in the Kane Approximation. Russian Physics Journal, 65(10), 1746-1754.

7. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 1. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2388, No. 1, p. 012156). IOP Publishing.

8. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 2. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2388, No. 1, p. 012158). IOP Publishing.

9. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., & Исомадинова, У. М. (2022). К ТЕОРИИ ЭЛЕКТРОННЫХ СОСТОЯНИЙ В МНОГОСЛОЙНОЙ ПОЛУПРОВОДНИКОВОЙ СТРУКТУРЕ. КВАЗИКЛАССИЧЕСКОЕ ПРИБЛИЖЕНИЕ. Universum: технические науки, (10-5 (103)), 24-31.

10. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Adhamovna, M. M., Qizi, K. M. N., & Dovlatboyevich, M. D. (2022). VOLT-AMPERE CHARACTERISTICS OF A THREE-LAYER SEMICONDUCTOR DIODE OF DOUBLE INJECTION. European science review, (5-6), 37-41.

11. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Arabboyevich, M. I., & Mamirzhonovich, E. I. (2021). LINEAR-CIRCULAR DICHROISM OF INTERBAND THREE-PHOTON ABSORPTION IN CRYSTALS (PART 1). European science review, (5-6), 42-46.

12. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Mamirzhonovich, E. I., & Adxamovna, M. M. (2021). MATRIX ELEMENTS OF THREE PHOTONIC OPTICAL TRANSITIONS IN CRYSTALS OF CUBIC SYMMETRY. OPTICAL TRANSITIONS FROM THE SPIN-ORBITAL SPLITTING BAND TO THE CONDUCTION BAND. European science review, (11-12), 35-39.

13. Расулов, Р. Я., Муминов, И. А., Ниёзов, Ш., & кизи Юнусова, М. Б. (2021). ВКЛАД ЭФФЕКТА КОГЕРЕНТНОГО НАСЫЩЕНИЯ В ОДНОФОТОННОЕ МЕЖЗОННОЕ ПОГЛОЩЕНИЕ ПОЛЯРИЗОВАННОГО ИЗЛУЧЕНИЯ В ПОЛУПРОВОДНИКАХ В ПРИБЛИЖЕНИИ КЕЙНА. EDITOR COORDINATOR, 916.

14. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Mamirjonovich, E. I., Rustamovich, S. R., & Zaylobidinovich, P. B. (2020). ON THE THEORY OF THREE PHOTONIC LINEAR CIRCULAR DICHROISM IN A HOLE-CONDUCTION SEMICONDUCTOR. European science review, (5-6), 73-76.

15. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Кодиров, А., & Султонов, Р. Р. (2020). К ТЕОРИИ МНОГОФОТОННОГО ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНОГО ДИХРОИЗМА В ПОЛУПРОВОДНИКАХ КУБИЧЕСКОЙ СИММЕТРИИ. In АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕДАГОГИКИ (pp. 32-36).
16. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Bahroovich, A. V., Arabboyevich, M. I., & Zaylobidinovich, P. V. (2020). LINEAR-CIRCULAR DICHROISM OF ONE-PHOTON ABSORPTION OF LIGHT IN NARROW-ZONE SEMICONDUCTORS. CONTRIBUTION OF THE EFFECT OF COHERENT SATURATION. *European science review*, (7-8), 49-53.
17. РАСУЛОВ, В., РАСУЛОВ, Р., ЭШБОЛТАЕВ, И., & КУЧКАРОВ, М. (2022). ПОЛЯРИЗАЦИОННО-СПЕКТРАЛЬНЫЕ ЗАВИСИМОСТИ ТРЕХФОТОННОГО МЕЖЗОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ СВЕТА И ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНОГО ДИХРОИЗМА В П
18. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Elmar-Ugli, F. I., & Holmatova, G. M. (2022). DIMENSIONALLY QUANTIZATION OF THE ENERGY SPECTRUM OF HOLES IN A P-TE QUANTUM WELL. *Austrian Journal of Technical and Natural Sciences*, (7-8), 26-30. ОЛУПРОВОДНИКАХ КУБИЧЕСКОЙ СИММЕТРИИ.
19. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Adkhamovna, M. M., Mamirjonovna, I. U., & Ogli, K. N. U. (2022). INTERBAND SINGLE-PHOTON ABSORPTION OF POLARIZED LIGHT IN CRYSTALS WITH ALLOWANCE FOR THE EFFECT OF COHERENT SATURATION. 2-PART. *European science review*, (7-8), 41-43.
20. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Ахмедов, Б. Б., & Муминов, И. А. (2022). Межзонный двухфотонный линейно-циркулярный дихроизм в полупроводниках в приближении Кейна. *Физика и техника полупроводников*, 56(1).
21. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Adkhamovna, M. M., Mamirjonovna, I. U., & Ogli, K. N. U. (2022). POLARIZATION DEPENDENCES OF SINGLE-PHOTON INTERBAND LINEAR-CIRCULAR DICHROISMS IN TETRAHEDRAL SYMMETRY CRYSTALS. *European science review*, (7-8), 33-36.
22. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Eshboltaev, I. M., & Mamadaliyeva, N. Z. (2018). Surface photoconductivity in a multivalley semiconductor. *European science review*, (1-2), 263-266.

TRIFOLIUM PRATENSE (O'TLOQ SEBARGASI) O'SIMLIGINING BIOLOGIK VA KIMYOVIY TARKIBI

Jalolov Iqboljon Jamolovich

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Abduraxmonova Sayyora Baxromovna

Farg'ona davlat universiteti magistranti

E-mail: amirova1988@internet.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda Trifolium pratense o'simligini biologik va kimyoviy tarkibi o'rganildi. Moddalarning kimyoviy tarkibiy qismini o'rganish natijasida Flavonoidlar, kumarinlar, polisaxaridlar borligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Polifenollar, flavonoidlar, kumarinlar, polisaxaridlar, proteinlar, vitaminlar va minerallar.

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании изучали биологический и химический состав растения Trifolium pratense. В результате изучения химического состава веществ установлено наличие флавоноидов, кумаринов, полисахаридов.

Ключевые слова: Полифенолы, флавоноиды, кумарины, полисахариды, белки, витамины и минералы.

ABSTRACT

In this study, the biological and chemical composition of Trifolium pratense plant was studied. As a result of studying the chemical composition of the substances, it was found that there are flavonoids, coumarins, and polysaccharides.

Key words: Polyphenols, flavonoids, coumarins, polysaccharides, proteins, vitamins and minerals.

KIRISH

Trifolium pratense (O'tloq se bargasi) burch o'qdoshlar (Fabaceae) oilasiga mansub ko'p yillik o'simlik hisoblanadi. Bo'yi 15-60 sm gacha yetadi. Ildizi o'q ildiz tizimli hisoblanadi. Uzunligi 30-40 sm gacha, ayrimlariniki 1 metr gacha boradi. Poyasi tik shoxlanadi. Bargi uch bo'lakli, cheti tekis bandining uzunligi 12-20 sm gacha boradi. Guli mayda qizil bazan oq rangli hisoblanadi. May oyidan Sentabr oyigacha gullaydi. Bir to'plamda 100-135 gul mavjud hisoblanadi. Mevasi 3-6 urug'li dukkak rangi sariq, qo'ng'ir rangda. Urug'i mayda 1000 ta urug'i vazni 1.2-2 gramm keladi. Trifolium pratense, odatda qizil yoncha sifatida tanilgan, Fabaceae oilasiga tegishli o'simlik turi. Bu Evropa, Osiyo va Shimoliy Amerikada

keng tarqalgan ko'p yillik o'simlik. Qizil yoncha an'anaviy ravishda turli xil dorivor maqsadlarda, shu jumladan yo'tal, bronxit va teri kasalliklarini davolashda ishlatilgan.

Trifolium pratense kimyoviy tarkibi murakkab bo'lib, o'simlikda uning dorivor xususiyatlaridan mas'ul bo'lgan turli xil bioaktiv birikmalar mavjud. Trifolium pratense tarkibida mavjud bo'lgan asosiy birikmalarning ba'zilari:

Flavonoidlar, kumarinlar, polisaxaridlar, proteinlar yuqoridagi birikmalarga qo'shimcha ravishda, Trifolium pratense tarkibida turli xil vitaminlar va minerallarga boy hisoblanadi. Trifolium pratense kimyoviy tarkibi xilma-xil bo'lib, o'simlik sog'liq uchun foydali bo'lgan turli xil bioaktiv birikmalarni o'z ichiga oladi. Ushbu birikmalarning sinergik ta'siri Trifolium pratensening dorivor xususiyatlariga hissa qo'shishi mumkin va bu o'simlikning kimyoviy tarkibini va uning potentsial terapevtik qo'llanilishini to'liq tushunish uchun qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Trifolium pratense, ayniqsa, turli xil sog'liq uchun foydalari borligi isbotlangan flavonoidlarning kichik toifasi bo'lgan izoflavonlarga boy. Trifolium pratenseda topilgan ba'zi izoflavonlarga formononetin, biochanin A, genistein va daidzein kiradi. Ushbu birikmalar tanada estrogena o'xshash ta'sirga ega ekanligi ma'lum va ularning issiq chaqnashlar va tungi terlar kabi menopauza belgilarini yumshatish potentsiali o'rganilgan. Izoflavonlar shuningdek, saratonga qarshi va yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega va ko'krak saratoni, prostata saratoni va osteoporoz kabi surunkali kasalliklar xavfini kamaytirishga yordam beradi.

Flavonlar: Trifolium pratense shuningdek, antioksidant va yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega flavonoidlarning yana bir kichik toifasi bo'lgan flavonlarni o'z ichiga oladi. Luteolin va apigenin Trifolium pratenseda joylashgan asosiy flavonlardir. Ushbu birikmalar yurak-qon tomir kasalliklari va saratonning ayrim turlari kabi surunkali kasalliklar xavfini kamaytiradigan potentsial sog'liq uchun foydalari borligi isbotlangan.

Flavonollar: Trifolium pratense tarkibida kaempferol va quercetin kabi flavonollar mavjud bo'lib, ular antioksidant va yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega. Flavonollar yurak-qon tomir kasalliklari kabi surunkali kasalliklar xavfini kamaytirishga yordam beradi va shuningdek, ayrim saraton kasalliklarini davolash uchun potentsial terapevtik dasturlarga ega bo'lishi mumkin.

Antosiyaninlar: Trifolium pratense, shuningdek, o'simlikning qizil / binafsha rangi uchun mas'ul bo'lgan flavonoidlarning kichik klassi bo'lgan antosiyaninlarning manbai hisoblanadi. Cyanidin va delphinidin Trifolium pratenseda topilgan asosiy antosiyaninlardir.

Kumarinlar: Kumarinlar antikoagulyant va tomirlarni kengaytiruvchi ta'sirga ega bo'lgan birikmalar sinfidir. Trifolium pratense tarkibida kumestrol va kumarin kabi kumarinlar mavjud. Ushbu birikmalar gipertenziya va tromboz kabi yurak-qon tomir kasalliklarini davolash uchun potentsial terapevtik dasturlarga ega.

Polisaxaridlar: Trifolium pratense tarkibida immunomodulyatsion ta'sirga ega bo'lgan murakkab uglevodlar bo'lgan polisakkaridlar mavjud. Polisaxaridlar immunitetni kuchaytirishi va allergiya va otoimmün kasalliklar kabi immunitet bilan bog'liq kasalliklarni davolash uchun potentsial terapevtik dasturlarga ega bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Proteinlar: Trifolium pratense shuningdek, organizmdagi turli fiziologik funksiyalar uchun zarur bo'lgan muhim makronutrientlar bo'lgan oqsillarni ham o'z ichiga oladi. Trifolium pratense tarkibidagi oqsillar lizin, triptofan va metionin kabi muhim aminokislotalarga boy. Ushbu aminokislotalar tanadagi to'qimalarning o'sishi va tiklanishi uchun muhimdir va ular mushaklarning o'sishini rag'batlantirish va sport faoliyatini yaxshilash kabi potentsial sog'liq uchun foydali bo'lishi mumkin.

Vitaminlar va minerallar: Trifolium pratense vitamin va minerallarning, jumladan A, C va E vitaminlari, shuningdek, kaltsiy, magniy va kaliyning yaxshi manbaidir. Ushbu oziq moddalar tanadagi turli xil fiziologik funksiyalar uchun muhimdir, masalan, sog'lom suyaklar, tishlar va terini saqlash va immunitetni qo'llab-quvvatlash.

Xulosa qilib aytganda, Trifolium pratense o'simlik turi bo'lib, flavonoidlar, kumarinlar, polisakkaridlar, oqsillar va vitaminlar kabi bioaktiv birikmalarga boy.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Определение элементного состава травы клевера лугового (Trifolium pratense L.) / Т.Ш. Нгуен, З.Р. Дитковская, Ю.Э. Генералова, И.Е. Каухова [и др.] // Вопросы биологической, медицинской и фармацевтической химии. – 2020. – № 23 (2). – С. 51–55 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.29296/25877313-2020-02-08>.
2. S.Xoliqov, O'.Pratov, A.Fayziyev O'simliklar aniqlagichi. Toshkent. 1995-yil.
3. X.N. Atabayeva, J.B. Xudayqulov O'simlikshunoslik. -T .: «Fan va texnologiya», 2018, 408 bet.

О МЕТОДИКЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЦЕННОСТИ ДЫНЬ И ДРУГОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Кадыров В.М.,

к.т.н., ст. преподаватель кафедры бухгалтерского
учета и аудита УрГУ

Файзуллаев Н.Б.,

PhD, зав. кафедрой бухгалтерского учета и аудита УрГУ

АННОТАЦИЯ

Дыня, как ценнейший продукт питания, богатый глюкозой, витаминами, минеральными веществами, повышающий жизненный тонус человека и способствующий лечению болезней печени, почек, мочевого пузыря, являющийся профилактическим средством от атеросклероза и сердечно-сосудистых и других заболеваний, заслуживает самого широкого распространения. Следовательно, дыни и продукты его переработки (сушёная дыня, сиропы, джемы, конфитюры, различные виды варенья, дынный мёд и др.) должны быть доступны широким слоям населения.

Ключевые слова: *Дыня, Аму-Дарья, сельскохозяйственной продукции.*

ABSTRACT

Melon, as a valuable food product rich in glucose, vitamins, minerals, which increases the vitality of a person and contributes to the treatment of diseases of the liver, kidneys, bladder, being a prophylactic against atherosclerosis and cardiovascular and other diseases, deserves the widest distribution. Therefore, melons and products of its processing (dried melon, syrups, jams, jams, various types of jam, melon honey, etc.) should be available to the general public.

Key words: *Melon, Amu Darya, agricultural products.*

ВВЕДЕНИЕ

В 1970-1980-е годы в Ургенчском консервно-пивоваренном заводе, под руководством и непосредственным участием бывшего директора завода М.Кадырова было организовано и налажено производство по промышленной переработке местных сортов дынь – выпуск варенья и джема из дыни, сушеных дынь. Джем из дыни экспортировался в Венгрию и другие страны, экспонировался на выставках в ряде государств. Однако, в 90-е и последующие годы переработка дынь на заводе прекратилась, оборудование и технологии были утрачены.

Из-за различных экономических, экологических, технологических и социально-культурных причин, за последние 60-70 лет были нанесен

существенный ущерб богатому биоразнообразию Хорезмского оазиса по ряду сельскохозяйственных культур, в том числе по наиболее ценным, старинным видам дынь. Как известно /1-5/, хорезмские и каракалпакские дыни издавна характеризуются высокими органолептическими свойствами (вкусом, ароматом и т.п.) и товарным качеством. Появлению, формированию и расширению ассортимента этих видов дынь благоприятствовали особенные почвенно-климатические условия Хорезмского массива дынсеяния, где на каирных (плодородных иловых) почвах в пойме реки Аму-Дарья испокон веков возделывались дыни.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

К сожалению, в связи с неблагоприятным воздействием Аральского экологического кризиса на окружающую среду региона, были утеряны немало старинных сортов и видов дынь, которые ещё были в потреблении в 60-70-х годах прошлого века, но затем постепенно выпали из производства. Последствия дезинтеграции и деградации экономик стран бывшего Союза в 90-х годах также негативно повлияли на процессы возделывания местных сортов дынь. Другими причинами можно считать изменение пищевых предпочтений населения, переход к производству наиболее эффективных современных гибридных сортов и видов дынь. В связи с вышеуказанным, семенной материал выпавших из производства дынь сохранился лишь у отдельных сельчан, проживающих в отдалённых кишлаках (сёлах) Хорезмской области и соседней Республики Каракалпакстан, а также у энтузиастов – истинных любителей бахчеводства.

Актуальность решения указанной проблемы объясняется и тем, что пока, в настоящее время, решить её еще возможно. Следовательно, представляется целесообразным научное определение наиболее ценных сортов и видов дынь, подлежащих к сохранению и расширению производства, которые являются более значимыми среди многих других видов по экономическим, технологическим, пищевым и культурным критериям.

Считаем имеющим практическую значимость и полезным для изучения и применения наработанный опыт фермерских хозяйств и предприятий Испании и Италии по выращиванию и переработке дынь и других сельскохозяйственных культур. Тем более, что по имеющей у нас информации, отдельные сорта дынь Испании имеют схожие вкусовые качества с хорезмскими. Как известно, в XV-веке король Испании одним из первых среди правителей европейских стран направил своего посла Руи Гонсалеса де Клавихо в Самарканд для установления дипломатических отношений с государством Тамерлана (Амира

Темура). Можно предположить с достаточной степенью вероятности, что в те же времена послами и купцами были завезены в южные страны Европы образцы хорезмских дынь для дальнейшего выращивания в сходных климатических условиях.

Организации, планирующие выпуск как новой /6/, так и ранее известной продукции, должны знать потребителя этой продукции. Поэтому в условиях рыночной экономики, в Узбекистане, как и в других странах, многие фирмы ориентируются на удовлетворение нужд конкретной группы потребителей. Как следствие, существует необходимость в теориях и методиках, которые позволили бы оценивать реакцию потребителя и производителей на качественные особенности, финансово-экономические и экологические показатели новых и ранее известных видов продукции, т.е. позволили бы определить эффект, получаемый при производстве продукции предпринимателем и использовании ее потребителем, как некоторую функцию оценки качества (ценности) продукции. Эта проблема актуальна для стран с развитой, так и с развивающейся рыночной экономикой.

Анализ литературы /1-8/ показал, что и в настоящее время на практике и в исследовательских целях **не имеется**, и следовательно, **не применяется** простой и универсальный метод (способ) комплексного определения ценности сельскохозяйственного продукта, в частности дыни. В рамках достижения поставленной цели по определению наиболее ценного вида и сорта продукта необходимо решить задачу по количественному измерению основных народно-хозяйственных, биолого-экологических, рыночных показателей, наиболее полно характеризующих и отвечающих критериям ценности.

Испытание продукции – это экспериментальное определение значений параметров и показателей качества. Предметом исследовательского испытания являются изучение новых показателей качества, ранее не вошедших в нормативно-технические документы (НТД); совершенствование и создание новых методов испытания; изучение показателей качества новых материалов и изделий /7/.

После всестороннего анализа поставленной задачи, были выявлены и классифицированы наиболее важные показатели различных характеристик дынь, которые позволяют определить совокупные критерии отбора сортов и видов дынь, требующих сохранения. Нами предлагается методика, с помощью которой вычисление критериев ценности продукта производится методами математической статистики, путем применения экспертного метода и

количественного измерения величины **интегрального показателя ценности продукции - критерия ценности** (далее – **критерий ценности**).

Основные шаги (этапы) действий в рамках исследования, по определению ценности сельскохозяйственной продукции (для отбора сортов и видов дынь, требующих сохранения и размножения) являются следующими:

1. создание Экспертного совета при научно-исследовательской организации с участием специалистов, ученых в сфере производства, переработки, реализации и изучения потребительских свойств дынь;

2. обсуждение экспертами, представителями местных органов власти и управления, представителями гражданского общества целей, задач исследования и путей ее реализации;

3. классификация перечня показателей и определение степени важности критериев отбора сортов и видов дынь (критериев ценности);

4. выезд экспертов на дынные плантации (фермерские и крестьянские хозяйства) для дополнительного изучения особенностей посадки, ухода за дынями, трудоемкости, капиталоемкости, урожайности и других характеристик;

5. выборка образцов от каждого сорта и вида дыни, рекомендованных экспертами, для определения критерия ценности;

6. оценка показателей, анализ полученных результатов, вычисление критерия ценности представленных образцов дынь;

7. сравнение полученных величин критерия ценности различных сортов и видов дынь, оценка результатов;

8. выявление сортов и видов дынь, требующих сохранения и размножения;

9. заключение Экспертного совета по сортам и видам дынь, требующих сохранения;

10. выводы о достижении целей и задач исследования и представление их заинтересованным сторонам (международным организациям, местным органам власти, научно-исследовательским и предпринимательским структурам).

Для вычисления критерия ценности сельскохозяйственной продукции (дыни), необходимо классифицировать различные сегменты критериев ценности по следующим значимым показателям:

1. Народно-хозяйственные критерии

а. объем производства (тыс. т);

б. удельный вес в валовом объеме производства плодоовощной продукции (%);

в. количество физических лиц (работников), занятых в производстве дыни (чел);

г. площадь сельскохозяйственных земель, занятой под производство данного сорта дыни (га) и его удельный вес в общей посевной площади плодоовощной продукции (%);

д. урожайность с 1 га (ц);

е. возможность промышленной переработки.

2. Биолого-экологические критерии

а. органолептические свойства (вкус, цвет и рельеф кожуры и мякоти, аромат, толщина кожуры и мякоти, твердость мякоти и т.п.);

б. средний вес (г);

в. лежкость;

г. биологическая ценность (калорийность, содержание сахаров, пектинов, минеральный веществ, витаминов и других биологически активных веществ);

д. засухоустойчивость;

е. приживаемость и устойчивость к местной почве и воде;

ё. устойчивость к сельскохозяйственным болезням и вредителям;

ж. наличие уникальных потребительских свойств.

з. возможности практического использования также кожуры и семян дыни.

3. Рыночные критерии

а. наличие устойчивого спроса со стороны местных и зарубежных потребителей;

б. средняя рыночная цена;

в. возможность экспорта как в свежем, так и переработанном виде (торгуемость);

г. возможность длительного хранения;

д. возможность транспортировки;

е. историческая ценность и национальная идентичность (уникальность) данного сорта дыни.

При необходимости перечень показателей для определения критерия ценности продукции может быть дополнен и расширен. В частности, значимым показателем считается риск, вызываемый увеличением сроков окупаемости продукции. Надежное средство уменьшения такого риска – использование на ранних стадиях разработки новых изделий оценок качества, позволяющих прогнозировать конкурентоспособность изделий. Разумеется, как следствие

технического прогресса проявляется и противоположная тенденция – уменьшение сроков окупаемости; но для очень многих видов товаров характерно увеличение сроков окупаемости /6/.

Для количественного определения и возможности сравнения критериев отбора дынь, нами была предложена следующая формула вычисления **критерия ценности** (значимости) продукции (E):

$$E = \sum kn \cdot bn / n , \text{ где}$$

E – критерий ценности продукции (изделия);

kn – коэффициент ценности (значимости) показателя n. Этот коэффициент может колебаться в значениях от 1 до 3;

bn – экспертная оценка уровня значений показателя n в баллах:

«низкий» уровень – 1 балл;

«средний» уровень – 2 балла;

«высокий» уровень – 3 балла;

«очень высокий» уровень – 4 балла.

n – количество оцениваемых показателей.

ВЫВОДЫ

Большую роль в исследовании играют измерительные методы, выполняемые в условиях лаборатории. Достоверность, воспроизводимость, сопоставимость результатов испытаний возможны при соблюдении условий испытаний, установленных НТД.

Представляется, что данная методика определения интегрального показателя ценности продукции позволит в будущем как производителям, научно-исследовательским организациям, так и государственным экономическим регулирующим органам наиболее эффективно оценить широкий ряд количественных и качественных аналитических показателей каждого сорта и вида дынь и другой сельскохозяйственной продукции, выявить группы положительных и отрицательных критериев, которым необходимо уделить внимание при планировании параметров развития соответствующих отраслей и регионов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Дыни Узбекистана. Ташкент: Госиздат УзССР, 1962. 184 с.
2. Крживец Л.С. Дыни Каракалпакии. Нукус: Издательство Каракалпакстан, 1977.

3. Мавлянова Р., Рустамов А., Хакимов Р., Хакимов А., Турдиева М., Падулоси С. Дыни Узбекистана. Ташкент: Субрегиональный офис IPGRI для Центральной Азии, 2005.
4. Остонакулов Т., Гуломов Б. Продукция бахчеводства: производство, хранение и переработка. Ташкент: Мехнат, 2010.
5. Султанов Ж.Д., Бекбанов Б.Б., Бисенбаева Н.Е., Мамбетназаров А.Б. Разновидности и хранение плодов дыни в условиях Каракалпакстана// Бюллетень науки и практики. Т.4. № 4. С. 156-160. 2018.
6. Азгальдов Г.Г. Теория и практика оценки качества товаров (основы квалиметрии). – М.: Экономика, 1982. – 256 с.
7. Исследование непродовольственных товаров/И.М.Лифиц, Е.Д.Леженин, А.И.Меркулова и др. – 2-е изд., перераб. – М.: Экономика, 1988.
8. Справочник товароведа: (Непродовольственные товары): В 3-х томах. Т. 1 /Т.Г.Богатырева, Ю.П.Грызанов, Е.Е.Задесенец и др. – 3-е изд., перераб. – М.: Экономика, 1988.

KO‘MIR YOQILG‘ISI TUTUNINI TOZALSH JARAYONIDAGI QURILMA DETALLARINI (CAD/CAM/CAE) TIZIMIDA YARATISH VA SIMULYATSIYALASH

Jo‘rayev X.F.

t.f.d., professor, Buxoro muhandislik texnologiya instituti

Qobilov H.X.

PhD, Buxoro muhandislik texnologiya instituti

Jo‘rayev M.T.

M7-21 TJBACT magistranti, Buxoro muhandislik texnologiya instituti

ANNOTATSIYA

Hozirgi vaqtda butun dunyoda elektr energiyasini ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan ko‘plab texnologiyalar mavjud. Elektr energiyasidan tashqari, Polsha kabi past mo‘‘tadil iqlimi bilan ajralib turadigan mamlakatlarda sanoat issiqlik ham juda muhimdir. Polshada kondensatsion elektr stansiyalari va issiqlik elektr stantsiyalari ustunlik qiladi. Bu elektr stansiyalari asosan ko‘mir, qo‘ng‘ir ko‘mir va biomassa bilan yoqiladi. Kondensatsiya elektr stantsiyalari va CHP elektr stantsiyalari bug‘ni sovutish va chiqindi issiqlikdan foydalanish uchun qo‘llaniladigan usulda farqlanadi. Iqtisodiyotning jadal rivojlanishi natijasida energiya resurslariga bo‘lgan talab tobora oshib bormoqda. Bu borada ko‘mir qazib olish sanoatida amalga oshirilayotgan ishlar, nainki tabiiy resursdan tejab-tergab foydalanish, balki aholini qattiq yoqilg‘i bilan ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

***Kalit so‘zlar:** venturi skrubberi, tozalash jarayoni, ko‘p qirralilik, kichik gidravlik qarshilik, Solidworks, Simulyatsiya.*

ABSTRACT

Currently, there are many technologies that can be used to generate electricity around the world. In addition to electricity, industrial heat is also very important in countries with a sub-temperate climate such as Poland. In Poland, condensing power plants and thermal power plants dominate. These power plants are mainly fired by coal, lignite and biomass. Condensing power plants and CHP power plants differ in the method used to cool the steam and use the waste heat. As a result of the rapid development of the economy, the demand for energy resources is increasing. In this regard, the work carried out in the coal mining industry serves not only the economical use of natural resources, but also the provision of solid fuel to the population.

Key words: *venturi scrubber, cleaning process, versatility, small hydraulic resistance, Solidworks, Simulation.*

KIRISH

Bugungi kunda ekologik vaziyatni yaxshilash uchun ushbu chiqindilarni utillashtirishning samarali usullarini joriy etish jumladan, zararli gazlarni tozalash jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash orqali avtomatik boshqarish tizimini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Gaz chiqindilarini tozalashga qaratilgan masalalarni yechish uchun birinchi navbatda dissertatsiya ishining maqsad va vazifalarini belgilab olish maqsadga muvofiqdir. Tahlillar mamlakatimizda ko'mir mahsulotiga bo'lgan talab tobora o'sib borayotganini ko'rsatmoqda. 2010 yildan 2016 yilgacha bo'lgan davrda aholi va byudjyet tashkilotlarining ko'mirga bo'lgan ehtiyoji 2,5 barobardan ortib ketgan. Ana shu talabdan kelib chiqib, soha korxonalarida ko'mirni qazib olish va iste'molchilarga yetkazib berish hajmini ko'paytirishga qaratilgan investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Yonish - bu sanoatda, elektr stantsiyalarida ishlatiladigan taniqli jarayon elektr energiyasi va ixtiyoriy ravishda yoqilg'idan issiqlik olish. Ko'mirni yoqish paytida, elektr energiyasiga kerak bo'ladigan issiqlik energiyasidan tashqari, yonishdan so'ng kul va gzsimon chiqindi hosil bo'ladi. Ko'mirni yoqishdan hosil bo'lgan eng keng tarqalgan mahsulot uchuvchi kul hisoblanadi. Uchuvchi kullari (UK) atrof-muhitni ifloslantiruvchi deb hisoblanadigan yengil, kulrang zarralar yoki kukunlardir. UK elektr stansiyalarining zarralari elektrostatik cho'ktirgichlar (ECh) orqali ushlanadi. Bundan tashqari, uchuvchi kul xususiyatlari yoqilg'ining kelib chiqishiga va yonish jarayonida ishlatiladigan parametrlarga bog'liq. Shuning uchun kul zarralarini ishlatishdan oldin uning xususiyatlari va xususiyatlarini batafsil aniqlash juda muhimdir. Natijalar shuni ko'rsatadiki, turli fraksiyalarning morfologiyasi sezilarli farqlarni ko'rsatadi. Alohida fraksiyalarning elementar tarkibi zarrachalar hajmiga bog'liq. Hozirgi vaqtda elektr va issiqlik zamonaviy sivilizatsiyaning rivojlanishi va faoliyati uchun zarurdir. Yillar davomida elektr energiyasiga talab ortib borayotgani qayd etildi. Dunyoda elektr energiyasi ishlab chiqarish hali ham ko'p miqdorda chiqindilarni ishlab chiqaradigan qattiq qazilma yoqilg'ining termal konversiyasiga asoslangan. Har yili energetika sektori taxminan $3,5 \cdot 10^9$ tonna ko'mir qazib oladi, bu esa jahon elektr energiyasining qariyb 38 foizini ishlab chiqarish imkonini beradi.

Chiqindilar yonish jarayonida hosil bo'ladigan barcha qo'shimcha mahsulotlardir. Ko'mirning yonishi natijasida turli xil yon mahsulotlar paydo bo'ladi va ular orasida eng ko'p uchuvchi kul hisoblanadi. Odatda uchuvchi kul taqsimotiga

uchuvchi kul (70-90%) va pastki kul (10-20%) kiradi. Ko'mirni yoqishning boshqa qo'shimcha mahsulotlariga qozon shlaklari, chiqindi gazlarini oltingugurtdan tozalash, gips yoki boshqa turdagi materiallar, masalan, suyuq qatlamli yonish kullari, senosferalar va skrubber qoldiqlari kiradi. So'nggi yillarda elektroenergetika sanoati texnologik va samaradorlikni sezilarli darajada oshirishga olib kelgan bir qator o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Sohaning dolzarb vazifalari energiya ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, yoqilg'idan foydalanishni optimallashtirish, shuningdek, elektr stansiyalarining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirishga qaratilgan. Shu bois yangi texnologiyalar joriy etilib, mavjudlari takomillashtirilmoqda.

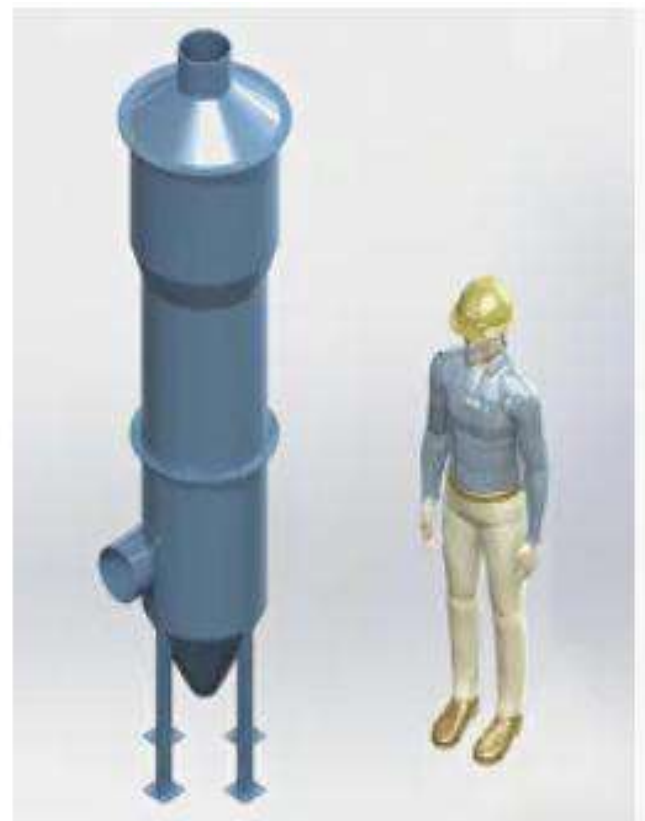
MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi vaqtda butun dunyoda elektr energiyasini ishlab chiqarish mumkin bo'lgan ko'plab texnologiyalar mavjud. Elektr energiyasidan tashqari, Polsha kabi past mo'tadil iqlimi bilan ajralib turadigan mamlakatlarda sanoat issiqlik ham juda muhimdir. Polshada kondensatsion elektr stansiyalari va issiqlik elektr stansiyalari ustunlik qiladi. Bu elektr stansiyalari asosan ko'mir, qo'ng'ir ko'mir va biomassa bilan yoqiladi. Kondensatsiya elektr stansiyalari va CHP elektr stansiyalari bug'ni sovutish va chiqindi issiqlikdan foydalanish uchun qo'llaniladigan usulda farqlanadi. Kondensatsiya elektr stansiyalari yonish jarayonida hosil bo'lgan yoqilg'ining kimyoviy energiyasini bug'ning issiqlik energiyasiga aylantirish imkonini beruvchi texnologiyadan foydalanadi, bu esa turbinada issiqlik kengayish jarayonida kinetik energiyaga - mexanik energiyaga aylanadi. Keyin turbina tomonidan boshqariladigan generatorda mexanik energiyani elektr energiyasiga aylantirish sodir bo'ladi. Olingan elektr energiyasi yuqori kuchlanishga aylantiriladi va tarmoqqa o'tkaziladi va so'ngra yakuniy iste'molchilarga tarqatiladi. Bundan farqli o'laroq, CHP stansiyalari kondensatsion elektr stansiyalarida bo'lgani kabi ishlab chiqariladigan elektr energiyasidan tashqari, suv yoki bug 'shaklida issiqlik energiyasini ham ishlab chiqaradi. Bunda bug 'turbinasida qisman kengaytirilgan bug' to'g'ridan-to'g'ri texnologik bug' sifatida ishlatiladi yoki sanoatni isitish uchun ishlatiladi. Sanoat suvi yopiq konturda aylanadi va shahar isitish uchun ishlatiladi. Turbinadan olingan suv bug'ining bir qismi kondensatorida kondensatsiyaga berilmaydi. Bu sovutish suvi tufayli energiya yo'qotishlarini sezilarli darajada kamaytiradi va bu samaradorlikni oshiradi. Shuning uchun birlashgan issiqlik va elektr stansiyalari kondensatsiyali elektr stansiyalariga qaraganda ancha samarali. Yuqorida aytib o'tilgan kondensatsiya va CHP stansiyalarida odatda ikki xil turdagi qozonlardan foydalaniladi: chang ko'mir qozonlari yoki qattiq yotoq yoki aylanma yotoq bilan ta'minlangan suyuq yotqizilgan qozonlar.

An'anaviy maydalangan ko'mir qozonlari bilan jihozlangan elektr stantsiyalarida uchuvchi kul (hech qanday qo'shimchasiz an'anaviy) va qo'shimcha tutun gazini oltinugurtdan tozalash mahsulotlari bilan uchuvchi kul ishlab chiqariladi. Chiqindili kullar, qo'shimcha mahsulotlar bilan, chiqindi gazlarini oltinugurtdan tozalashning quruq yoki yarim quruq usullari qo'llanilganda ishlab chiqariladi. Ushbu turdagi gaz tozalash moslamasi gazni tutun, kimyoviy moddalar, aerezollar va changdan nam tozalash uchun zarur. Gazsimon ifloslantiruvchi moddalarni yutish uchun ishlatilishi mumkin. Bunday holda, skrubberga kiradigan suyuqlik o'rniga, maxsus tutib qoluvchi suyuqlik bo'lishi kerak.

Venturi skrubberlarini qo'llash sohalari: organik birikmalardan tozalash, oltinugurt saqllovchi birikmalardan tozalash, noorganik birikmalarning chang zarralaridan tozalash, fenol va formaldegid, aerezollar, bug'lar, kislota aralashmalaridan tozalash.

1-Rasm. Halqasimon aloqa kanaliga ega Venturi skrubberi

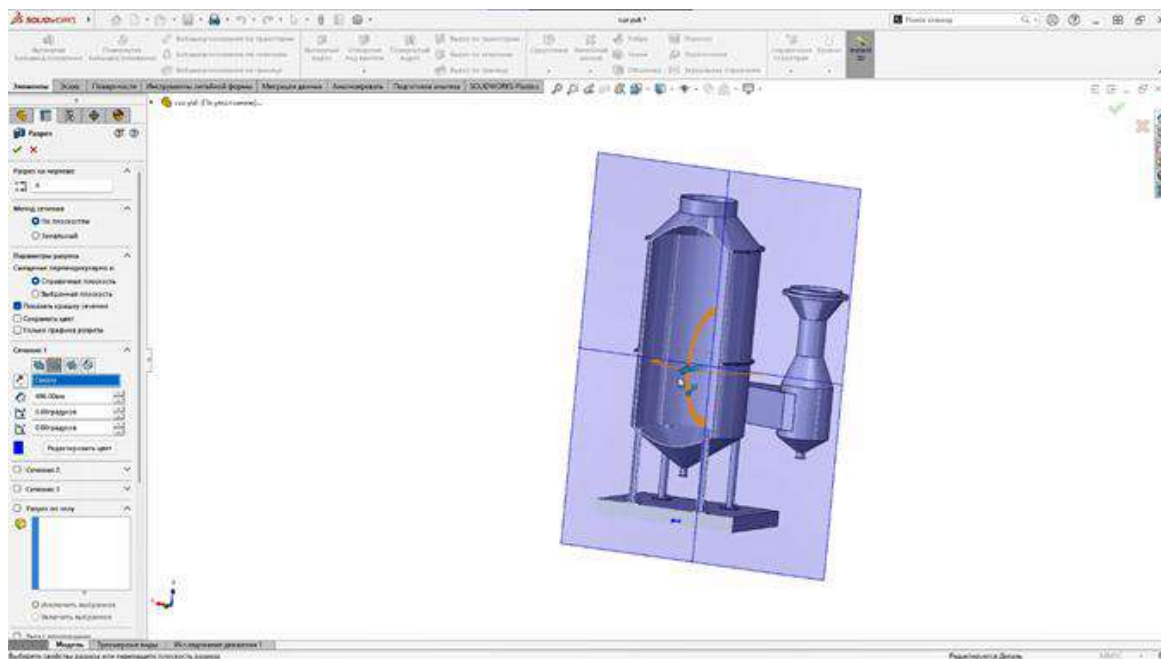
Venturi tozalagich Skrubberning ishlash printsipi Venturi trubasining aerodinamik kuchiga asoslanadi. Bu qum soatiga o'xshash quvur. Quvurga quyidagilar kiradi: diffuzor, bo'yin, aralashtirgich va sug'orish suyuqligini sepish bilan ta'minlash uchun forsunkalar. Skrubberning ishlash printsipi juda oddiy. Kontaminatsiyalangan gaz kirish gaz gardish orqali venturi ichiga kiradi. Venturi

skrubberini yetkazib berish va o'rnatish. Ta'minot doirasiga qo'shimcha ravishda loyni oson tozalash uchun e'gimli tubli qayta ishlangan suv idishi kiradi. Ozonator - formaldegiddan qo'shimcha tozalash uchun. 3D modelini yaratish jarayoni hajmli geometrik elementlarni yaratishga va ular o'rtasida turli xil operatsiyalarni bajarishga asoslangan. LEGO konstruktori singari, model standart elementlardan (bloklardan) iborat va ushbu elementlarni qo'shish (yo'q qilish) yoki bloklarning xarakterli parametrlarini o'zgartirish orqali tahrirlanishi mumkin. 3D modeli ob'ektning fizik xususiyatlarini (hajm, massa, inertsiya lahzalari) to'liq tavsifini beradi va dizaynerga virtual 3D makonda ishlashga imkon beradi, bu esa kompyuter modelini prototiplash bosqichidan tashqari kelajakdagi mahsulot qiyofasiga eng yuqori darajaga olib chiqishga imkon beradi. SolidWorks ishlab chiqaruvchilari murakkab yig'uvchilar bilan ishlashga katta e'tibor berishadi, ularning tarkibiy qismlari o'nlab yoki yuz minglab birliklarni tashkil qilishi mumkin. Albatta, bunday modellar bilan ishlash uchun alohida qismlar va yig'ilishlarni boshqarish, protsessor va operativ xotirani oqilona boshqarish uchun maxsus texnik vositalardan foydalanish kerak.

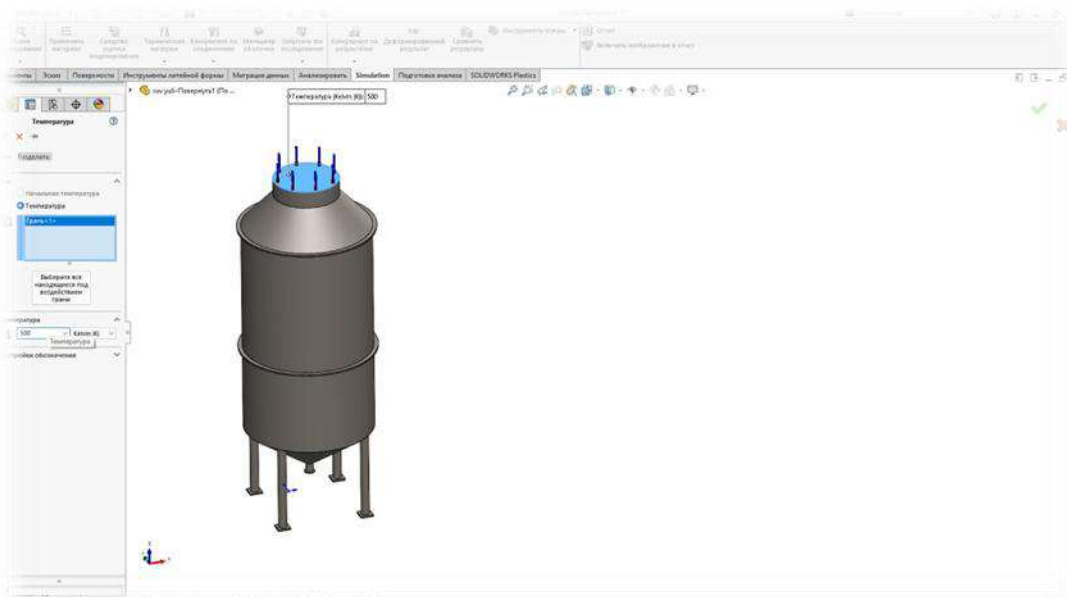
SolidWorks dizayni amalga oshiriladigan qo'shma korxonalarini avtomatlashtirish dasturiy to'plamining asosidir. U quyidagi amallarni bajarishda juda katta yengillik beradi:

- murakkabligi cheklanmagan qismlar va yig'ilishlar, metall buyumlar, payvandlangan tuzilmalar, uskunalar;
- "kontseptsiyadan", sanoat dizaynidan, murakkab sirtlarni loyihalash, "yig'ish qobiliyati" ni tekshirish;
- IPMS (International Property Measurement Standard) talablariga muvofiq chizmalar ishlab chiqarish.

SolidWorks gibrid parametrik modellashtirish tizimi IPMS (International Property Measurement Standard) talablariga muvofiq turli xil ekspress-tahlillarni, shuningdek dizayn hujjatlarini loyihalashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan hajm va qismlarni loyihalash uchun mo'ljallangan. Dastur Windows platformasida ishlaydi. Dizayn hujjatlari IPMS (International Property Measurement Standard) talablariga to'liq muvofiq holda beriladi. SolidWorks dasturiy kompleksi tarkibiga bazaviy shakldagi SolidWorks Standard, SolidWorks Professional, SolidWorks Premium, hamda har xil amaliy modullar kiradi.

2-Rasm. Skrubberning istalgan sohasini ko`rinish

3-
Rasm.

Skрубber qurilmasining simulyatsion ko`rinishi

SolidWorks Simulation – loyihalangan modellarni tahlil etish tizimi bo`lib, SolidWorksda integratsiyalangan(joylashtirilgan). SolidWorks Simulation quvvat tahlili, barqarorlikni yo`qotish, optimizatsiyalash tahlillarini ta`minlaydi, bundan tashqari bir ekranda chastotali va termik tahlilni ham amalga oshiradi. Tezkor yechish dasturlari bilan qurollangan SolidWorks Simulation oddiy personal kompyuterni ishlatgan holda katta vazifalarni yechish imkonini beradi. SolidWorks Simulation tahlil ehtiyojlaridan kelib chiqib va talablarni qondirish uchun bir nechta paketlar bilan boyitilgan. Simulyatsiyani amalga oshirishdan avval Create Mesh buyrug`i yordamida detallarimiz birlashgandan so`ng bir jism tasavvur qilib, unga static ta`sir

etuvchi tashqi omillarning zonalarini to'rt shaklida hosil qilamiz. Interfaol kompyuter simulyatorlari tadqiqotchilarga o'zlarining kashfiyotlarini boshqarish va egalik qilish hissini beradi va shu bilan ularning ma'lumotni tushunish va tahlil qilish qobiliyatini oshiradi. Ushbu simulyatsiyalar real dunyo hodisalarini qayta tasavvur qilish imkoniyatini beradi.

Solidworks Simulation paketini dasturning Tools oynasiga kirib Add-Ins... bo'limidan topish mumkin. Bu harorat qaysi nuqtaga tasir qilish shkalasini animatsion palitra ko'rinishida ko'rsatib beradi. Kompyuter simulyatsiyasi moslashuvchan, dinamik hamda interaktivdir. Bunda turli xil parametrlarning qiymatlarini o'zgartirib, ularning ta'sirini kuzatish orqali ilmiy tushunchalar va g'oyalar to'g'risida xulosalar chiqarish mumkin.

XULOSA

Muhandislik loyihalashning avtomatlashtirilgan tizimlarining (CAD/CAM/CAE) asosiy afzalliklari, ishlab chiqarish korxonasining qurilmalari ustida ilmiy tadqiqotlar olib borish, qurilmalarni har xil tashqi omillarga, xususan, bosim, kuch, temperatura va boshqa fizik ta'sirlarga javob berishini simulyatsiyalash o'rganib chiqildi. CAD/CAM/CAE tizimlardan foydalanish, nafaqat ishlab chiqarish jarayonida, shuningdek, loyihalash, modellashtirish, avtomatlashtirish sohalarida ham korxonazavodlarga ortiqcha resurs va vaqt sarflamasdan, isrofgarchilikka yo'l qo'ymasdan korxonazavodning qurilmalarini loyihalashga, ularni abrobatsiyalardan o'tkazishga, ishlab chiqarish liniyasidagi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni bartaraf etishga yordam beradi.

REFERENCES

1. Texnologik jarayonlarni nazorat qilish va avtomatlashtirish: texnika oliy o'quv yurtlari uchun darslik / N.R. Yusupbekov, Sh.I. Muhamedov, Sh.M. G'ulomov. - T.: O'qituvchi, 2011.-571 b.
2. Miltiadis A. Boboulos "CAD/CAM & Rapid Prototyping Application Evaluation", 1st edition. 2010 y
3. В.П.Прохоренко "SolidWorks практическое руководство", – Москва издательство БИНОМ: 2004 г.
4. James D. Bethune "Engineering Design and Graphics with SOLIDWORKS 2016. Chapter", Boston: Pearson / 2017 ISBN 10: 0- 13-450769-X, ISBN 13: 978-0-13-450769-9

5. Д.Зиновьев. “Основы проектирование в SolidWorks 2016. Практическое руководство по освоению программы SolidWorks в кратчайшие сроки” - Украина 1-изд. Студия Vertex / 2017 г.
6. ХХ Кобиров, ОР Абдурахмонов, АУ Усмонов, МС Мизомов, СА Бурунов, “Методика проведение эксперимента по изготовлению угольного брикета с применением биоорганических связующих” XLV международной научно–практической конференции «Технические науки: проблемы и решения», Москва 2021.

INGLIZ MADANIYATINI IFODALASHDA ISHLATILADIGAN FRAZEOLOGIZMLAR TAHLILI

Tursunov M. M.

Buxoro Davlat Universiteti

Ingliz tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Tursunov Mirzo Mahmudovich

BuxDU Ingliz tilshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.f.d. (PhD),

Husenova Nigina G'affurovna

Lingvistika: Ingliz tili mutaxassisligi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz madaniyatini ifodalashda ishlatiladigan frazeologizmlar tahlili haqida soʻz yuritilgan va keng qamrovda tahlil qiulinib chiqildi.

***Kalit soʻzlar:** frazeologizm, neytral, nominativ funksiya, voliyuntativ funksiya, semantika, ixchamlashtirish, obraz, baholash, deyiksis, ekspressiv, emotsiya.*

ABSTRACT

In this article, the analysis of phraseology used in the expression of English culture is discussed and comprehensively analyzed.

***Key words:** phraseological unit, neutral, nominative function, volitional function, semantics, compactification, image, evaluation, deixis, expressiveness, emotion.*

KIRISH

Frazeologik biriklarning nominativ funksiyasi tilning leksik qatlamidagi boʻshliqlarni toʻldirib kelishi bilan xarakterlanadi va ikki turga boʻlinadi: neytral nominal va nominal. Neytral-nominativ funksiya asosan frazeologik butunlik uchun xos boʻlib, undagi asosiy vazifa maʼlum bir obyekt yoki predmetni nomlash, uning stilistik xususiyatlarini ochib berish emas. Frazeologik birliklarning nominativ funksiyasi semantik jihatdan toʻla koʻchma maʼnoga asoslanuvchi frazeologik chatishmalar uchun ham xos. Faqat modal va undov frazeologik birliklarga nominativ funksiyaga ega emas. Nominativ funksiya bilan bevosita bogʻliq boʻlgan funksiya bu kognitiv funksiya hisoblanadi. Chunki borliqdagi narsa-predmetlarni jamiyatda tushunganimizdek aks ettiramiz. Ular ongimizda oʻz inikosini topadi. Frazeologik birliklar ham xuddi til kabi ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Chunki frazeologik birliklar maʼlum bir jamiyatda, maʼlum bir shaxslar tomonidan kashf etiladi va mana shu jamiyatda kommunikativ vosita sifatida foydalaniladi. Kondakov kognitivlikga quyidagicha taʼrif bergan: “Bilish jarayoni xayol surish, intuitsiya, oldindan koʻra bilish, tasavvur va boshqa fikrlashga oid holatlarni ham oʻzida

mujassamlashtiradi” Frazеologik birliklarning nominativ va kognitiv funksiyasi kommunikativ funksiya bilan bevosita aloqador. Yuqoridagi funksiyalar kommunikativ funksiyaga bog‘liq ravishda paydo bo‘ladi hamda rivojlanadi. Shu asosda frazeologik tizimdagi iearxik munosabat shakllanadi. Frazеologik birliklar uchun xos bo‘lgan semantik funksiyaga volyuntativ (lot. voluntasistak) deyktik, rezultativ va boshqa funksiyalar bevosita tegishli. Volyuntativ funksiya-bu xohish, istak bildirish funksiyasidir. Bu funksiya ba’zi frazeologik birliklar uchun xarakterlidir. Masalan: wish smb. well- omad baxt tilamoq;

Wish smb ill- muvaffaqiyasizlik tilamoq; I wish to God... — xudodan tilagim; Get one’s wish- o‘ylagan niyatiga erishmoq;

1) I wish Jane Fairwax very well;but she tires me to death

2) I wish to Godwe knew what was in their mind

3) Fleur, I love you, Fleur! Fleur uttered a short laugh. Come again, she said,when I haven’t got my wish? Frazеologik birliklarning deyktik funksiyasi haqida gapirishdan oldin deyksis haqida alohida to‘xtalib o‘tamiz.

Deyksis- so‘zi yunoncha “ko‘rsatish”, “ishora” ma’nolarini anglatib, ilmiy qo‘llanishda lisno vositasida voqelikka ishora, ko‘rsatish mazmunini beradi.

Ko‘rsatish, ishora vazifasini ado etuvchi birliklarni deyktik ibora deb atashadi. Bu iboralarga nisbattan ayrim tilshunoslar “indeksikallar”(indexical) atamasini qo‘llaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda shaxs, zamon, makon deyksislari farqlanib kelinmoqda. Frazеologik birliklar ayrim hollarda deyktik vosita vazifasini bajarib kelishi ham mumkin. Masalan, shaxs deyksisi: At second hand- ikkinchi kishi tomonidan;

If I would govern this country wisely, I must be posted in the details of its life, and not at second hand, but by personal observation and scrutiny. Berilgan misolda ibora so‘zlovchiga ishora sifatida ifodalanmoqda. Makon deyksisi ma’lum bir joy yoki harakat yo‘nalishini ko‘rsatib berish uchun xizmat qiladi. Aynan bizning tadqiqot doiramizga kiruvchi iboralar ham bu vazifani bajarib kelishi mumkin. Masalan: Show a clean pair of heels - jo‘nab qolmoq, juftakni rostlamoq; It was evident that Captain Butler feared the worst, for he crowded on all canvas and it seemed for a time that he would show the strange ship a clean pair of heels. Zamon deyksisiga ma’lum bir vaqt bilan bog‘lik holatlarni ifodalovchi frazeologik birliklarni misol keltirishimiz mumkin: Wait to see which way the cat jumps - voqealar rivojini kutmoq; At once-birdaniga, ayni zamonda:

Frazеologik birlik voqealarning baravar yuz berayotganini ifodalab ko‘rsatmoqda; Ba’zi frazeologik birliklar uchun rezultativ funksiya ham xos bo‘lib, u

frazeologik birlik ifodalab kelayotgan harakat yoki holatning sababini ko'rsatib berishidir. Masalan: come a cropper-muvvofaqiyatsizlikka uchramoq; Make one's bed and have to lie on. It qilgan ishiga javob bermoq; Set smb's teeth on edge-kimnidir asabiga o'ynamoq; Tildagi barcha birliklar, jumladan frazeologik birliklar uchun xos bo'lgan eng muhim funksiya bu pragmatik funksiya hisoblanadi. Pragmatik maqsadga yo'naltirilganlik frazeologik birliklar uchun xarakterli jihatlardan biridir. Stilistik funksiya- frazeologik birliklarning aksariyati uchun xarakterli jihat hisoblanadi. Chunki frazeologik birliklarda denotativ ma'no bilan bir qatorda konotativ element ham ishtirok etgan bo'ladi. Bu esa nutq momentidafrazeologik birliklarning o'ziga xos stilistik vazifani ifodalab kelishini ko'rsatadi. Frazeologik birliklarning uslubiy funksiyalari xilma-xil va rang-barangdir, ularning ayrimlari tabiiy bo'lib, frazeologik birlikning ichki tabiatidan kelib chiqadi. Qolganlari esa individual xarakterga ega bo'lib, u yoki bu so'z san'atkorining estetik mahorati, xohish irodasi, til vositalaridan foydalanishdagi novatorligi bilan aloqadordir, shulardan birinchisini frazeologik birliklarning lisoniy, uzual uslubiy funksiyalari deb, keyingilarini esa nutqiy okkazonal uslubiy funksiyalari deb nomlash mumkin. Frazeologik birliklarning uzual uslubiy funksiyalari frazeologik birliklar uchun umumiy, doimiy bo'lib, har qanday matnda reallashadi va ular frazeologik birliklarning o'ziga xos kategorial xususiyatlari bilan aloqadordir. Rus tilshunosi S.G. Gavrin rus tilida frazeologik birliklarni tahlil qilganda, ularning bir necha funksiyalari mavjudligini ko'rsatib bergan. Ana shu funksiyalar ingliz tili Fraeologik birliklari uchun ham xarakterli hisoblanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, frazeologizmlar so'zlashuv nutqida qo'llanilganda bir vaqtning o'zida turlicha funksiya bajarib, nutqni ta'sirchan, jonli hamda rang-barang bo'lishini ta'minlaydi.

Frazeologik birliklar tilimizni ta'sirchan, mazmunli hamda jonli bo'lishini ta'minlovchi birliklar sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday birliklarni nutqda qo'llanilishi so'zlovchining intellektual salohiyatini belgilab bergani bois, ularni nutq momentida, qolaversa badiiy talqinda bajaradigan funksiyalarini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Har qanday frazeologik birlik uchun xos bo'lgan muqim funksiyalar mavjud bo'lib, ular nominativlik, kommunikativlik hamda kognitivlik funksiyalaridir. Nominativ funksiya frazeolgik birliklarning moddiy dunyodagi ma'lum bir obyektlar, harakat yoki holatlarni nomlash yoki ifodalab kelishida namoyon bo'ladi. Frazeolgik birliklarning kommunikativlik funksiyasi esa nutq jarayonida ma'lum bir fikr ifodalash, ma'lum bir ma'lumotni tinglovchiga yetkazish uchun foydalaniladi va bu ularning kommunikativ birlik ekanligini tasdiqlaydi.

Frazeologik birliklar uchun xos bo'lgan o'zgaruvchan funksiyalarga semantic funksiya, volyuntativ funksiya, deyktik funksiya, pragmatik funksiya, stilistik

funkusiya kabilar kiritilidi. Stilistik funksiya aksariyat so‘zlashuv frazeologik birliklari uchun xos bo‘lib, ular ma‘lum bir voqea-hodisa yoki narsa-predmet haqida xabar yetkazish bilan bir qatorda unga qo‘shimcha emotsional ekspressiv bo‘yoq yuklaydi. Shuningdek, rus tilshunosi Gavrin talqiniga binoan frazeologik birliklar yana nutq momentida, nutqni ixchamlashtirish, obrazli ifodalash, baholash bir qator muhim funksiyalar bajaradi. Frazeologik birliklar nutq momentida ham badiiy talqinda qo‘llanilganda ham ikki xil uzual va okkazonal holatda qo‘llanilishi mumkin. Ya‘ni frazeologik birliklarning uzual ma‘nosi uning lug‘atda aks etgan ma‘nosi bo‘lsa, okkazonal ma‘nosi frazemaning ma‘lum bir nutq momentida yoki matnda anglatib kelayotgan ma‘nosi hisoblanadi. Frazeologik birliklarni okkazonal xususiyatlarini birinchilardan bo‘lib, rus tilshunosi A.V.Kunin tadqiq etgan. Uning ta‘limotiga binoan frazeologik birliklar to‘rt xil usulda qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, birinchi va ikkinchi darajali uzual ifodalanish frazeologik birliklarning lug‘aviy ma‘nosiga asoslansa, birinchi darajali okkazonal ifodalanish frazeologik birlik ma‘nosidagi turli xil o‘zgarishlarni taqqozo etadi. Ikkinchi darajali okkazonal ifodalanish bo‘lsa frazeologik birlik tarkibini umuman o‘zgartirib yuboradi. Bunday ifodalashnitilshunosi Nachischione “portlash“ deb ham atagan. Frazeologik birlik tarkibidagi okkazonal o‘zgarishlarni tahlil qilish zamonaviy ingliz frazeologiyasidagi dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Chunki aynan frazeologik birliklarning okkazonal qo‘llanilishini tahlil qilish yordamida matndagi ichki ma‘no yoritilib, ekspressiv–stilistik xususiyatlar aks ettirilishi mumkin. Frazeologik birliklar uchun xos bo‘lgan o‘zgaruvchan funksiyalarga semantic funksiya, volyuntativ funksiya, deyktik funksiya, pragmatik funksiya, stilistik funksiya kabilar kiritilidi.

Stilistik funksiya aksariyat so‘zlashuv frazeologik birliklari uchun xos bo‘lib, ular ma‘lum bir voqea-hodisa yoki narsa-predmet haqida xabar yetkazish bilan bir qatorda unga qo‘shimcha emotsional – ekspressiv bo‘yoq yuklaydi. Shuningdek, rus tilshunosi Gavrin talqiniga binoan frazeologik birliklar yana nutq momentida, nutqni ixchamlashtirish, obrazli ifodalash, baholash bir qator muhim funksiyalar bajaradi.

Frazeologik birliklar nutq momentida ham badiiy talqinda qo‘llanilganda ham ikki xil uzual va okkazonal holatda qo‘llanilishi mumkin. Ya‘ni frazeologik birliklarning uzual ma‘nosi uning lug‘atda aks etgan ma‘nosi bo‘lsa, okkazonal ma‘nosi frazemaning ma‘lum bir nutq momentida yoki matnda anglatib kelayotgan ma‘nosi hisoblanadi. Frazeologik birliklarni okkazonal xususiyatlarini birinchilardan bo‘lib, rus tilshunosi A.V.Kunin tadqiq etgan. Uning ta‘limotiga binoan frazeologik birliklar to‘rt xil usulda qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, birinchi va ikkinchi darajali uzual ifodalanish frazeologik birliklarning lug‘aviy ma‘nosiga asoslansa, birinchi darajali okkazonal ifodalanish frazeologik birlik ma‘nosidagi turli xil o‘zgarishlarni

taqqozo etadi. Ikkinchi darajali okkazonal ifodalanish bo'lsa frazeologik birlik tarkibini umuman o'zgartirib yuboradi. Bunday ifodalashnitilshunosi Nachischione "portlash" deb ham atagan. Frazeologik birlik tarkibidagi okkazonal o'zgarishlarni tahlil qilish zamonaviy ingliz frazeologiyasidagi dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki aynan frazeologik birliklarning okkazonal qo'llanilishini tahlil qilish yordamida matndagi ichki ma'no yoritilib, ekspressiv–stilistik xususiyatlar aks ettirilishi mumki.

Frazeologiya til va madaniyatning o'zaro aloqalarini yaqqol tushuntiruvchi tilshunoslik bilimlarining eng yuqori cho'qqisidir. Frazeologiyaning alohida fan sifatida tan olinishi bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lsada, hozirda frazeologiya o'zining ichki tuzilishi-yu, tadqiqot masalalariga ega bo'lgan alohida tilshunoslik bo'limi sifatida shakllanib bo'ldi. Undagi ko'plab muammolar hali o'z yechimini kutayotgan bo'lsada, hozirgi zamon tilshunosligida dolzarb frazeologik masalalar birin-ketin yoritilmoqda.

Ingliz tili frazeologiyasida bizning tadqiqot doiramizga kiruvchi, so'zlashuv uslubiga xoslangan frazeologik birliklar nisbattan keng tarqalgan hisoblanadi. So'zlashuv uslubi maxsus tayyorgarlik ko'rilmay shakllangan uslub sistemasidir. So'zlashuv jarayonida suhbatdoshlar bir-birining savoliga javob berganda tayyorgarlik ko'rmay vaziyatga qarab fikr yuritadi, bunda suhbatdoshlar aktivligi va operativligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Frazeologik birliklar o'zlarining semantik, funksional, uslubiy va sintaktik xususiyatlariga ko'ra so'z birikmalari, sodda va qo'shma gaplardan ajralib alohida bir turni tashkil etadi, ya'ni frazeologik biriklarda so'z, so'z birikmalari va gapning struktur belgilari neytrallashib, yaxlitlik kasb etadi. Shuning uchun bugungi kunda rivojlanib borayotgan ingliz tilshunosligida turli tipdagi so'z yasash qoliplari, semantik-funksional planda olingan frazeologizmlar orasidagi aloqalar o'rganilishi muhim.. Afsuski so'z va so'z birikmalari va gap uzoq yillar davomida tilshunoslikning asosiy birliklari sifatida qabul qilib kelindi. Bu esa birinchidan til birliklarining iearxik (pog'onali) munosabatini chuqur tahlil etmaslikka olib keldi, ikkinchidan esa boshqa til birliklari, jumladan frazeologik birliklar semantikasi, funksionaluslubiy xususiyatlari tadqiqqiga soya tashlab turdi.

XULOSA

So'zlashuv frazeologik birliklari xalq og'zaki ijodida, kundalik muloqotda keng qo'llanilib, umuman uy-rozg'or buyumlari, kiyim-kechak nomlari, oziq –ovqat nomlari, pul birliklari, kundalik ish-harakatlarni, shuningdek insonning emotsionalruhiy holatlarini ifodalab keladi. So'zlashuv frazeologizmlari oddiyliigi, maishiy xarakterga egaligi, ba'zan satirik yoki hajviy uslubiy bo'yoqqa ega bo'lishi va yuqori darajadagi emotsionalligi bilan kitobiy frazeologizmlardan ajralib turadi.

Shuningdek frazeologik birliklarning tarkibiy qismida ko‘pincha konotativ element yetakchilik qiladi. Chunki frazeologik birliklar ob‘yektiv reallikni, ma‘lum voqea hodisani nomlash uchun emas, balki unga nisbattan modal munosabatni ifodalash maqsadida yuzaga keladi. Frazeologik birliklarning asosiy qismi ma‘no jihatdan insonga qaratilgan: ular kishining biror fizik, ruhiy, aqliy-intelektual xususiyatini, hatti harakatini baholaydi. Frazeologik birlikning denotativ ma‘nosiga emotsionalekspressiv bo‘yoqdorlik yuklaydi. Shu sababi frazeologik birliklarni tahlil qilganda ularning uslubiy tavsifi muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklarning uslubiy jihatdan farqlash deganda, quyidagi dolzarb masalalar nazarda tutiladi: uslubiy ma‘no va uning komponentlari, frazeologik birliklarni uslubiy jihatdan farqlash mezonlari, ingliz frazeologik sistemasining uslubiy qatlamlarini belgilash, ko‘p ma‘noli va sinonim frazeologik birliklar hamda ularning uslubiy xususiyatlari, antonim, omonim frazeologik birliklar va ularning o‘ziga xosliklari kabi masalalar.

Frazeologik omonimiya esa, polisemantik iboralar tarkibidagi umumiy invariant bog‘lanishning yo‘qolib ketishi natijasida yuzaga keladi. Frazeologik antonomiyada frazeologizmlarning semantik qarama qarshiligini aniqlovchi differensiatorlar mavjud bo‘ladi. Antonim differensiatori bu frazeologik antonimlarning ma‘noni farqlash belgilarining rasmiy ifodalanishidir. Barcha tur frazeologik birliklar bir uslubga xos yoki turli uslublarga xos bo‘lishi mumkin. Bir uslubga xos frazeologizmlar ekspressivemotsional xususiyatlari bilan bir-biridan farq qilmaydi. Frazeologik birliklarni tahlil qilishda ularning funksional xususiyatlariga alohida to‘xtalib o‘tish joiz. Har qanday frazeologik birlik uchun xos bo‘lgan muqim funksiyalar bilan bir qatorda, frazeologizmlarning o‘zgaruvcham funksiyalari ham misollar yordamida ushbu tadqiqot ishimizda yoritilib berildi.

REFERENCES

1. Турниёзов Н. Ўзбек дериватологиясининг бугунги аҳволи ва истиқбол тараққиёти ҳақида // Tiltaraqqiyotning qonuniyatlari. – Samarqand: SamDCHTI.
2. Aitchison J. Words in the Mind: An introduction in the Mental Lexicon. – Oxford; New York: Basil Blackwell, 1994.
3. Bally, Ch. *Precis de stylistique*. - Geneve, 1905.
4. Bushuy T.A. *Phraseological Equivalention as a Problem of Contrastive*
5. *Lexicography Contrastive Linguistics*. – Sofia, 1996.
6. Bushuy Tatyana. *Sinxronik va diaxronik tilshunoslik*. – Umumiy tilshunoslik bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. - Samarqand: SamDCHTI, 2003.

O'ZBEK VA INGLIZ MAQOLLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA O'ZBEK TILIDAGI EKVIVALENTLARI

S. Shermamatova

Farg'ona davlat universiteti,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti o'qituvchisi,

Y. Mamadaliyeva

Farg'ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqola o'zbek va ingliz maqollarining umuminsoniy xususiyatlarini o'rganish va maqollarni tarjima qilish, muqobil variantini topishga qaratilgan. Shuningdek o'zbek va ingliz xalq maqollarining tilshunoslikda o'rganilish jihatlari keltirilib, bu soha bo'yicha faoliyat olib borgan olimlarning nazariyalari bilan tanishib chiqiladi.

Kalit so'zlar: xalq maqollari, janr, o'z va ko'chma ma'no, istiora, tazod san'ati.

ABSTRACT

The article is aimed at studying the universal characteristics of Uzbek and English proverbs, translating proverbs and searching for an alternative. Also presented are aspects of the study of Uzbek and English folk proverbs in linguistics, as well as the theories of scientists working in this field.

Key words: folk proverbs, genre, original and figurative meaning, metaphor, art of contrast.

KIRISH

Har bir millat va elatning o'zligini, tarixi, madaniyati va milliy qadriyatlarini ifodalovchi omillardan biri xalq og'zaki ijodidir. Xalq og'zaki ijodi asrlar davomida sayqallanib, xalq orasida aytilib, avlodan-avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy meroslardan biridir. Xalq og'zaki ijodining takrorlanmas janrlaridan biri bu maqoldir. Maqol folklorshunoslikda o'rganilayotgan eng muhim mavzulardan biridir. Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifati og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona odob-axloq qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi.

Maqol-arabcha "qavvola" so'zidan olingan bo'lib 'aytmoq, so'zlamoq' degan ma'nolarni anglatadi. Binobarin, "maqol" so'zi o'zbek tilida ikki ma'noda avvalo, o'z lug'aviy ma'nosida – "so'z, nutq"ni anglatasa, ikkinchidan, istilohiy ma'noda-

“folklorda keng tarqalgan janrni” ifoda etadi. Maqolda fikr aniq, xulosa tugal bo’ladi. Maqollarda ifodlangan yagona hukm har bir tinglovchida har xil kechinma yo fikr uyg’otishi tabiiy. Lekin baribir barcha bir xil xulosaga keladi. Maqollarda mantiq kuchi baland, fikr ishonarli va bahslashishga o’rin qoldirilmagan. Shu sababli ulardan nutqning istalgan maqsadda foydalanish mumkin. Shunga qaramay, maqollar, odatda, jiddiy tusda aytiladi va tinglanadi. Lekin ba’zi hollarda kinoya, piching, istehzo, zaharxanda ma’nolarida ham ishlatilishi mumkin. Maqol hamma xalqlar og’zaki ijodida uchraydigan janrdir. Har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida kelgusi avlodga qoldiradi. Tarixdan ma’lumki har bir xalq hayotida juda ko’p o’xshashlik bor, shuning uchun ko’p xalqlarning maqollari o’xshashdir. Ijtimoiy hayotning deyarli hamma sohasi xalq maqollarida aks etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

G’arb va Sharq adabiyotidan, ingliz va o’zbek maqollarini o’xshash jihatlariga nazar solsak, ushbu ikkala millatda ham do’sstlik, vatanparvarlik, hallolik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, adolat kabi tushunchalar doimo madh etilgan. Misol uchun: Bulbul chamanni sevar-Odam Vatanni. Ingliz tilida esa: Every bird likes its own nest – maqolini aytishimiz mumkin. Ushbu maqolni so’zma-so’z tarjima qilsak, har bir qush o’z inini sevadi degan tarzda tarjima qilinadi va o’zbek tilidagi maqol bilan bir xil Vatanni sevish ma’nosi yuzaga kelsada lekin tarjimadan ko’ra o’zbek tilidagi ekvivalentini keltirsak yanada aniq va tushunarli bo’ladi.

Maqollarning har ikkala tilda o’rganilish jihatlarini solishtiradigan bo’lsak, maqollarni to’plam holatiga kelishi, badiiy vositalarning ishlatilish o’rnini o’rganish va umuminsoniy jihatlarini ko’rsatish kabi masalalar deyarli bir xil.

Ingliz tilida maqol atamasi asosan “proverb” so’zi orqali ifoda etiladi. Ba’zan ko’plab adabiyotlarda: adages, distums, maxims, mpttoes, precepts, saws, truism so’zlari orqli ham maqol tushunchasini berishimiz mumkin.

Ingliz xalq maqollari ham xuddi o’zbek xalq maqollari singari g’oyat mukammal va xalq og’zaki ijodining eng sara namunalaridan biridir. Ingliz va butun G’arbiy Yevropa davlatlarining xalq og’zaki ijodi va aynan maqollarning tarqalishida, maqollar kitobi deb atalmish “Bible” ya’ni Bibliyaning o’rni katta. Kitob ingliz xalq maqollarini o’zida jamlagan bo’lib, aynan qadimgi ajdodlar tomonidan aytilgan maqollar keltirilgan.

Ingliz tilida maqol o’ta murakkab va juda ko’p izlanishlar olib borilgan sohalardan biridir. Ayniqsa, maqollarning nazariy jihatdan qilingan ko’plab yangiliklari bu soha ustida ish olib borayotgan tadqiqotchilarga asosiy poydevor bo’la oladi.

Ingliz olimlari tomonidan maqollarning har xil xususiyatlari ko'rib chiqilgan va takliflar keltirilgan. Ingliz maqollari ustida ko'plab izlanishlar olib borgan olimlar sifatida Honik, Mayder, Norik, Teylor, Aroralarni ayta olamiz. Ular maqollarni o'ziga xos eng muhim jihatlarni fanda isbotlab, asosan, ulardagi strukturaviy tuzulish, qanday badiiy vositalarning ishlatilishi, ijtimoiy hayotdagi o'rni kabi masalalarga e'tibor qaratganlar va ularni o'z asarlarida berib o'tganlar. Ushbu sohaga juda katta hissa qo'shgan olimlardan biri folklorshunos Maydarning xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. Chunki u maqollar ustida juda ko'plab izlanishlar olib borgan va nazariy asarlar yozgan olimlardan biridir. U o'z asarlarida maqollarning eng muhim ahamiyatli tomonlarini to'laligicha izohlashga harakat qilgan. Va u maqol haqida shunday fikrlarni bildiradi:

“Proverbs are used in a wide of situations and no limits to the use of the proverb. They can be used to strenghten our arguments, express certain generalitions, influence or manipulate other people, rationalize our own shortcomings, question certain behavioral patterns, satirize social ills, poke fun at ridicuiolous situations”.

Ya'ni: “Maqollar juda keng ko'lamda qo'llanilib ularni qo'llashda chegara yo'q. Maqollar bizning dalillarimizni mustahkamlash, umumiy aniq fikrlarimizni mustahkamlash, umumiy va aniq fikrlarimizni ifodalash, boshqa insonlarni boshqarish yoki ularga ta'sir o'tqazish, jamiyatdagi illatlarni ifodalash”.⁸⁶

Shuningdek, folklorshunos olim Norik maqollar haqida “Maqollar mavjud voqea yoki hodisaning axborotchisi” deydi va maqollarning o'ziga xos jihati an'anaviylik haqida shunday fikrni bildiradi.” The traditional nature of proverbs correlates closely with their status as items of folkloric”.

Maqollar nazariyasi haqida o'z izlanishlarini olib borgan olimlardan biri Trench bo'lib, u maqollardagi 3 narsani “shortness, sense, salt” ya'ni “qisqalik, hissiyot, ta'm” ni juda muhim deb hisoblaydi. Bularni quyida qisqacha keltiramiz: 1. Shortness (Qisqalik): Trench maqollardagi qisqalik eng muhim omil deb aytadi. Yaxshi maqol hamisha qisqa, yurakdan aytilib yurakka yetib borishi lozim deydi. U ba'zan 2,3, yoki undan ortiq so'z bilan ifodalangan bo'lishi kerkligini aytib o'tgan.

Honek maqollarni jamiyatning barcha sohasida folklorchi olimlardan tortib to siyosatchilar, hatto huquqshunoslar ishida ham ahamiyatga ega ekanligi aytadi. Shunga ko'ra maqollarning turli xil maqsad va vazifalari, istiqbollari, taxmin va farazlari, uslublari va nazariy xulosalari mavjudligini ta'kidlaydi. Uning fikricha maqollar aniq va tugal nazariyaga ega emas. Lekin Honek o'zining “A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom” asarida maqollarning o'ziga xos 7 ta muhim xususiyatini ko'rsatadi: Personal: The proverb is treated from

⁸⁶Axmedova.U.K. Ingliz va o'zbek maqollarining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari. Urganch, 2014. 41-bet.

a subjective viewpoint based purely on personal experience and understanding.

Formal: This is a scientific approach that primarily uses the methods and concepts of linguistics, logic, and semiotics to define, classify and semiotics to define, classify and otherwise analyze proverbs.

- *Religious: Religious teaching and wisdom are examined in texts.*
- *Literary: Proverbs in prose and poetry re analyzed in terms of their literary value and what they tell us about the writer, their times, and so forth.*
- *Practical: The many uses of the proverb in intelligence testing, psychotherapy and other areas are examined.*
- *Cultural: This is a scientific approach to the proverb that treats it as a multifunction from of folk literature that arises from and is embedded in a sociocultural context.*
- *Cognitive: this is a scientific approach based on cognitive science that attempts to explain how individuals use and understand proverbs. [53;14]*

Ko'rib turganingizdek, maqollar uchun berilgan har bir nazariyaning maqollarni tadqiq qilishda o'ziga xos ahamiyati bor.

Ingliz folklorshunosligida o'zgacha o'rin egallagan bu janr, o'zbek adabiyotida ham ko'plab izlanishlarga sabab bo'lgan. O'zbek folklorshunosligida maqollar ustida izlanishlar XIX asrdan boshlangan bo'lib: Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G'ulom Zafariy, Mansur Afzalov, Rajab Jumaniyozov, To'ra Mirzayev, Malik Murodov, Ibrohim Haqqulov kabi olimlar asosan maqollarni yig'ib ularni to'plam holatiga keltirish ishlarida o'z hissalarini qo'shganlar. Keyinchalik maqollarning ichki strukturaviy tuzilishi va boshqa tillar bilan qiyosiy o'rganish ya'ni maqollar bo'yicha tarjimashunoslik ishlari boshlangan. Bu o'rinda M. Abdurahimov, K.Karomatova, H.Berdiyorov, R.Rasulovlarning o'rni beqiyosdir.

B.Sarimsoqov va M.Afzalovlarning izlanishlari natijasida ular maqollarni quyidagicha tasnif qiladilar: Alfavit tartibida, mavzu bo'yicha tasnif, poetik va tarixiy tasnif, maqollarning tuzilishi bo'yich tasnif.

1.Alfavit tartibi. Bunda mavjud maqollar to'plamda alfavit tartibida jamlanadi. Bu holat esa foydalanuvchiga to'plamdagi kerakli maqolni tezroq topishiga yordam beradi.

2.Mavzu bo'yicha tasnif. Tanifning bu turida esa material muayyan mavzular bo'yicha guruhlariga ajratiladi va har bir guruh doirasida alfavit tartibida beriladi.

3.Poetik tasnif. Maqollarning ko'pchiligida davrlar o'tishi bilan ma'no tabiati o'zgarib turadi: ilgari o'z ma'nosida qo'llanilgan maqollar keyinchalik faqat ko'chma ma'noda qo'llanishi mumkin. Bu tasnif yuqorida aytib o'tganimizdek, o'z ma'nosida, ko'chma ma'noda va o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llanuvchi maqollarni aniqlaydi.

Kòchma ma'noda qòllanuvchi maqollar: "Quruq qoshiq o'giz yirtar". Faqat kòchma ma'noda qolanuvchi maqollar: "Baliq boshidan chirydi".

4. Tarixiy tasnif. Maqol-juda qadimiy, ayni paytda hamisha zamonaviy janr. Shuning uchun ham maqollar har xil davrlarga mansub. "Qum yig'ilib tosh bo'lmas, qul yig'ilib bosh bo'lmas", "Qul qutursa, quduqqa tuflar"- quldorlik maqollari. "Amirning oshidan -faqirning mushti yaxshi". "Badavlatning noni yarim", "Bekga yetguncha beling sinar"-bu kabi maqollar hozir ko'chma ma'noda ishlatiladi.

5. Maqollarning tuzilishiga ko'ra tasnif etish. Bunda maqollar tarkibidagi mantiqiy markazlar miqdoriga qarab bir nechta guruhlarga bo'linadi: a) ikki (komponentli) qismli maqollar: "Aytilmagan yerga qo'nilmagan tayoq", "Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar", b) to'rt komponentli maqollar:

Arg'umoqda ayol yo'q deb,

Yo'lga tashlab ketmanglar.

Er yigitga mol yo'q deb,

Yovga tashlab ketmanglar.⁸⁷

Maqollarning ixcham shaklga egaligi, lo'nda fikrning ifodalanishi, nasriy va she'riy shaklda bòlishidan tashqari yana bir xususiyati maqollarda badiiy-tasviriy vositalardan foydalanganigidir. Maqollarda kòproq tazod (zid qòyish) san'ati qo'llaniladi. Masalan, "Dòst achitib gapirar, dushman kuldirib", "Kòp òyla, oz sòyla", "Egri ozar, tògri òzar"...

Yana bir san'at istiora (metafora) dir, ya'ni òxshatish. Masalan, "Et bilan tirnoqni ajratib bòlmas".

Xalq maqollari ichida salbiy xislatli odamlarga nisbatan tòqilgan maqollar ham bor. Masalan: "Nafsi buzuq hayitda òlar", "Òtin ayirgan bolta maydonda qolar" kabi.⁸⁸

Maqollardagi pand-nasihat xarakteri ularni yanada jonli va kuchli ta'sirchanligini oshiradi. Masalan: Inglizcha "A bad excuse is better than none" o'zbek tiliga -xohlamasdan kechirim so'rash, umuman so'ramagandan yaxshi deb tarjima qilinadi. O'zbekcha muqobil variant sifatida "Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar, Yomon gap bilan musulmon dinidan" maqolini keltiramiz. Ko'rinib turganidek, ushbu maqollar pand-nasihat mazmunidagi ma'noni beradi. Ya'ni, shaxsga har doim shirin so'zli va yaxshi kalomli bo'lish kerakligini anglatadi. Maqolning har ikki tildagi variantlari ham bir xil ma'noni beradi. Maqollarni o'rganish jarayonida uning tuzulishi, qanday ko'rinishdagi sintaktik butunliklar orqali tashkil topgani muhim omildir. Maqollar tuzilishiga ko'ra, bir va bir necha sintaktik

⁸⁷ Xalq og'zaki ijodi. I. Qodirova. 20-bet.

⁸⁸ Xalq og'zaki ijodi. I. Qodirova. 20-bet.

butunliklar asosida tashkil topgandir. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda bir qismli maqollar sanalib, ko'pincha darak gap yo'sinida bo'ladi. Aynan shu tomonlari bilan o'zbek va ingliz xalq maqollari juda o'xshashdir. Quyidagi maqollar orqali fikrimizni isbotlashga harakat qilamiz.

- The absent is always in the wrong- O'zi yo'qning — ko'zi yo'q.
- There is no accounting for tastes -Har kim suygan oshini ichadi.
- Actions speak louder than words -Gap bilguncha — ish bil.
- Advise none to marry or go to war-Har kimning niyati o'zining yo'ldoshi.

Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, bir qismi tasviriy mohiyatga ega, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir:

- After dinner sit a while,

After supper walk a mile.

- Qorning ochmasdan ovqat yegin,
- Qorning to'ymasdan qo'l artgin.
- Art is long, life is short.
- Ilmsiz — bir yashar, Ilmli — ming yashar. ⁸⁹

Maqollar shakliga ko'ra, nasriy hamda she'riy tuzulishga ega bo'ladi.

All asses wag their ears- Ahmoq aql o'rgatar.

Barking dogs seldom bite- Qopag'on it tishini ko'rsatmas kabi maqollar nasriy tuzulishdagi maqollar hisoblanadi. O'zbek xalq maqollari ichida she'riy shakldagi maqollar ingliz maqollariga nisbatan ko'p uchraydi. She'riy shakldagi maqollarda o'ziga xos vazn, qofiya va ohangdorlik mavjud.

Oltovlon ola bo'lsa,

Og'zidagin oldirar.

To'rtovlon tugal bo'lsa,

Tepadagin endirar.

She'riy tuzulishdagi maqollarda ritmik-sintaktik parallelizmlar, alliteratsiya, qofiya va boshqa ko'pgina poetik vositalar ifodalanadigan ibratli fikrni jarangdor, ohangdor, libos bilan bezantirsa, ayrim hollarda oddiy so'zlarning takrorlari yoki radiflar ham qofiya vazifasini o'taydi.

Masalan:

Yomonga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'lmadi qo'ldosh.

Yaxshiga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'ldi qo'ldosh.

⁸⁹ Ingliz va o'zbek maqollari haqida nazariy qarashlar. Raxmatullayeva S.J.77-bet/

Bu hodisa ko'proq o'zbek maqollari uchun xosdir. Asosan o'zbek maqollarining katta ko'pchiligida alliteratsiya, qofiya kabi poetik vositalarning ishtiroki ko'p kuzatiladi.

Xuddi o'zbek maqollari singari ingliz maqollarida ham turli xil badiiy vositalarning maqollardagi faol ishtirokini kuzatishimiz mumkin. Maqollardagi badiiy vositalarning ishtirokini ingliz olimlaridan Arora o'zining bir qator maqolalarida keltirib o'tadi.

Maqollardagi alliteratsiyaning mavjudligi: No fool like an old fool.

Maqollardagi ritmning mavjudligi:

A friend to everybody is a friend to nobody

Inversiyaning mavjudligi:

Better is a neighbor nearby than a brother far away.

Tazod sanatining ishlatilishi:

Fools never know when they are well.

O'zbek va ingliz xalq maqollari mavzu jihatidan juda rang-barangdir. Agar barcha o'zbek va ingliz xalq maqollari keltirilgan to'plamlarni ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularda o'zbek xalqi hayotining har bir jabhasida uchraydigan narsalar va turli xil hodisalarning maqollarda ifodalanishiga guvoh bo'lamiz. Filologiya fanlari doktori, professor To'ra Mirzayev, Asqar Musaqulov, Bahodir Sarimsoqovlar tomonidan 2005- yilda chiqqan to'plamida o'zbek xalq maqollarining 70 ga yaqin mavzudagi maqollarning jamlanmasi berilgan.

To'plamda o'zbek xalq hayotining barcha sohalarida uchraydigan maqollarni topishimiz mumkin. Ilmiy ishimizning ushbu qismining asosiy maqsadidan kelib chiqqan holda "O'zbek xalq maqollari" to'plamidagi bir xil mavzudagi maqollarning har ikkala tilda muqobil variantiga ega yoki ega emasligini sabablarini xalqlarning mentalitetidan kelib chiqqan holda isbotlashga harakat qilamiz. Tahlil qilinadigan barcha o'zbek xalq maqollarining inglizcha muqobil variantlarini K.M.Karomatova va H.S.Karomatovlarning "Proverbs. Maqollar. Пословицы" deb nomlangan kitobidan keltiramiz.

1. Vatan va vatanparvarlik: Every bird likes its own nest.

Tarjimasi: Har bir qush o'z inini sevadi.

Muqobil varianti: Bulbul chamanni sevar-Odam Vatanni.

2. Mehnatsevarlik va ishyoqmaslik : Speak less but do more.

Tarjimasi: Ko'p gapirma, ko'p ishla.

Muqobil varianti: Qo'ling ishda, ko'ngling Allohda bo'lsin.

3. Halollik va tekinxo'rlik: A) Back is spent under his belly, What is got over the devil's.

B)Shayton kuchi bilan topilgan, shayton puchi bilan ketar. C)Haromdan yig'ilgan haromga ketar

4. To'g'rilik va egrilik:

A)Ill gotten, ill spent.

B)Yomonlik bilan topilgan yomonlikka ketar.

C)Haromdan kelgan haromga ketar.

5. Yaxshilik va yomonlik: A)Forgive and forget.

B)Kechir va unut. C)Yomonlikni yaxshilik bilan yeng.

6. Yaxshi so'z va yomon so'z:

A)A bad excuse is better than none.

B)Xohlamasdan kechirim so'rashyo'g'idan yaxshidir. C)Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar, Yomon gap bilan musulmon dinidan.

7. Adolat, insof va insofsizlik:

A)Give him an inch and hell take an ell.

B)Unga bir duym bersang, bir eloladi.

C)Insof bilan qo'l uzatsang, Noinsof yelkanggacha chiqar.

8. Do'stlik va dushmanlik: A)A friend in need is a friend indeed.

B)Qiyinchilikdagi do'st — asl do'st.

C)Jonga kuygan jondan do'st, Jonga kuymas qanday do'st.

9. Botirlik va qo'rqqoqlik: A)Losers are always in the wrong.

B)Yutqazganlarning doim jahli chiqadi. C)Yiqilgan kurashga to'yimas.

10. Tenglik va tengsizlik: A)It is an equal failing to trust everybody and to trust nobody. B)Hammaga ishongan va hech kimga ishonmaslik bir xil xatodir.

C)Har kimning bo'yiga qarab to'n bich.

11. Donolik va nodonlik: Long hair and short wit.

B)Sochi uzun, aqli kalta. C)Aqli boshda soch turmas.

12. Ilm, kasb-hunar va ilmsizlik: Invention breeds invention.

B)Topqirlik topqirlikni yaratadi.

C)Bilimlining bilimi yuqar, Bilimsizning nimasi yuqar.

“O'zbek xalq maqollari” to'plamida 70 ga yaqin mavzu bo'yicha xalq maqollari keltirilishiga qaramasdan, biz asosan kundalik hayotda eng ko'p uchraydigan va aslida mavzu jihatidan bir- biriga o'ta yaqin bo'lgan maqollarni bir mavzu doirasida olishga qaror qildik. Jadvaldan ko'rib turganingizdek, o'zbek xalq maqollarida uchraydigan barcha mavzularga oid maqollarning deyarli barchasi ingliz xalq maqollarida uchraydi. Fikrimizning isboti sifatida yuqorida o'zbek xalq maqollarida

uchraydigan barcha mavzudagi maqollarning inglizcha yoki ingliz xalq maqollarida uchraydigan o'zbekcha maqollarning bir-biriga nisbatan ishlatiladigan muqobil variantini izlab, keltirib o'tishga harakat qildik.⁹⁰

Demak, o'zbek va ingliz xalq maqollarida mavzu jihatidan bir-biriga o'xshash maqollarning ekvivalentlarini topish mumkin. Natijada har qanday mavzudagi maqolni olmang, u har ikkala tilda o'z muqobil variantiga egadir. Buning asosiy sababi shuki, barcha insoniyatga xos xislatlar hamma millatga xosligidadir. Biroq biz bu fikrlarimiz bilan o'zbek va ingliz tillaridagi maqollar aynan bir xil qo'llanilish o'rniga ega degan fikrni keltirolmaymiz. Shunchaki biz ingliz va o'zbek maqollarida uchraydigan mavzularning har ikki tildagi maqollarda mavjud yoki mavjud emasligini aniqlab olmoqchimiz xolos. Shu o'rinda maqollarni alohida tahlil qilsak, ulardagi ma'no-mazmun barchasida ham bir xil emasligini ko'rishimiz mumkin. Lekin ilmiy ishimizning ushbu qismining asosiy maqsadidan kelib chiqqan holda maqollarning har ikkala tildagi variantlarini o'zaro tahlil qilib chiqmoqchi emasmiz. Muhimi ingliz tilidagi ma'lum bir mavzudagi maqollar o'zbek tilida ham uchrashi yoki aksincha o'zbek tilidagi ma'lum bir mavzudagi maqollar ingliz tilida ham uchrashi mumkin ekanligini isbotladik. Demak, ingliz va o'zbek maqollari ustida mavzu jihatidan olib borgan tadqiqotimizga ko'ra, o'zbek maqollarida uchraydigan barcha mavzularning ingliz tilidagi maqollarda ham uchratishimiz mumkin degan xulosaga kelamiz.

Turli tillarning maqollariga to'xtalar ekanmiz, ular o'sha til egasi bo'lmish xalqning tarixiy, ma'naviy va moddiy madaniyati ko'zgusi ekaniga guvoh bo'lamiz. Shu sababli, turli til maqollarini qiyosiy o'rganish millatning o'ziga xos madaniy va milliy qirralarini ochishga yordam beradi, boshqacha qilib aytganda, o'sha xalqning mentalitetini ko'rsatadi.

“Mentalitet” tushunchasi tilshunoslik paradigmasiga kiritilganiga hali ko'p bo'lmagan bo'lsada, hozirda juda keng doirada qo'llanilmoqda. Tor ma'noda mentalitet “fikrlash doirasi, dunyoqarash” mazmunida foydalanilsa, keng ma'noda esa “xalqning axloqi, tarbiyasi va tasavvuri tushuniladi”

Mentalitet tushunchasini tilshunos V. fon Gumboldt qarashlarida ham ko'rishimiz mumkin. Uning fikricha, mentalitet – bu “xalqning nafaqat tilida, balki adabiyoti, dini va boshqa ma'naviy jabhalarida ham o'z aksini topgan xarakteridir”. Shunday ekan, yuqorida aytib o'tilganidek, bu “milliy xarakter” xalqning dini, siyosati, urf – odatlari, ijtimoiy qatlami, turmush tarzi, tarixi va hatto geografik o'ri bilan ham chambarchas bog'liq.

⁹⁰ K.M.Karomatova va H.S. Karomatovlar. “Proverbs.Maqollar. Пословицы”.

Ingliz tili maqollaridagi milliylik haqida gapirar ekanmiz, ingliz xalqining xarakteri haqida soʻz yuritmay ilojimiz yoʻq. Dunyo millatlari orasida bu xalq vakillari magʻrur va hurmattalabligi bilan ajralib turadi. Bu jihat maqollarida ham koʻrinadi:

Inglizcha: Better be the head of a dog than the tail of a lion.

Oʻzbekcha tarjimasida: Arslonning dumi boʻlgandan koʻra itning boshi boʻlgan afzal.

Oʻzbekcha varianti: Arslonning oʻligi — sichqonning tirigi.

Inglizcha: Better go to heaven in rags than to hell in embroidery.

Oʻzbekcha tarjimasida: Jahannamga kimhob kiyib borgandan, jannatga juldur kiyib borgan afzal.

Oʻzbekcha varianti: Boy boʻlib bezillaguncha,

Qul boʻlib qoʻporib yur.

Inglizcha: Better untaught than ill-taught.

Oʻzbekcha tarjimasida: Chalasavoddan savodsiz afzal.

Oʻzbekcha varianti: Chalasavod — chirik rabot.

Inglizcha: Better die a beggar than live a beggar.

Oʻzbekcha tarjimasida: Kambagʻal boʻlib yashagandan kambagʻal boʻlib oʻlgan afzal.

Oʻzbekcha varianti: Otliqning qamchisi ham,

Yayovning kaltagi ham,

Kambagʻalning boshiga tegadi.

Koʻrib turganingizdek ushbu inglizcha maqolning oʻzbekcha tarjimasida kambagʻal boʻlib yashash qoralanyapti. Yaʼni kambagʻal bechora boʻlib yashash inson uchun uyatli hol ekanligi aytilyapti. Biroq oʻzbekcha variantida maʼno xuddi inglizcha variantidagidek deyolmaymiz. Bu yerda kambagʻal, bechora har doim xoʻrlanishi haqida aytilyapti. Maqolning oʻzbekcha variantidagi umumiy maʼnosida kambagʻallik uyat yoki gunoh darajasida qoralanmagan.

Demak, oʻta darajada gʻururga berilish va hurmattalablik xislatlari oʻzbek xalqiga nisbatan ingliz xalqida koʻproq ekanligi maqollarda ifodalangan. Bu holatni esa oʻzbek xalq maqollarida biroz boshqacharoq holda koʻrishimiz mumkin. Yaʼni oʻzbek xalqi oʻzgalarga hurmat koʻrsatish oliyjanob fazilat ekanligini oʻz maqollarida ifodalaydi.

- Kattaga hurmatda boʻl, kichikka izzatda.
- Hurmat qilsang, hurmat koʻlasan.

Shuningdek, inglizlarga xos yana bir jihat – bu ularning bolalarga nisbatan uy hayvonlariga boʻlgan mehri ustunroq turishini maqollarda “bola” obrazidan koʻra “it”,

ayniqsa, “mushuk” obrazlari ko’proq qo’llanilishida kuzatamiz.

Masalan:

- Dog does not eat dog. - Qarg’a qarg’aning ko’zini cho’qimaydi.
- Barking dogs seldom bite. - Ko’p vovullagan it tishlamaydi.
- When the cat is away, the mice will play.- Mushuk yo’q bo’lsa sichqon bayram qiladi.
- A cat in gloves catches no mice. - Qo’lqopli mushuk sichqon tuta olmaydi.

Ammo ayrim o’zbek maqollarida “it” va “mushuk” obrazlari ko’proq salbiy ma’noda, salbiy obrazda ishlatiladi. Masalan:

- It hurar karvon o’tar. - The dogs bark, but caravan goes on.

Itlar bilan yotgan, bitlab turar. - Down with dogs must rise up with fleas, He that lies.

- Itni suyak bilan ursangiz, qopmas. - A dog will not howl if you beat him with a bone.
- Itdan suyak artmas, mushukdan – bez. - Two dogs over one bone seldom agree.
- Tanlay, tanlay tozga yo’liqdim, boshi piyoz kalga yo’liqdim.
Scornful dogs will eat dirty puddings.

Ushbu maqollarda “it” obrazi ko’proq jahldor, yomon, iflos, poraxo’r, ochko’z, dimog’dor odamlarga qaratilgan holda gavdalanadi. Biroq yana ba’zi bir maqollar borki, bunda it obrazi vafodorlik, yaxshilik, donolik, sofdillik obrazlarida gavdalanadi.

- Yaxshi itga- yaxshi suyak. - A good dog deserves a good bone.
- O’lik arslondan tirik it afzal. - A living dog is better than a dead lion.
- Qari it ko’p yo’l bilar. - An old dog barks not in vain.

Biroq farzandlar, bolalar haqidagi maqollar o’zbek xalqining eng sevimli mavzularidan biridir. Chunki o’zbeklar bolajon xalq bo’lib, ona va bolaga bo’lgan e’tibor ahamiyatga molik:

- Ona bilan bola – gul bilan lola.
- Bolali uy – bozor, bolasiz uy mozor.
- Bolamning bolasi – qandin o’rik donasi.

O’zbek xalqi nonni juda e’zozlaydi va ingliz xalqiga nisbatan ko’proq iste’mol qiladi. O’zbek xalqining ayollari xamir qorib, tandir-tandir non yopadi. Kundalik turmushda bu holatning necha ming yillardan beri takrorlanib keladi. Buning ishtiroki o’zbek xalq maqollarida ko’p kuzatiladi.

- Non mo’lligi — el to’qligi.
- Nonga hurmat – elga hurmat.

Maqollardagi milliy koloritni ta’minlaydigan yana bir obraz – bu o’sha xalq taomlaridir. Isbot uchun:

Ingliz tilida:

- Every cook praises his own broth - Har bir oshpaz o'z sho'rvasini maqtaydi.
- Too many cooks spoil the broth - Oshpaz ko'p bo'lsa, sho'rva buziladi.

O'zbek tilida:

- Har kuni yema palovni, har kuni yoqqil olovni.

O'zbek va ingliz xalq maqollarini mavzu jihatdan tahlil qilib, o'zbek tilida mavjud bo'lgan maqollardagi mavzularning barchasi ingliz xalq maqollarida hamuchrashi mumkin degan xulosaga keldik. Har ikkala tildagi maqollarning bir xil mavzudagi bir-biriga o'xshash ekvivalentlarini topish mumkin. Natijada har qanday mavzudagi maqolni olmang, u har ikkala tilda o'z muqobil variantiga egadir. Xullas, ingliz va o'zbek maqollarining mavzu doirasi rang-barang va har ikki tilda deyarli bir xil mavzular mavjud. Biroq ayrim mavzudagi maqollar bir tilda ikkinchi tilga nisbatan ko'proq uchrashi mumkin. Buning sababi ko'p sonli maqollarni qamrab oluvchi mavzular xalq hayotining asosiy bo'g'inini tashkil qilishidadir.

Har ikki tildagi maqollarni chog'ishtirma tahlil qilish jarayonida xalqning mentaliteti va milliy xarakteri asosiy yetakchi hisoblanadi. Shu o'rinda ingliz va o'zbek xalqining o'ziga xos mentaliteti va urf-odatlaridan kelib chiqqan holda tildagi maqollar ixcham va ifodali tarzda xalqlarning milliy o'zligini ko'rsata oladi.

Oila va qarindosh urug'chilik munosabatlariga jiddiy qaralishi o'zbek maqollarida yaqqol tus olgan bo'lsa, uy hayvonlariga bo'lgan mehrning kuchliligi ingliz xalq maqollarida ko'proq gavgdalanadi. Bundan tashqari, xalqlarning milliy taomlari, milliy kiyimlari ham xalq maqollarida uchraydi. Ana shu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, bu ikki xalqning o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini o'rgana olamiz.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek xalq maqollari bu xalqlarningning madaniy merosidir. Ularda ingliz va o'zbek xalqning barcha o'y – fikrlari, dunyoqarashi, turmush tarzi, fe'l – atvori va e'tiqodi aks etadi. Har bir millat o'ziga xos tavsiflarga ega ekan, bu ularning maqollariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Hatto ayrim ingliz va o'zbek maqollardagi mavzular o'xshash bo'lsada, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvirlar maqollardagi milliy bo'yoqdorlikni ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Axmedova.U.K. Ingliz va o'zbek maqollarining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari. Urganch, 2014
2. I. Qodirova. Xalq og'zaki ijodi.

3. K.M.Karomatova va H.S. Karomatovlar.”Proverbs.Maqollar. Пословицы”.
4. Ingliz va o’zbek maqollari haqida nazariy qarashlar. Raxmatullayeva S.J.77-bet
5. kizi Shermamatova, S. U. NEOLOGISMS IN MODERN UZBEK AND ENGLISH AND THE HISTORY OF THEIR ORIGIN.
6. Shermamatova, S., & Nazirova, Z. (2022, April). SCIENTIFIC ANALYSIS OF LEXICOGRAPHY IN UZBEK LANGUAGE. In *International Virtual Conference on Language and Literature Proceeding* (Vol. 1, No. 2).
7. Shermamatova, S., & Yusupova, S. (2022, April). TRANSLATION THEORIES OF NEOLOGISMS. In *International Virtual Conference on Language and Literature Proceeding* (Vol. 1, No. 2).
8. Shermamatova, S., & Abdullayeva, D. (2022). EDUCATION SYSTEM OF UNITED KINGDOM AND UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 491-497.
9. Shermamatova, S., & Ibrokhimova, M. (2022). THE RENAISSANCE PERIOD IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 510-518.
10. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.
11. Sevara, S., Shakhriyor, K., & Kosimov, A. (2022, December). IMPLEMENTATION OF DIGITAL TOOLS IN THE EFL CLASSROOM. In “*ONLINE-CONFERENCES” PLATFORM* (pp. 34-37).

THE PROBLEMS FACED BY THE LEARNERS OF ARABIC LANGUAGE AS NON-NATIVE SPEAKERS

Tojiyeva Zamira Zafar qizi

2nd year master's student in Linguistics

Samarkand State Institute of Foreign Languages

+998908709095

Zamirat@gmail.com

ABSTRACT

“Arabic is easy to learn such as Hindi, French or Sanskrit. However, many people stigmatize it with Muslims. I've seen many Hindu students show interest in Arabic as well. If not for the stigma, it can garner more interest,” said Hamza Mubarak, Arabic master at Al-Ameen School. He said that on average, it takes only three months to learn reading and writing Arabic and just one or two years to become fluent.

Today's learners have a plenty of chances in learning any new languages, however, there are some challenges when going into foreign languages. Nowadays more and more people are interested in learning Arabic language, and fascinated by Arabic world by the strategic importance of its people and the region they occupy. Moreover, there is a great deal of adherence of Arabic learners because of various goals such as cultural, religious, financial concerns. Also, Arabic as an evaluative language in academic settings is determined by a certain lexical-grammatical set, which, when directly translated into other languages. In this article the focus will be on the problems of non-native speaking learners of Arabic language and are illustrated several experienced challenges.

Keywords: *non-native learners, MSA, CA, colloquial spoken Arabic, Arab countries, challenges, speaking or listening competences, Arabic language teaching programs.*

АННОТАЦИЯ

«Арабский язык легко выучить, например, хинди, французский или санскрит. Однако многие люди клеймят его мусульманами. Я видел, как многие студенты-индуисты также проявляли интерес к арабскому языку. Если бы не клеймо, это могло бы вызвать больший интерес», — сказал Хамза Мубарак, учитель арабского языка в школе Аль-Амин. Он сказал, что в среднем требуется всего три месяца, чтобы научиться читать и писать по-арабски, и всего один или два года, чтобы свободно говорить.

Сегодняшние учащиеся имеют много шансов в изучении любых новых языков, однако при переходе на иностранные языки возникают некоторые проблемы. В настоящее время все больше и больше людей заинтересованы в

изучении арабского языка и очарованы арабским миром из-за стратегической важности его людей и региона, который они занимают. Более того, существует большая приверженность изучающих арабский язык из-за различных целей, таких как культурные, религиозные и финансовые проблемы. Также арабский как оценочный язык в академических условиях определяется определенным лексико-грамматическим набором, который при прямом переводе на другие языки. В этой статье основное внимание будет уделено проблемам изучающих арабский язык, не являющихся носителями языка, и проиллюстрированы несколько испытанных проблем.

Ключевые слова: *учащиеся, не являющиеся носителями языка, MSA, CA, разговорный арабский язык, арабские страны, проблемы, навыки говорения или аудирования, программы обучения арабскому языку.*

INTRODUCTION

Arabic is unique and challenging language at the same time. It is spoken both by more 400 million native speakers with wide range of dialects around Arabic countries and more 500 million people across the world. In the Middle centuries it became official and scientific language of almost all Muslim countries. However, nowadays Arabic is not the only language at the top of today's international languages, it is trying to represent its old status. Modern Standard Arabic (MSA) is the official language in the Arabic countries that based on Classical Arabic. It has become one of the international languages primarily because of the universal nature of Islam. Arabic has successfully retained its classical and standard nature as embodied in the Qur'an, chiefly because of the nature of the language and the sustained attempts made by Muslims and Arabic grammarians to prevent it from being corrupted by different dialects and the effects of colonization⁹¹. Classical Arabic represents the language spoken by the Arabs more than fourteen centuries ago, while Modern Standard Arabic is an evolving variety of Arabic with borrowings and innovations proving that Arabic reinvents itself to meet the changing needs of its speakers. At the regional level there are large numbers of Arab dialects as there are members of the Arab league.

METHODOLOGY

Although, there is daily contact with Arabic language between learners who live in Muslim countries such as in the praying and the recitation of Qur'an, they might find difficulties in some occasions. The first challenges will be with the pronunciation of Arabic letters because of its uniqueness. The pronunciation of

⁹¹ AL-ATTAS, SMN. 1985. Islam, secularization and the philosophy of the future. London: Mansell Publishing

Arabic letters is quite complicated and absolutely differ from other languages, even alternatives are not similar completely. There is one specific character at least in Arabic letter.

The next challenges which face non-native learners are Arabic grammar and lack of methods teaching it especially for non-native speakers. Even the teachers or lecturers who have more than two-decades of experience about their fields they also may have struggles in the teaching process of new languages because of individuality of learners. Also, students who have great ability for learning new language they will come across misunderstanding in the first step. Despite the awareness of the importance of nurturing communicative skills in Arabic, more the teachers believe that learning and applying grammar rules and translating to and from Arabic are crucial. Therefore, most learners more focus on studying grammar rules and translate to and from Arabic and the lectures are held under grammar-based methods and little attention for other important skills such as speaking or listening competences that signify the learners' level.

The difference between the formal, standard Arabic and spoken Arabic and the duality of the language is the most severe problem. This is a problem that damages to originality of standard language and it can be seen at grammar construction or usage of words and their lexicological meanings. All Arab countries, some within the same country share this problem. Also, it induces confusing of the new language learners. The colloquial spoken Arabic became separated from the formal one in terms of structure, pronunciation and grammar, although the latter is used correlate the former. Today's learner wants to know the meaning of the words he thinks colloquial despite the fact that he could find alternative synonyms of those words in Arabic. The learner is sometimes confused and chooses uncommon colloquial vague words resorts to foreign words in spite of Arabic, available ones.⁹²

There is various dialects which learner always struggle. The dialect of each Arabic country is a mixture of the local language with Arabic languages or Arabic sounds.⁹³ The need to study dialects and the series of problems to be solved in it are not only for Arabic language specialists working in Arab countries or working in the field of translation. If we take into account that the samples of ancient oral works of the Arabic language are also in regional dialects, this topic is very important for source scholars, writers, those who work on samples of ancient works, and historians, and the need to solve their

---

⁹² Ismail Hassan: Teaching the Arabic Language: Problems in Languages or Speakers. The II International Conference «Methods of Teaching Oriental Languages: Actual Problems And Trends». 2014. P. 4.

⁹³ Kosenko, E. I. (2019). K voprosu o dialektah arabojazycznych stran [On the Issue of Dialects of ArabicSpeaking Countries]. Pp. 21–23. Ufa, International academic bulletin. (In Russian)

problems is very high. The people who study Arabic as a foreign language may not understand the regional dialect during their first visits to Arab countries, and the process of communication with the native population may not be observed at once. Even those who have been working in the field of translation for several years or who have been learning Arabic for many years in educational processes may not be free from such difficult situations. Taking into account the fact that educational institutions do not have samples of subjects related to dialects or lesson processes that include certain literature, even if there are sources, they are extremely scarce, and the degree of need for some methodical approaches, the Arabic language is considered a foreign language. As a language, it is possible to know that the problems faced by the learner are with the most actual dialects

CONCLUSION

Nowadays most of learners have a plenty of chances in learning any new languages, however, there are some challenges when going into foreign languages. These days more and more people are interested in learning Arabic language, and fascinated by Arabic world by the strategic importance of its people and the region they occupy. Moreover, there is a great deal of adherence of Arabic learners because of various goals such as cultural, religious, financial concerns. Also, Arabic as an evaluative language in academic settings is determined by a certain lexical-grammatical set, which, when directly translated into other languages. In this article the focus will be on the problems of non-native speaking learners of Arabic language and are illustrated several experienced challenges.

In the 21st Century Arabic country have become the realm of business development and hotspot places around the world especially in the energy, construction, technology and real estate industries, which have given big economic boosts to many petroleum powerhouse countries like Saudi Arabia or UAE and Qatar that claims Arabic as an official language. The same thing goes for diplomatic, governmental and political careers that address and deal with policy in the Arab world. However, knowing Arabic is absolutely important language, there are very few sources for learning Arabic than other languages such as English or French to non-Arabic speaking communities, and if they exist they employ poor methods and use traditional techniques. Teachers with old skills, inappropriate selection of textbooks and syllabuses and scarcity of programs and activities which would attract the non-Arabic speaking learners all these end up in poor performance. Moreover, Arab media do not properly care about these problems by not dedicating special

channels addressing these non-Arabic speaking communities, or at least produce Arabic language teaching projects like official or entertainment programs and serials in MSA for its learners. As results of the undeniable factors Arabic learners might face large numbers of challenges in their studying experience.

Despite the status of Arabic as a global language and the high demand to learn it, the field of Arabic second language acquisition remains underinvestigated. Second language acquisition findings are crucial for informing and advancing the field of Arabic foreign language pedagogy including Arabic language teaching, testing, and syllabus design. *Arabic Second Language Learning and Effects of Input, Transfer, and Typology* provides data-driven empirical findings for a number of basic and high-frequency morphosyntactic structures with two novel typological language pairings, examining Arabic second language acquisition data from adult L1 Chinese and Russian speaking learners of Arabic as a foreign language. Alhawary's study examines the different processes, hypotheses, and acquisition tendencies from the two learner groups, and documents the extent of the successes and challenges faced by such learners in their L2 Arabic grammatical development during the first three years of learning the language.

The last point is the lack of social media like interactive networks or internet-based applications produced by Arabic countries which help to learn and cramming the language as non-native Arabic learners from viewpoint of an individual and group learners.

REFERENCES

1. Ismail Hassan. Teaching the Arabic Language. Problems in Languages or Speakers. The II International Conference «Methods of Teaching Oriental Languages: Actual Problems and Trends», 2014. P. 4.
2. Ra'nokhon Sultonova, Farida Khamroyeva. A Direct Method for teaching Arabic language in Uzbekistan "Science and Education" Scientific Journal May 2021 / Volume 2 Issue 5
3. Farghaly, A., & Shaalan, K. (2009). Arabic natural language processing: Challenges and solutions. *ACM Transactions on Asian Language Information Processing (TALIP)*, 8(4), 1-22.
4. Khamroyeva, F. (2021). Problems experienced with the teaching of Arabic to learners in muslim schools in Uzbekistan. *Science and Education*, 2(5), 725-733.
5. El-Omari, A. H., & Bataineh, H. M. (2018). Problems of learning Arabic by non-Arabic speaking children: Diagnosis and treatment. *Journal of Language Teaching and Research*, 9(5), 1095-1100.

XX ASR O‘ZBEK YOZUVCHILARI IJODIDA ONA OBRAZI

S.Shermamatova

Farg‘ona davlat universiteti,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti o‘qituvchisi,

D.Karimova

Farg‘ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek xalqiga mansub ona siymosining yozuvchilar tomonidan tasvirlanishi ifodalangan. Tasvirlarning o‘ziga xosligini o‘rganish, yozuvchilar uslubini o‘rganish va obrazning ifodalanishi tahlil qilinadi. Ona obrazining o‘ziga xosligini ko‘rsatiladi va tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Obraz, urush, asar, trilogiya, adabiyot, darslik, farzandlik burchi, hayot, ona obrazi, tahlil, tarbiya, xalq.*

ABSTRACT

The description of the image of the mother belonging to the Uzbek people by the writers. To study the uniqueness of the images, to study the style of the writers and to analyze the expression of the image. To show and analyze the uniqueness of the image of the mother. This article reflects on this.

Keywords: *Image, war, work, trilogy, literature, textbook, filial duty, life, Mother's image, analysis, education, people.*

KIRISH

Ona siymosi dunyodagi barcha xalqlar uchun mo‘tabardir. Faqatgina ushbu inson farzandi uchun kechalarni bedor va uyqusiz o‘tkazadi. Farzand kamoli uchun yelib yuguradi, farzandi uchun har qanday ishga qo‘l uradi. Beminnat mehr berguvchi inson. Ona-bu so‘z negizida olam-olam ma‘no mujassam. Ona haqida qancha ta‘rif bersak shuncha kam. “Odamning qalbida qanday oliyjanob tuyg‘ular mavjud bo‘lsa, ularning barchasi avvalo onadandir”. Darhaqiqat, ta‘lim va tarbiyani birinchi bor farzand ona qornidaligidayoq olishni boshlaydi. Ko‘plab shoirlar va yozuvchilar madhini kuylab she‘rlar, dostonlar va romanlar yozgan va hali ham yozib kelishmoqda. Buning sababi esa hayotimizdagi takrorlanib bo‘lmas bo‘lgan shaxs – onadir!

O‘zbek adabiyotida ona obrazining go‘zal va takrorlanmas namunalarini yaratgan yozuvchi va shoirlar talaygina. O‘tkir Hoshimov va Said Ahmad ham ular sarasiga kiradi. Har ikkala adibning asarlarida Ona siyosi shu qadar muhim o‘rin tutadiki, ularsiz yozuvchilarning ijodlarini tasavvur etib bo‘lmaydi. Ona farzandga hayot beradi, voyaga yetkazadi. Har bir inson hech bo‘lmaganda ona haqida bir dona

she'r bo'lsa ham yod olgan. Barcha yozuvchi va shoirlar esa onalarga bag'ishlab ko'plab she'rlar, hikoyalar yoki katta-katta asarlar yaratganlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek adabiyotida ona obrazining go'zal siymosini va uning betakrorligini o'z asarlarida yaratgan yozuvchilardan biri O'tkir Hoshimovdir. Yozuvchi asarlarining eng muhim va asosiy obrazlaridan biri ona obrazi. Ushbu obrazsiz yozuvchi asarlarini tasavvur qilib bo'lmaydi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5- sinf adabiyot darsligida O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasi keltirilgan. Bu qissa kichik-kichik hikoyalardan tashkil topgan bo'lib, yozuvchi bu asar bilan o'zbek onasiga haykal qo'yadi. Qissada yozuvchi o'z hayotida sodir bo'lgan qiziqarli voqealarni o'z qalami bilan kitobxonga ifodalab bergan. Qissadagi "Alla", "Haqqush", "Iltijo", "Gilam paypoq", "Xiyonat" va "Qarz" hikoyalari ona va farzand munosabatlari, ona siymosi asardagi barcha hikoyalarni birlashtirib turadi.

"Onang-chi, onang hech qachon xiyonat qildimi senga! Biron marta, aqalli bir marta xiyonat qildimi? Har kim har kimning ko'ziga cho'p solishi mumkin, har kim har kimga xiyonat qilishi mumkin. Faqat ona o'z bolasiga hech qachon xiyonat qilmaydi. Ehtimol, inson hayotining shuncha yillardan buyon davom etib kelayotgani shundandir"⁹⁴.

Ushbu jumla asardagi eng ta'sirli jumalardan biri. O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad qissaga quyidagicha ta'rif bergan: "Dunyoning ishlari" asarini qissa emas, doston deb atashni istardim. U qo'shiqday o'qiladi. Uni o'qib turib, o'z onalarimizni o'ylab ketamiz. Shu mushrif, shu jafokash onalarimiz oldidagi bir umr uzib bo'lmas qarzlarimizning aqalli bittasini uza oldikmi, degan bir andisha, bir savol oldimizda ko'ndalang turib oladi. Qissa bizni insofqa, insonni qadrlashga, hurmat qilishga chaqiradi".

O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani asosan urush yillari qiyinchiliklari, front va front orti azoblari, muhabbat va nafrat, ochlik va qahatchilikni turli qatlam vakillari tilidan mahorat bilan yoritib bergan asardir. Yozuvchi asardagi voqealarni kichkina bola nigohidan tortib to qari insonlar dunyoqarashigacha har birining "men" iga kirishib yozadi. Bola tilidan so'zlaganda kichkina Muzaffarning dunyosini ifodalaydi. "Ikki eshik orasi" romani personajlarga boyligi bilan kitobxonni o'ziga jalb etadi. Ularning orasida Orif oqsoqol, Xusan Duma, Komil tabib kabilar ajralib turadi. Asarda Kimsanning ham obrazi muvaffaqiyatli chiqqan. U roman voqealarida kam ishtirok etgan bo'lsa ham uning mard, oriyatli, jasur belida belbog'i bor yigit ekanligini bilishimiz mumkin. U vatani uchun o'z jonini fido etadi.

⁹⁴ "Dunyoning ishlari" Xiyonat hikoyasi (27-bet)

Romanda ayollar obraziga ham keng o'rin berilgan. Ular ichida, ayniqsa, Qora amma ajralib turadi. Qora amma⁹⁵ - mehribon, soda, bardoshli va jafokash ayol. Uning obrazida urush davridagi o'zbek onalarining siymosi tasvirlangan. U boshiga tushgan barcha ko'rgiliklarni sabr-bardosh bilan yengib o'zida yashashga kuch topadi. Qora amma olti farzandini yerga qo'yib, bittagina Kimsani yer-u ko'kka ishonmasdan katta qildi. Yurtda urush boshlangach yolg'iz farzandi -Kimsanini urushga jo'natadi. Biroq o'g'li urushdan qaytmaydi, lekin mushtipar ona bu xabarga ishonmaydi. Hattoki, yillar o'tsada unga a'za ochmaydi. Faqatgina ona doim farzandiga sodiq qoladi. Barcha Kimsanning vafotiga ishonadi lekin Qora amma esa buni inkor etib, yillar davomida farzandini qaytib kelishini kutadi. Uning obrazida urush davridagi o'zbek onalari tasvirlangan.

Ona... bu zotni ta'riflashga til ojizdir! Hayotni onasiz tasavvur etish naqadar qiyin. Farzand betob bo'lsa ona farzandidan ko'proq dard chekadi.

Yana ona obrazi mahorat bilan tasvirlangan asarga to'xtalsak, u ham O'tkir Hoshimov qalamiga mansub. "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasi. Ona obrazida Umri xola, uning ikki farzandi bor- Shoikrom va Shone'mat.

Shoikromni urushga olishmaydi chunki To'qimachilik kombinatiga montyor yetishmasdi, u esa montyor. Uylanganidan so'ng ota hovlisini ikkiga bo'ladi. Buning sababi esa Xadichaning⁹⁶ inijliklari edi. Umri xola esa Shone'mat bilan birga yashardi. Shone'mat esa sil edi. Tabibning aytishicha, u har kuni nahorga bir kosa qo'y suti ichishi kerak. Umri xola esa ilojsizlikdan Shoikromning xovlisidagi qulupnaylarni terib, ularni sotib Shone'mat uchun sut sotib olar edi. Lekin Shoikrom o'g'rini tutish maqsadida o'g'riga simdan tuzoq qo'yadi. Umri xola tuzoqqa ilinib jon beradi. Erta tongda Shoikrom buni ko'rib qilgan ishidan afsuslanadi. Umri xolani peshin namoziga chiqarishadi. Qabristondan qaytishayotganda odamlardan urush tamom bo'libdi degan gap eshitishadi. Lekin urushning tom ma'nodagi qurboni Umri xola edi. U ikki o't orasida. Ikki tarafda ham o'z jigarbandlari, farzandlari. Betob o'g'li uchun ilojsizlikdan shu ishlarni qilgandi. Lekin natijasi boshqacha bo'ldi.

Said Ahmadning "Ufq" trilogiyasi"da "Hijron kunlarida" kitobida berilgan "Qochoq" deb nomlangan parchasi barcha kitobxonlar tomonidan sevib o'qiladi. Balki asarni o'qish emas, uni qalban his qilishadi. Ushbu parcha umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8- sinf adabiyot darsligida ham berilgan. Bundan ko'zlangan maqsad esa yosh avlodni insonparvar, vatanni ulug'lash, uni asrab himoya qilishga undashdir. Asarning asosiy maqsadi esa ota-ona oldidagi farzandlik burchi hisoblanadi. Lekin barcha ham farzandlik burchini sharaf bilan bajara olmaydi. Asarning bosh

⁹⁵ Qora amma-Xusan Dumaning ayoli, Kimsanning onasi

⁹⁶ Shoikromning ayoli

qahramonlari Ikromjon, Jannat xola va Tursunboy. Ikromjon va Jannat xola yakka-yu yolg'iz farzandlari Tursunboyni ne umidlar bilan voyaga yetkazib, uni vatan himoyasi uchun urushga yuborishadi. Ikromjon urush qahramoni, xalq orasida yetarlicha hurmatga ega. Odamlardan qandaydir qochoq bola haqida eshitib qoladi. Lekin bu qochoq o'zining yagona farzandi ekanligini keyin anglaydi. Buni eshitgach undan baxtsiz odam yo'q edi go'yo. Ikromjon go'yo farzandidan voz kechgan va o'zini shu yo'l bilan ovutardi. Ammo Jannat xola bundan bexabar edi. U o'g'lini vatan himoyasiga jo'natganidan xursand edi. Lekin orzulari bir zumda ko'kka sovurildi. O'g'li qiyinchiliklarga bardosh bera olmay urushdan qochib kelib qishloq chetidagi to'qayzorda berkinib yashardi. Buni Jannat xoladan boshqa hech kim bilmasdi. Bechora, mushtipar ona! Nima qilsa ham farzandidan voz kecha olmay unga hammadan berkitib ovqat topshirdi. Ikromjon bilib qolishidan qo'rqardi. O'zi betob bo'lib yotib qolgan holida ham farzandi och qolmasligi uchun o'g'lidan xabar olishni to'xtatmas edi. Lekin o'g'li o'zidan boshqa hech kimni na otasini na onasini o'ylardi. Kunlardan birida Jannat xola vafot etadi lekin Tursunboy buni to'qayzor orasidan jimgina kuzatib turadi. Onasini so'nggi manzilga ham kuzatib qo'ymaydi. Faqatgina endi unga kim ovqat olib kelishini o'yladi. Onasini oxirgi marta ko'rish uchun ham harakat qilmaydi. Faqat qornini o'ylaydi.

Naqadar shavqatsiz dunyo. Jannat xola farzandi uchun barcha narsaga tayyor lekin farzandichi? Onasi uchun u nima qila oldi hayoti davomida? Tursunboy yuraksiz, vijdotsiz farzand.

XULOSA

Bir so'z bilan aytganda, ona-bu hayot, tiriklik ramzi. Ne-ne buyuk daholarni, podshohlarni, dunyo tan olgan shaxslarni dunyoga keltirgan, tarbiyalagan inson. Ona millatning tayanchi, asosi. U hech qachon aynimaydigan, zanglamaydigan oltin. Ona simfoniyasida hayotning turli-tuman ohanglari, tovushlari, ranglari uyg'unlashgan. Unda kamalak go'zalligi va maftunkorligi mujassam. Ranglar va ohanglarning o'zaro birlashishidan ona va hayot mohiyati, uning buyuk falsafasi yuzaga keladi.

REFERENCES

1. Adabiyot 8-sinf darsligi 2019-yil (G'afur G'ulom nashriyoti)
2. Dunsenbayev O.O'tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Fil.fan.nomz. avtoreferati. Toshkent, 2012. 26b.
3. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. 2015-yil (Yangi asr avlodi nashriyoti)
4. O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. 2012-yil(Sharq nashriyoti)
5. Said Ahmad. Ufq trilogiyasi 2015-yil(Yangi asr avlodi nashriyoti)

XURSHID DAVRON SHE'RIYATIDA TAKRORNING POETIK INDIVIDUAL VAZIFASI

Qurbonova Muharram Jurabekovna

SamDU 1-bosqich magistranti

Tel:+998974085234,

e-mail: muharramqurbonova2@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqola o'zbek tilshunosligida tilning unsurlari, sintaktik figuralar va bular orqali adabiyotda ularning ahamiyatini izohlaydi. Shu bilan birgalikda, til va adabiyotning aloqasi uzviyligi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: *Takror, akromonogramma, lingvopoetika, stilistik figura*

ABSTRACT

This article explains the elements of language, syntactic figures and their importance in literature in Uzbek linguistics. Together with this, the relationship between language and literature is analyzed.

Key words: *Repetition, acromonogram, linguopoetics, stylistic figure*

АННОТАЦИЯ

В данной статье объясняются элементы языка, синтаксические фигуры и их значение в литературе в узбекском языкознании. Вместе с этим анализируется взаимосвязь языка и литературы.

Ключевые слова: *повтор, акромонграмма, лингвопоэтика, стилистическая фигура.*

KIRISH

Badiiy asar mutolaa qilar ekanmiz, bu jarayonda adabiyot va tilning bevosita bog'liqligini, ularning go'yo qush muvozanatini saqlovchi ikki qanotga o'xshash ekanligining guvohi bo'lamiz. Tilning har bir elementi poeziyada asarning pafosini, badiiy nafasini yoritib turadi. Jumladan, tilning stilistik figuralaridan bo'lmish, antitezani olaylik. Antiteza-ritorik qarama-qarshilik, umumiy tuzilish yoki ichki ma'no bilan o'zaro bog'langan tushunchalar, pozitsiyalar, tasvirlar, holatlarning keskin qarama-qarshiligidan iborat badiiy yoki notiqlik nutqidagi ziddiyatning stilistik figurasi hisoblanadi. "Tabiat va jamiyatdagi ko'plab narsa va hodisalarning mohiyati, insonlarning xarakteri ularni bir-biriga qiyoslash, taqqoslash, chog'ishtirish asosida oydinlashadi. Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli ham bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma'nolarni beradigan so'zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo'llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslangandir. "Bayonning bunday vositasi yoqimlidir, – deydi Aristotel "Ritorika" asarida, – chunki qarama-qarshilik

anglash uchun qulaydir, agar ular yonma-yon tursa yana ham tushunarlidir, yana shuning uchun qulayki, bu vosita isbot qilish, ziddiyatlarni qiyoslash bo'lganidan sillogizmga yaqinlashadi".⁹⁷

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shoir she'riyatida takrorning yana bir turi bo'lmish – akromonogrammani ham uchratamiz. Akromonogramma va uning ko'rinishlari anadiplozis, epanalepsis, epanafora, eponostrofa kabilar klassik adabiyotdagi tashbig' san'atiga to'g'ri keladi. Akromonogrammada bir to'rtlik yoki bayt qaysi gap bilan tugasa, ikkinchisi shu birlik bilan boshlanadi. Uning so'z, so'z birikmasi, gap shakldagi takrorlari ham bor. Tilshunos olim J.Lapasov takronni shunday ta'riflaydi: "Badiiy asar mualliflari tasvirlanayotgan voqea-hodisaga oquvchining diqqatini tortish, uni borttirib korsatish uchun badiiy asarlarda tovush va tovushlar, so'z va so'zlar yig'indisini, gaplarni takror qo'llab, urguni kuchaytiradi, nutqqa keskinlik kiritadi".⁹⁸ Shoir ijodini kuzatar ekanmiz, asosan so'z shakldan akromonogramma hosil tahlilga tortdik. Shoirning she'rlarida she'r bandlarini bir-biriga bog'lagan va kompozitsion xalqa vazifasini bajargan misralar takrori ham bor. Ular asosan kuchli ta'kid ottenkasini ifodalash uchun xizmat qilaganiga guvoh bo'ldik.

Akromonogramma shoir ijodida o'ziga xos badiiy ahamiyatga ega bo'lib, u aytmoqchi bo'gan fikrga urg'u berishga xizmat qiladi. Masalan, shoirning "Qor yog'ayotgan oqshom" she'riga diqqatimizni qaratsak:

Qor esa *tinmasa*,

tinmasa qadaming.

O'zing ham bir qor uchquniday

Singib ketsang tunning bag'riga.

Bu yerda akromonogramma birinchi misra oxirdagi so'zning ikkinchi misra boshida takrorlanishi bo'lib, ma'no kuchaytirishga xizmat qilgan. Inson ruhiyatidagi o'y-kechinmalar, orzular va intilishlarni ifodalagan. Qor va qadam tinmasa emas, yoki qor tinmasa, qadam tinmasa emas, "tinmasa"ning bu holatda takrorlanishi aynan shu jarayonga yanada urg'u beradi, voqeylikni rivojlantiradi, kishini hayajonga soladi. Yoki, "Ikki tog'ning orasidan" she'riga e'tibor bersak:

Ko'hiqof tomonlarda

Uxlab yotar diyonat.

Orol uxlar, sir *uxlar*,

Uxlar zaqqum suvlar ham.

⁹⁷ Каримов Суюн Амирович. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. -Самарканд. 1994. 45-бет

⁹⁸ Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний тахлил. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 48-б.

Shoir bu yerda esa ma'no kuchaytirish emas, balki ma'noning umumlashma ekanligini, jarayonning aynan bir nuqtaga bog'liq ekanligini ifodalash uchun bu yerda akromonogrammadan foydalangan. Orol, sir, suvlar barisi uxlamoqda, bu ularning barchasiga tegishli deya uqtiradi badiiy yo'l bilan ijodkor.

Shoirning "Shoirlarni otgan jallodlar" she'rida esa akromonogrammaning boshqa bir vazifada kelishining guvohi bo'lamiz:

Podshohlarga shoirmas, **qullar** –

Qullar kerak, jallodlar kerak,

Shoir eksa dillarga gullar,

Majaqlovchi sallotlar kerak.

She'rdagi **qullar** so'zi birinchi misra oxirida va ikkinchi misra boshida takrorlanib, akromonogrammani hosil qilgan. Bu yerda akromonogramma shunchaki takroni emas, balki alohida ta'kidlangan takroni yuzaga keltirgan. Ya'ni, shoir birinchi misrada aytgan **qullar** so'ziga qoniqmay, ikkinchi misra boshida ham achchiq alam bilan shu so'zni takrorlaydi. Ammo, bu ham shunchaki ta'kidgina bo'lib qolmay, balki kuchaytirilgan, ishonch, tasdiq ma'nosini anglatgan holat hisoblanadi.

Biz tahlil qilmoqchi bo'lgan quyidagi misolda esa akromonogramma zidlik, terslik ma'nosini anglatmoqda:

Samarqand shahrining bir chekkasida

Qabr bor–odamlar yuz burib o'tar.

Unda Abdullatif yotar, **deydilar**,

Deydilar: "Bu yerda padarkush yotar.

Shoirning "Padarkush" nomli ushbu she'rida ijodkor **deydilar** so'zini qaytarish orqali o'ziga xos akromonogrammani yuzaga keltirgan. Ikki bora ketma-ket takrorlangan **deydilar** so'zi ikki xil mazmunga ega. Uchinchi misradagi **deydilar** shunchaki bu qabrda Abdullatif nomli bir kimsa yotganini anglatadi, so'nggi misrada boshidagi **deydilar** shunchaki bir inson emas, ota qotili, razil inson – Abdullatif yotganini anglatadi. Bu tahlildan aniqlashadiki, hattoki ikki bora takrorlangan bitta so'z ham badiiy matn tarkibida zidlanishni ifodalashi mumkin ekan. Quyidagi jadvalda akromonogrammaning shoir X.Davron she'riyatida yuzaga chiqargan o'ziga xos ma'nolarini kuzatamiz:

Ma'no kuchaytirish vazifasi	Qor esa <i>tinmasa</i> , <i>tinmasa</i> qadaming. O'zing ham bir qor uchquniday Singib ketsang tunning bag'riga.
Ma'no umumlashtirish	Ko'hiqof tomonlarda Uxlab yotar diyonat. Orol uxlar, sir <i>uxlar</i> , <i>Uxlar</i> zaqqum suvlar ham.
Tasdiq	Podshohlarga shoirmas, <i>qullar</i> – <i>Qullar</i> kerak, jallodlar kerak, Shoir eksa dillarga gullar, Majaqlovchi sallotlar kerak.
Zidlanish	Samarqand shahrining bir chekkasida Qabr bor – odamlar yuz burib o'tar. Unda Abdullatif yotar, <i>deydilar</i> , <i>Deydilar</i> : “Bu yerda padarkush yotar.

Bundan kelib chiqadiki, akromonogramma ham sintaktik figuralarning ichida o'z badiiy qimmatiga ega bo'lgan tasviriy vosita sifatida kishi ruhiyatiga xos ayrim belgilar bilan bir qatorda, ish-harakatning rivoji, bosqichi, umumlashmaligi, umumdan ajralganini anglatish uchun xizmat qiladi.

Umuman olganda, Xurshid Davron she'riyatida qo'llangan takror va uning turlari ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash, umumlashtirish, tasdiqlash, zidlash, tadrijiylik, ta'sirchanlik va ohangdorlikni ifodalashga xizmat qiluvchi vositadir.

REFERENCES

1. Каримов Суюн Амирович. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари.-Самарқанд. 1994.
2. Каримов Суюн Амирович.Ўзбек тилининг бадий услуби. -Самарқанд: Зарафшон, 1992.
3. Umirova S. O'zbek she'riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik (Monografiya). –Samarqand: Ipak yo'li, 2021. –B 236.
4. Xurshid Davron.Bahordan bir kun oldin. -Toshkent: Sharq, 1997.

МОЙ ЛЮБИМЫЙ ПИСАТЕЛЬ Ю. ТРИФОНОВ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО

Абдуллаева Назокат Арслон кизи

Магистрант Факультета языков

Тошкентского государственного педагогического университета

имени Низами

АННОТАЦИЯ

И поэтому именно в конце 1960-х гг. «городская» проза окончательно сформировалась как жанр. Родоначальником её считается Юрий Валентинович Трифонов, а программным произведением – его повесть «Обмен», о которой мы поговорим чуть позже. В текстах Юрия Трифонова изображалась каждодневная жизнь московской интеллигенции.

Ключевые слова: Юрий Валентинович Трифонов, поэзия, «Сын врага народа».

ABSTRACT

And so it was in the late 1960s. "urban" prose finally formed as a genre. Yuri Valentinovich Trifonov is considered to be its ancestor, and his story "Exchange", which we will talk about a little later, is considered to be the program work. The texts of Yuri Trifonov depicted the everyday life of the Moscow intelligentsia.

Keywords: Yuri Valentinovich Trifonov, poetry, "Сын врага народа".

Для того чтобы понять сегодня, надо понять вчера и позавчера».

Ю.Трифонов

В этой статье я хотела бы отразить основоположника русской литературы, а также "городская проза" жанра Трифонова. Я раньше не интересовалась творчеством этого писателя. После прочтения его произведений мой интерес к творчеству и жизни писателя возрос. в то же время его труды, а также его жизненный путь и трудности, через которые он прошел, являются примером для нас, молодых людей. Юрий Трифонов родился 28 августа 1925 года в Москве в семье большевика, партийного и военного деятеля Валентина Андреевича Трифонова. Его семья не бедная, но потом уже ему стало тяжело.

Его отец прошёл ссылку и каторгу, участвовал в вооруженном восстании в Ростове, в организации в 1917 году Красной Гвардии в Петрограде, в гражданской войне, в 1918 году спасал золотой запас республики, работал в Военной коллегии Верховного суда. Отец был для будущего писателя настоящим образцом революционера и человека. Его отец был настоящий герой. Писатель тоже хотел быть похожим на своего отца, потому что его отец очень

храбрый. Мать Трифонова - Евгения Абрамовна Лурье была зоотехником, затем инженером-экономистом. Впоследствии она стала детской писательницей - Евгенией Таюриной.. Если я не ошибаюсь, его мать стала причиной того, что он стал писателем. В 1932 году семья . В 1937 году отец и дядя писателя были арестованы, вскоре расстреляны (дядя — в 1937 году, отец — в 1938 году). Для двенадцатилетнего мальчика арест отца, верившего в его невиновность, обернулся настоящей трагедией. Мать Юрия Трифонова также преследовалась и отбывала наказание в Карлаге. Юрия и его сестру выгнали из квартиры казенного дома вместе с бабушкой, они скитались и жили в нищете.

В начале войны Трифонов был эвакуирован в Ташкент. В 1943 году вернулся в Москву. «Сын врага народа» не смог поступить ни в один вуз и устроился на военный завод. Как жестоко, почему несправедливый ребенок должен страдать, почему ребенок должен отвечать за отца. На самом деле его отец тоже был гордым и смелым человеком. К сожалению, он стал жертвой несправедливости. Набравшись необходимого опыта работы, в 1944 году он все же работал на заводе и поступил в Литинститут. как бы ни было трудно, писатель не потерял интереса и таланта.

Уважаемые любители книг. Я прочитала несколько повестях писателя. Повесть очень интересная. Предлагаю вам читать. Когда я прочитала его произведение честно говоря немного поплакала. Юрий Трифонов стал первооткрывателем городской прозы. В повестях писателя « Обмен », «Долгое прощение», «Предварительные итоги» изображается повседневная жизнь московской интеллигенции. В произведениях Трифонова не происходит каких-либо сильных потрясений, крупных общественных событий, душераздирающих трагедий-кажется, что автор сосредоточен исключительно на бытовой стороне жизни. Здесь проста нравственность простого человека проходить испытания именно на обыденном семейном уровне, и выдержать это испытание совсем нелегче, чем экстремальные ситуации. Все герои мечтают об идеале, и на пути к нему возникают всякого рода мелочи, которые уводят в сторону от цели и затрудняют путь. И именно эти мелочи устанавливают истинную ценность персонажей произведений.

У меня интересно стала почему в современном мире, в современном Узбекистане люди вообще изменились ? Сейчас люди, которые особенно молодёжи так легко подумает и они ничего не жалуют . Я хотела бы и советую на всём молодым людям, на всем людям, проживающим в Узбекистане прочитать это произведение . Ещё не поздно, есть время исправит свои ошибки. Потому что эта работа изменит мировоззрение многих людей. Они хотя

немного учатся ценить людей. Хотя бы немного понимают, что сейчас у нас в Узбекистане всё хорошо, уже развивает нашей государственной власти и период уже начал ходить. Каким был наш народ раньше? Как они жили? Это вопрос который необходимо поставить перед нашими глазами. Именно эта работа наглядно показывает нам наши истории. .

REFERENCES

1. Экштут С.А. Юрий Трифонов.: Великая сила недосказанного. М., 2014
2. Радев Н. Когато Господ ходеше по земята // Сметка за малките. URL:<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=482&WorkID=17431&Level=2>
3. Марков Г. Есета-част 2: Гражданската доблест на Юрий Трифонов // Ненаписаната българска харта. София, 2016. С.269-276.
4. Димитрова Н. Рецензия на книгата Град и власт // Социологически проблеми. София, 1992. №2. С. 145-146.
5. Неделчева Т. Град и власт. София, 1991.
6. Кинов В., Узунова Р. Разговор с Юрий Трифонов // Литературна мисъл. София, 1991. № 5-6. С. 155-163.
7. Берман Ф.И. Сталинская родина: могущество смерти и музыки, Юрий Трифонов, Андрей Битов, Пер Гюнт, Менжинский. URL:<https://snob.ru/profile/30398/blog/137135> (дата обращения: 05.05.2018).
8. Тангян О.Ю. Испытания Юрия Трифонова // Дерибасовская-Ришельевская: Альманах. Одесса, 2010. №41. С. 198-226.
9. Трифонов Ю.В. Другая жизнь. М., 1979.

ТАЪЛИМ БОШҚА ТИЛДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН МАКТАБЛАР БОШЛАНГИЧ СИНФЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Олимжон Ешимбетов

Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада қорақалпоқ синфларида 2-4 синф ўқувчиларининг боғланиши нутқини ривожлантиришининг назарий ва амалий тавсиялари келтирилган. Унда бола тасаввурини бойитишга қаратилган дидактик ўйинлар, шеърлий матнлар, экскурс мулоқотлар хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: нутқ, мулоқот, тасаввур, тафаккур, экскурс, жараён, амалиёт, педагогика, синтаксис, образлилик, лирик кечинма, яхлитлик, конструктив, дидактика.

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены теоретические и практические рекомендации по развитию связной речи у учащихся 2-4 классов . Здесь говорится о дидактических играх, направленных на представление стихотварных текстов, вводных конструкций , общения

Ключевые слова. Речь,общение, представление, мышление, экскурс,процесс, практика, педагогика, синтаксис, образность, лирические отступления , целостность,конструктивность, дидактика.

ABSTRACT

This article provides theoretical and practical recommendations for the development of coherent speech in grade 2-4. There, we prepare for didactic, aimed at performances, poetic texts, introductory constructions of communication.

Key words: speech, communication, imagination, excursion, process, practice, pedagogy, syntax , imagery lyrical digressions ,integrity, constructive, didactions.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллика эришгандан сўнг, таълим тизимини босқичма-босқич ислоҳ қилиш ҳамда жиддий янгилаш муаммоси долзарб бўлиб қолади. Ҳозирги шиддат билан ривожланаётган даврда миллий тилни ислоҳ қилиш ва ривожланишини таъминлаш асосий мақсадимиздир. Миллий тилнинг ижтимоий-руҳий жараён билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этиши, кўп ҳолларда ўзлашган сўзлар эвазига ҳам юз беради. Негаки, бола таълим-тарбиясида бевосита ўқитувчининг ўрни ва роли аҳамиятли бўлгани боис, уларнинг нутқини мунатазам равишда ўстириб боришни тақозо қилинади.

Қорақалпоқ синфларида “Ўзбек тили” фани ўқувчиларга фақат нутқ ўстириш учунгина ўтилмайди, балки уларнинг тўғри талаффузини шакллантириш билан биргаликда ёзма нутқини ўстиришга ҳам қаратилади.

Таълим қорақалпоқ синфларида олиб бориладиган гуруҳларда одатда, ўзбек тили 2-синфдан ўтилишини инобатга олсак, муаммога аниқ ечим топилгандек бўлади. Айнан ўқувчилар ўша даврда атрофидаги оламдан жуда кўплаб ахборотларни қабул қилишга мойил бўлади. Бу вақтда ўқувчи мустақил фикрлаш тарзига одатланса, нарса-буюмларнинг номларини тўғри талаффуз қилса, матнни беҳато ёзса, эшитган сўзларини эркин мулоқот давомида эркин қўллашга ўзида куч топади.

Қорақалпоғистонда таълим тизимида – белгиланган расмий тил қорақалпоқ ва ўзбек тилидир. Қорақалпоқ синфларида ўзбек тилига, ундаги сўзларнинг маъноларини ўзлаштиришга эътибор берилса, шундагина мақсадга тўғри мўлжал олинган бўлади. Бунда ўқитувчидан фаоллик талаб этилади. Негаки, ўқитувчи ҳар бир машғулотга тайёрланган вақтида ёш ва синф нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда дастурли режа асосида иш олиб бориш лозим. Масалан, булар қайси шаклда амалга оширилади: биринчидан, ўқитувчи мавзунини аниқ ва пухта режа асосида ташкил қилиши; иккинчидан, мавзуга оид манбаларнинг ишончилигини қайта текшириши; учинчидан, мавзуга оид талаффузи қийин сўзларни ўйин ва кўргазмалилик тарзида юзага чиқариши; тўртинчидан, мавзуга оид луғатлар тузиб ва улар ёрдамида бола хотирасига сингдириб бориши керак бўлади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Нутқий фаолият билан боғлиқ тадқиқотларда келтирилишича: “Яхши ривожланган нутқ жамиятда кишининг актив фаолиятининг муҳим воситаларидан биридир, ўқувчи учун эса нутқ мактабда муваффақиятли таълим олиш воситасидир. Болани кичик ёшидан оқ равон гапиришга ўргатиш лозим. Ўқувчилар нутқини ўстириш учун ўқитувчилар ўқувчилар нутқнинг талаффузи, луғати, синтактик қурилиш ва боғланишли нутқини актив ўзлаштиришга ёрдам берадиган метод ва усуллардан фойдаланиши керак бўлади”⁹⁹. Дарҳақиқат, келтирилган маълумотда икки жиҳат эътиборимизни жалб қилади, биринчидан, боғланишли нутқ табиатан бола тасаввурларининг ўсиб-улғайиб боришида аҳамият касб этса, иккинчидан, уни тарбия қилаётган муҳит ва оила ўртасидаги алоқа, муносабат, амалга ошади. Айниқса, бола уйда ёлғиз қолган пайтлари, ўзининг истаклари кетидан эргашади, телевизор томоша қилади, ўйинчоқ

⁹⁹ Аҳмаджанова М., Маматкулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими.//Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция. -

ўйнайди, расм чизади. Демак, нутқий кўникмани ҳосил қилиш жараёнида болага мунтазам оптимал равишда эътибор қаратиб, унинг нима билан машғул бўлаётганига ота она ҳам қизиқиши шарт. Чунончи, мулоқот, оиладаги муҳит, жонли парвариш, эътибор биринчи галда бола дунёқарашига тез таъсир қиладиган, таъсирчан воситаларни жалб этишни талаб қилади.

Ҳозирги кунда мактабларда ўқитувчининг жонли мулоқоти нутқига техник воситаларни жалб қилиш кўзланган мақсадга эришувга ёрдам беради. Ўқитувчининг синф аҳли билан мунтазам мулоқот қилиши ҳам уларнинг оғзаки нутқини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Бу ўринда сўзловчи кўпинча сўзларнинг содда турини қўллайди, шу орқали бола дунёқарашини чархлаб боради. Оғзаки нутқда такрорланган градация, муболаға ва киноявийлик, қиёслаш методлари, турли маъно кўчимларини ҳам кенг истифода қилиш заруратини юзага келтиради.

Катта ёшга қадам қўйган ўқувчи ўз она тилини ўрганганидек, бошқа тилни ўргатишда ҳам қиёсий тасаввурлардан фойдаланади. Булар қуйидаги шаклда олиб борилса натижали бўлади:

- биринчидан, шеърий матн ҳиссий-эмоционал тасаввурларни ифода қилади;

- иккинчидан, сўз ва унинг маъно қатламларини қайта идрок этишга замин яратади;

- учинчидан, жамоавий мулоқот кўпинча англамайдиган саволларга хос жавоб топишга етаклайди;

- тўртинчидан, нутқий кўникманинг шаклланиши, ўқитувчи режали мулоқотининг натижаларидан дарак беради.

Демак, ўқитувчи шеърий матнни ўзи ифодали ўқиб бериши зарур. У ўқувчига оғзаки етиб боради. Қабул қилиш жараёнида ўқувчининг маълум сўзларни билиб олиши баробарида, унга ўз шахсий муносабатини билдиришга, эркин муомала юритиш малакасини эгаллашга ёрдам беради.

Масалан шеърий матнга мурожаат қиламиз:

Жаҳонки муқаддас нени кўрибди,

Барига онасан, эй қодир ҳаёт.

Беш юз йил наридан боқиб турибди,

Нурли бу юзларга нуроний бир зот.

Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, -

Халқим, таъзим этсанг арзигай тамом.

Унинг номи билан бирга битилган,

Дунё дафтариға ўзбек деган ном¹.

Боғланишли нутқини шакллантириш учун шеърый матн дастлабки асос вазифасини ўтайди. Мазмуний, ҳиссий анланган воқелик ва кечинма яхлитлиги ўқувчини нафақат тасаввурга, балки уни теран ўйлашга чорлайди. Ўқувчи жаҳонда Алишер Навоий номининг буюк даҳо эканлигини бир ўқишдаёқ англаши мумкин. Ахборот шаклида таништирилган мазкур байтларда давр нафасини ҳис қилиш қийин эмас. Негаки, тарих ва келажак ўртасидаги дунё манзараси ўқувчида фалсафий-эстетик мушоҳаданинг теранлашувига замин яратади.

Қорақалпоқ синфларида ўқитиладиган табиатшуносликка оид фанларда ҳам ўқувчи нутқини ўстиришга қаратилган талай кўргазмали воситалар кўйилган. Айниқса, Орол фожеаси билан боғлиқ ранг-тасвир маҳсулотлари ўқувчилар тасаввурида табиатга бола қарашларини шакллантирибгина қолмай, балки уларни бу жараённинг фаол билимдони бўлишга, ички қизиқишларининг янада теранлашувига шароит туғдиради. Булар экскурсия вақтида кўрган предметларини ўқитувчи изоҳлаши ёрдамида гуруҳларга бўлиб, уларни саралаб, синтезлаб таҳлил қиладилар. Бундай ёндашув фақатгина экофожианинг зарарли оқибатларидан дарак берибгина қолмай, уларнинг қандай заминда яшаётганини эслатиб, келажакда бундай офатларни бартараф қилувчи муҳандис бўлиб ҳам шаклланишига ҳавас уйғотади.

Ўқувчилар нутқини уларнинг тафаккурдан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Нутқ тафаккур негизида шаклланиб, такомиллаша боради. Бу педагогик тажрибада синалган ҳодисадир. Қорақалпоқ синфларида таълим олувчи ўқувчиларнинг ўзбек тилида эркин ва бежирим гапира олиши, ёза билиши, мулоқот қилиши асносида сўзларни беҳато талаффуз қилиши кўп ҳолларда ўқитувчининг масалага систематик ёндашувига боғлиқ бўлади.

Мулоқот – инсон руҳий-маънавий дунёсининг маҳсули. Мулоқот кишилиқ жамиятининг муҳим асоси. Усиз ҳеч бир ижодий сифат юзага чиқмайди. Ўқувчи ўз талаффузи билан қай даражада масалани ўзлаштириб бораётганини англаб, ўзи ҳақида ўзига баҳо бериб боради. Ўзбек тили дарслари, болалар нутқини, луғат бойлигини бойитишга самарали ёрдам беради, нутқни тузишни ўргатади.

Умуман, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларда ўқувчилар боғланишли нутқини тартибли ташкиллаштириш учун ўқитувчидан масъулият ва матонат талаб қилинади. Зеро, нутқий кўникма, маҳорат, соҳанинг янгиликларидан, педагогик тавсиявий характердаги кўрсатмалардан

¹ Орипов А. Танланган асарлар. Сайланма, 1-жилд. –Т., Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. –Б. 56.

яхши хабардор бўлиш ҳам яхши самара беради. Зотан, ақлий ва ҳиссий фаолият бир-бирини тўлдирувчи икки инсон хусусиятларидир. Унда киши тажрибаси, характери, муомала маданияти ўз ифодасини топади. Жами унсурлар, тавсиявий характердаги масалалар реал моҳият касб этиб, ислоҳатчилик тамойилларининг натижалилигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

REFERENCES

1. Аҳмаджанова М., Маматкулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими.//Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция. -
2. Орипов А. Танланган асарлар. Сайланма, 1-жилд. –Т., Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. –Б. 56.
3. Аминова М.Н., Мажидова М. Тарбия (ота-оналар ва мураббийлар учун энциклопедия) –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2010.
4. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари. Ўзбекистон тилидан доимий 5-анжуман материаллари. –Т.: “Шарқ”, 199.
5. Ғуломов А., Қобилов Б. Нутқ ўстириш машғулоти. –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.

HINDISTONDA XOTIN-QIZLAR TA'LIMI XUSUSIYATLARI

Xayrullayeva Iroda Faxriddinovna

ToshDShU tayanch doktoranti

fahriddinovnairoda96@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Hindiston ta'lim tizimi, xususan mamlakat jamiyatida istiqomat qilayotgan xotin-qizlar ta'limiga bag'ishlanadi. Bundan tashqari maqolada bu sohadagi amalga oshirilgan dasturlar, yutuq hamda kamchiliklarni tahlili keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** hind xotin-qizlar ta'limi, ta'lim dasturlari, ijobiy jihatlar, sohadagi stereotiplar.*

ABSTRACT

This article is devoted to the education system of India, in particular to the education of women living in the society of the country. In addition, the article provides an analysis of implemented programs, achievements and shortcomings in this field.

***Key words:** education of Indian girls, educational programs, positive aspects, stereotypes in the field.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена системе образования Индии, в частности образованию женщин, проживающих в обществе страны. Кроме того, в статье приводится анализ реализованных программ, достижений и недостатков в этой области.

***Ключевые слова:** образование индийских девочек, образовательные программы, положительные стороны, стереотипы в данной сфере.*

KIRISH

Xotin-qizlarning bilim olishi ularning jamiyatdagi mavqeyini o'zgartirish yo'lining asosiy richagi hisoblanadi. Bilimli ayollar jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun juda muhim rol o'ynashi mumkin. Ta'lim ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rnini tiklash vositasi sifatida tengsizlik va nomutanosibliklarni yo'qolishiga imkon beradi. Bu ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish, farovonlik, rivojlanish uchun asosiy omil hisoblanadi. Ta'lim ayollarga jamiyatdagi ko'pgina eshiklar ochilishiga imkon beradi. Bunday holat albatta xotin-qizlar imliy salohiyatini oshirish hisobigagina erishiladi. Hindistonda xotin-qizlarning jamiyatdan chetda qolib ketishini oldini olishda ta'lim sohasi asosiy rol o'ynaydi. Ushbu maqolada Hindistonda xotin-qizlar ta'limiga oid mavjud holat aks ettiriladi.

ADABIYOT VA METODLAR

Maqolaning maqsadi hind xotin-qizlar ta'limi xususiyatlarini shtatlar kesimida tahlil qilish, bu masaladagi afzalliklar hamda to'siqlarni o'rganish, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlarni ko'rib chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun kontent, tarixiy tahlil, qiyosiy, xronologik metodlardan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Davlat, jamiyat va oila taraqqiyotida ayollarning o'rni kata ahamiyat kasb etadi. Fikrimiz dalili sifatida, bugungi kunda dunyoning 8 milliard aholisining ¹⁰⁰ 49,5 foizini xotin-qizlar tashkil etishini misol tariqasida keltirishimiz mumkin ¹⁰¹. Mamlakatda demokratiya muvaffaqiyatga erishishi uchun erkaklar bilan birga ayollar ham ta'lim olishlari zarur. Ta'lim olgan ayollar nafaqat o'z hayot yo'llari, xususan, oila, jamiyat, davlat kelajagining ham rivojlanishida turtki vazifasini o'taydi.

Ko'pgina sharq mamlakatlari singari Hindistonda ham ayollarning savodxonlik darajasi erkaklarnikidan past. O'g'il bolalarga qaraganda qizlar kamroq maktabga qatnaydi hamda o'quv yillarida iqtisodiy-ijtimoiy vaziyatlar sabab ularning ko'pchiligi o'qishni tashlab ketishadi. Ayollar davlat taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. XXI asrga kelib mamlakat iqtisodiy boyligi nafaqat erkaklarga, balki ayollar mehnatiga ham bog'liq. Milliy statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra, Hindistonda ayollarning savodxonlik darajasi 70,3 foizni, erkaklarniki esa 84,7 foizni tashkil qiladi ¹⁰². Bu bo'shliq Hindistondagi ayollarning ta'lim darajasidagi nomutanosiblikni ifodalaydi.

Mamlakatda ayollarning ta'lim olishi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi bilan to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir. Ayollar bilimli bo'lsa, ular o'zlarinig moliyaviy va uy xo'jaliklarini yaxshiroq boshqarishlari mumkin. Hindistonda ayollar ta'limi muhimligining bir qancha sabablari mavjud. Quyida bu sabablarni keltirib o'tsak:

Normativ huquqlar: ta'lim mamlakatdagi har bir fuqaroning asosiy huquqidir. Barcha xotin-qizlar tabaqasi, ijtimoiy qatlami, oilaviy ahvoli va yoshidan qat'iy nazar, ta'lim olish huquqiga ega. Ta'lim maqomga asoslangan imtiyoz emas, balki asosiy inson huquqidir.

Tenglik: ayollarning ta'lim olishi jamiyatda gender tenglikni ta'minlaydi. Aksariyat hind oilalarida o'g'il bolalar ta'lim olishi ta'minlanadi, ammo qizlarning ta'lim olish masalasi biroz orqada. Bu esa yoshlikdanoq qizlar o'g'il bolalarga

¹⁰⁰

pulation/#:~:text=8%20Billion%20(2022),according%20to%20the%20United%20Nations.

¹⁰¹ <https://countrymeters.info/en/World>

¹⁰² <https://www.hercircle.in/engage/get-inspired/trending/women-education-in-india-history-and-education-status-of-women-in-india-4031.html>

<https://www.worldometers.info/worldpo>

qaraganda jamiyatda ancha past mavqega ega degan noto'g'ri tushunchaning shakllanishi nuqtasi hisoblanadi. Ko'pgina o'g'il bolalar va erkaklarda tarbiyalanadigan ustunlik tuyg'ulari ko'pincha bu yoshlikdagi tengsizliklardan kelib chiqadi.

Imkoniyat va mustaqillik: ayollar bilimli bo'lsagina o'zlarini ishonchli va kuchli his qilishlari mumkin. Ular o'z pullarini topishlari uchun ko'nikmalarni o'rganishlari mumkin. Bu ularni mustaqil va erkakka tayanmasdan o'zlariga g'amxo'rlik qilish qobiliyatini oshiradi. Bundan tashqari oila iqtisodiyotiga ham foyda keltirib, oilada shaxs sifatida o'rin topishiga ham imkoniyat yaratib beradi.

Ruhiy va jismoniy farovonlik: o'qimishli ayol o'zi va oila a'zolarining ruhiy va jismoniy salomatligiga g'amxo'rlik qilishga ko'proq qodir bo'ladi.

Oilani rejalashtirish: Xotin-qizlarga ta'lim berish orqali erta turmush qurish va erta farzand ko'rish kabi jamiyatdagi muammolarga yechim bo'ladi. Bu esa o'z navbatida voyaga yetmagan qiz bolalar va chaqaloqlar o'limi sonini kamaytirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakat mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng asta sekin barcha sohalarda, shuningdek, xotin-qizlar ta'limi sohasida ham ko'pgina qonun, loyihalarni ishlab chiqdi. Xususan, ayollar uchun ta'lim olish imkoniyatlari "Ta'lim olish huquqi" bilan kafolatlandi. Shuningdek, 1948 yil Konstitutsiyaga 36-modda, 1949 yilda esa 45-modda kiritildi. Unga ko'ra, Har bir fuqaro bepul boshlang'ich ta'lim olish huquqiga ega va davlat ushbu Konstitutsiya qabul qilingan kundan boshlab o'n yil ichida barcha bolalar o'n to'rt yoshga to'lgunga qadar bepul va majburiy ta'lim olishlarini ta'minlashga harakat qiladi¹⁰³.

Bu kabi sa'y-harakatlar sekinlik bilan bo'lsada o'z ijobiy ta'sirini ko'rsata boshladi. Quyidagi jadvalda mamlakat aholisini ro'yxatga olish yillarida xotin-qizlar savodxonlik darajasi ko'rsatilgan¹⁰⁴.

Aholini ro'yxatga olish yili	Xotin-qizlar savodxonlik darajasi (%)
1951	8.9
1961	15.4
1971	22
1981	29.8
1991	39.8
2001	53.7

¹⁰³ <https://www.constitutionofindia.net/articles/article-45-provision-for-early-childhood-care-and-education-to-children-below-the-age-of-six-years/>

¹⁰⁴

[https://www.unesco.org/en/articles/why-educating-women-more-important-we-realize#:~:text=Of%20the%2077.7%25%20Indian%20literacy,%25%20\(as%20per%20UNESCO\).](https://www.unesco.org/en/articles/why-educating-women-more-important-we-realize#:~:text=Of%20the%2077.7%25%20Indian%20literacy,%25%20(as%20per%20UNESCO).)

2011	64.6
2022	70.3

Hindistonda ayollarning savodxonlik darajasi har yili asta-sekin o'sib bormoqda. Bu ikki narsani aks ettiradi - biri odamlarning, ayniqsa, qizlarini boshlang'ich ta'limga yuborayotgan qizlarning ota-onalari ongida sekin bo'lsa-da barqaror o'zgarish sodir bo'layotganligi. Ikkinchisi, maktablar, universitetlar va muassasalarda qizlar va ayollar uchun boshlang'ich va qo'shimcha ta'lim olish imkoniyatlari kengaytirilayotganligidir.

Hindiston mamlakati nafaqat hududiy jihatdan keng, shu bilan birgalikda turli xil ko'p miqdordagi millat, elat va din vakillari istiqomat qilayotgan davlat hisoblanadi. Shuning uchun ham mamlakatdagi shtatlarning istimoiy-siyosiy hayoti turlicha, shuningdek, xotin-qizlar ta'limi sohasi ham bundan mustasno emas. Misol uchun, Kerala (93.91 %), Lakshadvip (92.28%) va Mizoram (92.28%) shtatlarida xotin-qizlar ta'lim olish ko'rsatkichi yuqori darajada bo'lsa, Bihar (63.82%), Arunachal-Pradesh (66.95%) hamda Rajastan (67.06%) shtatlari eng quyi ko'rsatkichlarni qayd etadi¹⁰⁵.

Bugungi kunda Hindiston xotin-qizlar va bolalar taraqqiyoti vazirligi ro'yxatidan o'tgan bir nechta xotin-qizlar imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqilgan. Jumladan¹⁰⁶,

✓ **Beti Bachao, Beti Pathao** (Qizni qutqar, qizni tarbiyala) – Hindiston hukumati tomonidan 2015 yil 22 yanvarda boshlagan dastur. U asosan Uttar-Pradesh, Haryana, Uttarakhand, Panjob, Bihar va Dehlidagi klasterlarga mo'ljallangan¹⁰⁷;

✓ **One Stop Centre Scheme** (Bir oyna markazi) - ushbu dastur gender asosidagi zo'ravonlikka qarshi qaratilgan. 2015 yil 1 apreldan boshlab o'z faoliyatini yuritib keladi. Dasturning asosiy maqsadi zo'ravonlikdan jabrlangan ayollarga keng ko'lamli xizmatlardan foydalanishni osonlashtirishdan iborat¹⁰⁸;

✓ **Women Helpline Scheme** (Ayollar ishonch telefoni) – zo'ravonlikdan jabrlangan ayollarga qaratilgan va butun mamlakat bo'ylab xotin-qizlar bilan bog'liq hukumat dasturlari orqali 24 soat davomida zudlik bilan favqulotda yordam ko'rsatishga mo'ljallangan yagona call markazi;

¹⁰⁵ <https://www.collegesearch.in/articles/womenseducation#:~:text=Despite%20the%20Indian%20government's%20strong,million%20women%20remain%20illiterate%20today.>

¹⁰⁶ <https://wcd.nic.in/schemes-listing/2405>

¹⁰⁷ **Beti Bachao Beti Padhao** | Ministry of Women & Child Development <https://wcd.nic.in/bbbp-schemes>

¹⁰⁸ <https://wcd.nic.in/schemes/archive-one-stop-centre-scheme>

✓ UJJAWALA: Odam savdosini oldini olish, odam savdosi va tijorat maqsadidagi jinsiy ekspluatatsiya qurbonlarini qutqarish, reabilitatsiya qilish hamda qayta integratsiya qilishning kompleks dasturi;

✓ Sakhi Niwas – Hindistonning turli mintaqalarida ushbu dastur nomi ostida uylaridan uzoqda jylashgan shaharlarda ishlaydigan ayollar va ularning farzandlari qolishi mumkin bo‘lgan yotoqxona ijaraga beish dasturi¹⁰⁹;

✓ SWADHAR Greh - Ayollar va bolalar taraqqiyoti vazirligining muhim dasturi bo‘lib, u og‘ir ahvolda bo‘lgan ayollarga, ayniqsa oilasi tomonidan tashlab ketilgan bevalar, qamoqdan ozod qilingan va oilasining yordamisiz mahkum, tabiiy ofatlardan omon qolgan, odam savdosi qurboni bo‘lgan xotin-qizlarga mo‘ljallangan¹¹⁰.

Yuqorida sanab o‘tilgan afzalliklarga qaramasdan, Hindistonda ayollarning ta'lim olishida ko‘plab to‘siqlar mavjud. Ayollarning ta'lim olishidagi to‘siqlarning ba'zilari ijtimoiy xarakterga ega bo‘lib, ular gender stereotip va tengsizliklaridan kelib chiqadi, boshqalari esa iqtisodiy tashvish va cheklovlar bilan bog'liq.

Uzoq vaqt davomida ayollarning ta'lim olishi butun dunyo bo‘ylab ilmiy munozaralarda dolzarb mavzu bo‘lib kelgan. Biz odamlarning ta'lim har qanday narsani boshqarishning asosiy vositasi ekanligini tez-tez guvoh bo‘lamiz. Hindiston davlatida yosh avlodni tarbiyalash maqsadida ko‘plab institut, universitet, kollej, maktablar barpo etildi¹¹¹. Biroq ayrim sabablar tufayli hind jamiyatidagi xotin-qizlar ta'lim olishi masalasi to‘siqlarga duch kelmoqda, jumladan:

- ✚ Ish joyidagi diskriminatsiya;
- ✚ Gender tengsizliklari;
- ✚ Moliyaviy ekspluatatsiya;
- ✚ Akademiklarga kamroq qiziqish;
- ✚ Yoshlikda turmush qurish;
- ✚ Oilaviy ferma yoki biznesda ishlash va boshqalar.

Mazkur omillarga qo‘shimcha ravishda, xotin-qizlar, asosan shahar chetida istiqomat qiluvchilar turli sabablarga ko‘ra maktabni tashlab ketishadi, jumladan, yaqin atrofdagi o‘quv markazlarining yetishmasligi, xavfli transport turlari va xotin-qizlar uchun alohida xojatxonalarining yetishmasligi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mustaqillikdan so‘ng hind hukumati tomonidan xotin-qizlar ta'limiga alohida e‘tibor qaratildi va shu maqsadda bir nechta ayollar ijtimoiy-

¹⁰⁹ <https://wcd.nic.in/schemes/sakhi-niwas>

¹¹⁰ SWADHAR Greh (A Scheme for Women in Difficult Circumstances) | Ministry of Women & Child Development
<https://wcd.nic.in/schemes/swadhar-greh-scheme-women-difficult-circumstances>

¹¹¹ <https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1881515>

siyosiy faoliyatiga yordam beruvchi dasturlar shakllantirildi. Jamiyatda hanuz xotin-qizlar ta'lim olish masalasiga qarshi ayrim to'siqlar bo'lishiga qaramasdan, xotin-qizlar ta'lim salohiyati oshib bormoqda .

REFERENCES

1. Falguni Suthar. A Review on Indian education System with issues and challenges. Ganpat University, Guarat:2021. p.17-22.
2. Manya Join. A study of India`s failing education system. Delhi:2020. -P.12.
3. [https://www.worldometers.info/worldpopulation/#:~:text=8%20Billion%20\(2022\),according%20to%20the%20United%20Nations](https://www.worldometers.info/worldpopulation/#:~:text=8%20Billion%20(2022),according%20to%20the%20United%20Nations).
4. <https://www.hercircle.in/engage/get-inspired/trending/women-education-in-india-history-and-education-status-of-women-in-india-4031.html>
5. <https://www.constitutionofindia.net/articles/article-45-provision-for-early-childhood-care-and-education-to-children-below-the-age-of-six-years/>
6. [https://www.unesco.org/en/articles/why-educating-women-more-important-werealize#:~:text=Of%20the%2077.7%25%20Indian%20literacy,%25%20\(as%20per%20UNESCO\)](https://www.unesco.org/en/articles/why-educating-women-more-important-werealize#:~:text=Of%20the%2077.7%25%20Indian%20literacy,%25%20(as%20per%20UNESCO)).

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINING O'QUV JARAYONIDA BOLALAR FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

Cho'ponqulova Sitora Bozor qizi

DTPI Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Umirzoqova Gulshoda Obiddin qizi

DTPI Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Ubaydullayeva Shohista Hidoyatillo qizi

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti

1-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maktabgacha ta'lim tashkilotining o'quv jarayonida bolalar faoliyatini faollik markazlari orqali tashkil etish masalalari hamda, ta'lim markazlari orqali bolalarda erkin faoliyatni taminlashda tarbiyachi bolalarni markazlarga to'g'ri yo'naltirish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Bog'cha, ta'lim, tarbiya, tarbiyachi, tarbiyalanuvchi.*

ABSTRACT

The issues of organizing children's activities through activity centers in the educational process of a preschool educational organization, as well as the issue of sending children to centers in order to ensure the free activity of children through educational centers, are covered.

Key words: *kindergarten, upbringing, upbringing, educator, pupil.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tashkiloti uzluksiz ta'lim tizimining birinchi turi, ya'ni dastlabki bosqichidir. Bugungi kunda davlatimiz uzluksiz ta'lim tizimi oldiga ma'naviy yetuk erkin fikrlaydigan va intellektual, salohiyatli barkamol avlodni shakllantirishdek muhim vazifani qo'ymoqda. Bu muhim vazifani bajarishning dastlabki bosqichi maktabgacha ta'lim muassasalari (MTT)da amalga oshiriladi va unda ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy jihatdan boy shaxsni shakllantirishga qaratiladi.

Bugungi kunda davlatimiz tomonidan maktabgacha ta'limga juda katta e'tibor berilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2016 yil 29 dekabrda «2017–2021yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ- 2707-son qarori qabul qilindi va shu asosida dastur ishlab chiqildi. Mazkur qaror maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy dasturlar va texnologiyalarni tatbiq etish, farzandlarimizni

intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishlari uchun shart-sharoitlar yaratish kabi dolzarb masalalarni hal etishda muhim dasturulamal bo'lib xizmat qilmoqda. Binobarin, mazkur hujjatga muvofiq Maktabgacha talim vazirligi tomonidan 2018-yil 18-iyulda —Ilk qadam|| davlat dasturi qabul qilindi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining yosh guruhlariga uchun mo'ljallangan ta'limiy faoliyatning mavzuli rejasi guruh tarbiyachilariga yordam sifatida ishlab chiqilgan bo'lib, ushbu dasturdan erkin ta'lim faoliyati olib boriladi. Tarbiyachi ta'lim faoliyatiga bolalarning yosh xususiyatini inobatga olgan holda qo'shimcha kiritishi mumkin.

O'quv jarayonini mavzuli tarzda tuzish tamoyili hududiy, milliy, madaniy komponentlarni singdirish va bu jarayonda maktabgacha ta'lim muassasasi xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi. Bir mavzu doirasida kamida bir hafta ta'lim berilishi lozim. Mavzu guruh va rivojlanish markazlaridagi materiallarda o'z aksini topishi kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Turli yosh guruhlarida o'zaro bog'liq o'xshash mavzularni kiritilishi ularning individual imkoniyatlariga muvofiq uyg'un rivojlanish va butun maktabgacha yosh davrining turli guruhlarida bolalarni rivojlantirishda o'quv maqsadlari birligini va uzluksizligini ta'minlash orqali ta'limiy maqsadga erishilishiga olib keladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida erkin ta'lim faoliyat turi 5 ta asosiy ta'lim markazlarida olib boriladi. Bular:

- Qurish-yasash va matematika markazi;
- Sujetli rolli o'yinlar va dramalashtirish markazi;
- Fan va tabiat markazi;
- San'at markazi;
- Til va nutq markazi.

Maktabgacha ta'lim tizimida pedagog tomonidan ta'lim faoliyatini rejalashtirishda birinchi navbatda ta'limni rivojlantirish vazifasi ilgari qo'yiladi va bunda bolaning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'limni tashkillashtirish lozim.

Erkin ta'lim faoliyat markazlarida bolalarning erkin faoliyatini ta'minlash uchun shart-sharoit pedagog tomonidan tashkil etiladi. Agar bola san'at markazida rasm chizmoqchi bo'lsa, bola uchun sharoit yaratilgan bo'lishi lozim. Masalan, bola bahor faslini tasvirlamoqchi bo'lsa, buning uchun faqat qalam yoki bo'yoqdan emas, balki boshqa noan'anaviy usullarida chizishi uchun tarbiyachi sharoit yaratib bersa, bola tengdoshlari bilan erkin muloqotga kirishib, erkin faoliyat olib boradi va ular bilan hamkorlikda chizishlari mumkin. Buning uchun tarbiyachi har bitta markazdagi

o'quv materiallarini qiziqarli, bola yoshiga mos, bolalarning imkoniyatini hisobga olgan holda tayyorlashi kerak. Agar har bir markaz qiziqarli tashkil etilsa, bola bugun —Nutq va til markazida erkin ta'lim faoliyatini amalga oshirgan bo'lsa, ertaga albatta uni boshqa ta'lim markazida o'z qobiliyatini ko'rsata olish imkoniyati beriladi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, bolada 1 hafta davomida 5 ta markazda ham erkin ta'lim faoliyatini olib borish imkoni bo'ladi. Kuzatishlardan shuni ko'rish mumkinki, bola hafta davomida faqat bitta yoki ikkita markazda erkin ta'lim faoliyatini olib borishiga sabab, qolgan markazlardagi materiallar bolani o'ziga jalb eta olmaganligidan deyish mumkin. Erkin ta'lim faoliyat markazlaridagi materiallar qiziqarli emasligi, bolalar yoshiga mos kelmasligi, ularning takrorlanishi, tarbiyachi tomonidan tayyorlangan materiallarning talab darajasida emasligi, bolalarning erkin faoliyat markazlarida erkin ta'lim olishlari uchun shart-sharoit to'la qonli yetarli emasligida deb o'ylaymiz.

Agar tabiat va biz markazida eksprement tajriba sinov ishlari olib borilsa, har bitta bola bunga qiziqadi va bola bemalol erkin faoliyat olib boradi. Chunki bola o'ziga qiziq yangilikni yoki ma'lumotni ko'rsa yoki eshitsa, bola yangilikni o'zlashtirishga harakat qiladi va tengdoshlari bilan bu yangilikni albbata muhokama qiladi va erkin faoliyat olib boradi. Agar bolaga erkin faoliyat markazlarda erkin ta'lim olishlari uchun shart-sharoit yaratib bersak, bolani erkin fikrlashga, o'z qiziqish va yo'nalishni tanlay olishga, kattalar bilan bemolal muloqotga kirisha olish, o'z kamchilik xatolarini o'zi mustaqil tuzata olish, bolani sub'ekt sifatida ta'lim markaziga chiqishiga imkon bergan bo'lamiz.

XULOSA

Har qanday faoliyat turining rivojlanishi quyidagicha bo'ladi: avval kattalar bilan hamkorlikdagi, so'ng tengdoshlari bilan birgalikdagi faoliyat amalga oshiriladi va nihoyat bolaning mustaqil faoliyati amalga oshirilad. Demak bolaning maktabgacha ta'lim muassasasida erkin faoliyati tashkil etilsa, bolalar tengdoshlari bilan erkin faoliyati shakillana boshlaydi va o'z-o'zidan bolaning mustaqil faoliyati amalga oshiriladi. Buning uchun tarbiyachi bolalar bilan suhbat, eksprement, ko'rgazmali metodlarni ko'proq qo'llashi kerak bo'ladi. Ta'lim markazlari orqali bolalarda erkin faoliyatni taminlashda tarbiyachi bolalarni markazlarga to'g'ri yo'naltirishi muhimdir. Agar bolani o'zi xohlagan markazga yo'naltirilmasa, bola bu ta'lim markazida erkin faoliyat olib borishni istamaydi, bolada norozilik kayfiyati paydo bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan o'quv jarayonida bolalarni erkin faoliyatini ta'minlashda bolalarning qiziqishi, xohishi, imkoniyati hisobga olinishi muhimdir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-son qarori 2016 yil 29 dekabr lex.uz
2. "Ilk kadam" maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturi.T.: 2018. mdo.uz
3. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari 2018 y..lex.uz

CAUSES OF ANXIETY AMONG EFL STUDENTS

Nasimova Muattar Khasanovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages
English teacher of the chair of joint education programs
nasimovamuattra@gmail.com

Tashmukhammedova Gulnoza Zayniddinovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages
English teacher of the chair of joint education programs
g.toshmuhammedova@mail.ru

ABSTRACT

This article talks about the types of modern methods used in teaching foreign languages and their use in our time. Language learning is one of the most important areas in human society. Language, which is a means of communication, can be acquired practically in a natural environment (in the family, in the community) or in an organized way (in a lesson). Knowledge of language phenomena is studied theoretically. It is known that teaching and learning a foreign language differs sharply from the native language and the second language in certain aspects. This, in turn, requires the use of appropriate foreign language teaching technology. Along with these differences, the book in your hand includes methods of teaching foreign languages in educational institutions, organizing and conducting foreign language classes, etc. clarified many methodological issues.

Key words: *Methodology, communication, individual, foreign language, language competences, intercultural communication, didactics, methodological method, scientific research methods*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о видах современных методов, применяемых в обучении иностранным языкам и их использовании в наше время. Изучение языков является одной из важнейших сфер в человеческом обществе. Язык, являющийся средством общения, может усваиваться практически в естественной среде (в семье, в обществе) или организованно (на уроке). Знание языковых явлений изучается теоретически. Известно, что преподавание и изучение иностранного языка резко отличается от родного языка и второго языка в некоторых аспектах. Это, в свою очередь, требует применения соответствующей технологии обучения иностранному языку. Наряду с указанными различиями в книге, которую вы держите в руках, приведены методики преподавания иностранных языков в общеобразовательных

учреждениях, организации и проведения занятий по иностранному языку и т. д., разъяснены многие методические вопросы.

Ключевые слова: *Методология, коммуникация, личность, иностранный язык, языковые компетенции, межкультурная коммуникация, дидактика, методический метод, методы научного исследования.*

INTRODUCTION

*Methodology of foreign language teaching is a science that researches educational goals, content, tools, as well as methods of education using a foreign language.
(M.V. Lvakhovskii)*

Today, it is necessary to educate young people in every way, to give them deep knowledge of sciences, to form and expand their modern worldview, to educate them in an aesthetic spirit, to prepare them to work in various fields of the national economy. The science of communication technologies is a leader in the training of foreign language specialists.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Methodology is derived from the Greek word "methodike" which means "a set of methods for doing something according to a purpose". In pedagogical communication, the term "methodology" has three meanings. The methodology of teaching foreign languages is one of the most important factors as the main task of general education schools. This issue is at the center of the Ministry of Public Education of the Republic. There are all conditions for educating students of general education schools and for them to master foreign languages. Specialists are doing great work in the field of teaching foreign languages. Educational programs have been created for all classes. Pedagogical technologies are being created in order to demonstrate knowledge, skills, and abilities in students. Therefore, the foreign language lesson differs from other educational subjects in two aspects, that is, the purpose and content of the lesson. If the foreign language teacher is able to plan the lesson and the types of lessons, as well as plan the foreign language lesson and organize the lesson in accordance with the requirements of the time and the purpose of the lesson, the effectiveness of the lesson and the final result are guaranteed. When planning a foreign language lesson, it is better to plan the organization of a foreign language lesson at the initial stage of foreign language teaching, to plan the lesson taking into account the knowledge levels of the students in the class, to form the conditions of teaching, psychological laws, and speech skills. It is necessary to be aware, to pay attention to knowing the main requirements for a modern foreign language class. If we list the modern requirements for the lesson: 1) the main goals

of the lesson are not to state the rules (information) about the foreign language, but to create skills and competences, 2) communicative approach to the exercises of speech practice the speech process is imitated from the direction, 3) the methodical organization of the foreign language material in the lesson takes place in the form of a whole (the speech pattern is considered as a unit based on all the exercises), 4) each type of speech activity is studied with the help of a suitable system of exercises, 5) the lesson has a single leading goal and auxiliary goals, 6) the effectiveness of the lesson is measured by the activity of students, 7) control in the lesson is meaningful, 8) whenever possible, the lesson is conducted in a foreign language, 9) the content of the educational material, with the help of carefully developed methodological methods and demonstration, students are taught interest and desire for knowledge, 10) by memorizing the structural and general educational task of the lesson, raising the level of students, strengthening the desire to know, and contributing to the work of education 11) the age and stage of analysis of the students are taken into account during the lesson, 12) the foreign language lesson is an opportunity to use certain language material in the selection of speech activities. The main purpose of lesson planning is the goal, tasks, volume of language material, the sequence of inclusion in the lesson process and, accordingly, formation of speaking skills. It is necessary to be able to determine in advance the difficulties that may arise in planning and to prepare the ways of its elimination and the corresponding exercises. The difficulty of a foreign language is taken into account by the author of the textbook when creating exercises. When the teacher prepares for the educational material of this lesson, he analyzes the comparison of native language and foreign language phenomena. He increases his attention to those small language units, and if necessary, introduces additional exercises. Ensuring a sequence of exercises. Taking into account the skills and qualifications of the students that have been formed so far, determining the order of exercises to be performed in the lesson will give a result. With the intention of incorporating the presented and previously learned educational language material into the composition of skills and qualifications, three-stage - formative, developing and improving exercises are recommended. The teacher carefully integrates the requirements and material of the exercises of the lesson. From the textbook and the exercises given by him, the most effective method of execution is developed. Choosing equipment for the lesson. During the preparation for the lesson, special attention is paid to the choice of educational tools. Sufficient and necessary equipment is prepared depending on the purpose of the lesson, new material, exercises and the level of students.

RESULT AND DISCUSSION

The principles of extracurricular work in a foreign language are the starting point that determine the requirements for its content, methods and organizational forms. They meet the goals and objectives of all foreign language extracurricular activities at school and show the essence of the teacher's pedagogical activity, the organizer of extracurricular activities. Extracurricular activities are based on the following principles:

1) The principle of connection between education and life.

Implementation of this principle makes it possible to ensure a close connection between extracurricular activities in a foreign language and the conditions of the child's life and work. The main conditions for the implementation of this principle are as follows:

Systematic introduction of teenagers and high school students to current events in our country and abroad;

- extensive use of local history material;
- meetings with persons who use a foreign language in their professional activities;
- inclusion of foreign language materials in school-wide events;
- use of materials from school life in extracurricular activities;
- attracting materials for correspondence with foreign schoolchildren to work on the chosen subject.

2) The principle of students' communicative activity.

A prerequisite for high communicative activity of students in extracurricular activities is the opportunity to choose the most interesting and convenient type of activity: correspondence with foreign friends, reading a book in the studied language, watching oral speech in the class of the drama club. development of skills and others. . Not only the diversity of the activity, but also its content is of great importance for the promotion of communicative activity. The use of new materials unknown to students, their cognitive value and entertainment creates a need for communication, increases its quality level.

3) The principle of taking into account the level of students' knowledge of the language and taking into account the integration of extracurricular activities with foreign language lessons.

It is necessary to achieve the conscious application of knowledge, skills and abilities both in extracurricular activities and in the classroom. The formation of a child's interest in foreign language activities largely depends on understanding the content of the used material and the willingness of students to include it in speech

activities. Continuity of foreign language lessons and extracurricular work in science does not mean repetition of the subject, forms and methods of work. Within each topic covered in the speaking and reading program, it is possible to identify subtopics that are of greatest interest to students. The purpose of these sub-topics is to concretize the topic of the program, bring it closer to the interests, conditions and circumstances of children's lives. The gradual expansion of lexical and thematic connections in extracurricular work creates favorable conditions for solving practical, practical problems

4) The principle of taking into account the age characteristics of students.

The effectiveness of extracurricular work on a foreign language is largely determined by the compatibility of its content, forms and methods with the stages of learning a foreign language and the psychophysiological characteristics of students. Knowing and taking into account the typical age characteristics of students allows the teacher to determine the long-term planning of foreign language extracurricular activities, its tasks and methods of organization at each stage.

5) The principle of combining collective, group and individual forms of work.

The skillful combination of collective, group and individual forms of work is based on the teacher's good knowledge of the contingent of students, their interests, opportunities, and plans. This allows you to optimally choose partners, distribute their roles. Individual, group and collective activities should be inextricably linked. In this regard, it is optimal for individual and group activities to join collective activities at a certain stage, as a result of which personal motives and experiences are combined with the motives and experiences of the group.

6) The principle of interdisciplinarity in the preparation and conduct of foreign language extracurricular activities.

The importance of this principle lies, firstly, in the unity of the ultimate goal of the entire educational process of the school - the formation of a comprehensively developed, well-rounded person, and secondly, in the unity of the spiritual essence of the person. cannot be taught and taught in parts. In the implementation of interdisciplinary relations, one of the requirements for a systematic approach to the work being carried out in the field of education and upbringing of the young generation is implemented. Taking into account this requirement, extracurricular work on a foreign language should be carried out not separately, but in conjunction with other academic subjects. The use of interesting materials from geography, history, literature and other subjects in the work of circles of experts in the country of the studied language enriches extracurricular work on a foreign language, increases the interest and quality of students in it. his behavior.

CONCLUSION

Among the methodical literature on language teaching published abroad and in our country, there are a lot of literature on second language teaching. So, the processing of issues, availability of conditions and the presence of desire open a wide way to acquire this language. In a word, from the point of view of language pedagogy, it is possible to raise it to higher levels by systematically approaching mother tongue teaching.

REFERENCES

1. A.A.Hapchiboev A. K. Practical methodology of teaching foreign languages. Samarkand, 2012.
2. A.A.Haydarov. Language teaching methodology and educational technologies (study guide). Bukhara 2022
3. Zaripova R. Guide to teaching foreign languages. T.: Teacher, 1986
4. Hashimov O'. H., Yakubov I.Ya. Methodology of teaching English. -T.: East, 2003. -302

МУЛҚДОР СУДНИНГ ҚАРОРИСИЗ ЎЗ МОЛ-МУЛКИДАН МАХРУМ ЭТИЛИШИ МУМКИН ЭМАС

И. Юсупов

Тошкент вилоят судининг судьяси

А. Хаитбоев

Чирчиқ туманлараро иқтисодий судининг раиси

А. Пайгамов

Чирчиқ туманлараро иқтисодий судининг судьяси

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг самарали амал қилишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига имконият яратувчи ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари дахлсиз бўлишига ва уларнинг ривожланиши учун тенг шароит яратилишига қонун кафолат беради.

***Калим сўзлар:** Хусусий мулк, мулкдорлар ҳуқуқлари, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий тузилиши, муҳофаза қилиш, дахлсизлигини таъминлаш, тадбиркорлик, ҳимоя қилиш, жамоа мулки, давлат мулки, ер, табиат ресурслари, асосий воситалар, бинолар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойликлар, фуқаролар.*

ABSTRACT

In the Republic of Uzbekistan, it is allowed to have any form of ownership that creates an opportunity for the efficient functioning of the economy and the growth of the people's well-being. The law guarantees that all forms of ownership are inviolable and equal conditions are created for their development.

***Keywords:** Private property, ownership rights, regulatory legal documents, economic, social, economic structure, protection, protection, entrepreneurship, community property, state property, land, natural resources, fixed assets, buildings, finance, material resources, information, material and spiritual wealth, citizens.*

КИРИШ

Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг Конституцияда кафолатланган дахлсизлигини таъминлаш борасида бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд.

Жамиятнинг иқтисодий негизини турли хил мулк шакллари ташкил этади. Шунингдек, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши ҳам мулк билан, мулкнинг кимларга тегишли эканлиги билан белгиланади. Мулксиз ижтимоий муносабатларни ривожлантириш, мамлакатда халқ фаровонлигини таъминлаш,

камбағалликни қисқартириш ҳамда ижтимоий давлат барпо этишга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишнинг имкони йўқ.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуслари билан сўнгги йилларда хусусий мулкни ҳар томонлама муҳофаза қилиш ва мулк ҳуқуқи дахлсизлигини таъминлаш, мамлакатда тадбиркорлик муҳитини яхшилашга қаратилган муҳим ислохотлар амалга оширилди.

Судларнинг биринчи навбатдаги вазифаси фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг давлат органлари билан муносабатларида қонун устуворлигини таъминлаш билан бир қаторда уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини самарали ҳимоя қилиш ҳамда мулк дахлсизлигини таъминлашдан иборатдир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Сўнгги йиллар давомида амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг тубдан ўзгартириш борасида мулк ҳуқуқларни ноқонуний тажовузлардан таъминлаш ва ҳимоя қилиш муаммоси, айниқса долзарб аҳамият касб этди. Бу даврда мулкдорлар ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган Президент ва ҳукуматнинг бир қатор муҳим ҳужжатлари қабул қилинди.

Хусусий мулк – бу мулкни ўзлаштиришнинг хусусий усулига асосланган шакли.

Жамоа мулки – бу жамоага ихтиёрий равишда бирлашган кишиларнинг умумий мулки бўлиб, бу мулкнинг эгалари шу жамоада меҳнат қилиши шарт. Бу ерда мулк эгаси айтиб бериш вақтида шу мулкни амалда ишлатувчи ҳам ҳисобланади.

Давлат мулки – давлат ихтиёрида бўлган мулк, давлат ҳокимияти органлари томонидан тасарруф этиладиган монопольлашган мулкдир. Бундай мулк объекти – ер, табиат ресурслари, асосий воситалар, бинолар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойликлар бўлиши мумкин. Бу мулк ижтимоий неъматларни яратишга хизмат қилади.

Янги таҳрирдаги Конституция лойиҳасининг 65-моддасида мулкдор ўз мол-мулкидан қонунда назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари ҳамда суднинг қарорига асосланмаган ҳолда маҳрум этилиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилмоқда.

Бу норманинг аҳамияти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- мол-мулк дахлсизлиги бўйича суд қафолати белгиланмоқда. Мулкдор ўз мол-мулкидан фақат суд қарори асосидагина маҳрум этилиши мумкин. Мансабдор шахсларнинг қарори билан мол-мулкдан маҳрум этилмайди;

- мол-мулкдан фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина маҳрум этилади. Мол-мулкдан маҳрум этиш қонун даражасида белгиланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мол-мулк дахлсиз бўлиши керак. Тадбиркорлик субъектлари доимо таваккалчилик асосида шакилланади. Аммо, жамиятда унинг мол-мулк дахлсизлиги билан боғлиқ хаф хатарларнинг мавжудлиги вазиятнинг яхши эмаслигини англатади. Тадбиркор ўз мол-мулкнинг тақдиридан хавфсирамаслиги ва доимо ривожланиш сари интилиши керак.

Шу сабабли мол-мулкнинг дахлсизлигини Конституция даражасида белгилаб қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Кишиларнинг моддий неъматларни яратишдаги, уларни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги ўрни, сиёсий ҳаётда тутган мавқеи, асосан, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишларига боғлиқ. Жамият тараққиёти тарихида эгалик қилиш шаклига кўра мулкнинг бир неча тури бор: ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқарувчи кучлар ғоят паст ривожланганидан кишилар биргаликда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб меҳнат қилишган. Шубҳасиз, шундай шароитда меҳнат қуроллари ва маҳсулотлари жамоанинг умумий мулки бўлган. Меҳнат қуроллари ва меҳнат малакаси юксалгач, кишилар якка ҳолда меҳнат қила оладиган бўлди. Бу ўзгариш туфайли жамоа мулки парчаланиб, хусусий мулкка айланган.

Давлат бор ерда унинг мулки мавжуд, лекин ушбу мулкнинг миллий иқтисодиётдаги улуши турли мамлакатларда фарқланади ва мамлакат иқтисодиётининг моделига боғлиқ. Фуқаролик жамияти доирасида давлат мулки тобора ижтимоий йўналиш олмоқда, яъни умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилишга йўналтирилган.

Мулкга эгалик ва уни тасарруф этиш муайян иқтисодий муносабатларни пайдо этади ва у мулкчилик муносабатлари деб аталади. Мулк пайдо бўлиши учун мулкка айланадиган нарсалар наф келтира олиши зарур. Мулкчилик муносабатлари мулкни кишиларнинг ўзиники ёки ўзганики эканлигини билдиради. Бундай муносабатларнинг 3 жиҳати бор:

1.Мулкка эгалик қилиш, яъни мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгасида сақланиб туриши.

2.Мулкдан фойдаланиш ва уни амалда ишлатиш.

3.Мулкни тасарруф этиш

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда фуқаролик ҳуқуқининг нормалари муҳим роль ўйнайди. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг асосий усуллари:

Мулкни бировнинг қонунсизгаллашидан талаб қилиб олиш (виндикатцион даъволар).

Шартномавий муносабатларда мулккий ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида шуни айтиш керакки, тузиладиган хима-хил шартномалар аксарият ҳолларда қонунга, шартнома шартларига риоя қилиниб тўғри ва инсофли равишда бажарилади. Аммо, баъзи ҳолларда шартноманинг айрим интизомсиз иштирокчилари шартнома юзасидан олган ўз мажбуриятларини бутунлай бажармасликлари ёки лозим даражада бажармасликлари мумкин.

Бундай пайтларда табиий бузилган мулккий ҳуқуқларни тиклаш ҳамда унинг ўзи билан мулккий ҳуқуқларни ҳар томонлама ва тўла ҳимоя қилиш масаласи қўйилади.

Суд-ҳуқуқ тизимида қатъият билан олиб берилётган ислохотлардан кўзланган асосий мақсад – фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатли ҳимоя қилишдан иборатдир. Айни шу мақсадда кейинги йилларда суд ҳокимиятининг мустақиллигини мустаҳкамлаш ва одил судлов сифатини оширишга қаратилган муҳим чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

ХУЛОСА

Бугунги кунда фуқароларнинг мулккий ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг бу-зилган ҳу-қуқ-ларини тиклаш, етказилган зарар ўрнини жавобгар ҳисобидан қоплаш сингари низолар суд тартибида адолатли ечим топаётгани одамларнинг судларга нисбатан ишончи ортишида муҳим омил бўлмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг самарали амал қилишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига имконият яратувчи ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига руҳсат берилади. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари дахлсиз бўлишига ва уларнинг ривожланиши учун тенг шароит яратилишига қонун кафолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. А.Нигматов. Ер ҳуқуқи. Ўқув қўлланма.– Тошкент.: "Ислом Университети", 2001. –191б.
2. Ben McFarlane, Nicholas Hopkins. Land Law: Text, Cases, and Materials. OUP Oxford, 2012.
3. М.Х. Рустамбоев ва бошқ. Ер ҳуқуқи..Дарслик – Т.: Тошкент давлат юридик институти, 2002. – 23 б.
4. Земельное право республики Узбекистан. Учебник. Под. ред. М.Х. Рустамбаева. ҳуқуқи.ТДЮИ, 2007.-215 б.

5. Узоқова Г.Ш. Аҳоли пункти ерларидан фойдаланиш ҳуқуқи.Т.ТДЮИ, 2006.-117 б.
6. М. Mirzaabdullaeva, А.Муқимов, Z.Хafizova. Yer huquqi, O‘quv qo‘llanma.- Т.:ТІМІ,2016.-196 б.
7. Ўзбекистон Республикасининг қонуни “Норматив ҳуқуқий ҳужжат тўғрисида”,Ўзбекистон,Т.:1990 й.
8. Земельное право: Учебник / С.А. Боголюбов, Э.А. Галиновская; Учебник./Под ред. С.А. Боголюбова – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.- 400 б.
9. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарх. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. (Профессионал (малакали) шарҳлар). - Т.: Vektor-Press», 2010. 437-б.

EKSTREMIZM, UNING JAMIYAT VA DAVLAT QURILISHIGA DESTRUKTIV TA'SIRLARI

Hayitova Hilola Muhammad qizi

Buxoro viloyati Ichki ishlar boshqarmasi xodimi, Katta leytenant

ANNOTATSIYA

Maqolada ekstremizm tushunchasi, uning tarixi tahlil qilinib, ekstremizmning davlatchilik qurilishida hamda jamiyat hayotidagi xavflari yoritiladi. Bundan tashqari ekstremizmga qarshi qonuniy choralar, uning ijtimoiy oqibatlari ham tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: *ekstremizm, diniy ekstremizm, siyosiy ekstremizm, terror, qonun*

ABSTRACT

The article analyzes the concept of extremism, its history, and highlights the dangers of extremism in the construction of statehood and in the life of society. In addition, legal measures against extremism and its social consequences are also analyzed.

Key words: *extremism, religious extremism, political extremism, terror, law.*

KIRISH

“Ekstremizm” tushunchasi bugun biz ijtimoiy kommunikatsiyada takror va takror eshitadigan, bizni hamisha sergaklikka chorlaydigan tushunchalardan biri boʻlib, fanda toʻla yoritilmagan. Biroq, bizga maʼlumki, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy oqibatlari jamiyat va davlat hayotini izdan chiqishiga, davlatchilik uchun ham moddiy, ham maʼnaviy beqiyos talofot yetkazishiga oid tasavvurlar barchamizda shakllangan.

Ekstremizm tarixan jamiyatlar shakllangan davrlardan buyon mavjud, ammo bugungi kundagidek hech bir davrda siyosiy kun tartibidagi doimiy masalalardan biri boʻlmagan. Oʻzining metodologik asosiga koʻra u diniy va siyosiy ekstremizmga boʻlinadi. Oʻzbek jamoatchiligi ongida faqatgina diniy ekstremizmga oid qarashlar shakllangan, bu albatta tabiiy. Chunki, mamlakat aholisining 90 % dan koʻprogʻini musulmonlar tashkil qiladi, qolaversa, hududiy jihatdan Oʻzbekiston musulmon oʻlkalarining qoq markazida joylashgan. Shu sababli, jamoatchilikni din vositasida manipulyatsiya qilish samaraliroq boʻladi, ayniqsa SSSR hukmronligi davrida aholining dindan uzoqlashtirilishi va ularning diniy bilimlarining ozligi bunga yetarlicha imkon yaratadi.

Diniy ekstremizm esa, murakkab ijtimoiy hodisa boʻlib, oʻzaro bogʻliq uchta shaklda namoyon boʻladi:

– ong holati sifatida (jamoat va individual), bu belgilar bilan tavsiflanadi: diniy g‘oyaning giperbolizatsiyasi, ijtimoiy hodisaning butun qismiga xossalar berish, nigilizm va fanatizm;

– mafkura sifatida (mavjud dunyo muammolarini aniq tushuntirish va ularni hal qilishning oddiy usullarini taklif qilish, dunyoni “yaxshi” va “yomon” ga bo‘lish bilan tavsiflangan diniy ta’limot), jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar ierarxiyasiga mos kelmaydigan, boshqalarning me’yorlariga e’tibor bermaslik, tenglashtirish;

– diniy ta’limotlarni amalga oshirish bo‘yicha harakatlar majmui sifatida¹¹².

Diniy ekstremizmning qamroviga ko‘ra shakllari quyidagilardan iborat:

- konfessiya ichidagi (e’tirofning chuqur deformatsiyasiga qaratilgan);
- konfessional bo‘lmagan (boshqa e’tiroflarni yo‘q qilishga qaratilgan);
- shaxsiyatga yo‘naltirilgan (shaxsni buzg‘unchi o‘zgartirishga qaratilgan);
- etno-diniy (etnik guruhni o‘zgartirishga qaratilgan);
- diniy va siyosiy (siyosiy tizimni o‘zgartirishga qaratilgan);
- ijtimoiy (ijtimoiy-iqtisodiy tizimni o‘zgartirishga qaratilgan).

Diniy ekstremizmning bu turlari ko‘pincha aralash xarakterga ega bo‘lib, o‘zining sof ko‘rinishida namoyon bo‘lmaydi. Diniy ekstremizmning maqsadi butun diniy tizimni yoki uning tarkibiy qismlarini tubdan isloh qilishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish diniy tuzum bilan bog‘liq jamiyatning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, axloqiy va boshqa asoslarini chuqur o‘zgartirish vazifalari bilan bog‘liq.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Diniy ekstremizmning ijtimoiy tahdid sifatidagi bir qancha mezonlari mavjud, xususan:

– diniy tajriba asosida yoki diniy matnlarni baholash asosida tuzilgan maxsus missiyaning mavjudligi;

– o‘zining eksklyuzivligi va ustunligiga sig‘inish, diniy guruhning boshqa diniy guruhlariga va umuman dunyoviy jamiyatga nisbatan tubdan farq qilishi, aristokratik xulq-atvor kodeksining mavjudligi;

– kengayish ruhi bilan to‘ldirilgan o‘z submadaniyati;

– yuqori guruhlarning birlashishi va korporatizmi;

– dunyoning o‘zgarishi haqidagi diniy ta’limotning mavjudligi, hatto uni inkor qilish orqali va kategorik ong;

– “begona” ga nisbatan o‘ziga xos qarama-qarshilik faoliyati;

– jamiyatga va boshqa diniy guruhlariga nisbatan tajovuzkorlik¹¹³.

¹¹² https://www.mirniy.ru/info/anti_terror/5723-o-suschnosti-religioznogo-ekstremizma-i-fundamentalizma-i-merah-po-protivodeystviyu-etim-yavleniyam.html

Diniy ekstremizmning mohiyati an'anaviy tizimni inkor etish hisoblanadi. Odatda ekstremistik guruhlar asosan, jamiyatning o'z mavqidan norozilik va kelajakka ishonchsizlik hissi, milliy yoki konfessional o'ziga xosligini buzish yoki yo'qotishdan qo'rqish hissini boshdan kechirayotgan jamiyatning chekka va nochor qatlamlari va guruhlaridan tashkil topadi.

Aksar hollarda diniy ekstremizm, diniy-siyosiy ekstremizmning ilk ko'rinishi bo'ladi. Diniy-siyosiy ekstremizmning asosiy maqsadi esa, davlat tuzumini zo'rvonlik bilan o'zgartirish, dunyoviy boshqaruvni teokratiya (diniy yetakchilar davlat siyosatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan siyosiy tizim) bilan almashtirish istagidan iborat bo'ladi.

Umuman olganda "ekstremizm" tushunchasiga oid bir qancha ta'riflar mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni ko'rib chiqish mavzuni yanada yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Xususan, 2018 yil 1-noyabrda qabul qilingan "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga ko'ra, "Ekstremizm – ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirishga, hokimiyatni zo'rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o'zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi"¹¹⁴ sifatida belgilangan.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida esa, ekstremizmga quyidagicha ta'rif beriladi: - "Ekstremizm (lotincha: — o'ta, keskin degan ma'nolarni anglatadi) — siyosatda va mafkurada ashaddiy, favqulodda harakat va qarashlarga asoslanib faoliyat yuritish"¹¹⁵. Ensiklopediyada berilgan ta'rif nisbatan umumiyroq xarakter kasb etishini ko'rish mumkin.

Bu borada xalqaro tadqiqotchilar Piter T. Koulman va Andrea Bartolilar o'zlarining "Ekstremizmga murojaat qilish" asarida quyidagicha izoh berishadi:

"Ekstremizm, ko'rish va tushunish murakkab bo'lgan hodisadir. Buni odatiy, umume'tirof etilganlardan uzoqda bo'lgan shaxsning faoliyati (shuningdek, e'tiqodlari, biror narsaga yoki kimgadir munosabati, his-tuyg'ulari, harakatlari, strategiyalari) sifatida aniqlash oson. Mojaroli vaziyatda - nizolarni hal qilishning qattiq shaklining namoyishi. Biroq, faoliyat, odamlar va guruhlarini "ekstremistik" deb belgilash va "odatiy" yoki "umumiy" deb hisoblanishi kerak bo'lgan narsalarni belgilash har doim sub'ektiv va siyosiy masala hisoblanadi"¹¹⁶.

¹¹³ O'sha yerda

¹¹⁴ <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>

¹¹⁵ <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi>

¹¹⁶ Coleman Peter T., Bartoli Andrea. Addressing Extremism. The International Center for Cooperation and Conflict Resolution (ICCCR), Teachers College, Columbia Un. // The Institute for Conflict Analysis and Resolution (ICAR), George Mason Un., 2003. – P. 2.

Bu izohdan ko‘rinadiki, “ekstremistik” deb belgilash bu bizning sub’ektiv va siyosiy qarorimizni aks ettiradi.

Boshqa bir tadqiqotchi yana ham qiziqarli izoh taklif qiladi, V.I. Krasikov ekstremizmni dunyoqarash tizimi, ongning alohida shakli sifatida ta’riflab: “Ekstremizm, eng avvalo, dunyoqarashning o‘ziga xos shakli yoki koordinatalar tizimidir. Bu, shuningdek, hukmron madaniyat me’yorlari va qadriyatlariga ochiq kelishmovchilik holatida bo‘lgan ayrim odamlar guruhlarining o‘ziga xosligini ifodalaydi. Bunday o‘ziga xoslik turli yo‘llar bilan namoyon bo‘ladi: provokatsion turmush tarzi, turli kiyimlar, jargon va boshqalarda namoyon bo‘ladi”¹¹⁷, - deydi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, har qanday dunyoqarash kabi “ekstremist” ham o‘ziga xos “qadriyat” poydevoriga, o‘ziga xos o‘ziga xosligi qurilgan e’tiqod va qarashlar tizimiga ega.

Bundan tashqari 2001-yil 15-iyundagi imzolangan “Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Shanxay konventsiyasida ham ekstremizmga ta’rif berilgan bo‘lib, unda ekstremizm “hokimiyatni zo‘rlik bilan egallab olishga yoki hokimiyatni zo‘rlik bilan ushlab turishga, shuningdek davlatning konstitutsiyaviy tuzumini zo‘rlik bilan o‘zgartirishga, jamoat xavfsizligiga zo‘rlik bilan tajovuz qilishga va shu jumladan yuqoridagi maqsadlarda noqonuniy qurolli tuzilmalar tashkil etish yoki ularda ishtirok etish qaratilgan har qanday xatti-harakat”¹¹⁸ deb ta’riflanadi.

Ekstremizmga yanada kengaytarilgan ta’rif V.D. Trofimova tomonidan berilgan bo‘lib, u: “Ekstremizm istalgan samarani olish uchun ekstremal (ijtimoiy xulq-atvorning ekstremal) choralarini qo‘llash mumkinligini e’tirof etuvchi mafkurasidir. Bu ekstremizmning faqat siyosiy darajadagina tushunuladigan barcha umume’tirof etilgan ta’riflaridan kengroq bo‘lib, ekstremizm siyosat bilan cheklanib qolmaydi va o‘z doirasidan ancha kengroq qiymat kasb etadi, faqat siyosatda u negadir muhim bo‘lib chiqadi” deb ta’kidlaydi. Trofimovaning mulohazalaridan shu ayon bo‘ladiki, ekstremizm tushunchasini qat’iy tahlil qilish va talqin qilishning yana bir jihatini ochib berishi bilan ahamiyatlidir – bu ekstremizmning nafaqat siyosatda, balki inson faoliyatining boshqa sohalarida ham namoyon bo‘lishidir.

Yuqoridagi mulohazalardan ayon bo‘ladiki, hukumatlarning ekstremizmga toqati yo‘q va bu mutlaqo tabiiy, chunki ekstremizm aksar hollarda omma mafkurasiga zid o‘ta keskin mafkura sifatida maydonga chiqadi. Quyida ekstremizmning namoyon bo‘lish shakllarini ko‘rib chiqamiz.

¹¹⁷ Красиков В.И. В экстриме. Междисциплинарное философское исследование причин, форм и паттернов радикального сознания. М., 2006. – С. 25.

¹¹⁸ О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхайская конвенция (заключена 15.06. 2001). Референт – правовая система нового поколения. URL: <http://www.referent.ru/1/10927>

Mamlakatimiz qonunchiligiga ko‘ra ekstremistik faoliyat – quyidagilarda o‘z aksini topadi:

– O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi asoslarini zo‘rlilik bilan o‘zgartirishga, hududiy yaxlitligi va suverenitetini buzishga;

– hokimiyat vakolatlarini egallashga yoki o‘zlashtirishga;

– qonunga xilof qurolli tuzilmalar tuzishga yoki ularda ishtirok etishga;

– terrorchilik faoliyatini amalga oshirishga;

– zo‘rlilik yoki zo‘rlilik ishlatishga oshkora da‘vat qilish bilan bog‘liq holda milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo‘zg‘atishga;

– jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soluvchi materiallarni tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etishga, shuningdek ekstremistik tashkilotlarning atributlarini yoki ramziy belgilarini tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etishga;

– biror-bir ijtimoiy guruhga nisbatan siyosiy, mafkuraviy, irqiy, milliy, etnik yoki diniy adovat yoxud dushmanlik sababli ommaviy tartibsizliklarni amalga oshirishga;

– ushbu moddaning to‘rtinchi — o‘ninchi xatboshilarida ko‘rsatib o‘tilgan harakatlarni amalga oshirish uchun oshkora da‘vat qilishga qaratilgan harakatlarni rejalashtirishga, tashkil etishga, tayyorlashga yoki sodir etishga doir faoliyat¹¹⁹.

Bundan tashqari ushbu qonunda “ekstremist”, “ekstremistik guruh”, “ekstremistik material”, “ekstremistik tashkilot” tushunchalari ham ochib berilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mamlakatda ekstremizmga qarshi kurash yo‘lida olib borayotgan ishlarni quyidagicha baholash mumkin. Ekstremizmga qarshi kurash yo‘lida O‘zbekiston mintaqada birinchilardan bo‘lib, tashabbus ko‘rsatgan holda ShHTning Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi g‘oyasini ilgari surgan va 2004 yildan buyon ushbu tuzilma Toshkentda faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

Bundan tashqari mamlakatning birinchi prezidenti I.A.Karimov va amaldagi prezidenti Sh.M.Mirziyoyevlar xalqaro doiralardagi uchrashuvlar, konfrensiya, sammit, sessiyalarda terrorizm, ekstremizm mavzusiga alohida diqqat qaratadilar, xususan prezident Sh.M.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida «Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo‘ravonlik va qon to‘kish bilan bir qatorga qo‘yadiganlarni qat‘iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz.

Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da‘vat etadi», deb ta’kidlagan edi.

¹¹⁹ <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>

Ushbu jarayonda amalga oshirilgan so‘nggi eng muhim chora-tadbirlardan biri bu Prezidentning 01.07.2021 yildagi PF-6255-son Farmoni bilan 2021-2026 yillarga mo‘ljallangan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy strategiyasi va uni amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” ning ishlab chiqilishidir.

Ushbu strategiyaning ustuvor yo‘nalishlari:

- ekstremizm va terrorizm g‘oyalari tarqalishining oldini olish maqsadida vatanparvarlik, an’anaviy qadriyatlar va bag‘rikenglik mafkurasini targ‘ib qilish;
- voyaga yetmaganlar va yoshlar orasida ekstremizm va terrorizm g‘oyalari tarqalishining oldini olish;
- ayollar huquqlarini himoya qilish hamda ularning ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishdagi rolini kuchaytirish;
- uzoq muddat xorijda bo‘lgan fuqarolarni ekstremizm va terrorizm g‘oyalari ta’siridan himoya qilish;
- Internetdan ekstremistik va terrorchilik maqsadlarda foydalanishga qarshi kurashish;
- fuqarolik jamiyati institutlari va OAVlarini ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishga keng jalb qilish;
- ekstremistik va terrorchilik harakatlarini sodir etganlik hamda ularni moliyalashtirganlik uchun huquqiy ta’qib va javobgarlikka tortish choralarini takomillashtirish;
- ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;
- ushbu sohadagi xalqaro va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishdan iborat¹²⁰.

Ekstremizm sabab emas, oqibatdir va oqibat bilan kurashgandan ko‘ra, uning sabablari bilan kurashish, uning oldini olishga intilish samaraliroq bo‘ladi. Ekstremizmga olib keluvchi sabablar sifatida: aholining diniy, huquqiy savodxonligining pastligi; fuqarolarning iqtisodiy ta’minlanmaganligi; qonunlar va axloqning ishlamasligi; mamlakat boshqaruv tartibi kabilarni ko‘rsatish mumkin. Va biz ayni sabablarga yechimlar ishlab chiqishimiz, targ‘ibot tadbirlarini kuchaytirishimiz lozim.

¹²⁰ https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/ekstremizm_va_terrorizmga_qarshi_kurashish_buyicha_milliy_strategiya_qabul_qilindi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. https://www.mirniy.ru/info/anti_terror/5723-o-suschnosti-religioznogo-ekstremizma-i-fundamentalizma-i-merah-po-protivodeystviyu-etim-yavleniyam.html
2. <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>
3. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi>
4. Coleman Peter T., Bartoli Andrea. Addressing Extremism. The International Center for Cooperation and Conflict Resolution (ICCCR), Teachers College, Columbia Un. // The Institute for Conflict Analysis and Resolution (ICAR), George Mason Un., 2003. – P. 2.
5. Красиков В.И. В экстриме. Междисциплинарное философское исследование причин, форм и паттернов радикального сознания. М., 2006. – С. 25.
6. О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхайская конвенция (заключена 15.06. 2001). Референт – правовая система нового поколения. URL: <http://www.referent.ru/1/10927>
7. https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/ekstremizm_va_terrorizmga_qarshi_kurashish_buyicha_milliy_strategiya_qabul_qilindi

ВИРТУАЛЬНЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ КАК НОВЫЙ ВИД ТУРИЗМА

Ибрагимова М.И.

Старший преподаватель

Самаркандский институт экономики и сервиса

АННОТАЦИЯ

Внедрение инноваций в туризме играет важную роль в его развитии и улучшении конкурентоспособности. Новые технологии и инновационные подходы позволяют улучшить качество обслуживания туристов, повысить эффективность бизнес-процессов и создать новые виды туристических продуктов. Одним из направлений выступает формирование новых видов туризма, в частности виртуального. Автором охарактеризованы его роль, ценность и преимущества для современного общества.

Ключевые слова: *культура, туризм, виртуальный образовательный туризм, виртуальные экскурсии*

VIRTUAL EDUCATIONAL TOURISM AS A NEW TYPE OF TOURISM

ABSTRACT

Introduction of innovations in tourism plays an important role in its development and improvement of competitiveness. New technologies and innovative approaches allow improving the quality of tourist services, increasing the efficiency of business processes and creating new types of tourist products. One of the directions is the formation of new types of tourism, in particular virtual tourism. The author characterizes its role, value and advantages for the modern society.

Keywords: *culture, tourism, virtual educational tourism, virtual tours*

ВВЕДЕНИЕ

В условиях обеспечения взаимообусловленности мирового глобального и национального хозяйства сфера туризма, особенно образовательный туризм, гармонично интегрируя сферы туризма и образования одновременно, стремительно развивает инновационную экономику, основанную на человеческом капитале как важный фактор повышения конкурентоспособности мировой экономики. Согласно отчету MarketsandMarkets, мировой рынок виртуального образовательного туризма ожидается вырасти с 13,0 миллиарда долларов США в 2020 году до 25,0 миллиарда долларов США в 2025 году, с годовой средней ставкой роста в 14,6% в период с 2020 по 2025 год¹²¹.

¹²¹ <https://www.asdreports.com/market-research-marketsandmarkets>

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Вопросы развития виртуального образовательного туризма в экономической литературе развитых стран освещаются в течение многих лет, и в этой связи проводятся широкомасштабные научные исследования.

C. Dede описывает использования виртуальной среды, с точки зрения образовательного подхода, указывающего, что погружение в виртуальную среду может улучшить образовательный процесс, через получение обучающимися навыков свободного владения цифровыми технологиями¹²².

D.Buhalis, A.Amaranggana предлагают концепцию "умных туристических направлений", которая включает в себя использование различных технологий, включая виртуальные туры, для персонализации туристических услуг и улучшения туристического опыта. Они подчеркивают, что виртуальные туры могут быть важным инструментом для привлечения туристов и повышения качества туристических услуг¹²³.

О. П. Межевникова и Т.В. Ухина выполнили анализ подходов к определению виртуального тура и экскурсии, обобщили преимущества виртуального туризма, такие как: доступность для людей, имеющих ограниченные физические или финансовые возможности; возможность детализации изучаемого объекта; экономия средств и времени; безопасность; неоднократное погружения в путешествие с возможностью его прервать и продолжить в другое удобное время; познавательные и экологические эффекты¹²⁴.

Данные работы позволяют отметить как актуальность развития виртуального туризма, так и актуальность использования его возможностей в образовательном процессе.

Виртуальный образовательный туризм предоставляет уникальную возможность для обучения и познания других стран, культур и языков без необходимости физически посещать эти места. Этот вид туризма предполагает использование технологии виртуальной реальности и других цифровых инструментов для моделирования реальной среды и обеспечения пользователям возможности полноценного взаимодействия с ней.

Один из основных примеров виртуального образовательного туризма - это Google Expeditions. Это бесплатная программа, разработанная Google, которая

¹²² Dede, C. (2009). Immersive interfaces for engagement and learning. *science*, 323(5910), 66-69.

¹²³ Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. In *Information and Communication Technologies in Tourism 2015: Proceedings of the International Conference in Lugano, Switzerland, February 3-6, 2015* (pp. 377-389). Springer International Publishing.

¹²⁴ Межевникова О.П., Ухина Т.В. Виртуальный туризм: за и против // Сервис в России и за рубежом. 2020. Т.14. №3. С. 6-14. DOI: 10.24411/1995-042X-2020-10301.

позволяет учителям и ученикам путешествовать в виртуальном пространстве. Она содержит более 1000 экспедиций по всему миру и позволяет ученикам узнавать о культурах, географии, истории и науке.

Другой пример - это образовательный проект посвященный Египту "Некрополь Валли" от компании Ubisoft. Он использует технологию дополненной реальности, чтобы ученики могли изучать древний Египет и его пирамиды, в том числе скрытые секреты и мифы, связанные с древними фараонами.

Также стоит упомянуть образовательный туризм, предоставляемый Музеем Гуггенхайма. Он позволяет посетителям изучать произведения искусства виртуально, посещая галереи музея в своем браузере.

Одной из главных преимуществ виртуального образовательного туризма является возможность изучать культуру и историю разных стран, не выходя из дома. Это позволяет сэкономить время и деньги, которые обычно тратятся на поездки, а также расширить кругозор и образование.

Виртуальный образовательный туризм также является полезным инструментом для образовательных учреждений, таких как школы и университеты, поскольку он предоставляет возможность дополнить образовательную программу и позволяет учащимся изучать различные культуры и языки.

Однако у виртуального образовательного туризма есть и ограничения, которые обсуждались в литературах. Одним из основных ограничений является отсутствие сенсорного опыта. Хотя технология виртуальной реальности может имитировать визуальные и слуховые ощущения, она не может полностью воспроизвести вкус, запах и осязание реальной среды. Это может ограничить уровень погружения и вовлеченности, которые испытывают пользователи.

Перспективы развития виртуального образовательного туризма связаны с несколькими факторами:

Быстрый технологический прогресс. Развитие виртуальной реальности, дополненной реальности и других технологий позволяет создавать более реалистичные виртуальные туры и улучшать образовательный контент.

Увеличение числа людей, предпочитающих онлайн-формат обучения. Пандемия COVID-19 ускорила этот процесс, и в будущем онлайн-формат станет еще более популярным.

Удобство и доступность виртуального образовательного туризма. Это позволяет людям путешествовать в любое время и из любой точки мира, не беспокоясь о расходах на поездку и проживание.

Возможность индивидуальной настройки и адаптации контента для пользователей. Виртуальный образовательный туризм может быть настроен под нужды и интересы каждого конкретного пользователя, что позволяет более эффективно использовать образовательный потенциал данного направления.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом, виртуальный образовательный туризм имеет огромный потенциал, так как он может обеспечивать доступ к мировым культурным и образовательным достопримечательностям и музеям, которые ранее были недоступны из-за географических ограничений или экономических причин. Это позволяет учащимся получать новые знания и переживания, даже если они не могут путешествовать в реальном мире.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Ritchie B.W. Managing Educational Tourism (Aspects of Tourism) / B.W. Ritchie. — Bristol: Channel View Publications, 2003. — 304 p.
2. Egger R., Buhalis D. E-Tourism Case studies: Management & Marketing issues in eTourism. Butterworth Heinemann Oxford, 2008. DOI: 10.13140/2.1.1225.5048.
3. Иванов В.Д., Бардина М.Ю. Виртуальный туризм - образовательные возможности // Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация. 2020. Т.5. №2. С. 103-106.
4. Ибрагимова, М. И. (2022). ХАЛҚАРО ТАЪЛИМ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРИЯТИ. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 579-583.

O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA AKTIVLARNI BOSHQARISHNING O‘RNI VA ROLI

Musayeva Jamila Karomatovna

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

ANNOTATSIYA

Maqolada iqtisodiyotni rivojlantirishda aktivlarni boshqarish zaruriyati, shuningdek, globallashuv sharoitida davlatning rivojlanish xususiyatlari, aniqlangan muammolar, integratsiyani chuqurlashtirish, moliyalashtirish maqsadida tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish bo‘yicha takliflar berilgan. Investitsiya kapitali, aktivlarni boshqarishni muvofiqlashtirish, O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishga hissa qo‘shish, Mamlakat integratsiyasining yo‘nalishlari aks ettirilgan, taklif berilib, baholangan.

***Kalit so‘zlar:** iqtisodiyot, globallashuv, sarmoya, aktiv, kapital, internatsioallashtirish, boshqaruv, transformatsiya, integratsiya, hamkorlik, samaradorlik, mintaqa, omil, strategiya, intensivlashtirish, xavfsizlik.*

PLACE AND ROLE OF ASSET MANAGEMENT IN UZBEKISTAN ECONOMIC DEVELOPMENT

Musayeva Jamila Karomatovna

Bukhara Engineering and Technology Institute

ABSTRACT

The article discusses the need for asset management in the development of the economy, as well as the features of the development of the state in the context of globalization, identified problems, made proposals for expanding foreign economic relations in order to deepen integration, finance investment capital, coordinate asset management, contributing to the development of the economy of Uzbekistan. The directions of the country's integration are reflected, as well as proposals are evaluated and proposed.

***Keywords:** economy, globalization, investment, asset, capital, internationalization, management, transformation, integration, cooperation, intelligence, efficiency, region, factor, strategy, intensification, security*

KIRISH

Zamonaviy jahon iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy jarayonlaridan biri globallashuv bo‘lib, iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvining yuqori bosqichini ifodalaydi. Xalqaro mehnat taqsimoti, xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi,

aktivlarni boshqarish, tashqi savdo, investitsiya faoliyati va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning turli shakllarining rivojlanishi natijasida milliy iqtisodiyotlarning o'zaro bog'liqligi chuqurlashib bormoqda.

Barchamizga ma'lumki, zamonaviy sharoitlarda tashqi omillarni hisobga olmasdan turib, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas. Iqtisodiy faoliyatning baynalmilallashuvi - bu mamlakatlar iqtisodiyotining o'zaro aloqadorligining kuchayishi, tashqi iqtisodiy aloqalarning milliy xo'jaliklarga ta'sirining kuchayishi xalqaro munosabatlarda davlatlarning faol ishtirok etishi bilan bog'liqdir. [1]

/Iqtisodiyotda internatsionallashuv xalqaro iqtisodiy hamkorlikning kuchayishi, davlatlararo munosabatlarning milliy chegaralardan chiqishi, investitsion hamda takror ishlab chiqarish jarayonlarining huquqiy - me'yoriy jihatdan ta'minlanishi kabilar bilan tavsiflanadi. "Xalqaro iqtisodiy integratsiya" davrining 2-bosqichi xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, investitsiya kapitali harakatining jadallashishi, fan-texnika taraqqiyotining universalligi, aktivlarni boshqarish, milliy iqtisodiyotning ochiqligi va erkin axborot almashish darajasini oshirish hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Ilmiy tadqiqot davomida ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, iqtisodiy adabiyotlar tahlili usullaridan samarali foydalanilgan.

Mintaqalar doirasida mamlakatlar iqtisodiyotining integratsiyalashuvi ishlab chiqarish va aktivlarni boshqarishning yagona tizimi bilan tavsiflanadi. Mintaqaviy integratsiya doirasida jahon iqtisodiyotida, investitsion faollikda, aktivlarni boshqarishda iqtisodiyot rivojlanishining yuqori, samarali va istiqbolli holati kuzatiladi:[3].

➤ turli davlatlar milliy iqtisodiyoti o'rtasidagi hamkorlik va aloqadorlikning o'zaro ta'siri;

➤ davlatlar o'rtasida tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi ko'rinishidagi aktivlarni boshqarish va investitsiyalar harakatidagi to'siqlarni kamaytirish;

➤ yagona bozorni yaratish maqsadida muayyan mamlakatlar hamkorlarining birlashishi;

➤ amlakatning turli xo'jalik yurituvchi subyektlari o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish.

Iqtisodiy integratsiya jarayonlari bir qancha mamlakatlar va mintaqalarda kuzatilmoqda va davom etayotgan integratsiyadan maqsad mintaqaviy rivojlanish, aktivlarni oqilona boshqarishni ta'minlashdan iborat. Globallashuv xalqarolashuvning eng yuqori bosqichi bo'lib, u odamlar, investitsiyalar, tovarlar harakati, bilim, ma'lumot almashish, aktivlarni boshqarishni kuchaytirishga asoslangan. Globallashuv

natijasida aholining erkin migratsiyasi, milliy chegaralar orqali tovar va xizmatlar, texnologiyalar va ma'lumotlar ko'rinishidagi investitsiyalarning erkin oqimi, xorijiy investitsiyalarning kengayishi, mintaqaviy va ixtisoslashgan bozorlarning o'zaro integratsiyasi, ekologik, boshqaruv va demografik muammolarni umumiy muammoga aylantirish kuzatiladi. Jahon iqtisodiyotining globallasuvi jamiyat hayotining turli sohalari va jabhalarining bir-biriga ta'sir qilishiga va tobora kuchayib borishiga olib keladi. [4]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Globallasuv jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining murakkab bosqichi bo'lib, dastlabki bosqichdanoq barqaror taraqqiyotga yangi tahdidlarni yuzaga keltiradi. Bir qarashda ular G'arbdan tashqari barcha mamlakatlarga taalluqlidek tuyulsada, aslida bu jarayon yer yuzidagi ko'pchilik insoniyatga tegishli. Bu esa barcha mamlakatlarni dunyoda ro'y berayotgan barcha hodisalarda, jahon tizimini barqarorlashtirishga qaratilgan sa'yi-harakatlarda mas'uliyatni oshirishga undaydi. Globallasuv jahon iqtisodiyotining barcha soha va tarmoqlarini, shuningdek, investitsion faoliyat va aktivlarni boshqarishni qamrab oladi, milliy iqtisodiyotlarning rivojlanishida tashqi va ichki omillar muvozanatini ta'minlaydi [5].

Bugungi kunda ishlab chiqarish omillariga, asosan, mashina va kapitalga, aktivlarni boshqarishga doimiy talab tufayli hech bir davlat o'z milliy iqtisodiyotining hajmi va rivojlanish darajasidan qat'i nazar, o'zini-o'zi to'liq yoki yetarli darajada ta'minlay olmaydi. Jahon iqtisodiy tizimining asosiy ishtirokchilarining xulq-atvorini va ularning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, shuningdek, investitsion kapital qo'yilmalarni jalb qilmasdan turib, hech bir davlat o'zining iqtisodiy rivojlanish strategiyasini maqsadli shakllantira olmaydi va samarali amalga oshira olmaydi. [6]

Globallasuv tushunchasi ko'pchilik adabiyotlarda uchraydi. Ammo ularning hech birida bu tushunchaning aniq va to'liq ta'rifi yo'q. Maxsus adabiyotlarda mualliflar bu tushunchani turlicha izohlaydilar. [7] Masalan, AQSHning Kaliforniya universiteti sotsiologi professor Kastels Manuel globallasuvni "yangi kapitalistik iqtisodiyot" deb ta'riflab, uning asosiy ko'rinishlariga e'tibor qaratdi: axborot, bilim va axborot texnologiyalari ishlab chiqarish darajasining asosiy manbai sifatida. raqobatning o'sishi. Ba'zi tadqiqotchilar globallasuvni tor ma'noda oddiy jarayon deb hisoblaydilar: butun dunyo bo'ylab iste'mol qilish. Ular postindustrial dunyo va globallasuv jarayonini ko'rib chiqadilar:

1. Iste'molchilarning xohish-istaklarining va taklif etilayotgan tovar turlarini umumlashtirish tufayli global mahsulotlar milliy hisoblanadi. bozorni haydab chiqaradi:

2. Jahon iqtisodiyotining globallasuvi, turli mintaqalar, mamlakatlar va tarmoqlarda sodir bo'layotgan jarayonlarning o'zaro bog'liqlik darajasining oshishi munosabati bilan jahon iqtisodiyoti bosqichma-bosqich tovarlar, xizmatlar, ma'lumot va bilim, kapital, mehnat resurslari ko'rinishidagi aktivlarning yagona bozoriga aylanib bormoqda..

Globallasuv sharoitida investitsiyalar va aktivlarni boshqarish jarayoni jahon iqtisodiyotining turli jihatlarini qamrab oladi, [8]xususan:

➤ tovarlar, xizmatlar, texnologiyalar, intellektual mulk ob'ektlari, turli aktivlar, milliy, xalqaro va jahon savdosi;

➤ ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati - aktivlar, tabiiy resurslar, ishchi kuchi, kapital va texnologiya;

➤ xalqaro moliyaviy-kredit va valyuta operatsiyalari sohasini kengaytirish;

➤ ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy, boshqaruv, texnologik, turli aktivlar va axborot hamkorligini chuqurlashtirish;

➤ o'zaro tovar ayirboshlashdan ishlab chiqarishni baynalmilallashtirishga o'tish, ya'ni turli shakl va bosqichlarda ma'lum bir tayyor mahsulotni yaratishda bir qancha mamlakatlar ishlab chiqaruvchilarining ishtiroki va natijada transmilliy korporatsiyaning vujudga kelishi; ishlab chiqarish va aktivlarni boshqarishni xalqarolashtirishning institutsional shakli sifatida;

➤ kapitalning xalqarolashuvi, ya'ni. mamlakatlar o'rtasida xalqaro kapital harakatining tezlashishi va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashqi savdo va ishlab chiqarishga nisbatan tez o'sishi;

➤ fond bozorining rivojlanish darajasini oshirish;

➤ xalqaro ixtisoslashuv va kooperatsiya doirasida texnologik bilimlar, ilmiy-texnikaviy va ishlab chiqarish vositalari, aktivlarni boshqarish almashinuvini kuchaytirish;

➤ xalqaro hamkorlikni samarali amalga oshirish va boshqarishni ta'minlaydigan global moddiy, axborot, tashkiliy va iqtisodiy infratuzilmani yaratish;

➤ xalqaro savdo tizimidagi an'anaviy urf-odatlar sifati va hajmining o'zgarishi, muhitning o'zgarishi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashishi natijasida tovar birjasining baynalmilallasuv darajasini oshirish;

➤ aktivlarni boshqarish va xalqaro hamkorlikning asosiy yo'nalishi sifatida moddiy ishlab chiqarishning jadal rivojlanayotgan xilma-xil sohasini rivojlantirish;

➤ shlab chiqarish va iste'mol jarayonlarining atrof-muhit va tashqi dunyoga xavfli ta'siri va bu yo'nalishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish.

Aholining kuchli xalqaro migratsiyasi ko'lamining o'sishi, rivojlanayotgan mamlakatlardan kelib chiqadigan ishsizlik, rivojlangan mamlakatlarda odamlar malakasi past yoki umuman talab qilinmaydigan ishlarga jalb qilinmoqda. Shu bilan birga, malakasiz, kam maoshli ish o'rinlarini to'ldirish uchun chet el ishchi kuchidan foydalanadigan davlatlar immigratsiya hajmini talab darajasida ushlab turishga harakat qilmoqda. [9].

Bugungi kunda telekommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi immigratsiya jarayonlari uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. [10] Masalan, har qanday yevropalik, amerikalik yoki yapon kompaniyasi dunyoning istalgan davlatidagi kompyuter mutaxassisiga o'z joyidan, masalan, Hindiston, Shri-Lanka, Indoneziya kabi davlatlarga ma'lum bir dastur yaratish vazifasini bemalol berishi mumkin.

Erkin va samarali tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, jahon bozorida tovar va xizmatlar, asosiy va aylanma mablag'lar, ishchi kuchi ishtirokchisiga aylanish uchun universal iqtisodiy, sarmoyaviy, boshqaruv, huquqiy, axborot va madaniy muhitni yaratish dolzarbligi yufayli mamlakatlar yagona jahon iqtisodiyotiga aylandi. [11].

Bugungi kunda turli mamlakatlardagi iqtisodiy muhitning xilma-xilligi va milliyligi globallashtirish jarayonlarining yanada rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Investitsion kapital aylanmasining jadallashtirish va savdo tizimining umumlashtirilishi yagona iqtisodiy muhitni yaratdi. Xalqaro iqtisodiy tizimga kiruvchi 220 dan ortiq davlatlarning har bir milliy iqtisodiyoti o'ziga xos xususiyatlarga, investitsiya siyosatiga, jahon yalpi ichki mahsulotining rivojlanish ko'rsatkichlariga, aktivlarni boshqarishga ega bo'lganligi sababli barcha jarayonlar barqaror emas. [12]

Global iqtisodiy muhit turlicha bo'lib qolmoqda, chunki texnologiyalardan foydalanish bo'yicha mamlakatlar o'rtasidagi tafovut kengayishda davom etmoqda. Rivojlangan mamlakatlar rivojlangan 4-5 avlod texnologiyalaridan foydalanadilar

Rivojlanayotgan mamlakatlar 2-3- avlod texnologiyalaridan, o'tish davridagi iqtisodiga ega mamlakatlar esa investitsiyalar tomonidan qo'llaniladigan sanoatlashtirish davri boshidan boshlab texnologiyalardan foydalanadilar. Rivojlangan mamlakatlar yuqori texnologiyalarga ega bo'lganligi uchun ular past va o'rta rivojlangan davlatlarga sarmoya, bilim talab qiladigan tovar va xizmatlarni eksport qilib, katta foyda keltiradi. [13].

Shuni ta'kidlash kerakki, jamiyat qanchalik boy va kuchli bo'lsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, mablag'larni oqilona boshqarish va investitsiya resurslaridan maqsadli foydalanish qanchalik yuqori bo'lsa, integratsiyalashgan munosabatlar imkoniyatlaridan foydalanish darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. jahon bozoridagi sharoit.

O'zbekiston keyingi yillarda Shanxay hamkorlik tashkiloti makonida hamkorlikning birinchi sharti bo'lgan o'zaro ishonch ruhini uyg'otish va mustahkamlash borasida katta ishlarni amalga oshirdi. Pandemiya va global inqiroz oqibatlariga qaramay [14], Prezidium o'z rejalarini to'liq amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi.

O'zbekiston jahon hamjamiyatining diqqat markazida. Xalqaro integratsiyani jadallashtirish maqsadida 15 ga yaqin davlat rahbarlari va 10 dan ortiq xalqaro tashkilot rahbarlari ishtirokida Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga a'zo davlatlar va xalqlar o'rtasida bir necha yillardan so'ng birinchi yuzma-yuz muloqot bo'lib o'tdi. "pandemiya tanaffus", uning doirasida 40 dan ortiq xalqaro hujjatlar qabul qilindi. Bu, albatta, tashkilotga a'zo davlatlar o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni yanada mustahkamlashga, ta'bir joiz bo'lsa, yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha, O'zbekistonning Shanxay hamkorlik tashkilotiga raisligi o'ziga xos "tarixiy burilish" davriga to'g'ri keldi, bu davrda jahon miqyosida jadal jarayonlar sodir bo'lmoqda – tarixiy davr yakunlanib, yangi davr boshlanmoqda. [15]. Xalqaro hamjamiyat O'zbekistonning xalqaro munosabatlarni mustahkamlash, ayniqsa, a'zo davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va yaxshi qo'shnichilikni mustahkamlash, siyosiy va savdo-iqtisodiy munosabatlarni yaxshilash, aktivlarni boshqarish, sarmoya kiritishdagi muhim ko'prik sifatidagi rolini yuqori baholadi.

Shanxay hamkorlik tashkiloti Birlashgan Millatlar Tashkilotidan keyin ikkinchi yirik mintaqaviy tashkilotdir. Ushbu tashkilot hududida dunyo aholisining 42 foizi istiqomat qiladi. Shanxay Hamkorlik Tashkiloti Yevropa Ittifoqi kabi siyosiy tashkilot ham, NATO kabi harbiy blok ham emas. O'zbekiston Shanxay hamkorlik tashkilotida alohida o'rin tutadi. [2]

Ma'lumki, bundan 20 yil avval tashkil etilgan ushbu tashkilot juda katta geografik hududni qamrab oladi. A'zo davlatlarning umumiy maydoni 34 million kvadrat kilometrdan ortiq, bu Yevroosiyo qit'asining 60 foizdan ortig'ini anglatadi. Bu hududda dunyo aholisining yarmiga yaqini yashaydi. Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga a'zo davlatlarning umumiy yalpi ichki mahsuloti jahon ko'rsatkichining chorak qismini tashkil qiladi.

Shanxay Hamkorlik Tashkiloti o'zining bloksiz maqomi, ochiqligi, uchinchi davlatlar yoki xalqaro tashkilotlarga qo'shilmaslik, barcha manfaatdor tomonlarning teng huquqliligi va suverenitetini hurmat qilishi, ichki ishlarga aralashmaslik, huquqbuzarliklarning oldini olish kabi jihatlari bilan tobora jozibador bo'lib bormoqda. siyosiy qarama-qarshilik va ziddiyatli raqobat. Natijada unga a'zo bo'lishni xohlovchi davlatlar soni yil sayin ortib bormoqda. A'zolar soni ortib, Hindiston va Pokistonni o'z ichiga oldi va tashkilot yaqin kelajakda Yaqin Sharqqa ham kengayishi kutilmoqda.

Eron Islom Respublikasining Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlat maqomini olish bo'yicha majburiyatlari to'g'risidagi memorandum imzolandi. Eron Shanxay Hamkorlik Tashkilotida ko'rsatilgan barcha majburiyatlarni bajargandan so'ng, uning to'liq a'zosi bo'ladi. Eronning ishtirokchi davlatlar guruhiga kirishi Shanxay hamkorlik tashkilotini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, Misr Arab Respublikasi va Qatar muloqot bo'yicha hamkorlar maqomini oldi. Shanxay hamkorlik tashkilotining to'laqonli a'zosi Belarus Respublikasi, Bahrayn Qirolligi, Quvayt Davlati, Maldiv orollari Respublikasi, Birlashgan Arab Amirliklari va Ittifoq Respublikasiga muloqot bo'yicha hamkor maqomini berish jarayoni. Myanma boshlanadi. Shanxay Hamkorlik Tashkiloti geografiasining doimiy ravishda kengayib borishi uning ta'siri kuchayib borayotganini bildiradi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev Shanxay hamkorlik tashkiloti sammitining kengaytirilgan yig'ilishidagi ma'ruzasida dunyoda ishonch va o'zaro hamjihatlik hukm surayotgan zamonaviy sharoitda barqarorlik va xavfsizlikka ko'plab tahdidlar kuchayganini, ziddiyatlar kuchayib borayotganini yana bir bor ta'kidladi. "Butun dunyoda o'zaro ishonch, adolat va hamjihatlik zarur. Shu munosabat bilan har qachongidan ham ochiq va konstruktiv muloqotni davom ettirish talab etiladi. Tashkilotimiz faoliyati dunyoga bunday muloqot mumkinligini ko'rsatmoqda". [16].

O'zaro baholanmagan vaziyatning ta'siri davlatlar o'rtasidagi ishonch, dunyoning turli burchaklarida davom etayotgan qurolli to'qnashuvlar pirovardida savdo va sarmoya oqimini izdan chiqaradi, oziq-ovqat va energetika xavfsizligini ta'minlash muammolarini yanada kuchaytiradi.

Aytish kerakki, dunyo aholisi 8 milliard kishidan oshayotgan bir paytda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mintaqaviy xavfsizlikdan kam emas. [18] Xayriyatki, bugun farovonmiz. Yurtimiz bozorlari, bozorlari xalq iste'moli mollari bilan gavjum. Biroq, bu mo'l-ko'llik xotirjamlik uchun asos bo'la olmaydi. Dunyo bo'ylab iqlim o'zgarishi, ayrim mamlakatlardagi siyosiy beqarorlik, joriy qilingan iqtisodiy cheklovlar, eksport cheklovlari ko'p joylarda muhim iste'mol tovarlari

yetishmasligiga va ularning narxi oshishiga sabab bo'lmog'da. Xalqaro ekspertlarning fikricha, bu yil dunyoda oziq-ovqat narxi kamida 20 foizga oshishi mumkin.

Xalqaro agentliklar ma'lumotlariga ko'ra, [19] Yevropa davlatlarida kuzatilgan qurg'oqchilik va Ukrainadagi inqiroz tufayli joriy mavsumda 3 million tonnaga yaqin g'alla nobud bo'lgan. Qurg'oqchilik natijasida bug'doy hosili Vengriyada 11 foizga, Ruminiyada 20 foizga, Bolgariyada 11 foizga kamaydi. Frantsiya, Polsha, Moldaviya va hatto Italiyada g'alla hosilining katta qismiga zarar etkazdi. Qishloq xo'jaligida kuzatilayotgan yana bir muammo - azotli o'g'itlar yetishmasligi va ularning narxi oshishi. Bu ikkinchi ekin hisoblangan sholi yetishtirish va uning hosildorligiga nafaqat Yevropa, balki Osiyo mamlakatlarida ham tahdid solmoqda. Masalan, Tailand, Xitoy va Hindistonda sholi maydonlarini mineral o'g'itlar bilan oziqlantirishning iloji yo'q, bizda ham ahvol deyarli shunday. Bunday omillar ta'sirida dunyoda oziq-ovqat mahsulotlari narxining oshishi kutilmoqda. Ukrainadagi vaziyat esa vaziyatni yanada murakkablashtiradi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti hisobotidagi ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Ukraina jahon bozoriga kungaboqar yog'ining 46 foizini, bug'doyning 9 foizini, arpaning 17 foizini va makkajo'xorining 12 foizini etkazib bergan. Boshqacha aytganda, kungaboqar yog'i eksportining 73 foizi, bug'doyning 33 foizi, arpaning 27 foizi Ukraina va Rossiya hissasiga to'g'ri keldi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Takliflar. ShHT platformasida oziq-ovqat xavfsizligi masalalari bo'yicha jiddiy hamkorlik hali yo'lga qo'yilmagan. Ya'ni, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning umumiy tamoyillari va yondashuvlarini, ekinlarni yetishtirish va qayta ishlash dasturlarini ishlab chiqish, o'zaro to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish bo'yicha kelishilgan sxemalarni shakllantirish, samarali logistika, "yashil" va ekspress yo'nalishlarni tashkil etish taklif etilmoqda. sifatli va arzon oziq-ovqat yetkazib berish.

Hozirgi vaqtda ekologik muammolar, ayniqsa, suv resurslari global miqyosda bormoqda. Biz nafaqat bugunni, balki kelajak avlodni ham o'ylashimiz kerak. Shu bois Konstitutsiyada tabiiy resurslar, jumladan, suv havzalari va yer osti boyliklarini muhofaza qilish talablarini kuchaytirish zarur [20].

Xulosa. "O'zbekiston-Qirg'iziston-Xitoy" temir yo'li loyihasini qurish bo'yicha hamkorlik to'g'risidagi uch tomonlama bitimning imzolanishi Xitoydan O'zbekiston orqali Yevropaga va janubiy yo'nalishlar bo'yicha Fors ko'rfazi mamlakatlariga yuk tashish hajmini oshiradi va savdo geografiyasini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev va Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpin o'rtasidagi samarali muzokaralardan so'ng

savdo-iqtisodiy va sarmoyaviy hamkorlik bo'yicha umumiy qiymati 15 milliard dollarlik kelishuvlarga erishildi va kelishuvlar imzolandi. Bu globallashuv sharoitida O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishining bir misolidir. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan raqamli iqtisodiyot milliy konsepsiyasi ko'pmillatli O'zbekiston uchun mo'ljallangan [21].

REFERENCES

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20.12.2022
2. Выступление Президента Шавката Мирзиёева на заседании Совета глав государств–членов ШОС. 16.09.2022
3. Мусаева, Ж. К., & Халилова, М. А. Қ. (2022). КОРХОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ КАПИТАЛИНИ БАҲОЛАШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(4), 200-217.
4. Мусаева, Ж. К. (2022). РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАЪЛИМДА РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ. *Архив научных исследований*, 2(1).
5. Мусаева, Ж. К. (2022). ОЦЕНКА ОСНОВНОГО КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ И ОСНОВНЫЕ ПУТИ ИХ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ. *Журнал Инновации в Экономике*, 5(3).
6. Karomatovna, M. J. (2022). Efficiency of introducing innovative approaches in higher education in uzbekistan. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 1266-1275.
7. Karomatovna, M. J. (2021). MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES IN UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC GLOBALIZATION. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 1434-1441.
8. Мусаева, Ж. К. (2021). САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА АСОСИЙ КАПИТАЛДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ. *Журнал Инновации в Экономике*, 4(6).
9. Тенденции развития цифровой экономики и образования в Узбекистане. Жамила Кароматовна Мусаева. Материалы конференции СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. 2021/10/21. Сборник научных трудов XV Международной научно-практической конференции г. Белгород

10. Роль цифровой трансформации в развитии экономики Узбекистана. Мусаева Жамила Кароматовна. ТЕНДЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В XXI ВЕКЕ.

Материалы III Международной научной конференции Минск, 1 марта 2021 г

11. Информационная безопасность - важное условие цифровой экономики. Жамила Кароматовна Мусаева, 2021/3. Материалы конференции ТЕНДЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В XXI ВЕКЕ. Страницы 323-326

12. Karomatovna M. J. Economic thoughts in the works of alisher navoi and their role in the development of society //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 1. – С. 1524-1531.

13. International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 5, (2020), pp. 1922-1926. ISSN: 2005-4238 IJAST Copyright © 2020 SERSC. DOING BUSINESS, INNOVATIVE DEVELOPMENT AND THE DIGITAL ECONOMY (USA). Bekzod Mukhsinov, Saida Yuldasheva, Jamila Musaeva, Dilafruz Jumaeva.

14. Мусаева Ж. К., Алимова Д. Д. ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА //ЖУРНАЛ АГРО ПРОЦЕССИНГ. – 2020. – Т. 2. – №. 1.

15. Мусаева Ж. К., Жумаева Д. Х. Особенности анализа основных фондов и инвестиций на предприятиях //Бенефициар. – 2019. – №. 52. – С. 7-10.

16. Мусаева Ж. К., Халилова М. А. РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА //ББК 65.0501 А 43. – 2022. – С. 283.

17. Мусаева Ж. К. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА //ББК 65.0501 А 43. – 2022. – С. 288.

18. Karomatovna M. J., Rustambek R. BILIMLARGA ASOSLANGAN RAQAMLI IQTSODIYOTNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI //САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ. – 2021. – С. 505.

19. Мусаева Ж. К. Значение финансово-валютных операций в развитии экономики Узбекистана //Научно-практические исследования. – 2020. – №. 3-2. – С. 40-44.

20. Мусаева Ж. К. РОЛЬ ФИНАНСОВО-ВАЛЮТНЫХ ОПЕРАЦИИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА //СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. – 2019. – С. 152-156.

21. Musaeva J. K., Elmurodov S. S., Yuldasheva S. N. ROLE OF CURRENCY RELATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF UZBEKISTAN //Бенефициар. – 2019. – №. 44. – С. 22-25.
22. Мусаева Ж. К., Халилова М. ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭТИКИ ПРОТИВ ГМО В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УЗБЕКИСТАНА //ББК 65.0501 А 43. – 2019. – С. 64.
23. Мусаева Ж. К., Халилова М. А., Мусаева А. К. СОВРЕМЕННЫЙ МЕХАНИЗМ СТИМУЛИРОВАНИЯ КАЧЕСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ //Вопросы экономических наук. – 2015. – №. 1. – С. 17-18.
24. Халилова М., Мусаева Ж., Бухара Р. У. ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ И ИХ ОСОБЕННОСТИ.
25. Мусаева Ж. К. РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА //Интернаука. – 2019. – №. 9-1. – С. 76-78.
26. Мусаева Ж. К. ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ //СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. – 2019. – С. 279-284.
27. Мусаева, Ж. К. (2017). РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ. *Инновационное развитие*, (4), 70-71.
28. Мусаева Ж. К. СТРАТЕГИЯ И ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА //Ученый XXI века. – 2017. – С. 80.
29. Мусаева, Ж. (2017). РОЛЬ ФИНАНСОВОГО УЧЕТА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ. *Відповідальний за випуск*, 30.
30. Мусаева, Ж. К. (2017). ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА.
31. Мусаева, Ж. К. (2018). ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТИМУЛИРОВАНИЕ КАЧЕСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ. *Интернаука*, (22-1), 63-65.

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Курбанова Умида

Студентка группы 020-48 КарГУ, Карши

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы развития логического мышления на уроках математики в начальной школе. Анализы представлены на примерах, образцах.

Ключевые слова: математика, начальная школа, логическое мышление, задача, метод.

ABSTRACT

This article discusses the development of logical thinking in the lessons of mathematics in elementary school. Analyzes are presented on examples, samples.

Key words: mathematics, elementary school, logical thinking, task, method.

ВВЕДЕНИЕ

В ходе освоения математических знаний выпускник начальной школы научится:

- осуществлять анализ объектов с выделением существенных и несущественных признаков;
- осуществлять синтез как составление целого из частей;
- проводить сравнение, сериацию и классификацию по заданным критериям;
- устанавливать причинно-следственные связи в изучаемом круге явлений;
- строить рассуждения в форме связи простых суждений об объекте, его строении, свойствах и связях;
- обобщать, т. е. осуществлять генерализацию и выведение общности для целого ряда или класса единичных объектов на основе выделения сущностной связи;
- осуществлять подведение под понятие на основе распознавания объектов, выделения существенных признаков и их синтеза;
- устанавливать аналогии¹²⁵.

Выпускник получит возможность научиться:

- осуществлять синтез как составление целого из частей, самостоятельно достраивая и восполняя недостающие компоненты;
- осуществлять сравнение, сериацию и классификацию, самостоятельно

¹²⁵ Баранов С.П., Чиркова Н.И. Развитие логики мышления у младших школьников //Начальная школа. 2016. № 12. С.22-25.

выбирая основания и критерии для указанных логических операций;

- строить логическое рассуждение, включающее установление причинно-следственных связей»¹²⁶.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Основная работа для развития логического мышления должна вестись с задачей. Ведь в любой задаче заложены большие возможности для развития логического мышления. Нестандартные логические задачи - отличный инструмент для такого развития. Наибольший эффект при этом может быть достигнут в результате применения разных форм работы над задачей. Это: Работа над решенной задачей. Многие ученики только после повторного анализа осознают план решения задачи. Это путь к выработке твердых знаний по математике. Конечно, повторение анализа требует времени, но оно окупается. Решение задач разными способами. Мало уделяется внимания решению задач разными способами в основном из-за недостатка времени. Но это умение свидетельствует о достаточно высоком математическом развитии. Кроме того, привычка нахождения другого способа решения сыграет большую роль в будущем. Но я считаю, что это доступно не всем ученикам, а лишь тем, кто любит математику, имеет особенные математические способности. Правильно организован способ анализа задачи - по вопросу или от данных к вопросу. Представление ситуации, описанной в задаче (нарисовать "картинку"). Учитель обращает внимание детей на детали, которых нужно обязательно представить, а которые можно опустить. Мнимое участие в этой ситуации. Разбивка текста задачи на значностные части. Моделирование ситуации с помощью чертежа, рисунка. Самостоятельное составление задач учениками.

Таким образом, перед учителем начальных классов стоит задача развития логической культуры учащихся, которая позволила бы детям строить умозаключения, приводить доказательства, высказывать логически связанные суждения, обосновывать их. Логическая культура предполагает и овладение навыками организации мышления: структурирование поставленной задачи, опирающееся на выделении и распределении операций, необходимых для ее разрешения; определение уровня достаточности осуществленных разработок для обеспечения планируемого результата. Сложность развития логической культуры состоит в том, что ученик осваивает учебный материал, представленный в готовых, логически обработанных моделях: правилах, описаниях, алгоритмах, учебных текстах, заданиях. Ученик запоминает правила и тексты учебника, объяснение учителя, повторяет готовые определения.

¹²⁶ Кириллов в.И., Старченко А.А. Логика: учебник. – М.: Юристъ, 2016.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Познание как процесс отражения сознанием человека объективного мира представляет единство чувственного и рационального. Чувственная составляющая:

- результат перцептивного взаимодействия человека с окружающим миром
- протекает в трех основных формах: ощущение, восприятие, представление. Ощущение – это отражение отдельных чувственно воспринимаемых свойств предметов (цвет, форма, вкус, размер и т.п.). в результате непосредственного воздействия на органы чувств создается целостный образ предмета.

Чувственное познание дает знание об отдельных предметах, об их внешних качествах. Но оно не может дать знаний о причинной зависимости между явлениями (например, смена дня и ночи и вращение земли вокруг своей оси и вокруг Солнца).

Познавая окружающий мир, человек стремится проникнуть в суть явлений, вещей, раскрыть законы природы и общества. Это не возможно без мышления, отражающего действительность в логических формах: понятие, суждение, умозаключение. Понятие – форма мышления, отражающая предметы в их существенных признаках (например, математические понятия «число», «величина», «уравнение», «выражение», «задача», «геометрическая фигура» и т.д.). Суждение – форма мышления, в которой утверждается или отрицается связь между предметом и его признаком, отношение между предметами или факт существования предмета. Например, «Периметр – сумма длин сторон многоугольника» – суждение простое, «Если сумма цифр числа делится на три, то и само число делится на три» – сложное суждение. Умозаключение – это форма мышления, посредством которой из одного или нескольких суждений выводится новое суждение. Например: «Натуральные числа, запись которых состоит из трех знаков (цифр), называются трехзначными числами. Число 567 – натуральное число и записано с помощью трех знаков (цифр). значит, число 567 – трехзначное».

Рассмотрим возможность использования логики высказываний на уроке математики при освоении первоклассниками знаний о составе чисел первого десятка (на примере числа 6). Обычно состав числа изучается путем подбора двух произвольных слагаемых. для числа 6 – из чисел от 1 до 5. Такой подход оправдан с точки зрения формирования у младшего школьника навыка математической

операции сложения. При этом более абстрактной и глубокой мысли от ребенка не требуется.

Введение операции дизъюнкции способствует формированию глубокого, осознанного понимания этого математического выражения. Исходное положение – число 6. Нам нужно найти доступную логику для младшего школьника. Предлагаем ребенку определить место числа 6 в натуральном ряду чисел. При этом опираемся на то, что всякое предыдущее число меньше на 1, чем последующее. значит, состав числа 6 – это 5 (предыдущее число) и 1. в процессерассуждений получаем следующий ряд положений:

«6 – это 5 и 1» или «6 – это 4 и 1 и 1» или «6 – это 3 и 1 и 1 и 1» или «6 это 2 и 1 и 1 и 1 и 1» или «6 это 1 и 1 и 1 и 1 и 1 и 1».

Такова логика самостоятельного высказывания младшего школьника, определяющая состав числа. Ученик видит, что состав всякого числа определяется последовательностью натурального ряда чисел. Такие рассуждения углубляют математическую мысль школьника, причем к этой мысли он приходит самостоятельно¹²⁷.

Как следствие предлагаемого логического высказывания есть составление примеров вида: $2 + 4$, $1+5$ и т.п.

Использование названных выше логических операций способствует интенсифицированному развитию последовательности, обоснованности мышления ребенка, помогает ему в мыслительных действиях наблюдения изучаемых фактов, связей и отношений, сравнения, выделения признаков, соединения их в одно общее понятие. вследствие чего учащиеся приобретают навыки правильного рассуждения и отчетливых формулировок, у них повышается логическая культура.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как видно из приведенных примеров при таком подходе мысль ученика становится структурированной, последовательной, обоснованной. в процессе освоения математических знаний младший школьник действует не только по образцу, предлагаемому учителем или учебником, но и самостоятельно осознает материал, что способствует развитию его логической культуры на основе систематизации, обобщения множества чувственных образов о мире вселенной, получаемых в течение жизни, помогает интеллектуальному развитию и сохранению интереса к учению.

¹²⁷ Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Начальная школа / [сост. Е.С.Савинов]. — М.: Просвещение, 2010.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баранов С.П., Чиркова Н.И. Развитие логики мышления у младших школьников //Начальная школа. 2016. № 12. С.22-25.
2. Кириллов в.И., Старченко А.А. Логика: учебник. – М.: Юристъ, 2016.
3. Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Начальная школа / [сост. Е.С.Савинов]. — М.: Просвещение, 2010.
4. Яковлева С.Г. Развитие у младших школьников логических суждений в процессе освоения учебного материала: дис. ... к.п.н. – М., 2012.

ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ Н.В. ГОГОЛЯ

Маматисаков Хуршидбек Маъмиржонович

Магистрант 2 курса Ферганского государственного университета
(направления Литературоведение)

Акбаров Ойбек Абдугафурович

Кандидат филологических наук

Ферганского государственного университета

Кафедра методики преподавания Русского языка и литературы

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос влияния веры на творчество знаменитого русского писателя Н.В.Гоголя с анализом персонажей из его произведений с увязкой их с медицинским умозаключением психотерапевтов разных эпох.

Ключевые слова: мистицизм, экзальтация, морализаторские установки, душевный надлом, психическое расстройство, психоз, образы, персонифицирован, ирреальный мир.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada taniqli rus yozuvchisi N.V.Gogol ijodiga e'tiqodning ta'siri masalasi uning asarlaridagi qahramonlarni turli davrlardagi psixoterapevtlarning tibbiy xulosalari bilan bog'lash natijasida tahlil qilinadi .

Kalit so'zlar: tasavvuf, yuksalish, axloqiy munosabatlar, ruhan sinish, ruhiy nosog'lom , psixoz, obrazlar, shaxslashtirilgan, hayoliy dunyo.

ABSTRACT

This article discusses the issue of the influence of faith on the work of the famous Russian writer N.V. Gogol with an analysis of the characters from his works, linking them with the medical conclusion of psychotherapists from different eras.

Keywords: mysticism, exaltation, moralistic attitudes, mental breakdown, mental disorder, psychosis, images, personified, unreal world.

ВВЕДЕНИЕ

Основываясь на множество исследований творчества знаменитого русского писателя Н.В.Гоголя, мы можем заметить большую разницу между ними. Причиной этого факта служили различные предпосылки: долгое пребывание вдали от России, развивающееся отрицательное влияние собственной веры на ум и душевное состояние писателя, обостряющееся заболевание неверно распознанное врачами и духовником.

Но можно точно констатировать одно, объективного исследования в вопросе влияния религиозного мировоззрения на судьбу и творчество писателя в данный момент мы не найдем.

При работе над данным вопросом мы выяснили, что подходы и выводы исследователей-психологов и исследователей-литературоведов различны. Существенное различие в произведениях «раннего» и «позднего» периода жизни писателя истолковываются по-разному: болезненное состояние духа по В.Майкову, долгое пребывание за границей и оторванность от Родины по Аксакову, изменой своему искусству и самому себе по Э.Губеру, тщетность усилий для преодоления своего мистицизма и экзальтации по В.Г.Короленко.

Но даже Короленко, очень точно определив причину угасания гоголевского таланта, сбивается на эмоциональные обвинения в том, что у писателя наблюдались "ошибки его мысли, преждевременно погубившие великий талант", что "он испугался "страшной правды" реальной действительности, от которой спрятался за собственный безоблачно нарисованный образ идиллической России во втором томе «Мертвых душ» [2 с.762].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В действительности, причина творческой неудачи последних произведений Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями», «Развязка "Ревизора"», второй том «Мертвых душ» в том, что автор находясь под влиянием болезни, решил объективировать свои субъективные представления о добре и зле, морали и нравственности, пороках общества, т.е. творческий акт был подменен интеллектуальными измышлениями, а продукт творчества стал хоть и художественным, но все же сводом правил поведения, соответствующих гоголевским идеалам. В результате происходит "ослабление внутренней самодостаточности героев, которая возводила даже Собакевича и Коробочку на уровень личности", "сужение смыслового поля произведения" в развязке «Ревизора» и втором томе «Мертвых душ» [3 с.112]. Так авторский замысел низводится до морализаторской установки однозначного действия вместо полноценной эстетической реакции читателя или зрителя.

С точки зрения психологов, случай с Гоголем - это пример и далеко не единственный, когда творческое состояние прерывается не просто периодом душевного надлома, а переходит в явное психическое расстройство. И наступает момент, когда гениальная личность перестает быть и личностью, и гением.

При оценке таких выраженных клинических ситуаций психиатров в одинаковой мере интересуют и результаты анализа преобразования психики и прогноз дальнейшей судьбы творчества именитых пациентов [1 с.72].

Так, болезнь Гоголя психиатр Н.Н.Баженов (1902г.) диагностировал, как маниакально-депрессивный психоз, а другой ученый - В.Чиж, как общее слабоумие. Ну, а диагноз "шизофрения" у великого писателя как бы и не подвергался сомнению. Опытные специалисты на примере последних литературных изысканий Гоголя продолжают убедительно доказывать, что к концу жизни "установочная" патология переросла в прогрессирующую болезнь. В этом плане интерес представляют работы психиатра А.Н.Молохова, в которых приводятся подлинные фактологические материалы из истории болезни Гоголя по датам и месту проявления.

Итак, даже при отсутствии истории болезни и компетентного врачебного описания из потрясающих по наблюдательности и художественной точности самоописаний специалисты делают выводы о сущности болезни писателя, о ее развитии, ставят точный диагноз. Нам из этих выводов важен следующий момент. Поведение врачей и духовника в отношении патологических состояний Гоголя было ошибочным.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Следует отметить еще один существенный для нас момент, иллюстрирующий проявление болезненного состояния Гоголя в его произведениях. По мнению известного отечественного невропатолога Г.И.Россолимо, черт, дьявол, демон - образы, преследующие душевнобольных, встречаются в творчестве людей, страдающих нервными расстройствами [4 с.231].

С этой точки зрения посмотрим на демонические образы в произведениях Гоголя. Условно их можно разделить на два типа: к первому относятся почти безобидные черти-неудачники, не причиняющие большого вреда человеку, комически описанные Гоголем. К этому типу относится черт из "Сорочинской ярмарки" - владелец красной свитки, которого выгнали из пекла и он с горя начал пьянствовать; обаятельный черт из "Ночи перед Рождеством", который "спереди совершенно немец..., но зато сзади настоящий губернский стряпчий в мундире" — в общем, мелкая нечисть с мелкими пакостями, которую с легкостью может одолеть твердый духом христианин.

Второй тип гоголевских демонических образов - это наводящие ужас злобные представители ада, чаще дьявол в человеческом облике, которые посягают на души людей, завладевают их разумом. Этот тип у Гоголя очень

многочисленен. Его представители: цыган из "Сорочинской ярмарки", "в смуглых чертах которого было что-то злобное, язвительное, низкое и вместе высокомерное", Басаврюк из "Вечеров накануне Ивана Купала", который с "бесовской усмешкой" играет чувствами людей, умело пользуясь их низменными желаниями; это колдун из "Страшной мести", огромное количество жуткой нечисти в "Вие" и, наконец, ростовщик в повести "Портрет", чья дьявольская власть продолжает калечить судьбы людей и после его смерти. Этот образ возникает у Гоголя и в "Выбранных местах из переписки с друзьями": "Дьявол выступил уже без маски в мир... непонятной тоской уже загорелась земля".

Единственный божественный образ в произведениях Гоголя - это младенец-Иисус в повести «Портрет». Конечно же его нельзя назвать инфантильным или астеничным, потому что это не взрослый Христос, но здесь описаны именно нежные смиренные, кроткие лики святых фигур и пораженные божественным чудом цари - вот те символы, привнесенные Гоголем в картину, которой предстояло противостоять могущественному Злу, таким образом, и в этом произведении дьявольское намного ближе к реальному, чем божественное, которое остается лишь окутанной тайной аллегорией[1].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Существование этих двух типов у Гоголя объясняется Г.Россолимо в зависимости от психологического состояния автора: "Гоголь в гипоманиакальном состоянии - и весел его черт. Меняется душевное настроение Гоголя - и в "Вие" уже не черт, а грозный дух Земли [4 с.588].

У Гоголя силы Зла персонифицированы - это черт, ведьма, колдун, дьявол в образе человека. Но нет ни одного персонифицированного представителя сил Добра. Эта особенность гоголевского творчества позволила некоторым исследователям сделать вывод о том, что его фантастика - это фантастика злого.

С точки зрения психологии, данный факт можно объяснить тем, что больной любит изображать религиозное. Очевидно, то темное, непонятное, что с ним творится, его пугает и он интуитивно испытывает стремление укрепиться в мистике. Изображение религиозных тем всегда наивно, исполнено робко, почти по-детски. Кругом для усиления эффекта, фигурирует церковная утварь, кресты, храмы. Вообще их творчество подкупает своей скромностью, оттенком слабости. Ирреальный мир ближе Н.В.Гоголю.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Васильева Марина Геннадьевна. Н. В. Гоголь в творческом сознании М. А. Булгакова : Дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 Томск, 2005 228 с. РГБ ОД, 61:06-10/423
2. Короленко В.Г. Трагедия великого юмориста //Собр Соч в 5т Т3.Л., 90г. С. 586-642.
3. Мацкин А. На темы Гоголя. Театральные очерки.-М.: Писатель, 1984. - 212с.
4. Неврология, невропатология, психология, психиатрия [Текст] : сборник посвященный 40-летию научной, врачебной и педагогической деятельности проф. Г. И. Россолимо, 1884-1924 / [под общ. ред. В. К. Хорошко]. - Москва : Наркомздрав-Главнаука, 1925. - XVIII, 981 с.
5. Религия и русская литература//Л.В.Жаравина. Гоголь между христианством и позитивизмом.

ДАСТГОҲЛИ АКАДЕМИК РАНГТАСВИР ВА КАЛАМТАСВИР ПОРТРЕТ КОМПОЗИЦИЯСИ

Р. Джалилова

ФарДУ тасвирий санъат кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада: дастгоҳли академик рангтасвир ва композициясияси таниқли рассом ижодкорлар ижоди ҳамда Ўзбекистонда тасвирий санъат рангтасвирида портретни босқичма-босқич тасвирланишида узлуксиз таълимни аҳамияти.

***Калит сўзлар:** санъат коллежи, касб-хунар коллежлари, педагогик олийгоҳлар, узлуксиз таълим.*

АННОТАЦИЯ

В этом статье раскрыто живопис академического искусство в композитце знаменитый художников Узбекистанский изобразительного искусство в этапного портретного изображения учебного технологии

***Ключевые слова:** художественный, профессиональные коллеж, Педагогическую высшее заведение, непрерывное образование*

ABSTRACT

This article is about initially academic drawing and the composition of famous painter's creative works as well as the importance of level by level in continuous education.

***Keys words:** The college, of arts, vocational college, pedagogical universities, continuous education.*

КИРИШ

Ҳар қайси инсон Оллоҳ тало ато этган ноёб қобилият ва истеъдодини аввало ўзи учун, оиласининг, миллати ва халқининг, давлатининг фаровонлиги, бахт-саодати, манфаати учун тўлиқ бахшида этса, бундай жамият шу қадар кучли тараққиётга эришадики, унинг суръат ва самарасини ҳатто тасаввур қилиш ҳам осон эмас. Тасвирий санъат дастгоҳли академик рангтасвир ва каламтасвир фанларида инсон комати гавдаси характери, хаёти, олиб борган ишлари, куллари, портрет композициясини яхши урганиш, мутолло қилиш, буйук тасвирий санъат рассом педагоглар қолдирган асарлар, укув кулланмалари, албомлари, илмий фаоляти, тасвирлаган таниқли асарларини урни каттадир. 2023 йилни инсонга эътибор ва сифатли таълимга. Таълим, таълим, таълим ва яна таълим, агар таълим булса билим булса, сифат узгаради-деди

Призидентимиз Ш Мирзиёев.

Шу юртда яшаётган ҳар бир инсоннинг тинч ва бахтли ҳаёт кечириши, унинг соғлиғи жойида бўлиши, яхши таълим олиши, оиласини тебратиши учун қандай шароит керак бўлса, ҳаммасини яратиб беришга ҳаракат қилаяпмиз ва бу йўлдан асло тўхтамаймиз", - деди давлат раҳбари. Призидентимиз Ш Мирзиёев.

Баркамол авлодни ижодкор педагогик сифатида ривожланишида буюк тасвирий санъат усталари ижодида академик қаламтасвирда портрет композициясини тасвирланишида алоҳида ўрни бор. Яъни касиб-хунар коллежлари, санъат коллежлари ва олий ўқув юуртларида ўзлуксиз таълимни ҳар тамонлама касбий баркамолликда академик ўрганиш талабани эстетик тарбиялашда алоҳида ўрни бор. Республикамиз узлуксиз таълим тизимида амалга оширалаётган ислоҳатларнинг муҳим жиҳатлари шундаги, бундан ташқари битта нарсани ҳисобга олишимиз кераки–тасвирий санъат ўқитишнинг замонавий технологиялари педагог тавсифномасида ўқитиш ўитувчигининг “технология-изланувчанлиги” ўзига хос янги талаб сифатида ўз ўрнини топган таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини, мақбуллигини, илмийлигини янги сифат даражасига кутарилганлигини белгилаб беради: умумий ўрта ва касб-хунар таълими муассасалари нинг тасвирий санъат машғулотида замонавий педагогик технологияларни қўллашнинг турлари ва мазмуни билан таништириш;

Умумий ўрта, санъат, касб-хунар таълими коллежларида замонавий педагогик технологияларни қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари билан таништиришдан иборатдир. Хозирги кунда миллий маданиятимизни ривожлантиришда тасвирий санъат жанрларидан буюк тасвирий санъат усталари ижодида портрет асарларисиз тасавур этиб булмайди. Мустақиллик йилларида буюк аломалар ва симолар портретларини тасвирлашга алоҳида аҳамият берилмоқда. Тасвирий санъат технологияларида дастгоҳли академик рангтасвир ва композициясида акс эттириш умумий ўрта, касб-хунар таълими, коллежларида энг долзаб муаммоли вазифаларни ўз ичига олади. Дастгоҳли академик рангтасвир ва композицияси ҳозирги замон тасвирий санъатнинг энг кўп тарқалган туридан биридир. Дастгоҳли академик рангтасвир ва композиция санъати бўлажак тасвирий санъат тур ва жанр асарлари махсус ясалган рамка тортилган матолар устида ишланади. Бундай расмлар мольберт деб аталадигон алоҳида дастгоҳда ишланганлиги учун ҳам дастгоҳли расмлар дейилади. Дастгоҳларга ўрнатиб ишланганлиги учун шундай деб номланади. Дастгоҳли академик рангтасвирда мой бўёқ билан ишлашдан олдин унинг хусусиятларини ва ишлатилиш йўллари билиш зарур. Мой бўёқлар билан

ишлашни яхши ўрганган киши уларнинг имкониятини ва рангасвир тилининг ўзига хос томонларини билиб олади, бу эса унга рангасвир асарларини ҳар томонлама ва мукамал таҳлил қила олишга ёрдам беради. Дастгоҳли академик рангасвир ва композицияси буюк тасвирий санъат усталари ижоди портрет жанрини мактаб, санъат-маданият касиб-ҳунар коллежлардан тасвирлаш методлари босқларда ўрганилади.

Ўзбекистонда дастгоҳли рангасвир санъатнинг бу тури асосан, XIX асрда ривож топди. Ҳозирги замон рангасвирида бўёқлар билан сурат ишлаш кенг миқёсда тарқалган. Чунки уларни ишлатиш бирмунча қулай: мойбўёқ унча суюқ бўлмагани учун акварел каби мўйқаламдан ва тасвир текислиги юзасидан оқиб кетмайди. Унинг аста-секин қуриш хусусияти эса матога қуйилган бўёқ бирикмаси анча узоқ вақт мобайнида ишлов бериш имкониятини яратади. Дастгоҳли академик рангасвир ва композициясида инсон қиёфасидни ўрганиш жараёнида талабаларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг илмий назарий ва методологик асосларини таҳлил қилиб, унинг қонуниятлари, қоидалари ва усулларини амалиётга жорий этиш асосларини ўргатади. Бир вақтнинг ўзида таълим жараёнида ўзаро муносабатлар, касбий ҳолатлардаги инсонни таҳлил этиш, жамиятдаги ташқари тарбиявий тадбирларда ўқувчиларга тарбиянинг барча турлари бўйича тарбия бериш жараёнини самарали усул ва воситалар орқали амалга ошириш йўллари тасвир ёки рангасвир асарларида илмий ва амалий изланишга, тасвидаги ҳолатларни кўзатишга ўрганади. Композиция тасвирий санъат тур ва жанрларини ғояга мовфик ижод этишга ўргатади.

МУХОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

XV асрда композицияси Европада ривожланланди. Дастгоҳли рангасвир ва композиция фанининг вужудга келиши ва уни ривожланишига ҳисса қўшган мутаффақирлар: Европа рассомлари Джотто ва Мазаччо, Альберт Дюрер Леонардо да Винчи портрет санъати композицияларида илмий ва амалий тадқиқотлар олиб бордилар. Улар портрет жанрида таниқли асарларни тасвирладилар. Портрет - инсон образини тасвирий санъатда яратишда энг мураккаб жанр ҳисобланади. Маълумки ҳар бир даврнинг уста рассомлари бўлган. Улар портрет асарларида замондошларининг гўзал қиёфаси образларини яратиб, кейинги авлодларга мерос қилиб қолдирган.

Уйғониш даврининг буюк номоёниси Леонардо да Винчининг «Автопортрет», «Джаконда» асари, Веласкеснинг «Папа Инокентий X» портрети, шулар жумласидандир. Голландиялик рассом Рембрант каби кўпгина Европа рассомлари ҳам ажойиб портретларни яратиб ном қозонди. Бу портретлар маҳоратли ишланганлиги ва мафтункорлиги билан инсонни ўзига ром қилиб

олади. Ўзбек тасвирий санъати миниатюрачи муссавирлар портрет санъатида таниқли асарлари билан алоҳида уринга эгадирлар. Рашид ад – Диннинг, К.Бехзод, Махмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод ижодлари бутун дунёга машхур асарлар яратдилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида дастгоҳли академик рангтасвир ва композицияси ўзбек портрет санъати юксалиб ривожланди. Портрет соҳасида Лутфулла Абдуллаев, Абдулҳақ Абдуллаев, Раҳим Аҳмедов, Малик Набиевлар самарали ижод қилдилар. Лутфулла Абдуллаевнинг «Мулла тўйчи Тошмухамедов», «Йўлдош Охунбобоев» портретлари реалистик ананаларда моҳирона тасвирланган. Абдулҳақ Абдуллаев биринчи ўзбек портретчи рассомлардан бири бўлиб, портрет соҳасида салмоқли ижод қилди. У ўз замондошлари, зиёлиларни, олимларни адабиёт ва санъат намоёндаларини портрет галлереясини яратиб катта мувафакқиятларга эришди. «Аброр Хидоятлов Отелло ролида», ёзувчи «Ойбек» портрети муаллифнинг шоҳ асарларидан бўлиб, Отеллони ўйчан боқиши, гавда ҳаракати портретга романтик кўтаринкилик руҳини бахш этган. Унда юз ифодаси психологик ҳолати моҳирона тасвирланган. Ойбек портретида шоир сиймоси композиция жиҳатидан жуда чуқур ва мукамал очиб берилган. Рассом бу асарда инсон қиёфасини абадийлаштирибгина қолмай, балки ҳамма юксак инсоний фазилятлар эгаси, оташ қалб, хаяжон ва ташвишга тўла буюк ёзувчининг жонли портретини яратди.

Раҳим Аҳмедов портрет жанрида ҳаётга чуқурроқ ёндошди. Инсон ички кечинмаларини, хис-туйғуларини, орзуларини, инсоннинг гузал қалбини ўз асарида очиб беради. Унинг «Она ўйлари», «Сурхондарёлик аёл», «Дехқон» портрети ёрқин мисол бўла олади. Малик Набиев асосан портрет жанрида замондошлари билан бир қаторда тарихий алломалар образини ҳам яраташ устида кўп меҳнат қилади. У 1952 йили «Беруний» образини яратди. 1993 йили эса буюк саркарда «Амир Темур портрети»ни яратди. Портрет композициясини яратишда рассомларнинг ўзига хос услуби мавжуд. Улар адабий қўлёзма, этнографик хужжатлардан унумли фойдаланади.

Портрет мазмунига кўра қуйидаги турларга бўлинади: калла портрети, кўкрак қиёфали портрет (бюст), ярим гавда портрет, бутун гавда қиёфаси портрети, портрет картина, гуруҳли портрет, миниатюра портрети ва хоказо.

Портрет композициянинг тузилишида инсоннинг ташқи ва ички қиёфаси, унинг руҳияти, шунингдек кўли, ўтириш ҳолати, либослари, интерьердаги предметлар асосий восита сифатида муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир рассом

портрет яратишда ўз тажрибаси, усулига таянади. Бунга ҳар хил қутилмаган ҳолатда, ранг ва техникада бажарилган портретлар далил бўла олади.

Таниқли ижодкорлар ҳаётдаги воқеаларни тасвирий санъат, бадиий образларда мато мойбўёқда жозибадор қилиб кўрсатадилар. Рассомлар ўз ижодида нарса ва ҳодисаларнинг кишилар тафаккури ва ҳиссиётларига самарали таъсир кўрсатишга эришадилар. Рассом борлиқни шунчаки биладиган кишигина эмас, балки у аввало, бой тасаввур ва тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган ижодкордир. Дастгоҳли рангтасвир ва композицияларда тарихий ва замонавий йўналишлар, асар ғоялари санъатшунос каби таҳлил этилади. Рангтасвирда буюк тасвирий санъат усталарининг ҳаёти ва ижодий асарларидаги ғояларни тасвирлаш қонун қоидалари, усуллари, композицияда ўз аксини топиб, санъат ихлосманди, томошабин ёки истеъдодли ёш талаба ўқувчилар онгида шакллантирилади. Шу билан бирга бундай асарлар кишилар руҳиятига таъсир кўрсатиб, уларнинг маънавий оламини, билими ва тажрибасини кенгайтиради.

Таълим жараёнида ўқувчи, талабаларда портрет, аёл қомати куникмаларини шакиллантиришда мактабпедагогик ва санъат коллежларида ўзвийликни инновацион таълим технологияларда босқичма-босқич тасвирлаш методикасини қўлланилиши дастгоҳли рангтасвир ва композиция ва бошқа мутахасис фанларида ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Таниқли рассом Р.Ахмедов муносабатлар методи ҳақида шундай деган: «Ёруғлик ва ранг муносабати ҳамда тусларини аниқ курсата олиш рангтасвирнинг асосини ташкил қилади».

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни ташкил этишда талабаларда кузатилган ижодий қобилиятни ривожлантиришда 7та босқичма-босқич тасвирлаш методикасида ўрганилади.

1-босқич. Аёл портретини дастгоҳли рангтасвир композицияси рангтасвирда тасвирлаш босқичлари тузилишига қараб қоғоз варағи тик ёки ётик ҳолатда бўлиши аниқлаб каламтасвирда тасвирлаш. Аёл портрети антомик касла суягини таҳлил асосида, қўшимча чизиқлар ёрдамида геометрик шакллар тарзида белгиланади, ҳамда амалда қандай мақсадларда ишлатилиши таҳлил қилинади. Аёл портрети қисмга нисбатан каламтасвирда ўлчаниб, аёл портрети ташқи кўринишида жойлашган умумий белгилари абстракт кўрсатилади.

Қаламтасвирда аниқ портрет аниқлаштириб чизилади. Аёл портрети нисбатларни натурага нисбатан таққослаб, характери солиштириб олинади.

2-босқич. Аёл портрети дастгоҳли рангтасвир композициясини рангтасвирда тасвирлашда матога (холсга) унинг жойланиши (композицияси) аниқланади. Нарсанинг асосий нисбатлари, унинг ўлчами, конструктив қурилиши перспектив қисқариш қоидаларига риоя қилинган ҳолда рангтасвирда оч сояларнинг умумий кўринишни натурага нисбатан таққослаб рангада тасвирланади.

3-босқич. Аёл портрети дастгоҳли рангтасвир композицияни тасвирлашда соя, ярим соя, ўзидаги соя, тушвчи соялар аниқ тасвирланади. Аёлпортрети асосий қисми ва майда бўлақларининг ўзаро жойлашуви аниқлаш. Тасвирлашда қўлланилган ёрдамчи чизиклар ўчириб ташланади ва қўйилмадаги нарсалар билан рангтасвирдаги ўхшашлиги аниқланади.

4-босқич. Аёл портрети дастгоҳли рангтасвир композициясини тасвирлашда умумий кўринишни хона интерьеридеги ҳолат билан мослаштириб тасвирланади.

Рангдаги тўқ очлик кузатилиб, рангларни совуқ ва иссиқ тусланишига аҳамият бериб ишлаш инсон қоматини янада жонли чиқишида хизмати каттадир.

5-босқич. Аёл портрети дастгоҳли рангтасвир, композициясини шаклларнинг характери ва фактураси кўрсатилади ҳамда иш бутун бир яхлитликка келтирилган ҳолда тугалланади.

6- босқич. Аёл қомати портрети дастгоҳли рангтасвир композициясини бош портрет қисми нисбатан асосий ўринда майда бўлақлар характерли ўхшашлик натурага нисбатан кузатилиб тасвирланади. Рангдаги умумийлик инсонни яхлит кўринишига ёрдам беради.

7-босқич. Аёл портрети дастгоҳли рангтасвир композициясини тасвирлаш жараёни яхлит кўриниш, умумий кўринишни йўқотмасдан рангда тўғри тасвирлашдан иборатдир. Охирги босқичда оч тўқлик натурани кўриниши рангдаги асосий соя ёруғликларни умумлаштириб тугатилади.

Тасвирий санъат инсон портретини композицияси, каламтасвир, рангтасвирни таълим тарбия назаряси ва методикаси, замонавий “Қандай?» технологиясида таҳлил этиш.

ХУЛОСА

Ўзбекистон тасвирий санъати дастгоҳли ранг тасвир санъати ҳозирги кунда рассом педагог ижодкорлар ижодида кенг қулланиладигон технологиядир.

Рассом уз тасвирлаган асарини замон талабига мос булиши кераклиги алохида тарихий ва хозирги кунда олиб борилаётган янги рангтасвир уста рассом педагоглари инсон комати портрет асарини илмий тахлил асосида урганлиди. Европа рассомлари Лонардо да Винчининг, Веласкеснинг, Рембрант П.П Рубенс

Рашид ад – Диннинг, К.Бехзод, Махмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод ижодлари бутун дунёга машхур асарлар яратдилар. Минятура портрет рангтасвир усталари Рашид ад – Диннинг, К.Бехзод, Махмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод ижодлари бутун дунёга машхур асарлар яратдилар.

XX аср Узбекистон тасвирий санъати дастгоҳли рангтасвир композицияси инсон комати портретни мохирона тасвирлаган рассомлар Лутфулла Абдуллаев, Абдулхақ Абдуллаев, Лутфулла Абдуллаев, Рахим Ахмедов, Малик Набиевлар самарали ижод қилганлар. Назарий инсон комати портрет рангтасвирини хозирги кунда асар тахлили учун талабага тез тушинарли янги методлар методикаси, замонавий “Қандай?» технологияси асосида тахлил этилди. Инсон қиёфасидаги рангларни салбий ва ижобий ҳолати урганлиди. Методик босқичи ёритилди.

REFERENCES

1. Баркамол авлод орзуси “Шарк” наширёт- матбаа концерни бош тхрирати Тошкент -19
2. Р.Қ.Джалилова. Композиция. Укув услубий кулланма Фарғона 2011
3. Рахим Ахмедов албоми Тошкент
4. Композиция Гофур Абдурахмонив. Укув кулланма Тошкент-2009.
5. Джалилова, Р. (2022). ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИНИНГ ТАРИХИЙ ВА ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 243-250.
6. Жалилова, Р. (2022). МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ ТАСВИРИЙ САНЪАТ ҚАЛАМТАСВИР, РАНГТАСВИР, КОМПОЗИЦИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИ. *Science and innovation*, 1(С3), 239-244.
7. RQ, D. (2021). METHOD OF DRAWING THE COMPOSITION OF DIFFERENT STATES OF THE HUMAN BODY IN THE INTERIOR. *Thematics Journal of Arts and Culture*, 5(1).

УДК: UDK:372.862 (075)+002:651+4943

O'ZBEKISTON TASVIRIY SAN'AT YANGI O'ZBEKISTON TARIXIDA XIZMAT KURSATAYOTGAN RASSOMLAR IJODI

Ro'zixon Djalilova Kazakovna

FarDU Tasviriy san'at kafedrası o'qituvchisi

O'zbekiston badiiy akademiyasi rassomlar ijodiy uyushmasi a'zosi.

Tel: 95.007.2368.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tasviriy san'at texnologiyasini mustaqillik yilida rivojlanish taraqqiyoti misolida ko'rildi. Rangtasvir, grafika, amaliy san'atni O'zbekiston rassomlari ilmiy ijodi misolida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: *Rassomlik rangtasvir, qalamtasvir xaykaltoroshlik plakat tasvir, tarix, san'at olami, parishtalar, insonyat, tabiat, obrazi, olma, jang maydoni, milliy g'oya, afsona, qog'oz, mato, taxta, devor, akvarel, moybo'yoq, tempera, guash, yelim bo'yoq*

АННОТАЦИЯ

В данной статье был рассмотрен пример развития технологии изобразительного искусства в год независимости. Живопись, графика, прикладное искусство анализировались на примере научного творчества узбекских художников.

Ключевые слова: *живопись, карандашный рисунок, скульптура, плакат, картина, история, мир искусства, ангелы, человечество, природа, образ, яблоко, поле битвы, национальная идея, миф, бумага, ткань, доска, стена, краска, акварель, акварель, темпера, гуашь, клеевые краски*

ABSTRACT

In this article was considered an example of the development of fine art technology in the year of independence. Painting, graphics, applied arts were analyzed on the example of the scientific work of Uzbek artists.

Key words: *Painting, painting, pencil drawing, sculpture, poster, picture, history, art world, angels, humanity, nature, image, apple, battlefield, national idea, myth, paper, fabric, board, wall, paint, watercolor, watercolor, tempera, gouache, glue paint*

KIRISH

«Inson qadri degan g'oyani hech qachon unutmasligimiz kerak. Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili deb e'lon qilishimiz, agar [buni] chuqur tahlil qilsak, juda ko'p

o'ylidik, nimalar qo'yish mumkin, deb. Albatta, kechagi qilgan ishimiz bilan bugungisining davomiyligi, bardavomli bo'lishi kerak. Bardavomlik nuqtai nazardan, yana va yana Inson qadri degan g'oya yillarga qo'shilib davom etishi kerak. Shuning uchun "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim" [deb nom qo'ydik]», — deya tushuntirdi prezident. O'zbekistonda olib borayotgan davlat siyosatining markazida inson va uning manfaatlarini ta'minlashni ustuvor vazifa etib belgilaganmiz. Aslida ham bizning eng bebaho boyligimiz bu — bunyodkor xalqimiz, duogo'y ota-onalarimiz, navqiron avlodimiz emasmi? Shu yurtda yashayotgan har bir insonning tinch va baxtli hayot kechirishi, uning sog'lig'i joyida bo'lishi, yaxshi ta'lim olishi, oilasini tebratish uchun qanday sharoit kerak bo'lsa, hammasini yaratib berishga harakat qilyapmiz va bu yo'ldan aslo to'xtamaymiz», — dedi davlat rahbari Sh.M. Mirziyoyev.

Mustaqillik yillari tasviriy san'at tur va janr kompozitsiyalarni tasvirlash turli texnologiyalarni qullanishi rivojlandi. O'zbekiston rassomlari qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiya, xaykaltaroshlikda tasvirlangan asarlar biror yuza (qog'oz, mato, taxta, devor va boshqalar)ga bo'yoq (akvarel, moybo'yoq, tempera, guash, yelim bo'yoq), texnikasiga qarab tasvirlaniladi. Xaykaltaroshlik tosh, shisha va h.k.da ishlanadigan tasviriy san'at yunalishda oz aksini topmoqda. Qanday xomashyodan va kanday ishlanishiga qarab rangtasvir va grafika ajratiladi. Rangtasvirda rang muhim o'rin egallaydi va uning karakterli tomonlarini belgilaydi; qalamtasvir grafikada asosan chiziq, oqqora bo'yoq dog'lari asosiy bo'lib, rang ikkinchi darajali o'rin tutadi, ko'p hollarda shartli, ramziy ma'noda asarning g'oyaviy emotsional tomonini kuchaytirish maqsadida uni qo'llash mumkin. Macalan, plakat tasvirlar uchtdan ortiq rang ishlatilmaydi. Qizil, ko'k, sariq va boshqa ranglar asosiy ranglar va tarkibiy issiq va sovuq tasvirlanish metodikasini qullash uchun rassomdan maxorat talab etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Rassomlik san'ati" iborasi 20-asr 50-yillaridan qo'llanilib, dastlab rangtasvirni ta'riflash uchun ishlatilgan. Bugungi kunda, shuningdek, badiiylik ma'nosida ham qo'llaniladi. Rassomlik san'ati rangtasvir va grafika bir-biri bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Davr o'tishi bilan professional san'atning kuchayishi ularni mustaqil san'at turlariga ajrata boshlagan. Uyg'onish davri va undan keyingi davrlarda Rassomlik san'ati ifoda vositalari boyib borgan, mutaxassislar yetishib chiqqan, texnika va texnologiya o'zgarib yangilanib borgan. Rangtasvir va grafikani bir-biridan alohida ajratish qiyin, chunki har bir ijodkor ularning har ikkisida ham ijod qiladi, ijodkor izlanishi va o'ziga yoqqan texnologiyalarni qo'llashi hozirgi rassomlar uchun erkin fikr g'oyalarida tasvirlash rivojlanilmoqda.

1991-2022 yillar Mustaqillik yillari O'zbekiston tasviriy san'at yo'nalishlari rassomlarning ijodiy namunalari yurtimizdagi va xorijdagi muzey, galereyalardan o'rin olgan. Ular o'zbekistonlik, xorijlik san'at ixlosmandlari ko'nglidan ham joy olgan. O'zbekiston tasviriy san'atida yorqin iz qoldirgan rassomlarimiz Chingiz Ahmarov, Ro'zi Choriev, Rahim Ahmedov, O'rol Tansiqboyev, Akmal Ikromjonov va boshqa ko'plab mo'yqalam sohiblari shular jumlasidandir. Ularning shogirdlari, izdoshlari bo'lgan quyidagi rassomlar Mustaqillik yillarida ham samarali ijod qilib kelmoqda. Akmal Nur Akmal Nuriddinov (Nur) 1959 yil Namanganda tug'ilgan. 1984 yilda M.Uyg'ur nomidagi Toshkent davlat san'at institutini tamomlagan. 1990 yildan O'zbekiston Badiiy Akademiyasining ijodiy birlashmasi a'zosi. 2005 yilda O'zbekiston xalq rassomi bo'ldi. 2012 yildan O'zbekiston Badiiy Akademiyasini boshqarib kelmoqda. Rassomning ijodiy ishlari O'zbekiston davlat san'at muzeyi, Badiiy Akademiyaning ko'rgazmalar direksiyasi, Urganch davlat galereyasi va boshqa joylarda saqlanadi. Shuningdek, Yugoslaviya, AQSh, Hindiston, Shveysariyadagi muzey va galereyalarda, Gollandiya, Germaniya, Belgiya, Avstraliya, Isroil, Kanada, Turkiyaning xususiy kolleksiyalarida saqlanilmoqda. A.Nur ijodida muhabbat mavzusi etakchilik qiladi. "Muhabbat olmasi", "Muhabbat bog'i", "Muhabbat daryosi", "Muhabbat oroli" nomli ishlar shular jumlasidandir. Rassom ushbu asarlarda turli ramziy obrazlardan – oy, baliq, qayiq, buqa, shox va boshqalardan foydalangan. Biroq ularning yagona motivi olma bo'lib, u birinchi planga olib chiqilgan.

2. Javlon Umarbekov O'zbekiston xalq rassomi Javlon Umarbekov 1946 yilda Toshkent shahrida tavallud topgan. 1961-1966 yillarda P.P.Benkov nomidagi respublika rassomlik bilim yurtida ta'lim olgan. Ana shu talabalik yillarining o'zidayoq Toshkent shahrida o'tkazilgan ko'rgazmada qatnashib (1965 y.) "Hosil" nomli asari bilan birinchi mukofotga sazovor bo'lgan. J.Umarbekov "Huayn Boyqaro va Alisher Navoiyning yoshligi"ga bag'ishlangan, 1968 yilda yaratilgan asarida ikki do'stning sharqona obrazini tasvirlaydi. Javlon Umarbekov o'z ustozini Chingiz Ahmarovdan nafaqat ta'lim oladi, balki san'atga sadoqat, ajdodlar merosiga hurmat va muhabbatni ham o'rganadi. San'atkor rang – barang kompozitsiyalar, portretlar, boy mazmunli manzara va natyurmortlarning muallifidir. Uning asarlarida tarixiy shaxslar qiyofasi kompozitsiyalar qamrovida gavdalanadi. Bu o'rinda ayniqsa Al Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Amir Temur kabi tarixiy shaxslar obrazlarining to'laqonli gavdalanishi diqqatga sazovordir. Javlon Umarbekovni «Sharq kuychisi», «o'zbek Pikassosi» deb ham atashadi.

3. Alisher Mirzaev O'zbekiston xalq rassomi, rang-tasvir ustasi Alisher Mirzaev 1948 yilda Toshkent shahrida tavallud topgan. Zamonaviy rangtasvir san'atining

ilg'or vakillaridan biri. Rassom asarlari bugungi kunda xalqimiz hurmatini qozonish bilan birga, ko'pgina xorijiy davlatlarda ham ma'lum va mashhurdir. Bu borada, ayniqsa, Germaniya, Bolgariya, Ruminiya, Italiya, Fransiya kabi xorijiy davlatlarda qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlarini ta'kidlamoq kerak. Rassom ona tabiat bag'rida o'zbekona an'analarni, to'ylarni, beg'ubor o'zbek bolalarini, lo'bar qizlarni, mushtipar onalar kabi obrazlarni aks ettira olishiga muvaffaq bo'lgan. Jumladan, "Toshkent – tinchlik va do'stlik shahri" triptixi, "Bolaxonada", "Intizorlik", "Yosh oila haqida qo'shiq" kabi o'nlab asarlari moybo'yoqlarda o'z aksini topdi. Taniqli o'zbek rassomi

4. Ortiqali Qozoqov 1960 yilda Namangan viloyatida dunyoga kelgan. Atoqli ijodkor yuksak mukofot – O'zbekiston Badiiy Akademiyasining "Oltin medali" (1997 yil) hamda Vatan ravnaqi yo'lida qo'shgan hissasi uchun "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat arbobi" faxriy unvoni sohibidir. Rassomning shaxsiy ko'rgazmlari nafaqat yurtimiz, balki Vashington (1991), Moskva (1994), Izmir (1995), Nagano (1999), Lyubek (1997) kabi qator shaharlarda namoyish qilingan. O. Qozoqovning asarlari Kipr, AQSh, Fransiya, Italiya, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Belgiya, Turkiya, Yugoslaviya, Marokash, Kanada, Isroil, Niderlaniya, Janubiy Koreya va ko'plab boshqa xorijiy davlatlar muzeylari, badiiy galereyalari va xususiy to'plamlardan o'rin olgan.

5. Lekim Ibrohimov O'zbekiston xalq rassomi, O'zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi, professor Lekim Ibrohimov 1945 yilda Olmata viloyatida tug'ilgan. 2001 yil O'zbekiston xalq rassomi, 1998 yilda O'zbekiston Badiiy Akademiya Oltin medali bilan taqdirlangan bo'lsa, 1999 yil O'zbekiston Badiiy Akademiyasi akademigi bo'ldi.

L. Ibrohimov ijodida Sharq mavzi asosiy o'rin tutadi, xalq ertak va dostonlari, o'zbek va uyg'ur mumtoz she'riyati asosida yaratgan asarlari o'zining lirik ohangi, mazmuni bilan e'tiborini tortadi: "Amir Temur", "Alisher Navoiy", "Bobur" portretlari, "O'zbek xalq ertaklari", "So'qoq qizlari" turkum asarlari va boshqalar. L. Ibrohimovning xorijiy mamlakatlarda shaxsiy ko'rgazmalari uyushtirilgan, xalqaro va respublika ko'rgazmalarida asarlari bilan ishtirok etgan.

Uning 2000-2012 yillar mobaynida yaratgan "Ming farishta va bir surat» mega-asari rekord o'rnatgan. Mega-asar Praga, Moskva va Toshkentda namoyish etilgan. Yaxlit rasmning hajmi 500 metr kvadratdan oshadi. Kartina va konstruksiya og'irligi 22 tonnadan iborat. Pannoning balandligi 8 metr, uzunligi esa 66 metrni tashkil etadi.

6. Bahodir Jalolov Bahodir Jalolov 1948 yil Toshkentda tug'ilgan. 1974 yil I.E.Repin nomidagi Leningrad davlat rangtasvir, haykaltaroshlik va me'morlik institutini tamomlagan. Yoshlik yillarida portret san'atining ustasi Abdulhaq

Abdullaevdan ta'lim olgan.U O'zbekiston Xalq rassomi, O'zbekiston Badiiy Akademiyasi haqiqiy a'zosi, Qirg'iziston Badiiy Akademiyasi haqiqiy a'zosi, Rossiya Badiiy Akademiyasining faxriy a'zosi, K.Bexzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti professoridir.1991 y. A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Davlat mukofoti laureati bo'lgan.Uning ijodiga Sharq va G'arb, akademizm va modernizm, reallik va fantaziya, intuisiya va echimning aniqligini taqqoslash, dastgohlilik va mahobatlilik, tekislilik va fazoviylik xos. Rassomning asarlari Toshkentdagi O'zbekiston davlat san'at muzeyi, O'zbekiston Tasviriy san'at galereyasi, Moskva davlat Tretyakov galereyasi, Rassomlar uyushmasi konfederasiyasining xalqaro Fondi, Zamonaviy san'at muzeyi, Londondagi Bukingem saroyi va Britaniya muzeyida, shuningdek, ko'plab chet el shaxsiy to'plamlarida saqlanadi.

Bahodir Jalolov portret san'atida ko'p yutuqlarga erishdi. Uning to'laqonli asarlarida o'zbek xalqining sevimli farzandlari siymosi o'z ifodasini topgan. Bu o'rinda ayniqsa akademik rassom O'rol Tansiqboev, buyuk olim, akademik Vohid Zohidov, san'atning mashhur darg'alari Komil Yormatov, Malik Qayumov, Muhiddin Rahimov, Hamro Rahimova, Akrom Toshkanboev, Damir Ro'ziboev kabi ulug'lar siymosi so'zimizga misoldir.

7. Dilorom Mamedova Dilorom Mamedova 1974 yil Toshkent shahrida tavallud topgan. 1998 yildan O'zbekiston Badiiy Akademiyasi ijodkorlar uyushmasi a'zosi.D. Mamedova – zamonaviy ijodkor rassomlardan biri bo'lib, uning ijodi asosan serquyosh O'zbekistonning go'zal tabiatiga bag'ishlangan. Rassomning sevgan mavzusi vatanimizning boy madaniyati, uning chuqur o'tmishiga tayangan an'analari xisoblanadi. Uning realistik janrdagi ko'pgina asarlarida milliy urf-odatlarimiz aks etgan ijodiy namunalarni ko'rishimiz mumkin. Rassom boshqa yo'nalishlarda - avangard, abstraksiya, xolstga ishlangan grafika va mozaika uslublarida ham ijod qiladi. O'ziga xos xolstga ishlangan grafikasi qiziq, biroq mayda va mashaqqatli bo'lib oddiygina gelli ruchkada ishlanadi.

Dilorom Mamedova shahar, respublika va xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etib faxrli o'rinlarni egallagan. 2013 yil rassom "Mustaqillik" kuniga bag'ishlab o'tkazilgan "Eng ulug', eng aziz" ko'rik tanlovida 1-o'rin, Xitoyda o'tkazilgan "Biennale- 2013" da 1-o'rin oldi va "Yilning eng yaxshi rassomi" diplomi bilan taqdirlandi.Bugungi kunda rassomning asarlari O'zbekiston davlat san'at muzeyida, Moskvadagi "Nikor" muzeyida va Germaniya, Shveysariya, Angliya, Yaponiya, Rossiya, Turkiya, Avstraliya, Xindiston, Xitoy, Isroil va AQShdagi shaxsiy kolleksiyalardan joy olgan.

8. Shahnoza Abdullaeva1965 yilda Toshkentda tug'ilgan. 1989 yil Toshkent davlat teatr va rassomchilik institutini tamomlagan. Uning ilk va bosh ustosi

professor Chingiz Ahmarov bo'ladi. Sh. Abdullaeva O'zbekiston Badiiy Akademiyasi a'zosi. Uning ijodida Sharq ayollari, afsonaviy obrazlar, shoirlar etakchilik qiladi. Ayniqsa, farishtalar mavzusiga ko'p murojaat qilgan. Sababi rassom farishtalar ko'rinmas bo'lsa-da, ularning mavjudligiga, bizning yonimizda bo'lishiga ishonadi. Sh. Abdullaevaning asarlari O'zbekiston davlat san'at muzeyi, Badiiy ko'rgazmalar direksiyasi, Urganch va Toshkentdagi tasviriy san'at galereyalaridan, shuningdek, AQSh, Germaniyadagi galereyalar, Yaponiya, Livan, Finlyandiya, BAA, Rossiya, Buyuk Britaniya, Hindiston kabi mamlakatlar elchixonalaridan o'rin olgan.

9. Djalilova Ro'zixon Qazakovna 1968-yil 23-noyabrda Farg'ona viloyati Quvasoy shaharda tug'ilgan. 1989-1993 yillar Respublika Rassomchilik bilim yurtining "Rangtasvir" yo'nalishini tamomlagan. 1993-1999-yillarda Mannon Uyg'ur nomli Toshkent davlat san'at, Kamolidin Bexzod nomli milliy va rassomlik va dizayn instituti "Inter'er va jihozlash" kafedrasini, "Me'moriy yodgorliklar bezaklarini ta'mirlash musavviri" yo'nalishini tamomladi. 1993-yildan O'zbekiston Badiiy Akademiyasi ijodkorlar uyushmasi ko'rgazmalarida o'z asarlari bilan faol qatnasha boshlagan. 2006-yilda O'zbekiston badiiy ijodkorlar uyushmasi a'zoligiga qabul qilindi. 1999-yil "O'zbekiston Badiiy Akademiyasi" Respublika rassomlik kolleji "Ta'mirlash" yo'nalishida o'qituvchi. 2003-2022 yillar Farg'ona davlat universiteti san'atshunoslik fakul'teti Tasviriy san'at kafedrasini o'qituvchisi, katta o'qituvchisi, dotsenti. Tasviriy san'at o'quv ishlari: o'quv uslubiy majmualar, innovatsion, testlar tayorlagan. Asosiy ilmiy va uslubiy ishlari. 77 ta ish e'lon qilingan, shulardan 60 ta ilmiy maqola, o'quv-uslubiy qo'llanma 15 ta, 3 ta o'quv qo'llanma. 4 ta ijodiy albom. Ilmiy-tadqiqot ishlari borasida "Hozirgi O'zbek badiiy madaniyatda falsafiy estetik tamoyillar uyg'inligi» (rang tasvir san'ati misoli) nomli dissertatsiyasini himoya qilgan.

Asarlari realizm, zamonaviy yo'nalishlarida tasvirladi. Xar bir asar takrorlanmaydi yangi g'oya, O'zbekiston respublikasi memmorchiligi inson ruhiyatini kutaradi, turli janrlar natyurmort, manzara, portret, animal, batal, tarixiy, minyatura, kulolchilik san'ati kompozitsiyalar turli texnologiyani qullaydi. Dunyodagi borliqni turfa tasvir ranglar yorqinligi, O'zbekiston tabiati o'zbek iqlimi, kamalakdek ranglar olami kayfiyatni kutaruvchi asarlarda o'z aksini topgan. Uning asarlari davlatlar muzeylari, badiiy galereyalari va xususiy to'plamlardan o'rin olgan.

Alisher Aliqulov O'zbekiston Respublikasi san'at arbobi, "Shuhrat" medali sohibi Alisher Aliqulov ustoz rassomlar — G'afur Qodirov va Rustam Xudoyberganovdan rangtasvir sirlarini o'rgandi. Uning talabalik yillarida ishlagan "Buyuk imperiyaning halokati" nomli diplom asari hozirda Milliy rassomlik va dizayn institutida saqlanmoqda.

Alisher Aliqulov rangtasvirning mahobatli va dastgohli janrlarida birdek ijod qiladi. Musavvirning 1996 yili poytaxtimizda bunyod etilgan Olimpiya shon-shuhrati muzeyiga ishlangan “Qadimgi Baqtriya sport o’yinlari” nomli pannosini sara asarlar sirasiga kiritish mumkin. Shuningdek, “Uloq”, “Kurash”, “Poyga”, “Yoyandozlik”, “Nayza uloqtirish”, “Tosh ko’tarish” kabi asarlarida ham milliy o’yinlarimiz rang-barang, murakkab kompozitsiyaga ega realistik yo’nalishda yaratilgan.

Ijodkor 1996 yili Temuriylar tarixi davlat muzeyi uchun “Samarqand bozori” asarini ishlagan. Muzey zaliga ishlangan yana bir asarda “Amir Temurning To’xtamishxon ustidan qozongan g’alabasi” aks etgan.

2002 yili O’zbekiston tarixi davlat muzeyi uchun “Amir Temur va jahon tarixi” pannosini ishlagan. Hozirda uning mahobatli rangtasvir asarlari vatanimizning turli madaniy va ma’muriy binolarini bezab turibdi.

11. Rustam Xudoyberganov 1970 yilda Toshkent Davlat pedagogika instituti “Badiiy grafika” fakul’tetini (hozirgi TDPU)ni tugatgan. 1972-1975 y. Xar’kov (Ukraina) Badiiy Sanoat institutida o’qigan va 1979 yilda A.Ostrovskiy nomli teatr va rassomlik institutining “Mahobatli rangtasvir” bo’limini tamomlab, o’z ijodiy faoliyatini yoshlarga ta’lim berishga bag’ishladi. Uning monumental asarlari Toshkent davlat konservatoriyasi (Vitraj), Toshkent, Termiz, Urganch, shuningdek, Rossiya, Turkmaniston, Tojikiston kabi chet el shaharlaridagi jamoa binolarini bezab turmoqda. Rassomning “Amir Temur portreti”, “Bobur”, “Jaloliddin Manguberdi”, “Sulton Abdusaid mirzo”, “To’maris”, “Feruz portreti”, “Spitamen”, “Momo”, “Hojar xola”, “Otam portreti” va “Aslo taslim bo’lmaymiz” (J.Manguberdi) tarixiy kartinalari kabi portret asarlari tomoshabinlar e’tiboriga tushgan.

XULOSA

Xulosa Mustaqillik yillari "Tasviriy san’at" yunalishlar qalamtasvir rangtasvir, kompozitsiyasi fanlarida turli texnologini rassomlar ijodida qullanishi rivojlandi.

Taniqli rassomlardan Chingiz Ahmarov, Ro’zi Choriev, Rahim Ahmedov, O’rol Tansiqboev, Akmal Nur, Akmal Ikromjonov, Javlon Umarbekov, Rustam Xudoyberganov, Alisher Aliqulov, Ro’zixon Djalilova, Dilorom Mamedova, L.Ibrohimov, Shahnoza Abdullaeva, Bahodir Jalolov, Ortiqali Qozoqov, Alisher Mirzarvarlar tinmay rassomlik san’ati rivojlandi.

Amaliy mashg’ulotlar rassim tasvirlash, malakasini oshirishda kunikma xosil etadi. Ularni ijodiy tasvirlanishi bir- biriga uxshamasligidadir.

Xar bir rassom dunyoqarashi asari orqali dunyodagi voqiyalarni yangi qalamtasvir va rang mutanosibli, milliy umuminsoniy munosabati, oylasi, maxalasi maktabi va jamiyat barkamol avlodlar kamolati uchun o’zining tasvirlagan asarini

qoldiradi. Kelajak uchun milliy g'yadagi yangi kompozitsiyalar tarix uchun meros sifatida xizma qiladi.

REFERENCES

1. R Djalilova. Akademik qalamtasvir asoslari. Darslik Farg'ona. na nashiryoti 2023yil
2. R.Djalilova. Dastgohli akademik rangtasvir va kompozitsiya. Darslik Farg'ona. nashiryoti 2023 yil.
3. Rahim Hasanov Tasviriy san'at asoslari. Qo'llanma. G'ofur G'ulom nomidagi nashiryot matbaa-ijodiy uyi. Toshkent. 2009 yil.
4. R.Q.Djalilova. «Kompozitsiya». O'quv qo'llanma. Farg'ona -2012 yil
5. A.Bbduraxmonov. «Rantasvir va kompozitsiya asoslari». O'quv qo'llanma.Toshkent. 1995 yil.
6. R Djalilova. "Akademik qalamtasvir". O'quv qo'llanma. F: nashriyot- 2019yil.

Ijodiy albomlar

1. Raxim Ahmedov O'zbekiston badiiy Akademiyasi «Yozuvchi» nashriyoti Toshkent 2021 yil. 80 yoshda Albomi.
2. Sadulla Abdullayev Albomi. Toshkent 2006 yil
3. Akmal Nuridinov Albomi. Toshkent 1998yil «Elviya» nashiryoti
4. Kamolidin Bexzod nomli milliy rassomlik va dizayin inistituti Albomi. San'at jurnali nashiryoti 2005 yil.
5. Ro'zixon Djalilova. Ijodiy albomi 1989-2012 yillar . Farg'ona 2012.
6. Ro'zixon Djalilova. Al'bomi kalendar. Farg'ona 2006yil.

Ilmiy maqolalar.

1. Nigora Ahmedova. «Nazim Falsafa o'yg'inligi» Akmal Nuridinov ijodi. 22-26 betlar / O'zbekiston badiiy Akademiyasi san'at jurnali nashiryot Toshkent
2. Джалилова, Р. (2022). ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИНИНГ ТАРИХИЙ ВА ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 243-250.
3. Жалилова, Р. (2022). МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ ТАСВИРИЙ САНЪАТ ҚАЛАМТАСВИР, РАНГТАСВИР, КОМПОЗИТЦИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИ. *Science and innovation*, 1(С3), 239-244.
4. RQ, D. (2021). METHOD OF DRAWING THE COMPOSITION OF DIFFERENT STATES OF THE HUMAN BODY IN THE INTERIOR. *Thematics Journal of Arts and Culture*, 5(1).

ХАЛИФАЛАР ТАРИХИГА БАҒИШЛАНГАН АСАРЛАРНИНГ ИСЛОМ ТАРИХИДАГИ ТУТГАН ЎРНИ

Нуралиев Умид Рамазон ўғли

Термиз Давлат Университети

Тарих факултети (йўналишлар ва фаолият тури бўйича)

2-курс магистранти,

Имом Термизий ўрта махсус таълим муассасаси

АРМ бўлими бошлиғи

+998915855153

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада 7 асрдан 15 асргача бўлган даврдаги сиёсий тарих-халифалар тарихига доир бир қанча асарлар ҳақида сўз боради. Мавзу доирасида ёзилган тегишли тарихий асарлар асл манбаларга таянган ҳолда илк бор имкон қадар бир жойга йиғишга ҳаракат қилинади.

Калит сўзлар: *Хулафо, рошид халифалар, сийрат, тобеъинлар, мағозий, табақот.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается ряд работ по истории политических халифов с 7 по 15 век. Соответствующие исторические работы, написанные на эту тему, старались впервые максимально собрать воедино, опираясь на первоисточники.

Ключевые слова: *халифат, рашидские халифы, сират, табейн, мағазии, табақот.*

ABSTRACT

This article deals with a number of works on the history of political caliphs from the 7th century to the 15th century. Relevant historical works written on the subject will be tried to be collected together as much as possible for the first time, relying on the original sources.

Keywords: *Caliphate, Rashid Caliphs, Sirat, Tabein, Maghazi, Tabaqat.*

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Тарихни маълум соҳа ва даврларга ажратган ҳолда ўрганиш объектни тўлароқ тадқиқ этишга асос бўлади. Бу услуб ўрганиш ва ўргатишнинг синалган самарали услуби бўлиб, илм-фаннинг барча соҳаларида жорий этилувчи табиий қонуниятдир. Хусусан, исломий илмлар соҳаси ҳам алоҳида тармоқларга бўлинган бўлиб, жумладан, ислом тарихини ёритишда тарожим-

табақот¹²⁸ китоблари ва уларнинг турли йўналишлари алоҳида аҳамият касб этади. Булар орасига халифалар тарихини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Бу соҳанинг ёритилиши асрлар давомида алоҳида мавзу сифатида шаклланиб борган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Илк даврларда халифалар тарихи сиёсий тарихнинг ажралмас бўлаги эди. Дарҳақиқат, тарих илмининг дастлабки намоёндаларидан бири, тобеъин, машҳур муҳаддис ва фақиҳ Абу Абдуллоҳ Урва ибн Зубайр Асадий (22-93/643-712) ёзган «Мағозий» (Ғазотлар) асарининг асосий мавзуси Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг муборақ ҳаётлари тўғрисида бўлиши билан бирга тўрт рошид халифаларнинг даври билан ҳам чамбарчас боғлиқ¹²⁹. Бу китобнинг бир қисми Табарий, Ибн Исҳоқ ва Воқидий ҳамда Ибн Касир каби машҳур тарихчилар томонидан келтирилган иқтибослар орқали бизгача етиб келганлиги маълум¹³⁰.

III/VIII асрга келиб тарих илми юксак даражада ривожланди, йирик китоблар ёзилди. Жумладан, басралик муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Саъд ибн Маниъ Бағдодийнинг (168-230/784-845) кўп жилдлик «Табақот ал-кубро» (Катта табақалар), машҳур тарихчи ва насаб олими Абулҳасан ёки Абу бакр Аҳмад ибн Яҳё ибн Жобир ибн Довуд Балазурийнинг (190-279/806-892) «Футуҳ ал-булдон» (Мамлакатлар фатҳи), муҳаддис ва машҳур тарихчи Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Хатиб Бағдодийнинг (392-463/1002-1071) кўп жилдлик «Тариху Бағдод» каби асарлари умумий тарих қатори, халифалар тарихини ёритишда ҳам асосий манбалардан саналган. Бундан ташқари, тарихчилар XIII-XIV асрнинг етук олими сифатида биладиган икки машҳур шахс, Абу Абдуллоҳ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймаз Заҳабий Дамашқийнинг (673-748/1274-1348) кўп жилдлик «Тарих ал-ислом» ҳамда Абулфидо Исмоил ибн Умар ибн Касир Дамашқийнинг (701-774/1303-1373) «Ал-Бидоятун ван-ниҳоя» (Ибтидо ва интиҳо) каби йирик асарлари ҳам шулар жумласидандир. Мазкур икки китоб ўз номи билан табақот ва тарожим китоблар сирасига кириб, ислом оламида муҳим манба сифатида кенг миқёсда фойдаланилади.

“Халифалар тарихи” номи билан аталувчи ушбу мавзуга оид асарлар ёзиш анъанаси илк бор VIII-IX асрларда, яъни тобеъинлар даврида алоҳида тармоқ

¹²⁸Суютий «Тадриб ар-ровий» китобида келтиришича, «Табақот» сўзи луғатда бирон-бир сифатда бир-бирига ўхшаш бўлган гуруҳдир. Истилоҳда эса у ёш ва иснод (яъни, шайхлардан илм ўрганиш) жиҳатдан замондош бўлган ва бир-бирига яқин гуруҳ ёки гуруҳларни билдиради.

¹²⁹Абдулазиз Дурий. Нашъату илму тарих иънда-араб. 21 б.

¹³⁰Абдулазиз Дурий. Нашъату илму тарих иънда-араб. 22 б.

сифатида ажралиб шакллана бошлади. Ўз йўналишининг ибтидоси ўлароқ ёзилган ушбу китоблар халифалар тарихини тўлиқ қамраб олмасдан, маълум бир давр билан чегараланган.

Жумладан, “Халифлар тарихи” рукни остидаги турли йилларда ёзилган илк алоҳида манбалар қаторига қуйидаги китобларни келтириш мумкин:

1. Тобейин, ҳофиз, тарих илмининг илк намоёндаларидан бири ва ҳадисда ўз даврининг «Амирул муминин» даражасига етган¹³¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ясор Мутталибий Маданийнинг (ваф 151/768) «Тарих ал-хулафо» асари¹³². Асли юнон, мусулмон географ ва тарихчи олими Ёқут Ҳамавий (1179-1229)¹³³ ва тарихда «Ибн Надим» номи билан танилган Абул Фароҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ўз асарларида¹³⁴ келтиришича, бу китоб Муҳаммад ибн Исҳоқ томонидан битилган «Мағозий» (Ғазотлар) асарининг давоми сифатида ёзилган бўлиб, унда рошид халифалар ва Уммавийлар даври ёритилган. Афсуски, бу китобнинг фақатгина бир парча қисми Имом Муҳаммад Табарий ўзининг баъзи китобларида у кишидан келтирган иқтибослари орқали бизгача етиб келган¹³⁵.

2. Тарихда «Мадоиний» номи билан машҳур басралик насаб олими, тарихчи ва адиб Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Қурашийнинг (135-224/753-839-40) «Ахбар ал-хулафо» (Халифаларнинг хабарлари) асари¹³⁶. Бу китобнинг бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Шунингдек, бу китоб «Тарих аъмор ал-хулафо» (Халифалар ҳаётлари тарихи) «Тарих ал-хулафо» ва «Ахбар ал-хулафо ал-кабир» (Улуғ халифалар тарихи) каби бир неча хил номлар билан ҳам аталганлиги маълум¹³⁷. Асарда тўрт рошид халифалар ва уммавийлар даври, шунингдек, Аббос ўғилларидан чиққан биринчи халифа Абул Аббос Абдуллоҳ, Мансур, Маҳдий, Ҳодий, Ҳорун ар-Рошид, Амин, Маъмун ва Муътасим даврлари ҳам ёритилган¹³⁸.

3. «Абу Жаъфар Бағдодий» номи билан танилган насаб олими, муҳаддис ва фақиҳ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳабиб ибн Умайя ибн Амир Ҳошимийнинг (ваф 245/859) «Тарих ал-хулафо» асари¹³⁹. Бу китобнинг ҳам бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Хатиб Бағдодий китобнинг номини зикр

¹³¹Ибн Ҳиббон. Ас-Сақофат. VII, 282 б.

¹³²Абдулазиз Дурий. Нашъату илму тарих иънда-л-араб. 22 б.

¹³³Ёқут Ҳамавий. Муъжам ал-удаба. VI, 2420 б.

¹³⁴Ибн Надим. Фихрист. 121 б.

¹³⁵Муҳаммад Табарий. Тарихи Табарий. I, 270. I, 486. II, 124. III, 97. IV, 57. IX, 185. Муҳаммад Табарий. Ал-Мунтахаб мин зайли-л-музил. 140 б.

¹³⁶Заҳабий. Сияр аълом ан-нубала. 10/402, 113-рақам.

¹³⁷Ибн Надим. Фихрист. 155 б.

¹³⁸Даъжаний. Маварид ибн Асокир фий тарихи Димашк. 170 б.

¹³⁹Ибн Надим. Фихрист. 119 б.

этган бўлмасада, бу мавзуда у кишидан қилинган кўплаб ривоятларни ўз китобларида келтириб ўтган¹⁴⁰.

4. «Ибн Абу Дунё» номи билан машхур бўлган таниқли муҳаддис, тарихчи ҳамда кўплаб асарлар муаллифи Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Убайд ибн Суфён Қураший Бағдодийнинг (208-281/823-894) «Тарих ал-хулафо» асари¹⁴¹. Бу китобнинг ҳам бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Лекин Хатиб Бағдодий Абу Қайс Али ибн Аҳмад ибн Рифоъ Бағдодий орқали (ваф 352-963)¹⁴², «Ибн Адим» номи билан танилган Абу Жарода Умар ибн Аҳмад ибн Ҳиббатуллоҳ Уқайлий (588-660/1192-1262) Абу Ҳасан Умар ибн Ҳасан Ашнонийдан (259-339/872-950), у киши эса Ибн Абу Дунёдан ривоят қилган¹⁴³.

5. Таниқли тарихчи ва фақиҳ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ибн Язид Табарийнинг (224-310/839-923) кўп жилдлик «Тарихи Табарий» асари. Бу китоб «Тарих ар-русул вал-мулук» (Пайғамбарлар ва подшолар тарихи) номи билан ҳам машхур. Асарда Одам алайҳиссаломдан ўзи яшаган давргача бўлган тарихни исноди¹⁴⁴ билан мухтасар ҳолда келтирган. Бу китоб ислом тарихи бўйича асосий манбалардан бири сифатида кенг фойдаланилади.

6. Тарихчи ва муҳаддис Абу Бишр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳаммод Дулабий Ансорийнинг (224-310/839-923) «Ахбар ал-хулафо» асари.¹⁴⁵ Бу китобнинг ҳам бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Ибн Касир китобнинг номини зикр этмасада, бу мавзуда у кишидан қилинган ривоятларни ўз китобида келтириб ўтган¹⁴⁶.

7. Наҳвшунос олим ва ҳофиз Абу Абдуллоҳ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арофа Нифтавайҳнинг (244-323/858-935) «Тарих ал-хулафо» асари¹⁴⁷. Бу китобнинг бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Лекин китобни Имом Заҳабий¹⁴⁸ ва Имом Суютий¹⁴⁹ ўз китобларида зикр қилиб ўтган. Китоб икки жилддан иборат бўлиб, Қоҳир Биллоҳ Абу Мансурнинг (320-322/932-934)

¹⁴⁰ Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. I, 465 б. II, 276 б. XII, 58 б. XXIII, 660.

¹⁴¹ Суютий. Тарих ал-хулафо. тадқиқчининг муқаддимаси. 26 б. Имом Заҳабий «Сияр аълом ан-нубала» китобида: «Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Убайд ибн Суфён Абу Дунё «Хулафо» асарида шундай ривоят қилди» деган жумлани келтирган. III, 389 б.

¹⁴² Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. I, 86 б. 145 б. II, 120 б. IV, 108 б. XI, 236 б. XVI, 9 б.

¹⁴³ Ибн Адим. Буғя ат-галаб фи тарихи Ҳалаб. II, 605 б.

¹⁴⁴ «Иснод» сўзининг икки хил маъноси бор: 1. Бир сўзни унинг айтувчисига нисбат бериш, суяб қўйиш, «Бу гапнинг эгаси фалончи» дейиш «Иснод» дейилади. 2. Матнга олиб бориб боғловчи кишиларнинг силсиласи «Иснод» дейилади. Бу маънода «Иснод» ва «Санад» бир хилдир. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мусталаҳул ҳадис. 30 б.

¹⁴⁵ Даъжаний. Маварид ибн Асокир фи тарихи Димашқ. 159 б.

¹⁴⁶ Ибн Касир. Ал-Бидоятун ван-нихоя. VI, 787 б. VIII, 326 б. X, 252 б. XI, 145 б.

¹⁴⁷ Даъжаний. Маварид ибн Асокир фи тарихи Димашқ. 160 б.

¹⁴⁸ Имом Заҳабий. Сияр аълом ан-нубала. XI, 386 б.

¹⁴⁹ Имом Суютий. Тарих ал-хулафо. 94 б.

халифалигига қадар ёзилган. Ибн Асокир бу борада у кишидан қилинган ривоятларни ўз китобида келтириб ўтган¹⁵⁰.

8. Буюк алломалардан бири, тарихда «Сулий» номи билан танилган машҳур шатранж ўйинчиси, адиб ва шоир Абу Бакр Муҳаммад ибн Яҳё Абдуллоҳ Сулийнинг (267-336/880-947) Аббосийлар ва уларнинг шоирларига бағишланган «Ашъару авлад ал-хулафа ва ахбарихим мин китаби Авроқ» (Авроқ китобидан халифалар болаларининг шеърлари ва уларнинг хабарлари) китоби. Асарда халифалар болаларининг ва Бани Аббоснинг ёзган шеърлари баён қилинган бўлиб, халифа Муътаз биллаҳ Муҳаммад (252-255/866-869) давригача ёзилган. Асар илк бор 1936 йили Мисрдаги «Матбуоти Совий» матбуотида чоп этилган.

9. Муҳаддис ва адиб Абу Муҳаммад Исмоил ибн Али ибн Исмоил Хаттобийнинг (ваф 350/961) «Мухтасар тарих ал-хулафо» асари¹⁵¹. Ибн Асокир ўз китобида бу асардан иқтибос келтирган¹⁵². Муаллиф китобида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари ва рошид халифалар даври, шунингдек, уммавийлар ва аббосийлар давлатининг ўзи яшаган давргача бўлган тарихини қисқача тарзда ёритган. Унда Муктафий биллаҳ (289-295/902-908) халифалиги даврида Ибн Маҳрул Қарматий номи билан машҳур бўлган Али ибн Абдуллоҳнинг хуружи ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтган. Китобнинг бизгача биринчи қисми етиб келган ва у 1389/1969 йили илк бор Даниянинг «Дор кутуби Копенгаген» нашриётида чоп этилган.

10. Муҳаддис ва имом Абу Носир Зухайр ибн Ҳасан ибн Али Қузобийнинг (ваф 454/1062) «Китаб ал-анбаи би анбия ва таворих ал-хулафа ва валаят ал-умаро» (Анбиёлар хабарлари, халифалар тарихи ҳамда амирлар бошқаруви ҳақида хабарлар) асари. Китобда Одам алайҳиссаломдан хижрий 427/1036 йилгача, яъни Қоим би-амриллаҳ (422-467/1021-1075) давригача мухтасар ҳолда ёритилган. Асар 1418/1998 йили илк мартаба Байрут шаҳридаги «Мактабат ал-асрия» нашриётида чоп этилган.

11. Тарихда «Ибн Ҳазм» номи билан танилган андалусиялик фақиҳ аллома ва тарихчи Абу Муҳаммад Али ибн Аҳмад ибн Саъид ибн Ҳазм Зоҳирийнинг (384-456/994-1064) «Асма ал-хулафа вал-вулати ва зикри мудадихим» (Халифа ва волийлар исмлари ҳамда бошқарув муддатларининг зикри) китоби. Асарда асосан рошид халифалар, уммавийлар, аббосий халифа Абу Жаъфар Қоим би-амриллаҳ даври (422-450\1031-1058-59) ва шунингдек ундан кейинги халифалар ва Андалусияда тузилган уммавийлар давлати

¹⁵⁰ Ибн Асокир. Тариху Димашк. LXVIII, 47 б.

¹⁵¹ Даъжаний. Маварид ибн Асокир фи тарихи Димашк. 160 б.

¹⁵² Ибн Асокир. Тариху Дамашк. LIV, 60 б.

волийларининг исмлари ҳамда уларнинг волийлик муддатлари келтирилган. Асар илк бор 1407/1987 йили Байрут шаҳридаги «Муассас ал-арабия ли-д-дироса ван-нашр» нашриётида чоп этилган.

12. Тарихчи ва фақиҳ аллома Абулҳасан Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ибн Имронийнинг (ваф 580/1184) «Ал-Инбау фи тарихи ал-хулафа» (Халифалар тарихида хабарлар) асари. Бу китоб муаллиф томонидан ёзилган машҳур асарлардан бўлиб, унда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари, рошид халифалар ва уммавий ҳукмдорларнинг исмлари ҳамда подшолик даврлари мухтасар ҳолда ёритилган. Шу жумладан, аббосий ҳукмдорлар даври нисбатан кенгроқ ёритилган бўлиб, аббосий халифа Абу Музаффар Мустанжид биллаҳ (555-566/1160-1170-71) давригача баён қилинган. Китоб Қосим Самирой томонидан тадқиқ қилиниб, 1421/2001 йили илк бор Қоҳираги «Дор ал-афақ ал-арабия» нашриётида чоп этилган.

13. Абу Марвон Абдулмалик ибн Қосим ибн Кардабус Таввазройнинг (ваф 580/1184) «Ал-Иктифау мин тарих ал-хулафа» (Халифалар тарихи борасида кифоя қилувчи китоб) асари. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари ва рошид халифалар ҳамда уммавийлар давлати тарихи ўрин эгаллаган. Иккинчи қисмда эса аббосий ҳукмдор Абу Музаффар Мустанжид биллаҳ (555-566/1160-1170-71) давригача ёритилган. Шунингдек, муаллиф ўз асарида Андалусияда тузилган уммавийлар давлати ҳақида ҳам қисқароқ тўхталиб ўтган. Китоб доктор Солиҳ ибн Абдуллоҳ Ғомидий томонидан тадқиқ қилиниб, 2013 йилда Байрут шаҳридаги «Дор ал-кутуб ал-илмия» нашриётида чоп этилган.

14. Ўз даврининг етук муҳаддис олими ва фақиҳ Абулфароҳ Абдурахмон ибн Али ибн Жавзийнинг (ваф 594/1200) «Ал-Мисбах ал-музӣй фи хилафа ал-Мустазийъ» (Мустазийъ халифалигини ёритувчи чироқ) асари. Ножиъ Абдуллоҳ Иброҳим ушбу китобни Бағдод университетининг марказий кутубхонасида сақланадиган нусха асосида тадқиқ қилган бўлиб, 2000 йил Байрут шаҳридаги «Ширкат ал-матбуот лит-тавзиъ ван-нашр» нашриётида чоп этилган.

15. Ибн Жавзийнинг бу мавзуда ёзилган бошқа йирик асари «Ал-Мунтазам фи таворих ал-мулук вал-умам» (Подшолар ва халқлар тарихларининг тартибланиши) китоби. Асар жами 18 жилддан иборат бўлиб, Одам алайҳиссаломнинг туғилишидан 574/1178 йилгача мухтасар ёритилган. Асарнинг Суҳайл Заккор томонидан тадқиқ қилиниб, 1415/1995 йили Байрут шаҳридаги «Дор ал-фикр» нашриётида чоп этилган.

16. Абулхаттоб Умар ибн Ҳасан ибн Али ибн Муҳаммад Изовийнинг (544-633/1150-1233) йирик «Ан-Ниброс фи тарих хулофа бани ал-аббос» (Бани Аббос халифаларининг тарихидаги ёритувчи машъала) асари. Китобда асосан Саффоҳ давридан Мустазий би-амриллах (567-575/1172-1180) давригача давлатнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаёти ҳақида сўз юритилган. Бу китоб 1946 йили Бағдод шаҳридаги «Маориф» нашриётида чоп этилган.

17. Абу Сурур Али ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Руҳийнинг (ваф 648/1250) «Балоғату зурофа фи зикри таворих ал-хулафа» (Халифалар тарихларини зикр қилишда етук балоғат) асари. Китобда асосан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг насл-насаблари, сифатлари ва рошид халифалар даври шунингдек, таниқли халифаларнинг исмлари ҳамда уларнинг ҳукмронлик қилган даврлари акс эттирилган. Бу китоб 1327/1909 йили Мисрдаги «Ан-Нажаҳ» нашриётида чоп этилган.

18. Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Казарунийнинг (611-697/1214-1297-98) «Мухтасар тарих мин аввал аз-заман ила мунтаха давлати бани аббас» (Замоннинг ибтидосидан бани Аббос давлатининг интиҳосигача бўлган мухтасар тарих) асари. Китобда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари ва ғазотлари келтирилиб, Абу Бакр Сиддиқ давридан халифа Мустаъсим Абдуллоҳ (640-659/1243-1261) давригача акс эттирилган. Китоб Мустафо Жаввад томонидан тадқиқ этилиб, 1390/1970 йили Бағдод шаҳридаги «Мактабату нур» нашриётида чоп этилган.

19. Абу Абдуллоҳ Муғултой ибн Қулайж ибн Абдуллоҳ Бакжурийнинг (689-762/1290-1361) «Мухтасар тарих ал-хулафо» китоби. Халифалар тарихига бағишлаган бу мухтасар китоб асосан география, тарих ва бошқа ижтимоий фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда рошид халифалар давридан Аббосий ҳукмдор Муътасим биллах (640-659/1243-1261) давригача баён қилинган. Китоб Осиё Калийбон Али Барих томонидан илмий тадқиқ қилиниб, 2001 йили Қоҳирадаги «Дор ал-фахр ли-н-нашр ва-т-тавзийъ» нашриётида чоп этилган.

20. Тарихчи ва адиб Абулаббос Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад Қалқашандийнинг (756-821/1355-1418) «Маасир ал-инафа фи маъалим ал-хилафа» (Халифалик аломатларидаги юксак фазилатлар) асари. Ушбу асар муаллифнинг машҳур асарларидан бири бўлиб, у икки қисмдан иборат. Биринчиси, халифалик қай тарзда бўлиши ва унга сайланиш йўллари ҳусусидадир. Иккинчи қисмида, халифалар, хусусан, Абу Бакр Сиддиқ давридан Мустаъинбиллах (808-815/1406-1412) давригача ёзилган. Китоб

Абдусаттор Аҳмад Фирож томонидан тадқиқ қилиниб, 2008 йили Қувайт шаҳридаги «Матбуату ҳукумат ал-Қувайт» нашриётида чоп этилган.

21. Тарихчи ва аллома Абулмаҳосин Юсуф ибн Тағрибердийнинг (ваф 874/1470) «Маварид ал-латофа ман валия ас-султона ва-л-хилафа» (Халифалик ва подшоликка сайланган кишилар ҳақида латиф манба) асари. Китобда Абу Бакр Сиддиқ халифалик давридан Мустаъин биллаҳ (808-815/1406-1412) давригача келтирилган. Китоб Доктор Набийл Муҳаммад Абдулазиз томонидан тадқиқ қилиниб, 1412/1992 йили Қоҳиранинг «Дор ал-кутуб ал-мисрия» нашриётида чоп этилган.

22. Абулфазл Жалолиддин Абдурахмон Суютийнинг (849-911/1445-1505) «Тарих ал-хулафо» асари. Китоб Муҳаммад Ғассон Насуҳ Азкул Ҳусайний томонидан тадқиқ қилинган бўлиб, Қатардаги «Визаро ал-авкоф аш-шуъун ал-ислабийя» муассасида чоп этилган. Асосан китобда Абу Бакр Сиддиқ давридан сўнгги аббосий халифа Мутаваккил алаллоҳ (884-903/1479-1498) давригача, шунингдек Андалусияда тузилган уммавийлар, убайдийлар давлати, Бани Тобатоба алавий Ҳасанийлар давлати ва Табаристон давлатидаги подшоларнинг исмлари ҳамда халифалик йиллари қисқача келтирилган.

ХУЛОСА

Дастлаб, бу юналишга илк қадам тобеъинлар даврида қўйилди. Биз юқорида келтирган асарлар VIII асрдан то XV асргача бўлган давр оралиғида ёзилган бўлиб, ҳар бири ўз замонига алоқадор муҳим манбалар қаторида саналади. Бу асарлар «Халифалар тарихи»ни ўрганишда манбаларнинг бир-бирига кетма-кет чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиш классификатсиясини таҳлил қилиш йўлига тушиб олишда кўмакчи вазифасини ўтайдиган муҳим асл манбалар ҳисобланади. Шунингдек, улар нафақат «Халифалар тарихи», балки бутун ислом илмларини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бир жиҳатни унутмаслик керакки, халифалар ҳақида ёзилган дастлабки китоблар маълум давр билан чегараланиб, бир ёки бир нечта халифалар даврини ёритиш билан кифояланган. Ўша даврнинг буюк олими Имом Жалолиддин Суютий буни эътироф этиб, бу борада баъзи фикрларни келтириб ўтган. Шу жумладан, ўз сўзида муаллиф, бу соҳада иш ҳали ўз ниҳоясига етмаганлигига ишора қилган ва буни эътибордан четда қолдирмай, ушбу мавзуда ўртача ҳажмдаги «Тарих ал-хулафо» асарини битган. Китобда келтирилган шахс ва ҳодисаларнинг ҳар бири ҳақида кўплаб китоблар битилган. Унинг мақсади воқеалар тафсилотини тўлиқ баён қилиш эмас, балки

бу китобни ўқиган кишида ушбу тарих ҳақида умумий тасаввур шакллантириш ва энг зарурий маълумотларни тақдим қилишдир.

Шу билан бирга, бу соҳадаги асарларнинг кўп қисми ҳали илмий жиҳатдан кенг ўрганилмаган, улар билан яқиндан танишиш ва тадқиқ қилиш эса Ислом тарихини қиёсий ўрганиш йўналишига асос бўлиши мумкин.

Шунингдек, 14 асрлик тарихи ислом даври билан узвий боғлиқ бўлган Марказий Осиё минтақасида, жумладан ўз юртимизда ҳам «Халифалар тарихи» рукни остидаги асл манбалар билан яқиндан танишиш ва келгусида бу асарларни ўзбек тилига таржима қилиш борасида ҳам кун сайин қизиқиш-талаб ортиб бормоқда.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Абулфароҷ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Муътазилий. Фихрист. Айман Фуод Саид тадқиқи. – Лондон: Муассаса ал-фурқон ли-туроси ал-ислабий. 1429/2009. III.
2. Абу ал-Қосим СУлаймон ибн Аҳмад ибн Айюб Табарий. Тарихи Табарий. Дорул афкар-ид-давлия. 1430/2009.
3. Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон ибн Аҳмад. Ас-Сақофат. Даироту л-маориф ал-усмания. 1393/1973. XI.
4. Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Хатиб Бағдодий. Тариху Бағдод. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-ислабий. 1422/2001. XXI.
5. Шиҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ёқут Ҳамавий Румий. Муъжам ал-удаба. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-ислабий. 1413/1993. VII.
6. Абдулмалик ибн Муҳаммад Таваззарий. ал-Иктифау мин тарих ал-хулафа. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-Мисрия. 1391/1971.
7. Абул Қосим Али ибн Ҳасан ибн Ҳиббатуллоҳ Ибн Асокир. Тариху мадинату Димашқ ва зикру фазлуҳа ва тасмияту ман ҳаллаҳа минал амасил. – Байрут: Дор ихяу -т-турос. 1415/1995. LXX.
8. Абу Абдуллоҳ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий Дамашқий. Сияр аълум ан-нубала. – Байрут: Дор ал-фикр. 1413/1993. XXIII.
9. Абулфидо Исмоил ибн Умар ибн Касир Дамашқий. Ал-Бидояту ван-нихоя. – Байрут: Мактабат ал-маориф. 1410/1990. XV.
10. Абу Жарода Умар ибн Аҳмад ибн Ҳиббатуллоҳ Уқайлий. Буғя ат-талаб фи тарихи Ҳалаб. – Байрут: Дор ал-фикр. 1408/1988. XII.
11. Абу Бакр Жалолиддин Абдурахман Суютий. Тарих ал-хулафо. Муҳаммад Ғассон Насух Азкул Ҳусайний ва бошқалар тадқиқи. – Қатар: Визаротул авқоф аш-шуъун ал-исламия. 1434/2013. Иккинчи нашр.

12. Абу Бакр Жалолiddин Абдуруҳман Суютий. Тадриб ар-ровий. Торик Авзуллоҳ тадқиқи. – Риёз: Ал-мактабату ал-асима. 1424/2003. III.
13. Абу Бакр Жалолiddин Жалолiddин Абдуруҳман Суютий. Тарих ал-хулафо. Абдуллоҳ Шокиров таржимаси. Халифалар тарихи. – Тошкент: “Sharq”. 1441/2020.
14. Хайриддин ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Али ибн Форис Зириклий Димашқий. Ал-Аълум. – Байрут: Дор ал-илм ли ал-малайийни, 1423/2002. VIII.
15. Толал Суъуд Даъжаний. Маварид ибн Асокир фий тарихи Димашқ. – Мадина: ал-Жаъмиату -л-исламия. 1425/2004. Биринчи нашр.
16. Абдулазиз Дурий. Нашъату илму тарих иънда ал-араб. – Байрут: Марказ ад-дираса ал-ваҳдату -л- арабия. 1428/2007. Иккинчи нашр.
17. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Мусталахул ҳадис. – Тошкент: «Хилол нашр» нашриёт-матбааси. 2018.
18. Жўрабек Чўтматов. Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи. – Тошкент: YANGI NASHR, 2017.
19. Abott, Nabia. Studies in Arabic literary Papyri. Chicago, IL: University of Chicago Press {1957-1972}, 3 vol. (Oriental Institute publications; v. 75-77, 3 vols. 1: Historical Texts, p.
20. Jalaluddin as-Suyuti. History of the caliphs. Translated from the original Arabic by Major H.S. Jarrett. Calcutta: printed by J.W. Tomas, Baptist mission press. And published by the Asiatic society, 57, Park street, 1881.
21. Celâleddîn Suyûtî. Halifeler Tarihi. Arapça aslından çeviren: Onur Özatağ. – Istanbul: Ötügen, 2014.

БЎЛАЖАК МУСИҚА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШДА АНЪАНАВИЙ ҚЎШИҚЧИЛИК ЖАНРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Ходжаева Мавлудахон Латиповна

Андижон давлат педагогика Институтини

“Тасвирий санъат ва мусиқа” кафедраси концертмейстри

АННОТАЦИЯ

Мақолада ёш авлоднинг ҳозирги кунда барча маданий қадриятлар билан бирга ўзбек мусиқа санъатини ўқитувчи ва ўқувчилар орасида фаоллаштириш масаласи кўриб чиқилган.

***Калит сўзлар:** Фольклор, жанр, ашула, ҳофиз, чолғу.*

АННОТАЦИЯ

В статье читайте искусство узбекской музыки со всеми культурными ценностями молодого поколения сегодня

***Ключевые слова:** Фольклор, жанр, песня, хафиз, чолғу*

КИРИШ

Катта ашулла – патнусаки (патнис) ашула – Фарғона водийсига хос бўлган ўзбек анъанавий ашулла йўли. Одатда 2-5 ҳамнафас ашулачи (ҳофиз) томонидан чолғу жўрлигисиз (қўлларида патнис ёки ликопча ушлаган ҳола) айтилади

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги тараққиёт босқичида миллий – маданий қадриятларни тиклаш ва такомиллаштиришга алоҳида эҳтибор берилмоқда. Ҳозирги кунда барча маданий қадриятлар билан бирга ўзбек мусиқа санъатини ўқитувчи ва ўқувчилар орасида фаоллаштириш масаласи муаммо бўлиб ҳисобланади.

Санъат факултетлари мусиқий таълим йўналишларида талабаларни ўқитувчилик касбига таёрлар эканми, болаларга аталган қўшиқ куйлар билан бир қаторда, фольклор қўшиқлари, мумтоз куй ва ашулалар, анъанавий қўшиқчилик санъати ҳамда мақомларни ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

И. А. Каримовнинг “Юксак маънавият - енгилмас куч” асарида навқирон авлод тарбияси ҳақида ёзган экан, “Енг муҳими бугунги кунда мусиқа санъати навқирон авлодимизнинг юксак маънавият руҳида камол топтиришда бошқа санъат турларига қараганда мусиқа кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатмоқда” – дея такидлайди ва яна авлоддан – авлодга мерос бўлиб келаётган мумтоз қўшиқларимизнинг тарбиявий жиҳатларига юксак қаратар экан, ҳозирги кунда миллий қадриятларимизга ёт бўлган, айниқса турли тилларни қориштириб

айтилаётган кўшиқлар ёшларимизнинг маънавий оламини пасайтиришга олиб келишини шундай изоҳлайдилар: “Агар инсоннинг қулоғи енгил – елпи, тумтарақай оҳангларга ўрганиб қолса бора – бора унинг бадий диди, муסיқий қобилияти пасайиб кетиши, маънавий оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас” (И. А. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: 2008,141-бет) дейдилар.

Анъанавий кўшиқчилик санъатининг шаклланиши ҳамда ривожланишида муסיқий меросимизнинг узок ўтмишидан ҳозирги кунгача булган даврдаги босиб ўтган салмоқли йўли муҳим аҳамият касб этади. Муסיқа меросимизда халқимизнинг кўп асирлик ўтмиши, қадриятлари, анъаналарининг аҳамияти негизда ривожланиб бормоқда. Маънавиятимизнинг асосий бўғини бўлган муסיқий маданиятимиз, анъанавий, кўшиқларимиз, мақом ижролари ҳаминша халқимизнинг кундаликҳаётида маънавий озуқа сифатида эътироф этиб келинган. Халқ оғир кунларида ҳам муסיқадан нажот излаган, хурсандчилик кунларида эса кўшиқ ва муסיқа уларга ҳамроҳ бўлган. Бугунги кунимизда ўзлигимизни англаб бораётган бир даврда, улкан маънавиятимизни бир бўлаги бўлган, ота- боболаримиздан мерос бўлиб келган миллий муסיқий маданиятимизга суяниш, анъанавий кўшиқларимизни ёш авлодга ўргатиш бугунги кунимизнинг долзарб муаммосидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўқувчиларимизни муסיқа оламига олиб киришда уларни маънавиятини ўқилантиришда бўлажак муסיқа ўқитувчиларимиз ўзлари анъанавий кўшиқчилик санъатини, мумтоз кўшиқларни, фольклор кўшиқларни ва мақомларни мукамал ўрганган бўлиши керак. Шу боис мазкур жараёни узлуксизлигини таъминлаш, олий ўқув юртларида, академик литцей, коллеж ва санъат мактабларида анъанавий кўшиқчилик санъатини ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Анъанавий кўшиқчилик синфларида ўқитувчининг вазифаси фақатгина мумтоз асарларни ўргатишгина бўлиб қолмай, балки бўлажак ўқитувчиларни ўзлаштириш билан бирга ижро малакаларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериш зарур.

Анъанавий кўшиқчилик санъати қалб билан тингладиган, қалб билан тушуниладиган жозибали санъатдир. Шу боис анъанавий ижрочилик ўқитувчиси ўз дарсининг мақсади, вазифалари, қўллайдиган методлари ва педагогик технологияларини аниқ режалаштириб, ўз вақтида қўллайолиш зарур.шундагина талабанинг ўзи бу фанга қизиқиб, овоз ва уни асраш ҳақидаги тушунчалари янада теранлашади.

Анъанавий кўшиқчилик тарихи билан қизиққан олим Д. Муллақандов хонанда хофизлар овозларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиб, хонандалар овозини уч хусусиятини борлигини исботлаган “бинниги” (димоғида бурун билан айтиладиган ашулла), “гулиги” (томоқда айтиладиган), “ишкоми” (қоринда нафас олиб айтиладиган) турларга бўлган. Масалан “бинниги” услубида Хоразимлик хофизлардан Матниёз Харрабов, “гулиги” услубида Фарғоналик Журахон Султонов, “ишкоми” услубида Бухоролик Домла Ҳалим Ибодов ҳамда Андижонлик Абдулла ва Беркинбой Файзиевлар мумтоз асарлар куйлаганлигини мисол тариқасида талабаларга тинглатиб, таништириб ўтамыз. Инсоннинг овоз ҳосил қилиш тузилмаси ўзига хос мураккаб “муסיқа асбоби” бўлиб, ўзининг ранг-баранг тембр бойлиги билан ҳамма асбоблардан устун туради. Чунки инсон овози куй ва созни, органик пайвандлаш натижасида “муסיқий нутқ”ни асл маъносини очиб беради. Бу борада инсон овозига тенг келадиган бирорта ҳам “муסיқа асбоби” йўқ.

Анъанавий кўшиқчилик машғулоти жараёнида биз аввало инсон овозини қандай пайдо бўлиши ва хусусиятлари ҳақида, қандай овоз ёқимли, жарангдор, қалтирамайдиган, дияпазони кенг бўлиши кераклиги ҳақида маълумот беришимиз керак.

Овоз юмшоқ жарангдор, қалтирамайдиган, барқарор бўлса бу овоз тембри яхши ҳисобланади. Ҳар қандай кўшиқни санъаткор ҳам катта ашулла, мақом, мумтоз асарларни мукамал куйлай олмайди. Бунинг учун хонанда жуда кўп шуғулланиши устозлардан маҳорат дарсларини олиши зарур. Еалаба ўз устида жуда кўп ишлаши кўшиқ тарихини ўрганиши машғулоти жараёнида овоз ҳосил қилиш, талаффуз, соф интонатция, сўз устида ишлаш, турли замонавий технологиялар ва методлардан фойдаланиши устозлардан дивват билан ўрганиши лозим. Овозини чидамлилиги куйлардан тез чарчашлиги, қийин ва катта асарларни авжларини ижро қилишдан овознинг толиқмаслик хусусияти билан белгиланади. Ижрода бадиий ифода, ижрочилар ва тингловчиларни қалбини ҳаяжонга солиш, уларга маънавий озуқа бериш ҳамда асарнинг мазмунини онгли равишда тасаввур этишга кўмаклашади. Анъанавий ашуллачилик раҳбари кўшиқларни, мумтоз асарларни, мақомларни шундай ўрганиши керакки, бирорта талаба машғулотида маънавий озуқа олмасдан асарни таҳлил қилиб маъносини онгли равишда ўзлаштирмасдан куйлаш маҳоратини ўрганмасдан чиқиб кета олмасин, балки халқимизнинг муסיқа меросига бўлган интилиши ва уларнинг намунасида маънавий – ахлоқий, етук инсон бўлиб етишиш истаги қарор топсин. Ўзбек халқи томонидан асрлар давомида яратилган бебаҳо асарларни талаба – ёшларга, мактаб ўқувчиларига

ўргатиш таълим мазмунини миллийлаштиришга ва уларга маънавий ахлоқий тарбияни янада ривожлантиришга пойдевор яратади. Ўтган йиллар давомида бетакрор овозлар соҳиби бўлган таникли ўзбек хофизлари Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, Жўрахон Султонов, Юнус Ражабий, Мамиржон Узоқов, Комилжон Отаниёзов номларига бағишланган Республика кўрик танловларини ўтказилиши, анъанавий кўшиқчи ва мақом ижрочиларини куйлаган асарлари, телевидени, радио орқали батафсил ёритилиши талаба –ёшларга ва тингловчиларга мусиқа меросимизга меҳр – муҳаббат уйғотиб келажакда етук, баркамол инсон бўлишига кўмаклашади. Буларни ҳаммаси талаба – ёшларимизни жамиятимизнинг, миллатимизнинг ёруғ ва соғлом келажаги учун фаол инсон бўлиб иўтирок этишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И. А. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч” Т.: 2008,141-бет
2. Мирзаева Н.А. Хонандалик услубиёти асослари. Маърузалар матни. Тошкент. 2008. 48 б.
3. Омоннулаева Д. Эстрада хонандалиги. Ўқув қўлланма. Тошкент. 2007. 110 б.

O‘ZBEK TILINING G‘ALLAOROL TUMANI SHEVASIGA OID AYRIM SO‘ZLAR TAHLILI

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Mizo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

a.ubaydullayev@nuu.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek tilining G‘allaorol tumani Kashshof qishlog‘i shevasida faol qo‘llanuvchi ayrim so‘zlar adabiy tildagi va mavjud shevalardagi so‘zlar bilan qiyoslanib, tahlilga tortilgan hamda bu to‘g‘rida fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, dialektidagi leksik birliklar “Devonu lugotit turk” va o‘zbek shevalariga qiyoslangan. Misollar tahlilida taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik usullardan samarali foydalangan.

***Kalit so‘zlar:** Kashshof qishlog‘i shevasi, dialektologiya, qipchoq lahjasi, leksik xususiyatlar, so‘zlashuv nutqi.*

ANALYSIS OF SOME WORDS OF THE UZBEK LANGUAGE RELATED TO THE DIALECT OF GALLAOROL DISTRICT

ABSTRACT

In the article, some words of the Uzbek language actively used in the dialect of Kashshof village of Gallaorol district are compared and analyzed with words in the literary language and existing dialects, and comments are made about it. There are also compared lexical units in the dialect to “Devonu Lugotit Turk” and Uzbek dialects. There are effectively used a number of linguistic methods such as comparison, comparative-historical in the analysis of examples.

***Key words:** Kashshof village dialect, dialectology, Kipchak dialect, lexical features, colloquial speech.*

KIRISH

Millatimiz g‘ururi va iftixori bo‘lgan ona tilimizning sofligini saqlash, dunyo miqyosida rivojlantirish uchun muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan chiqarilgan qarorlarning ahamiyati kattadir. Har bir xalqning o‘zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo‘ladi. Til shaxs va jamiyat salohiyati hamda madaniyati saviyasining o‘ziga xos belgisidir. Ma’rifatparvar adib Abdulla Avloniyning “Har bir millatning dunyoda borlig‘ini ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak - millatning ruhini yo‘qotmakdur” degan hikmatli so‘zlari yurtning istiqboli tilda ekanligini chiroyli isbotlaydi. Darhaqiqat,

millatning yuzi, yurtning istiqboli uning tilida, unga boʻlgan hurmatda oʻz aksini topadi. Tilimizni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilning oʻziga xos xususiyatlariga bagʻishlangan ilmiy-ommabop maqolalar, oʻquv qoʻllanmalar, yangi-yangi lugʻatlar va darsliklar koʻplab nashr etilayotgani jamiyatimizning ziyoli insonlarini, kelajak avlodning tafakkurini yuksaltirishga oʻz hissasini qoʻshmoqda. Maʼlumki, mutaxassislar tomonidan eʼtirof etilgan jonli xalq tili - bu sheva. Shevada shu xalqning hayoti va madaniyati toʻliq oʻz aksini topadi. Shevadagi jozibadorlik va taʼsirchanlikni baʼzan adabiy tilda yetkazib berish qiyin.

Bilamizki, til egasi nutq uchun qulay birlik izlaydi, fikrini oson, taʼsirchan va tushunarli yetkazish soʻzlovchining asosiy maqsadi hisoblanadi. Shu bois adabiy tildagi birliklar shevalarda turli oʻzgarishlarga (fonetik, leksik, grammatik oʻzgarishlar) uchrashi mumkin. Tilning sofliğini saqlash borasida yurtimizda koʻplab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- dekabrda qaratilgan “Oʻzbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5850-sonli Farmoni ijrosini taʼminlash maqsadida 2020-2030-yillarda oʻzbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyada tilimizning bugungi holati tanqidiy tahlil etilib, uni bartaraf etish boʻyicha aniq chora-tadbirlar yoʻnalishi aniq koʻrsatib berilgan. Xususan, turli sohalardagi koʻplab atamalarni oʻzbekchallashtirish, yangi atamalarga mos muqobil soʻzlarni topish, sheva soʻzlarini oʻrganishni yanada takomillashtirish, tilimiz sofliğini taʼminlash uchun zaruriy choralarni koʻrish belgilangan. Bu esa tilshunos, shevashunos olimlar va tadqiqotchilardan bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlarida til sofliğini taʼminlash borasidagi ishlarga alohida ahamiyat qaratishi zarurligini koʻrsatadi.

Bugungi kunda fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari va shu kabi oʻta muhim sohalarda ona tilimizning qoʻllanish doirasini kengaytirish, sohalardagi atamalarni oʻzbekchallashtirish, muqobili boʻlmagan tushunchalarga shevalarimizdan mos soʻzni tanlash, turli qiyosiy va etimologik lugʻatlar nashr etish, zarur atama, tushunchalarni ilmiy asoslash hamda ommallashtirish, shuningdek, oʻzbek tili leksikasini ilmiy asosda har tomonlama oʻrganish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oʻzbek tili leksikasini sheva soʻzlari bilan boyitish masalasiga jiddiy ahamiyat qaratish zarur. S.Ashirboyevning taʼkidlashlaricha, shevalar toʻxtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan oʻrganib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi.[S.Ashirboyev, 2021: 8]. Oʻzbek

sheva va lahjalarini o'rganish hamisha dolzarb hayotiy ehtiyoj hamda zaruratni hosil qiladi. Tilimiz turkiy tillar ichida ko'p lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. O'zbek shevalarining leksikasini o'rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Xususan, o'zbek tili qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo'lib, asosan qipchoq lahjasiga kiruvchi Jizzax viloyati G'allaorol tumani Kashshof qishlog'i shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga ko'ra sezilarli darajada farq qiladi.

Qipchoq shevalarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishda Professor X.Doniyorovning Samarqand viloyati sharqiy hududi shevalarining etnogenetik va lingvistik xususiyatlari bo'yicha olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari e'tiborga molikdir. Olimning "O'zbek xalqining shajara va shevalari" (1968), "O'zbek tilining jlovchi dialektlarini adabiy til bilan qiyoslab o'rganish", "Eski o'zbek tili va qipchoq dialektlari"(1977), "Qipchoq dialektlarining leksikasi"(1979) va V.Egamovning "O'zbek tilining G'allaorol shevasi"(1955), H.G'ulomovning Jizzax shevasi kabi bir qancha ilmiy va monografik tadqiqotlar yaratilganligini alohida ta'kidlashimiz lozim.

O'zbek tili shevalarini atroflicha o'rganish faqat lingvistik xarakterga ega bo'libgina qolmasdan, balki o'zbek xalqining shakllanish tarixini, ya'ni uning etnogenetik jarayonini aniqlashda asosiy o'rin egallaydi. O'zbek tilining qipchoq lahjasiga kiruvchi G'allaorol tumani shevasida ko'p asrlilik tarixiy taraqqiyotni aks ettiruvchi juda ko'p til faktlari mavjud, bu esa mazkur shevani har tomonlama tarixiy va qiyosiy jihatdan o'rganishni taqozo etadi. Xususan, M.Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida tilshunoslikning ko'plab sohalarini qamrab oldi. Unda turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma'lumotlar aks etgan.

G'allaorol tumani Kashshof qishlog'i shevasini kuzatishlarimiz natijasida shunga guvoh bo'ldikki, "Devonu lug'otit turk" asari leksikasi bilan bugungi o'zbek shevalarida qo'llanilgan ba'zi so'zlar o'rtasida yaqinlik va ba'zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko'rsatdi. Buni quyidagi misollarning qiyosiy tahlilida ham kuzatish mumkin.

Ötrük(Ötürük)- leksemasi Kashshof qishlog'i shevasida **yolg'on** ma'nosida istefoda qilinadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida **ötrük** so'ziga quyidagicha izoh beriladi: **ötrük** – hiylagar, aldamchi, ayyor, yolg'onchi:

Ötrük ötün ağrılayu yüzgä baqar,

Elkin taşub bermiş aşığ başqa qaqar.

Erlarning hiylakori, pastı, baxılı qoldı, mehmon uning oldıda o'g'ridek ko'rinadi, musofir mehmonga yeydigan narsani minnat qilib, bergan narsasi bilan mehmonning

boshiga uradi (qoqadi) (I, 82). Hozirda mazkur soʻzning Qirq, Qoʻngʻirot shevalarida *otryrk//otryk//yotrik*, Surxondaryo, Qoʻngʻirot shevalarida *otrik* fonetik variantlari “yolgʻon” maʼnosini anglatishi “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati”da eʼtirof etilgan: *otrik* s $\ddot{e}$ ll $\ddot{e}$ m $\ddot{e}$, adam bolaman des $\ddot{e}$ m (OʻXShL, 55). [B.Abdushukurov, 2021:180]. Mazkur leksema Kashshof qishlogʻi shevasida bugunda aynan shu maʼnoda faol qoʻllanishda boʻlib, *otruk* soʻzi koʻpincha *oshshak* soʻzi bilan juft holda nutqda qoʻllaniladi. *Öshshak* - gʻiybat. Voʻshshak (Joʻsh) yolgʻon. Vushak (Laqay) gʻiybat. [OʻXShL, 62 bet] *Oʻtirik* - yolgʻon. OʻTILdagi izohi: qarang. oʻtruk. [4-tom, 2008: 177].

Qöniq(qönüq)- soʻzi ham shevada “mehmon, toʻyda keladigan mehmon, toʻylarda beriladigan kichik ziyofat” kabi maʼnolarda faol qoʻllanadi. Mazkur leksema DLT, QB asarlarida ham ayni maʼnoda qoʻllanganligini kuzatish mumkin. “Qutadgʻu bilig” doston matnida *qonuq (qon+(u)q)* soʻzi “mehmon” maʼnosini bildirgan:

Nelük arsiqar sen aya öldäçi

Özüñ iki künlük qonuq boldäçi .

Nimaga magʻrurlanasan, ey oʻluvchi,

Oʻzing ikki kunlik mehmon boʻluvchi(san) (QBN, 1972: 3482).

Bu soʻz “Devonu lugʻotit turk”da “*mehmondorchilik, ziyofat*” maʼnosida qoʻllangan. Oʻgʻuzlardan boshqa qabilalar tilida bu soʻz “uy egasi yoqtirmagani holda, birov uyida turish” maʼnosida qayd etilgan (DLT, III, 351). Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida “mehmondorchilik, toʻylarda beriladigan kichik ziyofat” maʼnolarida qoʻllaniladi.[M.Xolmurodova, 2021:194]

Kön - leksemasi shevada *teri* maʼnosida ishlatiladi: *patinkaning köni jomon ekan*. M.Koshgʻariyning “ishlov berilmagan teri”ning **kön**, aksincha, “ishlov berilgan teri”ning esa **qoyuŝ** istilohi bilan ifodalanishi xususidagi taʼkidi muhim ilmiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etishini taʼkidlash lozim (M.Koshgʻariy, 1963: 154)[H.Dadaboyev, 2021: 160]

Jir - lekemasi ham oʻrganilayotgan shevada **yogʻ**(shevada **moy** leksemasi ham ishlatiladi) maʼnosida faol qoʻllanadigan shevaga xos soʻzlardan biri hisoblanadi. A.Rustamovning “Soʻz xususida soʻz” kitobida taʼkidlanishicha, “**jir**” soʻzi tilimizda “yogʻ”, “moy” maʼnosini anglatadi. Ozgʻin kishiga nisbatan “Bunga hech jir bitmayabdi” yoki “Buning hech jiri yoʻq” degan iboralar shu mazmundan kelib chiqqan (Oʻzbek tilidagi “jir”da “jurnal” soʻzidagi kabi “j” talaffuz qilinadi) (Shukurov, 2018:312). Shunisi qiziqki, rus tilidagi “**жир**” soʻzi asli bizning tilimizdagi ayni shu “jir” soʻzining oʻzidir. Chunki “jir” soʻzining turkiy soʻz ekanligi

Mahmud Koshg'ariyning lug'atida qayd etilgan: ashichta jir yo'q – qozonda yog' yo'q [DLT, I, 313].

Älqindī - so'zi shevada *“kir sovunning ishlatilishi natijasida qolgan eng kichik bo'lagi”* ma'nosida ishlatiladi. Mazkur leksema Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk”asarida quyidagi ma'nolarda kelgan: a) tamom bo'lmoq: **alqindī nāḡ** - narsa butunlay tamom bo'ldi; b) vafot etmoq: **er alqindī** (DLT, I, 255); s) “yo'qotmoq, so'ndirmoq”: yalīnuq urulmīš qap ol, aḡzī yazīlib alqīnur - odam bolasi puflab shishirilgan mesh kabidir; og'zi ochilsa, el uni yo'qotadi, so'ndiradi (DLT, I, 204).

Töl - ushbu so'z shevada “hayvonlar, qo'y va echkilarning bolalsh, ko'payish mavsumi” ma'nosini bildiradi. “Devonu lug'otit turk”asarida o'g'uzcha **töl** leksemasi “hayvonlar, qo'y va echkilarning bolalsh mavsumi”ni ifodalagan. **Töl** zoonimi Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryodagi qipchoq shevalarida ham hozirda faol qo'llanib kelmoqda.

Kömäč - leksemasi qishloq shevasida *cho'qqa ko'mib pishirilgan non* (kepakdan tayyorlanib cho'qqa ko'mib pishiriladi va qoramolga beriladi) ma'nosida istefoda etiladi. Ushbu so'z M.Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk”asarida ko'mib pishirilgan non **kömäč** (ДЛТ, I, 341) deb nomlangan. Shuningdek, asarning 51-sahifasida ushbu leksemaning **kömdi** fe'lidan yasalgani izohlanadi. Mazkur leksema Alisher Navoiy asarlarida ham aynan yuqoriagi semada qo'llanilganini kuzatish mumkin: *Yana tutmač va umač va kömäč va talğanni türkčä ayturlar* (АНАТИЛ, II, 151). Tahlil qilinayotgan so'z hozirgi kunda Surxodaryo qipchoq shevalarida ham ayni ma'noda qo'llaniladi.

Kirpi - shevada adabiy tildagi **tipratikon** so'zi o'rnida faol qo'llanadi. Mazkur leksema bugunda Xorazm shevasida **tipratikon** so'zi o'rnida **kirpi** so'zi ishlatilib, bu so'z turkiy tillarda ham ayni ma'noda qo'llaniladi.[N.Axmedova, 2021:187] “Devonu lug'otit turk”asarida ham ushbu so'z uchraydi: kirpi– tipratikon, kirpi; oqlug' kirpi - tipratikonning juda katta xili [M.Koshg'ariy, 2017: 167]. “O'zbek tilining etimologik lug'ati”da **kirpi** so'zi qadimgi turkiy tilda mavjudligi, hozirda sheva so'zi ekani, **kirpi** - ko'p tikan ma'nosini bildirishini aytib o'tiladi [Sh.Rahmatullayev, 2000: 210].

Tämäqsäv - leksemasi *“ochko'z, ishtahasi o'ta karnay”* ma'nosida qo'llanadi. Ushbu so'z “Devon”da ham ayni “ochko'z, ishtahasi o'ta karnay” ma'nosida izohlanadi.

Quyida adabiy til, mavjud shevalar hamda Kashshof qishlog'i dialektida o'zaro shakliy jihatdan farqlanadigan, lekin mazmuni bir tushunchani anglatadigan leksemalardan ba'zilarini misol keltiramiz.

Kashshof qishlog'i shevasida	Mavjud shevalarda	Adabiy tilda
Äläqän	kaft (Sayram) kaft; a:ya (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp)	Kaft
Älächä	jundan qo'lda to'qilgan palos; (Xorazm) jun yoki paxta solib tikilgan to'shak	Palos
Äbjir	Abjil (Qirq, Qashqadaryo)	Chaqqon.
Äqrin	Axir, asta-sekin (Beruniy)	Axir
Äbdästä	abdasa (Toshkent); avdasta (Andijon); avtista (Farg'ona).	Oftoba
Äbjo'sh	Qaynagan suvga botirib olib quritilgan mayiz (Urganch, Xiva, Shovot)	Qaynagan suv
Ädävür	kuy, ohang (Qirq)	Ko'p
Äjvä	Ajuva I (Sayram) hajv, masxara; II (Shimoliy Xorazm) iflos, yomon.	Masxara qilmoq
Äkis	-	O'jar, qaysar
Barak	Barak (Buxoro, Janubiy Xorazm) bo'rak (Shimoliy Xorazm);	Chuchvara
Badik (oq badik)	Badik I (Qoramurt) duduq, tilichuchuk; II (Qarnoq) etn. alas (kasalni o'rtaga olib, ashula aytib davolash).	Kasallik nomi
Bo'tan	boshqa, o'zga, ayrim (O'g'iz, Qipchoq)	Boshqa, alohida
Bo'tana (suv)	Bo'tana (Toshkent, Jo'sh)loyqa.	Loyqa suv
Bog'ona	Bag'ana I (Shimoily Xorazm) boya, hali; II(Shimoily Xorazm, Qovchin)qorako'l teri	Boya, hali
Gavaz	Gavaz (Qashqadaryo) yirik qoramollar	Katta, yirik qoramol.
Gajir	Gajir-jangari, qaysar, o'jar(Qirq, Qashqadaryo)	Gajir-jangari, qaysar, o'jar
Dav	katta, baquvvat odam. (Sayram, Tulkibosh, Chimkent, Turkiston).	Katta, baquvvat odam.

Dī:m	Jim (Urganch, Xonqa)	Jim
Dovur	-	Qadar, -gacha. O‘TIL dagi izohi: Dovur I ko‘m. (j.k bilan) 1. Qadar, -gacha.
Tuyur	-	To‘g‘ram, burda. O‘TIL dagi izohi: Tuyur shv. bo‘lak, burda.
Taraddi	-	Tayyorgarlik
Uyqash	-	O‘xshash, hamohang
Uvuz	Yangi tuqqan sigir sutidan tayyorlanadigan ovqat turi. Og‘iz (Toshkent); Og‘izlog‘ (Yuqori Qashqadaryo)	Og‘iz suti
Övüshtä	avishmaq I (Hazorasp) rahm qilmoq, yuragi (ichi) achishmoq; II (Ggurlan, Yangibozor)ortmoq, artib qolmoq	Almashmoq
Övüshtä	Oldi-berdi. Og‘ishta (Qashqadaryo) qarz. Olim (Andijon) nasiya	Oldi-berdi
Jävlük	hamma, barcha, yoppasiga.(Qirq, Qashqadaryo) yoppasiga, yaxlit.	Hamma, barcha, yoppasiga

Misollardan ko‘rinadiki, o‘rtada uzoq muddat bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati bugun o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmasa-da, mavjud shevalarimizda faol ishlatilib kelinmoqda. Ushbu leksemalarning ba‘zilari ma‘no o‘zgarishiga uchragan bo‘lsa, ayrimlari fonetik o‘zgarishlar bilan hozirgi adabiy tilda istifoda qilinmoqda. Bu esa, tilimiz, shevalarimiz va xalqimizning tarixiga borib tutashadi. Bugun yoshlarimiz deyarli o‘zaro shevada emas, balki, adabiy tilda muloqot qiladilar. Sheva so‘zlarining o‘ziga xos go‘zalliklarini shahar va viloyatdan ancha uzoqda bo‘lgan chekka qishloqlarda uchratish mumkin. Fonetik va leksik jihatdan o‘ziga xos bo‘lgan Kashshof qishlog‘i shevasi monografik tadqiqot olib boruvchi yoshlarni kutmoqda.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Kashshof qishlog‘i shevasi viloyat va tumanlararo qiyoslanganda, leksik jihatdan ham o‘ziga xos bo‘lib, shakliy tuzilishidan rang-barangdir. Shevadagi leksemalarning ayrimlari bir xil ma’noda

ishlatilsa, ayrimlari ma'no kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelganligi ma'lum bo'ldi. Tilimiz boyligi sanalgan sheva va lahjalarimizdagi so'zlarni yozib olib, bu orqali adabiy tilimizni yanada to'ldirib, boyitib borish dialektologiya fani oldida turgan dolzarb masalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent. 2021. -B. 8.
2. Б.Абдушукуров. “Девону луғотит турк” ва ўзбек тили шевалари. “O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),- Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may.180-bet.
3. M.Xolmurodova. “Qutadg‘u bilig”dagi nodir turkiy so‘zlar. “O'zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. -Toshkent, ToshDO‘TAU, 2020-yil 19-20-oktabr. 194-bet.
4. X.Дадабоев. “Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк”асарида қўлланган қўл-оёқ кийимлари номлари. “O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),-Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may. 160-bet.
5. N.Axmedova. O'zbek tilining xorazm shevasiga oid ayrim so'zlar tahlili. “O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),-Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may. 187-bet.
6. Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати(туркий сўзлар) Университет. -Тошкент, 2000.
7. Махмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН,1960-1963.
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.
9. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.

ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “БИЛГА ҲОҚОН” РОМАНИДА УЧЛИК ВА УНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ФУНКЦИЯСИ

С.Хўжаев

ФарДУ Адабиётшунослик кафедраси
катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўзбек ёзувчиси Исажон Султоннинг “Билга хоқон” тарихий романида учлик тамойилининг ўрни ва аҳамияти, шунингдек, учлик тимсолининг бадиий-эстетик функцияси масалалари ёритилган. Илгари сурилган фикрлар исботи учун асосан “Билга хоқон” асарига мурожаат қилинган.

***Калит сўзлар:** тарихий роман, триада, бадиий матн, композиция, муаммо, бадиий-эстетик вазифа, архитектоника, компонент, анъанавий триада, ёзувчи тушунчаси.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы места и значения триады, а также художественно-эстетической функции триады в историческом романе «Билга хоқон» («Билга каган») узбекского писателя Исаджана Султана. Для аргументации выдвинутых суждений в основном обращается к произведению «Билга хоқон» («Билга каган»).

***Ключевые слова:** исторический роман, триада, художественный текст, композиция, проблема, художественно-эстетическая функция, архитектоника, компонент, традиционная триада, концепция писателя.*

КИРИШ

Бадиий адабиётга мансуб намуналарни кўздан кечирганимизда уларда воқеликни бадиий идрок этиш ҳамда бадиий матн сифатида яратиш жараёнида ёзувчилар асар архитектоникасига турли йўллар билан ёндошганини кузатиш мумкин. Хусусан, баъзи асарларда композиция, баъзиларда эса образлар учлик тамойилига асосланганига гувоҳ бўламиз. Зеро, бадиий асар яратилишида ижодкор қўллаган учлик тамойили ва унинг асар композициясига алоҳида хусусият сифатида сингдириб юборилиши бадиий асарнинг шакл ва мазмун бирлигини таъминловчи муҳим унсур саналади. Шунинг учун антик дунё адабий мероси тадқиқотчилари асар композициясида учлик тимсолининг ўрнига алоҳида эътибор қаратганлар. Масалан, «лирик хорлардаги строфа,

антистрофа ва эподларни алмашилиб турувчи учлик» деб аташган¹⁵³. Тўғри мазкур таъриф кўпроқ драматик ёки трагик асарларга нисбатан қўлланган. Лекин биз учун муҳими, асар композициясида учлик тамойилининг мавжудлиги бирламчидир. Бошқа бир назарий манбада эса «...нима бўлганда ҳам, шубҳасиз, жанрий идентификациянинг маҳсулдорлигини барча асар структурасининг асосида «қахрамон-муаллиф-ўқувчи» ётади», дейилган¹⁵⁴.

Адабиётда учлик масаласи билан боғлиқ хулосалар, умумлашмалар чиқариш бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Масалан, замонавий ўзбек адабиёти вакилларида бири Исажон Султон қадимги битикларга мурожаат қилиб, айнан учлик муаммоси атрофида фикр юритар экан, Нух пайғамбар билан унинг ўғилларига ўхшаш сюжетни туркий битиклардан келтиради. Исажон Султоннинг 2022-йилда нашрдан чиққан «Билга ҳоқон» тарихий романининг яратилишига XVIII асрда топилган ҳозирги Мўғулистон ҳудудидаги Ўрхун-Энасой битиктошларидаги маълумотлар асос вазифасини бажарган. Тарихни ўрганиш – ўзликни англаш, деган нақлга риоя қилган ёзувчи, қадим ўтмишда яшаган аждодларимизнинг тўлақонли бадиий сиймосини яратиб, ўтмиш ва бугунги кун муаммоларига ечим топишга интиланган. Кўк (кўк сўзининг маъноси – асл, қадимий) турклар давлати бир ярим минг йил (Россиялик тарихчи Аджи Мураднинг фикрича икки ярим минг йил) олдин юксак маданиятга эришиб, гуркираб яшнаган. Туркийларнинг қандай бўлганлигини, ҳоқонларидан бошқа бировга бўйин эгмасликларини Билга ҳоқоннинг: «Киши ўғли ўлгани туғилармиш», яъни ўладиган бўлсанг баҳодирларча ўл, шоқол каби писиб яшама, деган сўзларидан билиш мумкин. Ота-боболаримизнинг ёши улуғ одамларга муносабатини уларни *урф-одатларидан бири мисолида кўрамиз : урушининг қонунларидан бири майдонга ҳар икки томондан яккама-якка олишиши учун паҳлавонлар чиқишганда, қари момо ўртага чиқиб ётинчилигини ташлайди, ориятли бўлган жангчилар шу қари аёлни ҳурматини сақлаб, урушни тўхтатадилар*. Билга «билағон», «доно» деган маъноларни билдирса, хон сўзи ҳоқоннинг ўзгарган шакли саналади. Битиклар асар хотимасининг асосий қисмини ташкил қилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Таҳлил жараёнида аниқландики, «Билга ҳоқон» романида Исажон Султон «ҳужжатлилик»ни таъминлаши, туркийлар туриш-турмуши, ҳаёт тарзи, дарду ҳасратлари, изтироблари-ю қувончларини тасвирлаш учун уларнинг олами уч

¹⁵³ Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – Стб.39. (1600 стр).

¹⁵⁴ Коллектив. Теория литературы. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении).— М.: ИМЛИ РАН, 2003.— С.105 (592 с).

қаватли деб билиши, кишиларни рақиб, ўзиники ва бетараф одамлар сифатида тушунишида учлик тамойилидан фойдаланган. Учликдан фойдаланиш хусусияти ёзувчининг “Робия Балхий” қиссасида ҳам учрайди. Хусусан, анъанавий севги учликларининг турли шакллари, фольклорда кенг қўлланилган уч кечаю уч кундуз, уч йўл мотиви кўзга ташланади. Кўринадики, ёзувчи мазкур романгача ҳам учликлардан самарали фойдаланган.

“Билга ҳоқон” романи мавзуси Ўрхун-Энасойдаги тошларга битилган ёзувлардан олинган. Роман воқеалари қачонлардир қудратли бўлган, ҳозирда эса душман томонидан забт этилиб, ночор аҳволга тушиб қолган, оч-яланғоч турк будунининг исён кўтаришга, ё ўлиш, ё яшаб қолиш учун уюшиб курашга мажбур бўлиб қолиш арафасидаги даврдан бошланади. “Билга ҳоқон” одамлар орасида ҳамжихатлик ва бир-бирини қўллаб-қувватлаш рўёбга чиқариб бўлмас орзуга айланиб бораётганлигини таъкидлашга бағишланган асар бўлиб, унда адиб улусни ҳаётнинг тубсиз жарликка қулаш ёқасига келиб қолганини тасвирлайди. Айнан мана шундай қалтис вазиятда инсон тафаккурида ўз-ўзини, наслини сақлашга интилиш кучаяди.

“ – Ана, не бўлди? – дер эди (Бурут). – Эр ўглинг қул бўлди. Сулув қизинг чўри бўлди. Ёв қулди, севинди. Қара, ўтов олдида мол-қўй, така-улоқ кўрингайми? Шундай деб йиғлаб юборди”¹⁵⁵. Суяги жангу-жадалларда қотган, жасур эр йигит учун сиқташ кўз кўриб, кулоқ эшитмаган бир ҳолат саналади. Демак, халқ шу даражада забун аҳволда эдики, турк будунининг дийдаси жангларда қотиб кетган “ёвқур ва тикбош” алплари ҳам улус очлигидан, табғач хоқонига тобе эканликларидан изтиробда эдилар.

Асарда ҳикоя қилинишича, Тўққиз ўғуз хоқони ўз қондоши бўлган кўктурк будуни ошсиз-тўнсиз, саноғи оз қолганини билиб, уларни йўқ қилиб ташлаш учун ўз атрофига иттифоқчиларни тўплай бошлади. Элчи (сўзчи)лардан бири Тўнгра Сам “уч куну уч тун йўл юриб, Табғач элига етиб келди”.¹⁵⁶ Айнан мана шу табғачлар қачонлардир бир уруғ бўлган туркларнинг орасига кириб улусларни тўзғитиб юборган, кишиларни бир-бирига ёв қилиб қўйган эди. Тўнгра Сам будуннинг ашаддий душмани ёнига келиб, ўз қардошларини йўқ қилиб юбориш учун тиф кўтаришга, иттифоқчи бўлишга кўндирмоқчи бўлади.

Кўриниб турибдики, муаллиф ушбу парчада ўзбек халқ эртагининг компонентларидан бири бўлган анъанавий учликдан фойдаланган. “*Шу тариқа Тўққиз ўғуз ўз қондошларига қарши босқин ясамоқ учун табғач, қитану Ўн ўқ билан бирлашишга кенгашишиди... Шу тариқа, уч элда уруш кенгаши тузилди,*

¹⁵⁵ Султон И. “Билга ҳоқон” [Матн]: роман, қисса ва ҳикоялар. – Т.: “Factor book”, 2022. 12-б.

¹⁵⁶ Ўша асар, 18-бет.

кўкламда *Ўтуканга юришга келишилди*".¹⁵⁷ Бу изоҳ билан роман сюжети шаклланишининг дастлабки чизиқларини белгилаш мумкин.

Воқеалар ривожидавомида Элтариш Қутлуғ хоқоннинг “сўзи тўқ, илиги бор” тўнғич ўғли Билга хоқон, иниси Кул Тигин билан сочилиб кетган улусини тўплаб, элни кўтаради ва кўклам келиб, улар Ўтукан йиш устига босқин қилмоқчи бўлган душманга қарши ўлим-қолим чопқинига жўнашди ҳамда ёв кутмаган пайтда ҳужум қилиб катта талофат етказдилар. Шу жангу жадаллар давомида **Билга хоқон – Кул Тигин – Билга Тўнюқуқ, Билга хоқон – Ишбара ямтар – Булут** учликлари сюжет линиясига кўшилди. Агар биринчи учликни шартли равишда бошқарув учлиги десак, табиийки лидерлик улусни йўлбошловчи бўлган доно, тадбирли Билга хоқонга тегишли бўлиб, унинг ўнг қанотида бир ярим мучалга етмай табғач билан бўлган сўқишда бир ёвни ўлдиргани учун эр отини олган жасур ботир иниси, моҳир саркарда Кул Тигин ва чап қанотида эса йўриқчиси, доно маслаҳатчиси Тўнюқуқ туради. *“Иниси Кул Тигин, йўриқчиси Тўнюқуқ, учовлон қирга чиқишди, ўша ерда отларнинг думи ҳилтираб анча туришди. Неларни сўзлашишди, биров билмади”*¹⁵⁸. Демак, улусни бошқариш, ҳарбий юришларга тайёргарлик кўриш режасини учовлон бамаслаҳат тузишади. Иккинчи учлик ҳам Билга хоқон атрофида жанг майдонларида шаклланади. Моҳир саркарда бўлган хоқон ёғийларга қарши юришлардаги барча қийинчиликларни черик билан биргаликда енгиб ўтди, айниқса, душманни кутилмаган пайтда, кутилмаган жойда босиш учун қаҳратон совуқ, қор ва муз қоплаган Кўгман тоғидаги довонни ошиб ўтаётганда, Ўн ўққа юриш қилганда Билга хоқоннинг донолиги, элсеварлиги, ўз кишиларини ғамини ейиши яққол кўринди. Учликнинг қолган икки вакили оддий халқ вакиллари бўлиб, *“бирининг оти Ишбара ямтар эди, ямтар деб кучи танасига сизмас алтни айтишади. Ўрта бўйли, тумоғи остидан кокили чиқиб турган кичкинагина йигитча эса Булут эди”*¹⁵⁹. Қадрдон бўлишига қарамай, доимо бир-бири билан гап таллашиб, тортишиб юрувчи дўстларни тасвирлаш экан, ёзувчи антипод усулидан унумли фойдаланади, яъни ботир Алп Қора Бўғунинг ўғли девсифат Ишбара довьюрак, арслондай кучли, бели ва кўнгли қаттиқ, моҳир жангчи эди, *“ – Сен доврўқ ила ўляпсан, – деди Эл Бўғу. – Алп ўғилларинг, куёвларинг, келинларинг, ўн минг йилқинг, эл-улусинг қолди. Ўлсанг, улус номингни кўкка етказиб тилга олади”*¹⁶⁰. Табғачлар билан бўлган сўқишда мардонавор ҳаракат қилиб кўплаб душманларни ер тишлатган

¹⁵⁷ Ўша асар, 21-бет.

¹⁵⁸ Ўша асар, 56-бет.

¹⁵⁹ Ўша асар, 11-бет.

¹⁶⁰ Ўша асар, 125-бет.

кичкинагина Булут “... табғач Булутни яна ўраб олган эди. Мана шу ўров аро Булутга ўнлаб ўқлар қадалди, танаси жайрадай бўлиб қолди, шу туришида чалқанчасига йиқилди.” Унинг ўлими олдидан айтган сўнгги сўзлари “Улус энди эрклими?” бўлди¹⁶¹. Бу босқинчиларга қарши озодлик учун курашиб жонини фидо қилган ҳақиқий ватанпарварнинг сўзлари эди. Тўньюқок бундай ботирлар ҳақида эр учун ўлим – будуни учун ўлмоқдир! деган эди.

Романнинг асосий учлиги сифатида шажара билан боғлиқ бўлган **Элтариш Қутлуғ хоқон – Билга хоқон – Йўллик Тигин хоқон** учлигини қайд этишимиз керак. Гарчи асарда тасвирланган воқеалар Элтариш хоқон ўлиmidан кейин содир бўлган бўлса-да, Билга хоқон ва улус у билан боғлиқ шонли кунларни бот-бот эслашар эди. Чунки айнан Элтириш хоқон даврида кўктурклар бирлашиб, кучга тўлган бўлса, унинг ўлиmidан кейин кўктурклар “...бошига очлик келмиш, тўзиб йўқ бўлади деб эдик”. Кейинги эллик йил турк будун табғачга қарам эди, эл қул ва чўри бўлди, айниқса, кейинги етти йилда абгор ҳолатга келиб қолди. Душманлар кўктурклар тарқалиб йўқ бўлиб кетади, барча ерлари бизга қолади, деб турган паллада кўктуркларга хоқон бўлган, уларни Ўтуқан йишга тўплаш ҳаракатига тушган Билга ҳақида “Тўзмамиш, йўқ бўлмамиш. Ўй ўйламиш, шундоқ қолаберсак, бўшашиб-кучсизлашамиз, сўнг ўламиз, демиш. Билга деган хоқон ўтирмиш, билмагани йўқмиш. Кучга кирмасидан бузмасак, бошимизга келгай. Келса барчамизни эзиб-ёйгай”¹⁶², деб айтади Тўққиз ўғуз хоқони. Билга хоқон даврида кўктурклар нафақат олдинги мавқеини тиклаб, улусни юксалтирдилар, доврўғини бутун дунёга ёйдилар, шунингдек, кўплаб ерларини тортиб олдилар, теvarакни душманлардан тоzаладилар ва қудратли давлат курдилар. Демак, айнан шу хоқоннинг оқилона ҳаракатлари туфайли кўктурклар давлати гуллаб-яшнади.

Асарда учликнинг сўнгги бўғини бўлган Йўллик Тигинга тошбитикларда ўйиб ёзилгандай биргина жумла ажратилган: “Билга ўрнига унинг ўғли Йўллик Тигин хоқон сайланиши билан улуг кўктурклар сойи қуришига келди...”¹⁶³. Ҳа, тарихдан ва адабий асарлардан маълумки, табиат аксарият ҳолларда ота-онага инъомлар қилиб, фарзандларга келганда дам олар экан. Демак, Йўллик Тигин отаси ва бобосининг ишини давом эттира олмади, катта ишларни амалга оширмади, улар қурган салтанат унинг даврида қулай бошлади, Шимолий хоқонликдан путур кетди, уйғурлар кучга кира бошлади, балки шу сабабдан ҳам жумла кўпнукта билан яқунланди. Бу учликни **барпо қилувчи – ривожлантирувчи – вайрон қилувчи** учлик тарзида ҳам аташ мумкин.

¹⁶¹ Ўша асар, 108-бет.

¹⁶² Ўша асар, 20-21-бет.

¹⁶³ Ўша асар, 138-бет.

Навбатдаги учлик турк элининг пайдо бўлиш тарихи билан боғлиқ. Инсоният ва элатларнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақида бир қатор диний ва илмий қарашлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксариятида буюк тўфон ҳақида сўз юритилади. Бахши Эл Бўғу (туркийлар “Бўғу” деб билгичларни атаганлар) будуннинг пайдо бўлиш тарихини қуйидагича сўзлаб беради: *“Қачонлардир Кўк Тангри ер юзини сувга бостирган экан. Бир қанча киши чўкмасдан, эсон қолибди. Сўнг сувни ер ютиб, қуришибди. Қуригач, у киши қуруққа тушибди. Унинг учта ўғли бор экан. Бири қулоқсиз, ўзинигина ўйлар экан. Иккинчиси бунга кўнмаса-да, индамас экан. Яна бири бўлса, ардоқлар экан. Ўша отасини ардоқлаган ўғилдан сиз тарқалдингиз, дебди”*¹⁶⁴. Ушбу миф уч хил характердаги ака-укалар ҳақида бўлиб, улардан бири фақат ўзини ўйлайдиган худбин, иккинчиси эса акасининг табиатини оқламаса-да унга бу ҳақда индамас, яъни лоқайд эди, фақат кенжа ўғил отасини ҳурмат, қилиб ардоқларди. Миф туркийлар томонидан яратилгани сабабли, ака-укаларнинг энг яхшисидан туркийлар тарқаганини мантиқан тўғри дейиш мумкин. Кўринадики, қадимги туркий манбалар ҳамда улар асосида яратилган замонавий ўзбек романларда ҳам учлик тамойили мавжуд ҳамда улар яхлит тизимлилик тусини олган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – Стб.39. (1600 стр).
2. Коллектив. Теория литературы. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении).- М.: ИМЛИ РАН, 2003.- С.105 (592 с).
3. Султон И. “Билга ҳоқон” [Матн]: роман, қисса ва ҳикоялар. – Т.: “Factor book”, 2022. 12-б.

¹⁶⁴ Ўша асар, 77-бет.

АЛЕКСАНДР АРКАДЬЕВИЧ ФАЙНБЕРГ – ЎЗБЕКИСТОН ШЕЪРИЯТИ ОСМОНИНИНГ ЁРҚИН ЮЛДУЗИ

Ирода Санъат қизи Тохирова

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети талабаси

АННОТАЦИЯ

Бу мақолада рус шоири ва Ўзбекистон халқ шоири Александр Аркадьевич Файнбергнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида сўз боради. Унинг асарлари ҳақида маълумотлар тақдим қилинган.

Калит сўзлар: шоир, шеър, рус, ўзбек, муаллиф, журналистика.

ABSTRACT

This article provides information about the life and creative work of the Russian poet and People's Poet of Uzbekistan Alexander Feinberg. Information about his works is provided.

Key words: poet, poetry, Russian, Uzbek, author, journalism.

КИРИШ

Адабиёт фанидан таълим олиш жараёнида кўплаб ўзбек, рус, хорижий ёзувчи-шоирлар ижодини ўрганганмиз. Ҳар бир шоир ёки ёзувчининг ўзига хос ижодий қарашлари мавжуд. Бу қарашлар албатта, уларнинг ёзган асарлари, шеърларида намоён бўлади. Шундай ёрқин ижодкорлардан бири Александр Аркадьевич Файнберг Ўзбекистон шеърий осмонида муболағасиз энг ёрқин нур сочган адиблардан бирidir. Унинг ижоди жуда кўп қиррали ҳисобланади.

1937 йилда ота-онаси Новосибирскдан Тошкентга кўчиб келгач, Александр Файнберг 1939 йил 2 ноябрда Тошкент шаҳрида туғилган. У Тошкент, Москва ва Санкт-Петербургда нашр этилган ўн учта шеърий тўплам муаллифи ҳисобланади. Унинг қаламига мансуб еттита сценарий ёзилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жаҳон уруши даврида у яшаётган жой урушдан узоқ бўлсада, Александр болалар боғчасидаги очлик ҳисларини эслаб: ...бизда нонуштага лавлаги. Кўчада эса дарё... Тушдан кейинги чойга ҳам лавлаги... (Куз. 1942). Бу даврдаги болалар учун болалик даври қийин кечган. Сашанинг ёнида доимо меҳрибон ва ғамхўр онаси Анастасия Александровна бўлган. Онаси уйда каттагина кутубхонага эга бўлиб, инглиз ва француз тилларини пухта эгаллаган, Москвада таълим олган эди [1:61].

Онаси унга уйда Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Блок, Мандельштам, Есенин, Ахматова ва Тютчевнинг шеърларини ўқиб берган. Унинг отаси Аркадий Львович Файнберг химик-технолог касбига эга бўлиб, уруш ва

урушдан кейинги йилларда заводда ишлаган.Эллигинчи йиллардан кейин илмий тадқиқот олиб боришга қизикди. Ўрта Осиё университетида доцент вазифасида ишлаш билан бир қаторда, илмий котиб лавозимида ҳам фаолият юритган. Александр отасидан мустақил фикр юритиш, ишга масъулият билан ёндошишни ўрганган. Файнберг 27 ёшга тўлганида, онасидан ажралди. Шундан сўнг кўпгина шеърларини онасига бағишлаб ёзган.

У онасининг номидан ўғлига сўзловчи шеърни ёзган:

Не надо от тебя мне,
мой родной,
богатства,
дома роскоши ковровой,
Достаточно мне, сын любимый мой,
чтоб рядом ты ходил живой, здоровый.
Бу шеърнинг ўзбекча таржимаси:
Ҳеч нарса керакмас
сендан ўғлоним,
Муҳташам саройлар қурма мен учун.
Ёнимда юрсанг бас,
бахтим қўрғони
Бўлиб соғ-саломат қувонмай нечун[3:23].

Онасидан жудо бўлганидан беш йил ўтиб, 1971 йилда отаси вафот этади.

Унинг болалиги собиқ Жуковская кўчасидаги уйда ўтган. Етти йиллик мактабни тугатгач, Александр Файнберг Тошкент типография техникумига ўқишга кирди. Техникумни тамомлагач, Тожикистонда ҳарбий хизматни ўтаган. Кейин Тошкент университети (ТошГУ, ҳозирги ЎЗМУ)ни тамомлаган, филология факультетининг журналистика йўналиши кечки бўлимида таҳсил олган. Кечқурун ўқиб, кундузи журналистика ва нашриёт нозик сир асрорларини ўрганиш мақсадида ишлаган.

1965 йилда унинг биринчи китоби “Велотреки” (велосипед треклари) нашр этилган. 1969 йилда уни Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига қабул қилишган. Шу йили учинчи китоби “Мгновение” (Тезкорликда) ҳам нашр этилган. Унинг номи секин-секин машҳурликка юз тутган [1:62].

А.Файнберг шоир ҳодисаси, давр тимсоли, серқирра, теран, кўп қиррали шоир бўлиб, унинг шеърларини англаш учун ҳали китобхонлар, адабиётшунослар ва тадқиқотчилар изланиш олиб боришлари керак. Александр Аркаевич Файнберг ҳаётлик даврида унинг ишини илмий тарзда ёндашиб, ўрганишларига қарши бўлган. У ҳеч кимнинг уни мақташини ёки ундан ҳам

ёмони, уни Совет шеърятининг “бронза” классикаси мансуб сифатида муддатидан олдин ёзиб қўйишини ёқтирмаган. Шоирни чоп этган китоблари тақдири, ҳали ёзилмаган ҳар бир янги шеъри, муваффақиятли ёзилган сатр ичидан топилган янги қофия, “эркин сонетлар” нинг янги ноодатий шеърый шакли кўпроқ ташвишлантирарди.

А.Файнберг “дастлаб мен буни қилдим”, деган шоир ёки рассом гапини нотўғри деб ҳисоблаган. Ҳа, у ҳеч нарса қилмади, бу юқоридан худо орқали, худди кўшиқчига овоз берилгани кабидир, яъни унга талант худо томонидан берилган, у фақат бажарувчиси деб ҳисоблаган. Бу “ўша шоир ёки рассом эмас, балки Худонинг унга берган инъоми, бунинг учун тақдирга миннатдорчилик билдиришимиз керак” – деб фикр билдирган. Мен кимман? Кейинги қаторда нима ёзилишини билмайман. Шеър – Худо берган кўшиқ”. [2:17].

А.Файнберг ўзи ҳақида башоратли тарзда “Йигитлар, мен ҳали туғилмаганлар олдига бораман...”, деди.

Александр Файнбергнинг 700 дан ортиқ шеърлар, иккита поэмалари нашр этилган. Шоир Шарқ маданияти марказида яшаган, бир вақтнинг ўзида у параллел равишда рус маданиятининг вакили ва ташувчиси ҳамдир[2:62].

Шарқ сунъий цивилизациясиз ҳам кўпплаб маданиятларнинг чорраҳаси ҳисобланади. Бу борада унинг қуйидаги шеърлари бор: «Старая песенка» (“Эски кўшиқ”), «Самаркандский базар» (“Самарқанд бозори”), «Картинка Самаркандского базара» (“Самарқанд бозори сурати”), «Два грузина» (“Икки грузин”); туғилиб ўсган Тошкент шаҳри ҳақида: в «1943» (“1943-йил”), «Незабудка» (“Унутма мени”), «С вокзала я...» “Вокзалдан мен...”, «Трамвайный парк» (“Трамвай парки”), «Взгляд из детства» (“Болаликдан бир манзара”), «Город, который ты есть» (“Сен бўлган шаҳар”), «5-ый проезд Жуковского» (“Жуковскийнинг 5-йўлаги”), «Город милый» (“Азизим шаҳар”).

А.Файнберг нафақат шеърлар ёзди, балки таржима билан ҳам шуғулланди. У машҳур бобокалонимиз Алишер Навоий ва замонавий шоирлардан Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Асқад Мухтор, Гулчехра Нуруллаеванинг шеърларини рус тилига таржима қилган. Унинг шеърларини 2004 йилда Рустам Мусурмонов ўзбек тилига таржима қилган.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Малыхина Г.В. Урок по лирике А.Файнберга. // Преподавание языка и литературы, научно-методический журнал. Ташкент. 2006. №2.
2. Малыхина Г.В. Поэтический прииск Александра Файнберга. – Т., 2014.
3. Файнберг А. Ишқ дегани бир қарашда туюлар осон... Шеърлар//Александр Файнберг. – Т.: Ижод нашр, 2021.

THE FUNCTION OF METALANGUAGE IN THE GRAPHIC COMMUNICATION

J.K. Komilov,

B.A. Dehkonov,

U.Kh. Ortikov

Kokand branch of Tashkent state technical university

ABSTRACT

The article is devoted to describe metalanguage functions of abbreviations and analyze them in the usage of graphic communication in the internet. Specifically, functions of metalanguage in linguistics, such as in the process using of shortened words, numeronyms, blendings and other types of abbreviations are discussed in the work.

***Key words:** metalanguage, graphic communication, numeronym, abbreviation, blending, shortening, lexicography.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена описанию метаязыковых функций аббревиатур и их анализу в использовании графической коммуникации в Интернете. В частности, в работе рассматриваются функции метаязыка в лингвистике, такие как использование сокращенных слов, нумеронимов, блендов и других видов аббревиатур.

***Ключевые слова:** метаязык, графическая коммуникация, нумероним, аббревиатура, смешивание, сокращение, лексикография.*

INTRODUCTION

Metalanguage is a language used to discussed or describe other languages, it is a process that talks about language itself. Metalanguage is often used by linguists, educators, and researchers to analyze and understand the structure, rules, and patterns of language. Examples of metalanguage include terms such as "syntax," "morphology," "semantics," and "phonology," which are used to describe different aspects of language. In linguistics, metalanguage refers to language used to describe or analyze language. The function of metalanguage in linguistics is to provide tools and concepts for analyzing and understanding language. With metalanguage, linguists can discuss various features of language such as grammar, phonetics, and syntax, and identify patterns and rules that underlie these features. It is essential in the study of language and facilitates clearer communication and understanding among scholars.

It often refers to the language used to describe and talk about language. In graphic communication, metalanguage function refers to the use of words, symbols

and visual language to communicate the technical aspects of graphic design and production. It allows people and other stakeholders to communicate effectively and precisely about the visual elements, composition, and technical requirements of graphic designs. It is essential in graphic communication because it helps to ensure that communication is clear and unambiguous. Metalanguage can include terms that are related to lexicography, semantics, internet communication production methods, and other technical aspects of graphic communication. By using metalanguage, people can convey information about visual elements and design compositions in a way that is easy for others to understand. It also facilitates the professional communication between language users and helps ensure that the final speech will be effective and accurate.

LITERATURE REVIEW

Communication of people happens in two ways: one of them is verbal communication and the next is visual communication. We often experience visual communication in most profound ways of our actions, feelings and beings. Albert Mehrabian considers that, 93% of communication is non-verbal. For instance, it is much easier to present a circle than to define it. Visual communication is a wide and commonly used in our life such as, graphic communication, fine arts, multi-media, dance and choreography, photography, interior design, textile design, fashion design, etc. In other words, art is used as a medium for conveying specific ideas and messages. Graphic communication is the “process of selecting and arranging artistic elements in order to bring about understanding and meaning sharing.” (Afolabi, 2011)

Totem patterns were one of the first graphics in the globe in historical times. Lately, individuals use graphics to cut out on stone walls and caves. Nowadays, graphics have changed a medium for humans to make a conversation or express emotions. With the additional development of innovations, words were gradually created for recording or conversation. First characters similar to pictographs which are images abstracted from the view of the current objects illustrating to the graphs. They changed into the horizontal and vertical signs step by step that we use today. For this reason, graphics are improved with the necessity of people’s life and production. However, the investigations on symbols has become a valuable issue since the 1990s. In this century, with the suggestion of visual communication in designing, most fashion designers understand that an acceptable design work requires an diverse expression to accurately present it with unique creativity. During the presentation, visual graphic language has an initial spot. Form development of utilizing graphic language is the proposal of the work to carry the intention. Similarly,

creativity of graphic visualization in the process of designing is the key for workers to increase the visual communication grade and their own designing idea (Zhang, 2022).

In the process of offline communication metalinguistic episodes are presented higher retention (73.3%) language acquisition during the discussion of peers. Discussing linguistic knowledge with students and teachers not only present the linguistic difficulties faced by the learners but also have the possibility to support wide amendment of the source in their personal memories. The special graphic characteristics of the metalinguistic episodes also show chances for the students to increase their knowledge (Kitade, 2008).

As a consequence, metalanguage is transformed into a practical tool of critical negotiation even it is first utilized as a theoretical item simply for illustrating the systems of graphic communication. The collection of the metalanguage at this grade is presented on equal usage of systems of the contribution which, stemming from the decoding action as deconstruction and as reconstruction of the interactive parts and relations of the spatial arrangement, configure a flexible functional frame of application and additional research and improvement in the domain of different representation of discourse within the pedagogy of Multiliteracies. This involves the requirement for implementation of metalanguage for the form of programs making the instruction of literacy, for the reason of reconstruct the modal feature of conversation and enable the emergence of supplementary interrelation to which the verbal and the visual mode are liable. What seems to preoccupy us and which requires further investigation, lies in the question as to what degree the educators are supplied with the appropriate means to evaluate the meanings created by students in different modes at the moment when the school system focuses exclusively on the verbal mode (Papademetriou, Makri, 2015).

RESULTS AND DISCUSSION

Metalanguage function of abbreviations in internet communication works as a shortcut to convey a longer message or phrase, saving time and effort required for typing or speaking full words. For instance, abbreviations like LOL (laugh out loud), BTW (by the way), OMG (oh my god), BRB (be right back), and TTYL (talk to you later) have become part of internet slang, enabling users to express emotions, information, and intents quickly and conveniently.

The metalanguage function of shortening words in internet communication is to create a sense of informality, speed, and efficiency. It also helps to convey a sense of familiarity and belonging within a group of online communicators who use similar

shortened forms. Shortened forms are commonly used in online conversations, social media, and text messages to convey emotions quickly and effectively. Additionally, this practice helps to keep up with the fast-paced nature of online communication and saves time and effort in typing out long phrases or sentences.

Numeronyms, also known as digitonyms, are words made up of numbers or a combination of letters and numbers. They serve several metalanguage functions in internet communication:

1. Efficiency: Numeronyms are highly efficient in conveying information in a concise and faster way. They allow communicators to convey a message using fewer characters, reducing the time and effort required to type or read a long word or phrase.

2. Clarity: Numeronyms can also contribute to clarity in communication. They help avoid confusion and ambiguities that might arise when using long words or phrases, especially in cases where abbreviations or acronyms could be unclear or have multiple meanings.

3. Jargon: Numeronyms can also function as jargon or insider language in some online communities. They can serve to identify members of specific groups or communities and convey a sense of belonging or connection.

4. Creativity: Finally, numeronyms can also be used creatively in online communication to add humor, irony, or sarcasm to a message.

One of the type of abbreviated words considered as blending. Before discussing the function of blending it could be better to know about general understanding of it. Blending refers to the process of combining two words to create a new one. In internet communication, blendings are used to create new words that reflect the fast-paced, informal nature of online communication. Blendings are used to express complex ideas in a concise manner or to create new buzzwords that reflect emerging trends in online culture.

The metalanguage function of blendings in internet communication is to create a new vocabulary that reflects the changing nature of online discourse. Blendings help to create a shared language among online communities and to establish a sense of belonging and identity. By using blends, internet users can communicate their ideas quickly and efficiently, without the need for lengthy explanations or qualifications. Blendings also serve as a way to express humor and playfulness in online communication. Many blendings are created for comedic effect, either to poke fun at a particular trend or to create a humorous take on a serious topic. Blendings can also be used to establish a sense of irony, by combining two words that are seemingly contradictory or incongruous.

CONCLUSION

In summary, the metalanguage function of graphic communication refers to the use of precise language and visual symbols to communicate linguistic aspects of graphic words and production. It enables communication between language users to be clear, concise, and professional. For example, numeronyms are a valuable addition to the metalanguage of internet communication, offering a range of benefits and functions that can enhance the clarity, efficiency, and creativity of online interactions. Blendings in internet communication serve a metalanguage function by creating a new vocabulary that reflects the changing nature of online discourse. They help to establish a sense of identity and belonging among online communities and can be used to express humor, playfulness, and irony. Therefore, abbreviations can also help in maintaining brevity and clarity in communication irrespective of language barriers. Their usage depends on the context and relationship between the involved parts. Abbreviations can be seen in informal or casual conversations, social media platforms, and online forums.

REFERENCES

1. Afolabi A., *Graphic Communication in Nigeria*, Lagos, 2011, pp. 3-9.
2. Cohn N., *A Cognitive Approach to Graphic Signs and "Writing"*, Chicago, 2015.
3. Kitade K., *Language Learning & Technology*, The role of offline metalanguage talk in asynchronous computer-mediated communication, ISSN 1094-3501, February 2008, Volume 12, Number 1 pp. 64-84.
4. Lee C., 'Language choice and self-presentation in social media: the case of university students in Hong Kong', in P. Seargeant and C. Tagg (eds.), *The language of social media: community and identity on the Internet*, Palgrave Macmillan: Basingstoke, UK, 2014, pp. 91–111.
5. Papademetriou E., Makri D., *The Metalanguage of "Visual Design" into the Classroom for the Construction of Intermodal Meanings*, IJELS 3(2):32-43, 2015.
6. Vedran B., *Language and the Internet; exploring the interaction*, Osijek, 2012.
7. Zhang B., *Graphic Language Representation in Visual Communication Design Based on Two-Way Long- and Short-Memory Model*, Hindawi, *Mathematical Problems in Engineering*, 2022.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA INGLIZ TILINI O‘QITISHNING SAMARALI USULLARI

Elmurodova Sevinch Sultonjon qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Xorijiy til va adabiyot I fakulteti talabasi

Email: sevinchelmurodov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirish uchun ingliz tilini o‘qitishning samarali, zamonaviy va innovatsion metodlari haqida ma‘lumot beriladi.

***Kalit so‘zlar:** Aralash texnika, qiziqarli o‘yinlar, boshlang‘ich sinflar, zamonaviy innovatsion metodlar, pantomima.*

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH IN PRIMARY SCHOOLS

Elmurodova Sevinch Sultonjon qizi

Student of the I faculty of Foreign Languages and Literature of the Uzbekistan

State World Languages University

Email: sevinchelmurodov@gmail.com

ABSTRACT

This article provides information on productive, modern and innovative methods of teaching English, in order to get learners more interested in primary classes.

***Key words:** Mixed technique, interesting games, primary classes, modern and innovative methods, pantomime.*

KIRISH

Bugungi kunda xorijiy tillarni bilish ko‘nikmasi hayotimizning ajralmas qismlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Turli sohalardagi mutaxassislarda chet ellik hamkorlar bilan hamkorlik qilish ko‘rsatkichi yuqori bo‘lganligi sababli ularda til o‘rganishga bo‘lgan talab yuqoridir. Bunday bilimlarni insonlar dastlab maktabgacha ta‘lim muassasalari va maktab keyinchalik institutlarda, o‘quv kurslarida yoki mustaqil ravishda xorijiy tilni o‘rganadilar. Ushbu maqsadga yetishishda muvaffaqiyatga erishish o‘qituvchilarning amaliy usullari va malakasiga bog‘liq. Axborot texnologiyalari va zamonaviy o‘qitish usullaridan foydalanish qobiliyati yangi materiallarni tezkor tushunishga yordam beradi. Turli usullarni birlashtirib o‘qituvchi muayyan ta‘lim dasturlarini yechishga qodir bo‘ladi. Ingliz tilini

o'rgatishda o'rganuvchining salohiyat va darajasi, yoshidan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich o'rgatish yaxshi natija beradi. Psixologlarning fikricha, bolalar kattalarga nisbatan tillarni tez va oson o'zlashtiradilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Bugun jahon hamjamiyati o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning hojati yo'qdir” deya ta'kidlagan birinchi prezidentimiz Islom Karimov. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lgan qarorlardan biri bu O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrda “Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” PQ-1875-soni qaroridir. Ushbu qarorga muvofiq chet tillarini, asosan, ingliz tilini boshlang'ich sinfdan boshlab o'rgatish, ularni chet tillarini o'rgatishga bo'lgan qiziqishini yanada oshirish uchun umumta'lim maktablarida 1-sinfdan boshlab ingliz tili darslarini turli xil qiziqarli o'yinlar tarzida o'qitish va shu bilan birga o'quvchilarning og'zaki nutqini ham rivojlantirish, 2-sinfdan boshlab esa, alifbo, o'qish va grammatikani o'qitishni zamonaviy, innovatsion usullar orqali o'tish bosqichma-bosqich boshlandi.

So'nggi paytlarda ingliz tilini o'rganadigan har qanday yoshdagi odamlar soni juda ko'paymoqda. Buning sababi, hayot jarayonida ingliz tilini bilmasdan yashash qiyinlashib bormoqda. Ammo til o'rganish ham yosh davrlariga bog'liq. Hatto, olimlar bolalar kattalarga nisbatan tillarni tez va oson o'zlashtirishini isbotlashgan. Bolalarda til o'rganishga bo'lgan tabiiy moyillik, ularday taqlid qilish xususiyati kuchli ekanligi, kattalarga qaraganda bolalar vaqtining ko'pligi va o'rgangan ma'lumotlarni tez xotirada saqlashi buning asosiy sabablaridandir.

MUHOKAMA

Xitoy ixtirochilaridan biri Masaru Ibuka mashhur “Uchdan keyin kecha” kitobida yozganidek: “...bolaning miyasi cheksiz miqdordagi ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin..”. Yana shunga qaratish e'tibor qaratish kerakki, 6-7 yoshdagi bolalar ma'lumotlar ma'nosini tushunib emas, uni mexanik tarzda yodlaydi. Shuning uchun ham ingliz tilini o'rganayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilariga tilni o'rgatishni grammatik tushuncha berishdan boshlamaslik zarur. Aks holda chet tilini o'rgatishning dastlabki qadamidanoq bolani charchatishi va til o'rganishga bo'lgan qiziqishini susaytirib qo'yishi mumkin. Chunki boshlang'ich sinfdagi o'quvchilarga chet tilini o'rgatish qiyin, shu bilan birga mas'uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi.

Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarga ingliz tilini mazmunli va qiziqarli o'rgatish uchun quyidagi innovatsion metodlardan foydalanish mumkin:

- Ko'rish orqali eslab qolish. Ma'lumki, yosh bolalar eshitgan ma'lumotlaridan ko'ra, ko'proq ko'rgan predmetlarini eslab qoladi. Shunday ekan, darsni turli xil ko'rgazmali qurollar, plakatlar orqali, ko'zga ko'rinadigan va kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan narsa, buyumlarga yozish orqali yangi so'zlarni o'rgatish va o'rgangan yangi so'zlari ishtirokida gaplar tuzish. Masalan, kitob (book), stole (table), doska (blackboard), ruchka (pen), oyna (window) va shu kabilarga yozish. Kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan bunday narsa-buyumlar ko'zga doimo tushib turishi va doimo qo'llanilishi bois, bola bu so'zlarni ixtiyorsiz tarzda o'rganadi.

- Qo'shiq va she'rlar orqali tushunish yoki eslab qolish qiyin bo'lgan so'zlarni musiqaga solib kuylash. Bunda yangi so'zlarni eslab qolish bilan birga, bolaning og'zaki nutqi ham rivojlanadi. Bunga misol qilib, bolalarning ingliz tili alifbosini qo'shiq qilib o'rganishlari, shunchaki yodlashdan ko'ra samarali ekanligini ko'rsatish mumkin.

- TO raqobatdosh grammatika va so'z boyligini o'zlashtirishga yordam beradigan o'yinlarning aksariyatini o'z ichiga oladi. Bunda bolalar o'qituvchi bergan turli xil topshiriqlarni bajaradi. Natijada o'quvchilar orasida raqobat vujudga kelib, til o'rganishga bo'lgan qiziqishi yanada oshadi. Zero, Xitoy mutafakkirlari aytganidek: "Insonning barcha qiziqishlari raqobat orqali vujudga keladi".

- Aralash texnika bu yerda biz ixtiyoriy ravishda turli xil texnikalarni birlashtira olamiz. Masalan, bunda bolalar o'yin o'ynashi, qo'shiqlar aytishdi, rasm chizishi, turli xil harakatlar orqali yangi so'zlarni ko'rsatib berishi mumkin. Texnikaning afzalligi xilma-xillikda. Bunda o'quvchi faqat bitta narsa orqali cheklanib qolmaydi.

- Multfilmlar orqali o'rgatish. Ma'lumki, bolalar turli xil multfilmlarni ko'rishga qiziqadi. Ingliz tilidagi multfilmlarni ko'rish jarayonida esa, multfilmdagi gaplarni tushunmasa-da, multfilm qahramonlarining harakatlari orqali ular ishlatayotgan so'zlarni tushunishga intiladi. Bu esa bolalar uchun qiziq va til o'rganishlari uchun samarali yo'l.

- Qiziqarli o'yinlar orqali o'rganish; Ingliz tili fanini o'qitishda turli xil o'yinlar orqali o'rgatishning o'rni beqiyosdir. Dars davomida har xil o'yinlar o'ynatib turish sinfda fanni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni yanada oshiradi, faol bo'lmagan o'quvchilarni ham darslarda yaxshiroq qatnashishga undaydi. Quyidagi o'yinlar so'zimizga misol bo'la oladi.

- "Quvnoq topishmoqlar" (Merry Riddles) o'quvchilarga topishmoqlar o'rgatish ingliz tilini o'rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o'zlariga notanish bo'lgan so'zlarni o'rganadilar va o'ylab topishmoq javobini topadilar.

•“Pantomima” (pantomime). Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga biron bir so‘zni aytadi va o‘quvchi uni ko‘rsatadi. Qolgan o‘quvchilar esa so‘zni topib, inglizcha nomini aytishi kerak bo‘ladi.

•Sezgi a‘zolar orqali o‘rganish(sabzavot, mevalar, oziq-ovqatlarni tatib ko‘rish, turli xil buyumlarni ushlab ko‘rish, gullarni hidlab ko‘rish). Ushbu yangi metodni o‘rganishdan oldin bir amaliyotchi psixologning fikrlarini keltirish kerak: “Bolalarning esida biror narsaning mahkam o‘rnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar ko‘prog‘ini ko‘zi, qulog‘i, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, hidlash va ta‘m bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak”.

NATIJA

Darhaqiqat, sezgi a‘zolar orqali til o‘rganish boshqa usullarga qaraganda foydali va samarali hisoblanadi. Masalan, o‘quvchi birgina olmani tatib ko‘rish jarayonida uning rangi, ta‘mi, hajmi, hidi qanday ekanligini biladi va uning inglizcha nomini ham aytadi. Natijada esa, o‘qituvchi bolalardan ranglarning inglizcha nomini so‘rab qolsa, bolalar darrov meva yegan paytini eslaydi. Demak, bunday usullardan foydalanish o‘quvchining ma‘lumotlarni uzoq muddatda xotirasida saqlab qolishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga til o‘rgatishni majburiyat sifatida emas, aksincha, qiziqarli o‘yinlar va innovatsion metodlardan foydalangan holda olib borishi, ularning kelajakda oladigan bilimlari uchun poydevor bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shunday ekan, ta‘lim tizimli ham o‘z oldiga erkin fikrlovchi, barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalashni vazifa qilib qo‘yar ekan, kelgusida biz bo‘lajak o‘qituvchilar innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘llarini yanada mukammalroq ishlab chiqish bilan o‘z hissamizni qo‘shishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. “ Boshlang‘ich sinflarda ingliz tili o‘qitishning innovatsion usullari”. Nodira Qurbonaliyeva. Maqola.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi “Chet tillarini o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-sonli qarori.

3. Bekmuratova U.B “Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish “ // Toshkent 2012.
4. Toliboboeva, S. J. (2020). Teaching intercultural communication in English. *Science and Education*, 1(Special Issue 2), 152-156.
5. Ashirbayeva, A. (2020). POSITIVE TRAITS OF TEACHING LANGUAGE THROUGH LITERATURE. *ScienceandEducation 1*, (SpecialIssue 2).
6. Umirova, Z. (2020). IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. *International Scientific Conference of Students and Young Scientists “TARABI ALEMI”*.
7. Juldasheva, N. N. (2020). Xorijiy tillarni o‘qitishda axborot texnologiyalar va innovatsion metodlarning o‘rni. *Молодой учений*, (12), 332-333.

O‘ZBEK TILIDAGI DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARINING TARAQQIYOTIDA TARIXIY MANBALARNING AHAMIYATI

G‘aniyeva Lobar

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti doktoranti

ganiyevalobar29@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunga qadar shakllangan, davlat boshqaruvida amalda qo‘llaniladigan o‘zbek tilidagi terminlarning taraqqiyotida tarixiy manbalarning o‘rni va ahamiyati haqida ilmiy munozara yuritilgan. Tarixiy manbalarda uchraydigan davlat boshqaruvi terminlari diaxron va sinxron aspektda tahlilga tortilgan va bugungi kundagi faol yoki nofaolligi lingvistik jihatdan o‘rganilgan. Tarixiy terminlarning yetakchi ma‘nolari izohlab keltirilgan.

***Kalit so‘zlar:** termin, terminologiya, tarixiy termin, davlat boshqaruvi, manba, ma‘no torayishi, yetakchi ma‘no, integral sema.*

THE IMPORTANCE OF HISTORICAL SOURCES IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK LANGUAGE TERMS OF STATE ADMINISTRATION

ABSTRACT

This article discusses the role and importance of historical sources in the development of Uzbek-language terms, which have been formed to this day, which are practically used in State Administration. The terms of State Administration found in historical sources have been subject to analysis in the diachronic and synchronous aspect, and the present-day active or inactive has been linguistically studied. The leading meanings of historical terms are explained.

***Keywords:** term, terminology, historical term, state administration, source, narrowing of meaning, leading meaning, integral sema.*

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ В РАЗВИТИИ ТЕРМИНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль и значение исторических источников в развитии узбекоязычных терминов, которые сформировались по сей день и практически используются в государственном управлении. Термины государственного управления, встречающиеся в исторических источниках,

были подвергнуты анализу в диахроническом и синхронном аспекте, а современные активные или неактивные были лингвистически изучены. Объясняются основные значения исторических терминов.

***Ключевые слова:** термин, терминология, исторический термин, государственное управление, источник, сужение значения, ведущее значение, интегральная сема.*

KIRISH

O'zbek tilidagi davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyoti bevosita davlatchilikning tarixi, jamiyatning shu davrga qadar qanday mezonlar asosida boshqarilganligi va bu jarayonlarning manbalarda qanday aks etganligi lingvistikaning tarmog'i bo'lgan sohaviy terminologiya uchun ham muhimdir. Terminlarning tarixi, genetikasi, ma'no va mavzu guruhlari, grammatik tuzilishi va derivatsiyasi, boyish manbalari va taraqqiyot yo'li haqida yetarlicha tushuncha va taassurotga ega bo'lishda bevosita tarixiy manbalarning o'rni asosiy mohiyat va ahamiyat kasb etadi. Har bir xalq, mamlakatda bo'lgani kabi o'zbek tilidagi davlat boshqaruvi terminlarining shakllanish va taraqqiyot manbalari uzoq o'tmishga borib taqaladi.

Bugungi kunda o'zbek tilidagi zamonaviy terminologik tizimlarini o'rganish, soha terminlarini to'plash, saralash va tartibga solish hamda tadqiq etish uchun tarixiy manbalarni birlamchi manba sifatida ilmiy baholash sohaviy terminologiyaning samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, D.S.Lotte, V.P.Danilenko [11, 16, 23,26] kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida terminologiyaning nazariy jihatlarini, terminlar sistemasini tartibga solish, terminning belgilari, termin va terminologiyaning amaliy ahamiyati keng ko'lamda, maxsus tadqiq etilgan. Shuningdek, xalqaro tilshunoslikda sohaviy terminologiyaga oid bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Yu.A. Belchikov, I.F. Protchenko, A.A. Buryachok, P.K. Milshin, N.M. Leyberova, I.O. Tkacheva [7, 8, 17, 20, 24] kabi tilshunos olimlar semantik-mavzuiy jihatdan ijtimoiy-siyosiy qatlama doir so'zlarni nominativlik asosida o'rganish jarayonida davlat boshqaruviga oid leksikaga alohida to'xtalib o'tadi.

O'zbek tilshunosligida ham terminologiyaning nazariy masalalariga doir, shuningdek, sohalar terminologiyasi bilan bog'liq serko'lam ishlar amalga oshirilgan. Tilshunos olim Akobirov S.F. [2] tilshunoslikda termin va terminologiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Terminologiya umumxalq tilining leksikasi asosida vujudga kelishi, takomillashishi va termin ma'lum bir terminologik sistemaning a'zosi ekanligini, shu orqali esa tilning boyishiga sabab bo'lishini

ta'kidlaydi. Terminlarni yangi ma'nolar olib, ko'p ma'noli so'zga aylanib borishini, hattoki barqaror birikmalar, ideomatik iborlar tarkibiga kirib yangi ma'nolar asosida ommalashishi mumkin degan qarashlarni bildiradi. Shu nuqtai nazarlardan kelib chiqib, davlat boshqaruviga oid terminlarning taraqqiyot jarayonini va bugungi kundagi holatini mohiyatan ochiqlash uchun ham tarixiy manbalarning o'rni ahamiyatli. Davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyotida tarixiy manbalarning o'rni belgilashda, ilmiy-nazariy xulosalarga kelishda qiyosiy-tarixiy va tavsifiy metodlar bizga qo'l keladi.

NATIJALAR

Manbalarga murojaat qiladigan bo'lsak, Turkiston xalqi arablar bosqiniga qadar ham davlat boshqaruvi va davlatchilik tizimiga ega bo'lgan. Bu borada bir qancha yutuqlarga ham ega ekanligi ham ma'lum. XIX asrga qadar faol bo'lgan *parvonak kirok* termini *parvonak* parvonachi shaklida, bozkirom termini boj ko'rinishida bugungi kunda ham faol ishlatilib kelinmoqda[15]. *Yurt, ko'ruk, tunqator, jarchi* kabi turkiy terminlar XX asr boshlarida ham amalda bo'lib, davlat boshqaruviga xos terminlar hisoblangan.

Davlat, davlat ishlari, boshqaruv tizimi bilan bog'liq qarashlar, tushunchalar, har bir davrda o'ziga xos tarzda ifodasini topgan asarlarning bizga ma'lumlaridan eng qadimgilari IX-X asrlarga borib taqaladi[5].

Davlat boshqaruvi terminlarining shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini yanada chuqurroq o'rganish uchun tarixiy qo'lyozmalar, hujjatlar bizga asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. "So'nggi davrlarda topilayotgan manbalar ona vatanimizda hukm surgan saltanatlarda davlat boshqaruviga tegishli hujjatlar mahalliy til va yozuvlarda olib borilganligini ko'rsatmoqda. Chunonchi, qadimgi xitoy solnomalaridagi qaydlar, eramizdan burungi 200 yilliklarda turkiy hukmdorlarning xitoylarga yo'llagan rasmiy yozishmalari ham qadimgi turkiy xalqlarning o'z yozuvlari va tilida ekanini tasdiqlaydi"[22]. Tilshunos olim Q. Omonov ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy rasmiy matnlar ustida olib borgan tadqiqotida davlat boshqaruviga oid ko'k turk yozuvli hujjatlar, moniy yozuvidagi vasiqalar, turkiy-uyg'ur xatida, do'rbaljin xatida, arab xatida bitilgan hujjatlarni alohida keltirib o'tib, ularning har biri o'sha davrdagi davlat tizimi, boshqaruvi bilan bog'liq ekanligini keltirib o'tadi. Ko'k turk bitiktoshlarining til uslubi o'ziga xos bo'lib, ularda davlatchilikka doir terminlar, maxsus atamalar mavjudligi olimlar tomonidan izohlangan. *Bujuruk "mahkama xizmatchisi", il "davlat", illig "davlatli", tamg'achi "muhrdor", to'ru "qonun", shad "yuksak unvon bildiruvchi so'z". VI asrda "el tutsiqi" birikmasi konstitutsiya ya'ni "davlatning bosh qomusi"* ma'nosini ifoda etish uchun qo'llangan termin hisoblanadi.

Ko'k turk yozuvidagi ma'muriy buyruq, qo'shin boshlig'ining rasmiy matnlari, bekning tilxati, Devashtich arxividan topilgan bitim, ko'k turk xatidagi muhr, toshbitigli hujjat, urxun obidalari; turkiy-uyg'ur xatida bitilgan yer oldi-sotdi hujjatlari Sharofiddin Ahmad bin Chaqirsa vaqfiyasi, Temur Qutlug' yorlig'i, Shohruh nishoni, Umarshayx Mirzo nishoni; arab xatida bitilgan yer oldi-sotdi vasiqasi, sohibqiron Temurbekning tarxonlik yorlig'i, shayxul islom mansabiga tayinlash munosabati bilan berilgan Temurbekning buyrug'i, turkiy tilda chiqarilgan tangalar kabi tarixiy hujjat matnlari davlat boshqaruv tizimi bilan bog'liq[22]. Hujjatlarning keltirilgan nomlarida ham davlat boshqaruviga oid terminlarning diaxron formasini ko'rishimiz mumkin.

Demak, aytishimiz mukinki, tarixda davlat boshqaruvi terminlarning asosiy qismini turkiy, arabiy, qisman hind, xitoy, sug'd tilidagi so'zlar tashkil qilgan. Shu paytga qadar davlat boshqaruvi va qonunchiligi bilan bog'liq terminlar tarixiy, badiiy asarlar tarkibida yetib kelgan.

MUHOKAMA

Aynan, Urxun bitiklari, Yusuf Xos Hojibning "Qutadgu bilig", Nizomulmulkning "Siyar ul-muluk" asari "Temur tuzuklari" kabi bir necha manbalarni davlat boshqaruvi terminlari uchraydigan tarixiy manba sifatida keltirishimiz mumkin. Shuningdek, o'zbek davlatchiligi tarixini yoritish va tilini tahlil qilishda xitoy manbalarining ham o'zni ahamiyatli. Aynan milodiy asrlar boshlanishiga qadar bo'lgan davrlardagi davlat boshqaruvi xitoy manbalarida mukammal yoritilgan.

Insoniyat rivoji, boshqaruvi haqida bizga ma'lumot beruvchi asosiy manbalar: rasmiy hujjatlar, yozma manbalardir. Shunday manbalarda davlat boshqaruvi, qonunchilik va qonun yaratuvchiligi bilan aloqador bir necha terminlar bizga qadar yetib kelgan va saqlanib qolgan. Ana shulardan yana biri bizga V-VII asrlar haqida ma'lumot beruvchi O'rxun-Enasoy obidalari turkiy tildagi yodgorlik sifatida juda ham qimmatlidir. Bu bitiklarda davlat boshqaruvida faol ishtirok etgan bir necha tarixiy shaxslar haqida ma'lumotlar mavjud. Xususan, Kultegin Turk xoqonligi davlatining *lashkarboshi* lavozimida faoliyat olib borgan. Bu davlatda vatan manfaati uchun xizmat qilgan kishilarga atab bitiklar bitilgan. Tunyuquq ham shunday shaxslardan biri bo'lib, u turk xoqonligida *davlat arbobi* va *sarkarda* bo'lgan. Eltarish, Qapog'on va Bilga xoqon hukmronliklari davrida *bosh vazir* va *lashkarboshi* bo'lgan [27]. Bu ma'lumotlar bizga turk xoqonligi davrida davlatchilik, davlat boshqaruvi to'liq va mukammal shakllangan degan fikrni beradi. Yo'qorida ko'rib turganimizdek, bugungi kundagidek tarixda ham davlat boshqaruvi bilan aloqador mansablarga nisbatan ishlatilgan terminlar ham bo'lgan. Turk xoqonligida

hattoki qonunlar to‘plami ham ishlab chiqilgan bo‘lib, bu *törü* termini orqali anglatilgan. Bu termin qadimgi turkiy elatlarning davlat boshqaruvi tarixida “Davlat konstitutsiyasi”, qomusi ma’nosida qo‘llangan. Shuningdek, Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” asarida davlatni boshqarish uchun *törü* ning o‘rni alohidaligi ta’kidlanadi[22]. Keyinchalik davrlar o‘tishi hokimiyat, davlat tepasiga yangi sulolarning kelishi natijasida terminlar ham yangilanib borgan. Ya’ni *törü* termining o‘rnida *yosun, yasa, tüzüük* so‘zlari ishlatilgan bo‘lib, ular ham qonunlar to‘plami, ya’ni bugungi kundagi konstitutsiya tushunchasini bildirgan. *Törü, yosun, yasa, tüzüük* bugungi kunda tarixiy davlat boshqaruvi terminlari hisoblanadi. Demak, aytishimiz mumkinki, vaqtlar o‘tgan sari tilda ishlatilgan terminlar o‘z o‘rnini boshqasiga bo‘shatadi yoki aslicha saqlanib qolishi ham mumkin, masalan, arablar boshqaruvi orqali o‘zlashgan *vazir* termini bugungi kunda ham davlat boshqaruvida asosiy lavozimni ifoda etadi, *buyruq* termini bajarilishi kerak bo‘lgan hujjat turi tushunchasini yo‘qotmagan, *xon* termini esa XX asr boshlariga qadar istemolda faol bo‘lgan. Aytish mumkinki, davlat boshqaruviga oid terminlar vaqt o‘tgan sari yangilanib borishi, yoki saqlanib qolishidan qat’i nazar asosiy mohiyat o‘zgarmaydi, ya’ni jamiyatning tinch-totuvligini, xotirjamligini saqlash, adolatni o‘rnatish asosiy maqsad bo‘lib qoladi. Lingvistik jihatdan ma’no torayishi, yoki kengayishi hodisasiga uchrashi mumkin xolos.

Davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyotida ahamiyatli manbalardan biri bu Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizomulmuluk (1018-1092)ning “Siyosatnoma” (Siyar ul-muluk) asaridir. Asar 50 fasldan iborat bo‘lib, davlatni idora etishda amaldorlar katta o‘rin tutishini, ularni to‘g‘ri tanlab joy-joyiga qo‘yishni, har biriga munosib amal berib, asosiy maqsad yo‘lida tarbiya qilishni muhim bir talab deb biladi. Asardagi 3-fasl podshoh mazlumlarni qabul qilishi adolatli bo‘lishi, 4-fasl amaldor, vazir va munshiylar ahvolini bilish, 7-fasl omil-u qozi va rais hollari va siyosati shartlari, 9-fasl davlat mushriflari va ularning maoshlari, 11-fasl saroydan yuborilgan oliy farmon, buyruq va ularning ijrosi haqida kabi bir necha davlat boshqaruviga oid masalalarni ko‘ramiz[21]. *Ummol(zakotchilar), sohibxabar, jarchi, ashroflik, farmon, podshoh amri* kabi davlat boshqaruviga oid terminlarning ochiqqlanganligini kuzatamiz. Bu kabi terminlar asarda 50 ga yaqin bo‘lib, siyosatda muallif muhim deb hisoblaganlarini keltirib o‘tgan. “Siyosatnoma” o‘z davriga tegishli davlat boshqaruvi qanday bo‘lganligi haqida ma’lumot beruvchi muhim manbadir.

Davlat boshqaruviga oid yana bir qimmatli manba bu Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridir. Bu manba bizga Qoraxoniylar davlatchilik tizimi, boshqaruvi haqida ma’lumot beruvchi alohida bir asardir. Qoraxoniylar davlati Turk

xoqonligi, Turkash davlatining davlatchilik tajribalari va an'analariga tayangan. Davlat boshlig'i *yabg'u* deb atalib, barcha qabilalar *yabg'uga* bo'y so'ngan, har bir qabilaning o'z sardori bo'lib, sardor ayni damda *harbiy sarkarda*, *xoqon noibi* hisoblangan. Davlat boshlig'i *yabg'u qoraxon*, *tavg'achxon*, *arslonxon*, *bug'roxon* kabi faxriy unvonlar bilan ulug'langan. "Qutadg'u bilig" yozilgan paytda ham davlat tepasida *yabg'u Tavg'ach Bug'roxon* bo'lgan. El-yurt hokimlari eloqxon deb nomlanib, ular nufuzi jihatidan qoraxondan keyingi o'rinda turgan. Viloyatlarni "takin" unvonidagi kishilar boshqargan. "Takini" termini qadim turkiylarda taxt vorisiga, keyinchalik esa harbiy lashkar boshilarga unvon sifatida ham ishlatilgan[27]. Asarda ham shu terminlar keltirib o'tilgan o'rinlar mavjud. „Qutadg'u bilig“ markaziga 4 masala qo'yilib, ular 4 obraz vositasida ochib berilgan: birinchisi — adolat bo'lib, u podshoh Kuntug'di timsolida, ikkinchisi — davlat bo'lib, vazir Oyto'ldi, uchinchisi — aql bo'lib, vazirning o'g'li O'gdilmish, to'rtinchisi — qanoat bo'lib, uning qarindoshi O'zg'urmish qiyofasida tasvirlanadi[27]. Asarda hukmdorga nisbatan, *elig*, *malik* (Mashriq maliklari) terminlari ishlatilganligiga guvoh bo'lamiz, o'sha davrlardan XX asr boshlariga qadar *raiyyat* termini xalq tushunchasini ifodalab kelgan, keyinchalik bu terminning ma'nosi torayib, davlat kengashining ishtirokchilariga nisbatan ishlatilgan. Bugungi kundagi xalq so'zi raiyyatga jarchilar tomonidan xaloyiq deb murojaat qilishi natijasida tovush tushish hodisasi yuz berib "xalq" shakliga kelgan. *Vazir* termini asarda aynan shu holatda hech bir o'zgarishsiz uchraydi. *Bek* (Kur arslonga o'xshar bu beklar o'zi) termini amaldorlarga nisbatan ishlatilgan bo'lib, asarda ularning adolatsizlikka dahldor ishlari borligi badiiy bo'yoqdorlikda keltirib ketilgan. Keyinchalik bu so'z boy, amaldor xonadonlarning erkaklariga nisbatan, yana ham keyingi davrlarda esa oddiy aholining erlariga nisbatan ham ishlatilgan. Qoraxoniylar davri (XI-XIII asrlar)ga oid eski turkiy yozma yodgorliklarda uchraydigan mansab va vazifa nomlarini ifodalovchi saksonta termin tarixiy-etimologik jihatdan tahlil qilinganda, quyidagi natijani bergan:[9]

1. O'z qatlamga oid terminlar – 62 ta, shundan:
  - a) Oltoycha – 3 ta (xoqon, xon, tarxon)
  - b) Turkiycha – 59 ta (ilig podshoh; qapug' bashchisi; su bashi "bosh qo'mondon"; tuqsin "xondan keyin uchinchi o'rindagi odam"; yalavach "elchi");
2. O'zlashma qatlamga oid terminlar – 18 ta, jumladan:
  - a) Arabcha – 9 ta (malik "podshoh", hojib "eshikog'asi", vazir);
  - b) forscha – 7 ta (padishah "hukmdor", sipohsalar "harbiy qo'mondon", xansalar "bosh oshpaz");
  - v) hindcha – 1 ta (raj "roja");

g) mo‘g‘ulcha – 1ta (dorug‘a “shahar yoki qal‘a hukmdori”).

Ba‘zi so‘zlar qadim tarixdan beri saqlanib qolgan: *xon, xoqon, tarxon* “g‘arbiy turklardagi davlat boshlig‘i lavozimi”, buyruq, su bashi “ish boshqaruvchi”, yalavach, elchi. Tugal qilib aytganda Qoraxoniylar davlat boshqaruvi o‘ziga xos murakkab tizimga ega bo‘lib, davlat boshqaruvida oid terminlarning aniq va mukammal tushuncha ifoda etganligining guvohi bo‘lamiz.

Keyingi davrlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, davlat boshqaruvi terminlarining tarixini o‘rganish uchun yana bir muhim manba bu “Temur tuzuklari”dir. Bu nodir manbada keltirilgan davlat boshqaruvida oid ayrim terminlarni keltirib o‘tamiz: *Dargoh* – eng oliy davlat idorasi bo‘lib, uni hukmdorning o‘zi boshqargan. Bugunki kunda shu tushunchani beruvchi termin Prezident aparati deb nomlanadi. *Devonlar* – vazirliklar bo‘lib, shuningdek *oliy devon* ham bo‘lgan, unga *devonbegi* boshchilik qilgan. Oliy devonning mavqeyi, anglatgan tushunchasi bugungi kundagi Vazirlar Mahkamasi bilan deyarli teng. *Arzbeigi, tavochi, hojib, hojiblar, xazinador, xonsolar, jibochi, qushchi, qushbegi, bakovulboshi, kotib, bitikchi* kabi bir qancha lavozimlar va mansablar bo‘lgan.[28] Bular o‘z davrida davlat boshqaruvida muhim tushunchalarni ifoda etgan terminlar bo‘lgan. Amir Temur davlat boshqaruvi mukammal va puxta olib borganligi uchun bu davrga xos davlat boshqaruvi terminlarining salmog‘i boshqa davrlarga qaraqanda ko‘proq ekanligini uchratamiz. Negaki, Amir Temur davlati Somoniylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlat tizimining eng yaxshi xususiyatlarini o‘zida jamlagan holda shakllandi, o‘lkada mug‘ul istilosi tufayli uzilib qolgan davlatchilik an‘anasini tikladi[28]. “Temur tuzuklari”da vazir mansabiga alohida e‘tibor qaratiladi. Bu lavozimga tayinlanadigan shaxs quyidagi fazilatlariga ega bo‘lishi kerakligi asarda ta‘kidlanadi. “...birinchisi, asllik, toza nasllik; ikkinchisi aql-farosatlilik; uchinchisi, sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalalik; to‘rtinchisi, sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik”[19]. “Qadimgi turkiy tilda *vazir* hukmdorning vakolatli yordamchisi, hukmdor maslahatchisi ma‘nosidagi arabcha *vazir* [12] istilohi XI asr turkiy yozma yoddgorliklarida juda faol bo‘lmasa-da, uchrab turishi aniqlangan. Ammo bu tushuncha ifodalovchi termin Temuriylar davridan bugunga qadar faol muomalada va o‘zining ichki integral semalarini saqlab qolgan. “Tuzuklar” da kelishicha, “Davlat-u saltanat uch narsa: mulk, xazina va lashkar bilan tirikdir”. Asardan keltirilgan bu na‘muda ko‘rishimiz mumkinki, *mulk* bu bugungi kundagi davlat boshqaruvida hudud, teritoriya, yani davlat chegaralariga kiruvchi sarhadlar tushuniladi. *Mulk* so‘zining bugungi kundagi ma‘nosi toraygan bo‘lib, egalik hugugi ma‘nosida ishlatiladi. Xazina va lashkar terminlarida ham bir qancha o‘zgarishlar mavjud. *Xazina* bugungi kunda *davlat budjeti* termini bilan yuritiladi,

davlat xazinasini terminini asosan, zahira deb hisoblanadigan moddiy boyliklarga nisbatan ishlatilishiga rasmiy manbalarda ko‘p guvoh bo‘lamiz. *Lashkar* so‘zi keltirilgan o‘rindagi ma‘nosiga ko‘ra *mamlakat qurolli kuchlari* termini bilan tenglasha oladi. Davlat so‘zi o‘rnida ko‘proq saltanat termini ishlatilganligiga guvoh bo‘lamiz. Aytishimiz mumkinki, terminlar ham vaqt, zamon o‘zgargani sari ma‘no torayishi yoki kengayishi yoki tarixiy terminga aylanishi kabi lingvistik hodisalarga uchraydi. “Tuzuklar” da kelishicha Amir Temur huzuridagi maslahat-kengash organlariga Qurultoy va davlat kengashi kirgan. Qurultoy oliy feodal tabaqalarning yig‘ilishi bo‘lgan va davlat hayotining muhim masalalarini hal qilishda vaqti-vaqti bilan chaqirib turilgan. Keyinchalik XIX-XX asrlarga kelib, bu terminning ma‘nosi yanada kengaydi va asosiy mansabdor shaxslar bilan o‘tkaziladigan kengash ma‘nosini ifoda etdi. Qurultoy va uning davlatni boshqarishda nechog‘lik ahamiyatga ega ekanligi haqida olimlar orasida turli xil fikr-mulohazalar mavjud. H. Vamberi Movarounnahr tojini Amir Temur sharaf bilan kiyishini “Millat majlisi qurultoyning saylovi orqali xohladi”, deb qurultoyini o‘rta asrlar parlamenti deya tarif beradi [13]. Bugun bu terminning o‘rnida sessiya termini ishlatilishiga guvoh bo‘lamiz. “Tuzuklar” da kelishiga ko‘ra boshqaruvga oid masalalarni hal qilishda *qurultoydan* keyingi davlat majlisi *Kengash* hisoblangan. Bu termin bugungi kunga qadar ishlatiladigan davlat boshqaruviga oid termin hisoblanadi. Kengash ikkiga: katta Kengash va kichik Kengashdan iborat bo‘lib, Katta kengashdan farqli kichik Kengashda Amir Temurning eng yaqin kishilari qatnashganlar. Katta Kengashda mansabdor kishilar va tabaqalarning o‘tirish joylari belgilab qo‘yilgan, Kengashda devonbegi, vazirlar, bahodirlar, qichboz yigitlar, sayidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, mashoyix, oliy tabaqaga mansub kishilar, amir ul-umaro, beklar begi, amirlar, sardorlar, o‘nboshi, yuzboshi, mingboshi hamda qorovullar ham ishtirok etgan [25]. Bugungi kundagi davlat boshqaruviga oid mansabdor shaxslarning nomlarini solishtirsak, katta farqlarga duch kelamiz, bunga sabab esa zamon va makon hamda tilning takomillashishidir.

“Temur tuzuklari”dan keyingi davlat boshqaruviga oid manba sifatida Alisher Navoiyning asarlarini ayta olamiz. Alisher Navoiy “Tarixi mulki ajam” [3], “Majolis-un nafois” [4] kabi bir qancha asarlarida XV-XVI asrdagi tarixiy muhitni yoritish bilan birga, ijtimoiy-siyosiy turmush tarzi, davlat boshqaruvidagi jarayonlar, sinfiy tabaqalarni to‘laqonli aks ettirgan. Navoiy asarlarida uchraydigan davlat boshqaruviga oid terminlardan biri *saltanat* bo‘lib, davlat, hukmdorlik, hokimiyat ma‘nosida uchraydi. Bugunga kelib esa bu tarixiy terminga aylangan bo‘lib, bu so‘z o‘rnida davlat, hukumat terminlari ishlatilmoqda. Bundan tashqari Alisher Navoiyga tegishli manbalarda davlat boshqaruviga bilan bog‘liq *zamon, majlis, anjuman, shoh,*

shahanshoh, podshoh, xalifa, firavn, ray, qaysar kabi terminlar ishlatilganligiga guvoh bo‘lamiz. *Zamon* so‘zi o‘z ma’nosini hozirga qadar saqlab qolgan bo‘lib, qaysidir hukmdor yoki hukmdor sulola boshqaruvidagi vaqtga nisbatan ishlatilgan. Hozirda bu termin *davr* so‘zi bilan sinonim holatda qo‘llaniladi. Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida majlis ikki xil ma’noda – yig‘in, yig‘ilish, kengash va bob, bo‘limni ifodalash uchun qo‘llangan [14]. *Oliy majlis* bu hukmdor huzuridagi katta, asosiy yig‘ilish bo‘lib, hozirda qonun chiqaruvchi hokimiyatni ifoda etadi. Anjuman forsiy termin, majlisga qaraganda erkinroq tashkil etiladigan yig‘in bo‘lib, norasmiy ko‘rinishda o‘tkazilgan. Bugungi kunda biror tantana munosabati bilan bo‘ldigan yig‘in ma’nosini istifoda etadi[18]. Shoh termini podshoh terminining qisqarga shakli bo‘lib, ma’no jihatiga ko‘ra xon so‘zi bilan bir xil semantik ma’noga ega. Podshoh termini hukmdor shohning unvoni hisoblangan bo‘lib, bu termin leksema sifatida ilk bor Yusuf Bolosog‘uniy asarida qo‘llangan[10]. Shahanshoh shohlar shohi degan ma’noni bildirib, bir necha hududlarni birlashtirgan hukmdorlarning nomini ulug‘lash uchun ishlatilgan. *Xalifa* termini Navoiy ijodida ikki xil ma’no kasb etgan bo‘lib, musulmon davlatining diniy va dunyoviy boshlig‘i, ya’ni podshosi hamda o‘rinbosar, vazir tushunchalarini anglatgan. Bundan tashqari Navoiy asarlarida har mamlakatning hukmdorlari turli nomlar bilan atalgan. Misr podshohlariga nisbatan *firavn*, Hindiston hukmdori *ray*, Rum mamlakati shohi esa *qaysar*, terminlari bilan yuritilgan. Xitoy-chin hukmdorlariga nisbatan xoqon unvoni ishlatilganligi manblarda keltirilgan [6]. “Majolis un-nafois”[18] asari leksikasi o‘rganilganda davlatning bosh hukmdori va hukmdor vorislari nomlari alohida keltirib o‘tiladi. Keltirilgan birliklar asosan arabiy va forsiy ekanligi ta’kidlangan. Asarda hukmdor nomini ifodalagan so‘zlarning qo‘llanish chastotasi aniqlanganda eng ko‘p qo‘llangan, yo‘qori chastotaga ega termin sifatida *podshoh* so‘zi ko‘rsatib o‘tilgan. Bu terminga turkiy tilga forsiydan o‘zlashgan nasl-nasabni bildiruvchi -zoda qo‘shimchasi qo‘shilganda podshoh sulolasidan ekanligini ko‘rsatgan. *Podshohzoda* termini bilan sinonim holatda *shohzoda* leksik birligi ham ishlatilgan bo‘lib, bu so‘zlashuv nutqining osonlashishiga va nutqiy ixchamlikka xizmat qilgan. Alisher Navoiy asrlarida yo‘qori mansab va martaba nomlarining bir qanchasi keltirilgan bo‘lib, *kadxuda, hokim, vali, valiahd, atka, qozi* kabilar shular jumlasidandir. Navoiy tarixiy asarlarining leksikasi o‘rganilganda[1] bu sohaga oid terminlarning boshqa tarixiy asarlarga qaraganda ko‘pligi ta’kidlanadi. Shuningdek, *elchi* termini haqida ham alohida tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib[10], aslida sof turkiy bu so‘z bugungi kunga qadar o‘zining yetakchi semasini yo‘qotmagan holda faol istemolda. Bu termin Navoiy asarlarida ham rasmiy ham badiiy-estetik ma’noga ega so‘z sifatida qo‘llangan.

XULOSA

Davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyot jarayonlarini belgilash, shakllanishini oʻrganish bu butun bir xalqning oʻtmishidagi hayoti, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlari haqida manbalarni tahlil qilishni talab qiladi. Insoniyat qancha ming yillar davomida yer yuzida istiqomat qilishidan qatʼi nazar maʼlum boshqaruv asosida turmush kechirgan. Bu jarayonlar, tushuncha va terminlar haqida biz faqatgina bizgacha yetib kelgan nodir manbalardan bilishimiz mumkin. Tadqiqotimizda amalga oshirilgan muhokama va natijalar shuni koʻrsatdiki, tarixiy manbalarda keltirilgan terminlarning aksariyati, asosan, arab tilidan (boshqa tillardan kamroq) oʻzlashganlari bugungi kunda shu sohada faollikka ega. Yana ayta olamizki, davlat boshqaruvi terminlarining koʻlami XIV-XIX asrlarga oid manbalarda faol uchraydi.

Davlatchilik shakllanishi ibtidoiy davrdan boshlanib, hamisha hukmronlikka, hokimiyatga intilish boʻlgan, bu uchun koʻplab kurashlar olib borilgan. Qaysi davlatda boshqaruv puxta rejalashtirilgan, adolat oʻrnatilgan boʻlsa, shu davlatchilikka xos anʼanalar, ularni ifoda etuvchi terminlar shu kunga qadar saqlanib qolgan. Bu terminlarni tilshunoslik nuqtaʼi nazaridan tahlil qilish dolzarbdir. Davlat boshqaruvi terminlarining tarixiy manbalarini oʻrganish bugungi kunda rivojlanayotgan siyosiy, ijtimoiy fanlar rivoji uchun muhim.

REFERENCES

1. Абдувалиева Д.А. Алишер Навоий Тарихий асарлари лексикаси. Фил.фан.ф.д. (Phd). Дисс. – Тошкент., 2017. – Б. 66.
2. Ақобиров С.Ф. Тил ва терминология. – Т., Ўзбекистон КП МК. 1968. – Б. 5-7.
3. Алишер Навоий. Тарихи мулки аҷам // Асарлар. Ўн беш жилдлик. 14-жилд. Тошкент, 1967.
4. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн/ Тайёрловчи: С.Ғаниева. – Тошкент, 1961.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 15
6. Бекмуҳаммедов Х.Ю. Тарих терминлари изоҳли луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 166.
7. Бельчиков Ю.А. Общественно-политическая лексика В.Г. Белинского. – М., 1962.
8. Бурячок А.А. Формирование общего фонда социально-политической лексики восточнославянских языков. Автореф. дисс...док. филол. наук. – Киев, 1984.

9. Дадабаев Х. Термины обозначающие административные должности и титулы в старотюркских письменных памятниках XI-XIII вв. / «Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности» (тезисы докладов XXIX сессии РИАС, Ташкент, 1986). Ч .II. – М.Наука, 1986. – С. 45.
10. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально -экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIVвв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – С.64, 104-105.
11. Данилинко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
12. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 675 с.
13. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1995, -Б.35.
14. Исақова З.М. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика. ф.ф.ном... дисс... – Тошкент. 2010. – Б.23.
15. Исхаков М. Элементы согдийского языка в современном узбекском / «Историко-культурны контакты народов алтайской языковой общности». Тезисы докладов XXIX сессии постоянной международной алтаистической конференции (РИАС)
16. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. Основы и методы. – М. 1968; Основы построения научна-технической терминологии. – М. 1961; Лотте Д.С. Вопросы саимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических. – М. Наука, 1982.
17. Лейберова Н.М. Терминология государственного устройства в современном русском языке. Автореф. канд. филол. наук. – Л., 1984.
18. Madvaliyev A. v.b. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: “Sahhof”, 2021. – В. 15.
19. Маматов Х.Т. Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари. Юр.ф.н. дисс. – Тошкент: 2002. – Б. 94
20. Мильшин П.К. Обогащение общественно-политической лексики русского литературного языка в советскую эпоху: Автореф. Дисс... канд. филол. наук. – Ростов н/Д, 1964.
21. Низомулмулк. Сиёсатнома.(Сияр-ул мулук). Шодмон Воҳид, Эркинов А. Таржимаси – Т: Янги аср авлоди, 2010.
22. Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли (илк ва ўрта асрлар): ф.ф.д. дисс. – Тошкент. 2016. – Б. 20, 22-41,46.
23. Реформатский А.А. Что такой термин и терминология?/Вопросы терминологии. – М. 1961. – С. 46-54.

24. Ткачева И.О. Политическая лексика в современном русском языке: семантические асобинности и проблемы лексикографического представления. Дисс...канд. филол. наук. – Санк-Петербург,2008.
25. Темур тузуклари. – Т.: 1996. . – Б. 114.
26. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.//Труды МИФЛИ. Т.5.Сборник статей по языковедению. – М., 1939. – С. 3-54.
27. uz.m.wikipedia.org
28. www.temurtuzuklari.uz

THE CONCEPT OF SHARE OWNED BY PARTICIPANTS IN LIMITED LIABILITY COMPANIES

Davronov Azizbek Baxodir ugli

Graduate student of Tashkent State Law University

E-mail : davronovazizbek02201998@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada masuliyati cheklangan jamiyatda ulushlar va ular bilan bog'liq huquq munosabatlar, jumladan, ulushlarga egalik qilish va shu orqali vujudga keladigan huquq va majburiyatlar borasida mulohazalar bildirilgan.

***Tayanch so'zlar:** tadbirkorlik subyekti, korporativ huquqiy munosabatlar, ulush, ustav fondi, ishtirokchilik, mas'uliyati cheklangan jamiyat.*

ANNOTATION

This article expresses considerations regarding shares in a society with limited liability and the relationship of rights associated with them, including ownership of shares and the rights and obligations arising through it.

***Keywords:** business entity, corporate legal relations, share, charter fund, participation, limited liability company.*

АННОТАЦИЯ

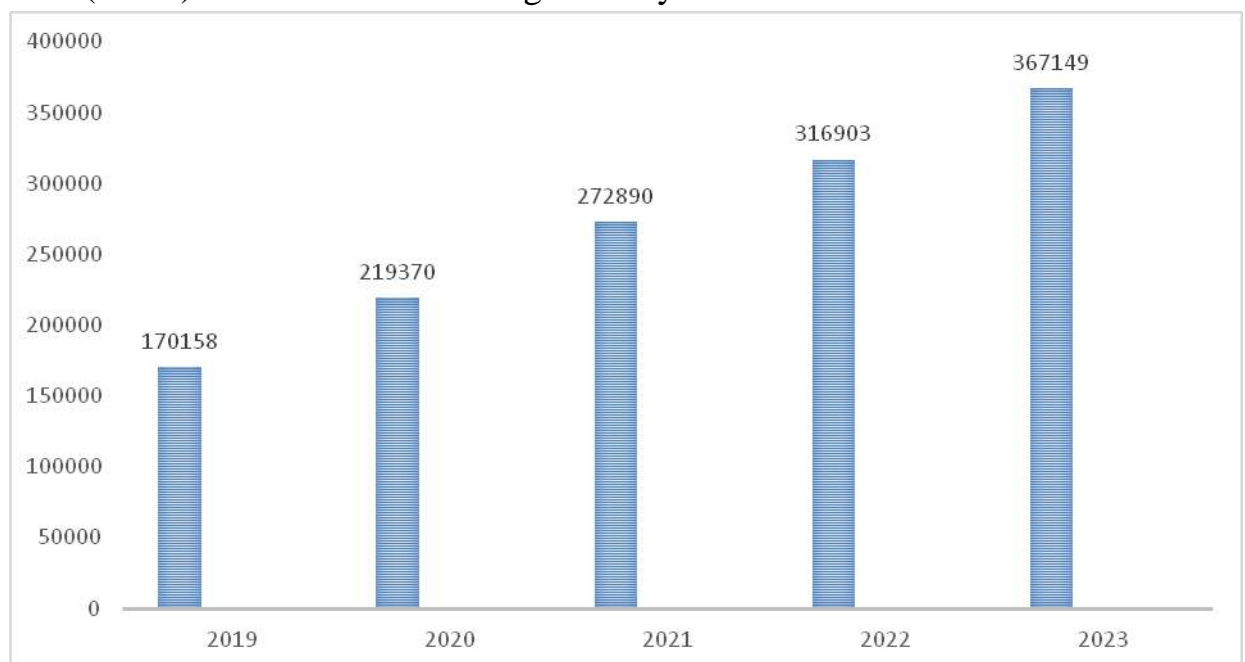
В этой статье рассматриваются доли и связанные с ними правоотношения в компании с ограниченной ответственностью, включая право собственности на доли и возникающие в результате права и обязанности.

***Ключевые слова:** хозяйствующий субъект, корпоративные правоотношения, доля, уставный фонд, участие, общество с ограниченной ответственностью.*

In recent years, the share of business entities in the state economy in our country has been growing year by year. We can confirm this with the following statistics. In the Republic of Uzbekistan in January-June 2022, the share of small business entities in **GDP** was **50.5%**. In the previous corresponding period: 2020 - in January-June - **52.6%**; In January-June 2021, it was ¹⁶⁵**52.9%**.

¹⁶⁵ Uzbekistan Republic President in the presence of Statistics agency . <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangilikar>

In our country, efforts are being made to create favorable opportunities for the business environment and its development for those engaged in event activities ¹⁶⁶. As a vivid example of this, not only the establishment of entrepreneurial activity by legal norms, but also the fact that the head of our state organizes personal meetings with entrepreneurial entities and studies their problems under his own leadership indicates that entrepreneurial activity in Uzbekistan is a state-level issue. In particular, on August 22, 2022, a meeting with entrepreneurs was held under the leadership of the head of state. As a result of this meeting, one of the biggest achievements given to entrepreneurs was that starting from January 1, 2023, a single 4% tax rate will be introduced instead of the current rates of 4% to 25% turnover tax for micro businesses ¹⁶⁷. In recent years, entrepreneurship and the number of business entities in the field have grown significantly in our country compared to the previous period. As of January 1, 2023, the largest number of enterprises operating in our country according to their organizational and legal form is accounted for by limited liability companies (LLCs). The last five in their growth dynamics as follows:

Above from numbers apparently entrepreneurship _ _ subjects the number from per year grow up is going and this while that's it the field in order to put condensed and legalized the system work exit and that's it through in order to put.

First, entrepreneurship activity to the concept stopping let's go Entrepreneurship activity entrepreneurship activity subjects by to legislation

¹⁶⁶ Khakberdiev AA ARBITRATION COURT: SOME ISSUES OF LAW PROTECTION //World Bulletin of Management and Law. - 2021. - T. 4. - S. 9-12 .

¹⁶⁷ KHAKBERDIEV A. HISTORY AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE ARBITRAL TRIBUNAL //International Journal of Early Childhood. - 2022. - T. 14. - no . 02. - S. 2080-2090.

according to done to be increased, itself risk by doing and own proprietary responsibility under income to get directed activity our understanding can¹⁶⁸ Everyone is an entrepreneur activity with is not engaged . In this above as said entrepreneurship subjects by done increase in the law mean caught Now entrepreneurship subjects who are to be possible clarified if we get.

Entrepreneurship subjects when it is said - relevant in order state from the list past and entrepreneurship activity with engaged in legal and physical individuals our understanding can¹⁶⁹ According to the Law¹⁷⁰ of the Republic of Uzbekistan No. 310-II of December 6, 2001 "On Limited Liability and Additional Liability Companies" (hereinafter referred to as the Law), a limited liability company how society the fact that explaining given to him according to one or one how many person by organize done, statute fund or statute capital establishment documents with defined in quantities to shares divided economy society to be understood and his participants society saw damage according to themselves added contributions in the amount responsible to be and LLC obligations according to responsible not to be defined¹⁷¹. Society organize to do one how many person (singular the person is also organized to do can) by done is increased and in this they are of society statute fund set they get and which participant how much in quantity share to add agree they get. Theirs here it is that's it percentage in the form of share of society statute fund organize does about LLC to the law according to of society participants legal and physical persons to be possible mean caught _ of society participant to be participant for one series rights and obligations cause emits and of these all of them proprietary rights and material rights with closely depends is considered to participate in the management of the company on the basis stipulated in the founding contract of the company, to distribute the received profits, to obtain information about the activities of the company in the manner specified in the founding documents and to get acquainted with its accounting books, to share one's share in the authorized capital of the company or its known can dispose of the part freely. In this case, the participant can sell his share, give up rights in favor of another person. All this occurs in a legal or physical person when he becomes a participant of the society¹⁷². In order to become a

¹⁶⁸ Štefānik L., Khakberdiev A., Davronov D. CLASSIFICATION AND TYPES OF ARBITRATION COURTS // Norwegian Journal of Development of the International Science. - 2022. - no . 79-2. - S. 19-25.

¹⁶⁹ Entrepreneurship activity of freedom guarantees about ” Uzbekistan Republic law (new edit)

¹⁷⁰ Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan, 2015, No. 33, Article 439. Page 51.

¹⁷¹ А.А.Хакбердиев Низоларни муқобил тартибда ҳал қилишда ҳакамлик ва арбитраж судининг ўрни ва уларнинг турлари // Журнал правовых исследований. - 2022. - 7-йилд. - 4.

¹⁷² Abdumurad K. Ensuring Confidentiality in the Detection and Investigation of the Crimes of Money Laundering // Rechtsidee . - 2019. - T. 5. – no. 2. - S. 10.21070/ jhr . 2019.5. 65-10.21070/ letter . 2019.5. 65.

participant of the society, it is necessary to own a certain number of shares from the authorized fund of the society¹⁷³.

When a business entity is newly established, the amount of the company's shares and the amount of the share of each member of the company, as well as the terms of their addition, are specified in the company's foundation contract. The number of shares and their nominal values are determined by the founding agreement¹⁷⁴. We should assume that the person who joins as a participant has a certain number of shares of the company and has a number of rights as well as certain responsibilities. For example, if the participant does not fulfill the obligations related to the addition of shares, it causes the liability specified in the founding agreement. The founders will mutually agree on the application of the measure during the establishment of the society, and their agreements will be specified in the foundation contract of the society. Thus, the authorized capital of the company is a separate fund that constitutes the minimum amount of the company's assets, and this fund is formed to guarantee the interests of the company's creditors. This shows that the authorized capital of the company is the property of the company. The society is a separate legal entity, but there is a relationship between the society and its founder. When the company is founded, the founders undertake to form the authorized capital of the company according to the founding agreement. So, the founder is considered to have fulfilled his obligations to the society by entering the funds or property belonging to him to the society's balance sheet, i.e. to the society's property. The contribution can be in property value or non-property items¹⁷⁵. This, in turn, means that the founder will have the material right not only to receive his share of the net profit achieved as a result of the company's activities, but also to manage the company. The sum of properties added by the participants of the society in accordance with the agreement concluded at the time of the establishment of the society according to the founding agreement constitutes the charter fund of the society. The participants who participated in the creation of the chartered fund of the society will have certain rights and obligations in the management and operation of the society according to the ratio of the contributed shares. Owning shares gives rights such as ownership of a certain

¹⁷³ Khakberdiev A. THE PROCESS OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT WITH AN EMPLOYEE OF A FOREIGN EMBASSY //Science and innovation. - 2022. - T. 1. – no. C7. - S. _ 303-306 .

¹⁷⁴ Hakberdiev AA CHALLENGES OF ARBITRATION IN REFORMING CIVIL AND ECONOMIC PROCEDURAL PROCESSES //Archive of Conferences. - 2021. - S. 159-162

¹⁷⁵ Khakberdiev AA PROSPECTS OF IMPROVING ARBITRATION COURTS AS ONE OF THE METHODS OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION IN UZBEKISTAN //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. - 2023. - T. 4. – no. 1. - S. 77-88 .

amount of property, familiarization with the activities and calculations of the company, based on the direct ownership of the company¹⁷⁶.

Several foreign scientists have tried to reveal the essence of the concept of shares in economic societies by giving their definitions to the concept of shares. J. Farwell defined the share as a percentage that is measured by the amount of money and consists of various rights in the contract, including the right to a greater or lesser amount of money¹⁷⁷. A number of scientists, in particular, V. Gorlov, OD Antiseferov, emphasize that the founders have the right to own only a share in the authorized capital. In addition, the nature of the right to share is described in different ways in the corporate law. The above scholars have expressed their opinion that the share has the nature of obligation because it only represents the claim of the participants to the corporation¹⁷⁸. Others consider the share right to be a property right. In particular, SA Zinchenko uses the term "unreal absolute property right" to explain the nature of the share. According to it, property rights are established in property rights with value. V. Lapach also expressed his views on the share, justifying the property characteristic of the corporation share by way of analogy: "no matter how strange it may seem, the share is an ideal part of ownership of the property of a company or company. From the opinions of the above scholars, we can understand that while some scholars say that the added shares retain the property and ownership rights of the participant who added the shares, another group of scholars say that the shares are at the expense of the society in order to acquire certain rights. Those who have given explanations that it will pass and give a number of intangible rights to the participant who added this share. Since these opinions are expressed from the point of view of foreign legislation, some of them may correspond to our legislation, and some of them may not¹⁷⁹.

In conclusion, we can say that the ownership of shares in business societies creates a number of rights and obligations. For example, participation in the management of the company and the founding agreement of the company as a whole will specify the rights and obligations of the participants who own shares. This may mean that any economic or management action is directly related to the shareholder. For example, a participant of the company wants to sell a share, and in such a case only the participants of the company can use the preferential right, it is specified in

¹⁷⁶ Yu P., Khakberdiev A. ABOUT PSYCHOLOGICAL FEATURES CONDUCTING AN INTERROGATION //Norwegian Journal of Development of the International Science. - 2021. - no . 60-3. - S. 6-9.

¹⁷⁷ Company law. Second edition. Simon Goulding, BA, LL.M, Barrister. Lecturer in law University of East England. London.

¹⁷⁸ Zinchenko S.A. Corporate relations and reforming civil law in Russia. Grazhdanskoe pravo 2014.

¹⁷⁹ Khakberdiev AA WAYS OF IMPROVING ARBITRATION COURTS IN UZBEKISTAN //INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS. - 2023. - T. 2. – no. 14. - S. 75-81.

the Law on LLC. Share to be sold can, but share received person of society participant recognition as _ again one process is considered That is the rest of participants consent through share received person of society to the participant rotation possible note reached passed. If legal or physical person in society to share have can't be if , then society with never how depends rights and obligations to the body does n't come From this come come out and that's it we say perhaps the farm in societies to share have to be this in person directly society with related right and obligations to the body to bring is considered.

REFERENCES

1. Uzbekistan Republic President in the presence of Statistics agency .
<https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangilikar>
2. Khakberdiev AA ARBITRATION COURT: SOME ISSUES OF LAW PROTECTION //World Bulletin of Management and Law. - 2021. - T. 4. - S. 9-12 .
3. KHAKBERDIEV A. HISTORY AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE ARBITRAL TRIBUNAL //International Journal of Early Childhood. - 2022. - T. 14. - no . 02. – S. 2080-2090.
4. Štefánik L., Khakberdiev A., Davronov D. CLASSIFICATION AND TYPES OF ARBITRATION COURTS // Norwegian Journal of Development of the International Science. - 2022. - no . 79-2. - S. 19-25.
5. Entrepreneurship activity of freedom guarantees about ” Uzbekistan Republic law (new edit)
6. Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan, 2015, No. 33, Article 439. Page 51.
7. А.А.Хакбердиев Низоларни муқобил тартибда ҳал қилишда ҳакамлик ва арбитраж судининг ўрни ва уларнинг турлари // Журнал правовых исследований. - 2022. - 7-jild. - 4.
8. Abdumurad K. Ensuring Confidentiality in the Detection and Investigation of the Crimes of Money Laundering // Rechtsidee . - 2019. - T. 5. – no. 2. - S. 10.21070/ jhr . 2019.5. 65-10.21070/ letter . 2019.5. 65.
9. Khakberdiev A. THE PROCESS OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT WITH AN EMPLOYEE OF A FOREIGN EMBASSY //Science and innovation. - 2022. - T. 1. – no. C7. - S. _ 303-306.
10. Hakberdiev AA CHALLENGES OF ARBITRATION IN REFORMING CIVIL AND ECONOMIC PROCEDURAL PROCESSES //Archive of Conferences. - 2021. - S. 159-162

11. Khakberdiev AA PROSPECTS OF IMPROVING ARBITRATION COURTS AS ONE OF THE METHODS OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION IN UZBEKISTAN //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. - 2023. - T. 4. – no. 1. - S. 77-88.
12. Yu P., Khakberdiev A. ABOUT PSYCHOLOGICAL FEATURES CONDUCTING AN INTERROGATION //Norwegian Journal of Development of the International Science. - 2021. - no . 60-3. - S. 6-9.
13. Company law. Second edition. Simon Goulding, BA, LL.M, Barrister. Lecturer in law University of East England . London .
14. Zinchenko S.A. Corporate relations and reforming civil law in Russia. Grazhdanskoe pravo 2014.
15. Khakberdiev AA WAYS OF IMPROVING ARBITRATION COURTS IN UZBEKISTAN //INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS. - 2023. - T. 2. – no. 14. - S. 75-81.

УДК 347.78

**ПЕРСПЕКТИВЫ ОХРАНЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, СОЗДАННЫХ
ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ ПОСРЕДСТВОМ РЕЖИМА SUI
GENERIS**

Джалилова Камила Абдусаидовна

студентка магистратуры

Ташкентский государственный юридический университет

Электронная почта: kamiladzhilil@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Сегодня в условиях стремительного развития современных технологий и искусственного интеллекта возникает объективная необходимость правового регулирования вопросов, касающихся произведений, созданных искусственным интеллектом. В частности, особую важность приобретают вопросы определения автора подобных объектов, а также соответствия критериям охраноспособности объектов авторского права. Однако современные тенденции развития авторского права свидетельствуют о том, что на данный момент существуют некоторые проблемы с разработкой механизмов для правовой защиты произведений, сгенерированных искусственным интеллектом. На основании указанных проблем автором был проведен анализ различных правовых систем и высказаны предложения по внедрению режима sui generis для охраны объектов, сгенерированными компьютерными технологиями.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, искусственный интеллект, авторское право, режим sui generis, право droit d'auteur, инвестиционный критерий.

**PROSPECTS FOR THE PROTECTION OF ARTWORKS CREATED
BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE THROUGH THE SUI GENERIS
REGIME**

ABSTRACT

Today, in the context of the rapid development of modern technologies and artificial intelligence, there is an objective need for legal regulation of issues related to artworks created by artificial intelligence. In particular, the issues of determining the author of such objects, as well as compliance with the criteria for the protection of copyright objects, are of particular importance. However, current trends in the development of copyright indicate that at the moment there are some problems with

the development of mechanisms for the legal protection of artworks generated by artificial intelligence. Based on these problems, the author analyzed various legal systems and made proposals for the introduction of a sui generis regime for the protection of objects generated by computer technologies.

Keywords: *intellectual property, artificial intelligence, copyright, sui generis regime, droit d'auteur right, investment criteria.*

ВВЕДЕНИЕ

Изменения в социально-экономической ситуации, связанные с внедрением современных технологий, неизбежно влекут за собой реформы в правовых подходах к устоявшимся понятиям. После многолетних дебатов среди ученых и различных законодательных экспериментов в разных странах компьютерные программы заняли свое место среди объектов, охраняемых авторским правом на международном уровне. Сегодня главной технической проблемой, которую необходимо решить законными средствами, является искусственный интеллект.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В рамках данной статьи использовались современные методы познания явлений и процессов. В ходе данного исследования использовались как общенаучные (диалектический, системный, метод контент-анализа, сравнение, классифицирование), так и частные методы (формально-юридический, сравнительно-правовой, системно-структурный, описательно-аналитический, статистический, исторический).

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Искусственный интеллект прочно вошел в повседневную жизнь человечества, в том числе и в креативную индустрию. В настоящее время технологии, связанные с искусственным интеллектом, часто используются при создании контента, анализе информации, продюсировании музыки и постпродакшене аудиовизуальных произведений¹⁸⁰.

Главной юридической проблемой сегодняшнего дня является оценка автономных компьютерных систем, генерирующих новые объекты, которые могут быть объектом авторского права, с условием, что в процессе создания отсутствует человеческий фактор. На протяжении долгого времени система авторского права *droit d'auteur* придерживалась позиции, что автором может

¹⁸⁰ N Anantrasirichai, D Bull, Artificial Intelligence in the Creative Industries: A Review (2020).

быть только физическое лицо, так как процесс создания произведений характеризуется творчеством, главной предпосылкой которого является оригинальность. При отсутствии этих критериев авторское право не может охранять объект, в связи с чем личные неимущественные и имущественные права не возникают.

Для проведения настоящего исследования в этой статье будут проанализированы различные подходы к определению искусственного интеллекта и понятия авторства в связи с ним. В статье также будут выявлены тенденции в практике правовой защиты права интеллектуальной собственности на искусственный интеллект - на основе индивидуальных решений китайских судов и патентных ведомств ЕС. Кроме того, будет проведен сравнительный анализ действующего законодательного регулирования в ЕС, США, Великобритании и Украины для оценки национальной законодательной инициативы по защите результатов искусственного интеллекта режимом *sui generis*.

Вопрос о том, может ли компьютерное творчество охраняться авторским правом, на самом деле не является новым, по крайней мере, в США. Еще в 1965 году Реестр авторских прав США сообщил Конгрессу об обеспокоенности ростом компьютерных технологий и задался вопросом, следует ли проводить грань между авторством человека и компьютерным производством¹⁸¹. Более десяти лет спустя, в 1978 году, Национальная комиссия США по новому технологическому использованию произведений, защищенных авторским правом (CONTU Commission), отчиталась по этому вопросу и пришла к такому выводу, что компьютеры, используемые для создания произведений, были всего лишь "инертными инструментами творчества" и не обладали признаками искусственного интеллекта¹⁸².

Исследования и правовое регулирование не продвинулись вперед без определения основных характеристик системы искусственного интеллекта. Для целей этого исследования будут рассмотрены различные определения этого термина с учетом возможного применения в правовой практике.

Понятие искусственного интеллекта, данное в самой последней резолюции Европейского парламента об искусственном интеллекте, определяет "**систему искусственного интеллекта**" как "*систему, которая демонстрирует поведение, имитирующее интеллект, в частности, путем сбора и обработки данных, анализа и интерпретации окружающей среды и*

¹⁸¹ US Copyright Office, 68th Annual Report of the Register of Copyrights (1965), C.5.

¹⁸² National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works (CONTU Commission) – Final Report (1978), C.44

принятия мер с некоторой степенью автономии". В то же время парламент четко заявил, что любые требуемые изменения в существующей правовой базе должны начинаться с разъяснения того, что системы искусственного интеллекта не обладают ни правосубъектностью, ни человеческим сознанием и что их единственная задача - служить человечеству¹⁸³.

Среди ученых также была сделана попытка обобщенно определить понимание искусственного интеллекта. П.М. Морхат определяет искусственный интеллект как полностью или частично автономную самоорганизующуюся компьютерно-аппаратную (виртуальную) или (киберфизическую), включая (биокибернетическую), систему, которая является не живой в биологическом смысле, но наделенный соответствующим математическим программным обеспечением и программно-синтезаторными способностями, и возможностями¹⁸⁴.

Несмотря на многочисленные исследования ученых в этой области, в настоящее время общепринятое научное определение искусственного интеллекта отсутствует, ввиду того что технология искусственного интеллекта находится в постоянном состоянии развития, и каждое определение отражает процесс только на определенном этапе. Более того, не существует правильного рабочего определения искусственного интеллекта, поскольку каждое из них имеет теоретическую и практическую ценность¹⁸⁵.

Стремительное развитие технологий и искусственного интеллекта привело к тому, что появилась возможность создавать объекты науки, литературы и искусства посредством автоматизированных систем, что сделало вопросы, связанные с авторским правом на произведения, созданные компьютерными технологиями, более актуальными.

Вопрос о том, кто является автором произведения, сгенерированного искусственным интеллектом, является решающим ввиду того, что в подавляющем большинстве стран автором признается человек и он же является перволадельцем авторских прав. Требование к автору произведения быть физическим лицом отражено в таких международных актах, как Всеобщая декларация прав человека и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, где указано, что каждый человек имеет право

¹⁸³ European Parliament Resolution of 20 January 2021 on Artificial Intelligence: Questions of interpretation and application of international law in so far as the EU is affected in the areas of civil and military uses and of state authority outside the scope of criminal justice (2020/2013(INI))

¹⁸⁴ P.M. Morhat, 'The Legal Personality of Artificial Intelligence in Intellectual Property Law: Civil Law Issues' (Dr. Sc. (Law) thesis, Russian State Intellectual Property Academy 2018).

¹⁸⁵ L Mayidanyk 'Artificial Intelligence and Sui Generis Right: A Perspective for Copyright of Ukraine?' 2021 3(11) Access to Justice in Eastern Europe, C. 147

на защиту его моральных и материальных интересов, являющихся результатом научных, литературных или художественных трудов, автором которых он является¹⁸⁶. Использование слова “каждый” дает основание предполагать, что необходимо наличие человеческого элемента. Также из положений Бернской конвенции об охране литературных и художественных произведений и Римской конвенции об охране прав исполнителей, изготовителей фонограмм и вещательных организаций можно сделать вывод, что под авторами и исполнителями следует понимать только людей.

Данное требование законодательно регламентировано в ряде стран: Испании, Германии, Франции, США и т.д. К примеру, когда в 1956 году американские математики Мартин Кляйн и Дуглас Болито попытались зарегистрировать созданную компьютером песню “Push Button Bertha”, Бюро авторских прав США отказало в регистрации, добавив, что никто никогда не регистрировал музыку, созданную машиной¹⁸⁷.

Таким образом, можно утверждать, что автоматизация в этой области, то есть перенимание творческого процесса у людей, противоречит традиционной концепции авторства, основанной на авторском праве.

Существуют и такие системы авторского права, которые не устанавливают прямых требований к автору произведения. В соответствии с законодательством Европейского союза (далее — ЕС) требования к авторству отсутствуют, ввиду того что концепция авторства в законодательстве ЕС об авторском праве связана с требованием оригинальности. Однако если исходить из толкований Суда Европейского союза (СЗЕУ), то работа должна быть «собственным интеллектуальным творением автора». В деле «Painer» Суд Европейского союза разъяснил, что интеллектуальное творение принадлежит автору, если оно отражает его личность. Суд добавил, что это имело бы место, если бы автор был в состоянии выразить свободный и творческий выбор, т.е. «личный подход». Согласно решению суда по делу *Eva-Maria Painer v. Standard Verlags GmbH* и других, только человек может соответствовать необходимым требованиям: делать различные творческие выборы и придавать работе “индивидуальный оттенок”, отражающий индивидуальность.

Это говорит о том, что требование оригинальности предполагает некоторую степень авторства человека и подтверждает антропоцентрический характер режима авторского права ЕС — характеристика, присущая странам гражданского права континентальной Европы, которые исторически

¹⁸⁶ Всеобщая декларация прав человека, принята [резолюцией 217 А \(III\)](#) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года

¹⁸⁷ Bridy, “The Evolution of Authorship” 39 Colum. J. L. & Arts 395, 2016. С. 395–397

сосредоточились на праве *droit d'auteur* к авторству как символу человеческого творчества и индивидуальности¹⁸⁸.

Объекты, созданные искусственным интеллектом, в зависимости от их формы выражения, могут быть защищены правом интеллектуальной собственности, что ставит под сомнение понятие "создатель" с точки зрения оригинальности. Практическую ценность в основном составляют изобретения и объекты авторского права, созданные искусственным интеллектом.

Как показывают результаты исследований различных систем права, в настоящее время существующие режимы охраны авторского права не могут соответствовать тем объектам, которые создаются искусственным интеллектом. Отсутствие человеческого авторства, а равно и оригинальности является ключевым фактором в этом вопросе. Тем не менее, заинтересованные лица неизбежно будут требовать предоставления какой-либо формы исключительных прав для защиты конечных результатов процессов, управляемых компьютерами. В таком случае может быть предложена охрана с помощью режима *sui generis*, что является своего рода защитой, которая могла бы стимулировать разработку и использование творческих платформ с искусственным интеллектом, в то же время сохраняя человеческую изобретательность¹⁸⁹.

Sui generis (букв. *своеобразный, единственный в своём роде*) - латинское выражение, означающее уникальность правовой конструкции (акта, закона, статуса и т. д.), которая, несмотря на наличие известного сходства с другими подобными конструкциями, в целом не имеет прецедентов¹⁹⁰. Право *sui generis* в интеллектуальной собственности можно рассматривать как вариант правового регулирования предмета, который отличается от общепринятых концепций интеллектуальной собственности, но тесно связан с ними. Такой же точки зрения придерживается и М. Хейлвуд, который ссылается на права интеллектуальной собственности *sui generis* как на правовую систему защиты объектов, которые имеют некоторые общие характеристики с законодательством об интеллектуальной собственности, но отличаются уникальными способами обеспечения защиты новых объектов¹⁹¹.

На законодательном уровне в 1996 году Директива Европейского Парламента и Совета 96/9/ЕС «О правовой защите баз данных» впервые

¹⁸⁸ Enrico Bonadio & Luke McDonagh, «Artificial intelligence as producer and consumer of copyright works: evaluating the consequences of algorithmic creativity», 2020. С.3

¹⁸⁹ Anne Lauber-Rönsberg and Sven Hetmank, "The Concept of Authorship under Pressure: Does Artificial Intelligence Shift Paradigms?" (2019) 14 J.I.P.L. С. 509,

¹⁹⁰ <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1710062>

¹⁹¹ M Halewood, 'Indigenous and Local Knowledge in International Law' (n 36).

предоставила право особого рода – «*sui generis*» относительно баз данных и определила режим «*sui generis*» как режим, который предоставляется для защиты баз данных независимо от их оригинальности, на основе значительных инвестиций.

Преимущество режима *sui generis* (в отличие от использования полного объема авторского права для защиты таких произведений) заключалось бы в том, что правообладателям мог бы быть предоставлен лишь ограниченный объем защиты, позволяющий им препятствовать использованию другими точными копиями созданного машиной произведения. С этой точки зрения, по сути, это была бы защита только от буквального копирования. Что касается срока охраны, в отличие от обычного срока действия авторского права, в контексте искусственного интеллекта может применяться очень короткий срок, например, три года с даты публикации работы (срок, предложенный в недавнем АИРПИ “Учебный вопрос” голландских делегатов)¹⁹².

Великобритания была первой страной, которая решила предоставить защиту авторских прав произведениям, созданным на компьютере. Прагматичный подход виден в Законе Об авторском праве, промышленных образцах и патентах 1988 года (CDPA). В соответствии с разделом 9(3), «в случае литературного, драматического, музыкального или художественного произведения, созданного с помощью компьютера, автором считается лицо кем предпринимаются меры, необходимые для создания произведения». Это положение применяется только в случае литературных, драматических, музыкальных или художественных произведений, созданных компьютерами. Это дает основание предполагать, что другие типы произведений, которые могут быть созданы машинами, такие как фильмы, программное обеспечение или базы данных, не защищены авторским правом Великобритании¹⁹³.

Произведение, созданное компьютером, определяется как произведение, созданное компьютером при таких обстоятельствах, когда отсутствует автор-человек. Закон рассматривает автора как лицо, которым принимаются меры, необходимые для создания произведения, и устанавливает 50 лет защиты. Аналогичный правовой режим предусмотрен в некоторых других странах общего права, например, в Индии и Ирландии¹⁹⁴.

¹⁹² AIPPI Summary Report – 2019 Study Question on Copyright/Data Copyright in Artificially Generated Works, C.17,

¹⁹³ Alessio Chiabotto, “Intellectual Property Rights over non-human generated creations”, 2017

¹⁹⁴ L Mayidanyk ‘Artificial Intelligence and Sui Generis Right: A Perspective for Copyright of Ukraine?’ 2021 3(11) Access to Justice in Eastern Europe, C. 150

В 2020 году был опубликован проект нового закона Украинской Республики «Об авторском праве и смежных правах», в котором самым обсуждаемым изменением стало введение права *sui generis* по отношению к неоригинальным объектам, сгенерированными компьютерными технологиями (computer generated object). Новая редакция закона вступила в силу 1 января 2023 года.

Закон определил неоригинальный объект, сгенерированный компьютерной программой как объект, отличающийся от существующих подобных объектов и образованный в результате работы компьютерной программы без непосредственного участия физического лица в образовании этого объекта. На такие объекты не распространяются личные неимущественные права. Имущественные права, вытекающие из права *sui generis*, приравниваются к имущественным правам автора. Однако из смысла статьи 33 закона Украинской Республики «Об авторском праве и смежных правах» вытекает, что в праве *sui generis* (право особого рода) отсутствует понятие «автора», и вместо него используется «субъект права особого рода».

К таким субъектам, имеющим право *sui generis*, относятся лица, которым принадлежат имущественные права или которые имеют лицензионные права на компьютерную программу, с помощью которой был создан объект. Это могут быть авторы компьютерной программы, их наследники, лица, которым были переданы (переуступлены) имущественные права на компьютерную программу, или законные пользователи компьютерной программы. Срок охраны согласно проекту, составляет 25 лет с момента создания соответствующего объекта¹⁹⁵.

Идея возможного предоставления авторских прав на результаты, созданные искусственным интеллектом, поддерживается и китайскими судами. 2 апреля 2020 года Пекинский суд по интеллектуальной собственности вынес решение по делу под названием " Gao Yang v Youku ". В этом случае специальная камера, прикрепленная к воздушному шару, автоматически снимала видеозаписи поверхности земли. При обсуждении вопросов авторского права суд постановил, что, хотя камера находилась вне контроля человека во время процесса автоматической записи сверху, все же имело место вмешательство человека, отраженное в предварительном выборе режима видеозаписи, формата отображения видео, чувствительности и других параметров камеры. Считалось, что эти параметры были установлены заранее; следовательно, скриншоты, выбранные из видео, автоматически сделанных камерой, представляют собой фотографические произведения, и

¹⁹⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2811-20?lang=uk#n461>

несанкционированное использование этих изображений другими лицами представляет собой нарушение авторских прав на фотографическую работу истца¹⁹⁶.

Как видно из опыта зарубежных стран, всё больше юрисдикций предоставляют правовую охрану произведениям, сгенерированным искусственным интеллектом, что обусловлено инвестиционной привлекательностью подобных объектов.

Республика Узбекистан также активно внедряет искусственный интеллект в различные области, в связи с чем были приняты ряд мер по внедрению современных технологий в стране. К примеру, в 2020 году Указом Президента Республики Узбекистан была утверждена Стратегия «Цифровой Узбекистан-2030» во исполнение одной из направлений которой было принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта». В 2022 году был создан совет по искусственному интеллекту (совет по ИИ) при Министерстве инновационного развития. Совет принимает участие в разработке предложений развития Национальной стратегии Узбекистана по искусственному интеллекту. Также известно, что в рамках совета будут созданы рабочие группы, которые объединят исследователей этой сферы с компаниями для проведения практических экспериментов с использованием искусственного интеллекта и их внедрения в экономику страны¹⁹⁷.

Однако данные изменения и реформы не предполагают совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности с учётом внедрения искусственного интеллекта. В соответствии с общими положениями Закона Республики Узбекистан «Об авторском праве и смежных правах», в качестве объектов авторского права всё ещё не признаются **результаты, сгенерированные компьютерной программой**, без осуществления человеком творческой деятельности. Как указывалось ранее ввиду того, что в Узбекистане начался процесс повсеместного внедрения технологии искусственного интеллекта, нет сомнений, что в ближайшем будущем количество произведений, сгенерированных компьютерной системой, значительно возрастет. Несмотря на то, что такие произведения не отвечают всем критериям охраноспособности объектов авторского права, они обладают экономической ценностью, что оправдывает необходимость их охраны в качестве объектов авторского права.

¹⁹⁶ ‘Does China Back Copyrights for Automatic Photos from a Hot-Air Balloon?’ (China Justice Observer, 2020)

¹⁹⁷ <https://uz.sputniknews.ru/20220825/v-uzbekistane-sozdali-sovet-po-iskusstvennomu-intellektu-27457147.html>

Для того, чтобы предупредить возникновение возможных противоречий и споров касательно произведений, созданных искусственным интеллектом, а также поощрять использование технологий при создании произведений науки, искусства и литературы, необходимо пересмотреть некоторые нормы Закона Республики Узбекистан «Об авторском праве и смежных правах» с учётом опыта тех зарубежных стран, которые ведут соответствующую политику в области авторских прав. В частности, необходимо в Закон Республики Узбекистан «Об авторском праве и смежных правах» внедрить особое право *sui generis* по отношению к неоригинальным объектам, сгенерированными искусственным интеллектом.

Однако, прежде чем вносить какие-либо изменения и дополнения в законодательство, следует провести некоторые исследования и определить перспективы внедрения режима *sui generis* по отношению к объектам, сгенерированным компьютерной системой, так как реформирование данной области без должных исследований может привести к чрезмерной защите объектов, созданных искусственным интеллектом, что, в свою очередь, приведет к монополизации определенных сфер творчества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании вышеизложенного, можно предполагать, что режим *sui generis* как способ охраны произведений, созданных искусственным интеллектом, был выбран ввиду того, что компьютерная работа в целом не считается оригинальной и не отражает собственное творение автора. Но в то же время в такую компьютеризированную работу потенциально могут быть вложены значительные инвестиции, в связи с чем охрана подобных объектов считается экономически целесообразной. Более того, предоставление охраны таким произведениям будет стимулировать людей программировать компьютерные технологии на создание произведений и положительно повлияет на культурное развитие страны в его современном понимании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Нормативно-правовые акты

- 1.1 Всеобщая декларация прав человека, *принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года*
- 1.2 Закон Украины «Об авторском праве и смежных правах» от 23.12.1993 №3792-П II
- 1.3 European Parliament Resolution of 20 January 2021 on Artificial Intelligence.

2. Монографии, учебные пособия, брошюры

2.1 N Anantrasirichai, D Bull, Artificial Intelligence in the Creative Industries: A Review. *Artif Intell Rev* 55, 2022. – С. 589–656.

2.2 US Copyright Office, 68th Annual Report of the Register of Copyrights (1965).

2.3 National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works (CONTU Commission) – Final Report (1978).

2.4 P.M. Morhat, ‘The Legal Personality of Artificial Intelligence in Intellectual Property Law: Civil Law Issues’ (Dr. Sc. (Law) thesis, Russian State Intellectual Property Academy 2018).

2.5 L Mayidanyk ‘Artificial Intelligence and Sui Generis Right: A Perspective for Copyright of Ukraine?’ 3(11) *Access to Justice in Eastern Europe*, 2021.- С. 144-154

2.6 Bridy, “The Evolution of Authorship” 39 *Colum. J. L. & Arts* 395, 2016.- С. 395-401

2.7 Enrico Bonadio & Luke McDonagh, «Artificial intelligence as producer and consumer of copyright works: evaluating the consequences of algorithmic creativity», 2020.- 30 с.

2.8 Anne Lauber-Rönsberg and Sven Hetmank, “The Concept of Authorship under Pressure: Does Artificial Intelligence Shift Paradigms?”. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, Volume 14, Issue 7, 2019.- С. 570–579

2.9 M Halewood, Indigenous and Local Knowledge in International Law: A Preface to Sui Generis Intellectual Property Protection // *Mcgill Law Journal* (Vol.44)- 1999 г. – С. 953-996

2.10 AIPPI Summary Report – 2019 Study Question on Copyright/Data Copyright in Artificially Generated Works.

2.11 Alessio Chiabotto, “Intellectual Property Rights over non-human generated creations”, 2017. – 18 с.

2.12 «Does China Back Copyrights for Automatic Photos from a Hot-Air Balloon?» (China Justice Observer, 2020).

3. Интернет-ресурсы

3.1 <https://dic.academic.ru>

3.2 <https://zakon.rada.gov.ua>

3.3 <https://uz.sputniknews.ru>

THE IMAGE OF THE FAMILY IN R. BRADBURY'S NOVEL "451 DEGREES BY FARANGATE"

Nuridinov Zukhriddin Shukhratovich

Lecture, Fergana State University

Ynwazur97@gmail.com

ABSTRACT

In the novel "451 degrees Fahrenheit" by Ray Bradbury, the image of the family is presented as destroyed and deformed, as a result of the total control of the state over the individual. The main character Guy Montag faces problems in his marriage and relationship with his wife, who only cares about his appearance and entertainment, and also shows no interest in reading books, which is illegal. In the relationship with Montag's father, there are also conflicts caused by a difference in worldview. Thus, the image of the family in the novel "451 degrees Fahrenheit" is a reflection of the total control of the state and its influence on human relations.

Keywords: *novel, Fahrenheit 451, family image, total control, state, individuality, Guy Montag, marriage, relationships, reading books, conflicts, worldview.*

АННОТАЦИЯ

В романе "451 градусов по Фаренгейту" Рэя Брэдбери образ семьи представлен как разрушенный и деформированный, в результате тотального контроля государства над индивидуальностью. Главный герой Гай Монтэг сталкивается с проблемами в своем браке и отношениями с женой, которая беспокоится только о своей внешности и развлечениях, а также не проявляет интереса к чтению книг, что является незаконным. В отношениях с отцом Монтэга также присутствуют конфликты, вызванные различием в мировоззрении. Таким образом, образ семьи в романе "451 градусов по Фаренгейту" является отражением тотального контроля государства и его влияния на человеческие отношения.

Ключевые слова: *роман, 451 градусов по Фаренгейту, образ семьи, тотальный контроль, государство, индивидуальность, Гай Монтэг, брак, отношения, чтение книг, конфликты, мировоззрение.*

INTRODUCTION

Ray Bradbury's novel Fahrenheit 451 is a dystopian novel that explores the dangers of censorship and the impact of technology on society. One of the central themes of the novel is the image of the family and how it is influenced by the society depicted in the book.

In the Fahrenheit 451 world, the government has outlawed books and the free exchange of ideas. The main character, Guy Montag, is a firefighter whose job is to burn all the books found. The society in the novel is a society that values conformity and entertainment, not individual thinking and self-expression.

In the "Fahrenheit 451" world, families are not valued. Instead, people are encouraged to focus on their own pleasures and entertainment. The government uses technology to distract people with television shows and other forms of entertainment. This leads to the destruction of the traditional family unit, as people become more isolated and disconnected from each other.

DISCUSSION AND RESULTS

The novel presents the image of the family as something fragile and easily destroyed. Montag's own marriage is strained and distant, his wife is more interested in her TV "family" than her husband in real life. The novel says that the government's attention to entertainment and conformity has led to the destruction of the bonds that hold families together.

However, the novel also says that there is hope for the restoration of the image of the family. Montag's encounters with other characters, such as Clarissa and Faber, show that there are still people who value individual thinking and self-expression. These characters help Montag realize the importance of human connections and the need for a sense of community.

In the novel "Fahrenheit 451" by Ray Bradbury, the image of the family plays an important role in describing the attitude of the protagonist, Guy Montag, and his attitude to the world around him. In this article, we will look at how the author portrayed family relationships in the novel and how this affects the overall theme of the work.

The family in the novel "Fahrenheit 451" is presented as something detached and distanced. Guy Montag, the main character, lives with his wife Mildred, who is a typical representative of the society of the future, where people forget about books and science, and are fond of entertainment, such as televisions and radios. She shows no concern for her husband and is not interested in his life and work.

Guy Montag, on the other hand, is experiencing deep heartache and dissatisfaction with his life. He is looking for the meaning of life and finds it in books that are forbidden in his society. In the process of his search, he encounters other people who are also looking for the meaning of life and trying to save books from destruction.

The image of the family in the novel "Fahrenheit 451" is a symbol of alienation and separation in the society of the future. The family, as an institution, has lost its

importance and has become nothing more than a mere formality. People do not care about their loved ones, do not show emotions and do not communicate with each other on an emotional level. This creates an atmosphere of indifference and loneliness, which becomes one of the main themes of the novel.

In general, the image of the family in the novel "Fahrenheit 451" is a symbol of how society can lose its humanity and become indifferent to its loved ones and others. This causes Guy Montag to feel alienated and dissatisfied, which makes him look for the meaning of life in books and science. The novel warns that if we do not take care of our loved ones and do not preserve our humanity, then we may lose the meaning of life and become lonely in a world where everything has lost its meaning.

Ultimately, the novel suggests that the image of the family is something that can be restored, even in the face of a society that values conformity and entertainment, rather than individual thinking and self-expression. By the end of the book, Montag joins a community of people who seek to preserve knowledge and ideas banned by the government. This community represents a new type of family based on a shared commitment to freedom and individual thinking.

In conclusion, it should be noted that the image of the family in the novel "Fahrenheit 451" is an image that is deeply influenced by the society depicted in the book. The government's focus on conformity and entertainment has led to the destruction of the traditional family unit, but the novel also suggests that there is hope for the restoration of these ties. Through meetings with other heroes, Montag learns about the importance of human connections and the need for a sense of community. Ultimately, the novel suggests that the image of the family is something that can be restored, even in the face of a society in which conformity is valued above individual thinking and self-expression.

REFERENCES

1. Темуров, Ж. Б. У. (2021). Функция дискурса в структуре художественного произведения. *Science and Education*, 2(10), 632-635.
2. Gizdulin, E. (2022). THE MOTIVES OF EASTERN MYSTICISM IN THE WORKS OF RUSSIAN WRITERS OF THE XIX CENTURY. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 731-736.
3. Gizdulin, E. F. (2022, November). FEATURES OF THE POST-APOCALYPTIC NOVEL IN THE MODERN LITERATURE. In *INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY* (Vol. 1, No. 8, pp. 121-124).

4. Nuridinov, Z. S. (2022). THE TRAGEDY OF KOVRIN'S DELUSIONAL IDEAS IN THE STORY "THE BLACK MONK" BY AP CHEKHOV. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 356-360.
5. Nuridinov, Z. S. (2022). INTERMEDIALITY AND EKPHRASIS IN MODERN LITERARY STUDIES. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 726-730.
6. Sobirov, N. S. (2022). WAR AND PRISONERS OF WAR. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 13, 80-87.
7. Sobirov, N., & Gizdulin, E. (2021, June). TRACES OF PRISONERS OF THE FIRST WORLD WAR IN KYZYL-KIYA (KYRGIZSTAN). In *Конференция*.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLARI VA CHET EL FUQAROLARI O‘RTASIDAGI NIKOHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI

Sharaxmetova Umida Shaakbarovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Fuqarolik huquqi kafedrası professori,

yuridik fanlar nomzodi

E-mail: Sharaxmetova74@list.ru

ANNOTATSIYA

Keyingi yillarda Uzbekiston Respublikasida chet el fuqarolari va fuqaroligi bulmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalalari alohida dolzarblik kasb etmoqda. Xalqaro xususiy huquqda horijiy davlatlar fuqarolari bo‘lgan shaxslar ishtirok etadigan munosabatlar, ya’ni masalan, ularning o‘zaro nikoh tuzishlari yoki umumiy fuqarolikka ega bo‘lmagan er-xotinning aliment to‘lash to‘g‘risida bitim tuzishi horijiy element ishtirokidagi munosabatlar deb ataladi.

O‘zbekiston fuqarolarining chet el fuqarolari bilan nikox tuzishlari sonining sezilarli darajada oshganligi tadqiqot mavzuning bugungi kunda dolzarbligini anglatadi. Bunda chet el element ishtirokidagi xilma-xil munosabatlar, ya’ni nikoh tuzishda, nikohning tugatilishida, nikohni haqiqiy emas deb topishda, er-xotin o‘rtasidagi shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlarda, ota-ona va bolalar o‘rtasidagi mulkiy munosabatlarda tafovutlar yuzaga keladi.

Maqolada oilaviy munosabatlar bilan murakkablashgan chet el elementi mavjud bulgan hollarda qaysi davlat huquqi qo‘llanilishi va qaysi davlat organlari oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan u yoki bu masalalar buyicha qaror qabul qilishga vakolatli kabi masalalar o‘rganilgan.

***Kalit so‘zlar:** chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlar, oqsoq nikoh, kollizion norma, kollizion bog‘lovchilar, monogam nikoh, poligam nikoh.*

KIRISH

Xalqaro hamkorlikning hozirgi shart-sharoitlarida Uzbekiston fuqarolarining chet elliklar bilan tuzayotgan nikoxlari soni oshib borayotganligi kuzatilmokda. Bunday nikohlarning tuzilishi o‘z navbatida bolalar va ularning ota-onalarining turli mamlakatlar fuqaroligida bo‘lishlari soni ko‘payib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Xalqaro xususiy huquqda chet el elementi ishtirokidagi munosabatlar deganda chet davlat fuqarosi ishtirok etadigan munosabatlar tushuniladi. Masalan, chet davlat fuqarosi bilan O‘zbekiston fuqarosi o‘rtasida nikoh tuzilayotganda oilaviy huquqiy

munosabatlar chet el elementi bilan murakkablashadi va qaysi davlat qonunchiligi qo'llanilishi kerakligi haqida savol tug'iladi.

Mamlakatlar o'rtasidagi aloqalar o'rnatishi mumkin bo'lgan dinamik davrimizda, fuqarolar fuqaroligi va yashash joyidan qat'i nazar, xorijliklar bilan nikoh qurish holatlari ko'payib, turli fuqarolikka ega oilalar vujudga kelmoqda. Shu munosabat bilan bunday nikohlarni tuzish va bekor qilish, chet elda tuzilgan nikohlarni tan olish, er-xotinlar o'rtasida mulkni taqsimlash va boshqalar bilan bog'liq masalalar vujudga kelmoqda. I.A.Trofimets "Nikohni o'zaro bog'liq bo'lgan huquqiy, axloqiy, diniy, ijtimoiy-psixologik, fiziologik, iqtisodiy hodisa sifatida ko'rish mumkin"[1] deb ta'kidlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, turli soha vakillari nikohni murakkab hodisa, aniq ko'p qirrali kategoriya sifatida o'rganadilar. Huquq ta'limoti bir necha bor "nikoh" tushunchasi o'ziga xos ta'rifni taklif qilishga urinib ko'rdi, biroq bir ilmiy yo'nalish doirasida nikohning mohiyati haqida o'z fikrlarini bildirgan olimlar mavjud nuqtai nazarlarni tanqid qildilar[2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nikoh tushunchasi davlatlarning tarixiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan muayyan huquq tizimining xususiyatlariga ko'ra ham har xil bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining oila qonunchiligida nikoh - bu qonun hujjatlariga muvofiq qayd etilgan hamda er-xotin o'rtasida o'zaro shaxsiy va mulkiy huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradigan ixtiyoriy va teng monogam birlashmasi deb belgilangan. Birinchidan, ko'rib chiqilayotgan munosabatlarda chet el element nima ekanligini aniqlash kerak. N.I. Maryshevaning ta'kidlashicha, chet el elementini quyidagicha ifodalash mumkin:

- 1) agar uning ishtirokchilaridan biri chet el fuqaroligiga ega bo'lsa;
- 2) agar ishtirokchilardan kamida biri fuqaroligi bo'lmagan bo'lsa;
- 3) agar huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining yashash joyi xorijiy davlat bo'lsa;
- 4) huquq ob'ektining chet elda joylashgan joyi (masalan, chet elda er-xotonga tegishli bo'lgan mol-mulkning joylashgan joyi);
- 5) yuridik faktni chet elda vujudga kelishi (masalan, chet elda nikoh) [3].

Ikkinchidan, ushbu jihatlarni huquqiy tartibga solishning murakkabligi shundaki, chet elliklar ishtirokidagi oilaviy munosabatlar bir vaqtning o'zida ikki (ba'zan ko'proq) mamlakatlarga va shunga mos ravishda ikki yoki undan ortiq huquqiy tizimlarga tegishli bo'lib, ular ko'pincha turli yo'llar bilan nikohga ruxsat beradi. Shuning uchun ham maxsus huquqiy normalar yordamida tegishli huquqiy tartibni tanlash yoki nikoh munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro shartnomalarning yagona moddiy normalariga murojaat qilish zarur.

Shu bilan birga, moddiy huquqiy normalarni unifikatsiyalashda sezilarli qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin, bu alohida xalqlarning tarixan shakllangan urf-odatlarini, axloqiy va diniy me'yorlari bilan bog'liq bo'lgan ushbu munosabatlarni milliy tartibga solishdagi sezilarli farqlar bilan bog'liq (masalan, nikohning moddiy shartlaridan biri bo'lgan nikoh yoshining pastki chegarasi turli mamlakatlarda 12 yoshdan 21 yoshgacha o'zgarib turadi; nikoh shakliga qo'yiladigan talablar turli yo'llar bilan shakllanadi - tuzilgan nikohdan tashqari. davlat organlari tomonidan nikohning cherkov shakliga ham ruxsat beriladi; musulmon mamlakatlarida monogamiya tamoyiliga asoslangan ko'p mamlakatlardan farqli o'laroq, ko'pxotinli nikoh (poligam nikoh) va hokazo.

Shunday qilib, nikoh-oila munosabatlarini huquqiy tartibga solish asosan milliy qonunlar kollizion normalari orqali amalga oshiriladi, degan fikrni aytish mumkin. Har bir mamlakatda nikohning o'ziga xos moddiy shartlarining mavjudligi " oqsoq munosabatlar" ning paydo bo'lishiga yordam beradi, ya'ni bir mamlakatda qonuniy kuchga ega, boshqasida esa haqiqiy emas deb topilgan va shuning uchun hech qanday huquqiy oqibatlariga olib kelmaydigan munosabatlar.

Ba'zi mamlakatlarda o'z fuqarolariga chet elliklar bilan turmush qurish uchun cheklovlar yoki maxsus shartlar mavjud. Shunday qilib, Daniyada xorijliklar bilan nikohga faqat turmush qurgan shaxs 24 yoshdan oshgan bo'lsa ruxsat etiladi; chet el fuqarosi Daniyada etarli yashash maydoni, barqaror daromadga ega bo'lsa va 7000 evro bank kafolati bilan ta'minlay oladigan bo'lsa, Daniya fuqarosi bilan turmush qurishi mumkin. Turkmanistonda "aralash nikoh" uchun quyidagi qoidalar mavjud: chet davlat fuqarosi Turkmaniston fuqarosiga ko'chmas mulkka (shu jumladan kvartiraga) egalik qilish yoki uni saqlash, yoki nikoh bekor qilinganda voyaga yetmagan bolalar ta'minoti uchun ma'lum miqdorda sug'urta mukofoti to'lashi kerak bo'ladi. Ayrim mamlakatlarda chet el fuqarolari bilan nikoh qurish taqiqlangan.

Chet el elementi bilan aralash nikohni tuzishda, hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy masalalar bunday nikohning shakli va shartlariga oid savollardir. Nikoh shakliga qo'yiladigan talablarda ma'lum farqlar mavjud: ba'zi mamlakatlarda, masalan, Germaniyada, nikoh faqat davlat organlarida tuzilgan taqdirdagina haqiqiy hisoblanadi, boshqalarida, masalan, Buyuk Britaniyada, cherkov nikohlar fuqarolik-huquqiy shakli huquqiy oqibatlariga olib keladi. Italiya, Polsha, Xorvatiya, Chexiya Respublikasida cherkov nikohni FHDYo organlarida qayd etilishini majburiy talab qilishi mumkin.

Bundan tashqari, chet el elementi huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi yuridik fakt chet elda bo'lganda mavjud bo'ladi.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari o‘rtasida chet el hududida nikoh tuzilayotganda huquqiy munosabatlarda chet el elementi mavjud deb hisoblanadi.

Oilaviy munosabatlarda chet el elementi mavjud bo‘lsa, ularni tartibga solishda qaysi davlat qonunchiligidan foydalaniladi va bunday tartibga solish jarayonida qaysi davlat organi qaror qabul qilish huquqiga ega, degan savol tug‘iladi. Bu ishdagi barcha savollar xalqaro xususiy huquq sohasiga tegishli. Bu masalalar maxsus kollizion qonun normalari asosida hal qilinadi, bu esa xorijiy element bilan murakkablashgan munosabatlarga qaysi qonun qo‘llanilishini aniqlash imkonini beradi.

Xalqaro xususiy huquq nazariyasida chet el huquqini qo‘llash mohiyatiga mutlaqo boshqa- boshqa ikkita yondashuv mavjud. Ayrim mamlakatlarda chet el huquqining mavjudligi ishning fakti sifatida qaraladi va uning mazmuni tomonlar tomonidan isbotlanishi kerak; va boshqa mamlakatlarda (jumladan, O‘zbekiston Respublikasida) xorijiy huquq fakt emas, huquq maqomiga ega hisoblanadi. Bu esa, o‘z navbatida, chet el huquqining mazmuni tomonlar tomonidan isbotlanmagan, balki huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan o‘rnatilganligini bildiradi. Chet el oila huquqi normalarining mazmunini aniqlash majburiyati ularni qo‘llovchi davlat organining vakolatiga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 238-moddasi 1-qismiga ko‘ra, sud yoki fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi va boshqa organlar chet el oila huquqining normalarini qo‘llashda mazkur normalarning mazmunini ularning tegishli chet el davlatida rasmiy sharhlanishi va amaliyotda qo‘llanilishiga muvofiq tarzda aniqlaydi.

Bunda fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari va boshqa organlar xorijiy oila huquqi mazmunini aniqlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Davlat xizmatlari agentligiga va O‘zbekiston Respublikasining boshqa vakolatli organlariga murojaat qilishi yoki yordam va tushuntirishlar olish uchun mutaxassislarni jalb qilishi mumkin. Manfaaddor shaxslar o‘z da‘volari yoki e‘tirozlarini tasdiqlash uchun, sudga, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlariga, shuningdek, boshqa organlarga boshqa masalalarda yordam ko‘rsatish uchun o‘zlari tayangan xorijiy oila huquqi normalarining mazmunini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga haqli. Biroq ko‘rilgan barcha chora-tadbirlarga qaramay, chet el oila huquqining mazmunini aniqlashning imkoni bo‘lmasa, O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari qo‘llaniladi. Shunday ekan, tegishli vakolatli organga murojaat qilgan shaxsning huquqlari himoyasiz qolib ketishining oldini olish uchun bunday hollarda milliy qonunchilikni qo‘llash zarur. Chet el huquqining mazmuni bir qator hollarda belgilanishiga qaramay, xorijiy huquq O‘zbekiston

Respublikasining ommaviy tartibiga zid bo'lgan hollarda u qo'llanilmaydi, uning o'rniga milliy qonunchilik qo'llaniladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining jamoat tartibini saqlash qoidalari asosida ayollar yoki muayyan millatga mansub shaxslar huquqlarini kamsituvchi xorijiy qonun hujjatlarini qo'llash taqiqlanadi. Chet el elementi ishtirokidagi huquqiy munosabatlarni tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan xalqaro konvensiyaning kollizion normalari ham qo'llaniladi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari orasida 1993-yil 22-yanvarda Minsk shahrida qabul qilingan, O'zbekiston tomonidan 1993-yil 6-mayda ratifikatsiya qilingan "Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida"gi konvensiya, 1997 yil 28 yanvardagi ushbu Konvensiya mart oyida qabul qilingan protokol oilaviy munosabatlar bo'yicha alohida qoidalarni nazarda tutadi va oilaviy munosabatlar uchun kollizion qoidalarni belgilaydi. Ushbu Konvensiyaning «Oila masalalari» deb nomlangan II bo'limi, 3-qismi 26-37-moddalarni o'z ichiga oladi va nikoh munosabatlari, ajralish, vasiylik va homiylik kabi oilaviy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy qoidalarni o'z ichiga oladi. Masalan, ushbu Konvensiyaning 26-moddasiga muvofiq, nikohga kirish shartlari bo'lajak er yoki xotin fuqarosi bo'lgan mamlakat qonunlari bilan belgilanadi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning nikoh tuzish shartlari esa ushbu shaxsning oxirgi yashash joyidagi qonunlar qo'llaniladi. Bundan tashqari, nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlarga kelsak, nikoh tuzilgan tomonlardan qaysi biri hududida bo'lsa, ushbu tomonning qonuniy talablariga rioya qilish kerak. Minsk konvensiyasi oilaviy munosabatlarga oid munozarali qoidalar bilan bir qatorda oila masalalari bo'yicha boshqa vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilingan sud qarorlari va qarorlarini o'zaro tan olish va ijro etishni tartibga soluvchi qoidalarni ham o'z ichiga oladi.

Chet el elementi ishtirokidagi oilaviy munosabatlar xalqaro konvensiyalar, shuningdek, "O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan o'zaro huquqiy yordam to'g'risida"gi ikki tomonlama shartnomalari bilan tartibga solinadi. Oila kodeksining kollizionli qoidalari, Minsk konvensiyasi va ikki tomonlama bitimlar har doim ham bir-biriga mos kelmaydi va qarama-qarshidir. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining oila qonunchiligi normalaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Xorijiy unsurlar bilan oilaviy munosabatlar "O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tuzgan o'zaro huquqiy yordam to'g'risida"gi xalqaro konvensiyalar va ikki tomonlama shartnomalar bilan tartibga solinadi. Oila kodeksining kollizion qoidalari, Minsk konvensiyasi va ikki tomonlama

shartnomalar bir-birini istisno qilmaydi yoki bir-biriga zid kelmaydi. Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining oila qonunchiligi normalaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi. Ushbu qoidadan kelib chiqib aytish mumkinki, O‘zbekiston Respublikasi hududida ushbu shaxslar o‘rtasida nikoh tuzish shartlariga O‘zbekistonning oila huquqi normalari qo‘llaniladi. Biroq O‘zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar boshqa davlatning konsullik muassasasida yoki diplomatik vakolatxonasida nikoh munosabatlariga kirishsa, bunday munosabatlarga ushbu davlatning oila qonunchiligi qo‘llaniladi;

O‘zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar O‘zbekiston Respublikasi hududida nikoh qurishni xohlasalar, ular nikohga kirish shartlari va tartibiga, shuningdek nikohga to‘sqinlik qiluvchi shartlarga rioya qilishlari shart. nikoh, Oila kodeksining 234-moddasi talablari asosida.

Oila qonunchiligiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tuzilgan nikohni tan olish turli yo‘llar bilan amalga oshiriladi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari ishtirokida tuzilgan nikohlar va chet el fuqarolari o‘rtasida tuzilgan nikohlarni tan olish turli shartlar asosida amalga oshiriladi.

Agar O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari o‘rtasida, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar o‘rtasida O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida, boshqa davlat hududida nikoh tuzilgan bo‘lsa, u qonun hujjatlariga muvofiq davlat, nikoh milliy qonunchilikda belgilangan talablar va shartlarga muvofiq bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida boshqa davlat hududidagi chet el fuqarolari o‘rtasidagi nikohni O‘zbekiston Respublikasida qonuniy kuchga kirgan deb tan olish shartlari va talablari ushbu davlat qonunchiligiga muvofiq belgilanmagan.

Xorijiy fuqaro bilan O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi o‘rtasidagi nikohdan ajralish masalalari. O‘zbekiston Respublikasi hududida O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shuningdek chet el fuqarolari o‘rtasidagi nikohdan ajralish har doim O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Nikohni ajralish bilan bog‘liq barcha masalalar: nikohdan ajralishning sud yoki ma‘muriy tartibi, nikohni ajralish printsipi, nikohdan ajralish asoslari O‘zbekiston qonunchiligi bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida yashovchi O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi, bu shaxs qaysi davlat fuqarosi bo‘lishidan qat‘i nazar, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida yashovchi eri (xotini) bilan tuzilgan

nikohni ajralishga haqli. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, FHDYo organlarida nikohdan ajratish mumkin bo‘lgan hollarda, bunday nikohni bekor qilish O‘zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalari yoki konsullik muassasalarida ham amalga oshirilishi mumkin.

Bunday hollarda er va xotinning shaxsiy va mulkiy huquq va majburiyatlari ular birgalikda yashayotgan davlatning qonunlari bilan tartibga solinadi, agar bunday qoida bo'lmasa, ular oxirgi marta birga yashagan davlat qonunlari bilan tartibga solinadi.

Umumiy fuqarolikka ega bo'lmagan yoki umumiy yashash joyiga ega bo'lmagan er-xotinlar o'rtasida nikoh shartnomasi yoki aliment to'lash to'g'risidagi shartnoma tuzilgan hollarda, ular tuzilgan shartnomaga qaysi qonun qo'llanilishini tanlashlari mumkin. Natijada, turmush o'rtoqlarning hech biriga aloqasi bo'lmagan davlat qonunini tanlash huquqiga ega emas. Shu nuqtai nazardan shuni ta'kidlash joizki, nikohdan oldingi shartnomada ushbu masala bo'yicha qaysi davlat qonunchiligi qo'llanilishi aniq ko'rsatilishi kerak. Mazkur talab O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 31-moddasiga muvofiq, nikoh shartnomasi er-xotinning muomala layoqatini yoki muomala layoqatini, o‘z huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilish huquqini cheklaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar o‘rtasidagi nikohdan ajratish, agar u tegishli xorijiy davlat qonunchiligiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida amalga oshirilgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasida haqiqiy deb topiladi.

Chet el fuqarolari o‘rtasidagi nikohni O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida ajralish, agar u tegishli xorijiy davlat qonunchiligiga muvofiq amalga oshirilgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasida haqiqiy deb topiladi. chet el fuqarolari yoki chet el fuqarosi bilan O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi o‘rtasida tuzilgan nikoh shartnomasida ushbu shartnomada quyidagi talablar ko‘rsatilishi tavsiya etiladi:

-er va xotin o'rtasidagi nomulkiy va mulkiy masalalar qaysi davlat qonunchiligi asosida tartibga solinadi;

- bolalarning huquq va majburiyatlari qaysi davlat qonunchiligi bilan tartibga solinadi;

- voyaga etmaganlarning shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlari qaysi qonun hujjatlariga muvofiq tartibga solinadi;

- har ikki tomon nikohni bekor qilish istagini bildirganda qaysi davlat qonuni qo'llaniladi.

REFERENCES

1. Трофимец И.А., Ли С.Ю. К вопросу о международно-правовом регулировании брачных отношений с участием иностранцев // Семейное и жилищное право. – 2010, № 6. – С. 21–26.
2. Трофимец, И. А. (2012). Онтология брака: российские и зарубежные учения. *Государство и право*, (12), 59-68.
3. Марышева, Н. И. (2007). *Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России*. Wolters Kluwer Russia.
4. Бурханова, Л. М. (2010). Правовая характеристика частной собственности отдельных видов юридических лиц в условиях перехода Республики Узбекистан к рыночным отношениям. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*, (2), 88-98.
5. Трофимец, И. А., & Ли, С. Ю. (2010). К вопросу о международно-правовом регулировании брачных отношений с участием иностранцев. *Семейное и жилищное право*, (6), 21-27.
6. Трофимец, И. А. (2012). Онтология брака: российские и зарубежные учения. *Государство и право*, (12), 59-68.
7. Бурханова, Л., Матвеева, Л., & Ачилова, Л. (2021). Особенности правового регулирования гендерного равенства: международный и национальный аспект (теория и практика применения). *Актуальные проблемы гуманитарных наук*, 1(1), 6-12.
8. Бурханова, Л. М. (2021). Вопросы совершенствования правового регулирования нематериальных благ как особого объекта гражданского права в проекте новой редакции Гражданского кодекса Республики Узбекистан.
9. Караходжаева, Д. М., & Бурханова, Л. М. (2021). Особенности осуществления реформ частной собственности на землю в Республике Узбекистан. *Science and Education*, 2(5), 1083-1096.
10. Караходжаева, Д. М., & Бурханова, Л. М. (2020). ВОПРОСЫ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ИНСТИТУТА ВЕЩНЫХ ПРАВ В СФЕРЕ ПРОВОДИМЫХ В УЗБЕКИСТАНЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ. In *УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА* (pp. 243-248).
11. Бурханова, Л. (2020). НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЙ НЕМАТЕРИАЛЬНЫЕ БЛАГА В ПРОЕКТЕ НОВОЙ РЕДАКЦИИ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Review of law sciences*, (4), 21-29.

12. Burkhanova, L. M. . (2022). BASED ON THE DEFINITION OF CIVIL ADVANTAGES OF INDIVIDUALS: QUESTIONS OF THEORY AND PRACTICE. Eurasian Journal of Academic Research, 2(1), 159–168. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/328>.
13. Караходжаева, Д. (2019). Новые механизмы защиты частной собственности как основа улучшения инвестиционного климата. *Обзор законодательства Узбекистана*, (1), 34-35.
14. Караходжаева, Д. М., & Бурханова, Л. М. (2021). Особенности осуществления реформ частной собственности на землю в Республике Узбекистан. *Science and Education*, 2(5), 1083-1096.
15. Караходжаева Д. М., ТЕМИРОВА Н. С. Гражданское право //Общая часть. Ташкент: Укитувчи. – 2008.
16. Karahodjaeva, D. (2018). Innovative solutions in the field of the Institute of property rights and other real rights—the key to the liberalization of the economy. *Review of law sciences*, 2(3), 11.
17. Шарахметова, У. (2017). Issues of improving the regulation of circumstances preventing marriage in family law. *Юридик фанлар ахборотномаси*, (2), 50-53.
18. ШАРАХМЕТОВА У. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ //Isa’yi’ universitetini’ habarshisy. – 2020.
19. Шарахметова, У. Ш. (2020). Никохдан ажралишинг айрим муаммолари. *ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, (СПЕЦИАЛ 4).
20. Шарахметова, У. (2017). ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, ПРЕПЯТСТВУЮЩИХ ЗАКЛЮЧЕНИЮ БРАКА В СЕМЕЙНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ. *Review of law sciences*, 2(1), 50-53.
21. Реймова З., Эгамбердиев Э. ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ //ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА. – 2014. – Т. 23. – №. 2. – С. 99-102.
22. Эгамбердиев, Э. Х. (2020). Расторжение брака в судебном порядке в Республике Узбекистан: проблемы и пути совершенствования законодательства. *Журнал юридических исследований*, 5(1), 65-74.
23. Эгамбердиев Э. Х., Кутлымуратов Ф. Расторжение брака в органах загс при взаимном согласии супругов //Хабаршысы. – 2019. – Т. 4. – С. 103.
24. Эгамбердиев, Э. Х. (2020). Особенности расторжения брака в органах ЗАГСa по заявлению одного из супругов по семейному законодательству

Республики Узбекистан: вопросы теории и совершенствования. *Юридический мир*, (6), 37-42.

25. Эгамбердиев, Э. Х. (2017). Актуальные проблемы семейного права Республики Узбекистан. *ХАБАРШЫСЫ*, 119.

26. Бурханова Л. М., Эгамбердиев Э. Х. СЕМЕЙНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН КАК СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ //Материалы VII Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социально-трудовых отношений», посвященной 60-летию основания Института социально-экономических исследований ДФИЦ РАН. – 2019. – С. 121-123.

27. Эгамбердиев, Э. Х. (2019). Расторжение брака в системе оснований прекращения брака. *Лебедева Надежда Анатольевна–доктор философии в области*, 34.

28. Эгамбердиев Э. Х. Понятие брака и семьи: вопросы определения и совершенствования законодательства //Журнал правовых исследований. – 2020. – №. SPECIAL 2-2.

29. Эгамбердиев, Э. Х. (2021). Правовой и статистический анализ проблем ранних браков в Республике Узбекистан. In *Синтез науки и образования в решении глобальных проблем современности: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции (Саратов, 24 августа 2021 г.)*.-Стерлитамак: АМИ, 2021.-178 с. (p. 152).

30. Эгамбердиев, Э. Х. ВОПРОСЫ РАСТОРЖЕНИЯ БРАКА ПО КАНОНАМ ИСЛАМСКОГО ПРАВА. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*, 22.

31. Эгамбердиев, Э. (2022). Институт примирения супругов по законодательству Республики Узбекистан. *Общество и инновации*, 3(7/S), 259-273.

32. Эгамбердиев, Э. Х. Правовые вопросы осуществления торговли объектами виртуального мира за реальные денежные средства / Э. Х. Эгамбердиев // *Инновационные научные исследования в современном мире: теория, методология, практика* : Сборник научных статей по материалам VII Международной научно-практической конференции, Уфа, 31 января 2022 года. – Уфа: Общество с ограниченной ответственностью "Научно-издательский центр "Вестник науки", 2022. – С. 100-105. – EDN CWWBAW.

ГОРОДСКАЯ ПРОЗА 60-90- ГОДОВ XX ВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ ЮРИЯ ВАЛЕНТИНОВИЧА ТРИФОНОВА

Абдуллаева Назокат Арслон кизи
2-курс магистрант Факультет Языков
Ташкентского государственного педагогического
университета имени Низоми

АННОТАЦИЯ

Городская проза — это литература, в которой город в качестве условного фона, специфического историко-литературного колорита, существующих условий жизни занимает важнейшее место и определяет сюжет, тематику и проблематику произведения. В конце 60-х -70-годах определился мощный пласт литературы, которую стали называть «городской», «интеллектуальной» и даже «философской» прозой. Названия эти также условны, особенно потому, что содержат некую противопоставленность «деревенской» прозе, которая получается, лишена интеллектуальности и философичности.

Ключевые слова: Ю.В.Трифонов , Городская проза, интеллектуальной, “Долгое прощание”

ABSTRACT

Urban prose is literature in which the city, as a conditional background, a specific historical and literary color, existing living conditions, occupies an important place and determines the plot, themes and problems of the work. In the late 1960s and 1970s, a powerful layer of literature was defined, which began to be called "urban", "intellectual" and even "philosophical" prose. These names are also conditional, especially because they contain a certain opposition to the "village" prose, which turns out to be devoid of intellectuality and philosophy.

Key words: Y.V.Trifonov, Urban prose, intellectual, “Long farewell”

Уважаемая Ольга Р

Прошу вас извинить меня ,что,не зная Вашего отчество, обращаюсь к вам так именно.

Я рискнула написать Вам,не будучи с вами знакома, так как являюсь горячей поклонницей творчество Юрия Валентиновича Трифонова.

Написал и поняла ,что это не те слова.

Дело в том, что это моя «духовная среда», если можно так выразиться. Я не мыслю своей жизни без трифоновской прозы. Для меня он тоже , что Чехов не ранний, а поздний :»Скучная история»

«Три года», «Моя жизнь» - особенно писем .

Время покажет, но мне кажется , что Ю.В.Трифонов будет через энное количество лет для потомков тем же , чем Чехов для нас .

Возможно, я субъективна.

(Из дневников и рабочих тетрадей)

В 60-70-х годах XX века в русской литературе возникло новое явление, получившее название “городская проза”. Термин возник в связи с публикацией и широким признанием повестей Юрия Трифонова. В жанре городской прозы работали также М. Чулаки, С. Есин, В. Токарева, И. Штемлер, А. Битов, братья Стругацкие, В. Маканин, Д. Гранин и другие.

В произведениях авторов городской прозы героями были горожане, обремененные бытом, нравственными и психологическими проблемами, порожденными в том числе и высоким темпом городской жизни. Рассматривалась проблема одиночества личности в толпе, прикрытого высшим образованием махрового мещанства. Для произведений городской прозы характерны глубокий психологизм, обращение к интеллектуальным, идейно-философским проблемам времени, поиски ответов на “вечные” вопросы.

Повести “Обмен”, “Предварительные итоги”, “Долгое прощание”, “Другая жизнь” образовали так называемый “московский”, или “городской”, цикл. Их сразу назвали феноменальным явлением в русской литературе, потому что Трифонов описывал человека в быту, а героями сделал представителей тогдашней интеллигенции. Писатель выдержал нападки критиков, обвинявших его в “мелкотемье”. Особенно непривычен был выбор темы на фоне существовавших тогда книг о славных подвигах, трудовых достижениях, герои которых были идеально положительными, целеустремленными и непоколебимыми. Например повести «Обмен» .В своем сочинении подчеркните, что название повести, вышедшей в 1969 году, стало метафорой социально-психологических взаимоотношений в современном мире. Вот здесь именно современный мир в качестве условного фона , существующих условий жизни занимает важнейшее место и определяет сюжет, тематику и проблематику произведения .В центре повествования оказывается семья Виктора Георгиевича Дмитриева, работника НИИ. Герой живет в коммуналке, его дочь Наташа вынуждена ютиться за занавеской. Вопрос о том, чтобы съехаться с матерью, не находит положительного ответа у жены Дмитриева, пока у Ксении Федоровны не обнаружили рак желудка. Удачный обмен состоялся, а мать героя вскоре ушла из жизни.

Укажите, что благородной, интеллигентной семье Виктора Георгиевича противопоставлен клан Лукьяновых, к которым принадлежит жена Лена, “миловидная женщина-бульдог с короткой стрижкой соломенного цвета и всегда приятно загорелым, слегка смуглым лицом”. Это люди сегодняшнего дня, с вполне современными взглядами. Старомодная принципиальность, бескомпромиссность Ксении Федоровны, иногда переходящая в нетерпимость, им чужда. Дмитриев стал “ведомым” у своей жены, соглашаясь с ней в любой ситуации жизненного выбора.

Сестра считает Виктора Георгиевича предателем, поскольку он отошел от традиций интеллигентной московской семьи и превратился в мещанина. Вот именно в произведение ярко становится взгляд современный и старомодный .

REFERENCES

1. Аннинский, Л. Рассечение корня : О публицистике Юрия Трифонова : вступ. ст. / Л. Аннинский // Трифонов, Ю. В. Как слово наше отзовется... – М. : Сов. Россия, 1985. – С. 3–20. 2. Велембовская, И. Симпатии и антипатии Ю. Трифонова / И.
2. Велембовская // Новый мир / – 1980. – № 9. – С. 255–258. 3. Дедков, И. Вертикали Юрия Трифонова / И.
3. Дедков // Новый мир. – 1985. – № 8. – С. 220–235. 4. Маслова, В. А. Поэт и культура : концептосфера Марины Цветаевой : учеб. пособие / В. А.
4. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 256 с. 5. Пискунов, В. М. Чистый ритм Мнемозины / В. М.
5. Пискунов. – М. : Альфа-М, 2005. – 608 с. 6. Трифонов, Ю. В. Дом на набережной : сб. / Ю. В. Трифонов; сост. О. Р.
6. Трифонова. – М. : АСТ ; Астрель ; Ермак, 2004. – 763 с. 7. Трифонов, Ю. В. Избранное: Повести / Ю. В.
7. Трифонов. – М. : ТЕРРА, 1997. – 496 с. 8.
8. Трифонов, Ю. В. Собр. соч.: в 4 т. – Т. 1. Студенты : Повесть ; Утоление жажды: Роман. Т. 2 : Повести. Т. 3 : Нетерпение ; Старик : Романы. Т. 4 . Отблеск костра: Документальная повесть. Рассказы ; Время и место : Роман ; Статьи / Ю. В. Трифонов. – М., 1986.

RESEARCH OF GRINDING METHODS IN THE FORMATION OF SPREADABLE DISPERSED SYSTEMS

Kobilov Kh.

PhD, Bukhara Engineering-Technological Institute, Bukhara city, Uzbekistan

Sharipova N.R.

Postgraduate student, Bukhara Engineering-Technological Institute,
Bukhara city, Uzbekistan, shnr_80@mail.ru

ABSTRACT

Nowadays, the need for solid fuel products in our Republic is increasing day by day. However, in the production of solid fuel products, for example, for the preparation of briquettes based on the soft fraction of coal and biobinders, it is first necessary to solve the issues of increasing its heat transfer efficiency. For this purpose, in-depth analysis of the research work carried out on the physico-mechanical properties of the selected raw materials, the level of grinding, the laws of structural dependence, creates a basis for the introduction of targeted technologies.

Key words: coal briquette, crushing methods, solids, roller crusher, cone crusher, disintegrator.

АННОТАЦИЯ

В настоящее время потребность в твердотопливных изделиях в нашей республике возрастает с каждым днем. Однако при производстве твердотопливной продукции, например, для приготовления брикетов на основе мягкой фракции угля и биовязущих, в первую очередь необходимо решить вопросы повышения эффективности ее теплообмена. С этой целью углубленный анализ проведенных исследований физико-механических свойств выбранного сырья, степени помола, закономерностей структурной зависимости создает основу для внедрения целевых технологий.

Ключевые слова: угольный брикет, способы дробления, твердые частицы, валковая дробилка, конусная дробилка, дезинтегратор.

INTRODUCTION

Coal fraction is one of the main raw materials in the production of briquettes. One of the influencing factors for the effective binding of the coal fraction with biobinders and the formation of a suitable structure is the degree of grinding of the coal fraction. From this point of view, the construction, methods and laws of grinding devices for obtaining the fine fraction of coal are studied in the section called literature review.

The burning intensity of the coal fraction is characterized by the level of its grinding and the formation of a structure with additional inorganic substances. Crushing of solid bodies obeys the laws of mechanics, external forces overcome the forces of mutual attraction of small particles of the body, including atoms and molecules [1; p. 87-89, 2; p. 97-103].

Table 1.

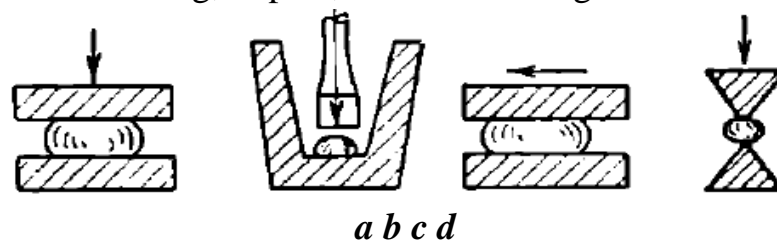
Grinding methods

Grinding type	The size of solid particles before grinding , mm	Size of solid particles after grinding , mm	Level of fineness
Coarse (grind)	1500-30 0	300 - 10 0	2-6
Medium (grinding)	300 - 10 0	5 0-10	5-10
Small (grind)	5 0-10	10 - 2	10-50
Soft (crush)	10-2	$2-75 \cdot 10^{-3}$	~ 100
Too much soft _	$10-75 \cdot 10^{-3}$	$75 \cdot 10^{-3} - 1 \cdot 10^{-4}$	-

MATERIALS AND METHODS.

Crushing of solids is carried out in one or more stages. Each device designed for grinding is based on ensuring the degree of grinding within the recommended limits. For example, grinding level for jaw crushers $i = 3 \div 6$; $i = 100$ for mills .

In industry, devices for increasing the surface of solid materials and grinding them are used based on crushing, impact, friction and fragmentation methods (Fig. 1).

Figure 1. Grinding methods :

a - crushing ; *b* - impact ; *c* - friction ; *d* - to be .

This type using grinding methods, of the material robustness depending on the level (*s*). conditional respectively the following to groups is divided (Table 2) [6; b, 123-229, 7; b,345-361] .

Table 2

Materials in decomposition level of robustness _ classification

Materials	<i>s</i> , kDj
Hard	2095 from more than
Average hardness	419-2095
Soft	From 419 less

Physical and mechanical properties of materials depending on the following grind methods used (Table 3) [8; b, 123-229, 9 ; b,345-361] .

3- Table

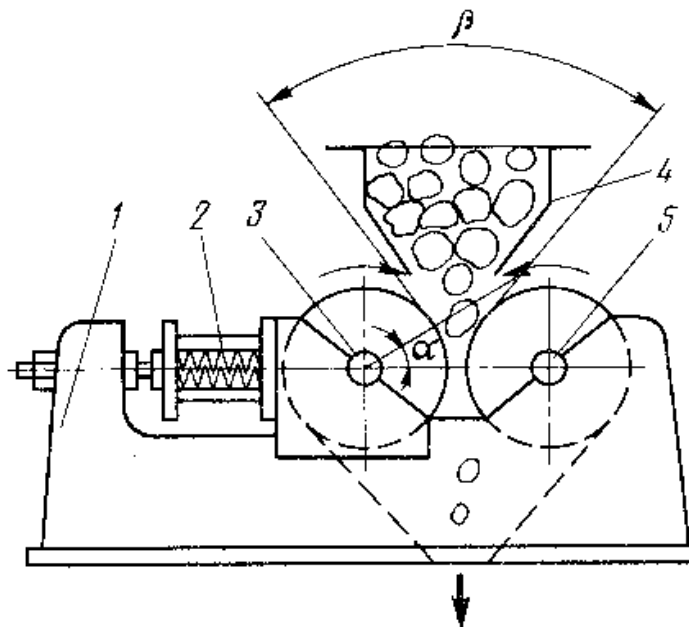
Grinding methods on the mechanical properties of materials

Material structure	Grinding method
Hard and fragile	Compression , shock
Hard and elastic	Write _
Fragile ,	Strike , be smart , _ friction
Sticky , medium hardness _	friction , blow

When using grinding methods, it is desirable to take into account the physical and chemical properties of solids, including the laws of interaction with liquids. The crushing method is more effective when breaking down raw materials with high moisture content.

The following requirements are imposed on all grinding machines: uniformity of the particles of the crushed product; continuous release of crushed product particles from the crushing chamber; reduce dust formation to the extent possible; the ability to adjust the grinding level; ensuring low energy consumption [12; b, 201-204].

Roller grinders are used for medium, small and fine grinding of hard materials (Fig. 2).

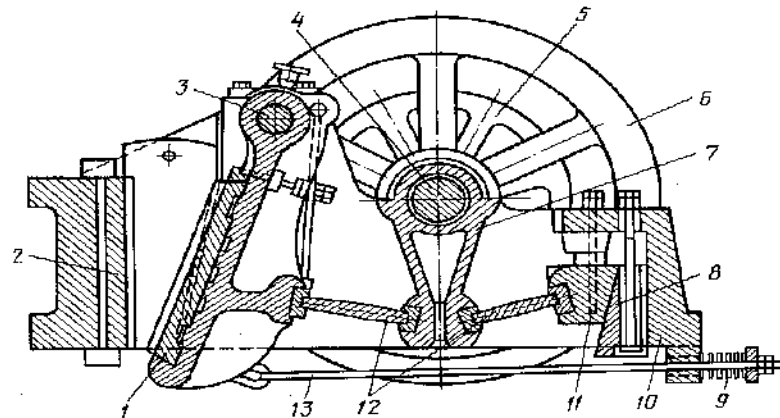

2 - picture . With a shaft grinder

*1 - room; 2 - spring; 3 - movable roller; 4 - bunker;
5 - fixed roller.*

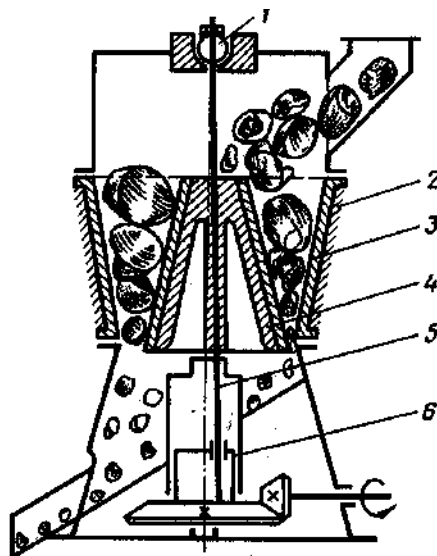
In this mill, the role of the working body is made up of horizontally located rollers moving in the opposite direction. Conical grinders large, medium and soft in grinding is used (Figure 3).

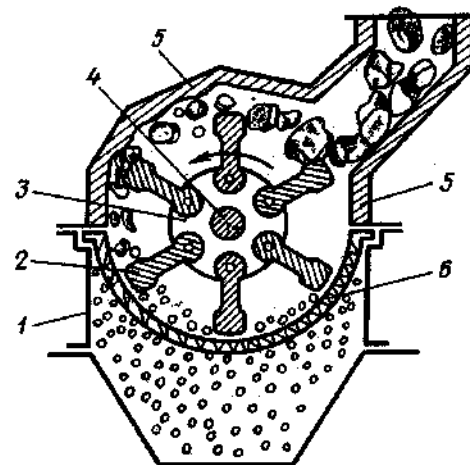
Picture 3. Cheeky grinder

1 - Excitable jaw; 2 - immovable jaw; 3 - excitable jaw arrow _ 4 - eccentric shaft; 5 - pulley; 6 - flywheel; 7 - connecting rod; 8, 11 - adjuster ponies; 9 - spring; 10 - room; 12 - lever; 13 - tyaga.

Picture 4 . _ Conical grinder

1-ball support; 2- corps;
3 - plate; 4 - head; 5 – vertical, 6.shaft

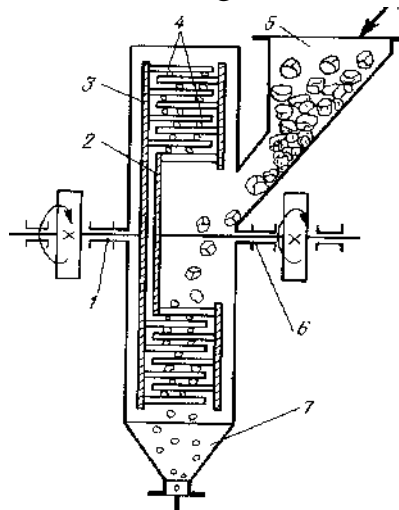
Figure 5. Hammered chopper

1- corps; 2- hammer; 3- disc;
4- shaft; plate 5; Grid; 6 - eccentric.;

Hammered grinder high- speed disc and to him hinged attached of hammers consists of Product through hopper to the camera falls and hammers tattoo and to the wall of the case hit at the expense of it is crushed . Crushed product fence through comes out (picture 5) .

Disintegrator and of dismemberer on disks concentric circles across blow giver fingers placed _ One on disk fingers row second on disk two fingers row with small

Turkish harvest does _ Product fingers with hit it is crushed and of the car bottom in the part is located release hole through is issued . of disks number of revolutions 200-1200 min⁻¹ . Job productivity 0.5-20 t/ h . (Figure 6) .

Figure 6. Disintegrator.

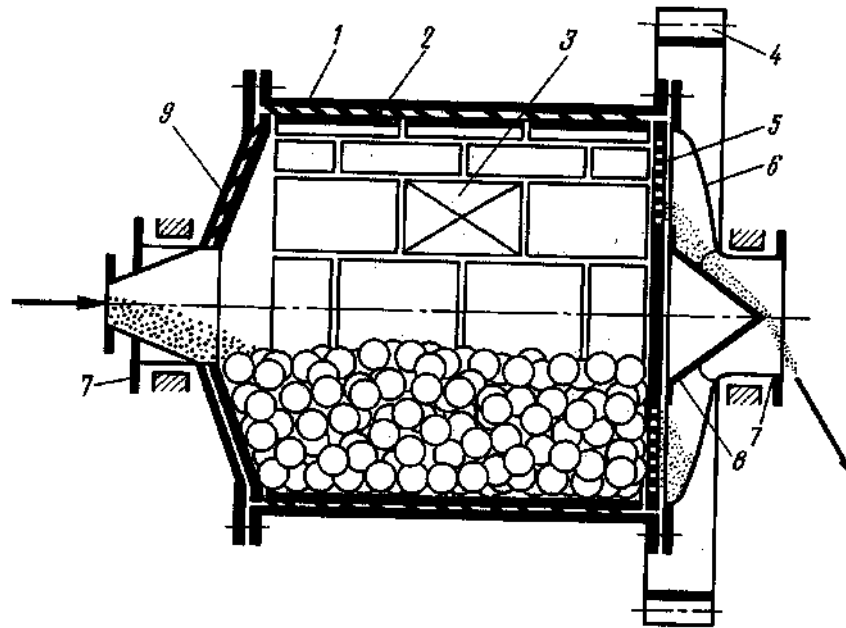
*1, 6 - shafts ; 2,3 - discs ; 4 - fingers ; 5 - loading funnel ;
7 – discharge funnel.*

Dismembrators have one rotating disc, and the second disc acts as a shredder cover. On the cover, in a fixed position, fingers are placed along concentric circles [14; b, 236-239].

The main working bodies of the above-mentioned grinders, hammer, disk, and fingers are made of corrosion-resistant manganese steel.

In ball mills the product empty horizontal cylindrical enclosed in a shell sh ars using it is crushed . Balloons steel or from china is prepared . Balloons size crumbly product to size according to is selected and 34-175 mm. constitutes _ 30-35% of the camera volume sh as with is filled (picture 7) .

Products grinding process sh as blow and sh as between friction at the expense of done the soup is cooked . Cylindrical shell when it turns the inner wall of the shell friction with i at the expense of rotation in the direction of known up to height will rise and then down rolling falls. Camera with balloons rotation speed increase with from the center the escape power increases, rise up corner too increases.

Figure 7 . _ Ball grinder .

*1 - drum body ; 2 - plate; 3 - hatch; 4 – leading gear; 5 fences ;
6 - cover; 7 - stupa; 8 - guide cone; 9 - cover .*

The degree of crushing is controlled by changing the rotation speed of the hammers and the opening of the sieve holes at the outlet. Grinding of large and medium-sized products is mainly done by hammering , while small-sized solid particles are crushed by rubbing on the grid.

Figure 8. Hammer mill (under laboratory conditions)

A hammer crusher designed for crushing dry components of coal briquettes in laboratory conditions (Fig. 8). The principle of operation of this grinder is based on the high-speed rotation of hammers inside a closed housing.

CONCLUSION

Coal grinding pieces of coal and bio-bio binders fall into the housing through the consumption regulator and collide with the hammers rotating around the rotor axis. As a result of the repeated beating of the raw material on the hammers and the

body, grinding to a powdery state occurs. In order for the crushed product to leave the working chamber, the housing has a rectangular grid that provides the required level of crushing.

REFERENCES

1. Nurmukhamedov H.S., Ravichev L.I., Abdulloev A.Sh and others. Calculation and design of hydraulic and mechanical devices-T.: "Scientific-technical information"-PRESS PUBLICATION, 2021.-354 pages.
2. Markov U.A. Process and apparatus chemical technology: v 2-x chastyax/.- Minsk BDTU, 2002-41. Hydromechanical and mechanical processes-202 p.
3. А.А. Борщевский, А.С. ИЛИН Механическое оборудование для производства строительных материалов и изделий. Москва, средняя школа-264 стр.
4. Стабников В.Н., Лысянский В.М. Процессы и аппараты пищевых производств. - М.: Агропромиздат. 1985. 507 с.
5. Эйнштейн В.Г. Общий курс технологического процесса и химической технологии кн.1. - М.: Логос; Высшая школа, 2003. – 912 с.
6. Кирейчева Л.В., Хохлова О.Б. Сапропели: состав, свойства, применение. - М.: 1998.-124с.
7. Мьярикьянов М.И., Степанов Г.Н., Егорова М.С. Сапропелевое озеро Большая Чабыда, Краденое и пути их использования в сельском хозяйстве. – Якутск: ЯНЦ СО РАН, 1991.-88с.
8. Dytnersky Yu.I. Process and apparatus chemical and petroleum technology. 1 chast - М.: Khimiya, 1995. - 400 p.
9. Kogan V.B. Teoretic basic principles of chemical technology. - L.: Khimiya, 1977. - 592 p.
10. Planovsky A.N., Nikolaev P.I. Process and apparatus chemical and petroleum technology. - М.: Khimiya, 1972. - 496 p.
11. Zakharov A.A., Bakhshiev L.T., Kandaurov and dr. Process and apparatus chemical technology. - М.: Academy, 2006. - 528p.

SELLYULOZA-QOG‘OZ SANOATIDA QOG‘OZ POLOTNOSINI QURITISH TEXNOLOGIK JARAYONINIDAGI USKUNANING DETALINI SOLIDWORKS (CAD CAM CAE) TIZIMIDA YARATISH

Abidov K.Z.

t.f.n., dotsent, Buxoro muhandislik texnologiya institute

Qobilov H.X.

PhD, Buxoro muhandislik texnologiya institute

Isroilov A.A.

M7-21 TJBAKT magistranti, Buxoro muhandislik texnologiya instituti

ANNOTATSIYA

Keyingi yillarda Respublikamizda yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish, sifatli va arzon mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda ular bilan xalqimizni ta'minlash vazifalari davlat siyosati darajasida amalga oshirilmoqda. Bu borada sellyuloza-qog‘oz sanoatida qayta ishlangan makulatura massasini va uning asosida qog‘oz-karton ishlab chiqarish texnologiyalari ham jadal rivojlanib bormoqda. Mamlakatimizda sellyuloza-qog‘oz sanoatini izchil rivojlantirish, korxonalar quvvatidan samarali foydalanish, eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

***Kalit so‘zlar:** harorat, strukturaviy sxema, texnologik qayta jihozlash dasturi, quritish jarayoni, solidworks dasturi.*

ANNOTATION

In recent years, the tasks of creating new production enterprises that produce high-quality and cheap products and provide our people with them have been carried out at the level of state policy. In this regard, technologies for the production of waste paper and cardboard based on it are rapidly developing in the pulp and paper industry. Particular attention is paid to the consistent development of the pulp and paper industry in our country, the efficient use of the capacities of enterprises, and the increase in the production of export-oriented products.

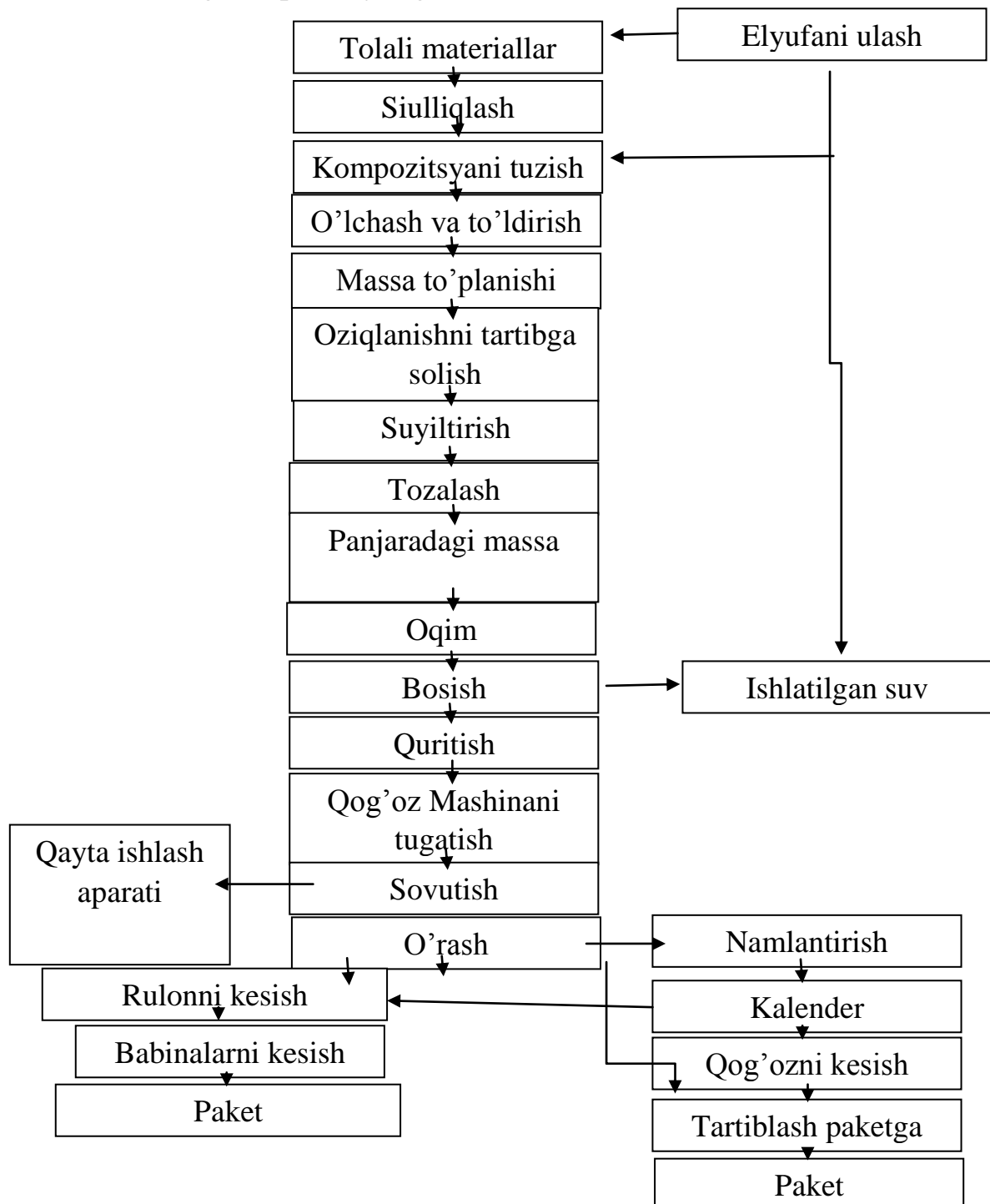
***Key words:** temperature, structural diagram, technological re-equipment program, drying process, monolithic production program.*

KIRISH

Sellyuloza-qog‘oz sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash dasturi to‘g‘risida bo‘lib, unda mamlakatimizda ushbu sohani rivojlantirish bo‘yicha asosiy vazifalar belgilab berilgan. Makalatura massasini ishlab chiqarish va ulardan ikkilamchi mahsulotlarni olish qog‘oz sellyuloza sanoatida muhim o‘rinni egallaydi. Bunday texnologik jarayonlarni

avtomatlashtirish va muqobil parametrlarni tanlash muammolari o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Hozirgi kunga kelib, sellyuloza-qog'oz sanoati o'zining xom ashyo ba'zasini kengaytirmoqda va uni tubdan o'zgartirib bormoqda. Endilikda qog'oz va qog'ozli mahsulotlar va karton mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning keskin oshib borishi natijasida makulatura resurslari ham doimiy ravishda o'sib bormoqda. Jahon bo'yicha ikkilamchi ipakka bo'lgan ehtiyoj qog'oz va karton ishlab chiqarish uchun barcha ipakli mahsulotlarning 25-30 % tashkil etadi. Bu yiliga 38-40 mln tonna makulatura demakdir. O'zbekistonda makulatura tolasidan 40-dan ortiq qog'oz-karton mahsulotlarining kompozitsiyasiga kiradi.

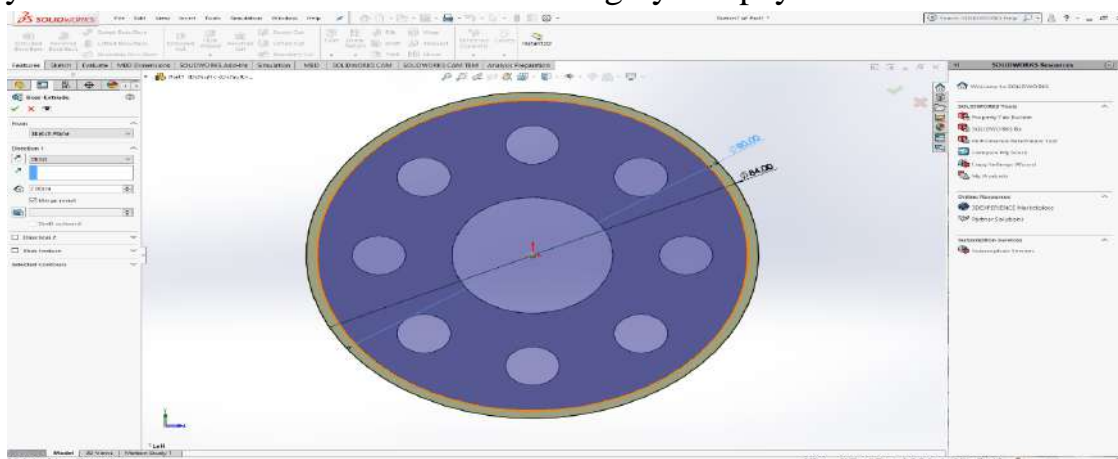

Qog'oz ishlab chiqarishning strukturaviy sxemasi

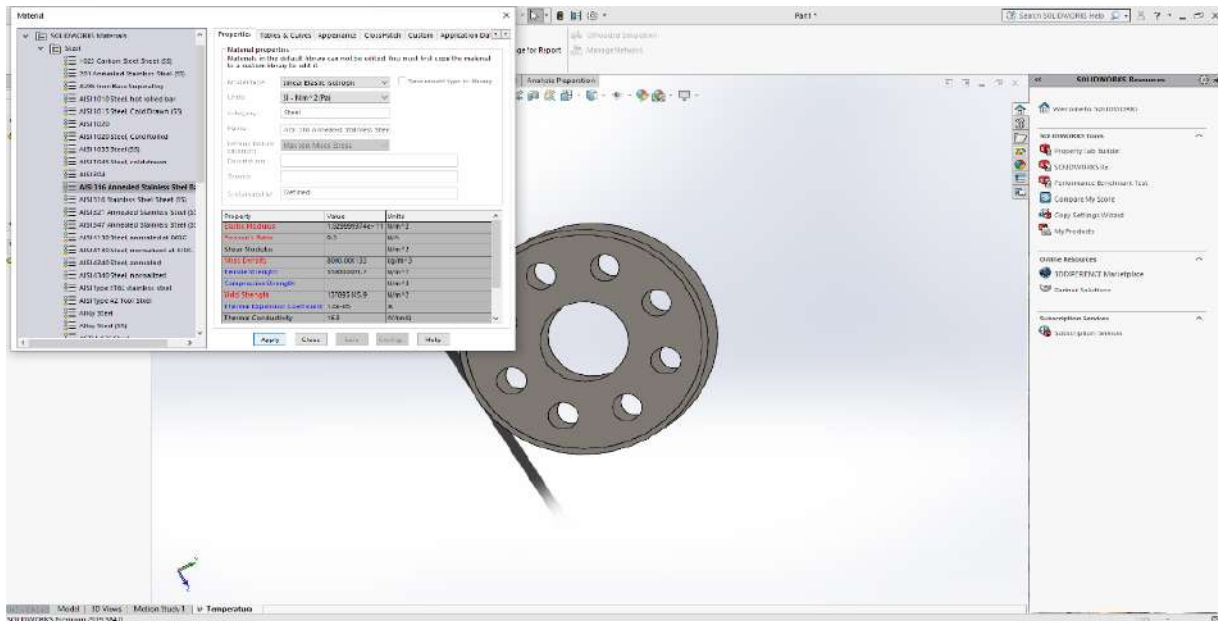
TADQIQOT USULALRI VA NATIJALARI

Makulatura massasini ishlab chiqarish va undan turli mahsulotlarni ishlab chiqarishda foydalanish uchun bunday texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va zamonaviy boshqarish tizimlarini joriy etishni talab etiladi. Makulatura massasini ishlab chiqaradigan zamonaviy korxonalarining avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlarining texnik-dasturiy ta'minoti -ma'lumotlar majmuasini, ularni tavsiflashning algoritmik vositalarini, optimallashtirish usullarini, axborot massivlarini saklash va ularni qayta ishlash texnologiyalarini takomillashtirishni, avtomatlashtirilgan boshqarishning funksional masalalarini yechishda zaruriy axborotlar bilan ta'minlashni nazarda tutadi. Bunday texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish orqali makulatura massasini ishlab chiqarishni jadallashga, ishlab chiqarish jarayonlarining intensivligini oshirishga, energiya tejankor texnologiyalarni joriy etishga hamda mehnat xavfsizligini ta'minlashga erishish mumkin.

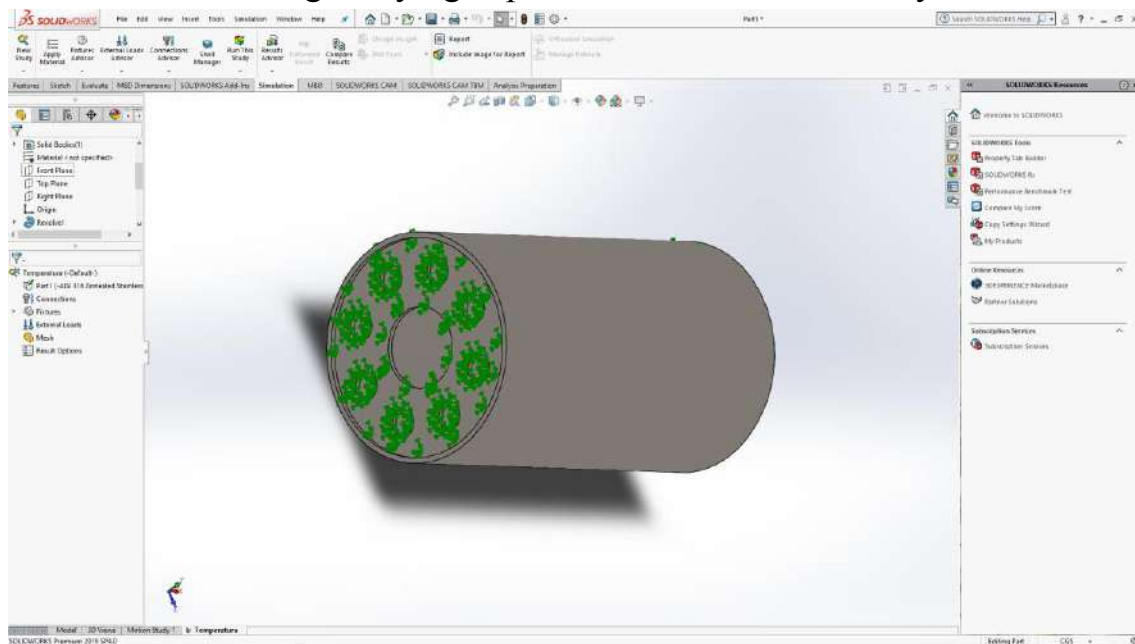
Qog'oz polotnosini quritish jarayonidagi uskunaning modelini ishlab chiqamiz. Buning uchun SolidWorks dasturining 3D CAD tizimidan foydalanamiz. Solidworksni ishga tushirgan keyin, jarayon uchun ekstraktorni yaratishda Solidworksning detallarga bo'lib yaratish va keyinchalik birlashtirib yig'ish (Assembly) modulidan foydalanamiz. Birinchi navbatda SolidWorks dasturida yangi detal yaratamiz. Bu uchun "Standard" uskunalar panelidan "New" tugmasini tanlaymiz. New SolidWorks Document dialog oynasi paydo bo'ladi.

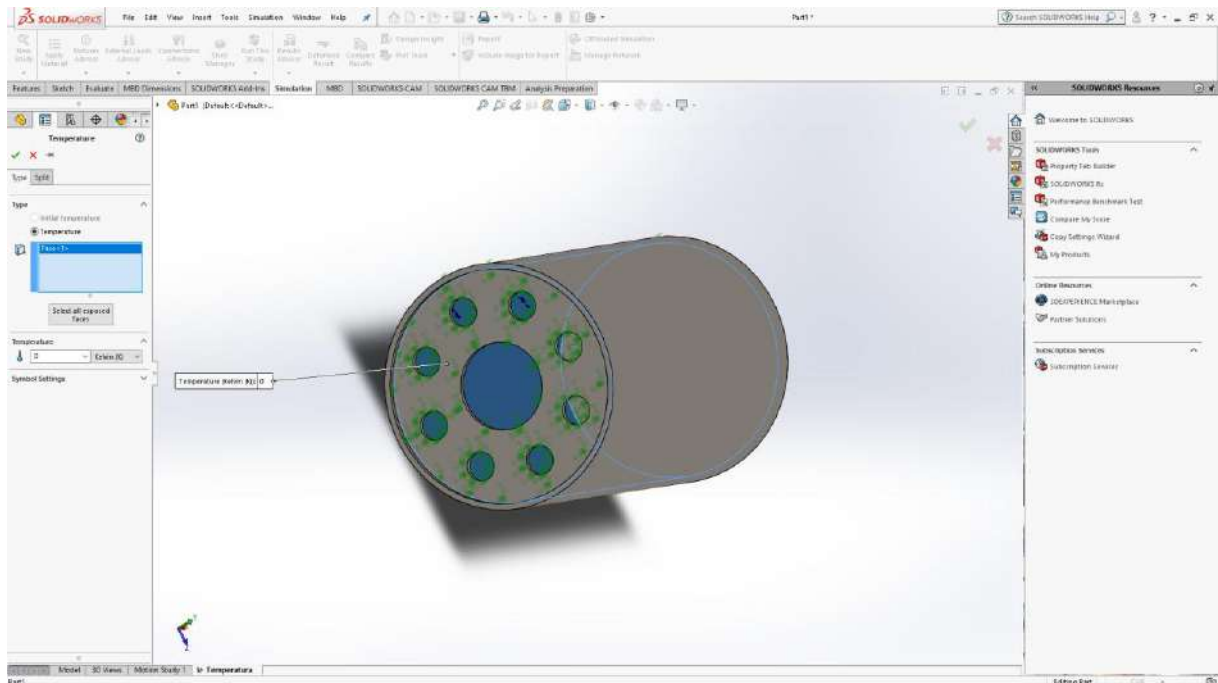
Qo'g'oz polotnosini quritish qurilmasini simulyatsiya orqali (Temperaturada ta'sirini) tekshirib ko'ramiz.

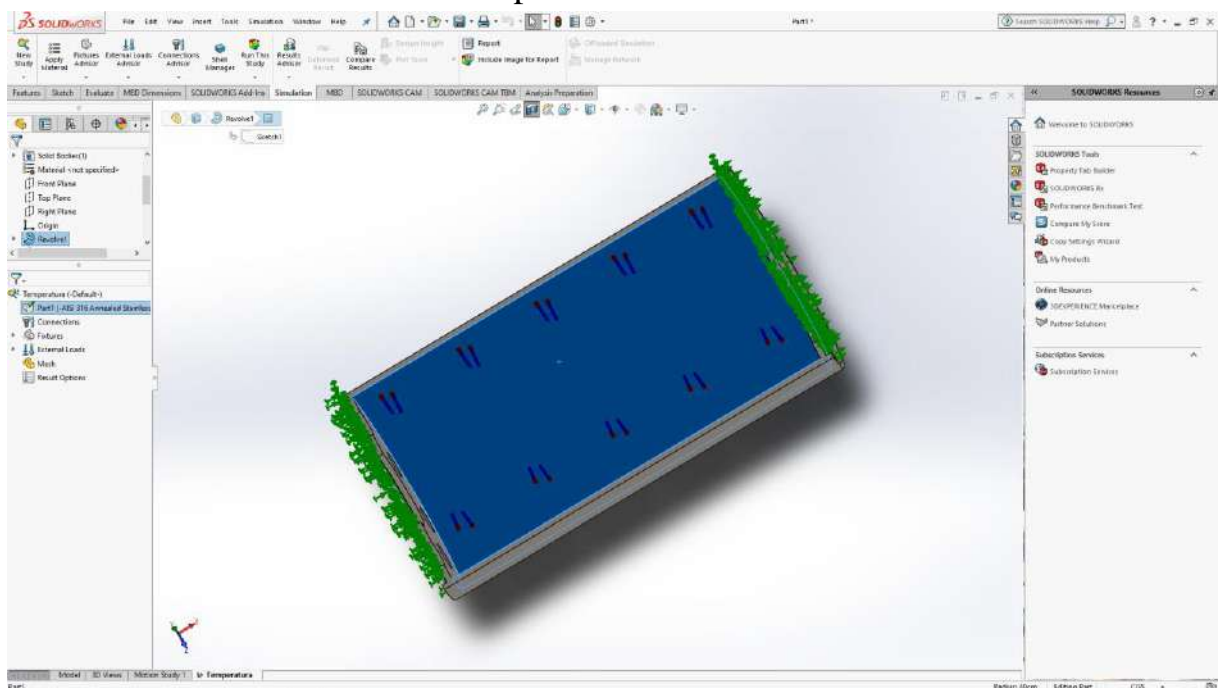
Avval detalimizga kerakli materialni beramiz, bizning holda temperaturaga chidamli zanglamaydigan po'latni metal sifatida tanlaymiz.

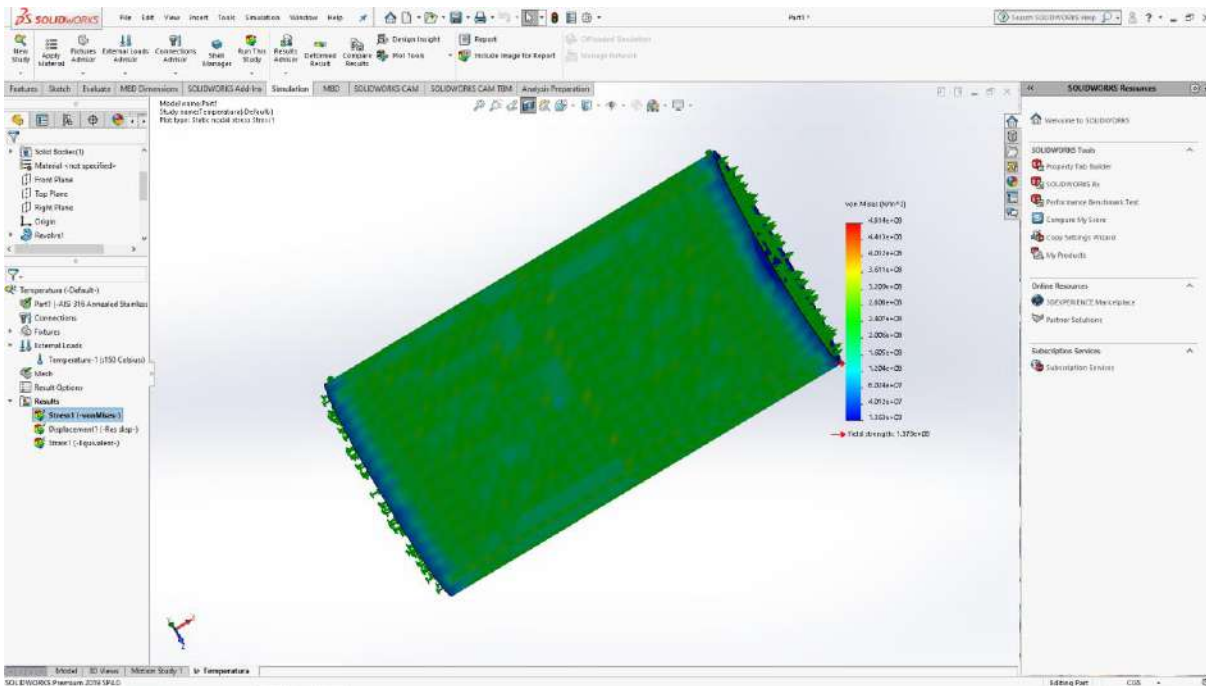
Detailimizga materialni bergandan so'ng uning mahkamlanadigan yuzalarini belgilaymiz.

Mahkamlangan detalimizga tashqi ta'sirlar bo'limidan temperaturani tanlab, kerakli temperaturani beramiz.

Create mesh and Run buyrug'ini amalga oshirish orqali simulyatsiyani ishga tushiramiz.

Qog'oz mashinasining quritgich qismi gofrirovka qilingan qog'oz ishlab chiqarishning texnologik jarayonidagi asosiylaridan biridir. Yupqa qog'oz varaqlarini quritish uchun kontakt usuli qo'llaniladi, bunda materialni isitish va undan namlikni bug'lash uchun zarur bo'lgan issiqlik bug' bilan isitiladigan quritish silindrlarining issiq yuzasidan to'g'ridan-to'g'ri uzatiladi. Mavjud avtomatlashtirish tizimi funktsional diagrammaga muvofiq quritish uchastkasining samaradorligini oshirish uchun quritishning texnologik rejimini qo'llab-quvvatlaydi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot ishida qog'ozni quritish jarayonining kirish parametrlari va buzilishlarini aniqlash uchun qora quti modeli qurilgan. Qog'oz mashinasining quritish tizimining tarkibi modeli ko'rib chiqiladi, unda to'rtta asosiy quyi tizim aniqlangan: bug' ta'minoti, quritish tsilindrlari, kondensatsiya va suv ajratgichlari. Quritish tsilindrining quyi tizimining parchalanishi, 24 silindrdan iborat bo'lib, uchta guruhga bo'lingan, o'z funktsional maqsadiga ega, birinchi ikkita guruh jonli bug' bilan, uchinchi esa ikkinchi darajali bug' bilan ta'minlanadi, bu esa tartibga solishga eng katta ta'sir ko'rsatadi. chiqish namligi parametri. Namlikni boshqarishning funktsional diagrammasini tahlil qilish asosida avtomatik boshqaruv tizimining vaqtinchalik jarayonlarini aniqlash uchun MatLab matematik ilovasi Simulink modulida model qurildi. Kaskad namligini nazorat qilish tizimining ichki halqasining sifat parametrlarini aniqlash uchun PID tekshirgichining koeffitsientlari hisoblab chiqilgan.

REFERENCES

1. Ivanov, S.N. Qog'oz texnologiyasi / S. N. Ivanov; 2-nashr. qayta ko'rib chiqilgan -Moskva: O'rmon sanoati, 2007 - 698s.
2. Flyate, D.M. Qog'oz texnologiyasi / D.M. Flyate - Moskva: Lesnaya sanoat, 1988-440-yillar.
3. GOST 73775-85 Gofrirovka qog'ozi. Aniqlash usuli Gofrirovka qilingan namunaning (SMT) tekislikdagi siqilish qarshiligi - Vved.
4. CADArtifex, Sandeep Dogra, John Willis, SOLIDWORKS 2019: A Power Guide for Beginners and Intermediate,

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ И РАННЕЙ
ДИАГНОСТИКИ ФЕТАЛЬНОЙ ГИПОКСИИ ДЛЯ СНИЖЕНИЯ
ПЕРИНАТАЛЬНОЙ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ ГИПОКСИЧЕСКОЙ-
ИШЕМИЧЕСКОГО ГЕНЕЗА**

Болтаева Малика Миралиевна

Ассистент кафедры «Акушерство и гинекологии»

Бухарский Государственный медицинский институт имени

Абу Али Ибн Сино

АННОТАЦИЯ

В современном мире проблема ишемического и гипоксического поражения головного мозга у новорожденных остается актуальной проблемой, так как внутриутробное страдание мозга приводит в последующем серьезным осложнениям приводящих к росту перинатальной смертности и инвалидизации детей. У детей рожденных с ишемическим поражением головного мозга наблюдается высокая летальность, и в структуре ранней детской инвалидизации данная патология составляет 60-70%.

Ключевые слова: *Гипоксическое поражение головного мозга, ишемическое поражение головного мозга, цереброваскулярные заболевания, гипоксически-ишемическая энцефалопатия, фетальная гипоксия.*

**MODERN ASPECTS OF FORECASTING AND EARLY DIAGNOSIS OF
FETAL HYPOXIA TO REDUCE THE PERINATAL INCIDENCE OF
HYPOXIC- ISCHEMIC GENESIS**

ABSTRACT

In the modern world, the problem of ischemic and hypoxic brain damage in newborns remains an urgent problem, since intrauterine brain suffering subsequently leads to serious complications leading to an increase in perinatal mortality and disability in children. In children born with ischemic brain lesions, there is a high mortality, and in the structure of early childhood disability, this pathology is 60-70%.

Key words: *Hypoxic brain damage, ischemic brain damage, cerebrovascular diseases, hypoxic-ischemic encephalopathy, fetal hypoxia.*

GIPOKSIK-ISHEMIK GENEZISNING PERINATAL KASALLIKLARINI KAMAYTIRISH UCHUN HOMILA GIPOKSIYASINI PROGNOZLASH VA ERTA TASHXISLASHNING ZAMONAVIY JIHATLARI

ANNOTATSIYA

Zamonaviy dunyoda yangi tug'ilgan chaqaloqlarda miyaning ishemik va gipoksik shikastlanishi muammosi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda, chunki intrauterin miya shikastlanishi keyinchalik bolalarda perinatal o'lim va nogironlikning oshishiga olib keladigan jiddiy asoratlarga olib keladi. Miyaning ishemik shikastlanishlari bilan tug'ilgan bolalarda o'lim darajasi yuqori bo'lib, erta yoshdagi nogironlik tarkibida bu patologiya 60-70% ni tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: *Gipoksik miya shikastlanishi, ishemik miya shikastlanishi, serebrovaskulyar kasallik, gipoksik-ishemik ensefalopatiya, homila gipoksiyasi..*

ВВЕДЕНИЕ

По данным ВОЗ, около 25% детей страдают нервно-психическими расстройствами, среди их причин данная патология составляет 70-80% и связи с чем проблема ишемического поражения плода по прежнему остается актуальной проблемой акушерства и перинатологии (Гнатко Е.П 2015г., ПангР. 2020.,).

Гипоксически- ишемическая энцефалопатия (ГИЭ) представляет собой совокупность неврологических симптомов, развивающихся у новорожденных в результате нарушения маточно- плацентарного и плодового кровотока в период гестации и внутриутробного развития плода. Основными условиями, при которых развивается данная патология, являются перенесенная внутриутробная гипоксия плода, низкая оценка новорожденных после рождения по шкале Апгар, метаболический ацидоз(ЛедяйкинаЛ.В.2015., Ульянина Е.В.2016.,).

Для прогнозирования и ранней диагностики данного осложнения, весомую значению имеют определение параметров регионарной гемодинамики- МПП кровотока, исследование про и- противовоспалительных цитокинов, высвобождаемых в центральной нервной системе микрогией, так как они являются регуляторной системой медиаторов, контролирующих процессы пролиферации и дифференцировки клеточных элементов в кроветворной, иммунной и других гомеостатических системах организма (Ледяйкина Л.А 2016, Стародубцева Н.Л 2022.,).

Глубоко не изучены и не определены прогнозирующие маркеры перинатальной патологии, цитокиновый статус новорожденного в пуповинной

крови, как основного фактора снижения врожденного иммунитета и их корреляционные особенности показателями кровотока плода, особенно мозгового также и с параметрами системы гемостаза.

Мониторинг важнейших показателей системной гемодинамики матери и регионарного маточно-плацентарно-плодового кровотока, определение иммунологических и воспалительных маркеров с достаточной убедительностью выявляет доклинические проявления страдания кровообращения мозга внутриутробного плода и новорожденного создает возможность прогнозирования исходов и ориентирует в результатах проводимой терапии.

На основании проводимых современных информативных методов диагностики регионарного кровотока плода, определение иммунологических и воспалительных маркеров в пуповинной крови новорожденного создаются новые возможности рассматривать данную проблему перинатологии - тактику ведения, выбора адекватной терапии и родоразрешения как основного рычага снижения ГИЭ и инвалидизации будущего поколения.

Степень изученности проблемы.

Проблема ишемического поражения головного мозга плода и новорожденного остается актуальной проблемой в перинатологии. частота возникновения данной патологии в США составляет 2-4 ребенка на 1000 родов, а в России варьирует в пределах от 15,6 до 38 на 1000 доношенных новорожденных и на сегодняшний день изучено множество патогенетических механизмов развития ГИЭ.

Многими научными исследователями изучены гемодинамические взаимосвязи в динамике осложнений беременности и их роль в развитии нарушений мозгового кровотока плода и в сформирования ГИЭ у новорожденных. И имеющая неразрывная связь ГСМППс периодами развития всего фетоплацентарного комплекса и ее характер кровотока является основой развития ГИЭ (Гансбургский А.Н 2015, Ануриев А.М. 2019.,).

На сегодняшний день изучено множество патогенетических механизмы развития ГИЭ, в том числе роль и значимость цитокинов и их баланс с тяжестью ишемических поражений головного мозга (Ульянина Е.В., 2018, Панченко А.С 2020.).

Адекватная оценка состояние кровотока головного мозга плода, определение ранних ее диагностических маркеров для выбора ведения беременности, лечения этих состояний остаются малоизученными. Следует отметить, что единых диагностических и лечебных подходов данного

состояния, алгоритмов действий до сегодняшнего дня отсутствуют. Наиболее перспективными исследованиями остаются доплерометрическая оценка кровотока в МППС, изучение системы гемостаза, иммунологических факторов и их корреляции для прогнозирования и ранней диагностики ГИЭ у новорожденных и выбор адекватной ранней эти патогенетической терапии.

Цель исследования: оценить роли гемодинамических и иммунологических маркеров в прогнозировании и ранней диагностике фетальной гипоксии с целью снижения перинатальной заболеваемости и смертности.

Задачи исследования.

1. Определить группы риска по развитию фетальной гипоксии и разработать поэтапный индивидуализированный подход ведения беременности.

2. Установить значимость ранних гемодинамических, иммунологических и гемостатических диагностических маркеров в прогнозировании развития фетальной гипоксии для выбора оптимальных методов терапии с последующей оценкой их эффективности

3. Оценить роли методов родоразрешения при фетальной гипоксии и в развитии стадийности клинической симптоматики гипоксическо-ишемической энцефалопатии у новорожденных.

4. Изучить влияния гемодинамических нарушений плода, системы гемостаза на иммунный статус новорожденных, как прогнозирующего фактора на формирования ГИЭ новорожденных и внедрить в практическую деятельность комплекс диагностических и лечебных мероприятий, направленных на снижения перинатальной заболеваемости и смертности.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ.

В соответствии с целями и задачами работы будет проведено обследование 100 женщин. Программа научного поиска будет осуществлена на базе Бухарского перинатального центра и родильного комплекса Бухарского района, совместно с кафедрой акушерства и гинекологии №2 Бухарского государственного медицинского института. Будут проведены общепринятые лабораторные и инструментальные методы диагностики и гемокоагуляционной системы (фибриноген, тромбоциты, ПИ , АЧТВ, Д-димер), клиничко - биохимические анализы (СРБ, общий анализ крови, мочи), иммунологические про- и противовоспалительные цитокины (IL-6, IL-10 и ФНО- а) в пуповинной крови новорожденных.

Из функциональных методов диагностики будут применены доплерометрия сосудов ФПК и УЗИ-плацентометрия и фетометрия . также будет проведено морфологическое исследование плаценты.

Ретроспективно будут изучены 100 истории родов и истории развития новорожденных которым было диагностировано перинатальная заболеваемость гипоксическо- ишемического генеза с целью определения группы риска на перинатальные патологии новорожденных.

Углубленные исследования будут проводиться на контингенте 100 женщин из группы риска по развитию фетальной гипоксии, в том числе 30 пациенток с физиологическим течением беременности и родов (1-я контрольная группа) основную проспективную группу будут составлять 70 пациенток, из них 35 беременных взятые на учет в конце второго триместра беременности не получившие соответствующую профилактическую терапию (2-я группа) и 3-группу будут составлять пациентки которые встали на учет с ранних сроков беременности и своевременно проходили комплексное исследование и получали терапию направленную по профилактике фетальной гипоксии.

Все обследования женщин, будут проведены на научно-исследовательском институте иммунологии, Бухарского перинатального центра, родильном комплексе Бухарского района совместно с кафедрой акушерство и гинекологии №2 Бухарского Государственного медицинского института.

Для изучения основных показателей биохимических, иммунологических и системы гемостаза будут использованы образцы сыворотки крови матери, структурно-функциональной особенности плаценты будут определены методом УЗИ и гемодинамика матери и МПП системы доплерометрическими методами исследования. Для иммунологического исследования будут использованы сыворотка пуповинной крови. Морфологически будут исследованы послед после родов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

(Предполагаемая научная новизна исследования.)

Будет определена факторы риска на развитие фетальной гипоксии частота встречаемости гипоксическо – ишемических повреждений мозга у новорожденных и особенности течения перинатальных заболеваний.

Определена значимость комплексного изучения показателей центральной гемодинамики матери, регионарного МП, ФП и плодового кровотока для оценки ранних проявлений нарушения кровообращения плода.

Будет определена роль и значимость ранних маркеров нарушений иммунного статуса плода в доклинической диагностике гипоксическо – ишемической энцефалопатии и рекомендовано неонатологам выбрать ранней реабилитационной терапии с оценкой ее эффективности.

Будет оценена роль расстройств кровообращения матери и плода, системы гемостаза в формировании фетальной гипоксии и снижения иммунного статуса новорожденных как фактора развития ГИЭ у новорожденных и необходимости решения вопросов их реабилитации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Антонов А.Г. Принципы интенсивной терапии неврологических нарушений у новорожденных // Перинатальная неврология. М.: Триада-Х, 2001. С. 289-303.
2. Greisen G., Johansen K., Ellison P.A. et al. Cerebral blood flow in preterm infants during the first week of life // J. Pediatr. 1984. V. 104. P. 411-418.
3. Дегтярева Н.В. Мозговой кровоток в норме и при гипоксических состояниях (асфиксия, пневмонии): автореф. дис. ... канд. мед. наук. М., 1993. 21 с
4. Интранатальная гипоксия плода: возможности диагностики, резервы снижения частоты церебральных расстройств у доношенных новорожденных О.В. Ремнева, Н.И. Фадеева, О.Н. Фильчакова, Т.В. Буркова, Ю.В. Кореновский.
5. Zayko N.N., Bica Yu.V. Pathological physiology. М.: MEDpress-inform, 2004. 635 p. (In Russian)
6. Gabriel R., Grolier F., Graesslin O. Can obstetric care provide further improvement in the outcome of preterm infants? Eur. J. Obstet Gynecol. Reprod Biol. 2004; 15 (117) Suppl. 1: 8–25

IMPORTANCE OF BIOMETRY FOR GENETIC ANALYSIS

Erkinova Zarina

Master's degree in teaching exact and natural sciences (Biology)

Navoi State Pedagogical Institute

ABSTRACT

In this article we will discuss about: Importance of biometry for genetic analysis.

Keywords: *Genetics, biometry, biological significance of meiosis, DNA, recombination.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье мы обсудим: Важность биометрии для генетического анализа.

Ключевые слова: *генетика, биометрия, биологическая значимость мейоза, ДНК, рекомбинация.*

INTRODUCTION

Genetics is a science that studies procreation and speciation in living organisms. It was known as early as the time of primitive society that certain characteristics of animals and plants could be passed down from generation to generation, and this knowledge was applied to livestock and agriculture by selective breeding. However, modern genetics, as a science that understands the mechanisms of procreation, began to develop only after the labors of Gregor Mendel (19th century).

Mendel discovered that genealogy is a fundamental discrete process with independent functions. These basic units of genealogy are now called "genes". In the cells of the body, genes are located in the molecules of the body's DNA, carrying in itself the necessary information for the construction and control of cellular components. Although genetics plays a large role in determining the appearance and behavior of an organism, the overall outcome will depend not only on genes, but also on the environment in which the organism is engulfed and born. For example, a person's height is determined not only by genes, but also by the nutrients and health he received as a child. The main task of genetics is to reveal the development and transition of the characters and characteristics of organisms to future generations by researching the structure and functions of the chromosome, genes and nucleic acids (DNA, RNA), which are considered the material foundations of heredity. Research on the emergence of hereditary variability in organisms under the influence of various physical and chemical factors and its importance in the evolution of organisms is also among the tasks of genetics. The creation of fertile varieties of cultivated plants, productive breeds and strains of animals and microorganisms; the

development of methods of their prevention and treatment based on the study of the causes of the emergence of hereditary diseases; the introduction of negative factors of the ecological environment into heredity and the genetic justification of the preservation of the gene pool represent practical problems of genetic research. Of great importance in the formation of genetics as an independent science was the opening of the laws of heredity in 1865 by the Czech scientist Gregor Mendel. Based on his experiments on peas, Mendel laid the foundation for the method of studying heredity through hybridization, which was considered the main method of genetics. She states that organisms give characters and traits to the next generation of heredity factors (hoz. conceptually genes). The laws Mendel opened were long overlooked. Only in 1900, thanks to the studies of Hugo de Vries (Netherlands), Carl Correns (Germany) and Erich von Tschermak (Austria), these knuns were rediscovered and renamed Mendel. For this reason, 1900 is considered the year of the foundation of genetics as an independent science. However, the term genetics was coined in 1906 at the suggestion of the English scientist William Bateson. As a result of the further development of genetics, it was proved that the universality of the laws that Mendel discovered applied it to all organisms, including Man. A combined type consisting of complementarity, epistasis, polymeria, pleiotropy events, and complex uzaro effects of allele-unbranded genes in the inheritance of most of the characters in the body was later discovered, involving two or more genes. This direction of genetics, founded by Mendel, is developing even more rapidly in the current period. This direction is called classical genetics, that is, mendelism. The achievements of Cytology in proving the laws of heredity that Mendel created are also of great importance. Thanks to cytological studies, it was found that there are chromosomes that are considered the material basis of heredity, the number of which is the same for all individuals of each species. In the history of genetics, the American geneticist Thomas Hunt Morgan (1911) and his staff (K. A special place is occupied by the chromosome theory of heredity, which was founded by Brijes, Alfred Sturtevant and Gregor Meller). At the opening of this theory, the results of the study of the gender genetics of Morgan and his staff and the heredity of signs in relation to gender and in their attachment were of great importance. According to this theory, the heredity of the signs and characteristics of organisms is realized through the unit of heredity — genes; genes are located in large quantities on chromosomes and in line-by-line in the corresponding composition.

DISCUSSION AND RESULTS

Genes located on a single chromosome are inherited together and are called coupled genes. This form of heredity is called heredity with attachment. The heredity

of the associated genes does not correspond to Mendel's third law. The law Morgan discovered about the cumulative inheritance of genes located on a single chromosome is the fourth fundamental law of genetics. However, without attachment, heredity is not absolute, in a number of cases, separation occurs in the offspring in relation to the parental signs. This phenomenon occurs as a result of the confusion of homologous chromosomes (crossover), that is, the alternation of positions of certain parts of two chromosomes. Thanks to scientific research in this area, the arrangement of genes in chromosomes was determined, that is, genetic maps of chromosomes were formed. Morgan and his staff's research laid the foundation for the emergence of cytogenetics, a branch of genetics. Research on the molecular basis of the structure and activity of genes through chemical, physical, cybernetic methods and mathematical modeling has led to the development of Molecular Genetics.

The biological significance of meiosis. Meiosis. (yun. meiosis-reduction) is the division of the cell nucleus that goes through a 2-fold decrease (reduction) in the number of chromosomes. Typical for sexually reproducing plants and animals (see sexual reproduction). Meiosis is the main mechanism of heredity and variability. Meiosis consists of two consecutive divisions (meiosis 1 and meiosis 2) of spermatocytes and oocytes, the cells that produce seeds and eggs. Each meiotic division, like mitosis, consists of 4 phases: prophase, metaphase, anaphase, telophase. In 1-meiosis prophase, homologous chromosome conjugation (mutual confusion) and crossover (gene transfer between similar parts of homologous chromosomes) occur. After that, chromosome spiraling begins, as in the mitotic prophase; the nuclear membrane and the nucleus are eroded to form the dividing Duke. In the 1-meiosis metaphase, the homologous chromosomes are separated from each other and the achromatin is entangled in the threads and spread to the opposite poles. In the 1-meiosis telophase, a spiral of chromosomes is spread; a nuclear membrane and a nucleus are formed; the cell splits to form cells with a haploid set of chromosomes.

Any of the chromosomes in cells formed after 1-meiosis cleavage will have 2 chromatids. The number of chromosomes does not increase due to the absence of interphase before cells enter meiosis 2. After a short interphase, Cell 2-meiosis division begins. Meiosis 2 also has 4 phases. In 2-meiosis telophase, the number of chromosomes is reduced by 2 contributions as DNA is evenly distributed among newly formed cells. This process, which reaches its peak with a decrease in the number of chromosomes by 2 contributions, is called reductive division. In the life cycle of organisms (see life cycle), 3 different meiosis are observed. Gametes are formed in the gamete, i.e. terminal (Terminal) meiosis, which go in the genitals of humans, all multicellular animals and some tuberous plants (see germ, ovary) (see

Gametogenesis). The formation of germ cells is called spermatogenesis, the formation of egg cells is called oogenesis. In most fungi and algae, the fertilization of a fertilized egg and its division to form haploid zoospores is called zygote meiosis. A process consisting of the formation (sporogenesis) of haploid spores in the genital organs of tall plants is called spore meiosis, that is, intermediate meiosis. Meiosis is evenly distributed between the germ cells (see gametes) from which the chromosomes of the father or mother organism are formed. Gametes are carriers of hereditary signs of parent organisms. The diploid set of chromosomes is restored in the zygote produced by the addition of sex cells. In the zygote, the hereditary signs of the male and female organism will be embodied.

Biological significance of meiosis. During meiosis, 4 haploid cells from 1 diploid parent cell will be produced. On the basis of the meiosis process lies combinatorial variability. Key words: chromosome, chromatids, heterochromatin, euchromatin, centromeres, metacentric, submetacentric, acrocentric, amitotic, mitotic cycle, mitosis, kariokinesis, cytokinesis Interphase, prophase, metaphase, anaphase, telophase, meiosis.

Recombination. (re... and lot. combination-coupling) (genetics d a) is the redistribution of genetic material in living organisms in the Nayed. R. as a result, a combinative volatility occurs, which is important for evolution switches. R. all living organisms: starting with viruses, are a universal biological mechanism characteristic of higher organisms and animals. R. in eukaryotic organisms, it occurs with the help of a sexual process, in prokaryotes, through Fusion, transformation and transduction, and in viruses through co-infection. R. meiosis is achieved by the separation of homologous chromosomes or by the transfer of one part of DNA from one molecule to another as a result of the interaction of DNA molecules. R. From the exchange of cross-sections in the middle of DNA molecules (ritseprok R.) or that one part of the molecule passes into another molecule (R, which is no less positive.) consists of. R. observed in somatic and germ cells.

REFERENCES

1. Genetics, A.T.Göfurov, S.S. Faizullayev. Tashkent, 2010.
2. Лобашев М.Е., Ватти К.В., Тихомирова М.М. Генетика с основами селекции. М. Просвещение, 1970. 432с.
3. Гершензон С.М. Основы современной генетики. 2-е изд., Киев, Наукова думка, 1983, 558с.
4. Инге-Вечтомов С.Г. Генетика с основами селекции. М., Высшая школа, 1989, 592с.

5. Мусаев Д. А. И др. Генетический анализ признаков хлопчатника. Ташкент, Национальный университет Узбекистана им. М.Улугбека. 2005, 121с.
6. Almatov Compiled A. S., Turabekov Sh., Jalolov's collection of issues from genetics, and methodology for solving them. Tashkent, "University", 1993, 82B.
7. Gofurov A. T. Faizullaev S.S. Kholmatov X. Issues from genetics and exercises. Tashkent, Teacher, 1991.
8. Norliev, R. I. (2020). SOCIAL AND PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF NATIONAL DEVELOPMENT. Theoretical & Applied Science, (7), 321-323.
9. Rakhimov Compiled A.K.Educational-methodological on the subject ” fundamentals of genetics and selection”

UO‘K: 634.21: 632.7: 632

POMIDORDA UCHRAYDIGAN KASALLIKLAR TURLARI VA KASALLANISH DARAJASINI ANIQLASH USULLARI

Safarov Murtoza Absalomovich

O‘simliklar karantini va himoyasi ilmiy-tadqiqot instituti
Surxondaryo mintaqaviy filiali katta ilmiy xodimi.

Xodjamqulova Sitora Sulaymanovna

O‘simliklar karantini va himoyasi ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti.

Botirov Sodiq Ahmad o‘g‘li

Shomurodov Sherzod Chori o‘g‘li

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti
O‘simliklar himoyasi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari
karantini kafedrasida assistenti.

ANNOTATSIYA

Maqolada ochiq maydonda ekilgan pomidorda tarqalgan kasalliklar turlari va zararlanish darajasini aniqlash bo‘yicha olib borilgan dala va laboratoriya tajribalari hamda natijalar haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *Modera, Babkat, Fitoftoroz, Lojeyn, Xamkon*

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о полевых и лабораторных экспериментах, проведенных для определения типов и степени поражения томатов, посаженных в открытом грунте, а также о результатах.

Ключевые слова: *Модера, Бабкат, Фитофтороз, Хамкон, Ложейн*

ABSTRACT

The article describes field and laboratory experiments conducted to determine the types and extent of damage to tomatoes planted in the open ground, as well as the results.

Keywords: *Modera, Babka, Fitoftoroz, Lojeyn, Xamkon*

KIRISH

Ochiq maydonlarda mahsulot yetishtirish uchun pomidor navlarini tanlashda ularning ko‘p tarqalgan kasalliklarga chidamliligiga alohida e‘tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chidamli navlarni joriy qilish hosildorlikni oshiradi va himoya tadbirlariga sarflanadigan xarajatlarni qisqartirishga imkon beradi. Avvalo ekiladigan urug‘ga alohida e‘tibor berish lozim. Urug‘larni faqat sog‘lom maydonlar va mevalardan olish talab etiladi. Urug‘larni ekishga tayyorlashda puxta nazorat

o'tkaziladi, ya'ni meva bo'lakchalari va boshqa aralashmalar olib tashlanadi, chunki ular infeksiya manbai bo'lishi mumkin.

Yopiq joylarda himoya tadbirlariga ayniqsa yuqori talab qo'yiladi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: hosil va o'simlik qoldiqlari yig'ib olingach, himoyalangan joy ichini dezinfektsiyalash; tuproq, tuproqqa ishlov berish qurollari, idish va anjomlarni zararsizlantirish; ko'chatlar va katta yoshli hosilli o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi davrida profilaktik, agrotexnik va himoya choralari; zararli organizmlarning himoyalangan joyga kirishi yoki chiqishini cheklash maqsadida karantin tadbirlariga rioya qilish. Oxirgi hosil yig'ib olingach, himoyalangan joy binosi puxta ta'mirlanadi (singan joylarga oyna qo'yiladi, tirqishlarga surtmalar surilib berkitiladi) va zararli organizmlarga qarshi birinchi dezinfektsiya o'tkaziladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bu yilgi ilmiy tadqiqotlarimizda ochiq maydonlarda yetishtirilayotgan pomidorda Surxondaryo viloyati sharoitida uchraydigan kasalliklar tur tarkibi va ularning zararlanish darajasini o'rganishni maqsad qilgan edik. Shu munosabatda bir nechta dala va laboratoriya tajribalarini o'simliklarni himoya qilishda umum qabul qilingan uslublar asosida olib bordik.

Pomidor kasalliklarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar O'simliklar karantini va himoyasi ilmiy-tadqiqot instituti Surxondaryo Mintaqaviy filialining Angor tumani "Xamkon" hududida joylashgan tajriba dalasida olib borildi. Kasallikning dala bo'yicha tarqalishini quyidagi formula yordamida aniqlandi:

Tekshirilgan daladagi kasalliklar bir tekis tarqalgan bo'lsa, namunalar diagonal yo'nalishda yoki bo'yiga olindi, bir tekis bo'limganda esa namunalar bir nechta parallel ketma-ket jo'yaklar bo'yicha olindi. Ularni Peresipkin, Tyuteriv, Batalovalarning Formulasi asosida aniqladik:

$$P = \frac{n \cdot 100}{N}, \text{ bunda,}$$

P - kasallikning tarqalishi, % ;

n - namunadagi kasallangan o'simlik soni, dona;

N - namunadagi umumiy o'simlik soni;

25.05.2022 yil sanasi holatiga ko'ra pomidor kasalliklari dala sharoitida o'rganilib navlar bo'yicha monitoring olib borganimizda Modera navi kasalliklarga chidamsiz ekanligi, Babkat navi esa chidamli ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari abiotik omillardan bo'lgan issiq urushi, tuproqda ozuqa moddaning yetishmovchiligi natijasida yuqumsiz kasallik belgilarini kuzatdik (1-jadval).

Pomidorning “Babkat” navidan olingan har 10 ta namunadan 1 tasida pomidor barglarida haroratning ortishi natijasida barglarda dog’lar paydo bo’lganligi va Modera navlarida har 10 ta ekindan 2 tasida pomidor mevasida issiq urush belgilari kuzatildi.

1-rasm. 25.05.2022. pomidorni dala haroitida kasallik belgilarining ko’rinishi.

Kasal o’simlik qismlarini sterillash uchun ba’zan 1:300 marta suyultirilgan formalin hamda 3% perekis vodorod va 2% permanganat eritmalaridan ham foydalanildi. O’simlik bo’lakchalari joylashgan petri likobchalarini 24-26°C termostatga qo’yib, uchinchi kundan boshlab kuzata boshlandi. O’sib chiqqan zamburug’ koloniyalari probirkadagi oziqa muhitiga ekildi va ular saqlashga qo’yilib, natijalari tahlil qilindi.

Umuman olganda tadqiqot natijalaridan shunday fikr qilish mumkinki, ya’ni kuzatilgan 4 ta pomidor navidan Modera navi kasalliklarga chidamsiz ekanligi, Babkat navi esa chidamli ekanligi aniqlandi. Babkat navi ochiq dalalarda ekilsa yuqori mo’l hosil olish mumkinligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Pomidor kasalliklarini nav bo’yicha va dalada tarqalishini hisoblash

*(Surxondaryo vil. Angor tumani Xomkon ilmiy tekshirish tajriba maydoni
2022 yil)*

1-jadval

Fermer xo'jalik nomi, ga, mintaqaviy joylashuvi	Ekin navi	N-namunadagi umumiy o'simlik soni, doni;	n- namunadagi kasallangan o'simlik soni, dona;	R- kasallikning tarqalishi, % ;	Fitofloroz kasalligining belgilari		Ilova
					Vegetativ organi	Generativ organi	
Surxondaryo vil. Angor tumani "Xomkon" ilmiy-tadqiqot dala maydoni, janubiy joylashuv, pomidor maydoni 1 gektar	Babkat	10	2	20%	+	+	Namunadagi o'simlikning 1 tasida xloroz uchradi
	Moder	10	5	50%	+	+	Namunadagi o'simlikning 2 tasida issiq urush belgilari namoyon bo'ldi.
	Lojeyn	10	3	30%	+	+	-
	Zara	10	2	20%	+	-	-

**2-rasm. 27.05.2022 pomidorni laboratoriya sharoitida suslo va kartoshkali
ozuqa muhitida o'stirishda zamburug'ning dastlabki mitseliylarini ko'rinishi.**

3-rasm pomidorda fitoftaroz (*phytophthora infestans*) zamburug'li kasallikning konidialari mikroskopdagi ko'rinishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Хохряков М.К. Указания по экспериментальному изучению фитопатогенных грибов. – Л.: «Наука», 1969. – С. 125-127
2. Литвинов М.А. Методы изучения почвенных микроскопических грибов. –
3. Hasanov B. A., Ochilov R. O., Gulmurodov R. A. Sabzavot, kartoshka hamda poliz ekinlarining kasalliklari va ularga qarshi kurash. Toshkent: "Voriz-Nashriyot", 2009, 245 б. 45 bet rangli tasvirlar.
4. Во'риев Н., Jo'raev R., Alimov O. Meva-sabzavotlarni saqlash va ularga dastlabki ishlov berish. Toshkent: "Mehnat", 2002, 184 b.
5. Герасимов Б.А., Осницкая Е.А. Вредители и болезни овощных культур. М.: «Сельхозгиз», 1961, 536 с.
6. Вянгеляускайте А.П., Жуклене Р.М., Жуклис Л.П., Пилецкис С.А., Ряпшене Д.К. Вредители и болезни овощных культур. М.: "Агропромиздат", 1989, 464 с.

BUXORO SHAHAR OQOVA SUVLARNI TOZALASH INSHOOTINING ISH SAMARADORLIGI

Pardayev Sh.,

Toshov H.M.,

Shamsiyev N.A.

Buxoro davlat universiteti o'qituvchilar

Egamova G

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Buxoro shahar tozalash inshootida oqova suvlarni tozalash uslublari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mexanik tozalash tizimidan o'tgan suv tarkibidagi organik moddalar aerotenkda bakteriyalar, mikroorganizmlar, faol il yordamida parchalanganligi to'liq bayon qilingan. Aerotenkda faol il indeksi 200-250 mg/l ni tashkil qiladi va ilk bor ularning 120 dan ortiq turlari aniqlangan. Biogen moddalar tuban, yuksak suv o'tlar yordamida 90-97% gacha tozalanishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Rekonstruksiya, bioprud, mikroorganizm, aerotenk, stansiya, anaerob, bakteriya, gelmint, denitrifikatsiya, kolovratka, logoritmik, zoogel, organik, nitrofikatsiya, biomassa, aeratsiya, konsentratsiya, regeneratsiya, fotosintez,

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о способах очистки сточных вод на очистных сооружениях города Бухары. Полностью объяснено, что органические вещества, содержащиеся в воде, прошедшей через систему механической очистки, разлагаются в аэротенке с помощью бактерий, микроорганизмов и активной илом. В Аэротанке индекс активного ил составляет 200-250 мг/л, и впервые выявлено более 120 их видов. Изучено, что биогенные вещества можно очистить до 90-97% с помощью водорослей.

Ключевые слова: Реконструкция, биопруд, микроорганизм, аэротенк, станция, анаэроб, бактерия, гельминт, денитрофикация, колоратка, логорitmик, зоогель, органик, нитрофикация, биомасса, аэрация, концентрация, регенерация, фотосинтез.

ABSTRACT

The article information on wastewater treatment methods in the Bukhara city treatment plant is provided. Organic matter in the water that has passed through the mechanical cleaning system is bacteria in the aerotank. It is fully described that microorganisms are decomposed using active il. In Aerotank, active il index is 200-250 mg/l and for the first time more than 120 of its species have been indentified. It

has been studied that biogen substances can be cleaned up to 90-97% with the help of the algae.

Key words: *Reconstruction, biopond, microorganism, aerotank, station, anaerobe, bacterium, helminth, denitrophication, rotifer, logarithmic, zoogel, organik, nitrophication, biomass, aeration, concentration, regeneration, photosynthesis*

KIRISH

Respublikamizdagi aholi zich yashaydigan shahar va tuman markazlarida shakllangan oqova suvlar markazlashtirilgan kanalizatsiya tizimlari orqali oqova suvlarni tozalash inshootlariga tutashgan. Korxonalar, tashkilotlar muassasalar va fuqarolar hayot faoliyatidan hosil bo'ladigan maishiy va boshqa xil chiqindilarni suyuq suv ob'yektlariga relifga oqizishni nazorat qilish O'zbekiston Respublikasining 1993 yilda qabul qilingan "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonun asosida amalga oshiriladi. Ammo ushbu sohada o'z yechimini topmagan muammolar mavjud.

Xuddi shunday viloyatimizda suv manbalarining ifloslanishiga sabab bo'luvchi asosiy omillar jumlasiga suv havzalariga to'la tozalanmagan oqova suvlarning tashlanishi bilan bir qatorda suv havzasi qirg'oqlariga qurilgan turli inshootlar ham sabab bo'lmoqda. Bular qatoriga suv havzalariga tozalanmagan oqova suvlarini tashlanish bilan bir qatorda suvni muhofaza qilish zonalarida aholi turar joy binolari, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalri, umumiy ovqatlanish va boshqa inshootlarning qurilganini uchratish mumkin. Ayni vaqtda tumanlarda faoliyat ko'rsatayotgan oqova suvlarni tozalash inshootlari suv tarkibidagi turli bo'yoqlar yoqilg'i moylash vositalari va shu kabi kimyoviy unsurlarni tozalashga mutlaqo moslashmagan. Aksincha bunday moddalarning suv tarkibida uchrashi oqova suvlarni tozalash inshootning ish samaradorligini pasayishiga olib kelishi kuzatilmoqda. Inshootlarni qayta ta'mirlash (rekonstruksiyalash) va yangilashda ushbu masalalarga jiddiy etibor qaratish lozim. Aks holda tarkibi turli muammolarni keltirib chiqishiga olib kelishi muqarrar ifloslantiruvchi moddalar belgilab qoyilgan meyorlardan oshib ketgan suvlarning hovuzlarga qayta tushishi ikkilamchi ifloslanish bilan bog'liq o'ta xavfli holatlarning yuzaga kelishi, mikroorganizmlarni nobud bo'lishiga sabab bo'ladi (Mahmudov va boshqalar 2019, Pardayev va boshqalar 1982, 2019).

Ma'lumotlarga qaraganda 1970-1980 yillarda qurib ishga tushirilgan oqova suvlarni tozalash inshootlarning ish samaradorligi 30-40% dan oshmaydi. Aksariyat aholi yashaydigan hududlarda markazlashgan kanalizatsiya tizimlarni yo'lga qoyilmaganligi atrof muhitning ifloslanishida, turli kasalliklarni tarqatuvchi manbaga aylanishi mumkin. Ayniqsa kelajakda suv muammolarni hal qilish yo'nalishida

markazlashtirilmagan kanalizatsiya tizimi aholi zich yashovchi hududlarda turli muammolarning kelib chiqishiga olib kelishi tabiiy.

Buxoro viloyatda jami 23 ta oqova suvlarni tozalash inshootlari mavjud bo'lib, ulardan 19 tasi oqova suvlarni biologik usulda tozalashga, 3 tasi mexanik usulda tozalashga ixtisoslashgan va 1 tasi oqova suvlarni to'liq tizimli tozalashga moslashtirilgan bo'lib, "Buxoro suv ta'minot" MCHJ ga qarashli. Tozalash inshootlarining 16 tasi tozalangan oqova suvlarni zovurlarga, 2 tasi relefga, 5 tasi shimirilish maydonlariga oqizadi. Buxoro viloyat oqova tozalash inshootlarining umumiy loyiha quvvati 133 ming m³ ni tashkil etadi. Buxoro va Kogon shaharlarida hosil bo'ladigan 38-40 ming m³ oqava suvlar Buxoro shahar oqova suvlari tozalash inshootiga qabul qilinadi. Buxoro shahar tozalash inshootining umumiy yer maydoni 15,24 gektarni tashkil qiladi. Shundan tozalash inshooti qurilmalari maydoni 10,84 gektarni egallagan qolgan qismi boshqaruv binolari va boshqalar 4,4 gektarni tashkil qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Buxoro suv ta'minot" ma'suliyati cheklangan jamiyatga qarashli Buxoro shahar "Oqava suvlarni tozalash inshooti" 1972 yilda ishga tushirilgan va dastlabki tozalash mexanik usulda bo'lib, inshootda temir to'siqlar (chanbaraklar) binosi, qumtutkichlar, birlamchi tindirgichlar va biologik sun'iy hovuzlar (bioprudlar) orqali oqava suvlar tozalangan va Sakovich zovuriga oqizilgan.

1984 yilda loyiha quvvati 100 ming/m³ bo'lgan, qo'shimcha birlamchi tindirgichlar, aerotenklar, havo haydash stansiyasi, ikkilamchi tindirgichlar, il yig'ish maydonlari, xlrlash binolarni qurilib, 1985 yildan ishga tushirilgan.

Ammo tozalash inshootiga kelib tushadigan oqova suv hajmi Buxoro tekstil kombinati oqova suvlari hisobiga 45-50 ming/m³ ga yetgan. Oqova tarkibi kuchli ishqoriy, kislotali bo'lib, aerotenkda mikroorganizmlar nobud bo'lgan va ail indeksi 50-60 mg/l bo'lib, inshootning umumiy ish samaradorligi 30-40% ni tashkil qilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 29 oktabrdagi PQ-1216 sonli Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida "Buxoro va Samarqand shaharlarida tozalash inshootlari va kanalizatsiya tizimlari rekonstruksiya qilish" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarorga asosan 2014 yildan 2016 yilgacha inshootda 1-faza rekonstruksiya ishlari amalga oshirilgan. Chanbaraklar binosi, qumtutkichlar, birlamchi tindirgichlar, aerotenklar, ikkilamchi tindirgichlar, rekonstruksiya qilindi va 6 ta havo haydash nasos stansiyasi zamonaviy uskunalardan bilan qayta jihozlandi.

Tozalash inshootiga Buxoro va Kogon shaharlarida sutkasiga hosil bo'ladigan 38-40 ming m³ oqava suvlar qabul qilinadi. Uning mavsumiy hajmi va kimyoviy tarkibi o'zgarib turadi (1-jadval).

Tozalash inshootiga qabul qilingan oqova suvlar dastlab, tarkibidagi yirik mexanik aralashmalar chanbarak binosida tozalanadi va oqava suv tarkibidagi anaerob bakteriyalar, gelmintlarning tuxumlari, qum, tuproq va metal zarrachalari qum tutgich moslamalari yordamida 65-70 % gacha ushlab qolinadi.

1-jadval

Tozalash inshootiga qabul qilinadigan oqova suvning kimyoviy tarkibi

	Ingrediyentlar Mg/l	Bahor		Yoz		Kuz		Qish	
		Mg/l	kg/m ³ soat	Mg/l	kg/m ³ soat	Mg/l	kg/m ³ soat	Mg/l	kg/m ³ soat
1	Ion ammoniy	48,4	77,8	52,5	84,4	45,3	72,8	40,7	65,4
2	Nitritlar	2,84	4,5	2,86	4,6	2,58	4,1	2,38	3,8
3	Nitratlar	0,8	1,3	0,5	0,8	1,2	1,9	1,5	2,4
4	Quruq qoldiq	1350	249,2	1640	263,7	1750	286,2	1790	287,8
5	Sulfatlar	480,3	772,6	560,6	901,6	612,4	984,9	668,5	1075,1
6	Xloridlar	292,7	470,7	298,8	479,5	305,4	491,4	306,8	403,4
7	Kislorod	Yo'q	-	Yo'q	-	Yo'q	-	Yo'q	-
8	pH	6,2	-	6,6	-	5,7	-	6,4	-
9	Fosfatlar	3,5	5,6	4,8	7,7	3,8	6,1	2,9	4,6
10	Muallaq modda	220	353,8	242	389,2	252	361,8	220	353,8
11	Suv harorati °C	17-20		20-24		17-20		10-14	

Izoh: tozalash inshootiga o'rtacha soatiga 1608,3 m³ oqova suv qabul qilinadi.

Buxoro shahar tozalash inshootiga qabul qilinadigan oqova suvlar tarkibida suvga erigan kislorod yo'qligi sababli anaerob bakteriyalar ishtirokida organik moddalarning parchalanishi sodir bo'ladi. Natijada oqova suv tarkibida nitrit, ammoniy tuzlar miqdori oshib ketadi. Anaerob bakteriyalar ishtirokida oqova suv tarkibidagi organik moddalar denetrifikatsiya jarayonida nitritlarga gacha parchalanadi va amiyak, vodorod sulfid kabi zaharli gazlar hosil bo'ladi.

Oqova suvlarni muallaq moddalardan tozalash jarayonlari birlamchi tindirgichda davom etadi. Birlamchi tindirgichlar 25 ming m³ sig'implarga ega bo'lgan 4 ta radial tindirgichlardan iborat bo'lib, ularning 2 tasi ishchi, 2 tasi zahirada. Birlamchi tindirgichlar oqova suv tarkibidagi muallaq aralashmalar oqova suvlarning tozalanish vaqti (reglament) ga muvofiq 2 soat davomida cho'ktirishdan iborat. Inshootda oqova suv maxsus shotkalarni aylanishda markazdan ko'chma kuch ta'sirida 65-70% muallaq moddalardan tozalanadi.

Birlamchi tindirgichda cho'ktirilgan muallaq moddalar maxsus nasoslar yordamida il yig'ish havzalariga joylashtiriladi. Bu ko'rsatkich sutkasiga taxminan $8491,2 \text{ m}^3$, yozda $9341,2 \text{ m}^3$ ni, kuzda $9341,2 \text{ m}^3$ ni va qishda $8491,2 \text{ m}^3$ ni tashkil qiladi. Tarkibida 90% gacha oqova suv bilan qo'shib il havzalarga joylashtiriladi, hovuzalarda drenajlar orqali filtrlar yordamida muallaq moddalar ushlab qolinadi. Oqova suvlar qayta tozalash uchun birlamchi tindirgichga qaytariladi. Birlamchi tindirgichda muallaq moddalardan tozalanib tiniqlashgan oqova suv maxsus nasoslar yordamida kuchli bosim ostida aerotexnika seksiyalarning o'rta qismiga haydaladi.

Birlamchi radial tindirgichda oqova suvlar muallaq moddalardan 70-75% gacha tozalanib, aerotenkga tushgan oqova suvga kuchli bosim bilan yuborilgan havo oqova tarkibida erigan kislorod miqdorini 4-6 mg/l ga yetkazib, aerob muhitni vujudga keltiradi va aerob bakteriyalar organik moddalarni parchalab, oziqa zanjirlarining keyingi bosqichida mikroorganizmlar (sodda hayvonlar, amyoba, tufelka, infuzoriyalar, kolovratkalar) bioxilma-xilligini hosil qiladi.

Oqova suv tarkibidagi ammoniy tuzlar bahor faslida o'rtacha soatiga $77,8 \text{ kg/m}^3$ bo'lsa, bu ko'rsatkich yoz faslida $84,8 \text{ kg/m}^3$ ga oshganligini ko'rish mumkin. Xuddi shunday oqova suvlar tarkibidagi nitritlar ham mavsumiy xarakterga ega bo'lib uning bahor faslidagi miqdori $4,5 \text{ kg/m}^3$, yozda $4,6 \text{ kg/m}^3$ kuzda o'rtacha $4,1 \text{ kg/m}^3$ va qish faslida $1,3 \text{ kg/m}^3$ ni tashkil qilgan bo'lsa, nitratlar bahordan boshlab 3.8 qishga borib $2,3 \text{ kg/m}^3$ tashkil qiladi. Fosfatlar miqdori 4.6-7.7 kg/m^3 gacha qayd qilindi. Oqova tarkibidagi muallaq moddalar miqdorining maksimal ko'rsatkichi $389,2 \text{ kg/m}^3$ ni (yozda) va minimal $353,8 \text{ kg/m}^3$ ni (qishda) to'g'ri keladi. Mineral tuzlar tarkibi va miqdori 249.2-287.8 kg/m^3 qayd qildi.

Aerotenkda oqova suv tarkibidagi ammoniy tuzlar va azot nitritlarni to'liq nitrat ionlarigacha parchalanishi uchun aerotenkda faol il indeksi 200-250 mg/l va suvda erigan kislorod miqdori 4-6 mg/l bo'lishi kerak va uning tozalash jarayonidagi faol ishtiroki oqova suv tarkibidagi organik moddalarni to'liq parchalanishiga erishishini 2-muhim omili aerotenkda haydaladiga havo nisbati 4-6 m^3 ga 1 m^3 havo ijobiy hisoblanadi. Aerotenkda oqova suvlarni to'liq tozalanish davomiyligi 10-12 soatni tashkiol qiladi. (Samdahmedov va boshqalar, 2013; Mustafoyeva, Sharipov, 2013).

Kuzatuv davomida aerotenkda oqova suv tarkibidagi organik moddalar birinchi navbatda bakteriyalarning faoliyati, miqdori xilma-xilligi bilan belgilanishi qayd qilingan. A.G. Rodina (1965) ning bergan ma'lumotlariga ko'ra oqova suv tarkibida bakteriyalar oqova suv tarkibidagi organik ifloslantiruvchi moddalarni parchalanishi logoritmik grafik fazada amalga oshadi, qolgan etaplarda bakteriyalar zoogel (loyqa) fazasiga o'tishi qayd qilingan. Oqova suvni organik moddalardan tozalanish, nitrofikatsiya jarayonida ishtirok qiluvchi aerob bakteriyalar ishtirokida parchalanish

davrida mikroorganizmlar tarkibi, xilma-xilligi kuzatish mumkin (2-jadval). Mikroorganizmlar oqova suv tarkibidagi organik moddalarni o'z hayotiy faoliyatida oziqa sifatida foydalanishga asoslangan. Keyinchalik bakteriyalar o'rnini bir hujayrali sodda organizmlar egallay boshlaydi.

2-jadval

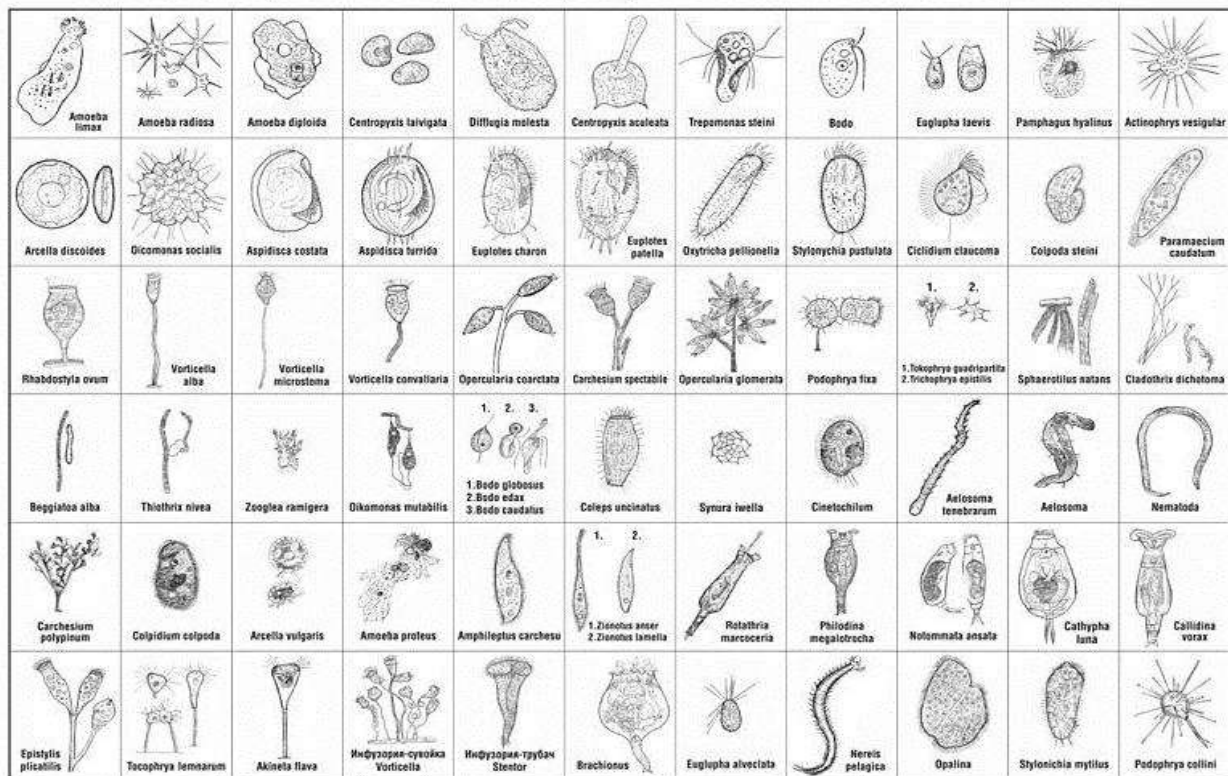
Aerotenkda tozalangan oqova suv ko'rsatkichlari (mg/l)

	Ingredientlar mg/l	Bahor	Yoz	Kuz	Qish
1	Ion ammoniy	6.4	6.8	6.4	5.7
2	Nitritlar	1.12	1.2	1.14	1.2
3	Nitratlar	4.5	5.3	6.4	7.8
4	Quruq qoldiq	1500	1800	1700	1550
5	Fosfatlar	3.4	4.4	3.8	4.6
6	Muallaq modda	20.4	24.2	26.2	28.6
7	Suvda erigan kislorod	5.2	5.6	6.5	5.2
8	Suv muhiti pH	8.6	8.2	8.5	8.4
9	Suv harorati °C	17-20	20-26	17-20	10-14
10	Faol il indeksi	189,6	221,3	232,3	192,3

Biologik tozalash ob'ektidagi (aerotenkda) yashash muhit suvda erigan kislorod va boshqa omillar bakterialar va sodda organizmlar o'rtasida oqova suv tarkibidagi oziqaga nisbatan raqobat yuzaga keladi. Oqova suv tarkibidan kelib chiqib birinchi navbatda amyobalar va infuzoriyalarning dominant turlari rivojlanadi. Oqova suv tarkibida organik moddalarni ortishi hisobiga bakterialarning maksimal rivojlanishi, ko'payishi yuqori biomassasi hisobiga bakterialar bilan ozuqlanuvchi erkin suzuvchi infuzoriyalarni keskin rivojlanishi kuzatildi. Oqova suvlarni tozalanishi jarayonida bakterialar soni qisqarib boradi va erkin suzuvchi infuzoriyalar o'rnini turg'un o'tiroq, substratlar, aerotenk devorlariga yopishgan holda yashovchi infuzoriyalar egallay boshlashi qayd qilindi. (1-2 rasmlar)

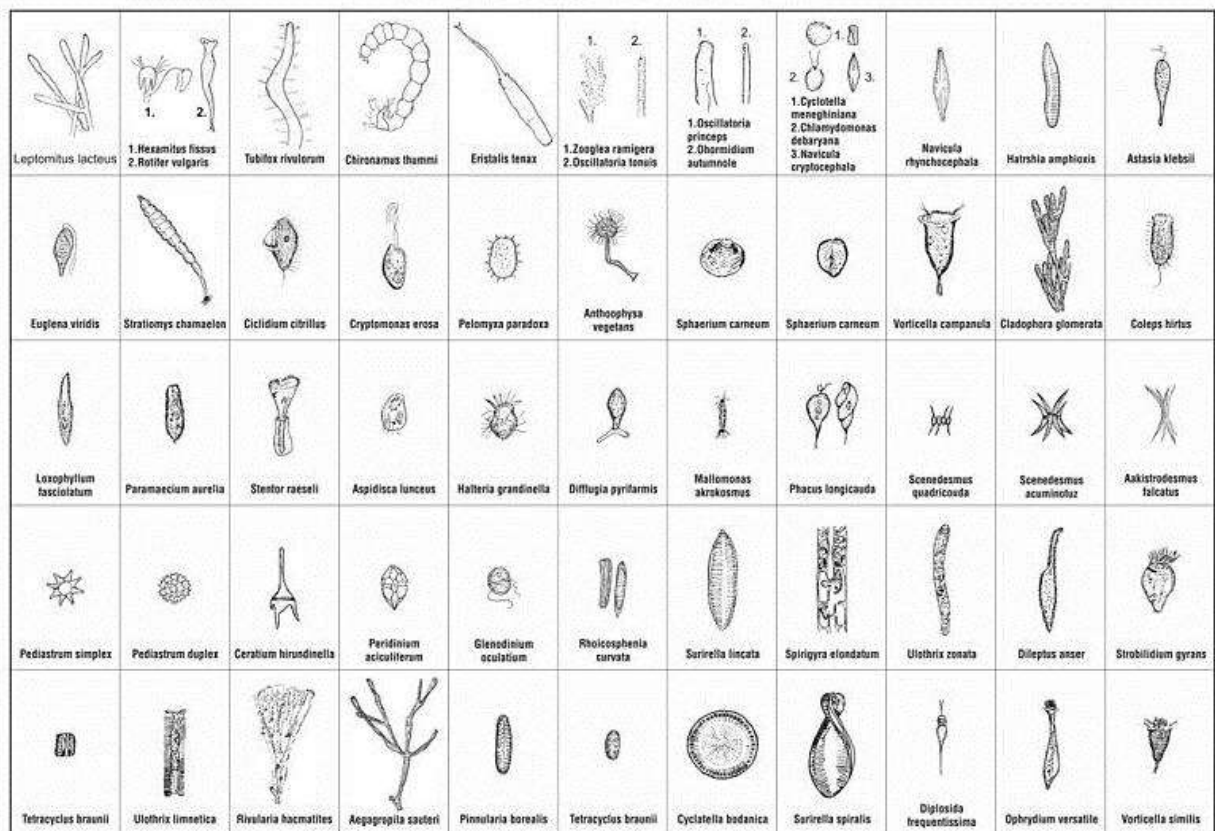
Oqova suv tarkibida nitrofikatsiya jarayonini jaddalashuvi yani suvda erigan kislorod miqdorini (4-6 mg/l) ammoniy tuzlar, azot ikki oksidlari nitratga o'tishi bilan faol il tarkibida kolvratka vakillari turg'un va erkin suzuvchi infuzoriyalar o'rnini egallab dominantlik qila boshladi. Bulardan *lekana*, *braxionus*, *mikrokolidiya*, *asplanxina* va *keratellon*ing bir nechta turlari dominant turlar qatoridan o'rin olishi o'tkazilgan tahlil va test sinovlarida o'z aksini topdi.

1-Rasm: Faol ildagi mikroorganizmlar

Faol il tarkibi va xilma-xilligi mikroskop yordamida mikroorganizmlar xilma-xilligini aniqlagich atlasdan foydalanilib aniqlandi.

2-rasm. Faol il tarkibining xilma-xilligi

Oqova suvning indeksi deganda il tarkibidagi organizmlar miqdorini bildiradi. Faol ilning ta'sirchanlik darajasi boyicha maxsus ko'rsatkichlari tajribalar orqali aniqlandi. Ta'sirchanlik darajasi *seriodafnyalar* yordamida test tajriba sinovlar o'tkazish yo'li bilan aniqlandi. Bunday test tajribalar Buxoro viloyat Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish boshqarmasi tahlilxona mutaxassislari bilan hamkorlikda tozalash inshootidan olingan namunlarda amalga oshiriladi.

Buxoro shahar tozalash inshootining aerotenksida uchraydigan faol il tarkibida 120 dan ortiq mikroorganizmlar qayd qiladi (1-2 rasmlar). Ko'p hollarda faol il tarkibi 20-25 ta doimiy turlari uchraydi va ulardan 15 tasi dominant hisoblanadi. Ko'p turlar kam sonli, doim ham uchramasligi mumkin. Faol il tarkibida indikator organizmlar mavjud bo'lib, oqova suv tarkibidagi organik moddalarga moslashgan.

Faol il tarkibida quyidagi mikroorganizmlar dominant turlar sifatida qayd qilindi:
Amyobalardan-Pelomyxa palustris.

Infuzoriyalardan-*Colpidium campyrum, Colpidium colpoda, Euplotes charon, Chilodou cuculatus, Opezcularia coarctata, Poramaecium caudatum, Vorticella microstoma, V.convullaria, Philodnia rosiola, Calidina vorax, Acpidisca turrida.*

Kolovratkalaridan-*Keratella longispina, Notholca longispina, Keratella quadrata, Leucane lunaris, Rotaria rotatoria, Filina sp, Asplanchna vitullus, Braxionus sp,* va boshqalar.

Rangsiz kipriklilar-faol il oqova suv tarkibida organik moddalar ko'p bo'lgan yuqori yuklama holatida ishlaganda va suvda erigan kislorod miqdori 2 mg/l dan past hollarda uchraydi va uning o'lchami 10 mk atrofida qayd qilindi.

Yaxshi rivojlangan faol il tarkibida turg'un va erkin suzuvchi infuzoriyalarni dominantligi yuqori il indeksi 250 mg/l ko'rsatkichlardan dalolat beradi.

Ipsimon bakteriyalar-*Cladothriks* va *sphaerotilus* oqova suv tarkibida asosan uglevodorodlar bilan ifloslangan hamda tekstil sanoati oqova suvlari tarkibi ishqoriy yoki kislotali muhit bo'lganda, tozalashda ishtirok qilishi kuzatildi. Hatto bu bakteriyalar ovqatlanish turiga qarab *Cladothriks* azotni har qanday birikma tarkibidan sintezlaydi va *sphaerotilus* faqat organik azot hisobiga o'sadi va ular uzun iplar hosil qiladi. Aerob sharoitda yaxshi rivojlanadi va faol il tarkibida g'ovaklashtirib il massasini ko'piksimon shishlar hosil qiladi.

Ipsimon seriobakterialar-sanoat oqova suvlari tarkibidagi serovodorodni va maishiy xo'jalik oqova suvlar tarkibidagi achigan oqsillarni tozalashga ixtisoslashgan. Serovodorodni oksidlash ikki fazada amalga oshadi. Dastlab serovodorod oltingugurtga oksidlanadi. Kislorodsiz sharoitda (anaerob) serovodoroni oksidlanish jarayoni to'xtaydi.

Oqova suv tarkibi kislotali muhitga ega bo'lganda aerotenk devorlariga yopishgan holda *Fusarium aquaeductum* zamburig'i rivojlanadi. Faol il yuklamasi yuqori kislorodning biologik singdirilishi (KBS-5) 15-20 mg/l bo'lib erigan kislorod miqdori 2 mg/l dan past bo'lganda *Vertitsella* bakteriya turi paydo bo'ladi. Faol ilni regeneratsiya davrida *vertitsella* (infuzoriya) ilni shakllanishida vujudga keladi. Noqulay sharoitda oqova suv tarkibida erigan kislorod miqdori me'yordan past (2-3 mg/l) suv muhiti kislotali (pH 6-5) bo'lganda, o'ta ta'sirchan moddalar kirib kelishi sharoitda faol il tarkibidagi infuzoriyalar sista hosil qiladi.

Faol il tarkibida infuzoriya vakillari *Aspidisca costa*, *A. turida* doimiy uchraydi, ayniqsa yoz faslida dominant bo'lib oqova suv tarkibida nitrofikatsiya jarayoni jadallashtirishi qayd qilindi.

Kolovratkalarini bir qator vakillari *lekane*, *braxionus*, *mikrokoludiya*, *keratella*, *asplanhina* kabi turlar kislorod yuqori (4-6 mg/l) bo'lganda va faol il uchun ozuqa yetarli sharoitda bu turlar yaxshi rivojlanadi. Aerotenkning qoniqarli ishlashi faol il tarkibiga uning xilma-xilligiga bog'liq bo'lib qaysidir turlarni dominantligiga asosiy omillardan hisoblanadi. Dominant turlarning faolligi harakatchanligi hatto faol ilning tashqi ko'rinish rangi ham katta ahamiyatga ega. Faol harakatchan (jonli) ilning ko'rinishi jigar rang tusda bo'ladi (Alimov 1977, Pardayev 1990, Rodina 1965).

Aerotenkda faol ilni ochlik davri ham qayd qilinadi. Bu davrda faol il rangi oqish-yashil tus oladi. Bunday holat oqova suv tarkibida ozuqa organik moddalar kam bo'lganda il tarkibidagi infuzoriyalarning bir qismi nobud bo'ladi va bir qismi sistaga aylanadi. Kolovratkalarining vakillari bir muncha keyinroq sista hosil qilib, aerotenk ostiga cho'kadi. Faol il rangsizlanadi va cho'kma hosil qilgan il usti rangini hosil qiladi. Aerotenkda oqova suvlarni tozalanish samaradorligi uchta muhim ko'rsatgichlarga bog'liqligi qayd qilindi.

- ❖ Oqova suvni aerotsiyalash davriga;
- ❖ Faol ilning konsentratsiyasiga va ilni regeneratsiyasiga;
- ❖ Aerotenk sarflanadigan havo hamiga;

Buxoro shahar oqova suvlarni tozalash inshootining aerotenkda mikroorganizmlar yordamida tozalash samaradorligi faol ilning dozasi 5 g/l dan yuqori ko'rsatgichi bilan belgilanadi. Faol ilning indeksi esa 100-250 mg/l oralig'ida qayd qilindi. Bu ko'rsatgichni o'zgarishi oqova suvlarni tozalanishiga salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatadi. SHu sababli tozalangan suvning shaffofligini pasayishiga yoki oshishiga olib keladi. SHaffoflik ko'rsatgichi 3-4 sm va undan yuqori bo'lsa, boshqa ekologik umumiy sanitariya ko'rsatgichlar yuqori darajada tozalanishni ta'minlaydi.

Aerotenklarda tozalangan oqova suvlar bevosita ikkilamchi radial tindirgichlarga yo'naltiriladi va ularning har birining hajmi 25000 m³ dan iborat

bo'lib, gorizontol holatda ishlaydi, va tindirgichlarning boshida 150 mm balandlikdagi 3 ta gorizontol yoriqlarga ega oqim yo'naltiruvchi to'siq o'rnatilgan. Oqava suv tindirgichning hamma joyiga teng taqsimlanishini to'siqlar bajaradi. Tindirgichning konussimon qismiga cho'kgan faol il kameralariga yuboriladi. Tirik faol il regeneratsiya kamerasiga va o'lik il komposlash maydonchalariga haydaladi (3-jadval).

3-jadval

Buxoro shahar oqova suvlarni tozalash inshootining mavsumiy ish samaradorligi (2022-2023)

	Ingredientlar (Mg/l)	Ruxsat etilgan meyor (mg/l)	Bahor		Yoz		Kuz		Qish	
			Mg/l	%	Mg/l	%	Mg/l	%	Mg/l	%
1	Ion ammoniy	2.0	2.2	95.4	2.0	96.1	1.92	95.7	3.6	91.1
2	Nitritlar	0.32	0.24	91,5	0.28	93.0	0.25	90.3	0.29	87.4
3	Nitratlar	9-25	28	-	26	-	22	-	20	-
4	Quruq qoldiq	1000	1570	-	1600	-	1820	-	1750	-
5	Sulfatlar	500	480	-	456.4	-	470.1	-	452.4	-
6	Xloridlar	350	295,2	-	305.2	-	304,3	-	298.6	-
7	Kislorod	6-8	8.0	-	7.4	-	6.7	-	8.2	-
8	pH	6.5-8.5	7,6	-	7,8	-	7,6	-	8,1	-
9	Fosfatlar	1.2	0.20	94.2	0.14	97.0	0.18	95.2	0.20	93.1
10	Muallaq modda	30	16.4	92.5	18.2	94.2	26.4	89.5	26.6	88.1
11	Suv harorati °C	-	16	18	20	26	16	20	10	14

Bioprudlar 3-4 bosqichdan iborat bo'lib, ulardan biologik yoki tiniqlashgan oqova suvlar sekinlik bilan oqib o'tadi. Havzalarda bakteriyalar fotosintez jarayonida hosil bo'lgan kislorodni ifloslantiruvchi moddalarni oksidlash uchun sarflanadi. Yuksak suv o'simliklari o'z navbatida organik moddalarni biokimyoviy parchalanishida hosil bo'ladigan CO₂ gazini azot nitratlarni iste'mol qiladi va ko'p miqdorda fitomassa hosil qiladi. Jumladan Buxoro shahar tozalash inshootining bioprudlaridan birida o'tkazilgan tajribalarda (Yuldoshov 2022) 1m² yuzaga 150 g kichik ryaska (lemna minor) o'simligini ekib 8 kun davomoda 625 g biomassa hosil qilishi aniqlangan.

Tozalash inshootining biogen moddalardan mavsumiy tozalash samaradorligi 3-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, ammoniy tuzlardan bahor-yoz fasllarida 95-96% gacha kuz-qish fasllarida esa 91% gacha tozalanish qayd qilindi. Xuddi shunday

ko'rsatkichlar nitratlardan tozalashda ham 87,4% dan 93% gacha tozalanishi, fosfatlardan esa 93-97% gacha tozalanishiga erishildi.

To'liq tozalangan oqova suvlar bioprudlardan o'tib, zararsizlantirilib, zooplanktonning *seriodafnia* vakili yordamida 48 soat davomida bir necha bosqichda sinov tajribalar o'tkazildi. Tajribada *seriodafnia* ning 5-7 kunlik nauplilari (lichinkalari) yordamida o'tkazilgan test tajribalar 85-90% i yashab qolganligi qayd etildi.

XULOSA

Tozalash inshootida mikroorganizmlarning faolligini ta'minlash va yuqori tozalash samaradorligini oshirish maqsadida aerotenkda kislorodning miqdori 4,6 mg/l hamda il indeksi 150-250 mg/l dan past bo'lmasligini ta'minlashga erishish. Tozalangan oqova suvlardan texnik ekinlarni va manzarali ko'chatlarni sug'orishda foydalanish mumkin.

Ilk bor "Buxoro suv ta'minot" MCHJ ga qarashli tozalash inshootida mikroorganizmlarning 120 dan ortiq turi aniqlandi va ularning 15 turi dominant indikator turlar hisoblanadi.

REFERENCES

1. Saidaxmedov Sh.M., Mirzobekov B.A., Muxammedov X.R., Xudoyberganov A.A., Pardayev Sh.S., Hikmatov U. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi ekologik holati. Barqaror rivojlanishning muhim ekologik holatlari. Buxoro 2013, 9-12 б.
2. Mirxonova Z., Zayniyeva S. Oqova suvlarni tozalash inshootlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar. Barqaror rivojlanishning muhim ekologik omillari. Buxoro 2013, 38-39 б.
3. Мустафоева Б.О., Шамсиев Н.А, "Биологическая очистка стоков". Барқарор ривожланишнинг муҳим экологик омиллари. Бухоро 2013, 149 б.
4. Мустафоева М., Шарипов М., Экологический анализ биологических прудов очисных соорунский 2. Бухара "Барқарор ривожланишнинг муҳим экологик омиллари Бухоро 2013. 150 бет.
5. Pardayev Sh., Niyozova F., Xayriyeva D., "Oqova suvlarni tozalashning muhim ekologik omillari". "Mintaqada yuzaga kelgan ekologik muammolarni yumshatish omillari" Buxora. 2019-y.
6. Mahmudov M.G., Vosiyev S.S., "Oqova suvlarni tozalash inshootlarining ish samaradorligini oshirishning istiqbollari". "Mintaqada yuzaga kelgan ekologik muammolarni yumshatish omillari" Buxora. 2019-y.
7. Bo'riyev S.B., Yuldoshev L.T., Ifloslangan suvlarni tozalashning ekologik biotexnologiyasi "Mintaqada yuzaga kelgan ekologik muammolarni yumshatish omillari" Buxoro. 2019-y.

8. Болотина О.Т. “Методика проведения технологического контроля работы очистных сооружений городских канализаций” Москва 1971 г.
9. Унифицированные методы исследования качества вод. “Методы биологического анализа вод” Москва 1976 г.
10. Унифицированные методы исследования качества вод. “Атлас сапробных организмов” Москва 1977 г.
11. Родина А.Г. Методы исследования качества водной микробиологии, практическое руководство “Наук” 1965 г.
12. Пардаев Ш. “Роль гидробионтов и растений в процессах охраны водной среды”. Проблемы охраны окружающей среды бухарской области материалы научно-практической конференции Бухара 1990, 16-18 ст.
13. Пардаев Ш., Неизвестнова И.А. “Некоторые аспекты работы Бухарских городских очистных сооружений и пути повышения эффективности”. Теоретические и прикладные проблемы экологии. Бухара 1992, 48-51 ст.
14. Пардаев Ш., Пардаев О.Ш. “Гидробиологические методы очистки сточных вод” Материалы научно-теоритической конференции “Истиклол-5” Навои-1996, 74-75 ст.

АНАЛИЗИ ПО ПРАВИЛЬНОМУ ФОРМИРОВАНИЮ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

М.А.Мирзоева,

Бухарский государственный медицинский
институт им. Абу Али ибн Сина

С. Ш. Шокиров,

Студент Ташкентского государственного
экономического университета

АННОТАЦИЯ

В статье актуализируется значение научно-исследовательской деятельности студентов как фактора их профессионального становления. Анализируется современное состояние организации научно-исследовательской работы студентов в вузах на примере Республики Узбекистан и г. Бухары. Раскрываются тенденции, формы и методы развития научно-исследовательской активности студенческой молодежи в современных условиях.

***Ключевые слова:** потребители кадров, научно-исследовательские институты, сформированность интереса студентов, профессии на всю жизнь, научно-исследовательская деятельность студентов, научные статьи, монографии, конкурентно-способной личности, будущий специалист.*

ANALYSIS ON THE CORRECT FORMATION OF STUDENTS' RESEARCH ACTIVITIES

M.A. Mirzoeva,

Bukhara State Medical Institute named
after Abu Ali ibn Sina

S. Sh. Shokirov,

Student of the Tashkent State University of Economics

ABSTRACT

The article actualizes the role of scientific and research activity of students as a factor of their professional development; presents the modern situation with the organization of students' scientific and research work in the universities and institutes of the Republic of Uzbekistan and the city of Bukhara; describes contemporary tendencies, forms and methods of development of students' scientific and research activity.

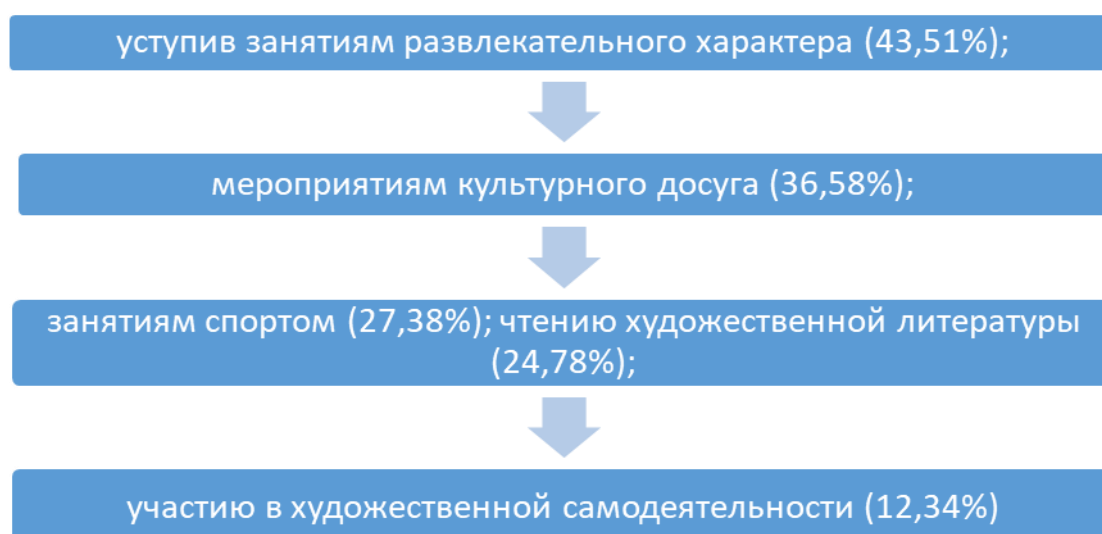
Key words: *personnel consumers, research institutes, students' interest formation, professions for life, students' research activities, scientific articles, monographs, competitive personality, future specialist.*

ВВЕДЕНИЕ

Однако организация научно-исследовательской работы студентов – это не есть лишь "внутренняя" проблема вуза; в ней не могут не быть заинтересованы многие социальные институты: предприятия, выступающие как потребители кадров, выпускаемых вузами; научно-исследовательские институты при вузах, Академия наук, органы молодежной политики, научные ассоциации и др. Известно также, что вузы сегодня испытывают большие трудности в развитии своей научно-материальной базы и в особенности по этой причине нуждаются во внешних хозяйственных связях. Как весьма болезненная сегодня рассматривается проблема снижения престижа научной деятельности как "профессии на всю жизнь" в силу ее социально-экономической незащищенности на государственном уровне. Выше отмеченное осложняет задачу формирования у студентов вузов мотивационно-аксиологической готовности к серьезным занятиям наукой.

Сказанное можно подтвердить результатами опросов, проведенных в среде студенческой молодежи ряда вузов г. Казани. Так, например, нами выявлялась сформированность интереса студентов к участию в научно-исследовательской деятельности в общей структуре их предпочтений в разных видах внеучебной деятельности.

По результатам анкетирования показатель интереса к научно-исследовательской работе занял лишь шестую позицию (7,9%)

Нетрудно сделать вывод, что занятия научно-исследовательской работой в рейтинге видов внеучебной деятельности для многих студентов не имеют выраженной личностной значимости.

В качестве показателя стремления к углубленному изучению будущей профессии, овладения ее творческим аспектом можно рассматривать стиль освоения студентами профессиональной образовательной программы, которой может быть либо репродуктивным, направленным лишь на ознакомление с программным материалом в адаптированных вариантах лекции, учебники, в известной мере, интернет); либо углубленным, если поиск и освоение профессиональной информации происходит путем самостоятельного изучения специальной литературы, ее теоретической проработки (научные статьи, монографии, первоисточники и т.п.).

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

По результатам анкетирования в данном случае было выявлено значительное преобладание у студентов репродуктивного стиля в освоении профессиональных образовательных программ (76,52% – 64,5%).

В частности, к чтению монографий и журналов обращаются лишь 18,18% студентов; первоисточникам – 8,77%. Немногие из студентов (2,38%) обращаются к научной литературе на языке оригинала. Все это позволяет говорить о недостаточно высоком теоретическом уровне профессионального обучения будущих специалистов.

В процессе опроса нами также выяснялось понимание роли науки по характеру ее преобразовательной силы. Так, было обнаружено, что большинство студентов (44,05%) признают возможности науки в систематизации знаний в той или иной области; считают ее двигателем прогресса 31,6% опрошенных;

22,08% воспринимают науку как метод познания действительности;

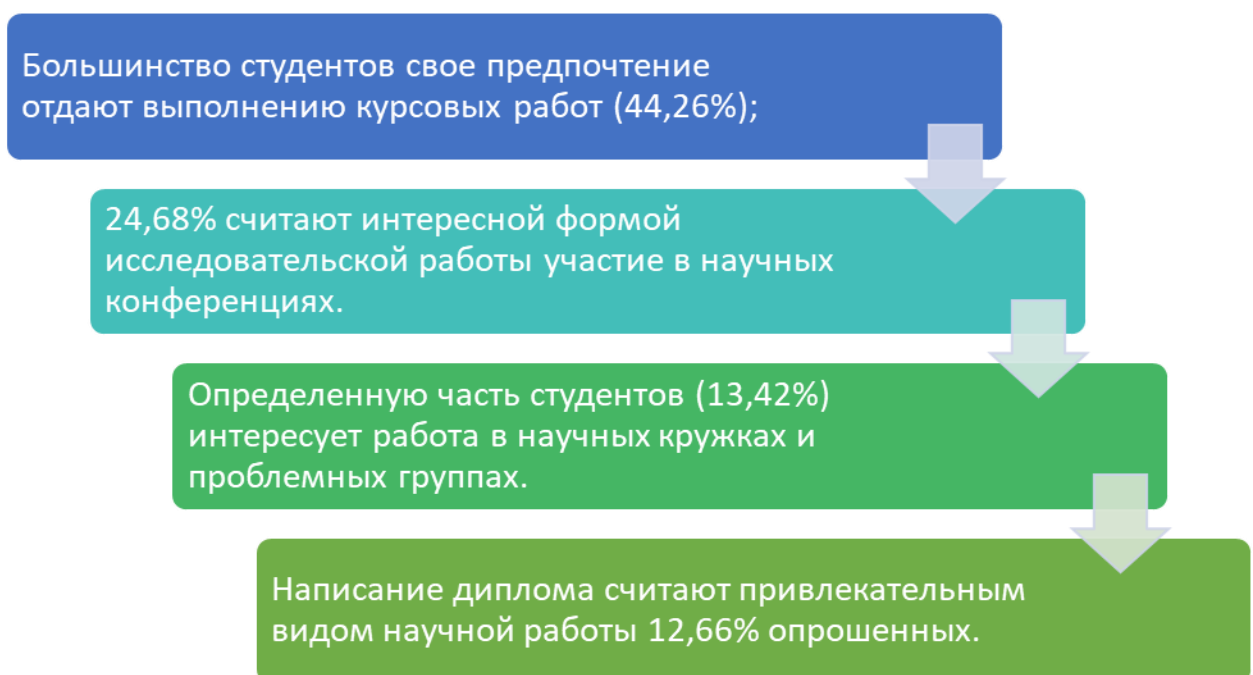
14,72% респондентов согласились с определением науки как составляющей органической части социальной жизни, и лишь 11,15% из опрошенных студентов охарактеризовали науку как область поиска и внедрения инноваций.

Представленные цифры по последнему показателю свидетельствовали о том, что компетентность студентов в понимании науки как средства коренного обновления социальной действительности и в особенности в ее прикладном профессиональном аспекте является неудовлетворительной. Именно на этом направлении сегодня важно развивать студенческое научное творчество в вузе.

Изучение положения охваченности студентов вузов активной исследовательской работой в количественных показателях также не позволяет говорить об отсутствии проблем в этой области.

По результатам анкетного опроса подтвердили свое участие в научно-исследовательской работе 40,58% студентов и отрицательно ответили – 59,31%. Отсюда получается, что вовлеченными себя в научно-исследовательскую работу считают менее половины студентов, тогда как сегодня потребности таковы, что для большинства выпускников важно реально пройти за годы обучения в вузе школу НИРС как условия их готовности к работе в постоянно изменяющихся условиях в любой профессиональной сфере (в научном, технологическом, управленческом, личностном смыслах).

Причины нежелания студентов заниматься целенаправленно научно-исследовательской работой в определенной мере следует видеть в несовершенстве педагогического руководства этой работой как со стороны ответственных за этот участок вузовских структур, так и самих преподавателей, каждый из которых профессионально ответствен за развитие творческих способностей у обучаемых ими студентов. Некоторые выводы по этому поводу нами были сделаны на основании изучения оценочных суждений студентов о том, какие традиционные формы НИРС, сложившиеся в вузовской практике, их увлекают.

К сожалению, серьезными видами НИД (участие в студенческом научном обществе, олимпиадах, научной лаборатории вуза) увлечена небольшая часть контингента студентов.

Приведенные цифры по данному показателю позволяют сделать заключение о том, что при существующей постановке стимулирования участия студентов в НИД мы получаем картину отсутствия желания у студентов к выполнению серьезных научно-исследовательских проектов.

Рассматривая все выше обозначенные показатели состояния вовлеченности студентов в научно-исследовательскую деятельность в рамках изученной нами достаточно репрезентативной выборки (929 студента из 6 вузов различного профиля г.Бухары), можно прийти к выводу, что в этой области имеется ряд проблем разного уровня: материально-технического, психолого-педагогического, научно-методического, препятствующих эффективной организации научного творчества студентов. К данным проблемам можно отнести следующие:

1. В организации научно-исследовательской работы студентов обнаруживаются признаки бессистемности, выражающейся в отсутствии целостной поэтапной программы вовлечения студентов в НИР с четко обозначенными критериями и показателями как промежуточных, так и итогового результатов достижения определенного уровня в развитии научного потенциала личности будущего специалиста.

2. В организации научно-исследовательской работы студентов в условиях вуза недостаточно просматривается региональный аспект и ее обусловленность потребностями развития инфраструктуры регионального социума.

3. В неудовлетворительном состоянии находится мотивационный компонент участия значительной части студенческого контингента вузов в научно-исследовательской работе на уровне осознания её значимости для подготовки к будущей профессии.

4. В процессе организации научно-исследовательской работы студентов в вузах выявляется тенденция отсутствия дифференцированного подхода к формированию готовности студентов к занятиям научно-творческого профиля, имея в виду целый комплекс необходимых знаний, умений и навыков в этой области.

Комплексное решение этих проблем может создать оптимальные условия повышения научного компонента профессиональной подготовленности будущего специалиста как конкурентно-способной личности.

В опыте узбекских вузов к настоящему моменту сложилась определенная система НИРС, включающая в себя различные формы и методы ее организации. Наиболее разработанным и освоенным в этой системе можно считать аспект

участия студентов в научно-исследовательской деятельности, встроенной в учебный процесс.

Эта работа, как известно, должна осуществляться студентами в обязательном порядке и призвана служить развитию у студентов их задатков и интересов к научно-исследовательской деятельности.

Выполняя учебно-исследовательские работы (рефераты, курсовые работы, дипломные проекты, ВКР), студенты осваивают аналитические, постановочные, поисковые и синтезирующие элементы научной работы, в результате чего у них развиваются общие и специальные научные навыки проведения и обобщения результатов исследования, элементы критического мышления и комплекс творческих способностей личности будущего специалиста.

Другим направлением развития научно-исследовательской компетенции будущих специалистов выступает их участие в научно-исследовательской деятельности во внеучебное время.

Следует отметить, что здесь в практике работы вузов также накоплен свой фонд соответствующих технологий работы, которые можно назвать традиционными (студенческие научные конференции, научные кружки и проблемные группы, "Недели науки", круглые столы и дискуссии, городские и региональные конкурсы и др.).

Анализируя эффективность форм и методов, применяемых в практике НИРС педвузов, рамках нашего исследования, мы в то же время пришли к заключению, что в этой работе имеются еще неиспользованные резервы. Технология стимулирования мотивации участия студентов в НИР, их практическая исследовательская компетентность могут возрасти при условии использования нетрадиционных форм и методов, располагающих соответствующим потенциалом (Школа социального исследователя; методика "брейн-ринга"; "класс сотворчества студентов и профессора"; организация проблемно-исследовательской группы учащихся по предмету в школах; конкурс проектов "Наука и преподавание" и др.).

Наши исследования позволяют выделить следующие педагогические условия повышения эффективности процесса формирования у студентов навыков научно-исследовательской деятельности:

- стимулирование мотивационного компонента освоения студентами навыков научно-исследовательской деятельности;
- поэтапный характер формирования навыков НИД у будущих специалистов, соотнесенный с задачами их профессионального обучения в вузе;

- активизация воспитательного потенциала учебной и внеучебной научно-исследовательской деятельности на основе обогащения технологического компонента (разработка и внедрение нетрадиционных форм);

- реализация индивидуально-дифференцированного подхода в формировании у студентов вуза навыков НИД с учетом их возможностей и способностей к выполнению исследовательской работы; представление образцов высокого профессионализма владения научно-исследовательской компетенцией и творческой умелостью в лице лучших ученых вуза.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Галиуллина, Ф. Ш. (2011). Научно-исследовательская деятельность студентов как фактор формирования профессиональной компетентности. *Филология и культура*, (25), 235-239.
2. Польшакова Н.В., Александрова Е.В. ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ: ИЗ ОПЫТА ОРЛОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АГРАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА // *Современные проблемы науки и образования*. – 2020. – № 5. ;
3. Mirzoeva, M. (2022). IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM. *Science and Innovation*, 1(4), 293-296.
4. Мирзоева, М. А. (2022). Компоненты Профессиональной Компетентности. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(12), 228-234.
5. Мирзоева, М. А. (2021). СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛУ. *Журнал естественных наук*, 1(1).
6. Mirzoeva, M. (2022). ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА. *Science and innovation*, 1(B4), 293-297.
7. Мирзоева, М. А. (2021). ЦИФРОВИЗАЦИЯ-РАЗВИТИЯ. *Журнал естественных наук*, 1(1).
8. Имомова, Д. А., Мирзаева, М. А., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Навыки педагога в использовании инновационных технологий в системе современного образования. *International scientific review*, (9 (19)), 78-79.
9. Mirzoeva, M. A. (2023). Methods for the Systematic Formation of Biology Teachers as Specialists. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(2), 131-134.

10. Akhtamovna, M. M. (2023). Digitalization–Development. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(2), 128-130.
11. Kharaxonova L. M. SPECIFIC ASPECTS OF MEDIA EDUCATION AND ITS USE IN HIGH SCHOOLS //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. CSPI conference 3. – С. 278-284.
12. Мирзоева, М. А. (2021). ЦИФРОВИЗАЦИЯ-РАЗВИТИЯ. *Журнал естественных наук*, 1(1).
13. Мустафаева М.И., Гафарова С.М. Эколого-флористическая характеристика водорослей биологических прудов очистных сооружений // Ученый XXI века. Научный журнал. -Москва. - 2016. - № 5-4. - С. 15-18.
14. Мустафаева М.И., Гафарова С.М. Биоэкологическая характеристика водорослей биологических прудов Бухары // Ученый XXI века. Научный журнал. - Москва. - 2016. - № 5-4. - С. 18-21. [Мустафаева М.И., Гафарова С.М. Биоэкологическая характеристика водорослей биологических прудов Бухары // Ученый XXI века. научный журнал. - Москва. - 2016. - нет. 5-4. - С. 18-21].

THE FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY IN ELEMENTARY EDUCATION ON THE BASIS OF THE FAIRY-TALE GENRE IS A FACTOR IN TEACHING CREATIVE THINKING IN QUALITY

Abdusattarova Zaynab Abdujalil kizi

Pulatova Nasiba Baydillayevna

Zulpanova Raykhona Tokhirovna

Students of Primary education of Jizzakh State Pedagogical University

ABSTRACT

The article presents a methodological analysis of the formation of functional literacy. The primary language and reading lessons describe the details of the stages of the formation of functional literacy on the basis of the fairy-tale genre. The factors of formation of a functionally literate individual in increasing the effectiveness of teaching creative thinking are reflected in the article to a significant extent.

Keywords: *functional literacy, innovative pedagogical technologies, analysis, synthesis, exercises for the level of assessment, Bloom taxonomies, genre of fiction, fairy tales, creative approach.*

АННОТАЦИЯ

В статье представлен методологический анализ формирования функциональной грамотности. На уроках начального языка и чтения подробно описаны этапы формирования функциональной грамотности на основе жанра сказки. В статье в значительной степени отражены факторы формирования функционально грамотной личности в повышении эффективности обучения творческому мышлению.

Ключевые слова: *функциональная грамотность, инновационные педагогические технологии, анализ, синтез, упражнения на уровень оценивания, таксономии Блума, жанр художественной литературы, сказки, творческий подход.*

INTRODUCTION

In order to stand in the world, worldly science and knowledge are necessary, and the knowledge and science of the times are invaluable to others.

Makhmudxuja Bekhbudiy

These thoughts, cited by our grandfather jadidchi, a thinker who lived and worked a century ago, have not lost their relevance even today. It also serves as a programmatic action to the future generation.

In the modern educational system, the maturation of a worthy child in society, who can withstand all the difficulties of an independent, creative person, while

providing them with the necessary knowledge in the upbringing of the student's personality, is one of the most relevant attitudes. So a student with such skills can be seen today as a “functionally literate educator” in one word.

By the 60s of the 20th century, the term “functional literacy”-entered science-the essence of which is the ability of the emerging younger generation to enter into relationships with the external environment, quickly adapt and work in it is manifested in all manifestations of speech activity. The basis of functional literacy is laid in primary school, where intensive training is carried out on all manifestations of speech activity – writing and reading, speaking and listening.

Teaching to read and write in a modern school cannot be limited only to academic goals, it is necessary that everyday life includes goals. Textbooks created on the basis of the new program for the first and second classes of primary classes direct students to develop their functional literacy. Mother tongue and reading literacy classes mainly focus on textualism, with a renewed communicative approach and taking into account the characteristics of the multicultural environment.

DISCUSSION AND RESULTS

In the lessons of native language and reading literacy, skills and qualifications are prepared at different levels of education on the basis of colloquial linguistics and basic competence, without which it is impossible to solve vital tasks today:

1. meaningful perception of text through hearing, as well as the creation of texts of different types (informational and practical nature, artistic texts);
  2. data extraction from different sources;
  3. learning to find information and critically evaluate;
  4. being able to use and refer to sources;
  5. be able to read tables, diagrams, symbols and apply them in the preparation of their texts;
  6. implementation of various reading strategies when working with text.
- {1}

It is necessary to teach in the lessons to apply the knowledge gained through working with the text, which is one of the most effective ways to form functional literacy in everyday life. Currently, when working with the text, methodological recommendations, especially carried out with the fairy tale genre, occupy an important place. One such recommendation is to form a goal-setting skill. For the first time, students acquire a goal-setting skill in the classroom under the guidance of a teacher. Then it is organized to motivate them, introduce them to the concept of the purpose of the activity and the goal-setting algorithm.

The way to step the goal:

- clear statement of purpose;
- drawing up an action plan to achieve the goal;
- taking the first step according to the plan;
- implementation of the intended goal in sequence;
- to honor the result after achieving the goal;

Subsequently, students begin to independently apply the studied goal setting method in science classes and extracurricular classes, reflect their experience on the basis of the agreed common method, identify and correct their actions, self-control. Here, in fact, functional literacy is formed in students, as a result of which the creative person creatively creates, strengthens the skills necessary for him, after which the level of his formation is controlled by the teacher. {3}

Taking into account the fact that the feature of creative thinking and creativity in the elementary grades becomes ambiguous in his communication in the educational process, in his feelings in his thinking and in a certain type of activity, {4} bringing it to the surface with the help of fairy tales plays an important role in generating the child's inner hidden talent. Based on the theory of Patti Drapeau, in the Zamir of creative thinking, as a result of all-round thinking on a particular issue, we can educate a functionally competent personality. Indeed, the arrival of multilateral thought in the structure requires readers to rely on various ideas in the fulfillment of the tasks and tasks of the given fairy tale, The Reader seeks several methods of solution, and then, among them, dwell on the optimal net solution. By itself, this process guarantees two cases:

- To attract sluggish students, with the help of roller technologies;
- Provides an opportunity for students to turn creative thinking into a creative activity on the basis of the fairy-tale genre.

In the process of studying the narrative of "language power" based on multilevel task-based Bloom taxonomies. {2}

Stage 1: "Knowledge"

1. What do you understand by narration?
2. In what period does the events of the narrative take place?
3. Tell the main characters in the narrative.
4. What did scientists argue about?

Stage 2: "Understanding"

1. How does the first scientist want to teach his child? What subjects does he want to teach? What knowledge do these disciplines give now?
2. Interpret with your own opinion the lessons that the second scientist wants to teach his child.

3. Say the theme and idea of the narrative.
4. Count the sequence of events in the narrative.

Stage 3: "application"

1. What do you understand by inheritance? What else do you know about the legacies that remain from generation to generation? Will such a legacy be maintained in your home? What is the attitude of loved ones to him?

2. 2. What are the difficulties of learning a language? What should we do for this? Write and comment in your notebook that the work to be done is about to go.

3. You also write a story about the "power of language". What things would you do as the protagonist in this story?

Stage 4: "Analysis"

1. What science do two scientists do?

2. What advice did the wise person who listened to them give? Have you advised someone too? Do you know what words to use when giving advice?

3. Divide the narrative text into semantic parts and name each of them.

Stage 5: "synthesis"

1. Why is the narrative called "the power of language"?

2. How else to complete the narration? Express your proposal through your roles. Play out the moments in your life when you advise your friends.

3. Imagine. What knowledge can be gained by learning their native language, how with mathematics and foreign languages.

Stage 6: "evaluation"

1. Describe the atmosphere of the period when the narrative is taking place with the help of paints.

2. Which of the scientists would you consider the path chosen to be correct? Have you been able to choose a suitable path for yourself? Write your answer in your notebook.

Write a script for the narrative.

Technology for the formation of functional literacy on the example of the "Jimjiloq" tale of Chingiz Aytmatov, which is presented in the 4th grade reading textbook:

Stage 1: "knowledge"

1. What do you know about Chingiz Aytmatov?

2. What other works of this creator are familiar to you?

3. Who do you know from the figures of Uzbek and foreign literature, who created them based on the fairy-tale genre?

4. What does the word silent mean?

Stage 2: “Understanding”

1. Give a description of silence. What qualities does he have?
2. How did he get rid of the belly of a camel? Where do camels live?
3. How did he punish the Wolf? Count the differences between wild and

domestic animals.

4. How did the Wolf fall into this state? Comment on your answer.

Stage 3: “application”

1. Why was the first domesticated animal a dog? Comment on your answer.
2. Do you know the negative consequences of greed? Write in your

notebook.

3. What do you understand when you say contentment? Remember the times when you satisfied yourself. What reward did you receive from the back of beautiful contentment, did you notice it yourself?

4. Try to imagine yourself in the place of a quiet and Wolf, how would you behave?

Stage 4: “Analysis”

1. Where did the events that happened with the silent take place? How can we draw such a conclusion?

2. What danger warned shepherds? Have you also warned someone of any danger? Comment with examples.

3. Divide the fairy tale into semantic parts and give each one a name.

Stage 5: “synthesis”

1. What other name would you give the fairy tale?

2. Do you think that the ancestor of Dogs is Wolves? Express your proposal through your roles. Have you ever met anyone in your life whose greed embodies vices? Give them a performance of the times you advised them.

3. Imagine. Who can be in the future through contentment, how to become someone with greed? What path would you take?

Stage 6: “evaluation”

4. Describe the fairy tale using paints.

5. Do you consider the method in which you apply silence to be correct?

Have you been able to choose a suitable path for yourself?

Write your answer in your notebook.

Write a script for a fairy tale.

Feedback and feedback on improving this process:

1. Conduct a practical work – Weekly dictionary on the study of individual spellings, which will cause difficulties in the native language and reading literacy of slow learners.
2. Diversification of the structure of reading literary works through creative understanding – dialogues, role-playing, essay-reasoning.
3. Perception of written speech oral perception.
4. Development of tasks for texts in increasing reading literacy: analytical, informational, positional, interpretive. Use the bloom taxonomy.
5. Use more interactive teaching methods in your practice, through which it is one of the important factors that nurture creative thinking in children.
6. When choosing text material, focus on the genre of fairy tales so that its educational significance increases, it becomes associated with life.

REFERENCES

1. Mirzayeva, M. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI. *Наука и технология в современном мире*, 2(9), 87-89.
2. Qurbonov, A., Qurbonov, A., & Qurbonova, B. (2022). OLIY TA'LIM MUASSALARIDA TALABALARNING INTELLEKTUAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI. *Физико-технологического образование*, (2).
3. Ibragimovich, N. R. (2020). Social And Philosophical Fundamentals Of National Development. *The American Journal of Applied sciences*, 2(07), 45-49.
4. Norliev, R. I. (2020). SOCIAL AND PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF NATIONAL DEVELOPMENT. *Theoretical & Applied Science*, (7), 321-323.
5. Норлиев, Р. (2021). Ўзбекистон миллий тараққиётининг янги босқичида маънавий юксалишнинг ижтимоий-фалсафий асослари. *Общество и инновации*, 2(2), 99-104.
6. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF A DEMOCRATIC SOCIETY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(12), 130-134.
7. Leontiyev A A O`qish psixologiyasidan o`qishni o`rgatish psixologiyasiga || 5-xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (2001 yil 26-28 mart);

6-BROM-2,4-DIOKSO-1,2,3,4-TETRAGIDROXINOZOLIN-8-SULFONILXLORID SINTEZI VA UNING KIMYOVIY O'ZGARISHLARI

Tillaeva Adolat Farxodovna

Urganch davlat universiteti magistranti

Eshchanov Xushnubek Odilbekovich

Urganch davlat universiteti, PhD

Kuryazov Rustamxon Shonazarovich

Urganch davlat universiteti dotsenti

Taxirov Yuldash Radjabovich

Urganch davlat universiteti dotsenti

Dushamov Dilshod Azadovich

Urganch davlat universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

6-Bromoxinazolin-2,4(1H,3H)-dionni xlorsulfon kislota bilan o'zaro ta'siri natijasida sulfokislota o'rniga 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfonilxlorid hosil bolishi ko'rsatilgan. Bu holat kvant kimyoviy hisoblashlar natijasida sulfonilxloridning umumiy energiyasini sulfokislolaning energiyasidan pastligi bilan tushuntirilgan. Shuningdek, brom atomining musbat mezomer effekti (+M) ta'sirida sulfonilxlorid guruhi molekulaning 7-holatiga hujum qilishi kerak, lekin u 8-holatga borishi ham amaliy, ham nazariy jihatdan isbotlangan. Mahsulotning suv, spirt bilan kimyoviy reaksiyasidan 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfokislota va uning efiri hosil bo'lishi aniqlandi.

***Kalit so'zlar:** 6-bromoxinazolin-2,4(1H,3H)-dion, 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfonilxlorid, 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfon kislota, 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfon kislotaning metil va etil efiri, kvant kimyoviy hisoblashlar, GAMESS hisoblash, nukleofil almashinish, xlorsulfon kislota,.*

СИНТЕЗ 6-БРОМ-2,4-ДИОКСО-1,2,3,4-ТЕТРАГИДРОХИНОЗОЛИН-8-СУЛЬФОНИЛХЛОРИДА И ЕГО ХИМИЧЕСКИЕ ПРЕВРАЩЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В реакции 6-бромхиназолин-2,4(1H,3H)-диона с хлорсульфоновой кислотой показано, что 6-бром-2,4-диоксо-1,2,3,4-тетрагидрохиназолин-8-сульфонилхлорид образуется вместо сульфокислоты. В результате квантово-химических расчетов такая ситуация объясняется тем, что общая энергия сульфонилхлорида ниже, чем энергия сульфокислоты. Также под влиянием

положительного мезомерного эффекта (+M) атома брома сульфонилхлоридная группа должна атаковать 7-е состояние молекулы, но практически и теоретически доказано, что она переходит в 8-е состояние. Установлено, что при химической реакции продукта с водой и спиртом образуются 6-бром-2,4-диоксо-1,2,3,4-тетрагидрохинозолин-8-сульфоуксусная кислота и ее эфир.

Ключевые слова: 6-бромхинозолин-2,4(1H,3H)-дион, 6-бром-2,4-диоксо-1,2,3,4-тетрагидрохинозолин-8-сульфонилхлорид, 6-бром-2,4-диоксо-1,2,3,4-тетрагидрохинозолин-8-сульфоновая кислота, метиловый и этиловый эфир 6-бром-2,4-диоксо-1,2,3,4-тетрагидрохинозолин-8-сульфоновой кислоты, квантово-химические расчеты, GAMESS расчет, нуклеофильное замещение, хлорсульфоновая кислота.

SYNTHESIS OF 6-BROMO-2,4-DIOXO-1,2,3,4-TETRAHYDROQUINOZOLIN-8-SULFONYL CHLORIDE AND ITS CHEMICAL TRANSFORMATIONS

ABSTRACT

The reaction of 6-bromoquinazoline-2,4(1H,3H)-dione with chlorosulfonic acid gives 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazolin-8-sulfonyl chloride was shown to form. As a result of quantum chemical calculations, this situation is explained by the fact that sulfonyl chloride's total energy is lower than sulfoacid's.

Also, under the influence of the positive mesomeric effect (+M) of the bromine atom, the sulfonyl chloride group should attack the 7th state of the molecule, but it has been proved both practically and theoretically that it goes to the 8th state. It was determined that 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazoline-8-sulfonic acid and its ester are formed from the chemical reaction of the product with water and alcohol.

Keywords: 6-bromoquinazoline-2,4(1H,3H)-dione, chlorosulfonic acid, 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazoline-8-sulfonyl chloride, nucleophilic substitution, 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazoline-8-sulfonic acid, 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazoline-8-sulfonic acid methyl ester, 6-bromo-2,4-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinazolin-8-sulfonic acid ethyl ester, quantum chemical calculations, GAMESS calculation.

KIRISH

Hozirgi davrda yangi organik birikmalar sintezini amalga oshirish, ular orasidan istiqbolli biologik faol birikmalarni izlash, xalq xo'jaligining turli sohalarida muvaffaqiyatli qo'llash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bu borada

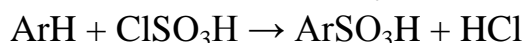

arzon, yuqori samarali va ekologik toza mahalliy preparatlar yaratish, ularning fizik-kimyoviy, biologik va farmakologik xossalarini yaxshilash alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

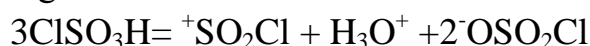
Xinozolin-2,4-dionlar – benzol halqasi bilan kondensirlangan, molekulasida ikkitadan NH va C=O gurux tutgan, kimyoviy va biologik faolligi yuqori bo'lgan geterohalqali birikmalar hisoblanadi. Xinozolin-2,4-dionlar va ular hosilalarining sintez usullari, reaksiyalarning borishi va yo'nalishi hamda sintez qilingan birikmalar orasidan yuqori biologik, farmokologik faollikka ega bo'lganlari to'g'risida ma'lumotlar adabiyotlarda keltirilgan [1-5] va bu yo'nalishda tadqiqotlar davom etmoqda. Shuning uchun, xinozolin-2,4-dionlar asosida yangi birikmalarining sintezini amalga oshirish, reaksiyalarning borish sharoitlarini va yo'nalishini o'rganish, shuningdek, yangi hosilalar orasidan birikmalarining biologik faolligini nazariy jihatdan aniqlashni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Xlorsulfon kislotasi (XSK) sulfat angidrid va vodorod xloridning reaksiyaga kirishishi natijasida olingan modda samarali sulfonlashtiruvchi vosita hisoblanadi. Xlorsulfon kislotaning ortiqcha miqdorda ta'siri natijasida reaksiya mahsuloti sifatida sulfoxlorid hosil bo'lishi adabiyotlarda keltirilgan [6,7]:

Ikkinchi reaksiyada hosil bo'ladigan sulfat kislotasi bilan raqobatlasha oladi, shuning uchun sulfoxloridni olish uchun 1 mol aromatik birikma uchun kamida 4-5 mol xlorsulfon kislotasi ishlatiladi.

To'g'ridan to'g'ri sulfoxlorlanish reaksiyasini amalga oshirish uchun xlorsulfon kislotasidan kamida 3 mol talab qilinishi va uning dissotsilanishi paytida hosil bo'ladigan $^+\text{SO}_2\text{Cl}$ kationining ta'sirida xlorsulfonilli mahsulot chiqishi mumkinligi ko'rsatilgan:

Geterohalqali birikmalarda, jumladan, 6-bromxinozolin-2,4(1H,3H)-dionning xlorsulfon kislotasi bilan reaksiyasining borishi va yo'nalishini o'rganish bizda qiziqish uyg'otdi.

METOD

6-Bromxinozolin-2,4(1H,3H)-dionning xlorsulfon kislotasi bilan reaksiyasini bajarishda nafis organik sintez usullaridan foydalanildi. Sintez qilingan moddani qo'shimcha moddalardan tozalash va reaksiya aralashmadan ajratish qayta kristallash usulida amalga oshirildi. Barcha foydalanilgan moddalarning fizik konstantalari adabiyotda keltirilganlariga mos keladi.

Reaksiyaning borishi va moddalarning tozaligi Silufol UV-254 plastinkasida yupqa qatlamli xromotografiya (YuQX) usuli bilan erituvchilar sistemasida (benzol:atseton=5:1) nazorat qilindi (ochuvchi (proyavitel)–1 gr KMnO_4 + 4 ml konts. H_2SO_4 +96 ml H_2O , UF-kamera).

Kvant kimyoviy hisoblashlar GAMESS hisoblash paketining SPK-DZP basis to'plami va DFT ning B3LYP almashinuv korrelyatsiya funksionalida amalga oshirilgan.

Moddalarning ATR-IQ Furiye spektrlarini olish uchun JASCO FT/IR 4600 spektrofotometri qo'llanildi.

Mass-spektrlar MS - 30 (Kratos) spektrometri ion manbasiga namunani bevosita kiritish yo'li bilan olindi (ionlantiruvchi elektronlarning energiyasi 70 eV, ion manbasining harorati 250°S, namunani kiritish tizimining harorati 200°S).

YaMR ^1H spektrleri UNITY 400⁺ spektrometrida CD_3COOD erituvchisida tetrametilsilanga (TMS) nisbatan olingan.

6-Bromxinazolin-2,4(1H,3H)-dion [1]. 0,81 g (5 mmol) xinozolin-2,4-dionni 1,4 ml 50% H_2SO_4 dagi eritmasi 0 °C gacha sovutildi va ustiga kuchli aralashtirgan holda 1,19 g (10 mmol) kaliy bromid va 0,8 ml (5 mmol) 20% vodorod peroksid qo'shildi. Reaksiya oxiriga yetgach (YuQX) aralashma, muzli suv ustiga quyildi, NaHCO_3 eritmasi bilan neytrallandi, hosil bolgan cho'kma filtrlandi, suv bilan yuvildi va quritildi. 0,84 g (70%) 6-bromxinazolin-2,4(1H,3H)-dion olindi. Suyuqlanish harorati 324-326 °S (sirka kislota). $\text{C}_8\text{H}_5\text{BrN}_2\text{O}_2$.

6-Brom-8-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dion (2). Muzli suv yordamida 10-15 °S gacha sovutilgan 5,83 g (50 mmol) XSK ustiga aralashtirgan holda 2,41 g (10 mmol) 6-bromxinazolin-2,4(1H,3H)-dion reaksiyaning harorati 20 °S dan oshmagan holda oz-ozdan qo'shib boriladi. So'ngra 30 minut davomida xona haroratida aralashtiriladi va 130-140 °S haroratda HCl ajralishi susayguncha 6 soat davomida qizdiriladi. Reaksiya tugagach, aralashma asta – sekin maydalangan muz ustiga quyiladi va hosil bo'lgan cho'kma filtrlanadi. Sovuq suv bilan yuviladi, quritiladi va 2,37 g (70%) 6-brom-8-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dion olinadi. Suyuqlanish harorati 222-224 °S (geksan). $\text{C}_8\text{H}_4\text{BrClN}_2\text{O}_4\text{S}$.

6-Brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislota (1). 3,39 g (10 mmol) 6-brom-8-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dion va 20 ml suv aralashmasi 2 soat davomida qaynatiladi, erituvchining 1/2 qismi haydash yo'li bilan chiqariladi. Hosil bo'lgan cho'kma filtrlanadi, qayta kristallanadi va 3,13 g (94%) 6-brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislota olinadi. Suyuqlanish harorati 314-316 °S (suv). $\text{C}_8\text{H}_5\text{BrN}_2\text{O}_5\text{S}$

6-Brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislotaning metil efiri (3). 50 ml asetonidagi 3,39 g (10 mmol) 6-brom-8-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dionning eritmasiga

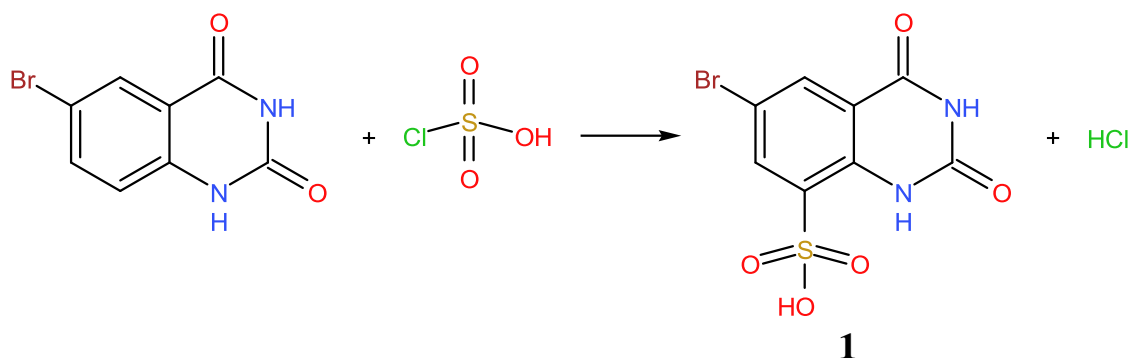
10 mmol metanol va 15 ml asetonidagi 1,01 g (10 mmol) trietilamin eritmasini tomchilatib qo'shiladi. Reaksiyon aralashma xona haroratida 3 soat davomida aralashtiriladi, keyin aseton haydash yo'li bilan aralashmadan chiqariladi va qoldiqqa 100 ml suv qo'shiladi. Hosil bo'lgan cho'kma filtrlanadi, qayta kristallanadi va 72% unum bilan 6-brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislota ning metil efiri olinadi. Suyuqlanish harorati 252-254 °S (metanol). $C_9H_7BrN_2O_5S$

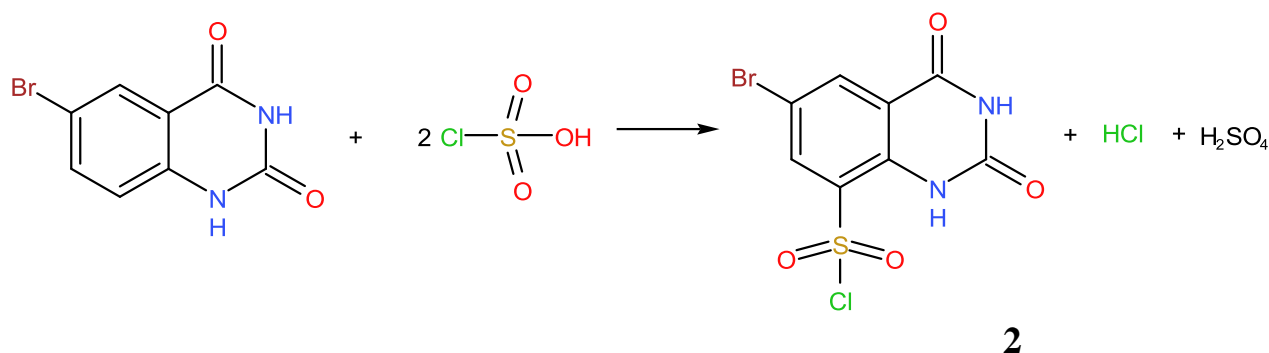
6-Brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislota ning etil efiri (4) yuqorida keltirilgan usulda 68% unum bilan sintez qilindi. Suyuqlanish harorati 248-250 °S (etanol). $C_{10}H_9BrN_2O_5S$.

NATIJAR VA MUHOKAMA

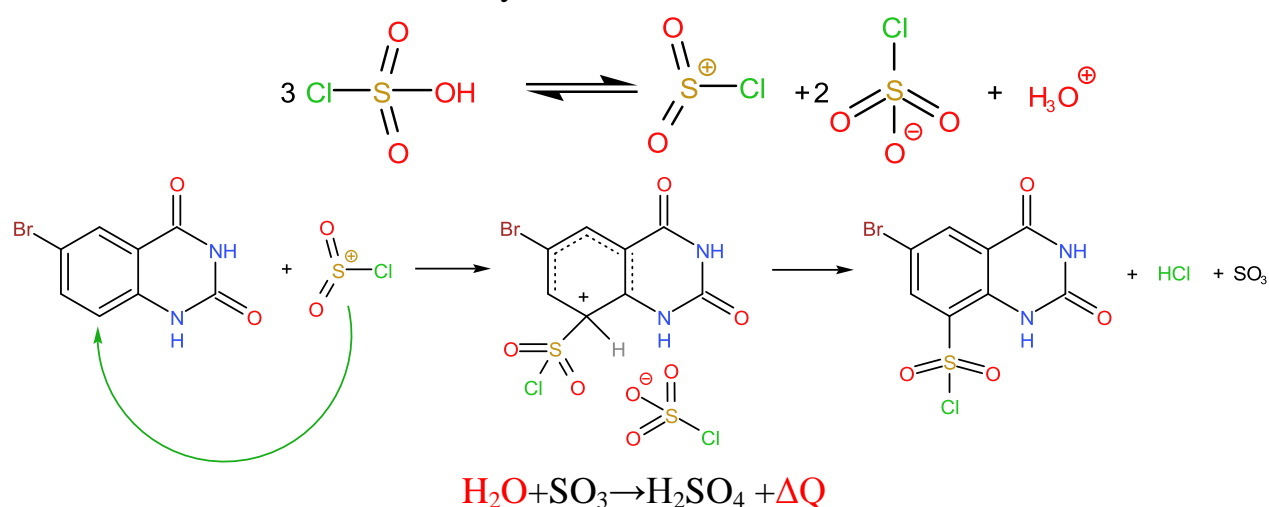
Aromatik halqada brom tutgan 6-bromxinazolin-2,4(1H,3H)-dionning XSK bilan reaksiyasini 130-140 °S amalga oshirdik va 6-holatdagi brom atomining (+M, -I) ta'sirida hosil bo'lishi kutilgan 6-brom-7-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dion o'rniga 6-brom-8-xlorsulfonilxinazolin-2,4-dion (**2**) yaxshi unum bilan olindi. Reaksiyaning bu yo'nalishda borishini brom atomining manfiy induktiv (-I) ta'sirini uning mezomer (+M) ta'siridan nisbatan katta bo'lishi va brom atomining sterik omillari bilan izohlangan edi. Shu bilan birga, reaksiya natijasida 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfokislota (**1**) hosil bo'lmasligi ko'rsatilgan [8].

Ushbu holatga aniqlik kiritish maqsadida, 6-brom-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-2,4-dionga xlorsulfon kislota ta'sir qildirish orqali **1** va **2** mahsulotlarni hosil bo'lish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Nazariy jihatdan qaralganda **1** birikma hosil bo'lishi kuzatilishini tahmin qilish mumkin. Ammo, amaldagi tajribalarda katta ulushda **2** birikmani hosil bo'lishi aniqlangan. Bu borada ko'plab tadqiqotlar olib borilgan [9-12]. Ikkala yo'nalish bo'yicha borishi mumkin bo'lgan reaksiya tenglamalarini yozib chiqamiz.

Olib borilgan tajribalarga asoslanadigan bo'lsak, sintez jarayonida **2** birikmani hosil bo'lish mexanizmini quyidagi sxema bo'yicha tushuntirish mumkin. Bunda dastlab xlorsulfon kislota dissotsiyalanishi kuzatiladi.

Reaksiya natijasida hosil bo'ladigan SO_3 sistemadagi suv bilan ta'sirlashib sulfat kislotani hosil qiladi. Bu ta'sirlashish natijasida sistemada issiqlik energiyasi ajralib chiqish kuzatiladi. Shu sababli reaksiya jarayonini borishini oshirish uchun sistemani sovutish talab qilinadi. Agar jarayonda sistema harorati tushirilmasa reaksiyani borishi energetik jihatdan noqulay bo'lib qoladi.

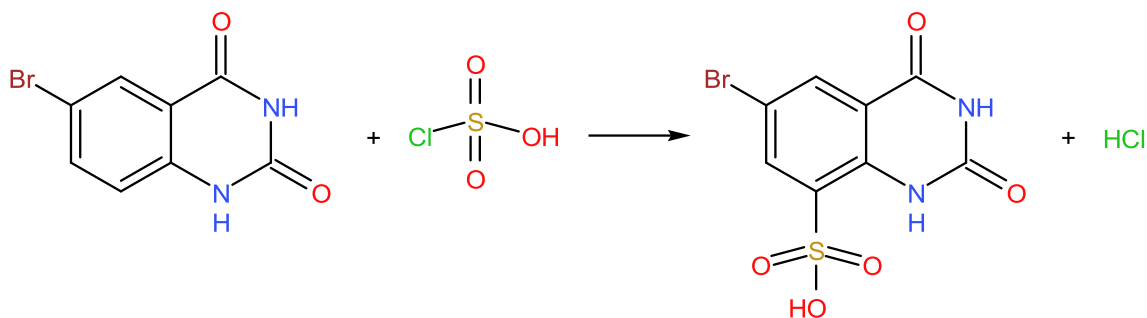
Reaksiya jarayonida **2** moddani hosil bo'lishini kvant kimyoviy hisoblashlar orqali isbotlashga harakat qilindi. Kvant kimyoviy hisoblashlar GAMESS hisoblash paketining SPK-DZP basis to'plami va DFT ning B3LYP almashinuv korrelyatsiya funksionalida amalga oshirilgan [13,14]. Dastlab reaksiya jarayonida ishtirok qilgan va hosil bo'lishi ko'rsatilgan mahsulotlarning to'liq energiyalari hisoblandi.

Moddalar	To'liq energiyasi, a.u.
6-brom-1,2,3,4-tetragidro-xinazolin-2,4-dion	-3141.6061183954
Xlorsulfon kislota	-1084.3711583839
1	-3765.2656687078
2	-4149.5908220245
Xlorid kislota	-460.7201803331

Sulfat kislota

-700.0474975538

Reaksiyada ishtirok qilgan molekularning to'liq energiyalarni o'zaro solishtirganda **2** mahsulotning hosil bo'lishi energetik jihatdan afzal ekanligi aniqlandi. Chunki **1** ga nisbatan **2** ning to'liq energiyasi sezilarli darajada kam bo'lishi kuzatildi.

-3141.6061183954 a.u.

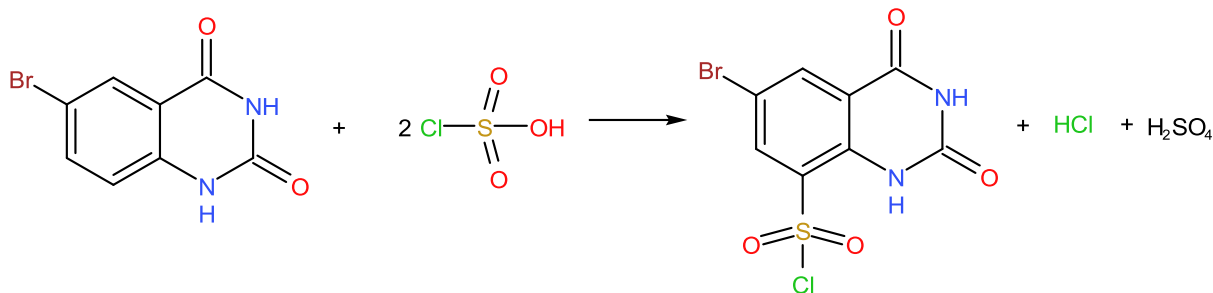
-1084.3711583839 a.u.

-3765.2656687078 a.u.

-460.7201803331 a.u.

-4225.9772767793

-4225.9858490409

-3141.6061183954 -1084.3711583839*2

-5310.3484351632

-4149.5908220245

-460.7201803331 -700.0474975538

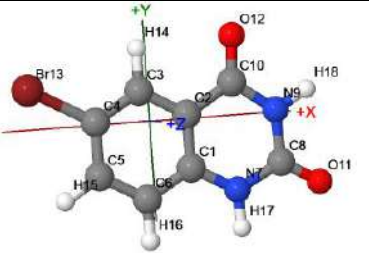
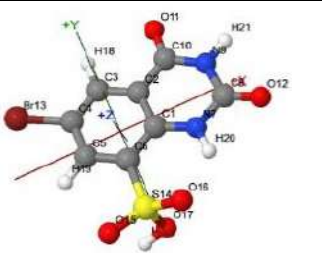
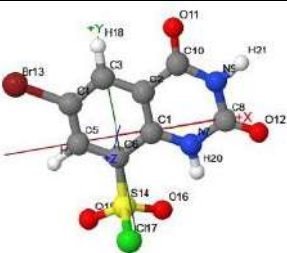
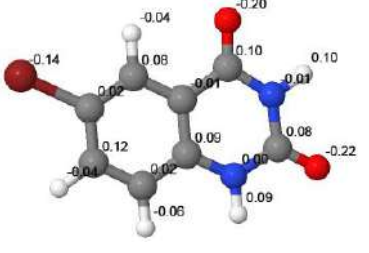
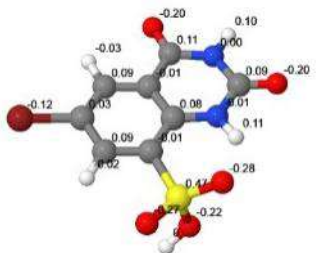
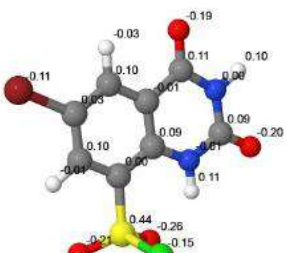
-5310.3584999114

Demak, bu natijalar reaksiya jarayonida **2** moddani hosil bo'lish ehtimolligi yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

6-Brom-1,2,3,4-tetragidroxinazolin-2,4-dion molekulasidagi elektron zichlik taqsimoti kvant kimyoviy hisoblashlar orqali aniqlab olindi. Bundan asosiy maqsad $^+\text{SO}_2\text{Cl}$ elektrofil zarrachasini 6-brom-1,2,3,4-tetragidroxinazolin-2,4-dion molekulasining qaysi qismi bilan ta'sirlashish imkoniyati yuqori ekanligini aniqlash nazarda tutilgan edi. Hisoblash natijalarida 6-brom-1,2,3,4-tetragidroxinazolin-2,4-dion molekulasidagi 8-uglerod (elektrofil zarrachalar ta'sir qilishi mumkin bo'lgan halqadagi uglerod) atomida boshqa uglerod atomlariga nisbatan elektron zichlik yuqori qiymatli ekanligi ma'lum bo'ldi.

Moddalar	6-brom-1,2,3,4-tetragidroxinazolin-2,4-dion	1	2
-----------------	---	----------	----------

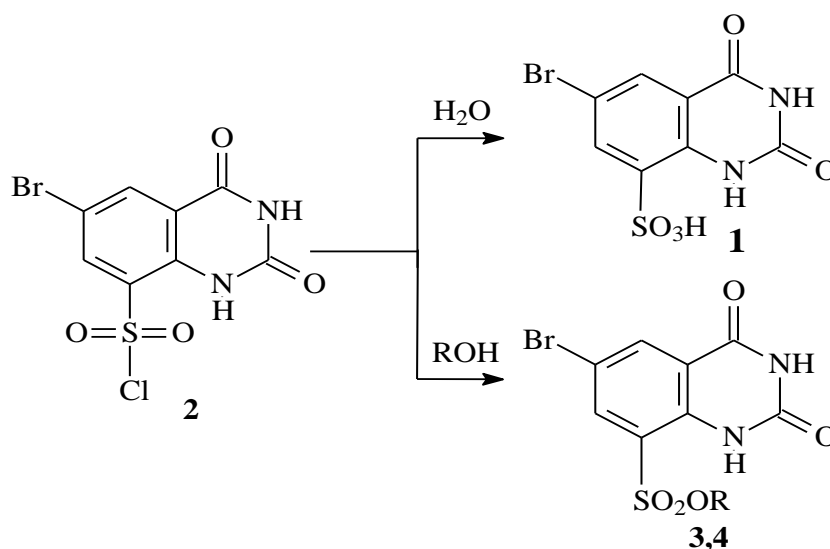
Molekuladagi atomlarning raqamlari			
Molekuladagi atomlarda elektron zaryad zichliklarini taqsimlanishi			

Shu tufayli sintez jarayonida 6-brom-1,2,3,4-tetragidroxinazolin-2,4-dionning 8-uglerod atomiga $^+SO_2Cl$ elektrofil zarrachasining birikish ehtimolligi yuqori bo'ladi. Natijada jarayon yakunida 6-brom-8-xlorosulfonilxinazolin-2,4-dion moddasi hosil bo'ladi. Amalda olib borilgan tadqiqot natijalarini kvant kimyoviy hisoblashlar orqali olingan natijalar bilan o'zaro mos kelishi yuqorida ta'kidlab o'tilgan qarashlarni tasdiqlay oladi.

Tadqiqotlarimizda hosil bo'lgan 6-brom-8-xlorosulfonilxinazolin-2,4-dionning nukleofil agentlar bilan o'zaro reaksiyalarini ham o'rgandik [8].

6-Brom-8-xlorosulfonilxinazolin-2,4-dionning (2) gidrolizlanishi natijasida 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfokislota (1) sintezi amalga oshirildi.

Xona haroratida 2-moddaning trietilamin ishtirokida atsetonli eritmada metanol va etanol bilan o'zaro reaksiyasidan tegishli 6-brom-2,4-dioksoxinazolin-8-sulfokislota ning metil (3) va etil (4) efirlari hosil bo'ldi.

Sintez natijasida olingan **1-4** birikmalarning fizik konstantalari (IQ-, YaMR ¹H-spektroskopiya va mass-spektrometriya natijalari, moddalarning suyuqlanish haroratlari) va reaksiyalarning borish yonalishlari adabiyotda keltirilganiga mos keladi [8].

XULOSA

6-Bromxinazolin-2,4(1H,3H)-dionni xlorosulfon kislota bilan o'zaro ta'siri natijasida 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfokislota hosil bo'lmasligi, sulfonilxlorid guruhi molekulaning 7-holatiga yo'nalmasdan 8-holatga borishi sababli 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfonilxlorid sintezi amalga oshirishini ko'rsatdik va bu holat kvant kimyoviy hisoblashlar natijasida tushuntirildi.

6-Brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfonilxloridning nukleofil reagentlar bo'lgan suv va spirtlar (metanol va etanol) bilan kimyoviy reaksiyasidan mos ravishda 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfon kislota va uning (metil va etil) efiri hosil bo'lishi aniqlandi.

REFERENCES

1. Tillayeva, A. F., Kuryazov, R. S., & Dushamov, D. A. (2023). XINAZOLIN-2, 4-DION VA UNING ALKIL-, GALOGEN ALMASHGAN HOSILALARNING SINTEZI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1), 308-312.
2. Gheidari, Davood & Mehrdad, Morteza & Maleki, Saloomeh. Recent Advances in Synthesis of Quinazoline-2,4(1H,3H)-diones: Versatile Building Blocks in N-Heterocyclic Compounds. *Applied Organometallic Chemistry*. 2022. **36** (2). doi:10.1002/aoc.6631.
3. Boshta NM, El-Essawy FA, Alshammari MB, Noreldein SG, Darwesh OM. Discovery of Quinazoline-2,4(1H,3H)-Dione Derivatives as Potential Antibacterial Agent: Design, Synthesis, and Their Antibacterial Activity. *Molecules*. 2022, **27** (12):3853. doi: 10.3390/molecules27123853. PMID: 35744976; PMCID: PMC9228007.
4. О. Н. Волжина, Л. Н. Яхонтов, *Хим.-фарм. журн.*, **16**, № 10, 23 (1982).
5. Н. Туляганов, Х. Алимджанов, Ф. Н. Джахангиров, в кн.: *Фармакология природных веществ*, Фан, Ташкент, 1978, с. 61.
6. Комшина, Л. А., Маргазова, В. В., Корсаков, М. К., Проскурина, И. К., Котов, А.Д., & Караваева, Е.Б. (2020). Синтез сульфонамидных производных, содержащих структурный фрагмент пиразол-1-ил-пиридазина. *Бутлеровские сообщения*, **64** (10), 22-27.

7. Taiwo, F. O., & Obafemi, C. A. (2021). Design, green synthesis and reactions of 2,3-dioxo-1,2,3,4-tetrahydroquinoxaline-6 sulfonohydrazide derivatives. *International Journal of Physical Sciences*, **16** (4), 123-137.
8. Kuryazov, R.S., Mukhamedov, N.S., Dushamov, D.A. *et al.* Quinazolines. 3*. synthesis of 6-bromo-8-chlorosulfonylquinazoline-2,4(1h,3h)-dione and its interaction with nucleophilic reagents. *Chem Heterocycl Comp.* **46**, 585–591 (2010). <https://doi.org/10.1007/s10593-010-0549-3>
9. Kuryazov, R.S., Mukhamedov, N.S. & Shakhidoyatov, K.M. Quinazolines 1. Synthesis and chemical reactions of 6-chlorosulfonyl-quinazoline-2,4-diones. *Chem Heterocycl Comp.* **44**, 324–329 (2008). <https://doi.org/10.1007/s10593-008-0048-y>
10. Курязов, Р. Ш., Мухамедов, Н. С., & Шахидоятов, Х. М. (2021). QUINAZOLINES. 2. UNSYMMETRIC 1, 3-DIALKYL-6-CHLOROSULFONYLQUINAZOLINE-2, 4-DIONES IN NUCLEOPHILIC SUBSTITUTION REACTIONS. *Chemistry of Heterocyclic Compounds*, (12), 1870-1877.
11. Каримова М.Э., Душамов Д.А., Курязов Р.Ш., Мухамедов Н.С. ХГС. 2011, 117–123. [Karimova M.E., Dushamov D.A., Kuryazov R.Sh., Mukhamedov N.S. *Chem. Heterocycl. Compd.* 2011, **47**, 90–95.] doi 10.1007/s10593-01-0724-1
12. Душамов Д.А., Тахиров Ю.Р., Курязов Р.Ш., Мухамедов Н.С. *ЖОрХ.* **2020**, 56, 1337-1343. [Dushamov D.A., Takhirov Y.R., Kuryazov R.Sh., Mukhamedov N.S. *Russ. J. Org. Chem.* 2020, **56**, 1519-1524.] doi 10.1134/S1070428020090031.
13. Perri, M. J. and S. H. Weber (2014). "Web-Based Job Submission Interface for the GAMESS Computational Chemistry Program." *Journal of Chemical Education* 91(12): 2206-2208. (doi:10.1021/ed5004228).
14. Barca, G. M. J., et al. (2020). "Recent developments in the general atomic and molecular electronic structure system." *The Journal of Chemical Physics* 152(15): 154102. (doi: 10.1063/5.0005188).

MUSTAQILLIK DAVRIDA O'ZBEKISTONNING JANUBIY HUDUDLARIDA EKOLOGIK HOLATNI BARQARORLASHTIRISH MASALALARI

A'zamov Asliddin Akramovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turlari) yo'nalishi I bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mustaqillik davrida O'zbekistonning janubiy hududlarida ekologik holatni barqarorlashtirish borasida amalga oshirilgan ishlar borasida mulohazalar keltirilgan. Bu boradagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish chora-tadbirlari borasida xulosalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *mustaqillik, O'zbekiston, ekologiya, atrof-muhit, Surxondaryo, tabiat, ko'kalamzorlashtirish.*

ABSTRACT

This article presents comments on the work done to stabilize the ecological situation in the southern regions of Uzbekistan during the period of independence. Conclusions on existing problems and measures to eliminate them have been presented.

Key words: *independence, Uzbekistan, ecology, environment, Surkhandarya, nature, greening.*

KIRISH

Butun dunyo xalqlarini tashvishga solayotgan, bu yo'nalishda insoniyatning faol sa'y-harakatlarini talab qiladigan global va mintaqaviy ekologik muammolarni hal etish zarurati hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biridir. Aytish mumkinki, O'zbekiston 1992-yil 8-fevralda MDH davlatlari rahbarlari tomonidan imzolangan shartnomaga muvofiq tuzilgan Davlatlararo Ekologiya Kengashining to'la huquqli a'zosi hisoblanadi.

1996-yilda O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun qilingandan keyin O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan vazirliklar, idoralar, tashkilotlar va korxonalar bilan birgalikda atmosfera havosiga salbiy ta'sirni kamaytirish choralari ma'lum tizimga solindi.

2007-yil yakunlariga ko'ra atmosferaga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalarning umumiy hajmi 2 mln tonnagacha qisqardi. 2000-yilda "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilinishi atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur qonunning

qabul qilinishi bilan Davlat ekologik ekspertizasining aniq vazifalari belgilab berildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-apreldagi "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq Respublikada ekologik xavfsizlikni ta'minlash va atrof-muhitni davlat boshqaruvini tubdan takomillashtirish, ekologik holatni yaxshilash, chiqindilarning fuqarolar sog'ligiga zararli ta'sirini oldini olish, aholi darajasi va sifatini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratish, maishiy chiqindilarni yig'ish, saqlash tashish, utilizasiya qilish, qayta ishlash va ko'mish tizimini yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi qaytadan O'zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi etib tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro hamkorligi milliy qonunchilik va xalqaro hamkorlikning konvensiyalari asosida tartibga solinadi. O'zbekistonning atrof-muhit muhofazasi borasidagi milliy siyosati va mazkur masaladagi xalqaro hamkorligi mamlakatning ekologik salohiyatini saqlashga asoslangan. Ushbu maqsadda O'zbekiston Respublikasi 1993-yilda "Ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha" Vena konvensiyasiga, 1995-yilda "Biologik xilma-xillik to'g'risida"gi Konvensiyaga, "Butun jahon madaniy va tabiiy meroslarni muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiyaga, 1997-yilda "Yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risida"gi konvensiyaga, 1998-yilda esa "Yovvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish" bo'yicha konvensiyaga, shuningdek, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha hamkorlik sohasidagi qator davlatlararo bitimlarga qo'shilgan¹⁹⁸.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mana shu farmon va hujjatlardan kelib chiqqan holda O'zbekistonning janubiy viloyatlari, xususan Surxondaryo viloyatida ham ekologik vaziyatni barqarorlashtirish, tabiatni asrab-avaylash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida vohaning barcha hududlarida ko'chat ekish va bog'lar tashkil etish borasida amaliy ishlar olib borilayotgani fikrimizning dalilidir. Zero, "Yashil makon" loyihasi hududlarda toza atmosfera barqarorligi va atrof-muhit musaffoligini ta'minlash imkonini yaratadi.

Surxon vohasi o'zining go'zal tabiati, maftunkor tog'lari, daryolari bilan azaldan o'ziga jalb qilib kelgan. Viloyatda 4000 ga yaqin o'simlik turlari o'sadi. O'zbekiston

¹⁹⁸ Abdunazarov H.M., Choriev.A.Q., Embergenov N.J., Oteuliev M.O. Issues of human economic activity and environmental protection. "Экономика и социум" №11(78) 2020, P. 23-26.

Qizil kitobiga kiritilgan 163 o'simlik turidan 74 turi Surxondaryoda ro'yxatga olingan. Surxondaryo viloyatida ham 100 dan ortiq turdagi dori vositalari tayyorlash imkonini beruvchi dorivor o'simliklar mavjud. Mintaqaning faunasi juda xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bu hududda sut emizuvchilarning 97 turi, qushlarning 332 turi, baliqlarning 83 turi mavjud. Ushbu flora va fauna dunyosini asrash bugungi kunda vohadagi ekologik vaziyatni barqarorlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Viloyat hududida Surxon tog'-vodiy qo'riqxonasi joylashgan. Uning maydoni 24583 gektar. Qo'riqxonada 200 dan ortiq qush va 20 dan ortiq hayvon turlari aniqlangan. Ulardan ba'zilar alohida himoya ostida¹⁹⁹.

Oxirgi yillarda Surxondaryo viloyati aholisi orasida qalqonsimon bez kasalliklari butunlay bartaraf etildi. Bu kasallikka moyillikning yuqori darajasi Sariosiyo, Uzun rayonlarida aniqlangan. Buning sababi mintaqaga Tojikiston alyuminiy zavodi ishlab chiqarish chiqindilarining ta'siri yuqori darajada ekanligidir.

Ushbu ekologik inqirozni bartaraf etish uchun mustaqillik yillarida Surxondaryo vohasidagi ekologik vaziyatni yaxshilash bo'yicha samarali chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Buning uchun tegishli hujjat va materiallarni tayyorlashda o'zaro manfaatli, yaxshi qo'shnihilik va muvozanatli yondashuv namoyon bo'lmoqda. Surxondaryo viloyatining shimoliy-sharqiy qismida atmosfera havosining ifloslanishi va aholi salomatligiga salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida bir qancha amaliy tadbirlar ishlab chiqilgan²⁰⁰.

Shu bilan bir qatorda tabiatni asrab-avaylash maqsadida ekoturizmni rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Zero, viloyatning Sariosiyo, Denov, Boysun va boshqa tumanlari o'zining betakror tabiati bilan ekoturizm rivojiga zamin yaratadi. Mavjud salohiyatdan oqilona foydalanilib, viloyatda 2015-yilda 77 gektar yerda tokzor, 400 gektar maydonda intensiv bog' yaratilganligi mintaqalarda ekoturizm rivojining istiqbolida muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, viloyatning Termiz, Angor, Boysun va Oltinsoy tumanlarida mana shunday diqqatga sazovor manzarali go'shalarga sayyohlarni taklif qilish uchun imkoniyat va maskanlar yaratilganligi ekoturizmni bog'dorchilik turizmini rivojlantirish istiqbolini belgilab beradi.

¹⁹⁹ K.A.Allanov, A.Q.Choriev, N.J.Embergenov. Ecological Condition of Surkhan Oasis and its Impact on the Health of the Population. Science and education in Karakalpakstan. №1. – Nukus, 2020. p.101-103.

²⁰⁰ Navruzbaeva, G. T., Embergenov, N. J., Oteuliev, M. O. (2018) "Study of The Contemporary State of the Environment and The Status of Population Health in The Conditions of Southern Aral Region, Karakalpak Scientific Journal. Vol. 2, Iss. 1. 2018, -P. 29-31.

XULOSA

Mustaqillik yillarida Surxon vohasida ekologik muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni asrab-avaylash borasida amalga oshirilayotgan izchil tadbirlar doirasida voha tabiatini boyitish, o'simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish, suv havzalari qurib ketishining, havo ifloslanishining oldini olish borasida bir qancha yutuqlarga erishildi. Bu borada qabul qilingan "O'rmon to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni, "O'zbekiston Respublikasi hukumatining davlat ekologik nazoratini takomillashtirishga yo'naltirilgan ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori, "O'zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abdunazarov H.M., Choriev.A.Q., Embergenov N.J., Oteuliev M.O. Issues of human economic activity and environmental protection. "Экономика и социум" №11(78) 2020, P. 23-26.
2. K.A.Allanov, A.Q.Choriev, N.J.Embergenov. Ecological Condition of Surkhan Oasis and its Impact on the Health of the Population. Science and education in Karakalpakstan. №1. – Nukus, 2020. p.101-103.
3. N.J.Embergenov, Kh.Abdunazarov, M.Umarova, Kh.Niyozov. Issues of Development of Industrial Sectors in Surkhandarya Province. Science and education in Karakalpakstan. №3. – Nukus, 2019. p.99-102.
4. Navruzbaeva, G. T., Embergenov, N. J, Oteuliev, M. O. (2018) "Study of The Contemporary State of the Environment and The Status of Population Health in The Conditions of Southern Aral Region, Karakalpak Scientific Journal. Vol. 2, Iss. 1. 2018, -P. 29-31.
5. Turdimambetov I., Madreymov A., Foldvary L., Oteuliev M., Kurbanov M., Utarbaeva K., Bekanov K. Influence of Adverse Ecological Factors on the Incidence of Malignant Neoplasms. E3S Web Conf. Volume 227, 2021, Annual International Scientific Conference on Geoinformatics – GI 2021: "Supporting sustainable development by GIST". <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202122702001>.
6. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 334-337.
7. Saidov, S. (2022). "TADBIR UL-MANZIL" RISOLASI–OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.

8. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
9. Saidov, S. (2023). "TARIXI GARDIZIY" ASARINING TARIXIY QIYMATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 842-847.
10. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
11. Саидов, С. (2022). ЯНГИ МАЪНАВИЙ МАКОННИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ИБН МУҚАФФА АСАРЛАРИНИНГ РОЛИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 19-22.

SURXONDARYODA SOVET HOKIMIYATINING XALQ TA'LIMI MUASSASALARIGA NISBATAN YURITGAN SIYOSATI

Xolmirzayev Abror Hasan o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turlari) yo'nalishi I bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sovet hokimiyati davrida Surxondaryo viloyatidagi xalq ta'limi tizimining holati borasida fikr-mulohazalar keltirilgan. Xalq ta'limi tizimining orqada qolish sabablari borasida xulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: *sobiq sovet hokimiyati, xalq ta'limi tizimi, maktab, ta'lim, o'qituvchi.*

ABSTRACT

This article presents opinions on the state of the public education system in the Surkhondaryo region during the Soviet period. Conclusions were made about the reasons for the backwardness of the public education system.

Key words: *former Soviet power, public education system, school, education, teacher.*

KIRISH

Sovet hokimiyati davrida Surxondaryo viloyatidagi ta'lim tizimining holatini o'rganish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Chunki Surxon vohasida sovet hokimiyatining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy mavqeini mustahkamlash davrida hukmron Kommunistik partiya jamiyat hayotining barcha jabhalarida o'z ta'sirini o'tkazdi. Xususan, bu jarayon insonlar ongini o'zgartirishning muhim omili hisoblangan ta'lim, fan va madaniyat sohalarida jiddiy burilish yasadi. O'rganilayotgan yillarda ta'lim, fan va madaniyat sohalarida sodir bo'lgan barcha voqealar siyosiy manfaatlariga xizmat qildi. Sovet hukumatining maqsadi ozodlikni sevuvchi milliy ziyolilar qatlamini yo'q qilish va xalqning "savodxonlik" darajasini oshirish orqali sotsialistik tuzumga fidoyi yangi ziyoli kadrlarni shakllantirish, shuningdek, byurokratik boshqaruvni kuchaytirish edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1925-yilda ma'lum darajada bo'lsa-da, ta'lim tizimida eski maktablarning ishlashiga ruxsat berildi. Sovet maktablari soni esa asta-sekin o'sib bordi. Qisqa vaqt

ichida yangi maktablar soni 10 taga, undagi o'quvchilar soni esa 597 nafarga yetdi. Ulardan 260 nafari mahalliy millat vakillari edi²⁰¹.

Yangi sovet maktablarini tashkil etish jarayoni uzluksiz davom ettirildi. Surxon vohasining Boysun va Termiz shaharlarida maktablar ochilib, qishloq dehqonlarining farzandlari ularda bilim oldilar. Voha markazidan uzoqda joylashgan maktablarda Sovet Ittifoqining markaziy shaharlaridan kelgan mutaxassislar mahalliy o'qituvchilar bilan hamkorlikda ishladilar. Bundan tashqari, voha o'qituvchilari Moskva va Toshkentga oliy ma'lumot olishga yuborildi.

Respublika shaharlarida o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun pedagogika bilim yurtlari ochila boshlandi. 1926-yilda Termizda birinchi o'qituvchilar tayyorlash maktabi ochildi. Ushbu muassasani ochishdan maqsad voha maktablari uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash edi. Bu maktab xalq xo'jaligining turli tarmoqlari uchun bilimli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirishga hissa qo'shdi. Qisqa vaqt ichida 21 ta savodsizlikka barham berish maktabi ish boshladi, ularda 420 nafar o'quvchi bilim oldi. Shulardan 30 nafari qizlar edi. Yuqoridagi 12 ta maktabda bilim sifati yuqori saviyada bo'lib, ularda 243 nafar o'quvchi ta'lim oldi, ta'lim yoz faslida ham davom etdi²⁰².

O'z navbatida, yoshlarda o'qituvchilik kasbiga qiziqishni oshirish maqsadida o'qituvchilarning maoshlari ham ko'rib chiqildi. 1927-yilda maktab o'qituvchilarining oylik ish haqiga o'zgartirishlar kiritildi, unga ko'ra qishloq bolalariga dars bergan o'qituvchilar shaharlarda ishlaydigan o'qituvchilarga qaraganda ko'proq maosh oldilar. Mahalliy aholi orasidan o'qituvchilar tayyorlash masalasi o'sha davrning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, vohaning bu boradagi ahvolini boshqa viloyatlarga qaraganda og'ir deb hisoblagan rahbarlar ko'pincha sovet hokimiyatidan kadrlar tayyorlash masalasi bo'yicha alohida talablar qilib turar edilar.

1920—30-yillarda aholining ko'pgina ayollari ham savodli bo'lib, ular asosan an'anaviy maktablarda ta'lim olgan. Sovet hokimiyatining dastlabki shakllanishi davrida tashkil etilgan maktablarda ko'pincha o'qituvchilik faoliyati maxsus tayyorgarlikdan o'tmagan, ma'lumot va malakaga ega bo'lmagan odamlar tomonidan amalga oshirildi. 1926 yilda O'zbekiston SSRning barcha tuman va qishloqlarida savodsizlikni yo'q qilish maktablari ochilishi bilan bir vaqtda turli yoshdagi kishilar uchun maktablar tashkil etilishi ko'zda tutilgan edi. Manbalarda 1926-1927 yillarda Surxon vohasi maktablarining ahvoli qoniqarsiz bo'lgani haqida ko'plab ma'lumotlar

²⁰¹ Аминова Р. Х. Аграрные преобразования в Узбекистане накануне сплошной коллективизации (1925-1929 гг.). Т.: Фан, 1969. – С. 85.

²⁰² Исаев О. А. Освещение проблем образования Сурханского оазиса в архивных материалах (1920-1930 гг.) // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №8. С. 289-294.

keltirilgan. Ko'pincha maktablarda foydalanish uchun stol va doskalar bo'lmagan. Faqat Termiz shahridagi maktablarda vaziyat biroz yaxshi edi. Aksariyat maktablarda sanitariya-gigiyena holati talabga javob bermagan.

Sovet hukumatiga sovet mafkurasi ruhida tarbiyalangan kadrlar kerak edi. Shuning uchun ular dastlabki bosqichda asosan kam ta'minlangan aholi bolalarini maktablarga jalb qilishga harakat qilishgan. 1928-yilgi okrug ijroiya qo'mitasining majlisida savodsizlikni tugatishga alohida e'tibor qaratildi. Agar 1927-yilda savodsizlikka barham berish maktablari soni 22 ta bo'lsa, keyingi yili ularning soni 42 taga yetdi. Ushbu masala bo'yicha vaziyat tahlil qilinib, ta'minlanmagan hududlarda savodsizlikni tugatish maktablari ochishga qaror qilindi²⁰³.

1928-1929 o'quv yilida vohaning barcha hududlarida ayollar savodsizligini bartaraf etish maktablari ochildi. Shuningdek, maktablar o'quv jihozlari, darsliklar va yangi adabiyotlar bilan ta'minlandi. Voha aholisi orasida turli millat vakillari borligini hisobga olib, adabiyot o'zbek, rus, tojik tillarida bo'lishi talab qilindi. Shundan kelib chiqib, Boysun va Sariosiyo tumanlarida tojik tilida ta'lim beradigan maktablar tashkil etildi. Bu maktablarni ta'minlashni davlat zimmasiga oldi.

Keyinchalik vohaning chekka hududlarida maktablar qurilishi boshlandi. Denov tumanining "Sino" va "Qarluq" qishloq sovetlariga maktablar qurilishi uchun 119 ming rubl, Denov tumanida madaniyat va jamoat muassasalari uchun tuman byudjetidan 50 ming rubl ajratildi.

Tuman xalq ta'limi bo'limi, partiya va komsomol tashkilotlari Surxon vohasidagi deyarli barcha tojik maktablari tojik tilidagi adabiyotlar bilan ta'minlanmaganligini, milliy maktablarda bu kabi muammolar mavjudligini hisobga olib, respublika hukumatiga yordam so'rab murojaat qildi. Shu bilan birga, Tojikiston Avtonom Respublikasiga tojik tilidagi adabiyotlar bilan ta'minlash bo'yicha murojaat qabul qilindi.

O'sha davrda zo'rlab ko'chirish siyosati natijasida viloyatga turli viloyatlardan aholi kela boshlagan. Masalan, birgina Denov tumaniga Andijon, Farg'ona va Buxoro viloyatlaridan ko'chib kelganlar soni 1000 nafarni tashkil etdi. Migrantlarning farzandlari uchun zudlik bilan ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etila boshlandi. 1930-yilda Sovet hukumati tomonidan Bobotog', Yangiobod, Sino va Xazarbog' qishloqlarida, "G'alaba" kolxozida, Anbarsoy qishloqlarida yangi maktablar tashkil etildi.

Manbalarda maktab ta'limi masalasiga e'tibor bermagan rahbarlarning jazolanishi haqidagi faktlar ham bor. Xususan, 1934-1935 o'quv yilida Boysun viloyatida ta'lim tizimi faoliyati qoniqarsiz deb baholandi. Tuman ta'lim bo'limining

²⁰³ *Surxondaryo viloyati davlat arxivi Denov tuman bo'limi. 6-fond, 1-ro'yxat, 8-ish, 10-varaq.*

bir qator mas'ul shaxslari faoliyati samarasiz bo'lganligi sababli egallab turgan lavozimidan ozod etildi²⁰⁴.

O'zbekiston SSR Xalq Komissarligining 1935-yilgi qarorida barcha shahar tuman markazlari va aholi punktlarida yangi turdagi zamonaviy maktablar qurish zarurligi belgilandi. Shundan kelib chiqib, vohaning markaziy shahar va qishloqlarida maktablar qurilishi boshlandi. Qarorda qurilish ishlari maxsus komissiya tomonidan nazorat qilinishi belgilandi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish lozimki, Surxon vohasida Sovet hukumati tomonidan tashkil etilgan maktablar yaxshi samara bermadi. Ta'lim sohasida muammolar ko'p bo'lib, ulardan birinchisi kadrlar masalasi edi. Maktablarni tashkil etishda mablag' yetarli emas, tashkil etilgan maktablarda o'quv qurollari va darsliklarning keskin tanqisligi kuzatildi. Sovet hukumati xalq maorifini rivojlantirishga harakat qilib, birinchi navbatda voha iqtisodiyotini yo'lga qo'yish uchun kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishga harakat qildi. Termiz shahrida sanoatning turli tarmoqlarini malakali kadrlar bilan ta'minlashga bo'lgan ehtiyojni ta'minlash maqsadida ko'plab ixtisoslashtirilgan kurslar tashkil etilgan bo'lsa-da, ularda ta'limni tashkil etish ishlari yetarli darajada emas edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Аминова Р. Х. Аграрные преобразования в Узбекистане накануне сплошной коллективизации (1925-1929 гг.). Т.: Фан, 1969.
2. Исаев О. А. Освещение проблем образования Сурханского оазиса в архивных материалах (1920-1930 гг.) // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №8. С. 289-294.
3. *Surxondaryo viloyati davlat arxivi Denov tuman bo'limi*. 6-fond, 1-ro'yxat, 8-ish, 10-varaq.
4. *Surxondaryo viloyati davlat arxivi*. 89-fond, 1-ro'yxat, 80-ish, 57-varaq.
5. *Surxondaryo viloyati davlat arxivi*. 91-fond, 1-ro'yxat, 56-ish, 115-varaq.
6. Saidov, S. (2022). "TADBIR UL-MANZIL" RISOLASI-OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
7. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.

²⁰⁴ Исаев О. А. Освещение проблем образования Сурханского оазиса в архивных материалах (1920-1930 гг.) // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №8. С. 289-294.

8. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
9. Saidov, S. (2023). "TARIXI GARDIZIY" ASARINING TARIXIY QIYMATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 842-847.
10. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 42-45.
11. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
12. Рустам Норлиев (2021). Социально-философские основы духовного роста на новом этапе национального развития Узбекистана. *Общество и инновации*, 2 (2), 99-104. doi: 10.47689/2181-1415-vol2-iss2-pp99-104
13. Саидов, С. (2022). ЯНГИ МАЪНАВИЙ МАКОННИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ИБН МУҚАФФА АСАРЛАРИНИНГ РОЛИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 19-22.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СУДЬБЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Омонов Баходир Нуриллаевич

д.ф.н., доцент

Заведующий кафедрой гуманитарных наук

Шахрисабзского государственного педагогического института,

E-mail:bahodiron@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье описывается роль экологической глобализации в системе глобализации социальных процессов, ее влияние на судьбы человечества. Обсуждается влияние экологических проблем на почву, воду, загрязнение воздуха, потепление климата, обеднение флоры и фауны, негативное влияние использования природных ресурсов на окружающую среду. Также уделяется внимание изучению причин и последствий, факторов и направлений экологической глобализации, а также актуальные вопросы реализации политики государства по стабилизации экологических проблем в соответствии с международными стандартами.

Ключевые слова: экологическая проблема, экологический характер, экологическое отношение, экологическая ситуация, экологическая глобализация, экологические последствия, экологическая политика, экологическая интеграция, бифуркационная ситуация, глобальный характер.

ABSTRACT

The article describes the role of ecological globalization in the system of globalization of social processes, its influence on the fate of mankind. The influence of environmental problems on soil, water, air pollution, climate warming, depletion of flora and fauna, and the negative impact of the use of natural resources on the environment are discussed. Also, attention is paid to the study of the causes and consequences, factors and directions of environmental globalization, as well as topical issues of implementing the state policy to stabilize environmental problems in accordance with international standards.

Key words: environmental problem, environmental character, environmental attitude, environmental situation, environmental globalization, environmental consequences, environmental policy, environmental integration, bifurcation situation, global character.

ВВЕДЕНИЕ

С момента создания человечество «преследовали» различные экологические проблемы. В ходе общественно-исторического развития проблемы экологического характера регулярно возникали в том или ином регионе планеты в той или иной мере. Эти проблемы решались на одних этапах краткосрочными эффективными, а на других — долговременными и малоэффективными методами. Однако, как мы отмечали выше, к последней четверти XX века в результате сложности экологических отношений и глобального характера экологической ситуации экологические проблемы стали приобретать глобальный характер. Иными словами, на рубеже нового века глобализация экологической ситуации закончилась глобализацией экологических проблем. Глобализация экологических проблем означает, что конфликт между потребностью в природных ресурсах и способностью природы создавать эти ресурсы приобретает глобальные масштабы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Были проанализированы материалы научных исследований [11, 12, 13, 14, 15, 17], использованы логические методы, такие как анализ, обобщение, сравнение, и сделаны следующие выводы.

Глобализация экологических проблем проявляется в:

Во-первых, загрязнение почвы по всей планете ограничивает потребности человека. В целом доля загрязнения почвы в общем загрязнении окружающей среды остается большой. Например, по оценкам специалистов, 49 % загрязнения окружающей среды приходится на почвы, 15 % — на водоемы и 35 % — на атмосферу [1;3]. Основной причиной этого является бурно развивающаяся в странах промышленность и горнодобывающая промышленность, коренным образом меняется характер сельского хозяйства, ускоряется строительство транспортной инфраструктуры, увеличивается количество бытовых отходов. По мере развития промышленности и горнодобывающей промышленности резко возрастало и количество отходов в них. Эти отходы увеличивают количество тяжелых металлов (ртути, олова, цинка, бериллия и др.) в почве. Химические вещества, используемые в сельском хозяйстве для повышения плодородия почвы и уничтожения вредителей, вызывают чрезмерное загрязнение почвы. Например, эксперты подробно раскрывают влияние пестицидов, таких как гербициды, инсектициды и фунгициды, на качество почвы. Увеличение количества транспортных средств и развитие транспортной инфраструктуры увеличивает содержание полициклических углеводородов, таких как нафталин, антрацен и фенален,

которые отрицательно сказываются на качестве почвы. Под воздействием этих антропогенных факторов по всей планете происходит деградация почвы, а процентное содержание некоторых химических веществ в ее составе возрастает до небывалого уровня. В результате возможности удовлетворения потребностей человечества, связанных с почвой, становятся ограниченными.

Во-вторых, загрязнение воды по всей планете ограничивает потребности человека. «Загрязнение воды проявляется в изменении ее физических и органолептических свойств (прозрачность, цвет, запах, вкус), в увеличении содержания сульфатов, хлоридов, нитратов, токсичных тяжелых металлов, в снижении содержания кислорода в воде, в появлении радиоактивных элементов и болезнетворных бактерий» [2; 10]. Хозяйственная деятельность человека за следующие сто лет создала более 400 веществ, вызывающих загрязнение воды [2;10]. Масштабное использование этих веществ резко ухудшило физико-органолептические свойства и состав воды во всех регионах в последующие полвека. Например, концентрация нитратов в незагрязненной воде составляет от 0,1 до 1,0 мг/л. Однако сброс в воду бытовых, сельскохозяйственных и промышленных отходов увеличил это количество в несколько раз. В результате, с одной стороны, флоре и фауне регионов наносится беспрецедентный ущерб. С другой стороны, становится все труднее полностью удовлетворить потребности человечества в чистой питьевой воде. Ограниченная доступность питьевой воды вынуждает людей в разных регионах планеты использовать загрязненную воду. Эксперты утверждают, что сегодня 80% заболеваний в развивающихся странах вызваны употреблением грязной воды [4;98].

В-третьих, загрязнение воздуха на всей планете подрывает природные условия, позволяющие в полной мере удовлетворять потребности человека. Социально-экономическая деятельность человека вызывает загрязнение атмосферы Земли различными ядовитыми веществами. Автомобильный, железнодорожный, воздушный и морской транспорт выбрасывают в окружающую среду большое количество газов. Отходы, образующиеся в процессе производства на фабриках и заводах, также являются вредным фактором для окружающей среды. Кроме того, бытовые отходы также «вносят свой вклад» в загрязнение атмосферы. В результате не было континента, атмосфера которого не была бы загрязнена в той или иной степени. По данным ООН, сегодня девять из десяти жителей Земли проживают в районах с крайне загрязненным воздухом [6].

Постоянное загрязнение земного воздуха имеет тяжелые последствия. «По данным ООН, в 2012 году от различных заболеваний, вызванных загрязнением воздуха, умерло 7 млн человек, а в 2018 году преждевременно умерло более 4 млн человек. По данным Всемирной организации здравоохранения, загрязненный воздух обычно негативно влияет на дыхательную, сердечно-сосудистую и иммунную системы» [6].

В-четвертых, глобальное потепление разрушает природные условия, позволяющие в полной мере удовлетворять потребности человека. Климат на планете меняется под воздействием многих природных факторов. Но особенно большое значение при этом имеют антропогенные факторы. По данным, в результате хозяйственной деятельности человека климат Земли улучшится на 0,5 градуса в ближайшие 20 лет. Однако «ученые предупреждают, что температура не должна превышать 1,5 градуса во избежание катастрофических потерь» [7]. Даже сегодня потепление климата наносит серьезный гуманитарный и экономический ущерб во многих регионах. «В некоторых странах снижение урожайности сельскохозяйственной продукции под влиянием изменения климата представляет прямую угрозу продовольственной безопасности» [8]. Кроме того, количество стихийных бедствий в мире увеличивается из-за потепления климата. В частности, с 2000 по 2019 год в Китае было зафиксировано 577 стихийных бедствий, в США — 467, в Индии — 321, на Филиппинах — 304, в Индонезии — 278. «За следующие 20 лет произошло в общей сложности 7348 стихийных бедствий, в результате которых погибло 1,23 миллиона человек и пострадало 4,2 миллиарда человек. Засухи, наводнения, цунами, землетрясения и лесные пожары наносят экономический ущерб в размере 2,97 триллиона долларов. Большую роль в этих бедствиях играет и потепление климата» [7]. Продолжение этой тенденции может вызвать серьезные проблемы в будущем. «Высокая температура, — предупреждает Деберати Гуха-Сапир из Лувенского университета (Бельгия), — в ближайшие 10 лет станет для нас самой большой проблемой, особенно для бедных стран» [7].

В-пятых, оскудение растительного мира по всей планете ограничивает удовлетворение потребностей человека в нем. Хозяйственная деятельность человечества осуществлялась за счет растительного мира на протяжении нескольких десятилетий и оказала на него серьезное влияние. Но это влияние не всегда было положительным. Например, хозяйственная деятельность человека, как мы уже упоминали выше, вызвала ухудшение качества почвы, воды и атмосферы на всех континентах мира. В результате разрушились

естественные условия, необходимые для многих растений. Некоторые виды растений, отвечающие необходимым условиям, стали исчезать. По результатам исследований, проведенных международной группой ботаников, за ближайшие 250 лет в результате хозяйственной деятельности человека с Земли исчез 571 вид растений. Начиная с восемнадцатого века в результате этой деятельности ежегодно исчезают два вида растений [9]. С годами такая ситуация становится тенденцией: сегодня 60 000 из более чем 300 000 известных науке видов растений находятся под угрозой исчезновения [9].

Обеднение флоры также отражается на сокращении лесных площадей. По данным ООН по продовольствию и сельскому хозяйству, площади лесов сократились на 178 млн га с начала воздействия человека на природу [10]. Этот процесс продолжается и сегодня во всех регионах мира. Например, с 2010 по 2020 г. только в Африке было вырублено 3,9 млн га леса [10].

В-шестых, оскудение животного царства по всей планете ограничивает удовлетворение потребностей человека в нем. Социально-экономическая деятельность человечества постоянно ухудшала природные условия, обеспечивающие существование животного мира во всех странах. Процессы урбанизации, промышленного и сельскохозяйственного развития, технического прогресса — все это окончательно отдалило животных от природных условий, в которых они обитают. Кроме того, в последние годы усиливается нерациональное отношение к животному миру. Рост незаконной охоты и браконьерства поставил многих животных на грань исчезновения. Например, из-за деятельности браконьеров кабарга была полностью уничтожена в Восточном и Западном Саяне [11; 39].

В-седьмых, негативное экологическое воздействие процесса использования природных ресурсов на всей планете ограничивает удовлетворение потребностей человека. Мировая экономика расширяется, становится все более сложной и ускоряется с годами. Растущая экономика требует все больше и больше природных ресурсов. Современные технологии добычи и снабжения природными ресурсами серьезно влияют на агрохимические, физико-биологические и микробиологические свойства почвы, физико-химические и органолептические свойства воды, характер атмосферы во всех регионах мира. Например, следующие факторы, связанные с добычей и транспортировкой нефти, вызывают загрязнение почвенного покрова: а) сброс сточных вод нефтяного производства в почву и источники поливной воды; б) аварии на судах, транспортных средствах и магистральных трубопроводах для перевозки нефти и других видов топлива; в) сжигание нефтяных месторождений; ж)

загрязнение почвенного покрова и основных частей экосистемы в результате действия таких факторов, как неблагоприятные условия в нефтехранилищах [1].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Есть, конечно, и другие факторы, свидетельствующие о глобализации экологической проблемы. Однако из приведенной информации видно, что судьба современной цивилизации зависит от того, в какой мере будут решаться экологические проблемы, приобретающие все более глобальный характер.

По мере превращения человечества в глобальную геологическую силу воздействие общества на природу возросло в несколько раз. Взаимодействия в системе «общество-природа» уже вышли за пределы разума. И философия и наука только готовятся раскрыть природу этой взаимосвязи, проанализировать эти сложные и многогранные процессы.

Более того, отчетливо видны два недостатка рекомендаций, предлагаемых экспертами на этот счет. Во-первых, эти рекомендации разрабатывались без учета социальных потребностей. По мере роста социальных потребностей растет и воздействие общества на природу — факт, который необходимо учитывать при любых рекомендациях по решениям. Во-вторых, большая часть этих рекомендаций не соответствует сегодняшним возможностям человеческого общества. Для выполнения многих из предложенных рекомендаций необходимы дополнительные возможности, материальные и финансовые ресурсы. Рекомендация, несоизмеренная имеющимся ресурсам, не приведет к значительным результатам. Поэтому важно помнить, что, размышляя об экологических проблемах, мы должны ориентироваться на рекомендации, которые в конечном счете соответствуют общественным потребностям и реализуются исходя из текущих возможностей общества.

Для этого прежде всего "Есть ли решение экологических проблем?" мы должны ответить на вопрос. Ряд логических выводов позволяет дать положительный ответ на этот вопрос.

Дебаты

Выше мы говорили о том, что экологические проблемы — это отголосок нынешнего состояния бифуркации, что природа несколько раз переживала подобное состояние в прошлом. Теперь обратим внимание на другой аспект этого процесса. Раздвоенная динамическая система не только теряет память и нарушается последовательность, но и претерпевает радикальное обновление. Рассмотрим ситуацию бифуркации, которая возникла, когда прокариоты овладели реакцией фотосинтеза. На определенном этапе своего развития (опять

же благодаря все той же реакции фотосинтеза) они начали вырабатывать кислород, что было для них губительно. Неуклонное увеличение количества кислорода в биосфере в итоге привело к гибели прокариот и образованию наших «предков» эукариот (организмов с клеточными ядрами) 1,2 миллиарда лет назад. Резкое похолодание климата Земли вытеснило австралопитеков в саванны (тропические пустыни). Но в результате они научились ходить на задних лапах, превратились из миролюбивых травоядных в агрессивных дикарей. Кроме того, трудности жизни заставили австралопитеков задуматься, в результате чего объем их мозга увеличился почти вдвое всего за 2 миллиона лет. Неолитическая революция связана с внедрением технологии обработки камня. В результате человек-ребенок изготовил каменные орудия и стал абсолютным правителем животного мира, вскоре истребив крупных копытных. Однако, чтобы обеспечить себя пищей, он открыл для себя земледелие и животноводство.

Бифуркация — это термин, выражающий потерю памяти системой вследствие внешнего воздействия, то есть нарушение в ней последовательности. Таким образом, сколько бы раз природа ни теряла свою устойчивость и впадала в состояние бифуркации, каждый раз она находила возможность возобновить свое состояние, и человеку удавалось приспособиться к этому. Поэтому можно надеяться на решение экологических проблем глобального значения и универсального характера. Каким именно оно будет, предсказать трудно, но общий характер такого решения можно примерно сформулировать: решение проблемы должно быть связано с восстановлением и поддержанием баланса между обществом и природой, с опорой на реальные интеллектуальные, материальные и финансовые ресурсы, и определение оптимального способа взаимодействия между ними.

ВЫВОД

В заключение можно сказать, что глобализация экологической ситуации привела к тому, что экологические проблемы приобрели глобальный характер. Экологические проблемы означают конфликт между резким ростом потребности общества в природных ресурсах и ограниченными возможностями природы по формированию этих ресурсов. Сегодня глобализация экологических проблем проявляется в загрязнении почвы, воды и воздуха по всей планете, потеплении климата, обеднении флоры и фауны, негативном влиянии использования природных ресурсов на окружающую среду. Соответственно, политика государственной деятельности по стабилизации экологических проблем проявляется в ее адаптации к международным

стандартам и реализации, что требует выполнения следующих задач: **во-первых**, адаптация и интеграция политики любой страны в сфере глобальной оздоровление окружающей среды до международных стандартов – это в интересах всего человечества; **во-вторых**, формирование системы государственных учреждений охраны природы в регионах с неблагоприятной экологической обстановкой, их интеграция и глобализация - историческая необходимость; **в-третьих**, интеграция и глобализация международных экологических политических отношений: с содержательной и функциональной сторон, адаптирующих их к общечеловеческим целям; **в-четвертых**, социально-политическая миссия стран с неблагоприятной экологической обстановкой требует от них дифференцированного подхода к демократико-гуманистическим принципам и нормам; **в-пятых**, национальная институциональная система улучшения экологической ситуации регулируется и управляется с помощью общечеловеческих морально-этических норм, правовых и правовых инструментов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Абдрахманов Т., Жаббаров З. Тупроқларнинг нефть ва нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши ва уларнинг рекультивацияси.- Т.: Университет, 2012.- Б.3.
2. Вострикова М.А., Шкода В.В. Основные виды загрязнений водных объектов.// Инновационная наука, 2016, №4.- 10-с.
3. Орлов Д.С. Экология и охрана гидросферы при химическом загрязнении.- М.: Высшая школа, 2012.- С.98.
4. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер.// un.org.
5. Ер аҳолисининг ўнтадан тўққизтаси ҳавоси ўта ифлосланган ҳудудларда яшайди.// xs.uz, 2020, 8 март.
6. Ҳарорат кўтарилмоқда. Иқлим исиши сабаб инсонлар нималар йўқотиши мумкин?// kun.uz, 2020, 17 октябрь.
7. Иқлим ўзгариши қандай оқибатларга олиб келиши мумкин.// anhor.uz, 2021, 27 март.
8. Ученые рассказали об исчезновении 570 видов растений за последние 250 лет.// nauka.tass.ru, 2019, 14 июня.
9. Сайёрамизда ўрмонлар кескин камаймоқда.// piqobod.uz, 2020, 23 июль.
10. Ишигеев В.С. Браконьерство как новый вид криминального профессионализма.// Психопедагоги-ка в правоохранительных органах, 2013, №3. 39 с.

11. Ochilova, G. A. (2020). Philosophical analysis of the development of social consciousness. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* PJAEE, 17(7).
12. Омонов, Б. (2021). Значение религиозных ценностей в формировании культуры личной экологии. In *Proceedings of Global Technovation 4th International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from Paris, France February 27th*.
13. Omonov, B. (2021). Problems And Consequences Of Water Deficiency In Central Asia. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(8).
14. Омонов, Б. Н. (2021). ВЫРАЖЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РЕЛИГИОЗНЫХ ЦЕННОСТЯХ. In *СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 301-303).
15. Nurillaevich, O. B., Aralovna, O. G., Shavkatovich, N. K., Khurramovich, M. Y., & Aralovich, O. B. (2022). Factors Of The Formation Of Ecological Culture In The Education And Training System. *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 984-989.
16. Ochilova G.A. Yoshlar – Yangi O'zbekistonning ma'naviy elitasi. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. https://oriens.uz/media/journals/ORIENS_Volume_2__ISSUE_10.pdf 1288-1294.
17. Omonov, B. (2015). The use of water resources in the center of environmental policy in the region. In *The Fifth International Conference on History and Political Sciences* (pp. 53-58).

HADISI SHARIFLARDA “VATAN” KONSEPTI SEMATIKASI

O‘roqova Shoxsanam Luqmon qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,

Filologiya fakulteti: filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) 4-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Hadisi shariflar muqaddas Qur’oni karim oyatlaridan oziqlangan, beqiyos ma’naviy xazina manbasi ekanligi, hadislarda kishilarni ezgu amallarga, bandalarning o‘zaro mehr-oqibatli bo‘lishlariga undovchi da’vat mujassamligi yoritib berilgan. Ta’lim-tarbiya jarayonida hadisi shariflardan iqtibos keltirish o‘quvchilarning ma’naviy kamol topishlarida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Taassufki, gumanitar fanlar tizimidagi darsliklarga diqqat qaratadigan bo‘lsak, hadisi shariflar, ularni sharhlashga bag‘ishlangan matnlar uchramaydi. Ehtimol, bu sobiq tuzum davrida kishilarni yoppasiga islom dinidan qaytarish, unga nisbatan qat’iy taqiq qo‘yilishining asoratidir. Biroq hadisi shariflar dini, millati e’tiqodidan qat’iy nazar kishilarni ezgulikka chorlovchi vosita ekanligini inobatga oladigan bo‘lsak, ularning naqadar katta ahamiyatga molik manbaligi anglashiladi. Muqaddas Qur’oni karim va hadisi shariflarda ham «Vatan» konsepti o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: hadis, konsept, vatan, tug‘ilgan yer, Urva ibn az-Zubayr, Sahihul Buxoriy.

SEMANTICS OF THE CONCEPT “HOMELAND” IN HADITH SHARIF

ABSTRACT

In this article, the hadiths are a source of incomparable spiritual treasure, nourished by the verses of the Qur'an, and that the hadiths are the embodiment of a call to encourage people to do good deeds and be kind to one another.

In the process of education, the Hadith Sharifs are an important factor in the spiritual development of students. Unfortunately, if we pay attention to the textbooks in the system of humanitarian sciences, there are no hadiths and texts devoted to their interpretation.

Perhaps, this is a complication of the strict ban on Islam and the complete turning away of people from the religion of Islam during the time of the former regime.

However, the Hadith Sharifs are an important source of encouraging people to be good, to be kind, regardless of their faith and nationality. The concept of "Homeland" appears in the Qur'an and hadiths in a unique way.

Key words: *hadith, concept, Motherland, Homeland, Urva ibn az-Zubayr, Sahihul Bukhari.*

KIRISH

Umuman olganda, «Vatan» konsepti lugʻaviy-semantik jihatdan Hadisi shariflarda kengroq maʼno kasb etadi. Muqaddas diniy manbalar: Qurʼoni karim va hadisi shariflarda Vatan deganda “tugʻilgan yer”ga nisbat berish bilan birga, boshqa bir oʻrinda, islom diniga eʼtiqod qiluvchi ahli moʻmin-muslimalar uchun Makkayi Madina yagona Vatan ekanligi anglashiladi. Vatan bir hududda tugʻilgan va ana shu hudud istiqboli uchun kurashadiganlar yashaydigan makon. Makkayi mukaramma ham musulmlar talpinadigan va yagona maqsad yoʻlida birlashadigan, shaxsiy manfaatlar tamoman unutiladigan muqaddas dargoh. Moʻmin-muslimalar uchun esa Makka Vatandir. Makka birlan undagi binoning fazilati haqida Baqara surasining 125-126 oyati karimalarida Oллоh taolo bu xususda bunday deydir: «Biz Kaʼbani odamlar uchun har yili toʻplanadigan joy qilib berdik va unga tinchlik-omonlik baxsh etdik, shundoq erkan, Ibrohim Maqomini oʻzingizga namozgoh qilib olingiz! Biz Ibrohim va Ismoilga «Uyimni (Baytullohni) tavof va eʼtikof etguvchilar uchun hamda rukuʻ va sajda qilmoq uchun pokiza qilingiz!» deb topshirdik. Ibrohim: «Yo rabbiy, bu yurtni tinchlik-omonlik maskaniga aylantirgʻil, uning Oллоhga iymon keltirgan, oxirat kuniga ishongan ahliga neʼmatingni bisyor qilgil!»[1.15-b] - deb iltijo qilgan erdi. Sahihul Buxoriyning ikkinchi jildiga kiritilgan 135-bobdan oʻrin olgan Hadisi sharifda esa butparast qavmlardan boʻlgan Sumoma otligʻ kishining Rasululloh (s.a.v) tomonidan ozod qilinishi va uning musulmon boʻlganligi haqida quyidagicha rivoyat qilinadi: “....Ey , Muhammad, Oллоh taolo haqi, Yer yuzida mening uchun Sizning yuzingizdan yoqimsizroq yuz yoʻq erdi, mana endi sizning yuzingiz men uchun eng mahbub yuz boʻlib qoldi. Oллоh taolo haqqi , mening uchun sizning yurtingizdan ortiqroq yoqimsizroq yurt yoʻq erdi, mana endi sizning yurtingiz men uchun eng mahbub yurt boʻlib qoldi”.

Boshqa bir hadisi sharifda esa, kofir boʻlganlar va iymonsizlar uchun bu dunyoda beriladigan eng ogʻir jazo vatanlaridan surgun qilinmoq ekanligi aytiladi. Xususan, Urva ibn az-Zubayrning rivoyat qilishicha, bu voqea Badr voqeasidan olti oy burun, Uhud jangidan avval sodir boʻldi. Oллоh taolo bu haqda oyat nozil qildi. Uning maʼnosi:«Ahli kitoblardan boʻlgan kofirlarni vatanidan haydab chiqargan zot Oллоh taolodir.....

«Uzoq muddat ilohim gurkiratsin,
Kuyib atrof, qolmasin hatto tikan!
Omon qolgay qaysi yer, soʻng bilursen,
«Kim zarar koʻrmay qolur, kim bevatan!» [2.16-b]

Qur'oni karimda ayni shu mazmundagi oyati karimalar ko'p uchraydi. Iymonsiz, yer yuzida buzg'unchilik qilganlarning jazosi sifatida vatanlaridan badarg'a qilinish belgilanadi. Xususan, Moida surasining 33-oyatida shunday deyiladi: *Darhaqiqat, Alloh va uning payg'ambariga jang qiladigan va Yer yuzida buzg'unchilik qilib yuruvchilarning jazosi-o'ldirilish, chormixlanish yoki, oyoq-qo'llarining qarama-qarshi tomonidan kesilishi yoxud Yer(vatan)dan quvg'in qilinishi* [3.71-b]. Ushbu oyati karimadan ham ma'lum bo'ladiki, kishilar uchun Yer yuzi-Vatan. Sababi, Alloh taolo Yer yuzini bandalariga vatan qilib beradi. Imom Muhammad G'azzoliy alayhirrohma shunday degan ekanlar: ***“Vatanning ham haqlari bo'ladi. Ularning birinchisi shu Vatanda yashaganda tinch-xotirjam, shukrona qilib yashash haqqidir. Shuningdek, Vatandan ketganda uni sog'inish, Vatan kamsitilganda g'azablanish, Vatanga hujum qilinganda uni himoya qilish ham Vatanning shu yurtda tug'ilib-o'sganlar zimmasidagi haqqidir. Shu jannatmakon Vatanda yashayapmizmi, unda tinch-totuvlik bilan yashaylik, bunga shukrona qilaylik, ilm izlabmi, tijorat maqsadidami, Vatandan safar qildikmi, uni sog'inaylik”.***

Imom al Buxoriy tomonida jamlangan “Ishonchli to'plam”da «Vatan» konsepti aks etgan quyidagi hadislar mavjud:

Abu Hurayra roziyallohu anhu rivoyat qiladilar: “Nabiy sallallohu alayhi va sallam Mening hujram birlan minbarim oralig'ida jannat bog'laridan biri joylashg'aydir, minbarim esa, Havzai Kavsar ustida bo'lg'usidir.”, dedilar”. Oisha raziyallohu anho rivoyat qiladilar: “Rasululloh sallallohu alayhi va sallam Madinaga kelganlarida Abu Bakr birlan Bilol isitmalab qolishdi. Abu Bakr isitma zo'riqqanda : “Uyimda bo'lsaydim jon chiqar mahal,poyabzal ipidan yaqindir ajal”,- der edilar.” Bilol ersa , isitma biroz pasayganda, yig'lab:

“Taqdirim ne erur, bilmasman, e voh,”

Boshingga ajaldin kelrumi sipoh?

Bir kecha bo'lsa ham ona vodiyim,

Qo'ynida yotsaydim, mehribon Olloh!

Qonib ichsam edi shaffof suvlarin,

Qaniydi, tashlasam, unga bir nigoh!”-

Der erdilar [4.373-b].

Boshqa bir hadisi sharifda esa shunday naql qilinadi:

Oisha raziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “...Ibn Dag'ina bir qo'shni qabila vakili sifatida Abu Bakrga: “Men qavmingizning sizga aziyat yetkazmog'iga qo'yman!”- Ortga qaytingiz parvardigoringizga o'z yurtigingizda (ya'ni Makkada)ibodat qilingiz,- dedi. Shundan so'ng Abu Bakr roziyallohu anhu ortlariga qaytdilar, ibn ad Dag'ina ham ul kishi bilan birga ketdi.(Makkaga yetib borishgach)

ibn ad Dag'ina kechki payt Quraysh qabilasi ulug'lari huzuriga kirdi-da, ularga: "Yurtdoshlariga ko'plab manfaat yetkazib turguvchi Abu Bakrdek (bir solih odam, agar o'ta zarur bo'lmasa, boshqa yurtda yashamoq niyatida o'zboshimchalik birlan yurtini)tashlab ketmasligi hamda(bunday ishni biror kishi)majburan yurtidan chiqarib yubormasligi kerakligini aytdi"[5.420-b].

Ko'rinidaki, muqaddas diniy manbalarda Vatan Mo'min-inson uchun eng muqaddas zamin – Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning qadamlari tekkan, Qur'oni Karim nozil bo'lgan, dinimiz ilk bor tarqalgan muqaddas dargoh, Ka'bai muazzama joylashgan Makkai Mukarrama joylashgan Madinai Munavvara, shuningdek, butun Yer yuzi vatan sifatida ham tasniflanadi [6].

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan adabiyot darsligida al-Buxoriy hadislaridan namunalar keltiriladi. Ularda asosan, ota-onaga hurmat, qarindoshlarga oqibatli bo'lmoqlik, yetimlarga g'amxo'rlik qilish masalalariga oid hadislar o'rin olgan. Boshlang'ich ta'limdan yuqori bosqichga o'tayotgan o'quvchi ongida voqe'liklarni aql prizmasida o'tkazish, mushohada yuritishga intilish seziladi. Bu jarayonda u endi shakllanish bosqichida ekanligini inobatga olgan holda, Vatan, yurt va uning muqaddasligi, undan judo bo'lish, yoki unga xiyonat qilish eng og'ir gunohlardan biri ekanligini hadisi shariflar orqali bayon qilinishi lozim deb o'ylaymiz. Sababi kishi vatansiz mavjud emas. Hadisi shariflar Qur'oni karimdan keyingi o'rinda turuvchi muqaddas diniy manba sifatida o'quvchilar qalbi va ruhiyatiga singdirish, his qildirishning asosiy vositalaridan biridir.

XULOSA

Biz yuqorida jahonda konsept masalasi o'rganilish chog'ida Xudo konseptiga urg'u berilganligi ta'kidlab o'tgan edik. Shunday tipdagi tezis va maqolalarda turli diniy e'tiqodlar va qarama -qarshiliklar bo'lishiga qaramasdan, har bir diniy e'tiqod zamirida komil insonni tarbiyalash g'oyasi ilgari suriladi degan fikrni uchratish mumkin [7]. Mamlakatimizda e'tiqod erkinligi qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan. Unga ko'ra, har bir kishi istagan dinga e'tiqod qilishi, yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmasligi mumkin. Biz yuqorida aytgan fikrlarimiz va ilgari surgan g'oyalarimiz bilan muayyan dinni targ'ib qilish, birini ikkinchisidan ustun qo'yish fikridan yiroqmiz. Maqsadimiz ta'lim tizimida o'quvchilarning qalbini nurga, ilm-ma'rifatga to'ldirishda hadisi shariflarning roli va ahamiyati ko'rsatishdan iboat. Yuqoridagi oyati karimalar va hadisi shariflardan ham ma'lum bo'ladiki, Yer yuzi odam deb atalmish mavjudotga yagona vatan qilib beilgan, Demakki, vatanda buzg'unchilik qilish gunohi azimlardan biri. Agar o'qovchilar ana shu ezgu fikrni qalblariga joylab olsa, kelgusida Yer yuzining turli chekkalarida yashovchi kishilarga vatandosh

birodari sifatida qaraydi. Bu esa, o'z navbatida, insoniyat boshiga katta talafotlarni olib keluvchi qirg'inbarot urushlarning oldini olishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolar tarjimasini. www.ziyouz.com. 2007.15-b.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jome' as-sahih, T.: Qomuslar bosh tahririyati. 1997.16-b.
3. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolar tarjimasini. www.ziyouz.com. 2007.71-b.
4. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jome' as-sahih, 1-jild. T.: Qomuslar bosh tahririyati. 1997.373-b.
5. Qur'oni karim va hadisi shariflar bilan bog'liq izoh va sharxlar Samarqand viloyati Qo'shrabot tumani, Pangat qishlog'I G'oyib ota jome' masjidida imom-xatibi domla To'xtayev Sobir Boytemirovich bilan suhbat asosida olindi.
6. Muhiddinov M.Q. Komil inson – adabiyot ideali. Toshkent: Ma'naviyat. 2005
7. Bu haqda qarang. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Concepts of God. first published-2006, last published-2012

“ALPOMISH” DOSTONINI O‘QITISHDA TALABALARNI FAOLLASHTIRISH YO‘LLARI

Azimova Gulmira Nizomjon qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,

Filologiya fakulteti: filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) 4-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri: shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta’lim jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o‘quvchilarni bilimli, yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi. Ushbu maqolamizda o‘quvchilarga “Alpomish” dostonini o‘qitishda “Sharhlab o‘qitish” usulining samaradorligi haqida fikr-mulohazalar berilgan.

Kalit so‘zlar: doston, interaktiv metod, zamonaviy texnologiya, arxaik so‘zlar, tarixiy so‘zlar, dialektizm, arab-fors so‘zlar, lingvistik sharh, tarixiy-milliy sharh.

WAYS TO ACTIVATE STUDENTS IN TEACHING THE EPIC “ALPOMISH”

ABSTRACT

Today, the interest and attention to use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process is growing day by day.

The main reason is that, until now in traditional education the students were taught ready-made knowledge, modern technologies teach them to search acquired knowledge by themselves, to study and analyze it independently, and even to draw their own conclusions.

The teacher creates conditions to improve, form, learn, upbringing individually in this process, and at the same time, performs the functions of management and guidance.

The student becomes the main figure in the education process. Pedagogic technologies and the pedagogical skills, experience, interaktive methods provide the students will be well-educated, sufficient qualiflicated. In this article, students are given feedback on the effectiveness of the "Interpretive Teaching" method in learning the "Alpomish" epic.

Key words: *Epic, interaktive method, modern technologies, archaic words, historic words, dialecticism, arabic-Persian words, lingvistic review, historic-national review.*

KIRISH

O‘qituvchi doston kompozitsiyasi haqida umumiy tushuncha berar ekan, eng avvalo, sa’j san’ati haqida ma’lumot berishi lozim. Sa’j xalq dostonlarida muhim epik komponent bo‘lib, nasriy bayonni qofiyalangan holda, ma’lum vaznlarga solingan tarzda aytilishidir. Bu san’at dostonning nasriy kirish qismida, qahramonlar portreti, tabiat tasviri va xotimada keng qodlaniladi. O‘qituvchi nazariy fikrlarni aytgach, sa’j san’ati bilan bog‘liq dostonda qo‘llaniladigan an’anaviy zachinni o‘qib bergani ma’qul: “Biylarning ko‘nglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi [1.8-b] yoki “Xaloyiqlar ham ko‘rdi: tarzi gul yuzli, shirin so‘zli, bir siyosatli kishi qalandar bo‘lib kelayotir”, “Toychi viloyatinda, Qalmoq muzofotinda bir Surxayl degan Kampir bor edi”.

Dostonda qofiya bilan kelgan so‘zlar ajratib ko‘rsatiladi va talabalarga nasriy qofiyaning o‘ziga xos xususiyatlari haqida tushuncha beradi. O‘qituvchi “Alpomish” dostonining kompozitsiyasini talabalarga o‘qitishda, avvalo, ularni doston sujeti bilan qiziqtirishi hamda ularda doston haqida umumiy tasavvur uyg‘otishi lozim. So‘ngra dostonning baxshilar tomonidan kuylangan variantlarini qo‘yib berish orqali ularning diqqatini yanada ko‘proq darsga jalb qilish imkoni paydo bo‘ladi. Shu orqali o‘qituvchi dars jarayonida innovatsion texnologiyalardan o‘rinli foydalanishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Alpomish” dostonining matni ustida ishlashda o‘qituvchi doston yaratilgan davr tili va bugungi adabiy til o‘rtasida farq borligini talabalarga tushuntirmog‘i lozim. Shuning uchun, o‘qituvchi darslikda berilgan “Alpomish” dostonining matnini talabalarga o‘qish uchun vazifa qilib berar ekan, o‘zlari uchun notanish bo‘lgan so‘zlarning ro‘yxatini tuzib kelishni topshiriq qilib beradi. Tabiiy ravishda o‘qituvchining o‘zi ham doston matni uchun alohida lug‘at tuzib olishi maqsadga muvofiqdir. Bu lug‘at “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” yoki “Alpomish” dostonining izohli lug‘ati”[2.15-b] asosida tuziladi. Bundan tashqari, 9-sinf adabiyot darsligida berilgan dostonidagi so‘zlarning izohli lug‘ati ham dars jarayonida o‘qituvchiga asosiy dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi[3].

“Alpomish” dostonining matni ustida ishlash o‘qituvchidan katta mas’uliyatni talab qiladi. Chunki, o‘qituvchi birgina shu doston misolida butun o‘zbek xalq dostonchiligi, uning mazmun-mohiyati, badiiy adabiyotda tutgan o‘rni, xalqimiz ma’naviyatiga ta’siri, talabalarning komil inson bo‘lib yetishishlaridagi ulkan vazifasi, bir so‘z bilan aytganda, dostonchilikka xos bo‘lgan badiiy estetik funksiyasi haqida ma’lumot bermog‘i lozim.

Qalmoq elida talash bo‘layotgan yori haqidagi xabarni eshitib, uni qutqarish uchun yo‘lga otlangan Alpomishning holati talabaning ko‘z o‘ngida namoyon bo‘lar ekan, o‘qituvchi talabalarga aynan o‘sha o‘rinlarni o‘qib, shu tasvirlar orqali qahramonning ruhiy olamini talabaga uqtirishi mumkin:

Siltab yuradi Boychibor,
Yaqin bo‘lar uzoq yo‘llar,
Yo‘l yurar davlatli shunqor,
Qalmoq yurtini axtarar,
Yolg‘iz ketdi bunda shunqor.
Hakimbek qildi g‘ayratdi,
Qiladi otga shiddatdi,
Izhor cho‘lni to‘zon tutdi,
Yo‘lning tanobini tortdi[4.82-b].

Qahramonning yo‘l taassurotlari shoir tomonidan bayon etishda she’r vaznining o‘ynoqi va yengil bo‘lishiga ahamiyat beradi. Xuddi, ot yo‘rtib yoki chopib borayotganidek, qahramonning ruhiyati ham shu kayfiyatda bo‘ladi. She’rdagi bo‘g‘inlar va turoqlar soni shunga qarab o‘zgarib boradi. Otlar chopishi, jang manzaralari, personajlarning tezkor va shiddatli harakatlari aks etgan o‘rinlar yetti-sakkiz bo‘g‘inli she’rlar bilan ifodalanadi. Biz bunday holatni barcha xalq dostonlari uchun tipologik hodisa hisoblangan qahramonning mardligi, jasurligi, botirligini namoyon qiluvchi musobaqalarda, jang lavhalarida ham ko‘rishimiz mumkin. Doston qahramonlari hamma vaqt adolat uchun, yurtning ozodligi va elning farovonligi uchun, or-nomus, iymon va din uchun jangga kiradilar. Shu sababli dostonlarda ro‘y beradigan bunday lavhalar adabiyotning boshqa janrlaridagi lavhalardan farq qilib, talabada og‘ir taassurot qoldirmaydi. Tushkun kayfiyat uyg‘onmaydi. Aksincha, talaba dostonidagi kurash va jang lavhalarini zavq-shavq bilan, qahramonga havas qilib tinglaydi yoki o‘qiydi. Shuning uchun dostonidagi ana shunday lavhalarni o‘qituvchining ohang bilan rolga kirishib o‘qib bermog‘i maqsadga muvofiqdir.

“Alpomish” dostoni xalqimizning asrlar davomida badiiy sayqal topgan adabiy merosi bo‘lishi bilan bir qatorda xalqimizning muqaddas urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini, umuminsoniy fazilatlarini mujassamlashtirgan ulkan epik obidadir.

Shuning uchun, o'qituvchi dostonidagi milliy urf-odatlar tasviri berilgan o'rinlarni aytib o'tishi, shuningdek, hozirgi kundagi urf-odatlar bilan solishtirib tushuntirishi mumkin.

Dostonda betakror an'analar, ota-bola munosabati, farzand tarbiyasi, yoshlarning ishq-muhabbatga qarashi, taqdir tadbiri, do'stlik va unga turfa xil munosabat kabi g'oyalari badiiy lavhalarda kuylangan. Dostonning didaktik ahamiyati esa mana shu voqealarga qahramonlarning munosabati, ishq-muhabbat va do'stlikni qadrlashi, farzand tarbiyalash va uni tushuna bilish, taqdirga bosh egish va ayni paytda hayot uchun kurash kabi umuminsoniy va ayni paytda sof milliy xususiyatlarda namoyon bo'ladi. O'qituvchi ushbu dostonni o'tish paytida mana shu xususiyatlarga alohida e'tibor berishi, uni hayotiy voqealar bilan qiyosiy tarzda tushuntirib bermog'i, shu yo'l bilan yosh avlodning ongi va qalbiga milliy an'ana va qadriyatlarimizga mehr-muhabbat tuyg'ularini uyg'ota olishi kerak. Shundagina ushbu mavzuni o'tishda ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Hozirda ta'lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo'nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Barcha fan o'qituvchilari dars mashg'ulotlari jarayonida interfaol usullardan borgan sari kengroq foydalanmoqdalar.

Interfaol usullarni qo'llash natijasida talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z fikrini bayon qilish, uni asoslangan holda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko'nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi.

Bugungi kunda jamiyatimizda yoshlar tarbiyasi barchaning birdek diqqat-e'tiborida turgan dolzarb masalardan biridir. O'qituvchi tomonidan o'quv jarayonida yoshlarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar, zamonaviy uslublarning qo'llanishi, yoshlarni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, mas'uliyatni his qilish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan foydalanishga, eng asosiysi, o'qishga, fanga va o'zi tanlagan kasbiga bo'lgan qiziqishlarini, shuningdek pedagogik faoliyatga nisbatan hurmatini kuchaytiradi.

Ta'limning bugungi vazifasi o'quvchilarni kun sayin takomillashib borayotgan axborot-ta'lim muhiti sharoiti mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishiga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir[5.4-b]. Ta'lim islohotlarining zamonaviy bosqichi jamiyatda yuz berayotgan yangilanishlarning tezkorligi, ta'lim mussasalariga qo'yilayotgan yangi, yanada yuqori talablarga tezroq moslashish bilan bog'liq dolzarb vazifalarni ilgari surmoqda. Bunday sharoitlarda ta'lim muassasasini rivojlantirish va zamon talablari darajasida faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga

qaratilgan tadbirlar salmog'i uzluksiz ortib boradi. Qo'yilayotgan vazifalarning deyarli barchasi, tamoyil jihatidan, yangi talablarni keltirib chiqaradi va ularni hal qilishda jamoaning faqatgina mavjud tajriba asosida ish ko'rishi yetarli bo'lmay qoladi. Alpomish dostoni sharq xalqlarining uzoq o'tmishi tarixi, turmushi, orzu – armonlarining badiiy ifodasidir. Shu boisdan dostonning tili boy, sodda, jozibali va ravondir. Unda tushunilmaydigan so'zlar u qadar ko'p emas. Lekin bu asarda xalq donishmandligining ifodasi bo'lmish maqollar, tasviriy vositalar va mubolag'alardan keng foydalanilgan, o'zbek xalqining qadimiy urf – odatlari, an'analari go'zal badiiy vositalar bilan tasvirlangan. Agar o'qituvchi asarni sharhlash orqali o'quvchilarga ana shularni yetkazsa, ilm toliblari o'quv materialidan to'liq xabardor bo'ladilar. Tajribali o'qituvchilarning fikricha, sharhlab o'qish orqali, biror bir asar matnini izohlash jarayonida o'quvchilar notanish so'z ma'nosi bilan, ayrim so'zlarning ko'chma ma'nosi yoki bir so'zning bir necha xil ma'nolari bilan tanishadilar. Sharhlab o'qitish usuli quyidagicha amalga oshiriladi.

1. **Lingvistik sharh.** Tushunilishi qiyin so'zlar, ma'nosi notanish va noaniq so'zlar izohi. Sharhning bu turini quyidagi so'zlar qamrab oladi: arxaik so'zlar, tarixiy so'zlar, dialektizm, arab-fors so'zlari izohi. So'zlarni shu tarzda izohlash uning qaysi tilga mansubligi haqida ham ma'lumot beradi.

2. **Tarixiy – milliy sharh.** Bu xil sharhda qadimiy milliy urf – odatlar, an'analalar, udumlar bilan bog'liq bo'lgan so'zlar izohlanadi.

3. **Tarixiy – adabiy sharh.** Bunda adabiy asarlardagi tarixiy davr bilan bog'liq so'zlar izohlanadi. Bundan tashqari asarlarni sharhlashda yana quyidagi turkum so'zlar izohi bo'lishi mumkin:

- jo'g'rofik joy nomlari;
- badiiy asarlardagi tarixiy shaxslar. Ular haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar;
- xalq maqollari, iboralar va tasviriy vositalar;
- qahramonlarning ismi, tashqi qiyofasi, kiyim – boshi, buyumlari;
- son bilan ifodalangan so'z va iboralar va hakoazolalar.

Sharhlab o'qitishda dastlab o'qituvchi dostonidagi ayrim so'zlarni quyidagicha izohlaydi: muzofot – oblast, viloyat; qorsak – ayyor, tulki; alp – bahodir, polvon, qahramon; emikdosh - sut emishgan aka, opa; tal'at – yuz, bet, husn, ko'rinish, go'zallik; sadoq - o'qdon; zakot – soliq.

So'ng u:

Ostingda irg'iydi bu arg'umoqing.

Egaring qoshida oltin sadoq'ing.

Borganda tegadi bodom qovog'ing.

degan satrlarda qovoq *sadoqqa*, kipriklar *o'qqa* o'xshatilishini ko'rsatadi.

“Alpomish” dostonidagi izohtalab soʻzlar jumlasiga sheva bilan bogʻliq soʻzlar ham kiradi. Ular asosan Samarqand viloyatining Bulungʻur, Jomboy nohiyalari, Jizzax viloyatining Gʻallaorol, Baxmal nohiyalarida yashovchi oʻzbeklar tiliga xosdir. Ayrim oʻquvchilar bu soʻzlarning maʼnosini tushunmasliklari mumkin. Shuning uchun ularni quyidagicha sharhlash lozim: boʻymi – boʻlmasmi; joʻn oʻtirsang – jim, tek oʻtirsang; jiyarman – yigʻarman; tuyildi – tuguldi; uy dema – unday dema; chechinib – yechinib; checha – yanga, kelin – oyi; ulim – oʻgʻlim; kay – keyin; tushmas – tushunmas. “Alpomish” asarini sharhlashda oʻzbek xalqining qadimiy urf – odatlarini aks ettirgan, qurol – aslaha, soliq turlarini ifodalovchi soʻzlarga duch kelinadi. Masalan, parli yoy – uzoq masafadagi ov yoki dushmani halok qilish uchun moʻljallangan qush pati oʻrnatilgan oʻqli yoy.

Yiqolmasang, toʻra, navbat tilayin,

Erkak libosini oʻzim kiyayin

Ushbu baytda qoʻllangan **YIQOLMASANG** soʻzi adabiy tilda yiqita olmasang tarzida qoʻllanadi. Bu misrada yiqita olmasang soʻzining sheva varianti boʻlib kelgan. Misrada qoʻllangan **toʻra** soʻzi Oʻzbek tilining izohli lugʻatida quyidagicha izohlangan. 1.Toʻra – yuqori tabaqaga mansub kishi; zodagan, oqsuyak. 2.Toʻra xonlar davrida va chor Rossiyasi davrida Turkistonda katta amaldor, hokim. 3.Toʻra – hurmat yuzasidan yoki ulugʻlab, kishilarning nomiga, unvoniga, mansabiga, shuningdek, koʻchma maʼnoda baʼzi narsalarni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshib ishlatiladigan soʻz. Bu baytda Barchinoy Alpomishga nisbatan toʻra soʻzini ishlatib, uning yuqori tabaqaga mansub kishi, zodagon oilaning vakili ekanligiga ishora qilgan.

Qalin bergan mening qancha qoʻyim bor,

Oʻylasam koʻnglimda qancha vayim bor.

Parchasida oʻzbeklarning qadimgi urf – odatlaridan biri **qalin berish** udumi oʻz aksini topgan. Dostonda oʻzbek xalqining toʻy marosimlari, udumlari mukammal bayon etilgan. Chunonchi, nikoh oʻqish marosimi, chimildiq tutish, chimildiqqa kuyov kirishidan oldin xotinlarning “kampir oʻldi”, “it irillar” rasmlari, kuyovnavkarlar oldiga qoʻy toʻshini pishirib qoʻyish, ularga sarpolar tarqatish kabi udumlar juda chiroyli tasvirlangan. Shuningdek, dostonda kelinni kigizga solib koʻtarish, “soch siypatar”, “qoʻl ushlatar”, “kuyov tovoq”, “kuyov uloq” kabi udumlar, toʻyda aytiladigan “yor – yor”lardan namunalar berilganki, ular orqali yoshlar ajdodlarimiz rasm – rusumlaridan xabardor boʻladilar. Bu urf – odat va udumlarning koʻpi hozir ham xalq orasida saqlanib qolgan. Ularga beriladigan izohlar oʻquvchilar tomonidan oʻrganilishi muhim ahamiyatga ega.

Asardagi urug‘ va elatlar nomini ifodalovchi so‘zlarni izohlash ham zarur. Jumladan, *qo‘ng‘irot* so‘zini olib qaraylik. Bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi qo‘ng‘ir ot, yoki ko‘ng – qo‘ng‘ir, - g‘ir esa uchar ot degani. Qo‘ng‘irot o‘zbek qabilalaridan biri bo‘lib, qabila ahli X asrdan boshlab O‘rta Osiyoga ko‘chib kelgan va turli tomonga tarqalgan. XVI – XIX asrlarda Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida tarqoq holda yashagan. “Alpomish” dostonida bu qabila haqida anchagina ma‘lumot berilgan. Qalmoqlar esa qadim zamonlardan Orol dengizi bo‘ylarida ko‘chmanchi bo‘lib yashaganlar va chorvachilik bilan tirikchilik qilganlar.

Biy qabilasi ham turkiy qabila bo‘lib, uning nomi urug‘ oqsoqollari nomiga biy so‘zi qo‘shib aytilishidan kelib chiqqan. Dostonda bir necha geografik nomlar ham borki, ularning ayrimlari hozir ham mavjud. Lekin ba‘zilari o‘zgarib ketgan.

Qo‘ng‘irot – Amudaryoning chap qirg‘ogida joylashgan qishloq. Shuningdek, Andijon viloyatidagi, Xorazm viloyatining Urganch, Yangiariq nohiyalariga qarashli qishloqlar nomi.

Bobotog‘ – Termiz shahrining shimoliy qismida joylashgan qishloq.

Boysun – Surxandaryo viloyatidagi tumanlardan biri.

Ashtarxon – Astraxon. Qalmoq eliga aloqador joy nomlari quyidagilar:

Qalmaqon – Shofirkon tumaniga qarashli qishloq.

Qalmoqlar – Oxunboboyev tumanidagi qishloq.

Qalmoq – Quva tumanidagi qishloq.

Qalmoqqir – Toshkent viloyatidagi joy nomlari.

Bu joy nomlarining saqlanib qolganligining boisi qalmoqlarning ko‘chmanchi bo‘lib yashaganliklari, keyinchalik o‘troq bo‘lib qolganliklaridir. Shu tufayli qalmoqlar yashagan joylar ularning nomi bilan atalgan. Dostondagi hozir saqlanmagan yoki o‘zgarib ketgan joy nomlari (jumladan, Chilbir cho‘li, Oyna ko‘li, Toychi viloyati, Asqar tog‘i kabilar) ayrim tog‘, ko‘l, viloyatning qadimiy nomi bo‘lishi yoki ular baxshilar tomonidan topib kuylanganligi ehtimoldan holi emas. Fozil baxshi kuylagan “Alpomish” dostonida tarixiy shaxslarning nomlari uchraydi. Binobarin, dostonchilikda tarixiy voqea va hodisalar bayon etilgan va aniq tarixiy shaxslar ishtirok etgan asarlar ham yaratilgan. Masalan: “To‘lg‘onoy”, “Namoz”, “Matkarim palvon”, “Jizzax qo‘zg‘oloni”, “Ochil dov” kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Ma‘lumki og‘zaki adabiyotga xos bo‘lgan maqol, mubolag‘a va xalq iboralari dostonlarda ko‘p uchraydi. Buni “Alpomish” misolida ham ko‘rish mumkin.

Maqollardan namunalar:

Ot chopsa gumburlar tog‘ning darasi,

Urushda bilinar mardning sarasi.

*Sozandalar sozin chertar qo‘l bilan,
Yomon odam kuydiradi til bilan.
Kuchuk bosmas yo‘lbars – sherning izini,
Esi bor biladi gapning tuzini.*

Mubolag‘alardan namunalar:

*Tikilsam quriydi daryoning guli,
Na‘ra tortsam qo‘rg‘onning timi.
Odam tushmas buning aytgan tiliga,
Besh yuz quloch arqon yetmas b liga.
Oh ursa olamni buzar tovushi,
To‘qson molning terisidan kovushi,
To‘qson norning go‘shiti bo‘lmas nahori,
Har iziga ketar ancha bahori.
Olmish qarich olachadan qalpog‘i,
To‘qson qo‘yning terisidan telpagi,
To‘rt yuz to‘qson quloch qo‘lda hassasi,
Sarhavuzday katta edi kosasi.*

Shuningdek, asarda “bu elda sel bo‘ldi mening ko‘z yoshim”, “guldayin tanam”, “achchig‘ing chillali muzlagan qishday”, “jamoling o‘xshaydi osmonda oyga”, “qarchig‘ay changalli” kabi obrazli iboralar ko‘plab uchraydi.

Agar dars jarayonida bu xil maqol, mubolag‘a va orazli iboralar sharhlab berilsa, dostonning g‘oyaviy mazmuni oydinlashadi. Bu bilan o‘quvchilarni tilimiz boyligi va go‘zalligiga oshno qilgan bo‘lamiz. Dostonda qahramonlarning tashqi qiyofasi mohirona aks ettirilgan. Barchinning go‘zalligi “ gul yuzli dilbar”, “Barchin suluv”, “aqling olur jodu ko‘zi”, “zulfakdor”, “gajakdor” kabi o‘xshatishlar bilan tasvirlanadi. Alpomishning tashqi ko‘rinishi esa alp Rustamdek bahodir, Yusufdek tal‘atli, “Aslim sherman, o‘zim yo‘lbars izlayman” tarzida bayon qilinadi. Shuningdek, dostonda to‘qson qalmoq alpi “to‘qson molning terisidan kovushi”, “to‘qson norning go‘shiti bo‘lmas nahori”, “olmish qarich olachadan qalpog‘i” kabi mubolag‘ali o‘xshatishlar orqali tasvirlanadi.

Doston sinchiklab o‘qilsa, o‘zbek xalqi milliy kiyim – kechak va matolarning nomlari o‘quvchi e‘tiborini o‘ziga tortadi: chakman – ustki kiyim turi; chopon – paxtalik to‘n; taqya – bosh kiyim; qalpoq – bosh kiyim; tumog‘i – bosh kiyim; adras – matoning nomi; kimxob – matoning nomi; kovushim – kalishim; kavush – oyoq kiyimi; choriq – oyoq kiyimining bir turi.

O‘qituvchi bu so‘zlarni izohlab bersa, o‘tmish ajdodlarimiz kiygan va ishlatgan kiyim – kechak va matolar o‘quvchilar ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshbekov J. Adabiyot: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf uchun darslik, 1- qism. - Toshkent. 2014-yil, 8-bet.
2. Mirzayev T., Jabbor Eshonqul, Selami Fidokor. "Alpomish" dostonining izohli lug‘ati. - Toshkent: Elmus-Press-media, 2007.15-bet.
3. Muhiddinov M.Q. Komil inson – adabiyot ideali. Toshkent: Ma’naviyat. 2005
4. Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshbekov J. Adabiyot: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf uchun darslik, 1-qism. - Toshkent. 2014-yil.
5. Mirzayev T., Zaripov H. - Alpomish. Toshkent: O‘zbekiston, 1992-yil. 82-b.
6. Ишмухамедов Р.,Юлдошев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.–Т.: «Ниҳол» нашриёти,2013-йил, 4-бет.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING MEDIAMADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Abrorxonova Kamolaxon Abrorxon qizi

Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi kafedrası mudiri,
pedagogika bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

kabrorxonovna@mail.ru.

Tel: +998933052904

Bo‘riyeva Shaxnoza Inat qizi

Nizomiy nomidagi TDPU talabasi
buriyevashaxnoza076@gmail.com

Tel:+998993784636

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘quvchilar o‘rtasida mediamuhitni hamda mediamadaniyatini shakllantirishning psixologik imkoniyatlari, bugungi jamiyatda kichik maktab yoshidan boshlab bolalarning ijodiy faolligini rivojlantirishning dolzarbligi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ijodkorlik faoliyatiga o‘rgatishning psixologik imkoniyatlari va ahamiyati, zamonaviy ta‘lim yondashuvlari asosida o‘quvchilar ijodiy faoliyatini tashkil etish samaradorligi haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogika, psixologiya, o‘quv jarayoni, o‘qituvchi, o‘quv faoliyati, psixologik xususiyat, psixologik imkoniyat.

KIRISH

Yoshlarni erkin fikrlovchi, yangilikka intiluvchi va barkamol inson qilib tarbiyalash boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tomonidan olib boriladi, bu jarayon muhim vazifalardan biridir. Shu sababdan ham ta‘lim mazmuni tubdan yangilanib borilmoqda. Kichik maktab yoshi davrida bolada mustaqil ta‘lim olish motivlari yuzaga kelib, ular eng oddiy shaklda - bilimlarni olish bilan birgalikda qo‘shimcha manbalarga va turli mavzulardagi kitoblarni o‘qishga qiziqishi bilan yuzaga keladi. **Ta‘lim** – o‘qituvchi va o‘quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo‘lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma‘lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Darslarda o‘qituvchi o‘z bilimi, ko‘nikma va malakalarini mashg‘ulotlar vositasida o‘quvchilarga yetkazadi, o‘quvchilar esa uni o‘zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘ladi. O‘rganish jarayonida o‘quvchilar o‘zlashtirishning turli ko‘rinishlaridan foydalanishadi, ya‘ni o‘zlashtirilayotgan ma‘lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o‘ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta‘lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning dars

paytidagi hamkorligi, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta'lim va tarbiya masalalari hal etiladi. Ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo'lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli foydalanish bilim, ko'nikma va malakalarini hosil qilish, tanqidiy fikrlash va kreativ fikrlash, mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, axborot savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda o'quvchilarni darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish uchun tajribali o'qituvchilar turli didaktik o'yinlardan foydalanishmoqda.

Interfaol metod- biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqot yoki bahs-munozarali fikrlash asnosida, hamjixatlik bilan hal etishdir. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi faollikni oshirish orqali ularning o'zaro harakati ta'sir ostida bilimlarni o'zlashtirishni kafolatlash, shaxsiy sifatlarni rivojlanishiga xizmat qiladi. Interfaollik bu - o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni, bundan o'quv- biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o'qituvchi-o'quvchilarning o'zaro muloqotlari asosida olib boriladi. Interfaol metodlarning bosh maqsadi-o'quv jarayoni uchun eng qulay muhit va vaziyat yaratish orqali o'quvchining faol, erkin, ijodiy fikr yuritish, uni ehtiyoj, qiziqishlari, ichki imkoniyatlarini ishga solishga muhit yaratish bunday darslar shunday kechadiki, bu jarayonda birona ham o'quvchi chetda qolmay, eshitgan, o'qigan, ko'rgan bilgan fikr mulohazalarini ochiq oydin bildirish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Bola jamiyatning a'zosi, mukammal shaxs sifatida muayyan ijtimoiy muhitda kamol topar ekan, uning butun bilish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari va ruhiy holatlari, ongi rivojlanadi. Kuzatishlar asosida ko'pdan-ko'p taassurotlar olib, eshitib, o'qib xotirada ancha yorqin saqlab qolishga harakat qiladi.

Xotira - xuddi hissiyot kabi badiiy ijodning reproduktiv kuchi hisoblanib, u o'z navbatida o'zida eng zaruriy psixik jarayonni - odamning o'tgan tajribasini namoyon etadi. Jumladan, yodga olish, yodda saqlash va so'ngra shunday narsa yaratiladiki, uni o'tmish tajriba mazmuni bilan bog'lamasdan hotiraning aralashuvisiz borliqni, jumladan, badiiylikni ham idroq etib bo'lmaydi.

Iroda- ijod kuchining samarasini belgilovchi, ijod uchun eng zaruriy psixik jarayonlardan biri hisoblanadi. Iroda mehnat faoliyatining asosiy turi sifatida amalga oshsada, lekin mehnatning samarasi irodaviy xususiyatlarning namoyon bo'lishiga bog'liq.

Tafakkur - ijodiy faoliyatning mukammallashtiruvchi kuchlaridan biri bo‘lib, borliq materiallari haqida fikrlashda, tahlil qilishda idrok, sezgi, hissiyot va esda qoldirishda asosiy rol o‘ynaydi.

Kreativlik - tushunchasi (lot., ing. "create"-yaratish, "creative"-yaratuvchi, ijodkor) ingliz tilidan tarjima qilinganda ijod ma'nosini anglatadi. Kreativlikni: ijodga intilish, hayotga ijodiy yondashish, o'ziga doimiy tanqidiy nazar solish va tahlil etish deyish mumkin. Hozirgi zamon psixologiya va pedagogika lug'atlariga asoslanib o'qituvchining kreativligi deb uning fikrlaridagi sezgilaridagi, muloqotdagi, alohida faoliyat turidagi, ijodiy yondashish, bilish darajasi deb ta'riflash mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning muhokamasi ularning egallagan bilimlari evaziga, anglashilganlik xususiyatining mavjudligidan oddiy shakldan asta-sekin murakkab shaklga o'sib o'tadi. Sistemali bilimlarni egallashga o'quvchi tomonidan qiziqish uyg'onishi har qanday qiyinchiliklarni yengishga yetaklaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim doirasi kengaya borgan sari, ta'lim sub'ektlari fikrlashi qat'iy hukmlardan taxminiy hukmlarga ko'cha boshlaydilar, chunki, ular narsa va hodisalarning, xususiyat, qonuniyat va xossalarning turli jihatlarga ega ekanligini, voqelik atigi bir harakatdan, bir sababdan kelib chiqmasdan, balki ko'plab sabablar, ta'sirlar, qo'zg'ovchilar natijasida paydo bo'lishini anglab olish bosqichiga ko'tariladi. Ushbu davrda o'qituvchi tomonidan mediamadaniyatni rivojlantirish muhim omil hisoblanadi. 7-10 yoshda bolaning farqlash hissi juda faol bo'lgani bois, unga to'g'ri axborotlarni berishni nazorat qilmoq lozim. Chunki shu yoshda axborotni anglash qobiliyati shakllana boshlaydi. Ushbu yoshdagi boshlang'ich sinf o'quvchilari hisoblanib endigina o'qishni o'rgangan, qaysi saytga kirgani va qanday muammolarga duch kelishi mumkinligini oxirigacha tushunib yetmaydilar. Multfilm va rang-barangligi bilan jalb qiluvchi o'yinlarga qiziqish bo'lgani bois, bolalar ko'p hollarda shu kabi axborotlarni izlashadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarining internetdan foydalanishini ota-ona o'qituvchi yoki kattalar tomonidan doimo nazorat qilinishi zarur. O'quvchi o'zi eshitgan narsalarini, voqelik to'g'risidagi ma'lumotlarni to'g'ri tushuna oladi, o'zida mavjud bo'lgan axborotlarni (taassurotlarni) muayyan tartib bilan bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan (narsalarni taqqoslaydi, yaqqollashtiradi, guruhlariga ajratadi, hukm chiqaradi) o'rinli foydalanadi.

Boshlang'ich sinfda axborot texnologiyalari asosida o'quv jarayonlarini tashkil etish o'quvchilarning kognitiv psixologiya sohasini faollashtirishga, ta'lim materiallarini muvaffaqiyatli o'rganish va aqliy rivojlanishiga xissa qo'shishi kerakligini yodda tutish kerak. Innovatsion va axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiiq qilishni zamonaviy axborot dunyosini rivojlanishidagi mantiqiy va

zaruriy qadam deb atash mumkun. Bola axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ma'lum bir o'quv fuksiyasini bajarishi eslab qolishiga yordam berishi kerak. Shu bilan bir qatorda axborot xavfsizligi bo'yicha o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga oddiy va tushunarli tarzda yetkazish kerak.

Sir emaski, yurtimiz taraqqiyotida texnologiya, yosh avlodni kreativ qobiliyatini rivojlantirish, mediamadaniyatni rivojlantirish. Dars jarayonida ijodiy yondashish borasida o'zgarishlar borgan sari globallashib, uning boshqaruvchisidan yuksak mahorat egasi bo'lishni talab etmoqda. Shu sababli ko'pgina davlat hujjatlarida, shuningdek, Konstitutsiyamizning 2- bo'lim, XI bob, 42-moddasida ham ijod erkinligi xususida shunday imkoniyatlar keltirilgan: "Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi." Ta'lim tizimida ham uning dasturlari, mazmuni, standartlari takomillashib bormoqda. Bunday tezkor o'zgarishlar bilim olishning yangi texnologiyalari, masofaviy, loyihalangan ta'lim, zamonaviy ta'limda kredit tizimi, media ta'limini, yani shaxsiy ijodkorlikka asoslangan ta'limni joriy qilish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilar ta'lim jarayonida qator ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib olsalarda, lekin o'tgan darslarda o'zlashtirilgan turli belgilarni qorishtirib, chalkashtirib yuboradilar. Chunki, bu yoshdagi o'quvchilarda tushunchalar tarkibiga kiruvchi narsa va hodisalar bilan, ularning belgi hamda alomatlari o'rtasida uzviy bog'lanish tarkib topmagan bo'ladi. Shuningdek, ular ilmiy tushuncha bilan turmushda iste'mol qilinadigan noilmiy (mahalliy) tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqni to'la ajratib ololmaydilar. O'quvchilarga qulay zamonaviy va yetarli darajada tushuntirib berish uchun dars mavzusiga oid multemidiya, animatsiya, grafika, diafilm va vidiofilmlardan foydalanish dars jarayonini yanada qiziqarli bo'lishiga ko'mak beradi. O'quv mashg'ulotlari davomida pedagogik jarayon o'z navbatida, o'qituvchi darsni zamonaviy tashkil etishi, takomillashtirishi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, axborotlarni to'g'ri va asosli qidirib ularni tahlil qilishi o'quvchilarni muammoli vaziyatlardan chiqishga asosiysi xulosa qilishni o'rgatadi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning nazariy, ijodiy va reflektiv tafakkuri rivojlanishiga katta ta'sir etadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki zamon talablariga mos keluvchi, ma'nan yetuk, intellektual rivojlangan kadrlarni tayyorlash uchun o'qituvchi muammoning yechimiga, o'quv materialini o'rgatishga ijodiy yondashishi shart. Ularga mashg'ulotlar mazmuni, o'ziga xosligi, elastikligi, innovatsion mohiyatga egaligi, shaxsga yo'naltirilganligi, ijodiy potentsiali, shaxsning kreativ rivojlanishi

uchun istiqbolni belgilashi kabilarni singdirish lozim. Buning uchun mashg'ulotlar mazmuni chuqur, jozibador, esda qoladigan va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib darsning qiziqarli tashkil etish muhim hisoblanadi. Mediamadaniyatni oshirish boshlang'ich sinf o'quvchilarining, turli bemani o'yinlar shunga o'xshash saytlardan bilib bilmay kirib qolishlaridan saqlashga yordam beradi. O'zining kimligini, o'zligini bilgan inson ota-ona, ona vatan, vatanparvarlik degan muqaddas qadriyatlarning tub mohiyatini anglashga qodir bo'ladi deb o'ylayman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ontogenez psixologiyasi O'quv qo'llanma E.G'oziyev Toshkent "NIF MSH" 2020
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: "O'zbekiston", 2012. 39 b, 10-bet
3. Arapbayeva D.K., Norqulova N.T., Rustamova M.M. "Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari". T.: "Navro'z 2017-y.
4. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
5. Расулова З. (2021). Замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ўқув жараёнларини ривожлантиришнинг муҳим омили сифатида. *Science and Education*. Vol. 2, Issue 10, 349-359 бетлар.
6. Dilova N.G. (2021). Ajdodlarimiz merosi vositasida bo'lajak o'qituvchilarga ta'lim-tarbiya berishning ahamiyati. *Science and Education*. Vol. 2, Issue 10, 515-523 betlar.
7. Дилова Н.Г. (2021). Педагогик ҳамкорлик жараёнининг мазмуни ва уни ташкил этиш тамойиллари. *Science and Education*. Vol. 2, Issue 10, 547-557 бетлар. 27. Расулова З. (2021). П
8. Ochilova G. Pedagogik mahorat asoslari. Ma'ruzalar matni. – Toshkent, TDIU, 2012.
9. Sayidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T.: 2003.
10. Tolipov O'Q., Usmonboyeva M. "Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot". – T.: "Fan", 2005.
11. Xoliqov A. "Pedagogik mahorat" Toshkent «IQTISOD-MOLIYA» 2011 y

IMPORTANCE OF EDUCATION LITERATURE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Gataulina Gulnara Aliaskarovna

Senior lecturer, Tashkent State Technical University

ABSTRACT

In this article, information is provided about teaching a foreign language, how textbooks serve as a basis for many language information that students receive and language practices that occur in practical classes. They can provide a basis for ideas and learning activities, and provide teachers with a rationale for what they should do. The purpose of this analysis is to find out how well the textbook meets the requirements of a good Foreign language textbook.

Keywords: *Textbook, Foreign languages, information, result, teaching, student, language, method, education.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xorijiy tilni o'qitish, darsliklar o'quvchilar qabul qiladigan ko'plab til ma'lumotlari va amaliy mashg'ulotlarda sodir bo'ladigan til amaliyotlari uchun asos bo'lib xizmat qilishi xaqida malumotlar berilgan. Ular g'oyalar va ta'lim faoliyati uchun asos bo'lishi mumkin, shuningdek, o'qituvchilarga bajarishi lozim bo'lgan ishlar uchun mantiqiy asoslar beradi. Ushbu tahlilning maqsadi darslik yaxshi ingliz tili darsligi talablariga qanchalik javob berishini bilishdir.

Kalit so'zlar: *Darslik, xorijiy tili, ma'lumot, natija, o'qitish, talaba, til, metod, ta'lim.*

INTRODUCTION

One of the most important methodological categories requiring close attention is the content of education. Interest in this category is due to the fact that the education content itself depends on the requests of society, which constantly changing, entail its change. The answer to the question: What to teach? Depends "from dominant ideas that should be a person who should know and be able to comply with these ideas." Traditionally, the context of the structure and content of language education are textbooks and training aids that are presented in a wide variety. The purpose of this study is to study the significance, importance and necessity of assessment in foreign language teaching. This study was conducted using the method of problem-based learning. As a result of the research, the importance of assessment in foreign language teaching was studied. During the research, the importance of evaluating the textbook for both the student and the teacher was considered. The information, conclusions and results presented in this article can be used in scientific works, books,

textbooks. Emphasis is placed on the vocational orientation of the content of university textbooks, the review of textbook content is interesting, and in terms of cross-cultural focus, studies on expert evaluation of textbooks have a special place.

MATERIALS AND METHODS

The purpose of our study is a description of the main parameters that could form the basis for the construction of modern foreign language textbooks that implement the personality-developing content of continuous language education. In this regard, we note that the parameters and criteria for estimating textbooks in pedagogy and the methodology are so diverse that in order to study our study seems appropriate not only to review available points of view, but also to analyze them, which is largely intended to determine the initial positions in achieving goals.

RESULTS AND DISCUSSION

An analysis of the literature showed that the textbook was reviewed from the point of view of the development of the methodological preparation of a foreign language teacher in the training system of foreign and foreign languages, a description of the content in the context of the development of language skills and speech skills was presented, electronic textbooks were considered. Particular attention is paid to the professional orientation of the content of the university tutorial, it is interesting to consider the content of the textbook and from the standpoint of intercultural focus, research on expert assessment of textbooks occupies a special niche. All these studies make it possible to determine the main characteristics of the textbook of a foreign language, which can be attributed to: - a holistic (system and conceptual) representation of substantive content in the required volume; - the focus on the coordination of the activities of the teacher and students, management of the learning process and assimilation; - the possibility of obtaining the necessary knowledge and developing the necessary skills and skills, experience of independent creative activity; - the ability to adapt to the actual conditions of the educational process;

- the ability to create multidimensional incentives for the implementation of the real activity;

- Intercultural orientation. It is worth noting that, despite the apparent evidence, it is rather difficult to determine the parameters and criteria for analysis, since most of what is found in the literature cannot be considered unambiguously reliable.

The textbook should ask the opportunities for the formation of individual self-development programs of the student, should include possible individually caused options for learning, the formation of skills and skills necessary for intercultural communication. In this regard, it is necessary to allocate the main parameters for

which an analysis of a textbook of a foreign language in the context of the implementation of the personality-developing content of continuous language education will be possible. All parameters can be divided into two main groups: a) from the position of the structure of the textbook that implements the personality-developing content of language education and b) from the position of the organization of the personality-developing content of language education. A separate group will be parameters associated with the specifics of the "Foreign Language" subject to the subject. So, consider the first group of parameters - the parameters from the position of the structure of the textbook that implements the personality-developing content of language education.

The key in the context of our reasoning is a parameter for the purpose of the textbook, manifested a) in general orientation on the purpose of learning a foreign language in accordance with the level of education b) from the point of view of implementing personal goaling - in this case, the evaluation criterion will be the availability of an opportunity for a learner independently determine for The final and interim targets and the tasks of mastering the content of language education (for example, the presence of descriptors, which determine the general requirements for the results of the development of the content). The following parameter is the personal orientation of the content of the textbook associated with the help of the personality development of the student in relation to the course studied. " The criteria for assessing personal orientation are a) accounting for individual and age features, needs and motives; b) support for intellectual opportunities and level of training; c) Personal (from the standpoint of learning) significance of the educational material. Another important parameter is the possibility of choosing an individual educational trajectory, because the studying "There may be a personal point of view on the content of the subject studying" (in our case, this is a foreign language).

The evaluation criteria in this case are:

a) redundancy of the content of language education or the presence of invariant (mandatory) topics for studying and unfilled blocks whose specification is the prerogative of students to meet personal educational needs. At the same time, as S.A.Mikheev, notes so that the excess of scientific information becomes dignity, it is necessary to take into account the volume and nature of the material, the degree of relevance and accessibility for this age category of students, the availability of training time for its study, etc.

b) the presence of means of mastering the learning methods of independent creative, cognitive and organizational activities, for example, the inclusion in the textbook a variety of iconic means and models that ensure identification, processing

and coagulation of the necessary information. In this case, the textbook will not be a "student's potential limiter", and will give it an opportunity to develop. The following parameter is to provide a textbook productivity of learning, in which the main reference point is the "personal educational increment of a studying, developing from its internal and external educational products of training activities."

Evaluation criteria are

a) the presence of such educational situations in which the study itself performs the necessary actions, makes creative activities, takes its own decisions - it is necessary to have such a content that does not allow to "swim within", and becomes complicated by tasks, training situations requiring independent decisions;

b) the availability of an opportunity for the implementation of educational reflection necessary in order for the process of mastering the personal-developing content of language education constantly realized, was monitored and evaluated by students (for example, the presence of estimated tables for (self) estimate) or "competency descriptors, masterful or improved on A certain segment of the learning process that is modeled in the textbook "

c) The manufacturability of the content in which effective independent work of students with the proposed material is possible, the availability and transparency of the landmarks that organize their actions (the availability of a system of references and prompts in the form of applications necessary for the formation of curriculum, the availability of a source list that allows expanding the horizons of students).

CONCLUSION

So, completing the consideration of the key positions of the assessment of the modern textbook of a foreign language in the context of the implementation of the personality-developing content of modern language education, it can be noted that today the market is oversaturated with textbooks and, unfortunately, the teacher, despite the existence of the federal list, is still difficult to deal with. That is why the problem of choice remains quite acute. There is still a need for a teacher with clear criteria, which he could be guided by choosing a textbook on a foreign language, focusing on specific goals and objectives, and most importantly, the personality of the studying.

REFERENCES

1. Berdichevsky, A. L. Methodology of intercultural foreign language education in the university: studies. Allowance / A. L. Berdichevsky, I. A. Giniatulin, E.G. Tarey. M.: Flint, 2019. 368 p.
2. Elizarova, G. V. Culture and training in foreign languages. St. Petersburg: Karo, 2005. 352 p. Kraevsky, V.V. Fundamentals of training. Didactics and technique:

studies. Manual for studies Higher. studies. Institutions / V. V. Kraevsky, A. V. Khututor. M.: Publishing Center "Academy", 2007. P.352

3. Lyubimov, L. L. What prevents our country to improve the quality of school education // Education issues 2011. № 4. S. 11-26.

4. Mikheeva, S. A. System of formalized criteria for assessing a school textbook //Education issues. 2015. №4. Pp. 147-183.

5. Abdullayeva, Markhabo. "THE APPEARANCE OF THE TERM "EDUCATION DICTIONARY" IN WORLD LINGUISTICS IS ANALYZED." (2022).

6. Trev, B.V. Textbook on business English as a means of forming intercultural professional competence // Bulletin BSU. 2010. №15.

7. Tareva, E.G., Schepilova, A.V., Tarev B.V. (2017). Intercultural content of a foreign language textbooks: concept, texts, practices. Xlinguae. 10 (3): 246-255. (in english)

8. Yakushev, M. V. (2014). Typological features of the textbook as a type of educational publication. Series: Humanities and Social Sciences. No. 4: 308-314.

9. Saidakbarova Saodat Parkhadjanovna. ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ЛИНГВОМАДАНИЯТИДА ГАСТРОНОМИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР // Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti: 2021

10. Parhadjanovna S. S. English and uzbek meat idioms reflected by culture and history //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – Т. 10. – №. 5. – С. 832-836.

11. Abbasovna, S. M. (2023). Professional Competence of Teachers and its Formation. Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences, 2(4), 52–55. Retrieved from <https://procedia.online/index.php/philosophy/article/view/523>

12. Saodat, S. (2021). THE BENEFITS OF USING CRITICAL INCIDENTS IN TEACHING LANGUAGES. In *Conference. PERSPECTIVES OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL EXPERIENCE IN FOREIGN LANGUAGES TEACHING* (Vol. 11, pp. 86-89).

FAN VA TA'LIM RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Shermatova Xilola Mirzayevna,

FarDU katta o'qituvchisi

Maxammadjonov Jaxongir,

FarDU talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fan va ta'lim rivojlanishining psixologiyada o'rni, ta'lim tizimining texnologik tomonini o'rganib chiqildi fan va ta'lim rivojlanishi haqida ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: yo'naltirganlik, ta'limni insonparvarlashtirish, individuallashtirish, demokratlashtirish, yaxlitlik, tendentsiya, standartlashtirish, parameter.

ABSTRACT

This article examined the role of the development of Science and education in psychology, the technological side of my educational system and provides information about the development of Science and education.

Keywords: orientation, humanization of Education, individualization, democratization, integrity, trend, standardization, parameter.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль развития науки и образования в психологии, технологическая сторона моей системы образования представлена информация о развитии науки и образования.

Ключевые слова: ориентация, гуманизация образования, индивидуализация, демократизация, целостность, тенденция, стандартизация, параметризация.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatdagi ta'lim tizimi mamlakatda inson rivojlanishi uchun xizmat qilishi kerak. Buni amalga oshirish uchun, bizning fikrimizcha, quyidagi dolzarb muammolarni hal qilish kerak:

[1]. Ta'limning amaliy yo'naltirilganligini kuchaytirish, o'quv dasturlariga amaliy fanlarni ko'proq kiritish, o'quv jarayoniga amaliyotchi o'qituvchilarni ko'proq jalb etish, bu esa ta'limning amaliyotga yo'naltirilganligini kuchaytirish imkonini beradi.

[2]. Ta'lim tizimining texnologik tomonini imkon qadar saqlab qolish va rivojlantirish. Bu innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish uchun mahalliy ilmiy-

texnika ishlanmalarini jihozlash va ulardan foydalanish muammosini hal qilishga yo'naltirilganligini anglatadi.

[3]. Ijodkorlikni har tomonlama ochib, maktab bitiruvchilarining qiziqishi va faolligini qo'llab-quvvatlagan holda, abituriyentlar uchun oliy o'quv yurtlari tomonidan tayyorlangan imtihon bazasini yaratish yo'li bilan imtihon asosida talabalar bilimini xolis yakuniy baholashning boshqa shakllarini rivojlantirish.

[4]. Ta'lim muassasalari infratuzilmasini rivojlantirish va mehnatga haq to'lash uchun davlat byudjetidan qo'shimcha moliyaviy mablag'lar ajratilsin. Jumladan, tegishli mutaxassislik va ta'lim yo'nalishi bo'yicha professor-o'qituvchilar yaxshi maosh bilan rag'batlantirilsin.

[5]. Tarkibiy ishsizlik muammolarini hal qilish uchun kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash muassasalari infratuzilmasini kengaytirish va yangi dasturlar doimiy ravishda qo'shib borilishi nazoratga olinsin.

[6]. Oliy ta'limni xalqarolashtirish, o'qituvchilar va talabalarning harakatchanligini oshirish hamda kengroq tajriba almashish imkoniyatlarini ta'minlash orqali xalqaro ta'limni eng kerakli xususiyatlarini qo'shimcha kiritgan holda o'z dasturimizda qo'llash.

Ta'lim tizimi davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Jahon miqyosida yetakchi o'rinni egallashga intilish bilan davlat aholining savodxonligi va bilim olishi, shu orqali mamlakatning yuksak intellektual salohiyatli inson salohiyatini shakllantirish haqida qator seminarlar o'tkazish kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy dunyoda inson kapitalining ta'siri kuchayishi bilan birga iqtisodiyot va jamiyatning yangi sifatini shakllantirishning eng muhim omili sifatida ta'limning ahamiyati ortib bormoqda. Buning natijasida quyidagilarga talab kattadir.

[7]. Ta'limni insonparvarlashtirish – o'quvchi shaxsiga jamiyatning oliy qadriyati sifatida qarash, yuksak intellektual, axloqiy va jismoniy fazilatlarga ega fuqaroni shakllantirishga e'tibor qaratish. Bu tamoyil an'anaviy tamoyillardan biri bo'lishiga qaramay, ta'lim taraqqiyotining hozirgi bosqichida uning amalga oshirilishi boshqa shart-sharoitlar, birinchi navbatda, ta'lim tizimi faoliyatining an'anaviy va yangi tendensiyalarining murakkabligi bilan ta'minlanadi.

[8]. Individuallashtirish – oliy o'quv yurtlarida talabalar o'zi xohlagan o'qituvchilar bilan darsdan tashqari shug'ullanishi, ilmiy ish ustida izlanishlar olib borishi uchun talabalarni boshlang'ich yo'naltirish kerak. Bu tamoyilning amalga oshirilishi, eng avvalo, ta'limda shaxsiyfaollik yondashuvini tashkil etishda namoyon bo'ladi. Bolalarni tarbiyalash va o'qitishga bunday kompleks tizimli yondashuvning paydo bo'lishi pedagogika fanining tabiiyki rivojlanishi bilan bog'liq.

[9]. Demokratlashtirish – ta’lim jarayoni ishtirokchilarining (talabalar va o’qituvchilarning) faolligi, tashabbuskorligi va ijodkorligini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ta’limni boshqarishga jamoatchilikni keng jalb etish va faollarni muntazam ravishda rag’abtlantirib borish zarur. Agar ta’lim ijtimoiy jamiyatning eng muhim instituti bo’lib, jamiyatni demokratlashtirishning asosiy vositasiga aylanishi kerakligidan kelib chiqadigan bo’lsak, biz jamiyatimiz demokratik bo’lishini istasak, bolani bolaligidanoq uning qo’lida bo’lgan chegaralar doirasida o’z ishlarini boshqarishga o’rgatishimiz va demokratik tartib-qoidalarining elementar ko’nikmalarini, qarorlar qabul qilishda demokratik yondashuv, jamoatchilik bilan muloqot va hurmatni shakllantirishimiz kerak.

[9]. O’zgaruvchanlik yoki diversifikatsiya-ta’lim muassasalari bir vaqtning o’zida har xil turdagi ta’lim muassasalarini rivojlantirishni nazarda tutadi: gimnaziyalar, litseylar, kollejlari, alohida fanlarni chuqur o’rganadigan maktablar. Bular ham davlat, ham nodavlat muassasalar bo’lishi mumkin. Unda ta’lim tizimidagi tarkibiy o’zgarishlarda namoyon bo’ladi.

[10]. Yaxlitlik – ta’lim tizimidagi tarkibiy o’zgarishlarda namoyon bo’ladi. Yuqori sifatli ta’lim va tarbiya faqat ta’lim tizimining barcha qismlarining real uzluksizligi sharoitidagina amalga oshirilishi mumkinligini anglash murakkab ta’lim muassasalarining (bog’cha-maktab, maktabuniversitet va boshqalar) paydo bo’lishiga olib keladi.

[11]. Psixologiyani zamonaviy ta’lim jarayonida qo’llash. Bu nafaqat psixologiyaga ijtimoiy qiziqishning kuchayishini aks ettiradi, balki bugungi kunda pedagogik vazifalarni shakllantirishning o’zi o’zgarib borayotganini ko’rsatadi. Talaba va o’quvchilarni psixologik jihatdan qo’llash ularning o’z ustida ishlashiga ilhom beradi. O’qituvchining oldida o’quvchilarning bilim va ko’nikmalarini shakllantirish vazifasidan tashqari, bolaning ularni qabul qilishiga imkon beradigan aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish vazifasi turibdi. Biroq bugungi kunda o’qituvchilarimizning psixologik tayyorgarlik darajasi bu muammoni muvaffaqiyatli hal etishga imkon bermayapti. Ushbu muammoni hal qilish uchun maxsus tadqiqotlar o’tkazish kerak, ularning natijalari pedagogika va psixologiyani amaliy bog’lanishini hozirgi tendentsiyasini yaxshiroq amalga oshirishga yordam beradi. Shu sababli, ta’lim muassasalariga o’qituvchi-psixolog lavozimi joriy etildi, bu esa vazifalarni hal qilishga yordam beradi.

[12]. Ta’lim berish jarayonida qiziqarli va foydali metodlardan foydalanish orqali o’quvchini jalb qilish kerak. Har bir dars boshqa darslardan farq qilishi va o’quvchilarni shu fanga qiziqtirishi zarur.

[13]. Standartlashtirish. Ta'lim mazmuni zamonaviy xalqaro ta'lim amaliyotiga xos bo'lib, ta'lim muassasasining turidan qat'i nazar, umumiy ta'limning yagona darajasini yaratish zarurati bilan bog'liq. Ta'limning davlat normasi sifatida qabul qilingan, ijtimoiy idealni aks ettiruvchi va shaxsning ushbu idealga erishish qobiliyatini hisobga oladigan asosiy parametrlar tizimi tushuniladi.

[14]. Raqamlashtirish ya'ni o'qitishning yangi modellarini yaratish va qo'llash va uning mazmunini o'zlashtirish samaradorligini (masalan, dasturlashtirilgan ta'lim) oshirish imkonini beruvchi yangi tizim yaratish va uni amalda qo'llash, sog'lig'i sababli ta'lim muassasalariga borish imkoniga ega bo'lmagan o'quvchilar uchun masofaviy ta'lim imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish ishlarini olib borish. O'qituvchi uchun kompyuter texnikasi uning mehnat quroli, o'quvchilar uchun ularni rivojlantirish vositasidir.

REFERENCES

1. Shermatova, H. M. (2023, January). RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARINI IJTIMOY-IQTISODIY SOHALARDA QO'LLANILISHI. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS"* (Vol. 2, No. 5, pp. 107-113).
2. Shermatova, Z. I. L. O. L. A., & Shermatova, H. I. L. O. L. A. (2022). The role of electronic educational manuals in the field of ICT. *Интернаука*, 4(1), 46-47.
3. Yuldasheva, G., & Shermatova, H. (2022). Ta'limda innovatsion texnologiyalarning qo'llanilish istiqbollari. *Science and Innovation*, 1(B8), 5-9.
4. Шерматова, Х. М., & Мукимова, З. З. (2021). Интеллектуальная культура-важный фактор образовательного процесса. *Экономика и социум*, (4-2), 723-726.
5. Mirzayevna, S. H., Muhammadaliyevna, A. S., & Qizi, O. M. O. (2022). Boshlang'ich Sinflarda Ta'lim Sifatini Oshirishda AKTdan Foydalanish. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(13), 69-74.
6. Yuldasheva, G. I., & Shermatova, K. M. (2021). The use of adaptive technologies in the educational process. *Экономика и социум*, (4-1), 466-468.
7. Shermatova, G. Y. H. (2022). Aniq fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish. *Scientific progress*, 3(1), 372-376.
8. Kh, K. Z., & Nazirjonova, F. S. (2021). The role of new information technologies in education. *Экономика и социум*, (4-1 (83)), 167-170.
9. Sidikjonovna, I. D., & O'rinboyevich, T. F. (2022). Axborot Texnologiyalarini O'qitish Tizimiga Integratsiyalash. *Miasto Przyszłości*, 29, 283-285.

10. Dovlatboyevich, D. M., & Komiljonovna, M. M. (2022). Oliy Ta'lim Muassasalrida Bulutli Texnologiyalardan Foydalanish Metodikasi. *Miasto Przyszłości*, 29, 305-308.
11. Mamirovich, I. S. (2022). Finlyandiya Va O'zbekistonda Ta'lim Tizimini Sifatini Solishtirma Taxlili. *Miasto Przyszłości*, 29, 347-350.
12. Abdullaev, S. (2022). Efficiency in teaching informatics and information technologies. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 952-954.
13. Алдашев, И. (2020). Современные информационные технологии в образовании-это новые возможности. *Экономика и социум*, (6 (73)), 341-344.
14. Tojiyev, T., & Aldashev, I. (2022). The importance of primary school teachers to use act in their activities.
15. Рахимов, К. (2022). Тенденции развития анализа данных, искусственного интеллекта и интернета вещей. *Gospodarka i Innowacje.*, 30, 209-211.

TARBIYACHI VA OTA-ONALARNING O‘ZARO HURMATGA ASOSLANGAN MULOQOTINING KALIT FAKTORLARI

Buzrukova Dilorom Ma’mirxonovna

Farg’ona davlat universiteti o’qituvchisi

E-mail: mdbuzrukova@gmail.com

Tel: +99891-282-28-88

ANNOTATSIYA

Maqolada tarbiyachi ota-onalar bilan muloqotga kirishish jarayonini bolalar maktabgacha ta’lim tashkilotiga borishni boshlashlaridan avvalroq amalga oshirilishi muhimligi va bu muloqot tarbiyalanuvchilar boshlang’ich ta’lim olishga o’tkazilgunga qadar davom etishi lozimligi, ota-onalarga qanday ma’lumotlar kerak ekanligini, qaysi axborotlarni eshitishni istashlarini aniqlashlari, shuningdek, tarbiyachi ota-onalardan qanday ma’lumotlar olishni xohlashini tushuntirishi, ota-onalar bilan muloqotga kirishning eng maqbul yo’lini aniqlay olishi haqida fikr yuritilgan.

***Kalit so’zlar:** muloqot, hamkorlik, talabchan ohang, munosabat, faktor, tinglash, ta’sirchan.*

ABSTRACT

In the article, the importance of communicating with parents before the children start attending preschool and the need to continue this communication until the children are transferred to primary education, what information parents need, it is thought that they can determine what information they want to hear, and also explain what kind of information they want to receive from parents, determine the most optimal way to communicate with parents.

***Key words:** communication, collaboration, demanding tone, attitude, factor, listening, impressive.*

KIRISH

“Ilk qadam” davlat o‘quv dasturida Maktabgacha ta’lim tashkilotlari oila va mahalliy jamoatchiliklar bilan yaqindan hamkorlik olib borishda samarali natijalarga erishilishi alohida ta’kidlangan. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarining asosiy vazifalaridan biri-bolalar tarbiyasida oilalarga professional pedagogik-psixologik yordam ko‘rsatishdan iborat bo‘lib, shu bilan birgalikda uning o‘rnini to‘liq egallamasdan uning ta’lim funksiyalarini to‘ldirish va to‘liq amalga oshirishdan iborat. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun o‘zaro hamkorlik qilish jarayonining inkor qilib bo‘lmaydigan afzalliklari ko‘p. Bu tarbiyachilar va ota-onalarning bolalarni tarbiyalashda birgalikda ishlashga bo‘lgan ijobiy qarashidir. Ota-onalar

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari har doim pedagogik muammolarni hal qilishda yordam berishiga va shu bilan birga ularga hech qanday zarar yetkazmasligiga amindirlar, chunki ular oila nuqtayi nazarini va bola bilan o'zaro munosabat bo'yicha takliflarni hisobga oladilar. Tarbiyachilar, o'z navbatida, pedagogik muammolarni hal qilishda ota-onalarning istaklarini inobatga oladilar. Bu yerda bolalar asosiy manfaatdor taraf hisoblanadi. Ushbu prinsip muloqotga ijobiy munosabatni bildiradi va ilk bolalik ta'limi tarbiyachilarning ota-onalar bilan olib boradigan barcha ishlariga asoslanadi. Tarbiyachilar har kuni ota-onalar bilan muloqot qilishadi, butun oilaning maktabgacha ta'limga munosabati qanday bo'lishi, shu muloqotga bog'liq. Har kungi muloqot tarbiyachilr va ota-onalar o'rtasidagi xayrixohlik aloqasi o'tkaziladigan tadbirdan ko'proq narsani anglatadi. Muloqotdagi ijobiy munosabat tarbiyachilarga kundalik faoliyati davomida ota-onalar bilan ishlashi uchun zamin yaratadi. Tarbiyachilarning ota-onalar kategoriyalari bilan muloqotida talabchan ohang mos emas. Murabbiylik emas, balki hamkorlik muhim. Hamkorlikning individual yondashuv prinsipi nafaqat bolalar bilan ishlashda, balki ota-onalar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar bilan muloqotda bo'lgan tarbiyachilar vaziyatni, ota-onalarning kayfiyatini his qilishlari kerak. Bu yerda tarbiyachilarning ota-onalarga ishonchi, hamdardligi va birgalikda muayyan vaziyatda bolaga qanday yordam berishini o'ylash qobiliyati va pedagogik qobiliyati muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda aksariyat zamonaviy onalar va otalar ziyoli, bilimli va albatta o'z farzandlarini qanday tarbiyalash kerakligini yaxshi bilishadi. Shuning uchun bugungi kunda pedagogik bilimlarni o'rgatish va oddiy targ'ib qilish pozitsiyasi ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin emas. Og'ir pedagogik vaziyatlarda oilaga o'zaro yordam va qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish oilaviy muammolarni tushunish va yechimini topishda maktabgacha ta'lim tashkiloti jamoasining oila muammolarini hal qilishda samimiy yordam bermoqchi ekanligini e'tirof qilishi kerak. Maktabgacha ta'lim tashkilotining oila uchun ochiqligi har bir ota-onaga uning bolasi qanday yashayotganini va rivojlanishini bilish va ko'rish imkoniyatini yaratib berishdan iboratdir. Bu muammoli vaziyatlarning paydo bo'lishini oldini olishda muhim ahamyatga ega bo'lib, tarbiyachilar va ota-onalar o'rtasida shaxsiy aloqalarni o'rnatish, har kuni ota-onalarga farzandi kunni qanday o'tkazganligi, nima o'rganganligi, qanday yutiqlarga erishganligi haqida ma'lumot berib borish kerak. Shuning asosida ota-onalarning psixologik qobilyatini qo'llab-quvvatlash zamonaviy davrning eng dolzarb vazifasiga aylandi. Oilalar bilan muloqotga kirishish jarayonini boshlash bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotiga borishni boshlashlaridan avvalroq

amalga oshirilishi muhimdir va bu muloqot tarbiyalanuvchilar boshlang'ich ta'lim olishga o'tkazilgunga qadar davom etishi lozim. Biz ularga qanday ma'lumotlar kerak ekanligini, ular bizdan aynan qaysi axborotlarni eshitishni istashlarini aniqlashimiz, shuningdek, biz ulardan qanday ma'lumotlar olishni xohlashimizni tushuntirishimiz, ota-onalar bilan muloqotga kirishning eng maqbul yo'lini aniqlashimiz kerak. Shuningdek, munosabatlar va his-tuyg'ular ijobiy muloqot o'rnatishga ta'sir etishini hisobga olgan holda quyidagilarga e'tibor berish juda muhimdir: So'zlovchini faqat eshitishgina emas, balki uning nima demoqchiligini tushunish, idrok etish, o'z diqqatini jamlagan holda hurmat bilan tinglash katta mahorat talab etadi. Oila a'zolari tarbiyachilar bilan bexijolat muloqotga kirishlariga sharoit yaratish uchun tarbiyachi noverbal muloqot elementlarini qo'llashi zarur, masalan, ularning ko'zlariga qarab tinglash, bosh qimirlatgan holda qiziqish namoyon qilib, ular bergan fikrlarni tasdiqlash va shu bilan so'zlashni davom ettirishlari uchun rag'batlantirishi lozim. Tarbiyachi ularni eshitib tushunganiga ishontirishi kerak, bunda o'z savollarini berishi, ularning fikrlarini takrorlagan holda so'zlashishi kerak bo'ladi. Oila vakillariga o'z fikrlari, g'oyalari, quvonch, maqsad va muammolarini ifodalashlari uchun vaqt va imkoniyat berish muhim. Tarbiyachi so'zlashdan ko'ra tinglash muhimroq ekanligini unutmasligi kerak. Faoliyati davomida ijobiy muloqot ko'nikmalaridan foydalanishda quyidagilarga amal qilishi maqsadga muvofiq:

- Ota-onalarga savol yoki maslahat berishdan ko'ra ko'proq ularni tinglang. Og'zaki yoki yozma ravishda ota-onalarga farzandining tarbiyasi va rivojlanishi to'g'risida ma'lumot berib boring.

- Oilalarga ma'lumot uzatish va ulardan ma'lumot olishning individual usullaridan foydalaning.

- Ota-onalar bilan uchrashuvlarni ularga qulay vaqt va joyda rejalashtiring.

- Savol berayotganda yoki biror narsa haqida xabar berganda, oila tushunadigan tildan foydalaning.

- Ota-onalarga o'zlari va boshqa oila a'zolari bilan bog'liq mavzularni ular bilan muhokama qilishni istayotganingizni tushunishlariga imkon bering.

- Ota-onalarga hamkorlik rejalari haqida gapirishdan oldin, ularning istak va xohishlarini hisobga oling.

- Ota-onalarning takliflari, g'oyalari va maxsus so'rovlariga tezkorlik bilan javob bering.

- Oilalar va ularning farzandlariga oid qaror qabul qilishda o'zingizning muammoni hal qilish ko'nikmalingizdan foydalaning.

Noqulay vaziyatlarda o'zini tutishni to'g'ri shakllantirish pedagoglar va ota-onalar o'rtasida sog'lom munosabatlarni saqlashi mumkin. Ota-onalar va pedagoglar

o‘rtasida mumkin bo‘lga ziddiyatli to‘qnashuvlarning sababi ko‘pincha ota-onalarning fikriga ko‘ra, uning bolasiga nisbatan adolatsizlik sodir bo‘lgan vaziyatdir. Ota-onalar o‘z farzandlariga nisbatan noto‘g‘ri muomala qilinayotganligi, yetarlicha e‘tibor berilmayotganligini ro‘kach qiladilar. Muloqot qilish qiyin bo‘lgan ota-onalarning ikkita asosiy turi mavjud. Bular quyidagilar:

Shikoyatlar yozadilar yoki pedagog bilan boshqacha tarzda nizolashadilar:

Maktabgacha ta‘lim tashkilotlariga yordam bermaydi, bolaning maktabgacha hayotiga “kirib bormagan”, muloqotga kirishmaydi, pedagogning talablarini inobatga olmaydi. Bunday ota-onalar bilan ziddiyatli vaziyatni hal qilishda pedagog quyidagi xatti-harakatlarga rioya qilishi lozim:

- hech qachon ota-onalar bilan suhbatni bolaning xatti-harakatlaridagi salbiy holatlarni ko‘rsatishdan boshlamang;

- begona odamlar huzurida ota-onalar bilan bolaning xatti-harakatlarini muhokama qilmang;

- oldin bolaning MTTdagi ijobiy taraflariga urg‘u bering;

- ota-onalarning mulohazalari, shikoyatlari, ularning shubhalari, e‘tirozlarini diqqat va sabr bilan tinglang;

- aniq, lo‘nda javoblar, asosli maslahatlar berish maqsadga muvofiq;

- ota-onada farzandiga bo‘lgan ishonchni tarbiyalash zarur;

- ota-onalarning izzat nafsiga qattiq tegmang;

ota-onalarning farzandlarini tarbiyalash tajribasi qanchalik kichik bo‘lishidan qa‘tiy nazar, ularning vakolatlarini kamsitmang.

Tarbiyachi va ota-onalarning ziddiyatdan chiqishlarini eng samarali usullari-bu hamkorlik va murosaga kelish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Shin A.V. Nazarova V.A. va boshqalar “ Oilalar va mahalliy jamoatchilik bilan hamkorlik” metodik qo‘llanma Toshkent-2020.
2. Shodiyeva Q. “Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi
3. Гиясова, В. (2023). ОСОБЕННОСТИ КОМПОЗИЦИИ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗОК. *Science and innovation in the education system*, 2(5), 125-129.
4. GIYOSOVA, V. (2019). Functioning of fairy-tale as one of the variety of folklore text in oral folk art. *Scientific journal of the Fergana State University*, 1(6), 124-126.

5. Buzrukova, D. M. (2023). “MUHABBAT” HISSIY KONSEPTINING TURLI LINGVOMADANIYAT VAKILLARI IDROKIDAGI TASVIRI. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(1), 178-183.
6. Mampurkhanovna, D. B. (2022). The Concept Of “Love” As An Important Element Of The Emotional World Landscape. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 7(5), 95-98.

TECHNOLOGY OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE QUALITIES BASED ON FORMS OF EXTRACURRICULAR EDUCATION

Ibodulloyev Nurali Sheralievich

Bukhara state university, Bukhara city, Uzbekistan

ABSTRACT

The article highlights the problems of creativity development, the abilities of primary school students, the work experience of performing tasks, the spiritual, moral and creative development of children outside the classroom, the important aspects and assessment approaches that are focused on in the assessment. Information on the content and methods of forming creative thinking in students is provided.

Key words: *creativity, development, creative abilities, assessment, approaches, ability, ability, research, analysis, creative assignments.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются проблемы развития творческих способностей, способностей младших школьников, опыта работы по выполнению заданий, духовно-нравственного и творческого развития детей во внеурочное время, важные аспекты и подходы к оцениванию, на которые делается акцент в оценке. Приведена информация о содержании и методах формирования творческого мышления у учащихся.

Ключевые слова: *креативность, развитие, творческие способности, оценка, подходы, способность, исследование, анализ, творческие задания.*

INTRODUCTION

Creative approaches and achievements have advanced human civilization worldwide in fields ranging from science and technology to philosophy, art, and social sciences. Creative thinking is more than just coming up with random ideas. A real skill based on knowledge and experience allows a person to achieve better results in sometimes-difficult situations. Societies and organizations around the world increasingly need innovative knowledge and creativity to solve problems, which, in turn, increases the importance of innovation and creative thinking. It is true that the impact of creative thinking is behind significant types of innovation on society as a whole, but it is also a universal and equalizing phenomenon, meaning that any person, to one degree or another, has the ability to think creatively.

A. Leontev, D. Elkonin, O. Vasilchenko, E. Melkumova, V. Miretskaya, M. Sukhomlina, E. Emmanuel, among the scientists of the CIS countries, studied the

theoretical foundations of the development of individual creative abilities. In the works of foreign scientists such as EPTorrance, N. Rogers, J. Purnell, P. Roberts, AMGalligan, Sh. Tatsuno, the issues of individual abilities and creative potential of a person are revealed. In fact, according to experts in the field of education and psychologists, creative thinking, understood as being engaged in thought processes related to creative activity, leads to the development of a number of other personal skills. These include metacognitive skills, interpersonal and self-awareness skills, and problem-solving skills. At the same time, personal growth, educational success, future professional success, and public reputation also depend on a person's creative thinking skills.

DISCUSSION AND RESULTS

The development of an international program for the assessment of creative thinking can lead to positive changes in educational policy and pedagogy. While creative thinking is considered a unique field with a societal impact, it is a more universal and generalized phenomenon than one might believe. The development of an international assessment program for students' creative thinking can enable positive changes in educational policy and pedagogy. PISA 2022 Student Creativity Framework for Assessment of Student Creative Thinking in PISA 2022 The PISA 2022 International Assessment of Student Creative Thinking provides program officials with reliable, practical, and legal assessment tools that allow them to make evidence-based decisions. The PISA Assessment of Creative Thinking in Research provides a clear, reliable, and actionable assessment tool to help policymakers make evidence-based decisions. The results also fuel debates in society about the importance and methods of developing this important skill through education. This activity in the international assessment program PISA is related to another project of the Organization for Economic Co-operation and Development aimed at supporting a new pedagogy for the development of creative thinking. The main task of education in creative thinking is to form the skills that the student will need today and in the future to lead a successful life in society. Creative thinking is an important skill that today's youth must have, and this skill will help them adapt to a constantly and rapidly changing environment that requires personnel with up-to-date skills beyond simple literacy. In general, today's students will work in fields that do not even exist in the future; forming new skills for new problems will allow them to solve increasingly complex local and global problems through an unusual approach. In recent years, the training of creative people who have a non-standard perspective on the educational needs and problems of society; changes that are able to adequately and timely respond to what is happening in the world.

Solving these problems should start at school. Development of creativity. Development of abilities of young schoolchildren is the most important task of schools in the modern era. This process covers all stages of the child's personality development, encourages initiative and independence in decision-making; is the habit of free expression, self-confidence and opportunities. The importance of developing creative thinking at school is not limited to the labor market. Extracurricular activities have a wide opportunity to develop a person in all aspects and prepare him for life activities. These activities are organized on a voluntary basis according to the children's interests. Professional pedagogy: the opportunity to master new methods and technologies of teaching and education, the possibility of endless professional growth of pedagogical skills and self-improvement. This factor is more relevant in the first place, because a person who does not have clear value orientations cannot translate constructive ideas into the world. At the current stage, in a society where there is doubt about the choice of development paths, and the search for ideals has been carried out for several decades, the teacher must take responsibility for educating the new generation in the spirit of patriotism and humanity. Kindness and responsibility for the world. School is important for young people to discover their abilities and skills, including creative talents. Creative thinking also supports student learning by interpreting events, experiences, and behaviors in new and personally meaningful ways. The curiosity of the learner comes into play in the learning process, and creative thinking thus becomes a means of mutual agreement, even in the context of predetermined educational goals. In order to increase student motivation and interest in school, it is necessary to introduce new forms of education that take into account the creative potential and enthusiasm of all students.²⁰⁵ This can especially help students who are not very interested in the educational process, and it will help them express their opinions and develop their potential. Like other skills, creative thinking can be developed through a practical and focused approach. It seems to some teachers that the development of student's creative thinking comes at the expense of other subjects in the curriculum. In fact, students can think creatively in all subjects. Creative thinking is especially important as it is developed through approaches that support research and invention instead of blind memorization during the lesson aimed at imparting knowledge. Teachers should be able to distinguish creative thinking, know the conditions suitable for such thinking, and know how to help students to think more creatively. A more thorough understanding of how

---

²⁰⁵ Gaffarov Ya. H. (2019). Technical approach in the education system. International journal on integrated education. England. 2019. 40-41.

creative thinking occurs, in turn, requires teachers to have a certain amount of time in the educational process for students to have creative ideas.

Assessment of creative thinking skills is based on evidence-based evidence, linking what students do, learn, and create on a computer platform to multidimensional competencies. Assessment of creativity is the analysis of specific claims about a student's abilities in an evidence-based reasoning process. In general, student responses to assessment tasks provide evidence for this reasoning process, while psychometric analysis determines whether the evidence is sufficient to analyze each claim. The PISA assessment program can be used as the main framework for assessing creative thinking. PISA uses a description of creative thinking appropriate for 15-year-old students. In the PISA study, creative thinking is defined as the ability to effectively participate in the development, evaluation and improvement of ideas that lead to original and effective solutions, achievements and imagination in the field of knowledge. This description emphasizes that students need to learn to participate effectively in ideation practices at different contexts and levels of education, to reflect on an idea while evaluating its originality and validity, and to refine the idea until it is ready. The development of this description also took into account the advice of experts in various fields and the results of an extensive literature review on creativity. While creative thinking is a nascent interpretation, the construct of creativity has a broad and strong research tradition. Creativity, then, is the interaction between ability, process, and environment through which an individual or group creates a meaningful product that is both new and useful for that social context.²⁰⁶ Achieving creative goals requires creative thinking, but it also requires broader and more specific skills and abilities, such as mental capacity, domain knowledge, and artistic talent. For example, great creativity related to the creation of masterpieces of art or technological discoveries requires, in addition to creative thinking, considerable talent, deep knowledge, tireless work in a specific field, and recognition by society that this product has value. On the contrary, small or everyday creativity (for example, skillfully arranging pictures in a photo journal, creating a new dish from leftover food, or finding a creative solution to a complex problem at work) is necessary for almost all people who are capable of creative thinking. In order to de-emphasize innate talent and place more emphasis on an individual's ability to think creatively, which can be improved, the PISA assessment of creative thinking focusses on these sub-tasks of creativity. This type of creative thinking²⁰⁷ applies not only to educational contexts,

---

²⁰⁶ Gaffarov . Yes . X. _ School reform and teaching methods improvement . Science and education. Scientific Journal. 2020, 482 .

²⁰⁷ Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. International Journal of Psychological Rehabilitation

such as writing an essay or painting, where reflection of the inner world is mainly required, but also to broader areas related to the analysis of ideation issues and solving problems in society. As the first generation of creative thinking tests was based on the idea of domain generality, i.e., the existence of common features of creativity in any field, researchers assumed that the results of a person in creativity tests can be generalized, and that creativity in one field can be transferred to another field.

The studies emphasize either that the abilities and skills required for creativity are domain-specific and differ from domain to domain, or present models of creativity that partially combine the two approaches. A "domain" is defined as "any particular branch of science, such as art, literature, history, or astronomy," or "a set of representations underlying and supporting a particular branch of science." Researchers have listed the following domains of creativity: everyday, educational, action, science, and art. Creative activity is divided into "artistic" and "scientific" fields. Creative activity can be divided into three general domains: verbal, artistic, and problem solving. According to a detailed analysis of case studies that have studied the fields of creativity, the scientific field of mathematics has always been clearly distinguished from other fields of creativity.

CONCLUSION

Four necessary parts for creative activity of any person are listed: skills related to the field; processes related to creativity; enthusiasm for the task (motivation); suitable, comfortable conditions. Creative productivity is the basic resource or domain-specific skills, including knowledge and technical skills, and the ability to combine them in new ways requires the necessary motivation to move away from ready-made manuals. These four components consist of both static, improvement, and environment-susceptible components. It is also appropriate to analyze how the indicators of students' creative thinking depend on their research abilities. Similar to the method used to measure a student's motivation; his research ability can be analyzed based on data obtained from monitoring (telemetry) his behavior on a computerized test.

REFERENCES

1. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). *International Journal on Integrated Education*.
2. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. *International Journal of Psychological Rehabilitation*

3. Gafforov Ya.X. Toshtemirova. S. (2020). Ways to increase the effectiveness of education in an integrated environment. International Journal of Current Research and Review. India.
4. Gafforov Ya. X. (2019). Technical approach in the education system. International journal on Integrated Education. England. 2019. 40-41.
5. Гаффоров. Я.Х. Мактаб ислохати ва ўқитиш методларини такомиллаштириш. Science and education. Sgientific Journal. 2020, 482.
6. Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences
7. G'afforov, Y., Nafasov, A., & Nafasova, Z. (2020). From the History of the Beginning of the "Great Game". Journal of Critical Reviews
8. Н.С. Кенжаева (2019). Научное изучение Памира в 1923-1928 гг. при участии Материалы международной научно-практической конференции "Социально-экономическое и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современность.
9. Н.С. Кенжаева (2019). Вклад российских ученых в изучение Памира и Припамирья в составе Таджикской комплексной экспедиции 1932 года. Гуманитарное измерение в истории российско-узбекистанских связей.
10. Zulfiddinovich, S. Z. (2022). IMPROVING THE SPIRITUAL AND MORAL ENVIRONMENT IN TROUBLED AND TROUBLED FAMILIES. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 3(3), 1-8.
11. Shernazarov Z.Z., Sharipova N.Sh., Ta`lim tizimini isloh qilish- bugungi kunning dolzarb talabi, Uzlüksiz ta`lim tizimida ta`lim mazmunini yanada takomillashtirish istiqbollari, 184-187 b.
12. Zulfiddin o'g'li, S. Z. (2022). NOTINCH VA MUAMMOLI OILALARDAGI MA'NAVY-AXLOQIY MUHITNI SOG'LOMLASHTIRISH. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMYIY JURNALI*, 2(3), 262-267.

BULUTLI TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Dehqonova Zilola Mirzayevna,

Farg'ona PYMO'MM "Amaliy fanlar va
axborot texnologiyalari" kafedrasini o'qituvchisi,
e-mail: zilolaziyo@umail.uz ,
+998901620506

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada web-texnologiyaning zamonaviy yangi xizmat turi bo'lgan – "bulutli texnologiya" haqida fikr yuritiladi. "Bulutli texnologiya" ning kelib chiqishi, "bulutli texnologiya" ni ta'limda qo'llash imkoniyatlari, uning afzalliklari va kamchiliklari hamda "bulutli texnologiya" ning kelajakdagi holati haqida to'xtalib o'tiladi

Kalit so'zlar: bulut, bulutli hisoblash, bulutli texnologiya, bulutli muhit, avtomatik ta'lim, masofaviy ta'lim, dastur, ilova, ishlab chiqish, testlash, qo'llash, "bulutli texnologiya" afzalliklari, "bulutli texnologiya" kamchiliklari.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается современный новый вид услуг веб-технологий - «облачные технологии». Будут освещены возможности использования «облачных технологий» в образовании, их преимущества и недостатки, будущее состояние «облачных технологий».

Ключевые слова: облако, облачные вычисления, облачные технологии, облачная среда, машинное обучение, виртуальная сеть, дистанционное обучение, программа, приложение, разработка, тестирование, приложение, преимущества «облачных технологий», недостатки «облачных технологий».

ABSTRACT

This article discusses the modern new service type of web technology - «cloud technology». The possibilities of using «cloud technology» in education, its advantages and disadvantages, the future state of «cloud technology» are discussed.

Key words: cloud, Cloud computing, cloud technology, cloud environment, machine learning, virtual network, distance learning, program, application, development, testing, application, «cloud technology» advantages, «cloud technology» disadvantages.

KIRISH

Bulutli hisoblash (inglizcha-bulutli hisoblash) Internet orqali taqdim etiladigan har qanday xizmatlar uchun amal qiladi. Bulutli texnologiyaning mohiyati

foydalanuvchilarga taqdim etishdir masofaviy kirish xizmatlar, hisoblash resurslari va ilovalari (shu jumladan operatsion tizimlar va infratuzilma) Internet orqali. Xostingning ushbu sohasining rivojlanishi (mijoz uskunasini provayder hududiga joylashtirish bo'yicha, uning yuqori o'tkazish qobiliyatiga ega aloqa kanallariga ulanishini ta'minlaydigan xosting xizmati) dasturiy ta'minot va raqamli xizmatlarga bo'lgan ehtiyoj tufayli yuzaga keldi. "Bulutli xizmatlar" sifatida ham tanilgan ushbu Internet xizmatlarini uchta asosiy toifaga bo'lish mumkin:

- a) infratuzilma xizmat sifatida
- b) platforma xizmat sifatida
- c) dasturiy ta'minot xizmat sifatida

An'anaviy yondashuv bilan taqqoslaganda, bulutli xizmatlar sizga kattaroq infratuzilmalarni boshqarishga, bir xil bulut ichida turli xil foydalanuvchi guruhlariga xizmat ko'rsatishga imkon beradi, shuningdek, bulutli xizmat ko'rsatuvchi provayderga to'liq bog'liqlikni anglatadi. Bulutli xizmatni taqdim etishda har bir foydalanuvchi uchun to'lov turi qo'llaniladi. Odatda, ish vaqtining o'lchov birligi resurslardan foydalanish daqiqasi yoki soati sifatida qabul qilinadi. Ma'lumotlar miqdorini baholashda o'lchov birligi saqlangan ma'lumotlarning megabayti sifatida qabul qilinadi. Bunday holda, foydalanuvchi ma'lum bir vaqt ichida haqiqatda ishlatgan resurslar miqdorini to'laydi. Bundan tashqari, bulutli infratuzilma foydalanuvchiga, agar kerak bo'lsa, ajratilgan resurslarning maksimal chegaralarini "ko'tarish" yoki "pasaytirish" imkoniyatini beradi va shu bilan taqdim etilayotgan xizmatning elastikligidan foydalanadi. Foydalanuvchi bulut xizmatlari unga ko'rsatilayotgan xizmatlarning bajarilishini ta'minlaydigan infratuzilma haqida tashvishlanishning hojati yo'q. Konfiguratsiya, nosozliklarni bartaraf etish, infratuzilmani kengaytirish va hokazolar bilan bog'liq barcha vazifalar xizmat ko'rsatuvchi provayder tomonidan amalga oshiriladi.

Bulutlar turlari:

Bulutlar umumiy yoki shaxsiy bo'lishi mumkin.

Shaxsiy bulut - bu bir nechta iste'molchilarni (masalan, bir tashkilotning bo'linmalarini) o'z ichiga olgan bitta tashkilot tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma. Xususiy bulut tashkilotning o'zi yoki uchinchi tomon (yoki ularning kombinatsiyasi) tomonidan egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi mumkin va u jismoniy jihatdan egasining yurisdiksiyasida ham, tashqarisida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Ommaviy bulut - bu keng jamoatchilik tomonidan bepul foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma. Ommaviy bulut tijorat, akademik va davlat tashkilotlariga (yoki ularning har qanday birikmasiga) egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi

mumkin. Ommaviy bulut jismonan egasining yurisdiksiyasida - xizmat ko'rsatuvchi provayderda mavjud.

Gibrid bulut - bu noyob ob'ektlar bo'lib qoladigan, lekin ma'lumotlar va ilovalarni uzatish uchun standartlashtirilgan yoki xususiy texnologiyalar bilan o'zaro bog'langan ikki yoki undan ortiq turli xil bulutli infratuzilmalarning (xususiy, ommaviy) kombinatsiyasi (masalan, muvozanat uchun umumiy bulut resurslaridan qisqa muddatli foydalanish). bulutlar orasidagi yuklar).

Ommaviy bulut-umumiy vazifalari bo'lgan tashkilotlarning ma'lum bir iste'molchilar jamoasi tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma turi. Ommaviy bulut bir yoki bir nechta jamoat tashkilotlari yoki uchinchi tomon (yoki ularning har qanday kombinatsiyasi) tomonidan birgalikda egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi mumkin va u jismoniy jihatdan egasining yurisdiksiyasida ham, tashqarisida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Amalda, bu barcha turdagi hisoblashlar orasidagi chegaralar loyqadir.

Bulut xizmatlarining uch qatlami

Infratuzilma xizmat sifatida (IaaS)

Ijara uchun infratuzilma. Foydalanuvchiga noyob IP-manzil yoki manzillar to'plami va saqlash tizimining bir qismi bo'lgan virtual serverning "toza" nusxasi taqdim etiladi. Parametrlarni boshqarish, ushbu misolni ishga tushirish va to'xtatish uchun provayder foydalanuvchiga dasturlash interfeysi (API) beradi. Platforma xizmat sifatida (PaaS). PaaSni operatsion tizimlar va maxsus ilovalar o'rnatilgan bir yoki bir nechta virtual serverlardan tashkil topgan kalit topshirilgan virtual platforma sifatida ko'rish mumkin. Aksariyat bulutli provayderlar foydalanuvchiga turli xil foydalanishga tayyor bulutli muhitlarni tanlashni taklif qiladi. Xizmat sifatida dasturiy ta'minot (SaaS). SaaS kontseptsiyasi dasturiy ta'minotdan xizmat sifatida foydalanish va uni Internet orqali masofadan turib amalga oshirish imkoniyatini beradi. Ushbu yondashuv sizga dasturiy mahsulot sotib olmaslik, balki zarurat tug'ilganda uni vaqtincha ishlatish imkonini beradi.

Bulutli hisoblashning afzalliklari

Foydalanuvchi xizmat uchun faqat kerak bo'lganda to'laydi, eng muhimi, u faqat o'zi ishlatgan narsa uchun to'laydi. Bulutli texnologiyalar dasturiy ta'minot va jihozlarni sotib olish, texnik xizmat ko'rsatish, yangilash uchun pulni tejash imkonini beradi. Masshtablilik, nosozliklarga chidamlilik va xavfsizlik - dastur ehtiyojlariga qarab zarur resurslarni avtomatik ravishda taqsimlash va chiqarish. Xizmat ko'rsatish, dasturiy ta'minotni yangilash xizmat ko'rsatuvchi provayder tomonidan amalga oshiriladi. Bulutdagi ma'lumotlarga masofadan kirish-siz Internetga kirish imkoniga ega bo'lgan sayyoramizning istalgan nuqtasidan ishlashingiz mumkin.

Bulutli hisoblashning kamchiliklari

Foydalanuvchi egasi emas va ichki bulut infratuzilmasiga kirish huquqiga ega emas. Foydalanuvchi ma'lumotlarining xavfsizligi ko'p jihatdan provayder kompaniyaga bog'liq. Rossiyalik foydalanuvchilarga tegishli kamchilik: yuqori sifatli xizmatlarni olish uchun foydalanuvchi ishonchli va ishonchli bo'lishi kerak tez kirish Internetga. Barcha ma'lumotlar Internet-provayderga nafaqat saqlash, balki qayta ishlash uchun ham ishonib topshirilishi mumkin emas. Onlayn xizmat ko'rsatuvchi provayder bir kun muvaffaqiyatsiz bo'lishi xavfi mavjud zaxira ma'lumotlar va u serverning ishdan chiqishi natijasida yo'qoladi.

Ma'lumotlaringizni onlayn xizmatga ishonib, siz ular ustidan nazoratni yo'qotasiz va erkinligingizni cheklaysiz (Foydalanuvchi o'zining ba'zi ma'lumotlarini o'zgartira olmaydi, u o'ziga bog'liq bo'lmagan sharoitlarda saqlanadi).

Bulutli texnologiyalarni qo'llash

Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanishga misol sifatida elektron kundalik va jurnallarni, talabalar va o'qituvchilarning shaxsiy kabinetlarini, interaktiv qabul xonasini va boshqalarni nomlash mumkin. Bu talabalar ma'lumot almashishlari mumkin bo'lgan tematik forumlardir. Bu, shuningdek, o'qituvchi yo'qligida yoki uning rahbarligi ostida talabalar ma'lum ta'lim muammolarini hal qilishlari mumkin bo'lgan ma'lumot qidirishdir. Buning uchun siz foydalanishingiz mumkin: kompyuter dasturlari, elektron darsliklar, simulyatorlar, diagnostika, test va trening tizimlari, amaliy va instrumental dasturiy ta'minot, laboratoriya komplekslari multimedia texnologiyasiga asoslangan tizimlar, telekommunikatsiya tizimlari (masalan, elektron pochta, telekonferentsiya, elektron kutubxonalar va boshqalar. "Bulutlar" umumiy tushuncha bo'lganligi sababli, ularni qandaydir xususiyatga ko'ra tasniflash mantiqiy. Quyida "bulutlar" tasnifi keltirilgan, ulardan biri InfoWorld tomonidan, ikkinchisi esa virtualizatsiya bozori yetakchilaridan biri Parallels tijorat direktori tomonidan taklif qilingan.

InfoWorld barcha "bulutlarni" oltita turga bo'lishni taklif qiladi:

SAAS - to'g'ridan-to'g'ri xizmat sifatida ilova (masalan, Zoho Office yoki Google Apps). Xizmat kompyuterlari - masalan, virtual serverlar. Bulutdagi web xizmatlari - virtual muhitda ishlash uchun optimallashtirilgan Internet xizmatlari (masalan, Internet-banking tizimlari).

PAAS - bu "xizmat sifatida platforma", ya'ni foydalanuvchining iltimosiga binoan imkoniyatlar to'plamini yaratishga imkon beradigan yangi avlod veb-illovalari (masalan, Microsoft-dan Live Mesh). MSP xizmat ko'rsatuvchi provayderlarga

xizmat ko'rsatadigan boshqariladigan xizmat ko'rsatuvchi provayderdir (masalan, pochta portallari uchun o'rnatilgan antivirus skanerlari).

Tijorat xizmat platformalari - PaaS va MSP konvergentsiyasi (masalan, Cisco WebEx Connect).

Bulutlar xususiy, ommaviy, gibridd turlarga bo'linadi.

Shaxsiy bulut

Xususiy bulut (inglizcha xususiy bulut) - bu bitta tashkilot, shu jumladan bir nechta iste'molchilar (masalan, bitta tashkilotning bo'linmalari), ehtimol ushbu tashkilotning mijozlari va pudratchilari tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma. Xususiy bulut tashkilotning o'zi yoki uchinchi tomon (yoki ularning kombinatsiyasi) tomonidan egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi mumkin va u jismoniy jihatdan egasining yurisdiksiyasida ham, tashqarisida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Umumiy bulut

Ommaviy bulut - bu keng jamoatchilik tomonidan bepul foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma. Ommaviy bulut tijorat, akademik va davlat tashkilotlariga (yoki ularning har qanday birikmasiga) egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi mumkin.

Gibrid bulut

Gibrid bulut - bu noyob ob'ektlar bo'lib qoladigan, lekin ma'lumotlar va ilovalarni uzatish uchun standartlashtirilgan yoki xususiy texnologiyalar bilan o'zaro bog'langan ikki yoki undan ortiq turli xil bulutli infratuzilmalarning (xususiy, jamoat yoki ommaviy) kombinatsiyasi (masalan, bulutlar jamoat resurslaridan qisqa muddatli foydalanish). bulutlar orasidagi yukni muvozanatlash uchun).

Klan buluti yoki jamoat buluti

Jamiyat buluti - umumiy maqsadlarga ega bo'lgan (masalan, missiya, xavfsizlik talablari, siyosatlar va turli talablarga muvofiqlik) tashkilotlarning iste'molchilarining ma'lum bir jamoasi (klan) tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan infratuzilma turi. Umumiy bulut bir yoki bir nechta jamoat tashkilotlari yoki uchinchi tomon (yoki ularning har qanday birikmasi) tomonidan birgalikda egalik qilishi, boshqarilishi va boshqarilishi mumkin va u jismoniy jihatdan egasining yurisdiksiyasi ichida ham, tashqarisida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Bulutli texnologiyalarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari

Bulutli hisoblashni rivojlantirishning to'rtta asosiy yo'nalishi:

Ba'zi mahsulotlar to'g'ridan-to'g'ri foydalanuvchilarga saqlash, o'rta dastur, hamkorlikni qo'llab-quvvatlash va ma'lumotlar bazalari kabi Internet xizmatlarini taqdim etadi. Infratuzilma xizmat sifatida (**IaaS**, eng. Infratuzilma xizmat sifatida)

bulut infratuzilmasidan o'z-o'zini boshqarish uchun foydalanish imkoniyati sifatida taqdim etiladi. resurslarni qayta ishlash, saqlash, tarmoq va boshqa fundamental hisoblash resurslari, masalan, iste'molchi operatsion tizimlar, platformalar va amaliy dasturlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan o'zboshimchalik bilan dasturiy ta'minotni o'rnatishi va ishga tushirishi mumkin. Iste'molchi operatsion tizimlarni boshqarishi mumkin, virtual tizimlar ma'lumotlarni saqlash va o'rnatilgan ilovalar, shuningdek mavjud bo'lganlar to'plami ustidan cheklangan nazoratga ega tarmoq xizmatlari(masalan, xavfsizlik devori, DNS). Bulutning asosiy jismoniy va virtual infratuzilmasini, shu jumladan tarmoqni, serverlarni, foydalaniladigan operatsion tizimlar turlarini, saqlash tizimlarini nazorat qilish va boshqarish bulut provayderi tomonidan amalga oshiriladi. Foydalanuvchilarga misollar (tizim ishlab chiquvchilari, administratorlari, IT menejerlari).

Platforma xizmat sifatida (**PaaS**, eng. Platforma-xizmat) - iste'molchiga bulut infratuzilmasidan asosiy narsani joylashtirish uchun foydalanish imkoniyati berilgan model. dasturiy ta'minot yangi yoki mavjud ilovalarni (o'z, buyurtma asosida ishlab chiqilgan yoki sotib olingan takroriy ilovalar) keyinchalik joylashtirish uchun. Bunday platformalar bulutli provayder tomonidan taqdim etilgan amaliy dasturlarni yaratish, sinovdan o'tkazish va bajarish uchun vositalarni o'z ichiga oladi - ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari, oraliq dastur, ish vaqti dasturlash tillari. Bulutning asosiy jismoniy va virtual infratuzilmasini, shu jumladan tarmoqni, serverlarni, operatsion tizimlarni, saqlashni boshqarish va boshqarish bulut provayderi tomonidan amalga oshiriladi, ishlab chiqilgan yoki ishlab chiqilganlar bundan mustasno. o'rnatilgan ilovalar, shuningdek, iloji bo'lsa, muhitning (platformaning) konfiguratsiya parametrlari. Foydalanuvchilarga misollar (ilova ishlab chiquvchilar, testerlar, administratorlar)

Xizmat sifatida dasturiy ta'minot (**SaaS**, eng. Xizmat sifatida dasturiy ta'minot) - iste'molchiga bulutli infratuzilmada ishlaydigan va turli xil mijoz qurilmalaridan yoki nozik mijoz orqali, masalan, brauzer orqali kirish mumkin bo'lgan provayderning amaliy dasturiy ta'minotidan foydalanish imkoniyati berilgan model. (masalan, veb-pochta) yoki dastur interfeysi orqali. Bulutning asosiy jismoniy va virtual infratuzilmasini, shu jumladan tarmoq, serverlar, operatsion tizimlar, saqlash va hattoki boshqaruv va boshqarish. individual qobiliyatlar ilovalar (cheklangan to'plam bundan mustasno moslashtirilgan sozlamalar ilova konfiguratsiyasi) bulutli provayder tomonidan amalga oshiriladi. Namuna foydalanuvchilar (biznes foydalanuvchilari, dastur administratorlari).

Boshqalar SaaS: masalan:

DaaS (Desktop-as-a-Service) har bir foydalanuvchiga standartlashtirilgan virtualni taklif qiladi ish joyi, boshqa dasturlarni sozlash va o'rnatish imkoniyati bilan. Kirish tarmoq orqali oddiy shaxsiy kompyuterdan smartfongacha (Google Chrome OS) bo'lishi mumkin bo'lgan nozik mijoz orqali amalga oshiriladi.

CaaS (Communications-as-a-Service) - uchinchi tomon yechimlaridan foydalangan holda bir korxonada xodimlari o'rtasida barcha turdagi aloqalarni (ovozli, pochta) tashkil qilish uchun dasturiy ta'minot va apparat vositalarining kombinatsiyasi.

Muqobil SaaS Microsoft tomonidan S + S (Dasturiy ta'minot + Xizmatlar) deb nomlanadi va odatiy SaaS ning kuchli tomonlarini umumiy mavjud ilova bilan birlashtiradi. Bu keng tarqalgan dasturiy ta'minot, lekin masofaviy xizmatlarga e'tibor qaratilgan. Bulutli hisoblash jiddiy texnologik tendentsiyaga aylanmoqda – ko'pchilik mutaxassislar fikricha, yaqin besh yil ichida bulutli hisoblash nafaqat IT jarayonlarini, balki axborot texnologiyalari bozorining o'zini ham o'zgartiradi. Ushbu texnologiya tufayli turli xil turdagi qurilmalar, jumladan shaxsiy kompyuterlar, noutbuklar, smartfonlar va PDA'lar foydalanuvchilari bulutli hisoblash provayderlari tomonidan taklif qilinadigan xizmatlar orqali Internet orqali dasturlar, saqlash tizimlari va hatto ilovalarni ishlab chiqish platformalariga kirishlari mumkin, va bu holatda resurslar provayderlar serverlarida joylashgan.

XULOSA

Yuqorida aytilganlarning barchasiga asoslanib, biz bulutli hisoblashdan foydalanganda, axborot texnologiyalari iste'molchilari kapital xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin - ma'lumotlar markazlarini qurish, server va tarmoq uskunalari, uzluksizligi va mavjudligini ta'minlash uchun apparat va dasturiy echimlarni sotib olish - chunki bu xarajatlar bulutli xizmat ko'rsatuvchi provayderni o'zlashtirdi. Bundan tashqari, yirik axborot texnologiyalari infratuzilmasi ob'ektlarini qurish va ishga tushirishning uzoq muddatlari va ularning yuqori boshlang'ich narxi iste'molchilarning bozor talablariga moslashuvchan javob berish imkoniyatini cheklaydi, bulutli texnologiyalar esa hisoblash quvvatiga bo'lgan talabning ortishiga deyarli bir zumda javob berish imkoniyatini beradi. .

Bulutli hisoblashdan foydalanganda iste'molchi xarajatlari operatsion xarajatlarga o'tkaziladi - shuning uchun bulutli provayderlarning xizmatlari uchun to'lov xarajatlari tasniflanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Абдулина Э.М. Облачные технологии в образовании// Молодой ученый. – 2019. – № 52 (290). – С. 7-9.
2. Понятие «Облачные технологии». <https://studwood.ru/1046027/informatika/>

ponyatie_oblachnye_tehnologii

3. Облачные технологии: что это и как использовать бизнесу – <https://blog.sibirix.ru/tech-clouds/>
4. Yuldasheva, G. I., & Shermatova, K. M. (2021). The use of adaptive technologies in the educational process. *Экономика и социум*, (4-1), 466-468.
5. Shermatova, G. Y. N. (2022). Aniq fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish. *Scientific progress*, 3(1), 372-376.
6. Shermatova, Z., & Shermatova, H. (2022). The role of electronic educational manuals in the field of ICT. *Интернаука*, 4(1), 46-47.
7. Шерматова, Х. М., & Мукимова, З. З. (2021). Интеллектуальная культура-важный фактор образовательного процесса. *Экономика и социум*, (4-2), 723-726.
8. Mirzayevna, S. H., Muhammadaliyevna, A. S., & Qizi, O. M. O. (2022). Boshlang'ich sinflarda ta'lim sifatini oshirishda AKTdan foydalanish. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(13), 69-74.
9. Мухтаров, Ф. М., & Аскарлова, Ш. М. (2018). Особенности создания виртуальных коммуникативных информационных пространств. *инновационные научные исследования: Теория*, 53.
10. Dovatboyevich, D. M., & Komiljonovna, M. M. (2022). Oliy ta'lim muassasalrida bulutli texnologiyalardan foydalanish metodikasi. *Miasto Przyszłości*, 29, 305-308.
11. Shermatova, H. M. (2023). Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlarini ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda qo'llanilishi. *International scientific and practical conference "The time of scientific progress "*, 2(5), 107–113. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/ispctosp/article/view/1140>
12. Yuldasheva, G., & Yo'ldosheva, M. (2023). Raqamli iqtisodiyot va texnologiyalarni rivojlantirish asoslari. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 5, 236-240.
13. Mamirovich, I. S. (2022). Finlyandiya va O'zbekistonda ta'lim tizimini sifatini solishtirma taxlili. *Miasto Przyszłości*, 29, 347-350.
14. Sidikjonovna, I. D., & O'rinboyevich, T. F. (2022). Bo'lajak o'qituvchilarga fanlarni o'qitishda elektron darsliklardan foydalanish o'рни va ahamiyati. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(13), 34-38.
15. Solizhonovich, A. S. (2022). The Role of Modern Information Technology Education in the Lessons of Computer Science. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 5, 547-550.
16. Tojiyev, T., & Aldashev, I. (2022). The importance of primary school teachers

to use act in their activities.

17. Komilova, Z. X. (2023). Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 texnologiyalari rivojlanishining qisqacha tarixi. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 16, 196-200.

18. Ilxomjon, A., & Toxirjon, T. (2022). Boshlang'ich ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarning o'rni. Miasto Przyszłości, 29, 383-384.

FAN VA TA'LIMDA INTEGRATSIYA JARAYONLARINING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Tairov Sherzod Mirzadjanovich

Farg'ona davlat universiteti

Texnologik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Insonning zamonaviy ilmiy tafakkur uslubi va dunyoqarashini shakllantirishda fan va siyosiy hayotning integratsiya jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi. Insoniyat oldida energiya inqirozi, atrof-muhitning ifloslanishi, kosmik tadqiqotlar, OITS kasalliklarga qarshi kurash kabi shunday vazifalar turibdiki, ularni ilmiy va siyosiy kuchlarni birlashtirmasdan hal qilishning imkoni yo'q.

***Kalit so'zlar:** Insoniyat oldida energiya inqirozi, atrof-muhitning ifloslanishi, kosmik tadqiqotlar, kasalliklarga qarshi kurash.*

ABSTRACT

The processes of integration of science and political life are of great importance in the formation of modern scientific way of thinking and worldview of a person. Humanity faces such tasks as the energy crisis, environmental pollution, space exploration, and the fight against AIDS, which cannot be solved without combining scientific and political forces.

***Key words:** Energy crisis before humanity, environmental pollution, space exploration, fight against diseases.*

KIRISH

O'zaro bog'liq bo'lgan differentsiatsiya hamda integratsiya jarayonlari fan va ta'limni rivojlantirish, takomillashtirishning ob'ektiv asosini tashkil etadi. Bunday kurslarga quyidagi fanlar misol bo'la oladi: ekologiya, hayotiy faoliyat xavfsizligi asoslari, zamonaviy tabiatshunoslik konsepsiyasi, konstruktiv materiallarni qayta ishlash va boshqa bir qator fanlar.

Fan integratsiyasining ijtimoiy tajribasi juda katta va xilma-xildir.

1. Ilmiy bilishdagi usullar va faoliyat integratsiya jarayoni ilmiy bilimlar tizimiga, sinteziga ta'sir qiladi.

2. Faoliyat ta'siri ostida shaxsni shakllantiradi, voqelikni kompleks aks ettirishda munosabatlarni sintez qilishga hamda bilishni rag'batlantiruvchi xususiyatga ega bo'ladi.

3. Integratsiya jarayonlari ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish usullarini takomillashtiradi.

Fanning integratsion jarayonlari ta'lim mazmuni strukturasiining asosiy tarkibiy qismlarida o'z aksini topadi:

a) ko'plab fan sohalari bilimlarini hisobga olgan holda miqdoriy va sifat jihatidan o'zgartiriladigan bilimlar tizimida;

b) o'ziga xoslikni rivojlantiruvchi va egallaydigan malakalar tizimida ilmiy - kognitiv faoliyat;

c) olingan bilimlar asosida yangi bilimlarni sintez qilish, falsafiy xulosalar va xulosalar yaratish imkoniyatiga qadar chuqurlashadigan hamda kengaytiradigan ko'nikmalar, munosabatlar tizimida.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fanning integratsiyalashuv xususiyatlarini tahlil qilib, uning rivojlanishini umumiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi. Zamonaviy ilm-fan rivojlanishining umumiy xususiyatlariga rivojlanishda ijtimoiy funktsiyaning kuchayishi kiradi jamiyat, ishlab chiqarish, shaxs, insonparvarlik yo'nalishi; bilim nazariyasida ilmiy ma'lumotlarni metodologik tushunish, evristik funksiyalarni mustahkamlash mavjud; aksiomatikning roli ortib bormoqda hodisalarning mohiyatini bilish va matematik modellashtirish usuli; naqshlarni ifodalashning rasmiylashtirilgan usullari, mavhum vizualizatsiya nazariyalarini qurishda deduktiv yondashuvlarni ishlab chiqish; yuzaga kelishi yangi chegara fanlari, umumiy ilmiy tushunchalar, falsafa va metodologiya o'rtasidagi bo'ysunish va o'zaro ta'sir aloqalarining murakkabligi.

Muayyan fanlarni farqlash va integratsiya qilish oson emas, fan rivojlanishining sekinlashishi yoki tezlashishi mumkin bo'lgan, lekin bekor qilinishi mumkin bo'lmagan diskret jarayoni bilimlarning miqdoriy o'sishi va to'planishi, bu tabiiydir. Mamlakatimizda mavjud tuzum uchun umumiy darajadan sezilarli darajada orqada qolish bunday integratsiyani oldi kibernetika, informatika, biokibernetika va bir qator fanlar boshqalar, lekin kosmik texnologiyalar, samolyotsozlik va raketa texnologiyasi ustuvor rivojlanishga ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Tairov, S. M. (2023). CHANGES IN THE FUNCTIONAL CAPABILITIES OF THE FEMALE ORGANISM DURING SPORTS. *Open Access Repository*, 4(03), 191-193.
2. Mirzadjanivich, T. S. (2023). INTEGRATION AS A TREND IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGY. *Open Access Repository*, 4(3), 913-915.
3. Mirzadjanivich, T. S., & Tavakalbekzoda, N. O. (2023). PEDAGOGIKA OLIY O'QUV YURTLARI BITIRUVCHILARINING INTEGRATIV KASBIY FAOLIYATIGA TAYYORGARLIGI. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(1), 226-230.

4. «BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI VA TEXNOLOGIK TA'LIM SOHASIDAGI KASBIY TAYYORGARLIGI MAZMUNI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK»./ Sh.Tairov, Sh.Dehqonova, S.Ismoilova./ Том1/ Номер4 / Страницы 7-9 // 2022/12/25.
5. «Use of foreign experience in the process of professional training of life safety teachers»// Sh.M.Tairov // Journal of Pedagogical Inventions and Practices // Том 13 // Страницы 1-2 // 2022/10/7.
6. «SPORCHILARNING OZIQLANISHI: MASALANING MOHIYATI VA MUAMMOLARI».Sh M Tairov // 2022/6/5 // IJODKOR O'QITUVCHI // Том 2 // Номер19 // Страницы 287-290.
7. «HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASINING MOHIYATI, INSON FAOLIYATIDAGI TUTGAN O'RNI». “Ilm-zakovatimiz – senga, ona-Vatan!” Том 3 // Номер 3-qism // Страницы 24-25 // 2022/5/20.
8. Tairov, S., & Bannopov, X. (2021). ISHLAB CHIQRISHDA MEHNATNI MUHOFAZA QILISHNING O'RNI. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
9. Mirzadjanivich, T. S. (2022). Moslashuv (adaptatsiya) davridagi organizm funksiyalarining dinamikasi va uning bosqichlari. *Новости образования: исследование в XXI веке, 1(3)*, 456-458.
10. Tairov, S. M. (2022). HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI SOHASIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY TAYYORLASHNING NAZARIY JIHATLARI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(19), 291-294.
11. Таиров, Ш. М., & Абдуллаев, Б. Б. У. (2020). Чрезвычайные и критические изменения климата в странах центральной Азии. *Universum: технические науки*, (2-1 (71)), 5-6.
12. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 42-45.
13. Абдуллаева, М. А., Муйдинова, Е. Г., & Таиров, Ш. М. (2015). Влияние терапии экватором и тессироном на клиническую симптоматику и функциональное состояние эндотелия сосудов у больных неспецифическим аорто-артериитом. *Наука молодых–Eruditio Juvenium*, (3), 40-45.
14. Таиров, Ш. М. (2021). Влияние пандемии на систему образования. In *Наука сегодня: проблемы и пути решения* (pp. 91-93).

THE STRUCTURE OF THE PROTEIN MOLECULE AND THE FORCES GENERATED IN IT

Ergashev Erkinjon Abdusattor ugli

Fergana State University, Fergana, Uzbekistan.

Tel: +998911233818

e-mail: erkinjonebk@mail.ru

ABSTRACT

In order for a protein to perform its biological function, its molecule must have a certain spatial configuration. There are four basic levels of organization of protein molecules - there are primary, secondary, tertiary and quaternary structures. Often, hydrogen bonds appear in one polypeptide chain between adjacent amino acid residues. The spatial structure of a protein determines its physicochemical properties and biological functions.

Key words: Protein, denaturation, hydrogen bond

АННОТАЦИЯ

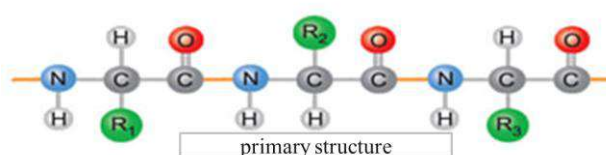
Для того чтобы белок мог выполнять свою биологическую функцию, его молекула должна иметь определенную пространственную конфигурацию. Различают четыре основных уровня организации белковых молекул — первичную, вторичную, третичную и четвертичную структуры. Часто водородные связи возникают в одной полипептидной цепи между соседними аминокислотными остатками. Пространственная структура белка определяет его физико-химические свойства и биологические функции.

Ключевые слова: белок, денатурация, водородная связь.

INTRODUCTION

Protein molecules contain many amino acid residues (up to several thousand), proteins are disordered biopolymers. They differ in the number, composition and sequence of amino acid units. In addition, each protein has a unique sequence of amino acids. In order for a protein to perform its biological function, its molecule must have a certain spatial configuration. There are four basic levels of organization of protein molecules - primary, secondary, tertiary and quaternary structures

The primary structure of a protein is a fixed sequence of amino acid residues in a linear polypeptide chain. Each protein has a unique primary structure. Its presence is due to the

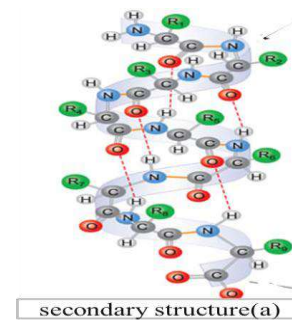

presence of strong peptide bonds between amino acid residues. All subsequent, more

complex structures are formed on the basis of primary structures. Therefore, a change in the primary structure leads to a change in the shape of the molecule, the properties and functions of the protein.

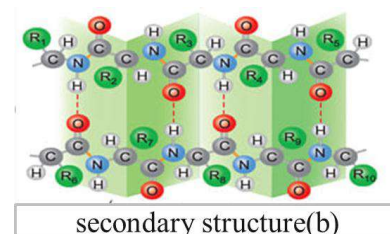
The secondary structure of the protein is formed due to the formation of a large number of hydrogen bonds between the hydrogen atoms of the NH groups and the oxygen atoms of the CO groups of various amino acid residues. Despite the fact that these bonds are weaker than covalent bonds, their number ensures the stability of the secondary structure.

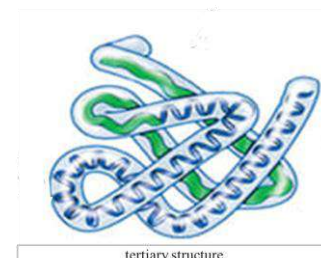
Often, hydrogen bonds occur in a single polypeptide chain between adjacent amino acid residues, causing the chain to twist into a so-called α -helix.

Only a few proteins have a secondary structure that is represented by only an α -helix or a β -fold.

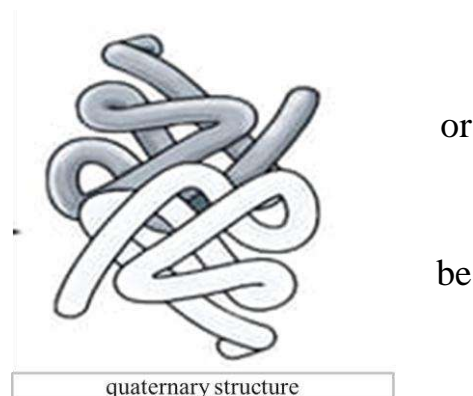
In the structure of many proteins, some sections have an α -helix shape, while others have a β -fold. The α -helix and β -structure sections of the protein molecule can interact with each other and form ordered structures (ensembles).

The formation of the tertiary structure is provided by hydrogen, ion and other bonds that appear between different atomic groups of the protein molecule. In an aqueous environment, the protein molecule is arranged in a special way in space and has a compact shape. In this case, hydrophobic amino acid radicals sink into the protein molecule and attract each other - this attraction is called hydrophobic interaction. The hydrophilic regions of the polypeptide, on the other hand, are located on the surface and interact with water molecules. The tertiary structure of each protein has a special, unique spatial configuration.

Many proteins are able to perform their biological functions with tertiary structure. But for some proteins, this requires the combination of two more molecules with a tertiary structure into a single complex. This is how the quaternary structure of the protein appears. The molecules that make it up can be the same or different. They are connected to each other due to various types of non-covalent bonds - hydrogen, ionic, hydrophobic interactions, etc.

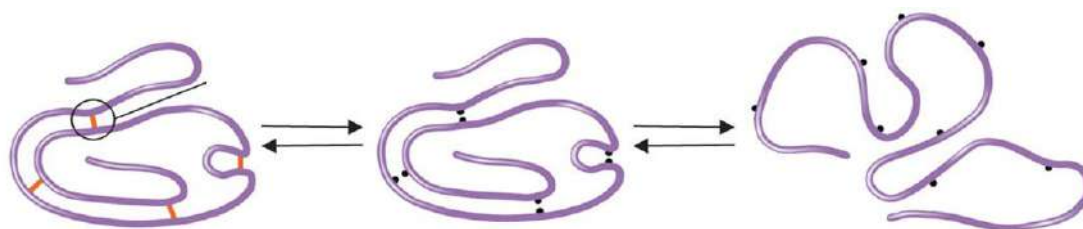

According to the shape of the molecules, two groups of proteins are distinguished - fibrillar and globular.

DISCUSSION AND RESULTS

Many proteins are soluble in water, but there are also insoluble ones, globular proteins are mostly soluble in water, while fibrils are generally insoluble in water.

Proteins are sensitive to external influences: changes in the chemical composition of the environment, temperature and other factors lead to changes in their structure and properties. High and low temperatures, strong acids and alkalis, heavy metal ions, ultraviolet radiation, and radiation influence destroy bonds that stabilize the spatial configuration of proteins. Due to the breaking of hydrogen, ion, and other bonds, the protein can permanently lose its quaternary, tertiary, and even secondary structure. The process of breaking the natural structure of a protein under the influence of external factors without breaking its primary structure is called denaturation. The spatial structure of the protein determines its physicochemical properties and biological functions. Therefore, denaturation leads not only to changes in the size and shape of protein molecules, but also to its properties such as solubility. On its surface, non-polar hydrophobic groups located inside the molecule appear, and the protein becomes less hydrophilic. It is important that as a result of denaturation, proteins lose their ability to perform their functions. The degree of protein denaturation depends on the strength of the influence of various factors on it: the stronger their influence, the deeper the denaturation. In some cases, it becomes irreversible. However, if the factor that caused the denaturation is not affected for a long time, after its effect ends, the protein can restore its natural structure, properties and functions. This phenomenon is called renaturation. The spatial configuration of a protein is determined by its basic structure, that is, the sequence of amino acid residues. If the effect on the protein is too severe and leads to the breaking of the peptide bonds, it will be impossible for the protein molecule to return to its original structure. Denaturation of proteins can also occur with the addition of heavy metal ions to them.

Radicals of a number of amino acids that make up a protein molecule include basic and acidic functional groups. Thus, with an increase in acidity (that is, with an increase in the concentration of hydrogen ions), the dissociation of carboxyl groups in

the radicals of acidic amino acids is suppressed. At the same time, amino acids of basic amino acids bind an excess of H^+ ions. Due to this, at a certain pH value, the protein molecule receives a positive charge. A decrease in the acidity of the environment increases the dissociation of ^-COOH groups. In this case, additional hydrogen ions are released and the charge of the protein molecule becomes negative. Thus, proteins are able to maintain the pH level of the medium at a certain level.

At a certain pH value, the number of positively and negatively charged groups in a protein molecule is the same, and its total electric charge is zero. This pH value is called the isoelectric point of the protein. Each protein has its own isoelectric point, which is determined by the composition of amino acids. The isoelectric points of proteins dominated by acidic amino acid residues are in the $pH < 7$ region, and those dominated by basic amino acids are in the $pH > 7$ range. The more the pH value of the medium differs from the isoelectric point, the greater the charge of the protein. Therefore, there is an electrostatic repulsion between protein molecules that prevents them from sticking together (aggregation). At the isoelectric point, repulsive forces are minimal. Therefore, proteins are not the most stable in solution, their molecules easily stick together and precipitate.

REFERENCES

1. Chothia, C. (1984). Principles that determine the structure of proteins. *Annual review of biochemistry*, 53(1), 537-572.
2. Qoraboyev, M. Q., Onarqulov, K. E., Ergashev, E. A. O. G. L., & Nazirjonov, S. B. O. G. L. (2022). KICHIK HAJMGA EGA BO 'LGAN SUYUQ MODDALARNING (NaCl va Oqsil) SUVSIZLANISH KINETIKASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 933-941.
3. Chothia, C., & Lesk, A. M. (1986). The relation between the divergence of sequence and structure in proteins. *The EMBO journal*, 5(4), 823-826.
4. Ergashev, E. A. O. G. L. (2022). TUZ (0, 9% KONSENTRATSIYALIK), OQSIL VA MODEL SUYUQLIKLARNING SUVSIZLANISH KINETIKASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 94-99.
5. Egamberdiyevich, O. K., Malikovna, Z. S., Ugli, X. M. B., & Abdusattor-Ugli, E. E. (2021). Used for effect interpretation abnormal photo voltage. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 783-786.
6. Bajaj, M., & Blundell, T. (1984). Evolution and the tertiary structure of proteins. *Annual review of biophysics and bioengineering*, 13(1), 453-492.

ОСОБЕННОСТИ ПИТАНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ВИДАХ ЕДИНОБОРСТВ

Лилия Табрисовна Сейдалиева

Старший преподаватель, Узбекский Государственный университет
физической культуры и спорта

Хасанова Нилуфар Рахматовна

Старший преподаватель, Узбекский Государственный университет
физической культуры и спорта

АННОТАЦИЯ

Единоборства - это вид спорта, который является сочетанием скорости, силы и выносливости. Особенностью этого вида спорта является непостоянный уровень расходования энергии при меняющемся уровне физических нагрузок, зависящих от конкретных условий и индивидуальных особенностей соперника.

Ключевые слова: спортивные единоборства, режим питания спортсменов, белки, углеводы, гликоген, жиры, полиненасыщенные жирные кислоты (ПНЖК) работоспособность, скоростно-силовые качества.

FEATURES OF NUTRITION IN VARIOUS KINDS SINGLE COMBATS

Liliya Tabrisovna Seydaliyeva

Senior teacher, Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

Nilufar Rakhmatovna Khasanova

Senior teacher, Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

ABSTRACT

Martial arts is a sport that is a combination of speed, strength and endurance. A feature of this sport is a variable level of energy consumption with a changing level of physical activity, depending on the specific conditions and individual characteristics of the opponent.

Key words: martial arts, athletes' diet, proteins, carbohydrates, glycogen, fats, polyunsaturated fatty acids (PUFAs), working capacity, speed-strength qualities.

Цель исследования: анализ литературы питания спортсменов-единоборцев.

Введение. Концепция оптимального питания базируется на двух фундаментальных законах, первым из которых является соответствие энерготрат энергопотреблению, что предопределяет важное значение энергетического баланса организма, вторым — обязательность потребления основных пищевых веществ (белков, жиров и углеводов) в физиологически необходимых соотношениях, что позволяет удовлетворить потребности человека в отдельных незаменимых питательных веществах. Недостаточное или избыточное потребление пищи или разлад в приеме отдельных нутриентов приводит к нарушениям пищевого статуса и дефициту нутриентов - витаминов, микроэлементов, незаменимых аминокислот, отдельных ПНЖК, что способствует резкому снижению резистентности организма к неблагоприятным факторам окружающей среды за счет нарушения функционирования систем антиоксидантной защиты и развития иммунодефицитных состояний у спортсменов.

К видам спортивных единоборств относятся бокс, фехтование, борьба вольная, борьба греко-римская, тхэквондо, дзюдо. Так как различные виды единоборств предъявляют неодинаковые требования к рациону из-за отличий в характере нагрузок, стоит отметить особенности питания для каждого вида. Для повышения эффективности спортивной деятельности рацион спортсменов должен удовлетворять энергетическим запросам и обеспечивать необходимые нутриенты [2,3,7,8].

Специфика спортивной деятельности в единоборствах – быстрая перестройка двигательных действий в соответствии с меняющейся ситуацией, необходимость развития силы и быстроты в их специфических проявлениях. Эти изменения включают реакцию гормонального фона (в ответ на высокоинтенсивную силовую тренировку происходит выброс гормона роста, тестостерона, кортикостероидов, кортизола), изменения чувствительности мышц к циркулирующим в крови гормонам роста, что приводит к увеличению синтеза белка и росту мышечной массы [1]. При этом, как правило, необходимо строго контролировать массу тела, особенно в легких весовых категориях. Все это определенным образом влияет на организацию режима питания [1,7,8].

Характерной чертой спортивных единоборств является непостоянный, циклический уровень физических нагрузок, которые достигают высокой и очень высокой интенсивности. Если спортсмен намерен держаться в пределах своей весовой категории, необходимо внимательно следить за изменением веса с точностью до нескольких килограммов. Если спортсмен переходит в более высокую весовую категорию, то увеличение веса желательно производить,

опираясь на наращивание мышечной массы. При этом, резкое уменьшение жировой прослойки также не желательно, так как она, помимо всего прочего, предохраняет ткани от травмы при ударах и от переохлаждения[8,9].

Потребность в белке для единоборцев довольно высока, так как значительные скоростно-силовые нагрузки обуславливают необходимость к наращиванию мышечной массы. Суточный рацион питания единоборцев должен быть богат белками преимущественно животного происхождения, по причине богатого аминокислотного состава, рацион варьирует в зависимости от специализации (бокс, борьба, фехтование) и периода подготовки. По мнению некоторых специалистов, белок должен обеспечивать от 13 % до 18 % общей калорийности рациона.

Так как потребление углеводов организм использует именно их при аэробно-анаэробных нагрузках в качестве первичного источника энергии, оно должно быть достаточным. Учитывая необходимость поддерживать постоянную массу тела при удовлетворении потребностей организма и мышечной активности в энергии, рекомендуется использовать в питании спортсменов углеводсодержащие продукты со средним и низким гликемическим индексом. Их потребление дает возможность покрывать энергетические потребности организма без нежелательного увеличения массы тела. Количество углеводов (9–11 г/кг массы тела) способствует повышению выносливости и работоспособности. Часть специалистов считает, что в единоборствах потребление углеводов должно обеспечивать 50–55 % общей калорийности рациона.

Потребление жиров, растительных и животных, также является значимой частью пищевого рациона спортсменов. Ведь жир является не только ценным источником энергии, но и служит защитой внутренним органам, участвует в защите от температурных перепадов и является источником синтеза ряда важнейших гормонов. Кроме того, полиненасыщенные жирные кислоты способствуют укреплению суставов. По мнению специалистов, доля жира в общей калорийности рациона должна составлять около 25–30 % [1].

Перед соревновательным периодом рекомендуется перевод спортсменов в течение первых двух-трех недель с трехразового питания на пятиразовое, что способствует повышению эффективности тренировочных программ на 7–10%. Для сохранения достигнутых результатов, данный режим питания рекомендуется поддерживать до завершения соревнований и далее. В пищевом режиме должно уделяться важное место водному режиму. Спортсмены часто прибегают к сгонке веса, при этом часто наблюдаются симптомы

обезвоживания, что является недопустимым. Воду рекомендуется пить в течение дня небольшими порциями даже при небольшом ощущении жажды, избегая принятия воды залпом. Несоблюдение водного режима может привести к значительным снижениям работоспособности. В зависимости от характера спортивной деятельности и температурных условий суточная потребность в воде у спортсменов различных специализаций колеблется в широких пределах. Например, для скоростно-силовых видов спорта потребность в воде может составлять 2–3 л/сутки, в то время как в видах спорта на выносливость может достигать до 5–6 л/сутки[8,9].

Изменение диеты и режима питания (наряду с другими дегидратирующими факторами) заметно отражается на энергетическом обеспечении мышечной деятельности спортсменов, сгоняющих вес, так как в регуляции массы тела участвуют многие факторы. Главным образом, это повышение двигательной активности и рациональный режим питания. Американский институт спортивной медицины дает следующие рекомендации по программе снижения веса [Ingram D.D., Mussolino M.E., 2010]. Продолжительное голодание и диеты, резко ограничивающие калорийность пищи, не желательны с научной точки зрения и могут быть опасными для здоровья. Еженедельная потеря веса не должна превышать 1 кг. Голодание и низкокалорийные диеты приводят к большой потере воды, электролитов, минеральных соединений, запасов гликогена, белков при минимальной потере жира. Умеренное ограничение калорийности питания (на 500-1000 ккал по сравнению с обычным суточным потреблением) ведет к меньшим потерям воды, электролитов, солей и других не жировых тканей и не вызывает чувства голода, при этом большое внимание уделяется динамическим упражнениям больших мышечных групп, которые помогают сохранить безжировые ткани, включая мышечную массу и приводят к снижению веса за счет жира в связи с увеличением энергозатрат. Кроме того, для снижения веса рекомендуется сбалансированный режим питания с умеренным ограничением калорийности, сочетающийся с программой физических упражнений, повышающих выносливость. Режим питания разрабатывается индивидуально для спортсмена. Для чего целесообразно вести каждому спортсмену свой дневник питания.

Перестройка обменных процессов приводит к выраженным изменениям в соотношении основных источников энергетического обеспечения мышечной деятельности – углеводов и липидов. Многочисленные исследования показали, что еще до начала физической нагрузки отмечается дефицит углеводов – основного источника энергии, что также сопровождается снижением уровня

сахара в крови и приводит к нехватке энергии для выполнения физических нагрузок. Форсированная сгонка веса тела ведет к более ранней мобилизации липидов. При этом отмечается снижение содержания в крови свободных жирных кислот – главного поставщика энергии при окислении липидов.

Снижение уровней гликогена, а также глюкозы и свободных жирных кислот в организме указывает на уменьшение энергетического потенциала спортсмена, сгоняющего вес, что в итоге может сказаться на работоспособности и результативности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Борисова О.О. Питание спортсменов: зарубежный опыт и практические рекомендации: учеб.-метод. Пособие / О. О. Борисова. – М.: Советский спорт, 2007. – 132 с.
2. Воробьева В.М. Роль факторов питания при интенсивных физических нагрузках спортсменов / В.М. Воробьева, Л.Н. Шатнюк, И.С. Воробьева, Г.А. Михеева, Н.Н. Муравьева, Е.Е. Зорина, Д.Б. Никитюк // Вопросы питания. – 2011.- Том 80. - № 1.- С. 70 – 77.
3. Марков Г.В. Система восстановления и повышения физической работоспособности в спорте высших достижений: методическое пособие./ Г.В. Марков, В.И. Романов, В.Н. Гладков. – М.: Изд. Советский Спорт, 2009.- 52с.
4. Чоршамиев, Н. А. (2021). Классификация и терминология восточного массажа по Авиценне, и эффективность его использования в борьбе-кураж. *Инновационные подходы в современной науке*, 1(1), 74-78.
5. Чоршамиев, Н. А. (2021). Ёш курашчиларда мушак кучининг функционал кўрсаткичлари ва ишчанлик қобилятини ошириш. *Fan-Sportga*, (5), 58-61.
6. Chorshamiyev, N. A. (2021). Increasing the functional indicators and workability of muscle strength of young wrestlers. *Asian journal of multidimensional research*, 10(4), 861-865.
7. Nurmatovna, M. Z. (2022). Environmental management and sustainable development. *European Scholar Journal*, 3(5), 50-52.
8. Altibayeva, M., Karshibayeva, L., Madrahimova, Z (2022). Impact of surface water on the development of service networks of Syrdarya region. *Electronic Journal of Actual Problems of Modern Science Education and Training*, 1(12), 58-62.
9. Tataeva, D. A. (2021). Description of the ways of using active methods in biology lessons. *Молодой ученый*, (27), 271-272.
10. Seitniyazov, K. M. (2023). Some traditional names in Toponymics. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(4), 842-845.

ДЕЙСТВИЯ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТ ПО ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ НА ТРАНСПОРТЕ

Шахобидинов Вохиджон Эркинович

Старший преподаватель учебного центра военной подготовки
Национального университета Узбекистана имени Мирза Улугбека
vosouz71@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос организации работ по ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций на железнодорожном транспорте.

Мероприятие по ликвидации аварийных ситуациях природного и техногенного характера на железной дороге. Не исключаются размывы железнодорожных путей, обвалы, оползни, наводнения.

Ключевые слова: *железнодорожный транспорт, предупреждение, авария, локализация и тушение пожаров, локализация аварий, сходы железнодорожных подвижных составов, ликвидация последствий ЧС и спасательные работы.*

ABSTRACT

This article discusses the issue of organizing work to eliminate the consequences of emergency situations in railway transport.

Action to eliminate emergency situations of natural and man-made nature on the railway. Washout of railway tracks, landslides, landslides, floods are not excluded.

Key words: *railway transport, warning, accident, localization and extinguishing of fires, localization of accidents, derailment of railway rolling stock, elimination of the consequences of emergencies and rescue operations.*

ВВЕДЕНИЕ

Железнодорожный транспорт – это один из основных видов транспорта в Республики Узбекистан. Преимуществами его являются возможность обеспечения самых объемных грузовых и пассажирских перевозок и независимость функционирования от метеорологических условий, сезона или времени суток.

Железнодорожный транспорт имеет высокую надежность и обеспечивают большую пропускную способность во всех регионах страны. Изложенные достоинства и преимущества железнодорожного транспорта закономерно

влекут за собой повышение опасности возникновения ЧС и необходимости разработки существенных мер по их предупреждению и ликвидации.

Предупреждение ЧС – это комплекс мероприятий, проводимых заблаговременно и направленных на максимально возможное уменьшение риска возникновения чрезвычайных ситуаций, а также на сохранение здоровья людей, снижение размеров ущерба окружающей среды и материальных потерь в случае их возникновения.

Ликвидация ЧС – это аварийно-спасательные и другие неотложные работы, проводимые при возникновении ЧС и направленные на спасение жизни и сохранение здоровья людей, снижение размеров ущерба окружающей среде и материальных потерь, а также на локализацию зон ЧС, прекращение действия характерных для них опасных факторов [3].

Стихийное бедствие – это катастрофический природный процесс, который может повлечь за собой человеческие жертвы, ущерб здоровью или окружающей среде, значительные материальные потери и нарушения условий жизнедеятельности.

Авария – это ЧС техногенного характера, происшедшее по производственным, конструктивным, технологическим или эксплуатационным причинам, а так же при случайных внешних воздействиях, таких как повреждение, выход из строя, либо разрушении технических устройств или сооружений.

Производственная или транспортная катастрофа – крупная авария, влекущая за собой значительный ущерб, человеческие жертвы и другие возможные последствия.

Опасное природное явление – стихийное событие природного происхождения, которое по своей интенсивности, продолжительности и масштабу распространения может привести к отрицательным последствиям для природной среды, людей и экономики.

Неотложные работы при ликвидации чрезвычайных ситуаций - деятельность по всестороннему обеспечению спасательных работ, оказанию населению, пострадавшему в чрезвычайных ситуациях, медицинской и других видов помощи, созданию условий, необходимых для сохранения жизни и здоровья людей, поддержания их работоспособности.

Спасательные работы - действия в зоне чрезвычайных ситуаций по спасению людей, материальных и культурных ценностей, защите окружающей Среды, ее локализации и подавлению или доведению до минимально возможного уровня воздействия характерных для нее опасных факторов.

К аварийно-спасательным работам относятся: мероприятия, связанные с розыском пострадавших, извлечение их из завалов, поврежденных транспортных средств, горящих зданий, эвакуация (вынос, вывод, вывоз) людей из зоны ЧС, оказание первой медицинской и других видов помощи пострадавшим.

К неотложным работам относятся: локализация и тушение пожаров, укрепление конструкций сооружений, угрожающих обвалом, восстановление энергетических и коммуникационных сетей, линий связи, дорог и сооружений для выполнения спасательных работ, вывоз материальных ценностей и др.

Другие неотложные работы – это деятельность по всестороннему обеспечению аварийно-спасательных работ, оказанию населению, пострадавшему в чрезвычайных ситуациях, медицинской и других видов помощи, созданию условий, минимально необходимых для сохранения жизни и здоровья людей, поддержания их работоспособности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

К стихийным бедствиям относят явления природы, возникающие, как правило, внезапно и приводящие к нарушению нормального функционирования экономики государств, иногда гибели людей и уничтожению материальных ценностей.

В их числе такие явления, как землетрясения, наводнения, бури, тайфуны, оползни, сели, штормы и другие. На земном шаре ежегодно происходит большое количество стихийных бедствий, ущерб от которых исчисляется значительными суммами денежных средств, а человеческие жертвы — десятками и сотнями тысяч.

Для оказания помощи пострадавшим от стихийных бедствий и ликвидации последствий ЧС привлекаются, прежде всего, территориальные органы Министерства чрезвычайным ситуациям, части и подразделения Вооруженных сил и других силовых министерств и ведомств.

Руководство спасательными и неотложными аварийно-восстановительными работами осуществляют специально создаваемые комиссии (правительственные, областные, городские, ведомственные), в состав которых обычно входят представители местных органов исполнительной власти и представители Вооруженных сил, чрезвычайных ситуаций Республики Узбекистан.

ЧС природного характера могут привести к повреждению пути, разрушению мостов и дамб, к обрыву линий электропередач, что создает серьезную угрозу безопасности движения железнодорожного транспорта.

Опыт показал, что в числе стихийных бедствий, нарушающих работу железнодорожного транспорта, существенную долю составляют такие, как заносы железнодорожного пути, оползни, селевые потоки и наводнения. Кроме стихийных бедствий, бесперебойность работы железнодорожного транспорта нарушается другими чрезвычайными обстоятельствами, связанными с нарушением безопасности движения поездов.

Чрезвычайные ситуации - это особый режим работы железнодорожного транспорта, вводимый или возникающий в связи с исключительными внутренними или внешними обстоятельствами.

Нарушения безопасности движения поездов вызывают серьезные осложнения в работе сети железных дорог, наносят крупный материальный урон, приводят к человеческим жертвам.

Несмотря на внедрение новых технических средств, повышающих безопасность движения поездов, а также осуществление комплекса других мер, число аварий, крушений и катастроф на транспорте пока не снижается.

С ростом интенсивности движения, скоростей, весовых норм составов поездов возможности возникновения чрезвычайных ситуаций растут, при этом увеличивается и тяжесть их последствий.

Рис. 1. Размыв железнодорожного пути на перегоне

При возникновении (угрозе возникновения) чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, чрезвычайных экологических ситуаций,

в том числе эпидемий и эпизоотий, возникших в результате аварий, опасных природных явлений, катастроф, стихийных и иных бедствий, повлекших (могущих повлечь) человеческие жертвы, нанесение ущерба здоровью людей и окружающей природной среде, значительные материальные потери и нарушение условий жизнедеятельности населения и требующих проведения значительных аварийно-спасательных и других неотложных работ в условиях, когда чрезвычайное положение не введено, специально подготовленные воинские части (подразделения) гарнизона привлекаются для предупреждения и ликвидации указанных чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера (устранения угрозы их возникновения) или для оказания помощи пострадавшему населению приказом (распоряжением) командующего войсками военного округа согласно плану взаимодействия военного округа с территориальными органами Министерства чрезвычайным ситуациям и плану действий органов военного управления и войск округа по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций.

В тех случаях, когда на получение приказа (распоряжения) командующего войсками военного округа нет времени, специально подготовленные воинские части (подразделения) могут быть привлечены решением начальника гарнизона (командира соединения, воинской части) согласно плану мероприятий по выполнению задач гарнизонной службы.

Начальник гарнизона (командир соединения, воинской части) немедленно докладывает о принятом решении в порядке подчиненности.

Воинским частям (подразделениям), выделенным для предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, начальник гарнизона (командир соединения, воинской части) ставит задачу, в которой указывает: кто руководит проведением аварийно-спасательных и других неотложных работ, способ передвижения в зону происшествия (бедствия), придаваемые технические средства, требования безопасности, срок выполнения поставленной задачи, вооружение, форму одежды, порядок управления, технического и тылового обеспечения.

Для уточнения обстановки в зоне чрезвычайной ситуации природного и техногенного характера и выработки предложений по ее нормализации предварительно в этот район могут направляться оперативные группы.

Специально подготовленные воинские части (подразделения), пожарные команды воинских частей гарнизона привлекаются к выполнению мероприятий по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера в соответствии со своим предназначением.

В гарнизоне (в месте дислокации воинской части, на территории военного городка) при необходимости организуется контроль за состоянием окружающей природной среды.

О прибытии к месту назначения командир воинской части (подразделения) немедленно докладывает старшему воинскому начальнику в зоне чрезвычайной ситуации природного и техногенного характера или руководителю ликвидации чрезвычайной ситуации природного и техногенного характера и по его указанию организует выполнение поставленной задачи.

При невозможности получить указания старшего воинского начальника в зоне чрезвычайной ситуации природного и техногенного характера или руководителя ликвидации чрезвычайной ситуации природного и техногенного характера командир воинской части (подразделения) самостоятельно приступает к выполнению поставленной задачи, согласовывая свои действия с органами исполнительной власти (органами местного самоуправления) и с выделенными по их распоряжению силами и средствами.

В случае возникновения чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера непосредственно в гарнизоне (в месте дислокации воинской части, на территории военного городка, объекта Вооруженных сил, других войск, воинских формирований и органов) организует аварийно-спасательные и другие неотложные работы и руководит ими начальник гарнизона (командир воинской части, начальник объекта).

Порядок действий воинских частей (подразделений) при тушении пожара определяется Уставом внутренней службы Вооруженных сил Республики Узбекистан соответствующими нормативными правовыми актами Министерства обороны Республики Узбекистан.

Аварийно-спасательные работы включают:

разведку участков проведения работ;

локализацию и тушение пожаров на участках проведения работ и путях подхода к ним;

розыск пораженных и извлечение их из-под завалов; оказание доврачебной, а при возможности первой врачебной помощи пострадавшим и эвакуация их в лечебные учреждения;

вывод населения из опасных зон (сильно зараженных или затапливаемых районов) в безопасные места;

санитарную обработку людей и специальную обработку участков местности.

Неотложные работы включают:

устройство проходов и проездов в завалах и на зараженных участках;
локализацию аварий и устранение повреждений на газовых, энергетических и других сетях;

укрепление или обрушение конструкций зданий и сооружений, угрожающих обвалом, препятствующих безопасному движению и проведению аварийно-спасательных работ.

Запрещается подчинять воинские части (подразделения) представителям органов исполнительной власти (органов местного самоуправления).

Для охраны имущества, оставшегося или вынесенного с места аварии, катастрофы или стихийного бедствия, назначаются временные караулы:

от воинских частей (подразделений, военных комендатур), выделенных для ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, - приказом командира воинской части (подразделения, военного коменданта гарнизона). Эти караулы подчиняются командиру воинской части (подразделения, военному коменданту гарнизона);

от иных воинских частей (подразделений) - по распоряжению начальника гарнизона. Эти караулы подчиняются командиру воинской части (подразделения), от которой они назначены, начальнику гарнизона и дежурному по гарнизону (воинской части).

Командир воинской части, от которой выделяются подразделения (команды) для предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, отдает письменный приказ об их убытии с приложением списков личного состава убывающих подразделений (команд).

В каждом гарнизоне в соответствии с приказами вышестоящих начальников и на основании решения начальника гарнизона разрабатывается план мероприятий по выполнению задач гарнизонной службы. Составными разделами этого плана являются мероприятия, обеспечивающие:

введение в гарнизоне чрезвычайного положения и обеспечение его режима, а также действия войск при возникновении (угрозе возникновения) чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера;

выполнение задач гражданской (местной) обороны гарнизона, а также взаимодействие с территориальными органами Министерства Чрезвычайным ситуациям;

привлечение войск для борьбы со стихийными бедствиями, а также к аварийно-восстановительным работам при крушении поездов, авариях, происшествиях на железнодорожном транспорте осуществляется по приказу командующего войсками военного округа. В исключительных случаях войска

могут быть привлечены к выполнению задач по ликвидации чрезвычайных ситуаций решением начальника гарнизона, который немедленно докладывает об этом командующему войсками военного округа.

Войскам, выделенным для борьбы со стихийным бедствием и в других чрезвычайных ситуациях, начальник гарнизона ставит задачу и указывает:

- в чье подчинение поступает каждая воинская часть (подразделение);
- способ передвижения;
- придаваемые силы и средства;
- срок выполнения поставленной задачи;
- ВВСТ, экипировку;
- порядок МТО.

По прибытии к месту назначения командиры воинских частей (подразделений) немедленно являются к лицу, в распоряжение которого они назначены, и по его указанию (согласованию) организуют выполнение поставленной задачи.

Выделенные для борьбы со стихийными бедствиями и в других чрезвычайных ситуациях воинские части, подразделения или команды запрещается подчинять представителям местных органов власти или органов транспорта.

Обращения о привлечении войск для борьбы со стихийными бедствиями и в других чрезвычайных ситуациях на транспорте обычно исходят от руководителей железных дорог (начальников унитарное предприятие Региональной железнодорожной узлы (МТУ УК) - “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ), руководителей регионов железных дорог или председателей специально создаваемых комиссий.

Планирование мероприятий по привлечению войск для борьбы со стихийными бедствиями и чрезвычайным ситуациям осуществляется с административно-территориальным управлением штаба военного округа с привлечением управлений и служб военного округа.

Привлечение войск при стихийных бедствиях и других чрезвычайных ситуациях на транспорте должно осуществляться только в крайне необходимых случаях. При этом необходимо привлекать минимально необходимое количество личного состава и техники.

Определяя это количество, следует учитывать:

- объем и характер разрушений (заносов); время года;
- погодные условия;
- наличие подъездов и подходов к объекту работ;

технологии работ и другие обстоятельства.

Определение объема выполняемых работ осуществляется на основании информации руководителя работ (председателя комиссии) и представителя от войск. Объем работ личного состава исчисляется в человеко-днях, а техники - в машино-часах.

Таким образом, привлечение войск для борьбы со стихийными бедствиями и в других чрезвычайных ситуациях на железнодорожном транспорте, как показывает опыт, является мерой исключительной, но в то же время необходимой, помогающей работникам транспорта в короткие сроки восстанавливать нарушенное движение.

Обладая высокой организованностью, части и подразделения войск, привлекаемые к работам, выполняют их, как правило, оперативно и в установленные сроки.

Заблаговременное планирование мероприятий по привлечению войск для борьбы со стихийными бедствиями осуществляется в тех случаях, когда они носят систематический характер.

В представляемых данных должно быть указано:

- наименование железной дороги;
- наименование регионов железных дорог;
- перечень железнодорожных участков;
- перечень транспортных объектов, на которых планируется осуществлять работы;
- желательное количество выделяемых сил и средств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Изложенные материалы по прогнозированию обстановки в районах чрезвычайных ситуаций на железнодорожном транспорте, по планированию мероприятий по защите от чрезвычайных ситуаций обеспечивают подготовку высококвалифицированных кадров в области защиты от чрезвычайных ситуаций, способных решать задачи по предотвращению и ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера.

Главной целью управления в зонах чрезвычайных ситуаций на железнодорожном транспорте является обеспечение наиболее эффективного использования сил и средств, в результате чего спасательные работы выполняются в полном объеме, в кратчайшие сроки, с минимальными потерями людей и материальных ценностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Закон Республика Узбекистан «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера» от 20 августа 1999 г.
2. Цыцарева М.Б. Предупреждение и ликвидация чрезвычайных ситуаций на железнодорожном транспорте// Хабаровск: ДВГУПС, 2014.
3. Федеральный закон от 21.12.1994г. №68-ФЗ «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера», гл.1, ст.1.
4. Работа органов военных сообщений и транспорта в условиях чрезвычайных ситуаций, локальных войнах и вооружённых конфликтов: Учебное пособие. – СПб.: ВАМТО, 2020. 335 с.
5. В программе Сэндай хадли по снижению риска катастроф на 2015-2030 годы «О мерах по реализации в Республике Узбекистан» //Постановление УПР ВМ от 12 апреля 2019 года № 299.
6. Маккамбаев П.А., Разиков Р.С. «Чрезвычайные ситуации и гражданская охрана на железнодорожном транспорте» Т.ТашИИТ 2018 г. 23-43 страницы.
7. Закон Республики Узбекистан «О безопасности гидротехнических сооружений» от 20 августа 1999 года «2015-2030 yillarda ofatlar xavfini kamaytirish bo‘yicha Senday xadli dasturi»ni O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida // O‘pR VM 2019 yil 12 aprel, 299-son qarori.
8. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 201 «О мерах по предупреждению и ликвидации катастрофических последствий, связанных с паводковыми, селевыми потоками и оползневыми явлениями».
9. Шахобидинов, В. Э., & Разиков, Р. С. (2022). ОСОБЕННОСТИ ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИЙ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(8), 343-351.
10. Абдазимов Ш. Х.; Курбанов Г. А.; Мамадалиев Н. “Оползневые процессы влияющие на транспортные объекты и их прогнозирование” производство. технология. экология. (протэк‘21). -142 стр, 2021-год.
11. Shahobiddinov, V. E., Khodjayev, O. S., & Oripov, S. G. (2021). TEMIR YO‘L TRANSPORTIDA SODIR BO‘LGAN TABIIY VA TEXNOGEN TUSDAGI FAVQULODDA VAZIYATLAR OQIBATLARINI BARTARAF ETISHDA AVARIYA QUTQARUV ISHLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 987-994.

12. Абдазимов Ш. Х., Шахобидинов В.Э. (2022) “ВЛИЯНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРА НА ЖЕЛЕЗНУЮ ДОРОГУ В ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ РАЙОНАХ ПРИ ПЕРЕВОЗКЕ ОПАСНЫХ ГРУЗОВ. АВАРИЙНО-ВОСТОКОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПРИ ЧС” O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FAVQULODDA VAZIYATLAR VAZIRLIGI AKADEMIYASI "Yong‘in-portlash xavfsizligi" ilmiyamaliy elektron jurnal "Пожаро-взрыво безопасность" научно-практический электронный журнал ISSN 2181-9327 № 1 (8), 2022, 188-195.
13. Шахобидинов, В. Э., & Разиков, Р. С. (2022). ОСОБЕННОСТИ ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИЙ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(8), 343-351.
14. Shaxobidinov, V., & Oripov, S. (2022). TEMIR YO ‘L TRANSPORTI ORQALI XAVFLI YUKLARNI TASHISHNI TASHKIL ETISH MASALLARI VA AVARIYA OQIBATLARINI OLDINI OLISH. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(9), 81-88.
15. Abdazimov, S., Shaxobidinov, V., Nurmamatov, S., & Oripov, S. (2022). XAVFLI YUKLARNI TASHISHDA FAVQULODDA TEXNOGEN HOLATLARNI TEMIR YO ‘L TRANSPORTIGA TASIRI. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(11), 510-516.
16. Шахобидинов, В. Э. (2023). ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДА АВАРИЯ ҚУТҚАРУВ ВА БОШҚА ШОШИЛИНЧ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1-2), 283-298.

**YURIDIK TEXNIKUMLARDA HUQUQSHUNOS MUTAXASSISLIGI
BO‘YICHA KADRLARNITAYYORLASHDA KREDIT-MODUL TIZIMINI
QO‘LLASHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI**

Norboboyev Baxtiyor Jaxongir o‘g‘li

Toshkent shahar yuridik texnikumi 2-bosqich o‘quvchisi

Ilmiy rahbar: Isroilov Asilbek Fozilovich

Toshkent shahar yuridik texnikumi o‘quv-metodik bo‘lim boshlig‘i

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Adliya vazirligi yuridik texnikumlarida ta‘lim tizimini tashkil etish, kredit-modul tizimini qo‘llash, yurispuridensiya mutaxassisligi bo‘yicha kadrlarni tayyorlashning o‘ziga xos jihatlari, kredit-modul tizimining yaratilish tarixi va kredit-modul tizimining mohiyatini aniqlashga qaratilgan.

***Kalit so‘zlar:** Kredit-modul, tanlov fan, ECTS, akademik mobillik, GPA, reyting, ta‘lim dastur katalogi, sillabus, shaxsiy ta‘lim katalogi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье ставится задача определить организацию системы обучения в юридических техникумах Министерства юстиции, применение кредитно-модульной системы, особенности подготовки кадров в области юриспруденции, историю создания кредитно-модульной системы и сущность кредитно-модульной системы.

***Ключевые слова:** Кредитный модуль, элективный предмет, ECTS, академическая мобильность, средний балл успеваемости, рейтинг, каталог образовательных программ, силлабус, каталог персонального образования.*

ABSTRACT

This article aims to determine the organization of the educational system in the legal technical schools of the Ministry of Justice, the application of the credit-module system, the specific aspects of the training of personnel in the field of jurisprudence, the history of the creation of the credit-module system and the essence of the credit-module system.

***Key words:** Credit module, elective subject, ECTS, academic mobility, GPA, rating, educational program catalog, syllabus, personal education catalog.*

KIRISH

Xabaringiz bor, O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta‘lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 359-sonli Qarori qabul qilingan.

Ushbu qaror va nizom asosida Yuridik texnikumlarda ta'lim tizimi tashkil etilib kelinmoqda. Quyida ushbu qaror va nizom bilan batafsil tanishib chiqamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2020-yil 29-apreldagi PF-5987-son Farmoniga muvofiq, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi Toshkent davlat yuridik universiteti hamda yuridik texnikumlarda kredit-modul tizimini (Kredit to'plash va ko'chirishning Yevropa tizimini) joriy etish belgilangan.

*Ushbu tizimga ko'ra o'quv rejasi **majburiy** va **tanlov fanlari** asosida ishlab chiqiladi hamda ta'lim oluvchiga o'zining ta'lim dasturini mustaqil shakllantirish imkoniyati yaratiladi.* Ta'lim oluvchi tomonidan muayyan modul (fan) bo'yicha o'zlashtirilgan o'quv yuklamasi kreditlar asosida hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikumlarida o'quv yili (semestr) boshida o'quvchilarning shaxsiy ta'lim trayektoriyasi shakllantiriladi, o'quvchilar fan (modul) va o'qituvchilarni tanlash bo'yicha ro'yxatdan o'tkaziladi hamda akademik guruhlar shakllantiriladi. Har o'quv yilida o'quv rejasiga muvofiq dars jadvali shakllantiriladi va o'quv jarayoni amalga oshiriladi hamda doimiy ravishda ta'lim natijalari bo'yicha talabaning kreditlari hisoblanadi.

Shuningdek, yuridik texnikumlarda ta'lim sifati, pedagogik faoliyat darajasi, o'quv-metodik ishlar, o'quvchilar va bitiruvchilar bilimni tavsiflovchi ma'lumotlar bazasini tizimli shakllantirish hamda ularni reyting indikatorlariga muvofiq baholash asosida yuridik texnikumlarning har yili yangilab boriladigan reytingi joriy qilingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yuridik texnikumlarida ta'limning kredit-modul tizimida o'quv jarayonini tashkil etish tartibi to'g'risidagi **Nizomga** ko'ra:

Yuridik texnikumlarda o'quv jarayonida kredit-modul tizimi Kredit to'plash va ko'chirishning Yevropa modeli (**European Credit Transfer and Accumulation System — ECTS**)ga muvofiq tashkil qilinadi.

O'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etishning tashkiliy masalalariga oid ma'lumotlar, shu jumladan, ta'lim dasturi, fanlar katalogi, akademik mobillikni ta'minlash, ta'lim to'g'risidagi ma'lumotnoma, kreditlarni tan olish va ko'chirib o'tkazishga taalluqli hujjatlar hamda diplomga ilovaning shakllari, shuningdek, akademik mobillik davrida o'quvchining bilim darajasini aniqlash bo'yicha ko'rsatkichlar va boshqa zarur hujjatlar namunalari TDYU tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Yuridik texnikumlarning o'quv yili uchun ta'lim dasturi tuzilmasi bir yoki bir nechta modullardan iborat ta'lim elementlaridan tashkil topgan bo'lib, TDYU kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Ta'lim dasturi auditoriya mashg'ulotlari, ilmiy loyihalar, mustaqil ta'lim, amaliyot va boshqa ta'lim elementlaridan iborat bo'lishi mumkin.

Ta'lim dasturida kreditlarning miqdori o'quv yuklamasi asosida ko'rsatiladi. Ta'lim dasturi katalogi va o'qitish sharoitlari to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar yuridik texnikumning rasmiy veb-saytiga qulay yuklanadigan shaklda o'quv yili boshlanishidan kamida bir oy oldin joylashtiriladi va e'lon qilib boriladi. Yuridik texnikumlarda o'quv jarayoni o'quv (auditoriya mashg'ulotlari, amaliyot va mustaqil ishlarning tashkil etilishi) va nazorat (modullar bo'yicha bilimlar o'zlashtirilishini va ularning natijalarini baholash) tadbirlaridan tashkil topadi.

O'quv jarayoni o'quvchilar, pedagog xodimlar va ma'muriyat o'rtasida ochiq muloqot shaklida o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv asosida rejalashtiriladi. Ushbu jarayonda o'quvchilarning talab va istaklari muhokama qilinadi. Barcha manfaatdor tomonlar ta'lim dasturining yaratilishi va o'zlashtirilishining konstruktiv muhokamasiga jalb etilishi mumkin. Bunday muhokamalarda o'quvchilar vakillari ovoz berish huquqi orqali ishtirok etishlari mumkin.

O'quv jarayonini rejalashtirish quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Ta'lim dasturi katalogi va o'quv rejasini ishlab chiqish;
2. Modullarning o'quv dasturini (sillabusni) ishlab chiqish;
3. O'quv rejasini va tanlov fanlari ro'yxatiga mos ravishda o'quvchilarning shaxsiy ta'lim trayektoriyasini shakllantirish;
4. O'quv jarayoni jadvalini tuzish;
5. Akademik guruhlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlari jadvalini tuzish.

O'quv rejasiga o'quvchilar tomonidan ixtiyoriy ravishda o'zlashtiriladigan qo'shimcha kreditlar ajratiladigan ta'lim elementlari kiritiladi. O'quvchining jamoat ishlaridagi, ilmiy to'garaklar, yuridik klinikalar faoliyatidagi ishtiroki hamda xorijiy mutaxassislar tomonidan o'tkaziladigan qisqa muddatli kurslardagi ishtiroki rag'batlantirilib, kreditlar ajratiladi.

O'quvchi o'quv yuklamasidan tashqari o'z ixtiyoriga ko'ra ro'yxati taqdim etiladigan qo'shimcha fanlarni (modullarni) yoki boshqa fakultet va ta'lim yo'nalishi o'quv rejasining tanlov fanlarida mavjud fanlar ro'yxatidan qo'shimcha fanni tanlab to'lov-kontrakt asosida o'qishiga ruxsat etiladi. Bunda qo'shimcha o'zlashtirilgan fanlar o'quvchi o'quv yuklamasiga (kreditlar hajmiga) qo'shiladi hamda diplom ilovasida qayd etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan akademik davr shakli nazariy ta‘lim davri semestr, trimestr va boshqa shakllarda o‘rnatilishi mumkin, shuningdek, o‘quv jarayonini tizimli tashkil etish uchun dars mashg‘ulotlarini boshlash vaqti va smenasi belgilanadi.

Akademik davr davomida o‘quvchi tomonidan to‘planishi lozim bo‘lgan kreditlar miqdori o‘quv rejasida ko‘rsatilgan **majburiy** va **tanlov modullarini** o‘z ichiga oladi.

Majburiy va tanlov modullari tarkibi hamda ularni o‘rganishga ajratiladigan kreditlar miqdori TDYU tomonidan mustaqil belgilanadi. O‘quvchilar shaxsiy ta‘lim trayektoriyasida belgilangan tanlov modullari doirasida fanlarni mustaqil tanlashi mumkin. O‘quvchilarning shaxsiy ta‘lim trayektoriyasini shakllantirish tartibi TDYU tomonidan belgilanadi.

Yuridik texnikumlarda o‘quvchi ***bir semestrda 30 kredit, bir o‘quv yilida 60 kredit*** to‘plashi kerak. Semestr davomida o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan kreditlar hajmi o‘quv rejasida ko‘rsatilgan majburiy va tanlov fanlarini o‘z ichiga oladi. O‘quvchi o‘zining shaxsiy ta‘lim trayektoriyasini shakllantirishda har bir semestr uchun 30 kredit hajmidagi fanlarni o‘zlashtirishni nazarda tutishi, ular tarkibida o‘quv rejasidagi majburiy fanlar bo‘lishi shart.

Yuridik texnikumlarning bitiruvchilari TDYUda ikkinchi kursdan o‘qishini davom ettirish huquqiga ega ekanligini inobatga olib, TDYUning birinchi kursidagi kreditlarini (60 kredit) yuridik texnikumlarda to‘playdi. TDYUning birinchi kursidagi to‘planishi lozim bo‘lgan kreditlarning yuridik texnikumning qaysi kursi davomida (birinchi yoki ikkinchi kurs yoxud ikkala kursda) to‘planishi TDYU tomonidan belgilanadi. Yuridik texnikumlarda o‘quv yuklamasi hajmi Adliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Fanlarni tanlash imkoniyati

O‘qishning dastlabki yillarida soha bo‘yicha umumiy bilimga ega bo‘lgandan so‘ng talabalarda ayrim yo‘nalish va fanlar bo‘yicha chuqurroq bilimga ega bo‘lish va kelajakda shu yo‘nalishda ishlashga ishtiyoq paydo bo‘lishi tabiiy. Talabalar yildan-yilga mutaxassis sifatida shakllanib borar ekan, ular uchun o‘qish dasturidagi ayrim fanlarning ahamiyati ortib, ayrim fanlarning ahamiyati kamayib boradi. Hozirda universitetlar, texnikumlar qat’iy belgilab qo‘yilgan o‘quv dasturlari asosida ish yuritadi. Ya’ni, talabalar o‘qishga kirgandan boshlab to bitirgunga qadar dasturda belgilangan barcha fanlarni o‘rganishga majbur. Bu qay darajada to‘g‘ri? Ta‘lim muassasasida ta‘lim olayotgan talabalar qat’iy belgilangan standart o‘quv dasturi asosida ta‘lim olishi shartmi? Dasturdagi barcha fanlar har bir talabaning qiziqishlari, kelajak rejalariga to‘g‘ri kelmasa-chi?

Aslida, har bir talaba o‘z qiziqishlari, imkoniyatlari, kelajakda qaysi kasbni egallashi va bu uchun kerakli fanlarni universitet ma‘muriyatidan ko‘ra yaxshiroq biladi. Talabani majburlab xonada olib o‘tirish mumkin, lekin uning fikr va e‘tiborini xonada ushlab o‘tirib bo‘lmaydi. **Kredit-modul tizimiga o‘tishning muhim jihatlaridan yana biri bu – o‘quv dasturiga tanlov fanlarining kirib kelishidir.** Unga ko‘ra, talabalar o‘qishning dastlabki yillarida sohaga oid asosiy, umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirib, soha bo‘yicha umumiy bilimni egallab olganlaridan so‘ng, sohaga oid maxsus fanlarni o‘z qiziqishlaridan kelib chiqib o‘zlari tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunda ta‘lim muassasasi talabalarga o‘quv yili davomida taklif qilinayotgan tanlov fanlarning ro‘yxatini va ular haqida batafsil ma‘lumot taqdim etadi. Talabalar esa ushbu ro‘yxat va ma‘lumotlar asosida o‘zlari qiziqqan fanlarni tanlaydilar. Bu jarayon har bir talaba o‘zining o‘qish dasturini ma‘lum ma‘noda o‘zi shakllantirishiga imkon yaratadi. Ya‘ni, guruhda 50 nafar talaba bo‘lsa, ularning har biri o‘z qiziqishlariga ko‘ra o‘z o‘qish dasturlariga ega bo‘lishadi. Tanlov fanlari soni kursdan-kursga ko‘payib borishi zarur bo‘ladi. Chunki talaba kursdan-kursga o‘tgan sari mutaxassis sifatida shakllanib boradi va unda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati ham shakllanib boradi. Ta‘lim muassasalari esa asta-sekinlik bilan talabalarga o‘z fakultetlaridan tashqarida, ya‘ni boshqa fakultetlardan ham tanlov fanlari olishga imkoniyat yaratishlari zarur. Fanlarni tanlash amaliyoti nafaqat talabalar uchun o‘zlari xohlagan yo‘nalish bo‘yicha chuqurroq bilim olishlariga imkoniyat yaratadi, balki o‘quv dasturidagi fanlar tarkibi tabiiy ravishda saralanib borishiga ham xizmat qiladi. Chunki talabalar qiziqish va ehtiyojlariga javob bermaydigan fanlar dasturini tark etib borishadi, o‘rganayotgan fanlari ro‘yxatini davr talablari va qiziqishlariga moslashtirishadi. Bunda o‘qituvchi uning fani o‘ziga yetarli miqdorda talabalarni jalb qila olishi uchun doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, fanning talabalar uchun ahamiyatini saqlab qolish uchun darslar sifatini doimiy ravishda yaxshilab borishi zarur bo‘ladi. Aks holda ushbu fan o‘quv dasturidan chiqib ketishi va o‘qituvchi o‘z ishini yo‘qotib qo‘yishi mumkin bo‘ladi. Bu jarayon darslar sifati yaxshilanishiga ham xizmat qiladi. Fanlarni tanlash amaliyoti rivojlangan davlatlarda o‘zining foydasini isbotlagan amaliyotdir. Ulardagi fan taraqqiyoti, rivojlangan iqtisodiyot, mutaxassislarning salohiyati xususan ta‘limdagi aynan shu jihat bilan ham bog‘liq. Kredit-modul tizimi tarixi, uning paydo bo‘lishi fanlarni tanlash amaliyoti bilan chambarchas bog‘liq. Ya‘ni, kredit-modul tizimining yuzaga kelishiga tanlov fanlari amaliyoti sabab bo‘lgan. Shunday ekan, agar ta‘lim muassasasi o‘zida kredit-modul tizimini joriy etsa-yu, o‘quv dasturlariga fanlarni tanlash imkoniyatini olib kirmasa, ushbu ta‘lim muassasasi tom ma‘noda kredit-modul tizimida faoliyat yuritayti, deb bo‘lmaydi.

O‘quvchilar o‘zlashtirishini baholash tizimi

Yuridik texnikumlarda ta‘til vaqtida, qoida tariqasida, **yozgi semestr** tashkil etilishi mumkin. Yozgi semestr modullarni o‘zlashtirish (akademik qarzlarni topshirish), o‘quv dasturidagi farqlarni yo‘qotish maqsadida **pullik asosda** tashkil qilinadi.

Yozgi semestrning davomiyligi o‘quv jarayonining grafigi asosida yo‘nalishlar, mutaxassisliklar va kurslar kesimida belgilanadi. Bunda, o‘quvchilar bilimni baholash amalda belgilangan tartib asosida tashkil etiladi va yozgi semestrga jalb qilingan pedagog xodimlarga **soatbay asosida** ish haqi to‘lanadi.

O‘quvchilar o‘zlashtirishi natijalari **transkriptda** aks ettiriladi.

Kreditlarni ko‘chirish yuridik texnikumda baholash tizimini boshqa baholash tizimlariga konvertatsiya qilish jadvalini boshqa ta‘lim muassasasida tuzilgan shunga o‘xshash jadval bilan solishtirish asosida amalga oshiriladi.

O‘quvchilar akademik mobilligi va kreditlarni tan olish

Akademik mobillikni ta‘minlash va o‘quvchining kreditlarini boshqa yuridik texnikum tomonidan tan olinishida quyidagi hujjatlardan foydalaniladi:

1. ta‘lim dasturi (fanlar) katalogi;
2. ta‘lim to‘g‘risidagi kelishuv, ma‘lumotnoma va sertifikat.

Mazkur hujjatlar ta‘lim olish natijalarini aks ettiradi va yuridik texnikumga kreditlarni tan olish va ko‘chirib o‘tkazish uchun asos hisoblanadi.

O‘quvchi tomonidan yuridik texnikum ta‘lim dasturi bo‘yicha to‘plangan kreditlar miqdori boshqa yuridik texnikumda (TDYUda) belgilangan ta‘lim olish natijalariga muvofiq o‘zlashtiriladigan kreditlar miqdoriga teng hisoblanadi.

O‘quvchi jo‘natuvchi ta‘lim muassasasi tavsiyasiga asosan qabul qiluvchi ta‘lim muassasasiga akademik mobillikni amalga oshirish uchun zarur hujjatlarni topshiradi. Jo‘natuvchi ta‘lim muassasasi tomonidan o‘quvchiga belgilangan shakldagi transkript taqdim etiladi.

O‘quvchining akademik mobillik davrida o‘zlashtirilishi belgilangan ta‘lim elementlarini jo‘natuvchi ta‘lim muassasasining roziligisiz va u bilan kelishmasdan o‘zgartirish mumkin emas. Xorijdagi hamkor ta‘lim muassasalarining o‘quv dasturlarida belgilangan ta‘lim olish natijalari yuridik texnikumlarning o‘quv dasturi bo‘yicha ta‘lim olish natijalariga mos kelishi yoki ularni to‘ldirishi lozim.

Qabul qiluvchi ta‘lim muassasasida o‘quvchi tomonidan o‘zlashtiriladigan ta‘lim elementlari jo‘natuvchi ta‘lim muassasasining o‘quv dasturiga integratsiya qilinganligi, shuningdek, akademik mobillik davrida o‘quvchining bilim darajasini aniqlovchi ko‘rsatkichlarning jo‘natuvchi va qabul qiluvchi ta‘lim muassasalarining

baholash tizimlariga konvertatsiya qilinganligi akademik mobillik to'g'risidagi shartnomada aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Qabul qiluvchi ta'lim muassasasida o'zlashtiriladigan kreditlar miqdori yuridik texnikum (TDYU)da yoki xorijda o'qish davriga (6 oy yoki 1-2 yil) mutanosib bo'lishi kerak. Jo'natuvchi ta'lim muassasasi tomonidan o'quvchi akademik mobillik davrida o'zlashtirgan (to'liq yoki qisman) kreditlar tan olinadi. O'quvchi jo'natuvchi ta'lim muassasasiga qaytib kelgach, akademik mobillik davrida to'plangan kreditlar miqdoridan kelib chiqqan xolda amaldagi tartib- qoidalar asosida uni keyingi kursga o'tkazish yoki kursda qoldirish belgilanadi.

O'quvchilarni o'qishdan chetlashtirish, qayta tiklash, kursdan kursga o'tkazish

Yuridik texnikum o'quvchilarini o'qishdan chetlashtirish qonunchilik hujjatlarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. O'quvchi chetlashtirilguniga qadar o'zlashtirgan kreditlar miqdori yuridik texnikum tomonidan to'liq hajmda hisobga olinadi. Chetlashtirilgan o'quvchiga belgilangan shakldagi ta'lim to'g'risidagi ma'lumotnoma beriladi. O'quvchilar qonunchilik hujjatlari asosida o'qishini qayta tiklash va ko'chirish huquqiga ega.

Bir fanga ajratilgan auditoriya soatining 30 foizini va undan ortiq soatni sababsiz qoldirgan o'quvchi ushbu fandan chetlashtirilib, yakuniy nazoratga kiritilmaydi hamda mazkur fan bo'yicha tegishli kreditlarni o'zlashtirmagan hisoblanadi. Yakuniy nazorat turiga kiritilmagan yoki kirmagan, shuningdek, ushbu nazorat turi bo'yicha qoniqarsiz baho olgan o'quvchi akademik qarzdor hisoblanadi.

Akademik qarzdor o'quvchilar ta'til vaqtida yoki keyingi semestrlar mobaynida tegishli fanlardan o'zlashtirilmagan kreditlar miqdoriga mos ravishda bazaviy to'lov-kontrakt miqdoridan kelib chiqqan holda to'lovni amalga oshirgandan so'ng o'zlashtirilmagan fanlarni o'z hisobidan qayta o'qish huquqiga ega bo'ladi.

TDYU kengashi qarori bilan auditoriya soatini sababsiz qoldirish foizi qisqartirilishi va akademik qarzdorlikni bir marta bepul topshirishga ruxsat berilishi mumkin.

O'quvchini kursdan kursga o'tkazish uning GPA qiymatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Yuridik texnikumlar o'quvchilarini kursdan kursga o'tkazishda GPA ko'rsatkichi TDYU tomonidan belgilanadi. GPA ko'rsatkichini to'play olmagan o'quvchi qayta o'qish uchun tegishli kursda qoldiriladi.

Semestr va o'quv yili yakuni natijalari bo'yicha akademik qarzdorligi bor ta'lim oluvchilar o'qishdan chetlashtirilmaydi va kursda qoldiriladi.

Kursda qolgan o'quvchilar faqat qarzdor bo'lgan modullarni o'zlashtirib ularga mos ravishda shartnoma mablag'larini to'laydi. Shartnoma asosida bir kursda qayta

o'qish soni chegaralanmaydi. O'quvchi ikkinchi kursni tugatgandan so'ng ikkala bosqichlari uchun belgilangan eng kam kreditlar miqdorini to'plab, shartnoma to'lovidan qarzi bo'lmasa "bitiruvchi" maqomiga ega bo'ladi. Bunda bitiruvchi maqomiga ega o'quvchi modullarni mustaqil o'zlashtirgan holda muntazam ravishda o'tkaziladigan imtihon sessiyalarida imtihon topshirish yoki yakuniy davlat attestatsiyasidan shartnoma-to'lov asosida o'tish uchun murojaat qilishi mumkin.

O'quvchi o'quv rejasida nazarda tutilgan kreditlarni to'plasa, shu jumladan yakuniy davlat attestatsiyasidan muvaffaqiyatli o'tsa o'rta maxsus professional ma'lumot darajasiga ega bo'ladi.

Yuridik texnikumlarni muvaffaqiyatli tamomlab TDYUga o'qishga yakka tartibdagi suhbat orqali qabul qilingan talabalarning TDYUning birinchi kursi uchun yuridik texnikumlarda to'plangan kreditlari TDYU kengashi qarori bilan ko'chiriladi. Yuridik texnikumlarda ta'lim olishning to'lov qiymati qonunchilik hujjatlariga muvofiq Adliya vazirligi tomonidan mustaqil belgilanadi.

O'quv yili uchun to'lov-kontrakt 60 kredit miqdorida hisoblanadi. O'zlashtirishlari shart bo'lgan (majburiy va tanlov modullar doirasida) kreditlardan tashqari o'quvchilarga o'z ixtiyorlari bilan qo'shimcha modulni qo'shimcha to'lov asosida o'zlashtirishiga ruxsat etiladi.

Fanlar bo'yicha qayta ta'lim olish uchun to'lov qiymati Adliya vazirligi tomonidan butun o'quv yilining kontrakt summasidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qayta ta'lim olish uchun to'lov mexanizmi Adliya vazirligi tomonidan bir kredit qiymatini hisoblash asosida belgilanadi. Bir kredit qiymati o'quv yili davomidagi ta'lim olish uchun to'lanadigan bazaviy to'lov-kontrakt miqdorini rejalashtirilgan kreditlar miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Ta'lim dasturida belgilangan natijalarga erishish hamda kredit-modul tizimi to'g'ri va haqqoniy qo'llanilayotganligini aniqlash va baholash maqsadida o'quv jarayonining monitoringi o'tkaziladi. Monitoring yuridik texnikumlar va TDYU tomonidan so'rovnomalar, fokus-guruhlar, intervyu olish yoki erishilgan natijalarni tahlil qilish va boshqa usullarda amalga oshirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. "Kredit-modul tizimiga o'tish nima uchun kerak? Maqsad, mohiyat va afzallik" "Xalq so'zi online" gazetasi 05.08.2020-yil
2. *Hasanova M, Jumanova M* "Kredit-modul tizimi va uning amaliyotga joriy etilish tamoyillari" *Kiberlineyka*. (25-may 2022-yil)
3. O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 10.06.2021-yildagi 359-sonli Qarori.

4. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF A DEMOCRATIC SOCIETY. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS, 2(12), 130-134.
5. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yuridik texnikumlarida ta’limning kredit-modul tizimida o‘quvchilar bilimini nazorat qilish tartibi va baholash mezonlari to‘g‘risida Nizom (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirining buyrug‘i, 02.03.2022-yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami: 3351)

VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN TAYINLANADIGAN JINOIY JAZO TURLARI VA ULARNING O'ZIGA XOS JIHLTLARI

Shakirov Farrux Sharafovich

Toshkent shahar yuridik texnikumi 2-bosqich o'quvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda voyaga yetmaganlar huquqlarini ta'minlash davlat siyosati darajasidagi ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilab olingan. Ta'kidlash joizki, qo'yilgan barcha vazifalarning negizi bo'lib, eng avvalo, inson huquqlari himoyasining kafolatlarini so'zsiz ta'minlash, qonun hamda adolat ustuvorligini qaror toptirish hisoblanadi. Shu bois bizdan ushbu mas'uliyatli vazifalarni bajarish uchun Xorijiy davrlarlar qonunchiligini bilan taqqoslagan holda o'z vakolatlarimiz, bilimimiz, tajribamiz va bor imkoniyatlarimizni to'liq safarbar etish, bunda asosiy e'tiborni huquqbuzarliklarni barvaqt aniqlash hamda oldini olishga qaratish va bu borada bir qancha vazifalarni amalga oshirish, huquqiy mexanizimni ham takomillashtirish talab etiladi.

Kalit so'zlar: Jarima, jazo, ozodlikni cheklash, qamoq. ozodlikdan mahrum etish, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari.

АННОТАЦИЯ

Сегодня обеспечение прав несовершеннолетних определено как одна из приоритетных задач на уровне государственной политики. Стоит отметить, что в основе всех поставленных задач лежит, прежде всего, безусловное обеспечение гарантий защиты прав человека, определение приоритета закона и справедливости. Поэтому нас просят в полной мере мобилизовать наши силы, знания, опыт и все наши возможности для выполнения этих ответственных задач, по сравнению с законодательством зарубежных стран, сосредоточив внимание на своевременном выявлении и предупреждении нарушений, и в связи с этим ряда реализации задач, также требуется совершенствование правового механизма.

Ключевые слова: Штраф, наказание, ограничение свободы, лишение свободы. лишение свободы, обязательные общественные работы, исправительные работы.

ABSTRACT

Today, ensuring the rights of minors is defined as one of the priority tasks at the level of state policy. It is worth noting that the basis of all the assigned tasks is, first of all, unconditional provision of guarantees of human rights protection, determination of the priority of law and justice. Therefore, we are asked to fully mobilize our powers, knowledge, experience and all our capabilities in order to fulfill

these responsible tasks, in comparison with the legislation of foreign countries, focusing on early detection and prevention of violations, and in this regard, a number of implementation of tasks, improvement of the legal mechanism is also required.

Keywords: *Fine, punishment, restriction of liberty, deprivation of liberty, imprisonment, compulsory community service, correctional labor.*

KIRISH

Jinoyat qonunida belgilangan insonparvarlik va odillik prinsiplaridan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining oltinchi bo‘limida “Voyaga etmaganlar javobgarligining xususiyatlari” ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lib, ushbu bo‘lim XV-XVI boblarni o‘z ichiga oladi. Mazkur boblarda voyaga etmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jinoiy jazolar tizimi, jazo tayinlash qoidalari, jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilish masalalari aks ettirilgan. M.H.Rustamboev fikricha, sobiq Ittifoq davrida voyaga etmaganlar jinoyatchiligining oldini olish va unga qarshi kurashishga etarli darajada (ba’zi kamchiliklarini e’tiborga olmagan holda) e’tibor berilgan bo‘lsa ham, ammo jinoyat qonunidagi bunday jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan normalar shu vaqtgacha biror marta ham tizimlashtirilgan holda alohida bir bo‘limda berilmagan edi. Voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir qilinganida, davlat tomonidan ularning bu qilmishiga beriladigan jazoning kattalarga beriladigan jazoga nisbatan ancha yumshoqligi qadimgi quldorlik davlatlariga ham xos bo‘lganligini Rim davlatining “XII jadval qonunlari”da ham uchratamiz³.

Aytish kerakki, voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jinoiy jazolarda nomutanosibliklar mavjud. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarga jazo tayinlash murakkab jarayon hisoblanadi. JKning 81-moddasida voyaga yetmaganlarga tayinlanadigan jinoiy jazolar tizimi belgilab qo‘yilgan, ya’ni bunda ularga nisbatan tayinlanadigan jarima, majburiy jamoat ishlari, ahloq

tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash, ozodlikdan mahrum qilish jazolari nazarda tutiladi.

Jinoyat kodeksning 82-moddasida jarima jazosini qo‘llashga oid qoidalar belgilab qo‘yilgan. Jarima jazosi aybdordan davlat daromadiga Jinoyat kodeksda belgilangan miqdorda pul undirish hisoblanadi. Ushbu jazo voyaga yetmaganlarga nisbatan bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda tayinlanadi.

Agar mahkum jarima miqdorini olti oy muddat mobaynida to‘lashdan bo‘yin tovlasa, sud mazkur jazo turini majburiy jamoat ishlari yoki axloq tuzatish ishlari jazosiga almashtiradi. Bunda sud to‘lanmagan jarima miqdorini bazaviy hisoblash miqdorining bir baravari miqdoridagi jarimani majburiy jamoat ishlarining ikki soatiga tenglashtirgan holda hisoblab, majburiy jamoat ishlari tariqasidagi jazo bilan

almashtiradi yoki bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravari miqdoridagi jarimani axloq tuzatish ishlarining bir oyiga tenglashtirgan holda hisoblab, axloq tuzatish ishlari tariqasidagi jazo bilan almashtiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Voyaga etmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jarima jazosi ham ma'lum ma'noda muammolidir. Sababi, o'n uch yoshdan o'n olti yoshgacha bo'lgan shaxslarga, umuman olganda, voyaga etmaganlarga sodir qilgan jinoyati uchun jarima jazosi qo'llansa, jarimaning miqdorini ularning ota-onalari, qonuniy vakillari to'laydi, fikrimizcha, bunda jazoning tarbiyalash maqsadi o'z ahamiyatini yo'qotadi. Demoqchimizki, mamlakatimizda voyaga etmaganlarning ta'lim olish jarayoniga asosiy e'tibor beriladi, ular dars mashg'ulotlariga ta'sir ko'rsatmagan holda mehnat bilan shug'ullanishlari mumkin. Jarima jazosini ijro etish mexanizmi ham qonunchiligimizda aniq yo'lga qo'yilmagan, shuning uchun aksariyat holatlarda jazodan ko'zlangan maqsadiga erishish imkoni bo'lmaydi. Aytish mumkinki, mazkur jazoni ijrosini ta'minlash uchun voyaga etmagan shaxs boshqa bir jinoyatga qo'l urishi, masalan o'g'rilik jinoyatini sodir qilishi mumkin yoxud voyaga yetmagan shaxs uchun jarima jazosini ijro etish muammo bo'lmasligi, keyinchalik boshqajinoyat sodir etsa ham ushbu jazo orqali qutulishi, natijada jazodan ko'zlangan maqsadga erishilmasligi mumkin.

Sud tomonidan jarima jazosini voyaga yetmaganlarga qo'llashning ayrim xususiyatlari mavjud. Unga ko'ra, jarima jazosini voyaga etmaganlarga tayinlash to'g'risida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli fikrlar mavjud. M.D.Shargorodskiy: "...xalqni umumiy daromadning oshishi bilan jarimani, ayniqsa, kam ahamiyatli jinoyatlar uchun kengroq qo'llashga sharoit yaratiladi", debhisoblagan.

Jarima jazosini tayinlashda jazoning bu turini barcha voyaga etmagan jinoyatchilarga qo'llab bo'lmaydi. Shaxsiy daromadi yoki mulki bo'lmagan voyaga etmagan shaxsga jarimaning tayinlanishi, mahkum bunday jarimani to'lab bo'lganidan so'ng o'zining moddiy sharoitini tiklash maqsadida qonuniy choralar topolmasa yana yangi jinoyat sodir etish xavfi yuzaga keladi. Jazo sifatida jarimani qo'llash vaqtida sud har qanday jinoiy jazo kabi, voyaga etmagan shaxslarga nisbatan ham tayinlanadigan jazolar shaxsiy xarakterga ega ekanligini alohida hisobga olishi lozim. M.I.Kolsov fikricha, jarima jazosini tayinlashda voyaga yetmagan shaxsning mustaqil daromadga, ish haqi yoki mol-mulkka ega ekanligi e'tiborga olinadi. Shuning uchun voyaga etmagan shaxsga nisbatan jarima jazosini tayinlash vaqtida uning shaxsiy mablag'iga e'tibor qaratish kerak⁴.

Jarima jazosining miqdorini belgilashda, sud, bu jazo miqdori voyaga yetmagan jinoyatchining normal turmush sharoiti uchun zarur bo'lgan shart-sharoitdan mahrum

qilib qo‘ymasligi lozimligini e‘tiborga olishi kerak. Jarimani qo‘llash sud organlariga ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan qilmishlarga jazo tayinlashda imkon qadar jazo va javobgarlikni differentsiyalash va alohida yondashishni amalga oshirishiga yordam beradi.

Jarimani katta miqdorda belgilash faqatgina mahkumning emas, uning oilasini ham moddiy sharoitiga ta‘sir qiladi, degan e‘tirozlar o‘rinsiz, chunki o‘sha shaxsga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlash uning oilasiga bundan ham og‘irroq musibat, oqibatlar olib kelishi mumkin.

JKning 83-moddasida voyaga yetmaganlarga nisbatan qo‘llaniladigan axloq tuzatish ishlariga oid koidalar belgilangan. Axloq tuzatish ishlari – bu mahkumni sud hukmi bilan belgilangan muddatga majburiy ravishda mehnatga jalb qilib, uning ish haqidan davlat foydasiga muayyan miqdorda foiz undirish tariqasidagi jazo chorasi hisoblanadi. Mazkur jazo turi ham faqat mehnatga layoqatli voyaga yetmaganlarga tayinlanadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi quyidagicha tushuntirish bergan: “Axloq tuzatish ishlari pensiya yoshiga etgan, o‘n olti yoshga to‘lmagan shaxslarga, mehnatga qobiliyatsizlarga, homilador ayollarga, yosh bolasini boqish uchun ta‘tilda bo‘lgan ayollarga va harbiy xizmatchilarga nisbatan tayinlanmaydi”. Ushbu jazoni o‘tash aybdor voyaga yetmaganning o‘z ish joyida, agar u hech qayerda ishlamasa, ushbu jazo ijrosini nazorat qiluvchi organlar belgilab beradigan o‘zi yashaydigan hududdagi boshqa joylarda o‘taydi. A.Ibragimova fikricha, shaxs o‘n olti yoshga to‘lgandan so‘ng mehnatga layoqatli hisoblanishini e‘tiborga olib, o‘n olti yoshga to‘lmagan shaxsga nisbatan axloq tuzatish ishlari jazosini tayinlashda sud ayblanuvchining mehnat majburiyatlarini bajara olishini aniqlashi, agar ushbu jazoni bajarishga shaxsning xohishi bo‘lmasa jazo qo‘llashning samarasi bo‘lmasligini e‘tiborga olmog‘i lozim. Amaliyotdagi muammo shundaki, voyaga etmagan shaxs asosan kollej, litsey talabasi yoki maktab o‘quvchisi bo‘ladi, unga nisbatan ahloq tuzatish ishlari jazosi tayinlansa, majburiy ta‘lim prinsipiga zid kelishi mumkin.

Shu o‘rinda taklif sifatida aytishimiz mumkinki, voyaga yetmagan shaxslarga ahloq tuzatish ishlari jazosini tayinlayotganda uning o‘qish joyiga majburiy tartibda biriktirib qo‘yilishi, masalan, ma‘lum vaqtda darsda bo‘lish, ma‘lum vaqtda kutubxonada bo‘lish kabi majburiyatlarni yuklash lozim.

JKning 84¹-moddasida voyaga yetmaganlarga nisbatan ozodlikni cheklash jazosi belgilangan bo‘lib, ushbu jazo turi O‘zbekiston Respublikasining 2015 yil 10 avgustdagi O‘RQ 389-sonli Qonuni bilan kiritilgan. Ushbu jazo sud tomonidan mahkumga nisbatan yashash joyini u yoki bu sabab bilan tark etishni butunlay taqiqlashdan yoki sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan chiqishni cheklashdan

iborat bo‘lib, u bir oydan besh yilgacha muddatga tayinlanadi hamda sud tomonidan belgilanadigan organlar nazorati ostida o‘taladi. Ushbu jazo chorasi, e‘tibor beradigan bo‘lsak, voyaga etganlarga nisbatan bir oydan besh yilgacha, voyaga etmaganlarga nisbatan olti oydan ikki yilgacha tayinlanishi belgilangan.

Sud-huquq tizimini yanada demokratlashtirish va erkinlashtirish, aholining odil sudlovga bo‘lgan ishonchini oshirish, jamiyatda qonun ustuvorligini ta‘minlash va qonuniylikni mustahkamlash maqsadida 2016 yilning 21 oktyabrida qabul qilingan “Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF – 4850-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonining 6- bandida voyaga etmaganlar uchun nazarda tutilgan jinoiy jazolarni liberallashtirish, protsessual harakatlarni amalga oshirishda ularning huquqiy himoyasini kuchaytirish, shuningdek sudlanganlik holatini tugatish va sudlanganlikni olib tashlash muddatlari va asoslarini qayta ko‘rib chiqish nazarda tutilgan. Mazkur Farmon ijrosini ta‘minlash maqsadida JK 84¹-moddani quyidagi tahrirda, ya‘ni: ozodlikni cheklash voyaga etmagan mahkumlarga nisbatan asosiy jazo chorasi sifatida bir oydan ikki yilgacha muddatga tayinlanadi, deb bayon qilinishi maqsadga muvofiq.

JKning 50-moddasiga binoan, ozodlikdan mahrum qilish - mahkumni jamiyatdan ajratib jazoni ijro etish koloniyasi yoki turmaga joylashtirishdan iborat bo‘lgan jazo turi bo‘lib, ushbu jazo umumiy qoidaga ko‘ra, bir oydan yigirma yilgacha muddatga belgilanadi. Jinoyat kodeksining 85-moddasiga ko‘ra, voyaga yetmay turib ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat sodir etgan, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etgan yoxud qasddan uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan esa ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo tayinlanmaydi. Ahamiyatli jihati shundaki, voyaga yetmaganlarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosi mazkur Kodeksning 85-moddasida olti oydan o‘n yilgacha muddatga tayinlanadi, Jinoyat kodeksi 86- moddasining [ikkinchi](#), [uchinchi](#) va [to‘rtinchi](#) qismlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno, deb belgilangan. Vaholanki, voyaga etmaganlarga tayinlanadigan ushbu jazoning minimal darajasi voyaga etgan shaxslarga tayinlanadigan minimal darajadan ham ko‘p hisoblanadi.

Shuningdek, JKda ozodlikdan mahrum qilish jinoyat sodir etish paytida o‘n uch yoshdan o‘n olti yoshgacha bo‘lgan shaxslarga nisbatan:

b) og‘ir jinoyat uchun — olti yilgacha;

v) o‘ta og‘ir jinoyat uchun — o‘n yilgacha muddatga tayinlanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jinoyat sodir etish paytida o‘n olti yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan shaxslarga nisbatan:

b) og‘ir jinoyat uchun — etti yilgacha;

v) o‘ta og‘ir jinoyat uchun — o‘n yilgacha muddatga tayinlanadi⁵, deb ko‘rsatilgan.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo‘llaniladigan ozodlikdan mahrum qilish jazosi boshqa jazolarga nisbatan alohida ahamiyatga ega, ya‘ni bunda sodir etilgan jinoyat uchun insonni jamiyatdan ajratish, uni ozodlikdan mahrum qilish, uning muayyan huquqlarini cheklash, unga davlat nomidan majburlov choralarini qo‘llash nazarda tutiladi. Ozodlikdan mahrum qilish voyaga etmagan mahkumga, ayniqsa ozodlikdan mahrum qilishga birinchi marta hukm qilingan shaxslarga juda kuchli ta‘sir ko‘rsatadi, ijtimoiy adolatni tiklashga, yangi jinoyatlar sodir etilishining oldini olishga ko‘maklashadi. Bundan tashqari, mazkur jazoning jiddiy cheklovlari mavjud, ya‘ni ushbu jazo shaxsni jamiyatdan ajratishdan tashqari, erkin harakatlanish, dam olish vaqtini tanlash, mehnat faoliyati turini, yaqinlari va qarindosh-urug‘lari bilan muloqot qilish huquqlarini cheklash bilan bog‘liqdir.

JK 85-moddasiga asosan, voyaga yetmaganlarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosi bir oydan o‘n yilgacha muddatga tayinlanadi, ushbu Kodeksning 86 moddasining ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi qimlarida nazarda tutilgan holla mustasno.

Ozodlikdan mahrum qilish jinoyat sodir etish paytida o‘n uch yoshdan o‘n olti yoshgacha bo‘lgan shaxslarga nisbatan:

b) og‘ir jinoyat uchun — besh yilgacha;

v) o‘ta og‘ir jinoyat uchun — etti yilgacha muddatga tayinlanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jinoyat sodir etish paytida o‘n olti yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan shaxslarga nisbatan:

b) og‘ir jinoyat uchun — olti yilgacha;

v) o‘ta og‘ir jinoyat uchun — sakkiz yilgacha muddatga tayinlanadi.

Voyaga etmay turib ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat sodir etgan, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etgan yoxud qasddan uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo tayinlanmaydi.

Hukm chiqarish paytida o‘n sakkiz yoshga to‘lmagan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosini tarbiya koloniyalarida o‘tash tayinlanadi, deb bayon qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Aytish kerakki, ozodlikdan mahrum qilish jazoning maqsadlariga boshqa (engilroq) vositalar bilan erishish mumkin bo‘lmagan holdagina qo‘llanilishi kerak. Hozirgi sharoitda qonuniy kuchga kirgan hukmlar bo‘yicha mahkumlarning uchdan bir qismidan ko‘prog‘iga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Huquqbuzarliklar profilaktikasi va

jinoyatchilikka qarshi kurashish vizani yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 14 martdagi PQ–2833-sonli qarori

2. Ismailov N.T. Voyaga etmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning individual profilaktikasi. Yurid. fan. nomz. ilm. dar. olish uchun diss... avtoref.. – Toshkent: TDYU, 2006.

3. Rustambayev M.H. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi kursi. T.2. Umumiy qism. Jazo to'g'risida ta'limot: Darslik. – Toshkent: ILM ZIYO, 2011

4. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2000 yil 15 sentyabrdagi "Voyaga etmaganlar jinoyati haqidagi sud amaliyoti to'g'risida"gi qarori

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Норбобоев Бахтиёр Жаҳонгир ўғли

Тошкент шаҳар юридик техникуми 2-босқич ўқувчиси

АННОТАЦИЯ

Янги таҳрирдаги Конституция Ўзбекистон жамиятининг эволюцион ривожланишидан келиб чиқаётган ҳаётий зарурат бўлиб, бу иш мамлакат, миллат ва халқ сифатида кейинги қадамларимизни аниқлаб олишимиз учун гоаят аҳамиятли масала, адолатли жамият қуриши йўлидаги улкан қадамдир.

Калит сўзлар: Конституция, инклюзив таълим, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, инвестиция, монополия, адолатли суд, парламент.

АННОТАЦИЯ

Новая редакция Конституции является жизненной необходимостью, вытекающей из эволюционного развития общества Узбекистана, и эта работа является для нас чрезвычайно важным вопросом, определяющим наши дальнейшие шаги как страны, нации и народа, огромный шаг к построению просто общества.

Ключевые слова: Конституция, инклюзивное образование, социальное, экономическое, правовое, инвестиционное, монополия, справедливый суд, парламент.

ABSTRACT

The newly revised Constitution is a vital necessity arising from the evolutionary development of the society of Uzbekistan, and this work is an extremely important issue for us to determine our next steps as a country, a nation and a people, a huge step towards building a just society.

Key words: Constitution, inclusive education, social, economic, legal, investment, monopoly, fair court, parliament.

КИРИШ

Сўнгги олти йилда эришган ютуқларимизни, хусусан, иқтисодиёт, инсон ҳуқуқлари, одил судлов, сўз ва эътиқод эркинлиги, ижтимоий ҳимоя соҳаларидаги юзлаб чекловларнинг олиб ташлангани, нақд пул, валюта, кредит масалаларидаги муаммолар ҳал қилингани, қўшниларимиз билан орамиздаги 25 йиллик “музлар эригани” ва бошқа ижобий ҳаракатлар ортга қайтмаслигининг конституциявий ҳимоясини таъминлаш зарур. Бу ютуқлар, ҳуқуқ ва эркинликлардан нафақат ҳозирги, балки келажак авлодларимиз ҳам эмин-эркин фойдаланиши учун, уларни, албатта, Конституцияда муҳраб қўйиш талаб этилмоқда.

Ҳаммамиз гувоҳи бўлаяпмизки, дунёда ҳар куни кутилмаган хавф-хатар ва таҳдидлар юзага чиқяпти. Бугунги зиддиятли жараёнлар, иқтисодий қарама-қаршиликлар қачон ва нима билан тугашини башорат қилиб бўлмайди. Ҳатто, айрим давлатларнинг дунё харитасида қолиш-қолмаслиги савол остида қолаётгани ҳам сир эмас. Жаҳондаги қарийб 100 миллион одам ўз ҳаётини сақлаш учун бошқа юртларда бошпана излаб юргани, озиқ-овқат етишмаслиги, энергия ресурслари тақчиллиги, пандемия каби глобал муаммолар ривожланган давлатлар аҳолисини ҳам жиддий ўйлантирмоқдаки, буларнинг бари бизга ҳам таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бир нарсани алоҳида айтиш керакки, Конституциянинг бу матни олим-у мутахассислар томонидан фақат кабинетларда яратилмади. Балки, даставвал икки босқичда халқимизнинг фикри, таклифлари ўрганилди, шундан сўнггина Конституция лойиҳаси тайёрланди. Авваллари эса Конституция қабул қилишда дастлаб лойиҳа ишлаб чиқилиб, кейин халқ муҳокамасига қўйиларди.

- биринчи босқичда Конституция лойиҳасини шакллантириш учун фуқароларимиз 60 мингдан зиёд таклиф беришди. Уларнинг тахминан ҳар тўрттасидан биттаси лойиҳадан жой олди;

- иккинчи босқичда Конституция лойиҳаси умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Оммавий ахборот воситалари, Интернет тармоқлари орқали лойиҳа билан 5 миллион аҳоли танишиб, 150 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳазалар айтилди.

Шу билан бирга, меҳнат жамоалари, олийгоҳлар, маҳалла фаоллари ва зиёлилар билан бўлиб ўтган муҳокамаларда ҳам яна қарийб 10 мингта қўшимча таклиф келиб тушди. Айни пайтда халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ва 190 дан ортиқ давлатлар тажрибаси ўрганилди, лойиҳа 6 турдаги экспертизадан ўтказилди.

Буларнинг ҳаммаси янги таҳрирдаги Конституцияда жамиятнинг барча қатламлари манфаатлари инобатга олингани, Янги Ўзбекистонни қуриш ғояси атрофида бутун жамият жипслашгани, Бош Қомусимиз том маънода халқ Конституцияси бўлаётганидан далолат беради. Конституция лойиҳасидаги моддалар сони амалдаги 128 тадан 155 тага, нормалар сони 275 тадан 434 тага ошди. Яъни, Асосий қонунимиз матни қарийб 65 фоизга ортиди ва халқимиз таклифлари асосида янгиланди.

Конституцияда Ўзбекистон – суверен, демократик, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат экани қатъий белгилаб қўйилмоқда. Кучли ижтимоий ҳимоя ва мухтожларга ғамхўрлик – давлат сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб қолади

Тарихимизда илк бора Ўзбекистон – ижтимоий давлат, деб белгиланмоқда. Яъни, инсонга эътибор ҳамда ғамхўрлик – давлат ва жамиятнинг энг асосий бурчи экани мустаҳкамланаяпти.

Конституцияда камбағалликни қисқартириш, бандликни таъминлаш, ишсизликдан ҳимоя қилиш бўйича давлат ўзига қатор янги мажбуриятлар олиши белгиланмоқда. Умуман давлатнинг ижтимоий соҳадаги мажбуриятлари билан боғлиқ Конституциядаги нормалар 3 баробар кўпайтириляпти.

Хусусан, Конституцияда ҳар кимнинг уй-жойли бўлиш ҳуқуқи белгиланмоқда. Ушбу норманинг амал қилиши ҳар бир фуқаро, жумладан, ёш оилаларнинг ўз бошпанасига эга бўлишини таъминлаб, кишиларнинг ҳаётдан розилик даражасини оширади.

Маълумот учун: ўтган йили мамлакатимизда 50 минг оила учун янги квартиралар олишга шароит яратиб берилган бўлса, бу йил 90 минг оилани уй-жойли қилиш марраси олинган. Яқин 2-3 йилда эса бу рақамни 200 мингга етказиш устида ишланмоқда.

Бундан ташқари, ҳеч ким суднинг қарорисиз ва қонунга зид тарзда уй-жойдан маҳрум этилиши мумкин эмаслиги, уй-жойдан маҳрум этилган мулкдорга уй-жойнинг қиймати ҳамда у кўрган зарарларнинг ўрни қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда олдиндан ҳамда тенг қийматда (бозор қийматида) қопланиши таъминланиши кафолатланмоқда.

Аҳоли кафолатланган бепул тиббий хизматлардан фойдаланиши ҳам лойиҳага киритилган. Умуман, лойиҳада аҳоли саломатлигини асраш билан боғлиқ нормалар 4 баробар кўпайтирилмоқда. Бу аҳоли соғлиғини ишончли муҳофаза этиш ҳамда оналар ва болалар ўлими, юқумли касалликлар таҳдидини бартараф этишда жуда муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумот учун: жорий йилда “Кафолатланган хизматлар пакети” қайта кўриб чиқилиб, унда 20 турдаги касалликлар бўйича диагностика, даволаш ва профилактика хизматлари ҳажми тўлиқ қамраб олинади.

Кўп учрайдиган 20 турдаги касалликлар бўйича бирламчи бўғиндаги бепул анализ турлари – 15 тадан 25 тагача, текширувлар – 10 тадан 20 тагача, дорилар – 64 тадан 90 тага оширилади.

Давлат бебаҳо табиий бойликларимизни кўпайтириш, асраб-авайлаш ва атроф-муҳит мусоффолигини сақлаш чораларини кўради

Аҳоли ҳаёти ва саломатлик даражасини яхшилашнинг зарурий шarti сифатида Конституцияда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича комплекс чоралар белгиланмоқда.

Сўнги уч йилда қурилишлардан норози бўлиб, аҳолидан 15 мингта мурожаат келиб тушган, судлар томонидан биргина Тошкент шаҳрида 200 дан ортиқ қурилишлар тўхтатиб қўйилган, автомобиллар сони 1,3 миллионга кўпайиб, 3,6 миллионга етган, ҳар йили атмосфера ҳавосига 2,2 миллион тонна саноат ва транспорт ташланмалари чиқарилаётгани ҳам ушбу масала тобора долзарб аҳамият касб этаётганлигидан далолат бермоқда.

Шу муносабат билан, давлат атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чораларни амалга оширади, фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини таъминлаш ва атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатилишига йўл қўймаслик мақсадида шаҳарсозлик фаолияти соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратади, деган норма мустаҳкамланмоқда.

Шаҳарларнинг бош режаларини жамоатчилик муҳокамасидан мажбурий ўтказилиши шартлиги ҳақидаги конституциявий қоида ҳозирги шароитда тобора долзарб аҳамият касб этиб бораётган шаҳарсозликка оид масалаларни халқимиз билан бамаслаҳат ечиш имконини беради.

Ҳар ким қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқига эгаллиги белгиланмоқда. Аҳолимиз ва келажак авлод учун экологик тоза ҳудудни сақлаб қолишнинг конституциявий кафолатлари яратилапти.

Таълим олиш ҳуқуқи ва имконияти кенгайтирилади, ўқитувчилар конституциявий мақомга эга бўлади

Ижтимоий давлатга хос ёндашувлар таълим соҳасига оид кўплаб модда ва нормаларда ҳам ўз ифодасини топмоқда. Таълим ва илм-фанга оид нормалар қарийб 2 баробарга ошмоқда.

Жумладан, фуқароларнинг олий таълим муассасаларида давлат гранти ҳисобидан ўқиш ҳуқуқи қатъий белгилаб қўйилди.

Маълумот тариқасида айтиш мумкинки, 2017 йилгача олийгоҳларда ўқиш учун давлат грантлари сони фақат қисқариб келган бўлса, охириги олти йилда бу борадаги аҳвол бутунлай ўзгарди. Грантлар сони 2 баравар кўпайиб, 40 мингтага етди. Магистратура учун эса 5 баравар кўпайди.

Асосий қонунда фуқароларнинг бепул бошланғич касб-ҳунарга ўқитилиши ҳам белгиланмоқда.

Ногиронлиги бор болажонларимизга ўз тенгдошлари билан бир хил таълим олиши учун барча шароитларни яратиш кўзда тутиляпти. Шунинг учун, бундай имкониятлар инклюзив таълим сифатида Конституцияга киритилмоқда. Бу шундай нуқсонларга эга болаларимизнинг яққалиниб қолмаслиги,

жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида шаклланиши ва камол топиши учун муҳим қафолатдир.

Конституцияда давлатнинг ўқитувчилар шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва моддий фаровонлиги, касбий жиҳатдан ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбурияти кучайтириляпти. Бу қоидалар мамлакатимиздаги 685 минг нафардан ортиқ ўқитувчиларнинг профессионал ўсиши ҳамда ижтимоий ва моддий қўллаб-қувватланиши уларнинг жамиятдаги ижтимоий мақоми, обрўсини янада оширишга хизмат қилади.

Олий таълим ташкилотларига академик эркинлик, ўзини ўзи бошқариш, тадқиқотлар ўтказиш ва ўқитиш эркинлиги ҳуқуқи тақдим этилмоқда. Конституциямизга ушбу норманинг киритилиши профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг ўқув жараёнидаги мустақиллигини таъминлашга хизмат қилади. Жумладан, кейинги йилларда кўплаб нодавлат олий ўқув юртлари очилди, хорижий университетлар филиаллари сони ортмоқда, 41 та давлат олий ўқув юртига академик ва молиявий мустақиллик берилди.

Яна бир муҳим янгилик – давлат оиланинг тўлақонли ривожланиши учун ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитлар яратиши конституциявий мустаҳкамланмоқда. Ушбу норманинг киритилиши жамиятимизда оила мустаҳкамлиги ва мўътабарлигини барқарор таъминлашга хизмат қилади.

Энди фарзандлар тарбияси, уларга таълим бериш, баркамол вояга етказиш ҳам ота-она мажбурияти сифатида белгиланмоқда. Боланинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш ҳамда ҳимоя қилиш, унинг жисмоний, ақлий ва маданий жиҳатдан тўлақонли ривожланиши учун энг яхши шарт-шароитларни яратиш эса давлатнинг бурчи сифатида белгиланмоқда.

Конституцияда ҳар кимнинг меҳнати учун ҳеч қандай камситишларсиз ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаган тарзда адолатли ҳақ олиш ҳуқуқи қафолатланмоқда. Мазкур норманинг Конституцияда белгиланиши фуқароларнинг иш ҳақлари миқдори шунчаки эмас, айнан уларнинг муносиб турмуш кечиришини таъминлашда, пировард натижада аҳоли турмуш даражасини яхшилашда ва мамлакатимизда ижтимоий адолатни устувор қадриятга айлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Лойиҳада ҳомиладорлиги ёки боласи борлиги билан боғлиқ сабабларга кўра аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш, ишдан бўшатиш ва уларнинг иш ҳақини камайтириш тақиқланиши белгиланмоқдаки, булар давлатимизда гендер тенглиги принциплари тўлақонли амал қилишига олиб келиши тайин.

Бундан ташқари, давлат фуқароларнинг бандлигини таъминлаш, уларни ишсизликдан ҳимоя қилиш, шунингдек, камбағалликни қисқартириш чораларини кўриши ҳам мустаҳкамланмоқда.

Қолаверса, давлат фуқароларнинг касбий тайёргарлигини ва қайта тайёрланишини ташкил этиши ҳамда рағбатлантириши қайд қилинмоқда. Бу янги норма иш билан таъминланмаган фуқароларни камбағаллик ҳолатига тушиб қолишининг олди олишга ёки камбағаллик тоифасига кириб қолган фуқароларни ундан чиқариш бўйича давлат томонидан тегишли чоралар кўрилишига конституциявий кафолат сифатида хизмат қилади.

Конституцияда болалар меҳнатининг боланинг соғлиғига, хавфсизлигига, ахлоқига, ақлий ва жисмоний ривожланишига хавф солувчи, шу жумладан унинг таълим олишига тўсқинлик қилувчи ҳар қандай шакллари тақиқланиши белгиланмоқда. Шукрки, бугунги Ўзбекистонда узоқ йиллар юртимизнинг халқаро имиджига салбий таъсир қилиб келган мажбурий меҳнатга тўлиқ барҳам берилди.

Лойиҳада ҳар ким ишсизликда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эгаллиги мустаҳкамланяпти. Пенсия, нафақа ва бошқа ижтимоий ёрдамлар миқдори энг кам истеъмол харажатларидан оз бўлиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилмоқда.

Бу дегани, ҳозирнинг ўзида 2 миллион 200 минг эҳтиёжманд оилалар давлатдан кафолатли моддий ёрдам олади, деганидир. Бу – жами оилаларнинг 25 фоизига тўғри келадики, айти харажатлар учун ҳар йили 11 триллион сўм ажратилади.

Конституция лойиҳасида Ўзбекистон – ҳуқуқий давлат, деб белгиланмоқда.

Жумладан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлатнинг олий мақсади, дея эълон қилинар экан, унда инсон ҳуқуқларига оид нормалар 3 баравардан ортиққа ошмоқда.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларимизнинг, ҳар бир вазирлик ва идора фаолиятининг мазмунига айланиши қатъий талаб сифатида белгиланяптики, бу ҳол давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг фақат ва фақат фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб фаолият кўрсатишига асос бўлади.

Бинобарин, қонунлардаги зиддиятлар ва ноаниқликлар инсон фойдасига ҳал бўлиши шарт ва зарур. Бунга кўра, инсон ва давлат ўртасида муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликдаги ноаниқликлар, турли

тушунмовчиликлар бартараф этилади, фуқароларнинг ортиқча оворагарчиликлари олди олинади.

Конституцияда давлат органлари томонидан инсонга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқий таъсир чоралари мутаносиблик принципига асосланиши ва қонунларда назарда тутилган мақсадларга эришиш учун етарли бўлиши кераклиги мустаҳкамланмоқда. Қонунчиликда белгиланмаган мажбурият ҳеч кимнинг зиммасига ўз розилигисиз юклатилиши мумкин эмаслиги қайд этиляптики, ушбу норма одамлар ҳаётини янада энгиллаштиради.

Ҳужжат лойиҳасида Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистондан ташқарига мажбурий чиқариб юборилиши ёки бошқа давлатга бериб юборилиши мумкин эмаслиги белгиланмоқда. Бу норма фуқароларимизнинг доимий равишда давлат ҳимоясида эканлигига ишончини мустаҳкамлашга, ўз юртидан чиқариб юборилиши ёки бошқа давлатга берилиши каби ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Давлат хорижда яшаётган ватандошлар билан алоқаларнинг сақлаб қолиниши ҳамда ривожланиши тўғрисида ғамхўрлик қилиши таъкидланяпти. Ушбу норма чет элларда яшаётган, ишлаётган, таълим олаётган ватандошларимизни Ватани билан доимий алоқада бўлишига, тили, маданиятини сақлаб қолиш ҳамда ривожлантиришига, она юрти – Ўзбекистоннинг обрўсини янада оширишга ўз хиссасини қўшишига хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари сезиларли даражада кучайтирилмоқда

Хусусан, Ўзбекистонда ўлим жазоси тақиқланмоқда. Ўлим жазосини тақиқлашни конституциявий даражада белгиланиши инсонни ҳаётдан ҳатто давлат ҳам маҳрум этишга ҳақли эмаслигини кафолатлайди.

Бундан ташқари, шахс суднинг қарорисиз 48 соатдан ортиқ муддат ушлаб турилиши мумкин эмаслиги белгиланяпти. Яъни, шахснинг эркинлигини чеклаш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракат фақатгина суд қарори асосида амалга оширилиши шарт. Ушбу қоида тергов органлари томонидан инсонларни ноқонуний ҳибсга олиш, асоссиз қамоққа олиш ва сақлашга йўл қўймасликка қаратилгандир. Бу орқали халқаро эътироф этилган “Хабеас корпус” институтини қўлланиш кўлами янада кенгайди.

Илк бор шахсни ушлаш чоғида унга тушунарли тилда унинг ҳуқуқлари ва ушлаб турилиши асослари тушунтирилиши шартлиги, айбланувчи ва

судланувчиларга ўзига қарши кўрсатма бермаслик (халқаро эътироф этилган “Миранда қондаси”), сукут сақлаш ҳуқуқи берилмоқда.

Ҳар кимнинг ёзишмалари, телефон орқали сўзлашувлари, почта, электрон ва бошқа хабарлари сир сақланиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланмоқда. Бундай ҳуқуқларнинг чекланишига ёки уй-жойда тинтув ўтказишга фақат қонунга мувофиқ ва суднинг қарорига асосан йўл қўйилиши белгилаб қўйилмоқда.

Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақлилиги белгиланяпти. Ушбу қонуннинг мазмун-моҳияти шундаки, фуқаролар ўз бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини, ўзгалар ҳуқуқларини бузмаган ҳолда, мустақил ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ягона шарт – бу фуқаролар томонидан ўзини ҳимоя қилишда қўлланиладиган усуллар ёки чораларнинг қонунчилик ҳужжатларида тақиқланмаган бўлишидир.

Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар доираси кенгаймоқда

Биринчи маротаба ҳар ким Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига ва халқаро шартномаларига мувофиқ, агар давлатнинг ҳуқуқий ҳимояга доир барча ички воситаларидан фойдаланиб бўлинган бўлса, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органларга мурожаат этишга ҳақли эканлиги мустаҳкамланмоқда. Бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси нафақат миллий қонунчиликда белгиланган нормалар, балки халқаро ҳуқуқ асосида ҳам ҳимояланишини таъминлайди.

Булардан ташқари, ҳар ким давлат органларининг ёхуд улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли етказилган зарарнинг ўрни давлат томонидан қопланиши ҳуқуқига эгаллиги қайд этилмоқда.

Конституцияда айбдорликка оид барча шубҳалар, агар уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг ёки маҳкумнинг фойдасига ҳал қилиниши кераклиги қайд этилмоқда. Мазкур норма тўғридан-тўғри амал қилувчи қоида бўлиб, тергов ва суд жараёнида фақат ишончли ва қонуний далиллардан фойдаланишни таъминлайди ҳамда шахсни асоссиз равишда жавобгарликка тортилишдан ҳимоя қилади.

Қолаверса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаши шарт эмаслиги мустаҳкамланмоқда, ҳеч ким ўзига ва яқин қариндошларига қарши гувоҳлик беришга мажбур эмаслиги белгиланмоқда. Бу қоидаларнинг Конституцияда белгиланиши жиноий таъқиб остидаги ҳар қандай шахсга ёки унинг яқин қариндошларига руҳий босим ва

турли таҳдидлар ўтказиш, унинг шаъни ва кадр-қимматини камситиш каби бошқа ноқонуний усуллар қўлланишини олдини олишга хизмат қилади.

Яна бир муҳим норма – агар шахснинг ўз айбини тан олганлиги унга қарши ягона далил бўлса, у айбдор деб топилиши ёки жазога тортилиши мумкин эмаслиги кафолатланмоқда. Бу ҳол жиноят бўйича ҳақиқатни аниқлаш, шунингдек, айбсиз инсонларнинг жавобгарликка тортилишини олдини олишга, айти пайтда, жиноят содир этган ҳақиқий айбдор шахс ёки шахсларни аниқлашга хизмат қилади.

Озодликдан маҳрум этилган шахслар ўзига нисбатан инсоний муомалада бўлиниши ҳамда инсон шахсига хос бўлган шаъни ва кадр-қиммати ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эгаллиги ҳам тарихда илк бор конституциявий мустаҳкамланмоқда.

Қолаверса, шахснинг судланганлиги ва бундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар унинг қариндошлари ҳуқуқларини чеклаш учун асос бўлиши мумкин эмаслиги белгиланяптики, буларнинг ҳаммаси мустабид тузумдан қолган иллатга, қанча ёшларимизни ўз орзу-умидларидан воз кечишга мажбур қилган ноинсоний тақиқларга чек қўяди.

Конституцияда ҳар ким ўз шахсига доир маълумотларнинг ҳимоя қилиниши ҳуқуқига, шунингдек нотўғри маълумотларнинг тузатилишини, ўзи тўғрисида қонунга ҳилоф йўл билан тўпланган ёки ҳуқуқий асосларга эга бўлмай қолган маълумотларнинг йўқ қилинишини талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамланмоқда.

Қонуний асосларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлиб турган ҳар ким мамлакат бўйлаб эркин ҳаракатланиш, турар ва яшаш жойини эркин танлаш ҳуқуқига эгаллиги, ҳар ким Ўзбекистондан ташқарига эркин чиқиш ҳуқуқига ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистонга тўсқинликсиз қайтиш ҳуқуқига эгаллиги белгиланмоқда. Эндиликда мазкур конституциявий қоида киритилиши билан эркин ҳаракатланиш қадрият даражасида олий ҳуқуқий норма сифатида мустаҳкамланмоқдаки, бу “прописка” тизими муаммосига ҳам барҳам беради.

Лойиҳада давлатнинг фуқароларга Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланишни таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиши кафолатланмоқда. Зеро, Ўзбекистонда Интернетдан фойдаланувчилар сони 2016 йилда 12,1 млн бўлган бўлса, 2022 йилга келиб икки баробарга, яъни 24 млндан ошди, шунингдек, мамлакатимиз аҳоли яшаш масканлари ҳудудининг Интернет тармоғи билан қамрови 2016 йилдаги 28% дан 2022 йилда 98% га етган.

Ёшлар ҳуқуқлари ҳимояланиши ва уларнинг жамият ва давлат ҳаётида фаол иштирокини рағбатлантириш кафолатланмоқда.

Жумладан, давлат:

- ёшлар ҳуқуқлари ҳимояланиши ва уларнинг жамият ва давлат ҳаётида фаол иштирокини рағбатлантиришни кафолатлаяпти;

- ёшларда миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, халқнинг бой маданий меросидан фахрланиш, ватанпарварлик туйғуларини шаклланишига ғамхўрлик қилиши белгиланаяпти.

Бундан ташқари, ёшларнинг таълим олиши, ижтимоий ва тиббий ҳимояси, уй-жойли бўлиши, бандлиги учун шарт-шароитлар яратиш – давлатнинг конституциявий мажбурияти сифатида киритилапти. Давлат шу орқали ўз зиммасига муҳим мажбуриятларни олмоқдаки, мазкур нормалар, нафақат ёшлар манфаати, балки бутун жамиятимиз ва мамлакатимизнинг келгуси тақдири учун муҳимдир.

Рақобатбардош миллий иқтисодиёт, хусусий тадбиркорлик ва мулк ҳуқуқи кафолатлари мустаҳкамланмоқда.

Ўзбекистон Республикасида барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиниши таъминланиши қатъий белгиланмоқда. Бу фуқаролар фаровонлигини оширишга йўналтирилган Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланиши, мулкдорлар қатламини кенгайтишига хизмат қилади.

Давлат қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини таъминланиши бўйича қоида мустаҳкамланмоқда. Мазкур норма мамлакат иқтисодиётига тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришга, инвесторларнинг ишончини мустаҳкамлашга, тадбиркорлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашга хизмат қилади.

Тадбиркорларнинг қонунчиликка мувофиқ ҳар қандай фаолиятни амалга оширишга ва ўз фаолияти йўналишларини мустақил равишда танлашга ҳақли эканлиги белгиланмоқда. Конституцияга киритилаётган мазкур қўшимчалар эркин бозор иқтисодиётининг энг муҳим талабини ўзида ифода этиб, тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни асосий мезонларини конституциявий даражада мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида иқтисодий макон бирлиги, товарлар, хизматлар, меҳнат ресурслари ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатланиши кафолатланиши мустаҳкамланмоқда. Бу ҳол товарлар ва хизматларнинг эркин ҳаракатланиши ва реализация қилинишини ноқонуний

чеклашни олдини олишга ва меҳнат ресурсларининг эркин ҳаракатига замин яратади.

Монопол фаолият қонун билан тартибга солиниши ва чекланиши мустаҳкамланмоқда. Конституцияга ушбу норманинг киритилиши товар ва хизматлар бозорининг барча иштирокчилари учун тенг иқтисодий-ҳуқуқий имкониятлар яратиш орқали тадбиркорлар ўртасида ҳалол рақобатни ривожлантиришга ҳамда ишлаб чиқаришга янгиликларни тезкор жорий этиш орқали самарадорликни юксалтиришга хизмат қилади.

Конституцияда илк мартаба ер хусусий мулк бўлиши мумкинлиги назарда тутилмоқда. Ушбу норма янги таҳрирдаги Конституциямиздаги ҳақиқий инқилобий янгиликлардан бири сифатида мулкчилик муносабатларидаги бўшлиқни тўлдирди.

Инсон фаровон яшаши, давлат барқарор ривожланиши учун самарали, ихчам ва халқчил давлат бошқаруви жорий қилинади, парламентаризмни кучайтириш сари дадил қадам қўйилади

Янги таҳрирдаги Конституция халқпарвар давлат қуриш мақсадида кучли парламент, ихчам ва масъулиятли ҳукумат, мустақил ва адолатли суд тизимини барпо этишга қаратилган.

Парламент палаталарининг ваколатлари қайта кўриб чиқилмоқда. Унга кўра, Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг ваколатлари сезиларли даражада кенгаймоқда, икки палата ишидаги такрорланишлар бартараф этилиб, ҳар бирининг масъулият соҳаси аниқ белгиланмоқда.

Хусусан, Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари амалдаги 5 тадан 12 тага, Сенатда эса, 14 тадан 18 тага кўпаймоқда.

Ҳукуматни шакллантириш ва унинг фаолиятини назорат қилиш, Давлат бюджети ижросига оид масалалар Қонунчилик палатасининг ваколатига, ҳудудлар манфаати ва уларни ривожлантириш, янги вазирликлар ташкил қилиш тўғрисидаги фармонларни тасдиқлаш масалалари эса Сенат ваколатлари доирасига тааллуқли эканлиги мустаҳкамланиши шулар жумласидандир.

Сенат олдида қўйилаётган янги вазифалардан келиб чиқиб, уни ихчам, халқчил ва ҳудудлар манфаатини ифода этадиган идорага айлантириш бўйича нормалар Конституцияда кўзда тутилмоқда. Хусусан, сенаторлар сонини ҳозирги 100 нафардан 65 нафарга тушириш, бунда ҳар бир ҳудуддан тенг равишда 4 тадан сенатор сайланиши, Президент томонидан тайинланадиган сенаторлар сони эса 16 тадан 9 тага камайтирилиши белгиланмоқда.

Парламентнинг қуйи палатаси томонидан киритилган қонунлар Сенатда 60 кун ичида кўриб чиқилиши, муддат ўтиб кетса, ушбу қонун маъқулланган деб

ҳисобланиши ва имзолаш учун Президентга юбориш бўйича норма киритилмоқда.

Парламентнинг суд ва назорат органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва махсус хизматлар фаолияти устидан назорат функциялари кучайтирилмоқда

Янги таҳрирдаги Конституцияда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси раҳбарлигига номзодлар аввал Сенатда кўриб чиқилиб, кейин Президент томонидан тайинланиши, шунингдек, республика коррупцияга қарши курашиш органи ва республика монополияга қарши органи раҳбарлари Сенат томонидан сайланиши амалиётини жорий этиш таклиф этилди.

Махсус хизматлар фаолияти устидан парламент назоратини кучайтириш мақсадида Давлат хавфсизлик хизмати раҳбарлигига номзод Сенат билан маслаҳатлашувлардан сўнг Президент томонидан лавозимга тайинланиши белгиланмоқда.

Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатлари ҳам кучайтирилиб, парламент назоратининг муҳим шакли бўлган парламент текшируви институти Конституцияда алоҳида мустаҳкамлаб қўйилмоқда.

Суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш мақсадида Судьялар олий кенгашининг барча аъзоларини Сенат томонидан сайлаш тизими киритилмоқда.

Айрим олий мансабдор шахсларнинг лавозимга сайланиш ёки тайинланиш муддатлари бўйича чекловлар белгиланади.

Сенат Раиси ва Қонунчилик палатаси Спикери, Олий суд ва Судьялар олий кенгаши раислари, уларнинг ўринбосарлари, Бош прокурор, Марказий сайлов комиссияси раиси, ҳокимларни лавозимга икки муддатдан ортиқ сайлаш ёки тайинлашга чеклов киритилмоқда.

Конституциявий суд судьяларини қайта сайланиш ҳуқуқисиз 10 йилга сайлаш тартиби белгиланмоқда (ҳозирда биринчи марта 5 йилга, кейин яна 10 йилга сайланади).

Конституцияга адвокатура институтига бағишланган ва адвокатлар фаолиятининг кафолатларини мустаҳкамловчи алоҳида боб киритилмоқда. Адвокат, унинг шаъни, қадр-қиммати ва касбий фаолияти давлат ҳимояси бўлиши ва қонун билан муҳофаза қилиниши мустаҳкамланмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари ва функциялари, унинг жавобгарлиги сезиларли даражада кенгайтирилмоқда. Хусусан, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, қулай инвестиция муҳитини яратиш,

камбағалликни қисқартириш, аҳоли учун муносиб турмуш шароитларини яратиш, аҳолини, шу жумладан, ногиронлиги бор шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий бойликлар ҳамда биологик хилма-хилликни сақлаш ва бошқа соҳаларда ўз олдига қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун масъуллиги кенгайтирилди. Бундан ташқари, Ҳукумат зиммасига ижро этувчи ҳокимият органларининг ишида очиқлик ва шаффофликни, қонунийлик ва самарадорликни таъминлаш, давлат хизматларининг сифатини ошириш ва улардан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш, фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш вазифалари юклатилди.

Ҳокимларнинг халқ депутатлари Кенгашларига раҳбарлик қилиш институти босқичма-босқич бекор қилинади

Маҳаллий ижро этувчи ва вакиллик ҳокимиятининг бўлиниши мамлакатда бутун давлат бошқаруви тизимини чуқур ислоҳ қилиш учун асос бўлади. Шу асосда, маҳаллий Кенгаш раиси билан ҳоким лавозимини бир-биридан ажратиш амалга оширилади.

Барча масалалар ечими чинакам халқ овози бўлган маҳалла даражасига туширилади

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмаслиги белгилаб қўйилмоқда. Конституциямизда мазкур кафолатнинг белгиланиши маҳаллаларга ўз ҳудудини мустақил бошқариш, аҳоли манфаатларидан келиб чиқиб давлат билан шериклик асосида муаммоларни ҳал этиб бориш, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш, самарали жамоатчилик назоратини амалга ошириш, аҳоли фаровонлигини таъминлашга муҳим имкониятларни тақдим этади.

Оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамияти институтлари янада фаол бўлиши учун кенг имконият ва кучли ҳимоя тақдим этилмоқда

ХУЛОСА

Хусусан, оммавий ахборот воситалари фаолиятига тўсқинлик қилиш ёки аралаштириш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши белгиланмоқда. Ушбу норма журналистларнинг эркин, турли маъмурий босимлардан қўрқмасдан фаолият юритишини таъминлайди ҳамда мамлакатимизда ахборот эркинлигини янада юксалишига, жамиятда очиқлик ва ошкоралик, қонунийлик муҳитини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Пировардида, давлат ва жамият ўртасидаги мулоқотни мустаҳкамлашга, кучли жамоатчилик назоратини йўлга қўйишга ва сўз эркинлигини таъминлашга эришилади.

Шунингдек, Конституцияда оммавий ахборот воситалари фаолиятининг эркинлиги, уларнинг ахборотни излаш, олиш, ундан фойдаланиш ва уни тарқатишга бўлган ҳуқуқлари кафолатланмоқда.

Конституциямизга илк мартаба фуқаролик жамияти институтларига бағишланган алоҳида боб киритилиши ва улар фаолияти кафолатларининг белгиланиши жамиятда очиклик, ошкоралик ва қонунийлик муҳитини, давлат ва жамият ўртасидаги мулоқотни мустаҳкамлаш ҳамда кучли жамоатчилик назоратини йўлга қўйиш учун мустаҳкам замин ҳозирлайди.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т. "Ўзбекистон", 2021й.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. // www.press-service.uz.
3. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Asarlar. I-jild. – Toshkent: O'zbekiston, NMIU, 2017.
4. <https://t.me/huquqiyaxborot>

NAJMIDDIN KUBRO – MO‘G‘ULLARGA QARSHI KURASHGAN XALQ QAHRAMONI

Xaitov Bahodir Tursunovich

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti

Gumanitar fanlar kafedrasida katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurash olib borgan xalq qahramoni Najmiddin Kubroning faoliyati qisqacha bayon etilgan. Bugungi globalashuv davri harbiy xizmatchilar oldiga qator talablarni ilgari surmoqda. Bo‘lajak ofitserlar nafaqat jismonan, balki ma‘naviy yetuk bo‘lishi zarurligi, shuningdek, mard va jasur farzandlargina Vatanning haqiqiy posboni bo‘la olishlari mumkin. Maqolada yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Najmiddin Kubroning qahramonligidan o‘rnak olishlari lozimligi uqtirilgan.

Kalit so‘zlar: *Najmiddin Kubro, Xorazmshohlar davlati, mo‘g‘ullar bosqini, Chingizxon, Vatan, vatanparvarlik.*

ABSTRACT

This article briefly describes the work of Najmuddin Kubro, the hero of the nation, who fought valiantly against the Mongol invaders. Today's era of globalization puts a number of demands on military personnel. Future officers need to be mature not only physically, but also spiritually, and only brave and brave children can become real guardians of the Motherland. The article mentions the need to follow the example of the heroism of Najmuddin Kubro in educating young people in the spirit of patriotism.

Key words: *Najmuddin Kubro, Khorezmshah state, Mongol invasion, Genghis Khan, Homeland, patriotism.*

KIRISH

Najmiddin Kubro – kubroviya tariqatining asoschisi, mashhur shoir, buyuk avliyo bo‘lish bilan birga ona-Vatanga sadoqati va mehr-muhabbati tufayli dushman bilan jangda ulug‘ sarkardalarcha kurashib shahid bo‘ladiki, uning pok nomi tarixlarga oltin harflar bilan yozildi, hayoti e‘tiqod va ma‘naviy jasoratning buyuk timsoliga aylandi.

Najmiddin Kubro milliy qahramon nomini olgan buyuk shaxsdir.

Vatan ozodligi, millat ravnaqi, xalq taqdiri va farovonligi yo‘lida jonini garovga tikib, mardlik namunalari ko‘rsatgan fidoyi insonlarni milliy qahramon deb ataymiz.

Najmiddin Kubro – tasavvufning mashhur shayxlaridan biri, kubroviya tariqatining asoschisi. Uning hayoti, karomatlari, saxovatu qahramonliklari haqida el

orasida ko‘plab afsona va rivoyatlar mavjud. Xalqimiz o‘zining bu aziz va tabarruk farzandini e‘zozlab, asrlar davomida nomini xotirasida saqlab kelmoqda.

Tasavvufga oid manbalarda ham Najmiddin Kubroning ishlari, martaba va mo‘‘jizalari haqida so‘z boradi. Manbalarning mualliflari, odatdagiday, shayxning tarjimai holini qisqacha ma‘lumotlar berish bilan kifoyalangan holda, ko‘proq ul zotning ko‘rsatgan karomatlarini bayon etish, ustozlari kimligini aytish va tariqatdagi nisbat – silsilasini aniqlashga e‘tibor berganlar.

Chunonchi, Doroshukuhning “Safinat ul-avliyo”, Rizoqulixon Hidoyatning “Riyozul orifin”, Hoji Xalifaning “Tuhfat ul-fuqaro”, Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”, Sulton Husayn bin Sulton Mansur bin Boyqaroning “Majolis ul-ushshoq”, Mavlono Minhajiddinning “Tabaqoti Nosiriy” nomli kitoblarida Najmiddin Kubroning hayoti, sufiylik tariqati va faoliyatiga oid ma‘lumotlar keltirilgan.

Atoqli sharqshunos olim E.E.Bertels xorazmlik ulug‘ shayxning tarjimai holini o‘rganish sari birinchi qadamni qo‘yib, manbalardan Najmiddin Kubro ruboiylarini yig‘ib e‘lon qilgan va shayx haqidagi qadimgi o‘zbekcha qissalardan birini mazmunan qisqacha bayon qilib bergan [4-156].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Najmiddin Kubro 1145-yilda Xiva shahrida dunyoga keladi. Uning asli ismi Ahmad bin Umar Muhammad alXivaqiy al-Xorazmiy bo‘lib, “Najmiddin”, “Kubro”, “Abuljannob”, “Valiytarosh” so‘zlari bu zoti mukarramning laqab, unvon va kuniyatidir. Qayd etish joizki, bizning ota-bobolarimiz ulug‘ insonlarni martaba va darajasiga munosib ravishda ulug‘ nomlar bilan sharaflab tilga olishni odat qilgan edilar. Ahmad bin Umarning o‘z ismini qo‘yib, laqab va unvonlar bilan el orasida mashhur bo‘lishiga sabab shudir. Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida qayd etilishicha, Ahmad yoshligidan ilm-donishga qiziqqan qobiliyatli kishi bo‘lgan ekan. U islom asoslari, shariat ilmlarini juda tez o‘zlashtirib olib, Xorazmning manaman degan ulamolaridan o‘zib ketadi va “ilm balosi” degan laqabni oladi. Buning yoniga “Najmiddin” – “dinning yulduzi” degan martaba-unvon qo‘shilib, Ahmad bin Umar shundan keyin Najmiddin Kubro nomi bilan mashhur bo‘lib ketadi. “Abuljannob” so‘zi esa Najmiddin Kubroning kuniyatidir. Mazkur so‘zning ma‘nosi dunyodan parhez qilgan taqvodorning otasi demakdir. Boshqacha qilib aytganda, shayxning taqvo va tavba posboni ekanligiga ishoradir. Jomiy hazratlari yozadilarki, Najmiddin Kubro Iskandariya shahrida muhaddis ulamolaridan hadis ilmini o‘rganib qaytayotganida, yo‘lda bir kecha Hazrati Payg‘ambarimizni tushida ko‘radi va ul zotga murojaat qilib, “menga kuniyat bag‘ishlang” deydi. Hazrati Payg‘ambar Najmiddinga: “Sening kuniyating Abuljannob – dunyodan ijtinob, parhez etuvchi

bo'ladi", deb marhamat qiladilar. Aytishlaricha, Najmiddin shu bashoratdan keyin tasavvufga yuz o'girib, o'ziga munosib piri murshid qidirishga kirishadi.

"Valiytarosh" laqabiga kelsak, bu so'zning ma'nosi "valilarni tarbiyalovchi" demakdir. Zero, Najmiddin Kubroning nafasлари, nazarları shunchalik zo'r bo'lganki, qalblarida ilhom-vajd jo'sh urgan paytda kimga nazarları tushsa, u valiylik martabasini topar ekan [4-157].

Najmiddin Kubro xorijda tahsil olib, yashagan hududlarida ijtimoiy-siyosiy vaziyat birmuncha barqaror va osoyishtalik mavjud bo'lgan. Jumladan, Misrda Salohiddin Yusuf ibn Ayyub (1138-1193) sulton bo'lib (1171-1193), Ayyubiylar sulolasiga (1171-1250) asos soldi. U qisqa vaqt ichida Arabiston va Suriyani ham o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi, natijada yirik siyosiy-ma'muriy birlik tashkil topdi. G'arbiy Eron, Iroq va Ozarbayjon hududlarida esa, Saljuqiylarning Iroq sultonligi (1118-1194) vujudga keldi va uning poytaxti Hamadon shahri edi.

Xuddi shu davrlarda Xorazmning iqtisodiy jihatdan tez yuksalishi, muvaffaqiyatli urushlar, savdo-sotiqning gurkirab avj olishi tufayli bu yerda "ulug' xorazmshohlar" davri – xalq ommasi farovonligining nisbatan oshishi, ijtimoiy ziddiyatlarning vaqtincha susayishi davri bo'lgan bo'lsa, imperiyaning chekka joylarida bu davrda ro'y bergan voqealar xalq ommasi ahvoning og'irlashuviga olib keldi. Aholining Xorazm qo'shini tomonidan to'g'ridan-to'g'ri talanishidan tashqari, uzoq davom etgan urushlar hamda yangi qo'shib olingan yerlar xorazmshohlarning yaqinlariga va ittifoqchilariga saxiylik bilan in'om etilishi shunga olib keladi. Ustiga ustak, mahalliy zodagonlar tashqi talofatning o'rnini qoplash uchun dehqon va hunarmandlarni ezishni kuchaytirib yubordilar. Natijada mamlakatda sinfiy kurash kuchayib avj oldi. Bu esa, o'z navbatida, xorazmshohlar davlati poydevorini bo'shashtirdi.

Xorazmshohlar davlatida fan, madaniyat, adabiyot va san'at ham rivoj topgan. Xorazmshohlar o'z davlatining shon-shuhratini oshirish, uni ulug'lash maqsadida o'z saroylariga adabiyot, san'at ahllarini to'plaganlar, ularga rahnamolik qilganlar. Xorazmshohlar davlatida madaniyat, adabiyot va san'at ayniqsa Takash va Muhammad hukmronlik qilgan davrlarda rivoj topdi.

Ushbu davrning taniqli olimlari jumlasiga Rashididdin Votvot, Ismoil Isfahoniy, Tohir Faryobiy, Abulfayz Axsikatiy, Sayfuddin Buxoriy, Abulmajd Jandiy, Ali Hijoziy, Ismoil Jurjoniy, Ali Xorazmiy, Abulhasan Xorazmiy, Muhammad Axsikatiy, Abdulloh ar-Roziy, Mahmud Samarqandiy, Mas'ud Xo'jandiy, Mahmud Zamaxshariy, Abdulkarim as-Sam'oni va boshqalarning nomlarini keltirish mumkin.

1221-yilning qishida 50 ming kishilik mo'g'ul askarlari hujum boshlab, Urganchni qamal qiladi. Urganchliklar dushmanning harbiy kuch va zirhli

quollarining ustunligiga qaramay o‘z ona shahrini mardlarcha mudofaa qiladilar. Mo‘g‘ul askarlari ichiga neft to‘lg‘azilib, piligi yonib turgan ko‘zachalarni irg‘itib tursa-da, erksevar Urganch aholisi bunday og‘ir damlarda ham dushmanga qarshi mardonavor kurashdi. Poytaxt ichida olib borilgan ko‘cha janglarida zamonining buyuk allomasi Najmiddin Kubro o‘z do‘st-u shogirdlari va izdoshlari bilan ishtirok etadi. N.Kubroning iltijo bilan “Yo Vatan, yo sharofatli o‘lim” deb aytgan xitobi rahnamoligida har bir mahalla, ko‘cha-kuy, guzar-u rasta, masjid-u madrasa va har bir xonadon janggohga aylanadi. Mudofaachilar qadrdon shaharning har bir qarich yerini mardona himoya qilib, mardlik va fidokorlik namunalari ko‘rsatadilar. Uzoq davom etgan ko‘cha janglarida minglab mo‘g‘ul askarlari halok bo‘ladi. Mo‘g‘ullar to‘shu paytgacha Movarounnahrning hech bir shahrida bunchalik qurbon bermagan edilar. Bu qonli kurash yetti oy davom etgan.

Mo‘g‘ullar Najmiddin Kubroga ahli a‘yonlari, barcha yor-u do‘stlari bilan shahar tashqarisiga chiqib, jon saqlashni taklif etgan. Ammo shayx ularning taklifini rad qilgan. Oqibat son jihatdan teng bo‘lmagan dushman bilan olib borilgan shiddatli jangda og‘ir yaralangan N.Kubro qahramonlarcha shahid bo‘ladi [6-142].

Najmiddin Kubro 1221-yilda Chingizxon to‘dalariga qarshi jangda shahid bo‘ladi. Dushman Xorazmga yaqinlashganda, Muhammad Xorazmshoh qochib ketgan, lashkar parokanda edi. Shayx muridlarini jamlab, ularga qarab bunday deydi: “Mashriqdan kelgan bu balo Mashriq-u Mag‘ribni yakson etadi, yondirib kul qiladi. Sizlar har biringiz o‘z yurtigingizga boring, o‘z joningizni asrash payida bo‘ling”. As‘hob shayxga iltimos qilib dedilar: “Otulovlar tayyor, agar shayx biz bilan hamroh ketishni ixtiyor etsalar, yaxshi bo‘lardir”. Bunga javoban Shayx Najmiddin Kubro deydi: “Men bu yerda shahid bo‘laman, menga Xorazmni tark etishga ruxsat yo‘q”.

Kuffor, ya‘ni mo‘g‘ul askarlari Gurganjga kirganda, shayx qolgan-qutgan muridlari bilan jangga shaylanadi. U xirqasining ustidan belbog‘ bog‘lab, qo‘yinlarini tosh bilan to‘ldiradi, qo‘liga nayza olib, dushman qarshisiga chiqadi. Kofirlarga qarab tosh ota boshlaydi, bir nechtasini nayza bilan urib yiqitadi. Ammo kofirlar uning ustiga kamon o‘qi yog‘diradilar. Bir o‘q kelib ko‘kragiga tegadi. Yetmish besh yashar muysafid – ilohiy ilhomdan ma‘rifat topib, qalblarni nurlantirgan shayxi kabir holdan toyib, kuchi ketayotganini sezsa ham, jangni to‘xtatmay, dushman bayrog‘ini g‘azab bilan mahkam tutamlab oladi-da, shu holatda jon beradi. Deydilarkim, vafotidan keyin o‘nta odam uning mahkam qisilgan panjalari orasidan bayroqni zo‘rg‘a ajratib olgan. Ulug‘ shayx va donishmand insonning bu qahramonligi, jasorati dushmanni ham hayratga solgan. Bu ish avlodlarga ibrat bo‘ldi, xalq orasida afsonaga aylanib ketdi [5-161].

XIV asrda Oltin O‘rda xoni O‘zbekxon (1312-1341) Xorazm o‘lkasi uning ulusi tarkibida bo‘lgani uchun, Najmiddin Kubro qabri ustiga ulug‘vor maqbara barpo etdi va bu bilan go‘yo og‘ir gunohi uchun uzr so‘raganday bo‘ldi. Bu maqbara asrlar osha vatanparvarlik ramzi sifatida qad roslab turibdi.

Najmiddin Kubroning vatanparvarligi va xalqparvarligi yorqin ifodasini topgan bu ma‘lumot tarixiy va badiiy adabiyotlarda kitobdan kitobga o‘tib keladi. Najmiddin Kubro hukmdorlarning noahilligidan, yurtning buzilishidan, xalqning darbadarligidan aziyat chekkan, qalbi og‘rigan xalqparvar Shayx sifatida gavdalanadi. Najmiddin Kubro iymon-e‘tiqodli chin musulmon edi. U hukmdorlarga bosh egmadi, ammo, e‘tiqodining mustahkamligidan jamiyat qonun-qoidalarini hurmat qilar, “podshohning amri vojib” deb bilguvchi, nazariy va amaliy faoliyatni uyg‘un olib boruvchi ulug‘ vatanparvar edi.

Ko‘hna tarix shundan guvohlik beradiki, alloma aytganiday Xorazmshoh mamlakatni birlashtira olmadi, xalqni yig‘ib yovga qarshi qo‘ya olmadi. Iymonsizlik, g‘oyaviy parokandalik, so‘z va ish birligining yo‘qligi, g‘oyaviy-mafkuraviy zaiflik, ichki nizolar va boshboshdoqlik mamlakat mustaqilligini yo‘qqa chiqardi.

Uning ruhi eng og‘ir damlarda bizga kuch baxsh etgan. Najmiddin Kubro ibrati bizga “elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak”ligidan saboq berib turadi.

Nomi afsonaga aylanib ketgan milliy qahramon – Najmiddin Kubroning vatanparvarlik g‘oyalarini o‘rganish, uni ma‘naviy poklanishning asosiga qo‘yish va barkamol avlodni tarbiyalash vazifasiga xizmat qildirish dolzarb vazifalardan biridir.

Shayx Najmiddin Kubro XIII asr javonmardlarining otasidir. Buyuk alloma va xalq qahramonining javonmardlik g‘oyalari Jaloliddin Manguberdi, Pahlavon Mahmud, Said Ali Hamadoniy, Husayn Xorazmiy va Abul Vafo Xorazmiy faoliyatida yanada yuksaklikka ko‘tariladi. Mardlikning oliy namunasi xalqni, Vatanni himoya qilish ekanligini Najmiddin Kubro bizga ko‘rsatib berdi. Tik turganni yiqish-mardlik emas, yiqilganni tiklash, vayron bo‘lgan ko‘ngilni obod qilish-haqiqiy mardlikdir.

Shayx Najmiddin Kubro xalqning xotirasidagi yorqin yulduzdir. Uning bilan bog‘liq rivoyatlar o‘zbek davlatchiligi tarixining sevib o‘qiladigan, qancha o‘qisang shuncha hayratlanadigan yorqin sahifasidir. Najmiddin Kubro milliy g‘urur, vatan tuyg‘usini himoya qilish uchun, qalbimizni iymon nuri bilan bezatish uchun yana ma‘naviyatimiz maydoniga balqib chiqdi. Vatan, millat taraqqiyotinnig tub burilish davrlarida, og‘ir damlarda u o‘zining tarixiy saboqlari bilan yordamga keladi, ma‘naviyatimizning xaloskor kuchiga aylanadi. Axir, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur jasoratiga zamin bo‘lgan, Temur Malik yuragiga mardlik urug‘in sochgan, Dukchi Eshonni Chor Rossiyasi qo‘shinlariga qarshi kurashga da‘vat etgan,

Jaloliddin Rumiyni ruhiyat falsafasini yozishga ilhomlantirgan, Maqsud Shayxzodani fashizmga qarshi “Jaloliddin Manguberdi” dramasi yozishga ilhomlantirgan kuch Najmiddin Kubroning ma’naviy jasoratidir.

“Qadimiy tariximizni har tomonlama o‘rganib, shunday xulosaga kelish mumkinki, eng qaltis va tahlikali davrlarda millatimizga umid va ishonch bergan, uni yovlarga qarshi kurashga undagan, ajdodlarimizni ilmiy kashfiyotlar, harbiy zafarlarga, ma’rifat mash’alini baland ko‘tarib jaholatga qarshi chiqishga chorlagan beqiyos kuch ham aynan ma’naviy jasorat tuyg‘usidir”,-deb ko‘rsatgan edi birinchi Prezidentimiz Islom Karimov [3-163].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Xorazmni mo‘g‘ul bosqinchilaridan himoya qilishda bayroq tutib jon bergan Najmiddin Kubroning qahramonligida ma’naviy jasorat tuyg‘usi buyuk va ustuvor ahamiyat kasb etgani, alloma shaxsi iymon butunligining beqiyos timsoliga aylanganligi shubhasiz, albatta.

Chindan ham, bugun Shayx Najmiddin Kubroning ruhi yoshlarimizga javonmardlikdan dars berib kelmoqda. Bugun mustaqillikni mustahkamlashda, vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashda Najmiddin Kubro ibrati beqiyosdir, biz bugun donishmand ajdodlarimizdan tinimsiz o‘rganishimiz lozim.

N.Kubroning jasorati haqida qator tarixchilar o‘zlarining asarlarida ma’lumot berib o‘tganlar. Ularni turli jihatdan o‘rgangan Jumaboy Rahimov o‘zining “Vatanning sheryurak bahodiri” (Jaloliddin Manguberdi) asarida ancha batafsil sharhlab o‘tadi.

Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi” asarida Ko‘hna Urganchni g‘orat qilish ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan vahshiylik asosida amalga oshirilganligi o‘z ixtiyorida noyob tarixiy va daliliy hujjatlarni tilga kiritganligi olimning tarixiy haqiqatga qanchalik tayanganligi, tarixiy adolatga amal qilganligini ko‘rsatadi. Najmiddin Kubroning ozodlik va erk uchun kurashib sharafli o‘lim yo‘lini tanlaganligini Mirzo Ulug‘bek kelajak avlod uchun ibratomuz voqea sifatida yoritadi. Vatan, xalq uchun qanday yashash kerakligini Najmiddin Kubro timsolida ko‘rsatib, uning o‘limoldi qahramonona kurashini, dushmanlar hoqoniyu sardorlariga vatanparvarona raddiya javoblarini alohida sahifaga muhrlaydi. Mirzo Ulug‘bek kelajak avlodni Vatanga, xalqiga sodiqlikni Shayxul Valitarosh va Jaloliddin Manguberdi kabi ajdodlardan o‘rganishga da’vat etgan edi.

Mirzo Ulug‘bekning Najmiddin Kubroning kurashi va hayotining qahramona va jasoratga to‘lib-toshgan sahifasini qanday bezaganligiga nazar tashlaymiz: “Sohibqironi a’zam Chingizxonni muazzam Xorazm tomon lashkar jo‘natgan vaqtda hazrati shayx Najmiddin Kubro huzuriga mening lashkarim o‘sha yoqqa yurish qilmoqda, deb xabar berdi. Shoyad Xorazm ahvoli g‘oratu qatl bilan bartaraf

bo'lg'usi. Maslahatim shulki, sizlar u yerdan tashqari chiqsangizlar darveshlaringizga ham ziyon yetkazilmagay. Hazrati Shayxul Valitarosh, "Oллоh uning arvohini muqaddas tutsin" dedilar: "Mana yetmish yildirki, Xorazm xalqi bilan yashab kelmoqdaman. Bugungi kunda qazoyi ilohiy balo jazosini yubordi. Ularning miyasida muruvvat degan narsa bo'lmaydiki, orasidan qochib o'zimni bir chekkaga olsam. Balki ular bilan begvamona yag'moga duchor bo'lganim tuzukroq bo'lar. Balolarga xalqim bilan birga yor bo'lsam deyman!" [7-278]

Imon-e'tiqod ramzi va uning mustahkam, nurashni bilmaydigan ulug'vor qal'asi Shayxul Valitarosh Najmiddin Kubroning erk va yurt mustaqilligi yo'lidagi jasoratga to'la va shu oliy maqsad uchun jonini tikishi, she'riyat mulkining sultoni, avliyo inson Alisher Navoiy uchun ham ijod manbai bo'ldi. Mavlono Hazrat Alisher Navoiy Jaloliddin Rumiy, Mirzo Ulug'bek va boshqa mashhur mutafakkir allomalar qatorida N.Kubroning el-yurt or-nomusi, ozodligi yo'lidagi mardligini mamnuniyat bilan qalamga olar ekan, Turonu Eron va Xuroson zaminining eng buyuk zotlarining oldingi safidan ekanligini qayd etgan edi. Ulug' shoir o'zining mashhur "Nasoyil ul-muhabbat" asarida Shayxul Valitaroshga alohida sahifa ajratib, avliyolarga xos sifatlarini, Vatan va g'animlarga bosh egmagan mardliklarini qudrat qalami bilan bezaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiy katta ijod va davlat ishlari bilan band bo'lgani bois Xorazmga borib abadiyatga daxldor Ko'hna Urganchadagi Najmiddin Kubro maqbarasini ziyorat qilishni doimo orzu qilgan. Nafaqat ziyorat qilish, balki shu ulug' inson maqbarasi va uning atroflarini jannatning bir qismidek holatga keltirish, qolgan umrini Shayxul Valitaroshning ziyoratiga keluvchilarga xizmat qilish, ul zotning haqlariga duo qilish, hatto shu yerning chinnidek tozaligini shaxsan o'zlarining qo'l kuchlari bilan amalga oshirishni niyat qilgan: "Ana shunda Najmiddin Kubro Abul jannob Shayxul Valitaroshning ruhlarini shod qilgan bo'lar edim".

Shoirning Shayxul Valitaroshga tomon ma'naviy-ruhiy talpinishi yana shundan dalolat beradiki, el-ulus va Vatanga fidoyilik bobida Najmiddin Kubro barchaga o'rnak va ibratomuz hayot kechirdi. Mol-dunyosining barchasini yetim-yesir, miskinlar, musofirlar va qolaversa, tolibi ilm shogirdlariga non, osh, issiq ovqat, kiyim-bosh, boshpana qilib berdi. Vatan, xalq uchun nafaqat boyligi, balki jonidan kechib, borlig'ini baxshida qildi. Shu sifatlarning barchasini o'zlashtirib olgan Alisher Navoiy ham butun boyligini yurt obodligiga sarfladi. Borlig'ini xalq ma'naviyatini yuksaltirishga safarbar etdi [7-282].

Najmiddin Kubroning ibratli hayoti ko'plab olimlar va davlat arboblarning ijodini chetlab o'tmadi. XVII asrda yashab o'tgan davlat arbobi, tarixchi va etnograf olim Abulg'ozil Bahodirxon o'zining mashhur "Shajarai turk" asarida Shayxul

Valitarosh haqida quyidagilarni yozgan edi: “Manqul tururkim hazrati shayx – Najmiddin Kubroning ovozi olamga mashhur bo‘lib erdi. Ul sababdan shahzodalar (Chingizxonning o‘g‘illari Jo‘ji, Chig‘atoy va O‘qtoy) hazrati shayxga kishi (elchi) yubordilar. “Shayx oyoq ostida qolmasunlar, o‘g‘lon va ushoqlari (oilasi, shogirdlari, do‘stu birodarlari) bilan qal‘adan chiqib ketsunlar”, teb. Hazrat shayx yubirdikim, men yakka emasman. Mening qarindosh va muridlarim bor turur. Shahzodalar aytib yubordilarkim o‘n kishi bilan kelsunlar. Shayx aytdilarkim, undan ko‘p tururmiz. Shahzodalar aytadilarkim, unda yuz kishi bilan kelsunlar. Najmiddin Kubro butun shahar ahli uning eng yaqin odamlari ekanligini aytib mo‘g‘ul shahzodalarga shunday javob qaytaradi: “Osoyish kunlarda men bu xalqning barchasi birla oshna va yor edim. Emdi yomon kunlarda nechuk bularni tashlab borayin, men bora bilmasman tedi...” Ul mahalda mo‘g‘ullar shayxning mahallasiga quyilib keladilar. Hazrati shayx bir necha mo‘g‘ullarni o‘z qo‘llari bilan darajai jahannamga yubordilar. Taqi shahid bo‘ldilar”.

Agar Abulg‘oziy Bahodirxon bergan ma‘lumotlarga nazarimizni diqqat bilan qaratsak, Najmiddin Kubroning ovozi olamga mashhurligi va mo‘g‘ul shahzodalari uch marotabaga qadar shaharni tark etib, jonini saqlab qolishga da‘vat etganligining guvohi bo‘lamiz. Uning: “Bu shahar aholisining barchasi oshno, yoru birodarlarim” deya mo‘g‘ullarning uch marotabalik takliflarini rad qilib, ularning elchilarini quruq qaytib ketishga majbur etilishini ko‘z oldimizga keltirsak, Shayxul Valitaroshdagi xalqiga bo‘lgan hadsiz, hisobsiz muhabbat hamda sadoqatini his qilamiz.

Jaloliddin Manguberdi, shahar aholisi va o‘zining muridlari yuragiga ilohiy va loduniy ma‘naviyat qudrati vositasida mardu maydonlik, bahodirlik ruhiy quvvatlarini singdirgan Shayxul Valitarosh ularni Vatan himoyasiga da‘vat etdi. Najmiddin Kubro Vatanni, ona yurti ma‘naviy jabhada Ka‘batulloh darajasiga ko‘tardi. Shu yo‘lda jonni baxshida qiluvchilar Parvardigorning eng aziz insonlari qatoridan joy olib, abadiy jannatga sazovor ekanligini ilohiy ma‘rifat yo‘riqlari bilan asoslab berdi. Shuning uchun kurashib o‘layotgandagi mudofaachi vatanparvarlardagi jismoniy azoblanish o‘rnini Vatan uchun bayromana o‘lish, o‘la olish his tuyg‘usi, erk uchun kurashuvchi har bir jangchi qalbi va shuurida Vatan ozodligiga bag‘ishlangan umrlaridan minnatdorlik hissi egalladi. Bu ilohiy hodisa o‘lim dahshatidan ustun keldi. Mo‘g‘ullarning ommaviy qatlni amalga oshirishlari jarayonida aholi o‘lim vasvosi, qo‘rqquvidan xalos bo‘lgan holda o‘limni oddiy hol tarzida qarshiladilar. Najmiddin Kubro xalqini dushmanga bo‘yin egmay, mag‘rur, qullik kishanini kiymasdan, ozod, erkin inson bo‘lib o‘la bilish sharafiga erishtira oldi. Bu bilan insonning qalbi va jismida o‘limdan ham kuchli ma‘naviy-ruhiy quvvatlar mavjudligini Shayxul Valitarosh tasavvufiy ta‘limoti g‘oyalari bilan isbotlab bera

oldi. Uning bu insoniy sifatlaridan dushmanlar ham lol qoldi, hayratdan yoqalarini ushlashga majbur bo'ldilar. Bu dushmanlarning mutlaq buyuk insonga e'tirofi edi. Najmiddin Kubro insonlarga, keyingi avlodlarga Vatanning muqaddasligi, unda yashiringan sir-sinoatlar tushunchalari mohiyati mazmunini yanada teran anglash imkonini berdi [7-284].

Hozirgi vaqtda jahonda va mintaqamizda harbiy-siyosiy vaziyat keskin o'zgarib, milliy va global xavfsizlik sohasida xatar va tahdidlar tobora kuchayib bormoqda. Ana shunday mas'uliyatli vaziyat va hayotning o'zi erishgan barcha yutuqlarimizni, shu bilan birga, yo'l qo'ygan kamchiliklarimizni chuqur tahlil qilishni barchamizdan talab etmoqda. Shu asosda milliy armiyamizni yanada rivojlantirish va takomillashtirish borasida puxta o'ylangan va izchil harakatlarni davom ettirishimiz darkor [2-223].

XULOSA

Buyuk mutasavvuf olim, xalq qahramoni Najmiddin Kubroning ibratomuz hayot yo'lidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

birinchidan, vatanparvarlik insonparvarlikning eng oliy darajasidir. N.Kubro vatanparvarligi faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliyotda ham o'z ifodasini topgani uchun asrlar davomida o'zining qiymatini also yo'qotgan emas;

ikkinchidan, Najmiddin Kubro – xalq qahramoni va vatanparvar inson sifatida o'z xalqining, Vatanining erki va ozodligi uchun hatto jonidan ham voz kecha olgan buyuk yo'l boshchidir. Uning bu harakatlari bugun biz tarbiya qilayotgan yosh avlod vakillari uchun ibrat namunasiga aylanishi lozim;

uchinchidan, Najmiddin Kubroning vatanparvarligi, Vatanni himoya qilish nafaqat harbiy xizmatchilarning, balki mamlakatimizda yashayotgan har bir fuqaroning muqaddas burchi ekanligini har dam eslatib turadi. Zero, Konstitutsiyamizning 52-moddasida qayd etilganidek: “O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir”[1-18].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: “O'zbekiston”, 2019.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. / Sh.M.Mirziyoyev 1-tom, - T.: “O'zbekiston”, 2017.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. / I.A.Karimov. –T.: “Ma'naviyat”, 2016.
4. N. Komilov. TASAVVUF (Ikkinchi kitob). –T.: “O'zbekiston”. 1999.
5. N.Komilov. “Tasavvuf”. 1-kitob. -T.: “Yozuvchi”, 1996.
6. M.Rahimov, A.Zamonov. O'zbekiston tarixi. –T.: “Fan”, 2019.
7. Jumaboy Rahimov. Vatanning sheryurak bahodiri. –T.: “O'qituvchi”. 2015.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA “MA’NAVIYAT” UMUMIY MA’NOLI BIRLIKLARNING MAVZUVIY GURUHLARGA BO‘LINISHI

Mamatkulova Nigora,
TerDU 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek xalq maqollarida ma’naviyat mavzusi hamda uning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida ma’lumot beriladi. Maqollarning ma’naviyat semasini aks ettirishiga ko‘ra ma’lum guruhlariga ajratish ularning tadqiq etilishini osonlashtirish bilan birgalikda ulardagi mohiyatning yanada to‘la-to‘kis ochib berilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, ma’naviyat mavzusining mavzuviy guruhlariga ajratilishi leksik-semantik tadqiqiga yanada teranroq yondashishga xizmat qiladi.

***Kalit so‘zlar:** o‘zbek xalq maqollari, tematik guruhlanish, ma’naviyat kategoriyasi, leksik-semantik tadqiq, yondashuv, lingvistik tadqiq.*

DIVISION OF THE SUBJECT OF SPIRITUALITY INTO UZBEK PROVERBS INTO THEMATIC GROUPS

ABSTRACT

This article provides information on the topic of spirituality and its specific features in Uzbek folk proverbs. Dividing the proverbs into certain groups according to the way they reflect the theme of spirituality facilitates their research and helps to reveal their essence more fully. In addition, the division of the topic of spirituality into thematic groups serves a deeper approach to the lexical-semantic research.

***Keywords:** Uzbek folk proverbs, thematic grouping, category of spirituality, lexical-semantic research, approach, linguistic research.*

РАЗДЕЛЕНИЕ ТЕМЫ ДУХОВНОСТИ В УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ НА ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ

АННОТАЦИЯ

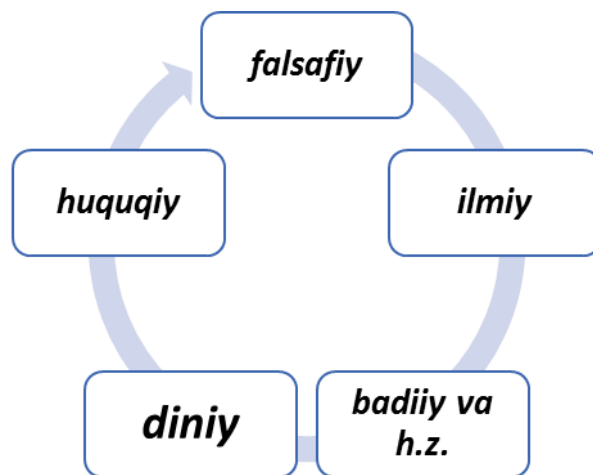
В данной статье представлена информация о теме духовности и ее специфических чертах в узбекских народных пословицах. Разделение пословиц на определенные группы по тому, как они отражают тему духовности, облегчает их исследование и помогает полнее раскрыть их сущность. Кроме того, разделение темы духовности на тематические группы служит более глубокому подходу к лексико-семантическому исследованию.

Ключевые слова: *узбекские народные пословицы, тематическая группировка, категория духовности, лексико-семантическое исследование, подход, лингвистическое исследование.*

KIRISH

Hozirgi o'zbek tilida turli kategoriyalarni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish tildagi leksik sath qatlamining yanada keng mohiyatan ochib berilishiga xizmat qiladi. Xususan, "hurmat" kategoriyasi, "halollik" kategoriyasi, "yaxshilik" kategoriyasi va hokazo. Biz tadqiq etmoqchi bo'lgan ushbu maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining go'zal namunalari hisoblanmish maqollarda "ma'naviyat" kategoriyasining ochib berilishi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Ushbu mavzu xususida so'z yuritishdan oldin bu leksik ifodaning mazmun planiga diqqat qilish maqsadga muvofiq. Ma'naviyat leksemasiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'rif keltiriladi:

"Ma'naviyat – [a. – axloqiy holat; barcha axloqiy narsalar, xususiyatlar] insoniyatning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, diniy va shu kabi tasavvurlari va tushunchalari majmui"[4]. Demak, ta'rifdan ko'rinib turibdiki, ma'naviyat ifodasi faqatgina odob-axloq yoki tarbiya bilan bog'liq kategoriya hisoblanib qolmasdan, balki u quyidagi jihatlarni ham o'zida birlashtiradi:

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qayd etib o'tish lozimki, "ma'naviyat" kategoriyasi o'zbek xalq maqollarining asosini tashkil etadi, ularni tematik guruhlar asosida o'rganish masalaning mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan ularni uch tematik guruhga ajratgan holda tadqiq etdik[3]:

- a) *Maqollarda aks etgan umuminsoniy ma'naviyatga doir maqollar;*
- b) *Milliy ma'naviyatga doir maqollar tahlili;*
- c) *Shaxs ma'naviy sifatlariga oid maqollar va ularning o'ziga xos jihatlari.*

Mazmunidan ko‘rinib turganidek, maqollarda o‘z ifodasini topgan umuminsoniy ma‘naviyatga oid maqollar faqatgina individual shaxsga yoki alohida olingan kishilik jamiyatga emas, balki butun insoniyatga taalluqli ekanligi bilan ajralib turadi. Ya‘ni unda ilgari surilgan mazmun barcha shaxs jamiyatlari uchun taalluqli hisoblanadi. Inson tamadduni shakllanib kelgan davrlardan buyon uning taraqqiyotida aks etgan barcha mavzular, ya‘ni odob-axloq, tarbiya, diniy bilimlar, falsafiy ilmlar, ilmiy nazariyalar va shu kabilar ushbu mavzuning mohiyatini tashkil etadi. Umuminsoniyatga qaratilgan bu turdagi maqollar har bir xalq og‘zaki ijodida mavjud, biroq shunday bo‘lsa-da, undagi mazmun aynan har bir xalq uchun emas, balki butun insoniyat uchun ahamiyatlidir[5].

“*Suv birlashsa – daryo bo‘lar, El birlashsa – olamon[2]*” maqoli ham umuminsoniy mazmun ilgari surilgan o‘zbek xalq maqollaridan biri sanaladi. Ushbu maqol o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga taalluqli bo‘lsa-da, biroq undagi mazmun butun kishilik jamiyatiga aloqador hisoblanadi. Unda birlik g‘oyasi ilgari surilgan bo‘lib, uning lingvistik tadqiqiga yuzlanadigan bo‘lsak, undagi suvning birlashishi daryo hosil bo‘lishiga, el birlashsa olamon bo‘lishiga mengzalmoqda. Lingvokulturologik jihatdan esa “daryo” leksemasi orqali “birlik” g‘oyasi o‘rtaga tashlanmoqda. Bu o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan lingvokulturologik kategoriya hisoblanadi.

O‘zbek xalq maqollaridagi ikkinchi tematik guruh bu milliy ma‘naviyatga taalluqli bo‘lgan maqollar hisoblanadi. Milliy ma‘naviyat semasiga oid maqollar aynan bir millat, xalq madaniyati, qadriyatlarini, urf-odatlarini o‘laroq aks ettiriluvchi maqollar hisoblanadi. Ushbu turdagi maqollarning umuminsoniyatga qarata aytilgan maqollardan farqi shundaki, bunday turdagi maqollar, odatda, mavzuviy ko‘lami kichikroq, lingvokulturologik kod ham aynan milliy ma‘naviyatga asoslangan g‘oyalarni o‘zida aks ettiradi. Bundan tashqari, ushbu toifa maqollar semantik jihatdan ham ma‘lum guruhlardan tashkil topadi. Milliy ma‘naviyat semasi aks etgan maqollarga quyidagi maqolni misol sifatida keltirishimiz mumkin. Jumladan, “*Gap bilan osh pishmas[2]*” maqolini tahlil namunasi sifatida olsak. Mazmunan kishini harakatchanlik g‘oyalariga undovchi ushbu maqoldagi lingvokulturologik kod aynan “osh” leksemasi hisoblanadi. Ya‘ni “osh” leksik ifodasi o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan milliy taom sanalib, bu ifoda orqali ushbu maqolning o‘zbek elatiga tegishli ekanligini anglashimiz mumkin.

“*Gap desang, qop-qop. Ish desang, Samarqanddan top[2]*” – bu maqoldagi lingvokulturologik kod bu “Samarqand” toponimi sanaladi. Ushbu shaharning aynan O‘zbekiston hududida joylashganligi uning o‘zbek eliga taalluqli milliy ma‘naviyat aks etgan maqol ekanligidan dalolat beradi. Ushbu maqolning g‘oyasi bu mehnat qilish, mehnatga undash, ish qilishdan qochmaslik sanaladi. Yuqoridagi

maqollarimizdan ko‘rinib turibdiki, maqollarning qaysi toifa guruhiga mansub ekanligi ularning lingvokulturologik kodiga ko‘ra ham farq qilar ekan, ya‘ni maqollardagi ayrim so‘zlar ham ularning qaysi sinfga mansub ekanligini hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi guruh maqollari bu shaxs ma‘naviy sifatlariga oid maqollar hisoblanadi. Bu yuqorida qayd etilgan umuminsoniyatga qaratilgan maqollar hamda milliy ma‘naviyatni aks ettiruvchi maqollardan ham kichikroq guruh hisoblanib, ushbu maqollarda ifoda markazi aynan birgina shaxs hisoblanadi. Yanada soddaroq tilda tushuntiradigan bo‘lsak, umuminsoniyatga qaratilgan maqollar barcha jamiyat a‘zolari, umummilliy ma‘naviyat aks etuvchi maqollar ayrim tanlab olingan millat, elat, xalq vakillari hamda shaxs ma‘naviyatini aks ettiruvchi maqollar, yakka kishining dunyoqarashini, milliy ma‘naviyatini namoyon etuvchi maqollar guruhi hisoblanadi. “*Baxilning bag‘ri qattiq[2]*” maqoli ham aynan ayrim olingan shaxslarga nisbatan qo‘llanilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatdagi barcha insonlar ham bu illatga ega bo‘lmaydi, ya‘ni ba‘zi kishilardagina kuzatiladigan ushbu holat xalq maqollarida o‘zining yorqin ifodasini topganligi bilan ahamiyatlidir.

XULOSA

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o‘zbek xalq maqollarida ma‘naviyat semasining aks ettirilishi hamda ularning ma‘lum tematik guruh asosida shakllantirilishi ularning tadqiq obyekti vazifasini bajarishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, xalq maqollari, umuman olganda, ma‘naviyat mavzusining qay darajada yoritib berishiga ko‘ra guruhlanishi (umuminsoniy ma‘naviyat semasiga ega maqollar, milliy ma‘naviyat semasini aks ettiruvchi maqollar, shaxs ma‘naviyatiga doir maqollar) ushbu toifa maqollarining yorqin namoyon bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Berdiyev H, Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1984. – 98 b.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002. – 164 b.
3. Iskandarova Sh.M. O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish (shaxs mikromaydoni): DDA. – Toshkent, 1999. – 76 b.
4. Rahmatullaev Sh. Nutqimiz ko‘rki. T, 1970. – 51 b.
5. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – T, 2010. – 93 b.
6. Rustamov A. So‘z xususida so‘z – T, 1987. – 156 b.

**BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINI
MATEMATIK SAVODXONLIGINI OSHIRISH VA MATEMATIKANI
UYG'UNLASHTIRISHDA AN'ANAVIY VA INNOVATSION USULLARDAN
FOYDALANISH**

Mahliyo Dehqonova Shuhrat qizi

Farg'ona davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim uslubiyoti kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi zamon boshlang'ich sinfi o'qituvchisi o'quvchilarga berishi kerak bo'lgan bilimlar haqida fikr yuritilgan. Boshlang'ich sinfi o'quvchilarini o'qitish jarayonida matematik savodxonlikni rivojlantirishning ahamiyati yoritilib, matematikani uyg'unlashtirishda an'anaviy va innovatsion usullardan foydalanish haqida tushunchalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: savodxonlik, matematik savodxonlik, o'quv va kognitiv kompetensiya, funktsional savodxonlik, xususiyatlar, komponentlar, qobiliyat.

ABSTRACT

This article discusses the knowledge that a modern primary school teacher should transfer to students. In the process of teaching primary school students, the importance of developing mathematical literacy is emphasized; ideas about the use of traditional and innovative methods in the harmonization of mathematics are derived.

Keywords: literacy, mathematical literacy, educational and cognitive competence, functional literacy, characteristics, components, abilities.

KIRISH

“Bizning yuksak vazifamiz – bolalarni muvaffaqiyatga olib kelish, maqsadimiz – ularni baxtli ko'rish. Ushbu loyiha boshlang'ich sinflarda yuqori sifatli ta'limni ta'minlash orqali bu yuksak vazifamizni ilgari surish yo'lida qo'yilgan muhim qadamdir”, – dedi Xalq ta'limi vaziri o'rinbosari Rustam Karimjonov.

Maqolada o'quvchilarning matematik savodxonligini shakllantirishning ba'zi jihatlari bilan bog'liq tadqiqotimiz natijalari keltirilgan. Matematik savodxonlikning ishchi ta'rifini ta'minlab, tadqiqot matematik savodxonlikning to'rtta komponentini aniqlaydi. Matematik savodxonlikning har bir komponentining shakllanishi uning tarkibiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Birinchi komponentning belgilari - dasturning maxsus va umumiy ta'lim kognitiv bilimlari, qobiliyatlari, ko'nikmalari va o'quv faoliyati usullari, ta'limot usullariga ega bo'lish.

Ikkinchi komponent qobiliyat bilan belgilanadi matematik ob'ektlarni, munosabatlarni, harakatlarni tez va keng umumlashtirish, fikrlash jarayonini erkin sozlash, to'g'ridan-to'g'ri fikrdan teskari fikrga o'tish, izchil, to'g'ri, ajratilgan mantiqiy fikrlash, matematik materialni rasmiylashtirilgan idrok etish, masalaning tuzilishi.

Uchinchi komponentning xususiyatlari - matematika tilida muammolarni shakllantirish va yozish qobiliyati, yechimlar natijalari va boshqalar.

To'rtinchi komponent oldingi komponentlarni hayotiy vaziyatlarda amalga oshirishda ifodalanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Maqolada o'quvchilarning matematik savodxonligini shakllantirishning ba'zi jihatlari bilan bog'liq tadqiqotimiz natijalari keltirilgan. Biz o'ylaymizki, akademik kompetensiyalarga ega bo'lgan va matematikani qanday o'rganishni biladigan talabalar matematik savodxonlikka ega bo'ladilar.

Hozirgi vaqtda ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning o'quv kompetensiyalarini rivojlantirishdir. Talabaning o'quv kompetensiyalariga ega bo'lishi uning matematikani o'rganishi uchun zarur shart, ikkinchisi esa uning matematik savodxonligi uchun etarli shartlardan biridir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, matematik savodxonlikning quyidagi tarkibiy qismlari aniqlanadi:

- tarbiyaviy va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish;
- vazifani hal qilish uchun zarur bo'lgan turli xil matematik mavzulardagi aloqalarni o'rnatish va materiallarni birlashtirish;
- matematik nutq madaniyatini egallash;
- Hayotiy masalalarning keng doirasini yechishda matematikadan foydalanish.

TAHLIL VA NATIJALAR(ANALYSIS AND RESULTS)

Matematika o'qitishning eng muhim vazifalaridan biri o'quvchilarning matematik nutq madaniyatini shakllantirishdir. Bu masalani muvaffaqiyatli hal etishdan o'quvchilarning o'quv materialini tushuntira olish qobiliyati, pirovardida matematik qobiliyatlarning rivojlanishi bog'liqdir.

Hayotiy vaziyatlarda duch keladigan muammolarni hal qilish uchun matematik vositalardan foydalanish, agar kerak bo'lsa, ta'lim va kognitiv kompetensiyalardan foydalanish qobiliyati orqali amalga oshiriladi; dunyo rasmini idrok etish, atrofdagi voqelikda yuzaga keladigan va matematika yordamida hal qilinishi mumkin bo'lgan muammolarni tan olish tajribasiga ega bo'lish; yechimning ravshanligi, soddaligi, tejamkorligi va ratsionalligiga intilish.

O'qituvchining asosiy muammosi "dasturni sifatli o'zlashtirishni ta'minlaydigan shart sifatida o'quvchilarning ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirish vositalari va usullarini izlash".

Ushbu tadqiqotda auditning mazmuni ushbu hodisalarni ko'rib chiqishda yuzaga keladigan ba'zi umumiy hodisalar yoki muammolar turlari atrofida guruhlangan. Bunday hodisalar sifatida quyidagilar taklif qilinadi: miqdor, makon va shakl, o'zgarish va bog'liqlik, noaniqlik.

Matematik savodxonlikning muhim jihatlaridan biri - shaxsiy va maktab hayoti, mahalliy jamiyat, ijtimoiy hayot, mehnat va dam olish bilan bog'liq bo'lgan turli vaziyatlarda matematikadan foydalanishdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY).

Matematik savodxonlikka ega bo'lish shaxsning matematikani turli kontekstlarda shakllantirish, qo'llash va sharhlash qobiliyati sifatida aniqlanadi. Matematik savodxonlik o'quvchiga matematik tushunchalarni nafaqat sinfda, balki kundalik hayotda ham bajarishi, tushunishi va qo'llashiga imkon beradi. O'quvchilarning matematik savodxonlik qobiliyatini oshirish uchun yechim sifatida foydalanish mumkin bo'lgan o'rganish usuli kerak. Kontekstli o'qitish o'qituvchilarga o'quvchilarni haqiqiy dunyo bilan bog'lashga yordam beradigan usuldir. Kontekstli ta'lim va o'rganishni qo'llash orqali, o'qituvchi talabalarga matematika savodxonligini oshirishga yordam berishi mumkin. Nazariy tadqiq orqali ushbu maqola talabalarning matematik savodxonligini oshirish uchun ba'zi kontekstli o'qitish va o'qitish komponentlarini tasvirlashga harakat qiladi. Ma'lum bo'lishicha, adabiyotlar o'rganish bosqichlari va kontekstli o'qitish va o'qitishning tarkibiy qismlari o'rtasida matematik savodxonlik bo'yicha ba'zi ko'rsatkichlar bilan bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy jamiyat kelajakdagi o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi darajasiga yangi talablarni qo'yimoqda. Zamonaviy ta'limda matematika umumiy madaniyat, funktsional savodxonlik va kundalik foydalanishning elementidir. Aholining barcha toifalarida turli shakllardagi matematik qobiliyatlarni oshirish kerak. Jamiyatdagi bu kompetensiyani piramida sifatida ko'rsatish mumkin, uning cho'qqisida zamonaviy jahon matematikasining asosiy elementlarini yaratishda ishtirok etadigan kichik mutaxassislar guruhi va pastki qismida matematik savodxonlik mavjud bo'lgan aholining butun massasi joylashgan. madaniyat, ijtimoiy, shaxsiy va kasbiy kompetensiyaning ajralmas elementi hisoblanadi. Matematik ta'lim tizimining asosiy ishtirokchisi va omili o'qituvchi-matematikdir. U nafaqat ko'paytiriladigan va o'quvchilarga uzatiladigan ta'riflar va dalillar to'plami ko'rinishidagi matematik bilimlarga ega bo'lishi kerak, balki birinchi navbatda tegishli sohalarda yangi, ilgari

ko'rilmagan vazifalarni hal qilishga, talabalarga faoliyatning matematik modelini berishga tayyor bo'lishi kerak. Xalqaro raqobatbardoshlik va mahalliy ta'lim sifatini ta'minlash nuqtai nazaridan, Davlat dasturida o'quvchilarimiz xalqaro test sinovlarining eng keng tarqalgan uchta tizimi natijalariga ko'ra egallaydigan o'rinlar ko'zda tutilgan. Ularda maktab o'quvchilarining matematika, tabiiy-ilmiy tayyorgarlik sifati, matnlarni o'qish va tushunish qobiliyati, shuningdek, maktab o'quvchilarining funksional savodxonligi, ya'ni bilimlarni darsdan tashqari vaziyatlarda qo'llash qobiliyati baholanadi.

Umuman olganda, bizning maktab o'quvchilarimiz kuchli fan bilimlarini olishadi, lekin ko'pincha ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalariga ega emaslar.

Matematik savodxonlik - bu insonning o'zi yashayotgan dunyoda matematikaning rolini aniqlash va tushunish, asosli matematik mulohazalarni ifodalash va matematikadan ijodiy, qiziqish va fikrlashning hozirgi va kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish qobiliyatidir.

Keling, matematik savodxonlikning har bir tarkibiy qismiga to'xtalib o'tamiz.

Vazifani hal qilish uchun zarur bo'lgan turli xil matematik mavzulardan bog'lanishlarni o'rnatish va materiallarni birlashtirish - masalani hal qilish uchun zarur bo'lgan turli matematik mavzulardan bog'lanishlarni o'rnatish. Bu matematik ob'ektlarni, munosabatlarni, harakatlarni tez va keng umumlashtirish qobiliyatini nazarda tutadi; izchil, to'g'ri, ajratilgan mantiqiy fikrlash san'ati; fikrlash jarayonining yo'nalishini tez va erkin qayta qurish, to'g'ridan-to'g'ri fikrdan teskari fikrga o'tish qobiliyati; matematik materialni idrok etishni rasmiylashtirish, masalaning rasmiy tuzilishini tushunish qobiliyati; bir nechta bog'liq bo'lmagan hududlardan o'xshash ob'ektlarni topish qobiliyati; qo'llaniladigan usullarni tahlil qilish; turli shakllarda (jadvallar, diagrammalar, grafiklar) taqdim etilgan ma'lumotlarga asoslanib, fikr yuritish, xulosalar chiqarish qobiliyati.

Test topshiriqlari o'qitishning barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan umumiy o'quv matematik tadbirlari atrofida guruhlanadigan tarzda yaratilgan:

- matematik fikrlash va fikr yuritish, shu jumladan matematikaga xos bo'lgan savollarni shakllantirish; matematika bunday savollarga taqdim etayotgan javoblarning mohiyatini bilish;

- Matematik dalillar nima ekanligi va ular matematik fikrlashning boshqa turlaridan nimasi bilan farq qilishini bilishni o'z ichiga olgan matematik argumentatsiya;

- matematik mazmun bilan bog'liq o'z fikrlarini yozma yoki og'zaki shaklda ifodalashni o'z ichiga olgan kommunikativ matematik qobiliyatlar; boshqalar tomonidan tuzilgan yozma yoki og'zaki matematik bayonotlarni tushunish.

- Modellashtirish, bu taklif qilinayotgan vaziyatni modellashtirish uchun belgilashni o'z ichiga oladi; matematik strukturadagi real vaziyatni tarjima qilish; real vaziyatni hisobga olgan holda matematik modelni talqin qilish; matematik model bilan ishlash; modelning to'g'riligini baholash; model va olingan natijalarni aks ettirish, tahlil qilish, tanqid qilish; model va olingan natijalarni tavsiflovchi yozuv; modellashtirish jarayonini tizimli nazorat qilish.

- Muammolarni bayon qilish va yechish, jumladan, turli matematik muammolarni shakllantirish, shakllantirish va aniqlash va turli xil matematik muammolarni turli usullardan foydalangan holda yechish.

- Mavjud ma'lumotlarni turli shakllarda taqdim etish, jumladan, dekodlash yoki aksincha, ma'lumotlarni kodlash, tarjima qilish, izohlash, matematik ob'ektlar yoki vaziyatlarni tasvirlashning turli shakllari o'rtasidagi munosabatlarni farqlash va aniqlash; muammoning holatiga mos keladigan ma'lumotlarni taqdim etishning bir shaklidan ikkinchi shakliga tanlash yoki o'tish.

- texnik vositalardan foydalanish, jumladan, matematik faoliyat faolligiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan turli asbob va asboblarni bilish va ulardan foydalanish qobiliyati; bunday vositalar va asboblarning cheklovlarini bilish.

XULOSA VA TAKLIFLAR(CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Matematikani uyg'unlashtirishda an'anaviy va innovatsion usullardan foydalanish usuli. O'rganishning yana bir usullaridan biri - matematika darslarida tarixiy ma'lumotlardan foydalanish. Matematika tarixi bilan ishlash amaliyoti shuni ko'rsatadiki, aynan dars mazmuniga uslubiy jihatdan to'g'ri kiritilgan fan tarixi yordamida o'quvchida matematika haqidagi tasavvurlar umuminsoniy madaniyatning bir qismi sifatida shakllana oladi. Sinfda muammoli vaziyatlarni yaratish usuli aqliy jarayonlarni modellashtirishga ta'sir qiladi. Talabalarning loyiha faoliyatini tashkil etish usuli o'quv va kognitiv faollikni oshirishning didaktik vositasi sifatida qaraladi. Loyihalarni yaratishda faol ishtirok etish talabalarga inson faoliyatining yangi usullarini o'zlashtirish imkoniyatini beradi va ularda ba'zi muhim shaxsiy fazilatlarini shakllantirishga imkon beradi. O'quv jarayonida didaktik materialning badiiy va estetik jihatdan takomillashtirilishi o'quv faoliyatiga, uning mazmuni, shakllari va amalga oshirish usullariga nisbatan ijobiy his-tuyg'ularning paydo bo'lishini ta'minlashga yordam beradi. Matematika darslarida ko'ngilochar elementlarni qo'llash usuli aqlning moslashuvchanligini rivojlantirishga, naqshsiz

fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, matematika faniga qiziqishni oshirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, barkamol yondashuvdan foydalanib, matematik ta'limni shaxsiy tajriba va murabbiyning ehtiyojlari bilan bog'liq bilim, ko'nikma va ko'nikmalar bilan to'ldirish mumkin, shunda trener voqelik ob'ektlariga nisbatan samarali va ongli faoliyatni amalga oshirishi mumkin. Shu bilan birga, asosiy rollardan biri ta'lim va kognitiv kompetentsiyaga berilishi kerak, chunki uning shakllanish darajasi ba'zan ko'proq natija sifatini belgilaydi. Ta'lim va kognitiv kompetentsiya mantiqiy, uslubiy, o'quv faoliyati elementlarini o'z ichiga oladi, ular haqiqiy bilish ob'ektlari bilan bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 267-271.
2. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO'SHISH VA AYIRISHNI O'RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje.* , 22 , 61-67.
3. Qizi, D. M. S., & Qizi, R. G. X. (2022). МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖЕНИЯ И ВЫЧИТАНИЯ ДВУЗНАЧНЫХ ЧИСЕЛ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. *Gospodarka i Innowacje.*, 22, 61-67.
4. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO'SHISH VA AYIRISHNI O'RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje.* , 22 , 61-67.
5. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 267-271.
6. Тоджимамаатович, Дж. В. (2023). Понятие и сущность информационной безопасности - Concept and Essence of Information Security. *Сеть синергии: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, 2(4), 643-647.
7. Акмалджонова, А. З. (2021). Методы формирования навыков самостоятельного чтения у учащихся начальной школы. *ACADEMICIA: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, 11(3), 1425-1428.
8. Кизи, S. G. G. O. (2022). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА УЧАЩИМСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ. *Европейский международный*

журнал междисциплинарных исследований и управленческих исследований, 2(12), 117-123.

9. Dehqonova M.Sh, Axmedova U.Y., Preparation for mathematical literacy in the process of training future primary school teachers, Vol №11 pp. 714-722, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7824388>

10. Ahmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2021). Vatanim Surati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 877-883.

11. Axmedova, U. (2022). On Certain Conditions Of Striking Coefficients Of Fourier Series To Zero. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 3(3), 3-8.

12. Qizi, A. U. Y., & Qizi, A. M. U. B. (2021). Research On Hydronyms and Their Importance.

13. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQUADIGAN NATIJALAR. International scientific journal of Biruni, 1(2), 127-133.

14. Axmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2022). XALQ OG'ZAKI IJOD NAMUNALARINING BOSHLANG'ICH SINF DARSLIKLARIDA QO'LLANISHI VA ULARNING MAZMUNIIY GURUHLANISHI. International scientific journal of Biruni, 1(2), 345-351.

15. Samatov, B. T. (2020). The strategy of parallel pursuit for differential game of the first order with Gronwall-Bellman constraints. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(4), 15-20.

16. Тажиахматович, С. Б. (2021). ЗАДАЧА УБЕГАНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИГР ПЕРВОГО ПОРЯДКА С ОГРАНИЧЕНИЕМ ГРОНУОЛЛА-БЕЛЛМАНА. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, 2(6), 1-5.

17. Ne'matov, I., & Axmedov, O. (2021). BOULE FUNCTION AND ITS INTERPRETATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 3(3), 8-12.

18. Axmedov, O. U., & Abdumannopov, M. M. (2022). GRONUOLL-BELLMAN CHEGARALANISHLI BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL O'YIN UCHUN PARALLEL QUVISH STRATEGIYASI. FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES, 1(10), 324-326.

19. Abdumannopov, M. M., Akhmedov, O. U., & Tokhtasinov, T. (2022). ESSENTIAL MODES FOR ACTIVATING MASTERING SUBJECTS AT SCHOOLS. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, 3(12), 1-4.

20. Abdumannopov, M. M., Axmedov, O. U., To'Lqinboyev, T., & Azizov, M. (2022). MAKTAB O'QUVCHILARINING DARS MASHG'ULOTLARINI O'ZLASHTIRISHINI FAOLLASHTIRUVCHI MUHIM OMILLAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 165-169.
21. Muhammadsodiq, A. (2022). Game Theory as a Theory of Conflicts. *International Journal of Culture and Modernity*, 17, 123-126.
22. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQUADIGAN NATIJALAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 127-133.
23. Axmedova, U. Y. Q. (2023). O'QUVCHILARNING FAOLLIK DARAJASIGA KO 'RA FARQLANUVCHI METODLAR, O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 336-343.

KORXONANING BARQAROR RIVOJLANISHINI TA'MINLASH MAQSADIDA RISKLARNI BOSHQARISH XUSUSIYATLARI

Umarov Suhrobjon Sodiqovich,
Fargʻona Politexnika Instituti,
“Menejment” yoʻnalishi magistranti,
e-mail: s.suher@mail.ru, +998944479212.

ANNOTATSIYA

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir kompaniyalarning asosiy maqsadi daromadni oshirishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun kompaniya barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun korxonaning moliyaviy oqimlarini malakali boshqarishi va bu jarayonda yuzaga keluvchi risklarni samarali boshqarishi kerak. Shunday qilib, ushbu maqolada korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash, ishlab chiqarish korxonalarining likvidligi va to'lov qobiliyatini pasaytirish sabab bo'luvchi risklarni boshqarish bilan bog'liq masalalar muhokama qilinadi.

***Kalit soʻzlar:** to'lovga layoqatsizlik, bankrotlik, risk, risklarni boshqarish, tadbirkorlik faoliyati, bankrotlik belgilari, moliyaviy holatining tahlili.*

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ С ЦЕЛЬЮ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

АННОТАЦИЯ

В условиях рыночной экономики главной целью каждой компании является увеличение дохода. Для достижения этой цели компания должна грамотно управлять финансовыми потоками предприятия и эффективно управлять рисками, возникающими в процессе, чтобы обеспечить устойчивое развитие. Таким образом, в данной статье рассматриваются вопросы, связанные с управлением рисками, которые способствуют устойчивому развитию предприятий, снижению ликвидности и платежеспособности производственных предприятий.

***Ключевые слова:** анализ несостоятельности, банкротства, риск, риск-менеджмента, предпринимательской деятельности, признаков банкротства, финансового состояния.*

RISK MANAGEMENT IN ORDER TO ENSURE THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ENTERPRISE

ABSTRACT

In a market economy, the main goal of each company is to increase revenue. To achieve this goal, the company must competently manage the financial flows of the

enterprise and effectively manage the risks arising in the process in order to ensure sustainable development. Thus, this article discusses issues related to risk management, which contribute to the sustainable development of enterprises, reducing the liquidity and solvency of manufacturing enterprises.

Keywords: *analysis of insolvency, bankruptcy, risks, risk management, entrepreneurship, signs of bankruptcy, financial condition.*

KIRISH

Kompaniyani samarali moliyaviy boshqarish ko‘p jihatdan inqirozli vaziyatlarni bashorat qilish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib, uning asosiy va zarur elementi tashkilot faoliyatining diagnostikasi hisoblanadi. Korxonaning barqaror rivojlanishining ta‘minlash maqsadida risklarni boshqarish va baholash jarayonini avtomatlashtirishga imkon beradigan model juda dolzarbdir, chunki korxonalari faoliyati muammosiz ishlashga va loyihalarni amalga oshirish jarayonida noishlab chiqarish vaqtini qisqartirishga qaratilgan va bu kompaniyaning yanada barqaror rivojlanishini ta‘minlaydi.

Ushbu jarayon korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash va ma‘lum moliyaviy natijalarni yaratishga qaratilgan. Dunyodagi tahlikali vaziyatda ko‘plab kompaniyalar beqaror bozor sharoitida ishlashlari kerak, bu ularning faoliyati eng ko‘p xavf-xatarlarga duchor bo‘lishidan dalolat beradi [1].

Eng muhim xavflardan biri bu moliyaviy to‘lovga layoqatsizlik xavfi hisoblanadi. Davlatning farovonligi va uning jahon sahnasida rivojlanishi ko‘p jihatdan ushbu hududda joylashgan kompaniyalar, korxonalar yoki tashkilotlarning moliyaviy holatiga bog‘liq. Kompaniyalarning samarali faoliyat yuritishi va rivojlanishi milliy daromad va yalpi milliy mahsulotni yaratishning asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Tadbirkorlik o‘z rivojlanish yo‘lida doimiy ravishda xavf va moddiy manfaatlar bilan birga boradi. Aslida, tadbirkor-bu tavakkal qilishga va qabul qilingan qarorlar uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olishga tayyor shaxs [2] Bu biznes bilan shug‘ullanadigan shaxsning asosiy farqlovchi xususiyati. Xavf bilan bog‘liq qarorlarni qabul qiladigan menejer kelajkdagi vaziyatlarni yetarli darajada baholashi va yetarli ma‘lumotga ega bo‘lishi, shuningdek, o‘tgan tajribaga e‘tibor qaratishi kerak. Tadbirkorlik konsepsiyasiga boshqa nuqtai nazarlar ham mavjud, masalan, Shumpeter tadbirkorning asosiy ajralib turadigan xususiyati — innovatsion faoliyat deb hisoblagan [3]. Bepul naqd pulni texnologiyalarga, mahsulotlarga investitsiya qilish, investitsiyalardan kerakli daromad olish xavfini olish haqida gapiradi. Bari-bir,

kompaniyaning asosiy maqsadi daromadni ko'paytirishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun sizning ixtiyoringizda moddiy va nomoddiy resurslar bo'lishi kerak.

Tez rivojlanayotgan bozorda kompaniyaning moliyaviy to'lovga layoqatsizligi xavfini boshqarish uchun yetarli bilim va vositalarga ega bo'lish zarur. Iqtisodiy tizimning o'zgarishi munosabati bilan moliyaviy xavfni talqin qilishda juda ko'p qarama-qarshiliklar yuzaga keldi. Kompaniyaning moliyaviy to'lovga layoqatsizligi xavfini prognoz qilish muammosi biznesni boshqarishning nazariy va amaliy muammolari orasida alohida o'rin tutadi.

Tadbirkorlarning davlat bilan moliyaviy munosabatlari ikki tomonlama: tadbirkorlar byudjet va byudjetdan tashqari jamg'armalarga soliq va soliqdan tashqari to'lovlarni to'laydilar, moliyaviy qonunchilik talablariga rioya qiladilar; boshqa tomondan, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakolatli organlari tadbirkorlik subyektlariga qarz mablag'larini jalb qilish uchun davlat kafolatlar berishi, maqsadli dasturlar doirasida moliyaviy yordam ko'rsatishi, shuningdek, tadbirkorlikning moliyaviy muhitiga bilvosita ta'sir ko'rsatishi, sohadagi qonunchilik bazasini isloh qilishi mumkin soliq, buxgalteriya hisobi va moliya, moliya bozori infratuzilmasini shakllantirishga ta'sir qiladi.

O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakat bo'lgani uchun oldinda rivojlanish istiqbollari ko'p. Biroq, bu ba'zi jarayonlar va omillarning beqarorligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, samarali boshqaruv uchun korxonaning moliyaviy tahlilini o'tkazish va bankrotlik xavfini dastlabki bosqichda aniqlash kerak. Bundan kelib chiqadiki, moliyaviy risklarni aniqlash muhim ahamiyatga ega.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Mahalliy va jahon iqtisodiy fanlarida ushbu mavzu bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud. Aslida, turli xil prinsiplar va usullar asosida qurilgan moliyaviy nochorlikni bashorat qilishni baholash uchun ko'plab modellar qo'llaniladi. Misol uchun, Altman modeli bankrotlikni bashorat qilishda eng mashhur bo'ldi [4]. Ushbu model diskriminant tahlildan foydalanadi. Beaver modelida moliyaviy koyeffitsiyentlar nisbati tahlildan foydalaniladi [5]. Fulmer modeli keng tarqaldi va Springate modeli nazariya nuqtai nazaridan unga juda o'xshash [6].

Ushbu sohada ilmiy ishlarga ega bo'lgan rus iqtisodchilari: Zaitseva O. P. [7] va olti faktorli matematik model (bu yondashuv multiplikativ diskriminant tahlil usullariga asoslangan). A. V. Postyushkovning reyting modeli kompaniya faoliyatini moliyaviy monitoring qilishning kuchli va samarali vositasidir [8]. Sheremet A. D. va uning moliyaviy holatini qiyosiy baholash [9]. Kondakov N. P.-kompaniyaning balans tuzilishi va to'lov qobiliyatini baholash modeli [10]. Ushbu model balans tuzilishini va to'lov qobiliyatini ikkita ko'rsatkichning standartlashtirilgan qiymatlari

asosida baholaydi: joriy likvidlik koeffitsiyenti va joriy aktivlarning o‘z manbalari bilan ta‘minlanish koeffitsiyenti. Belikov-Davydov modeli (korxonaning bankrotlik xavfini aniqlash metodologiyasi) [11]. Haydarshina G. A. va uning o‘n bir faktorli logit modeli-bankrotlik xavfi yehtimolini baholash uchun model, shuningdek Filobokova L. Yu., Lvova N. A., A. V. Kolishkin, Ye. V. Gilenko, S. E. Dovjenko, S. A. Jilkin, S. E. Choye, Ye. V. Negashev, Ya.D. Vishnyakov, A. V. Kolosov, V. L. Shemyakin va hokazo [12].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida moliyaviy to‘lovga layoqatsizlik risklarini bashorat qilish uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi metodlardan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Moliyaviy menejment nuqtai nazaridan bankrotlik ssenariylarini bashorat qilish va kompaniyani takomillashtirishning samarali usullari eng katta qiziqish uyg‘otadi. Bozor sharoitidagi doimiy o‘zgarishlar moliyaviy menejment va menejmentdan bozorning hozirgi holati va kompaniyaning ichki iqlimiga muvofiq tashkilotning samarali ishlashi uchun muvozanatli, ko‘rib chiqilgan qarorlarni qabul qilishni talab qiladi. Korxonaning iqtisodiy tarkibiy qismining murakkabligi boshqaruv xodimlari oldiga noto‘g‘ri vazifalar qo‘yilganligidadir. Cheklangan moliyaviy resurslar sharoitida harakat qilish, texnologik bazani takomillashtirish va malakali marketing siyosatini olib borish kerak. Salbiy o‘zgarishlarni quyidagicha kuzatish mumkin:

1. Ishlab chiqarish vositalari narxining keskin oshishi.
2. Mahsulotlarga talabning pasayishi.
3. Tashkilot faoliyati doirasini tartibga soluvchi qonunchilikdagi o‘zgarishlar.

Kompaniya egasi kompaniya oldiga to‘g‘ri maqsad va vazifalarni qo‘yishi, qo‘shimcha investitsiyalarni izlashi, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishi va o‘z kompaniyasining kuchli tomonlarini topishi va ko‘lamini kengaytirishi kerak.

Hozirgi bozor sharoitida kompaniyalar faoliyati doimiy ravishda rivojlanib, o‘zini o‘zi moliyalashtirishi kerak. Asosiy maqsad foyda olishdir va yo‘qotishlar allaqachon moliyaviy xavflarning namoyon bo‘lishining jiddiy belgisidir va moliyaviy oqimlarni boshqarish uchun tanlangan strategiya so‘roq qilinmoqda. Bundan kelib chiqadiki, xavflarni prognoz qilishning dastlabki bosqichlaridan biri bu korxonaning moliyaviy hisobotlarini o‘rganishdir. Kompaniyaning to‘lovga layoqatsizligini ko‘rsatadigan dastlabki belgilarning xususiyatlari quyidagi omillardir:

1. Buxgalteriya hujjatlarini taqdim yetishni kechiktirish.
2. Aktivlar qiymatining pasayishi.

3. Debitorlik qarzlarning aktivlardagi ulushining ko'payishi, shuningdek kreditorlik qarzlarning ko'payishi.

4. Moddiy zaxiralarning ko'payishi.

5. Likvid aktivlarni kamaytirish.

6. Savdo hajmining pasayishi.

Tashkilotning moliyaviy nochorligi uchun zarur shartlar ko'p o'lchovli xarakterga ega. Qabul qilingan har bir qaror muhim, kundalik noto'g'ri qarorlar jami salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bankrotlikni bir necha yil ichida taxmin qilish mumkin. Kapital aylanmasining pastligi va eng likvid aktivlarning bitta aylanmasining yuqori davomiyligi; nuanslarni hisobga olmagan holda va moliyaviy barqarorlikni prognoz qilmasdan yangi bozorlarga kirish; pul oqimlarini boshqarishga mantiqsiz yondashuvlar; likvidsizlarning mavjudligi tashkilotning moliyaviy to'lovga qodir emasligi uchun asosiy ichki shartlardir. Tashqi shartlarga quyidagilar kiradi: iqtisodiyotning inqiroz holati; inflyatsiya; siyosiy va iqtisodiy beqarorlik va boshqalar.

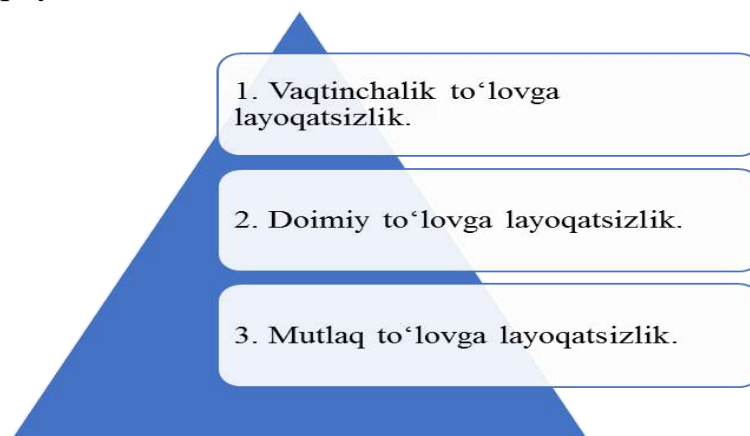
Iqtisodiy adabiyotlarda to'lov qobiliyatini aniqlashga yondashuv mavjud bo'lib, u kompaniyaning to'lov vositalari va majburiyatlari nisbatida ifodalanadi. "To'lov qobiliyati shuni anglatadiki, kompaniya zudlik bilan to'lashni talab qiladigan kreditorlik qarzlarni to'lash uchun yetarli pul va pul ekvivalentlariga ega bo'lishi darkor. Shunday qilib, to'lov qobiliyatining asosiy belgilari:

a) joriy hisobda yetarli mablag' mavjudligi;

b) muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning yo'qligi.

Bankrotlik odatda moliyaviy hisobotlarda "kasal" unsurlar borligi bilan dalolat beradi ("zararlar", "vaqtida to'lanmagan kreditlar va qarzarlar", "muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari", "muddati o'tgan chiqarilgan veksellar").

Shu bilan birga, iqtisodchilar tashkilotning to'lovga layoqatsizligining uchta darajasini aniqlaydilar. (1-rasm)

1-rasm. Tashkilotning to'lovga layoqatsizligi darajalari²⁰⁸

²⁰⁸ Rasm muallif tomonidan tayyorlandi.

To'lovga layoqatsizlik — bu tashkilotning kredit, tijorat, soliq va boshqa operatsiyalardan kelib chiqadigan moliyaviy majburiyatlarini bajara olmasligi. Buni bank hisobvaraqlarida mablag'larning yetishmasligi, kreditorlar oldidagi uzoq muddatli qarzlarni, o'z aylanma mablag'larining yetishmasligi tasdiqlaydi.

Vaqtinchalik to'lovga layoqatsizlik-bu kompaniyaning qarzlarini to'lay olmasligi, ammo buni keyinroq qilish imkoniyati mavjud.

Barqaror to'lovga layoqatsizlik-qarzdorning to'rt chorak ichida kreditorning talablarini qondira olmasligi. Bu omil biznes yuritishda jiddiy xatolar va likvid aktivlar yetishmasligidan dalolat beradi. Ushbu bosqichdan chiqish yo'llaridan biri bu uzoq muddatli aktivlarni sotish yoki kredit resurslarini jalb qilishdir.

Mutlaq to'lovga layoqatsizlik-bu majburiyatlarning aktivlardan oshib ketishi, uzoq vaqt davom yetadi va kompaniyadagi tub o'zgarishlarni hisobga olgan holda ham bu vaziyatdan chiqish juda qiyin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, to'lovga layoqatsizlik har doim ham moliyaviy to'lovga olib kelmaydi, degan xulosaga kelish mumkin, chunki muammolarni erta bosqichda hal qilish mumkin.

Mutlaq to'lovga qodir bo'lmagan tashkilotlar diqqat ostida bo'lishi kerak, ular ko'proq ilmiy qiziqish uyg'otadi. Bunday sharoitda biznes yuritish noto'g'ri qabul qilingan qarorlar xavfini oshiradi, shuning uchun salbiy ta'sirlarning to'planishi.

Milliy biznesining asosiy vazifasi o'zining moliyaviy barqarorligini oshirishdir, chunki bu tashkilotning tijorat sherigi sifatida ishonchliligi mezonlaridan biridir. Shunday qilib, sherikning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish kerak va korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshirish, xatarlarni aniqlash va hokazolarning barcha imkoniyatlarini baholash mumkin. Ushbu ko'rsatkich darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, u bozor sharoitlarining tashqi ta'siridan shunchalik mustaqil bo'ladi va shuning uchun bankrot bo'lish xavfi kamayadi.

Moliyaviy barqarorlik-bu daromadning xarajatlardan barqaror oshib ketishi, bu kompaniyaga pul oqimlarini erkin boshqarish imkonini beradi. Kompaniyaning rivojlanishi foyda va kapitalning o'sishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatliligi bilan ta'minlanadigan, minimal xavf darajasiga imkon beradigan bunday jarayon, shuning uchun moliyaviy barqarorlik eng muhim ko'rsatkichlardan biri bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatining barcha davrlarida shakllanadi. Demak, kompaniyaning moliyaviy barqarorligi-bu kompaniyaning minimal tavakkalchilik darajasi bilan to'lov qobiliyati va kreditga layoqatliligini saqlab, asosan o'z hisobidan kompaniyaning rivojlanishini ta'minlaydigan uning pul resurslarining holati.

Muvaffaqiyatli rivojlanish va raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun kompaniya moliyaviy balansni doimiy ravishda kuzatib borishi kerak. Bugungi kunda, hozirgi iqtisodiy vaziyatda moliyaviy barqarorlik muammosi kompaniyaning muhim moliyaviy va umumiy iqtisodiy muammolaridan biridir. Agar kompaniya inqiroz holatida bo'lsa, uni moliyaviy tiklash uchun zudlik bilan choralar ko'rish zarur.

Moliyaviy tiklanish-bu bankrotlik to'g'risidagi ishda qarzdorga nisbatan qo'llaniladigan protsedura. Ushbu tadbirning asosiy maqsadi qarzni to'lash jadvaliga muvofiq to'lov qobiliyatini tiklash va kompaniyaning qarzini to'lashdir.

Korxonalarining beqaror moliyaviy holati nafaqat tashqi umumiy iqtisodiy va siyosiy vaziyat, balki samarasiz boshqaruv tufayli ham yuzaga keladi. Shuning uchun, agar biz faqat moliyaviy barqarorlikni yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishga e'tibor qaratsak, bu to'lov qobiliyatini, moliyaviy farovonlikni va iqtisodiy o'sishni tiklashga olib kelmaydi. Ijobiy natijalarga erishish uchun ma'lum bir strategiya kerak, ya'ni kompaniya bozorda raqobatbardosh ustunlikka erishish, moliyaviy barqarorlikka erishish va to'lov qobiliyatini ta'minlaydigan muayyan chora-tadbirlar majmui.

Shuni ta'kidlash kerakki, moliyaviy nochorlikka juda ko'p ichki va tashqi omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarning o'zaro bog'liqligi bizni tashkilotning moliyaviy to'lovga qodir emasligi shartlariga olib keladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, tadqiqotning ajralmas qismi bu kompaniya yashaydigan muhit omillarining kombinatsiyasi, korxonada hayotining moliyaviy-iqtisodiy tomonining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikdir.

XULOSA

Moliyaviy to'lovga layoqatsizlik xavfi shundaki, noaniqlik sharoitida faoliyat kompaniyaning reproduktiv jarayonning buzilishi natijasida to'lov qobiliyatini mutlaq yo'qotish ehtimolini aks ettiradi, shuning uchun korxonalarining beqaror moliyaviy holati nafaqat tashqi umumiy iqtisodiy va siyosiy vaziyatni, balki samarasiz moliyaviy menejmentni ham anglatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, moliyaviy nochorlikka juda ko'p ichki va tashqi omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarning o'zaro bog'liqligi bizni tashkilotning moliyaviy to'lovga qodir emasligi shartlariga olib keladi.

Shunday qilib, juda ko'p sonli omillarni ajratish mavjud. Asosiysi, har bir korxonada uchun sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kerakli tasnifni tanlash, tahlil o'tkazish va moliyaviy beqarorlikka olib kelishi mumkin bo'lgan og'riqli joyni topish. Ko'pincha, bu ikki yoki uchta asosiy nuqta, ular nafaqat iqtisodiy, balki jami siyosiy va psixologik omillarni ham hisobga olishlari mumkin. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, tashkilotlar moliyasining ichki xususiyati o'z-

o'zidan sodir bo'layotgan voqealar mohiyatining haqiqiy rasmini aks ettirmaydi. Asosiy ichki va tashqi omillarning o'zaro bog'liqligi kompaniyaning moliyaviy to'lovga layoqatsiz bo'lish xavfi mavjudligini tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Khatamovna, R. S. (2022). The Importance of Information about Cost Behavior to Increase Efficiency of Enterprise Management. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 4, 190-195.
2. Kudbiev, D., Qudbiyev, N. T., & Imomova, Z. T. Q. (2022). Moliyaviy Hisobotlardan Moliyaviy Menejmentda Foydalanish Masallari. *Scientific progress*, 3(4), 1030-1037.
3. Temirqulov, A., & Qudbiyev, N. (2022). Iqtisodiy rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda soliq siyosati o'rni. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(2), 121-127.
4. Давлятшаев, А. А. (2020). Необходимость проведения анализа региональных инвестиционных проектов. *Национальная ассоциация ученых*, (55-2 (55)), 28-32.
5. Кудбиев, Д. (2022). Особенности И Принципы Развития Системы Финансового Менеджмента В Узбекистане. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, 12, 200-206.
6. Кудбиев, Н., & Тожиматов, А. (2023). KORXONALARNING TIJORAT BANKLARI BILAN O'ZARO MUNOSABATLARI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Scienceproblems. uz*, 3(2), 75-84.
7. Оборин Матвей Сергеевич, & Мартиросян Мартин Ростомович (2021). БАНКРОТСТВО КАК РИСК И ИНСТРУМЕНТ ПРЕВЕНТИВНОГО РЕАГИРОВАНИЯ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. *Интеллект. Инновации. Инвестиции*, (3), 35-47.
8. Пивень И. Г., Бжассо А. А. Разработка методических подходов к оценке эффективности управления компанией в современных условиях // *Экономика и предпринимательство*. 2019. № 7 (108). С. 756–760.
9. Yormatov, I. T. (2022). Роль частного бизнеса в экономике Узбекистана. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 2(11), 215-220.
10. Максудов, М. А., Ёрматов, И. Т., & Максудов, Ж. А. (2019). К вопросам эффективного использования финансовых ресурсов на предприятии. *Экономика и бизнес: теория и практика*, (6-2), 57-61.
11. Эрматов, А. (2023). O'ZBEKISTONDA MOLIYAVIY BOSHQARUV TIZIMINI RIVOJLANTIRISH. *Scienceproblems. uz*, 3(2), 61-68.

12. M.Yu.Raximov, O.T.Astanakulov, N.N.Kalandarova. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. (Darslik). – T.: “Nihol print” OK, 2022. – 484 bet.
13. Якубов, В. Г. (2022). Теоретические Основы Оценки Стоимости Бизнеса. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 3(12), 28-39.

ЁШЛАР СЛЕНГИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Рахимов Зокир

ФДУ доценти, ф.ф.н.

Насимов Жалолдин Сойибжон ўғли

ФДУ Лингвистика таълим йўналиши магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада сленгинг замонавий тилшуносликдаги ўрни ва унинг социолингвистик хусусиятлари кўриб чиқилади

Калим сўзлар: сленг, сленгизмлар, ижтимоий гуруҳлар, социолингвистика, ёшлар нутқи.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности молодежного сленга в современной лингвистике и его социолингвистические особенности.

Ключевые слова: сленг, сленги, социальные группы, социолингвистика, молодежная речь.

ABSTRACT

The paper deals with the peculiarities of youth slang in modern linguistics and its sociolinguistic features.

Key words: slang, slangs, social groups, sociolinguistics, youth speech.

КИРИШ

Ҳозирги замон тилшунослигида сленг энг қизиқарли тил тизимларидан бири ҳисобланади. Сленг - бу муайян ёшдаги ва аҳолининг ижтимоий гуруҳлари томонидан муайян вазиятларда, кўпинча ёшлар томонидан қўлланиладиган сўз ва иборалар бўлиб, у ушбу жамоанинг турмуш тарзи ва урф-одатларини акс эттиради. Ижтимоий гуруҳ - бу ўзаро муносабатлари умумий манфаатлар ва мақсадларга асосланган одамлар жамоасидир. Ҳар қандай ижтимоий гуруҳ тарихан белгиланган меъёрлар доирасидаги шахсларнинг муайян муносабатларини ўзида мужассам этади.

Сленг деганда биз одатда оғзаки нутқ турларидан бирини тушунамиз. У жамият томонидан норасмий нутқ шакли сифатида баҳоланади. Сленг тушунчаси орқали, стилистик характерга эга ва майдони нуқтаи назаридан турли бўлган сўзлар ва фразеологизмлар бирлашади. XIX аср бошларидан бошлаб инглиз луғатшунослари сленг атамасини қўллай бошлайдилар. Сленг атамасини турли тилшунослар турлича ифодалайдилар, халигача унинг аниқ бир этимологияси мавжуд эмас. Замонавий тилшуносликнинг ёшлар нутқи муаммоларига катта қизиқиши, нутқ тилининг мулоқот жараёнларидаги ўрни,

шунингдек, ёшлар сленгини оғзаки нутқ нуқтаи назаридан кўп қиррали ўрганиш қизгин муҳокамаларга сабаб бўлмоқда. Ёшлар сленги ёши бўйича бирлаштирилган кўплаб одамлар учун алоқа воситаси бўлсада ва объектив мавжудлигига қарамай, у ҳодиса макон ва замонда ҳаракатчан ва ўзгарувчандир. Бу тенденцияни оммавий ахборот воситалари саҳифаларида нутқнинг стилистик жиҳатдан қисқартирилган элементларидан фойдаланишнинг сезиларли даражада кўпайиши, жумладан, ёшлар сленглариининг кенг қўлланилишида ҳам кўриш мумкин.

Замонавий инглиз тилида эса сленг оғзаки нутқнинг асосини ташкил қилади ва унинг тил луғат бойлигини катта қисмини эгаллайди. Сленг – бу оғзаки нутқнинг бир тури бўлиб, у маълум бир гуруҳ томонидан қўлланилади. Сленгни одатда социал диалектга мансуб ва у адабий тилга хос деб таъриф берилади. Сленг инглиз тилида ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан ўзига хос хусусиятга эгадир. Олимлар Британия ва Америка сленглариини жуда қизиқарли ва бой лексик майдон деб ҳисоблашмоқда. Лексиканинг бу категориясига доир жуда кўп адабиётлар, луғатлар ва монографиялар мавжуд бўлсада, буни етарлича дея олмаймиз.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Инглиз сленги инглиз тилининг бир қатламидир. Замонавий инглиз тилшунослигида сленг сўзлашув тилнинг фаол ва луғат таркибининг муҳим қисмини намоиш этади. Сленг турли социал гуруҳлар орасида, айниқса унинг яратувчиси бўлган ёшлар орасида кенг тарқалган.

Маълумки, XIX аср охирларида инглиз тилшунослари сленглариини яъни, жонли нутқнинг кўринишларига, унинг хусусияти ва адабий тилга бўлган боғлиқлигига эътиборни кўпроқ қаратиша бошлади. Натижада, сленг бўйича кўплаб илмий ишлар ва тадқиқотлар пайдо бўлди. Сленгнинг тадқиқот қилиш муаммоси бўйича кўзга кўринарли ишлардан бири Дж. Брендер Метьюз (J.Brande Matthews Functioning of Slang. Harper's Monthly Magazine, 1893) эди. 1893 йилга келиб хатто зиёлилар орасида ҳам сленгга яхши муносабатда бўлишни бошлашди, деб таъкидлайди Ж.Б.Метьюз. Сленг луғатлари орасида Дж.Фармер ва У.Е.Хенлининг, ва айниқса Эрик Партрижнинг умумлашган луғати мақтовга лойиқ ишлар деб кўрилмоқда. Чет эл лексикологлариининг ишлариини кўриб, сленг тушунчасини аниқланишда бир қанча тушунмовчиликларга олиб келгани кўришимиз мумкин. Кўп холларда, асосан оғзаки нутқда ва маълум бир гуруҳларда пайдо бўлган, оммада стилистик мақсадларда қўлланиладиган сўзлар ва иборалар сленглариини деб ҳисобланмоқда.

Тилда сленгнинг мавжудлигини, кўплаб тилшунослик мактаблари ва турли изланувчилар нуктаи назаридан қуйидаги хусусий концепцияларда кўрсак бўлади.

1. Кўплаб тадқиқотларда сленг бадиий адабиётларга қарши қўйилмоқда, аммо шу билан биргаликда бир хил ёзувчиларда сленг жаргон ва профессионализмлар, қисман диалектал вариантлар сифатида тушинилади.

2. Сленг аниқ стилистик луғат элементлари мақсадида қўлланиладиган ва янгилик яратувчи сифатида кўрилади.

3. Сленг "психологик " нуктаи назардан профессионал гуруҳларнинг шахсий ижоди сифатида намоён бўлади.

Замонавий тишуносликда сленг атамаси 4 хил турда ифодаланилади:

а) чекланган ижтимоий ва ижтимоий этник гуруҳларнинг (ёшлар сленги, касб- хунарга оид сленг) ўзаро қўлланиладиган махсус луғат;

б) кўпол, баъзан қурилмаган иборалар;

в) на адабий тилга ва на шевага кирган сўзлар;

г) ҳаммабоп лексик қатлам.

Хар бир инглизнинг тил нуктаи назаридан мавжудлигини сленгсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса мактаб сленг сўз бирликлари хар қадамда қўлланилади. Ёшлар сленгни бойитувчилар хисобланади.

Мисол тариқасида ёшлар нутқидан олинган сленгни келтирамиз:

A Foxy Girl

Mary is sure a fox. Don't she have some boss rags? She looks like she got a lot of soul. She is cool and out -of -sight. Her shoes are clean, and her hair style is real boss.Man, she is fine.

Стандарт инглиз тилида:

A beautiful girl.

Mary is surely a nice looking girl. Doesn't she have some beautiful clothes? She looks asif she has a lot of spirit. She is exciting and good. Her shoes are attractive and her hair style is really nice.John is relly good looking.

Ушбу лексик қатламга кирувчи бирликларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Қисқалик. Кўпинча янги сўзлашув иборалари ва сўзлари узоқроқ ва талаффуз қилиш қийинроқ бўлган конструксияларни алмаштиради. Ёшлар қисқа ва лўнда гапиришни яхши кўрадилар. Масалан, "Қандайсиз?" деб таржима қилинган машҳур сленг сўзи "Watcha" ёки "What cheer" иборасидан тузилган.

Эмоционалик. Ёшлар нутқи эмоционал бўлиб, унда ҳиссий жиҳатдан нейтрал луғат деярли йўқ. Шунинг учун, инглиз тилида замонавий сленгги ўрганаётганда, ҳар бир алоҳида ибора қандай маънога эга эканлигини аниқ назарда тутмоқ керак. Шундай қилиб, "Noob" сўзи шунчаки "омадсиз" эмас, балки бирор нарсани қандай қилишни билмайдиган, бошқаларни турли саволлар билан безовта қиладиган ва бирон бир ишни ўрганишдаги муваффақиятсизликларидан доимо шикоят қиладиган одамни англатади.

Машҳурлик (Популярность). Интернет тўғрисида инглиз тилидаги сўзлашув лексикаси бутун дунё бўйлаб ақл бовар қилмайдиган тезликда тарқалмоқда. Бирорта машҳур сериалда янги ибора эшитилиши билан эртаси кундан бошлаб у барча қитъаларда мароқ билан ишлатилади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, сленгнинг лексик қатлами жуда динамик: унда доимий равишда янги иборалар пайдо бўлади ва эскилари машҳурлигини аста-секин йўқотиб, унутилиб, йўқ бўлиб кетади. Сленг одатда нейтралдир, турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари томонидан махсус коммуникатив вазиятларда қўлланиладиган табу сленглари бундан мустасно (мисоллар қуйида келтирилган):

Спортчиларнинг сленги: a slam dunk - юқоридан отиш (баскетболда) ва a foul ball - мағ'луб бўлган, a switch hitter - ўнг ва чап қўл билан хизмат қиладиган зарба, a roundball - баскетболнинг бошқа номи. Спортчилар сленги кўпинча от, қўшма от, фразема ва икки қисмли номинатив birlikларнинг қўлланиши билан тавсифланади.

Телевизорда ишлайдиган ходимлар сленги: off-net - синдикатга сотилган сериалларнинг такрорий намойишлари, a wicket – кўп даромад келтирувчи фильм, одатда чет эл фильми, a one-hander - бир актёр иштирокидаги фильм, a sprocket opera – кинофестивал.

Америкалик юк машинаси ҳайдовчилари сленги: Alligator - Йўлда ётган шина бўлаги, Alligator radio/station – Ҳайдовчи кабинасидаги радиостанция, Bear - Қонуннинг ҳар қандай вакилига ишора қилувчи умумий атама, Bear in the air - Юқоридан ҳаракат тезлигини бошқарадиган полиция вертолёти.

Таҳлил қилинган сленг лексик birlikлар натижасида шуни таъкидлаш керакки, сленг маълум ижтимоий гуруҳлар вакиллари нутқий хулқ-атворининг ажралмас қисми ҳисобланади. Асосий сабаб - уларнинг изоляцияга интилишлари, доимий равишда неологизмларни шакллантириш, қайта ўйлаш, метафоралаш орқали инглиз тилининг луғатини тўлдиришга "муҳим" ҳисса қўшишга уринишдир. Шуни ҳам таъкидлашни лозимки, ўз нутқида сленг ишлатадиган маълум бир гуруҳ одамларнинг ижтимоий мавқеи ёки маълумоти

ушбу гуруҳлар вакилларининг ушбу лексик бирликларни ишлатиш сонига таъсир қилмайди.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, сленгга берилган таърифлар бўйича хулоса қилсак сленгнинг аниқ бир маъноси бирлаштирилмаган, сленг номинациясига ҳар бир даврнинг ўз таърифи бўлгани учун ҳам унинг аниқланиши тобора мураккаблашиб борган. Сленг тадқиқоти соҳасида ранг- баранг қарашларнинг мавжудлиги ушбу ходисанинг ягона тизимга солинмаганлигини тасдиқлайди. Уни турли қарашларга кўра таҳлил қилиб чиқсак, қуйидаги хулосага келишимиз мумкин - сленг нутқнинг иккинчи даражали шакллар тўплами бўлиб, сленглар эҳтиёжга қараб ўзгаради. У жамият томонидан норасмий нутқ шакли сифатида баҳоланади.

Фойдаланган адабиётлар (REFERENCES)

1. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания, 1996, № 3, - 32-41б.
2. Гальперин И.Р. О термине сленг. Вопросы языкознания. – 1956. - С. 110.
3. Кочеткова, М. А. Культурологические аспекты сленга: сленг американских студентов. Нижний Новгород. Издательство НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2008. — 139 с.
4. Левикова С. И. Молодежный сленг как своеобразный способ вербализации бытия. (Бытие и язык. — Новосибирск, 2004. — С. 167–173)
5. Маковский М.М. Английские социальные диалекты – М: Высшая школа, 1982.- 65б
6. Швейцер А. Д. Социальная дифференциация английского языка в США. М., 1983.
7. Flexner S. B. I hear America talking /An Illustrated treasure of American words and phrases/. New York, Van Nostrand, 1976.

YANGI O'ZBEKISTONDA GENDER TENGLIGINI TA'MINLANISHIGA QARATILGAN E'TIBOR

O.F. Ashurov

Toshkent davlat transport universiteti,
“Avtomobil va avtomobil xo'jaligi” kafedrası assistenti

ANNOTATSIYA

Maqolada yangi O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar va uning jamiyat hayotida tub burilish davrining ijtimoiy mohiyati, ijtimoiy ahamiyati va inson qadr-qimmatini hamda gender tengligi tahlil qilingan va gender tengligini buzilishi sabablari va yechimlari haqida to'xtalib o'tilgan.

***Kalit so'zlar:** O'zbekistonni yangi bosqichi, gender tengligi, ta'lim va tarbiya, yoshlar, ayollar huquqlari, barkamollik, Uchinchi Renessans.*

ABSTRACT

The article analyzes the social nature, social significance, human value and gender equality of the reforms being carried out in the new Uzbekistan and the period of radical change in the life of society, and the causes and solutions of the violation of gender equality are discussed.

***Key words:** Uzbekistan's new stage, gender equality, education and upbringing, youth, women's rights, well-being, Third Renaissance.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida xotin-qizlar va erkaklarni teng huquqliligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu prinsipni amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklarga ta'lim olishda, kasbiy tayyorlanishda, ishda, mehnat uchun rag'batlanishda va xizmat yuzasidan ko'tarilishda teng huquqiy imkoniyatlar yaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasi bilan belgilangan O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengligi prinsipining Konstitutsiyaning 46-moddasi bilan nisbati ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lgan, deyish mumkin. Aynan ayollar va erkaklarga teng imkoniyatlar yaratish doktrinasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasi va uni amalga oshirish uchun qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining „Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida“gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining „O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi to'g'risida“gi Qonunining 2-moddasi, Mehnat kodeksi 6-moddasining birinchi qismi, Oila kodeksining 2-moddasi alohida ahamiyatga ega.

Ayollarning siyosiy huquqlarini ta'minlashda yangi qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Saylov kodeksida siyosiy partiyalar tomonidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari mahaliy Kengashlari deputatligiga nomzodlar ko'rsatishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar ta'minlashi nazarda tutilgan. Saylov kodeksining 70 va 91-moddalariga muvofiq ayollarning soni siyosiy partiyadan ko'rsatilgan deputatlikka nomzodlar umumiy sonining kamida 30 % ni tashkil etishi kerakligi belgilangan. 2019-yil 2-sentabrda „Xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonliklardan himoya qilish to'g'risida“gi[8] va „Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida“gi qonunlar, 2018-yil 2-fevraldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining „Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“gi Farmoni, 2018-yil 2-iyuldagi „Ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish, shuningdek oilaviy-maishiy zo'rlik ishlatishning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“gi, 2019-yil 7-martdagi „Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida“gi qarorlari[10] mamlakatimizda xotin-qizlarning huquqlari himoyasi borasida ustuvor yo'nalishlarni belgilab berdi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar bilan jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida erkaklar va ayollarning huquqlari hamda erkinliklarin kamaytirishga yoki tan olmaslikka qaratilgan har qanday tarzda farqlash, istisno etish yoki cheklash jinsi bo'yicha bevosita kamsitish, sirtidan xolis bo'lib tuyiladigan, biroq bir jinsdagi shaxslarni boshqa jinsdagi shaxslarga nisbatan noqulayroq holatga tushirib qo'yadigan vaziyatlar, holatlar, mezonlar yoki amaliyotlar esa jinsi bo'yicha bilvosita kamsitish sifatida qabul qilinishi belgilab o'tilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Darhaqiqat, har qanday huquqiy davlatning asosiy vazifalaridan biri xotin-qizlarning erkaklar bilan teng huquqligini, jumladan, saylov huquqini ta'minlashdir. Biroq saylov huquqi mamlakatlarda mahalliy xususiyatlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Jahonning ko'plab davlatlarida saylov huquqi ayollarga erkaklardan birmuncha keyin berilgan. Masalan, AQSHda erkaklar 1970-yilda, ayollar esa saylov huquqiga 1920-yilda ega bo'lgan. Yaponiyada esa erkaklar 1925-yildan boshlab saylovlarda ishtirok etishgan bo'lsa, ayollar bunday huquqni 1945-yilga kelib qo'lga kiritgan. Jahonning eng rivojlangan mamlakatlaridan biri Shvetsariyada ayollar 1971-yilda saylov huquqiga ega bo'lishganligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasida o'tkanyillar davomida demokratik saylov tizimini shakllantirish va uni yanada takomillashtirish borasida ulkan ishlar qilindi. Saylov

tizimimiz xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini, davlat va jamiyat qurilishi sohasidagi mavqeini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Saylov to'g'risidagi qonun hujjatlariga siyosiy partiyalardan ko'rsatiladigan deputatlikka nomzodlarning kamida 30 foizini ayollar tashkil etishi to'g'risidagi normaning kiritilgani buning yaqqol tasdig'idir. 2009-yilgi saylovlar jarayonida mazkur normaning tatbiq etilishi Oliy Majlisning quyi palatasiga umumiy deputatlar sonining 20 foizini tashkil etadigan 33 nafar ayol deputatni saylash imkonini berdi. Taqqoslaydigan bo'lsak, agar Qonunchilik palatasida 1998-yilda atigi 8,2 foiz ayol deputatlikka saylangan bo'lsa, 2004-yilda 17,5 foiz ayol deputat faoliyat yuritgan.

2007-yilga kelib davlatimiz tarixida birinchi marta O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nomzodiga ayol kishi – "Adolat" sotsial-demokratik partiyasining yetakchisi ko'rsatiladi. 2008-yili esa ilk bor ayol kishi Oliy Majlis Qonunchilik palatasining spikeri lavozimiga saylandi. Bu jamiyatimizda ayollar mavqeining yanada oshganligidan dalolatdir.

Bugungi kunda mavjud to'rt siyosiy partiyada ayollar nufusi 36 foizdan 50 foizgachadir. Ushbu partiyalar qoshida "Ayollar qanoti" tashkil topgan bo'ib, bu mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlarda xotin-qizlarning o'rni qanchalik yuqoriligini ko'rsatib turadi.

Xotin-qizlarni davlat boshqaruvi organlariga rahbar lavozimlariga taqdim etish bo'yicha "Ijtimoiy fikr" markazi tomonidan "2009-yil saylovi" ruknida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalari diqqatga sazovordir. Bunda 21 foiz respondent ayollarga ovoz berishini bildirgan bo'lsa, 2004-yilgi saylovlarda bu ko'rsatkich 17,8 foiz bo'lgan. Lekin gap faqat miqdorda emas. Asosiy masala davlat boshqaruv organlariga saylanadigan ayollarning malakasi, saviyasi, siyosiy jihatdan yetukligidir. Bu yo'nalishda O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi tomonidan bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, 2005-yildan boshlab siyosiy partiyalar bilan o'zaro hamkorlikka viloyat, shahar va tuman xotin-qizlar qo'mitalarining raislarini Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasida o'qitish hamda ularning raxbarlik malakasini oshirishga mo'ljallangan dastur ishlab chiqilgan bo'lib, ushbu o'quvga Vazirlar Mahkamasining mutasaddi raxbarlari, turli vazirliklar va uyushmalarning mutaxassislari jalb qilingan. Har yili ushbu dastur asosida 200 ga yaqin Shahar va tuman xotin-qizlar qo'mitalari vakillari taxsil olishmoqda.

Eng quvonarlisi shuki, siyosiy partiyalarda ayolarga munosabat madaniyati yuksalmoqda, erkaklar bilan teng huquqlilik ta'minlanmoqda. Bu esa mustaqillik yillarida mamlakatimizda xotin-qizlar haq-huquqlari hamda erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan mustahkam poydevor yaratilganligiga yaqqol dalildir.

REFERENCES

1. K.P. Aliyeva. O'zbekiston Respublikasida gender tengligini ta'minlashning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari (o'zbek). Toshkent: "Leson Press" MCHJ nashriyoti, 2022 — 169 bet.
2. “O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi” (o'zbek) (doc) (8-dekabr 1992-yil). Qaraldi: 25-iyul 2022-yil.
3. “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida”gi Qonun“ (3-sentabr 2019-yil). Qaraldi: 25-iyul 2022-yil.
4. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi to'g'risida”gi Qonun (22-aprel 2014-yil). Qaraldi: 25-iyul 2022-yil.
5. Saylov kodeksi (o'zbek) (doc) (26-iyun 2019-yil). Qaraldi: 25-iyul 2022-yil.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДА ОЛИБ БОРАЁТГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ АҲАМИЯТИ

О. Ф. Ашуров

Тошкент давлат транспорт университети,
“Автомобиль ва автомобиль хўжалиги” кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида мамлакатимизда кенг кўламли ишлар олиб борилаётгани ҳамда олий таълим тизимидаги муаммо ва йечимлар тўғрисида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: *Илм-фан, олий таълим, таълим-тарбия, давлат сиёсати, илмий, педагог.*

ABSTRACT

Determining the priorities of the systematic reform of higher education in the Republic of Uzbekistan, raising the process of training highly qualified personnel with modern knowledge and high moral and ethical qualities to a new level in terms of quality, modernization of higher education, development of social sphere and economic sectors based on advanced educational technologies that large-scale work is being carried out in our country and the problems and solutions in the higher education system were discussed.

Key words: *Science, higher education, education, state policy, scientific, pedagogue.*

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида мамлакатимизда кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Маълумки, замонавий ҳаётни бугунги кунда илм-маърифат ва таълимнинг тараққиётисиз тасаввур этиб бўлмайди. Айниқса, ривожланган хорижий давлатларда таълимни

ривожлантириш биринчи галдаги энг асосий вазифа сифатида белгиланмоқда. Бунга сабаб мамлакатнинг келгуси равнақи айнан шу соҳада қўлга киритган ютуқлари билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса, ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг эртанги куни бугун вояга етаётган авлод тақдири билан узвий боғлиқ.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ.

Бугунги замонавий жамиятда инсон фаолиятининг энг кенг соҳаларидан бири - бу таълим соҳаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “тараққиётнинг тамал тоши ҳам, мамлакатни қудратли, миллатни буюк қиладиган куч ҳам илм-фан, таълим ва тарбиядир”[1]деган сўзларида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистонда таълим тизимини комплекс ривожлантириш, малакали кадрлар тайёрлаш мақсадларига катта куч ва маблағлар йўналтирилмоқда.

Таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:Таълим ва тарбиянинг уйғунликда олиб борилиши; таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик хусусиятга эга эканлиги;таълимнинг узлуксизлиги, узвийлиги ва изчиллиги;12 йиллик (6 ёшдан 7 ёшгача болаларни бир йил давомида умумий ўрта таълимга тайёрлаш ҳамда ўн бир йиллик умумий ўрта ва ўрта махсус) таълимнинг мажбурийлиги;таълим тизимининг дунёвий хусусиятга эга эканлиги;давлат таълим стандартлари ва давлат таълим талаблари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;инсоннинг бутун ҳаёти давомида таълим олиши;жамиятда педагог ходимлар ижтимоий ҳимоясининг кафолатланганлиги;таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Давлат жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси, ижтимоий мавқеидан қатъий назар, ҳар кимга таълим олишда тенг ҳуқуқларни кафолатлайди.Давлат таълим олиш ҳуқуқини қуйидагилар орқали таъминлайди:

- таълим ташкилотларини ривожлантириш;
- таълим ташкилотларида инновацион фаолиятни ва таълим дастурларини инновацион технологиялар ёрдамида амалга оширишни қўллаб-қувватлаш;
- етакчи классик олий таълим муассасалари мақомини белгилаш ва уларни қўллаб-қувватлаш;
- ишлаб чиқаришдан ажралган (кундузги) ва ажралмаган ҳолда (сиртки, кечки, масофавий, дуал) таълим олишни ташкил этиш;

-кадрлар тайёрлаш ва таълимга оид давлат дастурлари асосида ўқитиш;

-умумий ўрта ва ўрта махсус таълимни бепул олиш;

-оилада ёки ўзи мустақил равишда билим олган, шунингдек, мажбурий умумий ўрта таълимни тўлиқ олмаган фуқароларга аккредитациядан ўтган давлат таълим муассасаларида экстернат тартибида аттестациядан ўтиш ҳуқуқини бериш;

-таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш бўйича давлат буюртмаларини меҳнат бозорининг талабларига мувофиқ шакллантириш.

-Хорижий мамлакатларнинг фуқаролари Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномаларга ва қонун ҳужжатларига мувофиқ таълим олиш ҳуқуқига эга.

-Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган фуқаролиги бўлмаган шахслар таълим олишда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларга эга.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

-давлат таълим стандартлари, давлат таълим талаблари ва таълим дастурларини ёки улардан бирини амалга оширувчи таълим ташкилотлари;

-якка тартибда педагогик фаолият билан шуғулланувчи жисмоний шахслар (репетиторлик);

-таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар;

-таълим соҳасида давлат бошқаруви органлари ҳамда уларга идоравий мансуб ташкилотлар.

-Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади:

1.мактабгача таълим;

2.умумий ўрта ва ўрта махсус таълим;

3.касбий таълим;

4.олий таълим;

5.олий таълимдан кейинги таълим;

6.кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

7.мактабдан ташқари таълим.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Охириги йилларда таълимнинг ижтимоий роли ортиб, дунёнинг аксарият давлатларида таълимнинг барча турларига бўлган муносабат ўзгарди. Таълим

ижтимоий ва иқтисодий тараққиётнинг бош, етакчи омили сифатида қаралмоқда.

Бундай эътиборнинг сабаби замонавий жамиятнинг энг муҳим қадрияти ва асосий капитали – бу янги билимларни излаш, эгаллаш ва ностандарт қарорлар қабул қилишга қодир бўлган инсон ҳисобланади. Шундай экан, ҳозирги даврда таълим шахс ва жамиятни ривожлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 8 октябрдаги Ф-4724-сон фармойиши[2] билан ташкил қилинган Ишчи гуруҳ томонидан олий таълим тизимидаги ҳолатни ўрганиш натижаларига кўра, бир қатор олий таълим муассасаларида ҳали ҳам илмий-педагогик салоҳиятнинг пастлиги, таълим жараёнларини ахборот-услубий ва ўқув адабиётлари билан таъминлаш замонавий талабларга жавоб бермаслиги, уларнинг моддий-техника базасини тизимли янгилашга эҳтиёж мавжудлиги аниқланди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР.

Олий таълим тизимида ўз йўналишлари бўйича дунёнинг етакчи илмий-таълим муассасалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатиш, ўқув жараёнига илғор хорижий тажрибаларини жорий этиш, айниқса, истиқболли педагог ва илмий кадрларни хорижнинг етакчи илмий-таълим муассасаларида стажировкадан ўтказиш ва малакасини ошириш борасидаги ишлар етарли даражада олиб борилмаётганлиги олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта кўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш мақсадида:

Олий таълим тизимини келгусида янада такомиллаштириш ва комплекс ривожлантириш бўйича фармойишда энг муҳим вазифалар этиб қуйидагилар белгиланди: ҳар бир олий таълим муассасаси жаҳоннинг етакчи илмий-таълим муассасалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатиш, ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илғор педагогик технологиялар, ўқув дастурлари ва ўқув-услубий материалларини кенг жорий қилиш, ўқув-педагогик фаолиятга, мастер-класслар ўтказишга, малака ошириш курсларига хорижий ҳамкор таълим муассасаларидан юқори малакали ўқитувчилар ва олимларни фаол жалб қилиш, уларнинг базасида тизимли асосда республикамиз олий таълим муассасалари магистрант, ёш ўқитувчи ва илмий ходимларининг стажировка ўташларини, профессор-ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил қилиш; олий маълумотли

мутахассислар тайёрлашнинг мақсадли параметрларини шакллантириш, олий таълим муассасаларида ўқитиш йўналишлари ва мутахассисликларини истиқболда минтақалар ва иқтисодиёт тармоқларини комплекс ривожлантириш, амалга оширилаётган ҳудудий ва тармоқ дастурларининг талабаларини инобатга олган ҳолда оптималлаштириш; таълим жараёнини, олий таълимнинг ўқув режа ва дастурларини янги педагогик технологиялар ва ўқитиш усулларини кенг жорий этиш, магистратура илмий-таълим жараёнини сифат жиҳатидан янгилаш ва замонавий ташкилий шаклларни жорий этиш асосида янада такомиллаштириш; янги авлод ўқув адабиётларини яратиш ва уларни олий таълим муассасаларининг таълим жараёнига кенг татбиқ этиш, олий таълим муассасаларини замонавий ўқув, ўқув-методик ва илмий адабиётлар билан таъминлаш, шу жумладан, энг янги хорижий адабиётлар сотиб олиш ва таржима қилиш, ахборот-ресурс марказлари фондларини мунтазам янгилаб бориш; педагог кадрларнинг касб маҳорати сифати ва савиясини узлуксиз юксалтириш, хорижда педагог ва илмий ходимларнинг малакасини ошириш ва стажировкасини ўтказиш, олий таълим муассасалари битирувчиларини PhD ва магистратура дастурлари бўйича ўқитиш, олий таълим муассасалари ва қайта тайёрлаш ва малака ошириш марказлари ўқув жараёнларига юқори малакали хорижий олимлар, ўқитувчи ва мутахассисларни кенг жалб қилиш; олий таълим муассасалари илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш, олий таълимда илм-фанни янада ривожлантириш, унинг академик илм-фан билан интеграциялашувини кучайтириш, олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг илмий-тадқиқот фаолияти самарадорлиги ва натижадорлигини ошириш, иқтидорли талаба-ёшларни илмий фаолият билан шуғулланишга кенг жалб этиш; олий таълимнинг маънавий-ахлоқий мазмунини ошириш, талаба-ёшларга мустақиллик ғояларига, юксак маънавият ва инсонийликнинг миллий анъаналарига содиқлик руҳини чуқур сингдириш, уларда ёт ғоя ва мафкураларга нисбатан иммунитет ва танқидий тафаккурни мустаҳкамлаш бўйича кенг кўламли маърифий ва тарбиявий ишларни олиб бориш; олий таълим муассасалари моддий-техника базасини ўқув ва илмий-лаборатория бино ва корпуслари, спорт иншоотлари, ижтимоий-муҳандислик инфратузилмаси объектларини қуриш, реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш, олий таълим илм-фанининг устувор йўналишлари бўйича ўқув-илмий лабораторияларини замонавий асбоб ва ускуналар билан жиҳозлаш орқали янада мустаҳкамлаш; олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситалари билан жиҳозлаш, олий таълим муассасалари талабалари, ўқитувчилари ва ёш тадқиқотчиларининг жаҳон

таълим ресурслари, замонавий илмий адабиётларнинг электрон каталоглари ва маълумотлар базаларига кириш имкониятларини кенгайтириш вазифалари белгилаб берилган.

Мамлакатимиз таълим тизими, жумладан олий таълим соҳаси кенг кўламли ўзгаришлар даврини бошидан кечирмоқда. Сўнги йилларда Республикада олий таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш ва давлат сиёсатини амалга ошириш борасида бир қатор қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинган.

Ушбу ҳужжатлар жумласига: 1.Ўзбекистон Республикасининг 23.09.2020 йилдаги “Таълим тўғрисида”ги қонуни; 2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 08.10.2019 йил ПФ-5847-сон Фармони; 3.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий ва ўрта махсус таълим тизимида бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 11.07.2019 йил ПҚ-4391-сон Қарори; 4.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 24.12.2021 й. ПҚ-60-сон Қарори. 5.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 24.12.2021 й. ПҚ-61-сон Қарори ва бошқа ҳужжатларни киритиш мумкин[3].

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, олий таълим соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш учун бизнинг фикримизча, биринчидан, фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини ривожлантириш таълим соҳасидаги инновациялар ва давлатнинг ёшлар масаласида фаол сиёсати ҳамда унга таянган ҳолда амалга оширилган ислохотлар сезиларли натижаларни бермоқда; иккинчидан, мамлакатимиз олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини янада ривожлантириш, бунда олий ўқув юртлирида қамров даражасини кенгайтириш ҳамда таълим сифатини ошириш, рақамли технологиялар ва таълим платформаларини жорий этиш, ёшларни илмий фаолиятга жалб қилиш, инновацион тузилмаларни шакллантириш, илмий тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштириш, халқаро эътирофга эришиш ҳамда бошқа кўплаб аниқ йўналишларни хорижий тажрибалар асосида қайта кўриб чиқиш лозим. Учинчидан, айниқса, таълим тизимидаги мавжуд имкониятларни сақлаб қолган ҳолда, миллий таълим-тарбия тизимида асос

солиниб таълим соҳасида янгиланиш жараёни бошлаб юборилди. Бу эса мамлакатимизда юқори малакали миллий кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштиришга хизмат қилаётганидан далолат беради.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи; <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-ituv-30-09-2020>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 8 октябрдаги Ф-4724-сон Фармойиши.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги (ЎРҚ-637-сон, 23.09.2020 й.) қонуни. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон). Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 08.10.2019 йил ПФ-5847-сон Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий ва ўрта махсус таълим тизимида бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 11.07.2019 йил ПҚ-4391-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 24.12.2021 й. ПҚ-60-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 24.12.2021 й. ПҚ-61-сон Қарори.

ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDA O'ZBEK TILINI O'QITISHNING TEXNOLOGIYA VA INNOVATSIYALARI

Rahmatjonov Shahzodxon Shodiboyzoda

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi

+998 93 633 44 12

ANNOTATSIYA

Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli-tuman metodlar bilan boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasi o'sishiga olib keladi. Shuningdek ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kun sayin kuchayib bormoqda. Ushbu maqolada, zamonaviy ta'lim tizimida o'zbek tilini o'qitish texnologiya va innovatsiyalari haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: *zamonaviy ta'lim, o'zbek tili, texnologiya, innovatsiyalar, metodika, kompetensiya, talabalar, kommunikativ savodxonlik.*

ABSTRACT

Currently, modern teaching methods are widely used in the educational process. The use of modern teaching methods leads to high efficiency in the teaching process. It is appropriate to choose these methods based on the didactic task of each lesson. While preserving the traditional form of the lesson, enriching it with various methods that activate the activity of learners, leads to an increase in the level of learning of learners. Also, the interest and attention to the use of innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process is growing day by day. In this article, there are thoughts and opinions about the technology and innovations of Uzbek language teaching in the modern education system.

Key words: *modern education, Uzbek language, technology, innovations, methodology, competence, students, communicative literacy.*

АННОТАЦИЯ

В настоящее время в учебном процессе широко используются современные методы обучения. Использование современных методов обучения приводит к высокой эффективности учебного процесса. Эти методы целесообразно выбирать исходя из дидактической задачи каждого урока. При сохранении

традиционной формы урока, обогащению его различными методами, активизирующими деятельность учащихся, происходит повышение уровня обученности учащихся. Также с каждым днем растет интерес и внимание к использованию инновационных технологий, педагогических и информационных технологий в образовательном процессе. В этой статье есть мысли и мнения о технологии и инновациях преподавания узбекского языка в современной системе образования.

Ключевые слова: современное образование, узбекский язык, технология, инновации, методика, компетентность, обучающиеся, коммуникативная грамотность.

KIRISH

Til millatimizning borlig'i, qalbimizning quyoshidir. Til adabiyotni yashnatadigan, millatning ruhiy boyligini oshiradigan ijtimoiy hodisadir. Til yashasa millat ham, adabiyot ham yashaydi. Har qanday tilni o'rganish uchun avval shu tildagi so'zlarni bilib olish kerak bo'ladi. Buning uchun esa shu tildagi gap tuzish, so'zlarni bog'lash, qonun qoidalarni bilish kerak. Tildagi tovushlar talaffuzini yaxshi o'zlashtirib, so'zlarni to'g'ri aytish ham til o'rganishda juda muhimdir. Ona tilim menga g'urur va iftixor tuyg'usini bag'ishlaydi. Xalqlar o'rtasidagi birlik, ahillik hurmat tilni bilishdan boshlanadi. Til bilan ko'ngilni doimo bir tutish kerak. Chunki har bir millatning tili yaxshi insonlar qatoridan suv ichib turadi.

O'zbek tilining imkoniyatlari shu qadar kengki unda nasr va nazm uchun kerakli bo'lgan go'zal va nafis uslublarni topish mumkin. Tilga bo'lgan muhabbat tuyg'usi ona suti bilan qonga kiradi. Tilimiz bizning ruhiy boyligimiz, ma'naviy borligimizdir. Millatni yashnatib, uni dunyoga tanitadigan asosiy vosita til desak adashmagan bo'lamiz. Tilga bo'lgan muhabbat tuyg'usi har bir insonning qalbida josh urib to'lqinlanib turmog'i lozim

Olamning gultoji bo'lgan insonga tuhfa qilingan til uning mislsiz boyligi hisoblanadi. O'zbek tilining borlig'i, boyligi, bo'y-basti-yu butunligini ko'rsata olgan filologiya fanlari doktori, professor Nizomiddin Mahmudov ta'kidlaganlaridek, "Odamni, olamni va Ollohni tanimoqday mashaqqatli, sharaflil yo'lning avval-oxir charog'boni shu tildir. Dunyoda o'zining kimligini anglash, qavmining hamiyati va hurligini ko'rish tuyg'usi ham, avvalo, til tufayli poydordir. Ona tilining inson va aqliy va ma'naviy-ruhiy dunyosining tayanchi ekanligidan iborat haqiqatni hushi o'zida bo'lgan odamlarning barchasi e'tirof etadi".

Har qanday milliy til o'zida shu tilda so'zlovchi xalqning estetik, axloqiy-badiiy va falsafiy, diniy-etnografik, tarixiy va ijtimoiy, mafkuraviy va ma'naviy qarashlarini, ular haqidagi tushunchalar, tasavvurlar, kategoriyalar, mushohadalarni o'zida ifoda

etadi hamda buyuk merosni avloddan avlodga olib o'tuvchi, ularni asrovchi va saqlovchi ma'naviy qurolga, xazinaga aylanadi. Shu sababli ham tilni shunchaki aloqa quroli deb bilish va baholash mantiqqa mutlaqo to'g'ri emas. O'zbek tili – o'zbek xalqining milliy tili. Unda o'zbek xalqining o'zligi, tabiati, saviyasi, tafakkur tarzi o'z tajassumini topar ekan, demak, mazkur tilni asrab-avaylash, uning nufuzini, obro'-mavqeyini ko'tarish shu tilda so'zlovchi har bir shaxsning insoniy burchi va huquqidir

Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchini faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari izlab topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchilarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi ta'lim jarayoni vaqtida interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv darslari jarayoni mobaynida foydalanishga bo'lgan intilish, e'tibor kundan – kunga ortib bormoqda. O'qituvchi ushbu jarayonda o'quvchining shaxsiy takomillanishi, rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga muhit yaratadi va shuning bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini ham bajaradi.

Innovatsion texnologiyalar ta'lim sifati va samaradorligini yanada takomillashtirib, ta'lim jarayonining markaziga o'quvchi va talabalarning o'quv bilish faoliyatini oshirishga yordam beradi, ta'lim jarayoni yaxlitligini ta'minlaydi. O'quvchi faoliyatining yuqori darajadagi ko'rsatkichi, o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilish, iroda va faoliyatning o'quvchi ongining predmetiga aylanishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun, dastlab, ta'lim beruvchi maqsadga eltuvchi texnologiyalarni tanlay bilishi, o'quv tarbiyaviy jarayon yaxlitligini ta'minlashi zarur.

O'qituvchi dars vaqtida boshqa ma'lumotni taqdim qilish bilan bir qatorda internet ma'lumotlari, multimedia dasturlari, jadvallar va shunga o'xshash mavzuga doir qo'shimcha ma'lumotlarni ko'rsatib o'tsa, bu nafaqat o'quvchilarning darsga bo'lgan intilishini oshiradi, balki o'quvchilarning erkin o'qishini talab darajasida rivojlantirishiga, mavzuni imkon darajasida to'la o'zlashtirishiga ham yordam beradi. Innovatsion texnologiyalarni qo'llash natijasida o'quvchilarning erkin fikrlash, tahlil

qilish, xulosalar chiqarish, o'z g'oyasini bayon etish, uni asoslangan tarzda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish malakalari takomillashib, shakllanib boradi.

Pedagogik innovatsiyalar - bu maqsadlarga samarali erishishga yordam beradigan ta'lim sohasidagi yangiliklarni ishlab chiqish, joriy etish, sinovdan o'tkazish va baholash jarayoni. Ular orasida: ta'lim jarayoni vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, mehnat bozori bo'lajak xodimlarga yangi talablarni qo'yadi va o'qitish o'zgartiriladi, yangi maqsadlarga moslashtiriladi, bunga erishish uchun yangi pedagogik usullar, uslublar va usullar zarur. Ta'limdagi innovatsiyalar quyidagi maqsadlarga erishishga yordam beradi:

1. Ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish, demokratlashtirish;
2. Talabalarning kognitiv faolligini faollashtirish;
3. Ta'lim va tarbiya ishlarini tashkil etish samaradorligini oshirish;
4. O'quv materialining metodika va didaktika nuqtai nazaridan o'zgartirishlari.

Pedagogik jarayonga faol joriy etilayotgan yangi yondashuvlar belgilangan maqsadlarga erishishga yordam beradi. Ular ta'lim muassasalarida ishning yangi uslub va uslublarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ta'limga yondashuv - bu yangi texnologiyalar uchun asos bo'lgan asosiy tamoyil, talablar va maqsadlar to'plami. Zamonaviy ta'limning talabi o'quvchilarga imkon qadar ko'proq bilim berish emas, balki ularni o'z-o'zidan o'rganishga, nafaqat bilishga, balki olingan ma'lumotlar bilan ishlay olishga o'rgatishdir. Pedagogik innovatsiyalar ikkita asosiy yondashuvga asoslanadi:

1. Talabaga yo'naltirilgan yondashuv o'quv jarayonini har bir o'quvchi-talaba shaxsiga yo'naltirishni nazarda tutadi. Zamonaviy pedagogika har bir o'quvchining o'ziga xos tajribasi va xarakterini hisobga olishi, uning individualligi va iste'dodini rivojlantirishi kerak. Ushbu yondashuvni amalga oshirish tanlov tamoyillariga tayanishni o'z ichiga oladi (talabalar o'zlari xohlagan sohalarni tanlashlari mumkin), ishonch (o'qituvchilar tomonidan avtoritar bosimning yo'qligi), ijodkorlik va muvaffaqiyat, sub'yektivlik, individuallik;

2. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv o'zbek maktabi uchun yangi, u asosiy e'tiborni o'rganish natijasiga qaratadi, natijada esa bilimlar yig'indisi emas, balki ko'nikmalar yig'indisi, o'quvchining muammolarni, konfliktlarni hal qilish, turli vaziyatlarda harakat qilish qobiliyatidir.

O'zbek tili o'qitish metodikasining asosiy maqsadi til imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli va unumli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy - ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, o'quvchilarda

milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish va talaba shaxsini ma'naviy boyitishdan iborat. Til o'qitish metodikasining asosiy vazifasi talabalarni erkin, ijodiy, mustaqil fikrlarini og'zaki va yozma shaklda, adabiy til me'yorlari asosida to'g'ri ifodalay oladigan, bir ma'noni turli holatlarda berish ko'nikmasi shakllangan yetuk murabbiylarni tarbiyalab yetkazishdir.

Erkin, mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash davlat siyosati darajasidagi vazifa sifatida e'tirof etilayotgan hozirgi kunda nutq madaniyatining ahamiyati juda katta. Zero ta'lim va tarbiya berishda asosiy vosita, qurol til sanaladi. Nutq madaniyatini o'stirish faqat filologiya sohasidagi ta'limiy-tarbiyaviy ish bo'lmasdan, g'oyaviy-siyosiy, ma'rifiy ishlarning ham eng muhim tomonlaridan birini tashkil etadi. Har bir inson uchun o'z milliy tilini o'rganish hayotiy ehtiyojdir. Ma'lumki, har bir shaxsda nutq madaniyatining yuksalishi milliy til sirlarini o'rganish, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri gapirish va yozish, tilning leksik va grammatik birliklaridan o'rinli va maqsadga muvofiq tarzda foydalana olish omillariga bog'liq.

O'zbek tilining me'yorlari mukammal shakllanganligi o'zbek xalqi madaniyatining ulkan yutug'idir. Mazkur tilni yuksak darajada asrab-avaylash maqsadga muvofiq. Millatimizning millatligini ko'rsatuvchi, "borligi, birligi, va butunligidan iborat boqiy baxtining bukilmas taxti" hisoblanuvchi raso va ravon tilimizning buguni va ertasi uchun har birimiz mas'ulmiz. Xullas, tilning rivojini ta'minlash, avvalo, jamiyatda til haqidagi tushunchalarning barqarorligiga, til egalarining bebaho boylikka hurmat-ehtiromiga bog'liq.

O'zbek abadiy tili-har qaysi xalq va millat ma'naviyatida ulkan ahamiyat kasb etadigan, uning ruhiy olamini moddiy shaklda yuzaga chiqarish va umumbashariy taraqqiyot uchun xizmat qildirish, el-yurtni birlashtirish, o'zlikni anglashda muhim vosita bo'ladigan buyuk ijtimoiy hodisa. Adabiy til umumxalq tilining sayqallangan, lekin, fonetik va grammatik jihatdan shu xalq shevalaridagi eng yaxshi xususiyatlarni o'zida mujassam etib, sayqallangan, hamma uchun tushunarli va ma'qul me'yorga solingan umummilliy muloqot vositasidir. Tarix va taraqqiyot jarayonida adabiy til o'zgarib, takomillashib boradi. Masalan, Alisher Navoiy davridagi o'zbek adabiy tili hozirgi zamon o'zbek adabiy tilidan farq qiladi. Istiqlol davrida adabiy tilning ma'naviy hayotimizdagi o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimining hozirgi holati noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining roli ortib borayotgani bilan tavsiflanadi. Talabalar tomonidan ularning yordami bilan bilimlarni o'zlashtirish an'anaviy texnologiyalarga qaraganda ancha tezdir. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, egallash va tarqatish

xarakterini o'zgartiradi, o'rganilayotgan fanlarning mazmunini chuqurlashtirish va kengaytirish, uni tezda yangilash, samaraliroq o'qitish usullarini qo'llash, shuningdek, har bir kishi uchun ta'lim olish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvga asoslangan avlodning yangi davlat ta'lim standartlari joriy etish talabani to'g'ri faol ishtirok etishi asosida bir qator fanlarni, shu jumladan o'zbek tilni o'qitish uslublarida sezilarli o'zgarishlarni nazarda tutadi. ta'lim jarayonining to'liq ishtirokchisi, uning katta mustaqilligi, aniq amaliy natijaga qaratilgan mashg'ulotlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abduraxmonov G, Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. 2018.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. 2022 yil.
3. Turdieva K, Axmedova D. O'zbek tili. 2007.
4. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqidagi" gi qonuni " O'zbek tilining yangi qonunlari" –To'plam 1998, 20-30 bet.
5. Shodmonov E., Rafiev A., G'oyipov "O'zbek tili" (darslik) 1995.
6. Rasulov R., Mirazizov A. "O'zbek tili". 2006.

TA'LIM MUASSASASIGA RAHBARLIK QILISHNING BOSHQARUV MADANIYATI. PEDAGOGIK MENEJMENTDA KREATIVLIK VA KASBIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

B.X. Karimova

Termiz davlat universiteti dotsenti v.b, p.f.b.f.d (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim muassasasiga rahbarlik qilishning boshqaruv madaniyati hamda pedagogik menejmentda kreativlik va kasbiy kompetensiyani shakllantirish yuzasidan fikr yuritilgan.

***Kalit so'zlar:** ta'lim, muassasa, boshqaruv, madaniyat, menejment, kreativlik, kompetensiya, rahbar, lider, ijtimoiy, iqtisodiy, uslub, ijodkorlik.*

ABSTRACT

This article discusses the management culture of leading an educational institution and the formation of creativity and professional competence in pedagogical management.

***Key words:** education, institution, management, culture, management, creativity, competence, manager, leader, social, economic, style, creativity.*

KIRISH

Hozirgi zamon fanida “rahbar”, “lider” yoki “liderlik uslubi” va “rahbarlik uslubi” tushunchalarining nisbati yo‘nalishidagi muammolar eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bularning ichida ko‘proq ahamiyat kasb etuvchi B.D. Pargin fikriga ko‘ra lider ma’lum bir guruhda shaxslararo munosabatlarni muvofiqlashtirib turadi, mikro muhitning elementi hisoblanadi, kutilmaganda vujudga keladi va uning holatining barqarorligi kamroq bo‘lib, harakatlanishi guruhning kayfiyatiga bog‘liq va u ko‘proq guruhning faoliyatiga aloqador bo‘lgan qarorlar qabul qiladi. Rahbar esa ijtimoiy tashkilot hisoblangan guruhlarda rasmiy munosabatlarni muvofiqlashtiradi va makro muhitning elementi hisoblanadi. Rahbar holatining barqarorligi ko‘proq bo‘lib, u ma’lum bir tizimda bir necha marta ko‘proq vakolatlarga, qaror qabul qilish, buyruq berish, topshiriqlar berish, talab qilish huquqlariga ega. Qaror qabul qilish jarayoni birmuncha murakkabroq bo‘lib, ko‘pgina, turli xil vaziyatlarni qamrab oladi va bu vaziyatlar faqatgina bitta guruhga tegishli bo‘lmaydi. Rahbar ma’lum bir kengroq ijtimoiy tizimning kichik bir guruhida faoliyat ko‘rsatsada, uning harakat doirasi keng hisoblanadi. Ayrim

mutaxassislarning fikriga ko'ra, liderlik jamoa faoliyatining samaradorligini oshirishda rahbarlik tushunchasini to'ldiradi.

Tadqiqotchi A.Nosirov rahbarlik menejmentida kompetentsiyani muhimligini ta'kidlab o'z fikrlarini bildiring boshqarishda qo'yidagi qobiliyat kompetentsiyalari:

1. Standart kompetentsiya ushbu ya'ni faoliyatga oid innovatsion vazifalarni belgilab olishi qobiliyatidir;
2. Asosiy kompetentsiya – ushbu faoliyatga oid innovatsion vazifalarni belgilash olish qobiliyati;
3. Yetarli kompetentsiya kasb faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyati;
4. Kasbiy kompetentsiya – pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarga ega bo'lish, o'z ustida ishlash o'quvchilarda motivatsiyani shakllantirishdan iborat, deb ta'kidlaydi[7, 2].

Tadqiqotchi Temurov D - ta'lim muassasasi boshqaruviga oid bilimlarni o'zlashtirishni amaliy faoliyatiga qo'llash bo'yicha qo'yidagi tamoyillarni tavsiya qiladi:

1. Ong va faoliyat birligi. Ushbu tamoyil rahbarning ta'lim muassasasi boshqaruviga oid bilimlarni o'zlashtirishni va amaliy faoliyatda qo'llashi.
2. Ta'lim muassasasini boshqarishning ilmiy va g'oyaviyligi. Mazkur tamoyil boshqaruvga yuksak g'oyaviylik hamda ilmiy asoslangan quyidagi muvofiq boshqariladi.
3. Ta'lim muassasalarida boshqaruvning izchil va uzviylik .Ushbu tamoyil rahbarlar samaradorligining demokratik harakatda kasb kasb etishini anglatadi .
4. Ta'lim muassasasida rahbar boshqaruvning gumanitar xususiyatlarga ega ekanligi. Mazkur tamoyil ijtimoiy faoliyat negizida umum-jamiyat manfaatlari bilan shaxsiy manfaatlar ifodalaydi.
5. Ta'lim muassasalarini boshqarishga har tomonlama (kompleks) tizimli yondashuv. Ushbu tamoyil o'ziga ta'lim muassasa xodimlari bir ijtimoiy faoliyat birlashtiradi.
6. Ta'lim muassasalarini boshqarishning muayan aniq maqsadga yo'naltirilganligi. Mazkur tamoyil ta'lim muassasasining ijtimoiy harakatdagi faoliyati yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda harakatlarning tashkil etishi bilan izohlanadi[8, 95-96].

Demak, “boshqarish” so'zi bugun modernizatsiya qilinib “menejmenti” so'zi bilan boyitildi. Bugungi kunda prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning maktab ta'limiga bergan e'tiborlari va ya'ni 2023-yilni “Inson qadri va sifatli ta'lim yili deb, nomlaganlari barcha umumta'lim maktablari o'qituvchilari va pedagogik rahbarlarga

katta ilhom berdi va ta'lim sifatini oshirish maqsadida fidoyilik bilan mehnat qilishiga da'vat etdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Menejment qoidalariga rioya qilib ishlayotgan maktab rahbarlari bugungi ta'lim sohasidagi islohotlarni his etib, boshqarishni zamonaviy kompetentlik qoidalari asosida ishni tashkil etib kuchli instruktiv yetakchilik, aniq belgilangan maqsad, o'qituvchilardan kutilayotgan ijodiy natijalar, o'qib-o'rganish, o'rgatish uchun zaruriy muhit, o'quvchilar va sinfni doimiy kuzatish, oila, maktab, mahalla hamkorlik aloqalarini mustahkamlaydilar. Yangi ilmiy izlanishlar obod mahalla, obod mahalla, obod uy va namunaviy oila tashabbusi asosida rahbarlik ishlarini tashkil etishni talab qiladi. “Boshqaruv madaniyati – bu ma'muriy ijtimoiy va rahbarning psixologik jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishdagi professional va ishchanlik sifatli sintezidir.

“Rahbar” degan nomga ega bo'lgan har bir shaxs o'z tashqi qiyofasi, madaniyat kiyinishi, talabchanligi, bilimi, tashkilotchiligi bilan atrofdagilarga hamisha ibrat namuna bo'lmog'i lozim. Biz yuqorida ta'kidlangan mulohazalardan kelib chiqib, bugungi maktabgacha va maktab ta'limida sohasida faoliyat olib borayotgan rahbarning kompetentligi yo'nalishidagi ba'zi kamchiliklari haqida quyidagi holatlarni tahlil qilindi:

- maktablarda boshqaruv ishlarini talab darajada emasligi;
- fidoyilik, ijodkorlik, tashkilotchilik, kreativlikning yetishmasligi;
- huquqiy madaniyat va savodxonlikning pastligi;
- adolatlilik, halollik va insoflilikning yetishmasligi;
- ish jarayonida mahalliylik va urug' aymoqchilikning ustuvorligi;
- metodik birlashmalarga e'tibor bermaslik, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning yo'qligi;
- maktablarda jamoa ishlarini noto'g'ri taqsimlash va nazoratning pastligi;
- kasbiy va ilmiy tajribaga ega emaslik[3, 83].

Yuqoridagi mulohazalarni o'qib o'rganib, bugungi ta'lim- tarbiya sohasidagi qabul qilayotgan qarorlar asosida bugungi ta'lim jarayoniga menejerlik qilaman degan har bir iqtidorli shaxs o'zining kasbiy kompetentligiga tayanib, rahbarlik ishlarini tashkil qilishi lozim. Umuman olganda, ta'lim muassasalaridagi muvoffaqiyatlar rahbarning ijrochilar mehnatiga bo'lgan munosabatlaridan qanchalik manfaatdorliklarni anglata bilish. Qobiliyatiga sezilarli darajada bog'liqdir.

Zamonaviy menejerning muhim boshqaruv maqsadi o'z xodimlarini axloqiy hamda yuksak darajaga ko'tarishi ularni ma'naviy jihatdan sog'lom jamoaga

aylantirishdan iboratdir. Umuman olganda, ta'lim muassasasidagi muvaffaqiyatlar rahbarning ijrochilar bo'lgan munosobatidan qanchalik manfaatdorligini anglata bilish qobiliyatiga bog'liqdir.

G.Kunts va S.O.Dannelning aniqlashicha, "agar bo'ysunuvchilar rahbarlar tomonidan o'rnatilgan tartib qoidalar va ehtiyojlarga ko'ra boshqarilsa, ular o'z imkoniyatlarining taxminan 60 yoki 65% darajasida ishlashi mumkin, ya'ni o'z ishida saqlanib qolish maqsadida, shunchaki o'z majburiyatlarini qoniqarli darajada bajaradi, bo'ysunuvchilarning imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun, rahbarlar liderlikni amalga oshirish bilan ularda tegishli mulohaza shakllantirishi zarur". Rahbarlik - odamlarga maqsadli ta'sir o'tkazishga qaratilgan, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish bilan bog'liq boshqaruvning tarkibiy qismidir. Saylab qo'yilgan yoki tayinlangan rahbar qator funktsiyalarni bajaradi: jamoa faoliyati maqsadlarini aniqlaydi va shakllantiradi, shu faoliyatni rejalashtiradi, rag'batlantirish vositalari va usullarini belgilaydi, uni nazorat qilishni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2019 yil 23 avgustdagi xalq ta'limi tizimi xodimlari bilan bo'lgan telemuloqotda quyidagicha fikrlarni bildirganlar: "Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biri – kasbiy kompetentligi va intellektual salohiyatining yuqoriligi, sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodligi va o'z kasbini sevishidir. Bu fazilatlar pedagoglarni boshqa kasb egalari bilan ajratib turadi".

Bugungi talaba-yoshlarda kreativlikni shakllantirish uchun bugungi pedagog namunaviy intellektga ega bo'lishi, zamonaviy ta'lim-tarbiya qonuniyatlarini mukammal bilishi va shu asosda o'z kasbi bilan bog'liq ijodkorlik qilish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Bugungi professor-o'qituvchi o'z shogirdlariga Vatanga sadoqat, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, tolerantlik, huquqiy maslahat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlarni shakllantirishi bilan bir qatorda mantiqiy fikrlashga odatlantirish va ijod qilishni o'rgatishi kerak bo'ladi. Bo'lajak pedagoglarga kreativlik bo'yicha ijodiy faoliyat turlarini shakllantirish quyidagicha bo'ladi.

Kreativlik quyidagi faoliyatni qamrab oladi:

- Akseologik yondashuv;
- Akmeologik yondashuv;
- Kreativ yondashuv;
- Refleksiv yondashuv.

O'qituvchining kompetensiyasini quyidagicha izohlash mumkin:

- Pedagog faoliyatining maqsadi va mazmuni;

- Shaxsiy va kasbiy sifatlar;
- Pedagogik qobiliyat, metod va texnologiyalar;
- Kasbiy motivatsiya.

O'qituvchi mehnat faoliyati davomida ta'lim vazifalarini amalga oshirishda hayot davomida ahamiyatga ega bo'lgan kompetensiya zarur bo'ladi, Ularga quyidagilar kiradi:

- Kommunikativ kompetensiya;
- Innovatsion kompetensiya;
- Muammolarni hal eta olish;
- O'z-o'zini rivojlantiruvchi muhitni yaralish.

Kommunikativ kompetensiya -o'qituvchidan to'laqonli muloqot-chanlikni talab etadi. Har qanday vaziyatda ta'lim oluvchi va jamoa a'zolari bilan ijobiy munosabatda bo'lishni taqozo etadi. Informatsion kompetensiya - o'qituvchi o'z fani va unga bog'liq holda bo'lgan barcha yangiliklardan boxabar bo'lishi zarur. Shuning uchun ham pedagog axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Pedagogik takt va pedagogik etika» mavzusi bo'yicha talabalarga nazariy materiallar beriladi, seminar mashg'ulotlarini bajarishlari uchun uslubiy maslahatlar beriladi. Talabalar o'z ustilarida muntazam ishlab, berilgan seminar mavzusi topshiriqlarini turli axborot vositalaridan foydalanib bajarish hamda ularni amaliy faoliyatda qo'llay olishlari darajasiga yetishgan, ya'ni pedagogik kompetentliklar shakllanishi kerak.

“O'qituvchi faoliyatida muomala madaniyati va psixologiyasi hamda pedagogik takt va pedagogik etika” mavzusini yoritishda o'qituvchi faoliyatida muomala madaniyatining o'ziga xos turlari, muloqotni tashkil etishda umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi, pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari, pedagogik etikaning mohiyati va xususiyatlari hamda o'qituvchi etikasida dilkashlik va pedagogik takt bo'yicha bilimlar beradi. Bu bilimlar amaliy va seminar mashg'ulotlari jarayonida mustahkamlanib boriladi. Mavzu yakunida talabaning bilimi testlar yoki boshqa topshiriqlar orqali tekshiriladi. Har bir modul bo'yicha mavzular shu tarzda talabalarga yetkazilib, ularda shu fan bo'yicha bilim va ko'nikmalari shakllantirib, bo'lajak o'qituvchi xislatlari tarbiyalanadi, pedagogik kompetentligi shakllantirib boradi[5].

Shu munosabat bilan bugungi kunda pedagogik boshqaruvda qatnashuvchilarga ya'ni o'qituvchi shaxsiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- o'z fanini chuqur bilishi va uning metodikasini yetarli darajada o'zlashtirish;
- keng ilmiy dunyoqarashli va teran e'tiqod sohibi bo'lishi;

- ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zaruriyatni chuqur tushunishi;
  - ijtimoiy va fuqarolik burchini chuqur anglashi;
  - ijtimoiy-siyosiy faol bo'lishi;
  - o'z kasbi va bolalarni sevishi;
  - ruhiy pedagogik ziyrak bo'lishi va yangilikka intilishi;
  - o'z xalqi tarixi, milliy qadriyatlari va urf-odatlarini chuqur o'rganishi va ularni targ'ibot qilishi;
  - pedagogik kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, talabchanlik, qat'iylik, vazminlik, haqqoniylik, o'zini tuta bilish kabi xislatlar sohibi bo'lishi;
  - o'z kasbiga to'la layoqatli va pedagogik takt (odob) egasi bo'lmog'i lozim[5].
- Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan har bir pedagog-o'qituvchi o'zining butun bilim va tajribasini ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishga yo'naltirishi bugungi kunning muhim dolzarb masalasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Kenjaboyev A, Kenjaboyeva D. Pedagogik deontologiya va kompetentlik. Termiz 2022 yil. 100 bet.
3. Kenjaboyev A.E. Pedagogik rahbarning kasbiy kompetentligi va pedagogik mahorati. Zamonaviy ta'lim jur. 2020 № 10. 83 bet.
4. Kenjaboyev A.E. “Zamonaviy o'qituvchining kasbiy kompetentligi va kreativligi – bugungi kun talabidir”. Xalq ta'limi jurnali 2020 yil № 5.9-11 bet.
5. M.Ochilov. “Muallim qalb me'mori” Toshkent “O'qituvchi” 2001 yil.
6. Musurmanova O. “Pedagogik texnologiyalar - ta'lim samaradorligi omili”. T.: Yoshlar nashriyot uyi. 2020 yil 56 bet.
7. Nosirov A. Rahbarning kasbiy kompetentligi va boshqaruv madaniyat ta'lim menejmenti jurnali. 2013 yil №6, 2 bet.
8. Temirov D. Ta'lim muassalarini boshqarishda pedagogik tamoyillar uzviyligi .Ta'lim menejmenti jur 2013 yil №6. 95-96 betlar.
9. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1), 537-544.
10. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI

RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1), 537-544.

11. Mamaraimova, Z. S. (2021). KO'P TILLILIK MUHITIDA OILAVIY TARBIYA MUNOSABATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 657-665.

12. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science*.–2019.

13. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, 1(1), 15-16.

14. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.

YUQORI SINIF O‘QUVCHILARINI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASH JARAYONINING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI VA OMILLARI

Z.Sh. Mamaraimova

Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yuqori sinf o‘quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlash jarayonining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari va omillari yuzasidan fikrlar bayoni keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *oila, ota-ona, sifat, farzand, namuna, millat, qatlam, din vakil, guruh, ijtimoiy hodisa, mazmun, bo‘lmog‘i darkor, ruhiy-ma‘naviy, millat, xalq, jamiyat, kuch, yuksak ishonch, e‘tiqod.*

ABSTRACT

This article presents a statement of opinions on the socio-pedagogical features and factors of the process of preparing high school students for family life.

Key words: *family, parents, quality, child, example, nation, stratum, representative of religion, group, social phenomenon, content, necessary, spiritual-spiritual, nation, people, society, strength, high confidence, faith.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi. Ona tili - millatning ruhi o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkur, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma‘naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Bu - uzoq va yaqin qo‘shnilarimiz bilan hamjihatlik va hamkorlikni yanada mustahkamlash, jahon hamjihatligi bilan hamohang bo‘lib yashash va unda o‘zimizga xos, o‘rinni egallab olishdek ezgu maqsadlardir.

Yuqori sinf o‘quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlash jarayonining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarida quyidagi omillarga e‘tibor qaratishimiz lozim. Jumladan:

- tafakkur nima? - (arab - fikrlar majmui) - muayyan ijtimoiy guruh, qatlam, millat jamiyat, davlat manfaatlari, orzu-istak va maqsad - muddolari ifodalangan g‘oyaviy -nazariy qarashlar va ularni amalga oshirish tizimi.

- milliy sifatlar nima? - mazmunan - mohiyati, maqsad va vazifalari hamda namoyon bo‘lish xususiyatlarida o‘z aksini topadi.

- milliy tamoyillar nima? - biror-bir ta'limot, dunyoqarashning asosiy, birlamchi qoidasi, boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy yo'nalishi.

- milliy xususiyatlar nima? - bu birinchi Prezidentimiz tomonidan ko'rsatib berilgan bo'lib, "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillari" risolasida qisqa va muxtasar tarzda bayon qilgan. Ularning eng asosiy jihati - bu xususiyatlarning umuminsoniy mazmun-mohiyatida to'la-to'kis o'z aksini topgani bilan belgilanadi.

- milliy qadriyatlar - millat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan etnik jihat va xususiyatlar bilan bog'liq qadriyat shakllari, milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati hamda madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

- milliy mentalitet. (lot. Meng - aql, idrok, zehn, fahm-farosat) - millatning tarixan shakllangan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, yashash va fikrlash tarzi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda kamolga yetgan qobiliyati va ruhiy quvvati. Bu tushuncha millatga xos an'analar, rasm-rusmlar, urf-odatlar, diniy e'tiqodni ham o'z ichiga oladi. O'z navbatida u muayyan millatga mansub kishining turmush tarzi, fikrlashi, dunyoqarashini ham bir qadar belgilaydi, gohida uni baholash uchun asos bo'ladi, chunki oilaviy tarbiya munosabatlarini takomillashtirish texnologiyasi nazariy va amaliy jihatidan Surxondaryo viloyatidagi, tumalardagi va hududlarda hamda umum ta'lim maktablarda 50 dan ortiq yashab turgan millat vakillari bilan olib borilgan davra suhbatlari, anketalar va test-savollari shuni ko'rsatadiki: russiy zabon oilalarda, qozoq oilalarda o'tkazilgan suhbatlarida do'stlik, birdamlik, mehr-oqibat kabi tarbiyaviy savollar bilan suhbatla-shildi, ularni o'zbek xalqiga bo'lgan munosabatlari yaxshi ekanligi ma'lum bo'ldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'p tillilik muhitida oilaviy tarbiya munosabatlarini takomillashtirish texnologiyalarini o'rganish tarbiyaning milliy sifatleri mazmun-mohiyati, maqsad vazifalari quyidagi asosiy sifatlar omili bilan cheklanadi:

- insonlar ongida tarixiy xotirani uyg'otish, o'tmishdan saboq olish va o'zlikni anglash mezonini ishlab chiqilishi;

- xalqimizni tub maqsadlari irodasi va jamiyat a'zolarini birlashtiruvchi g'oyaviy bayroq vazifasini anglab yetish;

- inson qalbi va ongiga ijobiy ta'sir etadigan tushuncha va tuyg'ular, go'zal va hayotiy g'oyalar tizimini o'zida mujassam etmog'i lozim;

- har bir millat va fuqarolik ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishiga imkon beradigan eng maqbul yo'lni ko'rsata olish omillari;

- millat, xalq va jamiyatni birlashtiruvchi kuch, yuksak ishonch-e'tiqodning manbai bo'lishi kerak;

- O'zbekiston yashovchi barcha xalq, millat, elat, ijtimoiy qatlam va din vakillariga birday taalluqli bo'lishi zarur;

- Mamlakatimiz aholisi va boshqa millatlar ongida va qalbida "O'zbekiston - yagona Vatan" degan tuyg'uni yuksak darajada takomillashtirishga xizmat qilinishi;

- turli millat, qatlam, din vakillari, siyosiy partiya va ijtimoiy guruhlar mafkurasidan ustun turadigan sotsial fenomen-ijtimoiy hodisa mazmuniga ega bo'lmog'i darkor;

- biror-bir dunyoqarashni mutlaqlashtirmaslik yoki biron-bir kuch, partiya yoki guruh qo'lida siyosiy qurolga aylanmaslik;

- har qanday ilg'or g'oyani o'ziga singdirishi va har qanday yovuz g'oyaga qarshi javob olishi mumkin;

- sub'ektivizm, vamonterizm kabi illatlardan xoli va jamoatchilikning xolis fikriga tayanuvchi ob'ektiv mafkura bo'lishi zarur;

- so'z bilan ishni, nazariya bilan hayotni birlashtirish olishi imkon qadar maqsadga muvofiq bo'lishi kerak;

- davr o'zgarishlariga qarab, o'zi ifodalaydigan g'oya, manfaat, maqsad-muddolarni amalga oshirishning yangi-yangi vositalarini tavsiya eta olish, ya'ni yangicha vaziyatga tez moslashadigan hozir javob va ijodiy asoslanishi kerak;

milliy sifatlar mafkurasi ana shu qayd etilgan sifatlarni ko'p tillilik muhitida oilaviy tarbiya munosabatlarni takomillashtirishga ega bo'lgan taqdiridagina jamiyat hayotida yetakchi ma'naviy-ma'rifiy omilga aylanishi va kutilayotgan muhim vazifalarni bajara olishi mumkin bo'lgan e'tiqodga ega bo'ladi.

Millatimizdagi jamoatchilik qalbi va ongiga fikrlar xilma-xilligi, vijdon erkinligi kabi demokratik tamoyillariga rioya qilgan holda ma'rifat yo'l bilan singdiriladi.

O'tmishda xalqimiz butun insoniyatning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'zining bebaho durdonalari bilan boyitgan. Ammo, mustabid tuzum davrida u o'z tarixini, an'alarini, madaniyatini, urf-odat va qadriyatlarini to'la-to'kis o'rganish imkoniyatidan mahrum edi. Chunki, o'sha davrda biron-bir millatning tarixi, milliy madaniyatini rivojlantirish hukmron mafkura maqsadlariga tubdan zid edi.

Milliy istiqlool mafkurasi mamlakatimiz fuqarolarining asrlar davomida shakllangan, ma'naviyati, urf-odatlari, an'analari va qadriyatlaridan oziqlanadi.

Oilada ota-onalar o'zlarida quyidagi sifatlar bilan o'z farzandlariga namuna bo'lishlari lozim:

- Ota-onalarning axloqiy jihatdan shaxsan namuna bo'lishlari.
- O'zlariga topshirgan ishni mas'uliyat bilan bajarishlariga.

- Bolalar tarbiyasidagi burchlarini mas'uliyat bilan his qilishlariga va bajarishlariga.
- Mehnatda shaxsan namuna ko'rsatishlariga.
- Barcha farzandlarini teng ko'rishga.
- Farzandlarining harakter xususiyatlarini yaxshi bilishga.
- Bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning [turli xil metod](#), usul va vositalarini yaxshi bilish hamda ulardan oqilona foydalana olishga.
- O'z obro'sini oilada doimo saqlashga.
- Farzandlarini doimo mehnat topshiriqlari bilan band qilishlariga va talabchanliklariga.
- Oila xo'jaligini mohirlik bilan boshqara olishlariga.
- Oila tarbiyasini ijtimoiy tarbiya bilan bog'lab olib borishiga.
- Ota- ona talablarida birlikning bo'lishiga.
- Ota-onalarning oilani iqtisodiy ta'minlashga va hokazo.

O'zbekistonning mintaqada va xalqaro maydonda tinchlik hamda barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan xalqaro tashabbuslarini izchillik bilan ilgari surish, mamlakatning dunyo hamjamiyatidagi iminjini, obro'-e'tiborini yanada kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish va uni amalda bajarish kun talabidir.

O'zbekiston tashqi siyosatida ustuvor ahamiyat kasb etadigan yana bir yo'nalish sifatida jahon siyosiy va iqtisodiy tizimida yetakchi o'rin tutgan modernizatsiya jarayonlari uchun kerakli ilg'or texnologiyalar manbai sinalgan, sanoati rivojlangan G'arb davlatlari bilan ko'p qirrali hamkorlik, rivojlantirish masalasiga e'tibor qaratilgan.

Tashqi siyosatimizning yana bir asosiy ustuvor yo'nalishlari qatoriga global siyosiy va iqtisodiyotda tobora asosiy o'rinlardan birini egallab borayotgan Osiyo Tinch okeani mintaqasi tushunchalari kiritilgan.

Tashqi siyosatimizning muhim ustuvor yo'nalishlaridan yana bir sifatida O'zbekistonning xalqaro va mintaqaviy faoliyatidagi ishtiroki ko'rsatilgan va asoslangan.

Mumtoz adabiyotimizning vakillari bo'lish shoirlarimizga otinoylar muallimlik, murabbiylik va ustozlik qilishgan. X asrdayoq Turkistonda dongdor shoirlarimiz yetishib chiqqani bilan Faxrlansak arziydi. X asrda yashab, ijod etgan Robia Balxiy, XI asrda yashagan Oysha Samarqandiy, XII asrda yashagan Munisa, XIII asrda yashagan Mutriba begimlarning nomlari ajoyib shoirlar sifatida tarixda qolgan. Mehriy, Nihoniy, Iffatiy, Shamila, Gavharbegim, Dilshod Xotut kabi shoirlarimiz esa Alisher Navoiyga zamondosh bo'lishgan. Boburiylar xonadoniga mansub sohibali

devon Zebinisobegim, Gulruhbegim, Nurjahon, Jahonoro, Salima kabi o‘nlab shoirlari “Boburnoma”ning uzviy davomi bo‘lish “Humoyunnoma”ning muallifi Gulbadanbegim ham ilk saboqni otinoylardan olishgan shoira va otin Uvaysiy shoira va Malika Nodiraning ustozidir. Shoira Anber otin qanchalab marg‘uba qizlarning savodini chiqazgan. Muazzamxonim, Nozimaxonim, Qambarniso kabi o‘nlab shoirlarimiz ham umum ta‘lim maktab maktablarida Otinoyilar qo‘lida ta‘lim olganlar[5, 190].

O‘zbek ayollari qadim-qadimdan o‘zining ibosi, oriyat, or-nomusi bilan o‘zgalarga o‘rnak bo‘lgan. Ta‘bir joiz bo‘lsa aytish kerakki, o‘zbek ayollari jamiyatni poklantiruvchi kuch bo‘lishgan. Shuning uchun ham, sharq, xususan, o‘zbek ayollariga chuqur hurmat bajo keltirilgan. Muborak hadislarda “Jannat - onalarning oyog‘i ostidadir”, deb aytilishining boisi ham shundandur. O‘zbek ayollari qadimda to‘rt devor ichida o‘tirgan bo‘lsalarda, biroq ular davlat rahbarlari, oila boshliqlariga to‘g‘ri siyosatni tanlashda, uni adolatli ravishda amalga oshirishda yelkadosh bo‘lishgan.

O‘qimishli, ma‘rifatli ayollarimiz xo‘jalikni, oilani saramjom-sarishta tutishda, farzand tarbiyasida, oila deb nomlangan qo‘rg‘onni turli fisqu fasodlardan, tahdidlardan saqlashda, uning muqaddasligi va sofligini ta‘minlashda erkaklar bilan teng faoliyat ko‘rsatishganlar. O‘zbek ayollarining jamiyatdagi o‘rnini bobomiz Mir Alisher Navoiy klassik shaklda bayon etgan. U: “Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq: Pok xotunlar oyog‘ining izi”[4, 90], - deydi. Haqiqatan ham, yaxshilik, ezgulik, tinchlik-omonlik, bag‘rikenglik, birovlariga, eng avvalo, o‘zining yaqinlariga mehr ulashish bobida ayollarga teng kelib bo‘lmaydi.

Yuqoridagi jadvaldan ma‘lum bo‘ldiki, turli millat fuqarosi, bizda yashashi bilan birga, o‘z davlatining xususiyatlarini biladi, ularni shu kunga qadar eslab, shu joydagi urf-odatlar, udum va an‘analarini itoat qiladi.

Ko‘ptillilik muhitida oilaviy tarbiya munosabatlarini takomillashtirishda boshqa bir yo‘nalish to‘g‘risida ham suhbatlashib, ularning qanday munosabat bildirishini aniqladik. Bunday yo‘nalishlar O‘zbekiston respublikasi Konstitutsiyasi tamoyillari va omillari, millatlararo totuvlik, millat kim o‘zi, mahalliychilik, mafkuraviy tarbiya, komil inson, insonparvarlik, Vatanparvarlik kabi xususiyatlar to‘g‘risida munosabat shakllanadi.

Yuqorida ko‘rsatilgan milliy mafkuraviy xususiyatlarimizga juda yaxshi munosabat bildirishdi, undan tashqari bizning konstitutsiyamiz barcha millatlarga baravar ekanligiga qoyil qolib, qani edi, bizda shunday teng-huquqli konstitutsiya bo‘lsa yaxshi bo‘lard, deb munosabat bildirdi afg‘onlar. Shuningdek boshqa millat

vakillari qo'yilgan mafkuraviy milliy xususiyatlarimizga roziliklarini bildirib, biz bevosita erkin hayot kechirmoqdamiz deb, munosabat bildirishdilar.

XULOSA

Oilada kamolga yetayotgan har bir shaxsni mustaqil fikr yuritadigan, aql-idrok sohibi qilib yetishtirish muhim hisoblanadi. Haqiqatan ham, mustaqil insongina har qanday qiyinchiliklarga bardosh berib, hayotda o'ziga to'g'ri yo'l topa oladi va boshqa oila a'zolarining ham haqiqiy yuksak inson bo'lib yetishishiga zamin yaratadi.

Demak, ko'ptillilik olib borilgan munosabatlar, shuni bildiradiki mamlakatimizda yashayotgan turli fuqarolar kimligidan, qaysi millatdan qat'i nazar, shu davlatni konstitutsiyasi qonunlari asosida hayot kechirmoqda. Buni esa, bizni ko'p tillilik muhitida oilaviy tarbiya munosabatlari orqali ilmiy-uslubiy jihatdan asosladi. Olib borilgan ilmiy tadqiqot ishimiz pedagogik-psixologik jihatdan ilmiy-nazariy asoslanganligi bilan ahamiyatga ega ekanligida amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016. – 56 b.
3. Jo'rayev R.X., Safarova R.G'., Musaev U.Q. Pedagogika fanlari konsepsiyasi // Xalq ta'limi. Toshkent, 1997. - № 4. – B. 4 – 12.
4. A.Navoiy. Hikmatlar. -T.: 2014. -190-bet.
5. Vatan tuyg'usi. -Toshkent, 1996. 90-bet.
6. Qurbonov Tursunali. Ota bo'lish osonmi yohud o'g'il yuqori sinf o'quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashning ma'naviy-pedagogik asoslari. – T.: Ma'naviyat, 2007. – 216 b.
7. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima (Shayx) Alouddin Mansur. 769 – b.
8. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1), 537-544.
9. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (1), 537-544.

10. Karimova, B. (2019). POSSIBILITIES OF FORMATION OF NATIONAL PRIDE WITH USING KHADITHS IN THE FIRST-YEAR PUPILS OF ORPHANAGES. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 7(11).
11. Karimova, B. K., & Oripova, M. S. (2021). Formation of national pride based on hadiths in primary school children of houses of kindness. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 652-665.
12. Karimova, B. X. (2022). “OILAVIY BOLALAR UYLARI” BOSHLANG ‘ICH SINF YOSHIDAGI TARBIYALANUVCHILARIDA VATANPARVARLIK TUYG ‘USINI MILLIY G ‘URURNI SHAKLLANTIRISH ASOSIDA TARBIYALASH. *INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL*, 3(9), 13-21.
13. Mamaraimova, Z. S. (2021). KO’P TILLILIK MUHITIDA OILAVIY TARBIYA MUNOSABATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 657-665.
14. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science.–2019*.
15. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, 1(1), 15-16.
16. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.

STUDY OF PROCESSES OF FRUIT AND VEGETABLE DRYING IN INFRARED LIGHT DRYING DEVICE

Onarkulov Karimberdi

Ferghana state university, Professor.

Kholdorov Muhammadkarim

Researcher of Ferghana state university

xoldorov8668@mail.ru

ABSTRACT

In this article, experimentally obtained samples are given, and all samples were dried in an infrared drying oven. The difference between the samples taken in this device and the samples dried in other ways is that the fruits retain microbiological substances, and it is possible to prevent dust and other substances from entering the fruit and changing its properties.

Keywords: *ceramics, quartz tube, heat capacity, heat exchange, convection,*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены экспериментально полученные образцы, и все образцы были высушены в инфракрасной сушильной печи. Отличие проб, отобранных в этом устройстве, от проб, высушенных другими способами, состоит в том, что плоды сохраняют микробиологические вещества, и можно предотвратить попадание пыли и других веществ в плоды и изменение их свойств.

Ключевые слова: *керамика, кварцевая трубка, теплоемкость, теплообмен, конвекция,*

INTRODUCTION

Nowadays, the introduction of innovative technologies is required due to the increasing demands of the food industry, consumers and the labor market.

In recent years, drying equipment using infrared rays has become widespread. The positive aspects of drying in this way are that the product retains its original natural quality well and the consumption index is high.

The technical and economic characteristics of infrared drying devices of different designs recommended for drying, the biological effect of infrared radiation on fruit and vegetable products and living organisms are analyzed in detail. Scientific articles devoted to drying mainly focus on optimizing the technical characteristics of drying devices and physical processes observed in the construction of products, physical mechanisms of interaction of infrared rays with products, and products focused on the process of interaction of the radiation spectrum have not been studied.

In dryers recommended for drying fruits and vegetables, infrared radiation is obtained by heating ceramic material using electric spirals. To do this, take a glass tube made of quartz, put a spiral in it and apply a specially prepared ceramic material to the surface of the tube. The ceramic material emits infrared radiation when heated by a spiral electric current. The chemical composition of effective ceramic materials used to generate radiation should be selected in such a way that the infrared radiation spectrum of such materials fully corresponds to the region of the absorption spectrum of water molecules.

The internal structure of the infrared drying device based on functional ceramics: length 1 meter, height 1.70 meters, width (width) 0.6 meters, drying temperature 50-65 0C, consumption power 5 kWh.

Figure 1. The process in which the sample is dried in an infrared radiation device based on functional ceramics.

The main task of the device is to reduce the humidity of agricultural products without causing mechanical damage to the appearance of the product, without changing the composition of the product.

In the working area of the device, the height is 1.70 meters, the width is 0.6 meters, and the length is 1 meter. A total of 12 1200 mm thick glass tube radiators are located in the upper and lower parts of the device. In the back of the lamps, a stainless tin is installed in the form of.

The temperature and relative humidity in the working zone of the device are monitored depending on the type of sample in order to prevent damage to the fruits and vegetables in the sample being dried:

Figure 2. Front view of the infrared radiation device based on functional ceramics.

The temperature in the working zone of the device was between 50 0C and 65 0C, and the relative humidity was 40-45%. In the monitoring, infrared thermometer devices in the form of a gun "Victor 303 B (IR thermometer)" were used with the help of a thermocouple sensor that simultaneously determines the temperature and relative humidity of the air "Operation manual for temp. & humidity meter".

Focusing on the monitoring results, it shows that the temperature of the working zone of the device is around 55 0C, and this temperature does not adversely affect the product quality index or structural changes. In addition, the feature of emitting infrared rays during drying of the product prevents the formation of mold, that is, the sterilization process takes place in a natural state.

At the same time, drying the product using sunlight, light and ultraviolet rays, which have a higher frequency and energy than infrared rays, remove water molecules from the product and also have a positive effect on chain bonding. Decomposition of organic hydrocarbon molecules in which the product is present,

disruption of the structure of the product molecule. This changes the biological composition of the product and, simply put, it loses its natural state.

When the product is dried under the influence of infrared radiation, it interacts only with water molecules and displaces them from the composition of the product. The organic hydrocarbon molecules of the main component are not affected by infrared radiation, so they retain their original molecular structure and the natural biological composition of the product remains unchanged. This is because infrared rays have a lower frequency and energy than light and ultraviolet rays, so they are not enough to break down the constituent molecules.

Information about fruits, vegetables and agricultural products dried in an infrared drying device

No	Name of products	The height of the product in the container (cm)	Build time (hour)	Operating temperature of the device °C	Tension Volt	Weight before drying kg	Weight after drying kg	Lost weight kg
1	Onion	4	12	68.4	210	4.035 gr	345 gr	3690 gr
2	Dill	4	3.5	63	210	-	-	-
3	Kashnich	4	4	63	210	-	-	-
4	Carrot (chopped into straws)	4	7	64.2	220	3705 gr	395 gr	3310 gr
5	Bulgarian pepper (Dutch variety)	4	8	60	211	2205 gr	210 gr	1995 gr
6	Cherry	3.5	36	65	213	3,400 gr	815 gr	2585 gr
7	Apple (2.2 mm thick)	4	10	61	205	3400 gr	520 gr	2880 gr
8	Pear (2.2 mm thick)	3.8	14	58	210	3520 gr	546 gr	2974 gr
9	Banana (2.5 mm thick)	3.6		62	217	6000	820 gr	5180 gr

In conclusion, when drying fruits, vegetables and agricultural products under the influence of infrared rays based on functional ceramics, the temperature is stable, the radiation is uniformly absorbed on the surface of the product, and it dries uniformly and does not suffer mechanical damage. At the same time, the preservation of microbiological useful substances contained in the products dried in the infrared drying device, and their ecological cleanliness, differ sharply from the products dried in a natural way. In addition, the short time of production of the product allows drying of the product quickly and in large quantities.

REFERENCES

1. Abbasi S, Azari S (2009). Novel microwave-freeze drying of onion slice. *International Journal of Food Science and Technology* 44(5):947- 979.
2. Verma A, Singh SV. (2015). Spray drying of fruit and vegetable juices-a review. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 55(5):701-719.
3. Онаркулов, К. Э. (2022). пахта ҳом-ашёсини қуритишда инфрақизил нурланишининг қиёсий таҳлили. *Инновацион технологиялар*, 1(1 (45)), 65-70.
4. Rahmonberdievich, R. G. (2016). Installation of the IR dryer of raw cotton. *European science review*, (5-6), 185-186.
5. Rakhmatov, G., & Sobirov, M. (2018). The effect of leading molecules IN the spectra of the drying process of fruit vegetable products. *Scientific-technical journal*, 22(2), 91-94.
6. Рахматов, Г. Р. (2018). некоторые физические методы сушки сельскохозяйственной продукции. in *инновационное развитие и потенциал современной науки* (pp. 94-98).
7. Рахматов, Г. Р. (2017). Некоторые изменения в сушке волокна (Doctoral dissertation, Белорусско-Российский университет).
8. Rahmonberdievich, R. G. (2016). Physical principles of dry vegetables fruit products under the influence of Infrared. *European science review*, (9-10), 203-205.
9. Рахматов, Г. Р. (2016). Влияние импульсного ИК-излучения на процесс сушки и качество волокна хлопка-сырца. *European research*, (10 (21)), 24-25.
10. Рахматов, Г. Р. Инфракрасная технология сушки сельскохозяйственной продукции. *Ўзбекистон республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети*, 239.
11. Онаркулов, К., & Рахматов, Г. Намликни камайтиришда айрим усуллар. *Ўзбекистон республикаси олий ва ўрта махсус таълим ВАЗИРЛИГИ термиз давлат университети*, 293.

12. Саидов, Р. М., Рахимов, Р. Х., Юсупов, Б. Д. У., & Холдоров, М. К. Б. У. (2020). Эффективность сушки и прокалики сварочных электродов в печах с использованием излучения наноструктурированной функциональной керамики (НФК). *Computational nanotechnology*, (2), 64-70.
13. Холдоров, М. Б. Ё. (2022). Основные физико-химические принципы получения высокочастотной конденсаторной керамики. *Scientific progress*, 3(1), 412-418.
14. Саидов, Р. М., Рахимов, Р. Х., Юсупов, Б. Д. У., & Холдоров, М. К. Б. У. (2020). Новый метод сушки и прокалики сварочных электродов с использованием излучателей из функциональной керамики1. *Computational Nanotechnology*, (1), 44-51.
15. Egamberdiyevich, O. K., Malikovna, Z. S., Ugli, X. M. B., & Abdusattor-Ugli, E. E. (2021). Used for effect interpretation abnormal photo voltage. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 783-786.
16. Холдоров, М. Б. Ё. (2022). Основные физико-химические принципы получения высокочастотной конденсаторной керамики. *Scientific progress*, 3(1), 412-418.
17. www.ziyonet.uz
18. www.researchgate.com

YAPON VA O‘ZBEK TILLARIDAGI O‘TIMLI VA O‘TIMSIZ FE‘LLARNING TAHLILI

Xodiyeva Mohidil Sherali qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti magistranti

E-mail: Shaxboz2027@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘quvchilarning yapon tili grammatikasini o‘rganishdagi qiyinchiliklarni o‘rgangan holda o‘zbek tili hamda yapon tilidagi o‘timli hamda o‘timsiz fe‘llarning o‘zaro farqlarini o‘xshash jihatlarini tahlil qilish orqali yapon tili o‘rganuvchilari uchun yengilliklar yaratishdan shuningdek maqolada yapon tilidagi o‘timli va o‘timsiz fe‘llar konyugatsiyada farq qilishi, o‘timli va o‘timsiz fe‘llar turli xil konyugatsiyali bir ildizli so‘zlar, faqat o‘timli yoki faqat o‘timsiz, yoki bir xil fe‘l bir holatda o‘timli, boshqa holatda o‘timsiz bo‘lishi mumkin fe‘llar farqlashga alohida urg‘u berilgan.

***Kalit so‘zlar:** o‘timli fe‘l, o‘timsiz fe‘llar, yapon tili, bir ildizli, harakatga qaratilgan fe‘llar, obyektga qaratilgan fe‘llar*

АННОТАЦИЯ

В данной статье, изучая трудности учащихся в изучении грамматики японского языка, анализируя сходства и различия между переходными и непереходными глаголами в узбекском языке и в японском языке, создать облегчение для изучающих японский язык. Язык Особое внимание уделяется различению спряжения слов с одним и тем же корнем, только переходным или только непереходным, или же один и тот же глагол может быть переходным в одном падеже и непереходным в другом.

***Ключевые слова:** переходный глагол, непереходные глаголы, японский язык, односложные глаголы, глаголы действия, объектные глаголы.*

ABSTRACT

In this article, by studying the difficulties of students in learning the grammar of the Japanese language, by analyzing the similarities and differences between the transitive and intransitive verbs in the Uzbek language and in the Japanese language, to create relief for the learners of the Japanese language. Special emphasis is placed on distinguishing between conjugation words with the same root, only transitive or only intransitive, or the same verb can be transitive in one case and intransitive in another.

***Keywords:** transitive verb, intransitive verbs, Japanese, monosyllabic, action verbs, object verbs*

KIRISH

Ma'lumki globallashuv mamlakatlar uchun xalqaro bozorlarga yo'l ochadi, aynan xalqaro bozorning markazida Yaponiya ekanligi esa bugun yapon tilini o'rganish yosh avlod uchun muhimligining sabablaridan biridir. Yaponiya iqtisodiyoti bo'yicha dunyoda AQSh va Xitoydan keyin uchinchi o'rinda turadi. Yaponiya iqtisodiyoti to'rtinchi va beshinchi o'rinlarni egallagan.

Yapon tili dunyodagi to'qqizinchi eng ko'p gapiriladigan til bo'lib, faqat ikki mamlakatda 128 million kishi bu tilda gaplashadi. Dunyo miqyosida yapon tilida 128,3 million kishi so'zlashadi.

O'rganuvchilarning ko'pchiligi Yapon tilini o'rganish juda qiyin degan fikrga ega. O'zining uchta yozuv tizimi (hiragana va katakana bo'g'inlari va ierogliflar), ko'p darajadagi muloyim nutqi va izosillabik talaffuzi bilan o'ziga xos Osiyo tili o'nlab yillar davomida potentsial talabalarning adolatli qismini yangi boshlanuvchilar duch keladigan qiyinchiliklardan qo'rqadi .

Shu munosabat bilan bugungi mavzu yapon tilini o'rganishda o'zbek tili grammatikasi o'rtasidagi o'timli va o'timsiz fe'llarni o'rganishga qaratilgan.

MAVZU YUZASIDAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Fe'lning o'timliliği – fe'lning to'g'ridan-to'g'ri ob'ektni biriktira olishini ko'rsatadigan grammatik kategoriya. Boshqacha qilib aytganda, fe'l ish-harakatning ob'ektini (ob'ekt, shaxs, hayvon va hokazo) bildiruvchi bosh gapsiz otlar bilan birikishi mumkin.[1]

Fe'llarning o'timli turining xususiyatlari

O'timli fe'llar harakati boshqa predmet yoki predmetga o'tgan fe'llardir.

O'timli fe'llar ahamiyati?

•Ob'ektni yaratish, o'zgartirish yoki yo'q qilish jarayoni (kitob yozish, jurnalni yoqish);

•Hissiy idrok (sovuq his qilish, shovqinni eshitish);

•Uni o'zgartirmaydigan ob'ektga ta'sir qilish (ota-onaga rahmat, temir kiyim);

•Ob'ektga munosabat (qo'pollikdan nafratlanish, choyni afzal ko'rish).

•O'timli fe'lni bildiruvchi harakat predmetning mavjudligini nazarda tutadi.

Harakat yo'naltirilgan ob'ektni quyidagicha ifodalash mumkin:

Tanish (kim?) qiz do'sti ;

Rasm chizish (nima?) .

1. Butunning bo'lagi ma'nosida kelishik shaklidagi ot:

(nima?) sut, qahva, choy ichdi ;

Sotib oldi (nima?) kartoshka, non, go'sht .

2. Ot yoki olmosh inkorga ega bo'lgan bosh kelishik shaklidagi:

Bilmasdim (nima?) manzil ;

Eshitmadim (nima?) Ismlar .

O‘timli fe‘llar predmet belgisini bildiruvchi o‘tgan zamon majhul qo‘shimchalarini hosil qiladi. Shu bilan birga, boshqa ob‘ektdan kelgan harakat belgiga yo‘naltiriladi.[6]

Misollar:

Ko‘chat ekish – keksa odam tomonidan ekilgan ko‘chat ;

Uyni tark eting – oila tomonidan tashlab ketilgan uy .

Fe‘llarning o‘timsiz turining xususiyatlari

O‘timsiz fe‘llar biror predmetga qaratilmagan harakatni bildiradi. Ular predlogsiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri ob‘ektni boshqara olmaydi .

O‘timsiz fe‘llarga misollar:

Do‘st haqida tashvishlanish (kim haqida?) ;

Savol ustida (nima haqida?) fikr yuriting .

O‘timsiz fe‘llar nimani anglatishi mumkin:

Aqliy, jismoniy holat, kosmosdagi pozitsiyasi (quvoning, o‘rnidan tur):

Harakat va mavjudlik (yugurish, bo‘lish, paydo bo‘lish):

Professional yoki kasbiy bo‘lmagan kasblar (chilingerlik, dangasalik):

Sifatlarni shakllantirish va aniqlash (o‘shish, oqarib ketish, o‘shish).

O‘timsiz fe‘llar ot va olmoshlar bilan va old qo‘shimchasiz shakllarda ishlatilishi mumkin:

1. Genitiv holat:

(nimadan?) telefondan ajratmoq ;

Do‘kon yonidan o‘tish (nima?) ;

2. Dative case:

Sog‘indim (nima?) uyda ;

Surish (nimaga?) tanishish ;

3. To‘ldiruvchi ergash gapli ergash gap:

Tushlarga (nimaga?) ishongan ;

Xonaga (nimada?) kirmoq ;

4. Instrumental holat:

Nafas olgan (nima?) salqinlik ;

Tarixdan charchagan (nima bilan?) ;

5. Bosh gap:

Ko‘lda (nimada?) suzmoq ;

Rejalar haqida (nima haqida?) o‘ylab ko‘ring .

Fe‘lning o‘timligini qanday aniqlash mumkin

O'timli fe'lni o'timsiz fe'ldan ajratish mumkin bo'lgan bir nechta belgilar mavjud.

O'timli fe'llar ot va olmoshlarni yuklamasiz boshqaradi .

O'timsiz fe'llar otlar bilan qo'shilib kelishik holida faqat bosh gap bilan bo'lishi mumkin .

Barcha reflektiv fe'llar o'zgarmasdir .

NATIJA VA MUHOKAMA

Yapon tili o'timli o'timsiz fe'llarning o'ziga xosligi

o'timli fe'llar - bu ob'ektga qaratilgan harakatni, ya'ni uni qandaydir tarzda o'zgartirishni bildiruvchi fe'llar, ayni paytda o'sha ob'ekt yuklovchi holatda bo'ladi. O'timsiz fe'llar esa ot yoki olmoshga ega. bunda ayblovchi holat kerak emas. Ammo, ma'lum bir fe'lning qaysi turiga tegishli ekanligini aniqlash qoidasi yapon fe'llariga taalluqli emas va, qoida tariqasida, yapon tilida fe'llarni

o'timli yoki o'timsizga ajratishga imkon beradigan qoida yo'q. Faqatgina ushbu qoidalar va fe'llarni yodlash va lug'at bilan tekshirish uchun kerak.[2]

O'tish davri -bu fe'llar predmetga aylangan predmetga qaratilgan harakatni bildiradi va asosiy e'tibor sub'ektga, ya'ni ish-harakatni bajaruvchiga qaratiladi. Harakat ob'ektdan sub'ektga o'tadi. O'zbek tilida bunday fe'llarga misollar o'qish, o'rgatish, ko'rish, qaror qilish va hk. Qo'shish (o'zbek tilida biz uni to'g'ridan-to'g'ri deb ataymiz) zarracha を orqali hosil bo'ladi.

Harakat predmeti + は/が + harakat predmeti + を + o'timli fe'l

Men kitob o'qiyapman.

Doa wo shimemasu. Men eshikni yopaman.

Tegami wo kaku. Xat yozing.

Bular harakati sub'ektga qaratilgan va ob'ektga bora olmaydigan fe'llardir (o'zbek tilida bunday fe'llar, masalan, quvonadi, o'rgatadi, joylashtiradi va hokazo). Bunday fe'lli ot zarracha が yordamida yasaladi.

Doa ga aku. Eshik ochiq.

Biroq, o'timsiz fe'llar to'g'ridan-to'g'ri ob'ektga ega bo'lishi mumkin, chunki yapon tilida yuklovchining roli biroz boshqacha.

Masalan,

Sora vo tobu. Osmon bo'ylab uching.

Fe'li o'timsizdir, lekin u bilan birga ot zarracha bilan birga keladi, chunki qaratqich kelishigi bo'shliqni bildiradi.

O'timli yoki o'timsiz fe'lni tanlash so'zlovchi ta'kidlamoqchi bo'lgan ma'lumotlarga bog'liq. Agar mavzu muhim bo'lsa, u holda o'timli fe'l

ishlatiladi. Agar ish-harakatning haqiqatiga e'tibor berilsa va uni kim bajarishi unchalik muhim bo'lmasa, u holda o'timsiz fe'l ishlatiladi. [3]

Taqqoslash:

Fujisan wo mimasu. Men Fujini ko'rmoqdaman.

Fujisan ga miemasu. Fudzi ko'rinadi

Ko'pincha fe'llarning ikkala turi bir xil ildizga ega, ammo turli xil konyugatsiyalarga ega bo'lgan juft so'zlarni hosil qiladi. Juftsiz fe'llar bor, ya'ni faqat o'timli yoki faqat o'timsiz, shuningdek, bir xil fe'l foydalanish holatiga qarab ham o'timli, ham o'timsiz bo'lishi mumkin. Juft fe'llarda ma'lum bir shakllanish naqshini kuzatish mumkin, bu tanlovni osonlashtiradi.

1. Faqat o'timsiz fe'l:

- iku - ketmoq
- oiru - qarimoq
- yaseru - ozmoq
- sinu - o'lmoq
- aru - bo'lmoq

2. Faqat o'timli fe'l:

- utsu - urmoq
- hunkkku - ovqatlanmoq (taxminan)
- korosu - o'ldirmoq
- kiru - kiymoq

3. Har ikki turdagi fe'l:

- xiraku - ochmoq (sya)
- masu - ko'paytirmoq
- yán wārau - kulmoq, masxara qilmoq

4. Umumiy ildizga ega bo'lgan o'timsiz va o'timli fe'llar:

1-bo'g'in: —ある (aru) (o'timsiz) 2-chi kelishik – える (eru) (o'tish)

(agaru) ko'tarmoq (ageru) ko'tarmoq (bermoq)

- athamaru (atehamaru) biror narsaga taalluqli bo'lmoq (atehameru)
- atsumeru (atsumeru) yig'ilmoq
- ovaru (owaru) tugamoq
- かかる (kakaruru) osmoq かける (kakeru) osmoq
- kāwaru (kawaru) o'zgartirmoq kāeru (kaeru)
- kimaru (kimaru) qaror qabul qilmoq
- shimaru (shimaru) yopilmoq
- tomaru (tomaru) to'xtash, to'xtash (tomaru)
- hādzimaruru (hadzimaruru) boshlamoq

- magaru (magaru) egmoq, egmoq
- mitsukaru topmoq (mitsukaru) topmoq (mitsukeru)
- tángkl̄ (ataru) urmoq, mos kelmoq (ateru) taxmin qilmoq
- sāgāru (sagaru) pastga tushmoq

1-boʻgʻin – く、う、る、む (oʻtimsiz) 2-boʻgʻin – ける、える、れる、める

(oʻtimli)

- aku (aku) ochmoq (akeru) ochmoq
- katazuku (katazuku) tozalanmoq
- tsuku (tsuku) biriktirilmoq
- そろう (sorou) olmoq そろえる (soroeru) olmoq
- iru (iru) kirmoq (ireru) kirmoq
- susumeru (susumeru) olgʻa olmoq

1-konyugatsiya - feʻlning 3-oʻzagi (oʻtimsiz) 2-boʻgʻin - 1-oʻzak+ず (oʻtimli)

ugoku (ugoku) harakat qilmoq

- hik (heru) kamaymoq hik (herasu) kamaymoq
- mīng (kawaku) quritmoq
- waku (waku) qaynatmoq, qaynamoq, qaynamoq
- naku (naku) yigʻlamoq, yigʻlamoq (nakasu)
- mayou (mayou) sarosimaga tushmoq, boshqotirmoq
- Ildiz + る (oʻzgarmas), ildiz + ず (oʻtish)
- gāy (kaeru) qaytmoq
- naoru (naoru) tuzalmoq
- mēng (modoru) qaytmoq mēng (modosu) qaytmoq
- mawaru (mawaru) aylanmoq

1-boʻgʻin – ず (oʻtish) 2- qoʻshma – れる (oʻtish)

- kowareru (kowareru) sindirilmoq
- taoreru (taoreru) agʻdarmoq
- yīču (yogoreru) iflos boʻlmoq, harom boʻlmoq
- mēngī (kegareru) iflos boʻlmoq mēng (kegasu) iflos boʻlmoq
- hànārī (hanareru) ajratmoq, ayirmoq, ajratmoq (hanasu)
- qudzureru (kudzureru) yiqilmoq

1-boʻgʻin – あす(asu)、やす(yasu) (oʻtimli) 2-boʻgʻin – える(eru) (oʻtimsiz)

- deru (deru) chiqmoq, chiqmoq (dasu) olmoq
- xiasu (hieru) sovib ketmoq
- もれる (moreru) oqib chiqmoq もらす (morasu) toʻkmoq
- moeru (moeru) yoqib yubormoq

- taeru (taeru) uzmoq
- akeru (akeru) yorug' bo'lmoq
- 2- kelishik - いる (o'timsiz) 1-bo'g'in - おす (o'tish)
- okiru (okiru) turmoq;
- ochiru (ochiru) yiqilmoq
- orosu (orosu) tushmoq, tushmoq
- 2- konjugatsiya - れる (reru) (o'timsiz) 1-bo'g'in - る (ru) (o'tish)
- wāru (waru) sindirmoq, sindirmoq;
- kireru (kieru) kesilmoq
- Yuqoridagi turlarning hech biriga mos kelmaydigan fe'llar:
- kieru (kieru) o'chirmoq, o'chirmoq (kesu)
- なくなる (nakunaru) tubsizlik, g'oyib bo'lmoq なくす (nakusu)

yo'qotmoq

- mh びる (nobiru) cho'zmoq
- Boshqa variantlar: (masalan, bu holda o'timli fe'l のる fe'lining buyruq shaklidan yasaladi):
- yīk (noru) transport vositasiga o'tirmoq;

XULOSA

Shuni esda tutish kerakki, o'zbek va yapon tillarida fe'llarning o'tish va o'timsizlarga bo'linishi bir xil emas. Yapon tilida fe'lning turini aniqlash uchun qat'iy qoida yo'q, shuning uchun barcha yangi fe'llar lug'atda tekshirilishi va uni eslab qolishga harakat qilishi kerak.

Yapon tilida o'timli fe'llarning o'ziga xosligi

Bu fe'llar (harakat fe'llaridan tashqari) o'zlaridan keyin hol ko'rsatkichi bilan qo'shimchani talab qiladi O'timli fe'llar to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ob'ektga qaratilgan harakatni bildiradi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, o'timli fe'llar ko'pincha diqqatni ijrochiga qaratganda qo'llaniladi.

Agar asosiy urg'u harakatning o'ziga xosligiga qaratilgan bo'lsa (uni kim bajarganidan qat'i nazar), o'timsiz fe'l ishlatiladi.

Yapon tili o'timsiz fe'llarning o'ziga xosligi

1.Ob'ektga qaratilgan harakatlarni ifodalashda ishlatiladi.

2.Harakat qaratilayotgan predmet qaratqich kelishigidagi qo'shimcha orqali ifodalanib, -k ko'rsatkichi bilan shakllanadi .

O'timsiz fe'llardan ko'rsatkichni boshqarish qobiliyatiga –を harakat va harakat fe'llari ega bo'ladi.

Umumiy ildizga ega bo‘lgan o‘timli va o‘timsiz fe’llarning bir nechta guruhlari mavjud. Bunday fe’llar bir xil yasalish usulida birikadi.

REFERENCES

1. Pashkovskiy A. A. Yapon tilidagi so‘z. M.: Nauka, 2008. 205 b.
2. Akimoto Mixaru. Yoku vakaru goi. Tokio: Aruku, 2012. 199 b.
3. Morita Yoshiyuki. Do:shi, keiyo:shi, fukushi no jiten. Tokio: JASRAC, 2008. 289 b.
4. Tagashira Yoshiko, Hoff J. Yaponcha qo’shma fe’llar qo’llanmasi. Tokio: The Hokuseido Press, 2016 245 p.
5. Matsumoto Yo. Yapon tilidagi murakkab predikatlar. Yapon tilshunosligi bo’yicha tadqiqotlar. Tokio: CSLI nashrlari, 2016. 345 p.
6. A.Abdurahmonov “O‘zbek tili grammatikasi” I tom 228 bet 2018

ENGLISH IDIOMS AND THEIR MEANINGS

Sevara Shermamatova

Teacher of Ferghana state University

Khusnidabonu Abdurakhmonova

Student of Ferghana state university

ABSTRACT

This article demonstrates information about the most common idioms in English language and how and what kind of situations we use them. Also, figurative meaning of expressions and their examples are given in this article. Moreover, this article shows the concepts of scientists and linguists.

Key words: *Phraseologiam, categorical features, actual, figurative, humorously, defensive, hotcakes, lollies, gooseberry, awkward, etymology, derivation, hurriedly, horseplay, yell, allude, allegedly, rectum, tendencies.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье представлена информация о наиболее распространенных идеомах в английском языке и о том, как и в каких ситуациях мы их используем. Также в этой статье приведены переносные значения выражений и их примеры. Кроме того, в этой статье показаны концепции ученых и лингвистов.

Ключевые слова: *фразеологизмы, категориальные признаки, актуальные, образные, юмористические, оборонительные, горячие пирожки, лолли, крыжовник, неловко, этимология, образование, торопливо, возня, кричать, намекать, якобы, прямая кишка, тенденции.*

INTRODUCTION

Phraseology (Greek phrasis - expression and phrase). Firstly, a branch of linguistics that examines the phraseological structure of the language (Phraseologism) in its current state and historical development. Secondly a set of phraseologisms in a particular language.

The main focus of Phraseology as a branch of linguistics is to study the nature of phraseology and their categorical features, as well as to determine the laws of use of phraseology in speech. The most important problem of phraseology is to differentiate and distinguish phraseologisms from word combinations that are formed in speech and to determine the signs of phraseology on this basis. The main tasks or issues of phraseology are: to determine the consistency of phraseological content and, in this regard, to study the character(s) of phraseology; description of homonymy, synonymy, antonymy, polysemy and variation of phraseology, identify the specific features of the words used in phraseology and their specific meanings, clarifying the

relationship between phraseology and word groups, clarify their syntactic role, study of the formation of new meanings of words within phraseological units and other Phraseology develops principles of separation of phraseological units, methods of their study, classification and description in dictionaries.

DISCUSSION AND RESULTS

Idioms are a group of words which have a different meaning from the actual words and they have a figurative meaning not a literal meaning. Also an idiom is an expression in the usage of a language that is peculiar to itself either in having a meaning that cannot be derived from the conjoined meanings of its elements (such as up in the air for "undecided") or in its grammatically atypical use of words (such as give way). Furthermore, idioms are known as the language peculiar to a people or to a district, community, or class or the syntactical, grammatical, or structural form peculiar to a language. On the other hand, idioms are styles or form of artistic expressions that are characteristics of an individual, a period or movement, or a medium or instrument. An idiom is an expression that has a meaning apart from the meanings of its individual words. Here, some common idioms are given with examples.

It's raining cats and dogs. Its literal meaning suggests that cats and dogs are falling from the sky. We use it to mean that it is raining hard. "Raining cats and dogs" may refer to a storm with wind (dogs) and heavy rain (cats). "Cats and dogs" may come from the Greek expression cats and dogs, which means "contrary to experience or belief." If it is raining cats and dogs, it is raining unusually or unbelievably hard. For example: Yesterday the weather was terrible because it was raining cats and dogs.

To stick your neck out. It is to say or do something that is bold and a bit dangerous. A similar idiom that is used for slightly more dangerous situations is to "**go out on a limb.**" If you stick your neck out, it means you take a risk by saying or doing something that other people might not like. Examples: John stuck his neck out and told the boss what we thought of him. **Or** He always sticks his neck out when he feels the sence of anger.

To break the ice is to be the first one to say or do something, with the expectation that others will then follow or to do or say something that makes people who do not know each other feel more comfortable. Another idiom that means something similar is "**get the ball rolling**" Examples: Usually, I try to break the ice because lating from other is not my way. **Or** I tried to break the ice by talking to the people next to me about the weather.

To get long in the tooth means to get old, to be old, often too old to do something The expression was originally used when referring to horses since gums

recede with age. So the longer the teeth a horse has, the older it is said to be. If you describe someone as long in the tooth, you are saying unkindly or humorously that they are old or getting old. For instance: My grandfather is getting long in the tooth, therefore, some physical and mental tirednesses are seen on his body.

To have a chip on one's shoulder is usually an expression to describe a person who acts, as you say, rudely or aggressively, but also in a manner that could be described as "aggressively defensive." The person seems always ready for a fight. to seem angry all the time because you think you have been treated unfairly or feel you are not as good as other people. Example: He's got a chip on his shoulder about not having been to university.

Taking two bits of the cherry means that to have another opportunity for something that you wanted or a second chance to do something, especially something that you failed at the first time. Example: Although you have failed your university exam, now you are taking two bits of cherry.

Selling like hot cakes means Selling like hot be a great commercial success or to dispose of something very quickly and with little effort, to sell or get rid of large quantities of something very easily. Example Sentences: These books are selling like hotcakes. **Or** My dad says that the new cars are selling like hotcakes. **Or**, It is very hot outside. These ice lollies will sell like hotcakes.

When it comes to the origin of hotcakes, they are an American invention dating back to the 1600s. It is the same thing as a crepe that has been around since the 1400s. They were loved by the English when encountered at French fairs. The term has been used since about 1839. There is no clear origin. However, hotcakes are always a staple at any fair and sells out rather quickly. It is easy to believe that this has been the trend since they were first invented.

Playing gooseberry means that to be present somewhere with two other people who are having a romantic relationship and who want to be alone together. For example: 'I didn't want to play gooseberry with you and Bev,' he smiled.

Feel/Be like a fish out of the water means a person who feels awkward or unhappy because they are in a situation that is not familiar or because they are different from the people around them. Example: I didn't have any friends that were alike me when I was a child. I just always felt like a fish out of water.

Dressed up to the ninth means to be wearing fashionable and formal clothes for a special occasions or to be dressed flamboyantly or smartly. For example: My mum always try to dress up to the ninth.

The origin of this idiom is that nine is the most troublesome number in etymology. There are several phrases of uncertain parentage that include the word.

The most frequently heard attempts explain the phrase's derivation involve associating the number nine with clothing in some way.

Taking nineteen to the dozen means to speak rapidly, hurriedly, energetically and without stopping. Examples: He showed us around the house while taking nineteen to the dozen.

The ball is in your court it is time for someone to deal with a problem or make a decision, because other people have already done as much as they can or means this is your decision. In fact, this idiom originates from the game of tennis. Example: She has helped me in every way she can the ball's in my court now.

Great minds think alike means when two people have the same or make the same choice. For instance: Mumy sister and me are painting our personal rooms same colour, great minds think alike.

You are what you eat means it is important to eat healthy, nutritional food in order to be healthy and fit. The phrase 'You Are What You Eat' means that it is important to eat good food in order to be healthy and fit. Example of Use: "I'm feeling more energetic now that I've started eating more salad." Answer: "You are what you eat!"

Interesting fact about You Are What You Eat. The first mention of the phrase 'you are what you eat' came from the 1826 work *Physiologie du Gout, ou Medetations de Gastronomie Transcendante*, in which French author Anthelme Brillat-Savarin wrote: "Tell me what you eat and I will tell you what you eat."

Water under the bridge is used to refer to events that are in the past and consequently no longer to be regarded as important or problems that someone has had in the past that they do not worry about because they happened for a long time ago and cannot now be changed. Examples: I do not want to talk about that, it is all water under the bridge now. **Or**, We did have our disagreements but that is the water under the bridge now.

Cross your fingers to hope that things will happen in the way that you wanted them to or if you cross your fingers, you put one finger on top of another and hope for good luck. If you say that someone is keeping their fingers crossed, you mean they are hoping good luck. Examples: He crossed his fingers asking for luck for the first time in his life. **Or**, We are keeping or fingers crossed that the weather stays nice.

Let the cat out of the bag means to allow a secret to be known usually without intending to or it is a colloquialism meaning to reveal facts previously hidden. It could refer to revealing conspiracy (friend or not) to it's target, letting it outsider into an inner circle of knowledge (explaining in it joke) or the revelation of a pilot twist in a movie or a play. It is also known as to reveal a secret carelessly or by mistake.

Example : I was trying to keep party a secret ,but John went and let the cat out of the bag.

Bend over backward means make an effort to achieve something, especially to be fair or helpful or try extremely hard to help or to please someone to do something. Example: She bent over backwards to help him. **Or**, We have bent over backwards to ensure a fair trial for the defendants.

Until the cows come home means If you say that someone can do something until the cows come home, but it will have no effect, you are emphasizing that it will have no effect even if they do it for a very long time. Example: You can initiate police until the cows come home, but unless they are monitored, you won't get results.

Horseplay is rough play in which people push and hit each other, or believe in a silly way. Example:The lamp got broken when the kids were engaging in a little horseplay. **Or**, When he saw us spraying each other with the hose instead of washing the car, Dad yelled,"cut out the horseplay".

Open a can of worm is to create a complicated situation in which doing something to correct a ploblem leads to many more problems or if you say that someone is opening a can of worms, you are warning them that they are planning to do or talk about something which is more complicated, unpleasant or difficult than they realize and which might be better left alone. Examples:You have opened up a whole new can of worms here, I think. **Or**, His recently published autobiography opened a fresh can of worms. **Or**, Our boss is reluctant to change the policy now because she does not want to open a can of worms.

Burn bridges means to destroy or loose one's path, relationship, connections, reputation, opportunities, particularly intentionally. Example: Even if you are dismissed from a job in the worst way, take care not to burn your bridges with unseemly comments on the way out, since you never know who you will meet again.

Keeping a stiff upper lip means someone who has a stiff upper lip does not show their feelings when they are upset or show courage in the face of pain or adversity For example, I know you are upset about the loosing the game, but keep a stiff upper lip. This expression presumably alludes to the trembling lips that precede bursting into tears. Example: He was taught to keep a stiff upper lip, whatever happens. Not showing or feeling emotions.

Knock her socks off means If something knocks your socks off, you find it extremely exciting or good and doing something which was never done before, impressing someone, showing something astonishing to excite someone or performing something outclass. Origin of the phrase, "knock or blow someone's socks

off’ was initially put on record in the South America in the 1940s, where this phase referred as defeating someone in the fight. Due to this reason, the phrase had negative associations, but it began to obtain more positive implication as it was used in a positive manner later on such as impressing someone by providing them with something astounding. Example sentences: Anna’s performance at the concert last night just knocked my socks off. **Or**, This exciting news knocked the socks off of everyone in the school.

Jump ship means to leave an organization or cause, either because you think it is about to fail or because you want to join a rival organization. To depart from a ship, especially without permission (nautically). To leave something especially suddenly or rapidly (figuratively). Example: As soon as the battleship docked in Singapore, Roger jumped ship, never to return.

Short end of the stick means unfair or unfavourable treatment. Also, to be in worse position or situation, or to be treated worse than anyone else. Some believe it comes from worse end of the staff, used since the early 1500s, which in the mid-1800s became, in some instance, short or shitty end of the stick, allegedly from a stick poked up one’s rectum by another in command of the situation.

The apple does not fall from the tree is a also proverb that means a child displays the characteristics or tendencies that the parent does or has done, that a child behave in a same way as the parents do or cares about the same things that the parents do. Example: John always speaks loudly as his father because the apple does not fall from the tree.

Sweep it under the rug means to hide a problem or try to keep it secret instead of dealing with it. Example: The committee is being accused of sweeping financial problems under the rug to avoid embarrassment.

REFERENCES

1. Jean Anthelme Brillant-Savarin. *The Physiology of Taste: or Meditations on Transcendental Gastronomy*. Knopf Doubleday Publishing Group. 2009.
2. Christine Ammer. *American Heritage Dictionary of Idioms*. Houghton Mifflin Harcourt. 1997.
3. Aziza, O., & Sevara, S. (2023). INGLIZ TILI ME’YORIY TALAFFUZ STANDARTLARINI O ‘QITISH MEZONLARI. *Involta Scientific Journal*, 2(1), 138-141.
4. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.

5. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 91-97.
6. Shermamatova, S., & Umirjonova, S. (2023). INGLIZ VA O 'ZBEK TILIDA SINONIM SO 'ZLARNING QO 'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 98-104.

O'ZBEK VA INGLIZ XALQ OG'ZAKI IJODIDAGI UMUMIY JIHATLAR

Shermamatova Sevara

Farg'ona davlat universiteti,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti o'qituvchisi

Mamasiddiqova Mohinur

Farg'ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Bir qancha qadriyatlarni o'z ichiga olgan xalq og'zaki ijodi ko'plab adabiyotshunos olimlarni qiziqtirgan mavzudir. Shuning uchun, agar siz folklorga qiziqsangiz, ushbu maqola orqali kerakli ma'lumotlarni topishingiz mumkin. Bundan tashqari, ushbu maqolada ikki o'zbek va ingliz xalqlarining eng mashhur namunalari haqida tushunchalar mavjud.

Kalit so'zlar: folklor, janr, Alpomish, Beovulf, Vilyam Tomas, doston, qo'lyozma.

ABSTRACT

Folklore, which includes several values, is a topic that has been of interest to many literary scholars. Therefore, if you are interested in folklore, you can find the information you need that through this article. In addition, this article also contains insights about the most famous examples of the two uzbek and english nations.

Key words: folklore, genre, Alpomish, Beowulf, William Thomas, epic poem, manuscript

KIRISH

Har bir millatning ko'zgusi bo'lmish uning xalq og'zaki ijodi qadim tarixni o'z ichiga oladi. Unda xalqlarning jamiyki urf-odatlar, beqiyos an'analari, milliyligi, umumbashariy qadriyatlari aks etadi. Bu ko'zgu orqali o'sha millatning milliy o'zligi yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki uning zamirida necha-necha mehnatlar mujasamdir. Ota-bobolarning ko'rgan –kechirganlari yuzasidan vujudga kelgan, bir qancha sinovlarning natijasi o'laroq paydo bo'lgan bu kabi o'lmas asarlar zamonlar o'tgani sayin sayqallanib boraveradi. Barcha millatlarning xalq og'zaki ijodidagi namunalari bir-biriga o'zaro o'xshamasligi mumkin, biroq mantiqan olib qaraydigan bo'lsak, ularning maqsadi, umumiy tushunchasi (jasur, xalqparvar, sof vijdon egasi bo'lgan qahramonni asarning bosh obrazi sifatida gavdalantirilishi) kabi jihatlari bilan ham yaqindir.

Xalq og'zaki ijodida ota-bobolarimizning aytmoqchi bo'lgan pand-nasihatlari, el e'zozlagan odam bo'lishning talab-qoidalari, Alp Erto'nga, To'maris, Shiroq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi ajoyib yurt farzandlarining botirliklari,

xalqimizning urf-odatlari, milliy fazilatlarimiz haqida san'at darajasiga ko'tarilgan so'z tizimlaridan iborat maqol, qo'shiq, ertak, doston, bolalarga bag'ishlangan asarlar va boshqa janrlardagi namunalarda ifodasini topadi. Shuning uchun ham xalq og'zaki ijodini milliy qadriyatlar deb atash odat bo'lgan. Xalq og'zaki ijodi ilmda folklor deb yuritiladi. Bu atamani 1846-yilda ingliz olimi Uilyam Toms taklif qilgan bo'lib, uning ma'nosi "xalq donoligi" degan tushunchadan iborat. Aslini olganda, folklor deganda, xalq tomonidan yaratilgan hamma san'at namunalari tushuniladi. Me'morlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo'zlik, musiqa, raqs, og'zaki adabiyot namunalari - hammasini folklor deb tushunish qabul qilingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir san'at sohasida ish olib borayotgan mutaxassis o'zi tanlagan tumi "folklor" deb atayveradi. Masalan, musiqachi xalq kuylarini, xoreograf xalq raqslarini, arxitektor xalq me'morchiligini, folklorshunos olim xalq dostonlari, ertaklarini folklorasari deb hisoblaydi. Biz - so'z san'ati sirlarini o'rganuvchi sohada ish yuritganimiz uchun maqol, topishmoq, lof, askiya, latifa, qo'shiq, ertak, dostonlarni folklor namunasi sifatida yozib olamiz, tahlil qilamiz. "Folklor" atamasini talaffuz qilganimizda xalq og'zaki ijodini tushunamiz. Xalq og'zaki ijodini o'rganuvchi olim folklorshunos hisoblanadi. Folklorshunoslik hozirgi paytda adabiyotshunoslikning tarkibiy qismidir. Badiiy adabiyot xalq og'zaki ijodidan boshlanadi. Binobarin, adabiyot tarixining birinchi qismini folklor tashkil etadi. Shuning uchun filologiya fakulteti talabalari mutaxassis sifatida shakllanish jarayonini xalq og'zaki ijodini o'rganishdan boshlaydilar.²⁰⁹

O'zbek folklorining go'zal namunasi. Alpomish.

Umumiy olib qaraganda, barcha xalqlarning folklor san'ati deyarli o'xshash janrdagi asarlarni o'z ichiga oladi. Xususan, eng ko'p uchraydigani – doston, bundan tashqari topishmoqlar, maqollar va shu kabilar. Asosan, dostonlarni uchratamiz. Sababi ular baxshilar tomonidan musiqa jo'rliga ijro etilganidadir. Ular liro-epik turga mansub bo'lib, ham she'riy usulda ham nasriy usulda bayon etiladi. Dostonlar adabiy dostonlar ham bo'lishi mumkin, ya'ni bunda asar kim tomonidan yozilganligi, aniqroq qilib aytganda, muallifi aniq bo'ladi. Bu kabi dostonlarga Hamid Olimjonning "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg' yoki Parizod va Bunyod" singari dostonlarni kiritishimiz mumkin.

Xalq dostonlari esa muallifi noma'lum, og'izdan og'izga o'tib keladigan asarlardir. Aslida ularning muallifi ham xalq hisoblanadi. O'zbek xalq poetikasining eng mashhur dostonlari "Alpomish", "G'o'ro'g'li", "Rustamxon"

²⁰⁹ Omonulla Madayev. O'zbek xalq og'zaki ijodi. 2010. 7-bet

hamda “Kuntug’mish” asarlaridir. Lekin bularning ham ichida “Alpomish” alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

“Alpomish” dostoni faqat ijro jihatidan emas, mazmun, g’aroyib voqealar tasviri, qahramonlar sarguzashtlari, hayotiy muammolaming qo’yilishi bilan ham murakkabdir. Masalan, ilm tarixida bir ayolning bir nechta aka-ukalar bilan bitta oila bo’lib turmush qurishi - poliandriya haqida ma’lumotlar bor. Biz Fozil Yo’ldosh o’g’lining bunday oila tizimi haqida ma’lumoti bor-yo’qligini bilmaymiz. Lekin ustozdan o’rganilgan matnga fidoyilik, ustoz fikrini ikki qilmaslik, ustoz gapini buzmaslik odati Fozil otani doston aytishda bir necha marta alp aka-ukalar nomidan Barchinga qarata: “...yo birimizga teg, yo barimizga teg”, - deyishga majbur qilgan. Insoniyat tarixidagi minglab yillar oldin o’tgan poliandriya oila tushunchasi, qanday qilib, “Alpomish”da saqlanib qoldi. Yana qizig’i shundaki, na Boysari, na Barchin alp aka-ukalaming gaplariga ortiqcha asabiy munosabatda bo’lmaydilar, bu gapni oddiy maishiy hayot holati sifatida qabul qiladilar. Bunga o’xshagan hozirgi ijtimoiy hayot nuqtai nazaridan tushunish va atroflicha sharh berish o’ta qiyin voqea lavhalari dostonda juda ko’p. Olimlar ularga imkon darajada ilmiy izoh berishga harakat qilib kelmoqdalar.²¹⁰ Hatto baxshilarning qobilyatlarini aniqlash maqsadida ularga “Alpomish” dostonini ijro ettirilganligi haqida ham ma’lumotlar keltirib o’tilgan. Bundan tashqari ayrim manbalarda ushbu dostonning qirqdan ziyo variantlari mavjudligi haqida ham ma’lumotlar ham bor.

“Alpomish” dostoni bundan ming yil oldin turkiy xalqlarning qadimgi dostonchilik an’analari asosida xalq og’zaki ijodi namunasi sifatida yaxlit doston shaklini olgan bo’lsa-da, aslida “Alpomish” dostoning eng qadimiy qatlamlari miloddan avvalgi yuz yilliklarda yurtimizda kechgan jarayonlarning badiiy talqinini o’zida aks ettirgan. Mamnuniyat bilan qayd etish kerakki, “Alpomish” dostonini xalqaro YUNESKO tashkiloti jahon ma’naviy mulki sifatida tan oldi. Eslatmoq o’rinliki, bu doston bir paytlar deyarli unutilayozgan edi. Faqatgina to’ylarda taniqli baxshilar tomonidan kuylanardi. Endilikda esa, u turli variantlarda yozib olinib, ko’p nusxalarda kitob holida qayta-qayta nashr etildi.²¹¹

Shu o’rinda aytish joizki, 2000-yilda jahon miqyosida ushbu dostonning ming yilligi nishonlangan bo’lsa, mamlakatimizda 1999-yil 9-noyabrda tantanali ravishda nishonlanganligi haqida maktab o’quv darsliklarida ham aytib o’tilgan.

“Alpomish” - o’zbekning o’zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o’tkazib kelayotgan qahramonlik qo’shig’idir”. “Aslida xalqimizning qadimiy va

²¹⁰ Omonulla Madayev. “O’zbek xalq og’zaki ijodi”.2010. 178-bet

²¹¹ <https://askinfo.uz/1021/alpomish-dostoni-haqida-insho>

shonli tarixi tuganmas bir doston bo'lsa, "Alpomish" ana shu dostonning shohbaytidir"²¹²

INGLIZ FOLKLORI. BEOWULF.

Qadimgi ingliz adabiyoti VII asrdan 1066 yilgi Norman istilosidan keyingi o'n yilliklargacha bo'lgan o'rta asrlarning boshlarida Angliyada qadimgi ingliz tilida yozilgan she'r va nasrni nazarda tutadi, bu davr ko'pincha Anglo-Sakson Angliyasi deb ataladi.²¹³ VII asrda "Kedmonning madhiyasi"(Caedmon's Hymn) asari ingliz tilidagi eng qadimgi she'r hisoblanadi, chunki u Bede matnining VIII asr nusxasida, ingliz xalqining cherkov tarixida uchraydi²¹⁴ XII asrning o'rtalarida yozilgan ayrim she'rlar ham eski ingliz tiliga ham misol bo'la oladi.²¹⁵ Qadimgi ingliz adabiyoti quyidagilardan iborat: va'zlar va ulug' kishilarning hayoti; Injil tarjimalari; ilk cherkov otalarining lotin tiliga tarjima qilingan asarlari; xronikalar va hikoya tarixi asarlari; qonunlar, vasiyatnomalar va boshqa huquqiy hujjatlar; grammatika, tibbiyot va geografiyadan amaliy ishlar; va she'riyat.²¹⁶ Hammasi bo'lib, o'sha davrga oid 400 dan ortiq qo'lyozma saqlanib qolgan, ulardan 189 tasi asosiy hisoblanadi.²¹⁷ Bundan tashqari, qadimgi inglizcha matnlarning bir qismi tosh konstruktsiyalar va bezakli narsalarda saqlanib qolgan²¹⁸.

Ingliz xalqining ham milliyligini ko'rsatib turuvchi xalq og'zaki ijodi nafaqat dostonlardan balki bir qator afsona hamda miflardan ham iboratdir. Ushbu asarlarning ham asosiy mavzusi yomonlik ustidan yaxshilikning g'alaba qozonishi, ona vatan uchun kurash, mardlik, do'stlikning ustunligi kabi kabi bir qator mavzulardir. Ingliz xalqining "Alpomishi"i bo'lmish "Beowulf" dostoni ham katta mavzuni qamrab oladi. Ushbu dostonda qahramonlik, yovuz kuchlarga tik qaray olish hamda shijaotlilik kabi hislatlar ulug'lanadi. Bu asar ingliz tilida saqlanib qolgan eng qadimiy epik she'r va xalq tilidagi Yevropa adabiyotining eng qadimgi asari hisoblandi. Ushbu asar qadimgi ingliz "sakslar" tilida yozilgan. O'shandan beri uni 65 tilga tarjima qilingan deya taxmin qilinadi²¹⁹.

Afsuski, ushbu mashhur epik she'rning kelib chiqishi haqida kam ma'lumot mavjud. Ko'pchilik "Beowulf" VII asrda vafot etgan shoh uchun elegiya sifatida tuzilgan bo'lishi mumkin, deb hisoblashadi, ammo bu shoh kim bo'lganligi haqida deyarli ma'lumotlar mavjud emas. Eposda tasvirlangan dafn marosimlari Satton Hooda topilgan dalillarga juda o'xshashligini ko'rsatadi. 1845 yilda qo'lyozma sahifalari

²¹² Islom Karimov "Alpomish" dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan nutqidan. "Xalq so'zi" gazetasi . 1999.

²¹³ Henry Bradley, John Manly, (1911). "English Literature"

²¹⁴ Lerer Constance. "The Metrical grammar of Beowulf". 1997. 7-bet

²¹⁵ William Paton Ker. "Beowulf" 1999. 11-bet

²¹⁶ Kameron 1982. 275-bet

²¹⁷ William Paton Ker. "Beowulf". 1990. 15-bet

²¹⁸ Kameron Saunders. "Beowulf project". 1982. 275-bet

²¹⁹ <https://uz.socmedarch.org/beowulf-what-you-need-to-know-1788397-8543>

keyingi zararlardan xalos qilish uchun qog'oz ramkalarga o'rnatildi. Chindan ham bu usul sahifalarni himoya qila oldi, lekin chekkalari atrofidagi ba'zi harflarni ham qoplab olganligi tufayli ayrim so'zlar yopiq ya'ni ko'rinarsiz holga kelib qoldi.

Biroq, 1993 yilda Britaniya kutubxonasi "Elektron Beowulf" loyihasini boshladi. Maxsus infraqizil va ultrabinafsha yoritish texnikasi yordamida qo'lyozmaning elektron tasvirlari yasalganligi sababli yopiq harflar aniqlandi.

Ayrim taxminlarga ko'ra, she'r miloddan avvalgi 700-yillarda tuzilgan bo'lishi mumkin va u oxirigacha yozilmagan bo'lsa-da ko'plab takrorlashlar orqali hozirgi holigacha yetib kelgan "Beowulf" ko'plab butparast va folklorik elementlarni o'z ichiga oladi, ammo inkor etilmaydigan xristian mavzularini ham ko'rishimiz mumkin. Ushbu ikkilamchi narsa ba'zilarining eposni bir nechta muallifning asari sifatida talqin qilishiga olib keldi. Boshqalar buni ilk o'rta asrlarda Buyuk Britaniyada butparastlikdan nasroniylikka o'tishning ramziy belgisi sifatida ko'rishgan.²²⁰

QO'LYOZMA TARIXI

"Beowulf" ning yagona qo'lyozmasi sanalari taxminan 1000 yilga to'g'ri keladi. Qo'l yozish uslubi shuni ko'rsatadiki, uni ikki xil odam yozgan. Yozuvchi asl hikoyani bezatganmi yoki o'zgartirganmi, noma'lum. Dostonning birinchi transkripsiyasi 1818 yilda Islandiyalik olim Grimur Xonson Torkelin tomonidan qilingan. Qo'lyozma judayam eskirsa-da undagi ma'lumotlar yaxshi saqlanib qolganligi sababli Torkelinning versiyasi juda qadrlanadi, ammo uning to'g'riligi ko'plab shubhalar ostida qolgan.

Dastlab ushbu qadimgi dostonning birinchi tarjimasi 1818 yildagi transkripsiyasi bilan bog'liq ravishda Torkelin tomonidan lotin tiliga qilingan edi. Ikki yildan so'ng Nikolay Grundtvig zamonaviy tilda, daniyalik tilida birinchi tarjimani amalga oshirdi. Zamonaviy ingliz tiliga birinchi tarjimani 1837 yilda J. M. Kemble amalga oshirgan. Hammasi bo'lib epik she'r 65 tilga tarjima qilingan deb taxmin qilinadi. O'shandan beri ko'plab zamonaviy ingliz tilidagi tarjimalar mavjud. 1919-yilda Frensis B. Gummer tomonidan tayyorlangan versiya mualliflik huquqiga ega emas va u bir nechta veb-saytlarda bepul. Ushbu epic asarning nasrda ham, she'r shaklida ham so'nggi paytlarda ko'plab tarjimalari mavjud²²¹ Beovulfning eng asosiy qahramonlari – Gits qahramonlaridan biri bo'lgan Beovulfning o'zi; Xrotgar, Daniya qiroli; va Wiglaf, jangchi va Beovulfning yaqin do'sti. Doston voqealari bir qancha yillar davomida sodir bo'ladi, ya'ni u Beovulfning yoshligidagi harakatlaridan boshlanib, toki uning o'limigacha bo'lgan bir nechta jarayonlarni qamrab oladi. Beovulf to umrini oxirigacha Gitsni taxminan ellik yil davomida qiroli sifatida boshqaradi.

²²⁰ Ellen Moore. 2021. 4- noyabr

²²¹ <https://uz.socmedarch.org/beowulf-what-you-need-to-know-1788397-8543>

Asardagi Beovulf ta'riflarining aksariyati Beovulfning tashqi ko'rinishidan ko'ra harakatlariga ko'proq tasvirlab beradi biroq bu asarda Beovulfning tashqi tasviri ko'rsatilmagan degani emas chunki asarni kerakli qismlarida uning tashqi ko'rinishi haqida bir nechta tafsilotlarni olishingiz ham mumkin. Yani, "bo'yi baland bo'lishidan tashqari, Beovulf juda kuchli. U go'yoki "o'ttizta kuchga ega / Har bir qo'lning ushlagichida" (Heaney).²²² U yosh, taxminan yigirma yoshda va Anglo-Sakson me'yorlariga ko'ra, yaxshi ko'rinishga ega. Uning o'zini tutish yo'lini ko'rganlarning barchasi darhol u olijanob, kuchli va dono bo'lishi kerak, deb to'g'ri taxmin qilishadi. Beovulfning she'rdagi birinchi asosiy vazifasi so'nggi o'n ikki yil davomida har kecha Xrotgar xalqini qo'rqitayotgan yirtqich maxluq Grendelni o'ldirishdir. Beovulf yalang ya'ni hech qanday quolsiz qo'llari bilan Grendelning qo'lini tanasidan ayirib tashlaydi va yirtqich hayvon oqsoqlanib voqea davomida Beovulf tomonidan o'ldiriladi. Keyin Grendelning onasi o'g'lining o'limi uchun qasos olish uchun keladi va Beovulf ham borib uni mag'lub etishiga to'g'ri keladi. U Grendelning onasini o'ldiradi va g'alaba bilan Xrotgarga qaytib keladi, Xrotgar qiroli uni xizmati uchun juda yaxshi mukofotlaydi. Bu ikkala jang mohiyatan Beovulfga o'zini Daniyaliklar va Gitslar oldida ko'rsatishga imkon beradi va o'z obro'sini mustahkamlaydi.²²³ Lekin qahramon Beowulfning sarguzashtlari bu yerda yakunlanib qolmaydi. Sababi u asar davomida ulkan va yovuz ajdar bilan ham jang qilishiga to'g'ri keladi. Asar ham yaxshilik bilan ham asosiy qahramon beovulfning o'limi bilan yakunlanadi.

XULOSA

Shuni aytish joizki, har bir yaratiladigan asarlar, albatta, yaxshiliklarni ko'zlagan holda yaratiladi. Ulardan chiqariladigan xulosalar inson tushunchasiga bog'liqligi ham ehtimoldan holi emas. Ayniqsa, xalq tomonidan bunyod etiladigan asarlar ham chuqur ma'noni o'z ichiga qamrab oladi. Yuqorida ko'satib o'tilgan asarlar ikki xalqning eng mashhur durdonalaridan bo'libgina qolmay, ularning badiiy ijodga bo'lgan ishtiyoqini ham yaqqol namoyon eta oladi. Garchi barchamiz ham xalq og'zaki ijodini doimiy ravishda hayotizga tatbiq etolmasakda uning kichik-kichik ko'rinishlarini turmush tarzimizda albatta ko'ra olishimiz mumkin. Misol qilib aytadigan bo'lsak, ular urf-odatlarimizda sezilarli darajda muhim ekanligini his etamiz. Ya'ni to'ylarda, milliy bayramlar nishonlanganda, farzand dunyoga kelganda yoki mehmondorchili hollarida bir qator misollarning guvohi bo'lamiz. Bu kabi odatlar nafaqat o'zbek xalqining balki boshqa xalqlarning ham tumush tarzida yaqqol namoyon bo'lishi shubhasiz. Shu o'rinda aytish joizki, xalq og'zaki ijodi millatning

²²² Beovulf 1997.

²²³ Study.com

milliyligini ko'rsatibgina qolmay to millat yo'q bo'lib ketmaguncha u bilan hamnafas bo'lib yurishi ham yuqorida ko'rsatilgan fikrlamiz naqadar to'g'ri ekanligiga asos ham bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Omonulla Madayev (2010) "O'zbek xalq og'zaki ijodi"
2. Tojixon Sobitova, Omonulla Madayev (2010) "Xalq poetik ijodi"
3. Henry Bradley, John Manly (1991) "English literature"
4. <https://uz.socmedarch.org/beowulf-what-you-need-to-know-1788397-8543>
5. Robert, Niles, John (1998) "A Beowulf handbook"
6. <https://askinfo.uz/1021/alpomish-dostoni-haqida-insho>
7. Lerer, Seth (1997) "Genre of the Grave and the origins of the Middle English Lyric"
8. Ker, Neil r. (1990) "Catalogue of Manuscripts containing Anglo-Saxon"
9. Cameron, Angus (1982) "Anglo-Saxon literature"
10. Aziza, O., & Sevara, S. (2023). INGLIZ TILI ME'YORIY TALAFFUZ STANDARTLARINI O 'QITISH MEZONLARI. *Involta Scientific Journal*, 2(1), 138-141.
11. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.
12. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 91-97.
13. Shermamatova, S., & Umirjonova, S. (2023). INGLIZ VA O 'ZBEK TILIDA SINONIM SO 'ZLARNING QO 'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 98-104.

O‘ZBEK TILIDA MA’NO KO‘CHISH USULLARI: METAFORA, METANOMIYA, SINEKDOXA, VAZIFADOSHLIK

S.Shermamatova

Farg‘ona davlat universiteti,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti o‘qituvchisi,

Nilufarxon Sobirova,

Zeboxon Nazirova

Farg‘ona davlat universiteti talabalari

ANNOTATSIYA

Bu maqola o‘zbek tilidagi ma‘no ko‘chish uslublari, ularning turlari, tasnifi haqida ma‘lumotlar berilgan va ularga misollar ham keltirilgan. Ma‘no ko‘chish uslublari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazofadoshlik haqida malumotlar berilgan va misollar bilan yanada chuqurlashtirib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, korpus, meta, anoma, metaphore, sinekdohe, funksiyadoshlik.*

ABSTRACT

This article provides information on the methods of migration in Uzbek, their types and classification, and examples of them. Meaning methods: metaphor, metonymy, synecdoche, vasofadism are given and examples are further deepened.

***Key words:** metaphor, metonymy, synecdoche, function, corpus, meta, anoma, metaphor, synecdoche, function.*

KIRISH

“Qoshlari kamon, kipriklari o‘q, lablari g‘uncha, tishlari inju, oy yuzli, gulyuz, pariroy bu kabi gozal so‘zlarni faqatgina o‘zbek adabiyotida ko‘rishingiz mumkin. Chunki bu so‘zlardan foydalanish bu kabi uslub o‘zbek shoirlariyu, o‘zbek yozuvchilariga hosdir.

So‘zlarda ikki xil ma‘no turi mavjud bo‘lib. Birinchisi o‘z ma‘no, ikkinchisi esa ko‘chma ma‘no deb yuritiladi. Birinchi ma‘no turiga keladigan bo‘lsak, o‘z ma‘no so‘zlarning yakka holda kelganda ham matn ichida kelganda ham bir manoni anglatga bu o‘z ma‘noli so‘z deyiladi. Agar yakka holdagi ma‘nosi bilan matn ichidagi ma‘nosi ikki xil bo‘lsa unda bu so‘z matn ichida ko‘chma ma‘noda qo‘llanayotgan bo‘ladi. Qanday qilib so‘zning o‘z ma‘noda va ko‘chma ma‘noda qo‘llanilayotganini topishimiz mumkin degan savolga biz shunday deb javob beramiz: bu juda onson matn ichidagi so‘zlarni yakka holda qo‘llab ko‘ramiz bunda yuqorida aytganimizdek matn ichidagi so‘z yakka holda kelganda ham matn ichida kelganda ham bir xil ma‘no anglatga o‘z ma‘noda qo‘llanilayotgan yoki yakka holda boshqa ma‘no

anglatsa ko‘chma ma‘noda qo‘llanilayotgan bo‘ladi. Buni sizga bir qancha misollar yordamida tushuntirib berishimiz mumkin. Misol uchun: "Sovuq niyyat qilma do‘stim" degan gapdagi "sovuq" so‘zini yakka holda qo‘llab ko‘ramiz "sovuq" so‘zi havoga, suvga nisbatan o‘z ma‘noda qo‘llaniladi. "Sovuq niyyat", "sovuq nafas", "sovuq bashara" bunday birikmalar bilan gaplarda kelganda "sovuq" so‘zi o‘z ma‘nodan chiqib ko‘chma ma‘noda qo‘llanilayotgan bo‘ladi. "Bir sixga qornim to‘yib qoldi" bu gapda esa "six" so‘zini yakka holda qo‘llab ko‘ramiz "six" so‘zi yakka holda qo‘llanganda six ya‘ni temir narsa buyun ma‘nolarini anglatadi va u yiyiladigan narsa emas bu so‘z ham yakka holda qo‘llanganda va matn ichida kelganda ikki xil ma‘nolarni anglatyapti va matn ichida ko‘chma ma‘noda qo‘llanilyapti. Mana so‘zlarning ikki xil ma‘nosini o‘z va ko‘chma ma‘nosini va uni qanday qilib topishni o‘rganib oldik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizga ko‘chma ma‘nodagi so‘zlarni toping degan savollar, testlar abituriyentlik paytlarimizdan boshlab bizni qiynaydi. DTM testlarida ham bu kabi savollar kam emas, shuning uchun ham ko‘chma ma‘nodagi so‘zlarni va ularning turlarini mustahkam qilib o‘rganishimiz zarurdir.

9. METAFORA.

“Metafora - biror narsa yoki harakatni tushuntirish maqsadida ma‘lum bir boshqa

obyekt xususiyatidan foydalanadigan adabiy tushuncha” – deb ta‘riflaydi John Stephen.²²⁴

Keling o‘rganadigan munosabatlarimiz qaysilar ekanini bilib olaylik:

1 Tashqi o‘xshashlik munosabati.

2 Aloqadorlik munosabati.

3 Butun va qism munosabati.

4 Vazifadagi o‘xshashlik munosabati.

Ma‘no ko‘chish usullari to‘rt xil ular:

1 Metafora

2 Metonimiya

3 Sinekdoxa

4 Vazifadoshlik

Bular ma‘no ko‘chish usullarining ketma- ketligi. Bundan tashqari ma‘no ko‘chishining kinoya, tag ma‘no degan turlari ham mavjud. Bular haqida esa to‘rt xil usullari haqida ma‘lumot berilgandan so‘ng to‘xtalib o‘tamiz.

²²⁴ O‘zbek tili stilistikasi.T.:O‘qituvchi,1983,-B.246

•Metafora- metaphora "ko'chirma" demakdir. Predmet, narsa, hodisalarning tashqi o'xshashiligiga, shakliy, ichki belgilariga asoslanib ma'no ko'chishiga metafora deyiladi. Ko'proq tashqi o'xshashlikka metafora deyiladi. Metafora usulida nom ko'chishi narsa va hodisalar o'rtasida nisbiy o'xshashlikka ko'ra bo'ladi va ularning rangi, shakli, harakati ikkinchi shunday predmet belgisi bo'lgan nomini oladi. Bu usul bilan ma'no ko'chishi uchun umumiy belgi tushuncha saqlanadi. Misol uchun "qora niyyat" bunda qora so'zida ma'no ko'chishi kuzatilyapti. Qora qalam bo'lganda o'z ma'no bo'lardi, qora rang bilan ichidagi yomon niyyatni o'xshatganligi sababli metafora usulida ma'no ko'chyapti.

Xususan, Arastu bu atamani keng ma'noda qo'llagan. Faylasuf o'zining "Ritorika" asarida quyidagi fikrni ifodalaydi: "Metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik va oxorlilik jozibasiga ega, undan o'rinli foydalanish nutqni bezaydi"²²⁵

Metafora ko'proq quidagilarga:

1. Odam tana azolariga (qo'l, oyoq, yuz, lab, tish, yelka).
2. Kiyimlar va ularning biror qismiga (yoqa, etak).
3. Hayvon, parranda va hashorotlarning biror azosi (qanot, dum, tumshuq, shox).
4. O'simlik va uning qismi (ildiz, tomir).
5. Qurollar (nayza, pichoq).

Masalan: Tog'ning etagidagi uy. Uyimiz daryo yoqasida.

2. METONIMIYA.

Metanomiya "meta"-qayta, "anoma"-nom deganidir.

Predmet narsa va hodisalarning bog'lanishidan birining nomini ikkinchisiga ko'chirish tufayli yuzaga keladigan ma'no ko'chishi metonimiya deyiladi. Bunday ma'no ko'chishiga tashqi va ichki o'xshashliklar hissobga olinmaydi balki, so'z ma'nolarining bir-biriga bog'liqligi hissobga olinadi. Shunga ko'ra quidagi munosabatlarga bo'linadi.

1. in munosabati (ko'za, piyola, samovar).

Masalan to'ldirib qo'y qadahlarni yangrasin gulyor (qo'shiq).

2. Joy tashkilot so'zidagi doimiy aloqaga ko'ra (shahar, tashkilot).

3. Muallif bilan asari orasidagi aloqa.

Masalan Navoiyni o'qidim.

4. Boshqa hodisalar bilan uzviy aloqa orasida kelishi mumkin.

5. Tasir sababi munosabati

Bolalar uyning qivonchi

6. O'zining mazmuni uchun qita

Bir chashka iching

²²⁵ O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

7. Ramziy ma'noqa ega bo'lgan belgi
Ular bayroqa sodiqlik qasamyod qildilar.

8. Hammasi uchun qism munosabati.

Jamoangizni to'rini himoya qiling.

9. Hammasi qism uchun.

Avtomobilni yuving.(korpusga murojat).

10. Siz foydalanadigan asbob.

Bu Parijdagi eng yaxshi chotka. (Rassomga murojat qilish).

Masalan o'n to'qqizga chiqasan bugun.

Metonimiya bilib olganingizdek aloqa yuzasidan ma'no ko'chish turi hissoblanadi. Bu ma'no ko'chish turini ham avvalgilardak avval ma'nosi ko'chgan so'zni topamiz so'ng u so'zni qanday ma'nosi ko'chganligini aniqlaymiz agar tashqi ko'rinishi o'xshash bo'lsa metafora, aloqa yuzasidan ma'no ko'chsa metonimiya bo'ladi.

3. SINEKDOXA.

Ma'no ko'chish usulining sinekdoxa turiga ham keldik. Sinekdoxa "sinekdohe" - birga anglamoq deganidir. Butun orqali qism, qism orqali butunni ifodalash asosida so'zlardagi ma'no ko'chish usuli sinekdoxa deyiladi. Masalan: "qo'limni kesib oldim" deganda qo'limni deb barmog'ini nazarda tutmoqda, barmoq qo'lning qismi bo'lganligi uchun ya'ni butun orqali qismni anglatmoqda, "tuyoqlarni ko'paytiramiz" bu gapda esa tuyoq deb hayvonlarni nazarda tutmoqda, tuyoq hayvonning qismi bo'lganligi uchun qism orqali butunni nazarda tutmoqda, yoki bo'lmasa "eshikka kirin mehmon bir chaqchaqlashamiz" bu gapda ma'nosi ko'chgan so'z "eshik" so'zi bo'lib, bu gapda "eshikka kirin" deb uyini nazarda tutmoqda. Eshik uyning qismi bo'lganligi uchun bunda ham qism orqali butun nazarda tutilmoqda.

Sinekdoxa quidagi munosabatlarga ko'ra ma'no ko'chadi.

1. Tana a'zolari orqali.

O'n qo'lingni og'zinga solma.

2. Kiyim va uning qismlari orqali.

Hisobida adashgan cho'ntagidan ayrilar.

3. Predmet, narsa, qurol.

Xamir uchidan patir.

4. Hayvon parranda tana a'zolari.

Qizilishton (qush), tulki (tulki terisi).

5. Daraxt va mevasi.

Namangonning oknasi hil hil pishibdi. (qo'shiq).

4. VAZIFADOSHLIK.

Vazifadoshlik - funksiyadoshlik deganidir. Narsalar, buyumlar, predmetlarning vazifasi o'xshashligiga asoslanib ma'no ko'chish turi vazifadoshlik deyiladi. Vazifadoshlik bilan metaforani faqrlab olish juda zarurdir. Misol uchun metaforada ham vazifadoshlikda ham narsalar, predmetlarning o'xshashligiga qaraladi, lekin metafora tashqi o'xshashlik bo'lsa vazifadoshlikda esa narsa, buyum, predmetlarning tashqi o'xshashligiga emas balki faqatgina vazifasi o'xshashligiga qaraladi. Misol uchun: "stolning oyog'i qiyshayib qoldi" bu gapda ma'nosi ko'chgan so'z "oyog'" so'zi bo'lib inson oyog'i bilan stolning oyog'ini vazifasi bir xilligi uchun vazifadoshlik bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Aziza, O., & Sevara, S. (2023). INGLIZ TILI ME'YORIY TALAFFUZ STANDARTLARINI O'QITISH MEZONLARI. *Involta Scientific Journal*, 2(1), 138-141.
2. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.
3. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 91-97.
4. Shermamatova, S., & Umirjonova, S. (2023). INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA SINONIM SO'ZLARINING QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 98-104.
5. O'zbek tili stilistikasi. T.: O'qituvchi, 1983, -B.246
6. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

“NASOYIM UL-MUHABBAT”DA AHMAD YASSAVIY ZIKRI

Saydullayeva D.I.

Samarqand davlat universiteti Filologiya fakulteti magistranti

(Samarqand, O‘zbekiston)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tazkirachilik tarixi va ta’rifi, Alisher navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasining o‘ziga xosligi, unda zikr etilgan shayxlar qatorida Xoja Ahmad Yassaviyning o‘rni haqida so‘z boradi. Xoja Ahmad Yassaviy haqidagi zikrlar tazkiraning bir necha o‘rinlarida uchrashi, jumladan, ul zotning ustozlari, muridlari, qarindoshlari haqida ma’lumot berilayotganda, shayx ul-mashoyixning nomi zikr etilishi Hazrat Navoiyning Ahmad Yassaviyga bo‘lgan ulkan ehtiromi o‘laroq xulosalangan. Shuningdek, mazkur ilmiy maqolada Ahmad Yassaviy hayoti va ijodiga doir tadqiqotlardan fikr-mulohazalar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, shayx, shayx ul-mashoyix, zikr, tazkira, murshid, murid, musohib.

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится об истории и определении тазкиризма, уникальности тазкира «Насаим уль-Мухаббат» Алишера Навои, Ходжи Ахмеда Ясави среди упомянутых в нем шейхов. Упоминание Ходжи Ахмада Ясави в нескольких местах тазкиры, в том числе упоминание имени Шейха уль-Машайиха при даче сведений о его учителях, мюридах и родственниках, делается выводом о большом уважении Хазрата Навои к Ахмаду Ясави. Также в данной научной статье представлены комментарии из исследований о жизни и творчестве Ахмеда Ясави.

Ключевые слова: мистицизм, шейх, шейх уль-машойих, зикр, тазкира, муришид, мурид, интервьюер.

ABSTRACT

This article talks about the history and definition of tazkirism, the uniqueness of Alisher Navoi's "Nasayim ul-Muhabbat" tazkir, and the place of Khoja Ahmed Yassavi among the sheikhs mentioned in it. The mention of Khwaja Ahmad Yassavi in several places of the tazkira, including the mention of Sheikh ul-Mashayikh's name when giving information about his teachers, murids, and relatives, is concluded as Hazrat Nawai's great respect for Ahmad Yassavi. Also, in this scientific article, comments from studies on the life and work of Ahmed Yassavi are presented.

Key words: mysticism, shaykh, shaykh ul-mashoyikh, zikr, tazkira, murshid, murid, interviewer.

KIRISH

Soʻz mulkingning sultoni Alisher Navoiy ulkan lirik meros yaratish bilan birga, nasriy asarlar ham yozib qoldirgan. Bu asarlar oʻzining ilmiy-tarixiy ahamiyati jihatdan mumtoz nasrning oʻziga xos koʻzgusi sifatida mashhurdir. Tazkiranavislikda “Majolis un-nafois” bilan ijodini boshlagan Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiyning “Nafohat ul-uns” tazkirasini ijodiy tarjima qilish yoʻli bilan “Nasoyim ul-muhabbat”ni yaratdi.

Oʻzbek adabiyoti tarixida tazkirachilik anʼanalari alohida ajralib turadi. Tazkira arabcha soʻz boʻlib “zikr”, yaʼni “eslatib oʻtish”, “yozib qoʻyish” maʼnolarini anglatadi. Tazkira milliy va oʻzaro yaqin boʻlgan adabiyotlar tarixini yaratishda, muayyan davrning adabiy muhitini oʻrganishda, adabiy siymolar va asarlarni tadqiq etishda adabiyotshunoslikning benazir janri sifatida xizmat qiladi. Tazkiraning eng qadimgi namunasi Abu Mansur Saolibiy yaratgan “Yatimat ud-dahr fi mahosini ahl al-asr” (“Zamona ahlining fazilatlarini haqida yagona durdona”) asaridir. Bu asar (XII asr) Arab, Ajam, Movarounnahr, Xorazm va Xuroson adabiyoti haqida qimmatli maʼlumotlar beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mutasavvif shayxlar hayotidan hikoya qiluvchi mazkur asarga Alisher Navoiy shunchaki tarjima sifatida yondashmasdan, qoʻshimcha tarzda shayxlarni ham ilova qilgan. Bu haqda asarning oʻzida shunday deydi: “Nafahot ul-uns”gʻa doxil boʻlmabdur erdi – har qaysini munosib mahalda doxil qildim va Hind mashoyixi sharhi ham oz mazkur erdi, mumkin bor tilab, topib hazrat Qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganj q. a.din soʻnggi mashoyixgacha ilhoq qildim va turk mashoyixi zikri ham ozroq erdi, oni dogʻi Hazrat shayx ul-mashoyix Xoja Ahmad Yassaviy r.din bu zamongʻacha ulcha mumkin bor tilab topib, zikrlarin va baʼzi holotu soʻzlarin oʻz mahalida darj qildim”.²²⁶ Navoiy Jomiy tomonidan zikr etilmagan 214 mutasavvif hayotiva ijodini ham qalamga olarkan, ularning 100 dan ortigʻi tirkiy mashoyix ekanini taʼkidlaydi.

Navoiy yashagan davrda tasavvuf va u bilan bogʻliq qarashlar ijtimoiy hayotning muhim bir maʼrifiy, axloqiy, tarbiyaviy kategoriyalarini belgilab beruvchi taʼlimot hisoblangan. Shunday ekan, shoir ijodini bu taʼlimotdan ajratib oʻrganishga harakat qilish mutlaqo notoʻgʻridir. Shu maʼnoda Turkistondan yetishib chiqqan Shayx ul- mashoyix, “Yassaviya” (ayrim manbalarda “Jahriya”) tariqatining asoschisi Ahmad Yassaviy zikri “Nasoyim ul-muhabbat”da alohida oʻringa ega.

²²⁶ A. Navoiy Mukammal asarlar toʻplami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001. – B. 4.

Hazrat Navoiy tazkiraning muqaddimasidayoq Ahmad Yassaviy nomini ta'kidlaydi. Manbani mutolaa qilish jarayonida shunga amin bo'lish mumkinki, ulug' shoir boshqa shayxlar zikrida ham Yassaviy nomini ko'p bor eslaydi. Jumladan, Xoja Yusuf Hamadoniy haqida yozarkan, Alisher Navoiy uning xalifalari haqida to'xtalib, shunday sanaydi: "As'hob arosinda xulafosi to'rt kishi erdilar: Xoja Abdulloh Barqiy va Xoja Hasan Andoqiy va Xoja Ahmad Yassaviy va Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyy q. t. a. Va Xoja Yusufdin so'ngra bu to'rt kishidin har biri irshod va da'vat maqomida ermishlar va muridlar aning xizmatida adab bila mulozim. Chun Xoja Ahmad Yassaviy Turkiston sori azimat qildi. Barcha as'hob va irodat ahlini Xoja Abdulxoliq mutobaatig'a dalolat qildi".²²⁷ Ushbu parcha orqali ko'rish mumkinki, Ahmad Yassaviy Xoja Yusuf Hamadoniyning suhbatdoshlaridan, shu bilan birga, tariqat sulukini keyingi avlodga yoygan pir-murshid darajasidagi shogirdi, xalifasi sifatida tanishtirilmogda.

Shuningdek, Ahmad Yassaviy nomiga murojaat qilish boshqa shayxlar hayoti haqida zikr etilganda ham davom etganini ko'rishimiz mumkin. Chunonchi, Hazrat Navoiy Qusam Shayx haqida ma'lumot berar ekan, uning Ahmad Yassaviy xonadonidan ekanini zikr qiladi: "Ul turk mashoyixidindur. Xoja Ahmad Yassaviy q. s. xonadonidindur".²²⁸ "Nasoyim ul-muhabbat"da bu kabi lavhalarni ko'plab uchratish mumkin.

Alisher Navoiy Shayx Raziuddin Ali Lolo haqida eslay turib uning Ahmad Yassaviy xonadonida bir muddat yashaganini hikoya qiladi. Shayx Ali Loloning Najmiddin Kubro haqida eshitish voqeasi ham ayni Ahmad Yassaviy huzurida sodir bo'lganiga urg'u beradi: "Ul chog' Shayx Ali Lolo Turkistonda erdi. Xoja Ahmad Yassaviy q. s. xonaqohida xilvatda o'lturub erdi. Ittifoqan birov Xorazmdin kelib erdi va Xoja Ahmad Yassaviy q. s. andin so'radurki, Xorazmda holo hech darveshe bu toifadin bormukim, el bu tariqni andin bilgaylar? Ul dediki, bir yigit paydo bo'lubdur va xalq irshodig'a mashg'uldur va ko'p el anga irodat kelturub tegrasig'a yig'ilibdurlar. Xoja so'rdilarki, oti nedur? Javob berdiki, Shayx Najmuddin Kubro. Chun Shayx Ali Lolo bu otni eshitti, xilvat ichidin iztirob bila chiqti va safarg'a belin bog'ladn. Xoja so'rdilarki, ne voqe'dur? Ayttikim, safar qilurmen. Xoja dedilarki, qishdur, tahammul qil yoz bo'lg'uncha. Shayx Ali Lolo dediki, qilaolmon. Andin musofir bo'lub, Shayx Najmuddin Kubro xidmatlarig'a keldi va sulukka mashg'ul bo'ldi". Boshqa zikr etishlardan farqli ravishda, yuqoridagi o'rinda Ahmad Yassaviyning so'zlari ham keltirilganki, bu iqtibos orqali Shayx Ahmad

²²⁷ A. Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat", "FAN" nashriyoti. T, 2001. – B. 122.

²²⁸ A. Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat", "FAN" nashriyoti. T, 2001. –B. 124.

Yassaviyning o‘z shogirdiga bo‘lgan munosabatini ham anglash qiyin emas. Ya’ni ustoz o‘z shogirdiga qish vaqtida yo‘lga chiqmaslikni, kun isiganda boorish lozimligini uqtirmoqda. Ayni shu ko‘chirma gap orqali ham Xoja Ahmad Yassaviyning shaxsiyatiga oid jihatlar bo‘y ko‘rsatganini sezish mumkin.

Bulardan tashqari, Hazrat Navoiy Yassaviyning bir qancha muridlarini qalamga olarkan, ularning nomlari qatorida Xoja Ahmadning ham nomini eslaydi. Jumladan, Qutbiddin Haydar, Hakim ato, Ismoil ato(Ahmad Yassaviyning ukasining o‘g‘li), Keshlig‘ ato, Sayyid ato, Bobi mo Husayn kabi shayxlarning tarjimai holi haqida ma’lumot berar ekan, ularning hayot yo‘li Ahmad Yassaviy bilan kesishgani haqida qimmatli fikrlarni qayd etib o‘tadi.

Ahmad Yassaviyning ta’rifiga anchagina hajmdor o‘rin ajratgan Hazrat Navoiy Xoja Ahmadning hayot yo‘li, maslagi, af’oli, ilmi kabi xususiyatlarni mantiqiy izchillikda bayon etadi. “Nasoyim ul-muhabbat”da 611-o‘rinda Ahmad Yassaviy haqida so‘z boradi: “Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish. Muridu as’hobi g‘oyatsiz va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish”.²²⁹ Ushbu parchadan Ahmad Yassaviyning Turkiston elide mashhur ekanini, shayx-ul mashoyix – shayxlarning shayxi degan rutbaga erishganini, maqomi yuksak va mashhurligi, karomati buyuk va chegarasiz ekani, muridlari-yu suhbatdoshlari bisyor ekani haqida ma’lumotlarni o‘qish mumkin.

Uning xalq orasida bu qadar mashhur bo‘lishi, albatta, tasodif emas. Ulug‘ shayx yangi tariqatga asos solish bilan birga, bu tariqat maslagini soda she’riy janrlarga joylashtirdi va ayni shu jihat bu tariqatning ham, ulug‘ pir murshidning ham el orasida mashhur bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bu haqda adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul shunday yozadi: “Yassaviygacha ham so‘fiyona she’r irshod uchun bir vosita o‘laroq qabul qilingan edi. Yassaviy, eng avvalo, ana shu uchun she’rga murojaat qildi. Diniy-tasavvufiy ma’nolar muridlaridan tashqari keng xalq ommasi ongi va qalbidan oson o‘rin topishini ta’minlash niyatida she’r imkoniyatlaridan ham mohirlik ila foydalana oldi”.²³⁰ Olimning yuqoridagi fikrlarida jon bor. Ahmad Yassaviy muridlari orasida ham, oddiy xalq orasida ham ma’lum va mashhur murshid bo‘lgan.

“Nasoyim ul-muhabbat”da Xoja Ahmad haqidagi zikrda uning ustozlari va shogirdlari haqida ham eslatmalar mavjud. Hazrat Navoiy Xoja Yusuf Hamadoniy, Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniylarni Yassaviyning ustozlari sifatida sanasa, Xoja

²²⁹ A. Navoiy Mukammal asarlar to‘plami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001. – B. 200.

²³⁰ Хаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 9.

Abdulloh Barraqiyy va Xoja Hasan Andoqiyy kabi shayxlarni musohibi tarzida tanishtiradi. Shogirdi sifatida esa Shayx Raziyyuddin Ali Loloning nomini zikr etadi.

Alisher Navoiyning mazkur tazkirani o‘qir ekanmiz, ulug‘ mutafakkirning nasrda ham mohir san‘atkor bo‘lganini e’tirof etmoq lozim bo‘ladi. Buyuk shoir nasriy tazkira bo‘lmish “Nasoyim ul-muhabbat”ning har bir satrida ulkan tarixiy-adabiy ma’lumotlar ulashib boradi. Chunonchi, Xoja Ahmad Yassaviyning hayotiga doir qimmatli ma’lumotlarni ham ayni shu asardan olishimiz mumkin. “Aning mazori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va manshaidur voqe’ bo‘lubdur va Turkiston ahlining qiblai duosidir”.²³¹ Ushbu qisqa jumlada uchta muhim jihat keltirilgan. Birinchidan, Xoja Ahmad Yassaviyning qabri qayerdaligi to‘g‘risida ma’lumot. Ikkinchidan, shayxning tug‘ilgan joyi ham, vafot etgan joyi ham Yassi ekani to‘g‘risida fikr. Uchinchidan, bu maqbaraning Turkiston eli uchun muhim ziyoratgoh maskani ekanligi haqida xulosa. Bu ma’lumotlarni tasavvufshunos olim Hamidxon Islomiy ham ilmiy jihatdan yuqori baholab shunday yozadi: “Alisher Navoiyning Yassaviy to‘g‘risidagi teran, sir mazmunda yozganlari g‘oyatda katta ahamiyatga molikdur”.²³² Albatta, bu kabi ma’lumotlar ulug‘ shayxning hayot yo‘lini, tarjimaiy holini tiklash uchun xizmat qilgani aniq.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, hazrat Alisher Navoiy Xoja Ahmad Yassaviyga nihoyatda ixlos bilan qaragan va o‘zining shayxlar haqidagi tazkirasining 611-bobini ushbu avliyo zotga bag‘ishlagan. Qolaversa, boshqa shayxlar zikrida ham Ahmad Yassaviy bilan bog‘liq o‘rinlar va voqea-hodisalar haqida axborot bergan. Bu zikrlar orqali shayx ul-mashoyix – Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodiga oid ko‘plab foydali ma’lumotlar bilan birga, hazrat Navoiyning bu zotga nihoyatda yuksak ehtiromda munosabat qilganini ham bilish mumkindir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. A. Navoiy Mukammal asarlar to‘plami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001.
2. Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2004.
3. Islomiy H. Sul-tonil orifiyn Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: Fan, 2005.
4. Хаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.

²³¹ A. Navoiy Mukammal asarlar to‘plami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001. – B. 200

²³² Islomiy H. Sul-tonil orifiyn Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 5.

YANGI SO'Z YODLASHNING SAMARALI USULLARI

S.Shermamatova

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

M. Aliyeva

Farg'ona davlat universiteti

Xorijiy tillar va adabiyot fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Chet tilini o'rganuvchi o'quvchilarni qiynayotgan masalalardan biri bu so'z yodlashdir. Sababi ko'pchilik o'rganuvchilar samarasiz va ancha eski bo'lgan so'z yodlash usullaridan foydalanadilar. Lekin hozirgi rivojlangan dunyoda bunga ham albatta yechim topilgan. Hozirda dunyoda chet tili so'zlarini tez va oson, samarali yodlash usullari mavjud. Lekin, afsuski, ko'pchilik bundan bexabar. Ushbu maqolada aynan shu muammoga yechim beriladi va mavzu to'liq yoritilib beriladi.

Kalit so'zlar: *so'z yodlash usullari, sinonim va antonim so'zlar, kombinatsiya usuli, xotira, qisqa va uzoq muddatli xotira, mnemonika, duolingo.*

ABSTRACT

One of the problems of foreign language learners is vocabulary memorization. This is because most learners use ineffective and outdated vocabulary memorization methods. But in today's developed world, there is definitely a solution for this. Currently, there are fast, easy, and effective ways to memorize foreign language words in the world. But, unfortunately, many people are not aware of this. In this article, a solution to this problem will be given and the topic will be fully covered.

Key words: *word memorization methods, synonyms and antonyms, combination method, memory, short and long-term memory, mnemonics, duolingo.*

KIRISH

Hozirgi kunda chet tillarini o'rganish yoshlar orasida ommalashib bormoqda. Har bir inson chet tilini: o'qish, sayohat qilish, ishlash va shunga o'xshash maqsadlarda o'rganadi. Xorijiy tillarni o'rganish nufuzli ta'lim dargohlarida o'qishga, rivojlangan mamlakatlarda ishlab, o'z malakasini, tajribasini oshirishga, turli xil davlatlarda sayohat qilishga yordam beradi.

“One language sets you in a corridor for life. Two languages open every door along the way” Frank Smith²³³

“ Bir til sizni hayot so'qmog'iga olib chiqadi. Ikkitasi esa yo'ldagi barcha to'siqlarni yengishga yordam beradi” Frenk Smit

²³³ Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev "So'z yodlash sirlari" , Toshkent 2015, "Istiqlol nuri", 70-bet

Boshqa tillarni o'rganish avvalo ularning so'zlarini yodlash bilan boshlanadi. So'zlarni yaxshi bilish, ularni to'g'ri talaffuz qilish va o'z o'rnida foydalana olish insonga o'zi xohlagan tilida ravon muloqot qila olishiga sabab bo'ladi.

Chet tili o'rganuvchilarning asosiy muammolaridan biri bu- so'z yodlash, ularni uzoq muddat eslab qola olmaslik va muloqotda so'zlardan foydalana olmaslikdir. Bu muammoga asosiy sabab: so'z yodlashda eskirgan usullardan foydalanish, misol uchun takrorlash usuli. Takrorlash usulidan foydalanib yodlangan so'zlar bir muddat yodda qoladi va vaqtlar o'tib xotiradan butkul o'chib ketadi. Yangi so'zni oson yodlash, muloqotda qo'llash va albatta xotirada uzoq muddatga saqlash uchun so'z yodlashning yangi va samarali usullaridan foydalanish zarur.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Quyida beriladigan bir nechta usullar bu muammoga yechim bo'ladi.

1-usul. Daftar tutishga e'tibor berish kerak. Lug'at yoziladigan daftar iloji boricha o'zi bilan birga olib yurishga qulay bo'lishi kerak. Har xil rangli ruchkalardan foydalanish so'zlarga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Har bir guruhga alohida rangdan foydalanish so'zni oson ajratib olishga yordam beradi. Misol uchun: sifat so'z turkumidagi so'zlar yashil rangda, fe'llar qora, otlar qizil rangda²³⁴.

2-usul. Kartochkalarga yozib yodlash. Bu usul eng samarali usullardan biri, qisqa muddatda ko'p so'z yodlashga yordam beradi. Yangi so'zlarni kartochkalarga bir tarafga tarjimasini, ikkinchi tarafga so'zni o'zini yoziladi. Kartochkalar birma bir tortiladi, bilgan so'zlar chiqarib yuboriladi, bilmagan so'zlar esa qoladi. Qolgan so'zlarni yana tarjimasini topishga harakat qilinadi, kartochkalarni tortish oxirgi so'zni yodlamaguncha davom etadi²³⁵.

3-usul. Stikerlardan foydalanish. So'zlarni stikerlarga yozib, ularni eng ko'p uchratadigan joyga yopishtirib qo'yish. Har safar qaralganda so'z yodga tushadi va bunga alohida vaqt ajratishni xojati qolmaydi. Agar so'zlar predmet, jihozlardan iborat bo'lsa, stikerlarni o'sha jihozga yopishtirish maqsadga muvofiq. Misol uchun door so'zini stikerga yozib, eshikka yopishtirib qo'yiladi va har safar eshikdan tashqariga chiqqanda bu so'z ko'zga tashlanadi va xotirada qoladi²³⁶.

4-usul. So'z yodlaganda o'sha so'zning sinonim yoki antonimi bilan yodlash-ko'proq so'z yodlashga va eslab qolishga oson bo'ladi. Misol uchun: long - short, sun - moon, left - right. E'tibor beriladigan joyi shundaki, sinonimlarni yodlayotganda ularning asl ma'nolari bilan birgalikda yodlash kerak. Chunki har bir so'zning har xil ma'nolari bor: salbiy, ijobiy va hokazo. Agar so'zning ma'nosiga e'tibor berilmasdan

²³⁴ <https://prep.uz/news/maslahat/so-z-yodlashning-siz-bilmagan-sirlari>

²³⁵ <https://global-edu.uz/articles/ingliz-tilidagi-sozlarni-oston-eslab-qolishning-eng-zor-yollari/>

²³⁶ <https://global-edu.uz/articles/ingliz-tilidagi-sozlarni-oston-eslab-qolishning-eng-zor-yollari/>

yodlansa, bu albatta xato bo'ladi. So'zning ma'nosini bilgan holda yodlash, so'zni ko'proq tushunishga va oson esda saqlab qolishga yordam beradi. Misol uchun: nam, xo'l, shalobbo. Bu uchchala so'z o'zaro sinonim, lekin ma'nolari har xil. Agar nam so'zi ishlatiladigan joyda shalobbo so'zi ishlatilsa, bu albatta ma'noviy jihatdan xato hisoblanadi. Shuning uchun sinonimlarni ma'nosini tushungan holatda yodlab, ularni o'z o'rnida ishlatish yaxshi natija beradi.

5-usul. So'zlarni kombinatsiya uslubida yodlash. Kombinatsiya- bir turdagi narsalarning birikmasi. Kombinatsiya usulida yodlash bir guruhga kiruvchi so'zlarni yodlash demakdir. Misol uchun: uy jihozlari, tana a'zolari, kiyimlar, musiqa asboblari va shunga o'xshash bir guruhga kiruvchi so'zlarni birgalikda yodlash. Misol uchun: tana a'zolari – parts of body: eyes, ears, head, nose, teeth, hand, foot...

Xotira- inson miyasining bir qismidir. U hayotda bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni, narsalarni miyaga saqlab olish va uni esga tushirishdan iborat aqliy faoliyatdir. Til o'rganishda xotira katta ahamiyat kasb etadi. So'zlarni, qoidalarni, talaffuzlarni, umuman olganda barcha o'rganilgan yangi narsalarni eslab qolish xotiraning vazifasi hisoblanadi.

“Xotira texnikalarining amaliy yordam beradigan eng muhim sohasi, meningcha so'zlarni yodlab qolish sanaladi” Shohruh Mirzo Rahmonov

Bundan ko'rinib turibdiki, nafaqat xotira so'zlarni yodlab qolishga yordam beradi, balki, so'zlarni yodlash ham xotirani mustahkamlashga o'z hissasini qo'shar ekan.

Xotira turlari. Xotiraning 2 turi mavjud. Bular: qisqa muddatli xotira va uzoq muddatli xotira. Qisqa muddatli xotira yodlangan narsani bir muddat eslab qolib, so'ng uni esdan chiqarib yuboradigan xotiradir. Qisqa muddatli xotiraning yomon tarafi ma'lumotlar tez fursatda xotiradan o'chib ketishidir. Buning oldini olish uchun yodlash kerak bo'lgan ma'lumotni takrorlash yoki o'sha manbaga 7 sekund vaqt mobaynida diqqatini jamlab e'tibor qaratish kerak²³⁷.

Uzoq muddatli xotira. Miya qabul qilgan ma'lumotlarni uzoq muddat davomida saqlab qoladigan xotiradir.²³⁸ Inson nimaga ko'proq ahamiyat berib, e'tibor berib yodlansa, bu u uchun muhimligini bilsa, miya o'sha ma'lumotni uzoq muddatli xotiraga saqlaydi. So'z yodlashning turli xil usullarining mavjudligini sababi shundaki, yodlangan ma'lumotni qisqa muddatli xotiradan uzoq muddatli xotiraga o'tkazishdir. Ma'lumotlarni uzoq muddatli xotiraga o'tkazishda mnemonika asosiy vazifani bajaradi.

²³⁷ Sh.M.Rahmonov ``Mukammal xotira``, 2014 "Yangi asr avlodi", 34-bet

²³⁸ Sh.M.Rahmonov ``Mukammal xotira``, 2014 "Yangi asr avlodi", 35-bet

Mnemonika soʻzi yunonlarning Xotira xudosi “Mnemosin” soʻzidan olingan. Mnemonika qiyin soʻzlarni oson usulda yodlashdir. Mnemonika turli xil texnikalarni oʻz ichiga oladi va ular qisqa muddat mobaynida koʻp soʻzlarni, maʼlumotlarni esda saqlab qolishga yordam beradi²³⁹. Shuningdek, yodlanayotgan soʻzga qoʻshimcha maʼno qoʻshish va soʻzni tasavvur qilish orqali oʻsha soʻzni yodlash ham mnemonika deyiladi.

Xotiramizning 4ta xususiyati bor. Bularni biz bosh xarflarini birlashtirgan holda Mato deb atashimiz mumkin. Bular: makon, assotsatsiya, tasavvur va oraliqli takrorlash.

Makon xususiyati. Inson miyasi biror narsani yodlayotganda, oʻrganayotganda uni biror bir makon bilan bogʻlagan holatda oʻrgansa esda saqlab qolishi osonroq boʻladi. Bunga misol qilib shuni aytish mumkinki, inson biror bir qoʻshiqni eshitganda uni ilk bor qayerda, qanday holatda eshitgan holatini yodiga olishi yoki biror bir shirinlik, meva, taomlarni birinchi marta qayerda tanavvul qilgani esiga tushishi tabiiy holdir. Makon xususiyati xuddi shunday. Mnemonik texnikalardan foydalanib soʻz yodlashda miyamizning makon xususiyati katta yordam beradi. Misol uchun: Inson hayotida eng koʻp xotiralari uning uyida oʻtadi va eng koʻp biladigan joyi ham uning uyidir. Hattoki chiroq oʻchib qolsa ham bimalol taxmin qilib oʻz uyida harakatlana oladi. Biror bir soʻz yodlashni oʻzi yaxshi bilgan joydagi makonlar bilan bogʻlab yodlash katta samara beradi. Shuning uchun, uydagi jihozlardan foydalanib soʻz yodlashni boshlaymiz. 5ta uy jihozlari tanlab olinadi va 5ta yodlash uchun kerak boʻlgan soʻzlar tanlab olinadi²⁴⁰.

Misol uchun:

1. Shkaf	1. Olma
2. Televizor	2. Merkuriy
3. Divan	3. Oshqovoq
4. Muzlatgich	4. Qoʻl
5. Tokcha	5. Robot

Endi makon xususiyati va mnemonikadan foydalanib xar bir soʻzni oʻzining makoniga joylashtirib chiqiladi. Olma bilan shkafni qanday qilib bir biriga bogʻlasa boʻladi? Tasavvurni ishga solgan holda shkaf toʻla olmalar borligini va ular toʻkilib yotganligi oʻylanadi. Merkuriy va televizor. Televizorda Merkuriydan kelgan oʻzga sayyoraliklar haqida maʼlumot berilmoqda. Divan va oshqovoq. Oshqovoq divanda koʻrpaga oʻrangan holatda uhlamoqda. Muzlatgich va qoʻl. Muzlatgichning qoʻli bor va u qoʻllari bilan raqsga tushmoqda. Tokcha va robot. Tokchada har xil robotlar

²³⁹ Sh.M.Rahmonov ``Mukammal xotira`` , 2014 "Yangi asr avlodi" , 48-bet

²⁴⁰ Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev "Soʻz yodlash sirlar" , Toshkent 2015, "Istiqlol nuri", 12-bet

birga o'tirib, bir birlari bilan gaplashmoqda. Ana endi uydagi har bir jihoz yodga olinadi: olmalarga to'la shkaf, Merkuriydan kelgan o'zga sayyoraliklar haqida ma'lumot berayotgan televizor, oshqovoq uhlab yotgan divan, qo'li bor muzlatgich va robotlarga to'la tokcha. Makon bilan bog'langan tasavvur inson miyasining uyg'onishiga va faoliyatining yaxshilanishiga sabab bo'ladi.

Assotsatsiya (aloqadorlik) xotiraning ikkinchi asosiy xususiyati hisoblanadi. Ikki narsa o'rtasida o'zaro bog'liqlik.²⁴¹ Misol uchun: lazgi so'zini uchratganda albatta Xorazm esga keladi yoki sariy, deli bayrami kabi so'zlarni ko'rganda shubhasiz, Hindiston yodga olinadi. Assotsatsiya ma'lum bir yangi narsani eski ma'lumot bilan bog'lab o'rganishdir. Misol uchun: feel- his qilmoq (ingliz tilida) so'zi o'zbek tilidagi fil o'zi bilan talaffuz jihatidan o'xshash. Yodlashga oson bo'lishi uchun bu ikkala so'z ma'noviy jihatdan birlashtiriladi ya'ni ta'sirli filmni ko'rgan fil bosh qahramon holatini his qildi va tinmay yig'ladi. Namuna qanchalik kulguli yoki g'ayrioddiy bo'lsa, shuncha oson va uzoq muddat davomida xotirada qoladi.

Tasavvur. Biror bir so'zni eshitganda uni tasavvur qila olish xotiraning xotiraning yana bir xususiyatidir.²⁴² Misol qilib divan so'zini olish mumkin. Divan so'zini uchratganda xotiraga albatta katta, yumshoq, o'tirsa yoki yotsa bo'ladigan jihoz keladi. Shu so'zni inglizcha tarjimasi "sofa" bo'ladi. Endi uni tasavvur qilib ko'rish kerak: yumshoq sofa, katta sofa, yangi sofa. Bu usul yordamida yangi so'zni hayolan tarjimasi bilan bog'lab tasavvur qilgan holatda yodlash mumkin.

Oraliqli takrorlash. Bu ham xotiraning xususiyati hisoblanadi. Yodlangan ma'lumot tartibli ravishda takrorlanib tursa, xotirada umrbod qolishiga sabab bo'ladi.²⁴³ Tartibli ravishda takrorlash- ma'lumot olingandan so'ng, 1soatdan keyin, 1kundan keyin, 1haftadan keyin va 1oydan keyin takrorlash hisoblanadi. Bu miyani charxlab turish demakdir.

Bundan tashqari takrorlashning boshqa turi ham mavjud. U 96soatlik vaqtni o'z ichiga oladi. Har 4 kunda bir marta yodlangan ma'lumotlarni takrorlash xotirada ma'lumotning uzoq saqanishiga sabab bo'ladi. Chunki, inson miyasi olingan ma'lumotni 4kun davomida saqlaydi va 4kundan keyin takrorlanmasa, ma'lumot miyadan o'chib ketish ehtimoli bor. Shuning uchun so'z yodlab bo'lgandan so'ng, 4kundan keyin 1marta so'zlarni takrorlab qo'yilsa, o'sha so'zlar miyada umrbodga qoladi.

So'z yodlashda e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan masalalar:

1. So'zni tanlab yodlash kerak. Kundalik ravishda yangi so'zlarga duch kelinadi va har bir inson bilmagan yangi so'zlarini yodlagisi keladi. Ammo, so'zlarni saralab

²⁴¹ Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev "So'z yodlash sirlari" ,Toshkent 2015, "Istiqlol nuri", 13-bet

²⁴² Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev "So'z yodlash sirlari" ,Toshkent 2015, "Istiqlol nuri", 14-bet

²⁴³ Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev "So'z yodlash sirlari" Toshkent 2015, "Istiqlol nuri", 15-bet

yodlash kerak. Bunda e'tibor qaratiladigan narsa shuki, yodlanayotgan so'zni kundalik aktiv lug'atda foydalana olinadimi, muloqotda bemalol ishlatilsa bo'ladimi, bu so'z inson uchun foydalimi degan savollarga javob topa olish kerak. So'zni tanlab yodlash miyani behudaga qiynalmasligiga va vaqtni tejashga yordam beradi²⁴⁴.

2.Tarjimada aynan o'sha tilning lug'atidan foydalanish. Ikki tilli lug'at bilan bunday lug'atning farqi shundaki, so'zning ma'nosi o'sha tilda kengroq yoritilib beriladi. Bu orqali o'sha tarjimadagi yangi so'zlarni uchratish va ular haqida ma'lumotga ega bo'lish ham mumkin. Bir tilli lug'atning yana bir foydali tomoni, u lug'atda bir qancha so'zni qanday ishlatishga oid bo'lgan misollar gaplar bilan keltirib o'tiladi. Ingliz tilida aynan o'sha lug'atlarga misol qilib Longman dictionary, Oxford va Cambridge dictionary lug'atlarini keltirish mumkin.

3.So'zni talaffuzini eshitib, baland ovozda takrorlash. Bu usul so'zni to'g'ri talaffuz qilishga, eshitishni (listeningni) yaxshilashga va og'zaki nutqda (speakingda) rivojlanishga o'zining sezilarli yordamini beradi.

4.Har kuni o'qish. Bir tilni o'rganayotgan o'quvchi o'sha tilda o'zining bilim darajasiga mos bo'lgan kitoblarni, gazeta va jurnallarni har kuni, uzluksiz ravishda o'qishi, uning o'sha tilga tezroq tushunishiga, o'qish darajasi (reading) ning oshishiga va dunyo qarashining oshishiga sabab bo'ladi.

5.Uhlashdan oldin takrorlash. Kun davomida o'rganilgan so'zlarni yoki ma'lumotlarni takrorlash, o'sha ma'lumotning miyada ko'proq saqlanishiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi²⁴⁵.

6.Fikrni bir joyga jamlab o'rganish. Inson qanchalik darajada fikrini bitta narsaga qaratib, fikrni jamlab biror narsani yodlasa, u narsani yodlash shunchalik tez va oson bo'ladi.

7.Yodlangan so'zni, o'rganilgan ma'lumotni qay darajada yodlanganini tekshirib ko'rish. Buning uchun hozirda hammadam mavjud bo'lgan uyali aloqa vositasi ilovalaridan foydalansa bo'ladi. Chunki telefonda so'z yodlash va uni tekshirib ko'rish uchun mavjud bo'lgan ilovalar judayam ko'p.

Misol uchun: Duolingo ilovasi. Bu ilovada o'rganuvchi darajasiga to'g'ri keladigan so'zlar testlar orqali o'rgatiladi. Bu ilovaning yana bir foydali tarafi shundaki, ilova orqali istalgan tillarni o'rganish mumkin.²⁴⁶

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki, so'zlarni xilma xil usullardan foydalangan holda yodlash kerak. Agar zerikarli usullardan foydalanib yodlansa, u ma'lumot

²⁴⁴ Belinda Young-Davy "50ways to practise vocabulary " 2013, Wayzgoose Press, 5-bet

²⁴⁵ <https://peskiadmin.ru/>

²⁴⁶ <https://www.terabayt.uz/>

miyada uzoq muddat davomida turmaydi. Maqolada keltirilgan usullardan foydalanib soʻz yodlash, soʻzni uzoq muddat davomida xotirada qolishiga va fanga boʻlgan qiziqishni oshirishda yordam beradi. Har bir insonning oʻzining oʻrganish uslubi mavjud. Shuning uchun maqolada keltirilgan usullardan baʼzilari uning usuliga mos kelishi va baʼzilari mos kelmasligi mumkin. Har bir shaxsda tanlash ixtiyori mavjud.

REFERENCES

1. Shohruh Mirzo Rahmonov va Iskandar Sattibayev “Soʻz yodlash sirlari”. Toshkent 2015, “Istiqlol nuri” nashriyoti
2. Sh.M.Rahmonov “Mukammal xotira”. 2014-yil “Yangi asr avlodi” nashriyoti.
3. Belinda Young-Davy "50ways to practise vocabulary ". 2013, Wayzgoose Press.
4. Aziza, O., & Sevara, S. (2023). INGLIZ TILI MEʼYORIY TALAFFUZ STANDARTLARINI OʻQITISH MEZONLARI. *Involta Scientific Journal*, 2(1), 138-141.
5. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.
6. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). OʻZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 91-97.
7. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF A DEMOCRATIC SOCIETY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(12), 130-134.
8. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 42-45.
9. Shermamatova, S., & Umirjonova, S. (2023). INGLIZ VA OʻZBEK TILIDA SINONIM SOʻZLARNING QOʻLLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 98-104.

UILYAM SIDNEY PORTERNING BADIY-STILISTIK USULI VA USLUBI

Yagyayeva Elvina,

Farg'ona politexnika instituti, Ingliz tili o'qituvchisi,

Rayimjonova Shoiraxon Vaxobjon qizi,

Farg'ona davlat universiteti

Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi magistranti

ANNOTATSIYA

O. Genri taxallusi bilan mashhur bo'lgan amerikalik yozuvchi Uilyam (Bill) Sidney Porterning asari misolida adabiyotdagi eng keng tarqalgan va ommabop kichik shakllardan biri - qisqa hikoyalarni yaratishda badiiy uslubni o'rganish metodi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar : usul, hazil, realizm, siyosat , qissa.

ABSTRACT

One of the most common and popular sub-forms in literature is the study of artistic style in the creation of short stories, on the example of the work of the American writer William (Bill) Sidney Porter, better known by the pseudonym O. Henry.

Key words: method, humor, realism, politics, story.

АННОТАЦИЯ

Одной из наиболее распространенных и популярных подформ в литературе является изучение художественного стиля в создании коротких рассказов, на примере творчества американского писателя Уильяма (Билла) Сидней Портера, более известного под псевдонимом О. Генри .

Ключевые слова: метод, юмор, реализм, политика, сюжет.

KIRISH

Ahamiyatlisi, O.Genri o'z hayotida juda ko'p azob chekib, o'zini tevarakatrofdagi olamni yanada keskinroq idrok qila boshlagan. Mazmunning barcha subyektivligi va ifoda shaklining bevositaligi bilan lirik asar doimo ma'lum bir hayotiy umumlashtirishni o'z ichiga oladi.

“Qirollar va karam” romaniga asos bo'lgan Lotin Amerikasi haqidagi qissalarida muallif AQShning kuchsiz davlatlarga nisbatan imperialistik, mustamlakachilik siyosatini qoralaydi, ularning milliy boyliklarining talon-taroj qilinishiga qarshi norozilik bildiradi.

O. Genrining muhim hikoyalari guruhi kapitalistik shahar tasviriga bag'ishlangan. Katta shahar kichkina odamning taqdiriga befarq va shafqatsiz. O. Genri tartibsizlik, oddiy odamlarning qashshoqligi, ularning amalga oshmagan

umidlari, singan illyuziyalarining ta'sirchan manzarasini chizadi ("Mebelli xona", "Chardakdagi xona", "Magisning sovg'alari"). Mashinistlar, sotuvchilar, aktyorlar, mayda xizmatchilar, bu qissalar qahramonlari muallif tomonidan hamdardlik va hamdardlik bilan tasvirlangan, ular kapitalistik shaharning qurboni, shafqatsiz va yuraksizdir.

"Ayol" qissasi amerikalik davlat arboblarning o'zboshimchaligini masxara qiladi. Ko'pgina hikoyalarda burjua jamiyatining yirtqich axloqi, uning ikkiyuzlamachiligi va ikkiyuzlamachiligi qoralanadi ("Elsi Nyu-Yorkda", "Yomon yolg'on", "Qora Bill qanday yashiringan"). Amerika burjua voqeligini tanqidiy idrok etgan O.Genri ham Bret Xart singari romantiklashgan Amerika G'arbga ijobiy ideal sifatida qarshi chiqishga harakat qildi. "Yurak va xoch", "Qutqaruv", "Ronchadagi sanatoriy" qissalarida tabiiy, tabiatga yaqin, insoniylik, yuksak axloqiy tamoyillar, halollik, g'urur, o'z-o'zidan o'zini tuta bilish qobiliyatini saqlab qolgan insonlar tasvirlangan. O. Genri, o'ziga xos tarzda, ijobiy dastur uchun boshqa romantik qidiruvlarni davom ettirdi. U amerikalik serseri – Xoboning ishqiy qiyofasini yaratadi, u badavlat, tartibli filistiy hayotdan ko'ra sarson-sargardon hayotni afzal ko'radi.

Hikoyalaridagi yana bir yo'nalish "olijanob firibgar" obrazi bilan bog'liq. Uning ko'plab romanlarining qahramoni - Jeff Peters, muallifning munosabati ikkilik bilan ajralib turadi. Bir tomondan, Jeff qo'pol, beadab. Boshqa tomondan, u yaxshi impulslardan mahrum emas, sarguzashtni yaxshi ko'radi va o'zini kinoya bilan muomala qiladi. Jeffning surati, xuddi unga o'xshagan boshqa qahramonlar singari, kulgili hamdardlik bilan chizilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O.Genrining realistik va ishqiy hikoyalari haqida gap ketganda, yozuvchi "nozik realizm" ruhida yozilgan sentimental qissa va qissalarni ham yaratgan, deyish mumkin emas. Uning an'anaviy "baxtli yakun" bo'lgan juda ko'p qisqa hikoyalari bor, ular shunchaki qiziqarli. 19-asr oxiri — 20-asr boshlaridagi Amerika adabiyotida O.Genri tanqidiy realistik maktab, «yumshoq realizm» maktabi va kechki romantik oqim o'rtasida oraliq pozitsiyani egallagan.

V.N.Bogoslovskiyning fikricha, O.Genrining badiiy uslubi uning qissalarida ko'pincha bir-biri bilan chambarchas bog'langan realistik, sentimental va "nazokatli" elementlarning uyg'unligidir. Uning qissalaridagi janr turlari juda xilma-xil: satira qissasi, anekdot qissasi, grotesk qissasi, sarguzashtli romantik qissa, parodiya qissasi va boshqalar. Yozuvchining badiiy uslubining eng xarakterli xususiyatlari - hazil va satira, ironiya, hajviy grotesk. Hikoyalar dinamik, so'zlashuv tilida jargon, parodiya usullari va kutilmagan taqqoslashlar yordamida yozilgan.

Ota Genri, o'zidan oldingi va zamondoshlaridan ko'ra ko'proq hayratlanarli yakuni bilan harakat romani shaklidan foydalangan. Bu nafaqat qiziqarli, balki ma'lum bir badiiy funktsiyani ham bajardi: kutilmagan yakun haqiqiy va orzu o'rtasidagi tafovutni ochib berdi, voqelikning qarama-qarshiliklarini ochib berdi. Keling, yozuvchining badiiy uslubining o'ziga xos xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqaylik.

Oxirining kutilmaganligi (lekin har doim ham baxtli emas) O. Genrining qisqa hikoyasida doimo mavjud. U umuman kashshof emas edi; Edgar Allan Po ham qisqa hikoya janriga nazariy qarashlarini rivojlantirib, tanbeh haqida yozgan. O. Genri kutilmagan denoument yaratish san'atini "ikki denoument" ni kiritish bilan boyitdi. - oldindan ajratish va Birinchisini to'ldiradigan, aniqlashtiradigan yoki aksincha, to'liq rad etadigan haqiqiy tanbeh " .

Kutilmagan tanbeh ko'p hollarda aynan "hayot" (ya'ni haqiqatda yuzaga keladigan) syujetlariga xosdir. Bu qiziqarli va an'anaviy deb da'vo qiladigan har qanday og'zaki hikoya uchun zaruriy talabni tashkil qiladi og'zaki hikoya, ma'lumki, 19-asrning birinchi yarmida Amerika qissasi janrining shakllanishida asosiy rol o'ynadi; Evropa an'alarining ta'siri bu ma'noda kamroq sezildi.

Keling, syujetning rivojlanishi nuqtai nazaridan - O. Genrining turli mavzuli sikllardagi uchta qisqa hikoyasini ochishga harakat qilaylik. Va oxiri baxtli yoki kulgili bo'lsin - ma'lumki, fojiali tanbeh u bilan kamdan-kam uchraydi.

Shunday qilib, keling, misol tariqasida uchta qisqa hikoyani olaylik: "Eshik va dunyo", "Qora Bill qanday yashirdi" va "Jungli chaqaloqlari".

"Eshik va dunyo" - bu Lotin Amerikasi bo'lgan qisqa hikoya bo'lib, "Qirollar va karam" to'plamining qayta ko'rib chiqilgan versiyasiga kiritilmagan kam sonli hikoyalardan biridir. Peruning xudojo'y shaharchasi La Pasda ikki qochqin, tsivilizatsiyalashgan jamiyatdan surgun bo'lgan ikki kishi uchrashib, sevib qolishdi: xonim o'z do'stini, zo'ravon va qo'pol millionerni yarador qildi. Dunyoviy hayotning nozik jinoiy hikoyasi ruhida, ko'plab istehzoli chekinishlar va biroz ahmoqona parodiya bilan muallif qayg'u va jinoyatlari bilan bog'langan bu er-xotin qanday qilib keng dunyo eshigini yopib qo'yganini hikoya qiladi - bundan buyon ularning dunyosi. bir-biriga - va zavq bilan "lotus mamlakatida" birgalikda hayotga tayyorlana boshladilar.

La Pasga paroxod yuboradi. O'ldirilgan millionerning o'zi undan chiqadi; u Lotin Amerikasi qirg'og'ida sarmoya uchun joy qidirib, omon qoldi, u hayratda qolgan Merriamni ko'rganidan juda xursand va uning yarasini uzoq vaqt kechirdi ... Ayni paytda, Konnant xonim kuyovning kechki kelishini kutmoqda, paroxod olib kelgan eski gazetalarni o'qiydi. Xronika yozuvidan ma'lum bo'lishicha, uning eri

o'limni xayoliga ham keltirmagan - u tasodifan unga valerian bergan - va g'oyib bo'lgan xotini bilan sirdan ajrashgan. O'tmishning og'irligi sevganidan ko'tarilganini, undan ajralganiga motam tutganini hali bilmagan, lekin allaqachon dunyoga qaytishga cheksiz intilayotgan kelin shosha-pisha ko'ylaklarini yig'ib, yuklarini olib, qo'shni shaharga yo'l oladi. San-Fransiskoga boradigan kema jo'nab ketishi kerak. Yo'lda - sentimental ayolning yuragi - u Merriamga yana bir qarashga qaror qiladi, uni qandaydir bahona bilan mehmonxonadan bir daqiqaga chaqiradi. Mehmonxonada unga senor Merriam bugun soat uchlarda Panamaga jo'nab ketgani haqida xabar berishdi...

Syujet, biz ko'rib turganimizdek, sinab ko'rilgan va sinovdan o'tgan usullarning to'liq to'plami yordamida qurilgan: tushunmovchilik (qahramonlar o'zlarini qotil deb qaror qilishdi va faktlarni tekshirmasdan g'oyib bo'lishdi); tasodif (nafaqat syujet syujeti). qahramonlar hikoyasi bir-biriga to'g'ri keladi, lekin ayni paytda tanbeh - bir xil kema ikkalasi uchun ham erkinlik keltiradi); hikoya qiluvchi tomonidan niqoblangan vaziyatlarda (Merriamning ketishga qarori haqida hech narsa aytilmagan - va hech qanday kechikishsiz). O'quvchi ikki baravarga tayyor ajablanib: birinchi navbatda, qahramonlar qotil emasligi va erkin ekanligi ma'lum bo'ldi; butun e'tiborni Konnant xonimning "psixologik to'qnashuvi" ga qaratgan holda (nafis kinik ohangda berilgan) muallif yana bir bor bahorni bosadi: Konnant xonim, albatta, qo'rqqoq egoist, lekin u o'zini pushaymonlikdan qutqara oldi, chunki uning sevgilisi birinchi bo'lib qochib ketdi va hatto xayrlashuv xatini ham qoldirmadi.

Bu dunyoviy vaziyatdan ko'ra aql bovar qilmaydigan narsani tasavvur qilish qiyin. Biroq, O. Genri bizni uning haqiqiylikiga ishontirishga urinmaydi, bu haqda u kirish paragrafida ogohlantiradi. Muallifning bizga bo'lgan bosimini his qilmasdan, biz finalga etgunimizcha sodir bo'lgan hamma narsani osongina qabul qilamiz, ikkinchi syurpriz. Bu g'oyaning jo'shqinligi, bir so'z bilan izohlanmagan axloqidir.

Levidovaning so'zlariga ko'ra, siz hech qanday romantik eshik orqasida haqiqiy dunyodan yashira olmaysiz, u sizni hamma joyda bosib oladi. Bundan tashqari, "to'qilgan ochni tushunmaydi" va baxtsizlikning eng nozik o'rtoqlari, agar ular baxtsizlikni o'zi silkita olsalar, noto'g'ri sheriklikdan voz kechishga moyildirlar.

"Qora Bill qanday yashirdi" O. Genrining eng yaxshi hikoyalardan biri bo'lib, rus o'quvchisining u bilan tanishishini 1910 yilda uning tarjimasini boshlaganligi bejiz emas. "Qora Bill" pikaresk hikoyalar turiga mansub bo'lib, voqea Texasda bo'lib o'tadi - pikaresk syujeti va texas fonida quvnoq energiya taassurotlari, beparvo masxara qiluvchi hazil, qizil yuzli serseri hikoyasi. Hamn, nasoslarda yuk poyezdini kutmoqda. Biz to'liq ishonch bilan hikoyachiga ergashamiz, u xobo (tramp) - Sigaret qoldig'i - tezyurar poezddan sakrab tushib, Texas chakalakzorlari bo'ylab yigirma

mil yurib, tanho ranchoga duch kelib, qanday qilib dapper bilan cho'pon bo'lib qolgani haqida, go'zal qo'y dehqon Ogden, juda shaharlik yangi ko'chmanchi.

Persival Sent-Kler deb tanishtirgan cho'poniga ularning o'rnida taniqli temir yo'l bosqinchisi Blek Bill yashiringanligi haqida xabar beradi, u yaqinda poezdga bir qo'li bilan va muvaffaqiyatli hujumni amalga oshirib, o'n besh yoshni oldi. pochta mashinasidan ming dollar. Hisob-kitoblar yangi bo'lib chiqdi, ma'lum bir masala, qaroqchi ularni biron bir joyda o'zgartirdi, bu esa detektivlarga uning iziga hujum qilish imkonini berdi. Sent-Kler Ogdenga (va o'quvchiga) o'z shubhalarini aniq ko'rsatadi, u yangi kelgan qo'y dehqoni Qora Billga o'xshaydi. Ammo Sent-Kler uni bermoqchi emas - Xudo uni ming dollarlik mukofot bilan taqdirlasin, Blek Bill shaxsan uni hayratda qoldiradi, shuning uchun egasi tashvishlanmasin. Ogden avvaliga bunday imondan g'azablanadi, keyin uni hazil bilan qabul qilishga qaror qiladi.

Ajratish variantlari oxirgisi qolmaguncha, qo'g'irchoqlar kabi bir-biriga yashiringan. O'z vaqtida qoldirishning xuddi shunday usuli bilan muallif bizni boshidan noto'g'ri yo'lga olib boradi va oxirigacha bizni qorong'ulikda saqlaydi. O'z-o'zidan bu unchalik qiziq emas, detektiv hikoyalar va romanlarning barcha mualliflari ko'proq yoki kamroq muvaffaqiyatga erishadilar.

Bu romanning jozibasi boshqa narsada: hikoya boshlanganda, Qora Bill yana buferda sayr qilayotgan sersuvga aylanadi; dadillik ham, ayyorlik ham uni mevasidan chinakam foydalanishga ruxsat berilmagan "baxt janoblari" qabilasidan olib chiqmadi. Hatto omadli bo'lsa ham, ular juda beparvo, juda erkin, kuponlarni kesish uchun juda amaliy emas. Va bu erda yana bir ajablantiradigan narsa bor - faqat nazarda tutilgan. O'ylash kerakki, qo'y dehqon Ogden nima bo'layotganini hech bo'lmaganda cho'ntagiga banknota qo'ygan paytda tushundi. Hammasi hal bo'lishini bilgan holda, u cho'ponga hokimiyat e'tiborini qaratmoqchi emas edi. Qora Bill yoki "Janob Persival Sent-Kler", unga Bu yoqdi va politsiya Black Billni olmadi.

Ko'rib turganingizdek, finalning hayratlanarliligi mexanik xarakterga ega emas, u muayyan mualliflik vazifalari bilan bog'liq. Agar saxovatli karnukopiyadan – O.Genri qissasining son-sanoqsiz syujet variantlari orasidan yana bitta pikaresk variantni, aldangan yolg'onchilar haqidagi syujetni tanlasak, gap faqat yozuvchining zukkoligi va sirida emasligini yana bir bor ko'ramiz. hiylalar majmuasiga umuman to'g'ri kelmaydi.

Jungle Babies suhbatlari dastlab musiqa zali masxaraboziga o'xshaydi. Hikoyachi Billy va Montague Kumush - G'arbdan kelgan bir nechta qotib qolgan firibgarlar - Nyu-York aholisining aybsizligi mavzusida takroriy fikr almashishadi. Bir do'stim boshqasiga ishontirib aytmoqdaki, unga nisbatan mubolag'a bo'lib, nyu-yorklik

odamning sochini kesish hech qanday qimmatga tushmaydi; suhbatdosh izoh beradi, u ko'proq shubhalanadi. Keyin haqiqiy harakat boshlanadi: mehmonxona tanishi o'zining portretlariga o'xshash Pierpont Morganni do'stlari xonasiga olib keladi. "Uoll-strit qiroli" o'zini shu qadar aniq nomuvofiqlik bilan tutadiki, bu hiylani faqat ahmoqgina qabul qiladi. Biroq, bizning sarguzashtchilarimiz ahmoq bo'lmasa-da, ular bir zumda "sotib olishadi" va ertasi kuni ertalab daryo bo'yidagi lombard do'konida ko'rgan nimfalar bilan suratni ikki yarim ming dollarga sotib olishadi.

Gap shundaki, "Perpont" ularga bir kun oldin aytganidek, u tomonidan maxsus yuborilgan odam Leonardo da Vinchining ushbu durdona asarini sotib olish uchun butun Evropa bo'ylab sayohat qilgan (buyuk ustaning boshqa barcha durdonalari uning kolleksiyasida), rasm, mish-mishlarga ko'ra, AQShga olib ketilgan. U rasmni shu qadar ta'riflaganki, g'arblik janoblar Nyu-Yorkdagi tanishlari bilan sayrga borganlarida va tasodifan lombard do'koniga kirib ketishganida, durdona darhol Montaguga yugurdi. Ko'zda kumush.

Bu yerda hech qanday ajablanib bo'lmaganga o'xshaydi. Syujet muammosiz, darslik ravshanligi bilan rivojlanadi; biz aldangan firibgarlarning fitnasi bilan shug'ullanayotganimizni va o'zlarini baland ovozda sarguzashtchilar deb ataydigan G'arbdan oddiy odamlar Nyu-Yorkda tez va og'riqsiz ravishda soqol olishlarini bilamiz. O. G. Genri esa bizni aldamaydi.

- Xo'sh, janob Morganni qanday topdingiz? Men so'rayman. U rasm uchun qancha to'lagan?

Kumush o'tirib, dasturxonning chetini saralay boshlaydi.

"Janob Morganni ushlay olmadim, - deydi u, - chunki janob Morgan ikkinchi oydan beri Yevropa bo'ylab sayohat qilmoqda. Ammo men tushunmadim, Billi: xuddi shu surat barcha do'konlarda sotiladi va ramka bilan birga uch dollar qirq sakkiz sent turadi. Va ramka uchun ular alohida-alohida uch dollar va ellik sent so'rashadi - bu qanday mumkin, men bilmoqchiman?"

Mana, mashhur "zigzag" O. Genri. Ammo bu erda, masxaraboz suhbat va syujeti bilan, hazil sifatida yalang'och, kutilmagan komediya yakuniga umuman syujet hiylasi bilan erishilmagan. Komiks esa oddiy; Aslini olganda, bu erda taniqli maqol o'ynaladi - "ramka qimmatroq" degan rasmni kim eshitmagan? Ammo Kumushning Nyu-Yorkdagi savdo sirlari haqidagi bu qisqa hayrati oxirgi nuqtadir.

Axloq aniq, G'arbdan kelgan "janoblar" Nyu-Yorkni mo'l-ko'l yashaydigan o'z hunarmandlari bilan raqobatlasha olmaydi - ishlar qilinadigan shahar. "O'rmondagi go'daklar" hikoyasi bizni syujet rivoji nuqtai nazaridan qiziqitirdi. Boshqa ikkita qissa kabi u ham kuzatishlarimizni mustahkamlaydi: O.Genri uchun syujet o'z-o'zidan maqsad emas, u o'z uslubining eng muhim elementlari bilan bog'langan. Ulardan biri,

ehtimol, eng muhimi, amerikalik ijodkorlik tadqiqotchisi O. Genri chaqiradi "motivlar o'yini" .

XULOSA

O. Genri ma'lum bir amerikalik hikoyani yaratdi. Uning eng yaxshi asarlari Amerika hayotining kaleydoskopik rang-barang, mozaik dostonini ifodalovchi "kichkina amerikalik" ga bo'lgan samimiy muhabbati bilan ajralib turadi . Hikoyalarning baxtli yakunlari dunyoviy bo'lishi mumkin emas, lekin ular yozuvchining o'z qahramoniga, uning baxtga bo'lgan huquqiga, katta olamning dushmanligi va befarqligiga bardosh bera olish qobiliyatiga romantik bo'lgan ishonchini ifodalaydi. O. Genrining ko'p hikoyalari ertaklarga o'xshab ketadi, lekin u o'zining istehzoli va nozik hikoyalarni kundalik va ijtimoiy haqiqiylik qobig'ida kiyib olgan; Uning hikoyalarda kotiblar va sotuvchilar, sarson va millionerlar, kovboylar va qashshoq rassomlar, hurmatli shaharliklar va firibgarlar yashaydi. Bunda biz O.Genri badiiy uslubining o'ziga xosligini ko'ramiz: uning ijodida turli adabiy oqimlarning ta'siri seziladi (realizm – katta olamdagi “kichkina odam” tasvirida; sentimentalizm va neoromantizm – uning ko'plab qahramonlarining xatti-harakatlari aqlga emas, balki his-tuyg'ularga asoslangan; o'zlari voqealar, vaziyatlar ko'pincha bizga g'ayrioddiy, g'ayrioddiy ko'rinadi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Vnukov, N. A. O'zini O. Genri deb atagan. Leningrad: Bolalar adabiyoti, 1973 yil.
2. Genri, O. Ishbilarmonlar: hikoyalar. - M.: Eksmo, 2010, p. 20-25, b. 399, b. 525.
3. Zatonskiy, D.V. G'arbning zamonaviy nasrining janr xilma-xilligi. Kiev: 1989, s. 197.
4. Zolotarevskaya, F. O. Genri va uning qisqa hikoyalari. – M.: 1991, b. 67.
5. Levidova, I. M. O. Genri va uning qissasi. - M.: Badiiy adabiyot, 1973, s. 116, b. 118-123, b. 123-132.
6. Levidova I. M. Biobibliografik ko'rsatkich. - M.: 1960, b. 118.
7. Meshcheryakov, V.P. Adabiy tanqid asoslari// V.P. Meshcheryakov, A.S. Kozlov, N.P. Kubareva. – M.: 2003, b. 60-61.
8. Odintsov V.V. Badiiy nasr tili haqida. - M.: 1973 yil, 28-bet.
9. Startsev, A. Uitmendan Xemingueygacha. - M.: 1972, b. 58.
10. Timofeev, L.I. Adabiyot nazariyasi asoslari. - M.: 1963 yil, 339-bet.
11. Ulyashov P.S. Bu o'zgarmas janr. - M., 1987, b. 137.
12. Eyxenbaum, B. M. O. Genri va qissa nazariyasi, 1984, bet. 5-7, b. 21.

13. Еухенбаум, В. М. О. Генри. То'плам asarlar, 4-jild. – М., Gosizdat, 1975, bet. 198.
14. Гопорова, Н., & Убайдуллаева, Д. (2022). КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ДИРЕКТИВНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(12), 825-827.
15. Ubaydullaeva, D. (2022). ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТИЛШУНОСЛИГИДА ҚЎШМА ГАПЛАР ТАВСИФИ, ТАСНИФИ ВА МЕТАТИЛИ МАСАЛАЛАРИ. *Science and innovation*, 1(В6), 560-564.
16. Ubaydullayeva, D., & Raхmonqulova, M. (2022). TILSHUNOSLIKDA IJTIMOIY YO'NALISHNING TARAQQIYOTI. *Science and innovation*, 1(В6), 869-873.
17. Убайдуллаева, Д. (2022). ПРОБЛЕМЫ ОПИСАНИЯ, КЛАССИФИКАЦИИ И МЕТАТАЛОГИИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ. *Наука и инновации*, 1(6), 560-564.

OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KASBIY- KOMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

O.F. Hamroyeva

FarDUo'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kompetensiya tushunchasining mazmun mohiyati ochib berilgan. Ta'lim oluvchilarda kasbiy kompetentlikni pedagogik jihatdan rivojlantirish yo'llari ko'rsatilgan. Bo'lajak o'qituvchilar uchun egallanishi mumkin bo'lgan pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan kompetensiyalar majmuasi mazmuni yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** kommunikativ kompetentlik, bo'lajak o'qituvch, muloqot, oliy ta'lim, kompetensiya, tadqiqotchi, shaxs, yaxlit, ijtimoiy-madaniy, qobiliyat axborot.*

ABSTRACT

This article reveals the essence of the concept of competence. ways to pedagogically develop professional competence in learners are shown. The content of the set of competencies, which determines the level of development of pedagogical competence that can be acquired for future teachers, is highlighted.

***Key words:** communicative competence, future teacher, communication, higher education, competence, researcher, person, holistic, socio-cultural, ability information.*

INTRODUCTION

Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Shunga asosan, yangi avlod standartlarini yaratish pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo'yilmoqda.

Hozirgi vaqtgacha yaratilgan davlat ta'lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan, ya'ni ta'lim maskanlarining maqsadini bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tarzida aniqlashtirishdan iborat edi. Shu bois yangi davlat ta'lim standartlarini o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan kompetent-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda. Chunki oliy ta'limda tashkil etilayotgan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyati

tinglovchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda.

Bunday reproduktiv tarzda o'zlashtirilgan ma'lumotlar tinglovchining amaliy faoliyat tajribasini rivojlantirishga yetarlicha imkon bermaydi. Oqibatda, talabalar juda ko'p axborotni behuda jamg'arilishi, ta'limning samarasi past ekani va uning real voqelikka mos kelmasligi kabi tafovutlar ko'zga tashlanmoqda. Aniqrog'i, talaba real hayotdan uzoqlashib qolgandek, uning oldiga faqat ilgaridan to'plangan axborotlarnigina o'zlashtirish maqsadi qo'yilgandek tuyuladi.

Demak oliy ta'lim muassasasi talabalarini kommunikativ kompetentligini shakllantirish pedagoglarni tayyorlashdagi murakkab muammolar qatorida o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa ta'limni modernizatsiyalash bilan bog'liq islohotlarning joriy bosqichida kasbiy pedagogik faoliyatga moslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarni amaliy, psixologik, metodik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish bilan boyib bormoqda. "Kompetentlik" va "ta'limda kompetentli yondoshuvning asosiy tushunchalaridir. Manbalar tahlili esa, ularning ilmiy adabiyotlarda bir qiymatli ta'rifga ega bo'lmagan murakkab, ko'pkomponentli va fanlararo tushunchalar ekanligini ko'rsatadi. fikricha ular hajmi, turkumi, semantikasi va mantiqiy tuzilmasi bo'yicha farqlanib, kompetentli shaxs tavsifi (xususiyatlari, odatlari va boshqalar) sifatida qaralishi mumkin. Kompetentli shaxs tavsifi (xususiyat, shaxs sifati, uning komponenti), shaxs tuzilmasida yaxlit ta'lim, xususiyatlari tizimi, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash natijasida yuzaga keluvchi holatlar (tayyorgarlik, yo'naltirilganlik va boshqalar) sifatida ifodalanishi mumkin, ko'pincha esa, kompetentli bilim va tajriba bilan tenglashtiriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogik adabiyotlarda, bugungi kunda, "kompetensiya", "kompetentlik" atamaları keng qo'llanilmoqda va barqarorlashmoqda. Ammo, hozirga qadar ta'limning u yoki bu bosqichi bitiruvchisining optimal obraziga qo'llash mumkin bo'lgan «kompetentlik» tushunchasining yagona va aniq ta'rif mavjud emas.

Manbalarda shaxsning bilimi, ko'nikmasi, malakasi, qobiliyati, mehnatsevarligi, kasbiy mahorati kabi sifatlarini ifodalash uchun «kompetentlik» va «kompetentlilik» atamalaridan foydalanilgan.

"Competentia" lotincha so'z bo'lib, o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nosi "inson yaxshi biladigan", "tajribaga ega bo'lgan" kabi ma'nolarni bildiradi. Demak, biror bir

sohada kompetentli inson shu soha haqida asosli fikr yuritish va unda samarali faoliyat olib borish uchun mos bilim va ga ega hisoblanadi.

Ilmiy manbalarda kompetentlik va kompetensiyaning quyidagi ta'riflarini uchratish mumkin: motivlashgan qobiliyat; shaxsning xususiyat va sifatleri, shaxsiy chizgisi; faoliyatga tayyorgarlik mezonlari; masalani hal etish va uning natijalarini olish uchun zarur bo'lgan qobiliyat; faoliyatga bog'liq bilim, ko'nikma, malaka va tajriba (inson tomonidan o'zlashtirilgan masalani yechish, usullar va yo'llarini bir butunga birlashtirish), shu bilan birga shaxsning motivlashgan va hissiy-irodaviy sohasi.

Kompetensiyalar tayanch va asosiy kompetensiyalarga bo'linadi. Tayanch kompetensiya - bu o'z tavsifi va qo'llanilish darajasi bo'yicha ommaviy, asosiy kompetensiya esa, o'z tavsifi va qo'llanilish darajasi bo'yicha qaralayotgan mutaxassislikka mos keluvchi kompetensiyadir. Uni kasbiy kompetensiya deb ham atash mumkin.

Tayanch kompetentlik oliy pedagogik ta'limning har bir bosqichi uchun ta'lim bloklari va o'quv fanlari darajasida aniqlanadi. Tayanch kompetentlik tartibini belgilashda kasbiy pedagogik ta'limning asosiy maqsadlariga muvofiq ijtimoiy va shaxsiy tajribaning mohiyati, ijtimoiy jamiyatda kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida hayotiy ko'nikmalarni egallashga imkon beruvchi asosiy turlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nuqtai nazardan ular quyidagi kompetentlik turlariga bo'linadi:

1. Yaxlit-mazmunli kompetentlik. Bu talabaning qadriyatli yo'nalishlari bilan bog'liq, uning ijtimoiy borliqni his eta bilishi va tushunish qobiliyati, mustaqil hayot yo'lini topa olishi, o'zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o'rnini anglab yetishi, harakatlarni tashkil etishda aniq maqsadni belgilash hamda qaror qabul qilish malakasi, dunyoqarashi bilan bog'liq kompetentlik, u talaba uchun o'quv va boshqa vaziyatlarda o'zini aniqlash mexanizmini ta'minlaydi. Talabaning individual ta'lim yo'nalishi va uning hayotiy faoliyatining umumiy dasturi ana shu kompetentlikka bog'liq.

2. Ijtimoiy-madaniy kompetentlik. Talaba chuqur o'zlashtirishining zarur bo'lgan bilim va faoliyat tajribasi doirasi, milliy va umuminsoniy madaniyatlar xususiyatlari, inson va insoniyat hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari, oilaviy va ijtimoiy an'analarning madaniy asoslari, inson hayotida fan va dinning roli, ularning moddiy borliqqa ta'siri, turmush va dam olish borasidagi bilimlar, masalan, bo'sh vaqtni samarali tashkil etish usullarini bilishidan iborat.

3. O'quv-bilish kompetentligi. Bu talabaning o'rganilayotgan aniq ob'yektlar bilan bog'liq mantiqiy, metodologik va ijtimoiy faoliyati elementlaridan iborat bo'lgan mustaqil fikrlash kompetentliklarining to'plami bo'lib, unga maqsadni ko'ra

bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish, refleksiya, faoliyatga shaxsiy baho berish borasidagi bilim va malakalari kiradi. O'rganilayotgan ob'yektlarga nisbatan talabalar kreativ ko'nikmalar, ya'ni bilimlarni bevosita borliqdan olish, nostandart vaziyatlarda muammoni hal etishning harakat usullari va evristik metodlarini egallaydi.

4. Axborot olish kompetentligi. Audio-video ko'rsatuv vositalari va axborot texnologiyalari yordamida mustaqil izlanish, tahlil qilish va zarur axborotlarni tanlab olish, ularni tahlil etish, o'zgartirish, saqlash va uzatish mahorati shakllantiriladi. Ushbu kompetentlik talabaning o'quv fanlari asoslarini muhim axborotlar asosida o'zlashtirishini ta'minlaydi.

5. Kommunikativ kompetentlik. Ta'lim oluvchilar bilan o'zaro munosabatlar, ularning usullari, muloqot jarayonida ustuvor o'rin tutuvchi tilni o'zlashtirish, guruhlarda ishlash ko'nikmalari, jamoada turli xil ma'naviy- ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va o'tkazishni bilishni o'z ichiga oladi.

6. Ijtimoiy-faoliyatli kompetentlik fuqarolik (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil vazifasini bajaruvchi), ijtimoiy-mehnat sohasi (iste'molchi, xaridor, mijoz, ishlab chiqaruvchi huquqlari), oilaviy munosabatlar va majburiyatlar, iqtisod va huquq masalalari, kasbiy, shuningdek, shaxsiy mavqeini aniqlash borasidagi bilim va tajribalarni egallash (xususan, mehnat bozoridagi mavjud vaziyatni tahlil qilish, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni ko'zlab harakat qilish mahorati, mehnat hamda fuqarolik munosabatlarining odobini bilish) ni anglatadi.

7. Shaxsning o'z-o'zini takomillashtirish kompetentligi ma'naviy, motivatsion, intellektual va amaliy jihatdan o'z-o'zini rivojlantirish, irodaviy va hissiy jihatdan o'z-o'zini boshqara olishga qaratilgan. Talaba shaxsiy manfaatlari va imkoniyatlariga ko'ra faoliyat usullarini egallaydi, bu unga o'zida zamonaviy mutaxassisga xos bo'lgan shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirish, tafakkurini, madaniyati va xulqini shakllantirishga yordam beradi.

“Kommunikativ kompetentlik” tushunchasi bilan yaqin aloqador bo'lgan – “shaxsning kommunikativ yadrosi” tushunchasi mavjud. “Kommunikativ yadro” tushunchasi yaqinda paydo bo'lgan va ilmiy tadqiqot ishlarida zamonaviy psixolog A.A.Bodalev tomonidan birinchi marta qo'llanildi. Shaxsning kommunikativ yadrosi psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqilishi har bir insonda muloqotni yanada muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beruvchi asos mavjud. Bunday asos har qanday katta yoshli insonlarda, bolalar shaxsida ham mavjud bo'lib, kommunikativ yadrosiga shaxsiy xususiyat va sifatlar kirishi mumkin.

Oliy ta'lim talabalarini kasbiy kompetentligining shakllanishi nafaqat o'quv predmetlari ro'yxati, balki, fanni o'zlashtirish jarayonida shakllanadigan kasbiy

ko'nikma va bilimlar, shuningdek, talabaniing ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotdagi faol o'rnidan iborat ta'lim mazmuni orqali amalga oshiriladi. Buning barchasi majmuaviy holda, bo'lajak pedagog shaxsini shunday tarbiyalaydiki, u o'z-o'zini rivojlantirish va o'z komilligi ustida ishlay olish usullariga ega bo'ladi, bu esa, o'z vaqtida pedagogga "inson-inson" tizimida kasb ustasi - sub'yekti sifatida samarali faoliyatni ta'minlaydi.

Oliy ta'lim talabalarini kasbiy kompetentligini ta'riflashga turlicha yondoshuvlar mavjud. Masalan, N.F. Talizining nuqtai nazaricha, u uchta asosiy tarkibiy qismlarga (sifatlar, bilimlar, ko'nikmalar) mos kelishi kerak.

Ularga quyidagilar kiradi:

Sifatlar: ishga munosabatni ifodalovchi: mehnatsevarlik, e'tiborlilik, ijodiy yondoshuv; hatti-harakat va faoliyatning umumiy ma'romini tavsiflovchi: ijrochilik, mustaqillik, so'ziga sodiqlik, obro'lilik, faollik va shijoatlilik; aqliy qobiliyatlar: egiluvchanlik, zukkolik, uzoqni ko'ra bilishlik; ma'muriy-tashkiliy: ish muhitini yaratish ko'nikmasi, insonlarga rahbarlik qilish ko'nikmasi, jamoani himoya qilish, insonlarni farqlay olish, ularni ishontira olish ko'nikmasi; insonlarga munosabatni tavsiflovchi: rostgo'ylik, tarbiyalilik; o'ziga munosabatni tavsiflovchi: talabchanlik, kamtarlik, dadillik, mukammallik.

Bilimlar: o'z mutaxassisligi bo'yicha kasbiy, umummadaniyat, kasbiy faoliyat haqida ma'lumotlilik.

Ko'nikmalar: qo'yilgan masalalarni yechish, adabiyotlar bilan ishlash, faoliyatni rejalashtirish.

Bu ro'yxat faoliyat turiga qarab to'ldirilishi yoki qisqartirilishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining quyidagi asosiy kompetensiyalari ajratiladi: o'quv-bilish, axborotli, kommunikativ, ijtimoiy-foydali, shaxsiy o'z-o'zini takomillashtirish. Bularning barchasi bitiruvchiga kasbiy bilim, ko'nikma va keyingi hayotda faoliyat usullari majmuasini ongli ravishda qo'llash imkonini beradi.

Kompetentlik - insonning faoliyatli tavsifi, shuning uchun uning tasniflanishi eng avvalo, faoliyat tasnifiga mos bo'lishi kerak. Umumiy holda bular mehnat, o'quv, o'yin va kommunikativ kompetentliklar. Bularga yana quyidagilarni qo'shimcha qilish mumkin:

- kompetentlikni faoliyatning yo'naltirilgan ob'yekti bo'yicha tasniflash, u «inson-inson», «inson-texnika», «inson-badiiy obraz», «inson-tabiat», «inson- belgili tizim» sohaslarida kompetentlikni beradi;

- kasblarning alohida sinflari va guruhlari sohasidagi kasbiy kompetentlik;
- aniq faoliyat (mutaxassislik) dagi predmetli kompetentlik.

Jamiyatning turli sohasida esa quyidagi maxsus kompetentliklar ham talab etiladi: maishiy xizmat sohasida, san'at sohasida, sport sohasida va boshqalar.

Kasbiy kompetentlik tizimini shakllantirish holati, sifat va miqdoriy jihatidan o'zgarishlar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lish uchun axborot sharoitlarini yaratish sifatida pedagogik monitoring xizmat qilishi mumkin. Pedagogik monitoring talabani shaxsi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish maqsadida sosiologik, psixologik va bajaruvchilik monitoringini birlashtiradi. Talabani shaxsini o'rganishga bunday majmualiy yondoshuv, avvalambor, mavjud real o'quv imkoniyatlarni, ya'ni ta'lim olganlik darajasi, o'qitilishi, bilish va shaxsiy qiziqishlar, o'qish ma'nosi va sust o'zlashtirishning didaktik sabablarini o'rganish, talabalar va pedagoglarning ta'lim jarayoni bilan qoniqish darajasi, ta'lim oluvchilarning emotsional holati, o'zaro munosabatlar xarakteri va boshqalarni amalga oshirishga yo'naltiriladi.

U pedagogik kompetentlik tuzilmasida quyidagi uchta tashkil etuvchini ajratgan: faoliyatli, kommunikativ va shaxsiy. L.M.Mitina tomonidan taklif etilgan pedagogik kompetentlikni tuzilmashtirishdan kelib chiqqan holda, biz, bo'lajak mutaxassislar uchun egallanish darajasi pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan quyidagi kompetensiyalar majmuasi yetarli va zarur deb hisoblaymiz:

- faoliyatli yoki maxsus kompetensiya (bilim, ko'nikma, malaka va pedagogik faoliyatni amalga oshirishning individual usullari);

- shaxsiy yoki kasbiy kompetensiya (kasbiy o'z-o'zini takomillashtirish va o'zo'zini amalga oshirishga oid bilim, ko'nikma va malakalar);

- kommunikativ kompetensiya (pedagogik faoliyatni ijodiy amalga oshirishga oid bilim, ko'nikma va malaka).

Professionallik va kompetentlik tushunchalari umumiy xususiyatlarga ega. Shuni ta'kidlash kerakki, har doim ham belgilangan talablar va standartlarga to'liq mos keladigan odamlar chinakam professionallar bo'lavermaydi, sabab, ba'zilari bilimlarni amalga qanday qo'llashni bilishmaydi, demak, bunday pedagogik faoliyat samarasiz bo'lib qolaveradi.

XULOSA

Xulosa o'rinda aytish kerakki kommunikativ o'zini o'zi takomillashtirish maqsadi aniq, ammo motivlar turlicha bo'lishi mumkin. Insonparvar yo'nalgan o'qituvchi uchun kommunikativ o'zini o'zi takomillashtirish nafaqat o'zi uchun o'zini o'zi yaxshilashda, balki samarali o'zaro munosabatni amalga oshirishning asosiy sharti sifatida kechishi kerak bo'lib, bu bolalarning rivojlanishiga, ularning individualliklari va o'ziga xosliklarini saqlashga yordam beradi. Shuning uchun

kommunikativ o‘zini o‘zi rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlar katta ahamiyatga egadir. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari amaliy yondashuv orqali kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil qilishning metodik ta‘minotini ishlab chiqishni taqozo qildi. O‘quv mashg‘ulotini axborot, o‘zini o‘zi anglash va amaliy kabi uchta blokda qurish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. L.V.Klimberi, N.V. Yadrova, R.M. Nurjanova, Talabalarning kognitiv faolligini shakllantirishga zamonaviy yondashuvlar // Fan va ta‘limning zamonaviy muammolari. - 2017. - 6-son;
2. G.I. Shchukin. Talabalarning kognitiv qiziqishlarini shakllantirishning pedagogik muammolari: darslik /. - M.: Pedagogika, 2008. -- 296 b.
3. Okhunova, D. K. (2022, October). APPROACHES TO EXPANDING THE POSSIBILITIES OF COGNITIVE ACCEPTANCE OF PROFESSIONAL KNOWLEDGE OF FUTURE TEACHERS. In *INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS*. (Vol. 1, No. 5, pp. 26-32).
4. Kahhorjonovna, O. D. (2022). Approaches to Preparing Future Teachers for the Organization of Cognitive Processes in General Secondary Schools. *Miasto Przyszłości*, 29, 6-7.
5. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA‘LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1), 537-544.
6. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science*.–2019.
7. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, 1(1), 15-16.
8. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.
9. <https://natscience.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/2982>

O‘SMIRLIK DAVRI

Sharipova Odinoxon Akmal qizi

Navoiy viloyati Xatirchi tumani 33-umumiy o‘rta ta’lim
maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o‘smirlik davrida o‘z-o‘ziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari, ularning ong va dunyoqarashining shakllanishi, o‘smirlik yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ular bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikma-malakalarini rivojlantirish masalalariga bag‘shlanadi.

***Kalit so‘zlar:** o‘smir, yetakchi faoliyat, muloqot, psixologik yangilik, o‘z-o‘ziga baho berish, jinsiy yetilish jarayoni, o‘spirinlik davriga o‘tishdagi inqiroz.*

ADOLESCENT PERIOD

Sharipova Odinoxon Akmal kizi

Practitioner psychologist of the 33th comprehensive school of
Khatirchi district of Navoi region

ABSTRACT

This article is devoted to the development of the self-evaluation system during adolescence, the formation of their consciousness and worldview, the development of skills for working with adolescents, taking into account their age and psychological characteristics, and solving problem situations. will be done.

***Keywords:** adolescent, leadership activity, communication, psychological innovation, self-evaluation, sexual maturation process, crisis in transition to adolescence.*

ПОДРОСТКОВЫЙ ПЕРИОД

Шарипова Одинахон Акмал кизи

Практический психолог 33-й общеобразовательной школы
Хатырчинского района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена развитию системы самооценки в подростковом возрасте, формированию у них сознания и мировоззрения, развитию навыков работы с подростками с учетом их возрастных и психологических особенностей, решению проблемных ситуаций.

***Ключевые слова:** подросток, лидерская деятельность, общение, психологическая инновация, самооценка, процесс полового созревания, кризис перехода в подростковый возраст.*

KIRISH

Kichik maktab yoshining oxiriga kelib an'anaviy ta'lim tizimida chuqur motivatsion inqiroz kuzatiladi (ba'zan uni motivatsion vakuum ham deb ataladi). Bunda yangi ijtimoiy pozitsiyani egallash bilan bog'liq motivatsiya yo'qoladi (o'qish hayotiy majburiyatlardan biriga aylanadi), o'qishning mazmunli motivlari mavjud bo'lmaydi, shakllanmagan bo'ladi. Inqiroz belgilari quyidagilarda namoyon bo'ladi: maktabga umuman salbiy munosabat, unga borish majburiy emas, o'quv topshiriqlarini bajarishni istamaslik, o'qituvchilar bilan nizolashishlar. Bola o'quv faoliyatida qanchalik kam muvaffaqiyatga erishgan bo'lsa, unga shunchalik og'ir tuyuladi. Maktabda o'quvchining barqaror mavqei shakllangan bo'ladi, ayniqsa qulay bo'lmagan mavqe o'smirlik davriga o'tishda ham saqlanib qoladi. Boshlang'ich sinf davrida bilim, malaka va ko'nikmalarning yetishmasligi tufayli hal qilinmagan qiyinchiliklar o'smirlik davriga o'tishda yanada chuqurlashadi. Bola hal qilishi zarur bo'lmagan, muammolar, topshiriqlarga duch keladi. (O'zini tekshirish va boshqalar bilan solishtirish, har xil o'qituvchilarning talablariga, ta'limning yangi sharoitlariga moslashish). Shunday qilib, rivojlanishning ijtimoiy vaziyatini qayta qurishda turli topshiriqlarni bajarishning asosiy sharti sifatida o'z xislatlari va ko'nikmalariga, "o'ziga yo'nalganlik" vujudga keladi. Bolalar xarakterida kattalikka intilish kuzatiladi. Tengdoshlari bilan muloqot shaxsiy rivojlanishning ko'p jihatlarini belgilay boshlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta'lim to'g'risida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. "Endi o'smir bola emas, biroq katta ham emas" ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O'smirlik — bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik

taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga yetish davri bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Bu bosqichlar o'smirlik yoshini ikki xil davrga — kichik o'smirlik davri va katta o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda o'smir o'zini "bola"lardan ajratib, endi o'zini kattalar olamiga mansubligini ta'kidlamochidek bo'ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o'smirlarning asosiy xarakteristikalarini hisoblanadi. Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bolishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi o'zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar. O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funktsiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o'zi bilan o'rtoq bo'lgan bir guruh tengdoshlariga bog'liq bo'lmay qoladi. O'rtoqlari o'smirda o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o'ylab ko'rishga uni majbur qilmoqchi bo'lganlarida ham u bemalol rad javobini berishi va o'z fikrida qat'iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o'zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o'z xatti-harakatlarini o'zi tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o'smirlar hayotiga xos xususiyatlardir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obrularini ko'radilar hamda havas qiladilar. O'smirda katta yoshli odam bo'lishga yoki hech bo'lmaganda katta yoshli odam bo'lib ko'rinishga qiziqish, intilish paydo boladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo'lib ko'rinadi. O'smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o'zaro mos kelmasligi o'smirlar bilan ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa murabbiylari o'rtasida qarama-

qarshilikni keltirib chiqaradi. O‘smir o‘zining juda ko‘p istaklari, “xohlayman”larini amalga oshirishga intiladi: katta yoshli odamlar ega bo‘lgan hamma narsalardan foydalanishga, erkin, mustaqil va ozod bo‘lishga intiladi. Tevarak-atrofdagi odamlarga o‘zining ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatish uchun u kuchli, qo‘rqmas va epchil bo‘lishga intiladi. Tarbiyachilar ham o‘z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo‘lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarining faqat “kerakligi» uchun shunday bolishini istaydilar. Ana shunday “xohlayman” va “kerak” o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ba‘zan oilada, maktabda keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Tarbiyalangan odamda “xohlayman” faqat “kerak”ni bajarish orqaligina amalga oshiriladi. Agar o‘smir bola tushunishga o‘rgatilmagan bo‘lsa va “kerak” bo‘lgan narsani bajarishga odatlanmagan bo‘lsa, u o‘zboshimchaligini namoyon qilish orqali tarbiyachilarning talablariga qarshilik qiladi hamda o‘zining shaxsiy asoslanilmagan xohishlari asosida ish tutadi. O‘smirning yangi huquqlarga da‘vosi, avvalo, kattalar bilan o‘zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo‘ladi. O‘smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko‘rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo‘naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo‘ladi va norozilik bildiradi. O‘smirda o‘z qadrini bilish hissi paydo bo‘ladi va u o‘zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo‘lmagan inson, deb biladi. Bolalikdagi kattalar bilan bo‘lgan munosabat haqidagi fikrlari o‘zgaradi va uning o‘z kattaligi darajasi haqidagi tasavvurlari bilan mos kelmay qoladi. U kattalar huquqini cheklaydi, o‘zinikini esa kengaytiradi. Kattalarning o‘z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da‘vo qiladi, ya’ni kattalar bilan ma’lum teng huquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi. O‘smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya qilish xosdir. Ko‘pincha ular o‘zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar. O‘smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari ham mumkin. O‘smir katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o‘zini noqulay his qiladi. Psixik rivoji jihatidan bolalarga yaqin, lekin ehtiyojlari jihatidan kattalarga yaqin bo‘lgan o‘smirda juda ko‘p noqulay va tashvishga tushuvchi holatlar bo‘ladi va ular o‘smirda krizisni yuzaga keltirib chiqaradi. Bu krizis o‘smirning ma’naviy o‘sishi, shuningdek, psixikasidagi o‘zgarishlar bilan ham bog‘liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o‘zgaradi, o‘zining yaqinlari, do‘stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o‘zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko‘pgina o‘smirlarda o‘zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o‘zi haqidagi mavjud

fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirning asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri inqirozi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti o'smirda ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi — bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq. O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlarsa, bunday hollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o'rganib qolishlari mumkin. O'smirlik davridagi barcha nomunosib harakatlar bir onda o'tib ketadigan xohishlarning ko'pligidan va kelib chiqadigan oqibatni nihoyatda yuza tarzda ko'ra bilishlikdan kelib chiqadi. Deyarli barcha zararli xohishlar oldin zararsiz va yengillik bilan amalga oshiriladigandek bo'lib ko'rinadigan ko'ngil ochish tarzidagi ishlardan boshlanadi. Aslida esa bu ishlarni amalga oshirishga o'smirlarning imkoniyatlari yetmaydi. Bunga shaxs taraqqiyotining tabiiy ehtiyojlari ta'sir qiladi. Agarda o'smir bolalar faqat bajara oladigan ishlarni qilganlarida edi, ular o'zlarining psixik xususiyatlarini rivojlantira olmagan bo'lar edilar. O'smirlar, o'zlarining turli xil xohishlarini bevosita qondirishdan bo'lak narsani ko'ra olmaydilar va bunday xohishlar xatarli oqibatlarga tomon yo'llaganda o'zlarini vaqtida to'xtatib qola olmasliklari ham mumkin. O'quvchilarni o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan ko'ra bilishga va o'zlarini tuta bilishga o'rgatish tarbiyachilarning asosiy vazifasidir. O'smirlar haddan tashqari g'ayratli va besaramjon bo'ladilar, ular uchun bekorchilik juda og'irdir, bir xil tarzidagi ishlardan tezda toliqadilar, bir xildagi ish bilan qiziqmay qo'yadilar, bu esa ularning ta'lim jarayonlari muvaffaqiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Binobarin, o'smirlarga muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiya berishda ularni turli faoliyatlarga qiziqtirish va turli xil foydali mashg'ulotlarga jalb qilish hamda qiyinroq, lekin kuchlari yetadigan ishlar bilan shug'ullantirish nihoyatda muhimdir.

“O‘smirlik yoshining mohiyati shundan iboratki, o‘smir birmuncha faolroq ijtimoiy muhitga yetilgan bo‘lib, bolalik chog‘ida vujudga kelgan eski munosabatlarni buzib, ana shu muhit uchun kurasha boshlaydi”. Har bir o‘smir muvaffaqiyatli ishlar bilan tevarak-atrofdagi odamlar o‘rtasida o‘z shaxsini tasdiqlashga intiladi. Kattalar o‘smirlarning foydali jamoa ishlarida muvaffaqiyatga erishishlarida yordam berishlari va bu bilan ularning o‘z qadr-qimmatlarini namoyon qilishlariga imkon berishlari lozim. Aks holda ular boshqalarning oldida o‘zlarini yuqori qo‘yishlari, bepisandlik qilishlari mumkin. Buni ular o‘zlarining qadr-qimmatlari tan olinmaganligi yoki kamsitilganligiga qarshi chiqib, salbiy ishlar va xatti-harakatlar orqali amalga oshirishlari mumkin bo‘ladi. O‘smirlar nihoyatda taqlidchan bo‘lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo‘ladi. Ular tashqi ta’sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo‘ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik ham xosdir. Tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik o‘smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo‘ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, ustozlarning to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatishlariga qaramay, o‘z fikrlarini o‘tkazishga harakat qiladilar. O‘smirlarga farosatlilik, tejamkorlik, ehtiyotkorlik va uzoqni ko‘ra bilishlik kabi psixik xususiyatlar hali yetishmaydi. Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruhida o‘smir o‘zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo‘ladi. O‘smir o‘z guruhiga bog‘liq va qaram bo‘lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo‘shilishiga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo‘ladi. Guruh ko‘pincha o‘smirda “biz” hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustahkamlaydi. O‘smir yoshdagi bola uchun do‘st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O‘smirlik davrida do‘stlik juda qadrlil hisoblanadi. Do‘stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo‘lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o‘smir do‘stlarning holahvol so‘rashishi va ko‘rishishlarida (qol berib, quchoq ochib ko‘rishish) birga o‘tirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko‘rinadi. Ko‘pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, o‘smirlarning shaxs bo‘lib shakllanishida, hamkorlikdagi harakatlarning izi inson qalbi va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi. O‘smir yoshlarning xulq-atvori va faoliyatlarida ba’zan o‘zlarining kuchlari yetmaydigan qarama-qarshiliklar paydo bo‘ladi. Asosiy qarama-qarshilik juda ko‘p orzu-tilaklarni vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jismoniy, ma’naviy va moddiy ehtiyojlar bilan ularni qondirish uchun nihoyatda cheklangan hamda ko‘p jihatdan yetarli bo‘lmagan imkoniyatlari o‘rtasidagi qarama-qarshilikdir. O‘smirning o‘z kuchiga to‘la ishonmasligi uni butun vositalar bilan shunchaki o‘zini katta kishi bolib qolganligini ta’kidlashga majbur qilibgina qolmay, shu bilan birga bu tuyg‘uni yetarli baholay olmaslik holatini ham vujudga keltiradi. Bu o‘z navbatida kattalarga qo‘pol

munosabatda bo'lish va agressivlikni hamda ota-onalar bilan o'qituvchilarning maslahat va talablarini pisand qilmaslik kabi xulq-atvor alomatlarini ham keltirib chiqaradi. "Oltinchi sinf muammolari"ga bag'ishlangan tadqiqot ishida shu yoshdagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari va turli xil fanlar bo'yicha o'zlashtirishning pasayishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarning o'sib borishi quyidagicha namoyon bo'lgan: oltinchi sinf o'quvchilari to'rtinchi sinfga nisbatan 6 marta ko'proq qaysarlik qilishlari, 10 marta ko'proq o'qituvchilarga qarshilik ko'rsatishlari, 7 marta ko'proq boshqalar irodasiga to'sqinlik qilishlari, 9 marta ko'proq boshqalar kamchiliklariga e'tibor berishlari, 5 marta ko'proq faqat o'z xohish-istaklariga bo'ysunishlari va nihoyat 42 marta ko'proq o'z xatti-harakatlari motivlariga ega bo'lmasliklari aniqlangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma'lum darajada yoldan ozgan o'smirda ham bo'ladi. O'smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko'pchilik o'smirlar boshqalardan yomonroq bo'lishni xohlamaydilar va o'z muhitida ko'zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O'smirlarning hammasi g'ayratli va faoldirlar, biroq, o'zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo'naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish kerak. O'smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka intiladilar. Ammo ko'pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo'lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta'minlash kerak. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, o'smirlar psixikasida ijobiy tomonlar yetarli darajada mavjuddir. Bu ijobiy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish, salbiy ishtiyoq, mayl, ishlar va xatti-harakatlarni yo'qotish kerak. Katta o'smirlar asta-sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti-harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko'ra boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tuta bilish, matonat paydo bo'ladi, qarorlari birmuncha qat'iy bo'la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o'zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko'ra ko'proq sog'lom fikrga asoslanadigan bo'ladilar. Ularning ichki kechinmalari va hayajonlari endi irodaviy nazoratga bo'ysundirilgan bo'ladi. Lekin axloqiy va estetik hislarning taraqqiyoti tufayli ichki kechinmalari va hayajonlari yanada kuchliroq bo'ladi. Kattalarga nisbatan qo'pol munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqei, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga

keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yoli bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin.

REFERENCES

1. Ta'lim to'g'risida. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O'zbekiston, 2020.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 2017.
3. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya». — T.: TDPU. 2009.
4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. — T.: Sharq. 2000.
5. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. — T.: Fan. 2003.
6. Халперн Д. Психология критического мышления. Питер. 2000.
7. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
8. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
9. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
10. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 732-737.*
11. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(6), 9-14.*
12. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 25), 363-373.*
13. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1), 451-455.*
14. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНING АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 864-871.*
15. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(6), 1477-1483.*

O‘SPIRINLIK DAVRIDAGI PSIXOLOGIK O‘ZGARISHLAR

Abdurahmonova Guljahon Faxriddinovna

Navoiy viloyati Xatirchi tumani 33-umumiy o‘rta ta’lim
maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘spirinlik davrining psixik xususiyatlari, bu davrdagi aqliy va emotsional rivojlanish, shaxs xususiyatlari yoritiladi. Ularning ong va dunyoqarashining shakllanishi, o‘spirinlik yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ular bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikma-malakalarini rivojlantirish masalalariga to‘xtalinadi.

***Kalit so‘zlar:** Pedagogika, psixologiya, ilk o‘spirinlik, o‘spirinlik, intellektual rivojlanish, yetakchi faoliyat, muloqot, emotsional rivojlanish, yangi psixologik tuzilma.*

PSYCHOLOGICAL CHANGES DURING ADOLESCENCE

Abdurahmonova Guljahon Faxriddinovna

Practitioner psychologist of the 33th comprehensive school of
Khatirchi district of Navoi region

ABSTRACT

In this article, the mental characteristics of adolescence, mental and emotional development, personality characteristics during this period are highlighted. The formation of their consciousness and worldview, taking into account the age and psychological characteristics of adolescent children, working with them, and developing the skills to solve problematic situations will be discussed.

***Keywords:** Pedagogy, psychology, early adolescence, adolescence, intellectual development, leadership activity, communication, emotional development, new psychological structure.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Абдурахмонова Гулжахон Фахриддиновна

Практический психолог 33-й общеобразовательной школы
Хатырчинского района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье выделены психические особенности подросткового возраста, психическое и эмоциональное развитие, особенности личности в этот период. Речь пойдет о формировании их сознания и мировоззрения с

учетом возрастных и психологических особенностей детей-подростков, работе с ними, развитии навыков решения проблемных ситуаций.

Ключевые слова: Педагогика, психология, юношеский возраст, подростковый возраст, интеллектуальное развитие, лидерская деятельность, общение, эмоциональное развитие, новая психологическая конструкция.

KIRISH

Ilk o'spirinlik davri "kamolot bo'sag'asi" deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi. Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. 15-16 yoshdan 23 yoshgacha bo'lmoqda. Bunda ilk o'spirinlik 15-18 yosh, o'spirinlik 18-23 yoshdagi yigit va qizlarni o'z ichiga oladi. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa omillar ijtimoiy sharoitlarga bogliqdir. Ilk o'spirinlik yoshidagi bolalar bu 15 yoshdan 17-18 yoshgacha bo'lganlardir. O'spirinlik — bu odamning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi davri, fuqaro va vatanparvarning ma'naviy sifatleri tarkib topadigan davrdir. Faol ijtimoiy hayot, o'qishning yangi xarakteri (mustaqil bilim olish) yigit va qizlarda dunyoqarashning shakllanishiga, ularda mustaqillik va burch hissining tarkib topishiga, bilimning turli sohalarida ularning ijodiy qobiliyatini avj oldirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Rus psixologi L.I.Bojovich ilk o'spirinlik davrida shaxs motivatsion sohasining rivojlanishiga urg'u beradi: o'quvchilarning hayotda o'z o'rnini va ichki pozitsiyasini aniqlashi, dunyoqarashning shakllanishi va uning bilish faoliyatiga, o'z-o'zini anglashga va axloqiy ongga ta'siri nazarda tutiladi. Ilk o'spirinlar mustaqil hayot sohasida yaqin istiqbolga ega bo'lar ekanlar, o'zlarining hayot yo'llarini belgilab olishga, bundan buyongi mehnat faoliyatlarining aniq istiqbollari aniqlab olishga, o'zlarining kelgusi ixtisoslarini tanlashga intiladilar. Shu munosabat bilan kasb-hunarga oid qiziqishlar tarkib topadi va yanada barqarorroq bo'lib qoladi, yigit va qizlar o'z kelajaklari haqida jiddiyroq o'ylay boshlaydilar. Ilk o'spirinlik davridagi jismoniy rivojlanish ustida to'xtalib o'tamiz, bu narsa quyidagi sabablarga ko'ra muhimdir. Jismoniy rivojlanishning ayrim xususiyatlari ilk o'spirin shaxsining ayrim sifatleri rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi va uning bundan keyingi hayot faoliyati sohasidagi imkoniyatlarini

bir qadar belgilab beradi. Birinchidan bu o‘rinda kasb tanlash nazarda tutiladi, bu esa ma’lum darajada yigit va qizlarning individual jismoniy tuzilishi xususiyatlariga ham bog‘liqdir. Ikkinchidan, jinslarning o‘zaro mayli ta’sir ko‘rsatadiki, bunda jismoniy rivojlanish xususiyatlari ancha muhim rol o‘ynaydi. O‘zining jismoniy kuchini va jozibadorligini, sog‘lomligi va mukammalligini his etish yigit va qizlarda o‘ziga ishonch, dadillik, tetiklik, optimizm va xushchaqchqlik singari sifatning tarkib topishiga ta’sir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta’lim to‘g‘risida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo‘llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ilk o‘spirinlarning bilish jarayonlari shunday darajaga yetadiki, kattalar bajaradigan barcha aqliy ishlarni bajarishga amaliy jihatdan tayyor bo‘ladilar. Ularning bilish jarayonlari murakkab va egiluvchan bo‘lib boradi. Ular bu yoshga kelib jiddiy ishlarga ko‘p vaqtlarini ajrata boshlaydilar, dam olish va o‘yin-kulguga juda kam vaqt ajratadilar. Ularning barcha bilish jarayonlari, jumladan, xayol, xotira, nutq, tafakkur rivojlanadi. Ilk o‘spirinlik yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlari turli nuqtayi nazarlarni tahlil etishga va bu masala bo‘yicha har tomonlama fikr yuritishga yordam bera oladi. Bilishga qiziqishning rivojlanishi, o‘qishga ongli munosabatda bo‘lishning o‘sishi bilish jarayonlarining ixtiyoriyligini, ularni boshqara olish mahoratini yanada rivojlantirishga undaydi. Bu yosh davrining oxiriga borib, o‘quvchilar o‘zlarining bilish jarayonlarini to‘la-to‘kis egallab oladilar, ularni hayot va faoliyatning muayyan vazifalariga bo‘ysundiradilar. Ular axloqiy va siyosiy va boshqa mavzular bo‘yicha erkin fikrlaydilar. Ilk o‘spirinlarga umumiydan xususiyga, xususiydan umumiyga xulosa chiqarish, ya’ni induksiya va deduksiya xosdir. Ilk o‘spirinlar ko‘pchilik ilmiy tushunchalarni o‘zlashtiradilar, turli masalalarni yechish jarayonida ulardan foydalanishni o‘rganadilar. Bu esa ularda nazariy yoki so‘z-mantiq tafakkurning rivojlanganligini bildiradi. Kuzatish aniq maqsadga qaratilgan va yanada sistemali bo‘lib boradi. Shaxsning kuzatuvchanlik xususiyati rivoj topadi. Shu bilan birga N.D.Levitov ko‘rsatib o‘tganidek, o‘spirinlar o‘z kuzatishlarida parishonxotir bo‘lmaliklarini, kuzatishni o‘z oldilariga qo‘yilgan vazifalarga bo‘ysundirishlarini, yetarli darajada to‘plangan faktlar to‘planmaguncha xulosa chiqarishga shoshilmasliklarini nazorat qilib borish zarur. Ilk o‘spirinlarning o‘quv faoliyati ularning faolligi va mustaqilligiga ancha yuqori talablar qo‘yadi. Akademik

litsey va kasb-hunar kolleji dasturida belgilangan materiallarni o'zlashtirish uchun nazariy tafakkur rivojlangan bo'lishi hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini egallash zarur. Xotirani rivojlantirishda mavhum so'z-mantiq xotira, ma'nosiga tushunib esda olib qolishning roli sezilarli darajada ortadi. Garchi ixtiyoriy xotira ustunlik qilsa-da, ixtiyorsiz esda olib qolish ham ilk o'spirinlar tajribasidan chiqib ketmaydi. U faqat o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi, ilk o'spirinlarning qiziqishlari, xususan ularning bilishga oid va kasb tanlashga oid qiziqishlari bilan ko'proq boglanadi. Shu bilan birga faol ravishda bilim egallash, o'qish va jamoat faoliyatida har holda ixtiyoriy xotira yetakchi rol o'ynaydi. So'zma-so'z yodlab olish alohida hollarda zarur ekanligini o'quvchilar yaxshi tushunadilar. Ilk o'spirinlar esda olib qolish usullaridan — rejalarni va tekstning sxemalarini, konspektlarni tuzish, asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish va ostiga chizish, ilgari ma'lum bo'lgan fikrlarga taqqoslash, solishtirish usullaridan o'smirlarga qaraganda beqiyos darajada keng suratda foydalanadilar. Ular esda olib qolishga alohida-alohida yondashadilar. 387 Qiziqishlarning differensiyalashganligi diqqatning tanlovchanligini, ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatning roli ancha ortishini belgilab beradi. Ilk o'spirinlarda ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat bilan bir qatorda ixtiyoriy diqqatning ham ahamiyati ortadiki, ular o'quv materialini bilan bevosita qiziqmasdan, o'rganilayotgan hodisalarning hayotiy ahamiyatini tushunib, unga diqqatlarini qaratadilar. Diqqatni ko'chirish va taqsimlash qobiliyati sezilarli ravishda rivojlanib, takomillashib boradi. Xususan, diqqatni taqsimlash bir vaqtning o'zida o'qituvchining tushuntirgan narsalarini ham tinglash, ham yozib borish, o'z javobining mazmunini kuzatib borish mahoratining shakllanishida o'z aksini topadi. Ilk o'spirinlar o'quv ishlari jarayonida o'zlariga ta'sir qiladigan chalg'ituvchi narsalarga o'smirlardan ko'ra ko'proq qarshi turishga, bardosh berib yengishga qobildirlar. Ilk o'spirinlarning ayrimlarida diqqatning tanlovchanligi shu narsada ham ko'rinadiki, ular o'quv materialini idrok qilar ekanlar, hamma vaqt uning ahamiyatiga baho berishga, uni amaliy jihatdan ahamiyatliligi nuqtayi nazaridan idrok qilishga harakat qiladilar. Agar unga material muhim bo'lib tuyulmasa, u o'z diqqatini susaytiradi. Shunisi qiziqki, diqqatning bu o'ziga xos harakati ko'pincha atayin ro'y bermaydi. Odatda ilk o'spirinning diqqati shu sohadagi muayyan bilimlarni amalda tatbiq etish haqida gap borgan vaqtdagina ixtiyorsiz ana shu predmetga qaratiladi. Bu yoshdagi o'spirinlar atrofdagi turli voqea-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularni tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlari mulohaza yurgizib, qidirish jarayonining o'zi ko'proq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar bo'yicha bahs va munozaralar yuritishga va o'zlarining fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. Bu davrda bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va

uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o'spirinlar to'la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'lgan bilimlarini tahlil eta oladilar. Ular endi bemalol axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda bahslasha olib, o'z munosabatlarini bildira oladilar. O'spirinlik davrida bolalar juda ko'p ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yechishda foydalana oladilar. O'spirinning o'z-o'zini anglashi o'quv, mehnat va muloqot motivatsiyalarining o'zgarishida o'z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu rivojlanish O'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib, juda ko'p bolalarda o'z faoliyatlarini oldindan rejalashtirish layoqati yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarish ham o'spirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. O'spirinning o'quv mashg'ulotiga munosabati o'z xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagi o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi munosabatidan tubdan farq qiladi. Ular voyaga yetib boradilar, ularning tajribasi ortadi; ular mustaqil hayot bo'sag'asida turganliklarini anglaydilar. O'quvchilarning o'qishga ongli qarashi kuchayadi, bu qarash bevosita hayotiy ma'no kasb etadi. Ilk o'spirinlar jamiyatning kelajakdagi mehnat hayotida to'laqonli ishtirok etishning zaruriy sharti bilim, ko'nikma va malakalarning mavjud fondi ekanligini, hosil qilingan mustaqil bilim egallash ko'nikmalari ekanligini aniq ravshan his qiladilar. Bilimlarga ehtiyoj sezish hozirgi vaqtda ilk o'spirinlarning xarakterli xususiyatlaridan biridir. O'quv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o'zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning o'qishga munosabati ham o'zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar. O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish ko'lami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, mantiqiy xotirasi, esda olib qolishining oqilona yo'li sifatida ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado eta boshlaydi. Mazkur pallada o'spirinlarning tafakkuri tobora mantiqiy, faol, mustaqil va ijodiy xususiyat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'quvchilarning nutq madaniyati rivojlanadi. O'spirin turli janrdagi adabiy asarlarni o'qishi, tushunishi orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish va munozaraga kirishish, nazariy fikrlash hamda o'z-o'zini tahlil qilishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining sifatiga uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi,

tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarak-atrofdagi voqelik to'g'risida qancha miqdorda mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda esa, moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari, ularning o'zaro bog'lanish va munosabatlari o'spirinning fikrlash faoliyatida to'liq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi va chuqurligi sifatlari bilan bog'liq bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda o'spirinning shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi, bu vazifalarni hech kimning yordamisiz, oqilona usullar bilan mustaqil hal qilish xususiyatini tushunish kerak. Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orqada bo'lib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrofdagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hodisa va faktlarni yodlab oladilar. Bolalarni aqliy jihatdan rivojlantirish uchun o'qish faoliyatlarida faollashtirish va ularning bilimlarini ongli ravishda o'stirib borish kerak. Ta'limda onglilik o'quvchining yuqori darajadagi faolligi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol faoliyat ko'rsatib o'zlashtirganda, o'quvchilar bu bilimlarni yaxshi tushunibgina qolmay, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ham o'rganadilar. O'quvchilarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish muhim va zarurdir. Bu o'rinda o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda rivojlantirish lozim. O'spirinlarning aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir. O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga kirishishga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtayi nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarini uning fikrlashi, mustaqil o'ylashi, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarishi, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir. O'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarni bildirishi, muammo yuzasidan bahslashuvi insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi tanqidiy tafakkurning aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa o'spirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. O'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylik darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona, tanqidiy nuqtayi nazardan qarashni o'rgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishi o'quv

materiallarini puxta o'zlashtirishga, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. Hodisalar to'g'risida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi. O'spirinning qobiliyati va iste'dodi ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga qo'shib ketadi. Demak, maktabda o'tiladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni mustaqil holda tushunishga olib keladi. Shaxsning bilish jarayonlari uning emotsiyalari bilan bog'liq. O'smirlik davridagi kuchli emotsional reaksiyalar garmonal va fiziologik jarayonlarga bog'liq. O'smir va o'spirinlardagi emotsional reaksiyalar faqat garmonal o'zgarishlarga bog'liq bo'lib qolmay, balki ijtimoiy omillar va tarbiya sharoitlari, individual-tipologik farqlarga ham bog'liq. Katta bo'lishdagi psixologik qiyinchiliklar, "Men" obrazi va intilish darajasi orasidagi qarama-qarshilik kabi o'smirlarga xos bo'lgan emotsional zo'riqish, ilk o'spirinlik davrida ham saqlanib qoladi. Shunday qilib, ilk o'spirinlarning emotsiyalari, intellekt singari aniq qo'zg'atuvchi bu sinaluvchi uchun qanday ahamiyatga egaligini hisobga olmasdan o'lchash mumkin emas. İlk o'spirinlik davridagi emotsional qiyinchilik va muammolarni aniq qarab chiqish lozim, chunki ularning kelib chiqish sabablari har xil. O'smirlik davridagi dismorfofobiya — o'z tanasi va tashqi ko'rinishidan tashvishlanish ilk o'spirinlik davrida o'tib ketadi. İlk o'spirinlarda namoyon bo'ladigan xavotirlanish belgilari bu yoshdagi maxsus qiyinchiliklarga reaksiya emas, balki ilgari olingan ruhiy jarohatlanishning keyin namoyon bo'lishidir. Ko'pchilikda o'smirlikdan ilk o'spirinlikka o'tishda muloqotchanlik va umumiy emotsional kayfiyat yaxshilanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ilk o'spirinlik yoshi emotsional holatlarni ifodalash usullari va emotsional reaksiyalarning differensiallashishini hamda o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishning ortishini kuzatish mumkin. İlk o'spirinlarning kayfiyati o'smirlarga nisbatan barqaror va anglangan hamda ijtimoiy sharoitning keng doirasiga mos bo'ladi. Doimo hissiyot vujudga keltiradigan shaxsiy muhim munosabatlar doirasining kengayishi oliy hislarning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Axloqiy norma va tamoyillarning ma'lum tizimini o'zlashtirish jamiyat va boshqa odamlar oldida mas'uliyat hissi, hamdardlik qobiliyati, do'stlik va muhabbat ehtiyoji, o'rtoqlik hissi va axloqiy-siyosiy hislar kabi yuksak axloqiy hislarga aylanadi. İlk o'spirin tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalarining buzilishi unda aybdorlik hissini vujudga keltiradi. Shu bilan birga unda

estetik hislar doirasi ham kengayadi. Ilk o‘spirinlarda intellektning rivojlanishi bilan birga hazil-mutoyiba hissining ham rivojlanishini ta’kidlash joiz. Intellektual va praksis hislar ham sezilarli rivojlanadi. Sodda bolalarcha qiziquvchanlik tafakkur jarayonidan ongli zavqlanish, qiyinchiliklarni yengishdan quvonish, ijodga ongli intilish va boshqalarga aylanadi. Shunga ko‘ra har kim qobiliyatiga yarasha kasb-hunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shgan bo‘ladi. O‘spirinlar u yoki bu kasbni o‘z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dadillik, qat’iylik, o‘zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi irodaviy xislatlarga ega bo‘lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, hunar o‘rganishga ishtiyoqmandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘spirinlar aqliy rivojlanishida tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron-bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to‘g‘ri rejalashtirish mumkin emas. O‘spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo‘lsagina, u o‘z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko‘ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi. Hozirgi yigit va qizlarni 30—40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumiy saviyalari naqadar o‘sganligini ko‘rish mumkin. O‘spirinlarning intellektual qiziqishlari doirasi keng va ko‘p qirralidir. O‘spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o‘zi tanlagan kasb va yo‘nalish, shuningdek, hayotiy rejalariga asoslangandir. O‘spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak pog‘onaga ko‘tarila boshlaydi. Bu esa o‘spirinning tashqi olamni tushunishiga, baholashiga bo‘lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. O‘spirinlarning dunyoqarashi endi ularning ilmiy, falsafiy, siyosiy va diniy qarashlari tizimidan iboratdir. Ma’lum bir kasbda faoliyat ko‘rsatishni boshlayotgan o‘spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo‘lishi kerak. O‘smirlik davrining oxirlari va o‘spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnat ko‘nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko‘nikma va malakalari ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq. Har qanday kasbiy ko‘nikma va malakalarning o‘sishi, avvalo, o‘spirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Shuning uchun ham bu davrdagi o‘spirinlar intellektning rivojlanishiga alohida e’tibor berish lozim. O‘zining kasbiy taqdirini tasodifan yoki noto‘g‘ri hal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qiz hayoti uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o‘spirinlar o‘z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tipi, analizatorlar xususiyati emotsional-irodaviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

REFERENCES

1. Ta'lim to'g'risida. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O'zbekiston, 2020.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 2017.
3. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya». — T.: TDPU. 2009.
4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. — T.: Sharq. 2000.
5. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. — T.: Fan. 2003.
6. Халперн Д. Психология критического мышления. Питер. 2000.
7. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
8. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
9. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
10. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
11. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
12. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 363-373.
13. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 451-455.
14. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНИНГ АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 864-871.
15. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1477-1483.

IJTIMOYILASHUV MUAMMOSI SIFATIDA BOLA PSIXIK RIVOJLANISHINING IJTIMOY O'RGANISH NAZARIYASI

Hamroyeva Zilola Hurmamatovna

Navoiy viloyati Xatirchi tumani

65-umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ijtimoiylashuv — biologik mavjudot ya'ni go'dakning tamomila oila, guruh umuman olganda insoniyat jamiyatini to'laqonli a'zosiga asta-sekin aylanish jarayoni sifatida, yangi ijtimoiy xulq-atvorni egallash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Xulq-atvorning umumiy nazariyasi xulq-atvor namunalari qanday tarzda o'zlashtirilishini va ularning namoyon bo'lishi o'zaro aloqada bo'lgan tashqi va ichki ta'sir manbalari tomonidan qay tarzda doimo boshqarilishi izohlanadi.

Kalit so'zlar: *Pedagogika, psixologiya, ijtimoiy o'rganish, ijtimoiylashuv, ijtimoiy tasavvurlar, shaxslararo moslik.*

SOCIAL LEARNING THEORY OF CHILD PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AS A PROBLEM OF SOCIALIZATION

Hamroyeva Zilola Hurmamatovna

Practitioner psychologist of the 65th comprehensive school of

Khatirchi district of Navoi region

ABSTRACT

In this article, socialization is interpreted as a process of gradual transformation of a biological being, i.e. a baby, into a full-fledged member of the whole family, group, human society, as well as the process of acquiring new social behavior. A general theory of behavior explains how patterns of behavior are acquired and how their manifestation is constantly controlled by interacting external and internal sources of influence.

Keywords: *Pedagogy, psychology, social learning, socialization, social perceptions, interpersonal compatibility.*

СОЦИАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ КАК ПРОБЛЕМА СОЦИАЛИЗАЦИИ

Хамроева Зилола Хурмаматовна

Практический психолог 65-й общеобразовательной школы

Хатырчинского района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье социализация трактуется как процесс постепенного превращения биологического существа, то есть младенца, в полноценного члена всей семьи, группы, человеческого общества, а также процесс приобретения нового социального поведения. Общая теория поведения объясняет, как приобретаются модели поведения и как их проявление постоянно контролируется взаимодействующими внешними и внутренними источниками влияния.

***Ключевые слова:** педагогика, психология, социальное обучение, социализация, социальные представления, межличностная совместимость.*

KIRISH

Ijtimoiy o'rganish ta'limotining markaziy muammosi sifatida ijtimoiylashuv Amerikada XX asrning 30-yillari oxirida ijtimoiy o'rganishning kuchli psixologik yo'nalishi yuzaga kelgan. Ijtimoiy o'qitish sohasida anchadan beri tadqiqotchilarning bir necha avlodi ishlab kelishmoqda. Bu avlodlar amerika psixologiyasining o'zida ajratib ko'rsatilgan. Birinchi avlod (XX asrning 30—60-yillari) - N.Miller, D.Dollard, R.Sirs, B.Uovayting, B.Skinner, bu tadqiqotchilarni hali bixeviorizm ham ijtimoiy o'qitish nazariyasiga kiritadilar. Ikkinchi avlod (60—70-yil) — A.Bandura, R.Uoters, S.Biju, D. Gevirt va boshqalar. Uchinchi avlod (70-yildan boshlab) V.Xartup, E.Makkobi, D.Aronfrid, U.Branfenbrener va boshqalar. N.Miller va D.Dollard ijtimoiy o'qitish yo'nalishining birinchi namoyandalari bo'lib, bixevioral o'qitishning asosiy tamoyillarini psixoanalitik nazariyaning ba'zi holat va g'oyalari bilan to'ldirishga harakat qilganlar. Empirik asos sifatida ular ham bola va hayvonlar xulq-atvorining eksperimental o'rgatish ma'lumotlarini ayniqsa nevrotiklar xulq-atvoriga oid boy klinik ma'lumotlarni qo'llash mumkin deb hisoblaganlar. Eksperimental xulq-atvorga o'rgatishda boshqaning (modelning) harakatini kuzatishning ahamiyati ko'rsatilgan, bu yangi reaksiyani paydo bo'lgunga qadar vaqtni qisqartirishda, sinov va xatolar sonining kamayishida ifodalaydi. Klassik bixeviorizm nazariyachilaridan farqli ravishda ijtimoiy o'qitish nazariyasi xulq-atvorda ichki motivatsiyaning rolini tan olib avvalo uning qo'zg'atuvchi funksiyasining muhimligini ta'kidlaydilar, ular organik ehtiyojlardan kelib chiquvchi (ochlik, suvsizlik, og'riq) birlamchi qo'zg'atuvchilarni jahl, ayb, harakatlarga ehtiyoj, qo'rquv, xavotirlanish ikkimlamchi qo'zg'atuvchilarni ajratganlar. Psixoanalizda xulq-atvorning asosiy boshqaruvchisi qoniqish tamoyili ular tomonidan qo'llab-quvvatlash tamoyiliga (rag'batlantirish) o'zgartirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta'lim to'g'risida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dastlab ijtimoiy o'rgatish nazariyasi qat'iy obyektiv (pozitiv) empirik bilimlarni egallash metodlarini ishlab chiqishga yaqqol ifodalangan yo'nalganlik bilan salbiy va ijobiy falsafiy asosga qurilgan. Psixologik tadqiqot metodologiyasi rejalashtirishning puxtaligini ma'lumotlarni qayd etishning tizimligini bog'liq va bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchilarni nazorat qilish va o'zlashtirishni miqdoriy baholashning mumkinligi talab qiladi. Individda xulq-atvor namunalari rollar, me'yorlar motivlar, kutuvlar, hayotiy qadriyatlar, emotsiyalarni o'tkazish orqali individning ijtimoiy xulq-atvorini hayotiy shakllantirishni ifodalash uchun N.Miller va D.Dollard tomonidan ijtimoiy o'rgatish atamasi kiritilgan edi. Ushbu ilmiy yo'nalish vazifalarini uning nazariy yetakchisi Bandura shunday shakllantirgan. XX asrning ikkinchi yarmida Amerika psixologiyasini rivojlanishi uchun ijtimoiylashuv muammosini asosiy deb hisoblash mumkin. Jamiyat bolalarni umum qabul qilingan me'yoriy muammolar bilan muvofiqlikda o'zlarida tutishlariga undashda qo'llaydigan mexanizmlar ya'ni usullarni yetilishi esa uning bosh maqsadidir. Ijtimoiy o'qitish nazariyasi psixoanalizda (misol uchun antogonizm haqidagi dastlabki tezis, bola va jamiyatning qarama-qarshiligi) ba'zi bir holatlarni qabul qilib o'zlashtirgan va ularni o'rgatishning bixevioristik tamoyillari bilan bog'langan. Ijtimoiy o'qitish yo'nalishi nazariyasining butun bir spektridan iborat. O'qitishning aniq mexanizmlariga yondashuvlarda nazariya mualliflarining qarashlari farqlanadi, biroq ijtimoiy xulq-atvorga o'rgatish g'oyasi ahamiyatini butunlay qo'llab-quvvatlaydilar. O'tgan asrning 40—50-yillarida manipulyativ laboratoriya eksperimenti tadqiqotning hukmron metodi bo'ldi. Ijtimoiy o'rgatishda bolalik o'tib ketuvchi nevroz bilan qiyoslanganda xulq-atvor buzilishi va qayta yo'naltirish davri sifatiga tushunilgan. Bu tushunchalardan kelib chiqib, bolani ijtimoiylashtirishi uchun ota-onaning vazifasi quyidagilardan iborat bo'lgan: ovqatlantirish, tuvakka o'rgatish, bolada agressiyaning namoyon bo'lishi, uni jinsiy identifikatsiyasi va me'yoriy xulq-atvorning boshqa xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan yosh davriga oid muammolarni bartaraf qilish.

Kuzatish, taqlid qilish orqali o'rgatish fenomeni Murakkab ijtimoiy xulq-atvorning egallanishini izohlash uchun operant va respondent o'rgatish mexanizmlari yetarli emas.

Javob topish jarayonida, birlamchi ahamiyatni o'rgatishning o'ziga xos tipivizual o'rgatishga yoki kuzatish yordamida o'rgatishga qarata boshlaganlar. Albert Banduraning 1960-yillardagi erta ishlari bixeviorizmga o'rganishning kognitiv modellari uchun ko'priklardan biri hisoblanadi. Bunda kuzatish o'rganish jarayoni bo'lib, hech qanday o'quv faoliyatisiz amalga oshadi, kuzatilayotgan model esa hatto kuzatuvchi uchun taqlid manbayi bo'layotganini sezmasligi ham mumkin.

1. A. Bandura 1925-yilda o'rgatishning bunday usulini ijtimoiy kognitiv deb nomlagan. Kognitiv o'rgatish o'rgatilayotganning birm uncha katta faolligini nazarda tutadi, individ o'rgatiluvchiga aylanadi, deb ham aytish mumkin. U o'zining harakatlari oqibatini kuzatadi, ulardan qay biri o'zining natijasiga ko'ra muvaffaqiyatli, qay biri keraksiz yoki zararli ekanligini qayd qiladi va eslab qoladi. Bundan tashqari o'rgatish, biror-bir aktda harakatda to'g'ridan to'g'ri ishtirokni qat'iy majburiy talab qilmaydi, model xulq-atvorining kuzatuvchisi bo'lishni o'zi yetarlidir. Oqibatda xulq-atvor namunasi qaytadan ishlab chiqiladigan inson. Bu holatda inson boshqaning harakatlarini ko'zga ko'rinadigan oqibatlariga tayanishi mumkin ma'lumot axborot olish va o'z xulq-atvorini kuzatishi xulq-atvorning ma'lum bir shakliga harakatning kognitiv obraziga bixevioral moyillikni yaratadi. Xulq-atvor modeliga amal qilish kodlangan axborot ma'lumotga tayangan holda sodir bo'ladi. Agressiyani moyillashtirish sharoitlarini o'rganish ijtimoiy o'rgatish nazariyasining tayanch mavzularidan biridir. Ijtimoiylashuv tushunchasi favqulotda keng va ko'p qirralidir, har bir madaniyatda jamiyatning tarkibiy a'zosini sifat va bilishga o'z talablari mavjud. Biroq, xulq-atvorning ba'zi ko'rinishlari ko'proq universal umumiy rol o'ynaydi? Hamkorlik, o'zaro yordam, altruistik xulq-atvor, agressiyaning maqbul shakllari hayotning bunday jihatlarga o'rganish har qanday ham jamiyatda mutlaqo zarurdir. A. Bandura bolalar va o'spirinlardagi agressiyaning laboratoriya va dala tadqiqotlarini o'tkazgan. Masalan, bir qator eksperimental tadqiqotlarda 4 yoshli bolalar guruhiga modellar uchun turli oqibatlarga olib keluvchi rag'batlantirish yoki jazolash, zo'ravon xulq-atvor namunalarini ifodalovchi filmlar namoyish etilgan. Katta yoshdagi odam ishirilgan rezinka qo'g'irchoqni mushtlari bilan urib. uning sha'niga qo'pol luqma tashlagan, so'ngra uni taqdirlashgan, shirinlik bilan mehmon qilishgan yoki urishishgan, koyiganlar, filmdan so'ng bolalarga filmda ishtirok etgan o'yinchoqlarni mustaqil o'ynash imkoniyati berilgan. Natija shuni ko'rsatdiki, agressiv obrazli taqdirlangan odam modeli ishtirok etgan filmni ko'rgan bolalarda agressiv xulq-atvor darajasi yuqori bo'lgan. Manipulyativ eksperimental tadqiqotlar doirasida bola xulq-atvoriga tobe o'zgaruvchi modelining turli xarakteristikalarini ta'siri mustaqil o'zgaruvchi o'rganilgan. Model xarakteristikasini turlarga tavsiflash jinsi, yoshi, etnik mansubligi obro'-e'tibori hokimlik va pulga

munosabati sinaluvchi kuzatuvchilarning xulq-atvor strategiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi bir qator omillarni aniqlash imkonini berdi. Qo'llab-quvvatlash taqlid qilish asosida yuzaga kelgan xulq-atvorni saqlash uchun zarur. O'tmishdagi xulq-atvorni bevosita tashqi qo'llab-quvvatlash qo'zg'atuvchi va axborot funksiyasini bajaradi. A.Bandura bilvosita qo'llab-quvvatlash, ya'ni modelni rag'batlantirishni kuzatish va o'z-o'zini qo'llab-quvvatlashning o'z xulq-atvorini ijobiy baholash xuddi shunday ahamiyatini e'tirof etgan. Shunday qilib, Skinner talqini bo'yicha agar radikal keskin, qat'iy bixeviorizm, xulq-atvor stimullar termini va qo'llab-quvvatlovchi oqibatlar orqali tushuntirilishini tasdiqlasa, A.Bandura nuqtayi nazarida esa xulq-atvorning tashqi holatli omillarning o'zaro determinizmida, masalan, rag'batlantirish va jazolash va ichki kognitiv ketish, ong, idrok qilish, qabul qilish haqida gapirish lozim. Modelni kuzatish qaysi xulq-atvor to'g'ri va u qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida xulosa qilish imkonini beradi, biroq ko'plab murakkab xulq-atvor aktlariga o'rgatishni tushuntirish uchun velosipedda yurish, xirurgik operatsiyalarni bajarish imitatsiya, taqlid qilish, o'xshatish mexanizmi yetarli emas. A.Bandura faqatgina kuzatuv orqali yangi xulq-atvor aktiga o'rganish mumkin emasligi haqidagi qarshilikni e'tirozni hisobga olgan. O'zining ijtimoiy o'rgatish nazariyasi nomli asarida u S-R chizmasiga qanday qilib modelning taqlidi subyektda yangi xulq-atvor aktini shakllanishiga olib kelishini tushuntirish uchun zarur bo'lgan 4 oraliq jarayonni kiritgan kuzatish orqali o'rgatish komponentlari diqqat jarayonlari, saqlab qolish, harakat ijrosi va motivatsiya quyidagilar bilan aniqlanadi:1.

1. Modelga diqqatni qaratish va tushunish anglash quyidagilar bilan aniqlanadi; model xususiyatlari ijtimoiy xarakteristika, obro'-e'tiborning namoyon bo'lishi, kompetentlik, shaxsiy jozibadorlik; harakat namunasining xarakteristikalari funksional amaliy ahamiyati. yangiligi, zaruriyati; avvalgi qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq bo'lgan kuzatuvchining o'zini sensor qobiliyati perseptiv ustanovkasi va motivatsiyalari.

2. Modelning eslab qolib, saqlab qo'yishi kognitiv tashkil etish, obrazli va verbal kodlashtirish yordamida amalga oshiriladi.

3. Motorli reproduktiv jarayonlar xotirada ramziy kodlashtirilgan ma'lum otlarni, muvofiq bo'lgan harakatlarga, real xulq-atvorga o'tkazishni amalga oshiradi. Ushbu aniq muvozanatlashgan harakatlarga o'rganish mumkin va zarur jismoniy qobiliyati, teskari aloqa aniqligi inobatga olinadi.

4. Motivatsion jarayonlar qo'llab-quvvatlashni o'zgarish xarakteri bilan bog'liq bo'lgan kuzatishdan real xulq-atvorda model ijrosiga o'tish sodir bo'lishini aniqlaydi, tashqi bilvosita o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash. A.Bandura ijtimoiy kognitiv o'rgatishni murakkablik darajasi bo'yicha bir qancha turli ko'rinishlarini tavsiflagan modelning

oddiy taqlidi, imitatsiya, o'xshatish, nusxa olish, ma'lum bir harakatlarning o'tkazilishini, uzatilishini ta'minlaydi. Shirinlik bilan mehmon qilish, ko'rishganda salomlashmoq, mavhum modellashtirish orqali kuzatuvchi o'zining aniq namunalar doirasidan chetga chiquvchi xulq-atvorini tartibga soladi. Mavhum abstrakt modellashtirish ongli tafakkurga asoslanadi, qachonki kuzatuvchi tashqi turli reaksiyalardan umumiy qirralarni ajratib olib, tam oyillarni aniqlaganda qoidalarni shakllantiradi. Bunday tarzda xulq-atvor nutqning ma'lum bir uslubi tuzilishi mumkin mehribon, xayrixoh, muloqotchan yoki qaysar, agressiv, berahm inson bo'lish ijtimoiy o'rgatishni birmuncha darajada murakkab ko'rinishi kreativ ijodiy modellashtirish ta'sirning turli manbalarini innovatsion sintezi natijasi sifatida ijod elementlarini qamrab oladi. 1980-yillar o'rtalaridan boshlab A.Bandura ko'p e'tiborini aynan rivojlanishning ichki omillariga qaratadi, o'z-o'zini baholash, nazorat qilish, muvaffaqiyat garchi modellashtirish uning ishlarini muhim mavzusi bo'lib qolishda davom etsada, u shaxs shakllanishi va o'zgarishini tushuntirish uchun shaxs mahsuldorligining kognitiv mexanizmini taklif qilgan.

Ijtimoiy o'rgatish yo'nalishining boshqa vakili R.Sirs ota-ona va farzand munosabatlarini o'rgangan. R.Sirs ilk bolalik davridagi har bir bola xulq-atvorini ona va bola xulq-atvori birligini ifodalovchi o'ziga xos diadik birlik ichida keluvchi davr sifatida ko'rib chiqishni muhim deb hisoblagan. U bolaning rivojlanishiga ota-onaning ta'sirini amalga oshiruvchi vosita bo'lgan mexanizmi tushuntirish uchun o'rgatish nazariyasi doirasida psixoanalitik atamalarni yengish, regressiya, identifikatsiya qo'llagan. R.Sirs tomonidan bolaning rivojlanishida xulq-atvorning umumiy motivatsiyasi xarakteriga ko'ra farqlanuvchi uchta yoshga bog'liq faza ajratilgan. R.Sirs bo'yicha xulq-atvor shakllanishi motivatsiyasi hayoti davomida orttirilgan hosil bo'lgan ehtiyojlar – tobelik yoki qaramlik bevosita bog'liqlikda bo'ladi. Boshlang'ich fazada bola o'zining organik sezgisiga yuklangan va autik bo'lgan. Biologik ehtiyojlarni qondirilishi, ochlik va chanqovni qondirmoq, sovuqlik va og'riqdan xalos bo'lish onaning harakatlari bilan bolani bog'laydi, bu birinchi o'rgatish tajribasini tashkil etadi. Bunday tarzda onaga tobelik bog'liqlik tug'iladi. Bola ijtimoiylashuvni boshlanishi diadik o'zaro ta'sirni ortganligini unga kim g'amxo'rlik ko'rsatayotgan bo'lsa ular bilan birlamchi harakatini ko'rsatadi. Maktabgacha tarbiya yoshida bolaga birmuncha darajada yetukroq xulq-atvorni shakllantirishga yordam berib, quvvatlashning asosiy vakili sifatida namoyon bo'luvchi ona-ota, oilaning boshqa a'zolari muhim ta'sir ko'rsatadi. Bola o'quvchi oila a'zolaridan kamroq darajada qaram bo'ladi. Shu o'rinda uni o'qituvchi tengqurlari do'stlaridan qaramligi ortadi. Tobe qaram xulq-atvorning xarakterli shakllari ilk bolalik davrida shakllanadi, ular ba'zan hayot davomida o'rganiladi,

mustahkamlanadi va saqlab qo'yiladi. Ular orasida diqqat bilan qidirish, sening ish va yumushlaringda boshqa insonning ishtirokini ta'minlashga intilish, yordam so'rab murojaat qilish, ushlab turish va fazoviy yonida bo'lish yaqinlikka intilish va boshqalarni kiritish mumkin. Juda kuchsiz qaramlik adekvat ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirish uchun zarur bo'lgan motivatsion bazalarni ta'minlay olmasa, juda kuchli qarshilik esa individni shaxsiy motivatsiyasiga o'tishga, mustaqil, erkin bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Ota-onalarning bola bilan o'zaro ta'sirda bo'lish uslubi rag'batlantirish va jazolash nuqtayi nazari bilan uyg'unlashgan, juda chuqur o'ylangan bo'lishi kerak. Shuningdek, D.Gevirts yetuklik va go'daklik yoshidagilarning ijtimoiy motivatsiyasi va qaramligini yuzaga kelish shartlarini o'rgangan. Uning yondashuvini yangiligi shundaki, unda bolaning xulq-atvori ota-ona xulq-atvoriga quvvatlovchi ta'sir manbasi sifatida talqin qilingan. Ota-ona rag'batlantirish va jazolash tizimlarini qo'llagan holda o'z farzandining xulq-atvorini shakllantiradi, lekin bola hatto go'dak chaqaloq ham jilmayish, kulish, yig'lash vokalizatsiyani namoyish etib, ota-onasida turli xil ko'rinishdagi xulq-atvorini shakllantirishi va nazorat qilishi mumkin. R.Sirsning ota-ona va farzand munosabatini asosi sifatidagi diadik tamoyili haqidagi g'oyalari keyinchalik qayta ishlab chiqilgan. Ijtimoiy xulq-atvor har qanday xulq-atvorning umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi, biroq muhitning stimulli qo'zg'atuvchi, rag'batlantiruvchi ta'siri boshqa odamlar xulq-atvori bilan asoslanadi. D.Gevirts aniq bir bola uchun u yoki bu stimullarning ta'sirchanligi xususidagi masalani alohida ta'kidlaydi. Bolaning individual rivojlanishida aynan bir xil stimullar ham turli qo'zg'atuvchi kuchga ega bo'lishi mumkin. Ijtimoiy-motivatsion rolni bajarish uchun stimulyatsiya qo'zg'atuvchi rag'bat ahamiyatli funksional bo'lishi kerak. Muntazam ravishdagi tanbeh, pand-nasihat bolaning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatmay qo'yadi.

1. Bolaning psixologik tabiati haqidagi tasavvurlarning o'zgarishi. Shunday qilib, XX asrning ikkinchi yarmida amerika psixologiyasida rivojlanish asta-sekin bolaning psixologik tabiati haqidagi tasavvurlarga o'zgaradi. Bola nafaqat o'z atrofidagilarning ta'sirini his qiluvchi, balki o'zi ham ularga ta'sir ko'rsatuvchi, ya'ni o'zaro aloqa bo'yicha ham korsubjekt sifatida faol mavjudot sifatida ko'rib chiqila boshlandi. Yangi yondashuvning ayrim jihatlari A.Bandura va D.Gevirts g'oyalarida ifodalandi, chunonchi, masalan, hayotning ilk bosqichlarini mustaqil ravishda kuzatish orqali o'rgatish haqiqiy amaliyligini, xulq-atvor harakatlari tuzilishida ichki kogniuv o'zgaruvchilarni ajratishni, ichki quvvatlovchi javoblar ahamiyatini e'tirof etgan. XX asrning 70-yillari o'rtalariga kelib, psixika ontogenezini tadqiq qilish uchun ijtimoiy o'rgatish nazariyasi va manipulyativ eksperiment metodidagi asosiy qiyinchilik yo'nalishning o'zini ichida aniq bo'ldi:

— ma'lum otlar aniqligi va to'g'riligiga urinishda qidiruv eksperimentidan voz kechish yuz berdi, eksperimental metod o'zo'zidan ma'lum bo'lgan faraz bilan laboratoriya testlariga muvofiqlashtirishdi;

— ko'pincha laboratoriya eksperimenti sun'iy xarakter kasb etgan real hayotiy muammolardan ajratib olingan va bolaning psixik rivojlanish jarayonlarini tushunish uchun yaroqsiz amaliyot talablariga javob bera olmaydi:

— tadqiqot natijalari yoshga bog'liq tafovutlar va kishilar xarakteristikalarini qayd etishni o'zida namoyon etgan, lekin ularning yordami bilan rivojlanish sabablarini va shartlarini aniqlab bo'lmagan — ko'p takrorlanuvchi empirik ma'lumotlarda tushunchani umumlashtiruvchilari kam sonli va kuchsiz edi; — kattalar va bolalar, hayvonlar va insonlar psixik faoliyatining umumiy mexanizmlari mavjudligiga uqtirish insonning ontogenetik rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlarning haqiqiy imkoniyatlarini tizimli ravishda pasayishiga olib keldi. Ma'lum qilinishicha, rivojlanish psixologiyasi "imkon qadar qisqa oraliq vaqt mobaynida qiziq bir inson bilan ajoyib o'zaro ta'sir vaziyatida bolaning g'alati xulq-atvori haqidagi fan" istehzoli bo'lish kerak emas deb uni U.Bronfenbrenner ta'riflagan. Ushbu qarama-qarshiliklarni anglash rivojlanishning amerika psixologiyasida yangi tendensiya (g'oya) tabiiy tadqiqot g'oyasini tug'ilishiga bolaning psixik rivojlanishi tuzilishidagi aksentlar aralashuviga olib keladi. XX asrning 80-yillari boshida ilmiy tadqiqotning majburiy xarakteristikalaridan biri ekologik validlik talabi bo'lgan. Ekologik validlik kundalik hayotdagi vaziyatlar xususiyati sinaluvchilarni tadqiqot vaziyatda qurshab turuvchi shart-sharoitlar muvofiqligi sifatida muhokama qilinadi. Tadqiqotchining dolzarb shiori bolaning bilish jarayonlari va har qanday faolligini bu uning tabiiy maqsadga yo'naltirilgan faoliyatida qanday o'rin egallasa shunday ko'rinishda o'rganish kerak, eksperimental tadqiqot o'tkazishga yangi talablar ilgari surilgan edi: sinaluvchiga ko'rsatmani maishiy(kundalik) tilda taqdim qilish eksperimentator faolligini cheklash, sinaluvchini diqqat bilan kuzatishi va uning hal etish strategiyasini qayd qilib borish o'zgarishlarni aniqlash o'rgatuvchi eksperimental tadqiqotlar qo'llanilishidan voz kechish real hayotda aynan shu metod va mexanizmlar qo'llanilishiga kim kafolat beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Insoniyat taraqqiyotini tushunishga ekologik yondashuvda bu o'zgarishlar birmuncha darajada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. U.Bronfenbrenner, D.Kyun, D.Vulvili, R.Makkol bolaning hayotini yaqin oilaviy qurshovdan boshlab, ijtimoiy, tarixiy kontekstgacha o'z ichiga oluvchi real sharoitlarida uning kundalik xulq-atvorini o'ziga xos xususiyatlarini diqqat bilan tadqiq qilish zaruriyatiga e'tiborini

qaratadi. Analizga ekologik ahamiyatli o'zgaruvchilar sifatida bolaning barcha hayotiy jabhalari kiritiladi uy, oila, sinf, transport, ijtimoiy rollar va funksiyalar: qiz, opa, o'quvchi xulq-atvor faolligini xarakteristikasi davomiylik, zo'riqish. U.Bronfenbrennning ekologik tizim modeli keng mashhurlikka ega bo'ldi. Ular tomonidan bolaning rivojlanishi dinamik jarayon sifatida ko'rib chiqiladi, bir tomondan ko'p darajali hayotiy muhit o'sib ulg'ayuvchi individga ta'sir ko'rsatadi va boshqa tomondan uning o'zi faol ravishda uni qaytadan tuzadi. U.Bronfenbrenner bolaning hayotiy muhitini to'rt darajasini ajratgan. Hayotiy muhitning mikrodarajasi individni uning yaqin atrofida bilan o'zaro ta'sirini oila, bog'cha, xarakterli bo'lgan mashg'ulotlar va ijtimoiy rollarni o'z ichiga oladi. Mezodaraja yoki mezotizim ikkita yoki undan ko'p mikrotizimlar o'rtasida rasmiy yoki norasmiy aloqalar yuzaga kelganda hosil bo'ladi, masalan, oila va maktab oila va tengdoshlar guruhi o'rtasida. Ekzodaraja individ tajribasi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, lekin unga bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi keng ijtimoiy muhitni qamrab oladi. Ota-onaning bandlik xarakteri, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat, oilaviy axborot vositalarining roli va nihoyat makrodaraja yoki makrotizim qadriyatlar, an'ana odatlar, qonunlar hukumat dasturlarining madaniy va tarixiy kontekstini hosil qiladi. U.Bronfenbrennning fikriga ko'ra, bu barcha quyi darajalarga muhim ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotchilarning ko'proq e'tiborini jalb qiladigan hayotiy yo'l insonning rivojlanish g'oyasini laboratoriyaning nazorat qilinuvchi sharoitlarida o'rganib bo'lmaydi. Nafaqat oldindan aytish mumkin bo'lgan yoshga bog'liq o'zgarishlarni, balki har bir yoshga bog'liq o'zgarishlarni, balki har bir avlod uchun keng madaniy va tarixiyillarni hisobga olishni talab qiladi. P.Baltes 3 turdagi omillarni ajratgan.

1. Yoshga bog'liq me'yorlar.
2. Tarixiy me'yoriy.
3. Me'yoriy bo'lmagan omillar.

Yoshga bog'liq me'yoriy omillar bu aytish mumkin bo'lgan yoshdagi o'zgarishlarda biologik tishlarni yorib chiqishi, jinsiy yetilishi (menopauza va b.) va ijtimoiy (maktabga chiqish, harbiy xizmatga chaqiruv, nafaqaga chiqish va boshqalar) sodir bo'ladi. Tarixiy me'yoriy omillar — bu butun yosh davri kategoriyalariga (qatoriga) u yoki bu tarzda ta'sir ko'rsatadigan global (dolzarb) mashtabdagi tarixiy hodisalardir (urush, siyosiy va iqtisodiy tarzda o'zgarishi, epidemiya). Me'yoriy bo'lmagan omillar — hayotning aniq bir vaqti bilan bog'liq bo'lmagan, lekin uni ba'zan keskin (birdan) o'zgartirishga qodir bo'lgan, shaxs hodisalarini aks ettiradi (kasallik, jarohat, muhim inson bilan uchrashuv ajrashish va boshqalar). Aslida vaziyat bundanda murakkab chunki, ajratilgan omillar ta'siri bir qator boshqa

xususiyatlar, xususan jins, yosh, irq, ijtimoiy mansubligi. Soʻz inson hayot yoʻliga bu omillarning murakkab qorishgan taʼsiri haqida bermoqda. Shunday qilib, biz inson psixik rivojlanishini aniqlovchi omillar muammosiga asosiy eʼtiborni qaratib, O.Uotsonning klassik bexiviorizm nazariyasi, B .Skinnerning operant oʻrgatish nazariyasi, A.Banduraning ijtimoiy kognitiv nazariyasi va U.Bronfenbrennerning ekologik tizim modeli misolida rivojlanish psixologiyasidagi xulq-atvor yondashuvi evolutsiyasini kuzatdik.

REFERENCES

1. Taʼlim toʻgʻrisida. Oʻzbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: Oʻzbekiston, 2020.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:Oʻzbekiston, 2017.
3. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya». — T.: TDPU. 2009.
4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. — T.: Sharq. 2000.
5. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 42-45.
6. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF A DEMOCRATIC SOCIETY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(12), 130-134.
7. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. — T.: Fan. 2003.
8. Халперн Д. Психология критического мышления. Питер. 2000.
9. Gʻoziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
10. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
11. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
12. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TAʼSIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
13. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.

14. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 363-373.
15. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 451-455.
16. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНING АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 864-871.
17. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1477-1483.
18. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 613-621.

**ABDULLA AVLONIY PEDAGOGIK FAOLIYATIDA MA'RIFIY
MASALALARNING AKS ETISHI**

Xomidova Gulzebo Rayimboy qizi

Navoiy viloyati Xatirchi tumani 19-umumiy o'rta ta'lim maktabi
ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola atoqli ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniyning ijtimoiy faoliyati va ijtimoiy qarashlarida ma'rifatparvarlikning o'rni, shuningdek, uning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida keltirilgan ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga oid qarashlari, ta'lim-tarbiyaning millat ma'naviyati, ma'rifatini yuksaltirishdagi ahamiyati va kelajak avlodni, millatni ma'naviyatli, ma'rifatli, komil qilib tarbiyash kabi masalalarning qisqacha tahliliga bag'ishlanadi.

***Kalit so'zlar:** Pedagogika, ta'lim-tarbiya, ma'rifatparvarlik, jadidchilik, yangi usul maktablari, gazeta, jurnal, "Xayriya jamiyat", "Turon" teatr truppasi.*

**REFLECTION OF EDUCATIONAL ISSUES IN THE PEDAGOGICAL
ACTIVITY OF ABDULLA AVLONI**

Khomidova Gulzebo Rayimboy kizi

Teacher of native language and literature at the 19th general secondary
school of Khatirchi district, Navoi region

ABSTRACT

This article describes the role of enlightenment in the social activities and social views of the famous enlightened writer Abdulla Avloni, as well as his views on spiritual and educational education presented in his work "Turkiy Guliston yoxud axloq" education and education in the nation. It will be devoted to a brief analysis of issues such as the importance of raising spirituality and enlightenment and raising the future generation, the nation, to be spiritual, enlightened, and perfect.

***Keywords:** Pedagogy, education, enlightenment, modernism, new method schools, newspaper, magazine, "Xayriya jamiyat", "Turon" theater troupe.*

**ОТРАЖЕНИЕ ВОПРОСОВ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ**

Хомидова Гулзебо Райимбой кизи

Учитель родного языка и литературы 19-й общеобразовательной школы
Хатырчинского района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается роль просвещения в общественной деятельности и общественных взглядах известного писателя-просветителя Абдуллы Авлони, а также его взгляды на духовно-просветительское воспитание, изложенные в его труде “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”, воспитание и образование в нации. Она будет посвящена краткому анализу таких вопросов, как важность воспитания духовности и просвещения, воспитания будущего поколения, нации духовными, просвещенными и совершенными.

Ключевые слова: педагогика, образование, просвещение, модернизм, новометодные школы, газета, журнал, «Хайрия жамият», труппа театра «Турон».

KIRISH

Yer yuzida barcha o‘lmas obidalar, insoniyat hayotini tubdan o‘zgartirib yuboradigan jamiki ulug‘ kashfiyot va ixtirolar, mumtoz san’at va adabiyot durdonalari odamzotning aql-tafakkuri mahsulidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning asriy qadriyatlarimiz asosida yaratgan “Turkiy “Guliston” yoxud axloq” asari sharqona tarbiyaning noyob qo‘llanmasi sifatida bugungi kunda ham o‘zining qadri va ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Hozirgi kunda ushbu mavzu dolzarbligi haqida gapirsak, jadidlarning yetuk vakili Ismoilbek va uning davridagi jadidchilarning ma’rifatparvarlik g‘oyalari haqidagi ma’lumotlar bilish, bugungi kunda ma’naviy hayotimizdagi qadr-qiyamatini bilish uning ilmiy merosini asrashdek vazifalarni oldimizga qo‘yadi. Ma’lumki, jadidchilik eng avvalo ma’rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo‘lgani uchun jadidlar o‘z faoliyatlarini maktablar ochish, darsliklar yozish va matbuot nashrlarini chiqarish bilan boshladilar. Jadidlarning til, yozuv va imlo bilan bog‘liq qarashlari ularning ana shu amaliy harakatlarida ham aks etgan edi. Bu xalqimizni ma’rifatli qilishga bo‘lgan urinishlar edi.

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng ma’rifatchilik tarixini o‘rganishga keng yo‘l ochib berildi. Ko‘plab ilm ahli nomlari oqlandi va ularning ijodini ask etiruvchi asarlar chiqa boshladi. Bularning ichida Abdulla Avloniyning ma’rifatparvarlik falsafasi alohida o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta’lim to‘g‘risida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan

foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abdulla Avloniy shoir, yozuvchi, dramaturg, ammo pedagogika uning hayotidagi muhim sahifani tashkil etadi. U faoliyatning ilk bosqichidan to umrining so'nggi damlarigacha o'qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalari bilan mustaqil shug'ullandi, darsliklar yaratdi. XX-asr zamonaviy o'zbek pedagogikasining asoschisi, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi fanining tamal toshini qo'ygan mutafakkiridir.

1904-yilda Abdulla Avloniy Mirobod mahallasida eski maktablardan farq qiluvchi usuli jadid maktabi ochdi va o'zi mudirlik hamda o'qituvchilik qildi. Shu vaqtdan uning pedagogik faoliyati boshlandi, maktabning dovrug'i Toshkentning uzoq chekkalariga ham tez tarqaldi. Ushbu maktabning birinchi o'quvchilaridan, uzoq yillar Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) pedagogika kafedrasiga mudirlik qilgan, marhum pedagog olim Yusuf Tohiriy mazkur maktab va uning o'qituvchisi A.Avloniy haqida quyidagi xotiralarini yozib qoldirgan edi: "Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yo'l ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlari haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrug'i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Miroboddagi maktab 6 oyda o'qish-yozishni o'rgatarmish, jo'g'rofiya, hisob, tabiatni o'rganish degan darslar o'qitilarmish», - degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko'rishga hammamiz oshiqardik. Nihoyat bir kuni uch-to'rttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nimqorong'u bo'lib, masjid yo'lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasidagi yorug'lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg'ir ham tushib turardi. Lekin xonada o'quvchilar va o'qimoq uchun kelganlar soni ko'p edi. Xayolimizda domlanning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan kelgan, istarasi issiq, cho'qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. O'qishga qabul qilindik. Ko'p o'tmay ko'z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to'la ishonch hosil qildik. Maktab o'quvchilari o'qish yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabardor bo'lishlari, juda ko'p she'r va hikoyalarni yod bilishlari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq to'ldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi». A.Avloniy birinchilardan bo'lib ushbu maktabiga rus tilini o'quv predmeti sifatida kiritdi. Bunday usuli jadid maktablari xalq o'rtasida qanchalik shuhrat qozonmasin, mustamlakachi ma'murlarning katta qarshiliklariga duch keldi. Chunki ularning bu

faoliyati chinakam fidoyilik edi. Hukumat mahalliy maktablarni va muallimlarini iqtisodiy ta'minlamagani yetmaganday, o'qituvchilari, o'qitadigan darslik va kitoblari, hatto o'quvchilarigacha qattiq nazorat ostiga olgan edi. Abdulla Avloniy nomidagi Xalq Ta'lim xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Markaziy institutidagi A.Avloniy memorial muzeyida Sirdaryo viloyat xalq o'quv yurtlari inspektorining A.Avloniy nomiga yozgan so'rovnomasi saqlanadi. Mazkur hujjat rus tilida bo'lib, tarjimasi shunday:

“Toshkentning ruslar qismida yashovchi Mulla Abdulla Avlonovga”

1914-yil 26-fevraldagi arizangizga qo'shimcha yozma ravishda quyidagilarni talab qilaman: Siz ochgan maktabda darslar qaysi darslik va dastur asosida olib boriladi? Darsliklar mualliflarining familiyalari kimlar? Darsliklar qachon va qayerda nashrdan chiqqan?

Sirdaryo viloyat xalq o'quv yurtlari inspektori: [imzo].

Bunday ta'qib va tazyiqlar natijasida Avloniyning Mirobodda ochgan maktabi 1908- yilda yopib qo'yildi. 1909-yilda u ikkinchi marta Degrez mahallasida maktab ochdi. Usuli jadid maktablari ochish, ularni xalq o'rtasida targ'ib-tashviq qilish bilan ish bitmas edi. Ularda yangicha o'qitish usullaridan kelib chiqqan holda tuzilgan yangi darsliklar, o'quv jihozlari suv bilan hovodek zarur edi. Usuli savtiya metodi asosida yaratilgan alifbo darsliklari, o'qish kitoblari, majmualar, turli fanlar bo'yicha darsliklar yo'q darajada edi. Jadid pedagoglaridan Hoji Muyin Shukrullayevning quyidagi so'zlari zamirida katta haqiqat yotar edi: “1901-yildan e'tiboran Qo'qon va Toshkentda, 1903-yildan Samarqandda yangi maktablar ochila boshladi. Bu maktablar Turkistonning katta shaharlarida son jihatidan (taqlidiy suratda) bir daraja ko'paygan bo'lsa ham 4-5 yildan keyin yana kamayib, faqat ba'zi tuzuklari davom etdi. Buning bir sababi kitobsizlik bo'lsa, boshqa sababi o'qituvchilarning usuli ta'limdan xabarsizliklari edi».

Darsliklar yaratish, ularni nashrdan chiqarish ishlari katta bilim, malaka hamda mablag' talab qilar edi. Shuning uchun ham Toshkentda Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Buxoroda Abdulvohid Munzim, Shamidxo'ja Mehriy, Sadridin Ayniy, Qo'qonda Hamza Hakimzoda, Ashirali Zohiriylar o'lkada faoliyat ko'rsatgan dastlabki xayriya jamiyati va shirkatlarining asoschilari edilar. A.Avloniy 1909-yilda “Xayriya jamiyat”ini ochdi. Bu jamiyat Turkiston o'lkasida ochilgan birinchi rasmiy jamiyat edi. Bu haqda Orenburgda chiqadigan “Vaqt” hamda “Sadoyi Turkiston” gazetalarida xabar bosilgan. Jamiyatning 1909-yil 12 mayda rasmiy ro'yxatdan o'tkazganligi haqidagi Nizomda uning faoliyat doirasi aniq belgilangan. Unda yoshlarni o'qitish, iqtidorli yoshlarni taraqqiyot etgan chet el oliy o'quv yurtlariga

yuborish, ularni stipendiya bilan ta'minlash, yangi ochilayotgan maktablar uchun darsliklar nashr etish, kambag'al bolalarni bepul o'qitish va o'quv qurollari bilan ta'minlash kabi 41 moddadan iborat masalalar mavjud edi. Ushbu jamiyat qoshida "Turkiston kutubxonasi" shirkati tashkil etiladi. Shirkat o'z oldiga maktablar uchun darsliklar nashr etish, Rusiyaning turli o'lkalarida nashr etilgan darsliklarni sotib olish va Turkiston maktablariga arzon narxlarda tarqatish maqsadini qo'ygan edi. Turkiston o'lkasida yaratilgan deyarli hamma darsliklar "Turkiston kutubxonasi" da bosmadan chiqqan. Bunday darsliklar oxirida muallifi, narxi va qayerdan sotib olish manzili berilar edi. Masalan, Muhammad Rasul Rasuliyning "Bolalar bog'chasi" darsligi oxirida shunday e'lonni o'qiydiz:

"Ibtidoiy maktablarning birinchi sinf shogirdlari uchun turli kitoblardan olinub, ochiq til va yengil tarkiblar ila yozilish qiroat kitobidir". Nashiri "Turkiston kutubxonasi".

Murojaat uchun adres: Eski Toshkand "Turkiston kutubxonasi".

Xayriya jamiyati o'lkadagi barcha hur fikrli ziyoli yoshlarni, boylarni o'z atrofiga birlashtirdi. Abdulla Avloniy usuli jadid maktablarini darsliklar bilan ta'minlash ishiga alohida e'tibor berdi. 1905-1917-yillar orasida o'nga yaqin darslik va qo'llanmalar yaratdi. Ushbu alifbo darsligi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi alifbo qismida harflar tanitiladi, ularning so'z o'rniga qarab oladigan shakllari o'rgatiladi. O'qitishni soddaroq shaklga ega bo'lgan harflardan boshlaydi, ya'ni darslar soddadan murakkabga o'tib boradi. A.Avloniy darslik tuzishda ham, dars berish jarayonida ham didaktik prinsiplarga to'la amal qildi. Darslikning alifbo qismi olti oyga mo'ljallangan. Ushbu qismda o'qish bilan parallel yozishga ham o'rgatib boriladi. Darslikning ikkinchi qismi bolalarbop pand-nasihatlari, ta'limiy-tarbiyaviy xarakterdagi kichik-kichik hikoyalar, she'riy manzumalardan tashkil topgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdulla Avloniy birinchi o'zbek teatri tashkilotchilaridan edi. U 1913-yilda "Turon" teatr truppasini tashkil qildi, ko'plab dramatik asarlar yaratdi, ularni rejissor sifatida sahnalashtirdi. Uning bu faoliyatni o'z maktabida xor, ifodali o'qish hamda musiqa va ashula darslarini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. U o'quvchilarning xor bo'lib o'qishlariga, timsollarga bo'lib o'qishlariga ham dirijordek, ham rejissordek rahbarlik qildi.

Xulosa qilib aytganda, A.Avloniy XX-asr tongida maktablarda birinchi bo'lib texnik vositalardan foydalanib, ifodali o'qishning yangi turlarini yaratdi. "Turkiy guliston yohud ahloq" asari muallifi A. Avloniyning o'zi: "«Men bu asarimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot, axloq havaskorlarining anzori oliylarig'a taqdim qildim», deb ta'kidlaganidek, asar 1900 yillardan boshlab xalq o'rtasida ancha katta shuhrat qozona boshlagan "usuli jadid"

maktablarining yuqori sinflari o'quvchilari uchun darslik sifatida yaratilgan edi. Ammo asar darslikdan ko'ra pedagogika faninnig ham nazariy, ham amaliy masalalarini yorituvchi ilmiy asar sifatida namoyon bo'ldi. XX asr boshlarida pedagogikaning nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan asarlari yaratilgan: Fitratning "Najot yo'li" ("Rahbari najot"), Hamzaning "Qiroat kitobi" asarlari shular jumlasidandir, ammo A.Avloniy asari ushbu sohada yozilgan birinchi asardir. Mutafakkirlar mazkur asarlarini "usuli jadid" maktablarining yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida yaratgan ekanlar, bu maktablarni bitirib chiquvchi va o'zlari ham "usuli jadid" maktablarida o'qituvchi bo'lib ishlovchi yosh o'quvchilarni tayyorlash, pedagogika faninnig o'ziga xos nozik tomonlari bilan ularni oshno qilishni ko'zda tutganlar. Chunki XX asr boshlarida ham o'qituvchilar tayyorlaydigan birorta na oliy va na o'rta maxsus bilim yurti yo'q edi. Rus-tuzem maktablari uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlaydigan Toshkent o'qituvchilar seminariyasining tub maqsadlari ma'lum edi. Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Abdulla Avldoniy, Ishoqxon Ibrat, Siddiqiy Ajziy, Abduqodir Shakuriy maktablarini bitirib chiqqan va o'qituvchilikka muhabbat qo'ygan ko'pi yoshlar ketma-ket ochilayotgan "usuli jadid" maktablarida ustozlari rahbarligida o'qituvchi bo'lib ishlaganlar. Qayum Ramazon, Shoarasul Zunnun, aka-uka Sobirjon va Shokirjon Rahimiy, Ismatulla Rahmatullayevlar shular jumlasidandir.

A.Avloniy ta'lim va tarbiya birligiga alohida ahamiyat beradi. Inson aqliy faoliyatinnig ifodasi bo'lmish fikr tarbiyasi orqaligina katta sharaftga, barkamollikka erishadi, bu o'rinda o'qituvchinnig fikrlash doirasining kengligi, bilim saviyasinnig har jihatdan yuksakligi o'quvchilari tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Fikrlash qobiliyatini rivojlantirish aql bilan ish tutishga olib keladi: o'quvchilarni yaxshi xulqlar bilan yomon xulqlarni farqlashga, komil inson uchun zarur bo'lgan yaxshi xulqlarni egallashga, insonni zalolatga yetaklovchi yomon xulqlardan uzoq bo'lishga o'rgatadi. Jadidchilik harakati namoyandalari g'arbiy Yevropa ma'rifatparvarlari kabi ilm-ma'rifatni, zamonaviy taraqqiyotni bayroq qilib ko'tardilar, taraqqiyotga to'g'anoq bo'layotgan mutaassib ulamolarga, qadimchilarga qarshi keskin kurash olib bordilar. Shuni unutmash kerakki, o'zbek ma'rifatparvarlarining Yevropa ma'rifatparvarlaridan ajralib turadigan asosiy jihati shundaki, ularnig faoliyati zaminida millatni mustamlakachilik zulmidan ozod etish, istiqloq g'oyasi yotar edi. Shuning uchun ham jadid mutafakkirlari oq va qizil imperiyaga birday ma'qul emas edilar. Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida aql va ilmning yuksak darajada ulug'lanishi bevosita insonni ulug'lash bilan uzviy bog'lanadi. Chunki Olloh insonni barcha mavjudodlardan, mahluqotlardan ulug' qilib yaratdi. Unga ikki dunyo saodatiga erishishdek buyuk maqsad uchun Aql berdi. Inson shu Aql yordamida ilm--

ma'rifatni, taraqqiyotni egallaydi, dunyoni boshqaradi. Mana A.Avloniyning aqlga bergan ta'rifi: "Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur... Janobi haq insonni hayvondan so'z va aql ila ayirishdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallahu alayhi vassalam afandimiz: "Ey insonlar! Aqlingizga tavoze' qilingiz. Siz janobi haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz", demishlar". A.Avloniy aql, ilm, tajriba bilan kamol topadi deydi. Avloniy fikricha, ilm har ishda bizga rahnamo, ikki dunyo saodatiga etuvchi ulug' ne'matdur. Ilmsiz kishi mevasiz daraxt kabidur. Asar muallifi ilmni ikki qismga: ilmi diniy va ilmi foniya ajratadi. Ammo u bu ismlar o'rtasiga to'siq qo'ymaydi, aksincha, diniy kishi bo'lish uchun ham hisob, handasa, tarix, hikmat, tib, kimyo, ziroat kabi fonniy ilmlarni o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Muallif fikricha, har bir millatning taraqqiy va toleysi yoshlarning ilm va ma'rifatiga, hunar va san'atiga bog'liqdir. "Ammo bizdagi "Ajabo Qur'onimiz, Payg'ambarimiz o'qingiz, deb amr qilg'on holda, bizlar na uchun harakat qilmaymiz, boshqa millatlarnig o'g'ullari qizlari kecha demay, kunduz demay, yoz demay, qish demay ilm yo'lida jonlarini fido qilub, qovushub, yugurushib, ko'zlarimizni qamashdurib turgan bir zamonda bizlar hamon uyqudan g'aflatdan, jaholatdan boshimizni ko'tarmaymiz, ibrat olmaymiz. Payg'ambarimiz: "Olim bo'l, ilm talab qiluvchi bo'l, yoki ilmni eshituvchi bo'l, hech bo'lmasa, shularga muhabbat qiluvchi bo'l, beshinchisi bo'lma, halok bo'lursan, - demadilarmu?", deydi alloma. Bundan ham kattaroq to'siq mustamlakachi ma'murlar bo'lib, o'lkada har qanday ijobiy yangilikni, ayniqsa, maorif sohasidagi o'zgarishlarga, "usuli jadid" maktablarining xalq ma'naviyatiga kirib borishiga tish-tirnoqlari bilan qarshilik ko'rsatar, ularga qarshi kurashda mutaassib ulamolardan ustamonlik bilan foydalanar edilar. Zamonaviy kasb-hunar maktablari, oliy o'quv yurtlari ochish, millatni ilm-ma'rifat nuridan bahramand qilishni mustamlaka ma'murlari xayollariga ham keltirmas edilar. XIX asrning 90-yillari oxirlarida rus-tuzem maktablarida o'qiydigan mahalliy millat bolalari uchun S.M.Gromeniskiyning uch kitobdan iborat "Книга для чтения" ("O'qish kitob") asari darslik sifatida nashrdan chiqarildi. N.Ilminskiy qarashlari zaminida yaratilgan ushbu darslikda Rusiyani, rus xalqini ulug'lovchi, Rusiyani buyuk vatan sifatida ta'rif-tavsif etuvchi o'nlab nazmiy va nasriy matnlar berilgan edi. Bu darslikning shovinistik maqsadini jadid pedagoglari tushunib yetgan va millat farzandlarini vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratgan edilar. Bu hol ular yaratgan har bir darslikda, har bir ilmiy, badiiy asarlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yohud axloq" asarida "Vatanni suymak" degan bobida Vatan tuproqi muqaddas. Unda ajdodlarimizning xokilari bor, unda kelajak nasllarimizning haqlari bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina

sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelguvchi avlodlarga to'la-to'kis, ozod farovon holda topshirish hissi ham mavjud. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, xalq maorifini tubdan isloh qilish, darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratish, Abdulla Avloniyning oktabr to'ntarishigacha bo'lgan faoliyatining asosini belgilaydi. U 1917 yil avgustda Qozonda Butunrossiya musulmon muallimlarining II Qurultoyida ishtirok etdi, shu yili Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li bilan "O'qituvchilar jamiyati"ni tuzdi. Maqsad iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan chet el oliy o'quv yurtlariga yuborish va kelgusida o'lkada ochilajak oliy o'quv yurti uchun milliy mutaxassislar tayyorlash edi. Avloniy sho'rolar hukumatiga katta umid bog'ladi, ammo bu hukumat dastlabki kunlardan boshlab munofiqona siyosat olib bordi, uning bunday shovinistik, mustamlakachilik siyosatiga bo'lgan munosabati "Afg'on sayohati" ocherklarida o'z ifodasini topdi. A.Avloniy 1920 yillarda o'qituvchilik faoliyatini davom ettirdi. 1930 yildan CAFY (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)da pedagogika fakultetining o'zbek tili va adabiyoti kafedراسi professori va mudiri lavozimida ishladi. Avloniyning maktab darsliklari suhbat usuli bilan bolalarning nutqini uyushtirishda, badiiy so'zlashuvga o'rgatishda katta ahamiyat kasb etadi. 7-sinflar uchun yaratgan xrestomatiyasida M.Gorkiy, V.Mayakovskiy, G'.G'ulom, H.Olimjon, Oybek, K.Yashin, Uyg'un asarlarini birinchi bor maktab darsliklariga kiritadi hamda ularning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beradi. Avloniy butun ongli faoliyatini xalq maorifiga bag'ishladi. Ko'rib chiqqanimizdek, Abdulla Avloniy o'zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri sifatida o'z davrida qizg'in faoliyat olib borgan.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – b.28.
3. Boboxonov A., Maxsumov M. Abdulla Avloniy. Pedagogik faoliyati. T., 1996.
4. Raxmonov M. O'zbek teatri tarixi. T., 1968 y.
5. Qosimov B. Abdulla Avloniy. T., 1979. Qosimov B. Inqilobiy she'riyat sahifalari. T., 1977.
6. Abdulla Avloniy . Tanlangan asarlar. 1-jild T., 1998 yil., Abdulla Avloniy . Tanlangan asarlar. 2-jild T., 2006 yil
7. Baldauf I. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World // Die Welt des Islams.-2000.-№ 1 (41).-C. 72-88

8. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
9. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
10. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 363-373.
11. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 451-455.
12. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНINГ АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 864-871.
13. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1477-1483.
14. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 613-621.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ

Алиёров Фазлиддин Жўракулович

Навоий вилояти Хатирчи тумани

23-умумий ўрта таълим мактаби амалиётчи психологи

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада психологик хизматнинг мазмуни психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психодиагностика, психик ривожлантириш ва психокоррекция, психологик консультация каби масалалар ёритилади. Халқ таълими тизимида психологик хизмат мақсади шахснинг ҳар томонлама мукаммал психологик тараққиётини таъминловчи оқилона, зарур шарт-шароитлар, омиллар, қулай вазият ва муҳит яратишдан иборат эканлиги тўғрисида сўз боради.

Калит сўзлар: *Диагностика, коррекцион ишлар, ўз ўзини бошқариш имконияти, консультатив ишлар, иродавий сифатлар, психологик талаблар, анализ, синтез, умумлаштириш.*

PSYCHOLOGICAL SERVICE IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Aliyorov Fazliddin Jurakulovich

Practitioner psychologist of the 23th comprehensive
school of Khatirchi district of Navoi region

ABSTRACT

This article highlights the content of psychological services, such as psychoprophylaxis, psychological education and enlightenment, psychodiagnostics, psychological development and psychocorrection, psychological counseling. The system of public education says that the purpose of the psychological service is to create reasonable, necessary conditions, factors, a favorable environment and environment that ensure the perfect psychological development of a person in all aspects.

Keywords: *diagnostics, correctional work, self-management, advisory work, volitional qualities, psychological needs, analysis, synthesis, generalization.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Алиеров Фазлиддин Журакулович

Практический психолог 23-й общеобразовательной школы

Хатырчинского района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается содержание психологических услуг, таких как психопрофилактика, психологическое образование и просвещение, психодиагностика, психологическое развитие и психокоррекция, психологическое консультирование. В системе народного образования говорится, что целью психологической службы является создание разумных, необходимых условий, факторов, благоприятной обстановки и среды, обеспечивающих совершенное психологическое развитие человека во всех аспектах.

***Ключевые слова:** диагностика, коррекционная работа, самоуправление, консультативная работа, волевые качества, психологические потребности, анализ, синтез, обобщение.*

КИРИШ

Халқ таълими тизимидаги психологик хизматнинг мақсади - шахснинг ҳар томонлама мукамал психологик тараққиётини таъминловчи оқилона, зарур шарт – шароитлар, омиллар, қулай вазият ва муҳит яратишдан иборатдир. Психологик хизматда тадқиқот ва таъсир ўтказишнинг объекти ўқув масканигача ёшдаги болалар, умумий ўрта таълим ўқувчилари, махсус ўқув юрти ва олий ўқув маскани талабалари, ўқитувчилар, ота-оналар бўлиб ҳисобланади. Тадқиқот объектига кирган кишиларни яқка тартибда, алоҳида гуруҳий ёки жамоавий шаклда ўрганиш мумкин. Психологик хизматнинг мазмуни психопрофилактика, психологик маориф ва маърифат, психодиагностика, психик ривожлантириш ва психокоррекция, психологик консултациядан иборат.

Психологик хизматлар психологдан инсон шахси ва индивидуаллигини таркиб топтириш жараёнига фаол таъсир ўтказишни тақозо қилади. Халқ таълими тизимидаги психологнинг вазифаси психологик хизматни муайян қоида, мезонга асосланиб ташкил қилишдан иборат бўлиб, ёш давр хусусиятларига биноан (ўқувчилар, талабалар) психиканинг ривожланиши, шахснинг шаклланиши қонуниятларни амалиётга тадбиқ этиш, ўқитувчилар жамоасига талабалар таълим-тарбиясини индивидуаллаштиришда ёрдамлашиш, уларнинг қобилияти, майлининг даражасига қараб ўқитувчиларга коррекцион (тузатиш) ишларини амалга оширишда кўрсатмалар беришдан иборат.

АДАБИЁТЛАРИ ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Тадқиқот олиб бориш давомида Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Таълим тўғрисидаги қонун, мавзуга оид адабиётлар, тизимлилик, назарий-дедуктив хулоса чиқариш, анализ ва синтез тамойиллардан фойдаланилди.

МУҲОКАМА НАТИЖАЛАРИ

Психологик ишлар мажмуаси ўқувчиларни ўқув масканларида ўқитиш давомида психологик-педагогик жихатдан чуқурроқ ўрганишга йўналтирилган бўлиб, уларнинг индивидуал хусусиятларини таълим ва тарбиясидаги нуқсонларнинг сабабини аниқлашга мўлжаллангандир. Диагностик ишлар гуруҳий ёки яқка тартибда ўтказилади. Бу аснода амалий психолог қуйидаги яққол вазифаларни бажаради:

- Ёш давр тараққиётининг муайян мезонларига мувофиқлигини аниқлаш мақсадида психолог болалар, ўқувчилар, академик лицей ва касб-ҳунар коллеж тингловчилари, олий ўқув юрти талабаларини психологик текширувдан ўтказди, уларнинг камолот даражаларини белгилайди. Ўқитувчиларнинг касбий яроқлиги ва лаёқатини диагностика қилади, уларнинг шахс ҳислатлари, иродавий сифатлари, ҳис - туйғулари, ўз-ўзини бошқариш имкониятлари, интеллектуал (ақлий) даражаси ва педагогик қобилиятини текширади;

- Психолог ўқувчилар ва талабаларнинг психологик хусусиятлари, уларнинг қизиқиш, майл, иқтидорлиги кабиларни ўрганади, уларга индивидуал муносабат ва ёндашишни йўлга қўяди, мутахассис ва етук шахс сифатида шаклланишига муайян ёрдам кўрсатади, тренинг (маҳсус машқ) ўтказди;

- Ўқув масканигача ёшдаги болалар, ўқувчилар, академик лицей ва касб-ҳунар коллеж тингловчилари, олий ўқув юрти талабаларида учрайдиган қув малакалари ва кўникмаларини эгаллашдаги нуқсонлар, хулқ-атвордаги камчиликлар, ақлий тараққиёт ва шахс фазилатларидаги бузулишлар сабабларини диагностика қилади;

- Болаларнинг вояга етган одамлар ва ўз тенгқурлари билан муомаласи хусусиятини текширади. Уларнинг этноқиёфаси ва этномаданияти хусусиятини ҳисобга олган ҳолда психофизиологик методикаларни муайян шароитга мослаштиради;

- Бошқа соҳанинг мутахассислари билан биргаликда руҳий ривожланишдаги нуқсонлар хилма-хиллигини ҳисобга олиб, табақалашган, дифференциал диагностикани амалга оширади;

нуқсонларнинг тиббий ва дефектологик табиатини аниқлайди;

девиант (қонунбўзарлик) аксил ижтимоий хулқ-атвор сабаблари ва уларнинг шакллари белгилайди;

гиёхвандлик, таксикоманлик, алкоголизм, ўғирлик, дайдиликнинг ижтимоий-психологик илдизларини текширади, уларнинг омилларини таҳлил қилади. Ўқув масканида ташкил этилган психологик хизматнинг самарали йўллари кидириш, шарт-шароитлар ва муҳитни ҳар томонлама,

тўлиқ ўрганиб чиқишни ҳар бир ўқувчининг ёш хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда индивидуал ва гуруҳий ишлаш услубларини аниқлаш лозим. Ўқув маскани психологи ўқувчилар ўртасида учраб турадиган психик ривожланишдан кечикиш ҳолларини тўлиқ ўрганиши, уларни келтириб чиқарувчи омиллар ва ижтимоий - психологик шарт-шароитларни таҳлил қилиши лозим.

Ўқув маскани психологи турли ёшдаги ўқувчиларнинг қобилиятлари, йўналиши, лаёқатлари ва касбий қизиқишларига доир аниқ илмий таҳлиллар, тест натижалари асосида тузилган маълумотлар банкига эга бўлиши керак. Бу маълумотларга асосланиб, психолог уларга алоҳида-алоҳида ёндашиш, айримларга қўшимча дарслар ташкил этиш, ўқув маскани, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигида қобилиятларини ўстириш билан боғлиқ аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиши лозим. Ўқув маскани психологи синфлардаги руҳий ҳолатларни, ўзаро муносабатлар билан боғлиқ бўлган психологик муҳитни аниқлаши, расмий ва норасмий лидерлар ўртасидаги муносабатларни чуқур ўрганиши, ўқув маскани маъмурияти ва тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосарига зарур йўл-йуриқлар тавсия қилиши жоиз. Бундан ташқари, ўқув маскани психологи турли можаролар, зиддиятлар, тартиббўзарликларнинг олидини олиш, уларнинг психологик илдинини ўрганиш чора-тадбирлари бўйича консультациялар ташкил этиши шарт. Бундай консультациялар ота-оналар ва педагоглар жамоаси учун алоҳида ташкил қилинади. Амалий психолог фаолиятининг яна бир томони турли масалалар бўйича ўқитувчилар жамоасига психологик ёрдам беришдир. Бунда у жамоадаги соғлом муҳитнинг асоси бўлмиш ўзаро муносабатларни яхшилашга қаратилган ижтимоий психологик тренинг машғулотларидан самарали ва ўз вақтида муттасил фойдаланиши, узлуксиз равишда диагностик синовлар ўтказиб туриши, педагогнинг касбий маҳоратини ва нутқ қобилиятини оширишда ижтимоий психологиянинг барча фаол тайёргарлик усулларида фойдаланиши зарур.

Юқоридаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда, ўқув маскани психологи ўз фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаши мумкин. Улар диагностик ва тузатиш ишлари, психопрофилактик ишлар, психологик консультациялар, ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларнинг психологик саводхонлигини кўтариш, психология методларини аниқ шароитларга мослаштириш, улардан самарали фойдаланиш, тўпланган илмий маълумотларни изчил тарзда таҳлил қилиб бориш, тестлар тузиш, уларнинг сезгирлигини илмий асослаш ва ҳар бир ўқувчи қобилиятини, қолаверса, ўқитувчилар билимдонлигини тестлар

ёрдамида мунтазам текшириш, илмий хулосалар ва кўрсатмалар тайёрлаш кабилардан иборат.

Ҳар бир ўқитувчи қуйидагиларни ўзига камраб олувчи “психологик минимум” ни эгалламоғи даркор:

- ўқувчилар тафаккури, хотираси, идроки ва диққатининг ёш хусусиятлари, уларнинг ҳиссий-иродавий жараёнларда юзага келиши тўғрисидаги билимлар;

- ўқувчилар ўқув фаолиятининг психологик тузилиши, уни ташкил қилувчи ақлий ҳаркатлар, усуллар юзасидан тушунчалар;

- ўқувчилар муомала қилиш малакалари ва улар билан психологик мулоқот ўрнатиш кўникмаларига доир билимлар;

- шахсни шакллантиришнинг психологик қонуниятлари бўйича кенг тасаввурлар;

- ўқувчиларни ўрганиш методикалардан фойдаланиш кўникмалари ва уларнинг фаолиятини яъни “Кузатиш картаси” ни тўлдириш;

- таълим ва тарбиянинг психологиясига доир адабиётларни ўқишга нисбатан эҳтиёжлари ва қизиқишларининг мавжудлиги.

Халқ таълимининг барча тоифадаги муассасаларида шахсни ўрганиш учун муайян тизимдаши методларни қўллаш жоиз, токи улар ўқувчида ўзини ўзи идрок қилиш, ўз ўзини баҳолаш, ўзини ўзи таҳлил қилишни таъминласин.

Республикада ўқув масканида психологик хизмат кўрсатиш ишларини такомиллаштириш ўқувчиларни жамият олидида турган улкан ва илғор ишларга тайёрлашда ўзининг муносиб ҳиссасини кўшмоқда.

Ўқув маскани психологининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар учун консултация ишларини олиб бориш;

- ўқувчиларни касб танлашга йўналтириш, ўзлаштириш сустигининг сабабини аниқлаш;

- характерида турлича акцентуацияси мавжуд ўқувчилар билан психокоррекцион ишларни ўтказиш;

- ўқитувчиларнинг психологик саводхонлигини ошириш фаолиятини уюштириш;

- тарбияси қийин болалар ва ўсмирларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш;

- ўзлаштириши паст ўқувчилар билан ишлашга доир аниқ психологик-педагогик тавсиялар, кўрсатмалар ишлаб чиқиш;

- иқтидорли ўқувчиларни танлаш, улар билан индивидуал иш олиб бориш;

- ўқитиш ва тарбиялашнинг янги методларини муҳитга мослаштириш;
- ўқув масканида психологик муҳитни ўрганиш ва уни барқарорлаштириш;
- ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасида шахслараро муносабатларни тадқиқ этиш;
- ўқитувчининг шахсини ва педагогик қобилиятини текшириш;
- ўқувчилар шахсини ўрганишга оид ўқитувчилар фаолиятини мувофиқлаштириб туриш.

Педагог ходим билан ўқув маскани психологи ўртасидаги ўзаро ва ўқувчилараро муносабат касбий-ахлоқий асосга, психологик одоб, назокатга риоя қилиб, илтифотлилик, талабчанлик, сезгирлик, ростгуйлик, ўзаро ёрдам, диний эътиқодларни ҳурмат қилиш каби сифатлар мажмуаси намунасини намоёйиш этиш негизида кўрилмоғи даркор.

Психолог таълим-тарбия иш режасини тузишда, тарбиявий тадбирлар ишлаб чиқишда, ўқув дастури ва қўлланмасини яратишда фаол иштирок этиши, бош мақсад бўлаган шахснинг интеллектуал қобилияти, умуминсоний фазилати, билим олиш кўникмалари ва малакалари, мутахассислик хислатларини шаллантиришдек муқаддас ишга ўзининг улушини қўшишдан иборат шарафли вазифани бажаради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Халқ таълими тизимида психологик хизмат мақсади-шахснинг ҳар томонлама мукамал психологик тараққиётини таъминловчи оқилona, зарур шарт-шароитлар, омиллар, қулай вазият ва муҳит яратишдан иборат. Унинг мазмуни психопротектив, психологик маориф ва маърифат, психодиагностик, психокоррекцион, психологик консультациялардан ташкил топади. Ушбу вазифалар гуруҳ ёки жамоа шаклида, ўқув масканигача ёшдаги болалар, умумий ўрта таълим ўқувчилар, махсус ўқув юрти ва олий ўқув маскани талабалари, ўқитувчилар, ота-оналар билан амалга оширилади. Халқ таълими тизимидаги, ўқув масканидаги психологларнинг психологик хизмати муайян қоида ва мезонларга асосланиб, ўқитувчилар жамоасига ўқувчи талабалар тарбиясидаги ўзгаришларни бошқаришга, коррекцион ишларни амалга оширишга кўрсатмалар бериш ҳамда ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларнинг психологик саводхонлигини кўтариш, психологик методлардан самарали фойдаланиб ҳар бир ўқувчи қобилиятларини текширишда ифодаланади.

REFERENCES

1. Та'лим то'ғ'risida. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. – Т.: O'zbekiston, 2020.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O‘zbekiston, 2017.
3. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya». — T.: TDPU. 2009.
4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. — T.: Sharq. 2000.
5. Норлиев, Р. (2021). Ўзбекистон миллий тараққиётининг янги босқичида маънавий юксалишнинг ижтимоий-фалсафий асослари. Общество и инновации, 2(2), 99-104.
6. Ibragimovich, N. R. (2020). Social And Philosophical Fundamentals Of National Development. The American Journal of Applied sciences, 2(07), 45-49.
7. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). The American Journal of Political Science Law and Criminology, 3(04), 42-45.
8. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.
9. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
10. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
11. Дўстмухамедова Ш.А. Ўқитувчиларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш психологияси. Тошкент, 2000.
12. Реан А.А., Коломинский Я.Л.. Социальная педагогическая психология. Спб. 2000.
13. Зимняя И.А., Педагогическая психология. М.: Логос. 2003, 384 с.
14. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
15. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
16. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 363-373.

17. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 451-455.
18. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНИНГ АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 864-871.
19. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1477-1483.
20. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 613-621.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Ахмедова С.Д., Иззетова Э.М. // «Бабур – наме» Захир ад – дина Мухаммада Бабур – литературный памятник культуры народов востока (фонды рукописей Британии).....	5
Yo‘ldoshev M.X. // O‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda bog‘dorchilikning rivojlanishi (temuriylar davri misolida).....	16
Sodirjonov M.M. // Inson kapitali rivojlanishida oliy ta‘limning ahamiyati.....	23
Tojjeva Z.Z., Akhmedov Sh.I. // The problems faced by the learners of arabic language as non-native speakers.....	30
Madg‘oziyev R.X. // Kichik biznesni rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning roli.....	34
Zokirov A.I., Kamolova M.M. // Classification of optical radiation receivers for the development of optoelectronic information-measuring systems.....	45
Raximova Y.D. // Ogoh Sirri Levendning Navoiy biografiyasiga oid izlanishlari.....	48
Abdullayeva N.A., Mirzayeva D.I. // Abdulla Qodiriy asarlarida qo‘llagan maqollar va ularning tahlili.....	53
Patidinova F.Q. // The english effect.....	61
Komilova N.Sh. // Dealing with clashes of culture.....	68
Rustamov I. // Doira cholg‘u ijrochiligida ijroviy usullarning ahamiyatiga doir	74
Наркулова И.Р. // Актантная структура глаголов восприятия в современном русском языке.....	80
Mamatraimov K.M. // O‘zbekiston va Xitoy Xalq Respublikasi: taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik.....	87
Shermamatova S., Odiljonova M. // O‘zbek va ingliz adabiyotida metaforalarning foydalanish tahlili.....	91
Shermamatova S., Umirjonova Sh. // Ingliz va O‘zbek tilida sinonim so‘zlarning qo‘llanilishi.....	98
Abdullayeva M.G‘. // Mavlid marosimining paydo bo‘lishi va o‘tkazilish tarixi.....	105
Ержанова С.М. // Маҳалла раислари сайловларини ўтказишнинг ҳуқуқий асослари ва ўзига хос хусусиятлари.....	110
O‘ljayeva Sh.M., Tosheva G.Sh. // Amir Temur saltanatida sog‘lom avlod tarbiyasi masalalari.....	114

Курдошев Б.Ф. // <i>Кичик мактаб ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлиги ва жисмоний сифатларини ривожлантириши масаласи</i>	121
Хазраткулова С., Ишниязова Ш.А. // <i>Композиционные особенности рассказов А.П. Чехова</i>	126
Achilov O.R., Tadjidinova U.U. // <i>Tarjimonlik va tarjima madaniyati muammolari</i>	131
Sayfiyev A.O'. // <i>Xalqaro investitsiya huquqi va uning asosiy manbalari</i>	136
Abduolimova M., Isaqova O. // <i>Turli tizimli tillar (O'zbek va ingliz tillari)da metaforalarning asosiy turlari va o'rganilish yo'nalishlari</i>	151
Пирназаров А.Б. // <i>Ижро ҳокимияти органларининг давлат хизматларини кўрсатиши билан боғлиқ ваколатларининг ҳуқуқий асослари</i>	157
Djalalova N. // <i>Bo'lajak musiqa o'qituvchisining kreativlik jihatlari</i>	162
Юлдашева Н.А., Кошназарова М.А. // <i>Аждодлар йўли - маънавий камолот бешиги</i>	168
Исламова С.Б., Лиходзиевский А.С. // <i>Жанровое своеобразие антиутопии в романе Т.Толстой «Кысь»</i>	177
Маматкулов Т., Усаров З.И. // <i>Замонавий инновацион усуллар қўлланган ҳолда “Адир” арна навининг оригинал уруғларини жорий қилиши натижалари</i>	180
Sulaymanova D.B. // <i>“Informatika va axborot texnologiyalari” fanini o'qitishda elektron resurslar va mediateknologiyalarning zaruriyati</i>	195
Заиров Ш.Ш., Уринов Ш.Р., Номдоров Р.У., Боймуродов Н.А. // <i>Баланд погоналар қиялигини ботиқ профилда шакллантириши орқали карьер бортларининг турғунлигини ошириши усули</i>	201
Yaxshiyev Sh.B. // <i>“Moddalarning toifalanishi. Murakkab moddalarning toifalanishi. Metallar va metallmaslar” mavzusini o'qitish</i>	206
Раҳимжонов А. // <i>“Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиши тўғрисида”ги қонуннинг мазмун моҳияти</i>	211
Исламова С.Б., Лиходзиевский А.С. // <i>Жанр литературной сказки и фантастики в современной литературы</i>	220
Yuldashev B.N., Saidg'aniev S.O. // <i>Atletik gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari</i>	
Lutfullayeva A.Z. // <i>Politeness: socio-cultural and communicative- strategic features of the norm</i>	231
Shermamatova S., Abdullayeva Z. // <i>Teaching english through the direct method</i>	238

Kulmatova K., O'rinboeva N. // <i>Ingliz va O'zbek xalq ertaklarining o'xshash va farqli jihatlari</i>	243
Ahmadkulova H.T. // <i>The role of dictation on elementary grades</i>	248
Shermamatova S., Malikova G. // <i>Teaching english to primary school students through tpr method</i>	252
Sobirov Sh.M. // <i>Antonio Machadoning hayoti va ijodiga bir nazar</i>	258
Shermamatova S., Nurmuxammedova D. // <i>Ingliz va O'zbek tillarida sinonim so'zlarining qo'llanilishi</i>	262
Abduolimova M., Ibrokhimova M. // <i>Metaphors in literature and daily speech</i>	267
Mansurjonova G.M. // <i>Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanida antiutopik g'oyalar tasviri</i>	272
Тешабаева Д.М., Қодирова Д.Х. // <i>ОАВ тили миллий тилнинг барча функционал турлари сифатида</i>	276
Abduolimova M., Kosimov A. // <i>The importance of conceptual metaphors and modern problems in cognitive linguistics</i>	282
Achilov O.R., Inog'omjonova R.R. // <i>The role of lexical transformation in the translation process</i>	288
Achilov O.R., Khudoyberganova D. // <i>Stylistic changes in Joanna Kathleen Rowling's Harry Potter and the Philosopher's stone</i>	295
Балтабаева М.А. // <i>Ошибки при управлении персоналом в малых организациях</i>	300
Turanboyev B., Abdullayev A. // <i>Davlat, korxonona va tashkilotlar budjetini to'g'ri taqsimlash tendensiyalari</i>	304
Shermamatova S., Yusupova S. // <i>History of languages between english and uzbek countries</i>	310
Булычёва М.Ф. // <i>Компетентностная парадигма как основа формирования новой дидактической модели образования</i>	318
Илесалиева Л.М., Нуркелдиева Д.А. // <i>Теоретические основы развития связной диалогической речи у детей младшего школьного возраста</i>	326
Niyozova M.N. // <i>Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli</i>	331
Axmedova U.Y. // <i>O'quvchilarning faollik darajasiga ko'ra farqlanuvchi metodlar, o'quvchilarning mustaqil ishlari</i>	336
Tursunova D. // <i>"O'zbek tilining izohli lug'ati" dagi ayrim folklorizmlarning leksik-tematik guruhlanishi</i>	344

Ergasheva G.N. // <i>Mnemotechnics: exercises for memory and concentration for preschoolers</i>	350
Namozova D.B. // <i>Development of phonetic competence in conditions of artificial multilingualism</i>	356
Rakhimova M., Mamadjanova N.A. // <i>The methods of developing pupils writing skills in english classes</i>	361
Burkhonova G.O., Nozima M.A. // <i>How to use speaking activities effectively in english classes at schools</i>	366
Abidov K.Z., Aminova M.B. // <i>Automated control system of the technological process of gypsum production in rotary kilns for industry</i>	376
Usmonov A.U., Kobilov Kh., Ogomurodov U.H. // <i>Management of butter production process based on automation and information and communication systems</i>	382
Djabbarov O.D., Jonqobilov J.T. // <i>O'rta qiymatlarni o'tkazgichlarni ketma-ket va parallel ulash masalalarda qo'llanilishi</i>	388
Онаркулов К.Э., Омонов Б.У. // <i>Кинетика электропроводности поликристаллических пленок</i>	394
Muminov I.A. // <i>Qattiq jismlarda kirishma atomlar diffuziyasi</i>	403
Raxmonjonov X., Shuxratov Sh. // <i>Zamonaviy elektr jihozlarini "Scratch" dasturi yordamida tuzilgan darslar bilan o'qitish</i>	408
Abidov K.Z., Sharipov Sh.Sh. // <i>Configuration and study of centrifugal separator equipment verification circuit</i>	416
Иксар Е.В., Колесников И.К. // <i>Повышение эффективности энергетических показателей работы асинхронного двигателя за счет уменьшения потерь в воздушном зазоре</i>	423
Khidirova Y.Kh., Ziyodullaev N.K. // <i>Substances increasing thermal stability of the polymer</i>	429
Карабаева Р.Б. // <i>Определение содержания химических элементов в семях carthamus tinctorius l</i>	434
Ibragimov U.M., Qobilov H.X., Ismoilov R.R. // <i>Sabzavotlarni saralash jarayonida transportyor lentaning sabzavot og'irligiga bardoshliligini solidworks CAD/CAM/CAE tizimi simulyatsiyasi orqali tekshirish</i>	438
Atakulov L., Haydarov Sh., Gaffarov A. // <i>The tension forces acting on the belt conveyor rollers</i>	446
Qurbanova Sh.R., Karimova O.R., Nurullayeva N.B., Niyazmetov A.R., Vinogradova V.I. // <i>Xinolin asosli ikkilamchi aminlarni va amidlarni sintez qilish</i>	452

Rasulov R.Y., Karimova G.A., Rahmatov I. // Linear-circular dichroism of the photon drag effect in semiconductor superstructures	458
Jalolov I.J., Abduraxmonova S.B. // Trifolium pretense (O'tloq se bargasi) o'simligining biologik va kimyoviy tarkibi.....	464
Кадыров В.М., Файзуллаев Н.Б. // О методике определения ценности дынь и другой сельскохозяйственной продукции	467
Jo'rayev X.F., Qobilov H.X., Jo'rayev M.T. // Ko'mir yoqilg'isi tutunini tozalsh jarayonidagi qurilma detallarini (CAD/CAM/CAE) tizimida yaratish va simulyatsiyalash.....	474
Tursunov M.M., Tursunov M.M., Husenova N.G'. // Ingliz madaniyatini ifodalashda ishlatiladigan frazeologizmlar tahlili.....	482
Shermamatova S., Mamadaliyeva Y. // O'zbek va Ingliz maqollarining o'ziga xos xususiyatlari va o'zbek tilidagi ekvivalentlari.....	488
Tojiyeva Z.Z. // The problems faced by the learners of arabic language as non-native speakers.....	501
Shermamatova S., Karimova D. // XX asr O'zbek yozuvchilari ijodida ona obrazi.....	506
Qurbonova M.J. // Xurshid Davron she'riyatida takrorning poetik individual vazifasi.....	510
Ешимбетов О. // Таълим бошқа тилда олиб бориладиган мактаблар бошланғич синфларида ўқувчилар нутқини ривожлантириши омиллари.....	517
Хайруллайева I.F. // Hindistonda xotin-qizlar ta'limi xususiyatlari.....	522
Cho'ponqulova S.B., Umirzoqova G.O., Ubaydullayeva Sh.H. // Maktabgacha ta'lim tashkilotining o'quv jarayonida bolalar faoliyatini tashkil etish.....	528
Nasimova M.K., Tashmukhammedova G.Z. // Causes of anxiety among EFL students.....	532
Юсупов И., Хаитбоев А., Пайгамов А. // Мулкдор суднинг қарорисиз ўз мол-мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас.....	538
Найитова Н.М. // Ekstremizm, uning jamiyat va davlat qurilishiga destruktiv ta'sirlari.....	543
Ибрагимова М.И. // Виртуальный образовательный туризм как новый вид туризма.....	550
Musayeva J.K. // O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda aktivlarni boshqarishning o'rni va roli.....	554

Курбанова У. // Развитие логического мышления при обучении математике в начальных классах.....	565
Маматисаков Х.М., Акбаров О.А. // Влияние религии на формирование творческой индивидуальности Н.В. Гоголя.....	570
Джалилова Р. // Дастгоҳли академик рангасвир ва каламтасвир портрет композицияси.....	575
Djalilova R.K. // O'zbekiston tasviriy san'at yangi O'zbekiston tarixida xizmat kursatayotgan rassomlar ijodi.....	583
Нуралиев У.Р. // Халифалар тарихига бағишланган асарларнинг ислом тарихидаги тугган ўрни.....	591
Ходжаева М.Л. // Бўлажак мусиқа ўқитувчиларини тайёрлашда анъанавий қўшиқчилик жанрини шакллантириши йўллари.....	601
Ubaydullayev A.A. // O'zbek tilining G'allaorol tumani shevasiga oid ayrim so'zlar tahlili.....	605
Хўжаев С. // Исажон Султоннинг “Билга ҳоқон” романида учлик ва унинг бадиий-эстетик функцияси.....	613
Тохирова И.С. // Александр Аркадьевич Файнберг – Ўзбекистон шеърини осмонининг ёрқин юлдузи.....	619
Komilov J.K., Dehkonov B.A., Ortikov U.Kh. // The function of metalanguage in the graphic communication.....	622
Elmurodova S.S. // Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishning samarali usullari.....	627
G'aniyeva L. // O'zbek tilidagi davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyotida tarixiy manbalarning ahamiyati.....	632
Davronov A.B. // The concept of share owned by participants in limited liability companies.....	644
Джалилова К.А. // Перспективы охраны произведений, созданных искусственным интеллектом посредством режима “Sui generis”.....	651
Nuridinov Z.Sh. // The image of the family in R. Bradbury's novel “451 degrees by Farangate”.....	662
Sharaxmetova U.Sh. // O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va chet el fuqarolari o'rtasidagi nikohni huquqiy tartibga solish masalalari.....	666
Абдуллаева Н.А. // Городская проза 60-90- годов XX века в творчестве Юрия Валентиновича Трифонова.....	676
Kobilov Kh., Sharipova N.R. // Research of grinding methods in the formation of spreadable dispersed systems.....	679

Abidov K.Z., Qobilov H.X., Isroilov A.A. // Sellyuloza-qog'oz sanoatida qog'oz polotnosini quritish texnologik jarayonidagi uskunaning detalini solidworks (CAD/ CAM/ CAE) tizimida yaratish.....	686
Болтаева М.М. // Современные аспекты прогнозирования и ранней диагностики фетальной гипоксии для снижения перинатальной заболеваемости гипоксической- ишемического генеза.....	693
Erkinova Z. // Importance of biometry for genetic analysis.....	699
Safarov M.A., Xodjamqulova S.S., Botirov S.A., Shomurodov Sh.Ch. // Pomidorda uchraydigan kasalliklar turlari va kasallanish darajasini aniqlash usullari.....	704
Pardayev Sh., Toshov H.M., Shamsiyev N.A. Egamova G // Buxoro shahar oqova suvlarni tozalash inshootining ish samaradorligi.....	709
Мирзоева М.А., Шокиров С.Ш. // Анализи по правильному формированию научно-исследовательской деятельности студентов.....	721
Abdusattarova Z.A., Pulatova N.B., Zulpanova R.T. // The formation of functional literacy in elementary education on the basis of the fairy-tale genre is a factor in teaching creative thinking in quality.....	729
Tillaeva A.F., Eshchanov X.O., Kuryazov R.Sh., Taxirov Y.R., Dushamov D.A. 6-brom-2,4-diokso-1,2,3,4-tetragidroxinozolin-8-sulfonilxlorid sintezi va uning kimyoviy o'zgarishlari.....	735
A'zamov A.A. // Mustaqillik davrida O'zbekistonning janubiy hududlarida ekologik holatni barqarorlashtirish masalalari.....	745
Xolmirzayev A.H. // Surxondaryoda Sovet hokimiyatining xalq ta'limi muassasalariga nisbatan yuritgan siyosati.....	750
Омонов Б.Н. // Глобализация экологических проблем и ее влияние на судьбы человечества.....	755
O'roqova Sh.L. // Hadisi shariflarda "Vatan" konsepti sematikasi.....	764
Azimova G.N. // "Alpomish" dostonini o'qitishda talabalarni faollashtirish yo'llari.....	769
Abrorxonova K.A., Bo'riyeva Sh.I. // Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mediamadaniyatini shakllantirishning psixologik imkoniyatlari.....	778
Gataulina G.A. // Importance of education literature in foreign language teaching.....	783
Shermatova X.M., Maxammadjonov J. // Fan va ta'lim rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari.....	788
Buzrukova D.M. // Tarbiyachi va ota-onalarning o'zaro hurmatga asoslangan muloqotining kalit faktorlari.....	793

Ibodulloyev N.Sh. // <i>Technology of developing students' creative qualities based on forms of extracurricular education.....</i>	798
Dehqonova Z.M. // <i>Bulutli texnologiyalarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.....</i>	804
Tairov Sh.M. // <i>Fan va ta'limda integratsiya jarayonlarining o'zaro bog'liqligi.....</i>	813
Ergashev E.A. // <i>The structure of the protein molecule and the forces generated in it.....</i>	816
Сейдалиева Л.Т., Хасанова Н.Р. // <i>Особенности питания в различных видах единоборств.....</i>	820
Шахобидинов В.Э. // <i>Действия при организации работ по ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций на транспорте.....</i>	825
Norboboyev B.J., Isroilov A.F. // <i>Yuridik texnikumlarda huquqshunos mutaxassisligi bo'yicha kadrlarni tayyorlashda kredit-modul tizimini qo'llashning o'ziga xos jihatlari.....</i>	836
Shakirov F.Sh. // <i>Voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jinoiy jazo turlari va ularning o'ziga xos jihatlari.....</i>	845
Норбобоев Б.Ж. // <i>Конституциявий ислохотларнинг мазмун-моҳияти.....</i>	852
Xaitov B.T. // <i>Najmiddin Kubro – mo'g'ullarga qarshi kurashgan xalq qahramoni.....</i>	866
Mamatkulova N. // <i>O'zbek xalq maqollarida "Ma'naviyat" umumiy ma'noli birliklarning mavzuviy guruhlariga bo'linishi.....</i>	875
Dehqonova M.Sh. // <i>Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini matematik savodxonligini oshirish va matematikani uyg'unlashtirishida an'anaviy va innovatsion usullardan foydalanish.....</i>	879
Umarov S.S. // <i>Korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida risklarni boshqarish xususiyatlari.....</i>	887
Рахимов З., Насимов Ж.С. // <i>Ёшлар сленги ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....</i>	896
Ashurov O.F. // <i>Yangi O'zbekistonda gender tengligini ta'minlanishiga qaratilgan e'tibor.....</i>	901
Ашуров О.Ф. // <i>Олий таълим соҳасида олиб бораётган давлат сиёсатининг аҳамияти.....</i>	905
Rahmatjonov Sh.Sh. // <i>Zamonaviy ta'lim tizimida o'zbek tilini o'qitishning texnologiya va innovatsiyalari.....</i>	912
Karimova B.X. // <i>Ta'lim muassasasiga rahbarlik qilishning boshqaruv madaniyati. Pedagogik menejmentda kreativlik va kasbiy kompetensiyani shakllantirish.....</i>	918

Mamaraimova Z.Sh. // <i>Yuqori sinf o'quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlash jarayonining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari va omillari</i>	925
Onarkulov K., Kholdorov M. // <i>Study of processes of fruit and vegetable drying in infrared light drying device</i>	932
Xodiyeva M.Sh. // <i>Yapon va O'zbek tillaridagi o'timli va o'timsiz fe'llarning tahlili</i>	938
Shermamatova S., Abdurakhmonova Kh. // <i>English idioms and their meanings</i>	946
Shermamatova S., Mamasiddiqova M. // <i>O'zbek va Ingliz xalq og'zaki ijodidagi umumiy jihatlar</i>	953
Shermamatova S., Sobirova N., Nazirova Z. // <i>O'zbek tilida ma'no ko'chish usullari: metafora, metanomiya, sinekdoxa, vazifadoshlik</i>	960
Saydullayeva D.I. // <i>"Nasoyim ul-Muhabbat" da Ahmad Yassaviy zikri</i>	965
Shermamatova S., Aliyeva M. // <i>Yangi so'z yodlashning samarali usullari</i>	970
Yagyayeva E., Rayimjonova Sh.V. // <i>Uilyam Sidney porterning badiiy-stilistik usuli va uslubi</i>	977
Hamroyeva O.F. // <i>Oliy ta'lim muassasasi talabalarini kasbiy-komunikativ kompetentligini rivojlantirish</i>	985
Sharipova O.A. // <i>O'smirlik davri</i>	992
Abdurahmonova G.F. // <i>O'spirinlik davridagi psixologik o'zgarishlar</i>	1000
Hamroyeva Z.H. // <i>Ijtimoiylashuv muammosi sifatida bola psixik rivojlanishining ijtimoiy o'rganish nazariyasi</i>	1009
Xomidova G.R. // <i>Abdulla Avloniy pedagogik faoliyatida ma'rifiy masalalarning aks etishi</i>	1020
Алиёров Ф.Ж. // <i>Таълим тизимида психологик хизмат</i>	1029

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2023. – 1046 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'asis etilgan "ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)" ilmiy jurnalining 3-bo'lim 4-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

